ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी

सुबोध-ग्रंथमाला.

ग्रंथ १२ वा.

बृहद्योगवासिष्ठसार.

भाग १ ला

लेखक

वे. शा. सं. आचार्य विष्णुशास्त्री बापट.

द्वितीया-वृत्ति

शके १८५४

1932

बृहद्योगवासिष्ठ

पूर्वार्ध

भाग १–२

भाषांतरकार

वे. शा. सं. विष्णु वामन बापटशास्त्री.

प्रकाशक

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

ग्रंथसंपादक आणि ग्रंथप्रकाशक, नं. ३८०, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

आवृत्ति दुसरी

सन १९२९ इ०

किंमत ३ रुपये

हें पुस्तक नं. ३८० ठाकुरद्वार रोड मुंबई येथें रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे
यांनीं आपल्या इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळीची आर्य-धर्मग्रंथमाला

बृहद्योग वासिष्ठसार

भाग १ ला

वैराग्य, मुमुक्षु व उत्पत्ति-अशीं तीन प्रकरणें

सार लेखक

वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री

(सुलभ-स्वस्त आवृत्ति)

प्रकाशक

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी

प्रिंटर्स, पब्लिशर्स, एजंटस् इ. इ. ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

शके १८५५] किंमत १॥ रुपाया [सन १९३३

हें पुस्तक नं. ३८० ठाकुरद्वार रोड मुंबई येथें रा. रा. नरहरि माधवराव यंदे यांनीं इंदुप्रकाश प्रेसमध्यें छापिलें.

ले. कर्नल अमीरुल-उमरा

श्रीमंत सरदार सर आपाजीराव शितोळे, देशमुख

सेना हर्दो सहस्त्र श्री. के. बी. ई., सी. आय. ई.

अंकलीकर

सं. ग्वाल्हेर.

अर्पणपत्र

लेफ्टनंट कर्नल, अमीर-उल-उमरा; सरदार

श्रीमंत

सर आपाजीराव शितोळे, देशमुख

सेना हर्दो सहस्र श्री. अंकलीकर, के. बी. ई., सी. आय. ई.

संस्थान-ग्वाल्हेर

लष्कर टेम्परन्स असोसिएशनचे पेट्रन, कन्या-धर्म-वर्धिनी सभा व महाराष्ट्र क्षत्रिय हितवर्धिनी सभा, या संस्थांचे अध्यक्ष; माधव-निराश्रित बालकाश्रम व जयाजी बोर्डिंग या संस्थांचे उत्पादक व अध्यक्ष; जमीनदार हितकारिणी सभेचे अध्यक्ष, लष्कर येथील आंधळ्याच्या ॲसीम्लीचे पुरस्कर्ते व ग्वाल्हेर ट्रस्टचे एक प्रमुख सभासद

यांस

त्यांच्याठायीं वसत असलेलें साहित्यप्रेम, शिक्षण व ज्ञानप्रसारार्थ त्यांचे सतत चालू असलेले प्रयत्न, त्यांचा शांत, प्रेमळ व दयालु स्वभाव, त्यांच्या ठायीं वसत असलेली लोक-कल्याणाची कळकळ व औदार्य इत्यादि

गुणांच्या अभिनंदनार्थ

हा अध्यात्मज्ञानपर धर्मग्रंथ प्रेमादरपूर्वक अर्पण करण्यांत येत आहे.

मुंबई
आषाढ शु. १५ शके १८५५

दा. सां. यंदे
व्यवस्थापक—प्री. सं. मं.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

ह्या जगाच्या संसाररूपी मायाचक्रांत गुरफटलेल्या जीवांस शांति देणारें असें जर कांहीं साधन असेल, तर ते आमच्या आर्य ऋषींनीं लिहिलेले आर्य-ग्रंथच होत. मानवी जीवास खऱ्या सुखाचा ठेवा त्यांतच सांपडतो. कमलपत्रें पाण्यांत वास करीत असतांहि तीं पाण्यापासून जशीं अलिप्त असतात, पाण्याचा संसर्ग त्यांस होत नाहीं; त्याप्रमाणें अध्यात्म ज्ञानानें मंडित झालेला मानवी जीव संसारांतील सर्व कर्मे करीत असतांहि सुख–दुःखापासून अलिप्त राहूं शकतो. मनःशांति हेंच खऱ्या सुखाचें साधन आहे; व ती ज्या ग्रंथांच्या अध्ययनापासून प्राप्त होते, ते ग्रंथ श्रेष्ठ होत. अशा ग्रंथांपैकींच 'योगवासिष्ठ' अथवा 'वासिष्ठ महारामायण' हा एक ग्रंथ होय. हा ग्रंथ ३२००० श्लोकात्मक असून त्यांत श्री वसिष्ठांनीं श्रीरामास केलेला अद्वैत वेदान्ताचा उपदेश ग्रथित केला आहे. मूळ ग्रंथाची एकंदर ६ प्रकरणें असून त्यांत अनेक कथा व उपकथांचा समावेश करून श्रीरामचंद्रांनीं विचारलेल्या शंकांचें समाधान वसिष्ठानें केलें आहे.

अशा ह्या अध्यात्मज्ञानपर सर्वमान्य ग्रंथाचा लाभ अखिल मराठी भाषा बोलणाऱ्या बहुजनसमाजास व्हावा म्हणून, कै. वे. शा. सं. विष्णु शास्त्री बापट यांजकडून या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर करवून तें चार भागांत प्रसिद्ध केलें होतें; व प्रत्येक भागाची किंमत अडीच रुपये याप्रमाणें एकंदर ग्रंथाची किंमत दहा रुपये ठेविली होती. परंतु प्रभु रामचंद्राच्या कृपेनें पहिली आवृत्ति संपून हल्लीं त्या ग्रंथाची द्वितियावृत्ति छापण्याचा योग आला आहे. लहानापासून थोरापर्यंत तसेंच श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत अखिल अबालवृद्धास अल्प

किंमतींत या सुंदर ग्रंथाचा लाभ घेतां यावा म्हणून, हल्लीं या ग्रंथाची स्वस्त किंमतीची नवी आवृत्ति रफ कागदावर छापीत आहोंत. त्यापैकीं हा पहिला भाग वाचकांच्या सेवेंत सादर करीत आहोंत. ह्या पहिल्या भागाची पृष्ठसंख्या ५५० वर झाली आहे, तथापि किंमत फक्त १॥ रुपयाच ठेविली आहे. ह्या भागांत मूळ ग्रंथाच्या ३२ हजार श्लोकांपैकीं साडेनऊ हजार श्लोकांचें भाषांतर आलें असून, त्यांत वैराग्य, मुमुक्षु आणि उत्पत्ति, अशीं तीन प्रकरणें पुरीं झालीं आहेत. दुसरा भाग हल्लीं छापत असून त्याची किंमत पहिला भागाच्या वर्गणी-दारांकरितां फक्त १ रु. ठेणार आहोंत. सारांश नव्या आवृत्तीचा हा संपूर्ण ग्रंथ अत्यंत स्वल्प किंमतींत वाचकांस मिळेल अशी व्यवस्था आम्ही केली आहे.

आमच्या मंडळीनें हातीं घेतलेल्या ग्रंथ-प्रकाशनाच्या कार्यास ज्या थोर गृहस्थांनीं साह्याय्य केलें आहे, व जे करतात, अशा विद्याभिलाषि उदारधि विभुतीस ग्रंथ समर्पण करून त्यांचें अभिनंदन करणें, हा मंडळीनें एक नियम ठरविला आहे. त्या नियमास अनुसरून हा ग्रंथ ग्वाल्हेर संस्थानांतील श्रेष्ठ सरदार विद्याभिलाषि श्रीमंत सर आपासाहेब शितोळे अंकलीकर देशमुख, यांस प्रेमादरपूर्वक अर्पण करण्यांत येत आहे.

श्रीमंत सरदार सर आप्पासाहेब शितोळे यांचा अल्प परिचय.

ग्वाल्हेर संस्थानांतील लेफ्टनंट कर्नल अमीर-उल-उमरा, सरदार श्रीमंत सर आपाजीराव साहेब शितोळे, देशमुख, सेनाहरदु सहश्री, अंकलीकर, के. बी. ई., सी. आय. ई. यांचें घराणें उदेपुरच्या सिसोदिया रजपूत घराण्यांतील आहे. पंधराव्या शतकांत पुणें प्रांतांत त्यांजकडे देशमुखी व पाटिलकी होती. या घराण्याचे मूळ पुरुष तेमाजीराव शितोळे हे होत. यांच्या वंशांतील सहावे पुरुष खेतरोजीराव शितोळे यांनीं लढाईंत अपूर्व कामगिरी केली म्हणून साताऱ्या शाहु छत्रपति महाराजांकडून त्यांस सन १७११ मध्यें 'सेना हरदु सह श्री' असा बहुमानाचा किताब आणि पडवी हें गांव इनाम जहागिर म्हणून देण्यांत आलें. पुढें अशाच शौर्याच्या कामगिरीबद्दल सन १७२१ सालांत अंकली व मंजिरी याप्रमाणें दोन गांवें त्यांस आणि सन १७२८ त

' मेश ' हें गांव त्यांचे बंधू सुलतानराव व आपाजीराव यांस इनाम जहागिर म्हणून देण्यांत आलें. ह्यावेळीं या घराण्याचे वडील पुरुष नोकरीच्या निमित्तानें पुण्यास राहत होते; तरी कुटुंबाचें वास्तव्यस्थान अंकली हें करण्यांत आलें होतें.

सन १७६२ सालीं माधवराव बल्लाळ व रघुनाथराव बाळाजीराव ह्यांनीं भागानगर (हैद्राबाद) वर स्वारी केली. परंतु उघड्या मैदानावर पेशव्यांशी दोन हात करण्याची मोंगलांना छाती न झाल्यामुळें त्यांनीं माघार घेतली; तथापि त्याच वेळीं त्यांनीं पुण्यावर उलट स्वारी केली. अर्थात् पेशव्यांना मागें येणें भाग पडलें; व गोदावरीच्या (गंगेच्या) तीरावर शत्रुसह छावणी देऊन राहिले. नबाब नदीपार झाला होता, परंतु दिवाण विठ्ठल सुंदर, विनायकदास, इस्माईलखान त्यांच्या सैन्यासह त्याच बाजूला होते. त्यावेळीं भयंकर अशा लढाईला तोंड लागलें; परंतु मोंगलांना तोफांचा पाठिंबा असल्यामुळें, पेशव्यांच्या सैन्याची फार दुर्दशा झाली. रघुनाथराव बाळाजीराव पकडला गेला, व पेशव्यांचे शेंकडों सैनिक मारले गेले. हा बिकट प्रसंग पाहून, विठ्ठल सुंदराचे फौजेंत सात सरदारांच्या अंबाऱ्या होत्या, त्या घेण्यास श्रीमंतांनीं महादजी शितोळे यांना, बाजीप्रभू व माधवराव नरसिंहप्रभू वगैरे लोक बरोबर फौज देऊन पाठविले. त्याप्रसंगीं महादजी शितोळे यांनीं शत्रूंवर असा जोराचा व भयंकर हल्ला केला कीं, विठ्ठल सुंदर व ज्यानें सैन्यावर हल्ला केला होता तो, व इतर बावीस सरदारांना त्यांच्या हत्तीसह पकडलें. अशा तऱ्हेनें पराभवाचें रुपांतर प्रतापशाली विजयांत झालें. महादजीची ही कामगिरी लक्षांत घेऊन पेशव्यांनीं त्यांना आपला आवडता हत्ती रामबान बक्षिस दिला; शिवाय २०० घोड्यांची सरदारी दिली. त्यावेळेपासून हा हत्ती त्यांच्या घराण्याचा अभिमान म्हणून आहे. महादजी १८०८ मध्यें मरण पावले, व त्यांचे चिरंजीव अप्पाजीराव हे सरदार झाले. इंग्रजसरकारला राज्यांत शांतता प्रस्थापित करण्याच्या कामीं यांनीं चांगली मदत केली. त्यानंतर त्यांचे चिरंजीव सर्जेराव दादासाहेब शितोळे हे त्यांचे पश्चात् सन १८६५ सालीं गादीवर बसले. त्यांना दख्खनचा सेकंड

क्लास सरदार करण्यांत आलें. हे फार दयाळु व सहनशील स्वभावाचे असल्या-मुळें त्यांना लोक फार चहात असत. ते सन १८९५ मध्यें मरण पावले.

सर्जेरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे चिरंजीव हल्लीचे श्रीमंत आप्पाजीराव शितोळे हे गादीवर आले. श्रीमंत आप्पाजीराव यांचा जन्म सन १८७४ त झाला. त्यांचें मराठी शिक्षण त्यांच्या वडिलांच्या नेतृत्वाखालीं झालें. त्यांचें लग्न, ग्वाल्हेरचे माजी महाराज कै. जिवाजीराव शिंदे, यांचे कनिष्ठ कन्येशीं झालें होतें; व तेव्हांपासून त्यांना एक लाख रुपये वर्षासन मिळत आहे, आणि दरबारच्या दिवशीं दरबारांत ते डाव्या बाजूस पहिले सीटवर फर्स्टक्लास सरदार म्हणून बसत आहेत. वडिलांच्या पश्चात् त्यांनीं आपल्या वडिलांना मिळालेल्या इनामी जहागिरींचा अवलंब केला, व तेव्हांपासून त्यांचें नांव दक्षिणच्या सेकंड क्लास सरदारांत दाखल करण्यांत आलें.

सिव्हिल सर्व्हिसच्या शाळेंत कांहीं दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांना सर माधवराव शिंदे यांनीं सन १८९७ मध्यें आपला प्रायव्हेट सेक्रेटरी नेमलें. त्यांनीं आपली नोकरी इतकी उत्तम प्रकारें बजाविली कीं, महाराज साहेबांची मर्जी त्यांचेवर बसली, व त्यांनीं " हुजूर खेरीज मुशाहिरा " या खात्याची व्यवस्था त्यांचेकडे सोंपविली.

सन १९०० सालीं महाराजांनीं यांना " ऑनररी कॅप्टन " अशी पदवी दिली; व आपल्या खात्याचा एक अधिकारी म्हणून आपल्याबरोबर यांना बॉक्सर लोकांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं चीनमध्यें घेऊन गेले. दुसऱ्याच वर्षीं म्हणजे सन १९०१ मध्यें यांस न्याय कौन्सिलमध्यें घेण्यांत आलें. कै. राजाधिराज ७ वे एडवर्ड यांच्या राज्यारोहण प्रसंगीं महाराजांची स्वारी विलायतेस गेली होती, त्या वेळीं त्यांनीं आपाजीरावांनां बरोबर नेलें होतें. ते परत आल्यावर त्यांना सन १९०३ मध्यें " रेव्हिन्यू बोर्ड "चे सभासद करण्यांत आलें, व सन १९०५ मध्यें ' मजलीस-ई-खास ' चे सभासद करण्यांत आलें. कित्येक प्रसंगीं यांनीं सेक्रेटरी आफ पोलिटिकल डिपार्टमेंट व डायरेक्टर लॅन्ड रेकॉर्डस, म्हणून काम केलें आहे. त्यानंतर यांना डे. सेक्रेटरी होम डिपार्टमेंट, करण्यांत

आलें. हे सैन्यांत मेजरच्या पदवीपर्यंत चढले; आणि पुढें होम डिपार्टमेंटचे मुख्य सेक्रेटरी या नात्यानें काम करीत असतांना ले. कर्नलच्या जागीं त्यांची बढती करण्यांत आली.

राज्याचे पुनर्घटनेच्या वेळीं यांना ग्वाल्हेर सरकारचे होम डिपार्टमेंटचे चिफ सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें होतें, व महाराजांच्या गैरहजेरींत यांना माजलीस-ई-खासच्या अध्यक्षाचें काम करण्याचा अधिकार दिला. श्रीमंत आपासाहेबांनीं बजाविलेल्या ह्या कामगिरीबद्दल दरबारला फार समाधान वाटलें; आणि सन १९१० मध्यें दरबारनें यांस 'अमीर-उल-उमरा' असा किताब दिला. खाजगी बैठकींत जाण्याची त्यांस मोकळीक असे. सन १९१३ मध्यें हिंदुस्थान सरकारनें त्यांस सी. आय. ई. ही पदवी दिली. सन १९१४ मध्यें ज्यावेळीं महायुद्धाला सुरवात झाली, त्यावेळीं संस्थानचें सैन्य बाहेर सरहद्दीवर पाठविण्यांत आलें होतें, व वेळोवेळींही मदतीसाठीं सैन्य पाठवीत असत. सन १९१७ मध्यें "रिक्रूटिंग बोर्ड" स्थापण्यांत आला, व त्याचें अध्यक्षस्थान यांस देण्यांत आलें. त्यावेळीं त्यांनीं ५००० सैनिकांची नवीन भरती केली. ह्या त्यांच्या कामगिरीबद्दल दरबारनें त्यांस चौघड्याचा सन्मान दिला. सन १९१८ मध्यें ते ग्वाल्हेर सरकारच्या शेतकी व रेव्हिन्यू खात्याचे मेंबर झाले; पुढें ज्यावेळीं संस्थानचा कारभार महाराणीसाहेबांकडे आला, त्या वेळीं १।२ वेळां "मशीर"-राणीसाहेबांचा सल्लागार नेमण्यांत आले. त्यांची एकंदर कामगिरी पाहून सन १९१९ मध्यें हिंदुस्तान सरकारनें त्यांस 'के. बी. ई.' ही बहुमानाची पदवी दिली. हल्लीं ते रिजन्सी कौन्सीलचे उपाध्यक्ष आहेत.

श्रीमंत आप्पासाहेबांनीं ज्यांत भाग घेतला नाहीं अशी एकही सार्वजनिक संस्था ग्वाल्हेर संस्थानांत नाहीं. लष्कर टेंपरन्स ॲसोसिएशनचे ते पेट्रन असून, कन्या-धर्मवर्धिनी सभेचे ते अध्यक्ष आहेत. लष्करमधील आंधळ्यांच्या ॲसिलमचे पुरस्कर्ते व ग्वाल्हेर येथील महाराष्ट्र-क्षत्रिय-हितचिंतक सभेचे ते अध्यक्ष आहेत. तसेच माधव-निराश्रीत-बालकाश्रमाचे आणि जयाजी बोर्डिंगचे ते उत्पादक असून अध्यक्षही आहेत. मराठा शिक्षणाबद्दल त्यांना फार कळकळ

आहे; व त्याचे प्रसाराकरितां ते सतत झटत असतात. जमिनदार—हितकारिणी सभेचे अध्यक्ष, ग्वाल्हेर ट्रस्टचे सभासद, व सेंट जॉन ॲम्ब्युलन्सचे ते चेअरमन आहेत. ते ग्वाल्हेर संस्थानचे मुख्याधिकारी असून महाराजांचे विश्वासू सल्लागार आहेत. त्यांचा दयाळु स्वभाव, औदार्य व प्रजाजनांविषयीं कळकळ, ह्यामुळें ते लोकादरास पात्र झाले आहेत. सारांश, शिक्षणप्रसार व ज्ञानप्रसार या कामीं श्रीमंत अप्पासाहेबांकडून जें औदार्यपूर्ण साहाय्य होत आहे, त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. आपल्या आर्यधर्माचे ते पुरस्कर्ते असून आर्यधर्मग्रंथाविषयीं त्यांचे ठायीं अभिमान वसत आहे. या त्यांच्या योग्य गुणांच्या सन्मानार्थ हा अध्यात्मज्ञानपर धर्मग्रंथ त्यांस प्रेमादरपूर्वक अर्पण करण्यांत येत आहे. सर्वशक्तिमानप्रभु त्यांस दीर्घ आयु व आरोग्य देवो, व त्यांस लोकोपकारी कामें करण्यास अधिक सामर्थ्य प्राप्त होवो, अशी प्रार्थना करून हे दोन शब्द येथें पुरे करतों.

मुंबई, आषाढ शुद्ध १५
शके १८५५.

दा. सा. यंदे
व्यवस्थापक—ग्रं. सं. व प्रकाशक मंडळी

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

' योगवासिष्ठ ' अथवा 'वासिष्ठमहारामायण' हा अद्वैतवेदान्ताचा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ बत्तीस हजार असून त्याचीं सहा प्रकरणें आहेत. त्यांतील वैराग्य, मुमुक्षुव्यवहर व उत्पत्ति, या पहिल्या तीन प्रकरणांचा संग्रह या पूर्वार्धांत केला आहे. या तिन्ही प्रकरणांचे मिळून सुमारें साडे नऊ सहस्र श्लोक असून त्यांचें व त्यांवरील आनंद-बोधेंद्र–सरस्वती–विरचित ' वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाश ' नांवाच्या टीकेचें सार या पुस्तकांत आलें आहे. वसिष्ठांनीं रामास केलेला उपदेश ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून श्रीवाल्मीकि-मुनींनीं ग्रंथरूपानें रचिला, अशी याची मूळ आख्यायिका आहे, व त्याचें सविस्तर वर्णन पहिल्याच प्रकरणांत आलें आहे. यास्तव येथें त्याचा अधिक विस्तार करण्याचें कारण दिसत नाहीं.

निर्णयसागर छापखान्याच्या मालकांनीं ' लघुयोगवासिष्ठ ' म्हणून एक सटीक संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. तें या बृहद्योगवासिष्ठाचें अथवा वासिष्ठमहारामायणाचेंच संक्षिप्त रूप आहे. रंगनाथी योगवासिष्ठ व योगवासिष्ठसार या नांवाचें मराठी ओवीबद्ध ग्रंथ आहेत. तेही याच्या आधारानेंच लिहिलेले ग्रंथ होत. सुमारें दहा वर्षांपूर्वीं वे. शा. सं. भाऊशास्त्री लेले यांनीं आर्यधर्मदर्पण या नांवाच्या मासिकांत याचें शब्दशः भाषांतर देण्यास आरंभ केला होता, पण पहिलीं लहान लहान दोन प्रकरणें संपवून त्यांनीं आपलें मासिक बंद केलें. वर सांगितलेले ओवीबद्ध ग्रंथ बरेच कठिण असून शिवाय मूळ ग्रंथाचें रहस्य त्यांत पूर्णपणें आलेलें नाहीं. फार काय, पण त्या अनुभवी साधूंनीं त्यांतील प्रकरणांचीं नांवेंही निराळींच ठेविलीं आहेत. त्यामुळें मूळ ग्रंथाचें प्रकरणशः ज्ञान त्यांवरून होत नाहीं. भाऊशास्त्र्यांप्रमाणें शब्दशः भाषांतर केल्यास तें जरा कंटाळवाणें व विस्तृत होण्याचाही बराच संभव आहे. ही अडचण दूर व्हावी म्हणून अगदीं सरळ व सोप्या भाषेंत हें सार लिहिलें आहे. यांत मूळ ग्रंथाचें शब्दशः भाषांतर जरी नसलें तरी मूळ व टीका यांतील कोणताही महत्त्वाचा भाग सोडलेला नाहीं. विस्तार मात्र करवेल तितका कमी केला आहे. पुनरुक्तींनाहि बराच संक्षेप दिला आहे. कांहीं ठिकाणीं प्रसंगाला शोभतील असे नवेच दृष्टांत दिले आहेत व क्वचित् अधिक वर्णनही केलें आहे. अनेक रमणीय आख्यानें व वर्णनें यांनीं युक्त असलेला हा ग्रंथ वाचून वेदान्तभक्तांस व इतरांसही पुष्कळ आनंद होईल अशी उमेद आहे.

मूळ ग्रंथाच्या कर्त्याविषयीं व कालाविषयीं मोठा वाद आहे. कोणी म्हणतात कीं जवळ जवळ वाल्मीकिरामायणाइतकाच हा ग्रंथ जुना असून दोघांचे कर्ते वाल्मीकि-मुनिच होत. कित्येक आधुनिक म्हणतात कीं, रामायणापेक्षां या ग्रंथाची भाषा कठीण

आहे, व विषयही अद्वैत वेदान्त आहे. यास्तव श्रीशंकराचार्यांच्या मागून त्यांच्या परंपरेंतलि कोणातरी विद्वान् यतीनें हा ग्रंथ रचिलेला असावा. शिवाय श्रीमत् आचार्यांच्या भाष्यांत यांतील एकाद्याही श्लोकाचें अवतरण घेतलेलें आढळत नाहीं. तेव्हां हा ग्रंथ त्यांच्यावेळीं उपलब्ध नव्हता, असेंच ह्मणावें लागतें. यावर एवढेंच उत्तर आहे कीं, यांतील कोणताही पक्ष जरी खरा असला तरी त्यांत आमची किंवा वेदान्त-शास्त्राची कांहीं हानि नाहीं. आह्मांला ग्रंथाच्या तात्पर्याकडे पहावयाचें आहे. त्याचा कर्ता व काल या गौण गोष्टींकडे फारसें लक्ष द्यावयाचें नाहीं. ज्यांना त्यांसच अधिक महत्व द्यावयाचें असेल त्यांनीं काकदन्तपरीक्षण खुशाल करीत रहावें. आचार्यांनी आपल्या भाष्यांत ठराविक दहा-बारा उपनिषदें, क्वचित् वेदमंत्र, मनुस्मृति, श्रीगीता, विष्णुपुराण व महाभारत यांवाचून दुसऱ्या कोठचीच अवतरणें प्राय: घेतलेलीं नाहींत. पण तेवढ्यावरून बाकीचे अनेक ग्रंथ त्यांच्यापूर्वी नव्हतेच, असें ह्मटल्यास अनर्थ होईल. शिवाय आचार्यांच्या परंपरेंतील कोणी जरी हा ग्रंथ लिहिलेला असला तरी तें भूषणावहच आहे. कारण असला ग्रंथ निर्माण करण्यास समर्थ असे मुनितुल्य यति ज्या परंपरेंत झाले, ती भगवत्पूज्यपादांची परंपरा धन्य होय, असें मूळ ग्रंथ पाहिल्यावर कोणास वाटणार नाहीं ! श्रीविद्यारण्य, मधुसूदन-सरस्वती इत्यादि प्रसिद्ध ग्रंथकारांनीं आपल्या पूज्य ग्रंथांत या ग्रंथांतील वचनांचा व स्वत: या ग्रंथाचा अनेकदां निर्देश केला आहे.

असो; परमारमस्वरूप श्रीशंकराचार्यांच्या निःसीम कृपेनेंच माझ्या हातून पार पडलेल्या या ग्रंथाचा उपयोग माझे महाराष्ट्र बांधव यथेच्छ करोत, अशी सदिच्छा व्यक्त करून मी ही प्रस्तावना संपवितों.

हैदराबाद सिंध, ज्येष्ठ कृ. ३० गुरुवार
शके १८३१. सौम्यनामसंवत्सरे.

विष्णु वामन बापटशास्त्री.

विषयानुक्रमणिका.

सर्ग.	विषय	पृष्ठ.

१ वैराग्यप्रकरण

सर्ग	विषय	पृष्ठ.

२ मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण.

३ उत्पत्तिप्रकरण.

(कर्कटीचें उपाख्यान)

(इंद्राहल्योपाख्यान)

ॐ

बृहद्योगवासिष्ठ.

अथ वैराग्यप्रकरण.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

सर्ग १

(या सर्गांत-वेदांतसंप्रदायाच्या शुद्धीकरितां ऋषि व देव यांचा संवाद आणि रामाच्या अज्ञानाचें कारण वर्णिलें आहे. हा सर्ग बृहद्योगवासिष्ठाचा उपोद्धातच आहे.)

ज्याच्यामुळें हीं सर्व चराचर भूतें भासतात; ज्याच्यामुळेंच त्यांची स्थिति होते आणि प्रलयसमयीं सर्व ज्याच्यामुळें लीन होतात, त्या सत्यस्वरूप परमात्म्यास नमस्कार असो. ज्ञाता (जाणणारा), ज्ञान (जाणण्याचें साधन), ज्ञेय (ज्ञानाचा विषय); द्रष्टा, दर्शन, दृश्य, कर्ता, करण, कार्य, इत्यादि त्रिपुट्या ज्याच्या योगानें सिद्ध होतात त्या ज्ञानरूप परमात्म्यास नमस्कार असो. स्वर्गापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जे ऊर्ध्व लोक आहेत त्यांत रहाणाऱ्या देवादिकांमध्यें व या लोकांतील मनुष्यापासून स्थावरांपर्यंत प्राण्यामध्यें कमी-अधिक प्रमाणानें व्यक्त होणारे आनंदाचे कण ज्याच्या सत्तमुळें स्फुरण पावतात व जें सर्व प्राण्याचें जीवन आहे त्या आनंदरूप ब्रह्मास नमस्कार असो. पूर्वीं एकदां सुतीक्ष्ण नामक कोणा एका ब्राह्मणास मोक्षाच्या साधनाविषयीं संशय आला, व त्याच्या निरसनार्थ तो आपल्या गुरूंच्या म्हणजे अगस्त्य मुनींच्या आश्रमास जाऊन त्यांस मोठ्या आदरानें विचारूं लागला. सुतीक्ष्ण म्हणाला,—भगवन् मला एक

संशय आला आहे, व आपण सर्व धर्मांस जाणणारे आहां, म्हणून मी आपल्याकडे आलों आहें. तरी कृपा करून त्या माझ्या संशयाचें निरसन करा. मोक्षाचें साधन केवळ श्रौतस्मार्त-कर्म आहे; कीं केवळ ज्ञान आहे; कीं ज्ञान व कर्म हीं दोन्हीं मोक्ष-साधनें आहेत? (वेदानें सांगितलेल्या अग्निहोत्रादि कर्मांस श्रौत कर्म; व स्मृतींनीं सांगितलेल्या पंच महायज्ञादि कर्मांस स्मार्त कर्म म्हणतात. आणि ज्ञान म्हणजे आत्म्याचा साक्षात्कार.) सुतीक्ष्णाचा हा प्रश्न ऐकून अगस्त्य म्हणाले—बा प्रिय सुतीक्ष्णा, दोन्ही पंखांच्या सहायानें जशी पक्ष्याची अंतरिक्षांत गति होते, त्याप्रमाणें ज्ञान व कर्म या दोन उपायांच्या योगानें प्राण्यास परम पद प्राप्त होतें. ज्ञानावाचून केवळ कर्म व कर्मावाचून केवळ ज्ञान मोक्षाच्या उपयोगीं पडत नाहीं. तर कर्म ज्ञानाचें साधन आहे, व ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे. म्हणजेच ज्ञान हें मोक्षाचें साक्षात्कारण आहे व कर्म ज्ञानाच्या द्वारा म्हणजे परंपरेनें मोक्षास कारण होतें. वर पंखांचा जो दृष्टांत दिला आहे तो–पक्ष्याच्या गतीस जशी दोन्ही पंखांची गरज असते, त्याप्रमाणें मोक्षास कर्म व ज्ञान या दोघांचीही गरज आहे एवढें सुचविण्यापुर्ताच आहे. कारण पक्ष्यांस उडतांना दोन्ही पंख एकदम हालवावे लागतात; पण साधकास कर्म व ज्ञान यांचा एकाच वेळीं उपयोग करितां येत नाहीं. कारण कर्म ज्ञानाचें साधन आहे व साधनाच्या अनुष्ठानानंतर साध्याची सिद्धि होत असते. असो; याविषयीं मी तुला एक पूर्व इतिहास सांगतों. पूर्वी कारुण्य या नांवाचा कोणी एक ब्राह्मणपुत्र होता. त्याच्या बापाचें नांव अग्निवेश्य असें होतें. त्यानें सर्व वेदांचें व शास्त्रांचें सांगोपांग अध्ययन केलें व गुरूंच्या आज्ञेनें तो आपल्या घरीं परत आला. पण तो आपल्या घरीं आल्यावर शास्त्रविहित कर्में न करितां बावरल्यासारिखा होऊन राहूं लागला. तेव्हां आपला पुत्र कर्मांचा त्याग करून राहण्याची इच्छा करीत आहे, असें पाहून अग्निवेश्य त्यास हितबुद्धीनें म्हणाला, बाळा तूं स्वकर्माचें अनुष्ठान कां करीत नाहींस? स्वकर्मत्यागानें तुला सिद्धि कशी प्राप्त होइल? याप्रमाणें कर्मांपासून निवृत्त होण्यास तुला काय कारण झालें, तें मला सांग. आपल्या पित्याचा, अगदीं कळकळीनें केलेला हा प्रश्न ऐकून कारुण्य म्हणाला–जीवांत जीव असे तों अग्निहोत्र ठेवावें; संध्योपासना नित्य करावी; इत्यादि श्रुति (वेद) व स्मृति यांनीं सांगितलेला हा प्रवृत्तिरूप धर्म आहे.

आणि "मोक्ष धनानें मिळत नाहीं, कर्मांच्या अनुष्ठानानें मिळत नाहीं, किंवा शुद्ध संततीच्या योगानेंही मिळत नाहीं; तर तो केवळ सर्वसंगपरित्याग केल्यानेंच मिळतो" या वचनांनीं सांगितलेला निवृत्त धर्म आहे. पण अशा एकमेकाच्या विरुद्ध उपदेश करणाऱ्या दोन प्रकारच्या श्रुति व स्मृति आढळत असल्यामुळें, काय करावें हें मला समजत नाहीं. बाबा, एवढयाच करितां मी कर्में सोडून असा स्वस्थ बसलों आहें. आपल्या प्रिय पुत्राचें हें दीन व अज्ञतुल्य भाषण ऐकून अग्निवेश्य त्यास पुनः म्हणाला,—बाळा, मी तुला एक गोष्ट सांगतों ती ऐक; तिचें तात्पर्य तूं मनांत आण; व मग तुला वाटेल तसें कर. कारण कोणतेंही काम विचार केल्यावांचून व आपल्या समजुतीप्रमाणेंच करूं नये.

सुरुचि नामक एक अप्सरा एकदां–ज्याच्यावर पुष्कळ मयूर आहेत; जेथें कामसंतप्त किन्नरी किन्नरांसह क्रीडा करीत आहेत व मोठमोठ्या पापांच्या भारांस नष्ट करून सोडणाऱ्या भागीरथीचा प्रवाह ज्याच्यावरून वहात आहे,–अशा हिमालयाच्या शिखरावर बसली होती. इतक्यांत अंतरिक्षांतून जात असलेला इंद्राचा एक दूत तिच्या दृष्टींस पडला. त्यास ती म्हणाली–बा देवदूता, तुझें कोठून आगमन झालें ? तूं आतां कोणत्या कामाकरितां गेला होतास ? देवदूत ह्मणाला,–अप्सरे, अरिष्टनेमि म्हणून एक राजा आहे. विरक्त झालेल्या त्यानें आपलें राज्य पुत्रास देऊन तप करण्याकरितां वनांत गमन केलें. तो महात्मा या समोरच्या गंधमादन पर्वतावर तप करीत आहे. त्याच्याकडे मी कांहीं कामाकरितां गेलों होतों, व तेथूनच हा मी आतां परत येत आहें. तेथील वृत्तांत सांगण्याकरितां मला पुनः इंद्राकडे जावयाचें आहे. हें ऐकून ती सुरुचि म्हणाली–तेथें असा कोणता मोठा वृत्तांत झाला आहे ? कृपा करून तो मला सांगशील का ? देवदूत–हो तुला न सांगण्यासारिखें त्यांत गुप्त असें कांहीं नाहीं. तो राजा वनांत येऊन दुस्तर तप करूं लागला असतां, देवेंद्र मला म्हणाला–दूता, तूं हें उत्तमोत्तम विमान घेऊन जा, व त्या राजास त्यांत बसवून स्वर्गभोग भोगण्याकरितां येथें घेऊन ये. स्वामींची हीं आज्ञा शिरसामान्य करून मी सर्व उपकरणांसह विमान घेऊन तेथें गेलों, व त्या राजास इंद्राची आज्ञा कळविली. पण तो संशयी राजा मला म्हणाला,–दूता, स्वर्गांतील सर्व गुण–दोष मला सांग. तें ऐकून मग मला जें

करावेंसें वाटेल तें मी करीन. ह्या त्याची विनंति मान्य करून मी म्हटलें,–स्वर्गांत पुण्यसामग्रीच्या योगानें सुख होतें. जो उत्तम पुण्यवान् असतो त्यास उत्तम सुख मिळतें; तसाच मध्यम पुण्यवानास मध्यम व कनिष्ट पुण्याच्या योगानें कनिष्ट प्रतीचा स्वर्ग मिळतो. तेथें दुसऱ्यांचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं. बरोबरीच्या सुखी प्राण्यांशीं मोठी स्पर्धा करावी लागते व आपल्यापेक्षां कमी सुखी प्राण्यास पाहून मोठा संतोष वाटतो. सारांश सुखोपभोगानें पुण्य क्षीण होईतों हें असें चाललेलें असतें; आणि पुण्यांश संपला कीं तो प्राणी पुनः या मर्त्यलोकांत येतो. माझें हें भाषण ऐकून तो पूर्ण विरक्त राजा म्हणाला,–दूता, मला असल्या स्वर्गाची मुळींच इच्छा नाहीं. मी याहीपेक्षां उग्र तप करून सापाच्या कातेप्रमाणें या अशुद्ध शरीराचा त्याग करीन. तूं हें विमान घेऊन परत जा. तुला नमस्कार असो. देवदूत ह्मणाला–अप्सरे, हें त्याचें निग्रहाचें भाषण ऐकून मी इंद्राकडे परत गेलों व राजाचा हा वृत्तांत स्वामीस सांगितला. तो ऐकून त्यालाही मोठें आश्चर्य वाटलें, व तो पुनः मधुर शब्दांनीं मला म्हणाला–दूता, त्या विरक्त राजास आत्मबोधाकरितां तूं वाल्मीकीच्या आश्रमांत घेऊन जा, व त्या ज्ञानी ऋषीस माझा असा निरोप सांग कीं–हे महर्षे, स्वर्गादि सर्व सुखास व सांसारिकसुखांस तुच्छ समजणाऱ्या या नम्र व शीलसंपन्न राजास आत्मतत्त्वाचा उपदेश कर. म्हणजे त्याच्या योगानें जन्म, जरा, बाल्य, रोग, तृष्णा इत्यादिकांच्या योगानें प्राप्त होणाऱ्या सांसारिक दुःखानें व्याकुळ झालेल्या या राजास मोक्ष प्राप्त होईल. अप्सरे, देवाधिदेवाचा हा निरोप घेऊन मी पुनरपि राजाकडे आलों; त्याच्यासह वाल्मीकीकडे गेलों व त्या महर्षींस स्वामीची इच्छा कळविली. तेव्हां त्या पुण्यवान् ब्राह्मणानें राजास प्रेमानें अनामय प्रश्न केला असतां अरिष्टनेमि म्हणाला–भगवन्, आपल्या दर्शनानें मी धन्य झालों व यांतच माझें कुशल आहे. महाराज, या संसारदुःखांतून मी मुक्त कसा होईन तें मला सांगा. असा मोठ्या काकुळतीनें केलेला प्रश्न ऐकून ते दयासागर मुनि म्हणाले–राजा, मी तुला रामायण सांगतों. तें ऐकून तूं त्याचा अर्थ मनांत आण व मनन कर, म्हणजे जिवन्मुक्त होशील. मी तुला वसिष्ठ व राम यांचा संवाद सांगतों. ही शुभ कथा म्हणजे मोक्षाचा एक उपायच आहे. त्यावर राजा म्हणाला–राम हा कोण होता? तो बद्ध होता कीं मुक्त? हा प्रश्न ऐकून

वाल्मीकि म्हणाले–शापाच्या निमित्तानें स्वतः हरीच राम झाला, व बळेंच आपल्या मध्यें अज्ञान आणून तो प्रभू किंचिज्ज्ञ म्हणजे सामान्य जीव झाला. एकदां निष्काम सनत्कुमार ब्रह्मदेवाच्या लोकीं रहात असतां तेथें तो श्रीहरी वैकुंठाहून आला. ब्रह्मदेवानें त्याची पूजा केली व त्यानंतर सनत्कुमारावांचून सत्य लोकांतील दुसऱ्या सर्वांनींही त्याचा योग्य सत्कार केला. तें पाहून तो भगवान् सनत्कुमार म्हणाला, " सनत्कुमारा, निष्काम असल्यामुळें तूं इतका गर्विष्ठ झाला आहेस काय ? तूं कामविह्वल शरमंग हो. " भगवानाचा हा शाप ऐकतांच त्या तेजस्वी ब्राह्मणासही राग आला व तो उठला आणि ह्मणाला, " तुझें जें सर्वज्ञत्व आहे, त्याचाही लोप होऊन तूं अज्ञानी होशील. " त्याचप्रमाणें एकदां शुक्राचार्य समाधिस्थ असतांना देवांच्या भीतीनें शरण आलेल्या असुरांचें, आश्रमांत असलेल्या त्यांच्या पत्नीनें आपल्या पातिव्रत्याच्या सामर्थ्यानें देवांच्या अस्त्रांस निष्फल करून, रक्षण केलें. तें पाहून देवांचा पक्ष घेणाऱ्या विष्णूनें सूदर्शनानें तिचा शिरच्छेद केला. त्यावेळीं समाधि सोडून उठलेल्या भृगूनें क्रोधानें ह्मटलें, " हे विष्णो, तुझ्याही भार्येची व तुझी ताटातूट होईल. " जलंधराचा वेष घेऊन त्या भगवानानें देवकार्याकरितां वृंदेचें पातिव्रत्य नष्ट केलें तेव्हां ती जालंधरपत्नी त्यास म्हणाली, " विष्णो ज्याअर्थी तूं कपट करून व मला फसवून माझ्या पतीस मारलें आहेस त्याअर्थीं तूंही स्त्रीविरहाचें दुःख भोगशील ! " पयोष्णीचे तीरीं असलेल्या देवदत्ताच्या भितऱ्या स्त्रीनें श्रीविष्णूच्या नारसींह अवताराचें भयंकर स्वरूप पाहतांच प्राण सोडले. त्यामुळें दुःखानें विव्हल झालेल्या त्यानें, " तुलाही मजप्रमाणेंच स्त्रीविरह होईल " असा भगवानास शाप दिला. या चार शापांमुळें त्या सर्वज्ञ ईश्वरास दशरथाच्या उदरीं राम या नांवानें अवतीर्ण व्हावें लागलें. असो; अशा त्या रामास वैराग्य उत्पन्न झालें असतां वसिष्ठांनीं कसा उपदेश केला, तें मी तुला सविस्तर सांगतों, ह्मणजे तुला मोक्षसाधनाचें ज्ञान होईल.

---

१ तेजस्वी व निःस्पृह ब्राह्मण प्रत्यक्ष भगवानासही मोजित नाहींत व अन्यायाचा प्रतिकार तेजस्वी झाल्यावांचून करितां येत नाहीं, हें या आख्यायिकेचें रहस्य आहे.

सर्ग २

(या सर्गात या शास्त्राचा अधिकारी, उपाय, ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें या ग्रंथाचा आरंभ व भरद्वाजाचा प्रश्न ह्यांचें वर्णन केलें आहे.)

वाल्मीकि ह्मणतात,–बा राजा, " मी बद्ध आहें, मला या बंधनांतून मुक्त झालें पाहिजे " अशी ज्यास उत्कट इच्छा झाली असेल तो या पुढील उपदेशाचा अधिकारी होय. अति अज्ञही * या उपदेशास पात्र नाहीं व अति ज्ञानीही याचा खरा भोक्ता नव्हे. ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार होतो तोच अति ज्ञानी होय. पूर्व रामायणावरून प्रवृत्ति धर्माचे उपाय समजून घेऊन त्यांचें यथाविधी अनुष्ठान करावें, व चित्तशुद्धि हें त्यांचें फल प्राप्त झालें असतां या मोक्षोपायांचा विचार करावा. याप्रमाणें जो करतो तो या कष्टकर संसारांत पुनः जन्म घेत नाहीं. मनुष्याच्या चित्तांतील राग-लोभादि दोष समूळ नाहींसे व्हावे या हेतूनें मी पूर्वरामायण केलें व तो चोवीस सहस्र ग्रंथ आपल्या भरद्वाजनामक शिष्यास शिकविला. वाल्मीकि-रामायण या नांवानें या लोकीं प्रसिद्ध असलेल्या त्या ग्रंथानंतर उत्तर रामायण ह्मणून आणखी एक बत्तीस सहस्र श्लोकांचा ग्रंथ करावा, असें माझ्या मनांत होतेंच. कारण पूर्व रामायणांत मी श्रीरामाच्या प्रवृत्ति मार्गाचें वर्णन केलें आहे, व या उत्तररामायणांत निवृत्तिमार्गाचें उपपादन करावें असा माझा उद्देश होता. इतक्यांत तो भरद्वाज मेरूवरील ब्रह्मदेवाच्या सभेंत गेला व त्यानें तें पूर्व रामायण तेथें ह्मणून दाखविलें. तें ऐकून परमेष्ठिस मोठा आनंद झाला, व त्यानें भरद्वाजास " वर माग " म्हणून म्हटलें. तेव्हां तो माझा परोपकारी शिष्य म्हणाला, " हे भगवन्, सर्व प्राणी दुःखांतुन कसे मुक्त होतील तें सांग ! " हें ऐकून तो पितामह म्हणाला,– प्रिय भरद्वाजा, यविषयीं तूं आपल्या गुरुची प्रार्थना कर, त्यानें जें हें रामायण आरंभिलें आहे, त्याचें अध्ययन केलें असतां मनुष्य मुक्त होतील. असें बोलून तो देव लागलाच स्वतः माझ्या आश्रमास आला. मी त्याची यथाविधि पूजा केल्यावर तो म्हणाला, " मुने, आरंभिलेलें हें रामायण मध्येंच सोडूं नकोस. कारण एवढा मोठा ग्रंथ लिहितां लिहितां कंटाळा येण्याचा संभव आहे. म्हणून मी हें मुद्दाम सांगण्याकरितां येथें आलों आहे. हा

*यावरून स्त्रीशूद्रादि मनुष्यमात्रास या वेदान्त ग्रंथाचा श्रवणाचा अधिकार आहे असें ठरतें. कारण " मुक्त होण्याची उत्कट इच्छा " हेंच येथील अधिकाऱ्यांचे लक्षण आहे.

तुझा रामायण ग्रंथ प्राण्यांस संसारसागरांतून पार निघून जाण्याकरितां एक नौकाच होणार आहे. परोपकारापुढें दीनदयाळु सज्जन आपल्या शारीरिक श्रमांस मोजीतही नसतात. हें ध्यानांत धरून केवळ लोकहितार्थ हें उत्तम शास्त्र तूं माझ्या आज्ञेनें शेवटास ने" असें बोलून तो परमेश्वर गुप्त झाला. मलाहि या अकल्पित घडून आलेल्या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटलें. माझा उत्तर रामायणाविषयींचा मंद विचार त्यामुळें तीव्र झाला व त्या देवाची आज्ञा पूर्ण करण्याचें मी मनांत आणलें. माझा भरद्वाज शिष्य तेथें होताच. मी ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें उत्तर रामायण करणार आहें, असें त्यास समजतांच त्या नम्र अधिकाऱ्यानें "महागुरो, या भयंकर संसारामध्यें रामानें व त्याच्या इतर संबंधी जनांनीं व्यवहार कसा केला, तें मला सांगा; ह्मणजे त्यांचें अनुकरण करून मीहि आपला उद्धार करून घेईन" असें ह्मटलें. हा त्या योग्य शिष्याचा प्रश्न ऐकून मीं त्यास ह्मटलें, "भरद्वजा, मी सांगतों तें ऐक. या कथाश्रवणाच्या योगानें तुझें पाप नाहींसें होईल, व रामाप्रमाणेंच जर तूं आपलें आचरण ठेविलेंस तर या संकटांतून मुक्त होशील. मोक्षाचे उपाय सांगणारी ही कथा तुझ्याप्रमाणें दुसऱ्याही अधिकाऱ्यांच्या उपयोगीं पडेल. कारण यांतील एकादा उत्तम उपायही ज्यांच्या हातीं लागतो ते धन्य पुरुष शोक, दैन्य व संताप यांतून तत्काल मुक्त होतात. (सर्ग २ समाप्त)

सर्ग ३

(वासनाक्षय हाच या जगाच्या मार्जनाचा उपाय आहे, असें अगोदर प्रतिपादन करून नंतर रामाच्या यात्रेचें वर्णन यांत केलें आहे.)

हे भाग्यवाना, रामाचें उदाहरण घेऊन मी आतां तुला जीवन्मुक्ताची स्थिति सांगतों. प्रथम जीवन्मुक्तीचें लक्षण व स्वरूप तुला सांगितलें पाहिजे. हें जग आकाशाच्या नीलवर्णाप्रमाणें भ्रमानें उत्पन्न झालें आहे. आकाश ह्मणजे कांहीं नसणें. तें जसें आपल्या आसपास आहे तसेंच नक्षत्रें, चंद्र, ग्रह इत्यादि जेथें दिसतात तेथेंही आहे. पण दृष्टिदोषामुळें भ्रम होऊन आपणांस तें निळ्या रंगाचें व उपड्या कढयीच्या आकाराचें दिसतें. त्याचप्रमाणें वस्तुतः जग म्हणून कांहीं पदार्थच नसतांना तें आपणांस भ्रमामुळें आहेसें भासतें. या भ्रमास अध्यास ह्मणतात. आत्म्याच्या यथार्थ स्वरूपाचें ज्ञान न झाल्यामुळें ह्मणजेच अविवेकामुळें तो होत असतो. या अविवेकाचा आत्मज्ञानानें उच्छेद करून,

पुनरपि कधींही स्मरण होणार नाहीं, इतक्या दृढपणें जगास विसरणें हेंच जीवन्मुक्तीचें लक्षण व स्वरूप आहे. लक्षण ह्मणजे ओळखण्याचें चिह्न व स्वरूप ह्मणजे आकार, असा या दोन शद्बांचा स्थूल अर्थ येथें समजावा. पण ही स्थिति प्राप्त होणें अतिशय कठिण आहे. म्हणूनच अद्वैत सिद्धांत सर्वांस पटत नाहीं, व त्यामुळेंच विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैत, केवळ भक्तिमार्ग, केवळ कर्ममार्ग, नास्तिकाचा संघ व केवळ विषयासक्त उन्मार्गी लोकांचा समूह वे सर्व या जगांत अस्थित्वांत आहेत. जगांत जेवढे म्हणून अनुभवास येणारे पदार्थ आहेत त्यांचा अत्यंत अभाव आहे. ह्मणजे मनुष्याच्या शिंगाप्रमाणें किंवा पुच्छाप्रमाणें ते तिन्ही काळीं विद्यमान नाहींत, असा दृढ बोध झाल्यावाचून त्या अवस्थेचा अनुभव घेणें शक्य नाहीं. पण तो बोध दृढ कसा होणार ? त्याला उपाय कोणता ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप जाणणें हाच त्याचा उपाय आहे. यास्तव उपायांच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार संपादन केला पाहिजे. या शास्त्राचें श्रवण केलें असतां त्याचा उपाय समजतो. हें जग जरी दिसत आहे तरी तें वस्तुतः नाहीं, असा बोध होणें अशक्य समजूं नकोस. कारण अशी अशक्य गोष्टही सुशक्य करण्याचें सामर्थ्य या शास्त्रामध्यें आहे. चित्तवृत्ति आत्म्यामध्यें स्थिर करून तिला द्वैतमय बाह्य पदार्थांपासून दूर करणें हाच दृश्य नाहींसें करण्याचा उपाय आहे; व तो साध्य झाल्यास तीच परम शांति उत्पन्न झाली, असें जाणावें. पण तसें न करितां जे विचारे आत्म्यावाचून इतर पदार्थांचें सविस्तर वर्णन करणाऱ्या शास्त्रांतच लोळत रहातात, त्यांस अनंत कोटी कल्पांतही ती शांति मिळणें शक्य नाहीं. त्यांतील कांहीं शास्त्रें प्राण्यांच्या उत्कर्षाचे उपाय सांगतात, हें खरें; पण केवळ कर्में, भक्ति, तर्कतः पदार्थांचें विवरण इत्यादिकांच्या योगानें फार तर या दुःखमय संसारांतील एकादें जरा कमी दुःखाचें स्थान मिळणें शक्य आहे. दुःखांचा सर्वथैव नाश होणें शक्य नाहीं. प्राण्यांच्या अनंत वासना हेंच त्यांच्या जन्माचें बीज आहे व जन्म हें दुःखाचें घर आहे. यास्तव बीजच नाहींसें केलें पाहिजे. अर्थात् वासनांचा सर्वस्वीं त्याग केला पाहिजे. या वासनांच्या त्यागासच उत्तम मोक्ष म्हणतात. यास्तव कर्म, उपासना, वेदांतश्रवण, मनन इत्यादि साध-

नांच्या अनुष्ठानांचे शेवटीं वासना त्यागांत पर्यवसान होईल, असाच शुद्ध क्रम ठेवावा. एकदां या वासनासमुहाचा क्षय झाला कीं मग मन शिथिल होण्यास वेळ लागत नाहीं. कारण वासनांचा पुंजका (समूह) हेंच मनाचें स्वरूप आहे. यास्तव थंडीचा मारा कमी झाला असतां बर्फाचा गोळा जसा वितळून जातो, त्याप्रमाणें वासना क्षीण झाल्या कीं मनही नाहींसें होतें. पक्ष्यास अडकवून ठेवण्याकरितां जसा लांकडाचा किंवा लोखंडादिकांचा पिंजरा करितात, त्याप्रमाणें प्राण्यांस अडकवून ठेवण्याकरितां देह हा एक पंचभूतांचा पिंजराच केलेला आहे, व त्याची उत्पत्ति आणि अस्तित्व या वासनासमुहावरच अवलंबून असतात. यास्तव वासनांचा क्षय केला असतां देहाचाही क्षय होणें अगदीं सहज आहे. देहक्षयावाचून दुःखांचा क्षय होत नसतो, व देहक्षयानंतर दुःख होणें शक्य नाहीं. शुद्ध व मलीन अशी वासना दोन प्रकारची आहे. त्यांतील मलिन वासना जन्मास कारण होते व शुद्ध वासना जन्माचा नाश करते. कारण मलिन वासना हें बीज असून अज्ञान (ह्मणजे आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसणें) हें क्षेत्र (शेत) आहे; दृढ अहंकार हा त्या वासना बीजास पाणी घालणारा शेतकरी (माळी] असल्यामुळें राग (आवडत्या वस्तुंविषयीं प्रेम) व द्वेष (नावडत्या वस्तूंविषयीं क्रोध) यांच्या द्वारा त्यास जन्म हा अंकुर येतो. व शुद्ध वासना, अहंकार, राग, द्वेष आणि अज्ञान यांनीं रहित असल्यामुळें भाजलेल्या बीजा प्रमाणें पुनर्जन्मरूप अंकुरास कारण होत नाहीं. भाजलेल्या बीजापासून अंकुर उत्पन्न होत नाहीं, हें सर्व लोकांस ठाऊक आहेच. आत्म्याचें ज्ञान हाच अग्नि असून त्यानें अज्ञान क्षेत्रास जाळून टाकिल्यावर त्यांतील वासनाबीज भाजल्यावांचून कसें राहील ? पण भाजलेलें बीं पेरण्याचा उपयोगीं जरी नसलें तरी खाण्याच्या उपयोगीं जसें पडतें त्याप्रमाणें शुद्ध वासना पुनर्जन्माच्या जरी उपयोगी नसली तरी ती देह धारण करूं शकते, व आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतरही प्रारब्धाचा क्षय होईतों देह असावाच लागतो. अशा या शुद्ध वासनेनें जे युक्त असतात व त्यामुळेंच पुनर्जन्मरूपी अनर्थांचें पात्र होत नाहींत, ते कृतकृत्य व ज्ञातज्ञेय पुरुष जीवन्मुक्त होत. ज्यांना कांहींएक कर्तव्य राहिलेलें नसतें ते कृतकृत्य व ज्यांना कांहीं ज्ञातव्य ह्मणजे जाणावयाचें राहिलें नसतें ते

ज्ञातज्ञेय होत. मनाची अशी भावना होणें परम शांतीचें कारण आहे. कारण आपण सर्व मानव कर्तव्य, प्राप्तव्य व ज्ञातव्य, यांकरितांच एवढी सगळी खटाटोप करीत असतों, व आमच्या मध्यें जो रजोगुण आहे तो आम्हास त्यांत प्रवृत्त केल्यावाचून रहातच नाहीं. एवढ्याच करितां मुमुक्षूंनीं नित्य सत्त्वस्थ झालें पाहिजे. नित्य सत्त्वस्थ म्हणजे सदा सत्त्वगुणी होऊन रहाणें. दीर्घकाल सतत अभ्यास केल्यावांचून नित्यसत्त्वस्थ होतां येत नाहीं.

परमेष्ठी ह्मणाले हे प्रियशिष्या, श्रीराम या जीवन्मुक्तपदास कसा प्राप्त झाला तें तूं ऐक, म्हणजे तूंही सर्व अनार्थांतून सुटशील. उपनयनानंतर क्षत्रियपुत्रास उचित असलेली विद्या शिकण्याकरितां तो महात्मा गुरुगृहीं जाऊन राहिला. योग्य समयीं विद्या समाप्त करून तो दाशराथि गुरूच्या आज्ञेनें स्वगृहीं परत आला व कांहीं दिवस त्यानें मोठ्या मौजेनें घालविले. पुढें राजा दशरथ आपल्या प्रजेचें पुत्राप्रमाणें पालन करीत असून प्रजाही मानुषी किंवा दैवी आपत्तिरहित होऊन आनंदानें राजावर पित्याप्रमाणें प्रेम करीत असतां, गुणी रामाच्या मनांत, तीर्थें व पवित्र आश्रम पहावें असें आलें. तेव्हां तो विनयसंपन्न कौसल्यापुत्र आपल्या पित्याजवळ गेला व त्याचें पवित्र चरण धरून म्हणाला, "बाबा, पवित्र तीर्थें, आश्रम, वनें, देवस्थानें इत्यादि पहावीं असें माझ्या मनांत आहे. आपण प्राणिमात्राची इच्छा पूर्ण करीत असतां, तेव्हां मज दीनाचाही मनोभंग करणार नाहीं, असें समजून मी ही प्रार्थना केली आहे. रामचंद्रानें अशा प्रकारें पूर्वी कधींही कांहीं मागितलें नाहीं, हें जाणून वसिष्ठाच्या संमतीनें राजानें सुमुहूर्तावर लक्ष्मणादि तिन्ही भ्रात्यांसह रामास तीर्थयात्रेस पाठविलें. प्रस्थानसमयीं ब्राह्मणांकडून स्वत्ययन करविलें; वसिष्ठांनीं त्याच्या बरोबर चांगले चांगले ब्राह्मण दिले; मंत्र्यांनीं यात्रेचीं धन—वाहनादि सर्व सामग्री रवाना केली व आपल्या मातांस वंदन करून ते गुरु, शुक्र, बुध व मंगळ या ग्रहांप्रमाणें दिसणारे चारी भ्राते राजगृहांतून मोठ्या थाटानें निघाले. राजपत्नींनीं पुत्रांस आलिंगन व अनेक आशीर्वाद देऊन मोठ्या कष्टानें जाण्याची आज्ञा दिली; अयोध्या नगरींतील लोक रामास पोंचवावयास निघाले; मंगल वाद्यांचा एकच गजर होऊन राहिला; अबालवृद्ध स्त्री-पुरुष त्या राजपुत्रांस आनंदित चित्तानें व विकसित नेत्रांनीं पाहूं लागले. नगरांतील कन्या त्यांच्यावर लाह्या व पुष्पें फेंकूं लागल्या व अशा उत्सा-

ह्यानें राम नगरांतून बाहेर पडला. अनेक ब्राह्मणांस दानें देत, अनेक स्त्रीपुरुषांचें आशीर्वाद घेत व अनेक रमणीय प्रदेश पहात तो अरण्यांतून पुढील मार्ग आक्रमण करूं लागला. आपल्या कोसल देशापासून तो, स्नान, दान, तप व ध्यान करून प्रत्येक नदींचें पवित्र तीर, वनें, देव व मुनि यांचीं स्थानें, रमणीय अरण्यें, अनेक पर्वतांचे कडे, मंदाकिनी, चंद्रभागा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्रु, सरयु, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णावेणी, सिंधु, इत्यादि नद्या, प्रयाग, पुष्कर, धर्मारण्यें, नैमिष, गया, श्रीगिरि, केदार, इत्यादि स्थानें, मानस, चक्रसर, उत्तरमानस, इत्यादि सरोवरें, अग्नितीर्थ, महातीर्थ इत्यादि तीर्थें, स्वामीकार्तिक, शालग्राम, हरीचीं व हराचीं चवसष्ट स्थानें; नानाप्रकारच्या आश्चर्यांनीं भरलेले चारी समुद्रांचे तट, विंध्य, मंदर, सह्य इत्यादि पर्वत, व मोठमोठे राजर्षि, ब्रह्मर्षि, तापसी, कुलगुरु, ब्राह्मण, इत्यादिकांचे पवित्र आश्रम, यांचें दर्शन घेत चालला. आपल्या प्रिय भ्रात्यांसह त्यानें सर्व पृथ्वीवर पर्यटन केलें. कांहीं कांहीं अति रमणीय स्थळें तर त्यानें दोनदोनदां पाहिलीं. आणि येणेंप्रमाणें आपल्या मनाची हौस पुरी करून घेऊन बऱ्याच दिवसांनीं तो पुण्यशील महात्मा स्वनगरास परत आला (सर्ग ३ समाप्त)

सर्ग ४.

(येथें, तीर्थयात्रा करून परत आलेला राम स्वगृहांत प्रविष्ट होऊन आपला पिता, व माता इत्यादि सुहृदांस आनंदित करिता झाला, असें सांगून शेवटीं त्याची दिनचर्या वर्णिली आहे.)

रामाच्या नगरप्रवेशसमयीं अयोध्येंतील लोकांनीं फारच मोठा उत्सव केला. पूर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें सर्वांस एकसारिखा अल्हाद देत तो श्रीराम आपल्या गृहांत गेला. पिता, माता, गुरु, आप्त, मित्र, बांधव, ब्राह्मण, कुलवृद्ध इत्यादिकांस नमस्कारादि योग्य उपचाराच्या योगानें त्यानें सर्वांस संतुष्ट केलें. त्यावेळीं त्या राजगृहांत सर्वत्र आनंदच आनंद पसरला होता. हर्षानें एकमेकांशीं बोलणाऱ्या सर्व जातींच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांच्या ध्वनींनीं तें भव्य गृहही त्यावेळीं दुमदुमून गेलें. राम यात्रा करून सुखरूप परत आल्यामुळें राजानें आपल्या राज्यांत आठ दिवस मोठा उत्सव केला. त्यानंतर तो आपल्या नगरांत आनंदानें राहूं लागला. प्रसंगविशेषी तो आपल्या मातोश्रीस, पित्यास व कधीं कधीं श्रीगुरूंसही यात्रेंत पाहिलेले चमत्कार सांगत असे. राम प्रत्यहीं प्रातःकाळीं उठून संध्योपासनेनंतर

सभास्थानीं बसलेल्या आपल्या इंद्रतुल्य पित्याचें दर्शन घेत असे. वसिष्ठादिकांसह नानाप्रकारच्या ज्ञानपूर्ण गोष्टी बोलून एका प्रहरानंतर तो पित्याच्या आज्ञेनें मोठ्या सैन्यासह मृगयेस जात असे. नानाप्रकारच्या पशूंनीं भरलेल्या अरण्यांत मृगया करून परत आल्यावर स्नानादि करून तो इष्टमित्रांसह भोजन करीत असे, व भ्रात्यांसह अनेक चमत्कारिक वार्तालाप करीत तो रात्रीं निजत असे. कांहीं दिवस त्या दाशरथींची दिनचर्या प्रायः नित्य अशीच होत असे. असो; यात्रा करून आल्यावर तो सत्पुत्र आपल्या पित्यास, मातेस व इतरांसही याप्रमाणें आनंदित करीत स्वगृहीं सुखानें काल घालवूं लागला. (सर्ग ४ समाप्त)

सर्ग ५

(या सर्गांत, वैराग्यामुळें रामाचें शरीर दिवसेंदिवस कृश होऊं लागलें; दशरथास त्याचें कारण जाणण्याची इच्छा झाली व वसिष्ठांनीं तें थोडक्यांत व मोघम सांगितलें, असें वर्णन केलें आहे.)

श्रीराम, लक्ष्मण, इत्यादि दशरथपुत्रांस सोळावें वर्ष लागण्यास थोडे दिवस राहिले होते. भरत तर बहुत करून आपल्या आजोळींच रहात असे. राजा दशरथ, पुत्र विवाहास योग्य झाले आहेत, तेव्हां आतां त्यांचा विवाह केव्हां करावा इत्यादि विचार मंत्र्यांबरोबर करूं लागला होता. पण तीर्थयात्रा करून आल्यापासून रामाच्या प्रकृतींत कांहीं विशेष फरक आढळूं लागला. तो दिवसेंदिवस कृश झाला; त्याचे नेत्र निस्तेज झाले; तोंड फिक्कें पडलें; त्याच्या शरीरांत शक्ति कशी ती मुळींच राहिली नाहीं. तो एकसारखा चिंता करूं लागला; त्यानें सर्व व्यवहार कमी केले; तो कोणांशीं फारसें भाषणही करीनासा झाला. वेड्यासारखा कोणीकडे तरी पहात; किंवा कांहीं तरी करीत; चित्राप्रमाणें अगदीं स्तब्ध होऊन तो रहात असे. त्याची ही अशी अवस्था पाहून त्याच्या सेवकवर्गास मोठा खेद झाला. त्याचे चाकर जेव्हां त्यास वारंवार आग्रह करून सांगत तेव्हां तो मोठ्या कष्टानें नित्यकर्में करीत असे. रामाची ही अवस्था पाहून त्याचे लक्ष्मणादि भ्राते व सुहृदही त्याच्यासारिखेच क्षीण होऊं लागले. पुत्राची ही दशा पाहून राजास व त्याच्या पत्नींसही मोठा खेद झाला. " रामचंद्रा, तुझी आतांशीं अशी वृत्ति कां झाली ? तुला काय होतें आहे ?" असें राजानें त्यास वारंवार विचारून पाहिलें, पण तो कांहीं सांगेना. किंवा एकादे वेळीं, बाबा मला चिंता कसली आहे ? असें म्हणून तो मुक्यासारिखा स्तब्ध बसत असे.

कौसल्येनें पुत्राच्या पाठीवरून हात फिरवून व जवळ बसून मोठ्या कळकळीनें जरी विचारिलें तरी तिलाही तो अशींच उडवाउडवीचीं उत्तरें देत असे. पुढें एकदां राजानें श्रीवसिष्ठांस याविषयीं प्रश्न केला. तेव्हां त्या सिद्ध मुनींनीं कांहीं वेळ अंतर्दृष्टि करून राजास म्हटलें, स्वामीन्, रामाची अवस्था अशी होण्यास कांहीं कारण झालें आहे. पण त्याकरितां चिंता करावयास नको. पृथिवी, जल इत्यादि महाभूतें सृष्टिकाल व प्रलयकाल यांवाचून जशीं कधींही कमी—अधिक होत नाहींत, त्याप्रमाणें महात्मे पुरुषही थोड्याशा कारणानें क्षुब्ध होत नाहींत. त्यांच्या विषादास व हर्षासही कांहींतरी मोठें कारण लागत असतें. (सर्ग ५ समाप्त)

सर्ग ६

(विश्वामित्राचें आगमन, राजानें त्यांचा केलेला पूजादि सत्कार व "आपलें इष्ट कार्य मी करितों," अशी प्रतिज्ञा, यांचें येथें वर्णन केलें आहे.)

मुनि वसिष्ठांनीही असेंच स्पष्ट उत्तर दिलें असतां आतां कांहीं दिवस तरी वाट पाहण्यावांचून दुसरा उपाय नाहीं, असें मनांत समजून राण्यांसह राजा खिन्न होऊन राहिला. कौसल्या रामाच्या हालचालीकडे अगदीं सावधपणें पहात असे. इतक्यांत एके दिवशीं विश्वामित्र मुनि, राजा दशरथास भेटण्याकरितां अयोध्येस आले. त्या कर्मठ ब्राह्मणाला दुष्ट राक्षसांनीं अगदी भंडावून सोडिलें होतें. तो यज्ञ करूं लागला कीं ते मायावी व मदोन्मत्त राक्षस येऊन त्याचा विध्वंस करीत. एकदां दोनदां नव्हे; तर अनेकदां असा प्रकार घडला. ब्राह्मणांच्या शांतीसही कांहीं मर्यादा ह्मणून असतेच. क्षमा करून आतां चालत नाहीं, सज्जनांशीं व्यवहार करीत असतांना, क्षमा हा जरी एक मोठा गुण समजला जात असला, तरी दुर्जनांशीं व्यवहार करितांना नेहमींच क्षमाशील झाल्यास तो मोठा दुर्गुण ठरतो, असा योग्य विचार करून अनेकदां यज्ञाचा विध्वंस झाल्यामुळें संतापून गेलेला तो गाधिज, राक्षसांचा नाशच करविला पाहिजे, असा निश्चय करून दशरथराजाचें सहाय मागण्याकरितां व रामचंद्रावर अस्त्रादि दानानें अनुग्रह करण्याकरितां यावेळीं आला होता. राजगृहाच्या द्वारापर्यंत जाऊन पोंचतांच त्यानें द्वारपालास आपलें आगमन राजास कळविण्याविषयीं सांगितलें. त्या बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी ब्राह्मणाच्या आज्ञेप्रमाणें द्वाररक्षकही त्वरेनें राजाजवळ गेला व त्यानें त्या वृद्ध तापसाचें आगमन राजास कळविलें. त्याबरोबर मंत्री, ब्राह्मण व इतर परिवार यांसह राजा आपल्या

आसनावरून उठून त्या श्रेष्ठ ब्राह्मणास सामोरा गेला. क्षात्र व ब्राह्मण अशा दोन्ही प्रकारच्या तेजानें व्याप्त झालेलें त्याचें तें शरीर पाहून राजास–हा दुसरा सूर्यच आहे कीं काय–असा भ्रम झाला. त्याच्या पिकलेल्या व खांद्यावर लोळणाऱ्या जटा, त्रिकाल स्नानादि–नियमांमुळें व तपश्चर्येमुळें पिंवळट दिसत होत्या व त्यामुळें तर त्याच्या शरीरास अधिकच शोभा आली होती. त्याची मुद्रा जरी अति शांत दिसत होती, तरी रमणीय, जरा भयप्रद, प्रसन्न, गंभीर व धीर, अशा तेजानें व्यापिलेल्या त्याच्या शरीराकडे सहज पहावत नसे. त्या मुनिवर्याच्या हातांत एक कमंडलु मात्र होता. असो, दुरून दृष्टादृष्ट होतांच राजानें त्यास साष्टांग प्रणाम केला. तेव्हां त्यानेंही त्यास योग्य आशिर्वाद दिला, त्यानंतर वसिष्ठादि मुनींनींही त्याचें स्वागत व योग्य सत्कार केला. पुढें त्यास बरोबर घेऊन राजा सभास्थानीं जाऊं लागला असतां म्हणाला, " प्रभो, आपल्या या आकस्मिक येण्यानें आमच्यावर मोठाच अनुग्रह झाला आहे. आपल्या चरणकमलांच्या दर्शनानें चित्तास परमानंद होत आहे. आज आम्हीं धन्य झालों. " वसिष्ठादि मुनि व इतर ब्राह्मणादिही अशाच गोड गोड शब्दांनीं त्याचें गौरव करूं लागले. इतक्यांत ते सर्व सभास्थानीं आले. राजानें त्या अतिथीस उत्तम आसनावर बसवून वसिष्ठांच्या सांगण्याप्रमाणें त्यांची अर्घ्यादिकांच्या योगानें पूजा केली. विश्वामित्रानेंही राजास व इतर मान्य पुरुषांस कुशल प्रश्न केले, व ते सर्व सभासद एक क्षणभर आनंदसागरांत निमग्न झाल्याप्रमाणें दिसूं लागले. त्या अतिथीस थोडी विश्रांति घेऊं देऊन, राजा शांतपणें हात जोडून म्हणाला,–महाराज, मरावयास टेंकलेल्या माणसास अमृत मिळालें असतां, अंधास नेत्र आलें असतां, अपुत्रास पुत्र झाला असतां, शेतें वाळून जात असतांना वृष्टि झाली असतां, व स्वप्नांत पाहिलेल्या इष्ट वस्तूचा उठल्याबरोबर प्रत्यक्ष लाभ झाला असतां, जसा एकाद्यास आनंद होतो, तसाच आनंद आज मला आपल्या आगमनानें झाला आहे. पूर्वी राजर्षि असून तपाच्या योगानें अद्भुत ब्राह्मण्य संपादन केलेल्या आपल्या चित्तांत काम, भय, क्रोध इत्यादिकांतील एकही दोष असणें शक्य नाहीं. पण असें असतांही ज्याअर्थीं आपण मज दीनावर अनुग्रह करण्याकरितां आला आहां–त्याअर्थीं, " मी आपलें कोणतें काम करूं ?" असा प्रश्न विचारल्यावांचून माझ्यानें रहावत नाहीं. आपल्या–

सारिखें सत्पात्र मिळणें हें थोड्याशा पुण्याचें लक्षण खचित नव्हे. गंगाजलाच्या स्नानानें पवित्र व तृप्त झालेल्या पुरुषाप्रमाणें आपल्या दर्शनानें तृप्त झालेल्या माझ्या चित्तांत आनंद मावत नाहीं. करितां आपण कोणत्या उद्देशानें या गृहास पवित्र केलेंत, तें मन मोकळें करून सांगा. आपल्या सारिख्यांस अदेय (न देण्यासारिखें) असें मजजवळ कांहीं नाहीं. आपलें कोणतेंही जरी कार्य असलें तरी तें मी केलेंच आहे, असें समजून मनांत कांहीं विचार न करितां मला सांगा. आपण माझें परम दैवत आहां, असें मी समजतों. राजाचें हें उदार भाषण ऐकून विश्वामित्र मुनि आनंदित झाला. (सर्ग ६ समाप्त)

सर्ग ७.

(विश्वामित्र मुनींनीं राजाच्या औदार्याची प्रशंसा करून यज्ञास विघ्नें कशीं येतात तें सांगितलें व विघ्नकर्त्या राक्षसांचा वध करण्याकरितां रामास मजबरोबर पाठिव अशी याचना केली, इतका कथाभाग या सर्गांत आहे.)

विश्वामित्रमुनि त्या राजास म्हणाला,–महाकुलांत उत्पन्न झालेल्या व या श्रीवसिष्ठाच्या आज्ञेंत राहणाऱ्या तुला असें बोलणें योग्यच आहे. माझ्या येण्याचा उद्देश मी सांगतों तो ऐक. हे गोब्राह्मणपालका मी सिद्धीकरितां धर्माचरण करूं लागलों कीं घोर राक्षस मला विघ्न करितात. मी यज्ञास आरंभ केला कीं ते येऊन त्याचा विध्वंस करितात. पवित्र वेदींस रक्तमांसांनीं भ्रष्ट करितात. एकदां दोनदांच नव्हे तर हा प्रकार अनेकदां घडला आहे. त्यामुळें अतिशय कंटाळून त्या राक्षसाधमांचा नाश करविण्याच्या हेतूनें मी आज तुजकडे आलों आहें. त्यांस शाप देऊन भस्म करून टाकण्याचें सामर्थ्य जरी माझ्या ठायीं आहे, तरी तप क्षीण होईल या भीतीनें मी क्रोध करण्याचें सोडिलें आहे. राजा, तुला चार पुत्र आहेत. त्यांतील महाबलाढ्य असा तुझा राम राक्षसांस मारून माझ्या यज्ञाचें रक्षण करण्यास समर्थ आहे. तरी त्या तुझ्या ज्येष्ठ व सोळा वर्षांच्या आंतच असलेल्या बालकास माझ्या स्वाधीन कर. मी त्याचें रक्षण करीत असतांना राक्षस त्यास कांहीं करूं शकणार नाहींत. त्या तुझ्या पुत्राचें मी इतकें कल्याण करून सोडीन कीं, त्यामुळें तो त्रिभुवनास पूज्य होईल. रामावाचून दुसरा कोणी वीर त्यांचें उन्मूलन करण्यास समर्थ नाहीं; हें मला ठाऊक आहे. खर व दूषण यांचे ते मारीचादि पापी अनुचर महावीर व पराक्रमी आहेत. पण रामाचे बाण ते सहन करूं शकणार नाहींत. वास्तव हे

राजा पुत्रमोहांत न पडतां त्याला मजबरोबर पाठीव. माझा यज्ञ दहा दिवस चालणार आहे. तेवढ्या अवकाशांत तुझ्या पुत्रानें राक्षसांचा विध्वंस करून माझ्या यज्ञाचें रक्षण केलें कीं त्याचें परम कल्याण करून मी त्यास तुझ्याकडे आणून पोंचवीन. धार्मिक आपल्या वचनाचें परिपालन करीत असतात. याचकांचा मनोभंग करणें यासारिखें पाप नाहीं. मी केवळ याचकच नव्हे तर या वेळीं शरणार्थी होऊनही तुझ्याकडे आलों आहें. करितां तुझे वसिष्ठादि मंत्रीहि तुला याविषयीं अनुमोदन देवोत. माझा यज्ञाचा काल निघून जाईल असें करूं नको. राजा, तूं आपल्या पुत्राविषयीं कांहीं चिंता करूं नकोस. ठेवीप्रमाणें मी त्याचें रक्षण करीन. प्रसंगीं थोडेंसें कार्य करण्यांतही मोठे उपकार होतात व प्रसंग नसतांना कितीही उपकार केले तरी ते व्यर्थ होतात; हें तुला ठाऊकच आहे. असें बोलून तो मुनिवर्य, यावर राजा काय बोलतो तें ऐकण्याकरितां अति उत्सुक होऊन स्वस्थ बसला. इकडे राजाही त्याचें भाषण ऐकून मनांत अति खिन्न झाला, व आतां यास काय उत्तर द्यावें या विचारांत पडला. (सर्ग ७ समाप्त)

सर्ग ८.

(या सर्गांत, स्नेहामुळें राजानें राम युद्ध करण्यास अयोग्य आहे, असें ह्मणून व रावणादि राक्षसांच्या बलाचा निर्देश करून, कसा खेद केला त्याचें वर्णन आहे.)

तो राजा एक क्षणभर तर मोहित झाल्यासारिखाच झाला. पण इतक्यांत धैर्य धरून दीनवाणीनें गाधिजांस म्हणतो—भगवान माझ्या रामाला अजून सोळावें वर्षही लागलें नाहीं. तो त्या भयंकर राक्षसांबरोबर कसा युद्ध करील ? आपल्या यज्ञाचें रक्षण झाल्याशीं काम कीं नाहीं ? त्या राक्षसाशीं लढण्याकरितां एक अक्षौहिणी सेना घेऊन मी स्वतः येतों. माझे सर्व शूर सैनिक त्या राक्षसांचा नाश केल्यावांचून रहाणार नाहींत. रामाला युद्धाचा मुळींच अनुभव नाहीं. तो त्या कपटानें लढणाऱ्या राक्षसांपुढें कितीवेळ टिकणार ? त्यास शस्त्रास्त्राचा उपयोग कसा करावा हेंही अजून माहीत नाहीं. फुलांच्या बागांतून हिंडावें, बरोबरीच्या मुलांशीं खेळावें, उड्या माराव्या, जलविहारादि करावें, एवढें काय तें त्याला ठाऊक. शिवाय, हे ब्रह्मन्, अलीकडे तर माझ्या दुर्भाग्यामुळें तो क्षीण होऊं लागला आहे. त्याच्या शरीरांत तेज व बल कसें तें मुळींच राहिलें नाहीं. तो मनांतल्या मनांत एकसारिखा झुरत असतो.

कोठें जात नाहीं; येत नाहीं; काय होतें तें सांगत नाहीं. त्यास पोटभर जेवावयाचेंही सामर्थ्य राहिलें नाहीं. अशा अवस्थेंत त्यास राक्षसांशीं लढण्याकरितां नेणें किंवा पाठविणें, हीं दोन्हीं कृत्यें अयोग्य आहेत. पुत्रसुखापुढें व्यवहारांतील दुसरीं सर्व सुखें तुच्छ असतात. रामाचा व माझा वियोग झाल्यास मी जिवंतही राहूं शकणार नाहीं. त्याच्या मातेची व अनुजांचीही तीच गत होईल. वृद्धावस्थेंत अनेक दैवी उपाय करून मला हे चार पुत्र लाभले आहेत. त्यांतील राम तर माझा बाहेर फिरणारा प्राणच आहे. तो राक्षसांशीं लढावयास गेल्यावर माझें शरीर कसें राहील? ते राक्षसही सामान्य नव्हेत. रावणाच्या आज्ञेनेंच ते तुमच्या यज्ञांत विघ्न करीत असतील. रावणानें तर त्रिभुवनास त्राही त्राही करून सोडिलें आहे. देव व गंधर्वही ज्याच्यापुढें उभे राहूं शकत नाहींत त्याच्याशीं किंवा त्याच्या अनुयायाशीं मी किंवा माझा पुत्र कसा लढणार! महाराज माझ्यावर हा एक मोठाच प्रसंग आला आहे. पुत्रानें रोगी व्हावें, मी वृद्ध व पुत्रसुखेच्छु असावें, व इतक्यांतच आपण अशी अशक्य याचना करावीत, हें माझ्या दुर्भाग्याचेंच फळ होय. सुबाहु व मारीच या सुंदोपसुंद–पुत्रांशीं लढण्याकरितां रामास पाठवावें, असें माझी मनोदेवता मला सांगत नाहीं. पण त्यांतूनही आग्रह करून किंवा तपःसामर्थ्यानें जर आपण त्यास येथून नेलेंत तर मी मेलोंच असें समजावें. याप्रमाणें अति मृदु वाणीनें बोलून तो रघुकुलनन्दन, काय करावें याचा निश्चय न करवल्यामुळें चिंतातूर होऊन राहिला. (सर्ग ८ समाप्त)

सर्ग ९

(येथें विश्वामित्राचा कोप व वसिष्ठांनीं राजास त्याचें तप व बल किती आहे तें सांगून राजाचें केलेलें समाधान यांचा विस्तार केला आहे.)

राजा दशरथाची ती दीन अवस्था पाहून व भाषण ऐकून विश्वामित्र मुनीस क्रोध आला, व तो महात्मा म्हणाला,–राजा, एकदां "करितों" असें म्हणून मागून "नाहीं" म्हणणें तुला शोभत नाहीं. तूं सिंहासारखा शूर असून असा हरिणीसारखा भीरु कां होतोस? रघूच्या कुलांतील राजाला हें उचित नव्हे. चंद्राचे किरण कधींही उष्ण होत नाहींत. मग तुझ्याच स्वभावांत असें अंतर कां पडावें? अथवा मला अधिक बोलून काय करावयाचें आहे! तुला जर रामास पाठवावयाचें नसेल तर मी

आल्या मार्गानें परत जातों. आपली प्रतिज्ञा पूर्ण न करितां तूं सुखी रहा. विश्वामित्राच्या तोंडून निघालेले हे शब्द ऐकतांच राजासह सर्व सभासद भयभीत झाले. पृथ्वी जणूं काय हाल्तच आहे, असा त्यांस भास झाला. पण शांतपणें हा सर्व प्रकार पहाणारे वसिष्ठमुनि राजास म्हणाले;– दशरथा, इक्ष्वाकूच्या वंशांत झालेल्या तुला असें धैर्य सोडणें बरें नाहीं. धर्म व यश यांच्या योगानें तूं त्रिभुवनांत प्रसिद्ध झाला आहेस. आपला धर्म सोडणें योग्य नव्हे. या निग्रहानुग्रहसमर्थ मुनीचें म्हणणें मान्य कर. एकदां–" काय हवें तें सांगा, मी तें करतों "–असें म्हणून त्याप्रमाणें न वागणें सज्जनांच्या शीलास अनुसरून नाहीं. राजा तूं सर्वांचा शासक; कोणीं धर्माचें उल्लंघन करूं लागल्यास तूं त्यास दंड करणारा; पण यावेळीं मोहामुळें तूंच स्वतः धर्माचा त्याग करीत आहेस. लोकांनीं मर्यादा सोडूं नये, असें जर राजास वाटत असेल तर अगोदर त्यानें मर्यादेस चिकटून राहिलें पाहिजे; हें तत्त्व विसरूं नकोस. विश्वामित्र ज्याचें रक्षण करीत आहे, त्या रामाच्या छायेस स्वतः मृत्युही स्पर्श करूं शकणार नाहीं. मग बिचाऱ्या राक्षसांची काय कथा ? राम शूर असो कीं नसो; त्याला शस्त्रास्त्रांची माहिती असो कीं नसो; त्याच्याविषयीं कांहींएक विचार न करितां तूं आपल्या दोन्ही पुत्रांस यांच्याबरोबर पाठीव. त्यांत तुझें व पुत्रांचेंही कल्याण होईल. अरे, हा मुनि मूर्तिमान् धर्मच आहे. हा सर्व वीर्यवानांत श्रेष्ठ असून बुद्धीचें जणूंकाय मूळ पीठच आहे. याच्या जवळ त्रैलोक्यांतील अनेक प्रकारचीं शस्त्रें आहेत, व तीं याच्या वाचून दुसऱ्या कोणाजवळही नाहींत. देव, ऋषि, गंधर्व, असुर, राक्षस, नाग व यक्ष यांतील एकही कोणी या महात्म्याच्या प्रभावाची बरोबरी करूं शकत नाहीं. कृशाश्वनामक मुनीनें शेंकडों वर्षे तप करून जया व सुप्रभा-नामक दक्षकन्यांच्या ठायीं शंभर पुत्र निर्माण केले; ते पुत्र महाबलाढ्य अस्त्रदेवताच होत. त्या सर्वांस कृशाश्वानें या मुनीच्या स्वाधीन केलें आहे, व त्यामुळें हा महर्षि एवढ्या योग्यतेस चढला आहे. करितां हे राजा, रामास पाठविण्यास तूं भिऊं नकोस. त्यामुळें त्याचें किंवा तुझेंही अकल्याण होणार नाहीं. (सर्ग ९ वा समाप्त)

सर्ग १०

(या सर्गांत राजानें रामास बोलावून आणण्याकरितां प्रतीहारी पाठविला; तो रामाच्या अनुचरासह परत आला व त्यांनीं त्याच्या चर्येचें वर्णन सविस्तर केलें,)

वसिष्ठांचाही आग्रह पाहून राजानें लक्ष्मणासह रामास सभास्थानीं आणण्याकरितां प्रतीहारीस पाठविलें. पण थोड्याच अवकाशानें परत येऊन तो म्हणाला–राजाधिराज, राजपुत्र आपल्या मंदिरांत खिन्न होऊन बसला आहे. " एक क्षणभरानें मी येतों; जा." असें मला सांगून तो पुनरपि उदासीनासारिखा होऊन राहिला. आपल्याजवळ कोणी उमें रहावें असेंही त्यास वाटत नाहीं. हें ऐकून राजानें रामाच्या अनुचरांतील जो एक प्रतीहारी आला होता त्यास रामाची अलीकडे कशीकाय चर्या आहे ह्मणून प्रश्न केला. तेव्हां तो म्हणतो–प्रभो, राजपुत्राच्या खेदामुळें खिन्न झालेले आह्मी सर्व सेवक आपलीं शरीरें कशींबशीं धारण करीत आहोंत इतकेंच; तीर्थयात्रा करून आल्यापासून रामभद्र उद्विग्न झाला आहे. आह्मी मोठ्या कष्टानें त्याच्याकडून आह्निकें करवितों. स्नान, पूजा, दानें, भोजनें इत्यादि कर्मेंही तो मन लावून करीत नाहीं. आम्ही त्यास एकसारखी प्रेरणा न केल्यास त्यांतील एकही कृत्य तो स्वरुचीनें करणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. बाल्कांस स्वभावतःच आवडणाऱ्या क्रीडाही त्याच्या चित्तास आनंद देत नाहींत; अंगावर घालावयाचे नानाप्रकारचे अलंकार त्यास समाधान देत नाहींत; क्रीडा करीत असलेल्या तरुण स्त्रियांकडे पहावें, असेंही त्यास वाटत नाहीं; शीत, मंद व सुगंधी वायु जेथें वाहत असेल तेथें त्यास नेल्यास, तो फार खिन्न होतो; लतागृहांत बसणें त्यास आवडत नाहीं; ज्या वस्तु इतरांच्या चित्तास मोह पाडतात त्यांच्याकडे पाहून याला मोठें दुःख होतें व नगरांतील वारांगना त्याच्या समोर नृत्यगायनादि करूं लागल्यास, " या खुळ्या बायका आपल्या अंतरात्म्यास व्यर्थ कां पीडा देत आहेत?" असे म्हणून तो त्यांची निंदा करितो. सुंदर भोजन, शय्या, वाहन व विलास त्याला रुचत नाहींत. तर त्यांस पहातांच तो वेड्यासारिखा कांहीं तरी बरळूं लागतो. पुष्कळ संपत्ति, विपत्ति, गृहें व नानाप्रकारचे मनोरथ यांचा काय उपयोग ? हें सर्व असार आहे; थट्टा–मस्करी ऐकून त्याला हसूं येत नाहीं; विषयोपभोगांत तो निमग्न होत नाहीं; व कोणत्याही कर्मामध्यें तो आस्था ठेवीत नाहीं. त्याला नदीतीर, अरण्य,

पर्वत इत्यादि निर्जन प्रदेश फार आवडतात, व एकाद्या दुर्दैवी पुरुषाप्रमाणें तो तेथें एकटाच बसून रहातो. त्याला खावेंसें वाटत नाहीं; पेय पदार्थ आवडत नाहींत; व वस्त्रालंकारांची इच्छाच नाहीं. राजा, तो एकाद्या संन्याशाप्रमाणें अथवा तपस्व्याप्रमाणें राहण्याची फार इच्छा दाखवितो. एकांतस्थळीं सुद्धां तो हंसत नाहीं, गात नाहीं, कीं रडत नाहीं. तर डाव्या तळ हातावर गाल टेंकून मनांतल्या मनांत कांहीं चिंतन करीत बसतो. तो कोणत्याही गोष्टीचा अभिमान धरीत नाहीं. हें राज्य व गृहादि माझें आहे, असें त्याला वाटत नाहीं; व आपण राजा व्हावें ही त्याला इच्छा नाहीं. सुख व दुःख या दोघांनाही तो एकसारिखेंच लेखितो; त्याचें खरें हृद्गत आह्मांस कळत नाहीं. तो प्रत्यहीं अधिक अधिक कृश होत आहे; दिवसें दिवस त्याचें शरीर निस्तेज होत आहे; प्रतिदिनीं त्याची विरक्ति वाढत आहे; आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याची ही दशा पाहून कुमार लक्ष्मण व शत्रुघ्नही तसेच क्षीण व दीन होऊं लागले आहेत. सेवक व माता यांतील कोणालाही तो आपल्या या अवस्थेचें कारण सांगत नाहीं. त्याचा ज्यांच्यावर अतिविश्वास आहे, अशा एकादोघां मित्रांशीं एकांतांत बोलतांना, "प्रथम थोडेंसें सुख व परिणामीं असह्य दुःख देणाऱ्या या विषयोपभोगांत निमग्न होऊं नका," असें त्यांस बजावून सांगतो. कोणतीही उत्तम वस्तु त्याच्या पुढें आणा; तो त्याच्या नाशाचें चिंतन अगोदर करितो. "अरेरे, परमानंदपदप्राप्ति करून न घेतां, व्यर्थ चेष्टा करीत, प्राणी आपलें आयुष्य घालवीत आहेत," असें व्यवहारांत तत्पर असलेल्या लोकांकडे पाहून तो मोठ्या खेदानें पण हळुच म्हणतो. 'रामभद्रा, तूं सार्वभौम राजा हो,' असें कोणी म्हटल्यास तो त्याच्याकडे पाहून हंसतो; "धन सर्व विपत्तीचें कारण आहे; यास्तव आपल्याजवळ जें असेल तें सत्पात्रीं अर्पण करा;" असें तो सर्वांस सांगतो. "अरे, हे मूढ प्राणी, हाय हाय करून आक्रोश करीत असतात; पण विषयांविषयीं विरक्त होत नाहींत," असें म्हणून तो विस्मित होतो. सारांश राजाधिराज, राजपुत्रानें आह्मांस खिन्न करून सोडलें आहे. हें जग ह्मणजे एक मिथ्या कल्पना आहे, असें तो जाणतो. शत्रु, मित्र, स्वपर, आप्त, इष्ट इत्यादिकांतील कोणावरही त्याची आस्था नाहीं. "मला या सर्वांस घेऊन काय करावयाचें आहे?" असें तो नेहमी म्हणत असतो. कौसल्यासुताची ही

वृत्ति कोणीं पालटूं शकेल असें आह्मांस तर वाटत नाहीं. तरी पण आपण समर्थ आहां. कांहीं उपाय योजा. आतां त्याची अधिक काळ उपेक्षा करणें हितावह नाहीं. (सर्ग १० समाप्त)

सर्ग ११

(विश्वामित्रांच्या आज्ञनें रामास सभेंत आणवून राजानें त्याचें आश्वासन केलें व 'तुझ्या मानसीक व्यथेचें कारण काय' म्हणून त्यानें व वसिष्ठविश्वामित्रांनीं विचारिलें.)

हें सर्व वर्तमान ऐकून विश्वामित्र मुनि म्हणाले–राजा, असें असेल तर रामास त्वरित येथें आणीव. त्यास हा मोह आपत्तीमुळ किंवा आसक्तीमुळें झालेला नसून तो महाफल देणारा बोध आहे, असें समज. कारण विवेक व वैराग्य–संपन्न पुरुषास होणारा मोह बोधास कारण होत असतो. यास्तव त्याला मोह असें न ह्मणतां बोध असेंच म्हटलें पाहिजे. तो येथें येऊं दे. आह्मी त्याचा हा मोह एका क्षणांत नाहींसा करितों पहा. मोह गेला कीं तो परमपदीं विश्रांति घेईल, व त्यामुळें अमृतपान केल्याप्रमाणें त्याच्या शरीरावर कांती येईल. तो पुष्ट होईल; त्याच्या व्यवहारांत सत्य आढळूं लागेल; त्याची बुद्धिमत्ता प्रकट होईल; त्याच्या मनास परम समाधान होइल व त्यामुळें तो तुम्हां सर्वांस पूर्वीप्रमाणेंच किंबहुना त्याहून अधिक आनंददायी होईल. मुनीचें हें भाषण ऐकून राजास बरें वाटलें, व त्यानें रामास आणण्याकरितां एकामागून एक असे अनेक दूत पाठविले. पण इतक्यांत स्वतः रामच पित्याच्या दर्शनास जाण्याच्या उद्देशानें आपल्या आसनावरून उठला आणि लक्ष्मण, शत्रुघ्न व कांहीं सेवक यांस बरोबर घेऊन पितृदर्शनार्थ निघाला. राजसभेंत प्रवेश करतांच, अनेक प्रकारच्या ऐश्वर्यानें मंडित झालेला राजा दशरथ त्याच्या दृष्टीस पडला. वसिष्ठ, विश्वामित्र आणि राजा दशरथ यांनींही येत असलेल्या रामास दुरून पाहिलें. धैर्य, शांति, औदार्य, विनय, इत्यादि सर्व दैवी गुणांनीं संपन्न असलेला तो तरूण बालक एखाद्या कृतकृत्य व परमानंदपूर्ण निःस्पृह वृद्धाप्रमाणे दिसत होता. जवळ येतांच त्यानें प्रथम पित्याच्या व नंतर वसिष्ठविश्वामित्रांच्या चरणावर आपलें सुंदर मस्तक ठेविलें. ब्राह्मणांस नमस्कार करून इतर सभासदांचाही त्यानें यथायोग्य सत्कार केला. विश्वामित्रादिकांनीं आशीर्वाद दिल्यावर राजानें रामास आपल्या जवळ बसविले व त्याच्या अंगावरून हात फिरविला. रामाप्रमाणेंच लक्ष्मण व शत्रुघ्न यांनीं सर्वांस क्रमानें

नमस्कार केले व तेही राजाच्या सिंहासनाजवळ बसले. कांहीं वेळ रामाच्या मुखाकडे पाहून राजा म्हणाला, " पुत्रा, तूं विवेकी आहेस व सर्व कांहीं तुला अनुकुल आहे. मग रूक्ष मनानें खिन्न कां होतोस ? या वृद्ध गुरूचें म्हणणें ऐकल्यास तुझें अकल्याण कधींही होणार नाहीं. मोहवश होणें चांगलें नव्हे. कारण मोह म्हणजे अविवेक, त्याच्या योगानें अनेक अनर्थ प्राप्त होतात. पण जो त्याचा त्याग करितो, त्यास आपत्ति स्पर्शही करीत नाहींत. या गोष्टीचा तूं चांगला विचार कर. " इतकें बोलून दशरथ स्वस्थ बसला असतां मुनिवसिष्ठ जरा हंसत म्हणाले–'राजपुत्रा, तूं मोठा शूर आहेस. कारण तूं दुर्जय अशा विषयशत्रूंस जिंकलें आहेस. धैर्यावाचून शौर्य येत नाहीं, हेंही आम्हांस माहित आहे. तेव्हां स्वाभाविक धैर्य सोडून एकाद्या अज्ञाप्रमाणें तूं या मोहजालांत कसा सांपडलास याचें मोठें आश्चर्य वाटतें !' नंतर विश्वामित्र रामास म्हणाले–'अरे बा सत्पुरुषा, मनाचें व नेत्रांचें चांचल्य सोडून तूं असा कां मोहित होत आहेस तें सांग ? उंदीर ज्याप्रमाणें घरास पोंखरतात त्याप्रमाणें मानसिक व्यथा तुझ्या शरीरास पोंखरीत आहेत, पण त्याचें कारण काय ? तुझ्या सारख्या सद्गुणी बालकास भलतीच कांहीं चिंता लागली असेल व त्यामुळें तूं झुरत असशील असें समजणें अगदींच अयोग्य आहे. वास्तव मनांत कांहीं न आणतां तुझ्या चिंतेचें खरें कारण आम्हांस सांग. म्हणजे हे सच्छिल दाशरथे, पुनः तुला असे कष्ट होणार नाहींत असा उपाय आम्हीं योजूं. विश्वामित्राचें हें भाषण ऐकून रामाच्या चित्तास जरा समाधान वाटलें, व त्यामुळें त्याच्या मुखावर थोडीशी आनंदाची छाया आली. (सर्ग ११ समाप्त)

सर्ग १२

(भोगांचें दुःखरूपत्व, विषयांचें असत्यत्व व संपत्तीचें अनर्थत्व यांचें वर्णन.)

नंतर तो सद्गुणी राजपुत्र म्हणाला,—'मुनिवर्य, मी या शुभ गृहांत उत्पन्न झालों व या माझ्या पूज्य पित्याच्या कृपेमुळें वाढलों. गुरुकुलांत वास करून मीं विद्यासंपादन केली. पुढें सदाचारयुक्त होऊन मी भूमीवर यात्रा करीत हिंडलों. इतक्यांत संसारावरील आस्थेस नाहींसे करून सोडणारा हा विवेक माझ्या मनांत उद्भवला. भोगांविषयीं माझी बुद्धि निरस झाली. या प्रचंड संसारांत सुख मुळीं तरी आहे काय ? प्रत्येक प्राणी मरण्याकरितां उत्पन्न होतो. कारण जो एकदां जन्म

घेतो त्यास मेल्यावांचून सुटकाच नाहीं. जन्माबरोबर मरण त्याच्या बोकांडीं येऊन बसतें. प्राणी मरणास टाळण्याकरितां जरी प्रयत्न करीत राहिला, तरी अखेर मृत्यूचाच जय होतो. तसेंच जो मरतो तोही पुनः जन्म घेण्याकरितांच मरतो. कारण मरणसमयीं त्याला जरी असंख्य व असह्य यातना होत असल्या, तरी केलेल्या पुण्यपापांचा अभिमान त्याच्यानें सोडवत नाहीं. तर मी अमुक केलें, अमुक करविलें, अमुक करावयाचें आहे, यांतून उठल्यास तें करीन, इत्यादि वासनामय अहंकार त्याच्या अंतःकरणांत कायम असतो, व त्यामुळें त्यानें त्या जीर्ण शरीरास जरी सोडिलें तरी त्याला पुनरपि जन्म घ्यावा लागतो. मरणाप्रमाणें जन्मही असह्य दुःखदायी आहे. जन्म व मरण यांच्या मधील अवस्था (ह्मणजे जीवित काल) तरी सुखमय असेल व बऱ्याचशा सुखाकरितां थोडेंसें दुःख सहन केलें म्हणून काय झालें ? अशी मनाची समजूत करून घ्यावी, तर त्या मध्य-अवस्थेंत तरी सुख कोठें आहे ? शरीर असेपर्यंत एकना एक व्याधि त्याच्या मागें असतेच. आज काय मस्तकशूल उठला, उद्यां ताप आला, परवां पडसें झालें, तेरवां दांत दुखूं लागला, दांत बरा होतो आहे तों पोट बिघडलें, औषधोपचारांनीं तें बरें होत आहे तों घरास आग लागली, नवीन घर बांधून संसार थाटावा तों गुरांचा रोग येऊन दहा गुरांचा नाश झाला, बायको मेली, तरुण मुलानें स्वर्गीं प्रयाण केलें, द्रव्य चोरीस गेलें, राजाचा कोप झाला, कांहीं आरोप आला, सारांश जिवंत असे पर्यंत ऐश्वर्याच्या जोरावरही सुख भोगतां येत नाहीं. कारण या सृष्टींतील सर्व भाव (पदार्थ) अनित्य आहेत. त्यांची स्थिति स्थिर नाहीं. ते प्राण्यांस नियमानें एक सुख तर सुखच व दुःख तर दुःखच देत नाहींत. तर जो पदार्थ या घटकेस सुख देत आहे तोच घटकाभऱ्यानें दुःख देतो. आज ज्याच्यायोगानें दुःख भोगावें लागतें तोच आणखी चार दिवसांनीं सुखप्रद होतो. तस्मात् सर्व भाव आपत्तींत पाडणारे आहेत. जगांत ज्या असंख्य वस्तु आहेत त्यांचा परस्पर संबंध कांहीं नसतो. पण प्राणी आपल्या मानसिक संकल्पानें त्यांतील कित्येकांस आपल्याशीं संबद्ध करितो व कित्येक हे आपले नव्हेत, असें मानतो. अर्थात् प्राण्याच्या भोगास कारण होणारें हें जग मनाच्या अधीन आहे. मन तर विवेक केला असतां असत्

असल्यासारखें भासतें. पण या असत् (अविद्यमान) मनानेंच आह्मा मूढांस अति कष्टांत पाडलें आहे. आह्मांस खरोखर कोणी विकलेलें नसतांना आह्मी विकल्याप्रमाणें परतंत्र होऊन राहिलों आहों, व सर्व कांहीं जाणत असूनही मूढ झालों आहों. या प्रपंचांतील विषयसुखलेश अति अमंगल आहेत. कारण एकतर ते क्षणिक आहेत, व दुसरें दुःखास कारण होतात. पण असें असतांनाही आम्हीं व्यर्थ त्यांच्या आशेंत गुंतून गेलों आहों. फार दिवसांनीं मला हें समजलें. आतां मला राज्य काय करावयाचें आहे ? भोगांपासून मला काय मिळणार ? वस्तुतः मीच कोण आहे ? व हें जग कां व कोठून आलें ? सर्वच चमत्कार आहे. हें सर्व मायामात्र आहे. मायेमुळें आह्मांस तें भासतें. त्यांत सत्याचा लेशही नाहीं. अशा प्रकारचा विचार मनांत आल्यापासून मला कांहीं एक नकोसें झालें आहे. हें प्रत्यक्ष दिसणारें जग व त्यांतील पदार्थ पहातां पहातां नाहींसे होतात, व कित्येक नवे नवेच उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेल्या त्या पदार्थांतील कांहीं थोडे दिवस वांचतात; कांहीं फार दिवस रहातात; पण शेवटीं ते नाहींसे होतातच. पण ही सर्व घडामोड कशी व कां होते आणि हिचा कर्ता कोण ? या तीन प्रश्नांचें उत्तर मला कोणी दिल्यास मी तें लक्ष देऊन ऐकेन. या वांचून मला दुसरें कांहीं नको. बांबूमध्यें जसा वारा जात-येत असतो, त्याप्रमाणें नाकाच्या छिद्रांतून आंत जाणाऱ्या व बाहेर येणाऱ्या या जड प्राणांचीही मला गरज नाहीं. मग धनादि इतर वस्तूंची काय कथा ? जरा, मरण, आपत्ति, जन्म, अनर्थांचें कारण संपत्ति व हर्ष-विषाद यांपासून मी कसा सुटेन ? चिंतेसारिखें चित्तास जाळणारें दुसरें कांहीं नाहीं. तथापि ज्याच्या चित्तांत विवेक जागत असतो, त्यास या वरील पिशाचांची बाधा होत नाहीं, हें मी समजतों; पण तो विवेक दृढ न झाल्यामुळें माझें चित्त शांत होत नाहीं (१२.)

सर्ग १३

(सर्व मूढांस प्रिय असणाऱ्या व भोग देऊन अनर्थांत पाडणाऱ्या लक्ष्मीची निंदा.)

मुनिवर्य, या जगांत लक्ष्मीचे दास जितकें दुःख भोगीत असतात तितकें दुःख दुसऱ्या कोणासही होत नसेल, असें मी समजतों. पण ती बाई मनुष्यमात्रास मोहित करते व नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें ती अविवेक्यांस कल्याणापासून दूर ओढून नेते. अनेक चिंता ह्याच हिच्या कन्या आहेत,

व दुष्ट आचरणानें त्या प्रत्यहीं वाढत असतात. ही दुष्ट लक्ष्मी मनुष्यास रात्रीं सुखानें निजूं देत नाहीं, दिवसां बसूं देत नाहीं, व एकाच स्थानीं फार दिवस राहूं देत नाहीं. मित्रास अमित्र व शत्रूस मित्र बनविते; परदेशास वास्तव्यभूमि व जन्मभूमीस परदेश करिते. या लक्ष्मीच्या आशेनेंच मनुष्य सत्य सोडतो; विश्वासघात करितो; कपटी होतो; अन्याय व बलात्कार करितो; निर्दय होतो; व इतस्ततः धांवत सुटतो. दिव्याच्या ज्योतीवरून बोट फिरविलें असतां तें जसें काळें होतें, त्याप्रमाणें या लक्ष्मीचा स्पर्श झाला असतां मनुष्याचे, क्षमा, औदार्य, प्रेम इत्यादि गुण जातात, व त्याच्या स्वभावावर दुर्गुणांचा मळ बसतो. यास्तव अशा या रोषप्रचुर लक्ष्मीस आश्रय देणें ह्मणजे आपल्याच हातांनीं आपला घात करणें आहे. पण काय सांगावें, महाराज, हें तत्त्व सर्वांच्याच ध्यानांत येत नाहीं, व त्यामुळें लक्ष्मीस नसतेंच महत्त्व आलें आहे. मनुष्यमात्रास अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याचें स्थान हीं अवश्य पाहिजेत. त्यावांचून त्यांचें चालणारच नाहीं. म्हणून तेवढ्या पुरतें लागणारें द्रव्य जर कोणी मिळवूं व सांठवूं लागला तर त्याच्याकडे फारसा दोष येणार नाहीं. फारसा म्हणण्याचें कारण असें कीं, ज्या काचित् एकाद्या मनुष्याचा-ईश्वर कोणाचीही उपेक्षा करात नाहीं, तो विश्वंभर आहे, प्राणिमात्राचें रक्षण करीत असतांना तो मलाच उपाशीं मारील हें संभवत नाहीं, पशु, पक्षी, कीट, पतंग इत्यादिकांस जसें तो त्यांचें अन्न तयार करून देतो, तसेंच माझेंही अन्न व समाजस्थितीस अवश्य असलेलें वस्त्रादि मला देईल,-असा दृढ विश्वास असतो, तो जर एकाद्या पामराप्रमाणें द्रव्याकरितां हाय हाय करूं लागला तर तो केवळ दोषीच नव्हे तर महादोषी आहे, असें ह्मणावें लागेल. पण अगोदर इतका निग्रही मनुष्यच विरला, व जो कोणी कोट्यावधि लोकांत असा एकादा असेल तो या दोषास पात्रच होणार नाहीं. परंतु वर सांगितलेल्या तीन पदार्थांवाचून इतर मौजेच्या साधनांकरितां जेव्हां मनुष्य धडपड करूं लागतो, तेव्हां त्याची दया आल्यावांचून रहात नाहीं, व अशा वेळीं त्याच्या हातून घडणारे दोष मर्यादेच्या बाहेर गेलेले असतात. म्हणून खरा महादोषी तोच आहे. त्याच्या अपेक्षेनें वरील पुरुष अल्पदोषीच ठरतात. प्रत्येक मनुष्य म्हणतो कीं पोटाकरितां हीं सगळी खटपट चालली आहे. पण हें ह्मणणें सत्यास धरून नाहीं. कारण केवळ जाड्या भरड्या अन्नाकरितां व वस्त्राकरितांच कोणी

इतकी खटपट करीत नाहीं. तर त्याच्या दुसऱ्या ज्या अनिवार्य आशा असतात त्या पुऱ्या करून घेण्याकरितां तो आपल्या जीवास धोक्यांत घालूनही सुखाचें साधन म्हणून मानलेलें द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करितो. पण जेथें संग्रह आला तेथें सुख कोठचें ? मग तो संग्रह धान्याचा असो, वस्त्राचा असो, कीं पांढऱ्या व पिंवळ्या मातीचा असो. मधाचा संग्रह करावा अशी इच्छा होतांच मधमाशांना त्या मधाचेंच दास्य करावें लागतें, व शेवटीं तो मधच त्यांच्या नाशास कसा कारण होतो तें सर्वांस ठाऊक आहेच. द्रव्याच्या संग्रहासच लक्ष्मी म्हणतात. पण ती सदा एके ठिकाणीं रहात नाहीं. सज्जनांची व सदाचरणी धार्मिकांची तर तिला फारच भीति वाटते. कारण ते तिला इतस्ततः धावूं न देतां अडकवून ठेवितात. त्यामुळें तिला फार दिवस एके ठिकाणीं रहावें लागतें. दुर्गुण हे तिचे पळून जाण्याचे मार्ग आहेत. पण धार्मिक सज्जन त्या मार्गावर सद्गुणांचा पहारा ठेवितात. शस्त्रसंपन्न निर्दय चोर तिला धरांवून ओढून नेतात आणि व्यसनें व विषय तिला लुटतात, हें जाणून, ते सद्गृहस्थ तिला आपल्या गृहांत पेटींत घालून ठेवित नाहींत; तर अन्नादिकांस महाग झालेल्या सत्पात्रीं तिचा विनियोग करितात व व्यसन आणि विषय यांना मुळीं थाराच देत नाहींत. पण अशा रीतीनें चोंहोंकडून कोंडमारा झाला असतां तिला क्लेश होतात. कारण एकाद्याच्या इच्छेविरुद्ध व स्वभावाविरुद्ध एकादें कृत्य घडणें, हेंच त्याच्या क्लेशाचें मूळ असतें. त्यामुळें एकदां तिला बाहेर पडावयास अवकाश मिळाला म्हणजे पुनः ती असल्या लोकांच्या हातीं सांपडत नाहीं. म्हणूनच सज्जन धार्मिकांस प्रायः दारिद्र्यांत दिवस काढावे लागतात. या लक्ष्मीस भांडणें, मारामाऱ्या, उलाढाल्या, चळवळी, अन्याय, बलात्कार इत्यादिकांची फार आवड असते व या गोष्टी तर प्राण्यांस दुःखी केल्यावांचून घडत नाहींत. म्हणून मी या लक्ष्मीचा तिरस्कार करितों. बाकी संसाराचें अवश्य तें कार्य करून घेण्यापुरता हिचा योग्य उपयोग केल्यास त्यांत कांहींच वावगें होणार नाहीं. पण संसाराविषयीं जे अत्यंत विरक्त झाले आहेत, त्यांस ही लक्ष्मी विषवल्लीसारखी भयंकर, पाण्यावरील तरंगाप्रमाणें चंचल, दुःखरूपी सर्पांची गुहा, सत्कार्यांची वैरीण, भीतीचें आगर, शूरांस मृत्यूच्या मुखांत लोटणारी, तरवारीच्या धारेप्रमाणें तीक्ष्ण, व सर्व प्रकारच्या अनर्थांचें कारण आहे, असें वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. मुनिराज, मला मोठें आश्चर्य वाटतें तें हेंच कीं, हे

लक्ष्मीचे लालसी लोक, ती त्यांस वारंवार लाथा मारून दूर उडवून देत असतांनाही पुनः निर्लज्ज होऊन तिच्या मागें कां धांवत सुटतात ! ! अथवा त्यांत आश्चर्य तरी कसलें ! एकादी अपूर्व वस्तु पाहिली तर त्याचें आश्चर्य. लक्ष्मी व लक्ष्मीचे प्रेमी यांची ही धांवपळ तर प्रत्यहीं, प्रतिक्षणीं, व प्रायः सर्वत्र चालली आहे. तेव्हां हीच गोष्ट खरी कीं, जग बहुकलें आहे; त्यास ही रमणीय वाटते; तिनें पाडलेला मोह अनिवार्य झाला आहे. त्यामुळें तिचे दोषही त्यास गुण वाटतात; व ते दोष आहेत, असें कोणी सांगूं लागल्यास तेंही त्यास आवडत नाहीं १३.

सर्ग १४

(व्याधि, रोग, जरा इत्यादि दवांनीं ग्रस्त व कामादिकांच्या योगानें वंचित झ मूर्खांचें जीवित व यौवन यांची येथें निंदा केली आहे.)

असो; ज्यांची फारशी गरज नाहीं अशा विषयांत आसक्त होऊन, द्रव्य हेंच त्यांच्या प्राप्तिचें साधन आहे असें समजून, पृथ्वीच्याच कांहीं अंशास द्रव्य कल्पून, त्याचें मूल्य आपल्या कल्पनेनेंच वाढवून, मग आसपासच्या इतर लोकांप्रमाणें श्रीमान् होण्याची मनुष्य प्राणी इच्छा करितो व त्यामुळें त्यानें ह्या संसारास भयंकर करून सोडलें आहे. पण हा सर्व खटाटोप ज्याच्या बलावर करण्यांत येतो त्या आयुष्याची कितीशी शाश्वती आहे, ह्याचा कोणीच विचार करीत नाहीं. एकाद्या पानाच्या टोंकावर जाऊन राहिलेल्या जलबिंदूप्रमाणें आयुष्य चंचल आहे. तें अकस्मात् शरीरास सोडून जातें. ज्याचें चित्त विषयांच्या आशांनीं जर्जर झालेलें असतें व ज्यास सर्वोत्तम आत्मविवेक होत नाहीं, त्यास हें आयुष्य फार क्लेश देतें. व जे आत्मविवेकी आहेत; ज्यांस लाभ व अलाभ सारखेच वाटतात; आणि जे ज्ञानानें कृतकृत्य होऊन शांतचित्त झाले आहेत, त्यांस तें सुख देतें. पण, हे मुने, असे भाग्यवान जन आहेत कोठें ? प्रायः सर्व जन या देहादि वस्तूंवर आस्था ठेऊन,-बस्स, शरीरास "येन केन प्रकारेण" सुखी करणें, यांतच सर्व कांहीं आहे, पुरुषार्थ पुरुषार्थ म्हणून ज्यास म्हणतात तो हाच. आत्मा, आत्मा म्हणून ज्याच्या विषयीं शास्त्रांत कंठशोष केलेला असतो, तो आत्मा म्हणजे शरीरच. त्याचा नाश होणें यासारखी हानि नाहीं, असें म्हणतात व त्यामुळें केवढ्याही आयुष्यानें त्याची तृप्ति होत नाहीं. वायूची मोट बांधण्यास, आकाशाचे तुकडे करण्यास व लाटांची माळ ओंवण्यास तयार

होणेंही योग्य होईल, पण या अस्थिर आयुष्यावर आस्था ठेवणें योग्य होणार नाहीं. तेंउ संपलेल्या दिव्याप्रमाणें आहे, आहे ह्मणेपर्यंत निवून जातें. पण त्याचा हा महान् दोष ठाऊक असतांनाही सर्व प्राणी व विशेषतः मनुष्य तें दीर्घ व्हावें असें इच्छितो. असें दीर्घ आयुष्य संपादन करण्यांत हेतु कोणता? तर–यथेच्छ दुःख भोगणें–हा. कारण कांहीं थोड्याशा पुण्यवानांवाचून किंवा निःस्पृह धार्मिकांवांचून बाकीच्या सर्व जीवांस अधिक आयुष्यांत अधिक क्लेश होणेंच शक्य आहे. पण असल्या जिण्यास जिणेंच म्हणणें अयोग्य आहे. व्यर्थ आयुष्य कोण नाहीं घालवीत? पशु व पक्षी यांच्या आयुष्याचा व जिण्याचा त्यांस परमार्थतः कांहीं तरी उपयोग होतो का? झाडें, शुंपें, माशा, मुंग्या, किडे इत्यादि प्राणी आपापल्या आयुर्मर्यादे-प्रमाणें जिवंत नाहीं कां रहात? पण त्यांस जिवंत ह्मटल्यावर मृत कोणास ह्मणणार? ज्यांच्या शरीरांत प्राणवायु नाहीं त्यांस मी तर असें समजतों कीं, ज्याच्या योगानें अवश्य प्राप्त करून घ्यावयाची वस्तु प्राप्त करून घेतां येते, ज्याच्या योगानें पुनरपि शोक करावा लागत नाहीं, व जें परम समा-धानाचें स्थान असतें तेंच जीवित (जिणें) होय. व ज्याचें मन मनन कर-ण्यांत गुंतलेलें नसतें; म्हणजे विषयचिंतनानें विक्षिप्त झालेलें नसतें, तोच मनुष्य जिवंत आहे. अर्थात् अंतःकरण कामादिमलरहित झाल्यामुळें स्थिर, एकाग्र व सूक्ष्म होणें, किंवा कामादिकांचा त्याग करून शुद्ध वासनांच्या योगानें त्यास स्थिर करणें हेंच जीवितसाफल्य आहे. या दुर्लभ मनुष्ययोनीत जन्म घेऊन सदाचरणादि साधनांच्या योगानें जे धन्य पुरुष पुनर्जन्माचें बीजच नाहींसें करितात, तेच जन्मास आले असें मी समजतों. अनेक जन्मांचें बीं तयार करण्याकरितां उत्पन्न होणाऱ्यांस मी "जन्मास आले" असें ह्मणतच नाहीं. उलट त्यांचा जन्म मरणतुल्यच आहे. अविवेक्यास शास्त्रांचा, कामसक्तास ज्ञानाचा व अशांत मनुष्यास मनाचा जसा भार होतो; "याचें कसें होईल" ही चिंता त्यास सोडीत नाहीं; ज्याला उत्तम बुद्धि नसते, त्यास रूप, आयुष्य, बुद्धि, अहंकार व शरीराची चेष्टा, हीं सर्व भारवाही पुरुषाच्या डोक्यावरील भाराप्रमाणें जड होतात. अहो, हें आयुष्य प्राण्यांस कधीं विश्रांति घेऊं देत नाहीं, किंवा त्याची इच्छा कधीं पूर्ण होऊं देत नाहीं; त्याच्यावर अनेक प्रकारचीं संकटें आणतें व तें रोगाचें घरटें होऊन रहातें. जुन्या झाडास जसे किडे पोखरून टाकितात, त्याप्रमाणें दुःखें

या शरीरास खिळखिळें करितात. उंदरास धरून, खाऊन टाकण्याकरितां जसा बोका टपून बसतो, त्याप्रमाणें या आयुष्याचा नाश करण्यास मृत्यु टपलेला असतो. अधाशी पुरुष जसें पुष्कळ अन्न खाऊन फस्त करून टाकितो, त्याप्रमाणें जरा (वार्धक्य) आयुष्यास पचवून शरीरास क्षीण करून सोडिते. सुजन जसा दुर्जनाची संगति सोडितो, त्याप्रमाणें तारुण्य थोड्याच दिवसांत या दुष्ट शरीराचा त्याग करितें. कामी पुरुष जसा सुंदर स्त्रीचा सदा अभिलाष करीत असतो, त्याप्रमाणें कृतांत या आयुष्याची इच्छा करितो. सारांश आत्मोन्नति करून घेण्याकडे ज्याचा उपयोग होत नाहीं, तें आयुष्य अति तुच्छ, गुणरहित व क्लेशकारि होतें. (सर्ग १४ समाप्त.)

सर्ग १५

(सर्व अनर्थ व ममत्व यांचें मूळ जा अहकार त्याची येथें निंदा केली आहे.)

मुनिराज, दुरहंकार हा एक प्रबल शत्रु आहे. मला त्याचें फार भय वाटतें. आत्म्याचें ज्ञान नसल्यामुळेंच हा उद्भवतो व व्यर्थ याची वाढ होते. या अहंकारामुळेंच मनुष्याच्या हातून अनेक दोष घडतात. विषयलंपट झाल्यामुळें दीनाहून दीन झालेल्या लोकांस अनेक प्रकारच्या कष्टमय संसारांत पाडणारा हा अहंकारच आहे. याच्यामुळेंच प्राण्यास शारीरिक व मानसिक दुःखें भोगावीं लागतात. याच्या योगानेंच मनुष्यास इच्छा होतात. या अहंकाराच्याच कृपेनें "माझें, माझें," हें पिशाच किंवा हा रोग मनुष्यास ग्रासतो. याच फार दिवसांच्या शत्रूच्या भयानें मी अन्न खात नाहीं; जल पीत नाहीं व भोग भोगीत नाहीं. सर्व लहान मोठीं संकटें याचींच बालकें होत. शांति वैराग्य, दैवी संपत्ति व सर्व सद्गुण, यांस जाळून टाकणारा हा प्रबल अग्निच आहे. आसुर संपत्तीची उत्पत्ति याच्याचपासून होते. जगांतील भांडणें, वाद, लढाया, कष्ट व बलात्कार यांचें अहंकारावाचून दुसरें कांहीं कारण सांगतां येण्यासारिखें आहे काय? पशु, पक्षी व इतर सर्व प्राणी यांमध्येंही अहंकार असतो. पण तो व्यक्तीच्या पलीकडे जात नाहीं. तो त्या त्या प्राण्यापुरताच असतो; व त्यामुळें खानपानादि व शरीररक्षण यांच्या पलिकडे त्या त्या प्राण्याची महत्त्वाकांक्षा नसते. शिवाय शरीरस्थितीस या अहंकाराची फार गरज असते. ह्मणून अशा या सामान्य अहंकारास व्यावहारिक दृष्टीनें जरी दोष देतां आला नाहीं, तरी तो आत्म-

स्वरूपभूत नाहीं, उलट प्राण्यास आत्मस्वरूपापासून दूर नेऊन सोडणारा आहे. यास्तव पारमार्थिक दृष्टीनें तो दोषासच पात्र आहे. ही झाली सामान्य अहंकाराची स्थिति. आतां मी ब्राह्मण आहें; मी विद्वान् आहें; मी बुद्धिमान् आहें; मी शूर आहें; मी सद्गुणी आहें; मी विचारी आहें; मी न्यायी आहें; मी खरा आहें; मी श्रीमान् आहें व इतर सर्व याच्या उलट आहेत; त्यामुळेंच मी पूज्य व ते तुच्छ; मी उत्तम व ते कनिष्ठ; अशा प्रकारच्या भावनेस तदनुरूप व्यवहारास जो अहंकार कारण होतो त्या विशेष अहंकारास काय ह्मणावें? पण हा अशाप्रकारचा अहंकार भूलोकच्या मनुष्येतर प्राण्यांत नसतो, ह्मणून बरें आहे! मनुष्यांप्रमाणेंच पश्वादिकांतही असता तर मात्र या मर्त्यलोकाची धडगत नव्हती. परंतु जगत्कर्त्यानें या मायिक व भ्रामक सृष्टींतही पुष्कळ हिताचे उपाय योजले आहेत व त्यांतीलच हाही एक आहे. कारण भूलोकच्या इतर प्राण्यांच्या अपेक्षेनें मनुष्यें फारच थोडीं आहेत; व सुधारणेच्या किंवा नियमांच्या अथवा राजनीतीच्या नांवाखालीं त्यांनीं आपणास दुर्बल करून घेतलें आहे. अशा वेळीं जर कां त्यांच्या आपसांतील अहंकारप्रयुक्त चढाओढींत इतर प्राणी भागीदार झाले असते, तर प्राण्यांच्या संसारयातनांत अधिक भर पडली असती. कुलाभिमान, देशाभिमान, धर्माभिमान इत्यादि अभिमानही या विशेष अहंकाराचेच प्रकार आहेत, व त्यांचा व्यावहारिक अवस्थेंत तात्कालिक उपयोग झाल्यासारखा वाटतो. यास्तव त्या त्या मर्यादित व सुपरिणामी अहंकारास जरी निर्दोषी ठरविलें, तरी बाकीच्या विशेष अहंकारास त्याज्य, तुच्छ व अहितकर मानल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. पारमार्थिक दृष्टीनें पाहिल्यास त सर्व एकाच योग्यतेचे ठरतात. ह्मणूनच मी आपणास " राम " ह्मणत नाहीं. याप्रमाणें अहंकाराचा त्याग केल्यावर मला बाह्य पदार्थांची इच्छा होणार नाहीं. माझें मन मरून जाईल, त्यामुळें मी निर्वैर होऊन राहूं शकेन; आणि या सर्व गोष्टी घडून आल्या कीं मी आपल्याच उपमेनें सर्व भूतांस पहात स्वस्त बसेन. आजपर्यंत अहंकाराच्या बळावर जें जें कांहीं माझ्या हातून घडलें त्यांतील एकाचाही आत्म्याशी संबंध नाहीं. " अहं " ह्मटलें कीं आपत्ति आली; व त्याच्या अभावीं सुखच सुख. यास्तव या दुष्ट व भयंकर अहंकारास सोडलें पाहिजे. यानेंच हा संसार रचिला आहे. त्यामुळें याचा त्याग केला असतां संसाराचा व त्यांतील पुत्र, स्त्री इत्यादि बंधांचा आपोआप उच्छेद

होतो. सर्व क्लेश निघून जातात व आत्म्याच्या निरायास स्वरूपांत सुखानें रहातां येतें. पण हे मुने, हा अहंकाराचा त्याग दृढ होणें फार कठीण आहे. तो दृढ होई तों साधकास फार क्लेश होतात. मलाही ते होत आहेत. यास्तव स्वरूपप्राप्तीकरितां मला आणखी काय करावयास पाहिजे तें सांगा (स.१५स.)

सर्ग १६

(या सर्गांत रामानें चित्त व मन यांच्या दोषांचें सविस्तर वर्णन केलें आहे.)

प्राण्याला जी जी व्यवहारसामग्री मिळाली आहे ती ती प्रायः अशीच दोषबहुल आहे. विवेकी पुरुषास अहंकाराप्रमाणें चित्तही अनर्थांचें मूळ आहे असें वाटतें. चंचलपणा हा त्याचा मुख्य दोष आहे. उगीच व्यग्र होऊन तें इतस्ततः पळत असतें. स्वतः कधीं स्थिर रहात नाहीं व कोणी कचित् त्यास स्थिर करूं लागल्यास तें अधिक वेगानें अस्थिर होतें. एका क्षणांत अनेक कल्पना करितें. कधींही तृप्त होत नाहीं. मग शांतीचें नांव कशाला हवें ? शक्य, अशक्य, साध्य, असाध्य, हितकर, अहितकर इत्यादिकांचा विचार न करितां तें एकसारखें अनेक संकल्प करीत सुटतें. त्यास कोठें तरी अडकवून ठेवावें म्हणून निश्चय करून प्रयत्नास लागावें, तों तें एकाद्या कुशल चोराप्रमाणें केव्हांच निसटून जातें. समुद्रावरील लाटांप्रमाणें तें एकसारखें चाललें आहे. त्याला नेहमी संकल्प करण्याचें काम पाहिजे. तें कधीं थकत नाहीं. या त्याच्या चंचलवृत्तीमुळें जर कांहीं हानि झाली नसती तर मी त्याच्याविषयीं विचारही केला नसता. पण तें दुष्ट अंतरिंद्रिय प्राण्यास चिंता लावतें; त्याच्या कडून पापें करवितें; त्याच्या समाधानांत विष कालवितें; त्याला अधोगतीस पोंचवितें व त्याचे सांसारिक बंधन दृढ करितें. विषयांची चर्चा त्याला फार आवडते. आत्म्याकडे ढुंकून पहाणेंही त्याच्या नशीबीं नाहीं. तें नानाप्रकारच्या खोट्या कल्पना मात्र करील! सत्याचा त्याला मोठा कंटाळा. दुःखांची जननी तृष्णा, या मनाच्या संकल्पामुळेंच निर्माण होते. बऱ्यावाईटाची परीक्षा न करितां, पुढें येईल त्याचें चिंतन करण्यांत हें बिचारें चूर होऊन जातें. हाय, हाय, काय करूं ? मुनिराज, या मनानें मला नागविलें; मी या अगाध व दुस्तर संसारसागरांतून वर निघण्याकरितां एकसारखी धडपड करीत आहें; पण काय करूं? हें निर्दय मन मला वर येऊं देत नाहीं. बराच वेळ प्रयत्न करून कांहीं मार्ग चालून यावें तों तें असा

एक हिसका देतें कीं त्याच्यायोगानें मूळच्या स्थानाहूनही दूर जाऊन पडावें लागतें. कोठेंही जा, कितीही उपाय योजा, तें पिच्छा सोडीत नाहीं. मला वाटतें कीं स्वतः काळही त्याला हात जोडीत असेल. तें अमर आहे कीं काय? असाही भास होतो. समुद्रास पिऊन टाकितां येईल, पण या मनाचा निग्रह करितां येणार नाहीं. हें मन आहे ह्मणूनच विषय, सुख, दुःख, इहलोक व परलोक आहे. तें क्षीण झालें कीं मी नाहीं; तुम्ही नाहीं; राज्य नाहीं; राजा नाहीं; प्रजा नाहीं; सुखदुःख नाहीं; शत्रुमित्र नाहींत; शास्त्र नाहीं; शास्ता नाहीं; गुरु नाहीं; बंध नाहीं व मोक्षही नाहीं. यास्तव याच्या क्षयाकरितां प्रयत्न केला पाहिजे. यद्यपि तें सामान्य प्रयत्नास यश देत नाहीं, तथापि विवेकबलानें त्याला क्षीण करून सोडण्याचा मीं दृढ संकल्प केला आहे. या मनास जिंकण्यांत जो पुरुषार्थ आहे, त्याच्या सहस्रांशही इतर महत्कृत्यांत, शेंकडों राज्यें मिळविण्यांत व अपार संपत्ति सांठविण्यांत तो नाहीं (सर्ग १६ समाप्त.)

सर्ग १७

(सर्व पापांच्या समूहाची जननी, कार्पण्य व मृत्यु देणारी आणि सर्व जगास भ्रमण करावयास लावणारी जी तृष्णा तिचें येथें वर्णन केलें आहे.)

परंतु हें मन तृष्णेच्या योगानें अति पुष्ट झालें आहे. आत्म्यास आच्छादित करून व विवेकास हृदयांत हाकलून देऊन तृष्णा चित्तांत प्रवेश करिते, व तेथेंच तिला चिंता ही मुलगी होते. आशा व तृष्णा या सख्या बहीणीच आहेत. पण पुष्कळ वेळां त्या दोन आहेत असें वाटत नाहीं. कारण त्यांचा आकार अगदीं सारखाच भासतो. ज्यांना यांची चांगली ओळख आहे तेच मात्र त्यांस बरोबर ओळखूं शकतात. मन, आशा, तृष्णा व चिंता, या चवकडीच्या जाळ्यांत सांपडलेला मनुष्य घोर यातनांतून सुटेल, ही आशा करणेंच व्यर्थ आहे. मी जो जो निश्चय करितों तो या तृष्णेच्या भीतीनें पळून जातो. कारण ती त्यास जणुं काय तोडीत सुटते. पाण्यांत वाळलेलें पान जसें तरंगत असतें; वावटळींत सुकलेली गवताची काडी जशी उडत रहाते, किंवा अंतरिक्षांत मेघांची जशी तिरपिट उडते त्याप्रमाणें या तृष्णाचक्रांत सांपडल्यावर माझी अवस्था होते. तृष्णा ही एक भयंकर अग्निज्वालाच आहे. ती मला एकसारखी जाळीत सुटते व तो दाह अमृतानेंही शांत होईलसें वाटत नाहीं. ही मनाच्या सहायानें मला कोठें कोठें घेऊन जाते याचा कांहीं पत्ता लागत नाहीं.

जड म्हणजे अनात्म, म्हणजेच आत्म्यावाचून इतर पदार्थांशींच संबंध ठेवणारी ही बया रहाटगाडग्यास लाविलेल्या मोघ्याप्रमाणें जीवाकडून खालून वर व वरून खालीं हेलपाटे घालविते. व्यावहारिक जन बैलाच्या नाकांत वेसण घालून त्यास जसें हवें तिकडे नेतात, त्याप्रमाणें ही मनुष्यांस किंबहुना प्राण्यांस खेंचून नेते. ही मज धीरासह भिवविते; डोळसासही अंध करिते व सुखी आणि भाग्यवान् पुरुषासही खिन्न करिते. कोणी आनंदानें राहूं लागल्यास तें हिला खपत नाहीं. मनुष्याच्या हृदयाचे तुकडे कसे करावे हें हिला चांगलें अवगत आहे. हा देह जरी, जरा, रोग इत्यादि निमित्तांनीं जर्जर व अशक्त झाला तरीं, ती सदा नवी तरुणीच असते. हिची कधीं तृप्ति होत नाहीं. आत्म्याचें अज्ञान जितकें वाढत जाईल तितकें हिला आपली वृद्धि करून घेण्यास फावतें: अशक्य पदार्थांचीही ही पिच्छा सोडित नाहीं; सर्व गुणांची हिंसा करण्यास ती सदा टपलेली असते; जगांतील सर्व प्राणी या तृष्णेच्या पायींच इतकें दुःख भोगीत आहेत, पण तिला सोडण्याचें धैर्य प्रायः कोणामध्यें नाहीं. हिच्यापुढें मोठमोठ्या शूरांचें शौर्य, यतींचा निग्रह, मंत्र्यांचे मंत्र, ज्ञानी पुरुषांचें ज्ञान, विरक्तांची विरक्ति व मानी पुरुषांचें मौन लटपटून जातें. तरवारीची धार, बाणांचें तापलेलें अग्र व यमदूतांचें शूलही हिच्या इतके तीक्ष्ण नाहींत. हे महाप्राज्ञ, या पिशाचास गाडून टाकण्याचा एकादा मंत्र आपणास माहित असल्यास मला सांगा. (सर्ग १७ समाप्त)

सर्ग १८

(आधि, व्याधि, अनेक क्लेश, जरा, मरण, मान, तृष्णा इत्यादिकांचें आदि कारण जो क्षणभंगुर देह त्याची येथें निंदा केली आहे.)

ज्याच्या स्वास्थ्याकरितां प्राण्याची एकसारखी खटपट चालते; ज्याच्या आश्रयानेंच वर सांगितलेली मनादि-चवकडी रहाते; ज्याच्या द्वारा अहित व हित हीं दोन्हीं होऊं शकतात; ज्याच्या करितांच एक प्राणी दुसऱ्या प्राण्याचे अन्याय, बलत्कार व छळ सहन करितो; ज्याच्या लोभामुळेंच प्राणी साहस करूं शकत नाहीं, तर भिऊन रहातो; मनांत असलेलें सत्यही उघड बोलून दाखविण्यास कचरतो; व ज्याच्या योगानेंच कृतकर्मांचीं चांगलीं किंवा वाईट फळें अनुभवावीं लागतात, त्या देहाची तात्त्विक अवस्था काय आहे ? याचा जर विचार करूं लागलें तर आश्चर्य वाटतें. कारण वरून सुंदर दिसणाऱ्या या शरीरांत

काय आहे ? व आपण त्याच्याविषयीं सामान्यतः काय समजतों ? याचा विचार आश्चर्य–उत्पादकच आहे. आंतडी, नाड्या, हाडें, रक्त, मांस, विष्ठा, मूत्र, कफ, लाळ, शेंबूड, डोळ्यांतील अश्रु व पू, कानांतील मळ, घाम इत्यादि पदार्थांनीं भरलेल्या या शरीरास खुळा प्राणी किती पवित्र मानतो, याचा कांहीं सुमार तरी आहे का ? हा जड गोळा प्राण्यांस आपल्या आत्म्याहून, आपल्या स्वाभाविक स्वतंत्रतेहून व आपल्या स्वरुपानंदाहूनही शतपट किंवा सहस्रपट अथवा अनंतपट प्रिय वाटावा व त्याच्या करितां त्यांनीं काय पाहिजे तें पाप करण्यास तयार व्हावें, यापेक्षां आणखी अधिक चमत्काराचें उदाहरण कोठें मिळणार ? सामान्य जनसमूहास हा कल्याणकर आहे कीं अकल्याणकर आहे ? नित्य आहे कीं अवश्य नाश पावणारा आहे ? जड आहे कीं चेतन आहे ? सुखाचें निमित्त आहे कीं दुःखाचें मूळ आहे ? हें जरी न समजलें तरी विचारी म्हणविणाऱ्या व ज्ञानी म्हणून मिरविणाऱ्या आमच्या सारिख्या श्रेष्ठांस कां समजूं नये ? हा जरी जड असला तरी आत्म्याच्या कृपेनें सचेतन झाला आहे; जरी वस्तुतः मलिन असला तरी आत्मसत्तेमुळें तो अतिशुद्ध झाला आहे; व आत्मोन्नति करून घेतल्यास त्याची शुद्धि याहूनही अधिक वाढेल, तो मोक्षास कारण होईल, असें समजल्यास व त्याप्रमाणें त्याचा उपयोग केल्यास या अमंगलापासूनही केवढें मंगल होणार आहे ? पण अज्ञ पुरुष अशा दृष्टीनें त्याच्याकडे पहात नाहींत, आणि त्यामुळेंच त्यांची निंदा करावी तितकी थोडीच वाटते. ते मूर्ख या देहासच आत्मा समजतात. पण तो तर क्षणांत तृप्त व क्षणांत अतृप्त होणारा आहे; गुणशून्य व दोषपूर्ण आहे; उत्पन्न होऊन नाश पावणारा आहे; स्वभावतःच दुःखदायी असून मनाचा हस्तक आहे; अहंकाराचें घर आहे; रोगाचें क्षेत्र आहे व सर्वतोपरी अनर्थकर आहे. तेव्हां, मुनिराज, मी या दुष्टाच्या नादीं कसें लागावें ? त्याला तुच्छ मानिल्यावाचून माझें कल्याण कसें होईल ? या वाइटापासूनही जर कोणास आपलें खरोखर हित साधून घ्यावयाचें असेल, व ह्या संसारांतील यातनांतुन सुटावयाचें असेल, तर त्यानें माझ्याप्रमाणेंच शरीराची योग्यता व उपयोग ओळखला पाहिजे. (सर्ग १८ समाप्त)

सर्ग १९

(अज्ञान, क्षुधा, तृषा, रोग, अशौच व चांचल्य यांनीं दूषित झालेलें आणि तिर्यक्-जंतु सारिखेंच असणारें बालपण कौमार कसें निंद्य आहे तें येथें सांगितलें आहे.)

देह दुःखाचें मूळ आहे, असें जें मीं आतां सुचविलें, तें सर्वांस पटणार नाहींसें वाटतें. कारण प्राकृत जन प्रत्यहीं भोगाव्या लागणाऱ्या नाना प्रकारच्या यातनांस सुखच मानितात. मोठासा अनर्थ ओढवल्यावांचून व " हाय, हाय " करण्याचा प्रसंग येईपर्यंत आपणांस दुःख होत आहे, याचें त्यांस भानच नसतें. आभ्यासानें विषही गोड लागतें व पचनीं पडतें. पण अंतर्दृष्टि पुरुषास काय वाटतें, व सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिल्यास कोणता अनुभव येतो; तें मला सांगावयाचें आहे. जन्मापूर्वीं देह अदृश्य असतो; तो कोणालाही प्रत्यक्ष दिसत नाहीं. त्यामुळें जन्माचे वेळीं व गर्भाशयांत असतांना प्राण्यास कोणत्या यातना भोगाव्या लागतात व त्यांचा त्यास अनुभव येतो कीं नाहीं, हें गूढ आहे. म्हणून मी जन्मानंतरच्या अवस्थेचेंच अगोदर परीक्षण करितों. बाल्य ही जन्मानंतरची पहिली अवस्था आहे. त्या अवस्थेंत प्राण्यास दुःख होतें कीं सुख ? सुख होतें म्हणावें तर त्या अवस्थेंत त्याच्या मुखावर प्रसन्नताच सतत असावयास पाहिजे होती; कारण सुखाचें मुख्य चिन्ह प्रसन्नताच आहे. पण ती नसते. उलट त्याची मुद्रा घटिकेंत सतरा वेळां बदलते. शिवाय असामर्थ्य, परतंत्रता, तृष्णा, मुकेपणा, अविचार, इत्यादि दुःखाची सर्व निमित्तें त्या अवस्थेंत सज्ज असतात. एकाद्या लहान बालकाकडे पहात रहावें; म्हणजे त्याचा राग, लोभ, रडणें, दैन्य, इत्यादिकांचा अनुभव येतो. मला तर असें वाटतें कीं, मरण, जरा, रोग, संकट, तारुण्य इत्यादिकांतील एकही अवस्था बाल्यांतील दुःखांची व चित्तांची बरोबरी करूं शकणार नाहीं. पशूची कृति व बालकाचें आचरण यांत कांहीं अंतर नसतें. उजाडल्यापासून दिवस मावळेपर्यंत व जागें झाल्यापासून निजेपर्यंत प्रत्यहीं लहान मुलास किती वेळां व किती निरानिराळ्या कारणांनीं रडावें लागतें, याचा कांहीं नियम नाहीं. बाल्यावस्थेविषयीं विचार करूं लागलें असतां पूर्वदुष्कर्मांचें फळ भोगण्याकरितांच ईश्वरानें ही अवस्था निर्माण केली आहे, शांतीकरितां नव्हे, असें मनांत येतें. पण महर्षे, " बाल्यावस्थेसारखें सुख नाहीं " असें सांसारिक चिंतेनें संतप्त झालेले कांहीं लोक म्हणत असतात ! तें ऐकून मला त्यांच्या अज्ञानाचें हंसूं येतें. आपल्या अवस्थेशीं तुलना करून पहा-

तांना त्यांस बाल्यावस्थेंत सांसारिक चिंता कमी असते व त्या मानानें उद्योगही बेताचाच करावा लागतो असें आढळतें, व तेवढ्यावरूनच ते त्या अवस्थेस सुखकर समजतात. पण अन्नवस्त्रादिकांची जरी फारशी चिंता नसली तरी तेवढ्यावरूनच चिंतेचीं व दुःखाचीं इतर कारणें नसतातच, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण सुखाचें मुख्य साधन समाधान आहे. पण चंचलवृत्तींत त्याचा उदय होत नाहीं. बाल्यावस्थेंत प्राण्याची चित्तवृत्ति दुसऱ्या कोणत्याही अवस्थेहून अधिक चंचल असते, हें कोणीही मान्य करील. तेव्हां अशा स्थितींत सुख असतें, असें म्हणणें युक्त नव्हे. बरें बाल्यावस्था आरंभीं जरीं दुःखकर असली तरी ती उत्तरोत्तर सुखकर होत जाते, असें म्हणावें तर तेंही नाहीं. कारण बालक चार-पांच वर्षांचा झाला म्हणजे त्यास चालतां, बोलतां व आपलें दुःख सांगतां येतें; व तो पूर्वींप्रमाणेंच अति परतंत्र नसतो. हें जरीं खरें आहे, तरी दुसऱ्या चिंता त्याच्या बोकांडीं बसतात. त्याला गुरुगृहीं जाऊन विद्या शिकावी लागते. ती न आल्यास गुरुजी ताडण करितात. शाळेंत न गेल्यास माता, पिता, बंधु व इतर जन रागावतात. खेळण्याकडे मनाचा ओढा फार असतो, पण त्यावेळीं वैऱ्याप्रमाणें वाटणारीं आईबापें मनमुराद खेळूं देत नाहींत. त्यामुळें त्यास असह्य क्लेश होतात. वडिल माणसांस कांहीं तरी सांगून मार चुकवावा, पण खोटें बोलण्याचें पाप मनास कंपायमान केल्यावांचून रहात नाहीं. दैव योगानें एकाद्याची बुद्धि चांगली असली तर त्याला चांगला गुरु भेटत नाहीं; गुरु भेटला तर पालक पिता अल्पायु होतो; किंवा तो पालकच व्याधिग्रस्त होतो. सारांश कुमारावस्थाही बाल्या-इतकीच कष्टकर आहे. (सर्ग १९ समाप्त)

सर्ग २०

(लोभ, द्वेष, मद, असूया, मान व मात्सर्य यांनीं दूषित व कामादि अनर्थांचे गृह अशा तारुण्याची येथें निंदा केली आहे.)

पुढें या भयंकर प्रतिकुलतेशीं व कालाशीं झगडतां झगडतां प्राणी तारुण्य-अवस्थेंत पोंचतो. तारुण्याचा मद अनिवार्य असतो. तो अनेक अपराध करवितो व त्या बरोबरच मनुष्याच्या संसारांतील भावी दुःखांचें बीं पेरून ठेवितो. अनेक विषयांचा लोभ, अनेक इच्छा पूर्ण करून घेण्याचें सामर्थ्य, रंगेल चित्तवृत्ति व स्त्रियांविषयींची असह्य कामना यांच्या योगानें तरूण पुरुष

व्याकुळ होऊन जातो. अशा प्रसंगीं कुमारावस्थेंत कष्टानें संपादन केलेल्या सद्विद्येचा चांगला उपयोग होतो. पण दुर्दैवामुळें तिचा लाभ झालेला नसल्यास अज्ञान, अविवेक, दारिद्य, अनेक व्यसनें व पशूबल यांच्या तावडींत सांपडलेल्या प्राण्याची फार दैना होते. या अवस्थेंत मनास आपल्या अधीन ठेवणें व सहज दोषांस थारा न देणें, या सारिखें परम पवित्र कृत्यच नाहीं. तें करणाऱ्या पुरुषास किंवा स्त्रीसच धीर हें नांव शोभतें. या तारुण्यामुळें जे नष्ट होत नाहींत तेच चिरंजीव होत. ही अवस्था फार दिवस रहात नाहीं हें खरें, पण थोड्याशा अवकाशांतही ती अनर्थ करूं शकते. म्हणून मी तिचा इतका तिरस्कार करितों. अभिमानादि सर्व दोषांची यौवनावस्था ही सुपीक भूमि आहे. या प्रसंगीं रजोगुणाचेंच प्राधान्य असतें; व त्यामुळें अनेक चिंता व संकल्प क्षणोक्षणीं उद्भवतात. पण जे मूढ अशा या तारुण्याचें अभिनंदन करितात त्यांस पुढें मोठा पश्चात्ताप होतो. या यौवनरूपी अरण्यांतून जे सुखानें पार पडतात तेच महात्मे या लोकीं पूज्य होत, असें माझें निश्चित मत आहे. विनयादि सात्त्विक–शीलसंपन्न पुरुषास त्याचें सहज व सुखानें उल्लंघन करतां येतें हें खरें; पण सात्त्विक पुरुष जगामध्यें फार निपजत नाहींत. म्हणून मी या दोषानें भरलेल्या तारुण्याची इतकी निंदा करीत आहें. (२०)

सर्ग २१

(पुरुषास प्रत्यक्ष नरक देणाऱ्या स्त्रियांची निंदा या सर्गांत रामानें केली आहे.)

भगवन्, मी आतांच ज्याचें वर्णन केलें, त्या तारुण्यामध्यें स्त्री हा पदार्थ अति प्रिय वाटतो. पण त्यांत काय काय भरलेलें असतें याचा कोणी लंपट पुरुष विचार करितो काय ? नाहीं. देहाचें वर्णन करितांना त्यांतील अमंगल पदार्थांचा नामनिर्देश मीं केलाच आहे. पण विषयांधास विष्ठाही अमृत असल्याचा भास कसा होतो, याचें–स्त्री वरील प्रेम–हें उदाहरण आहे. मांसाच्या गोळ्यावर लुब्ध होणाऱ्या व आपल्या स्वार्थास विसरणाऱ्या मनुष्यास, मनुष्य हें नांव तरी कसें योजावें, म्हणून मोठा विचार पडतो. तरुण स्त्रीच्या पुष्ट अवयवांस पाहून ज्याच्या शरीरांत मद संचार करितो, व त्यामुळें जो मांसाशीं क्रीडा करण्यास उद्युक्त होतो, त्याचें पौरुष कितपत्सें टिकतें हा प्रश्नच आहे. तरी पण एवढी गोष्ट निःसंशय आहे कीं, स्त्री पदार्थ पुरुषाचा परिणामी घातक

करणारा आहे. कारण तो त्यास पशु बनविण्यास, त्याला नरकांत लोटण्यास व त्याच्या सर्व पुरुषार्थाचा नाश करण्यास साक्षात्कारण होतो. अविचारामुळें पुरुष स्त्रीच्या नेत्र-मुखादि ज्या ज्या अवयवाकडे पाहून इतका मोहित होत असतो, तो तो अवयव अनेक दोषांनीं भरलेला आहे हें त्याच्या त्यावेळीं ध्यानांत येत नाहीं. हर ! हर ! स्वामिन्, मोहाचें केवढें बल हें नव्या रक्त-मांसांमुळें जें शरीर काल मऊ, तुळतुळीत, सुंदर व भोग्य वाटत होतें, तेंच आज प्राणवायूच्या अभावीं लांकडासारखें काठिण, खडबडीत, कुरूप व स्पर्श करण्यासही अयोग्य वाटतें. पण यांत खरें रहस्य काय आहे, याचा या मोहामुळेंच मोठ्या विचारी पंडितासही प्रसंगीं बोध होत नाहीं. छीः छीः धिक्कार असो या स्त्रीला. ही पुरुषाची वैरीण आहे; पुरुषार्थाचा भयंकर प्रतिबंध आहे व दुःखाचें निमित्त आहे. मला अशा त्या स्त्रीचें दर्शनही नको. [महाराज, मी स्त्री या वस्तूचा द्वेष करितों, असें आपण समजूं नये. तर स्त्री या पुरुषाच्या भोग्य पदार्थाचा मी तिरस्कार करीत आहें, असें समजावें. कारण पुरुषाप्रमाणें तीही या सृष्टींतीलच एक पदार्थ आहे व ईश्वरानें निर्मिलेल्या वस्तूंचा निष्कारण तिरस्कार करणें चांगलें नव्हे. पण तो पदार्थ पुरुषाच्या मनास विकार उत्पन्न करणारा व त्यामुळेंच परिणामीं दुःख देणारा असल्यामुळें त्या भोग्य वस्तूची निंदा करावी लागते.] खरोखर पहातां अमुक वस्तु भोगाच्या उपयोगीं आहे किंवा नाहीं, हें ठरविणें त्या वस्तूच्या अधीन नसतें; तर तें या ठरविणाऱ्या पुरुषाच्या (भोक्त्याच्याच) हातीं असतें. यास्तव भोग्य वस्तु जरी पुरुषाच्या अनर्थास कारण होत असली तरी त्यांत तिचा कांहीं एक दोष नसतो. पण आह्मां व्यवहारी लोकांस आपला दोष दुसऱ्याच्या माथीं मारण्याची संवयच लागलेली असते व त्यामुळें हा असा प्रमाद घडतो. किंवा आम्ही मूर्ख आहों. हें तर ठरलेलेंच आहे; पण स्त्री–इत्यादि पदार्थ आमच्या मूर्खपणाच्या अतिरेकास कारण होतात म्हणून त्यांची इतकी निंदा करितों, असें समजावें. सारांश येथील स्त्रीनिन्दा स्त्री या व्यक्तीस उद्देशून केलेली नाहीं. तर स्त्री हा एक भोग्यपदार्थ, या दृष्टीनें तिची निंदा केलेली आहे. अर्थात् स्त्रियांच्या दृष्टीनें उलट पाहूं लागल्यास पुरुषांची अशीच निंदा होणें शक्य व योग्य आहे. पण पुरुष जितक्या लवकर विशयासक्त होतो, तितक्या लवकर स्त्री होत नाहीं; हें स्वभाववैचित्र्यही ध्यानांत ठेवण्यासारिखें आहे. असो, अशा या स्त्रीच्या ठायीं मुळींच आसक्त न होतां मी आपला उद्धार करून घेण्याचा निश्चय केला आहे. (सर्ग २१ समाप्त)

सर्ग २२

(शोक, मोह, इष्टवियोग, क्लेश, विषाद व रोग यांनीं व्याप्त असलेल्या वृद्धावस्थेची येथें निंदा केली आहे.)

पण तरुण स्त्री इत्यादि पदार्थांचे ठायीं दोषदृष्टि न ठेवतां जे त्यांचा उपभोगाकडे उपयोग करितात, व आपल्या तारुण्याचा दुरुपयोग करितात त्यांस थोड्याच कालांत जरा म्हणजे वृद्धावस्था येते. (तारुण्याचा सदुपयोग करणाऱ्या व विषयोपभोगानें शरीर क्षीण न करणाऱ्या पुरुषांस व स्त्रियांसही जरा येत नाहीं, असें नाहीं. जरा हा देहधर्म आहे. यास्तव कांहीं अल्पायु प्राण्यांस सोडून बाकी सर्वांस तिचा अनुभव घ्यावा लागतोच. पण दुराचरणी व विषयी लोकांच्या जरेचा काल व परिणाम सदाचरणी लोकांच्या जरेच्या कालाहून व परिणामाहून भिन्न असतो. बाकी कोणतीही व कोणाचीही वृद्धावस्था क्लेशकारक असते, या विषयीं मतभेद होणें शक्य नाहीं.) ही अवस्था देहास जर्जर, कुरूप, अशक्त व परतंत्र करून सोडते. तरुण स्त्रिया वृद्ध पुरुषाकडे मोठ्या तिरस्कारानें पहातात. त्यांना तो पाठीस पोंक आलेल्या उंटासारिखा भासतो. म्हाताऱ्याची बुद्धि नाहींशी होते. वार्द्धक्यामुळें कांपू लागलेल्या जर्णि देहाकडे पाहून त्याचेच दास, पुत्र, स्त्रिया, आप्त व बांधव, त्यास हसूं लागतात. वृद्ध प्राणी एखाद्या दीनासारिखा निःसहाय होतो. त्याची इच्छा मात्र वाढत असते आतां काय करावें ? परलोक कसा साधेल ? अरेरे , इतकें आयुष्य व्यर्थ गेलें ! कांहीं पुण्यसाधन केलें नाहीं ! पापाचे मात्र ढीग घातले ! आतां माझें कसें होईल ? यमराजाचे दूत माझे हाल करतील ! इत्यादि विचार व भीति ह्यांचा त्याच्या मनांत प्रादुर्भाव होतो. असामर्थ्यामुळें प्रत्यहीं वाढणारे रोग तर त्याच्या शरीरास आंतून तोडीत असतात. खरोखर तारुण्यांतील सर्व सामर्थ्यास व उत्साहांस नामशेष करून टाकणारी ही जरा शत्रुसही प्राप्त होऊं नये. (स. २२ स.)

सर्ग २३, २४, २५.

(या सर्गांत काल आणि त्याचे, दैव, कृतांत व नियति हे भेद, यांचें वर्णन केलें आहे.)

मुनिराज यावरील अवस्थांचा शुद्ध चित्तानें व तात्त्विक दृष्टीनें चांगला विचार केला असतां शहाण्याच्या मनांत त्या अवस्थांविषयीं व जन्माविषयीं वैराग्य उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाहीं. जन्म, मरण, जगांतील पदार्थ व सुखदुःखभोग, हा सर्व भ्रम आहे. पण प्राण्यांचें संकल्प, विकल्प व मनोरथ

यांच्या योगानें तो दीर्घायु व त्यामुळेंच सत्य असल्यासारखा झाला आहे. सत्पुरुष मात्र त्याला चांगले ओळखून आहेत. त्यामुळेंच ते विषय व देह यांच्या पाशांत अडकून पडत नाहींत. या भ्रमास न ओळखणारे अज्ञ आरशांत दिसणाऱ्या किंवा चित्रांत काढलेल्या फळांचा स्वाद घेऊं पहातात. पण त्यांचा गुरु काल, त्यांस वठणीस आणित असतो. या सृष्टींत अशी एकही वस्तु नाहीं कीं, जी या कालाच्या पोटांत उतरत नाहीं. हा महेश्वर सर्वांस सारखाच भयंकर वाटतो. हें जेवढें म्हणून कांहीं दिसत आहे, तें सर्व गट्ट करून टाकण्याकरितां निर्माण झाला आहे. आजपर्यंत अनंत विश्वें त्यानें पचवून सोडलीं आहेत व यापुढेंही तो अनंत विश्वांस पचविणार आहे. लहान, मोठे, शूर, भीरु, पुण्यशील, पापी, राजे, रंक, इत्यादि सर्व त्या सर्वभक्षकाचे भक्ष्य झाले आहेत व होत आहेत. वर्ष, युग, कल्प इत्यादि नांवांनीं तो कांहींसा प्रकट होतो; पण त्याचें रूपमात्र मुळींच अनुभवास येत नाहीं. तो सर्वांस वश करून घेतो. रम्य, शुभ व मेरूसारख्या भारी वस्तूंचाही तो घांस घेतो. हा निर्दय, कठिण, क्रूर, तीक्ष्ण, कृपण व अधम काल एकामागून एक अशा क्रमानें किंवा सर्वांस एकदम गिळून टाकितो; पण त्याची तृप्ति होत नाहीं. संहारांच्या कामाचा त्याला कधीं कंटाळा येत नाहीं, व तो त्यामुळें कधीं थकत नाहीं. यास नाहींसें करावें, असें कोणी मनांत आणिल्यास तो अच्छेद्य व अदाह्य आहे. एका क्षणांत एखाद्या वस्तूची उन्नति करून लागलाच नाश कसा करावा, याचें त्यास कांहींच वाटत नाहीं. तो प्रत्येक पदार्थाचा परिणाम करीत राहिला आहे. सृष्टींतील सर्व क्रूरता, लोभ, दुर्भाग्य व चांचल्य, त्याच्यामध्यें भरलें आहे. हा महा कृपण काळ गवताची काडी व धुळीचा कणही सोडीत नाहीं. सूर्य, चंद्र इत्यादि ज्योतींस हा लीलेनेंच फिरवींत रहातो. अंतरिक्ष हें त्याचें अंगण आहे, असें समजल्यास सूर्यादि गोल हीं त्याचीं नाना प्रकारचीं खेळणीं आहेत, असा भास होतो. कल्पांतीं हा भयंकर राक्षसच होतो. हा कृपण, रात्र हीच जुनी केरसुणी घेऊन प्राण्यांचीं आयुष्यें झाडून नेतो व पुनरपि दिवसां सूर्यरूपी दिवली हातांत घेऊन कोनाकोपऱ्यांत कांहीं राहलें तर नाहीं ! म्हणून मोठ्या काळजीनें हुडकतो. सारांश, सर्वांचें चूर्ण करणारा हा काल, कर्ता, भोक्ता, संहर्ता, स्मर्ता, इत्यादि अनेक नांवास पात्र झाला आहे. या सृष्टिरूपी अरण्यांत मृगया करणारा हा कोणीएक व्याधच आहे, असा भास होतो. प्रत्येक प्राण्यास दोन काल अनुभवावे लागतात. त्यांतील क्रियाकाल प्रथम येतो व फळकाल मागाहून

येतो. या फलकालासच दैव ह्मणतात. फलसिद्धि हेंच त्याचें रूप आहे. या दैवरूप कालाच्या पाशांत सांपडून सर्व प्राणिसृष्टि क्लेश भोगीत राहिली आहे. हें विस्तीर्ण जग हीच त्याची नृत्यशाळा आहे व त्यांत तें (दैव) सतत नृत्य करीत असतें. कृतांत हें त्याचें तिसरें नांव आहे. नियति (म्हणजे कृतकर्मीचें फल अवश्य मिळणें) ही त्याची पत्नी असून तिच्या ठायीं हा अतिशय आसक्त होतो. शेष, चंद्रकला, शुभ्र गंगाप्रवाह, सूर्यादि मंडलें, ब्रह्मांडें, ताराचक्र, सागर इत्यादि सर्व तिच्या अंगावरील भूषणें आहेत. ती आपल्या कृतांतसंज्ञक पतीबरोबर मोठ्या हर्षानें नानाप्रकारचें नृत्य करीत असते. कल्पांतसमयीं तर त्यांच्या नृत्यास फारच रंग चढतो. पण पुढें तीं दोघेंही आपलें श्रमदायीं नृत्य बंद करितात. कांहीं कालानंतर पुनः सृष्टि–समारंभ होतो व नियति पुनरपि सुंदर नाच करूं लागते. सारांश या कालाचें वारंवार तेंच तें कृत्य चालतें. (सर्ग २३, २४, २५ समाप्त.)

सर्ग २६

(या सर्गांत वैराग्य उत्पन्न व्हावें ह्मणून कालादिकांच्या अधीन असणाऱ्या या संसाराची दुर्दशा वर्णिली आहे.)

तेव्हां, हे महामुने, अशाप्रकारच्या या काललीलेमध्यें माझ्या सारिख्यांनीं आस्था कशी ठेवावी ? या दैवादि कालभेदांनीं जणुं काय आम्हांस विकतच घेतलें आहे, असें वाटतें. या सृष्टिरचनेकडे पाहून आम्ही चकित होऊन रहातों. हा दुराचारी काल आह्मांस आपत्तींत पाडितो; दैव आमच्या अंतराल्यास होरपळून सोडतें; नियति आमचें धैर्य हरण करिते; कृतांत आमच्या शरीराचा नाश करितो व निर्दय यमराज " हा आर्त आहे " असें समजून दया करीत नाहीं. गुरुराज, सर्व भूतवर्ग तुच्छ आहे, विषय भयंकर दुःख देणारे आहेत; आयुष्य अति चपल आहे; तारुण्याची योग्यता काय आहे, याचें वर्णन मी मागें (सर्ग २०) केलेंच आहे; बालपण तर अज्ञानांत जातें; सर्व प्राणिवर्ग विषयचिंतनानें कलंकित झाला आहे; व इंद्रियेंच शत्रु झाले आहेत. आत्मा सत्य असतांना तो असत्य वाटतो व देह असत्य असतांना तो सत्य वाटतो. मन हा शत्रु आपलाच घात करीत असतो. अहंकार आपल्या स्वरूपासच काजळ फांसतो; बुद्धिवृत्ति निर्जीव झाल्या आहेत; शरीराच्या क्रिया व्यर्थ होतात; मनोरथ विषयमय झाले आहेत; मन स्त्रीच्या चिंतेंत पडलें

आहे; आत्म्याचे चमत्कार दिसेनातसे झाले आहेत; स्त्रीया दोषांचे ध्वज आहेत व सर्व पदार्थ नाशग्रस्त झाले आहेत. हे साधो, स्वभावतःच प्राण्याचें अंतःकरण व्याकुल होतें, विषयासक्ति वाढते; वैराग्य दुर्लभ होतें; दृष्टि रजोगुणानें आच्छादित होते; अविवेक वाढतो; सत्त्वगुण पारखा होतो व आत्मतत्त्व तर अत्यंत दूर होतें. जीवन अस्थिर ठरतें; मरण जवळ आलें आहे असें वाटूं लागतें; धैर्य सुटतें; स्वल्प फल देणाऱ्या वस्तूंवर प्रेम बसतें व बुद्धि मूर्ख होते, हें खरें; पण शरीरादि सर्व अनित्य आहे व प्रसंगीं कोणी कोणाचा नाहीं, हें विवेकानें चांगलें समजतें. मुनिराज, पर्वत, नद्या, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र, तारागण, सिद्ध, गंधर्व, देव, दानव, यम, शुक्र, वायु, ब्रह्मा, विष्णु, महेश, शंकर इत्यादि महा वस्तूंचाही जेथें चूर होऊन जातो, तेथें माझी किंवा माझ्या सारख्या दुसऱ्या क्षुद्रांची काय कथा ? ज्याचा शब्द कधीं ऐकूं येत नाहीं; ज्याच्या विषयीं काहीं बोलतां येत नाहीं; जें कधीं दिसत नाहीं, व ज्याला आकार नाहीं; अशा कोणत्याशा एका भ्रमदायी तत्त्वानें हीं सर्व भुवनें खोटींच रचिलीं आहेत; व त्यांत अहंकाररूपानें राहून तेंच तत्व सर्वांचें नियमन करितें. त्यानें ज्यास आपल्याला वश करून घेतलें नाहीं, असा एकही पदार्थ ह्या त्रिभुवनांत नाहीं. सूर्य, भूलोक, वायु, देव, असुर, मनुष्यें इत्यादि सर्वांस तें तत्त्व आपापल्या कामांत नियुक्त करितें व त्याच्याकडून सर्व कर्में बरोबर करवून घेतें. सर्व ' मी, मी ' ह्मणणाऱ्यांनीं त्या सर्व शक्तिमानापुढें हात टेकिले आहेत. या जीवस्थितींतील अनर्थांचें किती वर्णन करावें ? सर्वत्र असुख पसरलें आहे. पण अज्ञ प्राण्यास हें समजत नाहीं; व त्यामुळें तो आज हा उत्सव आला; उद्यां यात्रा आहे; हे आमचे आप्त आहेत; हें वैरी आहेत; हा इष्ट पदार्थ आहे; हा अनिष्ट आहे; इत्यादि उगीच कल्पना करून त्यांतच मग्न होऊन रहातो. (सर्ग २६ समाप्त)

सर्ग २७

(मोक्षाच्या विरोधी असलेल्या सर्व वस्तूंतील दोषांचें वर्णन, वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून येथें पुनः केलें आहे.)

महाराज, दुसरें असें कीं, या जगांत मनास विश्रांति देईल असें कांहीं नाहीं. प्रत्येक वस्तु तृष्णेच्या द्वारा संताप देते. तृष्णा व समाधान यांचें वैर आहे. त्यामुळ जेथें तृष्णा असते तेथें समाधानाचें नांवही घ्यावयास नको; व समाधा-

नाच्या अभावीं सुखाचा लेशही प्राप्त होणें अति दुर्घट आहे. मोठमोठ्या लढाया करून, अनेक शत्रूंस पादाक्रांत करणारांस मी शूर समजत नाहीं; तर देह, इंद्रियें व मन यांस आपल्या अधीन ठेवणारांस मी शूर समजतों. पण अशा प्रकारचा शूर या जगांत क्वचित् निपजतो. कारण देहादिकांस आधीन ठेवण्याचे वैराग्यादि उपाय सुलभ नाहींत. सामान्य जन तर कर्मांसारिख्या बाह्य उपायांनींच ही मोठी मजल मारण्याची आशा करितात. पण कर्मानुष्ठानाच्या योगानें सकाम कर्मठांच्या चित्तास विश्रांति मिळत नाहीं. कीर्तीच्या योगानें जग, प्रतापाच्या योगानें दश दिशा, संपत्तीच्या योगानें याचकांचें गृह व क्षमा, विनय, औदार्य इत्यादि सात्त्विक गुणांच्या योगानें संपत्ति जे भरून सोडितात (सुशोभित करितात) ते महात्मे सुलभ नव्हेत. कारण कीर्ति, प्रताप, दातृत्व व क्षमाविनयादि वस्तूच अलभ्य आहेत; व अशा अल्पफलदायी वस्तूही जर दुर्लभ्य झाल्या आहेत तर मग परम फलदायी मोक्षाविषयीं काय सांगावें? प्राणी कितीही जरी एकांतांत जाऊन लपून बसला, तरी त्याच्या भाग्याप्रमाणें, आपत्ति व ऐश्वर्य त्यास हुडकून काढितात. आरंभीं पुत्रादि सर्व विषय आनंददायी वाटतात खरे; पण परिणामीं तेच महा शत्रु होतात. अंत–समयीं सर्व पापाचरणांचें स्मरण होतें व धर्माचरण न केल्याविषयीं मोठा पश्चात्ताप होतो. काम व अर्थ यांचें संपादन करण्यांतच सर्व काल गेल्यामुळें धर्माचरणास अवकाशच रहात नाहीं. अथवा प्रत्यक्ष सुख देणाऱ्या या कामार्थांपुढें अप्रत्यक्ष, परंपरेनें किंवा मरणोत्तर सुख देणाऱ्या धर्माची योग्यताच मनुष्याच्या ध्यानांत येत नाहीं. तेव्हां त्याच्या चित्तास समाधान कोठून व कसें होणार? अगोदर हीं कर्तव्यें करूं या; मग हीं करूं; पुढें या कर्तव्यांची पाळी येईल; अशा मनोरथांमध्यें व तदनुरूप कर्मांमध्येंच मनुष्याचा काळ जातो. स्त्री व इतर जन यांचें मनोरंजन करण्यांतच आयुष्य संपतें. वृक्षास पानें येतात व कांहीं दिवसांनीं तीं पिकून गळून पडतात. त्याचप्रमाणें आत्मविवेकशून्य प्राणी जन्म घेतात व कांहीं कालानें फुकट मरून जातात. सर्व दिवस इकडून तिकडून फिरून सायंकाळीं पुरुष घरीं येतो व विवेकी लोकांचा समागम व सत्कर्म यांचा गंधही लावून न घेतां, निजून आयुष्याचा प्रत्येक दिवस घालवितो. शत्रूंचा नाश करून आणि संपत्ति व इतर सुखोपभोग घ्यावा, असें जो तों ह्मणत आहे तोंच काळ त्यास उचलून नेतो. तात्पर्य जीवाला कष्ट देऊन द्रव्यादि पदार्थ जरी मिळविले, तरी त्यांचा उपभोग घ्यावयास मिळत नाहीं.

मृत्यूच्या तोंडांतील भक्कम घांस होण्याकरितांच प्राणी शरीरास पोशीत असतो. हे सर्व पुत्रमित्रादि प्राणी कोठून तरी येतात; कोठें तरी जातात; कांहीं तरी करितात व कांहीं तरी होतें. मनुष्याचा एकही नियम चालत नाहीं. संसारांत निर्दोष दृष्टि कोठें आहे? दुःखरहित स्थल कोठें आहे? शाश्वत वस्तु कोठें आहे? व कपटरहित कर्म कोणतें आहे? सारांश, कितीही जरी विचार केला, तरी या सृष्टींत पांच भूतांचाच सर्व प्रपंच आढळतो. हें जग विकारमय आहे, हें असत्य आहे व यांत सर्वत्र दुःख भरलें आहे. ऐहिक भोगांचा कांहींसा चमत्कार आहे, हें खरें; पण त्या चमत्काराच्या मागें लागल्यास आत्म्याचें भानही नाहींसें होतें. कड्यावर किंवा विहिरीच्या कांठावर उगवलेलें हिरवें गवत पाहून लोभानें तें खाण्याकरितां पुढें गेलेला पशु जसा त्या कड्यावरून किंवा विहिरीच्या कांठावरून खालीं पडून मरतो, तशीच या विषयासक्त लोभी पुरुषाची स्थिति होते. धार्मिक जन कोठें कोठें आढळतात. त्यांचा अगदींच अभाव नसतो; पण विवेकी जन प्रायः दुर्लभ असतात. कारण परिणामीं भयंकर असलेलीं कर्में प्रत्यहीं करविणाऱ्या या जड दैवानें सर्व प्राण्यांची दुर्दशा करून सोडली आहे. हर! हर! केवढा चमत्कार हा!! (सर्ग २७ समाप्त.)

सर्ग २८–३१

(येथें सर्व भोग्य पदार्थाविषयीं वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून सर्व पदार्थ भ्रामक आहेत, असें वर्णन करून सर्व पदार्थांमध्यें दोष आहेत, असें जाणूनच मी त्यांविषयीं विरक्त झालों आहे. यास्तव मला आतां शांति प्राप्त होईल असा उपदेश करा; अशी प्रार्थना केल्यावर रामानें आनंदपदप्राप्तीचा उपाय विचारिला आहे.)

अहो सिद्ध, मी आतां आपला निश्चय थोडक्यांत सांगतों. अस्थिर भोगांची मला गरज नाहीं. क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या वस्तूंवर विश्वास ठेवणें शुद्ध वेडेपण आहे. राजाचा रंक व रंकाचा राजा होतो; नगराचें अरण्य व अरण्याचे नगर होतें; आज तेजस्वी असतो तो उद्यां निस्तेज होतो, व जो निस्तेज असतो तो सतेज होतो. जेथें अगाध जल असतें तेथें कोरडी ठणठणीत भूमि होते. अपवित्र स्थल पवित्र भूमि होते व पवित्र भूमि कांहीं दिवसांनीं अमंगळ स्थळ होतें. इत्यादि गोष्टींचा विचार केल्यावर माझें मन संसारांत आसक्त होत नाहीं. माझें म्हणणें आपणांस पटत नसेल तर आपण मला या जगांतील एकादी तरी वस्तु कांहीं काळ एकसारखी रहाणारी दाखवा. कालाच्या या खेळास पाहून मी कंटाळलों आहे. मी जितका अधिक विचार करूं लागतों तितकी माझी विरक्ति

दृढ होत जाते. मला सुंदर उपवन पहावेंसें वाटत नाहीं; स्त्रियांशीं पशूप्रमाणें व्यवहार करीत रहावें असें मनांत येत नाहीं व द्रव्याची आशा मला हर्ष देत नाहीं. मला एकांत पाहिजे. माझें चित्त शांत कसें होईल ही विवंचना मी करीत आहे. मरण व जीवित या दोन्ही अवस्था मला एकसारख्याच वाटतात. मी हल्लीं जसा आहें, तसाच अमृत्यु राहणार. मला राज्य नको; भोग नकोत; ऐश्वर्य नको व क्षणिक सुख नको. कारण माझा सर्व अहंकार नाहींसा झाला आहे. त्यामुळें हे विषय मला विषासारिखे भयंकर वाटतात. इंद्रियें हीच दावीं आहेत. त्यांतून आपणास सोडवून घेण्यांतच मोठा पुरुषार्थ आहे. हे मुनींद्र, स्वच्छ बुद्धीनें चित्ताची चिकित्सा करण्यास हाच अनुकूल काल आहे. यास्तव, भो भगवन्, आत्मज्ञाप्रमाणें मी शोक, भय व आयास यांनीं रहित कसा होईन तें मला सांगा. वासनासमूह, दुःख, तृष्णा, अभिमान इत्यादिकांस निर्माण करणारें अज्ञान मला व्याकुळ करीत आहे. त्याचे परिणाम करवताप्रमाणें मला असह्य वाटतात. मी कोणत्या विज्ञानदिपानें यास नाहींसें करूं, तें मला सांगा. सज्जनांच्या समागमानें व त्यांच्या उपदेशानें ज्यांचा नाश होत नाहीं, अशा व्याधीच या सृष्टींत नाहींत, हें मला माहीत आहे. पण कृपानिधे, माझें मन एकसारखें भ्रमण करीत आहे; मला कांहीं सुचत नाहीं; संसारभयामुळें माझें शरीर कांपत आहे; संतोष पार नाहींसा झाला; अंतःकरणांत अनंत विकल्प उठत आहेत, व नेत्रादि इंद्रियें फार दिवसांच्या परिचित विषयांस सोडून परत फिरत नाहींत. आतां मी काय करूं? मला आपल्यावांचून कोणाचा आधार नाहीं. शोकशून्य, निरुपद्रव व नित्य असें स्थान कोणतें तें मला सांगा. सर्व व्यवहार व सर्व लौकिकशास्त्रीय कर्मे करीत असतांना जनकादि तत्त्ववेत्ते उत्तम अवस्थेस कसे प्राप्त झाले? संसारांत राहून त्यांतील पुण्यपापरूप मळानें पुरुष मळीन कसा होत नाहीं? कोणत्या दृष्टीचा आश्रय केल्यामुळें आपण निष्पाप झालां, व आतां या लोकीं जीवन्मुक्त महाशय होऊन राहिलां आहां? विषय अनुकूल कसे होतात? क्षणभंगुर वैभव शुभ कसें होतें? मोहानें कलुषित केलेली व कामादि कलंकानें भरलेली बुद्धि प्रसन्न कशी होते? संसारांत यथेच्छ व्यवहार करीत असतांना मनुष्य बद्ध कसा होत नाहीं? परदुःखास स्वदुःख मानणारा व स्वदुःखास तृणासारिखें गणणारा पुरुष उत्तमतेस पात्र होतो, हें मला ठाऊक आहे. पण कोणत्या महापुरुषाचें

स्मरण केलें असतां दुःख सह्य होतें ? कल्याण कशांत आहे ? उचित फल कोणतें ? या संसारांत कसें वागावें ? कोणती वस्तु संग्राह्य आहे व त्याज्य काय आहे ? आनंद कसा होईल ? निजसुखाचा लाभ करून देणारा दिव्य मंत्र कोणता ? सारांश मी कृतकृत्य होऊन या शोकांतून कसा पार पडेन, तें मला सांगा. आपण संत व तत्त्वज्ञ महात्मे अहां. यास्तव मला उपदेश द्या. निर्जन अरण्यांत निर्बल प्राण्यांस हिंस्र पशु जसे चोहोंकडून तोडितात त्याप्रमाणें आत्मानंदरहित अशा या दीनाला विकल्प तोडीत आहेत. सर्व अनर्थ करणारें मन क्षीण कसें होईल ? कोणत्या युक्तीनें त्यास आपलेंसें करून घेतां येणें शक्य आहे, तें मला अगोदर सांगा. कारण मन शांत झाल्यावांचून कांहींएक होणार नाहीं हें मला ठाऊक आहे. करितां माझा मोह घालवून साधूंची आनंदी–स्थिति मला प्राप्त करून देण्याकरितां कांहीं उपाय सांगा. अशी जर एकादी युक्ति नसेल व ती असूनही मला कोणी न सांगेल तर मी सर्वस्वाचा त्याग करणार ! अहंकार तर पूर्वींच सोडला आहे. आतां राहिलेलें अन्न, पान, वस्त्र, आभरण, स्नान, दान, शयन, इत्यादिकही सोडणार. मला संपत्ति व आपत्ति भिन्न वाटतच नाहींत. मुनिराज, देहत्यागावाचून दुसरा उपायच नाहीं. निःशंक, निर्मळ व निर्मत्सर होऊन, आणि मौन धारण करून चित्राप्रमाणें निश्चल रहावें, असा माझा निश्चय झाला आहे. कांहीं काळानें श्वासोच्छ्वासही सोडून मी या अनर्थकर शरीरास फेंकून देईन. माझें कोणी नाहीं व मी कोणाचा नाहीं. तैलरहित दीपाप्रमाणें मी शांत होणार. याप्रमाणें बोलून दशरथसुत रामचंद्र स्वस्थ बसला. (सर्ग२८-३१ समाप्त).

सर्ग ३२, ३३.

(या सर्गात, रामाचें भाषण ऐकणारांस आश्चर्य वाटलें; देवादिकांनी आनंदानें पुष्पवृष्टि केली; सर्व आकाशगामी सिद्ध दशरथ राजाच्या सभेंत उतरले व उचित स्थानीं बसल्यावर त्यांनीं रामाच्या भाषणाची प्रशंसा केली. इतका कथाभाग आला आहे.)

त्या राजकुमाराचें हें प्रवाहासारखें चाललेलें भाषण ऐकून सभेंतील सर्व लोक आश्चर्यचकित झाले. त्यांना हर्ष झाला. त्यांच्या अंगांवर रोमांच आले. वसिष्ठ-विश्वामित्रादि मुनि, जयंत, धृष्टि, इत्यादि मंत्री, दशरथ व इतर राजे, अयोध्यावासी जन, मांडलिक राजांचे पुत्र, वेदवेत्ते ब्राह्मण, सेवक वर्ग, पिंजऱ्यांतील

पक्षी, खेळावयाचे हरिणादि पशु, घोडे, जाळीच्या पडद्यांत बसलेल्या कौसल्यादि स्त्रिया व तेथील इतर सर्व प्राणिमात्र यांनीं दुसरे सर्व व्यापार सोडून, डोळ्यांचीं पातींही न हालवितां व श्वास मोठ्यानें न सोडतां चित्राप्रमाणें निश्चल होऊन तें मनोहर व मोहनाशक भाषण ऐकलें. आकाशांतून फिरणाऱ्या सिद्धादिकांनींही ती उदार वाणी ऐकली. रामाचें भाषण संपतांच आनंदित झालेल्या विद्याधरादिकांनीं त्या भाग्यवान् कौसल्यानंदनावर पुष्पवृष्टि केली. सभेंतील लोक तोंडें वर करून पुष्पवृष्टि कोण करीत आहे ह्मणून पाहूं लागले. पण त्यांस कोणी दिसलें नाहीं. अलौकिक पुष्पांनीं तें सभास्थान मात्र भरून गेलें. हा चमत्कार पाहून तर त्यांच्या आश्चर्यास सीमाच राहिली नाहीं. याप्रमाणें अर्धी घटिका वृष्टि होऊन, ती शांत झाली असतां, सभेंतील लोकांस हे पुढील आलाप ऐकूं आले. आम्हीं सिद्धगण आज जवळ जवळ कल्पभर या अंतरिक्षांत चोहोंकडे फिरत आहों. पण असलें, कर्णास तृप्त करणारें भाषण आजपर्यंत आमच्या कानांवर कधीं आलें नाहीं. रघुकुलांतील या रमणीय बालकानें विरक्त मनानें उच्चारलेली ही वाणी बृहस्पतीसही बोलतां येणार नाहीं. खरोखर आमचें महद्भाग्य उदयास आल्यामुळेंच हें वागामृत प्राप्त झालें. रामाच्या या संतोष देणाऱ्या वाणीनें आम्हांस एकदम बोध झाला. वसिष्ठादी महर्षी राघवांच्या पवित्र प्रश्नांचा निर्णय करतील व तो ऐकणें अवश्य आहे. यास्तव अहो नारद, व्यास, पुलह, इत्यादि मुनिवर्य, सर्व मुनिसंघांस घेऊन सत्वर या. आपण आज दशरथाच्या सुंदर सभेस भूषित करूं या. आकाशचरांचें हें भाषण संपत आहे तोंच अंतरिक्षांतून मुनींची परंपरा उतरली. त्यांत सर्वांच्या अग्रभागीं नारद होते व शेवटीं व्यास होते. भृगु, अंगिरा, पुलस्त्य, च्यवन, उद्दालक, इत्यादि तेजःपुंज मुनींची त्या सभेंत दाटी झाली. प्रत्येक मुनीच्या अंगावर मृगचर्म, एका हातांत स्मरणी व दुसऱ्या हातांत कमंडलु होता. ते मुनि, हारांतील मौतिकांप्रमाणें किंवा गुरु-शुक्रादि ग्रहांप्रमाणें एकमेकांस सुशोभित करीत होते. हा सर्व मुनिसंघ भूतळीं उतरला असतां दशरथाची सर्व सभा एकदम उठून उभी राहिली. त्यावेळीं तें स्थान नभश्चर व भूचर भाग्यवानांच्या योगानें भरून गेलें. सर्वांचीं मुखकमलें आनंदानें प्रफुल्लित झालीं. दंड, कमंडलु, स्मरण्या, भस्म, जटा, चर्में, माळा, वल्कलें, पादुका इत्यादि धारण केलेल्या त्या ऋषींच्या पंक्तीचें वसिष्ठ व विश्वामित्र या महर्षींनीं स्वागत केलें. राजानें अर्घ्य, पाद्य, इत्यादि उपचारांनीं क्रमानें त्या सर्वांचें पूजन

केलें व करविलें. परस्पर कुशल प्रश्न विचारिले व सर्व सभा पूर्ववत् स्थिर झाली. रामानें सर्व दिव्य मुनींस नमस्कार करितांच ते सर्वही धन्यवाद देऊन त्याची स्तुति करूं लागले. सर्वांस नमस्कार केल्यावर राम, वसिष्ठ, वामदेव, नारद, व्यास, मरीचि, दुर्वासा, अंगिरा, इत्यादि श्रेष्ठ मुनी जेथें बसले होते, तेथें जाऊन नम्रपणें मस्तक लववून बसला. तेव्हां रामाकडे पाहून ते सर्व वेदवेत्ते ज्ञानी महात्मे म्हणाले, "या बालकानें रमणीय व अति हितकर भाषण केलें. त्यांत उत्तम वाणींचे गुण होते. ऐकणाऱ्यांच्या चित्तवृत्ति तल्लीन होऊन गेल्या होत्या. शेंकडों मनुष्यांतील एकाद्यासच आपल्या मनांतील भाव वाणीनें व्यक्त करितां येतो. रामा, तुजवाचून अशी अस्खलित व वैराग्यरसानें भरलेली वाणी उच्चारण्यास दुसरा कोण समर्थ होणार? त्यांतूनही परमार्थाविषयीं बोलणारे वक्ते क्वचित्च आढळतात. आत्म्याच्या स्वरूपाकडे तिचा ओघ वळणें हें तर दुर्घटच होऊन राहिलें आहे. मोठमोठे विचारीही रक्तमांसादिमलिन धातूंच्या या गोळ्यास आत्मा समजून त्याच्या उपासनेंत आपलें आयुष्य घालवितात; आणि त्यामुळें जन्म, मृत्यु, जरा, आधि व व्याधि यांच्या परंपरेंत पडतात. अहो, हे मूर्ख संसाराविषयीं विचार करीत नाहींत. पशूंप्रमाणें जन्मांचें जन्म व्यर्थ घालवितात. रामा, तुजसारखा सत्पुरुष क्वचित् एकादाच निपजतो. कांटेरीं झाडें हवीं तेथें व हवीं तितकीं उगवतात; व त्यांची जोपासना कोणी न केली तरी आपोआप वाढतात. पण उत्तम आम्रवृक्ष, चंदन, इत्यादि जेथें तेथें उगवत नाहींत व उगवले तरी पुष्कळ जोपासनेनेंही फळास येत नाहींत. या संसारांतील सार अति दुर्लभ आहे. त्याच्या प्राप्तीकरितां जे यशस्वी व बुद्धिसंपन्न सत्पुरुष प्रयत्न करितात ते धन्य होत. दशरथनंदना, तुजसारखा उदार व विवेकी पुरुष आजपर्यंत कोणी झाला नाहीं, व पुढेंही होईल कीं नाहीं याची शंका आहे. असो; हे मुनिवर्य, आतां सर्वांच्या चित्तास आनंद देणाऱ्या व विनयादि गुणांनीं परिपूर्ण असलेल्या या रामचंद्राच्या प्रश्नांचें उत्तर देऊन आह्मांस त्याच्या चित्ताचें समाधान केलें पाहिजे; आणि हें सत्कार्य जर आमच्या हातून झालें नाहीं, तर आमचें ज्ञान व सिद्धि व्यर्थ आहेत असें होईल." (सर्ग ३२, ३३ समाप्त)

(येथें पहिलें वैराग्यप्रकरण समाप्त झालें.)

मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणम् ।

सर्ग १

(शुकाचार्यांस आपल्यापाशीं विचार केल्यानेंच तत्त्वज्ञान झालें. पण त्यांचा त्यावर विश्वास बसेना; म्हणून त्यांनीं पित्यास विचारिलें. त्यानेंही तसेंच सांगितलें. पण त्यावरही विश्वास बसेना; म्हणून ते जनकाकडे गेले व त्यानेंही तसेंच सांगितल्यावर त्यांचें चित्त तत्त्वांत लीन झालें; इतका कथाभाग या सर्गांत आहे.)

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीमच्छंकराचार्यचरणारविंदाभ्यां नमः । श्रीवाल्मीकि म्हणतातः—याप्रमाणें त्या सभेंत आलेल्या श्रेष्ठ पुरुषांनीं मोठ्या धीर व गंभीर वाणीनें सर्व मुनींस उद्देशून भाषण केलें असतां, विश्वामित्र मुनि पुढें बसलेल्या रामास मोठ्या प्रेमानें म्हणाले,–हे ज्ञानी पुरुषांतील श्रेष्ठा, तुला जाणावयाचें असें कांहीं राहिलेलें नाहीं. आपल्या अलौकिक सूक्ष्म बुद्धीनेंच तूं सर्व रहस्य जाणलें आहेस. अविश्वास, संदेह इत्यादि दोषांमुळें तुझ्या बुद्धीवर जो थोडासा मळ बसला आहे, तेवढा मात्र आतां काढून टाकिला पाहिजे. कारण त्यामुळेंच सच्चिदानंद परमात्म्यास जाणूनही तुझ्या चित्तास समाधान होत नाहीं. पूर्व कल्पांतील द्वापार युगाच्या अंतीं झालेल्या व्यासपुत्र शुकाप्रमाणें तुझ्या चित्तास आतां केवळ विश्रांतिचीच अपेक्षा आहे.

श्रीराम–भगवन् व्यासपुत्रास तत्त्वज्ञान झालें असून त्याच्या चित्तास समाधान कां झालें नाहीं ? व तें पुढें कसें झालें ? तें मला सांगा.

विश्वामित्र–रामचंद्रा, तुझ्या वृत्तांताप्रमाणेंच शुकाचाही वृत्तांत आहे. मी तो तुला सांगतों ऐक. तुझ्या पित्याच्या बाजूस सुवर्णाच्या आसनावर जो हा कृष्णवर्ण मुनि बसला आहे, त्यासच व्यास म्हणतात. यास शुक नामक ज्ञानी पुत्र झाला. या संसारस्थितीचा विचार करतां करतां त्याच्या चित्तांतही असाच विवेक उद्भवला. त्या महाबुद्धिमानानें आपल्याशींच विचार करून तत्त्वनिश्चय केला. त्याला सत्यप्राप्ति झाली. पण पर वस्तूचा लाभ झाला तरी, त्यामुळें त्याचें चित्त स्थिर व शांत होईना. व–मला जें तत्त्व समजलें आहे, तेंच सत्य आहे–असा त्यास विश्वास येईना. तत्त्वविचारामुळें इतकें मात्र झालें कीं, त्याची विषयासक्ति पार नाहींशी झाली. भोगांविषयीं तो अत्यंत विरक्त झाला. असो; एकदां तो महात्मा मेरु पर्वतावर एकांतात बसलेल्या आपल्या

पित्याजवळ गेला व त्यास मोठ्या भक्तीनें म्हणाला,-प्रभो, संसाराची ही खोटी रचना कशी झाली? याचा लय केव्हां व कसा होणार? ही केवढी मोठी आहे? हिला उत्पन्न होऊन किती दिवस झाले? व हा संसार कोणाचा? देहाचा, की इंद्रियाचा, कीं मनाचा, कीं प्राणांचा, कीं या सर्वांच्या समूहाचा? अथवा याहून निराळ्याच कोणाचा? आपल्या प्रिय बाळकाचा हा सर्वोत्तम प्रश्न ऐकून त्या धन्य पित्यास फार आनंद वाटला; व त्या ज्ञानी व्यासानें शुकास सर्व तत्वार्थ सांगितला. तो ऐकून शुक म्हणाला, "हें तर मी पूर्वीच समजलों होतों. आपण यापेक्षां कांहीं निराळेंच सांगाल या आशेनें मी आपल्या जवळ आलों." पुत्राचे हे शद्ब कानीं पडतांच अनुभवी व्यासानें-याचें समाधान अशानें होणार नाहीं, याला चांगलाच अनुभव आला पाहिजे-असें जाणलें, व त्यास उलट म्हटलें, "बाळा, मी बरोबर जाणत नाहीं. भूलोकीं मिथिलानगरांत जनक या नांवाचा राजा आहे, तो हें तत्त्व चांगलें जाणतो. त्याच्याकडे तूं जा, ह्मणजे तुझें समाधान होईल. पित्याचें हें ह्मणणें ऐकून शुक जनकाकडे गेला. त्या विदेहाधिपतीच्या द्वारपालांनीं शुकाचें आगमन त्यास कळविलें. पण त्याची परीक्षा पाहण्याकरितां "बरें आहे; आला तर येऊं दे," इतकेंच बोलून जनक मुकाट्यानें बसला. सात दिवस त्यानें त्याची विचारपूस केली नाहीं. आठव्या दिवशीं त्यानें त्यास अंगण्यांत येण्यास सांगितलें. तेथेंही तो व्यासपुत्र गंभीर मनानें सात दिवस राहिला. त्यानंतर जनकानें त्यास अंतःपुरांत पाठविलें. त्या सुंदर व तरुण व्याससुतास तेथें तरुण व सुंदर स्त्रियांच्या हातून नानाप्रकारच भोजन घातलें व अनेक मनोहर भोग्य पदार्थ देवविले. पण ते भोग व पहिल्या चवदा दिवसांत झालेले ते कष्ट, यांतील एकानेंही त्याच्या मनास विकारयुक्त केलें नाहीं. तें पर्वताप्रमाणें अचल होतें. सर्व प्रसंगीं मौन धरून तो प्रसन्न चित्तानें राहिला. हा त्याचा प्रभाव पाहून जनकास आनंद झाला. त्यानें त्या पूर्ण चंद्राप्रमाणें आपल्या तेजानें आल्हाद देणाऱ्या ब्राह्मणास जवळ आणविलें व मनोभावानें वंदन केलें; आणि "हे दयासागरा, कृतकृत्य व निःस्पृह अशा आपलें आगमन कसें झालें? आपल्या मनांत काय आहे?" असें विचारिलें. त्याबरोबर शुकानें वरील प्रश्नच त्यास केले. जनकानेंही व्यासाप्रमाणेंच उत्तर दिलें. तें ऐकून शुक ह्मणाला—राजन्, मी पुष्कळ विचार करून हेंच पूर्वीं ठरविलें होतें. पित्याला जेव्हां विचारलें तेंव्हां त्यानेंही असेंच सांगितलें, आणि आतां

आपल्या तोंडूनही मी तेंच ऐकत आहें. शास्त्रांमध्येंही असेंच वर्णन आढळतें. हा दुष्ट संसार आपल्या विकल्पामुळेंच उत्पन्न झालेला असून तो विकल्पाचा त्याग केल्यानेंच क्षीण होतो, अर्थात् हा निःसार आहे; असा सर्व तत्त्वज्ञांचा अभिप्राय आहे. अनंत मनोरथ व कर्में याच्या वासना हेंच या संसाराचें बीज आहे. या बीजानें भरलेलें अंतःकरण अव्याकृत नामक ईशशक्तींत लीन होतें. व्यष्टीचें अंतःकरण लीन झालें असतां सुषुप्ति होते व समष्टीचें अंतःकरण लीन झालें असतां प्रलय होतो. अशाप्रकारच्या त्या बीजापासून अपंचीकृत पंचभूतें; हिरण्यगर्भ, पंचीकरणानंतर विराट्, त्यानंतर अन्नादि, त्यापासून व्यष्टि स्थूलदेह व व्यष्टि लिंगदेह, अशा रूपानें हा मोठा अनर्थ उद्भवतो. तो–कर्म व उपासना यांचें एकाचकालीं अनुष्ठान केलें असतां केवल व्यष्टिभावाचा नाश होत असल्यामुळें–समष्टि हिरण्यगर्भरूपानें रहातो. श्रवणादि साधनांचा परिपाक होऊन तत्त्वाचा साक्षात्कार झाला असतां वासना व अविद्या यांचा नाश होतो व मूळाचाच नाश झाल्यामुळें अंतःकरण सर्वथैव नाश पावतें. थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास अंतःकरणाचा उदय हीच संसाराची उत्पत्ति किंवा बंध, व त्याचा अत्यंत नाश ह्मणजेच संसाराचा क्षय किंवा मोक्ष होय; व अनेक वासना हें त्याचें बीज आहे. हा सिद्धांत मी जरी पूर्वींच ठरविला आहे, तरी खरें काय आहे, तें आपल्या तोंडून ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. अनेक कल्पना करून व्याकुल झालेलें हें माझें चित्त स्थिर होईल व मला परम शांति मिळेल, असें करा.

हें ऐकून जनक ह्मणाला–मुने, तुला जें समजलें आहे तेंच तत्त्व आहे, त्यापेक्षां दुसरा कांहीं निश्चय राहलेला नाहीं. तें तूं स्वतःच जाणलें आहेस व गुरूपासूनही त्याचेंच श्रवण केलें आहेस. पण तोच तुझा निश्चय दृढ होण्याकरितां मीही तुला पुनः सांगतों–अखंड चैतन्यरूप पुरुषावाचून या सृष्टींत दुसरें कांहींएक नाहीं. प्राणी आपल्या संकल्पानें बद्ध झाला आहे व तो आपल्या संकल्पानेंच मुक्त होणार आहे. सर्व दृश्य पदार्थांविषयीं तूं पूर्ण विरक्त झाला आहेस, आणि त्यामुळेंच तें दुर्ज्ञेय ज्ञेय तुला आपोआप समजलें. तूं जरी अल्पवयस्क आहेस, तरी या भोगरूपी दीर्घ रोगांपासून आपली सुटका करून घेतली आहेस. आतां यापेक्षां आणखीं काय पाहिजे? तुझा पिता ज्ञानाचा निधि आहे. तो दीर्घ व कष्टकर तपश्चर्येमध्यें तत्पर आहे. तरी तुझ्याप्रमाणें त्याला पूर्णता आलेली नाहीं. पूर्णतेच्या दृष्टीनें व्यासापेक्षां मी जरा अधिक आहे. तूं त्याचा पुत्र

व शिष्य आहेस, तरी मजपेक्षांही अधिक आहेस. कारण तुझी भोगेच्छा जितकी क्षीण झालेली आहे तितकी माझी झालेली नाहीं. प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें सर्व कांहीं तुला प्राप्त झालें आहे. तुझें चित्त परिपूर्ण झालें आहे. या दृश्य वस्तूमध्यें तें आसक्त होत नाहीं. आतां तूं आपली सर्व भ्रांति सोड व निभ्रांत होऊन सुखानें रहा.

जनकानें याप्रमाणें उपदेश केला असतां शुक परम वस्तूमध्यें स्थिर होऊन राहिला. त्याचा शोक, संशय, आयास, इच्छा, भय इत्यादि सर्व नाहींसें झालें. व तो महात्मा चित्ताच्या ऐकाग्र्याचा अभ्यास करण्याकरितां मेरूपर्वतावर गेला. निर्विकल्प समाधीनें तेथें दीर्घकाल राहून शेवटीं तो तत्त्वामध्यें लीन झाला. १.

सर्ग २

(या सर्गांत, बुद्धीमान् विश्वामित्रमुनींनीं ' रामास उपदेश करा ' अशी वसिष्ठांची प्रार्थना केली; व तेही उपदेश करण्यास तयार झाले, असें वर्णन केलें आहे.)

श्रीविश्वामित्र—राघवा ! शुकाप्रमाणेंच तुझ्याही चित्तावरील मळ काढून टाकिला पाहिजे. अहो मुनिवर्य, हा दशरथपुत्र भोगांविषयीं अत्यंत विरक्त झाला आहे. ज्ञानी पुरुषाचें हेंच पहिलें लक्षण आहे. विषयांचा भोग घ्यावा, ही वासनाच बंध दृढ करिते व ती शांत झाली असतां तो क्षीण होतो. रामा, तत्त्वज्ञ वासना नाहींशा होणें यासच मोक्ष म्हणतात, व त्या होत रहाणें यास बंध समजतात. आत्म्याचें शाब्दिक ज्ञान होणें फारसें कठिण नाहीं. थोड्याशा प्रयत्नानेंही तें होतें; पण विषयांविषयीं विरक्त होणें फार कठिण आहे. ज्या महात्म्याच्या चित्तास भोग बलात्कारानें ओढून नेत नाहींत तोच आत्मज्ञ व पंडित होय. आपली कीर्ति व्हावी; लोकांनीं आपला सत्कार करावा; आपणांस लाभ व्हावा इत्यादि उद्देश जेथें आले तेथें ज्ञानाचा गंधही नसणें अगदीं साहजिक आहे व तत्त्वाचें यथार्थ ज्ञान झाल्यावर भोगांची तृष्णा अवशिष्ट रहाणेंही अशक्य आहे. अहो मुनिश्रेष्ठ, या राघवाचे ठायीं वैराग्य किती आलें आहे, हें तुम्ही स्पष्ट पहातांच आहां. आतां " तूं जें जाणत आहेस, तेंच तत्त्व होय " इतकें याच्या अनुभवास आणून दिलें म्हणजे यास परमानंदाचा लाभ होईल. यास्तव हा भगवान् वसिष्ठ मुनि या माहात्म्या रामाच्या चित्तास विश्रांति मिळेल अशी कांहीं युक्ति सांगूं दे. कारण हा कुळाचा गुरु आहे.

शिवाय हा सर्वज्ञ सर्व पदार्थांस तात्त्विक दृष्टीनें व योग-सामर्थ्यानें साक्षात् पहाणारा व त्रिकालदर्शी आहे. भो भगवन् वसिष्ठ, पूर्वी आपलें वैर शांत व्हावें म्हणून ब्रह्मदेवानें आह्मां उभयतांस केलेला उपदेश ध्यानांत असेलच. त्याच्या अनुरोधानेंच या आपल्या शिष्यास उत्तम युक्ति सांगा. म्हणजे हा रघुवंशच परम शांतीस प्राप्त होईल. हा पूर्ण अधिकारी असल्यामुळें याला उपदेश करितांना कांहीं क्लेश होणार नाहींत. उलट उत्तरोत्तर अधिक आनंद होईल. पाप्यांना उपदेश करण्याचा प्रसंग मात्र कोणावर येऊं नये. स्वच्छ आरशांत जसें प्रतिबिंब सहज पडतें, त्याप्रमाणें निष्पाप व त्यामुळेंच निर्मळ अंतःकरणांत उपदेश स्थिर होऊन रहातो. विरक्त सच्छिष्य मिळणें हें तरी एक मोठें भाग्यच आहे; व अशा पुरुषास उपदेश केल्यानेंच ज्ञान, शास्त्रार्थ व शिक्षकाची कुशलता हीं सफल होतात.

असें बोलून गाधिपुत्र विश्वामित्र स्वस्थ बसला असतां व्यास, नारद इत्यादि मुनी " ठीक ठीक, फार उत्तम, फार चांगलें; " असें म्हणून त्याच्या भाषण्यास अनुमोदन देऊं लागले. तेव्हां राजाच्या अगदीं जवळ बसलेला ब्रह्मपुत्र वसिष्ठ म्हणाला—'हे मुने, मला जें करण्याविषयीं सांगत अहां तें मी निर्विघ्नपणें करीन. कारण सज्जनांच्या आज्ञेचें उल्लंघन करण्यास कोण समर्थ आहे ? मी रामचंद्रादी राजपुत्रांच्या अंतःकरणांतील मोहास ज्ञानाच्या प्रकाशानें नाहींसें करून सोडितों. पूर्वी निषध पर्वतावर ब्रह्मदेवानें जें कांहीं सांगितलें होतें तें सर्व माझ्या ध्यानांत आहे.' असें बोलून जेव्हां तो महात्मा वसिष्ठमुनि मांडी घालून उपदेश करण्यास तयार झाला, त्यावेळीं त्याच्या मुखावर वक्त्याचें एकप्रकारचें तेज चमकूं लागलें; आणि सर्व सभा शांत होऊन आपलें भाषण ऐकण्यास उत्सुक झाली आहे, असें पाहून त्यानें बोलण्यास आरंभ केला. (२)

सर्ग ३

(या सर्गांत, रामाच्या शंकेचें निरसन करण्याच्या मिषानें, स्थूल-सूक्ष्म जगाचा आरोप व अपवाद यांच्या द्वारा श्रीवसिष्ठ प्रत्यक्-चिदात्मा हा या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय आहे, असें सुचवितात.)

श्रीवसिष्ठ—बा रामा, लोकांस शांतीचा लाभ व्हावा या उद्देशानें सृष्टीच्या आरंभीं भगवान् कमलोद्भवानें जें ज्ञान सांगितलें होतें, तेंच मी आतां तुला

सांगतों. चित्त स्थिर करून माझें ह्मणणें ऐक. किंवा तुला कांही विचारावयाचें असल्यास तें तूं अगोदर विचार. ब्रह्मनिष्ठ गुरूचे हे प्रेमळ शब्द ऐकून रामचंद्र विनयानें हात जोडून म्हणाला–गुरुवर्य, आपण अगोदर माझ्या एका संशयाचें निवारण करा. सर्वज्ञ व अति बुद्धिमान् असे व्यासमुनि शुकाचे गुरु व जनक असूनही ते विदेह मुक्त झाले नाहींत, व त्यांचा पुत्र विदेह मुक्त झाला याचें कारण काय ?

हा प्रश्न ऐकतांच,—जोंपर्यंत याला बंध, अविद्येमुळें उत्पन्न झालेला आहे हें, व अविद्येचें आणि साक्षी चैतन्याचें स्वरूप समजलें नाहीं; तोंपर्यंत जीवन्मुक्तीवर याची श्रद्धा बसणार नाहीं. यास्तव अगोदर यास त्याचें ज्ञान करून देऊन नंतर या प्रश्नाचें उत्तर दिलें पाहिजे.–असा विचार करून श्रीवसिष्ठ म्हणाले–बा सज्जना, या परमात्म्यामध्यें अणुरेणूंसारखीं भासणारीं त्रिभुवनें आजपर्यंत किती होऊन गेलीं आहेत, हल्लीं किती आहेत, व अशीं आणखीं किती होतील, याचा कांहीं नेम नाहीं. मोठमोठ्या गणकांसही त्यांची गणना करितां येत नाहीं.

गुरूचें हें वचन कानीं पडतांच स्वभावतःच ग्रहणधारणपटु रामानें त्यांचा अभिप्राय ओळखला, व तो मध्येंच ह्मणाला, " गुरुमहाराज, भूत, भविष्य व वर्तमान या तिन्ही कालीं होणाऱ्या जगांस परमात्म्याचाच आधार आहे, व त्याच्या स्वरूपावर त्यांचा आरोप झाला आहे, हा आपल्या या गूढ वचनाचा सारांश मी ताडला. वर्तमानकालीं असणाऱ्या वस्तु जरी असंख्य आहेत, तरी त्या मागें होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या वस्तूंच्या किंवा सृष्टींच्या मानानें थोडक्याच आहेत. त्यांचा विचार करीत बसण्यांत फारसें तात्पर्य नाहीं. आत्मतत्त्व एक, स्वतंत्र व चिद्रूप असल्यामुळें त्याचा विचार करणें मात्र अति अवश्य आहे." रामाचें हें शहाणपणाचें बोलणें आटपतांच ते मुनिराज ह्मणाले; पशु, पक्षी, मनुष्य, देव इत्यादि प्राणिसमूहांतील जो ज्या वेळीं मरण पावतो, तो त्याच वेळीं हें सर्व त्रिभुवन पाहातो. पण मेल्यावर किंवा मरणसमयीं तो कोणत्या साधनांनीं व कोणत्या रूपानें तें पहातो ह्मणून विचारशील तर सांगतों. आतिवाहिक नांवाच्या, चित्त, अहंकार, मन, बुद्धि, दहा इंद्रियें व प्राणी यांनीं बनलेल्या, वासनामयसूक्ष्मशरीरानें हृदयांतील स्वल्प आकाशांत प्राणी भ्रांतीनें वासनामय त्रिभुवन पाहतों. पण वस्तुतः तो चिदाकाशरूप आत्मा जन्मादि–विकारशून्य आहे. धूमादि व अर्चिरादि असे परलोकास जाण्याचे

दोन मार्ग आहेत. त्यांतून देवतांनीं मृतास परलोकीं पोंचविणें यास अतिवाह म्हणतात व त्या कर्मांत जो कुशल असतो त्यास आतिवाहिक म्हणतात. श्रुति व स्मृति यांमध्यें जीव शरीरांतून निघून परलोकीं जातो असें सांगितलें आहे, हें खरें; पण तें कर्म व उपासना यांच्या अनुरोधानें सांगितलें आहे; व येथें, परमार्थ दृष्टीनें हृदयाकाशांतच परलोकाची कल्पना होते, असें मी तुला सांगत आहे. कारण सर्वव्यापी आत्म्याचें निष्क्रियत्व व प्रपंचाचें केवल वासनामयत्व सिद्ध करण्याकरितां परलोकाप्रमाणें शरीर सोडून जाणें, इत्यादिकही कल्पनामयच आहे, असें सांगणें अवश्य आहे. त्याचप्रमाणें प्राण्यांच्या अनंत कोटी मेल्या आहेत, मरत आहेत व मरतील. अंत्यकालीं पुण्यपापानुरूप अनेक वासनांतील जी वासना उद्भवेल त्याप्रमाणें प्राणी देव, मनुष्य, पशु, इत्यादि योनींतील कोणत्या तरी एका योनींत उत्पन्न होतो. अथात् हें जग मनोराज्याप्रमाणें, कल्पनेनें बनविलेल्या वस्तूप्रमाणें, किंवा गारुडाप्रमाणें, भ्रमरूप आहे. भोंवळ आलेल्या मनुष्यास जसें हें सर्व जग भ्रमण करीत असल्याप्रमाणें दिसतें, त्याप्रमाणें, बालकास भिवविण्याकरितां दाखविलेल्या बाऊलबुवाप्रमाणें, आकाशांतील मोत्यांच्या समूहाप्रमाणें, नावेंत किंवा गाडींत बसून जाणारास जसे बाजूचे वृक्ष चालत आहेत असें दिसतें, त्याप्रमाणें व स्वप्नांत पाहिलेल्या नगराप्रमाणें, मृत पुरुष आपल्या कल्पनेनें जग बनवितो व जन्मास आलेला जीवही अशाच रीतीनें त्याचा अनुभव घेतो. तर मग तें नित्य आहे, असा भास कसा होतो ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. दीर्घकाल परिचय झाल्यामुळें तें कल्पनामय जग दृढ होऊन बसलें आहे. सारांश इहलोक, परलोक, जन्म, मरण, जन्मानंतर होणाऱ्या क्रिया इत्यादि सर्व वासनामय व कल्पनामय आहे. पण मूळाचा उच्छेद झाल्यावाचून या दीर्घ कल्पनेचा उच्छेद होणें शक्य नाहीं. अविद्या म्हणजे आत्म्याचें अज्ञान हेंच याचें कारण–मूळ–आहे. रामा, या परमात्म्याचें ठायीं हे जन्म–सृष्टिरूप तरंग वारंवार उठत आहेत. त्यांतील कांहीं पुनः जसेच्या तसेच उठतात; कांहीं अर्धे किंवा अर्धें अधिक पूर्वी प्रमाणें असून बाकीचे अगदीं नवीन असतात, व कांहीं तर अगदींच अपूर्व असतात. यावेळीं जो हा व्यास येथें बसला आहे तो बत्तिसावा आहे, असें मला आठवतें. पण ते मागचे सर्वच व्यास सारख्या योग्यतेचे नव्हते. त्यांतील बारा केवळ ब्रम्हज्ञ होते व त्या सर्वांनींही आपलें नियत काम एकसारखेंच बजाविलें. दहा व्यास एकमेकांहून अगदीं भिन्न झाले व बाकीचे आपल्या कलाहून

अगदीं भिन्न स्वभावाचे निपजले. अजूनही अनेक व्यास, वाल्मीकि, भृगु, अंगिरा इत्यादि मुनी, देवर्षी, देवांचें समूह, मनुष्य इत्यादि होऊन जाणार आहेत. आज असलेलें हें त्रेतायुग आजपर्यंत कितीदां तरी होऊन गेलें आहे व या पुढेंही अनेकदां होऊन जाईल. या व्यासाचा हा दहावा अवतार आहे. अजून याला आठ वेळां द्वापरयुगाच्या अंतीं जन्म घेऊन वेदाचे विभाग व महाभारत करावयाचें आहे. हें नेमलेलें काम संपलें म्हणजे आपलें कुल प्रख्यात करून तो हिरण्यगर्भ होईल व तोही सर्वोत्तम अधिकार समाप्त झाला म्हणजे विदेहमुक्त होईल. सांप्रतकालीं तो शोक व भय यांस सोडून, शांत चित्तानें, मोहरहित व कल्पनाशून्य होऊन राहिला आहे. यास्तव तो जीवन्मुक्तच आहे. द्रव्य, बंधु, वय, कर्म, विद्या, इत्यादिकांच्या योगानें सर्वच भूतें सारखीं नसतात. कांहीं शेंकडों जन्मांनंतर ज्ञानी होतात तर कोणी होत नाहींत. या सृष्टींत सर्वत्र विलक्षणता दिसते. एक वस्तु दुसऱ्या वस्तूसारखी नाहीं व एकाचा स्वभाव दुसऱ्याच्या स्वभावासारखा नाहीं. या ईशशक्तीचा कसा चमत्कार आहे तो पहा. वस्तूसारखी वस्तु बनविणारे शिल्पी पुष्कळ आहेत. पण असंख्य वस्तु निर्माण करून त्यांत परस्पर विलक्षणता ठेवणें, हें विश्वकर्म्यावाचून इतरांस साध्य होणें नाहीं. तात्पर्य कालसमुद्रामध्यें हे असे अनंत तरंग उठणारच. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष्य करून अंतःकरणास धीर द्यावा; विकल्प सोडावा; आत्म्याच्या स्वरूपाकडे दृष्टि लावावी; परमशांतिरूप अमृतानें तृप्त व्हावें आणि अविवेकें आवरण नाहींसें करून जीवन्मुक्त व्हावें. (३)

सर्ग ४.

(मुक्तांच्या दृष्टीनें दोन्ही (जीवन्मुक्ति व विदेह) मुक्ती एकसारख्याच असतात, असें वर्णन करून मूळ दृढ होण्याकरितां शास्त्रीय पौरुषाची येथें प्रशंसा करितात.)

श्रीवसिष्ठ—नित्य मुक्तता हाच आत्म्याचा स्वभाव आहे. पण त्याच्या या स्वरूपाचें ज्ञान न होणें, या अज्ञानामुळें त्यास बंध होतो. तो त्याच्या ज्ञानानेंच नाहींसा होणार; इतकें वर सुचविलें आहे. अज्ञानाचें पटल निघून गेलें म्हणजे हा व्यवहार जरी दिसत असला तरी तो चित्रांत काढलेल्या वाघाप्रमाणें करमणुकीच्या उपयोगीं पडतो. चित्रांतील वाघाप्रमाणेंच तो पीडा करूं शकत नाहीं. मग असा जर खरा प्रकार आहे तर विदेहमुक्ति व जीवन्मुक्ति यांत अंतर कोणतें राहिलें? बा प्रिय राघवा, जल व तरंग हे नाममात्र भेद आहेत.

तरंग हा कांहीं वस्तुतः जलाहून भिन्न पदार्थ नाहीं. त्याचप्रमाणें देहयुक्त व्यासमुनि व देहरहित शुक यांच्यामध्यें नाममात्र अंतर आहे. वस्तुतः कांहीं भेद नाहीं. कोणतीही मुक्ति विषयांच्या अधीन नसते. हे सत्य आहेत, असें समजून विषयांचा जो स्वादच घेत नाहीं त्यास देहाचा किंवा दुसऱ्या कशाचाही अनुभव कसा येणार ? तो असंग व उदासीन होऊन सर्वत्र आत्म्यासच पहात रहाणार ! हा मुनिश्रेष्ठ व्यास, आमच्या कल्पनेमुळें, देहयुक्त आहे व तो या इतर पदार्थांप्रमाणें आमच्या पुढें बसला आहे, असें आम्हांस वाटतें. पण त्याचा अंतर्गत अभिप्राय अगदीं निराळा आहे. मी देहरहित आहें, हा त्याचा निश्चय कोणत्याही अवस्थेंत ढळत नाहीं. मग त्याच्यामध्यें व विदेहमुक्त शुकामध्यें अंतर कोणतें राहिलें ? ते दोघेही बोधस्वरूप आहेत. वायु मोठ्यानें वाहत असो कीं अगदीं मंद चालो; तो जसा नेहमीं वायुच असतो; त्याप्रमाणें हे दोघेही मुक्तच आहेत. एकाचें प्रारब्ध कर्म संपल्यामुळें तो विदेह मुक्त झाला व दुसऱ्याचें न संपल्यामुळें तो सदेह मुक्त झाला.

असो; रामा, आतां मी तुला मुख्य गोष्ट सांगतों ती तूं एकाग्रमनानें ऐक. या संसारांत कोणत्याही पुरुषास कोणतीही गोष्ट निश्चयानें केलेल्या पुरुषार्थाच्या योगानें प्राप्त होते. आपला इष्ट मनोरथ साध्य करून घेण्याकरितां सतत प्रयत्न करणें अति अवश्य आहे. शास्त्रानें ज्यांचें विधान केलें आहे अशीं शारीरिक, वाचिक व मानसिक कर्में केल्यानें चित्तशुद्धि हें फळ मिळतें. चित्तशुद्धीच्या द्वारा आत्म्याचा साक्षात्कार होतो. आत्मसाक्षात्कार झाला असतां हृदयांत अह्लाद उद्भवतो. काम–क्रोधादि संताप देणाऱ्या दोषांचा नाश झाला असतां चित्तांत परमानंद होणें ही कांहीं अशक्य गोष्ट नव्हे. या परम आह्लादासच जीवन्मुक्तिसुख ह्मणतात. पण तें मिळणें केवळ प्रयत्नाधीन आहे. यास्तव प्रयत्नावरच सर्व भार टाकिला पाहिजे.–दैव अनुकूल नसल्यास प्रयत्न व्यर्थ होतो, असें आपण नेहमीं पहातों; व " चांगल्या कामांत विघ्नें फार " असें व्यवहारांतही ह्मणतात. तेव्हां नुसत्या प्रयत्नानें काय होणार?–असें कदाचित् तूं ह्मणशील; पण विचार करून पाहिल्यावर तुझ्या ध्यानांत येईल कीं, हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण प्राण्याची कोणतीही क्रिया प्रयत्नावाचून होत नाहीं; व आपला कोणताही मनोरथ सिद्ध करून घ्यावयाचा झाल्यास तो कोणालाही न विचारितां स्वाभाविकपणेंच प्रयत्न करूं लागतो. इष्टप्राप्तीचें खरोखरच साधन असतें तर या अनंत प्राण्यांतील एकाद्यानें तरी

त्याच्या द्वारा आपलें साध्य सिद्ध केलें असतें. पण दैवाच्या विश्वासावर रहाणारे निःसीम दैववादीही भोजनादिकांकरितां प्रयत्न करीत असतात. तेव्हां दैव ही एक मूर्खांची कल्पना आहे,असें नाहीं का ठरत ? पण मी प्रयत्न कशाला ह्मणतों तें एकदां सांगितलें पाहिजे. शास्त्रज्ञ, गुरु व शास्त्र यांनीं सांगितलेल्या मार्गानें कायिक, वाचिक व मानसिक व्यवहार करणें यास मी प्रयत्न किंवा पौरुष ह्मणतों. अशा प्रकारच्या पौरुषानेंच इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति होते. एकाद्या इष्ट वस्तूची इच्छा धरून जो कोणी शास्त्रीय मार्गानें यथासांग प्रयत्न करूं लागतो व इष्ट सिद्धि होईतों तो सोडित नाहीं; त्यास त्याचें फळ मिळालेंच पाहिजे. या प्रयत्नानेंच एकादा सामान्य प्राणी त्रिभुवनाचा धनी (इंद्र) होतो; जगास निर्माण करणारा ब्रह्मदेव होतो; साक्षात् गरुडध्वज बनतो; व जगत्संहर्ता कैलासवासी शंकर होतो. प्राक्तन व ऐहिक असे दोन प्रकारचे पौरुष आहे. त्यांतील प्राक्तन पौरुष वर्तमान पौरुषापुढें दुर्बल ठरतो. प्रयत्नशील व दृढ अभ्यास करणाऱ्या पुरुषास काय पाहिजे तें करितां येतें. कालपुरुष या प्रयत्नानेंच मेरूसारख्या अवाढव्य पर्वतास व त्याच्याच बरोबर या सर्व सृष्टीस गट्ट करून टाकण्यास समर्थ होतो. मग या क्षुद्र प्राक्तनाची काय कथा ? यास्तव दीनाप्रमाणें हताश न होतां, शास्त्रीय प्रयत्न केल्यास इष्ट सिद्धि झाल्यावाचून रहाणार नाहीं; असा तूं दृढ निश्चय कर. अशास्त्रीय प्रवृत्तीपासून मात्र अनर्थ ओढवल्यावाचून रहाणार नाहींत. मजजवळ धन नाहीं; माझ्या अंगांत सामर्थ्य नाहीं; मला ईश्वरानें बुद्धि दिली नाहीं; तेव्हां अशा माझ्या हातुन काय होणार ? असें म्हणून प्रयत्न न करणें चांगलें नव्हे. कारण पुरुषाची कोणतीही दशा एकसारखीच रहात नसते. तर ती प्रयत्नानुरूप वारंवार बदलते; हें ध्यानांत धरून शास्त्रीय प्रयत्न उत्तरोत्तर अधिक अधिक करावा; त्यास शिथिल होऊं देऊं नये. कारण आपल्याच अशास्त्रीय दुराचरणामुळें प्राप्त होणाऱ्या—दारिद्र्य, राग, बंधन इत्यादि—प्रसंगीं जो थोडासा लाभही पुष्कळ वाटत असतो, तोच शास्त्रीय सदाचरणामुळें प्राप्त होणाऱ्या उत्तम व संपन्न स्थितींत क्षुद्र वाटतो. प्रियव्रत राजास सर्व पृथ्वीही पुरेशी वाटेना, असें पुराणांत वर्णन आहे. (४)

सर्ग ५

(पौरुष (प्रयत्न) प्रबल आहे व दैव त्याहून भिन्न नाहीं, या विषयीं या सर्गांत दृष्टांत व युक्ति सांगतात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, दैव म्हणून पौरुषाहून भिन्न वस्तूच नाहीं. प्राक्तन प्रयत्नासच कोणी दैव म्हणून समजतात. पण असल्या त्या दैवाहून पौरुष प्रबल आहे. या पौरुषाच्या योगानें सर्व पुरुषार्थ प्राप्त होतात. शास्त्रानें जसें विधान केलें असेल त्याप्रमाणें आचरण करणाऱ्या अधिकारी पुरुषास सर्व पुरुषार्थ प्रवृत्तीमुळेंच प्राप्त होतात. काळा, लाल, पांढरा, इत्यादि रंग जसे प्रकाशावाचून स्पष्ट दिसत नाहींत, त्याप्रमाणें पुरुषार्थ प्रवृत्तिवाचून सिद्ध होत नाहीं. यास्तव शास्त्रीय प्रवृत्ति सर्व सुखांचें कारण आहे, हें तूं विसरूं नकोस. शास्त्रीय विधींचें उल्लंघन करून मन मानेल तसें वर्तन करणारे पुरुष नानाप्रकारचे कष्ट भोगितात. शांति हा अलौकिक पदार्थ त्यांस पारखा होतो. ईश्वरानें जरी हें मायिक जग निर्मिलें आहे, तरी त्याच्या स्थितीकरितां कांहीं अबाधित नियमही केले आहेत. जो शास्त्रीय व्यवहार करितो त्यास सुख हें फल मिळावें, व जो अशास्त्रीय व्यवहार करितो त्यास दुःख हें फल मिळावें, हाही एक त्यांतीलच अबाधित नियम आहे. दैवावर विश्वास ठेवणाऱ्या सज्जनासही आमची एवढीच पृच्छा आहे कीं, बाबानों ! मृगजळाच्या मागें उगीच कां लागतां ? फल देण्याच्या अवस्थेंत आलेलें प्राक्तन कर्म व दैव यांत कांहीं भेद नसतांना एका प्रकारच्या प्रयत्नासच दैव हें नांव देऊन व्यर्थ कां फसतां ? व दुसऱ्यांना कां फसवितां ? हें तुमचें काल्पनिक दैव वरील नियमास बाध करूं शकत नाहीं. असो; या दोन प्रकारच्या पौरुषांतील शास्त्रीय पौरुषाचें परम पुरुषार्थ हें फल मिळतें व अशास्त्रीय पौरुषाचें अनर्थ हें फल प्राप्त होतें. प्राक्तन व वर्तमान पौरुष हे दोन मत्त बकरे आहेत. ते आपापलें फळ देण्याकरितां, दुसऱ्यास हटविण्याचा प्रयत्न एकसारिखा करीत असतात. त्यांच्या या लढायींत अधिक बलवान् असेल त्याचा विजय होतो. कधीं कधीं दोघांचीही बरोबरी होते. पण येथें एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही कीं, प्राक्तन पौरुषाची वाढ खुंटलेली असते. त्यास अधिक पुष्टि किंवा अधिक बल येणें शक्य नसतें. वर्तमान पौरुषाची गति कुंठित झालेली नसते. शुभ किंवा अशुभ प्रवृत्तीच्या योगानें त्यास पाहिजे

तितकें बलाढ्य किंवा अत्यंत दुर्बळ करितां येतें. प्राक्तनानें पौरुषाचा कदाचित् पराजय केल्यास शास्त्रीय मार्गानें प्रवृत्ति करून पौरुषास बळाढ्य करावें. म्हणजे त्याच्या शत्रूचा नाश होण्यास विलंब लागणार नाहीं. वर्तमान पौरुषास पुष्ट होण्यास जरी बराच अवकाश लागला तरी प्राक्तन कोणत्याही रीतीनें पुष्ट होणें शक्य नसल्यामुळें त्याची भीति बाळगूं नये. किंवा उतावीळ होऊं नये. अथवा कंटाळून शुभ प्रवृत्ति सोडूं नये. शुभाच्या योगानें अशुभाचा नाश होतो; हें त्रिकाल सत्य आहे. यास्तव सर्व आपत्ति सहन करून, देहदंडास न जुमानिता, इष्टसिद्धि करून घ्यावी. दृढ निश्चयानें देवादिकही हात टेकितात. निश्चयी पुरुषास ते विघ्न करूं शकत नाहींत. आपल्या उत्कर्षाकरितां प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषामध्यें जोंपर्यंत शैथिल्यादि दोष असतात, तोंपर्यंतच विघ्नें त्यास भिववितात. दोषाभावीं तीं बिचारीं तोंडें काळीं करून कोठें जातात तें समजतही नाहीं. शास्त्रीय पौरुष करीत असतांनाही कधीं कधीं अनर्थ ओढवतो. पण तो प्राक्तन बळाढ्य पौरुषाचें फळ आहे, असें समजावें. काल घडलेला दोष आपणास आज प्रयत्नानें घालविता येतो. कालच्या बहु भोजनानें अजीर्ण झाल्यास आज लंघन करून त्यास हटवितां येतें. हेंच–प्राक्तनास वर्तमान प्रयत्नानें हटवितां येतें असें म्हणण्यास–पुरेसें कारण आहे. करितां आत्म्यास संसारांतून सोडविण्याकरितां शम, दम, श्रवण इत्यादि उपाय योजावेत. सतत उद्यम करून पुरुषांना आपलें पुरुष हें नांव सार्थ करावें. शैवांच्या परिभाषेप्रमाणें पशु होऊं नये. स्वर्ग व मोक्ष या दोन्ही परम सुखांची प्राप्ति यथाशास्त्र उद्यम केल्यानें होतेच होते. सिंह आपल्या अंग–सामर्थ्यानें, मानसिक धैर्यानें व सतत यत्न करून जसा पिंजऱ्यांतून निघून जातो, त्याप्रमाणें, बा रामा, मनुष्यानेंही या संसाररूपी पिंजऱ्यांतून निसटून जावें. आपला हा देह नाश पावणारा आहे; हे कधींही विसरूं नये. पशुवृत्ति टाकून द्यावी. स्वतंत्र होण्याची इच्छा धरावी व त्याकरितां सत्समागम व सच्छास्त्र यांचा आश्रय करावा. विषयोपभोगांमध्यें आसक्त होऊन, आपलेपणा विसरून, पुढें ओढवणाऱ्या अनर्थांकडे दुर्लक्ष करून, आपल्या सोन्यासारिख्या तारुण्याची माती करून घेऊं नये. त्याचा ऐहिक व पारलौकिक हिताकडे उपयोग करावा. तारुण्य हाच सर्व आयुष्यांतील उत्तम काल आहे. प्रत्यक्ष प्रमाणाचा त्याग करून जो अनुमानाचा आश्रय करितो, तो मूर्ख आपले हात हेच सर्प आहेत, असें अनुमानानें ठरवून त्यांस तोडून

टाकण्यासही कमी करणार नाहीं. लक्ष्मी दैववाद्यांचें तोंडही पाहण्याची इच्छा करीत नाहीं. यास्तव अगोदर विवेक करावा. नंतर अध्यात्मशास्त्राचा विचार करावा. त्याच्या अर्थाकडे अनुसंधान ठेवावें. आत्म्याचा साक्षात्कार होईतों अशाप्रकारें यत्न करीत असावें. पूर्व किंवा वर्तमान पापांमुळेंच आत्म–साक्षात्कार होण्यास विलंब लागतो, व त्यांस हटविण्याकरितांच " दीर्घ प्रयत्न करावा, " असें संत सांगतात. आत्मज्ञानास प्रतिबंध करणारीं पापें जर नसतीं तर आत्मसाक्षात्कार ही एक सहज वस्तु होऊन राहिली असती. पण दुर्दैवामुळें तसा प्रकार नाहीं. ह्मणून दृढनिश्चयानें दीर्घोद्योग करावा लागतो. सदाचार हा त्या उद्योगाचा सहायक आहे. ते दोघे मिळाले कीं इष्ट फल प्राप्त झाल्यावांचून कधींही रहाणार नाहीं. दारिद्य, दैन्य, दुःख इत्यादिकांनीं व्याकूळ झालेले लोकही या मार्गाचें अवलंबन करून श्रेष्ठ झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. तस्मात् बाल्यावस्थेपासूनच शास्त्राभ्यास करावा; सत्संग धरावा; व उत्तमोत्तम दैवी गुण आपल्या स्वभावांत आणावेत, म्हणजे कल्याण होतें. या गोष्टीचा आह्मीं प्रत्यक्ष अनुभव घेतला आहे, व शास्त्रही हेंच सत्य सांगत आहे. पण हे राघवा, आळसानें व अविश्वासानें या त्रिभुवनांतील प्राण्यांचा नाश केला आहे. या जगांत ते जर नसते तर एकही अनर्थ झाला नसता. कोणी एकादाच अधिक धनी व अधिक ज्ञानी नसता व ही भूतमाता (पृथ्वी) पशुतुल्य, आळसी, दुःखी व दरिद्री प्राण्यांनीं भरून गेली नसती. असो; वाल्मीकिमुनि भरद्वाजास असें सांगत आहेत तों सूर्य भगवान् अस्त पावला. त्याबरोबर तेथील सर्व श्रोत्यांनीं त्या त्रिकालज्ञास नमस्कार करून स्नान, संध्योपासना, होम इत्यादि कर्में करण्याकरितां गमन केलें, व दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं ते सर्व सज्जन पुढचा उपदेश ऐकण्याकरितां वाल्मीकीच्या आश्रमांत आले. (सर्ग ५ समाप्त)

सर्ग ६.

(प्रबल दैव म्हणून ज्याला म्हणतात तेंही वस्तुतः आपलेंच प्राक्तन पौरुष आहे, असें येथें वर्णन करितात.)

तेव्हां वाल्मीकि म्हणाले–भरद्वाजा, नतर श्रीवसिष्ठ म्हणतात–रामा, या प्रयत्नाचें जितकें वर्णन करावें तितकें थोडेंच आहे. पुरुषास प्रयत्न हा एक कल्पवृक्षच लाधला आहे, असें समज. पण अज्ञ प्राणी हें परम सत्य

जाणत नाहीं व त्यामुळें आपल्या सुखदुःखाविषयीं परतंत्र होऊन रहातो. म्हणजे मी सुखच मिळवीन व दुःखाचा नाश करून सोडीन, असें म्हणण्याचें धैर्य त्याच्या मध्यें नसतें. " काय करावें ! आपलें दैवच खोटें; आपणांस सुख कोठून मिळणार ! " असें दीनमुख करून म्हणणें, एवढेंच आपल्या हातीं आहे, असें त्यांस वाटतें. पण असला पुरुष ग्राम्यपशुच होय. कारण पशूस धनी बांधील तेथें तो रहातो; जे खाऊं घालील तें खातो; प्यावयास पाणी देईल तेव्हां तो तें पितो, व गळ्यांत, नाकांत, किंवा तोंडांत दोरी बांधून जिकडे नेईल तिकडे जातो. याचीही तीच अवस्था असते. ईश्वरानें नरकांत पाठविलें तरी वाहवा, इंद्रपद दिलें तरी वाहवा, स्वतःचा यत्न व तदनुरूप इच्छा यांस मुळींच महत्त्व नाहीं. अशा मनुष्य-जन्मापेक्षां पश्वादि तिर्यक् योनींतील जन्म फार चांगला. ईश्वर कर्मानुरूप फल देत असतो. त्यामुळें जीव जरी त्याच्या अधीन असला तरी त्याच्यावर बलात्कार होणें किंवा त्यास न केलेल्या कर्माचा भोग भोगावा लागणें, मुळींच शक्य नाहीं; हें जरी खरें आहे, तरी दैववादी आपणास अत्यंत परतंत्र मानितात. प्रयत्न केल्यास आम्ही स्वतः इंद्रही होऊं, हें तत्व ते अगदीं विसरतात. म्हणून त्यांस वर पशूची उपमा दिली आहे. बाकी आज जरी दैववशात् आपणांस वाईट दिवस आलेले आहेत तरी स्वप्रयत्नानें आम्ही आमची स्थिति सुधारूं, असें जे समजत असतील ते नरकांतचसे काय, पण याहूनही जरी अधोगतीस गेले असले तरी त्यांत कांहीं दोष नाहीं. तस्मात् शास्त्रमर्यादा न सोडतां सदाचरण करावें; म्हणजे शम-दम-श्रवणादि रत्नें आपोआप मिळतात. त्यांच्या शिवाय (आशीर्वाचून) आत्म्याचा उद्धार कधींही होणार नाहीं. या सृष्टींत एकच अखंड तत्व भरलें आहे. त्यास सूक्ष्मदृष्टीनें पहाणें यासारिखा पुरुषार्थ नाहीं. हें गुह्य ज्याच्या योगानें समजतें त्या शास्त्राची व साधूंची योग्यता अमर्याद आहे. अनेक जन्मांची परंपरा हा एक दुःसाध्य रोग आहे. तो सर्व जीवांस झालेला असून त्याच्यावर शास्त्रीय प्रयत्न हेंच एक उत्तम औषध आहे, व आत्मज्ञ संत हे ते देणारे वैद्य आहेत. यास्तव ज्यास या रोगाचा कंटाळा आला असेल त्यांनीं त्या सज्जनांचें सेवन करून त्यांच्या उपदेशामृतानें अज, अजर व अमर व्हावें. (६)

सर्ग ७

(या सर्गांतही पौरुषाचेंच प्राधान्य दृष्टांत देऊन सिद्ध केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—दाशरथे. मानसिक आणि शारीरिक पीडा यांनीं रहित असलेलें पुष्ट शरीर हें पुरुषार्थाचें पहिलें साधन आहे. धनादि इतर सर्व साधनें त्याच्यापुढें तुच्छ आहेत. यास्तव प्रथम शरीर सुदृढ कसें होईल, याचें चिंतन करावें. चांगला आचार, चांगला विचार व ब्रह्मचर्य हीं तीन ज्याचीं मुख्य साधनें आहेत. वेद, स्मृति इत्यादि सच्छास्त्राचें अध्ययन केल्यानें या वरील तीन साधनांचें अनुष्ठान व रक्षण कसें करावें, तें समजतें. अर्थात् सच्छास्त्राचें अध्ययन हें पुरुषार्थाचें पहिलें कारण आहे. याच्या योगानें सदाचारादिकांचा लाभ होतो. सदाचारादिकांच्या योगानें शरीर सुदृढ झाल्यावर चित्ताचें समाधान होईल, असा प्रयत्न करावा. त्यास सर्व बाह्य विषयांपासून परतवून आणून आत्म्यामध्यें स्थिर केल्यानें त्याचें परम समाधान होतें, आणि असें केल्यानेंच उत्तर जन्म घ्यावा लागत नाहीं. पण पौरुषावांचून चित्ताचें समाधान होत नाहीं. दैवाला हटविण्याकरितां पौरुषाची गरज लागते. कारण विरुद्ध दैवानें प्रतिबंध न केल्यास आत्मसाक्षात्कार होणें फारसें अवघड नाहीं, हें मी आतांच सांगितलें आहे. दैव फारच प्रबल असल्यास त्याचा या जन्मीं नाश नाहीं होणार; तरी धीर सोडूं नये. या जन्मीं केलेला प्रयत्न व्यर्थ जाणार नाहीं. तो उत्तर जन्मीं आपला प्रभाव दाखवील. दैवपरायण होऊन जे उद्योग सोडितात ते आत्मशत्रु धर्म, अर्थ व काम यांचा घात करितात. दैव प्रत्यक्ष नाहीं; पण पौरुष प्रत्यक्ष आहे. कारण हा अमुक पुरुषार्थ आहे व हें याचें साधन आहे; अशी चित्तांत स्फूर्ति होणें यास संवित्स्पंद म्हणतात; ज्याच्या योगानें आपण तें साधन करावें, अशी इच्छा होते. त्यास मनःस्पंद म्हणतात. त्याच्या योगानें अनुकूल व्यापाराकरितां (देहाची हालचाल करण्याकरितां) कर्मेंद्रियें प्रवृत्त होतात. यास इंद्रियस्पंद म्हणतात. त्याच्या योगानें शरीराची प्रवृत्ति सुरू होते. हीं सर्व पौरुषाचीं क्रमानें अनुभवास येणारीं स्वरूपें आहेत; व बुद्धि, मन इत्यादिकांच्या सतत प्रवृत्तीमुळें इष्टसिद्धि होते, हें सुप्रसिद्ध आहे. पण दैव अशारीतीनें कधींच कोणाच्या अनुभवास येत नाहीं. तर आकस्मिक परिणामांकडे पाहून नंतर हें दैवाचें फल आहे, असें आपण नेहमीं अनुमानानें ठरवितों. यास्तव असल्या आनुमानिक दैवास सोडून प्रत्यक्ष प्रयत्नाचाच आश्रय

करावा हें चांगलें. कायिक, वाचिक व मानसिक, असें त्रिविध पौरुष आहे. निरनिराळ्या प्रसंगीं त्यांतील एकेकाचें प्राधान्य असतें. ध्यानादि प्रसंगीं वाचिक पौरुषांचें व यात्रादि प्रसंगीं शारीरिक पौरुषाचें प्राधान्य असतें. या त्रिविध शास्त्रीय पौरुषाच्या योगानें नर नारायण होतो. पण जे अविचारी मोठ्या योग्यतेस चढलेले असूनहि निषिद्ध प्रयत्न करितात, ते त्या (त्रिविध पौरुषा) मुळेंच अधोगतीस जातात. तात्पर्य पौरुष हेंच सर्व दशांचें कारण आहे. चित्त जरी अशुभामध्यें प्रवृत्त झालेलें असलें तरी त्यास शुभकर्मामध्यें प्रवृत्त करावें. या एका वाक्यांत सर्व शास्त्रांचा अर्थाचा संग्रह झाला आहे. सर्व गुरु व सर्व श्रेष्ठ जनक आपल्या शिष्यांस व पुत्रांस सदां "शुभाचरण करा; त्यानेंच तुमचें हित होईल," असा उपदेश करीत असतात. पौरुषापासून जर फल मिळणें शक्य नसतें किंवा दैव पौरुषाहून श्रेष्ठ असतें, तर असा उपदेश कोणीही केला नसता. शिवाय पौरुषाची सिद्धि प्रत्यक्ष आहे, हें मी नुकतेंच सांगितलें आहे. तर मग दैव आलें कोठून व कसें! ह्मणून विचारशील तर सांगतों. प्राक्तन पौरुष प्रबल झाल्यामुळें जेव्हां दुःख होतें तेव्हां त्या अस्वस्थतेच्या प्रसंगीं प्राण्याच्या चित्तास समाधान व्हावें म्हणून सुज्ञ पुरुष हा दैवाचा उपाय योजितात. कारण दुःखाच्या वेळीं समाधान मानून घेण्यास कांहींतरी निमित्त लागतें. तें नसल्यास प्राणी अधिक व्याकुळ होण्याचा संभव असतो. यास्तव दुःख सहन करण्याचें धैर्य अंगी येण्यास हा एक उत्तम उपाय आहे. अशा दृष्टीनें या दैवाकडे पाहिल्यास त्यांत कोणतीच हानी नाहीं. पण भोजन करणाराची तृप्ति होते; गमन करणारा इष्ट स्थळीं जाऊन पोंचतो; भाषण करणारा भाषणानेंच आपला अभिप्राय दुसऱ्यास कळवितो, इत्यादि प्रकार प्रत्यक्ष पाहात असतांनाही दैवावर विश्वास ठेवून आळशी होऊन रहाणाऱ्या लोकांचा दैव-हा भयंकर रोग व प्रबळ शत्रु आहे, असें ह्मटल्यावाचून रहावत नाहीं. बुद्धिमान् पुरुष प्रयत्नानेंच संकटांतून पार पडतात. यास्तव प्रत्येकानें-आपल्या बऱ्या-वाईट प्रयत्नाप्रमाणें आपणास फल मिळणार-हा परम सिद्धांत आपल्या हृदयावर खोदून ठेविला पाहिजे. दैव दैव म्हणून आक्रोश करणाऱ्या लोकांस मी असे विचारितों कीं, जन्म, बाल्य, यौवन, जरा, मरण इत्यादिकांप्रमाणें प्रत्यक्ष न दिसणाऱ्या दैवाची सिद्धि तुम्ही कशी करणार? सुखदुःखादि फलाच्या प्राप्तीवरून जर तुम्हीं त्याची सिद्धि करणार असाल तर त्यांत आमचें कांहीं

वेंचत नाहीं. कारण फलप्राप्तीनंतर ज्याची सिद्धि होणार, तें आहे म्हटलें काय व नाहीं म्हटलें काय, सारखेंच. कारण "तें आहे" म्हटलें तरी सुखदुःख होणार व नाहीं म्हटलें तरी होणार. वाघोबा म्हटलें तरी खाणार व वाघ्या म्हटलें तरी खाणार. मग वाघ्या म्हणून त्याच्याविषयींचा तिटकारा तरी कां व्यक्त करूं नये? शिवाय दैव ही भूतवस्तु आहे. कोणतीही होऊन गेलेली गोष्ट पुरुषास अधीन नसते. पौरुषाचा प्रकार याहून अगदीं निराळा आहे. तें भविष्य व वर्तमानकालींच होणारें असल्यामुळें पुरुषाच्या हातांत असतें. यास्तव जें होऊन गेलें आहे, त्याचें फल भोगण्यास तयार राहून जें होणार आहे तें मात्र अनुकूल परिणामीच होईल, प्रतिकूल परिणामी कधींही होणार नाहीं, असा प्रयत्न करावा. बा प्रिय कुमारा, तूं गुरुशुश्रूषा, शास्त्राभ्यास व सदाचार यांनीं जसा जसा संपन्न होऊं लागशील, तसें तसें तुझें ज्ञान अधिक स्पष्ट होऊं लागेल व जसें जसें तुझें ज्ञान वाढेल, तसतशी तुझी श्रद्धा, तुझें समाधान व तुझें सुख हीं वृद्धिंगत होतील. (७.)

सर्ग ८

(दैव मिथ्या आहे, असें जें वर म्हटलें आहे, त्याचेंच प्रमाण–विरोधादि युक्तीना समर्थन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, माझ्या या आतांपर्यंतच्या भाषणावरून तूं समजलाच असशील कीं, दैव ही एक कल्पना आहे; दुःखितांच्या समाधानाचा उपाय आहे; व ती एक पुरुषांच्या अधीन नसणारी भूत वस्तु आहे. उपाय तिला कांहीं आकृति नाहीं; ती कांहीं कर्में करूं शकत नाहीं; तिच्यामध्यें स्फुरण नाहीं व पराक्रमही नाहीं. पौरुष दैवाच्या अति उलट आहे, त्याच्या महात्म्यानेंच हें जगच्चक्र चाललें आहे. तें जर नसतें तर शास्त्र, गुरु, त्यांचे उपदेश, शाळा, दंड, निग्रह, नियम इत्यादि सर्व व्यर्थ झालें असतें. किंवा यांची जगांत उत्पत्ति व स्थितीच झाली नसती. कोणतेंही कर्म प्रयत्नानें सिद्ध होत असतें. स्नान, दान, आसन इत्यादिकांतील एकही क्रिया दैव करीत नाहीं. न्यायाच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी मी वर सांगितलें आहे तेंच सिद्ध होतें. दैव अमूर्त म्हणजे निराकार आहे. त्याचा मूर्त म्हणजे साकार पुरुषाशीं संयोग कसा होईल?

दोन मूर्त पदार्थांचाच संयोग होतो असा अनुभव व नियम* आहे. तेव्हां मूर्त व अमूर्त यांच्या संयोगानें जसें एकादें कार्य होतें, त्याप्रमाणें शरीरसंबद्ध दैवाच्या योगानें कांहीं होईल, हें म्हणणें व्यर्थ आहे. आजपर्यंत जेवढे शूर, पराक्रमी व ज्ञानी पुरुष झाले आहेत ते सर्व पौरुषानेंच झाले. त्यांतील एकानेंही दैवाची अपेक्षा केली नाहीं. कालवेत्त्या ज्योतिषांनीं दैवाचे देव्हारे माजविले आहेत. पण ते ज्यास चिरंजीव ठरवितात त्याचा शिरच्छेद केल्यास थोड्याच कालांत तो कालाचा अतिथि होतो. 'हा ज्ञानी होणार' म्हणून ज्याचें फल वर्तवितात, तो विद्याभ्यासावांचून साक्षर होत नाहीं. यावरून दैवाचा अंगीकार करणाऱ्या लोकांसही प्रयत्नाची अपेक्षा असते, असेंच ठरतें. हा विश्वामित्र मुनि प्रयत्नाचें मूर्तिमान् उदाहरण आहे. दैवास दूर फेंकून देऊन या क्षत्रियानें प्रयत्नानेंच ब्राह्मण्य मिळविलें. आम्ही व दुसरेही हे सर्व मुनी पौरुषानेंच मुनित्वास प्राप्त झाले आहेत. कांहीं योगी व हे सर्व सिद्ध आकाशांतून यथेच्छ संचार करितात, हें तुला ठाऊक आहे. पण त्यांस ही सिद्धि प्रयत्नावांचून का प्राप्त झाली आहे? सारांश, या असत् दैवाचा लोभ सोड व तूं प्रत्येक उत्कर्ष प्राप्त करून देणाऱ्या पौरुषाचा अंगीकार कर. (८.)

सर्ग ९

(दैव मिथ्या आहे, हें ठरविण्यांत तें मनोमात्र आहे आणि मन व फलासह कर्म हीं चिदात्मरूप आहेत, असें येथें वर्णन करितात.)

श्रीराम—गुरुवर्य, आपण सांगतां तें मला मान्य आहे. मी आपल्या आज्ञेप्रमाणें पौरुषाचा स्वीकार करीन. पण या दैवाविषयीं दृढ झालेली भावना नाहींशी होत नाहीं. कारण, या व्यवहारांत आपण नेहमीं पहातों कीं, ज्यांच्याकरितां आपण कधीं प्रयत्न केला नाहीं; किंबहुना इच्छाही केली नाहीं, अशीं कांहीं फळें आपणांस उगीचच्या उगीच भोगावीं लागतात. कधीं कधीं तर प्रयत्नाच्या व उद्देशाच्या अगदीं विरुद्ध परिणाम घडतो. पण कोणताही परिणाम (कार्य) निष्कारण होतो, असें म्हणणें सयुक्तिक नव्हे. तेव्हां अशा

* शारीरक भाष्यांत परमपूज्य आचार्यांनीं आत्मा व मन यांचा संयोग; परमाणूंचा परस्पर संयोग; यज्ञानंतर उत्पन्न होणारें अपूर्व; कर्माभावापासून उत्पन्न होणारा भावरूप प्रत्यवाय इत्यादि असत्कल्पनांस कसें तुच्छ करून सोडलें आहे; हें प्रत्येक आचार्यभक्तास चांगलें अवगत आहे.

अकस्मात् घडणाऱ्या गोष्टींचें कारण दैवावांचून दुसरें कोणत असणार ? शिवाय आपणही प्राक्तन दैवाचा अंगीकार करितांच. तेव्हां दैवाचा अपलाप करण्यांत आपला कोणता हेतु आहे, तें मला नीटसें समजलें नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, दैव काल्पनिक आहे; वस्तुभूत नाहीं, ही गोष्ट मी आतां तुझ्या अनुभवास आणून देतों. प्राण्याच्या मनामध्यें जी वासना उठते, तिचाच इंद्रियावर परिणाम होतो; व त्याप्रमाणें त्याचें कायिक व वाचिक कर्म सुरू होतें. त्याच्या मनांतील अभिप्राय एक व कर्म दुसरें, असें कधींही होत नाहीं. गांवास जाण्याची ज्याची इच्छा असते तो तदनाकूल व्यापार करितो व गांवास जातो, आणि नगरास जाण्याची ज्याची इच्छा असते तो नगरास जातो; तात्पर्य, ज्याची जशी वासना असते त्याप्रमाणें तो प्रयत्न करितो, व फळ मिळवितो. तीव्रवेगामुळें म्हणजे एकाद्या फळाच्या अति अभिलाषामुळें पूर्वीं जें कर्म केलेलें असतें, त्या कर्मासच दैव असें म्हणतात; हें मीं मागेंही एकदां सुचविलें आहे. तात्पर्य, एका प्रकारच्या कर्मासच दैव म्हणतात. तें भिन्न तत्व नाहीं. घट, कलश, कुंभ या शब्दांप्रमाणें तो एक कर्माचाच पर्याय शब्द आहे. कारण, तें कर्माहून भिन्न आहे, असें म्हटल्यास प्रमाणांच्या योगानें त्याची सिद्धि करितां येत नाहीं. कर्त्या पुरुषांचीं कर्में वर सांगितल्याप्रमाणें वासनामय असतात. वासना मनोमय असते. म्हणजे मनाचाच तो एक विकार असतो; आणि मन पुरुषाहून भिन्न नाहीं. कारण, ती त्याचीच शक्ति आहे, व त्याचाच परिणाम आहे. कोणताही विवर्त परिणाम उपादान कारणाहून निराळा नसतो. पुरुष तर वस्तुतः निर्विकार चैतन्यरूप आहे. तेव्हां स्वतंत्र मनाच्या अभावीं वासनेचा अभाव; तिच्या अभावीं कर्माचा अभाव व कर्माच्या अभावीं कर्मरूप दैवाचाही अभाव सिद्ध होतो. वास्तव, बा रामा, सत, असत, चित्, जड, भेद, अभेद इत्यादि रूपानें तत्वतः निश्चय न करितां येण्यासारिख्या मनाशीं तादात्म्य पावलेल्या पुरुषासच मन, चित्त, वासना, कर्म, दैव इत्यादि संज्ञा प्राप्त होतात. यावरून, पुरुष स्वतंत्र आहे; तो दैवाधीन नाहीं; तो दृढ भावनेनें जसा जसा प्रयत्न करतो तसें तसें फळ भोगितो, हें तुला चांगलें समजेल. अकस्मात् एकादी गोष्ट घडतें असें जें आपणास वाटत असतें तो भ्रम आहे. सृष्टींत कारण व कार्य यांचाच सर्व विलास चालला आहे. कांहीं कार्यांचें कारण जवळ असतें व एकाद्याचें दूर असतें. संकुचित दृष्टीच्या लोकांस दूरचें कारण दिसत

त्यामुळें ते त्याच्या कार्यास अकस्मात प्राप्त झालेलें, असें म्हणतात. तात्पर्य हे राघवा, पौरुषानेंच सर्व प्राप्त होतें, असें तूं निःशकपणें जाण.

श्रीवसिष्टाचा हा अमृततुल्य उपदेश ऐकून रामचंद्र पुनः म्हणतो–भगवन्, प्राक्तन वासनासमूह मला जशी प्रेरणा करितो तसें मी वर्तन करितों. मज कृपणाच्या हातून अधिक काय होणार ?

यावर भगवान् वसिष्ठ म्हणतात–बरें आहे; प्राक्तन कर्माच्या अधीन असणाऱ्या तुला पूर्व प्रयत्नाच्या फलांत जरी बदल पाडतां न आला, तरी उत्तर काळीं जें फळ तुला मिळवावयाचें आहे तदनुकूल व्यापार करण्यास तूं स्वतंत्र आहेस. म्हणजे त्याच्याकरितां योग्य प्रयत्न करितां येणें शक्य आहे. शिवाय, तुला जो हा सद्विवेकें युक्त असा जन्म प्राप्त झाला आहे, त्यावरूनच तुझ्या पूर्वीच्या सत्–प्रयत्नाचें अनुमान होतें. तेव्हां प्राक्तन तुझ्या प्रयत्नाच्या आड येईल अशी भीति बाळगणें व्यर्थ आहे. कारण, प्राक्तनवासनांचा समूह शुभ व अशुभ असा दोन प्रकारचा असतो. त्यांतील शुभ वासनांच्या ओघांतून जो जात असतो त्याला शुभाचरण करितां करितां नित्यपद प्राप्त होतें. त्यास विशेष प्रयत्न करावा लागत नाहीं. पण ज्या दुर्भाग्यास अशुभ वासनासमूह अशुभ कर्मांत प्रवृत्त करीत असतो, त्यास मोठ्या धैर्यानें व प्रयत्नानें प्राक्तनकर्म जिंकावें लागतें. यास्तव रामा, तूं असा कुकल्पना करीत बसूं नकोस. तूं सूज्ञ आहेस; केवल चैतन्य हेंच तुझें सत्य–स्वरूप आहे; हा जड देह तूं नव्हेस; मग तूं कोणाच्या अधीन असणार ? बाबारे, जड पदार्थ चैतनाच्या अधीन असतात. चेतन कोणाच्याही अधीन रहात नाहीं. पारतंत्र्य हा धर्म ब्रह्मदेवानें जडांच्या नशिबीं लिहिला आहे, चेतनाच्या नाहीं. पण तूं जर असें म्हणशील कीं, मी जरी चेतन आहें, तरी मला दुसरें चेतन प्रेरणा करितें; तेव्हां मी त्याच्या अधीन आहें. तर तें फार वेळ टिकणार नाहीं. कारण, चेतनालाही दुसरें चेतन आपल्या स्वाधीन ठेवतें, असें एकदां म्हटल्यावर त्याला स्वाधीन ठेवणारें तिसरें चेतन; त्याला स्वाधीन ठेवणारें चवथें; त्याला पांचवें; सहावें, सातवें, दहावें, शंभरावें; सहस्रावें इत्यादि प्रकारें अनवस्था प्राप्त होते. म्हणजे कोणत्या चेतनास मूळ समजावें त्याचा निर्णय होत नाहीं. यास्तव, तें स्वतंत्र आहे हा सिद्धांत ध्यानांत धर. तुज स्वतंत्र चेतनास प्रतिबंध करण्यास कोणी समर्थ होणार नाहीं. बा सत्पुत्रा, शुभ व अशुभ या दोन मार्गांनीं वासनारूपी नदी वाहत असते. तिला दीर्घ प्रयत्नानें शुभ

मार्गानेंच वाहूं द्यावें. बा शूरा, अशुभ मार्गांत गेलेल्या मनास मोठ्या धैर्यानें शुभ मार्गांत आणावें. कारण, तें बालकाप्रमाणें आहे. बालकास एकीकडे डिंवचलें असतां तें जसें दुसरीकडे जातें. त्याचप्रमाणें मनास एकीकडून चाळविलें असतां तें दुसरीकडे जातें. हा एक त्याचा चांगला स्वभाव आहे. त्याच्यापासून लाभच करून घेतला पाहिजे. अशुभांत गढून गेलेल्या मनास शुभाकडेच वळवावें. या चित्तबालकास हळु हळु चुचकारून वश करून घ्यावें. शुभवासनांचा समूहच दृढ करावा. मागच्या वासनांचा समूह शुभ होता कीं अशुभ, या विचारांत फारसा काल घालवूं नये. प्राणी ज्याचा अभ्यास करितो त्यांतच तो प्रवीण होतो, हें तत्त्व विसरूं नको. दृढ प्रयत्न कर. पंचज्ञानेंद्रियांस जिंक. हींच महा दुष्ट आहेत. कर्मेंद्रियें बिचारीं निरुपद्रवी व परतंत्र असतात. त्यांस प्रेरणा करणाऱ्या मनास भलभलत्या नादीं लावणारीं हीं ज्ञानेंद्रियेंच मोठीं घातकीं आहेत. तत्त्वाचा साक्षात्कार होईपर्यंत तूं गुरूचें व शास्त्रांचें वचन हेंच परम प्रमाण आहे, असें समजून या शुभ वासनांचा अभ्यास कर. पुढें सत्त्वसाक्षात्कार होऊन तुझ्या चित्तावरील वासनामल नाहींसा झाला कीं, मग तूं या शुभ वासनांचाही त्याग कर. याप्रमाणें चालल्यास कोणाचेंही परम कल्याण झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.९

सर्ग १०

(या सर्गांत, वसिष्ठ मुनि-धात्याचा व आपला जन्म, समस्त जनांच्या मुक्तीकरितां त्यानें आपणास केलेला उपदेश-इत्यादिकांचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठः—' राघवा, सच्चिदानंद-स्वप्रकाशरूपानें पर-ब्रह्मच सर्वत्र सम व सर्वानुकुल होऊन राहिलें आहे. त्याच्यायोगानेंच कालादि सर्व पदार्थ सत्ता (अस्तित्व)वान् झाले आहेत. अर्थात् काल, नियति, भवितव्यता, इत्यादि सर्व त्या सत्तेचेच प्रकार आहेत. तेव्हां भवितव्यतेमुळें म्हणजे भविष्यत्कालीं अवश्य होणाऱ्या गोष्टीमुळें तरी, पुरुष परतंत्र होऊन राहील हें म्हणणें व्यर्थ आहे. कारण व कार्य यांमध्यें अनुक्रमें नियामक व नियम्य अशी जी दोन प्रकारची शक्ति आहे, ती या ब्रह्मसत्तेहून भिन्न नाहीं. वास्तव, कारण, असलें कीं, कार्यानें अवश्य निर्माण होणें व कार्य असलें की, कारणानें त्यापूर्वींच अवश्य असणें, ही नियति (नियम) ईश्वर व प्रयत्न यांच्यावर सर्व भार टाकून राहणाऱ्या पुरुषास कांहीं करूं शकत नाहीं. उलट, ती त्यास अनुकूल होते. करितां, बा धीरा, आतां उगीच कल्पना व कुतर्क यांत काल न घालवितां

अवश्य कल्याण करणाऱ्या पौरुषाचा आश्रय कर; व मी आणखी काय सांगत आहें, तें एकाग्र चित्त करून ऐक. इंद्रियें विषयांच्या अभिलाषावर आरूढ होऊन मोक्षाच्या अलीकडे असणाऱ्या–म्हणजे मोक्षा–पुढें तुच्छ असलेल्या-ऐहिक व स्वर्गादि पारलौकिक विनाशी सुखांमध्यें जाऊन पडत असतात. यास्तव त्यांचा मनोरथरूपी रथच तोडून टाकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मनोरथ व विषयाभिलाष यांचा एकच अर्थ आहे. तो नाहींसा झाल्यावर इंद्रियांची गतिच खुंटली असें समज. मनाला स्थिर केलें कीं, मनोरथ शांत होतो. यास्तव, अगोदर तूं मनाचा निग्रह कर. मनाचें नियमन करणें हें एक मोठें कठिण काम आहे खरें; पण दृढ प्रयत्नानें तें केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. मन स्थिर झालें असतां या लोकीं जीवन्मुक्ति व परलोकीं विदेहमुक्ति देणारी व मोक्षाचे अनेक उपाय सुचविणारी ही साररूप संहिता तूं ऐक. पण ही संहिता ऐकणारा उत्तम अधिकारी असेल तरच त्यास परमार्थप्राप्ति होईल. यास्तव श्रवणसमयीं तूं शांति व विरक्ति या दोन उत्तम गुणांनीं युक्त होऊन रहा. कारण त्यावांचून वक्त्याच्या पूर्वापर वाक्यांचा संदर्भ, गर्भितार्थ, तात्पर्य इत्यादि श्रोत्याच्या ध्यानांत येणार नाहीं; व मनाचें अनुसंधान आत्म्याकडेच रहाणार नाहीं. सांसारिक सुख व दुःख या दोघांचाही क्षय करून महा आनंद देणारा हा मोक्षाचा उपाय मी तुला सांगतों. या सर्व विवेक्यांसह ही मोक्षकथा ऐकल्यानें तूं दुःखरहित व क्षयशून्य स्थानीं जाशील. चित्तास परम आह्लाद देणारें हें तत्वज्ञान पूर्वीं परमेष्ठी पितामहानें सांगितलें.' इतक्यांत दशरथनंदन हात जोडून म्हणाला–'स्वामिन्, त्या स्वयंभू परमात्म्यानें आपणांस हें ज्ञान कोणत्या उद्देशानें सांगितलें ? व आपण तें कसें प्राप्त करून घेतलेंत, तें मला सांगा.' यावर वसिष्ठ म्हणाले–'रघुवीरा, मायेच्या अनंत विलासांचा आधार, सर्वांतर्यामी, व सत्तारूप चैतन्यात्मा आहे. तोच सर्व जीवांच्या हृदयांतील प्रदीप होय. चैतन्यरूपानें त्याचें सर्वांस भान होत असतें. मायाकार्यांची उत्पत्ति व लय या दोन्हीं कालीं तो निर्विकार असतो. सागरांत जसा तरंग उत्पन्न व्हावा, त्याप्रमाणें त्या चतन्यात्म्यापासून सर्व कार्यास व्यापून रहाणारा विराट्, सूक्ष्मभूतांच्या उत्पत्तीनंतर उत्पन्न झाला. त्या विष्णूच्या–मेरु हाच ज्याची कार्णिका आहे, दिशा ह्याच ज्याच्या पाकळ्या आहेत; व नक्षत्रांसह तारागण हींच ज्याचीं केसरें आहेत अशा–हृदयकमलापासून वेद व वेदार्थ यांस जाणणारा आणि देव मुनि यांच्या मंडळानें मंडित असलेला परमेष्ठी

निर्माण झाला. त्यालाच ब्रह्मदेव किंवा पितामह म्हणतात. मनुष्याचें मन ज्याप्रमाणें संकल्पविकल्पाचे ओघ निर्माण करितें, त्याप्रमाणें त्यानें ही सर्व सृष्टि निर्मिली. जंबू द्वीपाच्या या भारतवर्षसंज्ञक एका कोनांत आधिव्याधियुक्त जरामरणसंपन्न, लाभ व अलाभ यांच्यायोगानें खिन्न व नाना संकटांनीं व्याप्त अशा जीवांस उत्पन्न केल्यावर त्यांच्या त्या भयंकर यातना पाहून त्या सृष्टयास्त्र दया आली. पुत्राचे क्लेश पाहिल्यावर पित्याच्या मनाची जी अवस्था होते तीच त्याच्या मनाची झाली; व—या हताश झालेल्या दुःखी जीवांच्या दुःखाचा क्षय कसा बरें होईल—असें म्हणून तो एक क्षणभर विचार करीत राहिला. त्यानें प्रथम धर्म, तप, दान, सत्य व तीर्थें उत्पन्न केलीं; आणि नंतर पुनः विचार करून तो म्हणाला; यांच्या योगानें या सृष्टींतील जनांच्या दुःखाचा उच्छेद होणार नाहीं. ज्याच्या योगानें जनन—मरणादि क्लेशांचाही नाश होतो, तें निर्वाण—नामक सुख केवळ ज्ञानानेंच प्राप्त होणें शक्य आहे. या संसारांतून पार होण्यास ज्ञान हाच एक उपाय आहे. धर्म, तप, दान इत्यादि सर्व त्या ज्ञानाची योग्यता देणारीं आहेत. यास्तव मी आतां त्या ज्ञानासच प्रकट करितों. असा विचार करून त्या सत्यसंकल्प ईश्वरानें मला केवळ संकल्पानें निर्माण केलें. मी कसा व कोठून उत्पन्न झालों, याचें मला मुळींच भान नाहीं. पण ज्याच्याजवळ कमंडलु आहे व हातांत स्मरणी आहे, असा त्या पित्यापुढें मी हातांत कमंडलु व माळ घेऊन उभा आहें, असें मीं पाहिलें. त्याबरोबर मीं त्या स्वामीस नमस्कार केला. तेव्हां "पुत्रा, ये," असें म्हणून त्यानें मला आपल्या कमलरूप आसनाच्या उत्तरेकडील दलावर बसविलें; व तो मला म्हणाला,—"बा पुत्रा, वानराप्रमाणें चंचल व चेष्टा करणारें हें तुझें मन एक क्षणभर अज्ञानांत प्रवेश करो." त्याबरोबर मीं विचारशून्य झालों; आपल्या निर्मल स्वरूपास विसरलों; पूर्वींचें माझें समाधान पार नाहींसें झालें; मी दीन होऊन राहिलों; व एकाद्या निष्कांचन मनुष्याप्रमाणें मी शोकसंतप्त झालों. "अरेरे! या दुष्ट व कष्टकर संसारांत मी कसा आलों" असे शब्द माझ्या तोंडांतून निघाले. ते ऐकून तो दयाळु पिता म्हणाला—"बाळका, तूं असा दुःखी कां झाला आहेस? दुःखाचें निवारण कसें होईल हीच चिंता असली तर मला विचार; म्हणजे नित्य सुखी होशील," हें ऐकतांच "हे प्रभो, प्राण्यास हा महा दुःखमय संसार कसा प्राप्त झाला व तो क्षीण कसा होणार?" असा प्रश्न

मी त्यास केला. तेव्हां त्या लोककर्त्यानें, संसार–व्याधीवरील अव्यभिचारी (रामबाण) औषध मला सांगितलें. त्यानें सांगितलेलें तें बहुत प्रकारचें ज्ञान अति पवित्र असून चित्तास तात्काल शांति देणारें आहे. असो; मला सर्व कांहीं ज्ञात झालें आहे व मी कृतकृत्य झालों आहे; असें जाणून सृष्टिकर्ता मला पुनः म्हणाला, "पुत्रा तुला शाप देऊन व अज्ञ बनवून मी पृच्छक तयार केला; व सर्व लोकांच्या उपयोगी पडणारें हें ज्ञान सांगितलें. आतां माझ्या कृपेनें तुला तुझें स्वाभाविक ज्ञान प्राप्त होईल. तूं भूलोकीं जा; व जंबूद्वीपांतील भरतवर्षस्थ लोकांवर अनुग्रह कर. कारण तेथील लोक वैदिकमार्गावलंबी आहेत. ते कर्मकांडांत पूर्वींपासूनच तत्पर झालेले आहेत. पण त्यामुळें त्यांचें संसार-दुःख नाहींसें होत नाहीं. यास्तव कर्मकांडाच्या अनुरोधानेंच तूं त्यांस हें ज्ञान सांग. तुला जे कर्मकांडाचे अधिकारी आढळतील त्यांस श्रद्धापूर्वक कर्मानुष्ठान करावयास लाव व, जे विरक्त आणि विचारी असतील त्यांस ज्ञानाचा उपदेश कर." राघवा, याप्रमाणें पित्याची आज्ञा झाली असतां मी या लोकीं आलों; व त्याच्या इच्छेप्रमाणें, ही लोकपरंपरा असेपर्यंत, मला कोणत्याना कोणत्या तरी रूपानें अधिकाऱ्यांस ज्ञानाचा उपदेश करीत येथें रहावयाचें आहे. मला स्वतः करितां कांहीं करावचें नाहीं. तरी आपला नियोग पुरा करण्याकरितां मी उन्मनी–अवस्थेंत सदां रहातों. माझें चित्त निज-ल्याप्रमाणें शांत असतें व मी कोणतीही क्रिया करीत नाहीं. (१०.)

सर्ग ११.

(वर सांगितलेल्या ज्ञानावताराचा विस्तार, रामाच्या वैराग्याची प्रशंसा आणि वक्ता व पृच्छक यांचीं लक्षणें यांचा या सर्गांत समावेश केला आहे.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, या लोकीं ज्ञानाचा अवतार कसा झाला, तें मी तुला सांगितलें. या माझ्या पित्यानें मजप्रमाणेंच सनत्कुमार, नारद इत्यादि दुसरेही अनेक मुनि या लोकीं पाठविले व त्यांच्या उपदेशांनें कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग सतत चालू झाले. हे दोन्ही मार्ग या सृष्टींत असेच चालू राहाणार. अज्ञान व मन यांच्या योगानें हा संसाररोग वाढला आहे. त्यास नाहींसें करावयाचें झाल्यास निष्काम कर्मयोग व ज्ञानयोग या उपायांचाच क्रमानें आश्रय केला पाहिजे. असो; त्या मुनींनीं कर्मविभागार्थ व शास्त्रीय मर्यादेच्या पालनार्थ भिन्न भिन्न स्थळीं राजे स्थापिले. त्यांच्याकरितां अनेक नीतिशास्त्रें निर्माण केलीं. स्मृत्या,

पुराणें, यज्ञशास्त्रें, इत्यादि धर्मादि पुरुषार्थांचें उपाय सुचविणारे ग्रंथ रचिले; व येणेप्रमाणें या लोकप्रवाहास सुव्यवस्थित केलें. पण पुढें हें कालचक्र असेंच चाललें असतां अनुष्ठानाचा क्रम शिथिल झाला. लोक विषयासक्त झाले. संग्रह करण्याकडे त्यांच्या चित्ताची प्रवृत्ति होऊं लागली. त्याबरोबर शीतउष्ण' लाभ–अलाभ, इत्यादि द्वंद्वें त्यांच्या बोकांडीं येऊन बसलीं; प्रजाजन अनेक अपराध करून दंड भोगूं लागले; जिकडे तिकडे क्लेशच क्लेश माजला. राजांस युद्धावांचून राज्य चालविणें अशक्य झालें. पण पुढें पुढें ते युद्धासही असमर्थ झाले व सर्व प्रजाजनांसह दीन होऊन राहिले. हा सर्व अविवेकाचा विलास पाहून आमच्या चित्तांत दया उद्भवली व आह्मी त्या राजांस ज्ञानदृष्टीचा लाभ करून दिला. ही अध्यात्मविद्या प्रथम राजांस प्राप्त झाली. ह्मणून हिला राजविद्या व राजगुह्य असें म्हणतात. या श्रेष्ठ विद्येच्या योगानें राजे सुखी झाले. सारांश, रामा, याप्रमाणें अनेक राजे होऊन गेले असतां आतां तूं या दशरथापासून उत्पन्न झाला आहेस. तुझ्या प्रसन्न चित्तांत हें पवित्र व निर्निमित्त वैराग्य उत्पन्न झालें आहे. अनेक विवेकी पुरुषांतील एकाद्या भाग्यवानासच वैराग्याचा लाभ होत असतो, व तोही अनेक दुःखें भोगल्यावांचून होत नाहीं. ह्मणून त्यास राजस वैराग्य ह्मणतात. पण तुझें हें वैराग्य अशा प्रकारचें नाहीं. कांहींएक कारण नसतांना केवळ आपल्याच स्वाभाविक विवेकामुळें उत्पन्न झालेलें हें तुझें सात्विक वैराग्य आहे. या तुझ्या अपूर्व वैराग्याचें आह्मांस मोठें कौतुक वाटतें. तुझ्यासारिख्या सज्जनास, या वाणेरड्या विषयांकडे पाहून केवळ विवेकामुळेंच उत्तम वैराग्य होतें. ज्या महात्म्यांस असें निष्कारण वैराग्य होतें त्यांचेंच मन अति निर्मल असतें. आपल्यापाशींच विचार करून या संसाररचनेचा निर्णय करणें हें उत्तम पुरुषावाचून इतरांस सहसा साध्य नाहीं. आत्म्याचें स्वरूप ओळखून व हें जग मायिक आहे असा निश्चय करून, सर्व बाह्य पदार्थ, देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि, अहंकार आणि अविद्या, या सर्वांचा त्याग करावा. मरण, आपत्ति व दैन्य या दोषांचा पूर्ण विचार केल्यावर कोणाला वैराग्य होणार नाहीं ? पण दुःखादि यातना सहन केल्यावर विरक्त होण्यापेक्षां केवळ विवेकानें आपोआप वैराग्य उद्भवणें अधिक प्रशस्त होय. रामा, धन्य आहेस. परमेश्वराच्या प्रसादावाचून असे विचार सुचत नाहींत. त्या नाथाच्या कृपेमुळेंच तुझ्यासारख्या बालकाची शुभ बुद्धि विवेकाच्या मार्गे लागते. कर्मांचें अनुष्ठान, मोठें तप, नियम, दान, तीर्थयात्रा, इत्यादिकांच्या

योगानें पूर्व दुष्कर्मांचा क्षय होतो, व त्यामुळें प्राण्यास आत्मविचार सहज सुचतो. पण अनेक दुष्कर्मांचा क्षय होणेंच फार कठिण आहे. कारण कर्मानुष्ठानादि साधनें सर्वदांच शुद्ध भावनेनें होत नाहींत. कधीं काम; तर कधीं लाभ; कधीं दंभ तर कधीं मत्सर त्यांस दूषित करितात; ह्मणून आत्मविचाराची इच्छा होणें हे मोठ्या भाग्याचें लक्षण आहे, असें तत्त्वज्ञ समजतात. त्या परमपदाचा साक्षात्कार जोंवर झालेला नाहीं, तोंवर प्राणी या संसार–चक्रांतून सुटत नाहीं. सकाम कर्मानुष्ठान या चक्रास एकसारखी गति देण्याच्याच उपयोगीं पडतें. यास्तव निष्काम कर्मयोगानें व दानादि इतर साधनांच्या योगानें अगोदर चित्तशुद्धि करून घेऊन त्या परम पदाचें व संसाराचें यथार्थ स्वरूप जाणावें. देहादि मायिक वस्तूंवरील अहं–मम–भाव सोडल्यावाचून चित्तवृत्ति आत्माभिमुख होत नाहीं. या संसारसागरांतून तरून जावयाचें झाल्यास ज्ञान हीच सुदृढ नौका सज्ज केली पाहिजे. आजपर्यंत जे महाजन त्यांतून पार झाले त्या सर्वांनीं याच युक्तीचा आश्रय केला; व पुढच्या लोकांसही तिचाच आश्रय केला पाहिजे. राघवा, मी आतां तुला ती युक्ति सांगतो. या जगांत अनेक प्रकारची भीति आहे. उत्तम युक्तीचा आश्रय न धरल्यास ती प्राण्यास व्याकुळ करून सोडते. थंडी, वारा, सूर्याची उष्णता इत्यादिकांच्या योगानें होणारे दुःख व वाणीचा वेग, काम–क्रोधादि मानस वेग, जिह्वा, उदर, उपस्थ इत्यादिकांचे वेग ज्ञानयुक्तीवांचून कसे सहन होणार ? ते सर्व क्षणोक्षणीं प्राण्यांस अस्वस्थ व अधीर करून सोडतात. या शरीरास थोडेंसें अनिष्टहि सोसत नाहीं. चिंता व दुःख यांवाचून प्राण्यांस दुसरें कामच नाहींसें होतें. तेव्हां अशा या संकटांतून पार पडावयाचें झाल्यास आत्मज्ञानावाचून दुसरा कोणता उपाय सफल होणार ? आत्मज्ञानास हीं संकटे कांहीं करूं शकत नाहींत. तत्वज्ञावाचून यांस न जुमागारा धीर दुसरा आढळत नाहीं. यास्तव बा सत्पुत्रा, तत्वज्ञानाकरितां मोठ्या प्रयत्नानें योग्य ब्रह्मनिष्ठास शरण जावें. त्यास नम्रपणें प्रश्न करावा. तो हितकर्ता व सत्यवक्ता जें सांगेल त्याच्यावर विश्वास ठेवावा. त्याचें प्रत्येक वचन हृदय कमलावर खोदून ठेवावें. अतत्त्वज्ञ व अनधिकारी पुरुषास जो असल्या गोष्टी विचारतो तो मूर्ख होय. प्रामाणिक तत्वज्ञास विचारून त्याच्या सांगण्याप्रमाणें जो वागत नाहीं त्याच्यासारिखा अधम पुरुष दुसरा कोणी नाहीं. वक्ता कसा आहे, याचा अनुभव घेतल्यावाचून जो मूर्ख प्रश्न करितो, तो अधम पृच्छक होय. त्यास गंभीर तत्त्वाचा

लाभ कधींच होणार नाहीं. पूर्वापार विचार करून सांगितलेलें तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्यास ज्याची बुद्धि समर्थ असते त्यासच गूढ तत्त्व सांगावें. पशुधर्मी अधमास सांगूं नये. प्रश्न करणारा प्रामाणिकपणें प्रश्न करीत आहे कीं, छल करीत आहे, याचा विचार न करितां जो तत्त्वार्थ सांगतो, त्याची चांगल्या उपदेशकांत गणना होत नाहीं. बा रघुनंदना, तूं अत्यंत गुणी पृच्छक आहेस, व मीही उपदेश कसा करावा हें जाणतों. यास्तव आजचा हा आमचा योग चांगला झाला आहे. बा सूक्ष्मार्थवेत्त्या, मी जें कांहीं सांगेन तें चांगलें समजून, तूं आपल्या हृदयांत दृढ कर. तूं उदाराचित्त, विरक्त व जनमर्यादेचें तत्त्व जाणणारा आहेस. यास्तव तुला सांगितलेलें कांहींहि तुझ्या चित्तावर परिणाम केल्यावाचून रहणार नाहीं. तुझें पूर्व अध्ययन मजजवळ झालेलें असल्यामुळें तुझ्या बुद्धीचे गुण मला चांगले ठाऊक आहेत. निर्मल जलामध्यें जसें सूर्याचें बिंब प्रवेश करितें, त्याप्रमाणें वक्त्याच्या प्रत्येक शब्दाकडे अवधान ठेवणारी व स्वभावतःच परमार्थाचा विवेक करणारी तुझी बुद्धि अर्थात् प्रवेश करीत असते. तरी मन अतिचंचल असल्यामुळें त्यास शुद्ध व स्थिर करून मी काय सांगतों तें ऐक, असें सुचविल्यावाचून रहावत नाहीं. अविवेकी, अज्ञ व असज्जन यांची संगति धरणारा जो पापी असेल त्याच्यापासून दूर राहून साधूंचा सत्कार करावा. सतत सज्जन–समागम केल्यानें विवेक उत्पन्न होतो. भोग व मोक्ष हीं या विवेकरूपी वृक्षाचींच फळें आहेत. शम, विचार, संतोष व साधु–समागम, हे चार मोक्षद्वारांतलि द्वारपाल आहेत. त्यांचें मोठ्या प्रयत्नानें सेवन करावें म्हणजे ते मोक्षरूपी राजगृहाचें द्वार उघडतात. प्राणांकडेही न पहातां यांतील एकाचा तरी आश्रय न करणें यासारखें पाप नाहीं. या चार द्वारपालांतलि एक जरी वश झाला, तरी हळु हळु इतर वश होण्याचा संभव असतो. विवेकी पुरुष शास्त्रार्थ श्रवण व मनन योग्य यांस होतो. तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें व्यवहारांतही मानितात. अविवेक्याची मति उत्तरोत्तर मंद होऊं लागते व त्यास कोणी मान देत नाहींत; हें जगप्रसिद्ध आहे. यास्तव शास्त्र व सज्जन यांचा समागम, तप, दम, इत्यादिकांच्या योगानें अगोदर शुद्धबुद्धि वाढवावी. चित्ताचे जाड्य घालविण्यास हेच उत्तम उपाय आहेत. श्रद्धेनें शास्त्रावलोकन करणें यासारिखें तर बुद्धि, शुद्ध व वृद्धिंगत होण्यास औषधच नाहीं. संसार हा विषवृक्ष आहे. सर्व दुःखांचा सांठा आहे. यास्तव मौर्ख्यास नाहींसें करून टाकण्यास विलंब लावूं नये. दुराशांच्या योगानें चित्त संकुचित होतें. यास्तव त्यांचा त्याग करावा. (सर्ग ११ वा समाप्त)

सर्ग १२

(या सर्गांत, संसारगतीची अनर्थता, ज्ञानाचें उत्तम महात्म्य, व रामाच्या ठायीं असलेली पृच्छकाच्या गुणांची समृद्धि यांचें वर्णन केलें आहे,)

श्रीवसिष्ठ–चित्तांतील रजोगुण व तमोगुण पुरुषास श्रेयोमार्गापासून हटवीत असतात. यास्तव शुद्ध सात्त्विक वृत्ति धारण करून ज्ञान संपादन करावें. ब्रह्मसंज्ञक परमपदाचा साक्षात्कार झाला असतां सर्वत्र शांतिच शांति अनुभवास येते. या विज्ञानाच्या योगानें चित्तास विश्रांति जर मिळाली नसती तर साधूंस या संसारांतील अनिष्ट परिणाम कसे सहन करितां आले असते ? या आत्म्याच्या साक्षात्कारामुळें सर्व मननवृत्ति नष्ट होतात. रामा, या संसारविषाच्या वेदना असह्य आहेत. त्यांस कमी (सह्य) करणारा, याग (चित्तैकाग्र्य) हाच पवित्र मंत्र आहे. पण तो सज्जनांबरोबर शास्त्रविचार केल्यावाचून प्राप्त होत नाहीं. शास्त्रीय पद्धतीनें विचार केला असतां सर्व दुःखाचा क्षय अवश्य होतो. सर्प आपल्या शरीरावरील कात टाकून जसा नवा बनतो, त्याप्रमाणें विवेकी पुरुष या आधिव्याधियुक्त शरीरास टाकून, ह्मणजे " तें माझें आहे " असें न समजतां, मी त्याच्याहून अगदीं निराळा व विलक्षण आहे, असें जाणून दुखरहित व शांतचित्त होतो. गारुड्याच्या खेळांतील वस्तुंप्रमाणें ह्या मायिक जगाकडे पाहून तो आपल्या चित्ताचें रंजन करून घेतो. त्यास या सृष्टींतील एकही पदार्थ बद्ध करूं शकत नाहीं. पण असें यथार्थ ज्ञान ज्यांस नसतें त्यांस सर्व बंध व सर्व दुःखें होतात. हा संसार अति कठीण आहे. प्राण्यास हा सर्पाप्रमाणें दंश करितो; तरवारीच्या धारेप्रमाणें तोडतो; भाल्याप्रमाणें वेध करितो; दोरीप्रमाणें बांधतो; अग्नीप्रमाणें जाळतो; रात्रीप्रमाणें अंध करितो; निःशंकपणें घाला घालतो; उंचावरून मस्तकावर पडलेल्या पाषाणाप्रमाणें मोहित करितो; बुद्धीचें हरण करितो; मर्यादेचा नाश करवितो; मोहरूपी अंधकूपामध्यें पाडतो व तृष्णेच्या योगानें जर्जर करून सोडतो. तात्पर्य, संसारी जीवास भोगावें लागत नाहीं, असें एकही दुःख नाहीं. या भयंकर विषय–रोगाची चिकित्सा न केल्यास अनेक नरकांची प्राप्ति होते. त्यांतील दुःखांचें वर्णन करवत नाहीं. पाट्यावर चटणी वांटतात त्याप्रमाणें यमदूत त्याच्या शरीरास वांटतात; विळीवर कापतात; अंगांत खिळे बोंचतात; करवतीनें करवतात; तरवारीनें तुकडे उडवितात; उंचावरून फेंकून देतात; पाषाणांनीं मस्तकें फोडितात; डोळे काढितात; कान उपटतात; चंदनाच्या खोडाप्रमाणें घांसतात; तरवारीच्या धारे-

वरून चालवितात; लोखंडाच्या तापवून लाल केलेल्या सांखळ्या अंगास बांधितात; सोलतात; व अशाप्रकारच्या अनेक यातना भोगाव्या लागतात. यास्तव, राघवा, सुज्ञ पुरुषानें अशा या चंचल व कष्टकर संसारचक्राकडे दुर्लक्ष्य करूं नये. पुढें सांगितल्याप्रमाणें विचार करावा. शास्त्रांचें चिंतन करावें. ह्मणजे कल्याण होतें. मग असें जर आहे, तर शास्त्रपरायण लोकांसही अनेक अनर्थ कां भोगावे लागतात ? ह्मणून विचारशील तर सांगतों. मोठे ध्यानपरायण मुनी, मंत्र–जपपरायण ऋषी, कर्मठ ब्राह्मण व जनकादि राजर्षी, यांस बाह्यतः जरी दुःख झाल्यासारखें इतरांस वाटत असलें तरी ते अज्ञजनांप्रमाणें व्याकुळ होत नाहींत. कारण ते ज्ञानकवचानें आच्छादित झालेले असतात. दुःखाच्या प्रथम क्षणीं ते किंचित् व्याकुळ होतात न होतात तोंच त्यांचा विवेक जाग्रत होतो. विवेक–जाग्रतीनंतर कितीही असह्य दुःख सहन करितां येणें फारसें कठिण नाहीं. संकटप्रसंगीं मूर्खाची अवस्था कशी होते तें पहावें, व विवेक्याची मुखचर्या कशी प्रसन्न असते तेंही सूक्ष्मदृष्टीनें अवलोकन करावें. ह्मणजे मी काय म्हणतों त्याचा प्रत्यय येईल. रामा, फार काय सांगू ? ब्रह्मा, विष्णु व महेश, जसे तृप्त व विकल्पशून्य असतात, त्याप्रमाणें आत्मज्ञ पुरुष तृप्त व कृतकृत्य होऊन रहातात. बाबारे, मनाचा मोह गेला; भ्रांति नाहींशी झाली; शम हातीं आला; चित्त प्रसन्न झालें; तत्त्व समजलें व व्यापक आत्म्याचा साक्षात्कार झाला, म्हणजे हें जग रमणीय विहारस्थान होतें. त्याच्यापासून पीडा होत नाहीं. तोडलेल्या वृक्षाप्रमाणें जड असलेला हा देह रथ आहे; इंद्रियें घोडे आहेत; प्राणासह मन हा लगाम आहे; बुद्धि हा सारथि आहे व भोक्ता जीव रथांत बसणारा आहे; असें जो समजतो व आपल्या निरुपाधिक स्वरूपास (उपाधिभूत अशा) त्या सर्वांहून भिन्न जाणतो, त्यास हें जग सर्वकाळ आनंदायी होतें. (१२.)

सर्ग १३

(वैराग्यादि गुण व जीवन्मुक्ति–फलानें युक्त असलेला यांचें विशेषतः वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, या परमार्थदृष्टिचा आश्रय करून जे सुज्ञ आत्म्यास पाहतात ते महात्मे या संसारांत आनंद भोगितात. अनिष्ट अवस्था प्राप्त झाली तरी ते शोक करीत नाहींत; इष्ट अवस्था यावी अशी इच्छा करीत नाहींत; शुभ व अशुभ यांस ते भिन्न पहातच नाहींत असें म्हटलें तरी

झालेल. लौकिक-दृष्ट्या सर्व करितात, पण स्वतःच्या समजुतीप्रमाणें कांहीं करीत नाहींत. कारण शरीरादिकांच्या हालचालीमुळें होणारें कर्म निर्विकार आत्म्याचें आहे, असें ते कधींच समजत नाहींत. ते निर्लेप होऊन रहातात. केवळ शास्त्रीय कर्मच करितात. लौकिकांतील सन्मार्गानें जातात. जीवास नावडती वस्तु देय म्हणजे त्याज्य वाटते व आवडती वस्तु उपादेय म्हणजे संग्राह्य वाटते, असा सामान्य नियम आहे; पण आत्मज्ञ यांतील एकाही पक्षाचा अंगीकार करीत नाहीं. तर तो उदासीन होऊन आत्मस्वरूपांतच तल्लीन होतो. आत्मसाक्षात्कार झाला असतां मन सर्व चेष्टा सोडून व शांत वृत्ति धारण करून सुखी होतें. कारण विक्षेप हें दुःखाचें निमित्त आहे. आणि विषयांचें मनन व कौतुक हे विक्षेपाचे हेतु आहेत. यास्तव विषयमनन आणि कौतुक यांच्या अभावीं विक्षेपाचा अभाव, विक्षेपाभावीं दुःखाचा अभाव व दुःखाच्या अभावीं परमानंदाचा भाव होणें युक्तच आहे. आत्मा हीच एक सत्य व आनंदरूप वस्तु आहे; आणि तदितर सर्व पदार्थ अनित्य आहेत व दुःखरूप आहेत, असा निश्चय झाल्यावर विषयाविषयीं मनन करण्याकडे किंवा त्यांचे कौतुक करण्याकडे चित्ताची प्रवृत्ति होत नाहीं. आत्म्याच्या साक्षात्काराचें परम शांति व परम आनंद हें दृष्ट (प्रत्यक्ष) फल आहे. यास्तव पुरुषानें यावज्जीव आत्म्याचें श्रवण करावें; मननाचा अभ्यास करावा; त्याचें निदिध्यासन करावें व साक्षात्कार करून घ्यावा. शास्त्र, गुरु व आपला अनुभव यांची एकवाक्यता होईतों जो श्रवणादिसाधनांचें सतत अनुष्ठान करितो त्यास दृढ आत्मदर्शन होतें. आत्मज्ञ पुरुष कोणत्याही कष्टकर अवस्थेंत जरी पडला तरी शास्त्राची अवहेलना करणाऱ्या व महाजनांस तुच्छ मानणाऱ्या सुखी मुढांहून त्याची योग्यता कितीतरी श्रेष्ठ असते. कारण आपल्या शरीरांतील मूर्खपणापासून जितके क्लेश होतात तितके व्याधीपासून, विषामुळें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही आपत्तीच्या योगानें होत नाहींत. ज्यांच्या चित्तास थोडासा तरी चांगुलपणाचा संस्कार झालेला आहे त्यांच्या मूर्खतेस हें अध्यात्मशास्त्र नाहींसे करून सोडतें. यास्तव त्याचें आदरानें श्रवण करावें. हातांत खापर घेऊन चांडाळाच्या दारोदार भिक्षा मागत फिरणेंही एकवेळ पतकरेल ! पण मौर्ख्य पतकरणार नाहीं. यास्तव राघवा, यांतून सुटण्याकरितां माझ्यासारख्या आप्तांची संगति धरून, स्वरूपास जाणून व जीवन्मुक्त होऊन जन्माचें सार्थक करून घ्यावें. या संसारयात्रेंत दुःखें

अनंत असून सुखाचा अगदीं थोडा लेश आहे. यास्तव त्यांत आसक्त होऊं नये. अनंत व अनायास पद प्राप्त करून घ्यावें. ऐहिक विषयांत आसक्त झालेले अज्ञ घोर नरकांत पडतात हें कधींही विसरूं नये. विरक्त महात्मे सर्व जगास पूज्य होतात. विवेक, वैराग्य व अभ्यास यांच्या योगानें या घोर संसारनदीचें उल्लंघन करावें. या संसारांत जो पुरुष आत्म्याविषयीं निश्चिंत (बेपर्वा) होतो तो जळत्या घराच्या उंच माडीवर निजून रहातो, असें समजावें. अहो, ज्याची प्राप्ति झाली असतां प्राणी या संसारांत परत येत नाहीं व दुःखी होत नाहीं, तें पद केवळ ज्ञानाच्या योगानेंच लभ्य आहे. तें नाहींच असें मूर्खपणानें ह्मणूं नये. कारण तें जर नसतें तर हें सर्व जड जग ज्ञानशून्य व त्यामुळेंच अंधतुल्य झालें असतें. शिवाय, जरी तें नसलें तरी त्याचा नुस्ता विचार करण्यांत कोणती हानि आहे? नसलेंज तर तसा निर्णय होईल; व पुनः मनास रुख-रुख रहाणार नाहीं; आणि असलें तर त्याच्या विषयींचा संशय जाऊन चित्त स्थिर होईल; संसार क्षीण होईल व विचार न करितां, नास्तिकपणामुळें त्याचा अव्हेर केला, असें होणार नाहीं. पण या संसारदुःखांतून मुक्त होण्यास कोणता उत्तम उपाय आहे बरें! असें म्हणून जेव्हां एकादा पुण्यवान् पुरुष त्याचा विचारच करूं लागतो, तेव्हां थोड्याच काळांत त्याचे सर्व संशय नाहींसे होऊन तो मोक्षास पात्र होतो. शुद्धआत्मभावासारखे स्वास्थ्य दुसऱ्या कशांतही नाहीं. धन, मित्र, बांधव, नमस्कारादि–रूपानें हातापायांची चेष्टा, यात्राप्रसंगानें देशांतरगमन, उपवासादिकांच्या योगानें शरीरास क्लेश देऊन बळ, उत्साह, निद्रा, इत्यादिकांचा क्षय, क्षेत्रनिवास इत्यादिकांतील एकाही उपायानें तें स्वास्थ्य प्राप्त होत नाहीं. तर केवळ श्रवणादि प्रयत्नानें साध्य होणारें जें मनाचें एकाग्र्य व त्यामुळें होणारा जो दृढ आत्मसाक्षात्कार त्याच्या योगानें तें साध्य आहे. एकांतांत सुखकारक आसनावर बसून विचार करूं लागलें कीं असंभावना, असद्भावना, विपरीत–भावना इत्यादि दोषांचा क्षय होतो; चित्तवृत्ति ब्रह्माकार होते; अविद्येचा व विक्षेपादिकांचा नाश होतो, व तें निरायास पद प्राप्त होतें. तें स्थान म्हणजे सर्व असार सुखांची सीमा आहे. यास्तव अगोदर मनास जिंकण्याचा प्रयत्न करावा. शम व संतोष यांचें तेंच साधन आहे. मनोजयामुळें अनंताशीं दृढ तादात्म्य होतें. हाच आनंद देणारा योग होय. त्या अवस्थेंतील सौख्य अवर्णनीय आहे. शमाच्या योगानें कल्याण होतें; शम हें परम पद आहे; शम हाच शिव आहे; शम हीच शांति आहे

व शम हेंच भ्रांतिनिवारण आहे. जे शमाच्या योगानें तृप्त झाले आहेत, ज्यांचा अंतरात्मा शीतल झाला आहे व ज्यांचें चित्त शमानें भूषित झालें आहे, त्यांचे शत्रूही मित्र होतात. शमाच्या योगानें चित्त अति शुद्ध होतें. शमाची शोभा मुखकमलावर चमकूं लागते. अहो, या शमाच्या नेश्वर्यापुढें त्रैलोक्यांतील ऐश्वर्य तुच्छ आहे. शांतचित्त पुरुषास दुःख होत नाहीं; तृष्णा व्याकुळ करीत नाहींत व मानसिक व्यथा पीडा देत नाहींत. शमाच्या योगानें शोभणाऱ्या पुरुषावर सर्व प्राण्यांचा विश्वास बसतो. शांत चित्तांत जें सुख होतें तें अमृतपानांतहा नाहीं. यास्तव, बा साधो, तृष्णारहित चित्तास शमामृताच्या सेकानें टवटवीत कर. तूं जें जें कांहीं करशील तें तें शांतचित्तानें कर. विषयोपभोग घेतांनाही चित्ताच्या शांतीस ढळूं देऊं नये. शांत व सम चित्ताचें तेज शरीरावरही व्यक्त होतें. असल्या पुरुषाकडे पाहून क्रूर प्राण्यांच्या चित्तांतही आदरभाव उत्पन्न होतो. पण अशा प्रकारचा शमसंपन्न पुरुष कशावरून ओळखावा, म्हणून म्हणशील तर सांगतों. शांत साधूचें चित्त प्रमत्त नसतें. त्याची प्रत्येक क्रिया विचारपूर्वक होते व त्यामुळें प्रत्येकजण त्याचें अभिनंदन करितो. एकादी इष्ट किंवा अनिष्ट वार्ता ऐकून त्यास हर्ष व शोक होत नाहीं. त्याचप्रमाणें इष्टानिष्ट स्पर्श, दर्शन, भोजन इत्यादिकांच्या योगानेंही त्याच्या चित्तांत चांचल्य उत्पन्न होत नाहीं. तो सर्व भूतांचे ठायीं समभाव ठेवितो. पुढें अमुक एक विषय आपणास मिळावा, अशी अगोदरच इच्छा करीत नाहीं. अनिष्ट वस्तूचा वियोग व्हावा, असें मनांत आणीत नाहीं. मरण, उत्सव, युद्ध इत्यादि प्रसंगीं त्याच्या मुखावर निजलेल्या पुरुषाप्रमाणें सदा प्रसन्नताच दिसते व कोणत्याही आपत्तीला तो भीत नाहीं. रामा या लक्षणांनीं युक्त असलेला शमसंपन्न पुरुष सर्व तपस्वी, पंडित, याज्ञिक व बलाढ्य राजे यांहून श्रेष्ठ आहे. एवढ्याकरितां तूंही दीर्घ प्रयत्नानें ही सिद्धि प्राप्त करून घे. महा प्रभावशाली साधूंच्या या मार्गाचें परिपालन करण्यास तूंच योग्य आहेस (१३.)

सर्ग १४.

(साधुसमागम, सच्छास्त्र व भावशुद्धि यांनीं पुष्ट झालेला विचार, शम व संतोष यांस कारण होत असतो. यास्तव त्या (विचारा)चें येथें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—शम, विचार, संतोष व साधुसमागम हे मोक्षाचे द्वारपाल आहेत, असें वर म्हटलें आहे. पण साधुसमागम, सच्छास्त्र व चित्तशुद्धि यांनीं

पुष्ट झालेला विचारच शम-संतोषाचें कारण आहे. यास्तव अगोदर आत्म्याचा सतत विचार करावा. शम हा मोक्षाच्या चार द्वारपालांतील पहिला द्वारपाल व विचार हा दुसरा द्वारपाल आहे. यास्तव शमाच्या वर्णनानंतर विचाराचें स्वरूप, लक्षण, योग्यता इत्यादि सांगितलें पाहिजे. परंतु अर्थानर्थानुबंधविचार, सारासारविचार, हेयोपादेयविचार, प्रमाणतात्पर्यविचार व आत्मतत्त्वपरीक्षा असे विचाराचे पांच प्रकार आहेत. स्वाभाविक प्रवृत्ति व विषय यांस अनर्थानुबंधिता आणि शास्त्रीयप्रवृत्ति व वैराग्य यांस पुरुषार्थानुबंधिता आहे, असें अन्वयव्यतिरेकादिकांच्या योगानें जाणणें हा अर्थानर्थानुबंधविचार होय. जेथें स्वाभाविक प्रवृत्ति व विषय असतात तेथें अनर्थकारणत्व असतें, हा अन्वय व जेथें तीं दोन्हीं नसतात तेथें अनर्थकारणत्व नसतें, हा व्यतिरेक होय. शास्त्रीय प्रवृत्ति व वैराग्य आणि पुरुषार्थसंबंध यांचे अन्वय-व्यतिरेकही असेच जाणावे. स्वदेह व स्त्री-पुत्र इत्यादिकांचे देह यांमध्यें मुळींच शुद्धता नाहीं. कारण त्यांचें बीज त्यांचे-देह या अवस्थेंतील रक्त-मांस-मूत्र-विष्ठादियुक्त स्वरूप व त्यांचा प्राण निघून गेल्यावर होणारा परिणाम यांच्याकडे दृष्टि दिली असतां त्यांत शुद्धीचा गंधही आढळत नाहीं. यास्तव सर्व शरीरें असार आहेत. त्याचप्रमाणें ब्रह्मलोकापर्यंत जितकीं सुखें आहेत तीं सर्व अनित्य व दुःखमिश्रित आहेत. यास्तव त्यांतही सार नाहीं, असा निश्चय करून शुद्ध, नित्य, व निरतिशय आत्मा हेंच सार आहे, असा विचार करणें, हा सारासारविचार होय. या दोन विचारांच्या योगानें मुमुक्षा म्हणजे मुक्त होण्याची इच्छा होते. मुमुक्षेनंतर मोक्षाचें साधन कर्म आहे कीं उपासना? कीं तीं दोन्ही? कीं कर्म व ज्ञान? अथवा केवल ज्ञानच? या प्रश्नांचा निर्णय करणें हा तिसरा विचार होय. ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, असें जरी ठरलें तरी सांख्य, वैशेषिक इत्यादि-शास्त्रजन्य ज्ञान मोक्षसाधन आहे कीं, वेदशास्त्रजन्य ज्ञान मोक्षसाधन आहे? वैदिक ज्ञान जरी मोक्षाचें साधन असलें तरी वेदांताचें तात्पर्य द्वैतांत आहे कीं अद्वैतांत? सविशेष ईश्वरामध्यें कीं निर्विशेष ब्रह्मामध्यें? आत्म्यामध्यें कीं अनात्म्यामध्यें? यांचा निश्चय करणें हा चवथा विचार होय. यासच श्रवण म्हणतात. वेदादि प्रमाणांचें तात्पर्य अद्वितीय सच्चिदानंद ब्रह्मामध्यें आहे, असा निश्चय जरी झाला तरी वस्तुतः आत्म्याच्याठायीं तें सर्व लक्षण संभवतें कीं नाहीं, याचा निर्णय करण्याकरितां रत्न-परीक्षान्यायानें अनुभवनिष्ठ गुरु व सहाध्यायी यांच्याशीं संवाद करून जीव, ईश्वर व जगत्

यांच्या तत्त्वाचा निश्चय करणें हा पांचवा विचार म्हणजे आत्मतत्त्वपरीक्षा होय. या पांचांतील पहिल्या तीन विचारांच्या योगानें नित्यानित्य-वस्तु-विवेक, इहामुत्रार्थ-फलभोगविराग (वैराग्य), शमादि-संपत्ति व मुमुक्षुत्व या चार साधनांची प्राप्ति होते; आणि शेवटच्या दोन विचारांच्या योगानें क्रमानें प्रमाणसंभावना म्हणजे आत्मा व ब्रह्म यांच्या ऐक्याविषयीं प्रमाणच नाहीं, ही शंका व प्रमेयसंभावना, म्हणजे ऐक्याची असंभावना, निवृत्त होते. पहिले विचार भाग्यवानास आपोआप सुचतात, तरी पण आपला अनुभव दृढ करण्याकरितां त्यांनीं गुरु व शास्त्र यांचें सहाय घ्यावें; व शेवटचे विचार गुरु व शास्त्र यांच्या वांचून होतच नाहींत. यास्तव विचार करण्याकरितां गुरूंस शरण जावें. विचाराच्या योगानें बुद्धि सूक्ष्म तत्त्वांत प्रवेश करण्यास समर्थ होते. संसाराख्य दीर्घ रोगाचें, विचार हेंच औषध आहे. चित्तसमाधान (शम) हें सर्व दुःखांतून पार जाण्याचें साधन आहे खरें; पण मोह समाधानास आच्छादित करून सोडीत असतो. यास्तव विचार करावा. विचाराच्या योगानें मोह जातो. सत्पुरुषांस विचारावाचून दुसरा उपाय सुचत नाहीं. विचाराच्या योगानें अशुभाची निवृत्ति व शुभप्राप्ति होते. बल, बुद्धि, तेज, प्रसंगानुरूप स्फूर्ति, कर्मानुष्ठान व त्याचें फल हीं सर्व विचारानें सिद्ध होतात. युक्त व अयुक्त यांस व्यक्त करणारा विचार हा एक मोठा प्रदीप आहे. तो इष्ट वस्तूचा लाभ करून देतो. असल्या या श्रेष्ठ व प्रचंड विचाराचा आश्रय करून संसारसागरांतून तरून जावें. याच्या योगानें मूढही कालांतरानें परमपदीं लीन होतात. राज्य, संपत्ति, विपुल भोग व नित्य मोक्ष, हीं या विचारकल्पवृक्षाचींच फळें आहेत. मनुष्यांस केवल पशुच नव्हे तर राक्षस किंवा वेताळ बनविणारा अविवेक विवेकाच्या योगानेंच नाहींसा होतो. संतप्त पुरुषास जल व चांदणें ज्याप्रमाणें आल्हाद देतें, त्याप्रमाणें दुःखी प्राण्यांस विवेक समाधान देतो. रात्रीं जसा पूर्ण चंद्र शोभतो, त्याप्रमाणें परमार्थबुद्धींत विचार शोभतो. विचारी पुरुष सूर्याप्रमाणें दशदिशांस प्रकाशित करितो. त्यास संसाराचें भय मुळींच वाटत नाहीं. विचार करीपर्यंत या सृष्टींतील भाव (वस्तु) सुंदर भासतात. शास्त्र व गुरु यांच्या साहाय्यानें विचार केला असतां परमानंदाचा अविर्भाव होतो. परमानंदाच्या योगानें चित्त निःस्पृह होतें. त्यास अचलत्व येतें; व त्यामुळें प्राणी कृतकृत्य होतो. या अवस्थेंत ज्ञानी पुरुषाचें चित्त नष्टही होत नाहीं व विक्षिप्तही होत नाहीं. तर तो या जगाकडे उदास वृत्तीनें पहात

रहातो. गतवस्तूची उपेक्षा करितो. प्राप्त होईल त्याप्रमाणें व्यवहार करितो. कधीं क्षुब्ध होत नाहीं व कधीं अक्षुब्ध असल्यासारखाही भासत नाहीं. चित्त स्थिर होणें, यांतच सर्व कल्याण आहे. पूर्ण मनाच्या योगानेंच महा-उदार महात्मे जीवन्मुक्त होतात व पुढें दीर्घकाल त्याच अवस्थेंत राहून शेवटीं विदेहमुक्त होतात. यास्तव विचार करावा. मी कोण ? व हा संसार कोणाचा ? असा विचार, कुटुंबभरणादिकांकरितां व्यवहार करीत असतांनाही, श्रवणादिद्वारा करावा. व्यवहारांतही विचारानें अनेक कामें कशीं होतात, हें सर्वांस ठाऊकच आहे. कर्मकांड व ज्ञानकांड यांच्या क्रमानें, धर्म व ब्रह्मतत्त्व या सिद्धांतस्थिति आहेत व त्या विचारानेंच ज्ञात होतात. नेत्रहीन पुरुषास अंध ह्मणण्यापेक्षां विवेकहीनास अंध ह्मणणेंच युक्त आहे. अनेकप्रकारच्या रोगांनीं जर्जर झालेल्या पुरुषास जितकें दुःख होतें, त्याच्या सहस्रपट दुःख अविवेक्यास होणार, असें समजावें. कारण रोग्याचें दुःख शरीरांत प्राण असेपर्यंतच त्याच्या अनुभवास येणार, हें उघड आहे. पण अविवेक्याचें दुःख अनेक कल्पांनींही संपणें शक्य नाहीं. यास्तव विवेकी संत–चिखलांत बेडुक होऊन रहाणें; विष्ठेंत जंत होऊन लुवलुवणें व गुहेंत सर्प होऊन पडणेंही पतकरेल; पण मनुष्य होऊन अविवेकी रहाणें पतकरणार नाहीं; असें संत ह्मणत असतात. विचाराच्या योगानेंच तत्त्वज्ञान होतें. तत्त्वज्ञानानें चित्त शांत होतें व चित्ताच्या शांतीनें सर्व दुःखाचा क्षय होतो. यास्तव, बा रामा, असें उत्तम फल देणारा हा विचार तुला आवडो व तो करण्याची सद्बुद्धि तुला होवो. (१४)

सर्ग १५.

(कल्पवृक्षाच्या छायेप्रमाणें अतिशय सुखशीतल असलेल्या मोक्षाच्या संतोष नामक तृतीय द्वाराचें येथें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—मोक्षाचा तिसरा द्वारपाल संतोष आहे. त्याच्यासारखें दुसरें कल्याण नाहीं. संतुष्ट पुरुषांस श्रेष्ठ विश्रांति मिळते. त्यांना साम्राज्यही तृणासारिखें तुच्छ वाटतें. रामा, संतोषानें भूषित झालेली बुद्धि संसारांतील कठिण प्रसंगींही उद्विग्न होत नाहीं. संतोषरूपी अमृत पिऊन जे तृप्त होतात त्यांस ही विपुल भोगश्री विषासारखी वाटते. मला वाटतें कीं, अमृताच्या धाराही प्राण्यास संतोषाप्रमाणें समाधान देणार नाहींत. जें प्राप्त नसेल त्याच्या विषयींची

वांछा सोडून व जें प्राप्त होईल त्याच्याविषयींही उदास राहून, आनंदांत काल घालविणें, हें संतोषाचें लक्षण आहे. आत्म्यामध्येंच प्रसन्न होऊन रहाण्याची संवय मनास जोंपर्यंत लागलेली नसते, तोंपर्यंतच सर्व आपत्ती व सर्व दुःखें अनुभवास येतात. संतोषामुळें शीतळ झालेलें चित्त शुद्ध विज्ञानाच्या योगानें विस्तृत होतें. पण आशांच्या योगानें अस्थिर व संतोषशून्य चित्तांत ज्ञानाचा उद्भवच होत नाहीं. ज्याचें मन चिंतारहित व त्यामुळेंच संतुष्ट असतें, त्या दरिद्री पुरुषासही साम्राज्य-सुख मिळतें. संतुष्ट पुरुषाचा व्यवहार फार शांतपणें चालतो. यास्तव, राघवा, तृष्णेचा त्याग करून, या चिंतामणीचा अंगीकार करावा. राजापुढें सेवक जसे हात जोडून उभे असतात, त्याप्रमाणें संतुष्टचित्त पुरुषापुढें सर्व ऋद्धि किंकरी होऊन रहातात. सिद्ध, गंधर्व व देव, त्याच्याकडे मोठ्या आदरानें पहातात व महामुनी त्यास पाहून माना डोलवितात. यास्तव तुझ्यासारख्या उत्तम साधकानें संतोषाचा अवश्य स्वीकार करावा. (१५)

सर्ग १६.

(मोक्षाच्या साधुसमागमनामक चवथ्या द्वाराचें वर्णन करून त्या चार उपायांतील एकेकाचें अनुष्ठान केलें तरी परम फल मिळतें, असें येथें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—आतां राहिलेल्या साधुसमागमाचें थोडक्यांत वर्णन करितों. तो सर्व अवस्थांमध्यें उपकारक आहे. साधुसंगनामक वृक्षाचेंच विवेक हें पुष्प आहे. व त्यास शम आणि संतोष हीं फळें लागतात. या साधु-समागमामुळें मनुष्य मोक्षास पात्र होतो. विद्वज्जनांच्या समागमामुळें शून्यस्थान परिपूर्ण असल्यासारखें भासतें; मृत्यु मोठा उत्सव वाटतो; व आपत्ति संपत्तीप्रमाणें आवडते. साधुसमागमाच्या योगानें बुद्धि वाढते; अज्ञान हळु हळु क्षीण होऊं लागतें; वैराग्य बळावतें; व सन्मार्ग दिसूं लागतो. यास्तव कष्टकारक दशेंतही साधुसमागम सोडूं नये. साधुसमागम ही एक गंगाच आहे. तिच्या पात्रांत प्रवेश करून ज्यांनीं स्नान केलें आहे, त्यांस दानें, तपश्चर्या, तीर्थें व यज्ञ काय अधिक देणार आहेत ? निरिच्छ, संशयरहित व हृदयग्रंथिशून्य, असे साधु असल्यावर तप वं तीर्थें करण्याचें काय प्रयोजन ? ज्यांचें मन शांत झालें आहे, अशा धन्य साधूंचें दर्शन अवश्य घ्यावें. दारिद्र्य, मरण इत्यादिकांच्या योगानें होणारें दुःख साधुसमागमानें नाहींसें होतें. जे मूर्ख साधूंचा अपमान करितात ते नरकांत पडतात व त्यांस अनेक असह्य यातना होतात.

असो; रामा, या संसारसागरांतून तरून जाण्यास शम, विचार, संतोष व साधुसमागम, हे चारच उपाय आहेत. पण त्या सर्वांचा एकाच वेळीं अभ्यास न करितां आल्यास त्यांतील एका उपायाचा तरी पुरुषानें सतत अभ्यास करावा. म्हणजे कालांतरानें ते सर्व त्याच्या हातांत येतात. त्यामुळें त्यास सर्व वैभव प्राप्त होतें; त्याच्याठायीं सर्व गुण येतात; त्यास सर्व जय मिळतात व तो पूज्य होतो. यास्तव त्यांतील एकाचा तरी सतत अभ्यास करावा. प्रयत्नावाचून ही गोष्ट साध्य होणार नाहीं. करितां दीर्घ प्रयत्न करावा. रामा, प्रयत्नानें वरील गुण संपादन करून घेण्याविषयीं जोंपर्यंत तूं निश्चय केला नाहींस, तोंपर्यंत तुझें वैराग्य निष्फळ आहे, देव, गंधर्व, मुनी, मानव यांतील कोणालाही या उपायावांचून गत्यंतर नाहीं. शमादिकांच्या योगानें सर्व दोष क्षीण होतात. कारण एकादा जरी चांगला गुण वाढला, तरी त्यामुळें हळुहळु सर्व गुण वाढतात व दोष क्षीण होतात. आणि एकादा जरी दोष वाढला तरी तो आपल्या सजातीयांस हळु हळु आणितो व विजातीयांस घालवितो, असा नियम आहे. चित्तांतील मोहवनांत वासना नांवाची नदी मोठ्या वेगानें वहात असते. शुभ व अशुभ हीं तिचीं दोन तीरें आहेत. प्राणी आपल्या सतत प्रयत्नानें तिला ज्या तीराकडून वाहूं देईल त्याप्रमाणें त्याचें कल्याण किंवा अकल्याण होईल. यास्तव रामा, प्रयत्न कर. वासनानदीच्या प्रवाहास अशुभ तीराकडे जाऊं देऊं नको. म्हणजे तुझें थोडेंसेंही अकल्याण होणार नाहीं. (१६)

सर्ग १७.

या सर्गांत, ग्रंथाची संख्या, प्रकरणें, प्रत्येक प्रकरणाचा विषय इत्यादिकांचें वर्णन करितात.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, येथवर मी तुला ज्ञानसाधनें व अधिकाऱ्यांचे गुण सांगितले. यांत विचार मुख्य आहे. त्यासह वर सांगितलेले गुण ज्याच्यामध्यें असतील तोच या पुढच्या ज्ञानाच्या गोष्टी ऐकण्यास योग्य आहे. ज्याचें मन व विचार शुद्ध आहेत, तोच या शुद्ध ज्ञानाचें ग्रहण करूं शकेल, हें निराळें सांगावयास नको. तुझ्याठायीं श्रोत्याचें सर्व गुण आहेत. यास्तव तूं ही पुढील ज्ञानसंहिता ऐक. ज्याचा पुण्यरूपी कल्पवृक्ष फळास येतो त्यासच हें ज्ञान ऐकण्याची सदिच्छा होते. अतिशय कल्याण होण्याचा प्रसंग आल्यावाचून या गोष्टी रुचत नसतात. म्हणूनच या आत्म्याचें श्रवण करणारे नेहमीं थोडे आढळतात. या संहितेचे एकंदर बत्तीस हजार श्लोक आहेत. मोक्षाचे उपाय

सांगणें हा हिचा मुख्य उद्देश आहे. आपला पाय भाजावा अशी इच्छा नसतांनाही, अग्नीवर तो पडला असतां जसा भाजतो, त्याप्रमाणें आपण मुक्त व्हावें अशी जरी कोणाची इच्छा नसली तरी ही संहिता नुसती कानांवरून गेल्यास निर्वाण प्राप्त होतें. ही अतिशय सुख व शांति देणारी आहे. यांत अनेक युक्तियुक्त वाक्यें व दृष्टांत आहेत. या संहितेचीं एकंदर सहा प्रकरणें असून त्यांतील वैराग्यनामक पहिलें प्रकरण आहे. त्यांत तुझ्याच वैराग्याचें वर्णन करून, अधिकारी पुरुषास वैराग्य कसें प्राप्त झालें पाहिजे, तें सुचविलें आहे. त्याच्या श्रवणानें श्रोत्याचें वैराग्य वाढतें. त्याची ग्रंथसंख्या दीड सहस्र आहे. त्या सर्व प्रकरणाचें उत्तमप्रकारें मनन केल्यास चित्त शुद्ध होतें. मुमुक्षुव्यवहारनामक दुसरें प्रकरण असून त्याची ग्रंथसंख्या एक सहस्रच आहे. या प्रकरणांत मुमुक्षूंच्या स्वभावाचें वर्णन केलें आहे. तिसरें उत्पत्तिप्रकरण अनेक दृष्टांत व आख्यायिका यांनीं भरलेलें आहे. त्याची ग्रंथसंख्या सात सहस्रच असून तें विज्ञानाचें प्रतिपादन करितें. हें–भोक्ता व भोग्यरूप–जग वस्तुतः उत्पन्न झालेलें नसतांना तें उत्पन्न झाल्यासारखें भ्रमानें भासतें; असें यांत वर्णन केलें आहे. याचें श्रवण केल्यानें सर्व सृष्टि अंतःकरणांतच कशी सांठविलेली आहे व सोनें आणि कडें, जल आणि तरंग, इत्यादिकांप्रमाणें ब्रह्म व सृष्टि यांचा संबंध कसा आहे, हें चांगलें समजतें. चवथ्याचें नांव स्थितिप्रकरण आहे. त्यांत तीन सहस्र श्लोक आहेत. प्रपंच व त्याचें अधिष्ठान यांच्या स्थितीचें वर्णन व कथा यांचें त्यांत बाहुल्य आहे. ब्रह्मच जगद्रूपानें व अहंभावरूपानें स्थित आहे, असें प्रतिपादन करण्याचा यांत मुख्य हेतु आहे. पांचव्या उपशम-प्रकरणाचे पांच सहस्र श्लोक आहेत. हें सुंदर प्रकरण युक्तियुक्त व रमणीय आहे. याच्या श्रवणानें चित्त शांत होतें. कारण, हा जगद्भ्रम शांत कसा होईल, हें यांत चांगल्या रीतीनें स्पष्ट केलें आहे. सर्व रचना काल्पनिक आहे; स्वप्नतुल्य किंवा मनोराज्याप्रमाणें आहे; असत् आहे; हा परम सिद्धांत या प्रकरणांत व्यक्त केला आहे. साहव्या प्रकरणाचें निर्वाण असें नांव आहे. त्याची ग्रंथसंख्या साडे चवदा सहस्र आहे. त्यांच्या पठनानें अविद्येचा समूल उच्छेद होतो; सर्व कल्पना शांत होतात; मोठें कल्याण होतें; चैतन्यात्मा निर्विषय, स्वयंप्रकाश, निरुपद्रव, भ्रमशून्य व कृतकृत्य कसा आहे, याचा अनुभव येतो. जग प्रतिबिंब आहे, असा निश्चय होतो; मनोव्यापार बंद होतात; कार्य, कारण, कर्तृत्व, हेय, उपादेय इत्यादि कल्पना नाहींशा होतात; देहयुक्त असलेला मानव देहरहित असल्यासारिखा

होतो; संसारांत असूनही निःसंसार बनतो; मोठ्या पाषाणाप्रमाणें चैतन्यघन, चैतन्यसूर्य असूनही वृत्तिरहित झाल्यामुळें प्रकाशरहित असल्यासारिखा, अहंकारशून्य व ममतारहित असा तो अधिकारी जीवन्मुक्त होतो. त्या महाबुद्धिमानाच्या हृदयाचा विस्तार हरि–हरादिकांच्या हृदयाहून इतका वाढतो कीं, त्याची लक्षपटीनेंही तुलना करितां येत नाहीं. तात्पर्य, बा रामा, या प्रकरणाच्या योगानें, अनुभवास येणाऱ्या आत्मवस्तूचा विस्तार मर्यादारहित आहे, हें साक्षात् समजतें १७.

सर्ग १८.

(येथें या ग्रंथाचे गुण, मुख्य गौण व आनुषंगिक फळ व उपमेंतील ग्राह्य अंश यांचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, उत्तम क्षेत्रांत योग्य समयीं पेरलेल्या चांगल्या बीजापासून जसें विपुल फल मिळतें, त्याप्रमाणें ही संहिता वाचतांच उत्तम बोध होतो. आतां अनेक अपौरुषेय वेदवाक्यें व उपनिषदें आत्मबोध करीत असतांना, त्यांस सोडून या पुरुषानें केलेल्या संहितेचाच अभ्यास करण्याविषयीं तुह्मीं इतका आग्रह कां करितां–म्हणून तूं विचारशील तर सांगतों–युक्तींच्या द्वारा बोध करून देणारें शास्त्र पुरुषप्रणीत जरी असलें तरी तें स्वीकार करण्यास योग्य होतें. यास्तव, पुरुषानें न्यायी व्हावें. वेदवाक्यें व उपनिषदें अपौरुषेय आहेत, म्हणजे त्यांस कोणीं शरीरधारी मानवानें काव्यादिकांप्रमाणें रचलेलें नाहीं, हें खरें; व त्यामुळेंच तीं पूज्य आहेत. पण त्यांचा अभिप्राय अति गूढ आहे. त्यामुळें वाचकास त्यांच्या अर्थाचा यथार्थ बोध होत नाहीं म्हणून आपल्या हिताकरितां, त्या प्रमाणभूत वैदिक श्रुतींचा त्याग करून या युक्तिपूर्ण व श्रुतिसारभूत ग्रंथाचें सेवन करावें. युक्तवचन बालकापासूनही ग्रहण करावें. अयुक्तवचन ब्रह्मदेवानें जरी सांगितलें तरी त्याचा अव्हेर करावा. श्रुतिवचनें अयुक्त नसलीं तरी तीं सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास अग्राह्य आहेत व हा ग्रंथ श्रुतींचा अर्थ स्पष्ट सांगण्याकरितांच प्रवृत्त झाला आहे. यास्तव, त्याचा आदरानें अभ्यास करावा. कोणी म्हणेल कीं, आह्मीं आमच्या वंशांतील पूज्य लोकांनीं रचलेले ग्रंथच वाचूं. पण तुमचा हा श्रुतिसारभूत ग्रंथ वाचणार नाहीं. तर त्यांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, जवळच असलेल्या गंगाजलाचा त्याग करूनही आमच्या या वडिलोपार्जित खाऱ्या विहिरीचेंच पाणी

आह्मीं पिणार, असें आग्रहानें ह्मणणारे जे आहेत, त्यांनीं खुशाल आपल्या इच्छेप्रमाणें करावें. पण प्रातःकाल होतांच जसा अंधकार नष्ट होतो, त्याप्रमाणें ही संहिता ऐकतांच मोह नष्ट होतो व विवेक उद्भवतो. सुज्ञ वक्त्याच्या मुखानें हिचें श्रवण केलें असतां हळु हळु चित्तावर उत्तम संस्कार होतो. महत्त्व व गुण यांच्या योगानें शोभणारी चतुरता येते. उत्तम शब्दार्थज्ञान होतें. त्यामुळें तो श्रोता सभेचें भूषण होतो. त्यास लोक, विद्वान् समजून, देवाप्रमाणें पूजूं लागतात; त्यास पूर्वापर ज्ञान होतें; त्याचे लोभ–मोहादि दोष नाहींसे होऊन बुद्धि स्वच्छ होते; मन प्रसन्न म्हणजे संकल्प–विकल्परहित होतें; चित्त अक्षुब्ध सागराप्रमाणें स्थिर होतें; दैन्य–दारिद्र्यादि दोष त्याच्या मर्मांचा भेद करीत नाहींत; संसाराची भीति त्याच्या चित्तास स्पर्श करीत नाहीं; दैव व प्रयत्न यांतील कोणाचें केव्हां प्राधान्य असतें याविषयीं त्यास संशय रहात नाहीं; प्रज्ञेचा उदय झाल्यामुळें रागद्वेष नाहींसे होतात व परम शांति अनुभवास येते. विचारी पुरुषाच्या स्वभावांत समुद्राप्रमाणें गांभीर्य, मेरूप्रमाणें धैर्य व चंद्राप्रमाणें शीतलता येते. जीवन्मुक्तांचीं हींच लक्षणें आहेत. ही जीवन्मुक्तता हळूहळू वाढत जाते व शेवटीं सर्व विशेष शांत झाले असतां त्या अवस्थेचें शब्दांनीं वर्णन करवत नाहीं. सर्व अनर्थ, सर्व क्लेश, सर्व दुःखें, सर्व चिंता, सर्व तृष्णा व सर्व, भय एकदांच नष्ट होऊन तो स्वयं नारायण–स्वरूप होतो. या संहितेच्या पठनानें ज्ञानी झालेला अधिकारी विषयरूपी खाड्यांत पडत नाहीं. त्याची ग्राम्यता नाहींशी होते. सदाचार व साधूंचें शील यांत त्याची बुद्धि आसक्त होते. मोक्षाचे उपाय समजल्यामुळें ज्याचें अंतःकरण शुद्ध झालें आहे, अशा त्यास कोणतीही अवस्था व्याकुळ करूं शकत नाहीं. उत्पत्ति व नाश हा एक मायिक चमत्कार आहे, असें समजून तो त्याची उपेक्षा करूं लागतो. या शास्त्राचा विचार केला असतां, यांत सांगितलेल्या प्रत्येक अवस्थेचा अनुभव येतो. या संहितेंत सर्व काव्यगुण असल्यामुळें ती रमणीय व मनोरंजन करणारी झाली आहे. व्युत्पन्न पुरुषास हिच्या अवलोकनानें सहज ज्ञान होतें. पण या सुबोध शास्त्राचाही ज्यास सहज बोध होण्यासारिखा नसेल, त्यानें ज्ञानी पंडिताच्या मुखानेंच याचें श्रवण करावें. याचें श्रवण, मनन व निदिध्यासन केलें असतां, तप, ध्यान, जप इत्यादिकांचें फल मिळतें व मोक्षाचा मार्ग व्यक्त होतो. याच्या वारंवार अभ्यासानें विलक्षण पांडित्य येतें. "हा मी" व "हें जग" हा भ्रम आपोआप नाहींसा

होतो. चित्रांतील सर्प पाहून जसें कोणालाही भय वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषास या चित्रतुल्य जगाकडे पाहून व त्यांतील अनेक अवस्थांचा अनुभव घेऊन सुखदुःखादि वाटत नाहींत. ज्ञानास प्रतिबंध करणाऱ्या दोषांचें निरसन कसें करावें हें समजण्यास अध्यात्मशास्त्र हाच एक उत्तम उपाय आहे. झाडाचें फूल व पान तोडावयासही कांहीं आयास लागत असतील; पण योग्य अधिकाऱ्यास या संहितेच्या अध्ययनानंतर परम पदाच्या प्राप्त्यर्थ कांहीं आयास करावे लागत नाहींत. कारण अंतःकरणालाही स्पंदनरहित करून सोडावें, असा उपदेश यांत केलेला आहे. सुखदायी आसन घालून, मिळेल तें खाऊन, सदाचाराच्या विरुद्ध असलेला आचार सोडून आणि देश व काल यांस अनुसरून, विचार करून, जो धन्य पुरुष या अथवा दुसऱ्या सच्छास्त्रांचा अभ्यास करितो व यथासंभव सत्संग करितो, त्यास संसाराची शांति करणारा महाबोध होतो; व त्याच्या योगानें तो अपवित्र गर्भाशयांतून व असह्य क्लेशांतून मुक्त होतो. पण जे पापी अशा या घोर यातनेस व यातनामय संसारास भीत नाहींत व भोगांमध्यें निमग्न होऊन रहातात त्या कृमितुल्य अधमांचें नांवही घेऊं नये.

असो, राघवा, आतां हें सुंदर शास्त्र कसें श्रवण करावें तें सांगतों. यांत दृष्टांतांचें प्राधान्य आहे. यास्तव दृष्टांत म्हणजे काय हें मी तुला सांगतों. ज्या अनुभवास आलेल्या वस्तूचा निर्देश करून त्यावरून इष्ट अर्थाचें ज्ञान करून देतात, त्यास दृष्टांत म्हणतात. तो बोधद्वारा उपकारक आहे. अपूर्व, म्हणजे कधीं अनुभवास न आलेली वस्तु किंवा स्थिति दृष्टांतावाचून समजून देतां येत नाहीं. पण रामा, मी जे दृष्टांत देणार आहें, ते सर्व सकारण म्हणजे जन्य व त्यामुळेंच असत्य असणार, हें उघड आहे. पण त्यांवरून ज्याचा बोध करून घ्यावयाचा तो परमार्थ सत्य व नित्य आहे. यास्तव मृत्तिका, सुवर्ण, इत्यादि असत् पदार्थांचें दृष्टांत देऊन मी जरी तुला सत्य ज्ञान करून देणार आहे, तरी जन्यत्व, मिथ्यात्व इत्यादि दृष्टांतांचे इतर धर्म सोडून, जेवढ्यापुरता दृष्टांत दिला असेल तेवढ्याचपुरता ब्रह्म–बोध करून घ्यावा. जसें–ब्रह्माच्याठायीं हें जग रज्जु–सर्पाप्रमाणें भ्रांतिकल्पित आहे, असें म्हटल्यास दोरीच्या आश्रयानें सापाचा भ्रम होणें, एवढाच दृष्टांताचा भाग दार्ष्टांतिक ब्रह्माचेठायीं घ्यावा. दोरीप्रमाणें तें दृश्य असलें पाहिजे, लांब असलें पाहिजे, मंद अंधकारांत पडलेलें असलें पाहिजे, इत्यादि दोरीचे अन्य धर्म घेण्याचें कारण नाहीं. त्याचप्रमाणें दार्ष्टांतिक ब्रह्माचें सत्यत्वादि धर्म दोरीचे ठायीं असले पाहिजेत,

असेंही समजण्याचें कारण नाहीं. ब्रह्म सर्व सृष्ट पदार्थांहून विलक्षण आहे. तेव्हां त्याला सर्व प्रकारें सदृश दृष्टांत कसा मिळणार? पण श्रोत्यांस त्या निरुपम तत्त्वाची कांहीं कल्पना करितां यावी ह्मणून या स्वप्नतुल्य मिथ्या जगांतील पदार्थांचे एकदेशी दृष्टांत द्यावे लागतात व साक्षात्कार होई तोंच त्यांचें महत्त्व असतें. कारण ब्रह्मात्मज्ञान झालें म्हणजे हें सर्व दृष्टांत व शास्त्रें निरुपयोगी व खोटीं भासूं लागतात; व हे सर्व, साधकास मार्ग दाखविण्याकरितां योजिलेले उपाय आहेत, असें कळून येतें. परंतु शास्त्राभ्यासाच्या योगानें ज्यांच्या चित्तावर उत्तम संस्कार झालेले नसतात, त्यांस "हें जग मिथ्या आहे," असें एकाएकीं समजत नाहीं. कारण "हें सर्व सत्य आहे" अशाप्रकारचा त्यांचा दृढ व अनादि संस्कार लवकर जात नाहीं. जगाला स्वप्नांतील, मनोराज्यांतील व ध्यानसमयीं मानसपूजेकरितां कल्पनेनें तयार केलेल्या नगराचा लौकिक दृष्टांत दिला आहे, व तो मात्र जगाला सर्वप्रकारें लागू आहे असें समजावें. कारण ब्रह्माप्रमाणें जग सृष्टीहून अत्यंत विलक्षण नाहीं. अथवा शास्त्रीय किंवा लौकिक कोणताही दृष्टांत एकदेशीच घ्यावा. कारण मणि (रत्न) दिव्याप्रमाणें दिसतो, असें ह्मटल्यास मण्यामध्यें दिव्याप्रमाणें तेल, वात इत्यादि सर्व आहे, असें कोणी समजत नाहीं. तर प्रकाश हा अंश त्या दोघांच्या ठिकाणीं सारखाच आहे, एवढेंच लोक समजतात. यास्तव दृष्टांताचा एक अंश घेऊन दार्ष्टांतिकाची कल्पना करावी. तिच्या योगानें ब्रह्माचें परोक्ष ज्ञान झालें असतां, अविद्येचा नाश होण्याकरितां "मी ब्रह्म आहे" या महावाक्याच्या अर्थाचा निश्चय करावा. "जगांतील सर्व अनुभवांच्या विरुद्ध मी असें कसें समजूं," असें म्हणून आपला अश्रद्धा किंवा शुष्क तार्किकता व्यक्त करूं नये. कारण "मी ब्रह्म आहें" अशी निरंतर भावना केल्यामुळें ब्रह्मात्मसाक्षात्कार झाला कीं, जगांतील–मी गोरा आहें, मी ब्राह्मण आहें, मी विद्वान् आहें; मी कर्म–कर्ता आहें; मी फल–भोक्ता आहें; इत्यादि अनुभव भ्रम ठरतात. ब्रह्म प्रमाणभूत आहे कीं अप्रमाण आहे; जग प्रकृतीचा विकार आहे कीं परमाणूंच्या योगानें बनलेलें आहे; इत्यादि संशय व तर्क नाहींसे होतात व अनर्थांची निःशेष निवृत्ति होते. आतां–स्वभावतःच प्रिय असलेल्या भार्या–पुत्रादि सहज सुखदायक विषयांत प्रवृत्त करणाऱ्या व त्यामुळेंच हितकर वाटणाऱ्या भगवान् चार्वाकाच्या मताचें उल्लंघन करून जप–तप–नियमादिकांच्या योगानें अनेक क्लेशकारक, दारिद्र्यपूर्ण व भिकारी बनवून भार्यादिकांची

ताटातूट करविणारें हें तुमचें वैदिक मत कोण मानणार ? असें म्हणशील; पण तें बरोबर नाहीं. कारण विचार करून पाहिला असतां वैद्याप्रमाणें वाटणाऱ्या आह्मां ब्रह्मनिष्ठांचें, ऐकण्यास अगदीं अप्रिय असलेलें वचनच परिणामीं परमानंदरूप परब्रह्म–प्राप्ति करून देणारें आहे, असें कळून येईल; व केवळ क्षणिक सुखदायी विषयांमध्यें प्रवृत्त करणाऱ्या चार्वाकापेक्षां नित्यसुखाच्या साधनांचें अनुष्ठान करावयास लावणारे आह्मी वैदिकच अधिक हितकर आहों, अशी खात्री होईल. रामचंद्रा, प्रियभार्येचें भाषण जरी कानास गोड लागलें. तरी परिणामीं फारसें हितकर नसल्यामुळें, तें ऐकल्याबरोबर कानास तृप्त न करणाऱ्या वेदवाक्याची बरोबरी करूं शकणार नाहीं, हें तूं ध्यानांत धर. चार्वाकाप्रमाणें कपिल–कणादादि तत्त्ववेत्तेही खरे हितकर्ते नव्हेत; असें तूं निःसंशय समज. कारण त्यांचा उपदेश उपनिषदांस धरून नसतो. ते आपल्या कल्पनेप्रमाणें उपदेश करीत सुटतात. शिवाय त्यांना अनुभवाचा गंधही नसतो. आह्मीं जें सांगतों तें साक्षात् अनुभवास येणारें आहे, आह्मीं तसा अनुभव घेतला आहे, आमच्या मार्गानें जो जाईल त्यासही आमच्याप्रमाणेंच तो येईल. यास्तव अध्यात्मशास्त्राचा अंगीकार करून प्रत्येकानें आपलें हित करून घ्यावें. (सर्ग १८ समाप्त)

सर्ग १९.

या सर्गांत, सर्वसाक्षी ब्रह्मच प्रमाण आहे, असें सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—रामा, दृष्टांतांतील विशिष्ट व विवक्षित भाग मात्र घ्यावा. कारण दृष्टांत व दार्ष्टांतिक यांचें सर्व साम्य झाल्यास ते ते भिन्न पदार्थ आहेत असेंही ह्मणतां येणार नाहीं, असें मी वर सुचविलें आहे; तें विसरूं नको. एक, अद्वितीय व ज्ञानस्वरूप आत्मतत्त्वच वेदांताचा विषय आहे, व तोच शास्त्रार्थ आहे. त्याचा साक्षात्कार झाला असतां महा–वाक्यार्थ सिद्ध होतो; अज्ञान व अज्ञानाचें "मी कर्ता, भोक्ता" इत्यादि कार्य नष्ट होतें, व त्यामुळें परम शांति अनुभवास येते. तेंच निर्वाण होय. असल्या या निर्वाणाकडे सर्व लक्ष्य ठेवून उत्तम अधिकाऱ्यानें या दृष्टांतादिकांच्या भानगडींतही फारसें पडूं नये. कोणत्या तरी युक्तीनें शांति देणाऱ्या महावाक्याच्या अर्थाचा आश्रय करावा. कारण शांति हेंच परम श्रेय आहे. करितां तिच्या प्राप्ती–

विषयीं प्रयत्न करावा. कारण तयार होऊन पुढें आलेल्या भातानें क्षुधाशांति करून घ्यावयाची सोडून त्याच्याविषयीं व्यर्थ तर्क करीत बसण्यांत फारसें भूषण व लाभही नसतो. मुलानें औषध प्यावें म्हणून त्यास त्याची आई किंवा आजी–बाळा, हें औषध पी, म्हणजे तुझी शेंडी तुझ्या मोठ्या भावाप्रमाणें लांब होईल,–असें सांगते. त्यामुळें हें औषध आपलें इष्ट कार्य करणारें आहे, असें त्या बालकास वाटतें व तो तें कडुं असलें तरी घेतो. त्याप्रमाणेंच साधकाची रुचि वाढविण्याकरितां किंवा हें इष्ट साधन आहे जसें समजावें म्हणून शास्त्रांत दृष्टांत व युक्त्या योजिलेल्या असतात. त्यांचा योग्य उपयोग करून घ्यावा व परम पद मिळवावें. अविवेकी होऊन भोगामध्यें गढून जाऊं नये. विचारी होऊन शांति देणाऱ्या शास्त्राचें सतत अध्ययन करावें. शास्त्राचा उपदेश, सौजन्य, सात्विकबुद्धि व आत्मसाक्षात्कार यांनीं अधिक अधिक संपन्न होऊन धर्मक्रिया कराव्या. परमशांति प्राप्त होई तों शास्त्रार्थाचा विचार करीत रहावें. आत्म्याच्या स्वरूपामध्यें स्थिर झाल्यामुळें भवसागरांतून पार निघून गेलेल्या गृहस्थास व यतीस ऐहिक व पारलौकिक फलाची आशा नसते. त्यामुळें तो कृतकृत्य होतो. अशा पुरुषानें शांत व गंभीर होऊन रहावें. आत्म्याचा बोध आपल्या हिताकरितां करून घ्यावा. " मी ज्ञानी आहें, मी वेदांती आहें, तुह्मी सर्व अज्ञ आहां, पामर आहां, संसारी आहां, " इत्यादि आसुरी शब्द तोंडांतून उच्चारून, स्वस्तुति व परनिंदा हीं महा पापें करण्याकरितां, केवल शाब्दबोध करून घेऊन, तेवढ्यानेंच आपणास धन्य मानून घेऊं नये. कांहीं विद्वान् खंडन–मंडनादि विक्षेप उत्पन्न करणाऱ्या व वाद–विवादात्मक कर्मांमध्यें मोठ्या रुचीनें प्रवृत्त होतात. पण त्यामुळें त्यांची मोठी हानी होते, हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाहीं. आत्मतत्त्व सर्वत्र सम आहे. तें वादाचा विषय नव्हे. पण अभिमानी पंडितांस हें परम सत्य कळत नाहीं; किंवा कळत असूनही त्याप्रमाणें त्यांचें आचरण होत नाहीं. आत्मवस्तु एकाप्रकारची असतांना केवल अभिमानानें ती भलत्याच प्रकारची आहे, असें ते प्रतिपादितात. पण त्यामुळें आपलाच आत्मा मलिन होतो हें त्यांच्या ध्यानांत नाहीं. अनेक वादी अनेक प्रमाणांची कल्पना करीत असतात; पण त्या सर्वांचें प्रत्यक्–आत्मतत्त्व हेंच एक प्रमाण आहे. सर्व प्रमाणांचें सार इंद्रियें आहेत व सर्व इंद्रियांचें सार अपरोक्ष ज्ञान आहे. अपरोक्ष ज्ञानच मुख्य प्रत्यक्ष होय. अनुभव, प्रतिपत्ति, वेदन हीं त्या साक्षी

चैतन्याचीं यथार्थ नांवें आहेत. प्राणधारण केल्यामुळें साक्षीसच जीव ह्मणतात. बुद्धि-वृत्ति-युक्त साक्षिचैतन्यास संवित् म्हणतात. तीच बुद्धि-वृत्तिद्वारा बाह्य पदार्थांशीं संगत होऊन तदाकार झाली असतां, विषय होते. सारांश, कर्ता, करण, कार्य; भोक्ता, भोगसाधन, भोग्य; ज्ञाता, ज्ञानसाधन, ज्ञेय; इत्यादि त्रिपुट्या या साक्षिचैतन्याहून भिन्न नाहींत. अथवा साक्षिचैतन्याचींच तीं भिन्न भिन्न अवस्थेंतील नांवें आहेत. पाणीच जसें तरंगरूपानें दिसतें त्याप्रमाणें हें चैतन्यच जगद्रूपानें भासतें. तें साक्षिप्रत्यक्ष सृष्टीच्या आरंभीं निष्कारण असतें. पण पुढें स्वतःच सर्व-लीलेनें स्फुरण पाहून आपलें आपणच कारण होतें. पण एकच वस्तु अज्ञानावाचून आपलेंच आपण कारण व कार्य होऊं शकत नाहीं. आत्म्याच्या अनाज्ञामुळेंच जीवभाव येऊन, जग सत्य आहे, असा भास होतो. तस्मात् हें जग आरोपित आहे. विचार सुद्धां आत्म्याचेंच रूप आहे. तेव्हां तो जगद्भ्रम दूर करून परम पुरुषार्थरूप प्रत्यक्ष किंवा आणखी कांहींहि या साक्षिचैतन्याहून निराळें नाहीं, असें वर सांगितलेंच आहे. यास्तव विचारी पुरुष जेव्हां आत्मरूप होऊन जातो तेव्हां त्याच्याविषयीं कांहींच बोलतां येत नाहीं. तो सत् आहे, असेंहि ह्मणतां येत नाहीं व असत् आहे असेंहि म्हणवत नाहीं. असल्या विचारानें मन अति शांत होतें; देह व इंद्रियें यांची प्रवृत्तिही बंद होते, व जग सत्य आहे, असेंहि पुनरपि वाटत नाहीं. मन हेंच सर्व प्रवृत्तींचें कारण आहे. तेव्हां तें निश्चल झाल्यावर सर्वशून्य होणें साहजिकच आहे. मनोरूपी यंत्र चालूं लागलें कीं, इंद्रायादि इतर यंत्रें प्रवृत्त होतात व ज्ञानादि क्रिया होतात, हें सर्वांस ठाऊक आहेच. पण विषयसंस्कार किंवा मागें सांगितलेल्या वासना मनास गति देत असतात त्यांस अडवून धरिलें पाहिजे. पण दीर्घ प्रयत्नावांचून हें महत्कृत्य घडत नाहीं. यास्तव, बा रघुनंदना, तूं वासनांचा उद्भवच न होईल, असा मोठ्या शौर्यानें यत्न कर. शूर पुरुषावाचून परम पदास जिंकण्याचें हें अवघड काम होणार नाहीं. विचार हें या विजयांतील मुख्य अस्त्र आहे. आचारसंपन्न शुद्धचित्त पुरुषास या परमास्त्रानेंच परमानंदाचा लाभ होतो. (१९)

सर्ग २०.

(प्रज्ञावृद्धीचा प्रकार, महापुरुषाचें लक्षण व सदाचार यांचें या सर्गांत वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ--रामा, प्रथम साधूची संगति धरावी. त्याच्या उपदेशाप्रमाणें युक्तीनें बुद्धि वाढवावी. त्यानंतर महापुरुषांच्या लक्षणांनीं आपणांमध्यें महापुरुषता आणावी. सर्व उत्तम गुण एकाच पुरुषाचेठायीं नसतात, यास्तव ज्या ज्या पुरुषामध्यें जो जो विशेष गुण आढळेल तो तो आपणामध्यें आणण्याचा प्रयत्न करावा. सर्वगुणसंपन्न होणें हीच महापुरुषता होय. ती शमादिगुणांच्या योगानें तर फारच शोभते. पण आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानावाचून कोणतीहि सिद्धि मिळत नाहीं. ज्ञानाच्या योगानें शमादिकांची वृद्धि होते व शमादि उपायांच्या योगानें ज्ञानाची वृद्धि होते. वृष्टीमुळें जसे धान्यास अंकुर येतात, त्याप्रमाणें सदाचरणामुळें शमादि गुणांचा उद्भव होतो. यास्तव सदाचरण सर्वांत अधिक प्रशस्त होय. पण तें ज्ञानावाचून संभवत नाहीं. सारांश, सदाचार, ज्ञान व शमादि गुण एकमेकांच्या वृद्धीस कारण होतात. यास्तव त्यांचा एकाच काळीं व सारख्याच आदरानें अभ्यास करावा. शेतास राखणाऱ्या स्त्रिया, पक्ष्यांनीं उडून जावें म्हणून टाळ्या वाजवितात. व त्याबरोबर गाणीं गावून आपलें चित्तरंजन करून घेत असतात. त्याप्रमाणें आसक्ति, क्रोध व लोभ, इत्यादिकांचें निवारण करण्याकरितां शमादिकांचा अभ्यास करूं लागलें असतां, ज्ञानादिकांची वृद्धि हें फल सहज मिळतें. असो, दशरथनंदना, मी तुला येथवर ज्ञानाचीं सदाचारादि साधनें पुनः पुनः प्रसंग आणून सांगितलीं. आतां यापुढें ज्ञानक्रम ऐक. तो तज्ज्ञ व सत्यभाषण करणाऱ्या ब्रह्मनिष्ठाच्या तोंडूनच ऐकावा; म्हणजे श्रोत्याची इच्छा नसली तरी तो परम पदास प्राप्त होतो. (२०)

दुसरें मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण समाप्त

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

बृहद्योगवासिष्ठ.

प्रकरण ३ रें.—जगदुत्पत्ति.

अथ तृतीयमुत्पत्तिप्रकरणम् ।

सर्ग. १

(या सर्गात, ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे. कर्मादि दुसरें कांहीं नाहीं, असें सांगून बंधाच्या कारणाचेंही वर्णन केलें आहे.)

श्रीगणेशाय नमः । श्रीशंकराचार्यचरणारविंदाभ्यां नमः ।

श्रीवसिष्ठ—रामराया, विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांनीं संपन्न असलेल्या पुरुषानें अथवा स्त्रीनें तत्त्वाचा अपरोक्ष साक्षात्कार होईपर्यंत विचार करावा, असें मी तुला मागच्या प्रकरणांत सांगितलें. आतां या प्रकरणांत सृष्टि कशी झाली, हें सांगून मला अद्वैत ब्रह्माचें प्रतिपादन करावयाचें आहे. उपनिषदांतील महावाक्यांच्या श्रवणानें चित्तांत अखंडाकार वृत्ति उत्पन्न होते. तिच्या योगानें ब्रह्मवेत्ता स्वतत्त्वास साक्षात् जाणतो व परमार्थिक-नित्यमुक्त-पूर्णरूपानें प्रकाशमान होतो. तात्पर्य, स्वमुक्तीस महावाक्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या वृत्तीवांचून दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नसते. कारण हें-देह, इंद्रियें, इत्यादि व आकाशादि बंधरूप-दृश्यजात प्रत्यगात्मभूत ब्रह्मामध्यें स्वप्नाप्रमाणें भासत असतें. त्यामुळें स्वप्नांतील सुखदुःखादि बंधांच्यां निवृत्तीस जागें होणें यावांचून दुसऱ्या कशाचीही जशी अपेक्षा नसते, त्याप्रमाणें या जाग्रत्-बंधापासून सुटण्यास पूर्वोक्त वृत्तीवाचून दुसरें कांहीं लागत नाहीं, असा त्रिकालाबाधित नियम आहे. यास्तव सांप्रतकालींही जो कोणी अधिकारी श्रवणादि उपायांच्या योगानें त्या तत्त्वास यथार्थपणें (म्हणजे मीच तें परमतत्त्व आहें, असें साक्षात्) जाणतो त्यास पूर्ण व नित्यमुक्त ब्रह्मभावरूप फलही मिळतें. जीवंतपणींच त्याला परमानंदाचा साक्षात्कार होतो. म्हणजे अध्यस्त वस्तु अधिष्ठानाहून पृथक्

नसते हा, अथवा अध्यरोपापवाद हा न्याय आह्मीं येथें संक्षेपतः सुचविला आहे. पुढें याचेंच विस्तारपूर्वक वर्णन करणार आहों. या न्यायानें ब्रह्माकाशामध्यें अध्यारूपक्रमानें हा सर्व दृश्यप्रपंच आहे किंवा या सृष्टींत अपवादक्रमानें ब्रह्मावाचून दुसरें कांहीं नाहीं, असा निश्चय झाला असतां "भगवन्, हें नाश पावणारें काय आहे? उत्पन्न कोण होतें व वृद्धि कोणाची होते?" इत्यादि जे प्रश्न तूं मागें केले होतेस त्यांचें आपोआप निरसन होतें. कारण सत् वस्तूचा नाश होत नाहीं व असत् वस्तु उत्पन्न होऊन वाढत नाहीं; हा सिद्धांत समजल्यावर नाश पावणें, उत्पन्न होणे व वृद्धि पावणें, हे धर्म कोणाचे आहेत, असा प्रश्नच करितां येत नाहीं. असो; तर, हे रघुवीरा, आतां मी तुला हेंच तत्त्व, प्रमाण व अनुभव यांच्या द्वारा मला जसें समजलें आहे, परीक्षण करून पहिल्यावर जसें त्याचें वस्तुत्व सिद्ध झालें आहे, साधन व युक्ति यांच्या योगानें ज्या क्रमानें त्याचें निरूपण करितां येतें व श्रोत्यांच्या बुद्धीचा जसा परिपाक झाला असेल त्याप्रमाणें, सांगतों.

चैतन्याकाश जीवभावास प्राप्त होऊन स्वप्नामध्यें हें जग पहातें. स्वप्नांत पाहिलेले विषय जागे होतांच नाहींसे होतात. पण त्यांचें ज्ञान नाहींसें होत नाहीं. त्याप्रमाणें जागाचा बाध झाला तरी त्याचें ज्ञान बाधित होत नाहीं. यावरून ज्ञानशक्ति नित्य असल्याचें ठरतें. त्याचप्रमाणें 'अहं' ह्मणजे मी, असें प्रत्यक्–आत्म्याशीं तादात्म्य पावून आंतरभावानें व त्वं ह्मणजे तूं असें पराक्–बाह्य–भावानें अनुभवास येणारें जग स्वप्नांतील संसाराप्रमाणेंच अगदीं पूर्णपणें आहे. म्हणजे तें मिथ्या आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं.

असो; मी आतां हें तुला तिसरें जगदुत्पत्ति–प्रकरण सांगतों. याच्या श्रवणानें तुझा बंध तुटेल. कारण जगत् दृश्य आहे, असें वाटल्यामुळेंच बंध होतो. पण दृश्य प्रपंच नाहीं. तो भासत असला तरी मिथ्या आहे, असें एकदां निश्चयपूर्वक समजलें कीं, बंध नाहींसा होतो. आतां दृश्य जगाच्या अस्तित्वाचाच असंभव कसा आहे, तें क्रमानें ऐक. उत्पत्ति, वृद्धि, नाश, स्वर्ग, नरक, इत्यादि बंध हा द्रष्ट्याचा (आत्म्याचा) धर्म आहे, असा अनुभव येत असल्यामुळें त्यास दृश्य कोटींत न धरतां द्रष्टृ–कोटींतच घेतलें पाहिजे, असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. पण तें अक्षरशःखरें नाहीं. कारण जो उत्पन्न होतो त्याचीच वृद्धि होते; तोच नाश

पावतो; तोच धर्माचरणानें स्वर्गास जातो; तोच अधर्म करून नरकांत पडतो व आत्मसाक्षात्कारानें तोच मुक्त होतो हें खरें; पण आत्मा उत्पन्नच होत नाहीं. स्वस्वरूपाचें ज्ञान न झाल्यामुळें तो उत्पन्न होतो, इत्यादि भ्रम होतो. आत्म्याच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्ञान नसल्यामुळेंच त्यास बंध असल्यासारखें वाटतें. यास्तव आत्म्याच्या बोधाकारितां दृश्य जगाचा असंभव आहे, असें आतां अगोदर मी तुला सांगतों. उत्पत्ति, वृद्धि इत्यादि विकारांचा संबंध या दृश्य संसाराशींच असतो. आत्मा त्रिकालीं निर्विकार असल्यामुळें त्याच्याशीं, त्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि विकारांचा मुळींच संबंध नसतो. उपनिषदांतहि अक्षरशः असेंच सांगितलें आहे. यास्तव बंध द्रष्ट्-कोटींत येत नाहीं. तो दृश्य-कोटींतच रहातो, या प्रथम सर्गांत मी तुला हा सिद्धांतच संक्षेपतः सांगतों व पुढें त्याचाच विस्तार करीन. आत्मा त्रिकालीं निर्विकार आहे, असा जो वर उल्लेख केला आहे, तो सत्य कसा तें आतां तूं पहा. हें जें चराचर जग दिसत आहे तें, सर्व स्वप्न जसें गाढ निद्रेंत लीन होतें त्याप्रमाणें प्रलयांत नष्ट होतें, म्हणजे सांख्यांची प्रकृति, व नैय्यायिकांचे परमाणुहि त्या वेळीं अवशिष्ट रहात नाहींत. सर्व दृश्य जगाचा लय झाला असतां, अमूर्त असल्यामुळें क्रियारहित, त्रिविधपरिच्छेदशून्य असल्यामुळें गंभीर, रूपरहित असल्यामुळें जें तेनहि नव्हे व स्वयंप्रकाशरूप असल्यामुळें जें तम (अंधकार) ही नव्हे; सर्वधर्मरहित असल्यामुळें जें अवर्णनीय आहे; व अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळें किंवा प्रपंचाच्या अनेक संस्कारांचें आधाररूप असल्यामुळें जें विशेषतः व्यक्त नाहीं, असें कांहीं सत् अवशिष्ट रहातें. त्या सत् वस्तूचा अधिकाऱ्यांस उपदेश करितां यावा ह्मणून ऋत, आत्मा, पर, ब्रह्म, सत्य, इत्यादि संज्ञा विद्वानांनीं कल्पिल्या आहेत. श्रुतीसारख्या उत्कृष्ट प्रमाणावरून त्याचें ज्ञान होत असल्यामुळें त्यास ऋत ह्मणतात. तें सर्वांस व्यापून रहात असल्यामुळें, सर्वांचें ज्ञानद्वारा ग्रहण करीत असल्यामुळें, विषयांचा उपभोग घेत असल्यामुळें व सर्व वस्तूंमध्यें त्याची अनुवृत्ति झाल्यामुळें, ह्मणजे तें अखंड असल्यामुळें त्यास आत्मा ह्मणतात. त्याच्याठायीं सत्यतेची परमावधि असल्यामुळें त्यास पर ह्मणतात. सर्वांहून मोठें असल्यामुळें किंवा जगदाकारास पुष्टि देत असल्यामुळें तें ब्रह्म होय. विद्वानास त्याचा यथाशास्त्र अनुभव येत असल्यामुळें त्याला सत्य ह्मणतात. सृष्टीच्या आरंभीं तो आत्मा चैतन्यस्वभावानें जशाचा तसाच असतो. पण मोहामुळें आकाशादि क्रमानें उत्पन्न झालेला जो दुसरा लिंग-समष्टिरूप जडै-

समूह तो त्याच्या प्रवेशामुळें, व 'हाच मी आहें' असा त्यानें अभिमान धरिल्यामुळें, त्याच्यासारखाच सचेतन भासतो व त्यांतील प्राणांस धारण करणें या उपाधीमुळें तो (आत्मा) जीव या भावी निंद्य नांवास पात्र होतो. तें नांव देहोत्पत्तीनंतर व्यक्त होणाऱ्या वाणीच्या आधीन असल्यामुळें त्यास देहोत्पत्तीनंतर प्राप्त होत असतें. ह्मणून त्यास 'भावी' असें ह्मटलें आहे. हा त्याचा जीवभाव अतिभ्रांतीमुळें संपादन झालेला असतो; वस्तुतः नव्हे. सारांश, सृष्टीच्या आरंभीं मोहामुळें त्यास असत्य समष्टि–जीवभाव प्राप्त होतो. पण तो केवळ ज्ञानशक्तिसाध्य असतो. ह्मणजे नुसत्या ज्ञानशक्तीच्या योगानेंच समष्टि–जीवाची उत्पत्ति होते. नंतर या समष्टि–जीवाच्या ठिकाणची क्रियाशक्ति व त्या सत्‌ची ज्ञानशक्ति या दोन शक्तींच्या योगानें मन ही वस्तु निर्माण होते. प्राण धारण करणें या शक्तीस प्राप्त झालेला तो भौतिक लिंगात्माच मन होतो, असा याचा भावार्थ समजावा. मन या स्वरूपास प्राप्त होतांना तो भूतात्मा संकल्पविकल्पांचें मनन केल्यामुळें जरा मंद होतो. तात्पर्य आपल्या परमात्मभावास विसरून जाऊन तो जीव, संकल्प व विकल्प हे आत्मधर्म आहेत असें समजतो. अतिस्थिर समुद्रापासून जसे अस्थिर तरंग उत्पन्न व्हावे तशांतलाच हा मनाच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे. याप्रमाणें समष्टि मनोभावास प्राप्त झालेलें हिरण्यगर्भसंज्ञक तत्त्व दुसऱ्या कोणाच्या बोधावाचून पूर्व वासनेप्रमाणें विराड्भाव, भुवनादिभाव, जरायुजादि चार भूतसमुदाय, इत्यादि सर्व निर्माण करितें. त्याचा प्रत्येक संकल्प सत्य असल्यामुळें संकल्पाबरोबर तत्काल तसेंच घडतें. प्रथम स्वयंप्रकाश सत् असणें, पुढें त्यासच भ्रांतीनें प्राणी धारण करण्याची शक्ति येणें, ह्मणजे त्यानें भावी समष्टि होणें; त्यानंतर समष्टि–मन उत्पन्न होणें, ह्मणजे हिरण्यगर्भाचा जन्म होणें, व त्यानें स्वतः सर्व स्थूल सृष्टि केवळ संकल्पानें रचणें हा ब्रह्माचे ठायीं जगाचा अध्यारोप आहे. पण अशा शेंकडों अध्यारोपांनींही अधिष्ठानभूत ब्रह्माच्या पारमार्थिक स्थितींत कांहीं अंतर पडत नाहीं. कारण सोन्याचें कडें सोन्याहून जसें भिन्न नसतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं भ्रांतीनें भासणारें जग ब्रह्माहून निराळें नाहीं. ब्रह्म व जग यांची सत्ता एकच आहे. पण ती (सत्ता) स्वयंसिद्ध ब्रह्माचेठायीं स्वाभाविकपणें असते व जगाचेठायीं स्वाभाविकपणें नसते. कारण जगाची सत्ता ब्रह्माच्या आधीन आहे. सोन्याच्या कड्याची सत्ता सोन्याच्या सत्तेहून निराळी नाहीं व सोन्याच्या सत्तेनेंच कडें सत्तावान् असतें, हें प्रसिद्ध आहे. जगाला जर स्वतःची

सत्ता नाहीं तर त्याच्याठायीं ती भासते कशी? ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. खोट्या मृगजळाच्या सत्तेप्रमाणें किंवा गारुड्याच्या गारुडी सत्तेप्रमाणें ती भ्रमानें भासते. ह्मणूनच त्या भासणाऱ्या जगाच्या सत्तेला सर्वज्ञांनीं अविद्या, संसृति, बंध, माया, मोह, महत्, तम, इत्यादि नांवें योजिलीं आहेत. आत्मज्ञानाच्या योगानें तिचा नाश होतो. ह्मणून तिला अविद्या म्हणतात. देवलोक, मनुष्यलोक, पशुपक्ष्यादि तिर्यक् प्राणी व वृक्ष–पाषाणादि नारकीयोनी यांत जन्मादिरूप संसरण करण्यासही कारण होत असल्यामुळें या सत्तेला संसृति ह्मणतात. ही चैतन्याच्या पारतंत्र्यास कारण होते; ह्मणून हिला बंध ह्मणतात. ही मिथ्या असल्यामुळें हिला माया हें नांव दिलें आहे. भ्रमाला कारण होत असल्यामुळें हिला मोह हें यथार्थ नांव योजिलें आहे. ही दुस्तर असल्यामुळें हिला महत् ह्मटलें आहे, व आत्मस्वरूपास ही आच्छादित करीत असल्यामुळें हिला तम ही संज्ञा दिली आहे. रामा, मी तुला अगोदर बंधाचें स्वरूप सांगतों, ह्मणजे मोक्षाचें स्वरूपहि सहज समजेल. द्रष्ट्यास दृश्याची सत्ता सत्य वाटणें, हाच बंध होय. दृश्य जगाच्या योगानेंच द्रष्टा बद्ध झाला आहे. दृश्याच्या अभावीं तो मुक्त होतो. जग, मी, तूं इत्यादि मिथ्या आत्यास दृश्य ह्मणतात. यांचा जोंपर्यंत संभव असतो तोंपर्यंत मोक्ष होत नाहीं. पण हें दृश्य, नाहीं; नाहीं; नाहीं; अशा संकल्पोत्पादक व्यर्थ प्रलापांनीं नाहींसें होत नाहीं. तर उलट आत्मज्ञानावांचून जिह्वेनें उच्चारिलेल्या या शब्दांच्या योगानें दृश्य–व्याधि अधिक वाढते. अनेक तर्क, तीर्थाटन, नियम इत्यादिकांच्या योगानेंही या रोगाचा क्षय होणार नाहीं. दृश्याच्या अस्तित्वाची अनादरानें उपेक्षा करून चालत नाहीं; तर विचारानें तिचा बाधच करावा लागतो. दृश्याची स्वतः सत्ता जर मानली तर तिचा बाध होणें अशक्य होणार व मग मोक्षाची आशाहि करावयास नको. कारण, असत्वस्तूचा कधीं भाव (अस्तित्व) नसतो वा सत्वस्तूचा कधीं अभाव होत नाहीं–असा नियम आहे. तपादि दुसऱ्या कोणत्याहि साधनाच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार होत नाहीं व तो होई तों द्रष्टा कोणत्याहि जरी अवस्थेंत जाऊन राहिला तरी तेथें दृश्याचा भास झाल्यावांचून रहात नाहीं. वास्तव एका गावांतून किंवा घरांतून उठून दुसरीकडे जाऊन बसल्यावर, मी देशत्याग किंवा गृहत्याग केला, असें नुस्तें समजल्यानेंच जसा खरोखर देशादि–त्याग होत नाहीं; (कारण दुसरीकडे गेल्यावर सुद्धां त्याला तेथील

गांवाची व घराची गरज असते) त्याप्रमाणें जप, ध्यान, इत्यादिकांच्या योगानें मनास व्यवहारापासून हटवून अंतःकरणांतील उपास्य किंवा ध्येय वस्तूकडे जरी तें लाविलें तरी त्यामुळें दृश्याचा खरा त्याग होत नाहीं. जप, ध्यान, अध्ययन इत्यादिकांच्या योगानेंच कित्येक तृप्ति मानून रहात असतात; पण ती त्यांची तृप्ती भुकेनें व्याकुळ झालेल्या पुरुषास पेज प्याल्यामुळें होणाऱ्या तृप्तीप्रमाणें क्षुद्र होय, षड्रस अन्नाच्या भोजनामुळें होणाऱ्या तृप्तीसारखी ती परम तृप्ति नव्हे. अरे राघवा, परमाणुरूप आत्म्यामध्येंहि ब्रह्मांडाचा समावेश होणें शक्य आहे. कारण आत्मज्ञानाच्या योगानें जगाचा बाध होईतों चित्परमाणूच्या पोटांत सुद्धां त्याचा आभास पडल्यावाचून रहाणार नाहीं. आरसा कोठेंहि जरी असला तरी त्याच्या समोर आलेला पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, नदी इत्यादिकांचें प्रतिबिंब जसें त्यांत पडतें, त्याप्रमाणें चिदाकाशरूपी आरशांत दृश्य प्रतिबिंबित होतें; आणि त्यामुळें दुःख, जन्म, जरा मरण, स्थूल-सूक्ष्म अस्थिर पदार्थांचें ग्रहण इत्यादि सर्व होतें. आत्मज्ञानावाचून सविकल्प समाधीच्या योगानेंच ह्यांचें परिमार्जन करितां येईल अशी आशा करणेंही व्यर्थ आहे. कारण त्या (दृश्या) चें स्मरण केल्यावाचून परिमार्जन करितां येणार नाहीं, व त्याचें स्मरण केल्यास समाधीचा भंग होणार. त्याचप्रमाणें निर्विकल्प समाधीच्या योगानेंहि दृश्य जागाचा बाध होणें अशक्य आहे. कारण दृश्य असेपर्यंत निर्विकल्पसमाधीच प्राप्त होणार नाहीं. समाधीमध्यें चित्त आहे, असें मानल्यास चेतनत्वही अवश्य असणार व त्याचा बाध होतो, असें मानल्यास तीच तुरीय–अवस्था होणार. समाधीमध्यें दृश्याचें स्मरण किंवा भान होत नाहीं हें खरें, पण त्याचें विस्मरण होणें किंवा अनुभव न येणें, हा दृश्याचा बाध नव्हे. तर तें मिथ्या आहे, असें आत्मसाक्षात्कारानंतर समजणें हा बाध आहे. त्यामुळें समाधीमध्यें असेपर्यंत जरी योग्याला जगाचा प्रत्यय न आला, तरी समाधी सोडून उठल्यावर म्हणजे व्युत्थान दशेंत, झोंपेंतून उठल्यावर जसें हें जग पूर्वींप्रमाणें दुःखरूपानें भासतें त्याप्रमाणें, भासल्यावाचून रहात नाहीं. तेव्हां हे रामा, अनेक कष्ट सोसून संपादन केलेल्या समाधीपासून तरी क्षणिक समाधान–सुखाच्या पलीकडे कांहीं लाभ होतो कां? मुळींच नाहीं. आतां नेहमीं समाधींतच रहावें, व्युत्थान पावूंच नये म्हणजे तरी ज्ञानावाचून अक्षय सुख मिळेल कीं नाहीं?–म्हणून म्हणशील, तर त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण अक्षय निद्रेप्रमाणें ती अवस्था होणार.

म्हणजे अज्ञानाचा उच्छेद झाला नाहीं तो नाहींच. शिवाय अक्षय समाधि दुर्लभ आहे. त्यामुळें जेव्हां जेव्हां चित्ताचा उदय होईल तेव्हां तेव्हां दृश्य-भ्रम झाल्यावाचून रहाणार नाहीं. कारण हें मनोरूपी दृश्य असतांना समाधि-विषयीं प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषालाहि त्याचें निरसन करितां येणें अशक्य आहे. आतां हा द्रष्टा अज्ञ असल्यामुळें तो पाषाणादि अनात्मवस्तूचीच समाधींत भावना करील व त्यामुळें तद्रूप होईल म्हणून म्हणावें तर त्या योग्यास फलकालींहि तो अनात्म पदार्थच अनुभवास येणें शक्य असल्यामुळें दृश्यतेचा बाध होणार नाहीं. केवळ दृक्–शक्ति (ज्ञान) अवशिष्ट राहणें हा हेतु सिद्ध होणार नाहीं. शिवाय समाधिबलानें दुःखशून्य पाषाणभावाची जरी प्राप्ति झाली, तरी तोच भाव सतत कायम राहील असें समजणें व्यर्थ आहे. कारण, पाषाणतुल्य निर्विकल्पसमाधि अक्षय रहाते, असा कोणाहि समाधिनिष्ठाचा अनुभव नाहीं. असल्या समाधी आजपर्यंत रूढ झालेल्या नाहींत; व दीर्घ प्रयत्नानंतर रूढ होतील, असें जरी क्षणभर समजलें, तरी त्या सर्व संसार-शांतिरूप मोक्षप्रद नव्हेत, हें उघड आहे. तस्मात् विद्यमान असल्यासारिखें भासणारें हें जग, तप, जप, ध्यान, समाधि इत्यादि उपायांच्या योगानें बाधित होईल ही अज्ञकल्पना आहे. कमलाच्या फुलांतील एका लहानशा छिद्रांत ज्याप्रमाणें पुढें होणाऱ्या कमलाच्या वेलीचें बीज असतें, त्याप्रमाणें द्रष्ट्याच्या-ठायीं दृश्यबुद्धि असते. ह्मणजे बीजामध्यें नसलेला वृक्ष त्याच्यापासून उत्पन्न होतो असें समजणें जसें चुकीचें आहे; त्याप्रमाणें द्रष्ट्याच्या ठिकाणीं दृश्य नसतें असें समजणें चूक आहे. पदार्थामध्यें जसा रस असतो, तिलादिकाच्या ठायीं जसें तेल असतें व पुष्पामध्यें जसा सुगंध असतो, तशी द्रष्ट्याचेठायीं दृश्यबुद्धि असते; ह्मणजे ती त्यास सोडून राहूं शकत नाहीं. कापूर कोठेंहि जरी जसला तरी त्याचा सुगंध जसा चोहोंकडे पसरतोच, त्याप्रमाणें जेथें जेथें हा चैतन्यधातु असतो तेथें तेथें दृश्य जग अनुभवास येतेंच. अर्थात् वस्तु विद्यमान असल्यावर तिचें कार्य झाल्यावाचून रहात नाहीं. हृदयासारख्या अति सूक्ष्म प्रदेशांतहि मनोराज्य, स्वप्न, संकल्प, इत्यादि विकारांचा उद्भव होतो व त्यांचा प्राण्यास अनुभवहि येतो. तेव्हां हृदयांतहि दृश्यास अवकाश मिळतो, हें उघड आहे. ज्याप्रमाणें मनःकल्पित पिशाचें अज्ञांस मारून टाकितात, त्याप्रमाणें दृश्य वस्तु द्रष्ट्याचा घात करितात. अंकुर लहानशा बीजांत असतो; पण अनुकूल देश व काल मिळेल तेव्हांच जसा तो मोठ्या

वृक्षाकारानें परिणाम पावतो, त्याप्रमाणें सर्व दृश्य हृदयामध्यें बीजरूपानें जरी असलें तरी त्याचा एकाच वेळीं अनुभव येत नाहीं. तर देश, काल, निमित्त, इत्यादिकांचें जसें जसें आनुकूल्य होईल तसें तसें तें व्यक्त होतें. सारांश, बीजादि द्रव्यामध्यें जशीं विचित्र कार्यें उत्पन्न करण्याची अतर्क्य शक्ति असते त्याप्रमाणें चैतन्यरूप आत्मवस्तूच्या उदरांतहि असंख्य चराचर जगें निर्माण करण्याची शक्ति आहे. (१)

सर्ग २ रा.

(देहच आत्मा आहे, असें समजणारा अज्ञ मृत्यूचें भक्ष्य होतो. तत्त्वज्ञान होत नाहीं, असें आकाशज ब्राह्मणाच्या आख्यायिकेनें व्यक्त करितात.)

श्रीवसिष्ठः—(काम, कर्म व त्यांचीं वासना यांच्या योगानें पुष्ट झालेल्या अविद्यासंज्ञक उपाधीनें युक्त असलेला आत्मा जगाचें बीज आहे. आत्मविद्येच्या योगानें त्या बीजांतील अविद्या-शक्तीस भाजून टाकिलें असतां प्राणी मृत्युवश होत नाहीं, असें वर सुचविलें आहे; पण त्याविषयींच कांहीं विशेष सुचविण्याकरितां श्रीवसिष्ठ एक आख्यायिका सांगतात–) रामा, मी तुला आतां आकाशजाचें रमणीय आख्यान सांगतों, तें ऐक. त्यामुळें हें प्रकरण तुला चांगलें समजेल. आकाशज नामक कोणी एक द्विज होता; तो अतिधार्मिक, केवळ ध्याननिष्ठ व सतत प्राण्यांच्या हितामध्यें रत असे. तो पुष्कळ काल जिवंत राहिला. तेव्हां याचें आयुष्य अजून कसें संपत नाहीं, असें म्हणून मृत्यु चिंताकुल झाला. मी सर्व प्राण्यांस व भूतमात्रास क्रमानें खाऊन टाकितों. मीच एक अक्षय आहें. पण या आकाशजास मी कां भक्षण करूं शकत नाहीं ? काळ्या पाषाणावर जशी तरवारीची धारा कुंठित होते त्याप्रमाणें माझी सर्व शक्ति याच्यापुढें कुंठित होते. तरी पण अजून प्रयत्न करून पहावा; असा विचार करून तो मेरूवरील त्याच्या गृहांत गेला. कारण उद्योगी लोक आपला उद्यम कधींहि सोडीत नाहींत. पण गृहामध्यें पाय ठेवितांच भयंकर अग्नि त्यास जाळूं लागला. तरी

सुद्धां मृत्यु भ्याला नाहीं. त्या शूरानें अग्नीच्या ज्वालांचें निवारण करून गृहांत प्रवेश केला. तेव्हां तो द्विज त्याच्या दृष्टी पडला व त्यास हातानें धरून न्यावें असाहि त्यानें संकल्प केला. पण पुढें बसलेल्या ब्राह्मणास स्पर्श करण्याचें धैर्य त्यास होईना. तेव्हां खिन्न झालेला तो मृत्यु यमाकडे आला; व म्हणाला, "मी या आकाशज ब्राह्मणास भक्षण करण्यास कां बरें समर्थ होत नाहीं ?" हें ऐकून यम उलट बोलला—बा मृत्यो, तूं एकटाच कोणालाहि मारूं शकत नाहींस. तर ज्याला मारावयाचें असतें त्याच्या कर्माचें सहाय तुला अवश्य घ्यावें लागतें. यास्तव त्या ब्राह्मणाचीं कर्में तूं हुडकून काढ. त्यांच्या सहायानें तूं त्यास खावूं शकशील. यमाचें हें भाषण ऐकून मृत्यु त्याचीं कर्में कोठें आहेत, याचा शोध करीत लहान-मोठीं गावें, अरण्यें, पर्वत, नद्यांचें व समुद्राचे तीर इत्यादि स्थळांतून भटकूं लागला. त्यानें सर्व त्रिभुवन शोधलें, पण त्यास आकाशजाचीं कर्में सांपडलीं नाहींत. तेव्हां तो श्रांत झालेला मृत्यु पुनः यमाकडे आला. कारण सेवकांस कठिणप्रसंगीं स्वामीचाच आश्रय करावा लागतो. "महाराज, त्या ब्राह्मणाचीं कर्में मला आढळत नाहींत. तीं कोठें आहेत, तें आपणच कृपा करून सांगा." असा मृत्युनें प्रश्न केला असतां, यम, पुष्कळ विचार करून म्हणाला,—मृत्यो, केवळ आकाशापासून उत्पन्न झालेल्या त्या विप्राचीं कर्मेंच नाहींत. आकाशापासून झालेला तो शुद्ध आकाशच असणार हें उघड आहे. त्यामुळें त्यास सहाय करणारीं कोणतींहि कर्में नसतात. वाझेच्या मुलाप्रमाणें त्याचा प्राक्तनकर्मांशीं थोडासाहि संबंध नसतो. तो कारणरहित आहे. त्यामुळेंच तो आकाश होय. आकाशांत मोठा वृक्ष असणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें त्याचें पूर्वकर्म असणें अशक्य आहे. पूर्वकर्माच्या अभावामुळेंच त्याचें चित्त कर्मपरतंत्र नाहीं. तुझ्या भक्ष्यस्थानीं पडण्यासारखें त्यानें जन्मानंतरहि कांहीं कर्म केलें नाहीं. सारांश, तो परब्रह्मस्वरूप आहे. दृश्यस्वरूपी नाहीं. आतां प्राणस्पदन करणें, हें त्याचें कर्म आमच्या दृष्टीस पडतें खरें; पण तें आपलें कर्म आहे, असें तो मानीत नाहीं. तर मग त्याची देहादि-बुद्धि कशी अनुभवास येते, म्हणून म्हणशील ? तर बाबारे, ती केवळ भावना आहे. "मी देह आहें" ही भावना सत्य आहे, असें तो कधींहि मानीत नाहीं. जलामध्यें जसें द्रवत्व असतें, आकाशांत जसें शून्यत्व आढळतें व वायुचेठायीं जसा स्पंद असतो त्याप्रमाणें परमपदीं तो आकाशज आहे. कारणामुळें तो उत्पन्न होत नाहीं, म्हणूनच त्यास स्वयंभव म्हणतात. तो

पूर्वींहि कर्ता नव्हता व आतांहि कर्ता नाहीं. तेव्हां त्याचें आक्रमण तूं कसें करणार ? जेव्हां तो आपल्या बुद्धीनें मरणाची कल्पना करील व पृथिव्यादि भूतयुक्त मीं आहें, असें निश्चयानें समजेल, तेव्हां तो तुझ्या तडाक्यांत सांपडेल; पण मी पृथ्व्यादि भूतरूप आहें, असें तो मानीतच नाहीं. त्यामुळेंच तो रूपशून्य (निराकार) आहे. तात्पर्य, दोरीनें आकाशास बांधतां येणें अशक्य आहे, तसेंच त्याला मारणें अशक्य आहे, असें तूं जाण.

हें ऐकून मृत्यु म्हणतो–भगवन्, विकाररहित शून्यापासून त्या जन्मरहित (अज) द्विजाचा जन्म कसा झाला, तें मला सांग. त्याचप्रमाणें विद्यमान असलेल्या पृथिव्यादि भूतांस तुम्ही असत् कसें ह्मणतां ? तें मला समजलें नाहीं. यम म्हणतो–परब्रह्मास आकाश म्हणून जें म्हटलें आहे, व पृथिवि, आप इत्यादि भूतांस असत् म्हणून जें म्हटलें आहे, तें तीं शून्य आहेत या अभिप्रायानें म्हटलेलें नाहीं. तर कार्य कारणाहून पृथक्सत्तायुक्त नसतें; त्या दोघांची सत्ता एकच असते; अर्थात् कार्य व कारण याचें ऐक्य असतें; या अभिप्रायानें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें जन्मरहिताचा जन्म, असें जें म्हटलें आहे, तें विवर्ताच्या अभिप्रायानें म्हटलें आहे. परिणामाच्या अभिप्रायानें म्हटलेलें नाहीं. म्हणजे अज आत्म्याचा जन्म झाल्यासारखा वाटतो. खरोखरी तो होत नाहीं. सारांश, हा द्विज वस्तुतः कधीं झाला नाहीं, व तो नाहीं असेंहि नाहीं. तो सदा विज्ञान–प्रकाशरूप आहे. महाप्रलय झाला असतां सृष्टींतील कांहीं रहात नाहीं; पण शांत, निर्गुण, अनंत, केवल, नित्य, व निरुपाधिक आत्मरूप ब्रह्म असतें, व तेंच या द्विजाचें स्वाभाविक सत्य रूप आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तीचा काल आला असतां वासनारूप बीजामुळें विराट्–शरीररूपी तेज त्याच्या पुढें भासूं लागतें. अविवेमुळें तो त्यासच 'मी' असें मानतो. याप्रमाणें हा ब्राह्मण सृष्टीच्या आरंभीं अंबरोदरांत चिदाकाशरूप धारण करून राहिला खरा; पण तो नाम, जाति, इत्यादि विकल्पांनीं रहित आहे; त्याला वस्तुतः देह नाहीं; कर्में नाहींत; कर्तृत्व नाहीं व वासना नाहींत. हा शुद्ध चिदाकाश आहे. विज्ञानरूपानेंच व्यापून राहिलेला आहे. याचें प्राक्तन वासनाजाल मुळींच नाहीं. सर्व बहिर्मुख चित्तप्रवृत्ति शांत झाली कीं, मग त्याचें असलें रूपहि अनुभवास येत नाहीं. तर अधिष्ठानरूप तत्त्वाचा परिचय झाला असतां विषयाचा बाध होऊन त्याचें ज्ञानहि जसें चिदाकाशरूप होऊन रहावें, त्याप्रमाणें प्रस्तुत प्रसंगींहि होतें. सारांश, चैतन्य हाच

त्याचा स्वभाव आहे असें ज्ञानहि ज्यास सहन होत नाहीं, त्याच्याठायीं पृथिवी, आप इत्यादि तत्त्वें कशीं सहन होतील ? यास्तव, बा मृत्यो, त्यास मारण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करूं नको. कारण आकाशास कधीं तरी कोणी बांधू शकेल काय ? यमाचें हें भाषण ऐकून आश्चर्यचकित झालेला मृत्यु आपल्या मंदिरीं गेला.

रामः—गुरुराज, तुम्ही मला सांगितलेला हा आकाशज प्रपितामह ब्रह्मदेव असावा असें मला वाटतें. श्रीवसिष्ठः–होय. रामा, तूं अगदीं बरोबर ओळखिलेंस. पूर्वी मृत्यूनें यमाशीं या ब्रह्मदेवाकरितांच वाद केला. मन्वंतराच्या शेवटीं सर्व–भक्षक मृत्यु इतर प्राण्यांचा संहार करीत ब्रह्मदेवापर्यंत जाऊन पोंचला व तो व्यसनी काळ त्यासही खाण्यास तयार झाला. पण यमानें त्यास उपदेश करून त्या साहसापासून परत फिरविलें. ब्रह्मदेव मनोमात्र आहे. आकाशाचे ठायीं आकार नसतांनाही, केवळ भ्रमानें, उपड्या निळ्या कढयीप्रमाणें जसा त्याचा आकार दिसतो, तसाच या ब्रह्मदेवाच्या शरीराचा प्रकार आहे. खरोखर पाहतां केवळ परमात्म्याचे ठायीं दृश्य नाहीं व द्रष्टाहि नाहीं. तर केवळ चैतन्य–स्वभावता आहे. पण अनादि अविद्येमुळें त्याच्याठायीं हा पद्मज उत्पन्न होतो. संकल्प–मात्र मनालाच ब्रह्मा म्हणतात. (पण हा ब्रह्मा पुराणांतील विष्णु व शिव यांच्या बरोबरीचा तिसरा देह नव्हे. तर त्या तिघांचाही समुदाय हिरण्य-गर्भ आहे. अर्थात् विष्णु, शिव व ब्रह्मा, हे तीन त्याचे अवयव आहेत. यालाच कार्य–ब्रह्म म्हणतात. सहस्रशीर्षा पुरुष व प्रथम शरीरी हाच होय.) असें जर आहे तर, निराकार संकल्परूप ब्रह्मदेवाला पुरुषाकारता कोठून आली ? असें तुला वाटेल म्हणून त्याचें उत्तर सांगतों. राघवा, चित्रें काढणारे चितारी अगोदरच मनामध्यें चित्राचा आकार कल्पितात व नंतर तसेंच तें बाहर काढितात. पण त्यांच्या मनांतील चित्राच्या प्रतिमेला देह म्हणतां येईल का ? नाहीं. पण ती आंत देहाकारता भासते. त्याचप्रमाणें चिदाकाशाचें स्वच्छ प्रतिबिंब घेणारें जें मन तेंच ब्रह्मा होय. म्हणजे तेंच प्रजापतीच्या शरीराच्या आकारानें भासतें. सारांश ब्रह्माचा प्रजापति–शरीराकार परिणाम वास्तविक नव्हे; तर तो भ्रम आहे. केवळ, अनंत व आदि–मध्यावसानशून्य चिदाकाशच मूळ अज्ञानामुळें तदाकारानें भासतें असें तूं समज. (२)

सर्ग ३ रा.

(ब्रह्मा मनोमय आहे. जग त्याचा संकल्पमय आहे. यास्तव तें मनोराज्याप्रमाणें असत् आहे, असें येथें वर्णन करितात.)

श्रीरामः—गुरुवर्य, ब्रह्मा मनोमय आहे, असें मानल्यास एक मोठी अडचण येते. ती कोणती म्हणून म्हणाल तर सांगतों. मन वासनासमूहरूप असतें, असें आपणच मला सांगितलें आहे. तेव्हां ब्रह्मा मनोरूप आहे, असें म्हटल्यावर "याचें प्राक्तन वासनाजाल मुळींच नसतें" या आपल्या म्हणण्याशीं विरोध नाहीं का येत ? शिवाय आपलें, माझें, किंवा पशु, पक्षी, इत्यादि कोणाहि प्राण्याचें शरीर पूर्वजन्मांतील अन्त्यमतीप्रमाणें जसें उद्भवतें, तसें त्याचेंही शरीर, पूर्व शरीर सोडतांना झालेल्या कर्मानुरूप स्मृतीप्रमाणें उत्पन्न होतें, असें म्हणण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे ? व पूर्व स्मृतीप्रमाणेंच ब्रह्मदेवाचा हा देह उत्पन्न झाला, असें म्हटल्यावर त्याचा पूर्वजन्म, कर्में, वासना, मरण, इत्यादि सर्वांची प्राप्ति नाहीं का होत ?

वसिष्ठः—रामा, तूं म्हणतोस तें खरें, ज्याला शुभाशुभ कर्मासह पूर्व देह असतो, त्यास पूर्व स्वरूप सोडतांना कर्मानुरूप अंत्यमति उद्भवणें व त्या अंत्य स्मृतीप्रमाणें उत्तर देह प्राप्त होणें, अगदीं न्याय्य आहे. पण ब्रह्मदेवाला पूर्व देहच नव्हता. मग प्राक्तन कर्म व तदनुरूप स्मृति कोठून होणार ? "कर्म व उपासना यांच्या अनुष्ठानानें हिरण्यगर्भ–पदप्राप्ति होते" असें; व "मन अन्नमय आहे" असें उपनिषदांत सांगितलें आहे. तेव्हां ब्रह्मदेवाचेंही पूर्व कर्म असलें पाहिजे; त्यावाचून त्याला या पदाची प्राप्ति होणार नाहीं. व मनोमय शरीरालाहि कांहीं आकार असला पाहिजे; त्यावाचून ते अन्नकार्य आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं; म्हणून ह्मणशील तर तें खरें आहे. पण उपनिषदांतील तें सर्व वर्णन अज्ञ मनुष्याची समजूत पाडण्याकरितां केलेलें आहे. तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें त्यांतील एकही गोष्ट खरी नाहीं.–हा प्रपंच पूर्वी नव्हता, आतां नाहीं व पुढें नसणारच–असें तो निःशंकपणें जाणतो. तर मग हें सर्व जग व्यवस्थित रीतीनें चाललें आहे व यांत पुष्कळ नियमित प्रकार होत आहेत, असा सर्व प्राण्यांना जो अनुभव ज्या अवस्थेंत येतो, त्या अवस्थेपुरता, हा प्रपंचही सत्य आहे. पण ती अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेंत गेलें कीं, तो

मिथ्या ठरतो. स्वप्नामध्यें स्वप्नप्रपंच जसा सत्य असतो, त्याप्रमाणें जाग्रतींत जाग्रत्प्रपंच सत्य आहे. पण पहिला प्रपंच दुसऱ्या अवस्थेंत जसा मिथ्या, तसाच दुसऱ्या प्रकारचा प्रपंच पहिल्या अवस्थेंत मिथ्या ठरतो. उपनिषदें अज्ञ पुरुषांना परमात्म्याचें ज्ञान करून देण्याकरितां प्रवृत्त झालीं आहेत. यास्तव, त्यांच्या भाषेंत व त्यांच्याच समजुतीप्रमाणें प्रतिपादन करणें त्यांस अवश्य आहे. पण परमार्थ–दृष्ट्या किंवा ज्ञान–दृष्ट्या पाहिल्यास प्रपंच त्रिकालीं नाहीं, असेंच म्हणावें लागतें. या परमार्थ–दृष्टीस अनुसरूनच मी येथें ब्रह्माच्या पूर्वजन्माविषयीं तुला सांगत आहें. जग मिथ्या कसें, हें चांगल्या रीतीनें कळण्यास त्याचा फार उपयोग होईल. सारांश, रामा, ब्रह्मदेवाला एक आतिवाहिक म्हणजे सूक्ष्म देहच असतो. त्या अज स्वयंभूस इतर प्राण्याप्रमाणें आधिभौतिक देह नसतो. जन्म आधिभौतिकाचाच होणें शक्य आहे. जगांतील प्राण्यांची उत्पत्ति म्हणजे काय? तर आधिभौतिक देहाची उत्पत्तीच होय. कारण सर्वव्यापी व नित्य आत्म्याप्रमाणें सूक्ष्मदेहहि उत्पत्तिशून्य व नाश-शून्य आहे. त्याचा नाश मुक्तीच्या वेळीं मात्र होतो. अथवा आतिवाहिक देहाचा नाश ह्मणजेच मोक्ष होय. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळेंच मृत्यु ब्रह्मदेवास मारूं शकला नाहीं.

असो; राघवा, यावरून एक गोष्ट तुझ्या ध्यानांत आली असेल; ती ही कीं, वासना इत्यादि कारणांपासून होणाऱ्या भूतांस दोन देह असतात व अज स्वयंभूस पूर्वोक्त कारणांच्या अभावीं एकच देह असतो. अथवा हा एक अजच सर्व भूतांचें परम कारण आहे. याचें मात्र कांहीं कारण नाहीं. ह्मणून याला एक देह असतो व इतरांस दोन असतात. या प्रथम प्रजापतीला भौतिक देह नाहीं, हाहि आरोपित आहे. आरोपिताचें स्वरूप अधिष्ठानाहून भिन्न नसतें. यास्तव, तो चैतन्यरूप आहे. पृथ्वी, आप इत्यादि भूतरूप नाहीं. हा प्रजापतीच प्रजेचा विस्तार करितो. त्यामुळें सर्व प्रजाहि चैतन्यरूप आहे. कारण कार्य कारणरूप असतें, असा न्याय आहे; व सुवर्णाचीं–कडें, सरी, गोप इत्यादि–सर्व कार्यें सुवर्णरूप असतात, हें सर्वांस ठाऊक आहे. चित्तमय अशा त्याच्याठायीं "अहं" हा पहिला परिस्पंद झाला. तोच या सर्व स्थूल भूतांचें कारण आहे. वायूपासून जसा स्पंद (चलन) त्याप्रमाणें याच्यापासून तद्रूप अशी ही सृष्टि झाली. स्वतः ब्रह्मदेवच अध्यस्त असल्यामुळें ही सृष्टीहि अध्यस्त आहे. अध्यस्त ह्मणजे आरोपित. पण हा संसार जरी आरोपित आहे

तरी तो सत्य असल्यासारिखा व तो जरी चिद्रूप असला तरी अचिद्रूप असल्यासारिखा भासतो. ह्मणजे एका स्वप्नांत जसें दुसरें स्वप्न दिसावें, किंवा त्यांत जसा स्त्रीसमागम घडावा, तसा हा सर्व प्रकार आहे.

असो; असा हा केवळ चित्तरूप ब्रह्मा या त्रिभुवनाच्या स्थितीचें कारण आहे. या स्वयंभूचा संकल्प प्राण्यांच्या कर्माप्रमाणें जसा जसा विकास पावतो त्या त्या प्रमाणें प्रपंच भासूं लागतो; आणि स्वरूप व आतिवाहिक देह यांस विसरल्यामुळें सर्व प्राणी यथास्थित व्यवहार करूं लागतात. काल्पनिक पिशाचाप्रमाणें त्यांना हा सर्व संसार सत्य भासतो. ब्रह्मदेवाला मात्र आपल्या आतिवाहिक शरीराची व स्वरूपाची विस्मृति होत नाहीं. कारण त्याचें रूप सर्व स्थूल प्रपंचापूर्वी मायाशबल ब्रह्मापासून झालेलें असतें; व त्याची प्रकृति शुद्ध असते. त्यामुळेंच त्याचा संकल्प सत्य असतो. त्याच्या प्रकृतींत तमोगुणाचा अंश नसतो. ह्मणून त्याचें ज्ञान इतरांप्रमाणें लुप्त होत नाहीं. त्यामुळेंच त्याला जाड्यभ्रमही होत नाहीं. ब्रह्मा मनोमय असल्यामुळें जगही मनोमय आहे. त्या अजाच्या उत्पत्तीला जशी सहकारी कारणांची गरज नसते, तशीच सृष्टीच्या उत्पत्तीलाहि सहकारी कारणांची गरज नाहीं. कार्य उत्पन्न करावयाचें झाल्यास कर्त्याला ज्या दुसऱ्या अनेक कारणांचें सहाय घ्यावें लागतें त्यास सहकारी कारणें म्हणतात. पण या संकल्पमात्र सृष्टीस रचतांना ब्रह्मदेवास सुतारादिकांप्रमाणें तासणी, करवत, हातोडा, इत्यादिकांचें सहाय घ्यावें लागत नाहीं. त्यामुळें कारणांहून कार्य भिन्नस्वरूपाचें आहे, असें येथें म्हणतां येत नाहीं. फार काय पण जग व ब्रह्म यांमध्यें कार्य–कारणताही सिद्ध होत नाहीं. कारण खरोखरच जर एकादें कार्य कारणापासून उत्पन्न झालें असलें तर तें, या अमुक कारणाचें हें कार्य आहे, असें सांगतां येणार. पण सर्वच जेथें मनोमय व संकल्पजन्य कारभार आहे तेथें कार्य–कारणभाव कसा दाखवितां येणार? सारांश, जसें परब्रह्म तसेंच हें त्रिभुवन आहे. अनादि अविद्येमुळें जरी जगाचें स्वरूप अगदीं विलक्षण भासत असलें, तरी तो भ्रमाचा खेळ आहे. दृश्य, दर्शन व द्रष्टा यांचें परमार्थतः ऐक्य आहे, हें जोंपर्यंत मोठ्या पुण्यप्रभावामुळें समजलेलें नसतें तोंपर्यंतच हा सर्व प्रपंचबाजार भरलेला असतो. सर्व दृश्य, मनांतच भासतें. मनाच्या बाहेर कोठेंहि भासत नाहीं. याला स्वप्न व मनोराज्य हे दोन उत्तम दृष्टांत आहेत. स्वप्नांतील व मनोराज्यांतील सर्व पदार्थ मनोमय असतात, हें प्रत्येकास स्वानुभवावरून समजण्यासारखें आहे. काल्पनिक पिशाच जसें

लहान मुलास व्याकुल करून सोडतें व प्रसंगीं त्याचा प्राणहि घेतें, त्याप्रमाणें ही मनोमय सृष्टि अगोदर द्रष्ट्यास आच्छादित करून सोडते व नंतर बीजांत गुप्त असलेला वृक्ष जसा अनुकूल अवस्था मिळतांच फोंफावतो (विस्तार पावतो) त्याप्रमाणें दृश्यबुद्धि विस्तार पावते. त्यामुळें जग सत्य होऊन बसतें; पण वस्तुतः तें सत्य नाहीं. आह्मी मोठ्या आग्रहानें जग मिथ्या आहे, असें कां सांगतों म्हणून तूं म्हणशील, तर त्याचें उत्तर असें.—दृश्य जग सत्य आहे, असें म्हटल्यास दृश्यामुळें होणारें दुःख व बंध कधींही नाश पावणार नाहींत; व त्यांचा नाश झाला नाहीं तर बोद्धा जो आत्मा त्याला केवल-अवस्था कधींहि प्राप्त होणार नाहीं. पण दृश्य मिथ्या आहे, वस्तुतः तें असणें संभवत नाहीं, असें म्हटल्यावर बोद्धयाचें बोद्धृत्व सत्य आहे, असें जरी क्षणभर मानलें, तरी त्याचा नाश झाल्यावाचून रहाणार नाहीं. मग मिथ्या सृष्टीमुळें त्याच्याकडे आलेलें मिथ्या बोद्धृत्व नाश पावेल हें निराळें सांगावयास नकोच; आणि मी या जगास जाणतों, असें म्हणणारा बोद्धाच जगाच्या मिथ्यात्वामुळें नाहंसा झाला कीं, राहिलेलें जें शुद्ध व निर्विकार चैतन्य तोच मोक्ष, निर्वाण व परब्रह्म होय. तात्पर्य येणेंप्रमाणें जग मिथ्या आहे; आणि त्याकरितांच आम्ही त्याविषयीं इतका आग्रह धरितों. (३)

सर्ग ४.

वसिष्ठ मुनि उपदेश करीत आहेत तों सायंकाळ झाली. त्यामुळें सभा विसर्जन करून उठलेल्या लोकांचा निशाक्रम व प्रातःकाळीं पुनः सभेंत येऊन बसणें व उपदेशारंभ यांचे वर्णन येथें केलें आहे.

श्रीवाल्मीकिः—याप्रमाणें मुनिवसिष्ठ उपदेश करीत असतांना तेथील सर्व जन एकाग्र चित्त करून व मौन धारण करून बसले होते. त्या वेळीं त्या राजसभेंत सर्वत्र शांतता पसरली होती. कोठें लहानसहानहि ध्वनी होत नव्हता. फार काय पण पिंजऱ्यांतील पोपट, मैना इत्यादि पक्षीहि कान वांकडे करून वसिष्ठांचें भाषण ऐकत होते. त्यांनीं आपली सर्व हालचाल बंद केली. स्त्रिया आपले हावभाव विसरल्या. सारांश त्याप्रसंगीं ती राजसभा चित्रासारखी निश्चल होती. इतक्यांत सायंकाळ झाला. उन्हें लाल दिसूं लागलीं. सूर्यकिरणांप्रमाणेंच

प्राण्यांचे व्यवहार कमी कमी होत चालले. शीत, मंद व सुगंधवायु राजसभेकडे येऊं लागला. हा जणुं काय श्रवणाकरितांच येत आहे, असें त्या वेळीं कित्येक कल्पकांस वाटलें. इतक्यांत वसिष्ठांनीं सर्व दिवसभर जें सांगितलें होतें त्याचें चिंतन करण्याकरितांच जणूं काय भगवान् सूर्य प्रपंचास सोडून अस्ताचलाच्या निर्जन शिखराकडे चालला. विज्ञानश्रवणानंतर चित्तांत जसा हळू हळू शांततेचा प्रादुर्भाव होतो, त्याप्रमाणें संध्याकाळच्या शांततेस आरंभ झाला. दाही दिशेंत प्राण्यांचा अवर्णनीय संचार होऊं लागला. श्रोते जसे आपल्या माना वर उचलून वसिष्ठाच्या मुखारविंदाकडे पहात होते, त्याप्रमाणेंच जणुं काय सर्व वस्तूंच्या सावल्या दूर दूर पसरल्या. इतक्यांत राजाचा द्वारपाल आला व नम्र होऊन, त्यानें "संध्यावंदनादि कर्माचा समय झाला" असें निवदन केलें. त्याबरोबर वसिष्ठांनीं आपलें मधुर भाषण आटोपिलें.

"महाराज, मीं आज जें सांगितलें आहे त्याचा सर्वांनीं आपल्यापाशींच अधिक विचार करावा. आतां या पुढें जें कांहीं मला सांगावयाचें आहे तें मी उद्यां सांगेन." असें बोलून, ते मुनिवर्य स्वस्थ बसले. तें ऐकून राजा "बरें आहे" असें ह्मणाला, व त्यानें आपल्या कल्याणाकरितां पुष्पें, पाद्य, अर्घ्य, सत्कार व दक्षिणा इत्यादि देऊन देव, ऋषि, मुनी व ब्राह्मण यांचें आदरानें पूजन केलें. नंतर ती सव सभा उठली; त्या वेळीं लोकांची मोठी गर्दी झाली. एकमेकांचें अंग एकमेकांस लागलें. राजगृहाच्या बाहेर पडेपर्यंत सर्वांनांच मोठी अडचण झाली. पण बाहेर पडल्यावर लोक इतस्ततः आपापल्या स्थानाकडे जावयास निघाले. त्यामुळें त्या राजगृहाच्या चारी बाजूचे मार्ग त्या श्रोत्यांनीं भरून गेले. मार्गानें जात असतांनाहि, त्यांच्या मनांत मुनींनीं सांगितलेला उपदेश घोळत असल्यामुळें त्यांच्या इंद्रियवृत्ति शांत होत्या. त्यांतील जे नभश्चर होते ते विमानांत बसून अंतरिक्षांत गेले व जे भूचर होते ते भूलोकीं राहिले. त्या सर्वांनीं आपापल्या स्थानीं जाऊन संध्यावंदनादि क्रिया आरंभिल्या. इतक्यांत कृष्णवर्ण रात्र दिसूं लागली. दिनमणी (सूर्य) दुसऱ्या लोकांस प्रकाशित करण्याकरितां गेला होता. कारण सर्वांस प्रकाश देणें, हेंच सत्पुरुषांचें मुख्य कर्तव्य असतें. पण तो तेजोनिधि गेल्यामुळें रात्रीस वृद्धि पावण्यास व क्षुद्र नक्षत्रांस चमकण्यास अवकाश मिळाला. अंतरिक्ष एकाद्या प्रफुल्लित वृक्षाप्रमाणें दिसूं लागलें.

लहान मोठ्या नक्षत्रांकडे पाहून विचारी लोकांच्या चित्तांत अनेक सात्त्विक तरंग उठूं लागले. निर्मळ चित्तवृत्ति जशा गाढ निद्रासमयीं चित्तांत लीन होतात, त्याप्रमाणें दिवाभीतांस सोडून, इतर सर्व पक्षी आपापल्या घरांत जाऊन पूर्वींच बसले होते; पश्चिम दिशा आरक्तवर्ण दिसत होती, ती हळू हळू कृष्णवर्ण झाली. त्रैवर्णिक संध्यावंदनांत निमग्न झाले होते. पण त्यांच्या पूजेचा स्वीकार करून संध्या गेली असतां चारी दिशांत गाढ अंधकार पसरला विधवा स्त्रियांप्रमाणें पूर्वादि दिशांचीं मुखें काळीं ठिक्कर पडलीं. पण अशा अवस्थेंत कांहीं काल जात आहे तोंच निशापति (चंद्र) आपल्या दुःखी स्त्रीचें जणुं काय सांत्वन करण्याकरितांच पूर्व दिशेंत क्षितिजावर चमकूं लागला. त्यामुळें पूर्व दिशेच्या सुखास तर पारच राहिला नाहीं. पण तिच्या प्रफुल्लित मुखाकडे पाहून दक्षिण, पश्चिम इत्यादि दिशा मनांत अति मत्सर करूं लागल्या. पण तो भगवान् ओषधिपति पक्षपाती नव्हता. त्या सज्जनानें थोडक्याच वेळांत भूलोकच्या सर्व चराचरांस आनंदित केलें. सज्जनांचा अभ्युदय झाला कीं, दुर्जनांचा नाश आपोआप होत असतो. त्याच न्यायानें चंद्रोदय होतांच सर्व जगास आपल्या भयंकर आकारांनीं अच्छादित करणारे दुष्ट अंधकार पार नाहींसे झाले. दिवसां श्रीवसिष्ठांचा उपदेश ऐकून श्रोत्यांच्या चित्तांतील अज्ञतेची जी अवस्था झाली होती, तीच त्या बिचाऱ्या (अंधकारा) ची झाली. उपहारादि केल्यावर ऋषि, राजे व इतर जन दिवसां ऐकलेल्या अपूर्व वाणीचा विचार करीत निजले; व त्यांनीं स्वप्नांतही दिवसां घडलेला प्रकारच पाहिला. पुढें त्यांचें चित्त सद्रूप परमात्म्याशीं मिळून गेल्यामुळें त्यांस जगाचें भान राहिलें नाहीं. ते सर्व आनंदसागरांत व एकमेवाद्वितीयस्थितींत निमग्न झाले होते. त्यांची तीच स्थिति जर त्रिकाळीं तशीच रहाती, तर श्रीवसिष्ठांना अधिक उपदेश करण्याचा प्रसंग आला नसता; पण त्यांची दुष्ट कर्में त्यांस कोठलीं सोडणार? तीं पुनः फलोन्मुख झालीं. त्याबरोबर सर्व हळू हळू जागे झाले. तों पहाट झाली होती. चंद्रमा पश्चिमाधांत चमकत होता. पूर्वदिशेंत अरुणाचें तेज पसरूं लागलें होतें. कोंबड्यांनीं ओरडून एकच गोंगाट करून सोडला होता. राजाचे स्तुतिपाठक आपल्या स्वामीची स्तुति करीत होते. धार्मिक भगवद्भक्त भगवानाचे गुणानुवाद गात होते. इतक्यांत हळू हळू रात्रीची शोभा कमी होऊन नक्षत्रें मावळूं लागलीं. वस्तु सर्वदा सारख्याच अवस्थेंत रहात नाहीं, असें चंद्रमा आपल्या

निस्तेज मंडलानें लोकांस सुचवूं लागला. सच्छील ब्राह्मणादि, शौचादि आटोपून, संध्येचा मुख्य काल जाऊं नये ह्मणून स्नान करण्याच्या गडबडींत लागले. प्रहर रात्र असतांनाच उठून आपल्या शिष्यास पाठ सांगूं लागलेले श्रोत्रिय, संध्याकाळीं अध्ययनांचा निषेध असल्यामुळें, तें संपवून इतर नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानास प्रवृत्त झाले. शिष्यवर्ग गुरूच्या कचाट्यांतून सुटल्यामुळें थोडासा आनंदित होऊन इतस्ततः स्वैर हिंडूं लागला. शुश्रुषु आपल्या विद्यागुरूंच्या सेवेंत तत्पर रहाण्याकरितां गुरूच्या पूर्वी स्नानादि करून होमशाळेंत अनुष्ठानाचें साहित्य जमवूं लागले. इतक्यांत चांगलें उजाडलें. एकहि नक्षत्र दिसेनासें झालें. चंद्राचा प्रभाव ज्याच्यापुढें मुळींच पडला नाहीं, असा अंतर्गृहांतील अंधकारही चार प्रहर तेथें सुखानें राहून, आतां मात्र आपला येथें निभाव लागत नाहीं असें पाहून, एकाद्या ग्याड, क्षत्रियाप्रमाणें पळून जाण्याच्या तयारीस लागला. राजाच्या प्रतिबंधांतून सुटलेल्या राजकीय कैद्याप्रमाणें पक्षी पुनरपि पूर्वीप्रमाणेंच लोकांस प्रिय वाटतील, असे मंजुळ ध्वनि करूं लागले. सारांश, कालाच्या नियमाप्रमाणें जाण्याकरितांच आलेली रात्र संपली, व भास्कराचा पुनः उदय झाला. तो नारायण आपल्या रमणीय मंडलाच्या द्वारा "बाबांनो, जरी आपत्ति आली तरी धीर सोडूं नका. ती जशी आली आहे तशीच मुकाट्यानें जाईल" असें प्रत्येक कर्मवश असलेल्या प्राण्यास सांगत होता. असो; महात्म्यांच्या चित्तांत विवेकवृत्ति जशी उद्भवते त्याप्रमाणें या ब्रह्मांडोदरांत उदय पावलेल्या त्या भगवानास नमस्कार करून सर्व जन आपापल्या नित्य व्यवहारास लागले. राजाच्या सभेंतील सभासद सभास्थानाकडे त्वरेनें येऊं लागले. थोड्याशाच अवकाशांत सभास्थान भरून गेलें. राजा दशरथ, त्याचे पुत्र, त्याच्या स्त्रिया ऋषिवर्ग, मंत्रीसमूह इत्यादि सर्व लोक स्व-स्वस्थानीं विराजमान झाले असतां व सर्व लोक स्वस्थ बसले असतां राघव मधूर वाणीनें आपल्या कुलगुरूंस ह्मणाला–भगवन्, मन संकल्पानें हें सर्व निर्माण करितें, असें तुह्मीं मला काल सांगितलेंत. पण त्या मनाचें स्वरूप कसें काय आहे, तें मला आतां अगोदर सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, शून्य व जड अशा या आकाशाप्रमाणेंच मनालाही रूप मुळींच नसतें. तें केवळ शब्दमात्र आहे. मन या शब्दापलीकडे त्याचें स्वरूप कांहीं नाहीं. देहाच्या बाहेर किंवा हृदयांत त्याचें सद्रूप आढळत नाहीं. तथापि हे रामा, तें आकाशाप्रमाणें सर्वत्र आहे, असें समज. असल्या या

स्वरूपशून्य मनापासून मृगजळाप्रमाणें हें जग निर्माण झालें आहे. पुढें प्रत्यक्ष असलेल्या अथवा पुढें नसलेल्या (परोक्ष) पदार्थांचें जें हें तदाकार भान होतें तेंच मन होय. ह्मणजे निराकार चैतन्याचें ठायीं होणारा जो हा विषयांचा अध्यास त्यासच मन ह्मणतात. संकल्प हेंच मन आहे. जेथें द्रवत्व तेथें जल व जेथें स्पंदन तेथें वायु. त्याप्रमाणेंच जेथें संकल्प तेथें मन. अर्थात् मन व संकल्प हीं एकच होत. आतां तूं कदाचित् ह्मणशील कीं, चैतन्ययुक्त वृत्तिच पदार्थास प्रकाशित करते व चैतन्य तर सत्य आहे. तेव्हां चैतन्याचेंच बनलेलें मन मिथ्या कसें होईल? तर याचें उत्तर असें. विषय मिथ्या असल्यामुळें तदाकार झालेलें मन मिथ्या असो कीं तें सत्य चैतन्याचेंच बनलेलें असल्यामुळें सत्य असो; त्याविषयीं आमचें कांहीं ह्मणणें नाहीं; ज्यानें त्यानें आपापल्या समजुतीप्रमाणें त्यास जाणावें. आमचें तूर्त एवढेंच ह्मणणें आहे कीं, मन जसें असेल तशीच त्याची समष्टि असणार व ती समष्टिच ब्रह्मदेव आहे. समष्टि ह्मणजे समूह. वन ही वृक्षांची समष्टि आहे. ब्रह्मा जर सर्व समष्टिरूप आहे तर त्याला दुसरें आणखी काय उत्पन्न करावयाचें असतें? ह्मणून विचारशील तर सांगतों. दीर्घकाल सूक्ष्म अवस्थेंत असलेल्या मनांतील विशेष तत्त्वांचें मिश्रण करावें ह्मणजे पंचीकरणानें त्यांस स्थूळ करावें, असें याच्या मनांत येतें. या इच्छेमुळेंच तो स्रष्टा होतो; व पृथिवी, आप इत्यादि स्थूल भूतें उत्पन्न करावयाचे (स्रष्टव्य) पदार्थ होतात. पण मन, अहंकार इत्यादि हा सर्व दृश्य प्रपंच अविद्येचा विलास असल्यामुळें अविद्यामय आहे; व संसृति, चित्त, मन, बंध, मल, तम इत्यादि हीं सर्व तिचींच नांवें आहेत. दृश्य मनोमय असतें, व तें उत्पन्नच झालें नाहीं, असें मी पुनः एकदा सांगून ठेवितों. तात्पर्य चैतन्याचे ठायीं अविद्येची स्थिति होणें, हीच जगाची स्थिति होय. वायूच्या चांचल्याप्रमाणें किंवा जलाच्या द्रवत्वाप्रमाणें दृश्य हा अविद्यायुक्त चैतन्याचा स्वभावच आहे. त्यामुळें सोन्याचें कडें जसें सोन्यास सोडून कधींहि राहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें दृश्य द्रष्ट्यास सोडून रहात नाहीं. तर द्रष्ट्याच्या सत्तेनेंच तें सत्तावान् होत. पण याप्रमाणें द्रष्ट्याच्या ठायीं अनन्य–(अपृथक् , ऐक्य) रूपानें राहिलेलें जें हें दृश्य, त्याचेंहि मी आतां पुढें आरशावरील मळाप्रमाणें मार्जन करणार आहें. तें नाहींसें झालें कीं चैतन्याचें द्रष्टृत्वही आपोआप क्षीण होईल. कारण दृश्यामुळेंच तें द्रष्टृ होत असतें. पण याप्रमाणें असत्–दृश्याचा बाध झाल्यावर केवळ सच्चित्–रूपानें रहाणारा

आत्मा केवळ अवस्थेंत रहातो. वायु शांत झाला असतां जलशयांतील क्षुब्धता जशी शांत होते, त्याप्रमाणेंच चित्तांत अशा प्रकारचें हें कैवल्य प्रादुर्भूत झालें असतां राग–द्वेषादि वासना शांत होतात. पण विषयावाचून ज्ञान राहील कसें? म्हणून म्हणशील तर त्यांत फारसा अर्थ नाहीं. कारण दिशा, भूमि, वृक्ष, इत्यादि सर्व प्रकाश्य वस्तु नसल्या तरी सूर्याचा प्रकाश जसा त्या नाहींत, असें दाखवीत रहातो; त्याप्रमाणें दृश्य नसलें तरी ज्ञान राहूं शकतें. एकाद्या नाटक-शाळेंत लाविलेला दीप तेथें नटादि असल्यास त्यांस प्रकाशित करतो व कोणी नसलें तरी स्वतः तेवत रहातो. मोठ्या रस्त्यावर टांगलेला मोठा आरसा रस्त्यांतून गाडी, घोडा, मनुष्य, गाय इत्यादि जें जें कांहीं जाईल त्यास आपणामध्यें व्यक्त करितो व मार्गांत कांहीं नसलें तरी तो स्वरूपानें असतो. त्याप्रमाणें ज्ञानहि मी, तूं हें जग इत्यादि दृश्य अविद्येमुळें जोंवर असतें तोंपर्यंत त्यास व्यक्त करितें व अविद्येच्या नाशामुळें त्याचा नाश झाला म्हणजे केवल अवस्थेंत रहातें.

श्रीरामः—गुरुराज, पण हें दृश्य असत् आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. आणि तें सत् असल्यास त्याचा बाध होणें कधींहि शक्य नाहीं. तेव्हां याचा नाश कसा होणार?

श्रीवसिष्ठः—या दृश्य पिशाच्याचा नाश कसा होईल, तें मी तुला सांगतों. आतां मी जो हा मंत्र तुला सांगत आहें त्याच्या योगानें तें नाहींसें होईल. येथें जरा विचार केला पाहिजे. आम्हीं वैदिक विवर्तवादी आहों. म्हणजे जग मिथ्या आहे; रज्जूचे ठायीं जसा सर्पाचा भ्रम होतो त्याप्रमाणें अविद्यायुक्त चैतन्याच्या ठायीं जगाचा भ्रम झाला आहे. त्यामुळें ही दोरी आहे, असें समजलें कीं सर्पभ्रम जसा बाधित होतो, त्याप्रमाणें चैतन्याचा साक्षात्कार झाला कीं, जग बाधित होतें; असा आमचा सिद्धांत आहे. म्हणूनच "जग मिथ्या आहे, अशी भावना करा." असें आम्हीं आमच्या शिष्यवर्गास प्रथम सांगतों. कारण तें मिथ्या आहे, असें समजल्यावांचून त्यांतील पदार्थांविषयीं असलेली आसक्ति कमी होत नाहीं. ती असेपर्यंत वैराग्य, विवेक व शमादि साधनें यत्न संपादन करितां येत नाहीं. त्यांच्या अभावीं ब्रह्मविचाराची योग्यता अथवा अधिकार येत नाहीं; व त्यामुळें ज्ञान व ज्ञानप्राप्य मोक्ष (केवळभाव) हीं दुर्लभ होतात. पण या वैदिक तत्त्वांचा अनादर करून अवैदिक परिणामवादाचा अंगीकार केल्यास कशी अडचण येते ती पहा— परिणाम–वादांत वस्तूच्या उत्तरोत्तर अवस्थांच्या योगानें तिच्या पूर्व अवस्थांचा

केवळ लय होतो; अत्यंत उच्छेद (नाश) होत नाहीं. कारण ती वस्तु सत् असते व सत्चा अभाव होणें न्यायविरुद्ध आहे. उदाहरणार्थ–दूध ही वस्तु घेऊं या. तिचें दहीं झालें कीं पूर्व अवस्था नाहींशी होते, हें खरें; पण त्यामुळें त्या वस्तूचा अत्यंत नाश होत नाहीं. दह्यापासून लोणी व ताक, लोण्यापासून तूप इत्यादि उत्तरोत्तर अवस्थेंतही दुधाचा अत्यंत नाश होत नाहीं. त्याचप्रमाणें जग हा चैतन्याचा परिणाम आहे, असें समजल्यास, नाश या सहाव्या भावविकाराच्या योगानें गुप्त झालेलें द्वैत चित्तांत किंवा प्रकृतींत काम, कर्म व वासना या रूपानें राहील; व त्या बीजापासून पुनः त्याचा उद्भव होईल; आणि येणेंप्रमाणें मोक्ष कधींहि होणार नाहीं.

यावर कोणी ह्मणतील कीं, परिणाम–वादी सांख्यशास्त्राची परिभाषा अशी आहे.—हा चिदात्मा, आपल्या बाह्य (विलक्षण) असलेल्या प्रधानांतच असलेलें हें दृश्य, बुद्धीहून मी भिन्न आहें, असा विवेक न झाल्यामुळें, आपल्याठायींच आहे, असें पाहतों (समजतों). हाच संसार होय; पण विवेक–ज्ञानाचा उदय झाल्यामुळें अविवेकजन्य अभिमान निवृत्त होतो व त्यामुळें बाह्य दृश्य जसेंच्या तसेंच असतांनाहि तो मुक्त होतो. यास्तव तुह्मी ह्मणतां त्याहून परिणाम–वाद्यांची मोक्षाची कल्पना भिन्न आहे. अर्थात् वर सांगितलेली अडचण येत नाहीं. पण तें बरोबर नाहीं. कारण जीवन्मुक्त देव, ऋषि व मुनि–"जर हें जग खरोखर असतें तर मोक्ष कोणालाही मिळाला नसता; पण आम्ही मुक्तावस्थेचा अनुभव घेत आहों, व त्यावरून आमचा असा निश्चय झाला आहे कीं, हें दृश्य, मग तें बाह्य असो कीं आंतर असो, केवल क्षणभंगुर (मिथ्या) आहे;" असें ह्मणतात; ह्मणजे हा त्या अनुभवी लोकांचा सिद्धांत आहे. यास्तव राघवा, विषयी व केवळ तार्किक यांस भयप्रद वाटणारी ही माझी प्रतिज्ञा तूं ऐक. "सर्व दृश्य नाममात्र आहे. तें प्रत्यक्ष दिसत असलें तरी अक्षर–ब्रह्मरूप आहे. घटाकाश जसें महाकाशांत असतें व त्यास सोडून त्याला जातां येत नाहीं, त्याप्रमाणें प्रत्यक्–आत्मा पूर्ण ब्रह्मामध्यें असतो. त्याचा वियोग कधींहि होत नाहीं. खरोखर पहातां दृश्य, द्रष्टा, दर्शन, शून्य व जड इत्यादि त्याच्यामध्यें कांहीं नाहीं. तर तें अति शांत तत्त्वच सर्वत्र पसरलें आहे."

श्रीरामः—गुरुराज, आपण मजवर रागावाल हें मला ठाऊक आहे. पण मनांत आलें आहे तें मी स्पष्ट सांगतों. आपलें हें भाषण, वांझेच्या मुलानें

पर्वताचें चूर्ण केलें; सशाचें शिंग गात आहे; शिला भुजा पसरून व हावभाव करून तांडवनृत्य करीत आहे; वाळूंतून तेल गळत आहे; दगडी बाहुल्या वेदपठण करीत आहेत; चित्रांतील मेघ गर्जना करीत आहेत, इत्यादि वाक्यांप्रमाणें चमत्कारिक वाटतें. जरा, मरण, दुःख, पर्वत, वृक्ष, आकाश, चतुर्विध प्राणी इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हें जग नाहीं, असें जें आपण मला सांगत आहां, त्याचा अर्थ काय? महाराज, 'आहे' असें प्रत्यक्ष भासणारें हें जग उत्पन्नच झालें नाहीं व 'तें नाहीं' हें मला निश्चयपूर्वक कळलें पाहिजे. त्याशिवाय मी 'होय' म्हणणार नाहीं.

श्रीवसिष्ठः—राघवा, तुझे द्वैतसंस्कार दृढ झालेले आहेत. यास्तव एकाएकीं तुझें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंहि समाधान होणार नाहीं, हें मला ठाऊक आहे. दृश्य सत्य आहे, असा आग्रह धरून भांडणाऱ्या अज्ञांवर आम्ही कधीं रागावत नाहीं. तर उलट त्यांची कींव करून त्यांस वारंवार तत्त्वोपदेश करीत असतों. असो, मी जें वर सांगितलें आहे तें अगदीं सत्य आहे. बाबारे, दृश्य मिथ्या आहे, हें आमचें ह्मणणें त्रिकाल-सत्य आहे. तर मग तें सत्य असल्यासारिखे कसें भासतें, म्हणून म्हणशील तर-स्वप्नांतील विषय स्वप्नकालीं जसे सत्य भासतात त्याप्रमाणें हें जाग्रतींतील दृश्य जाग्रत्कालीं सत्य भासतें-असें वर सांगितलेंच आहे. सारांश हा सर्व मनाचा खेळ आहे. या भ्रमाचें कारण मन आहे; व तेंच या संसारवृक्षाचें मूळ आहे. चांचल्य ही त्याची स्वाभाविक शक्ति असल्यामुळें तें हें सर्व गारुड रचण्यास समर्थ होतें. (सर्ग ४ समाप्त)

सर्ग ५ वा.

(विश्वाचें मूळ मन आहे. मनाचें मूळ आत्मतत्त्व आहे, इत्यादि तत्त्वज्ञान येथें सांगतात.)

श्रीरामः—भगवन्, या मनोभ्रमाचें परमार्थभूत मूळ काय आहे? म्हणजे मन या भ्रमाचें सत्य (अबाधित) अधिष्ठान काय आहे? तें कसें उत्पन्न झालें? म्हणजे त्याच्या आरोपाचा प्रकार कसा आहे? व तें मायामय (मिथ्या) असण्याचें काय कारण? मन हें सृष्टींतील पहिलें कार्य आहे. यास्तव अगोदर संक्षेपतः त्याच्या मुळाचें ज्ञान झालें म्हणजे मग सर्व जगाचें मूळ काय आहे, तें सहज समजेल; असें मनांत आणून मी हे तीन प्रश्न करीत आहें.

श्रीवसिष्ठः—राघवा, तुझ्या या प्रश्नांतील पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर मी अगोदर देतों, तें ऐक. महाप्रलयसमयीं सर्व दृश्य प्रपंच नाहींसा होऊन तो बीजरूप होऊन राहिला असतां केवल शांत तत्त्व राहतें. तोच परमात्मा होय. तो सर्वशक्तिमान् परमात्मा केव्हांहि नाहींसा होत नाहीं. त्याचें वर्णन करण्याचें सामर्थ्य वाणीमध्यें नाहीं. पण जीवन्मुक्त त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतात. आत्मा, ब्रह्म, पुरुष इत्यादि त्याचीं नांवें कल्पित आहेत; स्वाभाविक नव्हेत. सांख्यशास्त्रांत ज्यास पुरुष म्हणतात; वेदान्ती ज्याला ब्रह्म समजतात; विज्ञानवादी बौद्ध ज्यास केवल क्षणिक विज्ञान म्हणतात; शून्यवादी बौद्ध ज्यास शून्य म्हणतात; सूर्य, चंद्र इत्यादि तेजांचाहि जो प्रकाशक, जो बोलणारा, मनन करणारा, कर्मफल भोगणारा, अनुभव घेणारा व कर्ता आहे; जो सद्रूप असतांनाहि अज्ञांस या जगांत असत् असल्यासारिखा भासतो; जो शरीरांत साक्षि-रूपानें असतांनाहि मूढांस कोठें तरी लांब आहे, असें वाटतें; सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें ज्याचा चैतन्यप्रकाश सर्वत्र पसरला आहे; सूर्यापासून जसे किरण त्याप्रमाणे ज्याच्यापासून विष्णु, इंद्र इत्यादि देवता उत्पन्न होतात; सागरांत जसे बुडबुडे त्याप्रमाणें ज्याच्यापासून अनंत जगें निर्माण होतात; भूमीवरील सर्व जल जसें समुद्राकडे जातें त्याप्रमाणें हा सर्व दृश्यसमूह ज्यास जाऊन मिळतो; जो दिव्याप्रमाणें आपल्या स्वरूपास व इतर अनात्म-पदार्थांसही प्रकाशित करितो; जो आकाशांत, शरीरामध्यें, पाषाणांत, जलांत, मातीच्या सूक्ष्म कणांत, पर्वतामध्यें, वायूचेठायीं व पातालांतहि स्थित आहे; जो आपल्या चैतन्यानें आपापला व्यापार करण्यास उद्युक्त असलेल्या पुर्यष्टकास[1] अंतर्बहिः व्यापून सोडतो; अर्थात् देहादिकांमध्यें आढळणारी चेतनता ज्याच्यामुळें असते; ज्यानें मोठमोठ्या शिळांस मूक केलें आहे; व त्यामुळें त्या ध्यानस्थ असल्यासारिख्या दिसतात; आकाशास ज्यानें शून्य केलें; पर्वतांस ज्यानें घन केलें; जलास ज्यानें द्रवयुक्त निर्मिलें; व सूर्यास ज्यानें आपल्या स्वाधीन असलेला दीप केलें आहे; ज्याच्यापासून विचित्र सृष्टि उद्भवतात; कोरड्या ठणठणीत माळ भूमीवरील जलप्रवाहा (मृगजळा) प्रमाणें ज्यांच्यापासून उत्पत्ति-विनाशयुक्त त्रिभुवनलहरी उठत आहेत; जो प्रपंचरूपानें नाशरूप, स्वरूपतः अविनाशी, अतिसूक्ष्म असल्यामुळें सर्वांमध्यें गुप्त असणारा आणि अति

१ कर्मेंद्रियपंचक, ज्ञानेंद्रियपंचक प्राणपंचक, सूक्ष्म भूतपंचक, अंतःकरणचतुष्टय, अविद्या, काम व कर्म, या आठांस पुर्यष्टक (आठ पुरें) म्हणतात.

महान् असल्यामुळें सर्वांहून निराळा (प्रपंचशून्य) आहे; तोच या असत् मनाचें मूळ आहे. शुद्ध चैतन्यामध्यें उत्पन्न झालेली; ब्रह्मांड हेंच जिचें उत्तम फळ आहे, चित्त हें जिचें मूळ आहे व इंद्रियें हींच जिचीं पानें आहेत, अशी प्रकृतिरूपी लता (वेल) त्या परमात्म्यामुळेंच नाचत असते. (ह्मणजे त्या प्रकृति-लतेस हालविणारा वायु हा परमात्माच आहे.) प्रत्येक शरीररूपी करंडींत हा चिन्मणि चमकत असतो. त्याच्या प्रकाशानें प्रकाशित होऊनच जगांतील वस्तु परस्पर अनेक चमत्कार करीत असतात. त्याच्या योगानेंच असत्, असत् झालें आहे व सत्, सत् झालें आहे. या निरिच्छ व असंग परमात्म्याच्या सांनिध्यामुळेंच हा देहादि जडवर्ग कार्यें करितो. पारमार्थिक सत्तेनें युक्त असलेल्या या देवाच्या सत्तेनेंच नियति, देश, काल, चलन, स्पंदन, क्रिया इत्यादि सर्व सत्तायुक्त झालें आहे. अथवा तोच शुद्ध संविद्रूप मायिक परमात्मा आकाशादि पदार्थांचें चिंतन केल्यामुळें आकाशादिरूप झाला आहे; पण मोठमोठ्या अनंत सृष्टींची घडामोड करीत असूनहि हा कांहीं करीत नाहीं. तर तो एकटाच सर्वदा अस्तोदयरहित, ज्ञानमय व निर्विकार अशा आपल्या स्वरूपामध्यें स्थित असतो आणि तोच मनोभ्रमाचें मूळ आहे. (सर्ग ५ समाप्त)

सर्ग ६ वा.

(मोक्ष देणाऱ्या ज्ञानाच्या उपायांचें अनुष्ठान कोणत्या क्रमानें करावें तें येथें सांगितलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, तो परमात्मा केवळ मनाचेंच नव्हें तर या सर्व सृष्टीचें निदान आहे. त्याची प्राप्ति करून घेणें हाच परम पुरुषार्थ आहे. पण या परात्पर देवाची प्राप्ति ज्ञानाच्या योगानेंच होते. कर्मानुष्ठान करून देहाला व मनाला कितीहि जरी शिणविलें तरी त्याच्या योगानें तो परमात्मा मिळत नाहीं. त्याच्या प्राप्तीकरितां प्रयत्नसाध्य ज्ञान हेंच उक्त अनुष्ठान आहे, असें जाणावें. कारण मृगजलाची भ्रांति झालेली असल्यास ती घालविण्यास त्याच्या अधिष्ठानाच्या ज्ञानावांचून इतर शेंकडों उपायहि निरुपयोगीं ठरतात, हें अनुभव-सिद्ध आहे. आपल्याजवळ, अगदीं डोळ्यासमोर असलेली वस्तुहि एकादे वेळीं

विस्मृतीमुळें आपणास नाहींशी वाटते व तिच्या प्राप्तीकरितां आपण कितीहि जरी दुसरी लौकिक व वैदिक अनुष्ठानें केलीं तरी त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. पण ती विस्मृत वस्तु आपल्याच हातांत, किंवा गळ्यांत आहे, असें प्रत्यक्ष दिसलें कीं–ती नाहीं, सांडली, कोणी नेली–हा भ्रम लागलाच नाहींसा होतो व ती वस्तु पुनरपि मिळाल्यासारिखी होते. त्याप्रमाणेंच या स्वानंदरूप देवाचा साक्षात्कार झाला असतां तो संसारी, दुःखी, कर्ता, भोक्ता इत्यादि आहे, हा भ्रम जातो व त्याची प्राप्ति होते. तो ईश्वर कोठें दूर गेलेला नाहीं. पण मूर्खांना तो जवळ नाहीं असें वाटतें. तो अलभ्य आहे, असें त्यांची मनोदेवता त्यांस सांगते. तो वैकुंठादि अगदीं कठिण प्रदेशीं आहे, असें त्यांस भासतें. पण त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. त्या नुसत्या मूर्खकल्पना आहेत. त्याचा साक्षात्कार झाला असतां या भौतिक शरीरांतच तो विस्मृत वस्तुप्रमाणें आहे, असें कळतें. त्या देवाच्या प्राप्तीस तप, दान, व्रतें इत्यादिकांतील एकाचाहि प्रत्यक्ष उपयोग नाहीं. तर स्वभावसिद्ध अशा त्या नारायणाची प्राप्ति चित्त-विश्रांतीनेंच होते. चित्ताची विश्रांति हेंच तिचें उत्तम साधन आहे. साधुसमागम व सच्छास्त्रपरायणता यांच्या योगानें चित्त शांत होतें. चित्तवृत्ति नित्यसिद्ध ब्रह्माकार होणें, हेंच ज्ञान, असें आह्मांस येथें विवक्षित आहे, व तेंच या मोह-जालास बाध करणारें आहे. आपल्या या अंतःकरणांत ज्ञान ज्योति-रूपानें स्फुरण पावणारा हाच तो देव आहे, असें ज्ञान होतांच प्राण्याचें सर्व दुःख नाहींसें होतें, व तो जीवन्मुक्त होतो.

श्रीरामः—गुरुराज, शेकडों कर्मांनींहि हा देव प्राप्त होत नाहीं; इतकेंच जर आपण म्हटलें असतें तर मला शंका आली नसती; पण तप, दान, व्रतें यांचाहि कांहीं उपयोग होत नाहीं, हें ऐकून माझ्या मनांत संशय आला आहे. कारण यज्ञ, दान, तप, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें आत्मज्ञान होतें, असें उपनिषदांत म्हटलें आहे. तेव्हां आपल्या सांगण्याचा भावार्थ मी असा समजतों कीं–साधारण व काम्य तप, दान इत्यादिकांचा ज्ञानास उपयोग होत नाहीं; पण तीव्र व निष्काम तपादिकांचा उपयोग होतो. हा माझा अभिप्राय अगदीं बरोबर असावा, असें मला वाटतें; आणि त्याकरितांच मी आपणास पुढील प्रश्न विचारीत आहें.–ज्या महादेवाचा, शुद्ध चित्तवृत्तीच्या द्वारा, साक्षात्कार झाला असतां, मरणादि दुःखें जीवांस भोगावीं लागत नाहींत त्याचें ज्ञान कोणत्या तीव्र तपानें तत्काल होतें ?

श्रीवासिष्ठः—उपनिषदांत यज्ञादि साधनें सांगितलीं आहेत, हें खरें; पण तीं आत्मज्ञानाचीं प्रत्यक्ष साधनें नव्हेत; म्हणूनच त्यांना बहिरंग साधनें म्हणतात. या जन्मीं किंवा पूर्व जन्मीं फलकामना सोडून त्यांचें अनुष्ठान केल्यानें विविदिषा उत्पन्न होते. विविदिषा म्हणजे आत्मज्ञानाची इच्छा. ती उत्पन्न झाली कीं, पूर्वी केलेल्या कर्मांचें सार्थक होतें. त्यामुळें पुढें तीं कांहीं करूं शकत नाहींत. विविदिषा तीव्र असल्यास ज्ञानोत्पत्तीकरितां श्रवण, मनन व निदिध्यासन करावें लागतें, आणि त्याच अंतरंग साधनांचें, दीर्घ काल प्रयत्नानें, अनुष्ठान केलें असतां आत्मज्ञान होतें, असा शास्त्रसिद्धांत आहे. यास्तव, बा रामा, तप, स्नान–संध्यादि कर्में इत्यादिकांच्या योगानें तो हृदयस्थ देव ज्ञात होत नाहीं. त्यांच्या योगनें ज्ञानाची योग्यता येते. प्रत्यक्ष ज्ञान, विवेक व त्याकरितां केलेला दीर्घ प्रयत्न, यांच्यायोगानेंच मात्र होतें. राग, द्वेष, मोह,क्रोध, मद, मत्सर, इत्यादि दोषांस वर्ज करणें, हेंच उत्तम तप आहे. यावाचून इतर तप व कर्में ह्मणजे तो शुद्ध क्लेशच होय. कारण चित्त रागद्वेषांनीं भरलेलें असतांना दुसऱ्यांस फसवून मिळविलेल्या धनाचें दान करणें व्यर्थ आहे. त्या दानाचें फल असल्या दात्यास कधींहि मिळावयाचें नाहीं. तर तें धन खरोखर ज्याचें होतें त्यास तें (फळ) मिळेल. अर्थात् याला दुसऱ्यास फसवून तें मिळवितांना झालेले श्रम व दान देत असतांना झालेलें मानसिक दुःख यांचाच लाभ होतो. चित्त रागद्वेषांनीं कलुषित झालेलें असतांना पुरुष जें तप करितो त्यास दंभ म्हणतात. त्याचें त्यास यत्किंचितहि फल मिळत नाहीं. यास्तव दीर्घ प्रयत्नानें भव–रोगावरील मुख्य औषध संपादन करावें. सच्छास्त्र व सज्जनसंग हें त्या रोगास नाहींसें करणारें उत्तम औषध आहे. पण प्रयत्नावाचून त्याच्या प्राप्तीचा दुसरा उपाय नाहीं. ही राग–द्वेषरूपी महामारी ज्याच्या योगानें निःशेष नष्ट होते व ज्ञान उत्पन्न होतें तो प्रयत्न कोणता, तें आतां सांगतों.

शरीरसंरक्षणार्थ अन्न अवश्य पाहिजे. त्यावाचून क्षणभरहि चालावयाचें नाहीं. कारण प्राणी दुसऱ्या अनेक असह्य व्याधी दीर्घकालहि सहन करूं शकतो. पण क्षुद्व्याधि त्यास अल्पकालही अगदीं असह्य होते. यास्तव विविदिषूलाहि अन्न पाहिजेच. तें त्यानें शक्य असेल त्या मार्गानें संपादन करावें. पण लोकविरुद्ध व शास्त्रविरुद्ध मार्गांचा अवलंब करून तें कधींहि मिळवूं नये. चित्तांत सतत संतोष धरावा व भोगांचा सर्वस्वीं त्याग करावा. प्रसंगीं शिक्षकादिकांचा स्तुत्य धंदा करून निर्वाह करणें चांगलें. पण योग्य उद्योग न मिळा-

ल्यास उदरभरणार्थ भिक्षा मागणेंहि अप्रशस्त नाहीं. संन्याशानें तर इतर सर्व उद्योग सोडून भिक्षान्नरूपी अमृतावरच शरीर धारण करावें, असा शास्त्रांत नियम आहे.

असो; याप्रमाणें मुख्य वस्तूच्या (अन्नाच्या) प्राप्तीचा उपाय शोधून नंतर लागलेंच सच्छास्त्राचें अध्ययन सुरू करावें; व साधूंची संगति धरावी. या दोन उत्तमोत्तम साधनांचा जो आश्रय करितो तो शीघ्र मुक्त होतो. जी बरी-वाईट स्थिति प्राप्त होईल तींत संतुष्ट रहावें. निंद्य कर्मांची उपेक्षा करावी. ज्यास आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झालेला असतो, त्या पुरुषश्रेष्ठाला ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, इंद्र इत्यादि ईश्वरांचीहि करुणा येते. कारण आत्मज्ञानाच्या अभावीं ते मोठ्या अवस्थेंत असूनहि ईर्षा, द्वेष, क्रोध इत्यादि दोषांमुळें क्लेश भोगीत असतात, असें पाहून या कृतार्थ पुरुषाचें चित्त द्रवणें साहजिक आहे. आतां साधु पुरुषास कसें ओळखावें, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. कोणत्याहि देशांतील, प्रांतांतील अथवा ग्रामांतील शिष्ट (ह्मणजे श्रौत-स्मार्त-आचारसंपन्न लोक) ज्यास साधु ह्मणत असतील तो जर विशिष्ट ज्ञान, वैराग्य इत्यादि श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असेल तर तो खरा साधु आहे, असें ओळखावें; व त्याचा समागम करावा. सर्व विद्यामध्यें अध्यात्मविद्या श्रेष्ठ आहे. यास्तव त्या विद्येचें ज्या शास्त्रांत प्रतिपादन केलेलें असतें तें सच्छास्त्र, असें समजावें. आत्म्यास उद्देशून प्रवृत्त झालेली जी विद्या (म्हणजे ज्ञान) ती अध्यात्मविद्या होय. उपनिषदें, शारीरिक मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत तिचाच विचार केलेला आहे. यास्तव त्यास सच्छास्त्र म्हणावें. पावसाळ्यांत नद्यांचें पाणी प्रायः गढूळ असतें. तें तसेंच प्याल्यास पोटांत माती जाते व त्यामुळें विकार होतो. यास्तव लोक त्या पाण्यास निवळीची बी उगाळून लावितात. किंवा त्यांतून तुरटीचा खडा तीन चार वेळ फिरवितात. म्हणजे त्याच्या योगानें पाण्यांतील माती तळीं बसून भांड्यांतील पाणी निर्मल होतें. अथवा योगाभ्यासानें चित्तवृत्ति शुद्ध होते त्याप्रमाणें वरील दोन उपायांचा आश्रय करून सतत विवेक केला असतां अविद्या नाहींशी होते. तिचा क्षय होतांच मोह, राग, लोभ, क्रोध इत्यादि तिच्या दुष्ट संततीचाहि आपोआप क्षय होतो. पण या सर्वांच्या मुळाशीं मुमुक्षूचा प्रयत्न आहे. त्यावाचून कांहीं होणें शक्य नाहीं. (सर्ग ६ समाप्त)

सर्ग ७ वा.

(सर्व प्रपंचाचें मूळ व सर्व उपाधिरहित परमात्म्याचें तत्त्व या सर्गांत सांगतात.)

श्रीरामः—महाराज, आपण जो हा देव सांगितलात व ज्याचें ज्ञान झालें असतां प्राणी मुक्त होतो, तो रहातो कोठे ? व मला त्याचा लाभ कसा होईल ?

श्रीवसिष्ठः—रामा, ब्रह्मदेवादिकांचें कारण व प्रत्यगात्मभूत असा हा देव कांहीं कोठें दूर नाहीं. तर तो चैतन्यात्मा प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयकमलांत व्यक्त होऊन राहिलेला आहे. पण तो केवळ या शरीरांतच आहे, असें नाहीं, तर तो या सर्व दृश्य विश्वांत आहे; तो पण या दृश्य विश्वाएवढाच आहे, असें समजूं नकोस. तर तो या विश्वाच्याहि पलीकडे एका अखंडरूपानें पसरला आहे. त्यास मर्यादा नाहीं. तो सर्व सृष्ट वस्तूंचें अधिष्ठान असल्यामुळें सर्वगत आहे, असें सांगतां यावें म्हणून त्यास विश्वाकार म्हणतात. पण खरोखर पहातां तोच एक असतो. त्याच्याहून विश्व म्हणून निराळें तत्त्व नाहीं. रामा, हें कार्यरूप विश्वच कायतें त्या ब्रह्माहून भिन्न नाहीं, असें समजूं नको. तर त्या (विश्वा) चें कारण माया व सर्व देवहि तद्रूप आहेत; कारण ब्रह्मा, विष्णु, महेश, सूर्य, इंद्र इत्यादि सर्व चिन्मात्र आहेत, असें समज.

श्रीरामः—पण, गुरुराज, हें तत्त्व आबाल-गोपालांस ठाऊक असतें. आबालवृद्ध हें विश्व चिन्मात्र आहे, चेतन जीवावाचून बाकी सर्व व्यर्थ आहे, असें जाणतात. तेव्हां त्या प्रसिद्ध गोष्टीचा उपदेश करण्यांत काय अर्थ आहे ?

श्रीवसिष्ठः—सुज्ञ राजपुत्रा, हें विश्व चेतनमय जीवांनीं भरलेलें आहे; त्यांच्यावाचून यांत दुसरें कांहीं नाहीं; व जे पदार्थ जड आहेतसे वाटतात तेहि यांच्यामुळेंच व यांसच वाटतात. वास्तव विश्वाचें प्राधान्य यांच्याकडेच आहे, एवढें ज्ञान प्रायः सर्वांना असतें, हें खरें; पण त्या ज्ञानाचा कांहीं उपयोग नसतो. त्याच्या योगानें संसाराचा क्षय होणार नाहीं; कारण तें खरें ज्ञानच नव्हें. तें कां ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. चेतन म्हणजे चित्कर्ता. पण नित्य चैतन्याचा कर्ता संभवत नाहीं. वास्तव अनित्य चित्‌—ला करणारा, असाच त्याचा अर्थ होणार. चित्तवृत्तीमध्यें प्रतिबिंबित झालेल्या चैतन्यास अनित्य म्हणतात. कारण तें वृत्तीबरोबर उत्पन्न होणारें व वृत्तीबरोबर नाश पावणारें असतें. तें अनित्य चैतन्य आपल्या आश्रयास म्हणजे अंतःकरणास आपला

आत्मा समजतें व अशारीतीनें अंतःकरणाशीं तादात्म्य पावून तें जीव होतें. पण हा चेतन जीव बहिर्मुख असतो. तो विषयच या जगांतील सार आहे, असें जाणतो. यास्तव तो पशु होय. याच्यापासूनच देह, इंद्रियें, वासना इत्यादिकांच्या अनुरोधानें जरा, मरण इत्यादिकांविषयीच्या भीत्या उद्भवतात. मी स्थूल शरीरांहून भिन्न आहें, एवढें ज्ञान त्यास जरी झालें तरी तो कृतार्थ होत नाहीं. मरणोत्तर कांहीं काळ त्याला स्थूल शरीर नसतें. तरीपण त्यामुळें त्याचा दुःखभोग संपत नाहीं. कारण साक्षी चैतन्याचा विषय होणारें जें जड मन, तद्रूप तो आपणास समजत असतो; आणि त्यामुळें तो दुःखाचेंच भाजन होऊन रहातो. स्थूल, सूक्ष्म व कारण, या तीन शरीरांचा जेव्हां क्षय होतो तेव्हां चैतन्यास प्रिय व अप्रिय यांचा स्पर्श होत नाहीं. पण त्या तिन्ही शरीरांचा क्षय, वासनाक्षय, मनोनाश व तत्त्वज्ञान यांच्या दृढतेवाचून होत नाहीं. या तीन उपायांच्या योगानें चैतन्य विषयरहित होतें. तीच त्याची मुक्तस्थिति होय. ती अवस्था ज्या धन्य पुरुषास अनेक जन्मांतील पुण्यपुंजपरिपाकामुळें प्राप्त होतें त्याची हृदयग्रंथी तुटते. सर्व संशय नाहींसे होतात व सर्व कर्में क्षीण होतात. पण हृदयकमलस्थ चैतन्याला योगाभ्यासानें केवल मनोनिग्रह केला असतां विषयशून्य करितां येतें, म्हणून म्हणशील तर ती आशा व्यर्थ आहे. कारण दृश्य मिथ्या आहे, तें उत्पन्न होणें शक्य नाहीं, असें निश्चयानें समजल्यावांचून त्याचा निरोध कसा होणार ? त्याचप्रमाणें नित्य चैतन्य, चैतन्याचा विषय नाहीं, तर तें स्वयंप्रकाश आहे, असें ज्ञान, पूर्वोक्त दृश्य मिथ्या आहे, असें कळल्यावाचून कसें होणार ? सारांश, राघवा, जन्ममरण–परंपरेंत पडलेल्या या चेतन जीवास जे आत्मा समजतात ते केवढेहि जरी शास्त्रज्ञ पंडित असले तरी वस्तुतः अज्ञ आहेत. कारण जीव हाच संसार, चेतना व दुःखपरंपरा आहे. तेव्हां त्याला जाणल्यानें काय होणार ? परमात्म्यास जाणल्यानें मात्र दुःखपरंपरा क्षीण होते. दाशरथे, मी आतां तुला त्या परमात्म्याचें स्वरूप सांगतों.

निर्विषय, अखंड व अपरोक्षचैतन्य हें त्याचें स्वरूप आहे. पण व्यावहारिक जनांस त्याचा अनुभव येत नाहीं. म्हणून तेंच स्वरूप सर्वांस समजेल अशा शब्दांनीं सांगतों. शुक्लद्वितीयेच्या चंद्राची कोर एकाएकीं दिसत नाहीं. म्हणून ज्याला ती प्रथम दिसली असेल तो इतरांस " या झाडाच्या शाखेवर पहा, म्हणजे ती दिसेल " असें सांगतो; व त्याप्रमाणें पाहिल्यास ती इतरांसहि दिसते.

पण त्या वेळीं अंतःकरणांत अभिव्यक्त झालेलें अपरोक्ष चैतन्य नेत्रांच्या द्वारा प्रथम वृक्षशाखेकडे व नंतर त्या शाखाग्रापासून हजारों कोस दूर असलेल्या चंद्राच्या कोरीकडे एका निमिषांत जातें. पाहाणारास चंद्र व शाखाग्र हीं दोन्ही दिसत असतात. यास्तव शाखाग्रापासून दूरवर असलेल्या चंद्रापर्यंत मध्येंही चैतन्याची धारा असली पाहिजे, यांत कांहीं संशय नाहीं. कारण मध्यें जर ज्ञान (संवित्) धारा नसती तर शाखाग्र व चंद्र हीं दोन्ही एकाच काळीं दिसलीं नसतीं. आतां शाखाग्र व चंद्र यांचे जें ज्ञान आहे त्याचे शाखाग्र व चंद्र हे विषय आहेत. यास्तव तें सविषय आहे; पण त्या दोघांच्यामध्यें जी ज्ञान–धारा आहे तिचा विषय काय आहे? कांहीं नाहीं. यास्तव तेंच परमात्म्याचें निर्विषय व अपरोक्ष चिद्रूप आहे; असें जाणावें. द्रष्टा, दृश्य इत्यादिकांची स्थिति ज्याच्यामध्यें होते व त्यांचा लयही ज्यांत होतो तें, आणि जें आकाशाहूनही सूक्ष्म व आकाशासही व्यापून रहातें तें परमात्मरूप होय. जग स्वभावतःच शून्य आहे; पण तेंही ज्याच्या योगानें अशून्य ह्मणजे सत् झालें आहे, व त्यांतील अणुरेणूही ज्याच्यावाचून नाहीं तें परमात्म तत्त्व होय. जें महाचिन्मय असूनही अज्ञांस स्थूल, जड इत्यादि रूपानें दिसतें; ज्यानें सर्व वस्तूंस अंतर्बाह्य व्यापून सोडिलें आहे; व त्यामुळेंच हें सर्व "आहे, आहे" असें भासत आहे, तें ब्रह्म होय. सारांश, तें महा तत्त्वच या सर्व भ्रमाचें मूळ आहे.

श्रीरामः—प्रभो, ब्रह्म सत् आहे, असें कोणत्या प्रमाणानें समजतें; व या एवढ्या मोठ्या प्रत्यक्षादि–प्रमाणसिद्ध व अगदीं व्यवस्थित जगरूपी दृश्याचा असंभव आपण कसा ह्मणतां?

वसिष्ठः—राघवा, शब्दसंज्ञक तिसऱ्या प्रमाणावरून ब्रह्म सद्रूप आहे, असें समजतें. ज्ञानप्रतिबंधक दोषांचा क्षय झाला असतां वेदांतील महावाक्यांच्या योगानें त्याचें साक्षात् ज्ञान होतें; पण त्यास प्रतिबंध करणारे दोष, द्वैत मिथ्या आहे, असें समजल्यावाचून जात नाहींत. यास्तव आकाशाच्या नीलवर्णाप्रमाणें भासणारें हें जग अत्यंत असत् आहे, अशी भावना अगोदर दृढ केली पाहिजे. कारण अग्रभागीं दिसणारा हा चकचकीत पदार्थ रुपें नव्हें, असें अगोदर निश्चयानें जाणल्यावाचून ती शिंप आहे, असें कळत नाहीं. नंतर हें जग आपणास जसें दिसत आहे तसें मुळींच नाहीं, असें जाणून त्याचा परिहार केल्यावर जें कांहीं तत्त्व रहातें तोच त्या ज्ञात्याचा आत्मा ठरतो.

आतां, बा दशरथतनया, तुझ्या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर देतों. तूं जर आपलें चित्त उद्विग्न न करितां कांहीं दिवस साधुसमागम व सच्छास्त्रावलोकन करीत रहाशील तर थोड्याच अवकाशांत दृश्य सत्य आहे हा तुझा भ्रम जाईल. द्वित्वाच्या अपेक्षेनें एकत्व असतें, व एकत्वाच्या अपेक्षेनें द्वित्व उद्भवतें. पण त्यांतील एक नाहींसें झालें कीं दोघांचीही असिद्धि होते. त्याप्रमाणें दृश्य असल्यास द्रष्टा असतो व द्रष्टा असला तर दृश्य असतें. पण त्यांतील कोणी एक नाहींसें झालें कीं, तीं दोन्हीं नाहींशीं होतात, आणि शेवटीं सत् रहातें. अहंता इत्यादि सर्व दृश्य हाच तुझ्या चित्तदर्पणावर मळ बसला आहे. त्याला मी आतां घालवितों. मुळींच असत् असलेल्या वस्तूंचें निरसन करण्यांत कांहीं क्लेश नाहींत. कारण असत्–वस्तूची सत्ता हा तिचा विकार आहे किंवा विवर्त आहे अथवा स्वरूप आहे, असें ह्मणतांच येत नाहीं. मनुष्याचें शिंग ही असत् वस्तु आहे व तिच्या ठायीं या तिन्हींपैकीं एकाहि प्रकारानें सत्ता दाखवितां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें सत् वस्तु असत् होते असें म्हणणेंहि जुळत नाहीं कारण त्याच्यावर व्याघात हा दोष येतो. तशीच सद्वस्तूची उत्पत्ति होणेंहि व्यर्थ आहे. असत्‌ची उत्पत्ति तर अशक्यच आहे. सुवर्णाला कड्याचा आकार जरी दिला तरी हें सुवर्ण आहे, अशा दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहूं लागलें की, तो आकार बाधित होतो. यास्तव जग उत्पन्न झालें नाहीं. हें जें कांहीं दिसत आहे तो शुद्ध ब्रह्माच्या आधारानें भासणारा जगदाभास आहे, असें समजलें पाहिजे. पण मी काय म्हणतो हें तुला चांगलें समजावें, ह्मणून मी अनेक उत्तम उत्तम युक्ति योजून विस्तारपूर्वक सांगणारा आहें. त्याच्या योगानें तें अबाधित तत्त्व स्वतः तुझ्या अनुभवास येईल. अरे खुळ्या, हें जर मुळीं उत्पन्नच झालेलें नाहीं तर त्याचें "हें आहे" असें ग्रहण तरीं कसें होणार? कोरड्या ठणठणीत भूमीवर जलप्रवाह कोठून असणार? वांझेचा पुत्र जसा नाहीं माळभूमीवर जल जसें नाहीं, व आकाशांत झाड जसें नाहीं, तसा हा जगभ्रम नाहीं. तर हें जें कांहीं दिसत आहे तें सर्व ब्रह्म आहे. हाच सिद्धांत मी तुला पुढें अधिक चांगल्या रीतीनें सांगेन. बा राजसुता, आत्मज्ञ पुरुष जें युक्तिपूर्वक सांगत असतात त्याची अवहेलना करणें अयोग्य आहे. कारण जो युक्तियुक्त वचनहि न ऐकतां उगीच आग्रह धरून बसतो तो अज्ञ आहे, असें सुज्ञ समजतात (७.)

सर्ग ८ वा.

(त्या तत्त्वाचें ज्ञान या शास्त्रासारिख्या सच्छास्त्राच्या अभ्यासानेंच होणें शक्य आहे, असें वर्णन करितात.)

श्रीरामः—दिसणारें हें सर्व ब्रह्मच आहे, हें तत्त्व कोणत्या युक्तीनें समजतें ?

श्रीवसिष्ठः—लक्ष्मणाग्रजा, जगत् या नांवाची ही महामारी दीर्घकालापासून रूढ झाली आहे. ही मिथ्या ज्ञान व अविचार यांच्या योगानेंच उद्भवलेली असल्यामुळें ज्ञानावांचून तिचा क्षय होत नाहीं. तुला बोध व्हावा एवढ्यासाठीं मी ज्या कथा सांगणार आहें, त्या जर तूं लक्ष्य देऊन ऐकशील तर, बा राघो, तूं ज्ञानी व युक्त होशील. पण तसें न करितां उद्विग्न होऊन जर तूं मध्येंच उठून जाशील तर सच्छास्त्र-श्रवणास अयोग्य असलेल्या पशु-पक्ष्यांप्रमाणें तुला कांहीं लाभ होणार नाहीं. जो ज्याची इच्छा करितो व त्याकरितां प्रयत्न करितो त्यास तें अवश्य प्राप्त होतें; पण थोडासा प्रयत्न करून जर तो कंटाळला व त्यानें प्रयत्न सोडिला तर त्यास इष्ट वस्तूचा लाभ होत नाहीं. यास्तव इष्ट-प्राप्तीपर्यंत प्रयत्न केला पाहिजे. रामा, तुझी अवस्था तर अगदींच निराळी आहे. तूं जर या दोन (साधुसंगम व सच्छास्त्र) साधनांचा आश्रय केलास तर तुला तें परमपद थोड्याशा दिवसांतच प्राप्त होईल. म्हणजे तुला कांहीं महिने प्रयत्न करण्याचीहि आवश्यकता नाहीं.

श्रीरामः—असें जर असेल तर महाराज, मला एखादें उत्तम शास्त्र सांगा. म्हणजे मी त्याचा अभ्यास करून आत्मज्ञ होईल.

श्रीवसिष्ठः—रामा, अध्यात्मशास्त्रांत हें महा-रामायणसंज्ञक शास्त्रच सर्वोत्तम आहे. हा उत्तम इतिहास आहे. इतर सर्व इतिहासांचें यांत सार आहे याचें श्रवण केल्यानें अक्षय जीवन्मुक्तत्व आपोआप प्राप्त होतें. यास्तव हें अति पवित्र शास्त्र आहे. स्वप्नावस्थेंत असतांनाच हें स्वप्न आहे असें वाटल्यास त्यांतील पदार्थ जसे मिथ्या आहेत असें वाटतें, त्याप्रमाणें याचें मनन केलें असतां जगांत असतांनाच त्यांतील नाना वस्तु मिथ्या वाटूं लागतात. या शास्त्रांत जें सांगितलें आहे तेंच इतरत्र असून येथें जें नाहीं तें दुसऱ्या कोणत्याहि शास्त्रांत मिळणार नाहीं. ज्ञानी यास समस्त विज्ञान-शास्त्रांचा कोश (भांडार, खजिना) असें म्हणतात. याचें श्रवण नित्य करावें. म्हणजे बुद्धीमध्यें ज्ञानोदय होतो. पण

पापाच्या दुष्परिणामामुळें पुष्कळांस हें रुचत नाहीं. त्यांनीं पाहिजे असल्यास दुसऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास करावा. किंवा पशुतुल्य विद्याहीन होऊन रहावें. त्याबद्दल आमचें कांहींच म्हणणें किंवा आग्रह नाहीं. पण ज्यास अध्यात्मशास्त्राची चर्चा आवडत असेल त्यानें याचा आदरानें अभ्यास करावा. म्हणजे औषधपानानंतर जसें आरोग्य हें प्रत्यक्ष फळ मिळतें, त्याप्रमाणें जीवन्मुक्ति अनुभवास येते. आम्ही हें वराप्रमाणें किंवा शापाप्रमाणें सांगत आहों. अर्थात् वर-शापाप्रमाणें हें आमचें सांगणें असत्य कधीं होणार नाहीं.

असो; दशरथतनया, या शास्त्राचें श्रवण करून तदनुरूप मनन केल्यास संसारदुःखांचा तात्काल नाश होतो. धनदान, तप, अर्थरहित व आचाररहित वेदाध्ययन इत्यादिकांच्या योगानें त्यांचा आत्यंतिक नाश होत नाहीं. (८.)

सर्ग ९ वा.

(जीवन्मुक्तीचीं लक्षणें, त्याची सर्वोत्मता, व जगत्प्रलयानंतर अवशिष्ट राहणाऱ्या आत्म्याचें स्वरूप यांचें येथें निरूपण केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—बा उदारमते, जे आपलें चित्त आत्म्यामध्येंच लावितात; आत्म्याच्या ज्ञानाकरितांच जे जिवंत असतात; जे परस्पर आत्म्याचाच बोध करितात; व त्याचें वर्णन करीत असतांनाच ज्यांस अति संतोष होतो; त्या केवळ ज्ञाननिष्ठ पुरुषांस विदेहमुक्तीच्या तोडीचीच (म्हणजे दृढ) जीवन्मुक्ति मिळते. म्हणजे त्या पुरुषाचा संबंध शरीराशीं जरी असला तरी त्याच्या सुखदुःखादिकांनीं तो सुखदुःखी होत नाहीं. फार काय पण त्याचें चित्त आत्म्यामध्येंच निमग्न झाल्यामुळें त्यास या तुच्छ शरीराचें भानही रहात नाहीं.

श्रीरामः—सद्गुरो, मला जीवन्मुक्ताचें व विदेहमुक्ताचें लक्षण सांगा. म्हणजे मीहि त्याप्रमाणें प्रयत्न करीन.

श्रीवसिष्ठः—शास्त्रविहित व्यवहार करीत असतांनाही ज्याला हें दृश्य विश्व अस्त पावल्याप्रमाणें, शून्य असल्यासारिखें वाटतें तो जीवन्मुक्त होय. म्हणजे तो जरी जगांतील वस्तूंशीं व्यवहार करीत असला तरी परमार्थदृष्टीनें हें जग मिथ्या आहे; तें मुळीं नाहींच, असें त्यास वाटत असल्यामुळें आरशांतील चित्राप्रमाणें भासतें. तो केवळ ज्ञाननिष्ठ असतो. त्यामुळें "मी हें अमुक करितों" असें त्यास वाटत नाहीं. तर तो जाग्रतींतही निजलेल्या पुरुषाप्रमाणें

अहं–ममभावरहित असतो. सुख झालें असतां त्याचें मुख प्रसन्न होत नाहीं व दुःख झालें असतां त्याची मुखप्रभा मावळत नाहीं; तर जी अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्थिति प्राप्त होईल त्यांत तो संतोषानें रहातो. तो निर्विकार आत्म्याचें ठायीं गाढ झोपीं गेलेल्या पुरुषाप्रमाणें रहातो. त्याची अविद्यालक्षण निद्रा नाहींशी झालेली असल्यामुळें तो स्वात्म्याचे ठायीं सतत जागत असतो. त्याला इतर प्राण्यांप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न या अवस्था कधींहि प्राप्त होत नाहींत. कारण प्राणी ज्या अवस्थेंत बाह्य इंद्रियांच्या योगानें विषयांचें ग्रहण करितो त्या अवस्थेस जाग्रत् ह्मणतात, व स्वप्न–अवस्था जाग्रद्वासनेमुळें उद्भवते. पण जीवन्मुक्त बाह्य इंद्रियांनीं विषयग्रहण कधींच करीत नाहीं व त्यास त्याची वासनाहि नसते. त्यामुळें त्याला या दोन्ही अवस्था नसतात. राग, द्वेष, भय इत्यादि विकारांस साजेल असें जरी तो एकाद्या नटाप्रमाणें वर्तन करीत असला, तरी चित्तांत अगदीं निर्मल असतो. ह्मणजे त्यानें बाहेरून तृष्णा, द्वेष इत्यादि विकारांचा कितीही जरी आव आणिला तरी त्यांचा चित्तांत गंधही नसतो. तर तो त्या वेळींही आपल्या नित्य व आनंदरूप स्वरूपांतच स्थित असतो. मी हें अमुक करीत आहें, असें तो कधींही ह्मणत नाहीं व तसें त्याला वाटतही नाहीं. त्याच्या बुद्धीला कार्याचा अथवा अकार्याचा कधींही लेप होत नाहीं. तो आत्मज्ञ, जीवन्मुक्त, चिद्रूप आत्म्याच्या साक्षात्कारानें जगाचा प्रलय (बाध) होतो व त्याच्या अज्ञानामुळेंच जगाचा भ्रम होतो, असें स्वानुभवानें जाणत असतो. त्याला कोणी भीत नाहीं व तो कोणाला भीत नाहीं. कारण हर्ष, भय, क्रोध इत्यादि अज्ञानजन्य विकारांपासून तो मुक्त असतो. तो सचेतन असतो. पण त्याच्या मनाचा लय झालेला असल्यामुळें हा संसार सत्य आहे, याची भावना लीन होते. दुसऱ्यांच्या दृष्टीनें तो जरी शरीरावयवसंपन्न असला तरी त्याच्या दृष्टीनें तद्रहित असतो. आत्मा पूर्वींच प्राप्त आहे. यास्तव तो विषादि अनिष्ट पदार्थांप्रमाणें हेय (त्याज्य) किंवा द्रव्यादि इष्ट पदार्थांप्रमाणें उपादेय (ग्राह्य) नाहीं; त्याचप्रमाणें जग त्याच्याठायीं आरोपित असल्यामुळें तें मिथ्या आहे, असें त्यास निश्चयपूर्वक कळलेलें असतें. त्यामुळें तो व्यवहार करीत असतांनाही अति शांत असतो. शेवटीं प्रारब्धकर्मांचा क्षय झाल्यामुळें देह कालवश झाला असतां तो धन्य पुरुष हें जीवन्मुक्त पद सोडून विदेहमुक्त–अवस्थेस प्राप्त होतो. त्यानंतर त्याची कधीं वृद्धि होत नाहीं व क्षय होत नाहीं; तो शांत होत नाहीं; तो व्यक्त होऊन पुनः अव्यक्त होत नाहीं; तो कोठें दूर जातो, असें नाहीं; तो मी, तूं, तो इत्यादि

व्यवहारास योग्य नसतो; तो सूर्यरूप होऊन सर्वांस ताप देतो; विष्णुरूपानें त्रिभुवनाचें पालन करितो; रुद्र होऊन सर्वांचा संहार करितो; ब्रह्मा होऊन सृष्टीस निर्माण करितो; आकाश होऊन वायूस धारण करितो; मेरुपर्वत होऊन ऋषि, देव इत्यादिकांचें वसति-स्थान होतो; भूमिरूपानें अखंडित लोकस्थितीचें धारण करितो; तृण, वृक्ष इत्यादिरूप होऊन पुष्पें व फळें देतो; मेघरूपानें वृष्टि करितो; विद्युत् होऊन चकचकतो; चंद्र होऊन अमृताचा वर्षाव करितो; हालाहल विष होऊन प्राण्यास मारतो; तेजोरूप होऊन दश दिशांस प्रकाशित करितो व अंधकार होऊन त्यांस आच्छादित करून सोडितो. सारांश, तो स्वयं पर-ब्रह्म झाल्यामुळें सर्व चराचर सृष्टि ही त्याची विभूति होत. अशा अवस्थेस प्राप्त होणें हीच मुक्ति, किंवा निर्वाण होय.

श्रीरामः—पण सद्गुरो, आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें विदेहमुक्त जर त्रैलोक्यरूप होतात असें समजलें, तर ते उत्पन्न झाले, असेंच ह्मटलें पाहिजे. मग त्याची मुक्तता कोठें राहिली ?

श्रीवसिष्ठः—होय, तूं ह्मणतोस तें खरें. पण त्रैलोक्य ह्मणून जर कांहीं सत्य वस्तु असती तर तसें झालें असतें. पण ज्याच्याठायीं त्रैलोक्य या शब्दाचा अर्थच संभवत नाहीं तें ब्रह्म त्रैलोक्य झालें, अशी भावनाच कशी होणार ? एकरूप, शांत, स्वयंज्योति व आकाशाप्रमाणें निर्मल ब्रह्मच जग आहे. कारण त्यांत तरी ब्रह्माच्या सत्तेवाचून दुसरें काय आहे ? यास्तव त्याच्या सत्तेचा बाध झाला असतां सर्व ब्रह्ममय होतें. मला तर सुवर्णाच्या कड्यामध्यें शुद्ध सोन्यावाचून कडें ह्मणून आणखी कांहीं दिसतच नाहीं. जलतरंगांमध्यें मला जलावाचून दुसरें कांहीं आढळत नाहीं. सारांश, स्पंदत्व जसें वायूहून निराळें नाहीं; शून्यत्व आकाशाहून भिन्न नाहीं व प्रकाश तेजाहून पृथक् नाहीं, त्याप्रमाणें जग ब्रह्माहून निराळें नाहीं. तर तें ब्रह्मच आहे.

श्रीरामः—पण महाराज, हें परमतत्त्व माझ्या अनुभवास कसें येईल तें सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, दीर्घ कालापासून प्रवृत्त झालेलें व अतिरूढ झालेलें हें मिथ्या अज्ञान झटदिशीं नाहींसें होणें शक्य नाहीं. यास्तव दीर्घ अभ्यास व युक्तायुक्त विचार यांच्या योगानें हा जगद्भ्रम कसा नाहींसा होतो तें मी तुला सांगतों. मी आतां अगोदर तुला एक अपूर्व वार्ता सांगतों, ती ऐक. ह्मणजे

तुला पुष्कळ बोध होईल. देव, गंधर्व, मनुष्य, पशु, पक्षी, वृक्ष, पाषाण इत्यादिरूप जेवढें ह्मणून हें चराचर जग दिसत आहे तें सर्व, रुद्रादिकांसहि गुप्त करून सोडणाऱ्या महाप्रलयांत, नाहींसें होतें. तें कोठें जातें याचा कांहीं पत्ता लागत नाहीं. पण त्या वेळीं स्तिमित, गंभीर, तेजहि नव्हें व तमहि नव्हें असें व नामरूपरहित असें कांहीं अवशिष्ट रहातें. त्याला शून्य ह्मणतां येत नाहीं; तें दृश्य नाहीं व दर्शनहि नव्हें; भूतें व पदार्थ यांचा हा एक गोळा आहे, असेंहि ह्मणवत नाहीं. पण तें अनंत, पूर्ण, केवल, चित् व सर्वकल्पनारहित असें सत् असतें. त्या सद्रूप आत्मतत्त्वामध्यें हा जगद्भ्रम होतो. अध्यारोपदृष्टीनें तो परमात्माच हें सर्व आहे; पण पारमार्थिक दृष्ट्या ह्मणजे अपवाददृष्ट्या तो हें नव्हें. त्याला कर्ण नाहींत, पण शद्ब श्रवण करण्याची शक्ति त्याच्यामध्यें आहे. तसेंच तो जिह्वारहित असूनहि स्वाद घेतो; घ्राणेंद्रियावाचून वास घेतो; त्वगिंद्रियावाचून स्पर्श जाणतो व नेत्रांवाचून पहातो. तोच व्यक्त व अव्यक्त आहे. त्याच्या स्वरूपभूत प्रकाशाच्या योगानेंच हें जगच्चित्र दिसतें. त्या प्रभूचें दुसरें कांहीं कारण नसतें. पण तरंगांचा समूह हें जसें जलाचें कार्य, तसें जग हें त्याचें कार्य आहे. सामान्यतः सर्वतः प्रकाशित होणारा तो देव या हृदयांत विशेषतः प्रकाशित होत रहातो. त्या चिन्मात्रदीपाच्या प्रकाशानेंच हें त्रिभुवन भासत असतें. त्याच्या वाचून हे सूर्यादि प्रकाशहि अंधकारच आहेत. त्याच्या अस्तित्वामुळेंच हें त्रिभुवनरूपी मृगजळ प्रवृत्त होतें. मनोरूपानें स्पंदन पावणाऱ्या त्याच्याठायींच ही सर्व जगल्लक्ष्मी उदय पावते. जळकें कोलीत फिरवूं लागलें असतां जशा वर्तुलादि आकृति दिसतात, त्याप्रमाणें त्याच्याठायीं हें जग आहे. सृष्टीस निर्माण करणें, तिचा संहार करणें, इत्यादि सर्व खेळ त्या स्पंदास्पंदात्मक व व्यापक महादेवाचाच आहे. पण त्याचें पारमार्थिक रूप निर्मळ व अक्षय्य आहे. सत्ता हेंच त्याचें स्वरूप आहे; पण व्यवहारांत "त्याची सत्ता" असें ह्मणून ती त्याच्याहून भिन्न आहे, असें समजतात. ज्ञानी लोक तो सदा जागाच आहे असें समजतात; अज्ञ तो निजला आहे असें ह्मणतात; व मुक्तांस तो केव्हांहि व कोठेंहि निजलेला नाहीं व जागाहि नाहीं असें वाटतें. अस्पंद अवस्थेंत तो शिव (कल्याणरूप) व शांतरूप असतो. पण स्पंदावस्थेंत त्रिभुवनमय होतो; ह्मणूनच त्यास वर स्पंदास्पंदात्मक ह्मटलं आहे. पुष्पामध्यें सुवास हें सार असतें, त्याप्रमाणें सर्व नाशवंत पदार्थांमध्यें तो सार आहे. त्यामुळें त्या पदार्थांबरोबर तो नाश पावत नाहीं. आपणास प्रतिक्षणीं

जे अनेक वस्तूंचें प्रत्यक्ष ज्ञान होत असतें, त्यांत ज्ञानरूपानें तोच असतो. पण वस्त्राच्या वर्णाप्रमाणें तो कधींहि दिसत नाहीं. ह्मणजेच तो बाह्य इंद्रियांचा विषय होत नाहीं. त्याला वागिंद्रिय नसल्यामुळें तो मुक्यासारिखा असतो खरा; पण कोणत्याहि वाणीची प्रवृत्ति त्याच्याच मुळें होत असल्यामुळें तो अमूक आहे. त्याच्याठिकाणीं मनन हा विकार नसल्यामुळें तो पाषाणासारिखा जड आहे असें वाटतें; पण मनामध्यें मनन करण्याची शक्ति त्याच्यामुळेंच येते. तो वस्तुतः नित्यतृप्त असूनहि भोक्ता होतो; क्रियाशून्य असूनहि कर्ता बनतो व अवयवरहित असूनहि अनेक नेत्रादि अवयवांनीं युक्त होतो. म्हणूनच त्यास सहस्रनयन, सहस्रशीर्षा, सहस्रपाद, अनेकबाहूदर-वक्त्र इत्यादि नांवें श्रुतिस्मृतींतून दिलीं आहेत. तो कोठेंहि नाहीं, पण सर्वव्यापी आहे. त्याला इंद्रियबल नाहीं; पण सर्व इंद्रियांच्या क्रिया त्याच्यामुळेंच होतात. मनन न करणाऱ्या त्याच्यामुळेंच ह्या जगत्कल्पना झाल्या आहेत. त्याच्या अज्ञानामुळेंच या संसाराची भीति वाटते. पण त्याचें दर्शन झालें असतां सर्व भय व आशा पळून जातात. दीप असला तरच जशा नटांच्या हावभावादि क्रिया चालतात, त्याप्रमाणें या अपरिच्छिन्न (मर्यादाशून्य) स्वयंप्रकाश साक्षीच्या अस्तित्वा-मुळेंच चित्ताच्या सर्व क्रिया चालतात. समुद्रापासून जसा लाटांचा उद्भव होत असतो, त्याप्रमाणें हें वस्त्र, हें पुस्तक, हें लांकुड, इत्यादि अनेक पदार्थांच्या पंक्ति त्याच्यापासूनच उद्भवतात. सुवर्णाचे जसे-कडीं, आंगठ्या, गोट, पाटल्या, सरी, कुंडलें इत्यादि-अनेक पदार्थ होतात, त्याचप्रमाणें या परमात्म्यापासून शेकडों पदार्थांचे भ्रम होतात. रामा, तूं त्या स्वहृदयस्थ देवास जाणतोस; मीहि जाणतो व हे सर्व लोकहि जाणतात. कारण तो अहं या रूपानें सर्व शरीरांत प्रकाशमान होत असतो; म्हणून तो एक आहे. पण अनात्म पदार्थ अशारीतीनें कोणाच्याहि अनुभवास येत नाहींत. तर ते सर्व स्वभिन्न (माझ्याहून निराळे) आहेत असेंच प्रत्येकास वाटत असतें.

असो; काळाचे विकार, दृश्य जगाच्या ठिकाणीं असलेली दृश्यता, व इष्ट वस्तूची प्राप्ति व्हावी, अनिष्टाचा परिहार व्हावा, इत्यादि मानसिक विकल्प त्याच्यापासूनच उद्भवतात. देह, प्राण व कर्मेंद्रियें यांच्या क्रिया, ज्ञानेंद्रियांचे रूपादि विषय आणि अंतःकरणस्थ जीवत्व यांस जाणणाराहि तोच व ज्याच्या द्वारा त्यांस जाणतो तें वृत्तिज्ञानहि तोच आहे. तात्पर्य द्रष्टा जीव, दृश्य विषय व दर्शन वृत्तिज्ञान, या सर्वांचा म्हणजे त्रिपुटींचा तो साक्षी आहे. त्यांस एकाग्र

मनानें त्रिपुटीहून भिन्न करून पहा. तेंच अज, अजर, अनादि, शाश्वत, नित्य, शिव, निर्मल, जगद्वंद्य, अनिंद्य, सर्वविकारशून्य, सर्व कारणांचेंहि कारण, सर्वव्यापि, स्वयंप्रकाश, व निर्विषय ब्रह्म आहे. (९.)

सर्ग १०.

(पूर्वोक्त ब्रह्मलक्षणावर येणाऱ्या विरोधाचें निरसन या सर्गांत केलें आहे.)

श्रीरामः—गुरुराज, महाप्रलयसमयीं सर्व दृश्याचा नाश झाल्यावर जें कांहीं अवशिष्ट रहातें तें आकाररहित असतें, हें आपलें म्हणणें मला मान्य आहे. पण तें शून्यहि नाहीं; प्रकाशहि नाहीं; तमोरूपहि नव्हे; भास्वरहि नव्हे; चिद्रूप नव्हे; जीव नव्हे; बुद्धितत्त्व नव्हे; मन नव्हे; इत्यादि जें आपलें म्हणणें आहे तें मला घोटाळ्यांत घालितें. यास्तव त्याची मला चांगली फोड करून सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, तुझा हा प्रश्न व्यर्थ आहे. माझ्या बोलण्याचा अभिप्राय न समजल्यामुळें तूं असें विचारीत आहेस. यास्तव मी आतां त्याचा निर्णय सांगतों. महाप्रलय झाल्यानंतर अवशिष्ट रहाणारें सत् शून्य कसें नाहीं तें मी अगोदर सांगतों. एकाद्या स्तंभावर चित्र खोदावयाचें असल्यास तें खोदावयाच्या पूर्वीं त्या स्तंभावर अव्यक्तरूपानें जसें असतें तसेंच जग सत्-संज्ञक तत्त्वावर असतें. म्हणून जगाच्या त्या प्रागभावास अत्यंताभाव किंवा शून्य म्हणतां येत नाहीं. पण स्तंभावर तरी चित्र खोदण्यापूर्वीं असतें कोठें? म्हणून म्हणशील तर सांगतों, जी वस्तु जिच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होते ती तिच्याठायीं (म्हणजे सत्ता देणाऱ्या वस्तूच्या ठायीं) त्रिकालीं असते, असा न्याय आहे. उदाहरणार्थ, पाण्याची लाट ही वस्तु घेऊं या. ती पाण्याच्या सत्तेनेंच सत्तावाली होते. म्हणजे पाण्याच्या अस्तित्वावर अथवा नास्तित्वावर तिचें अस्तित्व अथवा नास्तित्व अवलंबून असतें. म्हणून लाट त्रिकालीं म्हणजे उत्पत्तीपूर्वीं, उत्पत्तीनंतर व नाशानंतर पाणी या आपल्या कारणरूपानें असते. लाट हें तिचें व्यक्त स्वरूप आहे, व तें उत्पत्तीनंतर नाशापर्यंतच असतें, हें उघड आहे. पण त्यामुळें तें बीजरूपानेंहि पूर्वीं नव्हतें किंवा मागून नसेल, असें म्हणतां येत

नाहीं. कारण उत्पत्तीपूर्वी लाट पाण्यामध्यें जर मुळींच नसती तर ती कधींच उद्भवली नसती. बीजावाचून अंकुर किंवा कारणावाचून कार्य कधीं होत नाहीं. एवढ्याकरितांच आम्ही वैदिक कारणाची एकप्रकारची रचना म्हणजेच कार्य व त्यामुळेंच कार्य आणि कारण यांचें ऐक्य मानीत असतो. या न्यायानें खोदावयाचें चित्रहि बीजरूपानें स्तंभावर असतें व तेंच पुढें खोदल्यावर व्यक्त होतें, असें ठरतें.

हें विश्वहि सत्-मध्यें तसेंच अव्यक्त असतें. म्हणून त्या तत्वास शून्य म्हणतां येत नाहीं. हा जगत्संज्ञक प्रपंच वस्तुतः सत्य असो कीं असत्य असो; पण तो जेथें असतो तें त्याचें अधिष्ठान शून्य नाहीं. संथ जलामध्यें लाटा नाहींत असेंहि म्हणवत नाहीं व, आहेत असेंहि म्हणतां येत नाहीं. त्याप्रमाणें ब्रह्माचे ठायीं हें जग शून्याशून्यतेस म्हणजे अनिर्वचनीयत्वास प्राप्त झालें आहे. पण असें जर आहे, तर वादी याच्याविषयींच मात्र वाद कां करितात ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. स्तंभावर चित्र काढावयाचें असल्यास स्तंभ हा योग्य आधार, चित्र खोदणारा कारागीर, खोदण्याचीं साधनें, योग्य काल, देश इत्यादि प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें स्तंभावरील चित्राविषयीं कोणालाहि संशय घेण्यास अवकाश रहात नाहीं; पण अनंत व निरवयव ब्रह्माचे ठायीं हें जग त्याच न्यायानें झालें आहे व तें त्यामुळें ब्रह्मरूप आहे, असें मानण्यास योग्य कर्ता, देश, काल, साधनें इत्यादि सामग्री दिसत नाहीं. ह्मणून वादी विवाद करितात. त्यांना हा अपूर्व सिद्धांत ऐकून मोहच पडतो. वास्तव, स्तंभावरील चित्राचा जो हा आम्ही दृष्टांत दिला आहे तो एकदेशी समजावा. विकार सर्वकाल कारणरूपानें सत् कसा असतो एवढें समजाविण्याकरितांच त्याचा येथें उपयोग केला आहे. हें जग वस्तुतः ब्रह्माहून भिन्नसत्तेनें युक्त नसतें. वास्तव तें प्रलयसमयींहि सद्ब्रह्मस्वरूपी असतें. शून्यता व अशून्यता परस्पर सापेक्ष असतात. ह्मणजे चांगला या शब्दाच्या अपेक्षेनें जसा वाईट हा शब्द प्रवृत्त होतो व वाईट या शब्दाच्या अपेक्षेनें चांगला हा शब्द प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणें शून्याच्या अपेक्षेनें अशून्य व अशून्याच्या अपेक्षेनें शून्य, असें ह्मणतां येतें; पण असले परस्परसापेक्ष पदार्थ त्रिकालीं रहाणारे नसतात. कारण यांतील एक नाहींसा झाला कीं दुसराहि आपोआप नाहींसा होतो. उदाहरणार्थ-असें समज कीं, जगांतून चांगला हा शब्द व त्याचा अर्थ निघून गेला, तर वाईट या शब्दाचा व त्याच्या अर्थाचा उपयोग कोणाला तरी करितां येईल कां ? नाहीं. त्याच-

प्रमाणें शून्यता व अशून्यता यांची स्थिति आहे. त्यांतील एकहि तत्त्व नव्हे. तर तीं दोन्ही काल्पनिक आहेत.

असो; येथवर मी तुला–महाप्रलयानंतर अवशिष्ट रहाणारें तत्व, शून्य कसें नसतें तें सांगितलें. आतां तें प्रकाश कसें नसतें तें सांगतों. येथील प्रकाश या शब्दाचा, भूतप्रकाश असा अर्थ समजल्यास तो ब्रह्माच्या ठिकाणीं असणें संभवत नाहीं. कारण, भूतप्रकाश ह्मणजे पंचमहाभूतांतील तेज या नांवाच्या तिसऱ्या भूताचा प्रकाश. तो निर्गुण, निरवयव व त्रिविधभेदशून्य ब्रह्माचे- ठायीं असूं शकत नाहीं. सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें, अग्नि, इत्यादि भौतिक तेजांनीं तें प्रकाशित होत नाहीं, असें उपनिषदांतहि म्हटलें आहे. यास्तव तें तत्त्व प्रकाशहि नव्हें व तें भास्वरहि नसतें, असें तूं समज.

आतां तें तमहि कसें नव्हें तें पहा. वर सांगितलेल्या भौतिक प्रकाशाच्या अभावाला तम असें ह्मणतात; पण हें सद्ब्रह्म स्वयंप्रकाश असल्यामुळें प्रलय- समयीं तम असणें शक्य नाहीं. शिवाय तम हा शब्द प्रकाशशब्दाच्या अपेक्षेनें उपयोगांत आलेला आहे. यास्तव प्रकाशाच्या अभावीं त्याचाहि अभाव होतो. आतां महाप्रलयानंतर रहाणारें तत्त्व स्वयंप्रकाश असतें, याविषयीं प्रमाण काय ह्मणून ह्मणशील तर, स्वानुभवच त्याविषयीं प्रमाण आहे. आपल्या या हृदयांत जो हा देव बसला आहे त्यास जाणणारा दुसरा कोणी नाहीं. तो आपणच आपल्याला जाणत असतो. ज्याचें ज्ञान मन, इंद्रियें इत्यादि साधनांच्या योगानें होत असतें, त्यास परप्रकाश ह्मणतात; व ज्याच्या ज्ञानास दुसऱ्या साधनांची गरज नसते, तर तो आपणच आपणास दीपाप्रमाणें प्रकाशित करीत असतो त्यास स्वप्रकाश ह्मणतात. दगड, लांकुड इत्यादि जड पदार्थांस दीप प्रकाशित करितो. त्याच्या प्रकाशावांचून ते प्रकाशित होत नाहींत. यास्तव ते जड किंवा परप्रकाश असतात. पण दीपाच्या ज्योतीला ती ज्योतीच प्रकाशित करीत असते. ह्मणून ती स्वप्रकाश आहे. सर्व स्थूल व सूक्ष्म कार्यांचा नाश झाला तरी सर्वाधार ब्रह्माचा नाश होत नाहीं. ब्रह्मच आत्मा आहे; व तो स्वानुभवसिद्ध आहे. यास्तव प्रलयसमयीं रहाणारें तत्त्व स्वयंप्रकाश असतें असें ह्मणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. सारांश, जें अजर पद प्रकाश व तम या दोन्ही गुणांनीं रहित आहे, तें जगरूपी धनास सांठवून ठेवावयाचें भांडागार अति स्वच्छ आहे, यांत कांहीं शंका नाहीं. बेलफळ व त्याच्या आंतील भाग यांत जसं कांहीं अंतर नाहीं, त्याचप्रमाणें ब्रह्म व जग यांमध्यें कांहीं भेद नाहीं.

पाण्यांतील लाटेप्रमाणें किंवा मृत्तिकेंतील बोळक्याप्रमाणें ज्याच्यामध्यें जगाची सत्ता आहे त्याला शून्य कसें ह्मणतां येईल ? बेलफळाचा दृष्टांत दिल्यावर मला -तें शून्य नसतें-अशाविषयीं हे दोन दृष्टांत आठवले व त्यामुळें मी त्यांचा येथें प्रसंग नसतांही उल्लेख केला आहे.

पण वरील बेलफळाचा दृष्टांत ऐकून कदाचित् तूं ह्मणशील कीं, आधार व आधेय यांचा स्वभाव एकसारखा नसतो. (कारण एकाद्या दौतींत आम्ही शाई भरून ठेवितों. तेव्हां दौत आधार व शाई आधेय असते. कारण आधेय ह्मणजे आधारानें रहाणारी वस्तु. दौतीच्या आधारानें शाई रहाते; ह्मणून दौत आधार व शाई आधेय आहे. पण त्यांचा स्वभाव एकसारखा नसतो.) कारण त्यांतील एक पदार्थ घन (घट्ट) असतो व दुसरा द्रवरूप (पातळ) असतो. त्याचप्रमाणें समुद्रादि जलाशयाच्या पोटांत मोठेमोठे डोंगर, झाडें इत्यादि असतात. येथें जल आधार व पर्वतादि पदार्थ आधेय असतात. पण त्यांचा स्वभावहि एकसारखा नसतो. याच न्यायानें महाप्रलयसमयीं ब्रह्मामध्यें रहाणारें जग ब्रह्माच्या स्वभावाचें असूं शकणार नाहीं. कारण त्यांच्यामध्यें आधार-आधेयभाव आहे. तेव्हां बेलफळ व त्याच्या आंतील भाग यांच्याप्रमाणें ब्रह्म व त्यांत लीन झालेलें जग, यांचें ऐक्य आहे असें कसें ह्मणतां येईल ?

पण हा तुझा आक्षेप बरोबर नाहीं. कारण तूं जे वर दोन दृष्टांत दिले आहेस, त्यांतील आधार व आधेय हीं दोन्हीं साकार आहेत; व निराकार ब्रह्मामध्यें असणारें जग, लीन झालेलें असल्यामुळें, निराकार आहे. यास्तव ते येथें लागू पडत नाहींत. तस्मात् या प्रसिद्ध आकाशाहूनहि सूक्ष्म व निर्मळ असणारें चिदाकाश जशाप्रकारचें असतें तशाचप्रकारचें त्यांत लीन झालेलें जग असतें. अर्थात् जग या शब्दास व त्याच्या प्रसिद्ध अर्थास तें जरी पात्र असलें तरी त्याचा स्वभाव आधाराच्या स्वभावाहून भिन्न नसतो.

आतां तें सत् चैतन्य कसें नव्हे तें सांगतों. लाल किंवा हिरवी मिरची तोंडांत घालून व चावून खाऊं लागल्याशिवाय तिचें तिखटपण समजत नाहीं. त्याचप्रमाणें दृश्यावाचून चिदाकाशाचें चैतन्य व्यक्त होत नाहीं. ह्मणूनच कूटस्थाचेठायीं चित्, आत्मा इत्यादि शब्द लक्षणेनें प्रवृत्त होतात, मुख्य वृत्तीनें प्रवृत्त होत नाहींत. ह्मणजे कूटस्थास चैतन्य ह्मणणें हा गौण शब्दव्यव-

हार आहे. खरोखर पाहातां त्यास चैतन्यहि ह्मणतां येत नाहीं. कारण वर ह्मटल्याप्रमाणें तो दृश्याच्या अपेक्षेनें चिदाकाशाचे ठायीं येणारा धर्म आहे.

असो; जगाचा लय झाला असतां दृश्याचा अभाव झाल्यामुळें चैतन्याची ज्याप्रमाणें निवृत्ति होते त्याचप्रमाणें जगाच्या जगत्वाचीहि निवृत्ति होते. कारण जग हा धर्मीच लीन झाल्यावर जगत्व हा त्याचा धर्म कसा रहाणार ? धर्मी ह्मणजे द्रव्य व धर्म म्हणजे त्याच्या आश्रयानें रहाणारा गुण. ' पांढरें वस्त्र ' या वाक्यांत वस्त्र हें द्रव्य व त्याच्या आश्रयानें रहाणारा शुभ्र वर्ण हा त्याचा धर्म आहे. सारांश प्रलयसमयीं सर्वांचा लय झाल्यामुळें रूपादि बाह्य व स्फुरणादि अंतरभाव ब्रह्ममय झालेले असतात. यास्तव त्या वेळीं हें विश्व सुषुप्त किंवा तुर्य अवस्थेंत असतें. योग्याच्या एकंदर सात भूमिका असतात. त्याचें वर्णन याच प्रकरणांत पुढें येईल. त्यांतीऊ पहिल्या पांच भूमींस सुषुप्त व पुढच्या दोन भूमिकांस तुर्य ह्मणतात. त्यामुळें व्यवहार करणारा योगीहि सुषुप्तात्मा व शांतचित्त असतो व सर्व संसाराचें जणुं काय संपुष्टच असें ब्रह्म सर्व अभासशून्य असतें.

पण साकार जग ब्रह्मरूप निराकार कसें होऊन रहातें, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. एखाद्या अगाध जलानें भरलेल्या सरोवराकडे पहावें. वारा जोरानें चालूं लागला कीं त्यांत अनेक आकाराच्या लहानमोठ्या लाटा दिसतात; पण वारा अगदीं बाहीनासा झाला कीं तें जल संथ (निश्चल) होऊन रहातें. ह्मणजे त्या पूर्वींच्या अनेक-आकाराच्या लहरी त्या एकाकार जलांत लीन होतात; त्या एकाकार जलरूप होऊन रहातात. त्याचप्रमाणें साकार जग निराकार ब्रह्मरूप होऊन रहातें, असें तूं समज.

असो; आतां प्रलयसमयीं अवशिष्ट रहाणारें सत् जीवहि कसें नव्हे तें ऐक. जग ही जिवाची उपाधि आहे, पण तें (जग) आपल्या कारणाहून भिन्न नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे. ब्रह्म पूर्ण आहे, यास्तव त्याच्यापासून औपाधिक भेदानें जीवरूप होऊन व्यक्त होणारें तत्त्वहि पूर्ण असतें. पूर्ण वस्तु निराकारच असली पाहिजे. कारण वस्त्र, पुस्तक इत्यादि साकार वस्तु पूर्ण नसतात. तर त्या परिच्छिन्न, (मर्यादित, आपल्या आकाराप्रमाणें थोड्याफार अवकाशास व्यापणाऱ्या) असतात, हें जगप्रसिद्ध आहे. ब्रह्म व जीव यांचा गाय व घोडा यांच्याप्रमाणें स्वाभाविक भेद नाहीं. तर तो महाकाश व घटांतील आकाश यांच्याप्रमाणें औपाधिक भेद आहे, हेंहि सुज्ञास ठाऊक आहेच.

आतां कदाचित् तूं ह्मणशील कीं, ब्रह्म जर वस्तुतः पूर्ण आहे, तर तें विश्वरूपानें व जीवरूपानें कां भासतें ? तर त्याचें उत्तर असें–अनेक योनींतून (जन्म–मरणद्वारा) हिंडत असतां क्रमानें ब्राह्मणादि अधिकारी शरीरास प्राप्त होऊन व स्वतत्त्वाचा साक्षात्कार करून घेऊन, अज्ञानाचा नाश करावा व स्वात्मलाभ साधावा म्हणून तें (ब्रह्म) जग व जीव या भावानें परिणाम पावलें आहे. अर्थात् त्याचा हा सर्व खेळ आहे. म्हणूनच आह्मी या जगास उत्पन्न न झालेलें समजतों. कारण सामान्य जन ज्याला उत्पन्न झालेला किंवा उत्पन्न होणारें म्हणून समजतात तें हें ब्रह्मच आहे. अर्थात् जीवाचा असंभव आहे. त्यामुळें मिरची खाणारा नसला ह्मणजे तिचें तिखटपण जसें मिरचींत रहातें याप्रमाणें जीव नसल्यामुळें जग आपल्या अधिष्ठानांत रहातें. ह्मणजे तें ब्रह्म एकरस होतें; आणि एकरस झाल्यामुळेंच चित्त, चित्ताचा विषय इत्यादि नानारसता, व्युत्थित दशेंत जरी अनुभवास येत असली तरी मिथ्या ठरते. पण त्या नानारसतेचें अधिष्ठान (ब्रह्म) सत्य असल्यामुळें अज्ञांस ती सत्य असल्यासारखी भासते. (एकरस ह्मणजे एक–स्वभाव, एकरूप, व नाना रस ह्मणजे अनेक–स्वभाव; अनेकाकार.) महाप्रलयसमयीं जग एकरस झाल्यामुळें जीवाची उपाधि नाहींशी होते. ती नाहींशी झाल्यामुळें औपाधिक (उपाधीमुळें प्राप्त होणारा) जीवभाव नष्ट होतो. तेव्हां अवशिष्ट रहाणाऱ्या सत्तत्त्वास जीव कसें म्हणतां येईल ? शिवाय जीवास कोणी अणु–परिमाण मानितात, कोणी मध्यम-परिमाण समजतात. तो पुण्य, पाप इत्यादिकांनीं दूषित झालेला असल्यामुळें अशुद्ध असतो; व आपल्याच चैतन्याभासानें प्रकाशित होणाऱ्या विषयांचा भोग घेतो. पण सत्तत्त्व त्याच्या अगदीं विपरीत स्वभावाचें असतें. तें अणूहूनहि अणु, अतिशुद्ध, अतिशांत व आकाशाहूनहि अतिसूक्ष्म, दिशा, काल इत्यादिकांच्या योगानें परिच्छिन्न न होणारें, सर्वव्यापी, अनादि व अनंत आणि विषयशून्य आहे. तस्मात् ज्याला विषयांस व्यक्त करणें, या लक्षणाचें चैतन्यहि म्हणतां येणार नाहीं, त्यास अनुकूल व प्रतिकूल विषयांचा भोक्ता जीव कसें म्हणतां येईल ?

राघवा, याच न्यायानें त्या सद्रूप ब्रह्मास बुद्धि, मन इत्यादिकांतील कोणतीहि संज्ञा देतां येणें शक्य नाहीं, असें तूं जाण. आम्ही तर त्याला, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, अनिर्वचनीय समजतों. कारण तें पूर्ण, अजर, अव्यय, शांत व आकाशाहूनहि अधिक शून्य आहे, असा आम्हांस अनुभव येतो.

श्रीराम:—महाराज, आपल्या या युक्तिपूर्ण उत्तरानें माझें पूर्ण समाधान झालें. आतां समाहित (शांत, वृत्तिरहित, एकाग्र) चित्तामध्यें ज्या रूपानें त्या चिद्रूप सत्तत्त्वाचें अपरोक्ष ज्ञान होणें शक्य आहे तें त्याचें स्वरूप मला सांगा. म्हणजे मी त्याचा अभ्यास करीन.

श्रीवसिष्ठ:—बा प्रिय शिष्या, महाप्रलय झाला असतां जें सर्व कारणांचें कारण परब्रह्म अवशिष्ट रहातें त्याचेंच मी आतां वर्णन करितों. चित्ताचा पूर्ण-पणें निरोध केल्यामुळें वृत्तींचा क्षय झाला असतां इंधन (काष्ठ) रहित अग्नी-प्रमाणें चित्त अगदीं उपरम पावतें. म्हणजे मन अमन होतें. त्या वेळीं जें अनि-र्वचनीय, स्वप्रकाश, सद्रूप अवशिष्ट रहातें तेंच त्या वस्तूचें खरं रूप आहे. चित्तवृत्तींचा क्षय झाल्यामुळें त्या वेळीं दृश्य नसतें. दृश्याच्या अभावीं द्रष्टत्वाचा अभाव होतो. अर्थात् त्रिपुटीचा लय झाल्यासारिखा होतो. या त्रिपुटीलयाचा जो साक्षी तेंच सत् ब्रह्म होय. जीव हाच जिचा स्वभाव आहे अशी चिति (चैतन्य) विषयांपासून पराङ्मुख झाली असतां तिचें जें रूप अनुभवास येतें तेंच परमात्म्याचें शुद्ध, शांत व चिन्मात्र रूप होय. गाढ समाधिसमयींहि त्या परात्पर देवाचेंच साक्षात्स्वरूप अनुभवास येत असतें. पण अभ्यास-अव-स्थेंत असलेल्या व योगारूढ न झालेल्या आरुरुक्षूस त्या स्वरूपाचा अनुभव येणें शक्य नसतें. म्हणून अभ्यासकालींच अनुभवास येणाऱ्या अवस्थांचा वर निर्देश केला आहे. आतां योगारूढ पुरुषाच्या अनुभवाचा निर्देश करून त्याचें स्वरूप सांगतों. वायु, अग्नि इत्यादिकांचा अंगास स्पर्श झाला तरी त्याच्या शीतोष्णादि धर्मांचें ज्ञान न होतां जिवंत पुरुषाचें जें स्वरूप असतें, तेंच या परब्रह्माचें रूप आहे. आतां जे योगाभ्यासी नाहींत त्यांस या रूपाचा अनुभव कसा घेतां येईल तें सांगतों. शांत चित्त करून बराच वेळ बसावें, किंवा हांत-रुणावर पडावें. म्हणजे झोंप लागण्यापूर्वीं एक दोन क्षण त्या स्वरूपाचें भान होतें. कारण स्वप्नशून्य, डांस, ढेंकूण इत्यादिकांकडून विच्छिन्न न होणारी व चित्त-जाड्यरहित अशी चित्तविश्रांति म्हणजे एकप्रकारची समाधीच होय. झोंप लागतां लागतां व चांगलें जागें होण्यापूर्वीं केव्हां केव्हां या अवस्थेचा अनुभव येतो. केव्हां केव्हां म्हणण्याचें कारण असें कीं, प्रायः त्या वेळीं स्वप्नें पडतात. असो; अशा ह्या अवस्थेचा दीर्घकाल अभ्यास करावा. म्हणजे त्या वेळीं त्या परमात्म्याचें स्वरूप साक्षात् अनुभवास येईल. आकाशाचें शून्यत्व, वायूचें अंतर्ब-हिःपूर्णत्व, व शिळेचें घनत्व, हेंच त्या निर्विषय चिदाकाश परब्रह्माचें रूप आहे.

जितके म्हणून जिवंत प्राणी आहेत त्यांनीं चित्त व चित्ताचे विषय यांचा परित्याग केला असतां जें स्वरूप रहातें तेंच महाप्रलयसमयीं रहाणारें सद्रूप होय. द्रष्टा, दृश्य व दर्शन या त्रिपुटींत रहाणारें जें चैतन्य तेंच ब्रह्म आहे. बुद्धिवृत्ती, विषय-स्फुरण व अज्ञान यांचें साक्षिज्ञान जन्म-नाशरहित आहे, व तेंच परमात्म्याचें रूप होय. मायिक व्यवहार करण्यांत गुंतलेला तो ईश्वर पाषाणाप्रमाणें निश्चल असतो. वस्तुतः तो ज्ञानघन आहे. पण सर्व जगास अवकाश देणारें आकाश त्याच्यापासून होत असतें. वेत्ता, वेद्य, वेदन या त्रिपुटीचें निमित्त तोच सच्चिदानंदरूप परमात्मा आहे. पण तो स्वतः परिणाम पावून त्याचें निमित्त होत नाहीं. तर बुद्ध्यादि उपाधींत प्रतिबिंबित होऊन तो त्यांचें निमित्त होतो. स्वप्न व जाग्रत् या दोन अवस्थांनीं रहित असें जें महाचैतन्य स्वरूप (म्हणजे निजलेल्या पुरुषाच्या आत्म्याचें जें स्वरूप) तेंच, या दृश्याचा प्रलय झाला असतां, स्थावर जंगम पदार्थांतून अवशिष्ट रहातें. पाषाणादि स्थावर वस्तूंचें अचलत्व हें स्वाभाविक स्वरूप आहे. पण तेंच जर ज्ञानयुक्त, व मन बुद्धि इत्यादिकांनीं रहित असतें, तर त्याची या परमात्म्याच्या रूपास उपमा देतां आली असती. सारांश, ब्रह्मा, विष्णु, सूर्य, शंकर, इंद्र इत्यादिकांची शांति होऊन सर्व उपाधींचा क्षय झाला असतां हें एक, परम शिव, विकल्प-शून्य, विश्वसंगरहित व केवल चैतन्यरूप तत्त्व रहातें (१०.)

सर्ग ११ वा.

(जग अधिष्ठानसत्तेनें प्रलय-समयींहि सत् असतें; पण स्वतःच्या सत्तेनें तें सृष्टि-कालींहि असत् आहे, असें येथें सांगतात.)

श्रीरामः—अहो गुरुवर्य, प्रलयसमयीं जग ब्रह्मरूप होतें हें आपलें म्हणणें मला समजलें. पण चतुर्दश भुवनें, देव, दानव, मानव इत्यादि अनेक जातींचे अनेक प्राणी; पर्वत, नद्या, सागर, वृक्ष इत्यादि अनेक स्थावर पदार्थ, इत्यादिकांनीं भरलेलें हें अवाढव्य जग महाप्रलय झाला असतां कोठें रहातें ? ह्मणजे हा एवढा स्थूल प्रपंच जातो कोठें ?

श्रीवसिष्ठः—राघवा, तुझ्या या प्रश्नाचें उत्तर मी मग देईन. पण अगोदर तूं माझ्या एका प्रश्नाचें उत्तर दे. वांझेचा पुत्र किंवा आकाशांत दिसणारें वन अथवा मनुष्याचें शिंग इत्यादि पदार्थ कोठून येतात; कसे असतात व कोठें जातात?

श्रीरामः—ते मुळीं उत्पन्नच होत नाहींत व त्यांची उत्पत्ति होणेंहि शक्य नाहीं. तेव्हां त्यांचें अस्तित्व किंवा नास्तित्व यांचा निर्णय कसा करितां येईल ?

श्रीवसिष्ठः—झालें तर. वांझेचा पुत्र, आकाशांतील वन इत्यादि पदार्थ जसे कधीं उत्पन्न झालेले नाहींत व ते उत्पन्न होणें शक्य नाहीं, तसेंच पारमार्थिक स्वसत्तेनें रहित असलेलें हें जग उत्पन्नहि होत नाहीं व त्याचा नाशहि होत नाहीं.

श्रीरामः—पण जगांतील कांहीं पदार्थ उत्पन्न होतात व नाश पावतात असें आपण प्रत्यक्ष पहातों, आणि त्यावरून इतर सर्व पदार्थ उत्पत्ति–विनाशशील आहेत असें अनुमान होतें. पण वांझेचा पुत्र इत्यादि अत्यंत असत्–पदार्थ उत्पन्न झाल्याचें कोणास ठाऊक नाहीं. यास्तव जगाची त्या असत्–पदार्थांशीं तुलना करणें योग्य नाहीं. पण ज्याअर्थी, शास्त्रांत जगाला वंध्यापुत्रांचा दृष्टांत दिलेला आढळतो, त्याअर्थी, वाटतें कीं, वंध्यापुत्र, आकाशवन इत्यादिकांच्या कल्पनेशीं जगाची तुलना करावी. कारण ते शब्द ऐकतांच आमच्या मनांत एकप्रकारची कल्पना उद्भवते, व ती उत्पत्ति–विनाशशील असते. तसेंच हें जगहि उत्पत्तिविनाशशील आहे.

श्रीवसिष्ठः—रामा, तूं म्हणतोस ती कल्पना जर जगांतच अंतर्भूत झाली नसती, ह्मणजे ती जगाहून जर निराळी असती, तर तिची उपमा जगास देतां आली असती. पण ज्याला उपमा द्यावयाची तें हें उपमेय दृश्य असें आहे कीं, त्याला त्याच्या बाहेराच्या वस्तूची उपमाच देतां येत नाहीं. पण उपमेय-कोटींत येणाऱ्या एकाद्या वस्तूचीच त्यास उपमा देऊं लागल्यास तें उपमा–वचन अलंकारशास्त्रांत सांगितलेल्या अनन्वय–अलंकाराचेंच उदाहरण होईल. "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। ह्मणजे "गगन गगनाकार आहे व समुद्र समुद्रासारिखा आहे" अनन्वय–अलंकाराचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे. यांत गगनच गगनाची व समुद्र समुद्राची उपमा होऊं शकत नाहीं. त्याप्रमाणेंच या तुझ्या वाक्याची अवस्था होणार. यास्तव वंध्यापुत्राला जशी स्वसत्ता नाहीं, तशीच जगालाहि पृथक् स्वसत्ता नाहीं. असाच या दृष्टांताचा अर्थ समजला पाहिजे. कारण असद्वस्तूला सद्वस्तूचा दृष्टांत जरी देतां न आला तरी दुसऱ्या असद्वस्तूचाच दृष्टांत देतां येणें शक्य आहे.

आतां प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या या व्यवस्थित जगाला असत् कसें ह्मणावें ह्मणून तूं ह्मणशील; (कारण तें सत्य आहे, असें समजणारांस नेहमीं हीच मोठी भीति असते.) तर सांगतों. अज्ञान–अवस्थेंत तें जरी प्रत्यक्ष दिसत असलें

तरी आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान झाल्यावर त्याचा बाध होत असतो व कोणत्याहि वस्तूचें यथार्थ ज्ञान झालें असतां त्याच्या संबंधानें झालेल्या भ्रमाची निवृत्ति होणें अगदीं साहजिक आहे. यांविषयीं अनेक दृष्टांत देतां येतात. त्यांतील कित्येक पूर्वीं दिले आहेत, तरी पण ते तुझ्या चित्तांत चांगले ठसावे ह्मणून पुनः देतों. सोन्याच्या कड्यांत कड्यांचा आकार प्रत्यक्ष दिसत असतो. पण तें कडें पृथक्–स्वसत्तेनें युक्त नसतें. सोन्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास त्याचें भानच होत नाहीं; अर्थात् तो आकार मिथ्या ठरतो. ह्मणजे त्याचा बाध होतो. ब्रह्माच्या ठायीं भासणाऱ्या जगाचीहि तीच स्थिति आहे. आकाशाहून शून्य (अवकाश) भिन्न नाहीं. तसेंच प्रत्यक्ष दिसणारेंहि हें जग ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. काजळाहून काळेपणा भिन्न नाहीं; व बर्फाहून शैत्य निराळें नाहीं; त्याचप्रमाणें त्या परम पदाहून जग पृथक् नाहीं. शैत्य, चंद्र किंवा बर्फ यांस जसें सोडून रहात नाहीं, त्याप्रमाणें सृष्टि ब्रह्मास सोडून रहात नाहीं. माळजमिनीवर भ्रमानें भासणाऱ्या नदींत जसें पाणी नसतें; किंवा नेत्र-दोषामुळें दिसणाऱ्या दुसऱ्या चंद्रामध्यें वास्तविक चंद्रत्व नसतें, त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें असेंहि हें जग त्या शुद्ध आत्म्यामध्यें नसतें. कारणाचाच संभव नसल्यामुळें उत्पत्तिसमयींच जें नसतें तें वर्तमानकाळीं ह्मणजे स्थितिकालीं तरी कसें असणार ? व त्याचा नाश कसा होणार ? आतां कारणसंभव कां नाहीं ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. विरुद्ध स्वभावाच्या वस्तूंमध्यें परस्पर कार्यकारणभाव नसतो. उदाहरणार्थ–आपण प्रकाश व छाया घेऊं. या दोन्ही पदार्थांचा स्वभाव परस्पर विरुद्ध असतो. यास्तव प्रकाश छायेचें किंवा छाया प्रकाशाचें कारण होऊं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें चेतन ब्रह्म जड जगाचें कारण होऊं शकत नाहीं. तस्मात् कारणाचा असंभव असल्यामुळें या दृश्य कार्याचा असंभव होणें न्याय्यच आहे. सारांश, जग हें ब्रह्माचा परिणाम आहे; ह्मणजे दूध जसें दहीं होतें त्याप्रमाणें ब्रह्म जग झालें आहे, असें ह्मटल्यास कारणाचा असंभव होतो, आणि त्यामुळें परिणाम–दृष्ट्या हें उत्पन्न झालें नाहीं, असें मान्य करावें लागतें.

आतां विवर्तवादाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास विरुद्ध स्वभावाचे पदार्थ परस्परकारण होऊं शकतात. पण त्यांत कारणच कार्यरूप होत असतें. यास्तव विवर्तदृष्ट्या कारण ब्रह्मच कार्य-जगद्रूप झालें आहे. अर्थात् त्याला पृथक् सत्ता नाहीं. आतां तूं ह्मणशील कीं, चेतन ब्रह्म जरी जड जगाचें परिणामी

कारण होणें शक्य नसलें, तरी अज्ञान त्याचें परिणामी कारण आहे, असें मानावें ह्मणजे झालें. पण तें बरोबर नाहीं. कारण जें अज्ञान जगाच्या आकारानें परिणाम पावलें आहे, असें भासतें ह्मणून तूं समजतोस, तेंच वृत्तिज्ञानास जगद्रूपानें भासवितें. ह्मणजे तें अज्ञानच ज्ञानास जगाच्या आकारानें विवर्त करितें. कारण अज्ञानाचा परिणाम ह्मणजे ज्ञानाचा विवर्तच होय, हें स्वप्नांत आपल्या चांगलें अनुभवास येतें. कारण त्या अवस्थेंत अज्ञानाचें कार्य जें अंतः-करण त्याचा स्वाप्न (स्वप्नांत दिसणाऱ्या) पदार्थांप्रमाणें आकार होतो. अथवा तेंच स्वतः पदार्थाकार परिणाम पावतें. अंतःकरणाच्या वृत्तींत चिदाभास भरलेला असतो. तो त्या वृत्तीच्या आकारास जाणतो, व त्यामुळें त्याच्यावर स्वाप्निक पदार्थांचा आरोप होतो, असा नियम आहे. जाग्रतींतहि असेंच होत असतें. पण त्या वेळीं अंतःकरणाच्या आकारास कारण होणारे बाह्य पदार्थ प्रत्यक्षपणें बाहेर असल्यासारिखे असल्यामुळें व इंद्रियादि इतर साधनांचें त्या-वेळीं अस्तित्व असल्यामुळें, प्रत्यक्ष, अनुमिति इत्यादि ज्ञान हा वृत्तिज्ञानाचा विवर्त आहे, हें ध्यानांत येत नाहीं.

असो; तात्पर्य स्वप्नांतील जगाचा भ्रम जसा संविद्रूप असतो, तसाच हा प्रपंचभ्रम ब्रह्मरूप आहे. आपणास हें जें कांहीं दिसत आहे, म्हणजे आपणांस ज्याचा ज्याचा अनुभव येत आहे, तें तें सर्वदा आत्म्यामध्यें स्थित आहे. यांतील कांहींहि कधीं उत्पन्न होत नाहीं व नाश पावत नाहीं. तर जसें द्रवत्व म्हणजे जल, स्पंदन म्हणजे वायु व प्रकाश म्हणजे तेज, तसेंच जग म्हणजे ब्रह्म होय. स्वप्नांत आपण एकादें नगर पाहतों, पण तें जसें स्वप्न पहाणाऱ्या द्रष्टृ-चैतन्याच्या बाहेर नसतें, तर तें त्या चैतन्याच्या आंतच असतें, अथवा तें चैतन्यच नगररूप होतें, त्याप्रमाणें परमात्म्याचा आत्मा (स्वरूपभूतच) जगद्रूप भासतो.

श्रीरामः—महाराज, हे दृश्य विषय जर असे स्वप्नतुल्य मिथ्या आहेत तर ते कल्पपर्यंत रहाणारे आहेत; त्यांतील सर्व व्यवहार अगदीं बरोबर व नियमितपणें चालला आहे, इत्यादि अनुभव कसा येतो ? द्रष्टा (पहाणारा जीव) असला तर दृश्य असणार, व तें असलें तर तो असणार हें जर खरें आहे, तर त्यांतील कोणी तरी एक असलें तरी दोघांस बंध होणार व एकाचा क्षय झाला कीं दोघे मुक्त होणार. पण तसें होणें दुर्घट आहे. कारण मूल अविद्येचा अत्यंत बाध झाल्यास दृश्याचा बाध होणार. पण तिचा अत्यंत बाध होणें अशक्य आहे. त्यामुळें दृश्याचाहि क्षय संभवत नाहीं. दृश्याच्या

अस्तित्वामुळें द्रष्टाहि विद्यमान असतो व त्यामुळें मोक्षाचा असंभव होतो. तुह्मी दृश्याचा असंभव आहे असें म्हणतां, व खरोखरच तसें असल्यास द्रष्टा दृश्यस्वभावापासून मुक्त होऊं शकेल. पण तें माझ्या चित्तावर अजून आरूढ होत नाहीं. कारण जें उत्पन्नच झालेलें नाहीं त्याचा अनुभव कसा येतो? हें मला अजून समजलें नाहीं. यास्तव दृश्याचा अत्यंत असंभव कसा आहे, तें मला चांगलें समजावून सांगा.

श्रीवसिष्ठः—बरें आहे; रामा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी आतां हें तत्वज्ञान तुला सांगतों. तुझ्या हृदयांतील हा संशयरूपी मळ थोड्याशा उपायानें नाहींसा होणार नाहीं. यास्तव मी आतां व्यावहारिक गोष्टीच्या द्वारा हें परम तत्त्व तुझ्या चित्तांत दृढ करण्याचा प्रयत्न करतों. अश्रद्धा, संशय, अज्ञान, विपरीत ग्रह, अशुद्धसंस्कार, इत्यादि दोषांमुळें तत्वज्ञान एकाएकीं चित्तावर आरूढ होत नाहीं. तूं पूर्ण विरक्त व परम बुद्धिमान आहेस. तरी तुला हे दोष सोडीत नाहींत. मग बिचाऱ्या विषयासक्त व पापाचरणामुळें बुद्धिहीन झालेल्या पुरुषांस ते पशुवृत्ति करून टाकीत असल्यास त्यांत नवल तें कोणतें?

असो; ह्या जगद्रूपी भ्रमाची स्थिति अत्यंत असत् आहे, हें मी तुझ्या अनुभवास आणून देणार आहें, व त्याचा तुला चांगला अनुभव आला म्हणजे तूं स्वरूपध्यानांत तल्लीन होऊन यदृच्छेनें घडणारा हा मिथ्या व्यवहारहि करशील. हें तत्त्वज्ञान रूढ झाल्यावर हें सत्य आहे, हें असत्य आहे; हें उपयोगी व त्यामुळेंच ग्राह्य आहे, व हें निरुपयोगी व त्यामुळेंच त्याज्य आहे; हें सूक्ष्म आहे; हें स्थिर आहे; हें अस्थिर आहे इत्यादि व्यवहारिक दृष्टि तुझ्या चित्तास व्याकुळ करणार नाहींत. अरे दशरथाच्या लाडक्या रामा, एक आत्मा सत्य आहे, दुसरें कांहींएक सत्य नाहीं, हें तूं ध्यानांत धर. त्याच्याठायीं हें जग कसें झालें हें तुला समजून सांगावयाचें आहे; तें मी सांगेनच, पण तूं अगोदर हें परम तत्त्व विसरूं नकोस; आत्म्यापासून हीं सर्व भूतें प्रकट झालीं आहेत. तो ईश्वर कोठें दूर नाहीं, तो महात्मा या सर्व स्थूल–सूक्ष्म सृष्टींत समष्टिव्यष्टिरूपानें व्यापून राहिला आहे. तोच उदय व लय या भावानें भ्रांतीनें भासतो (११.)

सर्ग १२ वा.

(या सर्गांत जगाचा अत्यंत असंभव आहे, असें सुचविण्याकरितां आरोपाचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठः—परम शांत व पावन अशा या आत्मतत्वापासून हें कसें निर्माण झालें तें ऐक. ज्याप्रमाणें प्रत्येक शरीरांतील सुषुप्त (म्हणजे गाढ निद्रावस्थेंतील) आत्मरूप स्वप्नरूपानें विवर्त पावतें, त्याप्रमाणें ब्रह्म जगद्रूपानें विवर्त पावतें. विवर्त म्हणजे भ्रामक परिणाम. स्वप्न एका पुरुषाच्या वासनेमुळें झालेलें असतें. म्हणून तें व्यवस्थित व चिरकाल रहाणारें असें वाटत नाहीं. पण जग सर्व प्राण्याच्या वासनांचें कार्य आहे; म्हणून हा प्रपंच व्यवस्थित, स्थिर, कार्य–कारणभावयुक्त इत्यादि वाटतो. महाप्रलय झाला असतां सर्व प्राणी त्या सद्रूप ब्रह्मामध्यें लीन होतात. निद्रासमयीं आपण जीव जसे अविद्यामय होऊन कूटस्थ–आत्मरूपानें रहातों, त्याचप्रमाणें प्रलयकालीन जीवाच्या लयाचा हा प्रकार आहे. अर्थात् सर्व जीवांच्या वासना त्या परमात्म्यामध्यें अविद्येच्या आश्रयानें असतात, असें म्हणणें अगदीं योग्य आहे, व त्यामुळें परमात्ममय झालेल्या सर्व जीवांच्या वासनांचें हें जगद्रूपी कार्य (विवर्त) होतें. एवढ्याकरितांच त्या सद्रूप स्थानास सर्वात्मक म्हणतात. असो; आतां त्या प्रलयावस्थ ब्रह्मापासून हें सर्व कसें व कोणत्या क्रमानें होतें तें सांगतों, ऐक. ज्याअर्थी हें विश्व त्रिकालीं त्या परमात्म्याच्या केवल सत्तारूप आहे, त्याअर्थी त्या आत्म्यामध्यें तें स्वतः चेत्यतेस प्राप्त झाल्यासारिखें होतें. चेत्य म्हणजे चेतनाचा विषय, व चेत्यतेस म्हणजे चेतनाच्या विषयतेस. अर्थात् तें चैतन्याचा विषय होतें. त्या सद्रूप ब्रह्मामध्यें प्रथम अहं अशी वृत्ति उठते. त्या वेळीं त्या कूटस्थ ब्रह्माच्याठायीं अहंकाराचा अध्यास झालेला नसतो; पण त्या वृत्तींत पुढें उत्पन्न करावयाच्या सृष्टीचें अनुसंधान असतें. अशा त्या आकाशाहूनहि सूक्ष्म व शुद्ध बोधासच ईक्षण ह्मणतात. ती ईक्षणरूप वृत्ति त्यांत व्यक्त झालेल्या चैतन्यानें भरलेली असते. त्यामुळें ती चित् सर्वज्ञ, ईश्वर, इत्यादि नावांस योग्य होते. नंतर तें ईक्षण दीर्घकाल अनुवृत्त झाल्यामुळें दृढ होतें. त्यामध्यें मीच सूक्ष्म प्रपंचरूप आहें, अशी भावना होते. त्यामुळें चैतन्यानें भरलेली ती ईक्षणवृत्ति आपल्या परम पदास विसरते. त्या

विस्मरणामुळेंच तिला हिरण्यगर्भसंज्ञा प्राप्त होते. या हिरण्यगर्भास पुढें जीव असेंहि ह्मणूं लागतात. कारण त्यामध्यें प्राण व इंद्रियें यांस धारण करण्याची शक्ति असते. जीव ह्मणजे प्राणधारण करणें, असा जीव या शब्दांत मूळ धातु आहे; पण ही संज्ञा त्यास वायूच्या उत्पत्तीनंतर येते. सारांश, वर सांगितलेली ईक्षणवृत्तिच आपल्या परम पदास सोडून सूक्ष्म प्रपंचरूप झाली कीं, हिरण्यगर्भ होते.

पण त्या अवस्थेंतहि ब्रह्मसत्ताच केवल भावनामय होऊन संसारोन्मुख होते. तिच्यामध्यें कोणत्याहि प्रकारचा विकार नसतो. अर्थात् हिरण्यगर्भ झाल्यावरहि ब्रह्मसत्तेंत कांहीं अंतर पडत नाहीं. ती जशीच्या तशीच असते. कारण त्या सत्तेचा स्वभावच तसा आहे. तर मग तिला जीवभाव कसा येतो ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. त्या सत्तेलाच अनुसरून रज्जुसर्प न्यायानें पुढें जीवभाव उद्भवतो. या जीवसत्तेच्या उत्पत्तीनंतर लागलीच आकाश-सत्ता उद्भवते. इतर भूतांस अवकाश देणें, हें तिचें प्रयोजन असल्यामुळें ती शून्यप्राय असते. ती शब्दादि गुणांचें बीज आहे. सूर्यादि तेजांची उत्पत्ति झाल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या आकाश, वायु इत्यादि संज्ञांस, ही आकाश सत्ताच व्यक्त करिते. पुढें त्या जीवाचे ठायीं अभिमान उत्पन्न होतो व त्याबरोबरच कालाचाही उद्भव होतो. हेंच मुख्य जगत्स्थितीचें बीज होय. पण ही-आकाश, अहंकार व काल-यांची उत्पत्ति केवळ हिरण्यगर्भापासूनच होते, असें समजूं नकोस. तर हिरण्यगर्भरूप परमात्मसत्तेपासून होते, असें समज. कारण ती परसत्ताच या सर्व विकारांचें कारण आहे.

असो; आकाशच मी आहें, असें समजणारें तें आकाशरूपी ज्ञान आकाशाचें कार्य जो वायु त्याच्या संकल्पाचें बीज होतें. अर्थात् त्या आकाशरूपी अहंकाराच्या एका परिमित अंशापासून वायु उत्पन्न होतो. त्याच्यामध्यें प्राधान्येंकरून स्पंदशक्ति असते. स्पंद ह्मणजे किंचित् चलन. आकाश व अहंकार या उपाधींनीं युक्त असलेल्या परसत्तेपासूनच सर्व शब्दबीजभूत शब्दतन्मात्र उत्पन्न होतें. पण पूर्वीच्या कार्यांप्रमाणें तेंही त्या परसत्तेच्या भावनेनेंच होतें, हें विसरतां कामा नये. सांख्यशास्त्र, व कांहीं पुराणें यांत तन्मात्रांपासून भूतांची उत्पत्ति झाली, असें सांगितलें आहे. पण तें उपनिषदांतील वर्णनाच्या विरुद्ध आहे. शिवाय शब्दसामान्य ह्मणजे शब्दत्व. हेंच शब्दतन्मात्र आहे. तें विशेषशब्दांचें उपादान आहे. यास्तव आकाशापासून शब्दसामान्यरूप

शब्दतन्मात्र झालें, असें ह्मणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. हें शब्दतन्मात्रच वेद-शास्त्रादि सर्व प्रमाण व अप्रमाण शब्दांचें उपादान कारण आहे. पुढें वेदभावास प्राप्त झालेल्या परमात्म्यापासून ही सर्व जगत्–श्री उद्भवते.

वायूची उत्पत्ति झाल्यानंतर हिरण्यगर्भास जीव हें नांव प्राप्त होतें. कारण त्यापूर्वी प्राणांची उत्पत्ति झालेली नसते. प्राण हें वायूचें कार्य आहे. यास्तव प्राणधारणेमुळें प्राप्त होणारी संज्ञा प्राणोत्पत्तीनंतरच प्राप्त होणें योग्य आहे. ईक्षणापासून वायूपर्यंत उत्पन्न झालेली ही परिणामपरंपराच सर्व सांकार सृष्टीचें कारण आहे.

असो; प्रत्येक शरीरांत प्राणरूपानें रहाणारा हा वायु सर्व क्रियांचें कारण आहे. ह्मणजे त्याच्या योगानेंच शरीराच्या, इंद्रियांच्या व मनाच्या क्रिया होत असतात. चतुर्दश भुवनांतील सर्व प्राण्यांच्या संचारास हाच कारण होतो. वायुरूप झालेल्या त्या चैतन्यापासून भावनेमुळें तात्काल स्पर्शतन्मात्र उत्पन्न होतें. प्रत्यहीं प्रत्येक प्राण्याच्या अनुभवास येणाऱ्या नानाप्रकारच्या स्पर्शांचें तेंच उपादान आहे. सृष्टीच्या मर्यादेचें रक्षण करणारे आवह, प्रवह इत्यादि एकूणपन्नास वायुही त्या मुख्य वायुतत्त्वाच्याच कार्यरूप आहेत.

असो; वायुभावापन्न चैतन्याच्या संकल्पानें तेज हें भूत उत्पन्न होतें. त्याच्यापासून रूपतन्मात्र उद्भवतें. लाल, शुभ्र, पीत, नील इत्यादि सर्व प्रकारच्या रूपांचें तें कारण आहे. या तेजापासूनच सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें, ग्रह, विद्युत्, अग्नि इत्यादि ज्योति उद्भवतात. पुढें तो तेजोभूत आत्मा मी जलाचा रसस्कंध आहें, अशी भावना करीत जलरूप होतो. त्याच्यापासून रसतन्मात्र उद्भवतें. जलतत्त्वाचा मूर्त (साकार) समूह ह्मणजेच पाणी होय. त्याचा स्वाद घेतला असतां त्यांतील ज्या मधुर रसाचा अनुभव येतो त्याचें उपादान कारण हें रसतन्मात्रच आहे. रसच इंद्रिय व विषय या रूपानें परिणाम पावतो. नंतर रसनेंद्रिय विषयरसाचें ग्रहण करितें व विषयरस त्यास आपणामध्यें आसक्त करितो. ह्यामुळें प्राणी पुनः पुनः विषयसंपादन करावयाच्या खटपटींत पडतो, व तीच त्याची प्रवृत्ति संसार बनते. शब्द-स्पर्शादि इतर चार विषयांचीही हीच स्थिति आहे.

असो; हा जलरूप झालेला परमात्मा "पृथ्वीच मी आहें" या संकल्परूप होऊन पुढें होणाऱ्या पृथ्वीचें रूप व नांव यांचें निमित्त होतो व गंधसंकल्पानें मी स्वतः गंधतन्मात्र झालों आहें, असें पाहतो. पुढें होणाऱ्या

भूगोलाचें तें बीज होय. खरी खरी आकृति त्या भूगोलासच असते. मनुष्यादि आकार त्या भूतामध्येंच उद्भवतात. भावनेनें पृथ्वीरूप झालेल्या त्या सर्वाधार परमेश्वरापासून सर्व संसार पसरतो.

याप्रमाणें आकाशादि सूक्ष्म भूतें उत्पन्न होतात; नव्हे–स्वतः तो परमात्मा केवल संकल्पानें आकाशादि सूक्ष्म भूतरूप होतो. नंतर त्या सूक्ष्म भूतांपासून शब्दादि पंचतन्मात्रें उद्भवतात. त्यांपासून शब्दादि विशेष प्रकारचे विषय जन्मास येतात, व त्या त्या विषयांचीं ग्राहक इंद्रियें उत्पन्न होतात. येथवर सांगितलेली ही सर्व सूक्ष्मसृष्टि होय. ती पुढें होणाऱ्या सर्व स्थूलसृष्टीचें बीज आहे.

आतां येणेप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या या भूतांच्या मिश्रणानें ब्रह्मांडाकार कसा होतो तें सांगतों. वर सांगितलेलीं "भूतेंच मी आहें" या भावास प्राप्त झालेल्या चितीनें (परमात्म्यानें) पुनः भावना केली असतां तन्मात्रें एकमेकांत मिसळून जलांतील बुडबुड्याप्रमाणें स्वतः ब्रह्मांडाकार होतात, व तीं एकमेकांत अशीं मिसळून जातात कीं, सर्व नाश होई तों तीं परस्पर पृथक् व शुद्ध आहेत असें वाटत नाहीं. पण हा त्यांचा स्थूल परिणाम होण्यापूर्वीं तीं अव्याकृतामध्यें ब्रह्मसत्तेनेंच रहात होतीं. पुढें होणाऱ्या मोठ्या थोरल्या वडाच्या झाडाचा अवाढव्य विस्तार जसा मोहरीहूनहि सूक्ष्म असलेल्या आपल्या बीजामध्यें, बीजाच्या सत्तेनेंच असतो, तसाच या ब्रह्मांडाचा प्रकार समज. तूं कदाचित् म्हणशील कीं, ज्यामध्यें थोडासाहि अवकाश नाहीं त्या तन्मात्रांमध्यें स्थूल भूतांची सृष्टि कशी रहाणार? तर त्याचें उत्तर सांगतों; ऐक.

स्थूल सृष्टि खरोखरच कांहीं तेथें रहात नाहीं. तर तिची भ्रामक उत्पत्ति त्यांच्यापासून होते असें भासतें, व असली काल्पनिक उत्पत्ति परमाणूपासूनही होणें शक्य आहे. स्वप्नामध्यें अतिसूक्ष्म नाडीच्या छिद्रांत हें अवाढव्य जग दिसतें कीं नाहीं? तशीच ही स्थूल सृष्टि सूक्ष्म बीजांत असते, असें समज. फार काय पण तीं तन्मात्रें जरी स्थूलभावास प्राप्त झालेलीं असलीं तरी त्यांच्या सूक्ष्मतेची हानि होत नाहीं. कारण त्यांचा स्थूलभाव हा एक विवर्त आहे. विवर्त असल्यामुळेंच त्याच्या परिणामास अगदीं वेळ लागत नाहीं. तर एका क्षणांत कल्पाचें कामहि होऊन जातें. क्षणभर पडलेल्या स्वप्नांत एकादे वेळीं शंभर वर्षांच्या इतिहासाचा अनुभव येतो, हें प्रसिद्ध आहे.

हीं सव भूतें विकाररहित चैतन्यानें अनुविद्ध असतात. अनुविद्ध म्हणजे व्याप्त. या भूतांच्या परिणामाचे वेळीं विवर्तवादाचा स्वीकार न केल्यास झाडाच्या एकाद्या फळाप्रमाणें अथवा कोव्हाळा, कांकडी इत्यादिकांप्रमाणें हळू हळू वाढणाऱ्या या जगाच्या उद्भवास अनंत काल लागणार, हें उघड आहे. सारांश, याप्रमाणें तें चैतन्य संकल्पाच्या योगानें तन्मात्रगणरूप होतें व संकल्पामुळेंच त्यांचा मिथ्या ब्रम्हांडाकार बनतो. म्हणजे ब्रह्मच जगदाकार होतें, हें आमचें म्हणणें सिद्ध झालें. कारण जगाचें बीज शब्दादि तन्मात्रपंचक आहे. त्या तन्मात्रपंचकाचें बीज परमात्म्याशीं साक्षात् संबंध ठेवणारी मायाशक्ति आहे. तीच जगाच्या स्थितीचें कारण होते. याप्रमाणें तें अज, आद्य व चिन्मात्र परमात्मतत्त्वच मायाशक्तीच्या योगानें जगाचें बीज होत असून मायाशक्ति नाहींशी झाली असतां तें अनिर्वाच्य ब्रह्म होतें (१२.)

सर्ग १३ वा.

(ब्रह्मास मिथ्याजीवभाव कसा येतो व त्याला देहप्राप्ति कशी होते त्याचें येथें निरूपण केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—रामा, वरच्या सर्गांत ब्रह्मापासून मिथ्या जगद्भाव कसा उद्भवतो तें सांगितलें. आतां या सर्गांत त्या ब्रह्मालाच जीवभाव कसा प्राप्त होतो व त्या जीवास देहादिकांची प्राप्ति कशी होते तें मला सांगावयाचें आहे. पण अगोदर सुषुप्तीप्रमाणें प्रलयकाळीं लीन होऊन मायाशबल–ब्रह्मभावास प्राप्त झालेल्या जीवाच्या अंतःकरणादि उपाधीचा पुनः कोणत्या क्रमानें आविर्भाव होतो तें सकारण सांगितलें पाहिजे. सर्वव्यापी, सम, मायाशबल, अधिष्ठानभूत, व उत्पन्न न झालेल्या आकाश–तेज–तम इत्यादि भूतांच्या कारण–सत्तारूप चिदात्म्याचे ठायीं विषय, चित्त, जीवभाव व अहंभाव क्रमानें उत्पन्न होतात. त्या सद्रूप परमात्म्यास प्रथम चैत्य–विषय–मय सृष्टीस निर्माण करावें, असें स्फुरण होतें. ह्मणून विषयकल्पना सर्वांच्या पूर्वीं होते, असें ह्मणावें लागतें. नंतर चित्तरूप इंद्रियांची कल्पना होते. कारण त्यावांचून विषयांची सिद्धि होत नाहीं. प्रत्येक अनुभव अंतःकरणाच्या अधीन असल्यामुळें कोणत्याहि अनुभवाच्या पूर्वीं त्याची सिद्धि मानावीच लागते. त्यानंतर चेत्याच्या संयोगाचा प्रकाश करणारा जीवभाव उत्पन्न होतो, आणि शेवटीं, मी विषयमय आहें,

असें मानल्यामुळें अहंभावाची सिद्धि होते. अहंतेच्या परिणामामुळें बुद्धीची कल्पना होते. तें बुद्धितत्त्वच वासनारूपानें चित्तांत लीन होऊन राहिलेल्या विषयांचें मनन केल्यामुळें मन होतें. त्यानंतर वासनात्मक शब्द–तन्मात्राचें स्पर्शादि–तन्मात्रांशीं मिश्रण झाल्यामुळें स्थूल भावास प्राप्त झालेल्या मनापासून हा असला विस्तीर्ण प्रपंच प्रकट होतो. याप्रमाणें एका क्षणांत हा सर्व कार्यवर्ग उत्पन्न होऊन स्वप्नांतील नगराप्रमाणें वारंवार नाहींसा होतो. हें जगद्वीज वस्तुतः पृथ्वी, जल, अग्नि इत्यादिकांतील कशाचीहि अपेक्षा करीत नाहीं. कारण त्या चिन्मात्रामध्यें संकल्पानें काय पाहिजे तें करण्याची शक्ति असते. तात्पर्य, या सर्व प्रपंचाचें कारण तेंच एक परम तत्त्व आहे. त्याचें जें बीज तेंच फल आहे, असें तूं जाण. म्हणजे जग ब्रह्ममय कसें तें तुझ्या ध्यानांत येईल.

असो; विषयांस प्रकाशित करणाऱ्या चिच्छक्तीनें सृष्टीच्या आरंभीं महाकाशामध्यें हा अशा प्रकारचा भूतपंचकसमूह कल्पिला. तो त्या चिच्छक्तीचा शरीररूपच असतो. तिच्याहून निराळा नसतो आणि त्यामुळेंच तो मिथ्या आहे. त्या भूतपंचकापासून हें स्थूल जग होतें. पण तेंहि आकाशाप्रमाणें आपल्या कल्पनेचें अधिष्ठान जो आत्मा त्यामध्येंच त्रिकालीं स्थित असल्यामुळें त्याच्या सत्तेनें सत्तायुक्त होतें. आपल्या पृथक् सत्तेनें सत्तावान् होत नाहीं. कारण स्वतःसिद्ध नसलेल्या वस्तूच्या योगानें जें सिद्ध करावयाचें असतें तें केव्हांही स्वतःसिद्ध नसतें. कारण स्वतःच जें मिथ्या तें दुसऱ्यास म्हणजे आपल्या कार्यास सत्य कसें करील? तस्मात् ब्रह्माच्या ठिकाणीं आरोपित असलेलें हें भूतपंचक व त्याचें कार्य स्थूल भूतपंचक हीं दोन्हीं चिद्ब्रह्मरूप आहेत. त्यामुळें हा रूढ झालेला त्रिजगत्क्रमहि ब्रह्मच आहे. असें जर आहे तर हें याचें कारण आहे व हें याचें कार्य आहे, असा व्यवहार कसा होतो? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. या भूतपंचकाचा उद्भव पूर्वींप्रमाणेंच आतांही होतो. त्याच्या उत्पत्तींत किंवा स्थितींत केव्हांही अंतर पडत नाहीं. पण भूतकालीन वस्तूंस वर्तमानकालीन वस्तूंचें कारण व त्यांस त्यांचें कार्य, असें म्हणण्याचा परिपाठ, व्यवहाराकरितां पडला आहे. सारांश, याप्रमाणें या सृष्टींत कांहींएक उत्पन्न होत नाहीं. कारण जर कांहीं खरोखरच उत्पन्न झालें असतें तर त्याच्या उत्पत्तीची संगति लावतां आली असती. पण तसें करितां येत नाहीं. हा जीवभावही असत् आहे. स्वप्नांतील

नगरादिकांप्रमाणें ब्रह्माकाशसंज्ञक परम-आकाशांत (परम प्रकाशांत) हें जीवाकाशत्व खोटेंच उद्भवलें आहे. तें वस्तुतः खोटें असून खरें असल्यासारखें भासतें.

असो; येथवर सामान्य अभिमानाच्या योगानें व प्राणसंज्ञक वायूस धारण करण्याच्या सामर्थ्यामुळें ब्रह्मास समष्टि-जीवत्व कसें प्राप्त होतें तें सांगितलें, आतां विशेष अभिमानामुळें व प्रत्येक शरीरांतील प्राणास धारण करण्याच्या सामर्थ्यामुळें व्यष्टि-जीवत्व कसें प्राप्त होतें, तें सांगतों. समष्टि म्हणजे समूह व व्यष्टि म्हणजे त्यांतील प्रत्येक हिरण्यगर्भ. सृष्टींत जितके म्हणून चराचर प्राणी आहेत त्या सर्वांचे ठायीं " हा मी " असा अभिमान धरितो व प्रत्येक प्राणी आपापल्या शरीरावर मात्र " मी " असा अभिमान ठेवितो. सृष्टीचा प्राण महावायु आहे व प्रत्येक प्राण्याचा प्राण श्वासोच्छ्वासादि करतांना अनुभवास येणारा व शरीरानें मर्यादित होणारा वायु आहे. अशा या द्विविध प्राणांस धारण करण्याचें सामर्थ्य त्या दोघांमध्येंही असतें. म्हणून त्यांस जीव असें म्हणतात.

असो; आतां जीव अंतःकरण, श्रोत्रादि बहिरिंद्रियें, स्थूल देह इत्यादिकांशीं आपलें तादात्म्य कसें करून घेतो तें सांगावयाचें आहे. पण अगोदर समष्टि-जीवाच्या उपाधीपासून भावनेनेंच व्यष्टीच्या अंतःकरणाचा अंकुर कसा उगवतो तें सांगतों. त्या परमात्म्याच्या ठिकाणीं कल्पनेनें उद्भवलेलें समष्टि-जीवाकाश आपलें स्वरूप विस्तृत असतांनाही आपण अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणें अगदीं अल्प आहों, असें चिंतन करून तसेंच होतें. म्हणजे त्याला मी अगदीं अल्प आहें, असा अनुभव येतो. एवढ्याकरितांच श्रुतीमध्यें " जसे प्रदीप्त अग्नीपासून क्षुद्र विस्फुलिंग (किटाळें, ठिणग्या) निघतात त्याप्रमाणें आत्म्यापासून हे सर्व प्राणी उद्भवतात " असें म्हटलें आहे. असो, तात्पर्य त्याच्या भावनेमुळेंच तो असा विकार पावतो. तो जी जी भावना करितो तसा तसाच त्याला अनुभव येतो. पण अशा संकल्पामुळें अनुभवास येणाऱ्या वस्तु खऱ्या नसतात. तर त्या कल्पित, मिथ्या, असत् असतात. याप्रमाणें त्या अल्प स्वरूपाची भावना करीत असतांनाच तो द्रष्टा व दृश्य होतो. कारण अणुरूप भावनेनें अणुरूप होतांच त्याला आपल्याच स्वरूपाचा अति मोठा भाग आपल्याहून भिन्न वाटूं लागतो. ज्यास तो भिन्न वाटतो तो द्रष्टा व जो भिन्न वाटतो तो सर्व भाग दृश्य होतो. म्हणजे वस्तुतः तो एकच असतांना, स्वप्नांत जसें आपण मेलों आहों, असें पहावें, त्याप्रमाणें तो द्विरूप होतो. पण या द्रष्टृ-दृश्यभावामुळें त्याच्या

मूळ अणुतेजःस्वरूप-आकृतींत थोडीशी भर पडून तो एकाद्या नक्षत्रासारिखा जणुं काय स्थूल होतो. हाच त्याचा भूतमात्रांनीं परिवेष्टित झालेला लिंगदेह आहे. त्यास तो 'अहं' असें समजतो. पण हा लिंगदेह-प्रत्यय व पुढें होणारा स्थूलदेह-प्रत्यय, हे दोन्ही चित्ताच्या कल्पनेमुळेंच होत असतात. म्हणजे स्वप्नांत ज्याप्रमाणें एकाद्यास मी वाटसरु असून वाटेनें चालत आहें, असें चित्ताच्या कल्पनेमुळें वाटावें, त्याप्रमाणें हा सर्व प्रकार होतो. पुढें तोच नक्षत्राकार (लिंगशरीराकार) जीव पुढील देहाची भावना करितो. (पुढील देहाच्या आकाराचें चिंतन करितो.) म्हणजे चित्त जसें विषयाच्या आकाराची भावना करितें, त्याप्रमाणेंच तो देहाकाराची भावना करितो. या भावना करणाऱ्या जीवाच्या नक्षत्रतुल्य शरीरांत त्या भावि स्थूलदेहाच्या आकाराचें भान मोहामुळें होतें. आरशींत जसें पर्वताचें प्रतिबिंब पडावें, त्याप्रमाणें हा प्रकार घडतो. किंवा स्वप्न, संकल्प, इत्यादि प्रसंगीं बाहेरचा विषय, जसा सूक्ष्म नाडींत जसाच्या तसाच भासतो, त्याप्रमाणें भावि देह त्या सूक्ष्म शरीरांतील कल्पित सूक्ष्म आकाशांत भासतो. हा वासनादेह व्यवहारदृष्ट्या चित्तरूप आहे. कारण तो त्याचा परिणाम आहे; पण परमार्थदृष्ट्या तो ज्ञान, सत्ता व आनंदरूप आहे. असो; स्थूलदेहाच्या भावनेनें तो जीव तद्रूप होतो. नंतर मी आतां पहातों, असा संकल्प करून तो दोन रंध्रांतून जणुंकाय या महा-आकाशांत पसरतो. त्यामुळें त्यास रूपयुक्त वस्तूंचें ज्ञान होऊं लागतें. ज्याच्या योगानें तो बाहेर पसरून पदार्थांस पहातो त्यास नेत्र म्हणतात. ज्याच्या योगानें तो स्पर्शास जाणतो ती त्वक्, ज्याच्या योगानें तो ऐकतो तें श्रवणेंद्रिय, ज्याच्या योगानें तो वास घेतो तें घ्राण, व ज्याच्या योगानें तो रसास्वाद घेतो तें रसनेंद्रिय होय. स्पंदन हाच वायु, चेष्टा हींच कर्मेंद्रियें, इत्यादि सर्व सामग्री केवल त्याच्या भावनेनें निर्माण होते, व त्याला तो स्वकल्पित आकार अंडांमध्येंच दिसूं लागतो. याप्रमाणें स्फुलिंगा-प्रमाणें केवल कल्पनेनें हिरण्यगर्भापासून भिन्न झालेल्या असंख्य जीवांतील कोणी जलांत असलेल्या ब्रह्मांड-शरीरावर अहंभाव ठेवितो व कोणी त्याच्या आंतील चतुर्मुखादि शरीरांवर अहंभाव ठेवितो. याप्रमाणें तो भावि ब्रह्मांडाची कल्पना करितो व त्याचा अनुभवही घेतो. संकल्प हेंच त्याच्या गर्भवासाचें निमित्त आहे. तो ईश्वर अमुक देशांत, अमुक समयीं, अमुक जातींत, अमुक प्रकारें माझा जन्म व्हावा; मी अमुक अमुक कर्में करावीं, इत्यादि भावना

करूनच त्या त्या विषयांस व आपणास बद्ध करून घेतो. सारांश, असा हा असत्य भ्रम उद्भवतो.

आतां पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें आहिवाहिक शरीरानें युक्त असलेला स्वयंभू वस्तुतः कसा उत्पन्न होत नाहीं व त्यामुळेंच तो स्वतःच भ्रमानें कसा उत्पन्न झाला आहे, हें तुला चांगलें समजेल. तो प्रभु आद्य प्रजापति आहे; पण तो आद्य कर्ताच भ्रामक असल्यामुळें व त्याच्या उत्पत्तीची व्यवस्था लागत नसल्यामुळें, या ब्रह्मांडाकार भ्रमांत कांहींएक उत्पन्न झालेलें नाहीं. भ्रामक दृष्टि सोडून पारमार्थिक दृष्टीनें पाहिल्यास एका शुद्ध ब्रह्मावाचून दुसरें कांहींएक सत् नाहीं, असा अनुभव येतो. म्हणूनच आम्ही या जगास स्वप्नांतील नगर म्हणून म्हणतों. जग हें एक कोणीही न काढलेलें व रंगावांचून विचित्र दिसणारें चित्र आहे. कोणत्याही बाह्य सामग्रीवांचून व कोणत्याही आंतर प्रयत्नावांचून उत्पन्न झालेलें हें असत्य असतांना सत्य असल्यासारखें वाटतें. हिरण्यगर्भाचा पूर्व संस्कार, पुण्य इत्यादि सामग्रीच्या योगानें तें उत्पन्न होतें, असें समजण्यास काय प्रत्यवाय आहे? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. ज्यावेळीं महाप्रलय होतो त्यावेळीं हिरण्यगर्भ व त्याच्या लोकीं विशेष प्रकारची उपासना करून आलेले अतिपुण्यवान् लोक मुक्त होत असतात. त्यामुळें पुढच्या सृष्टीला कारण होणारे हिरण्यगर्भाचे पूर्वसंस्कारादि असणें शक्य नाहीं. पण जो कोणी हिरण्यगर्भाच्या पदाची मला प्राप्ति व्हावी म्हणून सकाम उपासना करून पूर्व कल्पाच्या अंतींच उत्तरसृष्टीच्या आरंभीं हिरण्यगर्भ होण्यास योग्य झालेला असेल त्यास पुढील सृष्टीच्या आरंभीं हिरण्यगर्भत्व प्राप्त होतें. पण त्यानें पूर्वीं कधीं सृष्टि रचलेली नसते. यास्तव त्यास पूर्व–अनुभव व अनुभवजन्य संस्कार असणें शक्य नाहीं. तस्मात् हें जग योग्य सामग्रीवांचूनच निर्माण झालेलें आहे, असें म्हटल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, व योग्य कारणजन्य नसल्यामुळेंच तें असत्य आहे. त्याच्या उत्पत्तीचा असंभव आहे. जग सत्य आहे, असें म्हणणारे कित्येक वादी आहेत; त्यांतील कोणी हा प्रकृतीचा सत्य विकार आहे असें समजतात, व कोणी ईश्वराच्या इच्छेनें परमाणूंचें परस्पर मिश्रण होऊन त्याचा आरंभ झाला आहे असें प्रतिपादन करितात. पण त्यांच्या त्या म्हणण्याचें परीक्षण करूं लागल्यास तें फार वेळ टिकत नाहीं. यास्तव त्या मतांचा त्याग करून वेदोक्त विवर्त–वादाचाच अंगीकार केला पाहिजे. पृथ्वी, आप् इत्यादि मिथ्या वस्तूंचो अनादि साक्षीस

अनुभव येता; त्यामुळें त्याच्या ठायीं झालेले संस्कार प्रपंचास कारण होतात, म्हणून म्हणावें उर साक्षीस ज्ञात होणारें स्वप्नादि मिथ्या असतें, असा नियम असल्यामुळें त्याच्या संस्कारापासून होणारें जगही मिथ्या आहे, असें-आम्हांस इष्ट आहे तसेंच-सिद्ध होतें. तस्मात् कारण काल्पनिक असल्यामुळें कार्य जगही कल्पनामय आहे. कल्पनेचा आधार मात्र सत्य आहे. नित्य व निरंजन चैतन्य (ब्रह्म) सर्व कल्पनांचा आधारं आहे. यास्तव तेंच सत्य व आनंद आहे. जगाच्या दृष्टीनें त्याला आधार तरी म्हणावें लागतें. पण वस्तुतः तें परम प्रकाशमय सूक्ष्मतर तत्व आधारही नव्हे. आधार, आधेय, द्रष्टा, दृश्य, ब्रह्म, ब्रह्मांड, जगत, जन इत्यादि सर्व शब्द खोटे आहेत. व्यवहाराकरितां त्यांची कल्पना केलेली आहे. पण खरें पहातां एक, शांत व स्थिर ब्रह्मच सर्वत्र भरून राहिलें आहे. जग खरें आहे व त्यांतील व्यवहार व्यवस्थितपणें चालले आहेत, असें जें वाटत असतें, तें त्या वेळे पुरतें जरी खरें असलें, तरी स्वप्नांतील आपल्या खरोखर भासणाऱ्या मरणाप्रमाणें, ती अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेंत जातांच मिथ्या ठरतें. व्यावहारिक व स्वाप्निक पदार्थ सत्य आहेत, असा जो अनुभव येतो तो तरी या सत्य परमात्म्याचाच प्रभाव आहे, हें तूं विसरूं नकोस. सारांश परमात्म्याचे ठायीं होणारा पहिला प्रजापति वस्तुतः आकाशरूप आहे. सर्वत्र सम असणारा परमात्माच, या शून्य, प्रजापति, इत्यादिकांच्या रूपानें प्रसिद्ध होतो. तो मनोमय आहे. म्हणजे मन हेंच त्याचें शरीर आहे. त्याचें शरीर पंचमहाभूतांपासून झालेलें नसतें. त्यामुळें त्याच्या संकल्पापासून झालेलें हें सर्व ब्रह्मांड व त्यांतील अनेक शक्ति नरशृंगादि इतर असद्वस्तूंप्रमाणेंच असत्, मिथ्या, भ्रामक व काल्पनिक आहेत. (१३.)

सर्ग १४ था.

(जीवभावामुळें ब्रह्म मर्यादित होतें कीं काय इत्यादि शंकांचें निरसन करून ब्रह्मैक्याचा उपदेश करितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, एवढा वेळ मी जें तुला सांगितलें त्यावरून जगत, अहंता इत्यादि कांहींएक दृश्य, उत्पन्न झालेलें नाहीं व तें उत्पन्न झालेलें नसल्यामुळेंच वस्तुतः नाहीं. तर जें कांहीं आहे तें परब्रह्मच आहे. निश्चल समुद्रांत जशी लाट येते त्याप्रमाणें परब्रम्हाकाशांतच जीवभाव येतो व त्याचेंही परमा-

काशाप्रमाणेंच रूप असतें, इत्यादि तुला समजलें असेल. ही जगद्रचना विचित्र आहे. तिच्या विचित्रतेची तुला कांहीं कल्पना करितां यावी म्हणून मी मागें पुष्कळ दृष्टांत दिले आहेत. आद्य प्रजापतीच्या उत्पत्तीचेंही युक्त कारण दिसत नाहीं. त्याच्या आधिभौतिक रूपाप्रमाणेंच आधिदैविक रूपही मिथ्या आहे. अर्थात् हें सर्व जगज्जाल आरशांत भासणाऱ्या भिंतीप्रमाणें असत्य आहे. असंग व निर्विकार चैतन्याचे ठायीं, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन; स्रष्टा, सृष्टि, सर्जन; भोक्ता, भोग्य, भोग; ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान; इत्यादि सर्व त्रिपुट्यांचा असंभव आहे. तर मग या सर्व शब्दांची प्रवृत्ति कशी होते? म्हणून म्हणशील तर सांगतों–या शब्दांचा वाच्य अर्थ व्यवहारापुरता खरा असतो. पण त्यांचा लक्ष्य अर्थ हा परमात्माच आहे. त्याच्यापासूनच–एका दिव्यावर जसे अनेक दिवे लावून घ्यावे त्याप्रमाणें–ही जीवांची पंक्ति उद्भवली आहे. पण हा सर्व संकल्पाचा खेळ आहे. पहिल्या मिथ्या हिरण्यगर्भापासून जसा अत्यंत शून्य विराट् उत्पन्न झाला, त्याप्रमाणें विराडात्म्यापासून व्यष्टि जीव झाला. म्हणजे एका स्वप्नांत जसें दुसरें स्वप्न पडावें तशांतलाच हा एक प्रकार आहे. वृक्षापासून जशा अनेक शाखा निघतात, त्याप्रमाणें विराडात्म्यापासून अनेक जीव निघाले आहेत. पण त्यास जीवांच्या उत्पत्तिसमयीं सहकारी कारणांचें कांहीं एक सहाय नसतें. म्हणून त्या एकट्यासच त्यां (जीवां) स उत्पन्न करावें लागतें आणि वृक्ष-शाखान्यायानें ते उत्पन्न होणारे जीव त्या विराट्-पुरुषाहून भिन्न नसतात. सारांश ब्रह्मच आद्य प्रजापति होतें; आद्य प्रजापतिच विराडात्मा होतो आणि विराडात्माच सृष्टि बनतो. जीवही तोच होय. अर्थात् परमात्माच या सर्व प्रपंचरूपानें स्थित आहे. तस्मात् पृथिव्यादि आकार असत् आहेत.

श्रीराम–महाराज, मला एक शंका आली आहे. आपण म्हणतां कीं व्यष्टि, समष्टि व त्यांचें मूळ (ब्रह्म) यांचें ऐक्य आहे; व यांतील मूळ मात्र सत्य असून समष्टि व व्यष्टि असत्य आहेत. पण मी यावर असें म्हणतों कीं, त्या तिघांचें जर ऐक्य आहे, म्हणजे तीं जर परस्पर भिन्न नाहींत, तर मूळ व समष्टि यांस असत्य समजून प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्ध व्यष्टिभागासच सत्य कां मानूं नये? सेना, समाज इत्यादिकांतील समष्टित्व गेलें तरी व्यष्टित्व रहातें, असें सेनेंतील लोक आपापल्या घरीं गेले असतां आमच्या अनुभवास येतें. यास्तव आपण कृपा करून मला अगोदर या पुढच्या प्रश्नांचें उत्तर द्या. मला

आपल्या भाषणाचा आशय समजला आहे. पण आपला सिद्धांत अधिक स्पष्ट व्हावा म्हणून मी हे प्रश्न विचारीत आहें. हा जीव परिमित आहे कीं अनंत जीवांची रास आहे? कीं पर्वताप्रमाणें त्याचा एक व अनंत पिंड (गोळा) आहे? मेघांतून जशा पावसाच्या धारा पडतात; समुद्रांतून जसे बिंदु उसळतात; किंवा तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यावर घणाचे प्रहार करूं लागलें असतां जशा ठिणग्या उडतात; त्याप्रमाणें हे अनेक क्षुद्र जीव कोणापासून उद्भवतात? समष्टीपासून वरील दृष्टांतांप्रमाणेंच यांचा उद्भव होतो, असें समजल्यास ते अनित्य आहेत असें होणार, व जीव अनित्य आहेत असें ठरलें कीं कृतप्रणाश व अकृत-अभ्यागम हे दोष अनिवार्य होणार. केलेल्या कर्मांचें फल न मिळणें हा कृतप्रणाश व न केलेल्या कर्मांचें फल भोगावें लागणें हा अकृत–अभ्यागम होय. जीव शरीराबरोबर नवीन उत्पन्न होतो व शरीराबरोबर नाहींसा होतो, असें म्हणून जीवांचें अनित्यत्व मानिलें म्हणजे १ पूर्वीं कधीं न केलेल्या कर्मांचा सुखदुःखादि फलभोग या जन्मीं भोगावा लागणें, व २ या जन्मीं केलेलीं कर्में जीव शरीराबरोबर नष्ट होत असल्यामुळें फळ भोक्त्याच्या अभावीं फळ दिल्यावांचून नाहींशीं होणें, हे पूर्वोक्त दोष अपरिहार्य होतात. शिवाय त्या समष्टीची संभावनाच करितां येत नाहीं. म्हणजे जिच्यापासून जीव उद्भवतात असें कदाचित् म्हणतां येणें शक्य आहे, ती समष्टि आहे असें प्रबल प्रमाणांनीं ठरत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीव एक आहे, एवढें सुद्धां जर आम्हांस मान्य नाहीं, तर त्यांच्या राशीचें नांव कशाला घेतोस? "सशाचें शिंग उडून गेलें" या म्हणण्याप्रमाणेंच तुझें हें वचन मला आश्चर्यकारक वाटतें. वस्तुतः जीव एक नाहीं; त्याची रास नाहीं व तो पर्वताप्रमाणें एक गोळाही नाहीं. तर एका ब्रह्मतत्त्वावर अनेक कल्पना झाल्या आहेत. समष्टि, व्यष्टि, इत्यादि कल्पनांचें अधिष्ठान ब्रह्म आहे व तेंच आत्मा आहे, असें साक्षात् जाणल्यानें सर्व संसारधर्मांपासून मुक्त होणें हें परम फळ मिळतें. यास्तव समष्टि, व्यष्टि इत्यादि ही सर्व कल्पना मी रचली आहे. कारण तशी कल्पना केल्यावाचून वर सांगितलेला साक्षात्कार होत नाहीं. अर्थात् ही कल्पना म्हणजे तो ब्रह्मात्मसाक्षात्काराचा उपाय आहे. समष्टि, व्यष्टि, जीवांची उत्पत्ति इत्यादि सर्व सत्य आहे, अशा अभिप्रायानें मीं त्यांचें वर्णन केलेलें नाहीं. तेव्हां तुझ्या प्रश्नांस अवकाशच कोठें राहिला? रामा, जीव हा शब्द, त्या शब्दाचा अर्थ, त्याचें अवांतर प्रकार,

सृष्टीचा उद्भव इत्यादि सर्व मिथ्या आहे; सत्य नाहीं; असें तूं निश्चयानें जाण व हा आपला निश्चय ढळूं देऊं नकोस. शुद्ध चिन्मात्र व अमल ब्रह्मच सर्वगामी आहे. तें सर्व-शक्तियुक्त असल्यामुळें त्याचा कोणताही संकल्प व्यर्थ जात नाहीं. तें ज्या ज्या वस्तूविषयीं कल्पना करितें, ती ती मूर्त किंवा अमूर्त वस्तु निर्माण झाली आहे, असेंच त्याच्या अनुभवास येतें. आपल्या सत्तेच्या आधारानेंच भासणाऱ्या-जीव, बुद्धि, क्रिया, स्पंद, मन, द्वित्व, ऐक्य इत्यादि-सर्व भावांस तें विषय करतें, म्हणजे त्याचा अनुभव घेतें. पण या जीवादिकांचा भास अविद्येमुळें होतो, व ती नाहींशी झाली कीं, ब्रह्मही निर्विक्षेप अवस्थेंत असतें. ब्रह्मात्मसाक्षात्कार हेंच तिच्या नाशाचें कारण आहे. त्या साक्षात्कारासच विद्या असें म्हणतात. विद्येचा उदय होतांच अविद्येचा अस्त होणें युक्तच आहे. आतां निवृत्त झालेली ती आत्म्याची अविद्या म्हणजे आत्म्याचें अज्ञान कोणत्या रूपानें रहातें, म्हणून विचारशील तर सांगतों. दीप लावतांच अंधकार जसा लुप्त होतो, व तो दिव्याच्या प्रकाशांत जाऊन मिळाला, कीं आणखीं कोठें जाऊन राहिला, हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें विद्येच्या उदयाबरोबर नाहींशी होणारी अविद्या, कोठें जाते किंवा कोणत्या रूपानें रहाते, तें कळत नाहीं. सारांश, ब्रह्मच जीवात्मा आहे. त्यांचा नित्य अभेद आहे, म्हणजे त्यांच्यामध्यें भेद केव्हांही नसतो. ब्रह्म निराळें व जीवतत्त्व निराळें असें कधींही होत नाहीं. सर्वशक्ति, अनादि, अनंत व केव्हांही बाधित न होणारी म्हणजे केव्हांही मिथ्या न ठरणारी, अशी एक महा चितिच आहे. चिति, चैतन्य, ब्रह्म इत्यादि सर्व त्या परम तत्वाचींच व्यावहारिक नांवें आहेत. तें तत्व सर्वतः अमर्यादित आहे. " तें येथून येथपर्यंत आहे " असा त्याचा परिच्छेद करितां येत नाहीं. तें सर्वव्यापी आहे; त्यामुळें जगांतील कोणताही भेद त्याच्या बाहेर त्यास सोडून राहूं शकत नाहीं.

श्रीराम—गुरुराज, आपलें हें म्हणणें मला मान्य आहे; पण समष्टि व व्यष्टि यांचें ऐक्य मानिल्यास, व्यष्टि जीवाचे संकल्पादिक सत्य होऊं लागतील. कारण, त्याचे संकल्प व समष्टि जीवाचे संकल्प यांमध्यें, त्यांस एक मानिल्यावर, कांहीं भेद उरत नाहीं आणि असें झाल्यास भोग व मोक्ष यांची व्यवस्था लागत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—प्रथम ब्रह्म समष्टि जीवभावास प्राप्त होतें. तो समष्टि जीव सत्यसंकल्प व सर्वशक्तिमान् असतो. जगाची व्यवस्था योग्य रीतीनें लागावी अशीच त्याची इच्छा (सत्यसंकल्प) असते; व त्यामुळें व्यष्टि जीवभावास

प्राप्त होण्यापूर्वींच या व्यष्टि जीवांनीं मजप्रमाणें सत्यसंकल्प होऊं नये. कारण, तेंही सत्यसंकल्प झाल्यास जगाची व्यवस्था करणें कठिण होईल, असा तो संकल्प करितो व त्यामुळें सर्व जीव सत्यसंकल्प होत नाहींत. ते त्या समष्टि–ईश्वराच्या अधीन राहूनच आपापलें ईश्वरानें नेमून दिलेलें काम करीत असतात. असें जर आहे, तर कांहीं ऋषि सत्यसंकल्प होते, असें जें पुराणांत वर्णन आढळतें, त्याची उपपत्ति कशी लावावयाची? म्हणून विचारशील, तर सांगतों. त्या हिरण्यगर्भानें "हा अमुक ऋषि अमुक अमुक निग्रहानुग्रहसामर्थ्यानें युक्त होवो" अशी इच्छा करूनच त्यास निर्माण केलेलें असल्यामुळें तेंही त्याच्या इच्छेचेंच फल होय. तात्पर्य, जीवाची कोणतीही शक्ति, ईश्वरानुग्रहामुळेंच त्यास प्राप्त झालेली असते, हें तूं चांगलें ध्यानांत ठेव. जगांत जो नियम, जो सिद्धांत, जो कार्यकारणादिभाव, जी क्रिया, जें सुखादि फल किंवा जें जें म्हणून कांहीं प्रतिक्षणीं होत आहे, तें त्या नियामक अंतर्यामीच्या सत्यसंकल्पानुरूपच होत आहे. हा एक परम सिद्धांत तूं ध्यानांत धरिलास म्हणजे तुला कशाचीही चिंता उरणार नाहीं, कोणताही संशय रहाणार नाहीं व तूं–हें परम रहस्य न जाणणाऱ्या पामरांप्रमाणें या सृष्टींतील कोणत्याही अवस्थेंत–व्याकुल होणार नाहींस. असो. सारांश, ब्रह्म हाच महाजीव आहे. त्याला आदि नाहीं व अंत नाहीं. तोच केवल कल्पनेनें समष्टि व व्यष्टि होतो. विषयांस जाणल्यामुळें ब्रह्मच जीव होतें व संसारभ्रमणांत पडतें; आणि विषयज्ञानाच्या अभावीं तेंच पुनरपि आपल्या समरूपास प्राप्त होतें. पण एकदां संसारांत पडल्यावर पुनः समरूपास प्राप्त होणें फार कठिण आहे. पुष्कळ प्रयत्नांवाचून ती स्थिति प्राप्त होत नाहीं. कर्म, उपासना व ज्ञान हे त्या प्रयत्नाचेच प्रकार आहेत. निष्काम कर्मयोगाचें अनुष्ठान केल्यानें चित्त शुद्ध होतें व चित्तशुद्धीच्या योगानें ज्ञानप्राप्तीची योग्यता येणें आणि शेवटीं ज्ञान (आत्मसाक्षात्कार) होऊन जीव आपल्या समस्वरूपास प्राप्त होतो. अथवा कनिष्ठ जीव ज्येष्ठ जीवाची म्हणजे हिरण्यगर्भाची उपासना करून अगोदर त्यास प्राप्त होतो, व नंतर महाप्रलयसमयीं त्याच्याबरोबर मुक्त होतो. असे हे मुक्तीचे दोन प्रकार आहेत. त्यांतील पहिल्या प्रतीची मुक्ति साक्षात् म्हणजे या जन्मींच प्रत्यक्ष अनुभवास येणारी असते व दुसऱ्या प्रकारची मुक्ति, क्रममुक्ति म्हणजे प्रथम हिरण्यगर्भाची प्राप्ति व नंतर समब्रह्माची प्राप्ति अशी क्रमानें मिळणारी असते. तांबें, लोखंड इत्यादि धातूंचें सोनें करावयाचें

असल्यास तेंही असेंच साक्षात् किंवा परंपरेच्या उपायानें करितां येतें. परीसाचा स्पर्श होतांच हीन धातूंचें सोनें होतें (असें सांगतात.) हा साक्षात् उपाय आहे, व कांहीं औषधांची योजना करून ताम्रादि धातूंस तापविल्यानेंही त्यांचें सोनें होतें, असें किमया करणारे लोक सांगतात, हा क्रमोपाय आहे. किंवा या द्विविध मुक्तीस आणखी एक प्रसिद्ध दृष्टान्त आहे. पक्षी झाडावरील फलास एकदम जाऊन गांठतो व मनुष्य हळू हळू वर चढून अगोदर झाडाच्या मुख्य शाखेवर, नंतर तें फळ ज्या टाळीवर असेल त्या किंवा तिच्या जवळच्या दुसऱ्या दृढ शाखेवर सावधानपणें जातो, व शेवटीं मोठ्या प्रयासानें तें फळ काढतो. असो; तात्पर्य, याप्रमाणें विचार केला असतां, जीव व जगत् हे दोन्ही भाव शुद्ध चैतन्याचे चमत्कार आहेत, असें कळतें. अहंकारपूर्वक हे सर्व चमत्कार उद्भवतात. अहंकार चैतन्याच्या आधीन असतो व तो काल्पनिक आहे. अर्थात् हें सर्व काल्पनिक चमत्कारजाल ज्याच्या अधीन राहूनच उद्भवतें, तो सर्वात्माच सदा सत्य असतो; हें उघड आहे. जीव व जीवभाव प्राप्त होण्याचें कारण यांचा त्याग केला म्हणजे कल्पना करणाराच कोणी रहात नसल्यामुळें एक सन्मात्र आत्मा अवशिष्ट रहातो. मग तूं, मी, हा, तो इत्यादि कोणताही व्यवहार होत नाहीं. अविद्या, काम (वासना) व कर्मे हीं जीवभावाचीं निमित्तें आहेत. मेघ नाहींसे झाले असतां निर्मळ आकाश जसें दिसूं लागतें–त्याप्रमाणें (आत्मसाक्षात्कारसंज्ञक) ज्ञानाच्या योगानें सर्व दृश्य, त्याची सत्ता व अविद्या–काम कर्म–यांचा नाश झाला असतां पूर्वींच सिद्ध असलेली अधिष्ठान–सत्ता व्यक्त होते.

आतां हाच सिद्धान्त अनुमानानेंही कसा सिद्ध करितां येतो तो पहा. हें स्थूल–सूक्ष्म जग शून्य आहे. कारण, तो सर्व चैतन्याचा चमत्कार आहे. चमत्कार म्हणजे विलास किंवा विकार. जो ज्याचा चमत्कार असतो तो त्याच्याहून भिन्न नसतो. तरंग, बुडबुडे इत्यादि जलाचा चमत्कार आहे, त्यामुळें तो जलाहून भिन्न नाहीं. तसाच जग हा चैतन्याचा चमत्कार असल्यामुळें त्याहून निराळा नाहीं. जो पदार्थ ज्याच्याहून निराळा नसतो, तो स्वतः शून्य असून वस्तुतः त्या पदार्थाच्या स्वरूपाचाच असतो. जलादि सावयव पदार्थांचे सावयव विकारही जर आपल्या कारणाहून भिन्न नसतात, तर निरवयव चैतन्याचे विकार त्याच्याहून निराळे नसतात हें काय सांगावें ? एवं च नाम, रूप, क्रिया, कार्य- कारण इत्यादि सर्वधर्मशून्य चैतन्यच या भ्रामक जगाचें

तात्त्विक स्वरूप आहे. मन, बुद्धि, अहंकार, महाभूतें, पर्वत, नद्या, समुद्र, वृक्ष, पाषाण इत्यादि अनेक प्रकारचे अनेक भिन्न पदार्थ जरी अनुभवास आले तरी ते सर्व त्या शुद्ध चैतन्याचेच विवर्त आहेत. त्या परा देवतेचेच ते धर्म आहेत. घटाच्या घटत्वाप्रमाणें, मनुष्याच्या मनुष्यत्वाप्रमाणें, ब्राह्मणाच्या ब्राह्मण्याप्रमाणें चित्‌चें चित्त्व केवळ कल्पनेनें भिन्न आहे. वस्तुतः (चित्‌-हून चित्त्व) भिन्न नाहीं. चित्त्व हेंच जग आहे. कारण चित्‌पणा जगास सोडून रहात नाहीं व जग त्यास सोडून रहात नाहीं. जग नाहींसें झालें कीं चित्त्वही गेलें. म्हणजेच हा केवळ काल्पनिक भेद आहे; वास्तविक नव्हे. पण तो भ्रामक भेद असतो कसा, व परिणाम, विकार, इत्यादि शब्दांनीं त्याचा व्यवहार होतो कसा ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. हा सर्व त्या परमात्म्याच्या शक्तीचा प्रभाव आहे. चैतन्याची विषयांस प्रकाशित करणारी शक्तिच जीव व त्याची उपाधि (भूततन्मात्रे) होऊन जग या स्वरूपानें व्यक्त होते. चितीपासूनच अहंकाराचें स्फुरण होतें. तेंच स्पंदनकर्म करणाऱ्या प्राणानें युक्त झालें असतां, जीव होतें. पण इतकें झालें तरी चैतन्याच्या स्वभावांत कांहीं अंतर पडत नाहीं. आतां कदाचित् तूं म्हणशील कीं, चिच्छक्ति व स्पंदनशक्ति यांमध्यें भेद असल्यामुळें अहंकार व प्राण या उपाधींनीं युक्त असलेला जीवही भिन्न आहे. पण तें बरोबर नाहीं. कारण चित् ही शक्ति ज्याच्यामध्यें प्रधान (मुख्य) आहे, तो अहंकार कर्ता असतो व स्पंद ही शक्ति ज्याच्यामध्यें मुख्य आहे तो प्राण क्रिया आहे. कोणताही कर्ता आपल्या क्रियेच्या योगानें कधींही भिन्न होत नसतो. यास्तव सत्, चित् व स्पंद यांनीं युक्त असलेला पुरुषच जीव होय. याचप्रमाणें चित्त, मन, इंद्रियें इत्यादिकांच्या अस्तित्वामुळेंही जीवाच्या स्वरूपांत कांहीं भेद पडत नाहीं. इंद्रियें हा मनाचाच विकार आहे. म्हणजे मनच कर्ण, नेत्र, इत्यादि गोलकांत प्रविष्ट होऊन श्रोत्र, नेत्र इत्यादि ज्ञानेंद्रियें होत असतें. सारांश येणेप्रमाणें जीव व जग हे मुख्य तत्त्वाहून पृथक् पदार्थ नाहींत. तर सर्व-विशेषशून्य चैतन्याच्या प्रकाशाचीच ही छटा आहे. कार्य, कारण इत्यादि कांहींही त्याहून भिन्न नाहीं. तें चैतन्य अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य, अशोष्य, नित्य, सर्वगत, निर्विकार, अचल व अप्रमेय आहे.

परंतु हें परम रहस्य ज्यांस कळत नाहीं ते द्वैतवादी आपापल्या भ्रमांनीं दुसऱ्यांस भ्रमयुक्त करीत असतात व आपसांत उगीच कलह करीत रहातात.

आम्ही अद्वैतनिष्ठ झाल्यापासून भ्रमशून्य झालों आहों. आह्मांला आतां तत्वाविषयीं संशय मुळींच राहिला नाहीं व त्यामुळें आह्मांस त्या भ्रमिष्ठांप्रमाणें कधीं कोणाशीं वाद करण्याचा प्रसंगही येत नाहीं. ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या समजुतींत जो भेद असल्यासारखा भासतो त्याचें खरें बीज असें आहे कीं, ज्ञानी अमूर्त तत्वास सत्य समजतो व मूर्त तत्वास असत्य समजतो; आणि अज्ञानी मूर्तास सत्य मानितो व अमूर्तास असत्य समजतो. द्वैत व अद्वैत हा भेदही या असल्या भिन्न समजुतीमुळेंच उद्भवतो. कारण मूर्तास जे सत्य मानितात त्यांस प्रत्येक वस्तु इतर वस्तूंहून पृथक् वाटते. त्यामुळें ते द्वैताचा अंगीकार करितात. पण अमूर्तास सत्य समजणाऱ्या ज्ञान्यास एका अमूर्तावांचून कांहीं भासत नाहीं व अमूर्त वस्तूमध्यें भेद आहे असा अनुभव येणेंही शक्य नाहीं. त्यामुळें ते अद्वैताचा अंगीकार करितात. आम्हीं मूर्तास असत्य मानून एकरस व नित्य अमूर्तास तत्व समजणारे अद्वैतवादी आहों. द्वैत हा आमच्या अद्वैताचाच एक प्रकार आहे. या सृष्टींत इंद्रियें, मन इत्यादि साधनांच्या द्वारा ज्ञान होणारें सर्व वस्तुजात चैतन्याच्या आधारानें असतें. प्रत्येक वस्तूंतील शक्ति त्या महात्म्याच्या मायासंज्ञक शक्तीचाच एक भाग आहे. सत्ता हेंच त्या प्रभूचें शरीर आहे. जगाची सत्ता त्याच्या स्वरूपभूत सत्तेहून भिन्न नाहीं. त्याच्या सत्तेचेच हे सर्व विकार आहेत. यास्तव बा रघुवीरा, तूं आतां असा निश्चय कर कीं, हें सर्व त्रिभुवन त्या महाचितीमध्यें शून्यरूप आहे; व हें सर्व दृश्य त्या परम-पदमय आहे. मी एवढा वेळ जें कांहीं सांगितलें आहे त्याचा चांगला विचार करून जर तूं आपला अनुभव पहाशील तर तुला माझ्या ह्मणण्याची सत्यता कळून येईल.

असो; वसिष्ठ मुनि इतकें बोलत आहेत तोंच भगवान् सूर्यनारायण अस्ताचलाच्या शिखरीं गेला. तें पाहून सर्व सभासदही घाईघाईनें पूज्य मुनींस वंदन करून संध्या-वंदनादि नित्य कर्में करावयास गेले, व दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदय होतांच सर्व अवश्य क्रिया आटोपून कथामृतप्राशनाकरितां सभास्थानीं येऊन बसले (१४.)

येणेंप्रमाणें राम व श्रीवसिष्ठ यांच्या संवादास आरंभ होऊन तीन दिवस झाले.

सर्ग १५.

(पूर्वोक्त अर्थच दृष्टांतानें श्रोत्यांच्या चित्तावर आरूढ करण्याकरितां या सर्गांत विस्तृत मंडपाख्यानास आरंभ करितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, चित्स्तंभावर कोणी कधींही न खोदलेली अशी ही जगत्-रूपी बाहुली दिसत आहे. समुद्रांतील लाटांप्रमाणें हे सर्व दृश्य वस्तूंचे अनुभव परमात्म्यामध्यें भासत आहेत. रायी व पर्वत यांमध्यें जेवढें अंतर असतें तेवढेंच अंतर सूक्ष्म व निरवयव आत्मा आणि घरांत पडलेल्या उन्हाच्या कवडशांत तरंगणारा प्रत्येक कण यांमध्यें आहे. सृष्टींत सर्वत्र पसरलेले त्रसरेणु सूर्याच्या किरणावांचून (कवडशावांचून) जसे दिसत नाहींत, त्याप्रमाणें जगाचें भान ब्रह्मावाचून होत नाहीं. ज्ञानहीन पुरुषांस केवल जगाचा अनुभव येत असतो, असें वाटतें हें खरें; पण तो अनुभव स्वप्नांतील अनुभवाप्रमाणें मिथ्या असल्यामुळें तो केवल संकल्प (मनोरथ, कल्पना) होय. तात्पर्य अविवेकी पुरुषांच्या दृष्टीनेंच जग व ब्रह्म या वस्तु भिन्न असतात, ज्ञानी पुरुषांच्या दृष्टीनें नव्हेत. ते जगत् व ब्रह्म या शब्दांचा भिन्न अर्थ समजतच नाहींत, तर मग ते त्याचे साक्षी तरी कसे होतात ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. प्रकाशामुळें वर्णरहित आकाशाच्या ठायींही भासणाऱ्या नीलवर्णाचे जसे आम्ही सर्व साक्षी होतों, तशांतला तो प्रकार आहे. सारांश या सृष्टींतील एकही वस्तु खरोखर उत्पन्न झालेली नाहीं. हें सर्व दृश्य ब्रह्ममय आहे. आतां हाच सिद्धांत दृढ व्हावा व तुजप्रमाणेंच इतर अधिकाऱ्यांसही त्याचा सहज बोध व्हावा म्हणून मी हें मंडपाख्यान तुला सांगतों.

पूर्वी या भूमंडळीं पद्म नामक एक श्रीमान् व विवेकी राजा होऊन गेला. तो धन, धान्य, पुत्र, पौत्र इत्यादि सर्व ऐहिक सुखसाधनांनीं संपन्न होता. तरी पण त्यानें शास्त्र व वर्णाश्रमधर्म यांची मर्यादा कधींही उल्लंघिली नाहीं. शत्रुरूपी अंधकाराचा तर तो प्रखर सूर्यच होता. त्याच्यामध्यें एकादा क्षुद्र दोषही नव्हता. तो देवांनाही मोठें सहाय करीत असे. या भूलोकीं तर त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली होती. तो मोठा गुणग्राही असून आपल्या मनास व इंद्रियांस त्यानें स्वाधीन ठेविलें होतें. त्याला वेदविद्येप्रमाणेंच इतर सर्व विद्याही अतिशय आवडत असत. सर्व चमत्कारिक गुण त्याच्या ठिकाणीं होते. देवशत्रु राक्षसांचा

तर तो मूर्तिमान् काळ होता. तो मोठा विलासी, सौभाग्यसंपन्न, सौजन्यानें परिपूर्ण व उत्साही असे. त्याच्याप्रमाणेंच त्याची लीलानामक भार्या सर्व स्त्रीगुणसंपन्न असे. त्या पतिव्रतेच्या गुणांचें तर वर्णनच करवत नाहीं. तिचें तें सौंदर्य, तिचें तें मनोहर भाषण, तिचें तें पतिप्रेम, तिचा तो पूज्यभाव, तिची ती आनंदी वृत्ति व धर्मावरील प्रेम, हीं सर्वच अलौकिक होतीं. ती साध्वी सतत आपल्या पतीच्या सेवेंत निमग्न असे. खरोखर त्या जोडप्यास पाहून रतिमदनाचीच आठवण होत असे. पति उद्विग्न आहे असें पाहतांच तिचें चित्त उद्विग्न होत असे; त्याची आनंदी वृत्ति पाहून ही मनांत आनंदित होई व तो शारीरिक पीडेनें व्याकुल झाला असतां तीहि व्याकुळ होई. सारांश त्या उभयतांची वृत्ति बिंब–प्रतिबिंबाप्रमाणें होती. (१५)

सर्ग १६, १७.

(विषयोपभोगानें तृप्ति होत नाहीं. तर ते जसे जसे अधिक भोगावे तशी तशी अतृप्ति वाढत जाते. त्यामुळें अतिशय दुःख भोगावें लागतें व त्याचा प्रतीकार कोणालाही करितां येत नाहीं. तसेंच लीलेचें तप, राजाचा मृत्यु व स्वप्रदर्शन यांचें येथें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, भूलोकची जणुं काय अप्सराच अशा त्या लीलेबरोबर त्या राजानें वनें, उपवनें, जलमंदिरें, लतामंडप, पर्वत, नदीतीर, गुहागृहें, सरोवरें, लतागृहांतील पुष्प–पल्लवादि शय्या, इत्यादि निरनिराळ्या प्रदेशीं नानाप्रकारचे विलास केले. या जगांतील एकही भोग व एकही भोगसाधन त्यानें उपभोग घेतल्यावाचून ठेविलें नाहीं. नृत्य, गायन, खान, पान, क्रीडा, विलास, विद्या, शास्त्रें, इत्यादि सर्वांचा त्यानें यथेच्छ आस्वाद घेतला. त्यामुळें आसक्ति वाढली. व विषयोपभोगावाचून त्यास कांहीं सुचेनासें झालें. तो विषयांचा व आपल्या विचित्र इच्छांचा दास झाला. अति विषयासक्तीमुळें त्याचा विवेक व पूर्वीचे गुण हळु हळु क्षीण होऊं लागले. त्यांचें स्थान दोष भरून काढूं लागले व तो सतत अतृप्त असल्याचा भास होऊं लागला. त्याच्या वृत्तीवर घडलेला हा परिणाम त्याच्या प्राणप्रियेच्या ध्यानांत आला. त्याबरोबर तिचें मन खिन्न झालें. ती असा विचार करूं लागली कीं, हा माझा प्राणांहूनही प्रिय असलेला पति आज सार्वभौम राजा आहे; तरुण आहे; श्रीमान् व सामर्थ्यवान् आहे आणि त्याची आज्ञा भूमीवरील सर्व प्राणी शिरसामान्य करीत आहेत, हें खरें; पण याची

ही अवस्था सतत अशीच राहील कीं पुढें तिचा र्‍हास होणार आहे ? पुष्कळ वेळ विचार केल्यावर तिच्या ध्यानांत आलें कीं मृत्यूचें उल्लंघन कोणालाही करितां येत नाहीं. या सृष्टींतील प्रत्येक वस्तु मृत्यूच्या जणुं काय विस्तृत मुखांतच पडलेली आहे. त्रिभुवनांत असा एकही प्राणी नाहीं कीं, जो या मृत्यूस प्रतिबंध करील. ही परम सत्य गोष्ट तिच्या मनांत येतांच ती दीन व खिन्न झाली. माझा हा सुंदर व सामर्थ्यवान पति मृत्यूच्या दाढेंतून कसा सुटेल? तो अजरामर कसा होईल ? त्याच्या बरोबर मला असाच दीर्घ काल विलास करावयास कसा सांपडेल ? ही चिंता तिला लागली. जप, तप, दानें इत्यादिकांच्या योगानें मृत्यूस जिंकलेंच पाहिजे, त्यावांचून आपणास दीर्घ काल सुख भोगावयास सांपडणार नाहीं, असा तिच्या मनाचा ग्रह झाला. तिनें ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध व विद्यावृद्ध ब्राह्मणांस आपल्या भव्य वसति-स्थानीं बोलावून आणविलें, त्यांची मोठ्या सत्कारानें पूजा केली व त्यांस संतुष्ट करून ती मोठ्या विनयानें ह्मणाली, "अहो भूदेव, मनुष्यें अमर कशीं होतील ? माझी इच्छा आहे कीं, सर्व मनुष्यांनीं दीर्घ प्रयत्न करून या घातक मरणास जिंकावें. कारण या मृत्यूमुळेंच जगांत किती अनर्थ होत आहेत, हें तुह्मांस विदित आहेच. एकादें अति कठिण तप किंवा जप अथवा एकादा यज्ञ असल्यास मला सांगा, ह्मणजे मी त्याचें अनुष्ठन करून मृत्यूस जिंकीन."

हें तिचें अश्रुतपूर्व भाषण ऐकून सर्व विद्वान् ब्राह्मण चकित झाले. त्यांतील कित्येकांस तर या वेड्या बाईला आतां आपण काय उत्तर द्यावें तेंच समजेना ! पण त्यांत जे कित्येक धीर व तत्त्वज्ञ असे होते ते ह्मणाले-'राज्ञि, तप, जप, यम, नियम इत्यादिकांच्या योगानें इतर सर्व सिद्धि प्राप्त होतात, पण अमरत्व प्राप्त होत नाहीं. शास्त्रांत असा एकही उपाय सांगितलेला नाहीं, कीं ज्याच्या योगानें उत्पन्न झालेली वस्तु नाश पावणार नाहीं. शिवाय साकार वस्तु मृत्युमुखांत पडणार नाहीं असें होईल तरी कसें ?

हें त्यांचें निराशेचें उत्तर ऐकून खिन्न झालेल्या त्या राणीनें दक्षिणादि देऊन ब्राह्मणांचें विसर्जन केलें व आपल्या समजुतीप्रमाणेंच पति-वियोगास भिणाऱ्या तिनें असा विचार केला कीं, माझ्या या प्रिय पतीच्या डोळ्यांदेखतच जर मला मरण आलें तर बरेंच झालें. कारण मी परलोकीं गेल्यावर मागें त्याचें कांहीं जरी झालें तरी त्यामुळें मला तेथें दुःख भोगावें लागणार नाहीं. कारण परलोकीं गेल्यावर या जन्माचें स्मरण रहात नाहीं, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. व या जन्मीं ज्याअर्थी आह्मांस पूर्व जन्माचें व त्यांतील आप्तजनांचें स्मरण

नाहीं त्या अर्थी तें अगदीं सत्य आहे, असेंही स्वानुभवावरून ठरतें. पण दैववशात् असें न होतां जर विपरीत प्रकार घडला, ह्मणजे माझ्या देखत माझा पति परलोकीं गेला, तर त्याचा जीव या गृहांतून बाहेर जाऊं नये, अशी कांहीं युक्ति मी योजून ठेवीन. ह्मणजे तो या अंतःपुरांतच कोठें तरी असेल व मी सतत त्याच्या दृष्टींस पडेन. मला पाहिल्यावर त्याला अतिशय आनंद होईल व त्याचा आनंद तोच माझा आनंद असल्यामुळें मीही सुखी होईन. असो; तर आतां आजच या कृत्यास आरंभ केला पाहिजे. जप, उपवास व नियम यांच्या योगानें मी अगोदर देवी सरस्वतीस प्रसन्न करून घेतें. असा निश्चय करून ती श्रेष्ठ व साध्वी स्त्री, पति कदाचित् अनुमोदन देणार नाहीं या भीतीनें त्याला न कळवितांच व्रतास आरंभ करिती झाली. हें व्रत पतीच्या हिताकरितांच तिनें आरंभिलें असल्यामुळें "पतीच्या आज्ञेवांचून व्रताचरणादि केल्यास स्त्री महा दोषी होते" या धर्मशास्त्रोक्त प्रत्यवायास ती पात्र होत नाहीं. कारण धर्मशास्त्रांतच तसें स्पष्ट ह्मटलें आहे.

असो; तिनें तें उग्र व्रत यथाशास्त्र चालविलें. तिनें आपला शुद्ध आचार व नियम यांचें दृढ संकल्पानें पालन केलें. तीनदिवस उपवास करून चवथ्यादिवशीं ती पारणें सोडीत असे. देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान् यांच्या पूजनांत ती तत्पर असे. स्नान, दान, तप, ध्यान इत्यादिकांमध्यें ती सतत उद्युक्त राही. शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें उपवासादि अनुष्ठानांचें फळ मिळालेंच पाहिजे, असा तिचा दृढ विश्वास असे. त्यामुळें व्रतानुष्ठान–समयीं होणारे क्लेश ती आनंदानें सहन करी. इकडे ती शहाणी स्त्री यथाकाल, यथाशास्त्र व यथाक्रम आपल्या पतीसही प्रसन्न करीत असे. आपला उद्योग त्याला कळूं नये अशीही तिनें व्यवस्था केली होती.

असो; याप्रमाणें त्या सुकुमार राणीनें तीनशें दिवस एकसारखे कष्टकर अनुष्ठान केलें. दहा महिने एकसारिखी अशी कडकडीत उपासना केल्यावर त्या भगवतीस तिची दया आली व ती सरस्वती देवी तिच्या सन्मुख प्रकट होऊन तिला म्हणाली, "वत्से, मी तुझ्या ह्या निरंतर तपानें व पतिप्रेमानें संतुष्ट झालें आहें. तुला जो वर पाहिजे असेल तो माग." हें ऐकून ती राज्ञी ह्मणाली–" जन्म, जरा, मरण, इत्यादि दोषांचें निवारण करणारे देवि, तुझा जयजयकार असो. प्राण्यांच्या हृदयांतील अंधकारास आपल्या प्रभेनें नष्ट करणारे माते, तुझा विजय असो. हे अंबे, अगे जननि, त्रिभुवनास जन्म देणारे

आई, या दीन दासीचें रक्षण कर. मला दोन वर दे. एक माझ्या पतीस माझ्या जिवंतपणीं मरण आल्यास त्याचा जीव या माझ्या अंतःपुराच्या मंडपाबाहेर जाऊं नये; व दुसरा, हे अंबे, मी संकटसमयीं जेव्हां जेव्हां तुझें स्मरण करीन तेव्हां तूं मला दर्शन दे." तिचें ह्मणणें ऐकून घेऊन ती जगन्माता "तथास्तु," असें ह्मणून समुद्रांतील मोठ्या लाटेप्रमाणें गुप्त झाली.

इकडे इष्ट वर मिळाल्याकारणानें त्या लीलाराणीच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला. पुढें पुष्कळ दिवसांनीं तो विषयी राजा मरण पावला. त्यामुळें तिला अतिशय दुःख झालें. प्रिय पतीच्या मरणासारखी साध्वी स्त्रीला दुसरी कोणतीही आपत्ति असह्य वाटत नाहीं. ती सुंदरी मरणोन्मुख होऊन पडली. तिचें देहभान नाहींसें झालें. राजाची प्राणचेष्टा होत नाहीं, असें पहातांच त्या भीरूची एका क्षणांत अशी अवस्था झाली आहे, हें पाहून, तेथील सेवकवर्ग अतिशय भिऊन गेला. आपल्या स्वामीच्या जीविताबरोबर ह्या आपल्या गुणी स्वामिनीचाही अस्त होतो कीं काय? अशी त्यास शंका आली. पण इतक्यांत त्या अतिशय विह्वल झालेल्या लीलेच्या अनेक जन्मार्जित पुण्यपरिपाकामुळें आकाशवाणी झाली. सरोवर सुकून जाऊन त्यांतील मीन अगदीं मरावयास टेंकले असतां एकाएकीं जशी वृष्टि व्हावी, तसाच सरस्वतीच्या या दयापूर्ण आकाशवाणीचा अकल्पित लाभ झाला. सरस्वती म्हणते-वत्से, या आपल्या पतीच्या प्रेतास तूं पुष्पांच्या ढिगांत आच्छादित करून ठेव. त्या ढिगांतील पुष्पें सुकणार नाहींत व याचा देहही कुजून नष्ट होणार नाहीं. पुनः लवकरच हा तुझा पति होईल. आकाशासारिखा स्वच्छ असलेला याचा जीव या अंतःपुर-मंडपांतून बाहेर जाणार नाहीं.

ही अपूर्व वाणी ऐकून तेथें असलेले लीलेचे सर्व आप्तसंबंधी स्त्रीपुरुष चकित झाले. त्यांनीं तिचें समाधान केलें व त्या वाणीवर विश्वास ठेवून तिच्या सांगण्याप्रमाणें करावयास सांगितलें. तेव्हां लीलेनेंही पुष्पांचा मोठा ढीग करून त्यांत आपल्या पतीचें शव पुष्पाच्छादित करून ठेविलें; आणि कांहींसें समाधान मानून ती राहिली. पण तिचें चित्त तिला स्वास्थ्याचा अनुभव घेऊं देईना. पूर्वी मोठी श्रीमंती असून पुढें दारिद्र्य आलें असतां जशी एकादीची अवस्था होते, तशी तिची दशा झाली. तो दिवस कसाबसा गेला, पण रात्रीं तिला झोंप येईना. जलरहित शफरीप्रमाणें ती तळमळूं लागली. शेवटीं मध्यरात्रीच्या सुमारास अंतःपुरांतील सर्व सेवकवर्ग स्वस्थ झोंप घेत आहेत, असें

पाहून त्या परम पुण्यवतीनें शुद्ध ध्यानाच्या योगानें ज्ञातिसंज्ञक सरस्वती देवीचें ध्यान केलें. त्याबरोबर ती जगन्माता तिच्या पुढें येऊन ह्मणाली–वत्से, तूं माझें स्मरण कां केलेंस ? तूं दुःखीकष्टी कां होत आहेस ? या संसारभ्रांती मृगजळाप्रमाणें व्यर्थ भासत असतात.

लीला—माझा पति कोठें आहे ? तो काय करीत आहे व कसा आहे ? मला त्याच्या जवळ ने. त्याच्यावांचून मी एकटी जीवंत राहण्यास समर्थ नाहीं.

श्रीदेवी—चित्ताकाश, चिदाकाश व सर्व प्राण्यास दिसणारें हें पोकळ महाकाश, अशीं तीन आकाशें आहेत. पण त्यांतील चिदाकाश या दुसऱ्या दोन्ही आकाशांवाचून असतें. वासनामय शरीरास चित्ताकाश ह्मणतात. चित्ताकाश व महाकाश चिदाकाशाच्या आधारानें रहातात. पण चिदाकाश त्यांच्या वाचूनच राहण्यास समर्थ आहे, इतकेंच नव्हे; तर तें तीं दोन्हीं नसतात तेव्हांच शुद्ध असतें व त्या अवस्थेंतच त्याचा स्पष्ट अनुभव येतो. तेंच तुझ्या पतीचें रहाण्याचें स्थान आहे. तो तेथें गेला आहे व त्याच्या रूपानेंच राहिला आहे. वस्तुतः त्याचें स्वरूप पृथक् नाहीं. पण केवळ भावनेनें तें पृथक् आहे असें वाटतें. त्या चिदाकाशाचा तुला अनुभव कसा येईल तें सांगतें. तुझें वृत्तिज्ञान एका पदार्थास सोडून दुसऱ्या पदार्थाकडे जाऊं लागलें असतां मध्यें जो थोडासा काल जातो, ह्मणजे पूर्व पदार्थाचा संकल्प सोडल्यापासून पुढच्या पदार्थाचा संकल्प करीपर्यंत जी अवस्था असते, त्यांत त्या चिदाकाशाचा चांगला अनुभव येतो. त्या सर्व विशेषरहित व सर्व संकल्पशून्य वस्तूजवळ जर तूं गेलीस तर तुझ्या पतीचें वसति–स्थान तुला सांपडेल. त्या वेळीं तूं सर्वात्मक पदास अथवा परम तत्त्वासच पोंचशील यांत संशय नाहीं. तत्त्वदर्शनामुळें अविद्येचा क्षय होऊन द्वैताचें भान नाहींसें होणें, याला जगत्–अत्यंताभावसंपत्ति ह्मणतात. त्या अत्यंताभव–संपत्तीच्या योगानेंच त्याची प्राप्ति होते. दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होत नाहीं. हे सुंदरि, माझ्या वरामुळें तूं त्या पदास निर्विघ्नपणें प्राप्त होशील.

श्रीवसिष्ठ—असें सांगून ती ज्ञप्तिदेवी आपल्या दिव्यस्थानीं गेली व लीलाही वरप्रभावामुळें फारसा अभ्यास न करितांच निर्विकल्प समाधि लावून बसली. समाधीचा लाभ होतांच तिचा देहाभिमान सुटला. घरट्यांतून निघालेली चिमणी जशी अंतरिक्षांत भुर्कन उडून जाते, त्याप्रमाणें ती अंतःकरण व देहपंजर यांस सोडून चिदाकाशांत शिरली. त्याच आकाशांत वासना–कर्मानुरूप

देह, गृह, राजसमूह इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या आपल्या पतीस तिनें पाहिलें. तो त्या वेळीं सिंहासनावर बसला होता. "जय जीव" असें ह्मणून बंदिजन त्याची स्तुति करीत होते. मांडलिक राजे व सैन्यांतील मुख्य वीर यांस बोलावून आणून उपस्थित कार्य कसें संपादन करावें याचा तो विचार करीत होता. अनेक ध्वजांनीं सुशोभित केलेल्या राजधानींत मुख्य राजगृहामध्यें तो त्या वेळीं होता. त्या राजगृहाच्या पूर्व द्वारावर अनेक मुनि व ब्राह्मण यांचे थवेच्या थवे उभे होते. दक्षिण द्वारीं अनेक राजांचा समूह तिष्ठत उभा होता. पश्चिमद्वाराबाहेर असंख्य कलाकुशल स्त्रिया वाट पहात होत्या व उत्तरद्वाराच्या बाहेर असंख्य हत्ती, घोडे, रथ इत्यादिकांची एकच गर्दी होऊन राहिली होती. त्या राजानें एका मान्य सेवकाच्या सांगण्यावरून दक्षिणापथीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला. सर्व राजे त्याच्या अधान असल्यामुळें त्यांनीं त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली. कर्णाटनाथानें पूर्व देशांची मर्यादा स्थापिली; सुराष्ट्र देशाच्या स्वामीनें म्लेछांच्या उत्तरापथास आपल्या स्वाधीन करून घेतलें; व मालव देशाच्या राजानें पश्चिमेंतील तंगण प्रदेशस्थ सर्व लोकांस व्यापिलें. चारी दिशांतील समुद्रांच्या तीरापर्यंत जाऊन आलेले दूत तेथील नाना प्रकारचे चमत्कार सांगून त्याचें मनोरंजन करीत होते. ओळीनें उभे राहिलेले असंख्य राजे त्याच्या सभागृहास आपल्या कांतीनें सुशोभित करीत होते. यज्ञमंडपांत ब्राह्मण वेदघोष करीत होते. त्यांच्या ध्वनीपुढें वाद्यांचा ध्वनीही तुच्छ झाला होता. स्तुतिपाठकांच्या कोलाहलानें दिशा दुमदुमून गेल्या होत्या व गायन, वादन, नृत्य इत्यादिकांचा ध्वनि आकाशास व्यापून टाकीत होता. त्या राजगृहांत पुष्पें, कर्पूर, धूप, अगुरु, चंदन, इत्यादिकांचा सुवास पसरला होता. त्या भाग्यवान् राजाचे अनेक सेवक अनेक देशांतून आलेल्या भेटी राजवाड्यांत व्यवस्थेनें मांडून ठेवीत होते. त्याचे मांडलिक अनेक कार्यांमध्यें व्यग्र होते व त्यानें अनेक शिल्पशास्त्रज्ञांकडून जीं अनेक उत्तम उत्तम नगरें निर्माण करविण्याचा आरंभ केला होता, त्यांचाही तेथें विचार चालला होता. सारांश येणेंप्रमाणें एका भव्य नगरांतील भव्य राजगृहांत तो आपला पति अनेक कार्यांमध्यें आसक्त झाला आहे असें तिच्या दृष्टीं पडलें. तेव्हां ती वासनारूपी लीला त्या वासनारूपी राजगृहांत शिरली. ती केवळ संकल्पमय लीला त्या सभेंत चोहोंकडे फिरत होती. पण कामी पुरुषांनीं आपल्या संकल्पानें निर्मिलेली स्त्री जशी त्यांस दिसत नाहीं त्याप्रमाणें ती कोणाच्या दृष्टी

घडली नाहीं. एकाच्या मनांतील संकल्प जसा दुसऱ्यास कळत नाहीं, तसाच तिचा देह त्या सभेंतील एकालाही दिसला नाहीं. ती मात्र प्रत्येकाच्या अगदीं समीप जाऊन त्यास पहात असे. पण जवळ जाऊन पाहातांच तिला ते सर्व पूर्वींचेच लोक दिसले. राजा, त्याचे सचिव, सेनापति, मांडलिक, न्यायाधीश, विद्वान् ब्राह्मण, सेवक इत्यादि ते सर्व पूर्वींचेच होते. त्यांची भाषा, वेष, योग्यता, इत्यादि कशांतही काडीइतकें सुद्धां अंतर नव्हतें. कांहीं कांहीं स्थळीं तिला पूर्वीं न पाहिलेल्या वस्तूंचें व प्राण्यांचेंही दर्शन झालें.

तो सर्व चमत्कार पाहून तिला वाटलें कीं, आपल्या नगरांतील सर्वच लोक मेले कीं काय ? ही शंका येतांच तिला त्या नव्या नगरांत राहावेंसें वाटेना. ती त्या ज्ञप्तीच्या कृपेनें लागलीच आपल्या अंतःपुरांत आली. ह्मणजे समाधि सोडून देहभानावर आली. तों तिला तें पूर्वींप्रमाणेंच सुरक्षित आहे असें दिसलें. आपले सर्व सेवक स्वस्थ झोंप घेत आहेत; पुष्पाच्या राशीमध्यें पतीचें शव जसेंच्या तसेंच आहे; वाड्याबाहेर रक्षकगण नगराचें व राजगृहाचें नेहमीं-प्रमाणेंच संरक्षण करीत आहेत व श्वानादि पशू मधून मधून ओरडत आहेत; असा तिला अनुभव आला. तेव्हां तिनें आपल्या सख्यांस जागें केलें; व ह्मटलें— सख्यांनों; मला अतिशय दुःख होत आहे. यास्तव आपण राजसभेंत जाऊं या. मी या माझ्या स्वामीच्या सिंहासनाच्या एका बाजूस बसून सर्व सभासदांस एकदां आपल्या डोळ्यांनीं पाहतें, ह्मणजे माझें दुःख जरा कमी होईल. सभेंतील पूर्वींच्या सर्व लोकांस पाहिल्यावांचून मी जीवंत राहूं शकणार नाहीं. हें तिचें भाषण ऐकून सख्यांनीं अंतःपुरांतील सर्व सेवकांस उठविलें व त्या राणीची इच्छा त्यांस कळविली. त्याबरोबर नगरांतील सर्व सभासदांस बोलावून आण-ण्याकरितां भालदार व चोपदार नगरांत गेले. इतर सेवकांनीं सभास्थान झाडून व धुवून निर्मळ केलें. चोंहोंकडे दीप लाविले. त्या बरोबर अंधकार कोठें पळून गेला त्याचा पत्ताही लागेना. इतक्यांत राणीची इच्छा ऐकून सर्व पौरजन सभास्थानीं आले. तें सभास्थान लोकांच्या समूहांनीं भरून गेलें. त्यावेळीं रात्र असल्यामुळें अंतरिक्षांत अनेक ल्हान–मोठीं नक्षत्रें चमकत होतीं. त्यांच्याकडे पहाणारांस असें वाटे कीं, हा चमत्कार पहाण्याकरितांच तीं आलीं आहेत. सभासद आपल्या स्थानीं आरूढ झाले; शुभ्र वस्त्रें परिधान करणारे द्वारपाल द्वारांत उभे राहिले व चोंहोंकडून सिंहासनावर पुष्पवृष्टि सुरू झाली. त्यानंतर मुख्य सिंहासनाच्या जवळच असलेल्या सुवर्णाच्या चित्रविचित्र व नूतन आस-

नावर लीला बसली. पूर्वीचे सर्व राजे व सर्व पौरजन तिच्या दृष्टीं पडले. राजाच्या सभेंत जे जे गुरु, श्रेष्ठ ब्राह्मण, मित्र, आप्त, संबंधी इत्यादि येत होते ते सर्व तिला नेहमींप्रमाणेंच त्या सभेंत दिसले. तेव्हां पूर्वीप्रमाणेंच तें सर्व सभास्थान गजबजलेलें पाहून लीलेला परम आनंद झाला. राजाप्रमाणें आपलें सर्व राष्ट्रच मृत झालें कीं काय? अशी जी तिला शंका आली होती ती निवृत्त झाली, व त्यामुळें तिच्या मुखावर समाधानाची छाया पसरली. (१६, १७.)

सर्ग १८ वा.

(समाधींत पाहिलेली सृष्टि व आतां जागृतींत पाहिलेली सृष्टि या दोन्ही सारख्याच मिथ्या आहेत. पण त्यांस पाहणारी चैतन्य-शक्ति सत्य आहे, असें या सर्गांत सांगतात.)

श्रीवसिष्ठ—'माझ्या या दुःखी चित्तास सभादर्शनानें तरी थोडेंसें समाधान वाटलें तर पहावें, म्हणून मी तुम्हांस बोलाविलें. तरी त्याचा तुम्ही त्रास मानूं नये,' असें नम्रपणें सुचवून लीलेनें सभेचें विसर्जन केलें. ती पुनः आपल्या अंतःपुरांत गेली व पुष्पांमध्यें ठेविलेल्या आपल्या पतीच्या शवाजवळ बसून मनांतल्या मनांत असा विचार करूं लागली. 'अरे भगवाना, काय ही तुझी विचित्र माया आहे? हे आमचे नगरवासी जन चिदाकाशांतही मला दिसले व या आमच्या नगरांतही दिसत आहेत! सभा, गृहें, वृक्ष, वनें, उपवनें, पशु, पक्षी, दास, दासी, इत्यादि जें जें येथें आहे तें तें सर्व व थोडेंसें त्याहून अधिकही मला तेथें दिसलें. पण यांतील खरें कोणतें व खोटें कोणतें? आरशांत दिसणारें मुख खरें? कीं आरशाच्या बाहेर असलेलें मुख खरें? मला तर हें गौडबंगाल समजत नाहीं. आतां याचा निर्णय माझ्यावर दया करणाऱ्या देवीला मी विचारितें.' असा निश्चय करून तिनें ज्ञप्ति देवीचें मानसिक पूजन केलें. त्याबरोबर ती देवी कुमारीचें रूप धारण करून तिच्या समोर येऊन उभी राहिली. तिचें साक्षात् दर्शन होतांच लीला आदरानें उठली व तिच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिनें तिला भद्रासनावर बसविलें व आपण तिच्यापुढें भूमीवर बसली. थोडा वेळ गेल्यावर लीला हात जोडून तिला म्हणाली—माते, उत्तम जन, दया करण्यास योग्य असलेल्या अज्ञ बालकांचे सर्व अपराध विसरत असतात. तूंच सृष्टीच्या आरंभीं ही मर्यादा करून ठेविली आहेस. म्हणून वारंवार अपराध करणाऱ्या या आपल्या

दीन पुत्राचे अपराध विसरून तूं दया कर, व मीं कांहीं विचारितें तें सांग. कारण तुझ्या कृपेवांचून माझे मनोरथ सफल होणार नाहींत. चिदाकाशांत मी गेल्यावर मला एक भूताकाशाहून अति निर्मल, अखंड, एकाकार, अनिर्वचनीय, मर्यादाशून्य व निर्विकल्प ज्योति दिसली. तो जणुं काय या जगास पहाण्याचा आरसाच होता असें मला वाटतें. कारण सृष्टींतील सर्व वस्तु व कालादि सर्व भाव त्यांत प्रतिबिंबित झाल्यासारखे दिसत होतें. या त्रिभुवनाची सर्व शोभा मला त्या माझ्या चिदाकाशांतही दिसली व आतां बाहेरही दिसत आहे. हें प्रतिबिंब आंतही आहे व बाहेरही दिसत आहे. पण यांतील खरें कोणतें व खोटें कोणतें ? बाहेर दिसणाऱ्या त्रिभुवनास कृत्रिम समजावयाचें कीं आंतल्या ? कीं दोन्ही अकृत्रिम आहेत ?

श्रीदेवी—मुलि, तूं कृत्रिम व अकृत्रिम कशास म्हणतेस ? म्हणजे कृत्रिम या शब्दाचा अर्थ तूं काय समजतेस ? व अकृत्रिम या शब्दाचा काय समजतेस ? तें अगोदर मला सांग.

लीला—मी येथें बसलें आहें, व तूं देवी आसनावर बसली आहेस, हें खरें आहे. हा अकृत्रिम सर्ग आहे, असें मी समजतें. कारण आह्मां उभयतांस बसण्यास, बोलण्यास, उठण्यास व जाण्यास योग्य काल, योग्य देश इत्यादि येथें आहे. पण ज्या अवस्थेंत मी आपल्या पतीस पाहिलें, ती अवस्था कृत्रिम आहे. कारण त्या अवस्थेचें स्थान अल्पहृदय असल्यामुळें त्यांत दिसलेले ते सर्व पदार्थ तेथें रहाणें शक्य नाहीं, व त्यांस रहाण्यास उचित स्थान व काल नसल्यामुळें तो कृत्रिम सर्ग आहे. लहानशा आरशांत मोठा पर्वत दिसतो. पण तो पर्वत त्यांत रहाणें अशक्य असल्या-मुळें व्यवहारांत त्या आरशांतील पर्वतास काल्पनिक, मिथ्या, कृत्रिम, भ्रामक, असत् इत्यादि म्हणत असतात. तशांतला हा प्रकार आहे असें मी समजतें.

श्रीदेवी—तुझ्या भर्त्याचा सर्ग (सृष्टि) सहेतुक आहे कीं निर्हेतुक आहे ? म्हणजे त्याच्या उत्पत्तीचें कांहीं कारण आहे कीं तो कारणावांचूनच उत्पन्न झाला आहे ? कारणावांचूनच तो उत्पन्न झाला असें म्हणतां येत नाहीं. कारण कोणतीही उत्पत्ति (कार्य) कारणावांचून होत नसते. यास्तव तुझ्या भर्त्याच्या कृत्रिम सर्गाचेंही कांहीं कारण असलेंच पाहिजे. पण तें कारण कृत्रिम आहे कीं अकृत्रिम ? अकृत्रिम आहे, असें तुला म्हणतां येणार

नाहीं. कारण अकृत्रिम (सत्य) कारणापासून कृत्रिम कार्य होणें शक्य नाहीं. कारण, कार्य-कारणांमध्यें सादृश्यच असावें लागतें. म्हणजे कारणाहून कार्य विलक्षण नसतें. तर तें कारण सलक्षणच उत्पन्न होतें, असा नियम आहे.

लीला—पण जननि, कारणाहून कार्य विलक्षण असतें, असाही अनुभव येतो. केवळ माती पाण्यास धारण करूं शकत नाहीं. पण तिचें कार्य जो घट (घागर) त्यांत पाणी ठेवितां येतें, व तोही त्यास आपल्यामध्यें हवे तितके दिवस धारण करूं शकतो.

देवी—खरें आहे. उपादान कारणामध्यें किंवा सहकारी कारणामध्यें विलक्षणता असल्यास तदनुरूप कार्यामध्येंही विचित्रता दिसते; पण ' कार्य-कारणांमध्यें विचित्रता नसते ' म्हणून जें मी वर म्हटलें आहे तें समान (सलक्षण, अविलक्षण) उपादान कारणाच्या कार्यास अनुलक्षून म्हटलें आहे. एका दिव्यावर लाविलेले दुसरे अनेक दिवे आपल्या कारणाहून विलक्षण नसतात. तूं वर ज्या सर्गाचा निर्देश केला आहेस तोही या दिव्याच्या दृष्टांताप्रमाणेंच समान उपादान कारणापासून उद्भवलेला आहे. म्हणजे तुझ्या पतीचा सर्ग या अवस्थेंतील सर्गाचें कार्य आहे. तो कृत्रिम आहे, असें तूंच म्हणतेस. तेव्हां त्याचें कारण जो हा सर्ग, तोही त्याच्याप्रमाणेंच म्हणजे कृत्रिमच असला पाहिजे. पण तूं कदाचित् म्हणशील कीं–असें नाहीं. माझ्या पतीच्या सर्गाहून हा सर्ग विलक्षण आहे.–पण तें बरोबर नाहीं. कारण त्या दोन्ही सर्गांचें कारण माया, काम व कर्मवासना हें एकच आहे. अर्थात् तें विलक्षण नाहीं असें मी समजतें. पण तुला जर तें पटत नसेल तर मला सांग पाहूं कीं, या सर्गांतील पृथ्वी, जल, वृक्ष, पाषाण इत्यादिकांतील कोणती वस्तु तुझ्या भर्त्याच्या सर्गांतील पृथ्व्यादिकांचें कारण काहे ? कोणतीच नाहीं. जर आहे म्हणून म्हणावें तर या सृष्टींतील पृथ्वी उठून त्या सृष्टींत गेल्यावर ही सृष्टि पृथ्वीरहित झाल्यावांचून कशी राहील ? बरें येथील पृथ्वी येथें राहूनच त्या पृथ्वीचें कारण होते म्हणून म्हणावें, तर एका अवस्थेंतील वस्तु दुसऱ्या अवस्थेंत न जातां तेथील कार्याचें कारण कशी होईल ? तस्मात् वस्तुतः येथील सहकारी कारणांच्या अभावींही कार्याच्या उत्पत्तीकरितां सामग्रीलक्षण सहकारिता अवश्य कल्पावी लागते व ती पूर्वसर्गाचें कारण जें काम-कर्मवासना व अविद्या त्याहून भिन्न नसते. अर्थात् तुझ्या पतीच्या सर्गाचें मुख्य कारण, मृत्तिका व घट यांच्याप्रमाणें विचित्र नाहीं. तर दीपांप्रमाणें सलक्षणच आहे.

लीला—देवि, मला असें वाटतें कीं, माझ्या पतीचा सर्ग हा केवळ स्मृति आहे. ती या सत्य सर्गाच्या अनुभवापासून उत्पन्न झालेल्या संस्कारांच्या योगानें झाली असावी. कारण कोणतीही स्मृति अनुभवजन्य संस्कारांमुळेंच होत असते. मला या सत्य सर्गाचा अनुभव पूर्वीच आलेला होता. त्या अनुभवाचे सूक्ष्म संस्कार चित्तांत राहून मिथ्या स्वप्नाप्रमाणें त्यांचें स्मरणामध्यें पर्यवसान झालेलें असावें आणि त्यामुळें हा सत्य सर्ग त्या असत्य सर्गाचें कारण नसून सत्य सर्गाची स्मृति त्याचें कारण आहे, असें मी समजतें.

श्रीदेवी—पण असं जरी झटलें तरी हा सर्ग सत्य ठरत नाहीं. कारण पूर्वदृष्ट सर्गाच्या अनुभवामुळें तो मिथ्या सर्ग स्मृतिरूपानें भासला, असें मानल्यास हा सर्गही अवश्य मिथ्या ठरतो. स्मरणकालीं विषय पुढें नसतो. यास्तव स्मृति आकाशरूप आहे, असें ह्मणावें लागतें; हें तुलाही मान्य आहे. ह्मणूनच तूं भर्त्याच्या सर्गाला कृत्रिम व स्मृतिरूप ह्मणत आहेस. पण यावर मी आणखी असें ह्मणतें कीं, केवल तोच स्मृतिरूप आहे असें नाहीं. तर त्याच्या स्मृतीस कारण होणारा हा पूर्वसर्गही तसाच मिथ्या किंवा स्मृतिरूप आहे. कारण हा सुद्धां त्या मिथ्यासर्गाप्रमाणेंच पूर्वीच्या अनुभवामुळें तुला यावेळीं भासत आहे. कारण तूं ज्याला हा ह्मणून यावेळीं ह्मणत आहेस, तो सर्ग तरी तुझ्या पुढें कोठें आहे ? पूर्व-अनुभवापासून संस्कार उत्पन्न होतो व संस्कारापासून स्मृति होते, हें जगप्रसिद्ध आहे. यास्तव जसा तो सर्ग स्मृतिरूप तसाच हाही स्मृतिरूप होय.

लीला—होय. सर्वज्ञ ईश्वरी, तुझें ह्मणणें खरें आहे. माझ्या भर्त्याचा सर्ग जसा स्मृतिरूप स्वप्नासारिखा आहे असें मी ह्मणत होतें, तसाच हाही स्मृतिरूप स्वप्नासारिखाच आहे, हें माझ्या आतां ध्यानांत आलें. कारण मला जेव्हां तो सर्ग भासला, त्यावेळीं जसा हा सर्ग तेथें माझ्या डोळ्यासमोर नव्हता तसाच ज्यावेळीं (आतां) मी यास हा असें ह्मणत आहें, त्या या समयींही तो माझ्या समोर नाहीं. अर्थात् हें सुद्धां त्याच्याप्रमाणें स्मरणच आहे.

श्रीदेवी—वा, फार चांगलें समजलीस. मुलि, आत्म्यामध्येंच हा सर्व असत् सर्ग त्या त्या निरनिराळ्या वस्तूंच्या स्वरूपानें भासतो. मला, हें परम सत्यें स्पष्ट दिसत आहे.

लीला—आई, माझ्या पतीचा असत्सर्ग या सर्गापासून कसा झाला तें मला सांग. म्हणजे माझा हा जगद्भ्रम नाहींसा होईल.

श्रीदेवी—बरें आहे. वत्से, मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें अगोदर तुला, हा सर्ग पूर्वसर्गविषय अनुभवजन्य भ्रांति आहे, (म्हणजे जगाच्या पूर्वी आलेल्या अनुभवापासून झालेली स्मृतिरूप भ्रांति आहे,) हें समजावून देतें. (संसार हा एक जुना मंडप आहे, असें आतां देवी वर्णन करीत आहे.) चिदाकाशाच्या एका लहानशा भागांत एक संसारसंज्ञक मंडप आहे. त्याची आकृति कांचेसारखा स्वच्छ व नीलवर्ण आकाशानें आच्छादित केलेली आहे. मेरु हा त्याचा सुंदर स्तंभ (धारण) आहे. त्याच्यावर इंद्रादि लोकपाल व त्यांच्या इंद्राणी इत्यादि स्त्रिया हीं बाहुलीं खोदलीं आहेत. चवदा भुवनें ह्या त्यांतील खोल्या आहेत. स्वर्गलोक, मर्त्यलोक व पाताळलोक हे त्यास तीन मजले आहेत. सूर्य हा त्या मंडपांत दिवा लाविला आहे. त्या मंडपाच्या मध्यभागीं मुंग्यांच्या वारुळासारिख्या नगरादिकांनीं व्याप्त असलेले पर्वतादि–दगडामातीचें ढीग आहेत. (म्हणजे पर्वत हेच त्यांतील ढीग असून त्यांच्या पायथ्याशीं, मध्यें व वर लहान–मोठीं गांवें हींच मुंग्यांचीं वारुळें आहेत.) तो मंडप प्रजापतिसंज्ञक एका अनेक पुत्र–पौत्रसंपन्न म्हताऱ्या ब्राह्मणाचें रहाण्याचें स्थळ आहे. त्यांत जीवसमूह हेच असंख्य कोशकार आहेत. (कोशकार हे एका जातीचे कोळी आहेत. ते आपल्या अंगाभोवतीं जाळें करून आपणच आपल्यास बांधून घेतात.) त्याला वर निळें गुळगुळीत छत लाविलें आहे. आकाशगामी सिद्धांचा संघ हींच त्यांत चिलटें घुमघुमत आहेत. मेघ हेच त्यांतील धुराचे लोट असून त्यांनीं कोठें कोठें त्याचा मध्यभाग व्यापिला आहे. वायूचे वाहण्याचे मार्ग हेच त्यांतील मोठे मोठे मांसे असून विमानांत बसून जाणारे सिद्ध हेच त्यांच्यावरून फिरणारे किडे आहेत. देव, दानव इत्यादि दुष्ट पोरांच्या लीला त्यांत एकसारख्या चालल्या असून त्यांमुळें मोठा कोलाहल होत आहे. भूर्लोक, भूवर्लोक इत्यादि खोल्यांतून गांवें व नगरें हींच लहान लहान उपकरणीं व मोठमोठीं पात्रें आहेत. समुद्र, सरोवरें व विहिरी, हेच त्यांतील लहान-मोठे पाण्याचे हौद आहेत. नद्या हेच पाण्याचे पाट वहात जाऊन त्यांतील एका मोठ्या जलाशयास भरून टाकीत आहेत. प्रसंगीं, मेघ त्यांतील भूमीवर पाणी शिंपडीत असतात. असो; अशा त्या मंडपांतील एका कोपऱ्यांत एका पर्वतरूपी मातीच्या ढिगावर एक ब्राह्मण रहात होता. तो अग्निहोत्री. स्त्री–पुत्र–पौत्र–संपन्न, नीरोगी, व राजभयरहित असे. वर्णी व आश्रमी लोकांचें परम आतिथ्य करणाऱ्या त्या द्विजोत्तमाजवळ पुष्कळ गायी असून दूधही विपुल असे. तो ज्या मातीच्या ढिगावर राहत होता, त्या ढीगावरून पाण्याचे पाट वहात असून झाडें–झुडपेंही उगवलीं होतीं. (१८.)

सर्ग १९.

(वसिष्ट नामक ब्राह्मणास एका राजाचें दर्शन झालें; त्यामुळें त्याला राज्याची इच्छा झाली व त्याच दृढ संकल्पामुळें तो राजा झाला, असें या पद्मराजाच्या पूर्वजन्माचें वर्णन येथें केलें आहे.)

श्रीदेवी—तो द्विज वित्त, वेष, वय, कर्म, विद्या, वैभव व आचरण यांच्या योगानें अगदीं वसिष्ठासारखा होता. पण वसिष्ठाप्रमाणें तो कोणाचाही पुरोहित झाला नव्हता, व त्याला राजपुत्रांस शिकवावेंही लागत नसे. त्या ब्राह्मणाचेंही वसिष्ठ असेंच नांव होतें. त्याच्या भार्येचें नांवही अरुंधती होतें. पण ही भूमिस्थ आकाशांत होती व ती प्रसिद्ध अरुंधती अंतरिक्षात होती, एवढेंच त्यांच्यामध्यें अंतर होतें. वित्त, वेष, वय, कर्म, विद्या, इत्यादिकांनीं तीही अरुंधतीसारखीच होती खरी; पण तिच्यासारिखी ज्ञानी मात्र नव्हती. ती गजगामिनी स्वभावतःच प्रेमळ असे. तिचें मुख सदा आनंदचिह्नयुक्त दिसे. तीच त्या ब्राह्मणाचें सर्वस्व होतें. असो; एकदां तो ब्राह्मण त्या ढिगाच्या शिखरावर कोंवळ्या व हिरव्या गवतावर बसला असतां त्याच्या पायथ्याशीं एक राजा आपल्या सर्व परिवारासह मृगया करीत करीत आला. तो मार्गानें मोठ्या थाटानें चालला असतां त्या ब्राह्मणाची दृष्टी त्याच्याकडे गेली. त्याच्या सैन्यांतील लोक जणुं काय मेरु पर्वतास दुभंगून टाकण्याच्या इच्छेनेंच मोठा घोष करीत होते. तो राजा चामरें व पताका यांच्या योगानें लता–वनास चंद्रकिरणांनीं व्याप्त असल्याप्रमाणें व शुभ्र छत्रांच्या समूहानें अंतरिक्षास रुप्यानें मढविल्याप्रमाणें भासत होता. त्याच्या घोड्यांच्या नालांनीं तेथील ढिसूळ भूमि उखळून धुरळा वर उडत होता व त्याच्या योगानें अंतरिक्ष आच्छादित होऊन गेलें होतें. पण स्वतः राजा व त्याचा सुकुमार परिवार हत्तींवरील सोन्या-रुप्यांच्या अंबारींत बसलेला असल्यामुळें त्यांतील कोणालाही धूळ, वारा व ऊन यांची पीडा होत नव्हती. त्या राजाचें तें अवर्णनीय वैभव पाहून ब्राह्मणाच्या मनांत अशी कामना उद्भवली.

तो ह्मणाला—अहाहा! काय हो हें राजाचें अवर्णनीय सुख? याच्या भाग्याला उपमाच नाहीं. मीही या राजासारखाच हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ, पताका, छत्र, चामरें, सेवक, दास, दासी, इत्यादिकांनीं युक्त असा राजा केव्हां बरें होईन? या राजाप्रमाणेंच मलाही विलास कधीं भोगावयास सांप-

हतील ? या धन्य व परम सुखी पुरुषाप्रमाणें मला पुष्पें, चंदनाच्या उट्या, इतर सुवासिक व चित्तरंजक पदार्थ, रमणीय स्त्रिया, इत्यादिकांचा यथेच्छ उपभोग कधीं मिळेल ? असें बोलून त्या दिवसापासून तो त्याच गोष्टीचा विचार करूं लागला. तो यावज्जीव स्वधर्मांचें आचरण करीत असे. पण त्याला या संकल्पानें मरेपर्यंत सोडिलें नाहीं. शेवटीं तो ब्राह्मण ज्ञातारा झाला. त्याचा मरणकाल जवळ आला असतां उपवनांतील लता जशी म्लान होते, त्याप्रमाणें त्याची अरुंधतीनामक पत्नी म्लान झाली. अमरत्व दुर्लभ आहे, असें ऐकून तिनें तुजप्रमाणेंच माझी आराधना केली व दोन वर मागितले. पुढें कांहीं दिवसांनीं तो ब्राह्मण मरण पावला व त्याच गृहाकाशामध्यें जीवाकाश होऊन राहिला. (अंतःकरण व वासना यांच्या योगानें मर्यादित झालेल्या ब्रह्मास जीवाकाश ह्मणतात.) प्राक्तन-दृढ-संकल्पामुळें तो पद्म राजा झाला. त्यानें आपल्या प्रभावानें सर्व भूमंडल जिंकून टाकिलें व आपल्या प्रतापानें देवलोकासही आपलेंसें केलें. त्यानें कृपाळुपणें पातालाचेंही पालन केलें. तात्पर्य तो ब्राह्मण आपल्याच संकल्पामुळें त्रैलोक्य-विजयी व परम शक्तिमान् राजा बनला. शत्रुरूपी वृक्षांचा तो कल्पाग्नि झाला. स्त्रियांस तो मदनासारखा वाटूं लागला. विषयरूपी वायूंचा तो मेरुच होता. (ह्मणजे शब्दादि विषयांच्या योगानें तो कंपायमान होत नव्हता.) साधुरूपी सूर्यविकासी कमलांचा तो सूर्य (ह्मणजे साधुपुरुषांस आनंदित करणारा होता.) तो राजा सर्व शास्त्रांचा जणुं आदर्शच होऊन राहिला. (आदर्श ह्मणजे आरसा.) तो याचकांचा जणुं काय कल्पवृक्ष व श्रेष्ठ ब्राह्मणांचा मुख्य आधार झाला; व धर्मरूपी चंद्राचा तो पौर्णिमाच बनला. असो; इकडे तो ब्राह्मण स्वगृहांतील आकाशांत चित्तसंस्कारावच्छिन्न आकाशरूप झाला असतां त्याचें भूताकाशशरीर मृत झालें. तेव्हां त्याची अरुंधती भार्या अतिशय दुःखी झाली. शोकाग्नीनें ती साध्वी पोळून गेली. सुकलेल्या उडदाच्या शेंगेप्रमाणें तिचें हृदय दुभंगलें व ती पुण्यवती स्त्री स्थूल देहास टाकून देऊन आतिवाहिक (सूक्ष्म) देहानें पतीजवळ गेली. नदी जशी उतरत्या प्रदेशाकडे जाते, त्याप्रमाणें ती पतीच्या मागोमाग जाऊन वसंत ऋतूंत आलेल्या मंजरीप्रमाणें आनंदानें टवटवीत झाली. असो; त्या पर्वतावरील ग्रामामध्यें अजून त्या ब्राह्मणाचें गृह आहे, स्थावरजंगम धन आहे व भूमि आहे. त्यास मरून आज आठ दिवस झाले. त्याचा जीव मात्र गृहाकाशांत राहिला आहे. (१९.)

सर्ग २० वा.

(पतीचा पूर्व जन्म व आचरण ऐकूनही, असें होणें संभवनीय नाहीं, असें समजणाऱ्या लीलेला ज्ञप्तिदेवी दृष्टांत व युक्ति यांच्या योगानें या सर्गांत बोध करिते.)

श्रीदेवी—लीले, तोच ब्राह्मण या जन्मीं राजा होऊन तुझा पति झाला व अरुंधती नांवाची जी त्याची स्त्री तीच तूं आहेस. तुमचा जोडा फार चांगला आहे. तरुण चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोडप्याप्रमाणेंच तुमचें एकमेकांवर प्रेम आहे. तुह्मांकडे पाहून कोणाही आस्तिकाला, हीं शंकरपार्वतीच भूलोकीं अवतार घेऊन आलीं आहेत कीं काय, असा भास होतो. असो, हा मी तुला पूर्व संसारक्रम सांगितला. त्यावरून वरील दोन सर्गांप्रमाणें हा पूर्वसर्गही भ्रमच आहे, हें तुझ्या ध्यानांत आलें असेल. चिदाकाशास 'मी जीव आहें' असा भ्रम होणें, हेंच या भ्रांत सर्गाचें कारण आहे. या एका भ्रमापासून उत्तरोत्तर दुसरा, तिसरा इत्यादि भ्रमांची परंपरा लागते; पण जीवदृष्टया हा असत्य आहे. अधिष्ठान जें ब्रम्ह त्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास मात्र त्यांत सत्‌ची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें तो सत्य आहे. तेव्हां आतां तूं यांतील कोणत्या सर्गास सत्य समजणार? व यांतील असत्य सर्ग कोणता? मला तर असें ठाऊक आहे कीं, सर्ग एकसारखेच काल्पनिक आहेत.

श्रीवसिष्ठ—त्या कृपाळु देवीचें तें भाषण ऐकून लीलेस आश्चर्य वाटलें व ती ह्मणाली—देवी तूं हें मला काय सांगत आहेस? तो आपल्या गृहांतील आकाशांत असलेला ब्राह्मण कोठें, व आह्मीं येथें असलेलीं दोघेंजण कोठें? त्याचा प्रदेश निराळा व आमचें हें स्थान अगदीं निराळें. त्याचप्रमाणें मी समाधीमध्यें पाहिलेला तो पतीचा भव्य सर्गही आपल्या या गृहामध्यें मावणें शक्य नाहीं. वास्तव तुझें हें भाषण—मत्त ऐरावताला मोहरीच्या उदरांत बांधून ठेविलें; परमाणूंच्या उदरांत मशकानें अनेक सिंहाशीं युद्ध केलें; कमलाच्या मण्याप्रमाणें मेरु पर्वत ठेविलेला होता; त्याला भुंग्याच्या पोरानें खाऊन टाकिलें; स्वप्नांतील मेघाची गर्जना ऐकून चित्रांतील मोर नाचूं लागला—इत्यादि वाक्यांप्रमाणें—मला असंभाव्य वाटतें. जननि, कृपा करून मला हेंच पुनः चांगलें समजाऊन सांग.

श्रीदेवीः—लीले, मी तुला कांहींतरी सांगून फसवीत आहें असें समजूं नकोस. अनृत भाषण करूं नये; इत्यादि वैदिक विधीचें आह्मीं कधींही उल्लंघन

करीत नाहीं. कारण वैदिक मर्यादेचा कोणी भंग करूं लागल्यास आह्मीं त्यास शासन करून तिचें पालन करीत असतों. तेव्हां आह्मींच तिचा भंग कसा करूं? आणि जर कदाचित आह्मींच त्या मर्यादेचा भंग केला तर तिचें रक्षण कोण करणार?

असो; तो आपल्या ग्रामांत असलेलाच ब्राह्मणाचा जीवात्मा त्याच आपल्या गृहामध्यें हें सर्व महा राष्ट्र पहातो. राजवासनेनें युक्त असलेल्या चिदात्म्याचाच हा सर्व खेळ आहे.

लीलाः—पूर्वीं वसिष्ठ व अरुंधति असून तींच आह्मीं आतां जर पद्म व लीला झालों आहों, तर आह्मांस पूर्व जन्माचें स्मरण कां नाहीं? व मरणाचें स्वरूप काय आहे?

देवीः—बाळे, ती तुमची पूर्वस्मृति लुप्त झाली व आतां ही नवी स्मृति उत्पन्न झाली आहे. ह्मणजे स्वप्न पडूं लागलें असतां जसें जागृतीचें विस्मरण होतें तसेंच हें झालें आहे व हेंच मरण होय. पूर्व अवस्थेचें विस्मरण होणें हेंच मरणाचें स्वरूप आहे. स्वप्नामध्यें किंवा मनोराज्य करीत असतांना जसें त्रिभुवन भासतें, त्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणाच्या गृहामध्येंच ही विस्तीर्ण भूमि भासत आहे.

लीलाः—पण हें जर असें असत्य आहे तर सत्य असल्याप्रमाणें कसें भासतें?

श्रीदेवीः—पंच कोशांच्या आंत असलेल्या चिदाकाशाच्या सत्यत्वामुळें ही भ्रामक सृष्टिही सत्य भासते. तात्पर्य पूर्व सर्ग असत् आहे. त्यामुळें त्याच्या पासून केवल स्मृतीच्या योगानें उत्पन्न झालेला हा सर्गही असत्च असला पाहिजे. कारण मृगजळावरील लाटही असत् असते, असें आपण नेहमीं पहातों. हें तुझें गृहही त्याच्या गृहाकाशामध्येंच आहे. तूं, मी, व हें सर्व दृश्य त्याच्या चिदाकाशरूपच आहे, असें तूं जाण. पण सर्व प्रपंच मिथ्या आहे व चिन्मात्र सत्य आहे, याविषयीं प्रमाण काय ह्मणून विचारशील, तर स्वप्न, भ्रम, संकल्प इत्यादि दृष्टांतांवरून सिद्ध होणारीं अनुमानेंच त्याविषयीं प्रमाण आहेत. कारण स्वप्नादि मिथ्या आहेत व त्यांचा द्रष्टा (साक्षी चित) सत्य आहे, हें आह्मां सर्वांस आमच्या अनुभवावरूनच ठाऊक आहे. हा सर्ग फार मोठा आहे, तेव्हां तो ब्राह्मणाच्या गृहकाशांत कसा राहील, असें तुला वाटत असेल; पण तो त्या ब्राह्मणाच्या गृहाकाशांतील त्या ब्राह्मणाच्याच जीवाकाशाच्या एका कोपऱ्यांत रहात असतो; हें तूं ध्यानांत धर. ह्मणजे समुद्र, वनें, अनेक पर्वत, नद्या, नगरें, ग्राम, असंख्य प्राणी, इत्यादिकांनीं भरलेला हा अवाढव्य भूलोक त्या

द्विजाच्या जीवाकाशांतही कोठें एका कोपऱ्यांत असतो. ब्राह्मणाच्या गृहाकाशापेक्षां किती तरी लहान असलेल्या जीवाकाशासही तो भरून टाकूं शकत नाहीं. मग त्याच्या गृहाकाशाची गोष्ट तर दूरच राहूं दे. तेव्हां आतां हें तुझें भव्य नगर त्या जीवाकाशांत राहील कीं नाहीं, याचा तूंच विचार कर. अग खुळे, तूं कोणत्या भ्रमांत आहेस? जीवाकाशांत हें तुझें विस्तीर्ण नगर ह्मणजे एक कुरळा केंस आहे. तुझ्या नगरासारखीं सहस्रावधि नगरें ज्या देवीच्या पाठीवर नांदत आहेत ती भगवती वसुंधराही जर त्या आकाशास व्यापूं शकत नाहीं, तर तुझ्या या एका टिंबासारिख्या नगराची कथा काय? असो; त्या ब्राह्मणाच्या गृहामध्यें हीं सर्व सृष्टि व तुझें हें नगर जरी उद्भवलें आहे, तरी तें गृह आहेच. त्याचा नाश झालेला नाहीं. मातेच्या उदरांत गर्भाचा उद्भव झाला तरी माता जशी नष्ट होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच जगदुत्पत्तीमुळें त्या गृहाचा नाश होत नाहीं. मुलि, त्या गृहाच्या एका सूक्ष्म अंशामध्यें जणुं काय जगांचा समुदाय रहात असतो. यास्तव याहून अधिक आश्चर्य तें कोणतें? चिदात्म्यामध्यें एकेका परमाणूंत आंत आंत अनेक जगें भरलीं आहेत. तेव्हां आतां तूं शंका कसची ठेवतेस? या मायिक बाजारांत शक्य व अशक्य यांचा मुळीं विचारच रहात नाहीं.

लीला—माते, त्या ब्राह्मणाला मरून आज आठवा दिवस ह्मणून तूं ह्मणतेस. पण आह्मांला येथें जन्म घेऊन किती तरी वर्षें झालीं आहेत. तेव्हां तींच आह्मी. असें कसें ह्मणतां येईल?

श्रीदेवी—बाळे, या मायिक सृष्टींत देशाचें दीर्घत्व जसें नाहीं, तसेंच कालाचेंही नाहीं. जगाची उत्पत्ति जशी कल्पनामात्र आहे, तशीच क्षण, घटिका, दिवस, पक्ष, मास, ऋतु, अयन, वर्ष, युग इत्यादि सर्व कालाची कल्पना आहे. कारण क्षण, कल्प, इत्यादि सर्व जग, मी–तूं इत्यादि अध्यासामुळें ज्यांस जन्माचा भ्रम झाला आहे त्यांसच भासत असतें.

आतां त्यांना तें कोणत्या क्रमानें भासतें ह्मणून विचारशील तर सांगतें. जीव एक क्षणभर मिथ्या मरणाचा अनुभव घेऊन पूर्व देहास विसरतो व उत्तर देहास पहातो. पूर्व देहास विसरतां क्षणीं त्यास ज्या देहाचें दर्शन होतें तोच आपला आधार आहे, व मी त्या आधारांत स्थित आहें, असा तो आकाशरूपी जीव पहातो. पुढें आपला तो आधार, हात, पाय, तोंड, मस्तक इत्यादि सर्व अवयवांनीं युक्त आहे, असें त्याच्या अनुभवास येतें. कांहीं वेळानें

हा माझा पिता, ही माझी माता, हा मी, हें माझें गृह, हे माझे बंधु, मला आज इतकीं वर्षे झालीं, पूर्वी मी लहान होतों, पण आतां मोठा झालों आहें, पूर्वी मी अज्ञ होतों पण आतां ज्ञानी झालों आहें, मागें मी दुर्बळ होतों, आतां बलाढ्य झालों आहें, हे माझे आप्त आहेत, हे मित्र आहेत, हे शत्रु आहेत, इत्यादि त्याच्या कल्पना दृढ होतात. बंधु मित्र इत्यादिकांचा याच्या देहाशीं कांहीं संबंध नसतो; पण देहभावास प्राप्त झालेल्या चित्ताचा व आत्माकाशाचा अति दृढ ऐक्याध्यास झाल्यामुळें ते आपल्या देहाशीं संबद्ध आहेत, असा भ्रम होतो. परंतु त्याच्या चित्तामध्यें असा संसार जरी उद्भवला तरी वस्तुतः तें निर्मल आकाशच असतें. ह्मणजे त्यांत कांहीं उद्भवत नाहीं. कारण स्वप्नामध्यें केवल दृक्-शक्तिच पदार्थरूप व इंद्रियरूप होऊन अनुभव घेते, हें आपणांस ठाऊक आहे. त्याचप्रमाणें जाग्रत, परलोक, इहलोक इत्यादिकांतील विषय व इंद्रियादि अनुभवाची साधनेंही ती दृक्-शक्तिच होते, असें तूं समज. सर्व लाटा पाण्यापासून उद्भवतात. मग त्या समुद्रांतल्या असोत, तळ्यांतल्या असोत, कीं लहानशा डबक्यांतल्या असोत. त्याप्रमाणेंच द्रष्टा, दर्शन व दृश्य, हा सर्व त्या एका दृक्शक्तीचा विलास आहे. मग तो विलास परलोकचा असो, इहलोकचा असो, कीं स्वप्नांतला असो. सारांश चैतन्यरूप आत्मा हेंच या जगाचें खरें रूप आहे. त्याला स्वतःचें म्हणून खरें रूप मुळींच नाहीं. प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान इत्यादि प्रमाणांच्या रूपानें तें अधिष्ठान चैतन्यच भासतें. कारण अज्ञात व अबाध्य जें असतें तेंच प्रमाणाचा विषय होतें, असा नियम आहे. जें ज्ञात असतें त्याच्या ठायीं प्रमाण प्रवृत्त होत नाहीं, व जें बाधित होणारें असतें त्याच्या ठायींही प्रमाण प्रवृत्त नाहीं, असा अनुभवही आहे. जड वस्तुचे ठायीं आवरणाच्या कृत्याचा अभाव असतो. त्यामुळें त्याच्या ठायीं प्रमाण जरी प्रवृत्त झालें तरी त्याचा उपयोग होत नाहीं. तस्मात् प्रमाणांच्या प्रवृत्तीस चैतन्यच योग्य आहे, जड नाहीं, असें समजण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

आतां तूं कदाचित म्हणशील कीं, लाटांच्या योगानें पाणी जसें चंचल व वेगयुक्त होतें, त्याप्रमाणें दृक-शक्ति विषययुक्त झाल्यानें दूषित होईल. तर तें बरोबर नाहीं. कारण कोणत्याहि आरोपित भावामुळें अधिष्ठान दूषित होत नाहीं. कापसाच्या ढिगावर ठेविलेला गुंजेचा पुंजका निखाऱ्यांसारिखा जरी एकाएक दुरून दिसला तरी तो कापसास जाळूं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें

चैतन्यशक्ति जरी विषयाकार झाली तरी ती दूषित होत नाहीं. तरंग हा पाण्याचा स्वाभाविक धर्म नव्हे. तसाच विषयाकार हा चैतन्याचा स्वाभाविक धर्म नव्हे. जल आपला जलभाव न सोडतां जसें तरंगरूपानें कांहीं काल भासतें व लाटेचें निमित्त नाहींसें झालें असतां पुनः आपल्या स्वभाविक रूपानें रहातें, त्याचप्रमाणें चैतन्यही आपल्या चित्त्वास न सोडतां विषयकार भासतें व विषयरूप निमित्त (उपाधि) निवृत्त झालें कीं, आपल्या स्वाभाविक स्वरूपानें रहातें. एवढ्याकरितांच आम्ही या विकाररूप दृश्यास असत् म्हणतों. दृश्यच जर नाहीं तर द्रष्टा व दर्शन यांस तरी आहे, असें कसें म्हणतां येईल ? सारांश केवल एक दृक् आहे. बाकी कांहीं नाहीं.

असो; जीवास मरणरूपी मूर्च्छा आली असतां एका निमिषांत त्रिभुवनात्मक दृश्याची शोभा भासते. त्याच्या वर सांगितलेल्या अंत्य वासनेप्रमाणें देश, काल, आरंभ, क्रम, उत्पत्ति, माता, पिता, वय, वित्त, ज्ञान, स्थान, बंधु, इत्यादिकांची त्यास प्राप्ति झाली आहे, असें भासतें. वस्तुतः तो चैतन्यरूपी व त्यामुळेंच अज असतांनाही “ मी उत्पन्न झालों ” असें समजतों. मरणानंतर योग्य समयीं तो आपल्या मातेच्या उदरांत शरीर धारण करण्याकरितां जातो. तेथें तो आपल्या मातेच्या हस्तपादादि अवयवांप्रमाणेंच तिच्या शरीराचा एक भाग होऊन रहातो. त्यावेळीं ती तरुण असते. तिच्या शरीरांतील रक्ताच्या योगानें तिचे इतर अवयव जसे पुष्ट व बळकट होत असतात, तसाच हाही उत्तरोत्तर पुष्ट व बळकट होतो. त्यामुळें वस्तुतः विचार करितां मरणानंतर मातेच्या शरीराशीं तादात्म्य पावणारा हा, प्रथम तरुणच होतो असें वाटतें. पुढें फुलामागून फळ या न्यायानें त्यास मातेच्या उदरांतून बाहेर आल्यावर बाल्य, तारुण्य इत्यादि अवस्था क्रमानें प्राप्त होतात. ही माझी माता, हा पिता, हा मी, इत्यादि त्यास स्मरण होतें. त्याचें आयुष्य हां हां ह्मणतां जाऊं लागतें. त्याचें सर्व आयुष्य ह्मणजे या अनादि कालाचा अगदींच स्वल्प भाग आहे; पण त्या तेवढ्याशा भागांतही हा आपल्या अनेक वर्षांची कल्पना करितो. भ्रमामुळें असें होणें साहजिक आहे. तुम्ही मनुष्यें स्वप्नावस्थेंतील थोड्याशा कालांत अनेक वर्षांचा अनुभव घेत नाहीं का ? आनंदाचा काल लवकर जातो; पण चिंतेचा व दुःखाचा काल लवकर जात नाहीं. जन्म हें दुःखाचें घर आहे. (पुष्कळ अज्ञांस तें सुखाचें आगर आहे असें वाटतें हें खरें, पण शेवटीं त्यांनाही तें दुःखरूप वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.) त्यामुळें प्राण्यांस

अनेक वर्षांचा भ्रम होतो, प्रिय स्त्री दूर गेली कीं विषयी जनांस एक दिवस वर्षाप्रमाणें वाटतो, व ती जवळ असली कीं तिच्याशीं गोड गोड गोष्टी बोलतांना रात्री व दिवस क्षणाप्रमाणें निघून जातात. सारांश, या मायिक जगांतील सर्व व्यवहार स्वप्नांतील व्यवहाराप्रमाणें आहे. त्यांत भोग घेतल्यावांचूनच अमक्याचा मी भोग घेतला, असें वाटतें; व ज्याचा तो खरोखर भोग घेत असतो त्या आत्म्याचें त्याला भानही नसतें ! वस्तुतः शून्य स्थान त्यास लोकांनीं भरलेलें आहे असें वाटतें; संकटप्रसंगींही त्यास उत्सवाचा भ्रम होतो व हानीलाही तो लाभ समजतो. मिऱ्यांमध्यें जसें तिखटपण असतें किंवा न खोदलेलीं चित्रें स्तंभामध्यें असतात, त्याप्रमाणें ज्या परमात्म्यामध्यें हें दृश्य जग अनन्य असतें त्या परमेश्वरास सत्य बंध व सत्य मोक्ष कां व कसा असणार ? (२०)

सर्ग २१.

(विचार करून पाहिलें असतां हें स्थूल सूक्ष्मरूप आहे, सूक्ष्म अविद्यारूप आहे व व अविद्या चिन्मात्र आहे, असा अनुभव येतो, असें या सर्गांत सांगितलें आहे.)

श्रीदेवी—लीले, मिटलेले डोळे उघडले असतां ज्याप्रमाणें अनेक रूपवान् पदार्थ प्रत्यक्ष दिसतात, त्याप्रमाणें जीवास मरणरूपी मोहानंतर दिशा, काल, आकाश, स्वर्गादि धर्ममय स्थानें, गृहादि कर्ममय स्थानें, पृथ्वी, जल इत्यादि कल्पांतापर्यंत रहाणारीं स्थानें इत्यादिकांचें भान होतें. स्वप्नांत जसें आपलें मरण अनुभवास यावें, त्याप्रमाणें पूर्वी कधीं न पाहिलेलेंही हें दृश्य माझें आहे, मीं यास केलें आहे, असें स्मरण त्यास तात्काल होतें. पण ही मायाकाशांतील भ्रांति आहे. यांतील उद्भव, स्थिति, क्षय, नाश इत्यादि सर्व विकार वासनामय आहेत. सृष्टींतील ही सर्व विचित्रता जरी दुर्निरूपणीय आहे, ह्मणजे तिचें जरी बरोबर निरूपण करितां येत नाहीं, तरी ती (सृष्टि) चित्तमय आहे, काल्पनिक आहे, असा निर्णय करितां येतो. चित्त म्हणजे अनेक वासनांचा पुंजका, हें तुला ठाऊक असेलच. यास्तव शुद्ध मनानें चांगला विचार करून चित्ताचें चित्तत्व नाहींसें केलें पाहिजे. वासनांचा क्षय करणें व चित्तत्वाचा नाश करणें यांत अर्थतः कांहीं भेद नाहीं. यास्तव वासनाक्षय अथवा चित्तनाश झाला असतां जगाचें अत्यंत विस्मरण होतें व तें विस्मरण म्हणजेच मोक्ष होय.

जगाचें विस्मरण झाल्यावर हें अमुक मला प्रिय आहे व हें अप्रिय आहे, असें वाटत नाहीं. कारण त्या विस्मरणानंतर रहाणारें चैतन्य, भोक्ता व भोग्य यांवांचून स्वाभाविक स्वरूपानें स्थित असतें. अहंता व जग यांच्या स्थितीचें कारण आत्म्याचें अज्ञान आहे. त्यालाच अविद्या असेंही म्हणतात. तिचा बाध झाला असतां स्वाभाविक मुक्तावस्था आपोआप व्यक्त होते. दोरीच्या ठायीं सर्पाचा भ्रम झाला असतां दोरीचें ज्ञान हेंच त्याच्या निवृत्तीचें मुख्य साधन आहे. दोरीच्या साक्षात्कारावांचून दुसऱ्या हजारों उपायांनींही सर्पभ्रम नष्ट होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें अविद्येचा बाध होऊन आत्म्याचा साक्षात्कार झाल्यावांचून जगत्भ्रम जाणार नाहीं. भ्रमामुळें भासलेल्या सर्पाकडे दुर्लक्ष्य केलें असतां त्याची तेवढ्या वेळेपुरती निवृत्ति होते; म्हणजे त्याचें विस्मरण होतें; पण पुन: तिकडे लक्ष गेलें असतां तो पूर्वीप्रमाणेंच भासतो, हें तुला ठाऊक आहेच. त्याचप्रमाणें योगाभ्यास करून चित्त शांत केल्यानेंही कांहीं काळ जगाचें विस्मरण होतें. पण तें समाधि सोडून विक्षिप्त झालें कीं, पुन: पूर्ववत् जग अनुभवास येतें. यास्तव समाधि, निद्रा व मूर्च्छा या अवस्थांतील विस्मरणाप्रमाणें जगाचें अर्धे विस्मरण होऊन कांहीं लाभ होणार नाहीं. तर अविद्येच्या बाधानंतर होणारें जगाचें पूर्ण विस्मरणच झालें पाहिजे. तेंच मुक्तिरूप आहे. यास्तव हा सर्व अवाढव्य संसार परमात्मरूप आहे, असा तूं निश्चय कर. अविद्येचा बाध झाल्यावरही हें भासेल; नाहीं असें मी म्हणत नाहीं. पण तें भासलें तरी मिथ्यारूपानें भासेल. पूर्वीप्रमाणें सत्यरूपानें भासणार नाहीं. भांड्यांतलें तूप किंवा तेल ओतून घेतलें असतां त्या भांड्यास जसा त्याचा अंश (बुळबुळीतपणा) रहातो, त्याप्रमाणें आत्मसाक्षात्कारानें अविद्या-निवृत्ति झाली तरी देह असेपर्यंत तिचा अंश अवशिष्ट रहातो. त्यामुळें साक्षात्कारानंतर व अविद्यानिवृत्ति झाल्यावरही जगाचा अस्पष्ट अनुभव येणें शक्य आहे. पण तो जरी आला तरी त्याच्या योगानें मुक्तीस बाध येत नाहीं. कारण तो अस्पष्ट अनुभव आत्म्यास आच्छादित करण्यास समर्थ होत नाहीं.

लीला—जननि, तूं मगाशीं असें म्हटलेंस कीं, या आमच्या सर्गाचें कारण त्या ब्राह्मण-ब्राह्मणीच्या सर्गांतील परिचित वासना आहे. पण तें मला बरोबर दिसत नाहीं. कारण स्मरणरूप अशा या सर्गास कारण होणारे संस्कार या वेळीं दिसणाऱ्या या सर्गाच्या अनुभवावांचून होणें अशक्य आहे व हा सर्ग तर पूर्वीं नव्हता. तेव्हां या सर्गाच्या अनुभवावांचून त्याच्या स्मरणास कारण होणारी संस्काररूप वासना कशी उद्भवणार ?

श्रीदेवी—मुलि, ही तुझी समजूत बरोबर नाहीं. वासना म्हणजे काय हें तुला पुढें चांगलें समजेल. तूर्त वासना म्हणजे संस्कार इतकेंच तूं ध्यानांत धर. पण या सर्गाच्या स्मरणास संस्कारांचीही अगदीं अवश्यकता आहे, असें जरी तूं समजत असलीस तरी कांहीं बिघडलें नाहीं. कारण पितामह सर्वज्ञ असल्यामुळें त्याला पुढच्या सर्गाचाही अनुभव येणें शक्य आहे. यास्तव त्याचे संस्कार या सर्गाचें कारण आहे, असें तूं समज; पण त्याच्या देहादिकांच्या उत्पत्तीस मात्र त्याचे संस्कार कारण नाहींत. कारण तो पूर्वीं हिरण्यगर्भ नव्हता. त्यामुळें त्यास त्यांचा अनुभवद्वारा संस्कार होणेंही अयोग्य आहे, (असें मीं पूर्वीं सांगितलें आहे). असो; लीले, वस्तुतः असल्या शंकेंत व समाधानांतही फारसें तात्पर्य नाहीं. कारण सर्वसाक्षी चैतन्यास सर्व· सर्गाचा अनुभव सदा आहेच. कारण तें स्वयं अनुभवरूप आहे. तुम्ही या विशेष सर्गांचा जरी पूर्वी अनुभव घेतलेला नसला, तरी सामान्यतः सर्गाचा अनुभव कसा घ्यावा हें तुम्हांस अपरिचित नाहीं. तर तुम्हां सर्वांस पूर्वी अनेकदां अनुभव घेऊन, त्याची संवयच लागून गेली आहे. यास्तव तुम्ही ज्या ज्या शरीरांत जाल तेथें तेथें "हा मी व हें माझें" हें तुम्हांस कोणी न शिकवितांच समजेल. अस्तु.

एवं च पूर्व–अनुभवाच्या द्वारा उत्पन्न होणाऱ्या संस्कारांमुळें होणाऱ्या स्मृतींचें व अनादि अविद्यारूप वासनाजन्य मूर्तीचें कारण शबल ब्रह्म आहे. सर्व कार्य–कारणभाव त्या चिदाकाशांत एकवटला आहे. अविवेकरूप अविद्ये- मुळें हा कार्य–कारणभाव विकल्प उद्भवतो. पण विवेक केला असतां त्याचा बाध होतो. विकल्पाचा बाध झाला कीं कारण व कार्य हा भेद उरत नाहीं. तर एक, सर्व विकल्पशून्य व शुद्ध अधिष्ठान रहातें.

आतां हेंच युक्तिसिद्ध तत्त्व अनुभवारूढ कसें होईल तें सांगतें. चैतन्याच्या आभासा (प्रतिबिंबा) नें युक्त असलेल्या समष्टीच्या व व्यष्टीच्या अंतःकरणास स्मरण किंवा वेदना म्हणतात. तें शबल ईश्वराचें कार्य आहे. (मायायुक्त ब्रह्मास शबल ईश्वर म्हणतात.) व्यवहाराकरितां ईश्वराच्या उपाधीस माया व जीवाच्या उपाधीस अंतःकरण म्हणतात. या उपाधींच्या भेदामुळें अधिष्ठानभूत सन्मात्र चैतन्यामध्येंही भेदाची कल्पना होते. त्यामुळें कार्याचें अस्तित्व कारणाच्या अस्तित्वावर अवलंबून असतें असा भ्रम होतो, व पूर्वीं असलेलें कारण आणि मागून असलेलें कार्य, असा सामान्य जनांचा निश्चय होतो; पण तो बरोबर नाहीं. कारण माया व तिचें कार्य या दोघांचीही उपेक्षा करून त्या उभयतां-

मध्यें अनुगत असणारें सन्मात्ररूप महा चैतन्यच स्मरण (अंतःकरण, वेदन,) आहे. यास्तव तूंही तसेंच समज. अशा ज्ञानालाच प्रत्यग्दर्शन ह्मणतात. अशा प्रकारच्या या ज्ञानाच्या योगानें वर सांगितलेली कार्य-कारणता बाधित होते व कार्य-कारणता हा शब्द मात्र रहातो. पण तो खरा नव्हे. कारण अर्थावांचून केवल शब्द व्यर्थ आहे.

हेंच तत्त्व तुला अधिक चांगलें समजावें ह्मणून मी आणखी एक व्यावहारिक दृष्टांत देतें-कुंभार माती कालवून व तिचे गोळे करून नंतर प्रत्येक गोळ्याचें एकेक भांडें करितो, हें तुला ठाऊक असेलच. मातीचा गोळा व त्याचें केलेलें भांडें, या दोघांचा विचार मनांत आणिला ह्मणजे भांड्याच्या पूर्वी असलेली मातीची अवस्था (गोळा) हें कारण व मागून झालेली अवस्था (भांडें) हें कार्य अशी कल्पना होते. पण केवळ माती याच दृष्टीनें पाहिल्यास भांडें, गोळा व सुकी माती, यांचें एकच स्पष्ट तत्त्व दिसतें. त्या तिन्ही अवस्थेंत मातीवांचून दुसरें कांहीं आढळत नाहीं. हें कार्य व हें त्याचें कारण अशी भावना त्यावेळीं होत नाहीं. त्याचप्रमाणें मायावी ईश्वर व प्रपंच या दोघांचा विचार करूं लागलें असतां, एक कारण व दुसरें (प्रपंच) कार्य, अशी बुद्धि होते. पण केवल एकरूप चिन्मात्राकडे दृष्टि देऊन विचार करूं लागलें कीं, मायावी ईश्वर नाहीं व प्रपंचही नाहीं, असें होतें. तस्मात्, बाई लीले, हा सर्व संसार प्रत्यगात्म्याचे ठायीं केवल कल्पनामय आहे. या माझ्या सांगण्यावर तुझा विश्वास बसत नसेल तर प्रत्यग्दृष्टीनें अधिक विचार कर.

असो; याप्रमाणें हें दृश्य जगत् किंवा यांतील दुसरें कांहींही उत्पन्न झालें नाहीं. तर हें एक चिदाकाशच आहे. त्याला स्वतःच्या अस्तित्वाकरितां दुसऱ्या कोणाचीही गरज नाहीं.

लीलाः—देवि, तूं मला ही एक परम दृष्टि दिलीस. तिच्या योगानें आतां तुझें ह्मणणें माझ्या अनुभवास येऊं लागलें. प्रातःकालच्या प्रभेच्या योगानें जशी जगाची शोभा स्पष्ट दिसावी, त्याप्रमाणें तुझा सिद्धांत मला आतां स्पष्ट दिसत आहे. मी आतां अगोदर अभ्यासाच्या योगानें हें तत्त्वज्ञान दृढ करितें. तोंपर्यंत, हे माते, तूं मला त्या ब्राह्मणाच्या पर्वतावरील ग्रामाकडे घेऊन चल. मला तो सर्ग पहावासा वाटतो.

श्रीदेवीः—बरें आहे. लीले, पूर्वीप्रमाणेंच अचेत्यचिद्रूपमयी दृष्टि करून ह्मणजे कारणब्रह्मरूपतेस प्राप्त होऊन व अहंममभाव सोडून ह्मणजे देहाध्यासशा

विसरून शुद्ध हो. ह्मणजे भूमीवर स्थित असलेल्या पुरुषाचा संकल्प जसा आकाशांतील गंधर्व नगरास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें मायाकाशांत असलेल्या त्या सर्गास तूं निसंशय प्राप्त होशील. व असें झालें असतां तूं व मी अशा दोघी मिळून निर्विघ्नपणें त्या सर्गास पाहूं शकूं. हा देह हाच त्याचे दर्शनास मोठा प्रतिबंध आहे.

लीलाः—देवि, याच देहानें दुसऱ्या सगात कां जातां येत नाहीं ? मजवर सर्वथा अनुग्रह करण्यास तूं सज्ज आहेस, म्हणूनच मी तुला हा त्रास देत आहें.

श्रीदेवीः—हीं अनेक जगें मायामात्र असल्यामुळें वस्तुतः अमूर्त आहेत; पण मिथ्या अज्ञानाच्या प्रभावानें तुह्मांस तीं सोन्याच्या मुद्रिकेप्रमाणें भासतात. सोनें मुद्रिकेचें रूप धारण करितें खरें, पण मुद्रिकात्व सोन्याहून निराळें नसतें. त्याचप्रमाणें ब्रह्म जगद्रूप होतें, पण तें जगत्व ब्रह्माहून निराळें नाहीं. वस्तुतः जगत् शून्य आहे. जें दिसतें ह्मणजे अनुभवास येतें तें ब्रह्म आहे. नदीच्या कांठची धूळ जशी नदीच्या पाण्यांत प्रतिबिंबित झालेली दिसते, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें ही अवर्णनीय माया दिसते. प्रपंच मायेचें कार्य आहे, ह्मणून तो मिथ्या आहे. ब्रह्म मात्र सत्य आहे. तुझा प्रत्यगात्माही ब्रह्म आहे. प्रत्यगात्मा व ब्रह्म यांचें ऐक्य आहे. ह्मणूनच ब्रह्मास अद्वय ह्मणतात. जग मिथ्या आहे, ब्रह्म सत्य आहे व सर्व शरीरांत साक्षी—चैतन्यरूपानें असणारा प्रत्यगात्मा व ब्रह्म यांचें ऐक्य आहे. याविषयीं प्रमाण काय ह्मणून विचारशील तर सांगतें. त्याविषयीं वेदान्त ह्मणजे सर्व उपनिषदें व ब्रह्ममीमांसाशास्त्र हें मुख्य प्रमाण आहे. त्यांचा तात्पर्यार्थ अनुभवास आणून देण्याकरितां गुरु हें दुसरें प्रमाण आहे, व आपला अनुभव हें फलीभूत तिसरें प्रमाण आहे. लीले, ब्रह्मच ब्रह्माला पाहूं शकतें. जें ब्रह्म नव्हे तें अब्रह्म त्यास पाहूं शकत नाहीं. सर्गादि नांवांचा जो हा प्रपंच पसरला आहे तो त्या परमात्म्याचा स्वभाव आहे. स्वभाव ह्मणजे आच्छादित झालेली सत्ता. ह्मणजेच आवरणशक्तियुक्त माया. वस्तुतः ब्रह्म व जग यांमध्यें कारण-कार्यभाव नाहीं, हें मी वर सांगितलेंच आहे. माती व मडकें यांच्यामध्यें कारण-कार्यभाव येण्यास कुंभार, त्याचें चाक, तें फिरवावयाचा दंड इत्यादि सहकारी कारणांची गरज असते व त्यांच्यामुळेंच कोणतेंही द्रव्य (प्रकृति) व त्याचा विकार यांच्यामध्यें कारण-कार्यभाव भासतो. पण ब्रह्म व जग

यांच्यामध्यें तो भाव असण्यास कोणचेंच सहकारी कारण नाहीं. हें तत्त्व समजण्यास पुष्कळ दिवस चित्तैकाग्र्याचा अभ्यास केला पाहिजे. मोठ्या वेगानें बाहेर धांवणाऱ्या चित्तवृत्तीस आवरून धरून आत्म्याच्या सन्मुख नेलें पाहिजे. वृत्ति आत्मोन्मुख होऊन भेददृष्टि अगदीं शांत झाल्यावांचून तुला ब्रह्म दिसणार नाहीं. कारण तूं जोंपर्यंत देहावर अभिमान ठेवून " ही मी व हें सर्व मजहून भिन्न " असें मानीत आहेस, तोंपर्यंत तूं अब्रह्मरूप आहेस. म्हणूनच—या देहावरील अहंकार सोडून चैतन्यांत मिळून जा, म्हणजे तुला तें ब्राह्मणगृह दिसेल—असें मी वर सांगितलें. " मी, तूं, " इत्यादि जे हे भाव तुह्मां जीवांच्या अगदीं अंगवळणीं पडले आहेत, तेच आम्हांस, ब्रह्मरूप झाल्यामुळें ब्रह्मरूप आहेत असें वाटतें. संकल्पनगररूप अशा या माझेंही हें शरीर शुद्ध चित्ताकाशमय आहे. त्यामुळें मी त्याच्या आंत असलेलें सूक्ष्म व पूर्ण ब्रह्म या शरीरानें पहातें. ब्रह्मदेवादि जे हे सर्व शक्तिमान् देव आहेत तेही मजप्रमाणेंच विशुद्ध चित्ताच्या योगानें सदा त्या ब्राह्मणाचें दर्शन घेण्यास समर्थ आहेत. ते ब्राह्मणरूप अशा या जगाची व त्यांतील सर्व व्यवहारची स्थिति त्या पूर्ण ब्रह्माच्या एका अंशांत होते, असें पहातात. पण लीले, तूं चित्ताच्या ऐकाग्र्याचा अभ्यास केलेला नाहींस. त्यामुळें तुझा आकार ब्रह्मरूप न होतां चिदाभासरूप होऊन राहिला आहे. म्हणून तुला या देहानें तें ब्रह्म व तो ब्राह्मणाचा गिरिग्राम दिसत नाहीं. याच शरीरांत असतांना तूंच स्व-संकल्पानें रचलेलें नगरही जर तुला या शरीरानें दिसत नाहीं, तर दुसऱ्याच्या संकल्पानें रचलेलें नगर तुला या शरीरानें कसें दिसणार ? तात्पर्य तो गिरिग्राम सांकल्पिक असल्यामुळें तुला या शरीरानें दिसत नाहीं. यास्तव या देहाचा त्याग करून तूं चिदाकाशरूप हो.

संकल्पानें (मनोराज्याच्या योगानें) चित्तांत बनविलेलें नगर जसें त्या संकल्पकर्त्याच्या दृष्टीनें त्या वेळेपुरतें सत्य असतें, म्हणजे तें देहसाध्य असो कीं नसो, पण त्याच्या योगानें संकल्पकर्त्यास क्षणिक सुखदुःखादिकांचा अनुभव होतो, तसा दुसऱ्यास होत नाहीं, हें खरें; पण हें जग धात्याच्या संकल्पामुळें जरी उद्भवलेलें आहे, तरी ईश्वराच्या अनादि नियतिरूप व मायासंज्ञक इच्छेच्या प्रभावामुळें त्याचा प्रादुर्भाव होत असल्यामुळें आमच्या सांकल्पिक नगरादिकांहून त्यामध्यें विशेष आढळतो. म्हणजे तें कल्पाच्या आरंभापासून कल्पांतापर्यंत सर्व प्राण्यांच्या अनुभवास येतें व तें सत्य आहे, असा सर्व जीवांस भास होतो.

लीलाः—बरें देवि, आपण बरोबरच जाऊन तो ग्राम पाहूं, असें तूं मला म्हटलेंस. पण माझ्या प्रमाणें तुलाही हा देह येथें ठेऊन केवळ शुद्ध अंतःकरणानें कां जावें लागत नाहीं? तुला मात्र याच देहानें मजबरोबर कसें येतां येतें?

श्रीदेवीः—लीले, तूं आपल्या संकल्पानें आकाशांत कल्पिलेला वृक्ष तुझ्या दृष्टीनें जरी सत्य असला तरी इतरांच्या दृष्टीनें तो असत् (शून्य) आहे. आमचे देह तुझ्या शरीराप्रमाणें तमोगुणापासून झालेले नाहींत. तर ते शुद्ध सत्त्वगुणापासून झालेले आहेत. यास्तव ते चिद्रूपच आहेत. मुख्य परमात्म्यामध्यें व या आमच्या शुद्ध-सत्व-कार्यरूप देहामध्यें फारसे अंतर नसतें. म्हणून मला हा देह न सोडितांच तेथें जातां येतें. म्हणजे वायु जसा गंधाशीं (सुवासाशीं) मिळून जातो त्याप्रमाणें मी या माझ्या शुद्ध सात्विक देहास त्या सूक्ष्म तत्वाशीं मिळवून पाहिजे तेथें जाईन. ज्याप्रमाणें वायु वायूशीं, जल जलाशीं, व अग्नि अग्नीशीं मिळून जातो, त्याप्रमाणें हा माझा देह अन्य मनोमय देहाशीं व वस्तूशीं मिळून जातो. त्यामुळेंच तुझ्या भर्त्याच्या सांकल्पिक सर्गाशीं याचा योग होऊं शकेल.

लीला—असें जर आहे, तर माझा देहही वस्तुतः मनोमात्र असल्यामुळें, तुझ्या देहाच्या जातीचाच आहे. यास्तव तुझ्या देहाशीं तादात्म्य पावून किंवा संयुक्त होऊन (मिळून) तो तेथें जाऊं दे. त्याच्यावरील अहंकार सोडून व त्याला येथें झोपेंत ठेवून जाण्याचें काय कारण?

श्रीदेवी—माझा देह पृथ्वीचा विकार आहे असें तूं समजतेस, व माझा देह चिन्मात्र आहे असें मी समजतें. त्यामुळें तुझ्या पार्थिव देहाचें माझ्या अपार्थिव देहाशीं तादात्म्य किंवा संयोग होणें शक्य नाहीं. कल्पित पवत व व्यावहारिक सत्य पर्वत यांचें ऐक्य होईल का? कधींच नाहीं. तूं म्हणशील कीं, मी याला मनोमय समजतें. पण नुस्तें समजून काय उपयोग? तसा अनुभव आला पाहिजे. तुम्हीं अज्ञ मानव या आतिवाहिक (सूक्ष्म) चित्तदेहासच आधिभौतिक स्थूल देह समजतां. नुसतें समजतच नाहीं, तर दीर्घ कालापासून तशी तुमची भावना दृढ झाली आहे. ती समाधीच्या अभ्यासावांचून क्षीण होणार नाहीं. दीर्घकाल समाधीचा अभ्यास केल्यावर हा स्थूल देह आतिवाहिक-भावास प्राप्त होईल.

लीला—समाधीच्या अभ्यासानें-माझा देह आतिवाहिक आहे, हा प्रत्यक्ष दृढ झाला असतां या देहाची काय वाट होते? इतर सर्व प्राण्यांचे स्थूल देह

तर नाश पावतात. त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्त योग्याचा देहही नाश पावत असल्यास त्याला आतिवाहिक-भाव कसा प्राप्त होणार ?

श्रीदेवी—तत्त्ववेत्त्याचा देह ज्ञानाच्या योगानें बाधित होत असतो. त्यामुळें जळलेल्या वस्त्राप्रमाणें तो वस्तुतः नसतोच. पण वस्त्र जळल्यावरही जसा त्याचा भास होत असतो, त्याप्रमाणें तत्वज्ञानानंतर पूर्वीच्या वासनेमुळें त्याचा कांहीं काल भास होतो. पण दीर्घ समाधि-अभ्यासानें वासना क्षीण झाली कीं, तो उत्तरोत्तर सूक्ष्म होत जाऊन आतिवाहिक बनतो. त्याचा नाश होत नाहीं. कारण जें खरोखर असतें त्याचा नाश होतो किंवा होत नाहीं, असें व्यावहारिक दृष्ट्या तरी म्हणतां येतें; पण वस्तुतः जें मुळीं नाहींच त्याचा नाश कसा होणार ? मुलि, दोरीच्या ठिकाणीं झालेला सर्पभ्रम दोरीच्या ज्ञानामुळें बाधित झाला असतां सर्प नष्ट झाला कीं नाहीं, याची चर्चा कशी करितां येईल ? सत्य अधिष्ठानाचा साक्षात्कार होऊन असत्य भ्रम नाहींसा झाला असतां भ्रमानें भासणारा पदार्थ जसा दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्मज्ञान झालें असतां स्थूल देह दिसत नाहीं. हा कल्पित प्रपंच पूर्वी होता; पण तो आतां ज्ञानाच्या योगानें बाधित झाला आहे असें म्हणणें सुद्धां तात्विकदृष्ट्या बरोबर नाहीं. कारण तत्त्वतः प्रपंचाची असंभावनाच आहे, म्हणजे वस्तुतः तो संभवत नाहीं. तर तुम्हीं आपल्या देहादिकांस कसें पहातां, म्हणून विचारशील तर सांगतें. परब्रम्हाच्या योगानें अंतर्बाह्यव्याप्त व एकांत एक असलेलें हें कोशपंचक परब्रह्मच आहे. तें आपल्या परम महिम्यामध्यें स्थिर आहे. या मिथ्या कार्यसमूहांत तें मुळींच रहात नाहीं, असें समजून आम्हीं त्या· सत्य (अबाधित) वस्तूस पहातों. पण तूं त्यास पहात नाहींस. कारण तुझा बोध चांगला रूढ झालेला नाहीं.

लीला—पण अदृश्य चित् दृश्यसत्वरूपतेस कशी प्राप्त झाली ?

श्रीदेवी—लिंगात्म्याच्या सर्गामध्यें त्यास विषय करणाऱ्या चैतन्याचा चित्व हा धर्म उद्भवतो व पंचीकरणकल्पनेनें जेव्हां स्थूलरूपी कल्पना होते, तेव्हांपासून त्यांत अनुगत असलेलें सत्व दृश्याप्रमाणें होऊन आपणच आपल्यास भ्रांतीनें पहातें.

लीला—पण एक, अत्यंत शांत व सर्व विभागशून्य असें पर तत्व असतांना त्यांत कल्पनेस अवकाशच कसा मिळाला ? कारण पूर्वी जें दूध असतें तेंच पुढें दहीं होतें, व तें एकदां दहीं झालें कीं मग दुधाचें अस्तित्व नसतें-

पण ब्रह्म एक व सत्य म्हणजे कालत्रयसंबंधशून्य आहे. तेव्हां त्याचे ठायीं प्रथम विकार कसा होणार ?

श्रीदेवी—ब्रह्माच्या ठिकाणीं होणारा हा विकार जर सत्य असता तर तूं म्हणतेस तसा दोष आला असता. पण सोन्याचे ठायीं जसें कडें, जलामध्यें जसे तरंग, स्वप्न, मनोराज्य, इत्यादिकांतील विषयांचे ठायीं जसें सत्यत्व, तसें ब्रह्माचें ठायीं हें प्रपंचत्व मिथ्या आहे. जलादिकांचा अनुभव आला असतां तरंगादि विकार जसे लुप्त होतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मानुभव आला असतां प्रपंचाचा लय होतो. आकाशांत धूळ जशी नसते तसा ब्रह्माचे ठायीं एकही विषय नाहीं. जें कांहीं भासत आहे तें सर्व ब्रह्म आहे.

लीला—देवि, इतके दिवस आम्हांला या भ्रमांत कोणी पाडिलें होतें ?

श्रीदेवी—अग खुळे, अविचारानें तुला या भ्रमांत पाडिलें आहे व त्यामुळेंच तूं फार दिवसांपासून अनर्थांत पडून व्याकुळ झाली आहेस. हा अविचार स्वाभाविक आहे. म्हणजे तो कोणाच्या उपदेशावाचून आपोआप प्राण्याचे ठायीं प्रवृत्त होत असतो; पण विचाराच्या योगानें तो नाहींसा होतो. विचारानें जिला बाधित करून सोडिलें आहे अशी अविचाररूपी अविद्या ब्रह्मसत्ताच बनते. त्यानंतर अविचार रहात नाहीं; अविद्येचें नांव ऐकूं येत नाहीं; बंधन व मोक्ष यांची वार्ता उरत नाहीं; आणि सर्व जग शुद्ध व आनंदस्वरूप बोधमय होऊन जातें. इतके दिवस तूं या तात्विक गोष्टींचा विचार केला नव्हतास व त्यामुळें तुझी द्वैतवासना दृढ व पुष्ट होऊन राहिली होती. तुझ्या दुःखाचें व व्याकुळ होण्याचें कारण ती वासनाच आहे. आतां तुला मी या तात्विक दृष्टीचा उपदेश केला आहे. त्यामुळें तुझी द्वैतवासना शिथिल होऊन तत्ववासना दृढ होईल व अंतीं तीच मुक्ति देईल. तुझ्या चित्तांत विवेकाचें बीज पडलें आहे. हें संसारसंज्ञक दृश्य आरंभींच मुळीं उत्पन्न झालेलें नाहीं, असें समजल्यावर त्याच्या विषयीं तुझ्या चित्तांत वासना कशा उद्भवतील ? द्रष्टा, दृश्य व दर्शन, यांचा अत्यंत अभाव झाल्यावर मन एकाच वस्तूच्या ध्यानांत तत्पर होऊन क्रमानें तुला निर्विकल्प समाधीचा अनुभव घडेल. त्यामुळें वासनांचा सर्वस्वी क्षय होऊन राग (तृष्णा), द्वेष इत्यादि वृत्ति उदय पावणार नाहींत. या संसाराचा संभव निर्मूळ होईल व येणेंप्रमाणें वरील समाधि प्रतिष्ठित होईल. माया व मायेचीं

कार्यें यांच्या अधिष्ठानभूत आत्म्याचा तुला अवलंब करितां येईल. आत्मावलंबन केल्यानें तुझा भ्रांतिरूपी मळ निघून जाईल. भ्रांतीच्या अभावीं तिचें कारण अविद्या व कार्य वासना यांचा बाध होऊन मोक्षाख्य परम पुरुषार्थ तूंच स्वतः होशील. (२१.)

सर्ग २२.

(या सर्गांत तुर्यावस्थेचें लक्षण, जीवन्मुक्ताची स्थिति, वासना क्षीण होण्याचा उपाय व त्याचा अभ्यास यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीदेवी—लीले, ज्ञान दृढ झालें असतां स्थूल देहभावाची निवृत्ति व आतिवाहिक देहभावाची प्राप्ति होते असें जें मीं तुला आतांच सांगितलें आहे, तेंच चांगल्या रीतीनें समजावें ह्मणून मी अनेक दृष्टांत देतें.—स्वप्नांतील व्यवहार करितांना स्वाप्न देह खरा वाटतो. पण तो खरा नसतो. त्याचप्रमाणें जाग्रत्-कालीं सत्य वाटणारा हा देह खरा नव्हे. त्याच्या विषयींची वासना क्षीण झाली कीं तो असत्य ठरतो. हा स्थूल देहच मी आहें, असें समजणें हीच त्याच्या विषयींची वासना होय. जाग्रत्समयीं मनोराज्यांतील किंवा स्वप्नांतील देह मिथ्या ठरून हा देह जसा भासूं लागतो, त्याप्रमाणें या देहाची वासना क्षीण झाली असतां आतिवाहिक देह स्पष्ट अनुभवास येतो. निजल्यावर वासनाबीज उदय न पावल्यास जशी गाढ झोंप लागते, त्याप्रमाणें जाग्रतींत सर्व वासनाबीज बाधीत झालें असतां जीवन्मुक्तीचा उदय होतो. आतां ह्मणशील कीं, जीवन्मुक्तांनाही वासना असते. कारण तिच्यावांचून त्यांचा अन्नपानादि व्यवहार होणें अशक्य आहे. पण त्यांची जी वासना असते ती खरी वासनाच नव्हे. तर खऱ्या वासनेचा बाध झाल्यावर राहणाऱ्या वासनेच्या अधिष्ठानाच्या सत्त्वाचेंच तें शुद्ध वासना हें नांव आहे. ह्मणजे जळून भस्म झालेल्या वस्त्राच्या भस्मास जसें वस्त्र ह्मणावें, तशांतलाच हा प्रकार आहे. (सामान्य सत्ता सर्व वासनांमध्यें अनुगत असते, व शुद्ध वासना हें तिचेंच नांव आहे, असा त्याचा भावार्थ.) मूर्च्छा व सुषुप्ति या दोन अवस्थांमध्यें थोडें अंतर आहे. वासनांचा उद्भव होणें व त्यांचा कांहीं निमित्तानें पराभव होणें, अशा दोन रीतींनी वासना निद्रित होतात. सुषुप्तिसमयीं वासनांचा उद्भव होत नाहीं व जाग्रतींत मुर्च्छा येते तेव्हां त्या कांहीं निमित्तानें पराभूत होतात.

सुषुप्तींत वासनांचा उदय होत नाहीं व अंतःकरणाचा विशेष रूपाचा लय झाल्यामुळें त्या अवस्थेंत त्यांचा उदय होणें शक्यही नाहीं, हें प्रायः सर्व व्यावरिकांस ठाऊक आहे. निद्राकाळीं वासनांचा उदय होणें ह्मणजे तीच स्वप्नावस्था होय. ही जाग्रत् व सुषुप्ति यांच्या मधली अवस्था आहे. जाग्रतींत वासनांचा दुःखातिशयामुळें पराभव होतो; व त्या अवस्थेस मूर्च्छा ह्मणतात, हेंही तुला ठाऊक आहे. आतां तुर्या ह्मणजे काय तें तुला मी सांगतें. वासनांचा समळ क्षय होणें हीच तुर्यावस्था आहे. परमपदाचा साक्षात्कार झाला असतां जाग्रतींतही ही अवस्था प्राप्त होते. तीच जिवंत मनुष्यांची जीवन्मुक्ति होय. पण या अवस्थेचा अनुभव सामान्य जनांस येत नाहीं. कारण ज्या अवस्थेंत सर्व वासनांचा क्षय होणें अवश्य आहे अशी ती अवस्था, दीर्घकाल अभ्यास व पुण्याचा प्रचंड सांठा यांवाचून प्राप्त होत नाहीं. बर्फ उष्णतेमुळें जसें वितळून जातें व त्याचें पाणी होतें, त्याप्रमाणें शुद्ध सत्वाच्या अनुरोधानें रहाणारें (म्हणजे समाधीच्या योगानें एकाग्र झालेलें) व त्यामुळें वासनारहित झालेलें चित्त आतिवाहिकतेस प्राप्त होतें. त्यानंतर तें व्युत्थान-व्यवहारसमयींही (म्हणजे समाधि सोडून उठल्यावर व्यवहार करीत असतांनाही) दुसऱ्या सर्गांतील व दुसऱ्या जन्मांतील चित्ताशीं आणि सिद्ध, देव, योगी, इत्यादिकांच्या शरीराशीं ऐक्य पावतें. दीर्घ अभ्यासाच्या योगानें जेव्हां तुझा हा अहंभाव शांत होईल, तेव्हां तुला स्वाभाविक चिद्रूपतेचा अनुभव येईल. तो अनुभव म्हणजे दृश्य प्रपंचाची परमावधीच होय. (त्यानंतर दृश्याचा भास होणार नाहीं, असा त्याचा भाव.) जेव्हां तुझा आतिवाहिक भाव अत्यंत स्थिर होईल तेव्हां तुला संकल्पानें दूषित न झालेले (नित्य) पवित्र लोक दिसतील. यास्तव, प्रिय लीले, वासना क्षीण होण्याकरितां प्रयत्न कर. त्या क्षीण झाल्या म्हणजे तूं जीवन्मुक्त होशील पण यावेळीं तुझें चित्त-तो गिरिग्राम पहावा-या इच्छेनें प्रतिबद्ध झालें आहे. त्यामुळें याक्षणीं तुझ्या हातून वासना-क्षयाकरितां अभ्यासही होणार नाहीं. चांगला व आत्मबोधही होणार नाहीं, यास्तव तो बोधचंद्र परिपूर्ण व शीतल होईतो तूं या देहास येथेंच ठेवून दुसरा लोक पहा.

लीला—माझ्या या देहास आपल्या आतिवाहिक देहाशीं मिळवून तूं कां नेत नाहींस ?

श्रीदेवी—अग खुळे, तसें जर करितां आलें असतें तर मीं एवढा वेळ तुझी उपेक्षा कां केली असती ? पण मांस-देह मांस-देहाशींच मिळूं शकतो. आई,

आगल्या मांस देहाच्या कंबरेवर आपल्या मुलीच्या मांस देहास उचलून घेते. व्यवहारिक कर्मांमध्यें चित्तदेहाशीं त्यांचा संबंध होऊं शकत नाहीं. ज्ञानी व अज्ञानी या दोन्ही प्रकारच्या लोकांच्या अनुभवानें सिद्ध झालेली वस्तुस्थितीच मी तुला सांगत आहे. हा वर किंवा शाप नव्हे.

लीला—लोकसिद्ध वस्तुस्वभाव जर बदलणें शक्य नाहीं, तर वासना क्षीण झाल्यावर आतिवाहिक भाव तरी कसा होईल ?

श्रीदेवी—ज्ञानाचा दृढ अभ्यास झाला असतां संसारवासना क्षीण होतात व त्यामुळें हा देहच आतिवाहिक होतो.

लीला—जीव आतिवाहिक देहानें परलोकीं जातो, व त्याचा मेलेला स्थूल देह येथें रहातो, हें सर्वांस ठाऊक आहे. तेव्हां एकाच देहाचें आतिवाहिक-भावानें जीवंत असणें व स्थूलभावानें मरणें एकाच वेळीं कसें संभवतें ?

श्रीदेवी—मरणसमयीं याच शरीरांत उत्पन्न होणारी ती आतिवाहिकता कोणाच्याही अनुभवास येत नाहीं. फार काय पण त्या मरणोन्मुख प्राण्यासहीं तिचें ज्ञान होत नाहीं. (पण ज्ञानाच्या दृढतेमुळें प्राप्त होणारी ही आतिवाहिक झाल्याच्या अनुभवास येते.) अज्ञानी पारलौकिक देह घेण्याकरितां मरत असतो. यास्तव तो आपल्या अज्ञानानें कल्पिलेल्या देहाच्या उपयोगीं आरंभास असलेल्या भूतमात्रांनीं परिवेष्टित होत्साता परलोकीं जातो. पण त्या मात्रांचा त्यास अनुभव येत नाहीं. त्यामुळें त्याची ती आतिवाहिक त्याच्या दृष्टीनें असून नसून सारखीच. त्याचा अज्ञानानें कल्पिलेला भूतमात्रांश (स्थूल अज्ञानदेह) मरून पडतो, असें जवळच्या लोकांस दिसतें. वस्तुतः पाहिल्यास हा देह मरत नाहीं व जीवंतही कधीं नसतो. मरण व जीवन ह्या स्वप्नाप्रमाणें भ्रांति होत. यास्तव तूं म्हणतेस तशी शंका घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. संकल्पानें बनविलेल्या पुरुषाचें मरण व जीवन जसें असत्य, तसेंच त्या शरीराचें मरण–जीवन असत्य भासतें, असें तूं समज.

लीला—देवि, तूं मला जें हें निर्मल ज्ञान सांगितलेंस तें ऐकून माझ्या चित्तास मोठी शांति प्राप्त झाली आहे. दृश्य खरें आहे अशी जी माझी इतके दिवस समजूत होती ती शिथिल झाली. आतां माझ्यावर उपकार करून तत्वाचा अभ्यास म्हणजे काय, तो कसा करावा, त्याची पुष्टि कशी होईल व तो पुष्ट म्हणजे दृढ झाल्यानें कोणता लाभ होईल, तें मला सांग.

श्रीदेवी—लीले, अभ्यासावांचून कांहीं सिद्ध होत नाहीं व अभ्यासाच्या योगानें सिद्ध होत नाहीं असेंही कांहीं नाही. आतां अगोदर अभ्यासाचें स्वरूप तुला सांगतें. श्रवणाच्या व मननाच्या योगानें निश्चित झालेलें तत्व आपल्या बुद्धीवर आरूढ व्हावें म्हणून त्याचेंच सतत चिंतन करणें; दुसऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या अनुभवाशीं आपला अनुभव जुळतो कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां त्यास आपलें तत्वज्ञान सांगणें; न कळलेला ज्ञानांश कळावा म्हणून बरोबरच्या योग्यास आपला अनुभव सांगून त्याचा ऐकणें व अशा रीतीनें त्या एका तत्वामध्येंच तल्लीन होऊन रहाणें यास अभ्यास म्हणतात. यांतील पहिल्या तीन उपायांनीं "तत्वाचा असंभव आहे" अशा स्वरूपाची जी असंभावना ती निवृत्ति होते व शेवटल्या उपायानें म्हणजे तदेकपरायण झाल्यानें—मी देह आहें; कर्ता आहें; ब्राह्मण, मनुष्य, ज्ञानी, काळा, गोरा आहें—इत्यादि विपरीत भावना नष्ट होते. दृढ वैराग्य हेंच त्याचें लक्षण आहे. वास्तव जे विरक्त महात्मे पुनर्जन्म घेण्याचा प्रसंग न यावा म्हणून मोठ्या प्रयत्नानें विषयवासनांचा क्षय करितात, ते या लोकीं धन्य होत. सर्व परिग्रहाचा (म्हणजे स्त्री, पुत्र, धन, गृह, इत्यादिकांचा) त्याग करणें, या सौंदर्यानें व वैराग्यरसानें युक्त असणाऱ्या ज्यांची मति आनंदाचा अनुभव घेत असते ते उत्कृष्ट अभ्यासी होत. (श्रवण, मनन इत्यादिकांत तत्पर होणें हेंही तत्त्वाभ्यासाचें लक्षण आहे, असें आतां देवी सांगते-) ज्ञाता व ज्ञेय यांचा अत्यंत अभाव व्हावा म्हणून युक्ति व शास्त्र यांच्या योगानें जे प्रयत्न करितात तेही ब्रह्माभ्यासीच होत. (तेथें युक्ति या शब्दानें केवळ प्रमाणाच्या व प्रमेयाच्या तत्त्वनिश्चयास अनुकूल असलेली युक्ति घ्यावी व शास्त्र या शब्दानें केवळ अध्यात्मशास्त्र घ्यावें.) हें दृश्य त्रिकालींही सत्य नाहीं, तर तें सदा म्हणजे वर्तमान कालींही मिथ्या (बाधित होणारें) आहे, असें वारंवार चिंतन करणें हाही ब्रह्माभ्यास आहे. हें दृश्य सत्य असणें संभवत नाहीं, असा बोध झाल्यामुळें राग-द्वेषादि दोष क्षीण होतात व मननाच्या योगानें विद्यावासना दृढ होते. नंतर त्यामुळें उत्पन्न होणारी जी आत्मप्रीति तोच ब्रह्माभ्यास आहे, दृश्य मिथ्या आहे, ही भावना दृढ झाल्यामुळें जो रागादिकांचा क्षय होतो तोच ज्ञानाच्या उपयोगी असतो. पण केवळ बलात्कारानें राग-द्वेषांचा निरोध करणें याला तप ह्मणतात. तो निरोध ज्ञानाच्या मुळींच उपयोगी नसून दुःख मात्र देतो. कारण अत्यसाक्षात्काररूप ज्ञान व ज्ञेय ब्रह्म यांसच दृश्यासंभय-बोध ह्मणतात. (कारण तशा बोधाच्या योगानें दृश्याचा असंभव आहे, असें निश्चित

होतें.) त्याच्या अभ्यासानें निर्वाण प्राप्ति होते. यास्तव अभ्यास मोठें फळ देणारा आहे. असो, याप्रमाणें चित्तांत विवेक सतत जाग्रत् ठेविल्यानें अविद्या आपल्या मोहसंज्ञक कार्यासह निवृत्त होते.

वाल्मिकि--राजा, मुनिवसिष्ठ रामचंद्रास असें सांगत आहेत तों भगवान् दिनकर अस्ताचलाच्या शिखरावर गेला व तें पाहातांच सर्व सभासद सायंकालीन नित्य कर्मानुष्ठानाकरित आपापल्या स्थानीं गेले. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालच्या सर्व अवश्य क्रिया संपवून त्या गुरु-शिष्यांचा रमणीय संवाद ऐकण्याकरितां ते मोठ्या उत्कंठेनें राजसभेंत आले. २२. येथें चवथा दिवस संपला.

सर्ग २३ वा.

(लीलेनें गिरिग्राम पाहाण्याच्या इच्छेनें, योगाच्या योगानें, स्थूल शरीराचा त्याग केला व नंतर त्या दोघीजणी त्या विस्तृत मंडपाकाशांत गेल्या, असें वर्णन या सर्गांत केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ--इतकें संभाषण करून त्या दोघीजणी समाधिस्थानीं जाऊन बसल्या. त्यावेळीं तेथील सर्व सेवकवर्ग स्वस्थ झोंप घेत होता. अंतःपुराचे सर्व दरवाजे घट्ट बंद करून टाकिले होते. त्या गृहांत चोहोंकडे सुवास सुटला होता; शवाच्या अंगावरील पुष्पें जशींच्या तशींच टवटवीत होतीं व बाहेरील सेवकवर्ग नगररक्षणाच्या कामांत दक्ष होता. असो; लीला व देवी यांनीं शवाजवळच आसनावर बसल्यावर चित्ताचे ऐकाग्र्य करण्याकरितां आपलें अंग निश्चल केलें व त्या चित्राप्रमाणें स्तब्ध होऊन राहिल्या. त्यांनीं सर्व चिंता सोडिल्या व इंद्रियांचा निरोध केला. त्याबरोबर त्या अत्यंत शांत, शुद्ध व स्पंदरहित झाल्या. त्यांस निर्विकल्पसमाधीची प्राप्ति होतांच बाह्यज्ञान होईनासें झालें. त्या देहादिअनात्म वस्तूंस विसरल्या. ऋतु बदलला असतां वेली पूर्व रसास सोडून नव्या रसानें जशा भरून जातात, त्याप्रमाणें त्या पूर्व वासनांचा त्याग करून अगदीं नव्या व शुद्ध झाल्या. मी व हें जग, यांचा असंभव आहे, असें त्यांस स्वानुभवानें समजतांच त्यांच्या मागचें दृश्य-पिशाच सुटलें. निष्पाप रामा, आह्मा अनुभवज्ञानानें युक्त असलेल्या पुरुषांना जसें दृश्य मृगजलासारिखें दिसतें तसें तें त्या सामाधींत असलेल्या स्त्रियांना सशाच्या शिंगाप्रमाणें असत् दिसलें.

(अर्थात् आम्ही दृश्यास पहात असूनही तें त्रिकालीं असत् आहे, असें जाग्रतींतही विवेकानें जाणतों. पण त्यांना समाधींत गेल्यावर मात्र तें असत् आहे, तें मुळींच नाहीं, असा अनुभव आला, असा याचा भाव.) कारण उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर जें नसतें तें वर्तमानसमयींहीं नसतें. यास्तव तें भासलें तरी व न भासलें तरी असत्च होय.

असो; त्यानंतर त्या दोघीही सूर्य, चंद्र इत्यादि सर्व साकार वस्तु व पृथ्वी, जल, तेज आणि वायु यांचा नाश झाल्यावर राहणाऱ्या एका शुद्ध आकाशाप्रमाणें अगदीं शांत व शुद्ध झाल्या. पण पुढील आकाशांत जातांना देवीचा केवल ज्ञानदेह होता व लीलेचा तिच्या ध्यान-ज्ञानानुरूप अज्ञानमिश्रित ज्ञानदेह होता. म्हणजे त्यांच्या ज्ञानाप्रमाणें त्यांच्या शरीरांत न्यूनाधिक ज्ञानसामर्थ्य होतें. पण त्या दूर आकाशांत गेल्या अशी जी त्यांची कल्पना झाली आहे ती खरोखरीच त्या, त्या देहांतून निघून, कोठें दूर गेल्या होत्या, म्हणून नव्हे; तर त्या शरारांतील हृदयापासून कंठापर्यंत टीच भर प्रदेशांत जो नाडीमार्ग आहे त्यांत आरूढ होऊन पूर्व संकल्पांच्या जाग्रत् झालेल्या संस्कारांच्या द्वारा त्यांची तशी कल्पना झाली. अर्थात् त्या टीचभर प्रदेशांतच त्यांना तें सर्व दिसलें. असो; त्या दोघी चिदाकाशरूपी झाल्या. त्यांचीं शरीरें आकाशांत फिरूं लागलीं. त्या सुंदर स्त्रियांस पुढें फार मोठें आकाश दिसलें. कारण विषयानुरूप व्यवहार करविणें हा विषयज्ञानाचा स्वभावच आहे. आपण आतां कोटि योजनें दूर उडून जाऊं या, असा चित्प्रधान-मानस-संकल्पवृत्तीनें त्यांनीं बेत केला व त्याप्रमाणें वस्तुतः त्या आपल्या अंतःपुरांतच असतांना पूर्व संकल्पाप्रमाणें त्या विस्तृत आकाशांत चिदाकाश शरीरानें गेल्या व तेथें एकमेकींस पहातांच त्या पूर्वीप्रमाणें मैत्रिणी झाल्या. (अर्थात् या पूर्वीचें त्यांचें सर्व ज्ञान व संकल्प स्वतंत्रपणें होत होते. पण ते एकसारखेच होत असल्यामुळें दोघींचा एकदम निर्देश केला आहे. वस्तुतः आकाशांत दूर उडून गेल्यावर त्यांची गांठ पडली.) (२३.)

सर्ग २४.

(अनंत विश्वांचें वैचित्र्य ज्याच्यामध्यें सांठविलें आहे, अशा आकाशाचें व त्यांतील त्या दोघींच्या मार्गाचें या सर्गांत वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—एकमेकींचा हात धरून त्या दोघीजणी आणखी वर गेल्या व त्यांनीं चांगलें निरीक्षण केलें. तेव्हां ज्याचा अंतर्भाग अतिशय निर्मल आहे असें, गंभीर, एका सागरासारिखें अतिशय वाढलेलें, जणुं काय कोमल, मंद वायूच्या स्पर्शानें सुख देणारें, शून्यतारूपी जलांत निमज्जन केल्यामुळें (बुडी मारिल्या कारणानें) अतिशय आल्हाद देणारें, सज्जनांच्या चित्ताहूनही शुद्ध व प्रसन्न आणि स्वतः भव्य आकाश त्यांना दिसलें. चारी दिशांतील मेरु-मंदारादि पर्वतांच्या शिखरावर असलेल्या निर्मल मेघांच्या उदरांतील (ह्मणजे मध्यभागीं असलेल्या) गच्चीवर त्या दोघींनीं जरा विश्रांति घेतली. गंधर्व व सिद्ध यांच्या गळ्यांतील मंदारादि पुष्पमाळांच्या सुवासानें मनोहर आणि जवळच्या चंद्रमंडलांतून निघाल्यामुळें अति शीतल व मंद अशा वायूमध्यें त्या रममाण झाल्या. एखाद्या कमलयुक्त सरोवरांत जसें स्नान करावें, त्याप्रमाणें वीजेनें युक्त असलेल्या व जलानें भरलेल्या मेघामध्यें त्यांनीं स्नान केलें. अनेक भूतलावरील हिमालय, विंध्याद्रि इत्यादि पर्वत हेच ज्यांतील कमलांच्या कांद्यापासून निघालेले अंकुर आहेत अशा दिशांमध्यें त्या यथेच्छ फिरल्या. वायूच्या वेगामुळें गंगेच्या प्रवाहांतून जे असंख्य बिंदु उडत होते त्यांत, हीं कारंजांनीं युक्त अशीं धारागृहेंच आहेत, अशा समजुतीनें त्या भ्रमण करूं लागल्या. त्यावेळीं त्यांच्या मस्तकावरील मेघमंडल, हा धारागृहाचा मंडपच आहे, असा त्यांस भास होणें अगदीं साहजिक होतें. असो; याप्रमाणें त्या विश्रांति घेत घेत आपल्या शक्तीप्रमाणें जात असतांना, एका शून्य प्रदेशीं, भुवनें व त्यांतील जन यांस उत्पन्न करण्याचें काम जेथें चाललें होतें, असें एक आकाश त्यांस दिसलें. एकट्या ज्ञप्तीनें हें आकाश पूर्वी पाहिलें होतें. पण त्या दोघींनीं मिळून तें आतांच पाहिलें. अर्थात् त्यांना तें अपूर्व आकाश दिसलें. अनेक संकटांनीं युक्त असलेल्या गर्भाशयादि असंख्य छिद्रांनीं तें भरलेलें होतें. अर्थात् तें आकाश (सर्व प्राण्यांच्या संसारदुःखाचें आश्रयस्थान) या जगासारख्या अनंत कोटी जगांनींही भरणार नाहीं, इतकें मोठें होतें. एकावर एक व उंच उंच अशा अनेक

व पृथक् पृथक् भूतलरूपी विचित्र अलंकाराकार विमानांनीं तें युक्त होतें. चोहोंकडून अंतरिक्षास भरून सोडणाऱ्या मेरु इत्यादि पर्वतांच्या पद्मराग-मणिमय तटांच्या प्रकाशामुळें त्याचें उदर कल्पांतींच्या ज्वालेसारिखें दिसत होतें. त्याच पर्वतांच्या मुक्तामय (मोत्यांच्या) शिखरांच्या प्रभेमुळें तें हिमालयाच्या सपाट भूमीप्रमाणें दिसत होतें. सुवर्ण पर्वताच्या कांतीमुळें तें सुवर्णस्थलाप्रमाणें चमकत होतें. त्याच पर्वताच्या हिरव्या रंगाच्या मरकत मण्यांच्या प्रकाशानें तें आकाश दूर्वांनीं युक्त असलेल्या भूमीप्रमाणें हिरवें झालें होतें. कोठें कोठें तर पहाणाऱ्यांच्या नेत्रांपुढील रूपाचा क्षय करण्यास संवकलेल्या अंधकाराच्या योगानें तें काळें दिसत होतें. क्वचित् स्थळीं पारिजात कल्पलतेच्या वनावर चंचल विमानांचें स्थान असल्यामुळें जवळून पहाणारास मंजरीच्या आकाराचा देखावा दिसे व दुरून पहाणारास तें वैडूर्यमणिमय भूतल आहे, असा भास होई. त्या आकाशांत मनोवेगानें जाणाऱ्या महासिद्धांनीं वायूच्या गतीस तुच्छ करून सोडिलें होतें. विमानांतील देवस्त्रियांच्या गानवाद्यादिकांमुळें तें घुमघुमत होतें. त्रैलोक्यांतील श्रेष्ठ भूतांच्या अनेक समूहांचा त्यांत एकसारिखा संचार चालला होता. त्यामुळें त्यांत एकच गर्दी उडाली होती. पण त्यांतील देव राक्षसांस दिसत नव्हते व राक्षस देवांस दिसत नव्हते. आवह, प्रवह इत्यादि वातभेद (भिन्न भिन्न वायु) विमानांच्या समूहास वाहून नेत होते. वेगानें चालणाऱ्या विमानांचा ध्वनि मेघध्वनीस अगदीं तुच्छ करून सोडीत होता. ग्रह,मेघ नक्षत्रें यांच्या प्रचारामुळें ज्योतिश्चक्र फिरत होतें.कोठें कोठें सूर्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या सामान्य योग्यांस सूर्यकिरणांच्या योगानें संताप झाल्यामुळें ते तें स्थान सोडीत होते. त्या आकाशांत अल्पस्वल्प विमानांस सूर्य जाळीत आहे व त्याच्या घोड्यांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या वाऱ्याच्या योगानें तीं उडत आहेत, असें त्या दोघीजणींस आढळलें. (म्हणजे सामान्य पुण्यसंचयामुळें प्राप्त झालेल्या विमानादि वस्तूंची तेथें फारशी दाद लागत नसे व त्यांचा इतर बलाढ्य शक्तींच्या योगानें नाश होई.) इंद्रादि लोकपाल व अप्सरासमूह यांच्या हातापायांच्या हालचालीमुळें तें चंचल असल्यासारिखा भास होत असे. देवींच्या अंतःपुरांत जाळलेल्या धूपाच्या योगानें देवलोकचा ऊर्ध्वभाग मेघाच्छादित अंतरिक्षाप्रमाणें दिसत होता. इंद्र, चंद्र, इत्यादि देवांच्या लोकांत (म्हणजे त्यांच्या त्यांच्या स्वर्गांत) बोलाविल्यामुळें मोठ्या गडबडीनें जाणाऱ्या अप्सरांच्या शरीरावरील भूषणें गळून त्या आकाशांत कोठल्या कोठें जात होतीं. पण इंद्रादिकांचें पाचरण येतांच आपल्या प्रिय अप्सराही आपणांस

सोडून तिकडे गडबडीनें जात आहेत, असें पाहून इंद्रादिकांप्रमाणें पूर्ण ऐश्वर्यानें युक्त नसलेले स्वर्गवासी सिद्ध, क्रोध व असूया यांनीं युक्त होत व त्यामुळें त्यांचें असलेलें तेजही नष्ट होई. पुढें तेजोनाशामुळें ते सिद्धही आकाशाप्रमाणेंच कृष्णवर्ण झाले आहेत, असें त्यांच्या अनुभवास आलें. (तेजोनाशक तमोगुणाच्या प्राबल्याप्रमाणें तें आकाश अंधकारमय होतें, असा याचा शब्दशः भावार्थ आहे.) बलाढ्य सिद्धांच्या समूहांच्या जाण्यायेण्यानें छिन्नभिन्न झालेल्या व त्यामुळें भीतीनें जवळच असलेल्या हियालयादिकांच्या शिखराचा आश्रय करणाऱ्या मेघांच्या योगानें त्या आकाशांतील पर्वत वस्त्रयुक्त असल्यासारिखे दिसत होते. कावळे, घुबडें, गिधाडें, भास इत्यादि पक्षी त्यांतून सैरावरा उडत होते. तरंगांच्या योगानें समुद्र जसा नाच करीत असल्यासारिखा भास होतो त्याचप्रमाणें नाचणाऱ्या डाकिणींच्या योगानें तें आकाशही नाच करीत आहे, असें त्यांस वाटलें. ज्यांचीं तोंडें कुत्रीं, कावळे, उंट, गर्दभ इत्यादिकांच्या तोंडांसारिखीं आहेत अशा योगिनी अणिमादि अष्टसिद्धींनीं संपन्न होत्या. त्यामुळें त्यांस पाहिजे ती वस्तु बसल्या ठिकाणींच मिळत असे. तरी सुद्धां त्या दूर जाऊन परत येत होत्या, व अशा त्या योगिनींच्या योगानेंही तें भरून गेलें होतें. लोकपालांच्या पुढेंच असलेल्या व अंधकाराप्रमाणें पहाणाऱ्यांच्या दृष्टीस निरोध करणाऱ्या धुरासारिख्या धूम्रवर्ण मेघरूपी मंदिरांत सिद्ध, गंधर्व इत्यादिकांच्या जोडप्यांनीं सुरतासिवास प्रारंभ केला आहे, तसें त्यांस दिसलें. त्या आकाशांतून जाणारे प्राणी स्वर्गांतील दिव्य गायन व दिव्य स्तुतिपाठ ऐकून मदनाकुल होत होते. एकसारिखें चालत असलेल्या ज्योतिश्चक्रांतील सूर्य व चंद्र यांच्या गतीवरून त्यांतील प्राणी शुक्ल-कृष्णपक्षादि कालविभागांचा निर्णय करीत होते. त्याच चक्राच्या एका सखल भागांतून गंगेचा प्रवाह वहात होता. देवांचीं लहान लहान अर्भकें हा सर्व चमत्कार पहाण्यांत अगदीं गढून गेलीं होतीं. त्या आकाशांत कोठें वज्र, चक्र इत्यादि शस्त्रांच्या देवता देहयुक्त होऊन संचार करीत आहेत; कोठें नारद, तुंबुरु गात आहेत; कोठें मोठमोठे मेघ वर्षाव करण्याकरितां जलाच्या योगानें स्वशरीर पुष्ट करीत आहेत; कोठें प्रलयमेघ गर्जना न करितां अगदीं मुके होऊन राहिले आहेत; कोठें उडणाऱ्या कज्जलपर्वताप्रमाणें काळेकुट्ट पण सुंदर मेघ पसरले आहेत; कोठें मेघांमध्यें विद्युत् चमकत आहे; कोठें ते वर्षाव करीत आहेत; कोठें निश्चल सागराप्रमाणें शून्यतारूपी जल शांत आहे; कोठें वायुरूपी नदीच्या प्रवाहांत मोठ-

मोठीं विमानें हेंच वाहणारें गवत व पानें आहेत; कोठें त्या आकाशाचा कांहीं भाग चंचल भ्रमरसमूहाच्या पृष्ठभागाप्रमाणें रमणीय दिसत आहे; कोठें तें पावसाळ्यांतील नद्यांच्या पाण्याप्रमाणें वायूच्या योगानें उडलेल्या धुळीमुळें धूसर दिसत आहे, व कोठें त्याचें अंग विमानस्थ देवांच्या प्रभेमुळें चित्रविचित्र झालें आहे, असें त्यांस दिसलें. कोठें मातृदेवतांचा समूह त्यांत अंतराळीं नृत्य करीत होता; कोठें मद्यप्राशनामुळें योगीश्वरींचा गण मत्त होऊन गेला होता; कोठें शांत समाधि लावून चित्तविश्रांतीचा अनुभव घेणाऱ्या मुनिजनांच्या योगानें तें व्याप्त होतें; कामक्रोधादि वेगांचा ज्यानें त्याग केला आहे अशा साधुचित्त-प्रमाणें तें कोठें सम व मनोहर दिसत होतें. कोठें तर गायन करणाऱ्या किन्नर, गंधर्व व देव यांच्या स्त्रियांच्या योगानें तें व्याप्त होतें; कोठें तें निश्चल नगरांनीं व्याप्त होतें व क्वचित् त्यांत चालणारीं नगरें दिसत होतीं. कोठें तें रुद्रपुरांनीं भरून गेलें होतें. कोठें मोठीं ब्रह्मपुरें होतीं; कोठें मायाकृत नगरें व कोठें भविष्यत् नगरें होतीं. कोठें भ्रमर करणारें अमृतपूर्ण चंद्ररूपी सरोवर होतें व कोठें देवांच्या शक्तीनें घनीभूत झालेलें जलमय सरोवर होतें. तें आकाश क्वचित् उदय पावणाऱ्या चंद्रानें युक्त होतें. कोठें सूर्योदयमय होतें कोठें तर त्यांत रात्र पसरली होती. कोठें तें सायं-कालीन सूर्य किरणांच्या योगानें कपिलवर्ण दिसत होतें. क्वचित् धुक्याच्या योगानें धूसुर झालें होतें व क्वचित् तें बर्फाच्छादित मेघयुक्त होतें. त्यांत क्वचित स्थलाप्रमाणेंच लोकपाल विश्रांति घेत होते. कोठें कोठें देव–दानवादि प्राणी खालींवर जाण्या–येण्यांत व्यग्र होते. सारांश येणेप्रमाणें तें आकाश अनेक प्राणी, अनेक क्रिया, अनेक पदार्थ, अनेक देखावे, असंख्य चमत्कार व अवर्णनीय शोभा यांनीं भरलेलें होतें. उंबराच्या फळांतील किड्यांप्रमाणें ज्यांतील प्राण्यांचा सर्व व्यवहार चालला आहे, अशा त्या चमत्कारिक आका-शास पाहून व त्यांतील वैभवास तुच्छ लेखून त्या दोघीजणी पुनरपि भूलोकीं जाण्यास तयार झाल्या. (२४.)

सर्ग २५.

(सप्त सागर, द्वीपें, आणि ब्रह्मांडावरणें यांनीं युक्त असलेलें एक अपूर्व भुवन त्यांनीं पाहिलें, असें येथें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, ज्ञप्तिदेवीच्या मनांत लीलेला जें भुवन दाखवावयाचें होतें त्या अपूर्व भुवनास (अर्थात् त्या इष्ट गिरिग्रामास) त्या दोघीजणी येऊन पोंचल्या व आकाशांतून खालीं उतरून त्यांनीं तें भूतल पाहिलें. (तें ब्रह्मांड पुरुषाचें हृदयकमल होतें, असें आतां वर्णन करितात.) तें भूतल ह्मणजे ब्रह्मांड–पुरुषाचें हृदयकमलच होतें. अष्ट दिशा ह्याच त्याच्या आठ मोठ्या पाकळ्या होत्या. पर्वत हींच त्यांचीं केसरें असून स्वसुवासानें तें भरलेलें होतें. नद्या हींच त्यांचीं उपकेसरें असून हिमकण हेच त्यांतील मकरंद–बिंदु होते. भोग्यवस्तूंतील गुण हेच त्याच्या देठांतील तंतु होत. ज्यांतून पाण्याचे पूर वहात आहेत अशीं पातालादि अधोभुवनें हींच ज्याच्या नालांतील छिद्रें आहेत, असें तें कमल सूर्याच्या प्रकाशानें शोभायमान होत होतें. तें मधुरादि अनेक रंगांनीं भरलेलें होतें. त्याच्यावरून हंस (सूर्य) भ्रमण करीत असे. रात्रौ त्याचा संकोच होत असे. पातालरूपीं पंका-(चिखला)-मध्यें निमग्न होऊन राहिलेला सर्पराज हेच त्याचें मृणाल (बिस) होत. जलापासून उत्पत्ति झालेली असल्यामुळें त्याचें आस्पद असा जो महासागर त्याच्या कंपामुळें त्याचींही दिशारूपी दलें कंपायमान होत असत. दैत्य व दानव हेच त्यांतील कंटक होते. असो; अशा त्या कमलाची जंबुद्वीपसंज्ञक विस्तृत कर्णिका होती. नद्या हींच तिचीं मुख्य केसरें असून नगरें व ग्राम हीं गौण केसरें होतीं. सात कुलपर्वत हींच तिचीं सुंदर बीजें असून त्यांच्या मध्यभागीं असलेल्या उंच महामेरुनामक बीजानें तर तिचें अंतरिक्ष व्यापून टाकिलें होतें. अनेक सरोवरें हेच त्याच्यावरील दवाचे बिंदु होते. वन व इतर स्थल यांतील धूळ हाच त्या कमलाचा पराग होय. त्या कर्णिकेच्या चारी बाजूंस ठिकठिकाणीं मंडलें करून त्यांत रहाणारे लोक हेच त्यावरील किडे होते. शेंकडों योजनें लांब असलेल्या व प्रति चंद्रोदयास वृद्धिंगत होणाऱ्या चारी दिशांतील अष्टदिक्पालांसह चार समुद्ररूपी मोठ्या भ्रमरांनीं तें व्याप्त असून नऊ भावांनीं त्याचे नऊ विभाग करून तें वाटून घेतलें होतें. तें अनेक योजनें विस्तीर्ण असून धुळीनें भरलेलें होतें. सारांश, येणेंप्रमाणें तें भूमंडल अनेक देश, अनेक लोक, अनेक स्थावर

पदार्थ व अनेक चमत्कारिक देखावे यांनीं भरून गेलें होतें. तें क्षीरसागरानें चोहों बाजूंनीं परिवेष्टित असून त्याचें प्रमाण जंबूद्वीपाच्या दुप्पट होतें. त्याच्या पलीकडे (सभोंवार) कंकणाकृति शाकाख्य द्वीप होतें. त्यास नूतन, मधुर व शीत क्षीरसागरानें व्यापिलें होतें. त्याच्या पलीकडे कुशद्वीप असून त्यासही पूर्व समुद्राप्रमाणेंच कंकणाकृति दधिसमुद्रानें वेष्टिलें होतें. त्याच्या पलीकडे क्रौंच; द्वीप असून तें घृतसागरानें परिवेष्टित होतें. त्याच्या पुढें शाल्मली द्वीप असून तें पापपूर्ण व सुरासागरानें वेष्टित होतें. त्याच्या पलीकडे गोमेदद्वीप असून तें इक्षु-इस सागरानें परिवेष्टित होतें; व शेवटीं मधुर जलाच्या सागरानें परिवेष्टित असलेलें पुष्करद्वीप होतें. त्याच्यापुढें भयंकर पातालादि लोक लागतात. सर्वांच्या मध्यभागीं असणाऱ्या जंबुद्वीपामध्यें चाललेले अनेक चमत्कार त्याच्या दृष्टीस तेव्हांच पडले. त्यांत कोठें काजळासारिखे काळे कुट्ट मेघ दिसत असून त्यांतूनच क्षणप्रभा (वीज) चमकत आहे, कोठें उष्णता मी ह्मणत आहे, व त्यामुळें नदी, नाले इत्यादिकांतील जल सुकून गेलें आहे; कोठें असह्य वर्षाव होत असून नद्या भरून वहात आहेत; कोणी हंसत आहेत; कोणी रडत आहेत; कोणी उदासीन होऊन शांतमनानें परमेश्वराचें ध्यान करीत आहेत; कोणी विक्षिप्त मनानें प्रवृत्तींत गुंग झाले आहेत; कोणी कलह करीत आहेत; कोणी प्रत्यक्ष हिंसेसारखीं भयंकर राक्षसी कामें करीत आहेत; कोणी भोजन करीत आहे; कोणी तें मिळविण्याच्या उद्योगांत आहे; कोणी मोठ्या प्रयत्नानें भक्ष्य मिळवून त्याचा उपभोग घेणार, इतक्यांत दुसरा कोणी बलाढ्य त्याच्या तोंडांतून तें हिसकून घेत आहे, व त्यामुळें तो निर्बल प्राणी आक्रोश करीत आहे; कोठें मोठमोठीं अरण्यें आहेत व त्यांतील प्राणी आपापल्या स्वभावानुरूप चेष्टा करीत आहेत; कोठें खरीं व कोठें मृगजळाचीं मोठमोठीं सरोवरें आहेत; कोठें दिवस आहे; कोठें रात्र आहे; कोठें चंद्राचा प्रकाश भुवनास प्रकाशित करीत आहे; कोठें अंधकारानें त्यास आपल्या पोटांत सांठविलें आहे; कोठें सायंकाळ होत असून त्यावेळची शोभा नेत्रास आनंद देत आहे, तर कोठें प्रातःकाल होत आहे; कोठें मोठमोठीं नगरें आहेत; कोठें लहान ग्राम आहेत; कोठें पर्वतांच्या रांगा लागलेल्या असून त्यांतून अनेक नद्या वहात जाऊन समुद्रास मिळत आहेत आणि कोठें शांत व गंभीर देखावा दिसत असून क्वचित अगदीं त्याच्या उलट प्रकार अनुभवास येत आहे. सारांश, येणेप्रमाणें समुद्र-

पर्वत, अरण्यें, लोकपाल, आपापल्या अविद्याकाम–कर्मांप्रमाणें सुख–दुःखादि फलभोग घेणारे नानाप्रकारचे असंख्य स्थावर, जंगम, स्थलचर व जलचर जीव यांनीं व्याप्त असलेलें तें भूतल पाहून लीला लागलीच त्या भूलोकीं असलेल्या आपल्या मंदिराधारास म्हणजे गिरिग्रामास प्राप्त झाली. (२५.)

सर्ग २६.

(लीलेनें आपल्या गृहांत आपल्या लोकांस पाहिलें; त्यांचा विलाप ऐकिला व त्यांच्यावर अनुग्रह केला, असें आतां वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रामा, त्या दोघी सुंदर स्त्रिया पद्मराज्याच्या आधारभूत ब्रह्मांडमंडलांतून निघून वर वर्णन केल्याप्रमाणें दुसऱ्या ब्रह्मांडमंडलास येऊन पोंचल्या. त्यांतच त्या वसिष्ठ ब्राह्मणाचें स्थान होतें. नंतर त्या दोघी सिद्ध स्त्रियांस त्याचें इष्ट गृह दिसलें. तेथील कोणाही प्राण्याच्या दृष्टीं न पडतां त्यांनीं त्या ब्राह्मणास्पदाचें निरीक्षण चालविलें. त्यांतील सर्व दासी चिंतातुर होत्या. स्त्रियांचीं मुखें अश्रूंनीं भिजून गेलीं होतीं. त्या सर्वांचीं वदनें निस्तेज दिसत होतीं. स्त्रियांच्या मुखचंद्रावर हळद, कुंकूं, काजळ, इत्यादिकांतील एकही शुभ लक्षण नव्हतें. तें अगस्त्यमुनीनें पिऊन टाकिलेल्या समुद्राप्रमाणें व उत्सवशून्य नगराप्रमाणें शून्य दिसत होतें. ग्रीष्म ऋतूंतील उष्णतेनें वाळून गेलेल्या उपवनाप्रमाणें; वीज पडल्यामुळें जळलेल्या वृक्षाप्रमाणें; वायूनें उडविलेल्या मेघाप्रमाणें; दंवाच्या योगानें ग्लान झालेल्या कमळाप्रमाणें, किंवा तेल–वात संपलेल्या दीपाप्रमाणें तें गृह दुर्दश (ज्याच्याकडे पाहवत नाहीं असें) झालें होतें. गृहस्वामीच्या वियोगामुळें मेल्यासारखेंच झालेलें तें गृह पाहून लीलेच्या चित्तांत दयेचा प्रादुर्भाव झाला. प्रत्यक्ष दर्शन देऊन आपण या दीन व दुःखी प्राण्यांवर अनुग्रह करावा, असें तिच्या मनांत आलें. शुद्ध ज्ञानाचा थोडासा अभ्यास केल्याकारणानें व ज्ञप्तिदेवीच्या कृपेमुळें ती देवांप्रमाणें सत्यसंकल्प व सत्यकाम झाली होती; म्हणजे तिचा प्रत्येक संकल्प व इच्छा सफल होत असे. पापी प्राण्यांचे संकल्प व इच्छा केवल सफल होत नाहींत, इतकेंच नव्हे; तर त्यांच्या उलट फल मिळत असतें. असो; सत्यसंकल्प लीलेनें मला व या माझ्या प्रिय देवीला हे माझे बांधव सामान्य स्त्रीस्वरूपानें पाहोत, असें मनांत

आणतांच त्या गृहांतील सर्व लोक त्यांस लक्ष्मी व गौरीप्रमाणें पाहूं लागले. त्यांच्या तेजानें त्या मृततुल्य गृहास शोभा आली. त्यांनीं आपल्या गळ्यांत पायांपर्यंत लोंबणाऱ्या नानाप्रकारच्या ताज्या फुलांच्या माळा घातल्या आहेत, असें तेथील लोकांस दिसलें. त्यामुळें सर्व उपवनास सुवासित करून सोडणाऱ्या या दोघी वसंतलक्ष्मीच तर नसतील, अशी त्यांस शंका आली. सर्व औषधिवनें व ग्राम यांस रसायनाच्या योगानें भरून सोडणाऱ्या व सर्वांस आह्लाद देणाऱ्या या दोन चंद्रकलाच असाव्यात, असा कित्येकांनीं तर्क केला. त्यांचे केंस काळेभोर व लांब होते. नेत्र हरिणींच्या नेत्रांप्रमाणें गरगरीत व पाणीदार होते. त्यांची अंगकांति सुवर्णरसाप्रमाणें होती. त्या लावण्याच्या जणुं काय खाणीच होत्या. त्यांचे तळहात रक्तकमलाप्रमाणें लाल होते. तळपाय कोमल पल्लवाप्रमाणें होते व त्यांच्या प्रेमपूर्ण दृष्टीनेंच तेथील लोक अमृतवृष्टीप्रमाणें तृप्त होत होते. असो; अशा प्रकारच्या त्या दिव्य स्त्रियांस पहातांच, दुःखानें व्याकुळ झालेला त्या ब्राह्मणाचा ज्येष्ठशर्मानामक पुत्र गृहांतील सर्व लोकांसह उठून उभा राहिला व "तुम्हां वनदेवतांस नमस्कार असो," असें म्हणून त्यानें त्यांच्यावर पुष्पें उधळलीं व त्यांच्या चरणांवर पुष्पांजलि वाहिली. नंतर ज्येष्ठशर्मादि ते सर्व म्हणाले-'अहो वनदेवींनों, आमच्या दुःखनाशार्थ आलेल्या तुमचा जय-जयकार असो; परदुःखनिवारण करणें हेंच प्रायः सज्जनांचें स्वकर्म अथवा ब्रीद असतें.' त्यावर त्या देवी मोठ्या आदरानें म्हणाल्या-'तुमच्या दुःखाचें कारण काय आहे? तुम्ही सर्व अशीं दुःखी कां?' तें ऐकून ज्येष्ठशर्मादिकांनी आपल्या दुःखाचें कारण, असें सांगितलें:--

"जननी, काय सांगावें? या गृहांत एक ब्राह्मणाचें प्रेमळ दांपत्य होतें. तें सर्व अतिथींचें आतिथ्य करणारें, कुलाची वृद्धि करणारें व द्विजमर्यादेचें आधारभूत, असें होतें. पण पुत्र, पशु, बांधव इत्यादि सर्वांचा त्याग करून तीं दोघेंहीं आमचीं आईबापें स्वर्गास गेलीं. त्यांच्या वांचून आम्हांस हें त्रिभुवन शून्य वाटत आहे. (प्रत्येक प्राणी आपल्या चित्ताप्रमाणें जगास पहातो. आनंदी सर्व जग आनंदपूर्ण आहे, असें पहातो; दुःखी सर्व जगास दुःखी समजतो; व लोभ्यास सर्व प्राणी लोभी दिसतात. या न्यायानें आतां ज्येष्ठशर्मा वर्णन करीत आहे.) अहो, हे पक्षी या घरावर बसतात व त्यांस आमच्या पित्याची आठवण झाली कीं, ते आपलीं शरीरें आकाशांत फेंकून देतात आणि पंखांच्या

योगानें आपल्या चित्ताची तळमळ व्यक्त करून मधुर स्वरानें त्यांच्याकरितां रडतात. हा पर्वत त्यांच्या करितां रडूं लागला म्हणजे त्याच्या गुहारूपी मुखां-तून गुरगुर असा मोठा ध्वनि निघूं लागतो. केव्हां केव्हां त्याच्या नेत्रांतून निघा-लेले अश्रु-प्रवाह नदीरूपानें त्याच्या अंगावरून खळखळ वाहूं लागतात. त्यांच्या आपत्तीमुळें दिशा धूसुर झाल्या आहेत. हा सर्व ग्राम आक्रोश करून मस्तकताडणादिकांच्या योगानें शरीरास छिन्नभिन्न करून घेत आहे व त्यांतील सर्व लोक उपवासानें व्याकुळ होऊन मरणोन्मुख दिसत आहेत. प्रातःकाळीं येथील वृक्षही अश्रु ढाळीत असतात व त्यांचा टप-टप असा ध्वनि कोणालाही सहज ऐकूं येतो. रात्रिसमयीं लोकांची रहदारी कमी झाली कीं, रथ्याही (राजमार्गही) एकाद्या आनंदरहित व शून्यचित्त विधवेप्रमाणें होऊन जाते. या उपवनांतील वेलीही कोकिळा, भ्रमर इत्यादिकांच्या द्वारा आक्रोश करितात व आपल्या पल्लवरूपी हस्तांनीं स्वशरीरास ताडण करितात. आमच्या मातापितरांच्या मरणानें दुःखी झालेले हे जलप्रवाहही आपल्यां शरी-रांस शतधा छिन्नभिन्न करण्याकरितां पर्वताच्या कड्यांवरून खालीं घालवून घेत आहेत. नद्या समुद्रांत जीव देण्याकरितां मोठ्या वेगानें निघाल्या आहेत. सारांश आमच्या आईबापांकरितां या लोकांच्या प्रत्येक वस्तूस दुःख झालेलें असून त्यांच्या गमनानें देवलोकीं मात्र मोठा उत्सव होत आहे. कारण तेथें गायन, नृत्य, वादन इत्यादि सर्व मोठ्या प्रमाणावर चाललें आहे. यास्तव, अहो देवींनों, आमचा शोक नष्ट होईल, असा कांहीं उपाय करा. मोठ्या शक्तींचें दर्शन कधींही निष्फळ होत नसतें." ज्येष्ठशर्म्याचें हें भाषण ऐकून लीलेस फार दया आली व तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याच्या शरीरावरून हात फिरविला. त्याबरोबर त्याचें दुःख, दुर्भाग्य व संकट नाहींसें झालें. त्याच्या प्रमाणेंच त्या गिरिग्रामांतील इतर सर्व जनही दुःखादिरहित व देवांप्रमाणें तृप्त झाले.

श्रीराम—महाराज, पण त्या लीलेनें म्हणजेच त्या ज्येष्ठशर्म्याच्या आईनें त्याला पूर्वरूपानें दर्शन कां दिलें नाहीं ? ज्ञानाभ्यासाच्या योगानें सत्यसंकल्प झालेल्या तिला तसें करितां येणें अशक्य नव्हतें.

श्रीवसिष्ठ—होय. तिला तसें करितां आलें असतें. पण प्रपंच मिथ्या कसा ह्याचा निर्णय करण्याकरितां ती तेथें आलेली होती. पुत्रस्नेहामुळें तिचें तेथें आगमन झालेलें नव्हतें. हा पुत्रादि प्रपंच मिथ्या आहे, असा निश्चय झाल्या-

वर, हा आपला पुत्र आहे, असें वाटून त्याच्याविषयीं प्रेम असणेंही शक्य नव्हतें. तत्वज्ञानाच्या योगानें मूलाज्ञानाचा बाध झाल्यावर वर्तमान शरीराहून निराळें भौतिक शरीर घ्यावें लागत नाहीं, असा नियम आहे. म्हणून तिनें पूर्व शरीर घेतलें नाहीं. जो कोणी अज्ञानाच्या योगानें मिथ्या पृथ्व्यादि संघातास सत्य समजतो, त्याचें अद्वितीय व शुद्ध चैतन्याकाश पिंडरूपतेस धारण करितें. पण जो तत्वज्ञ असतो त्याचें चिदाकाश देहरूप होत नाहीं. बालकास अंधारांत असलेला पुरुषच वेताळ आहे, असा भ्रम होतो. हें स्वप्न आहे, असें समजतांच स्वप्नांतील सर्व पदार्थ जसे असत्य ठरतात, त्याप्रमाणें तत्वज्ञान झालें असतां पूर्वी जाग्रतींत सत्य वाटणारे पदार्थही असत्य आहेत, असा निश्चय होतो. ज्याचें मस्तक फिरलें आहे, अशा मूर्खास पृथ्वीही आकाशासारखी भासते. फार काय, पण शहाण्यांना सुद्धां भिंतीवर दरवाज्याचें चित्र काढून त्यांत उघड्या दरवाजाची छाया चांगल्या रीतीनें दाखविलेली असल्यास द्वाराचा भ्रम होऊन ते त्यांत शिरूं लागतात. स्फटिकाच्या भिंतकिडे पाहून तर आम्हीं सुद्धां पुष्कळ वेळां फसलेले आहों. स्वप्नांत, जें नगर असतें तें भयंकर अरण्य अथवा शून्य स्थळ भासतें. स्वप्नांतील मिथ्या स्त्रिया पाद-संवाहनादि सर्व क्रिया बरोबर करितात, असा अनुभव येतो; सारांश प्राण्याच्या चित्ताप्रमाणें वस्तु भासतात. जी सत्य असते ती असत्य वाटते व जी असत्य असते ती सत्य आहे, असा त्यास भ्रम होतो. आकाशांत "तो पहा पर्वत; हा पहा हत्ती" इत्यादि जी जी कल्पना अज्ञ करितो, त्या त्या प्रमाणें त्याला तेथें आकार भासूं लागतात. मूर्च्छेंत परलोकही प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. भ्यालेले लोक, मत्त झालेले लोक, अर्ध निद्रित व अर्धजागृत् लोक व नौकेंत बसलेले उतारु, प्रायः वस्तुस्थितीच्या उलट प्रकार पहात असतात. त्यांच्या वासनेप्रमाणें व दृढ अभ्यासाप्रमाणें त्यांस अनेक आकार भासतात. परमार्थतः एक वस्तु मुळींच नाहीं, असा त्यांचा दृढ निश्चय झालेला असतो. पण लीलेला पृथ्वी इत्यादि वस्तु सत्य नाहींत, अज्ञानामुळें चिदाकाशच त्या त्या आकारानें भासतें, असें साक्षात् ज्ञान झालें होतें. ज्याला सर्व ब्रह्ममय दिसूं लागलें आहे, त्या मुनिवर्यास हा माझा पुत्र, हा माझा आप्त, ही माझी स्त्री, ही माझी संपत्ति इत्यादि विकल्प कसे, केव्हां व कां होतील? आरंभीं दृश्य उत्पन्न झालेलें नाहीं; तें उत्पन्न न होतांच व्यर्थ भासत आहे, असें ज्यास समजलें आहे, त्याला इष्ट वस्तूविषयीं इच्छा व अनिष्टाविषयीं द्वेष कसा वाटणार? असें जर आहे, तर

लीलेनें ज्येष्ठशर्म्याच्या अंगावरून हात कां फिरविला, म्हणून विचारशील तर सांगतों–तिनें जो त्यास हस्तस्पर्श केला तो पुत्रप्रेमामुळें नव्हे. तर त्या ज्येष्ठशर्म्याच्या भावी कल्याणाकरितां उन्मुख झालेलें त्याचें पूर्व पुण्य व फलदात्या ईश्वराचें ज्ञान यांनीं युक्त असलेल्या सर्वाधार चितिशक्तीचेंच तें विवर्तरूप फल होय. सारांश वस्तुतः आकाशाहूनही अति सूक्ष्म व अति शुद्ध असलेला हा बोध पूर्वी जसें चिंतन करितो तसाच तो तात्काळ होतो. राघवा, सर्वत्र तोच पदार्थसमूहरूप होत असतो व स्वप्नामध्यें भासणाऱ्या नगरांत या सिद्धांताचा उत्तम अनुभव येतो (२६.)

सर्ग २७ वा.

(विस्मित झालेली लीला पुनरपि पतीच्या दर्शनाकरितां उत्सुक झाली, ज्ञप्तीनें तिला बोध केला, तेव्हां मागच्या अनेक जन्मांचें स्मरण होऊन तिनें त्याचें वर्णन केलें, असें जेथें सांगितलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, वर सांगितल्याप्रमाणें ज्येष्ठशर्म्यावर अनुग्रह करून त्या दोघी दिव्य स्त्रिया त्या ब्राह्मणाच्या गृहांतील मंडपाकाशांत–जेथें होत्या तेथेंच–गुप्त झाल्या. तो चमत्कार पाहून आम्हांस वनदेवींनीं मोठी कृपा केली, असें समजून तेथील आबाल–स्त्रीपुरुषांनीं शोकाचा त्याग केला; चित्त शांत केलें व तीं सर्वजणें आपापल्या गृह-कृत्यांत निमग्न झालीं. (लीलेच्या नूतन सर्गाप्रमाणें ब्राह्मणास मरून जरी अनेक वर्षे झालीं होतीं, तरी मागें देवीनें सांगितल्याप्रमाणें त्या दांपत्यास मरून यावेळीं आठच दिवस झाले होते. त्यामुळें लीलेला तेथील सर्वांचें दुःख ताजेंच होतें, असा अनुभव आला व तिच्या अनुग्रहामुळें शांतचित्त होऊन गृहस्वामीच्या मरणानंतर एक आठवड्यानें ते सर्व पुनरपि आपापल्या धंद्यास लागले.) नंतर इतर जनांच्या दृष्टीनें अंतर्धान पावलेल्या व आश्चर्यानें तस्ध झालेल्या आकाशरूपी लीलेस आकाशरूपी देवी असें म्हणाली.

श्रीराम—पण गुरुराज, त्या दोघींचे देह सांकल्पिक होतेना? मग त्या सांकल्पिक वस्तूंचें त्या दोघींस परस्पर ज्ञान कसें झालें? व त्या एकमेकींशीं कशा बोलूं लागल्या? मी आपल्या संकल्पानें एखादा आकार बनविल्यास त्याचें दुसऱ्या कोणास ज्ञान होत नाहीं व दुसऱ्याच्या सांकल्पिक आकाराचें मला कधीं ज्ञान होत नाहीं!

श्रीवसिष्ठ—व्यवहारामध्यें सर्वदाच असें होत नाहीं, हें खरें; पण ज्यांच्यावर देवतांचा अनुग्रह होतो त्या दोघांचा स्वप्नामध्यें परस्पर संवाद होतो व तो खराही ठरतो. पुराणांत उषा व अनिरुद्ध यांच्या स्वप्नांतील संभाषणाचें वर्णन आहे व तेंच पुढें सत्य ठरलें आहे. लौकिकांतही उत्तम भक्तांस स्वप्नांत अनेकदां साक्षात्कार होतात व ते पुढें खरे ठरतात, असेंही आपण पहातों. त्याप्रमाणेंच समानसंकल्पामुळें त्यांचा परस्पर वार्तालाप होणें अगदींच अशक्य नाहीं. शिवाय त्यांच्यामध्यें दैवी सामर्थ्य आलेलें असल्यामुळें स्थूल देह, इंद्रियें, इत्यादिकांच्या सहायावांचून स्वप्नाप्रमाणें त्या संभाषणादि करूं शकल्या. असो.

श्रीदेवी—लीले, तुला जें समजावयास पाहिजे होतें तें समजलें आहे व जें पहावयाचें होतें त्याचेंही तुला दर्शन झालें आहे. अशाप्रकारची ही ब्रह्मसत्ता आहे. आतां आणखी तुला कांहीं संशय राहिला आहे का?

लीला—देवि, माझ्या मृत पतीचा जीव जेथें राज्य करीत आहे त्या नूतन राज्यांत मी पूर्वीं गेलें होतें. पण तेथें मला कोणीं पाहिलें नाहीं व या सृष्टींत सर्वांनीं पाहिलें, याचें कारण काय?

श्रीदेवी—वत्से, त्यावेळीं तुला अभ्यासाचें बळ नव्हतें. त्यामुळें तुझा द्वैताविषयींचा निश्चय नाहींसा झाला नव्हता. अद्वैत तत्वामध्यें भेद पाडणाऱ्या अविद्येचा उच्छेद होऊन द्वैतसंकल्प जोंपर्यंत अद्वैतरूप झालेला नसतो तोंपर्यंत सत्यसंकल्पत्वादि अद्वैत कर्में कशी होणार? त्यावेळीं लीलेचा देहच मी आहें, असा तुझा दृढनिश्चय होता. त्यामुळें तुला सत्यसंकल्पत्वाची प्राप्ति झालेली नव्हती. आतां तो निश्चय समूळ नाहींसा झाल्यामुळें तूं सत्यसंकल्प झाली आहेस त्याच्याच प्रभावानें 'मला हा ज्येष्ठशर्मा पाहूं दे,' असें तुझ्या मनांत येतांच त्यानें तुला पाहिलें. आतां जर तूं आपल्या पतीच्या जीवाच्या त्या नव्या राज्यांत गेलीस व 'मला हे पहोत' असा संकल्प केलास, तर तुझा त्यांच्याशीं पूर्वींप्रमाणेंच व्यवहार होईल.

लीला:—जननि, या प्रत्यक्ष दर्शनाच्या योगानें व तुझ्या उपदेशानें मला जें पूर्वीं 'असें कसें संभवेल' म्हणून वाटत होतें, तें आतां वाटेनासें झालें आहे. मला आतां त्याविषयीं शंका मुळींच राहिलेली नाहीं. याच मंदिराकाशांत माझा पति ब्राह्मण होता. यांतच तो मरून पद्मसंज्ञक राजा झाला. याच आकाशांतील त्याच्या संसारामध्यें त्या भूमंडलांतील प्रसिद्ध राजधानींत

मी त्याची राणी होतें. यांतीलच त्या अंतःपुरांत तो मरण पावला व याच आकाशांतील त्या अंतःपुराकाशांत तो पुनः भूपाल झाला. तात्पर्य सर्व वस्तूंचें अधिष्ठानभूत जें पारमार्थिक व कूटस्थ (निर्विकार) ब्रह्म, त्याच्या ठायीं ह्या सर्व विकार कल्पित आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें खरोखरच तो या मंडपाकाशांत राहिलेला आहे. एकाद्या करंड्यामध्यें जसे मोहरीचे अनेक दाणे असावेत त्याप्रमाणें याच गृहाकाशांत सर्व ब्रह्मांडभूमि आहेत. माझ्या पतीचें तें मंडळ सदा माझ्या अगदीं जवळच आहे, असें मला वाटतें. पण वस्तुतः तें एका बाजूस असावें, असें माझें अनुमान आहे. करितां, हे देवि, तें मला समोर दिसेल असें कर.

श्रीदेवीः--(हंसून) लीले, या मंडपाकाशांत तुझ्या पतीचीं तीनच मंडलें (शरीरें) आहेत असें तूं समजूं नकोस. तर मागच्या व पुढच्या असंख्य पतींचीं शरीरें या आकाशांत आहेत व त्यांनीं अनेक भूतलें व्यापिलीं आहेत. तेव्हां त्यांतील तुला कोणतें दाखवूं, तें सांग. (ह्मणजे ब्राह्मण, पद्म व त्याचा जीव यांतील एकाद्याचें शरीर पहावें असें तुला वाटतें, कीं, त्यांच्या मागील-पुढील पतींच्या शरीरांतील एकादें पहाण्याची तुझी इच्छा आहे ?) जवळच्या या तिघांतील ब्राह्मण शरीराचें भस्म झालें आहे. पद्माचें शरीर अंतःपुरांतील पुष्पांच्या ढिगाखालीं शवरूपानें राहिलें आहे, व त्याच्या जीवाचें नवें शरीर या संसारमंडलांत राजा झालें आहे. तो मोठ्या संसार-सागरांत पडून त्यांतील भोंवऱ्यांत गरगर फिरत आहे. भोगरूपी लाटांमध्यें सांपडून व्याकुळ होत आहे. त्यामुळें त्याची बुद्धि मलीन झाली आहे. बुद्धीच्या कालुष्यामुळें त्यांत प्रतिबिंबित झालेलें चैतन्यही जाड्यानें शिथिल झालें आहे. नाना प्रकारचीं विचित्र व अतिकठिण राजकार्यें करीत असूनही तो जडतेमुळें संसार-भ्रमांत निजून राहिला आहे. तो त्यांतून मुळींच जागा होत नाहीं. उलट मी ईश्वर आहें; मी भोगी आहें; मी सिद्ध आहे; मी बलवान् आहें; मी सुखी आहें; असें तो बरळत असतो ! पण त्याच संकल्परज्जूच्या योगानें आपण अधिकाधिक बांधले जात आहों, हें त्याच्या ध्यानांत येत नाहीं. तात्पर्य तो अविद्या-परतंत्र झाला आहे. यास्तव, हे सुंदरि, वात्या (वावटळ) जशी एका उपवनांतील मनोहर गंधास दुसरीकडे क्षणार्धांत नेते, त्याप्रमाणें मी तुला कोणत्या पतीकडे नेऊं तें सांग. कारण, वत्से, तो अन्यसंसार व अन्य ब्रह्मांडमंडप आहे. ह्या सर्व व्यवहार-परंपरा निरनिराळ्या पसरल्या आहेत. या मंडपाकाशांत हीं संसार-मंडलें अगदीं

आपल्या जवळ (बाजूस) आहेत, असें जरी वाटलें तरी त्यांत अनेक कोटी योजनें अंतर आहे. (पति, स्त्री, पुत्र इत्यादि संसारांतील माणसांचीं शरीरें अगदीं जवळ जवळ असतात. पण पतीस पत्नीच्या व पुत्राच्या शरीरांत, पत्नीस पतीच्या व पुत्राच्या शरीरांत आणि पुत्रास त्यांच्या शरीरांत जावयाचें झाल्यास तें किती कठिण आहे, याची कल्पना करावी. म्हणजे देवीचें हें भाषण चांगलें लक्षांत येईल.) पारमार्थिक दृष्टीनें जर तूं पाहिलेंस तर या सर्व संसार-मंडलांचें पारमार्थिक स्वरूप हें मंडपांत असलेलें चिदाकाशच आहे, असें तुला समजेल. त्या मंडलामध्यें कोट्यावधि मेरु व मंदार पर्वत राहिले आहेत. सूर्याच्या किरणामध्यें (झरोक्यांतून पडलेल्या कवडशामध्यें) जसे असंख्य त्रसरेणु (परमाणूसारखे तरंगत असलेले कण) असतात, त्याप्रमाणें या महाचैतन्याच्या एकेका अत्यंत अत्यंत-सूक्ष्म अंशामध्यें संसारसमूह सहज रहातो. तुला प्रत्यक्ष दाखविलेल्या या ब्रह्मांडाप्रमाणेंच जरी हीं दुसरीं सर्व ब्रह्मांडें अनेक समुद्र, द्वीपें, पर्वत, चतुर्दश भुवनें इत्यादि मोठमोठ्या पदार्थांच्या योगानें फार मोठीं झालीं आहेत तरी या चैतन्याशीं त्यांची तुलना करून पाहूं लागलें असतां त्यांतील प्रत्येक ब्रह्मांड वडाच्या लाल फळांतील अगदीं सूक्ष्म बीजा एवढेंही आहेसें वाटत नाहीं. अंतरिक्षांत नानाप्रकारच्या रत्नांचीं प्रतिबिंबें पाडिलीं असतां जसा तेथें वनाचा भास होतो त्याप्रमाणें अविद्याप्रयुक्त दृढभावनेमुळें, वस्तुतः पृथ्व्यादि-भूत-रहित चैतन्य, जगद्रूप भासतें. ज्ञप्तिच, "हें जग" असा भाव, आपल्या स्वरूपांत धारण करिते. पण भ्रांतीनें तसें जरी भासत असलें तरी ब्रह्मसंज्ञक परमार्थ वस्तूमध्यें मुळींच कधीं कांहीं झालेलें नाहीं. ज्याप्रमाणें सरोवरांत तरंग पुनः पुनः उठतात व लीन होतात, त्याप्रमाणें या महाचैतन्यामध्यें विचित्र आकार, दिन-रात्र, पक्ष, मास, इत्यादि कालाचीं अंगें व ब्रह्मांडादि देश वारंवार होऊन लय पावतात.

लीला—जगज्जननि, तूं सांगतेस तें अगदीं बरोबर आहे. मला आतां सर्व आठवलें. मनुष्यजन्म रजोगुणाचें फल आहे. यास्तव माझा हा जन्म राजस आहे. तामस किंवा सात्विक नव्हे. या कल्पाच्या आरंभीं हिरण्यगर्भापासून अंतःकरण-उपाधि उत्पन्न झाल्यामुळें त्यांत प्रतिबिंबरूपानें अवतीर्ण झालेल्या माझे आजपर्यंत आठशें जन्म झाले. मी अनेक योनींचा अनुभव घेतलेला असून त्या सर्वांस मी या वेळीं जणुं काय पुनः प्रत्यक्ष पहात आहें. देवि, मी विद्याधरांच्या लोकीं एका श्रेष्ठ विद्याधराची स्त्री होऊन पूर्वीं एका संसार-मंड-

ळांत रहात होतें. नंतर दुर्वासनेनें कलुषित होऊन मी दुसऱ्या संसारमंडळांत मानुषी झालें. त्यानंतर नागराजाची पत्नी झालें व कदंब, कुंद, जंबीर, करंज इत्यादिकांच्या वनांत राहूं लागलें. त्यानंतर मी ढुंगणास पानें गुंडाळून लज्जा रक्षण करून घेणारी काळीकुट्ट शबरी झालें आणि अरण्यवासामुळें मी मुर्ख व उद्धट बनलें. त्या उद्धटपणामुळें मला स्थावर-योनींत जावें लागलें. मी एका तपोवनांत पुष्पलता झालें. पण दैवयोगानें मला तेथें एका महातपस्व्याचा समागम झाला. कांहीं दिवसांनीं त्या उपवनास वणवा (आग) लागला व त्यांत मी जळून गेलें, पण त्या मुनीच्या समागमानें मी पवित्र होऊन त्याचीच कन्या झालें. तेथें माझ्या हातून अनेक पुण्य कर्मे झालीं व त्यामुळें मी स्त्रीजन्मांतून मुक्त झालें. पुढच्या जन्मीं मी एका उत्तम देशाचा श्रीमान् राजा झालें. पण वैभव, तारुण्य, रूप व अज्ञान, यांच्या अतिरेकामुळें माझ्या हातून त्या जन्मीं अनेक दुष्कृत्यें घडलीं. त्यांचें फल भोगण्याकरितां मी पुनः तिर्यक् योनींत गेलें. मी नऊ वर्षे मुंगुस (स्त्री) झालें. त्यानंतर आठ वर्षे मी रोगी व सडक्या अंगाची गाय झालें. त्या जन्मांत मला फार कष्ट भोगावे लागले; दुष्ट, अज्ञ व अधार्मिक गोपालांचे बालक मला ताडण करीत व एकसारखे माझ्या मागें लागत असत. पुढें मी पक्षीण झालें. पण एकदां, पक्ष्यांशीं निष्कारण वैर करणाऱ्या व्याधाच्या पाशां (जाळ्यां) त मी सांपडलें. यमाच्या पाशाप्रमाणें त्या पाशांतून सुटणेंही अशक्यच होतें. पण शरीरावरील अध्यास मला त्या पाशांतही स्वस्थ बसूं देईना. मी आपल्या शक्तीप्रमाणें पुष्कळ धडपड व फडफड केली. पण दुर्दैवी पुरुषाच्या प्रयत्नाप्रमाणें ती सर्व व्यर्थ गेली व शरीरास श्रम मात्र झाले. शेवटीं माझा अंतकाळ जवळ आल्याकारणानें त्या निर्दय व्याधानें माझी मानगुटी धरली व माझा गळा चिरिला. त्यानंतर मी भ्रमरी झालें. पुढें हरिणि झालें. आपल्या प्रिय पतीसह वनांत फिरत असतांना मला एका किरातानें पाहिलें. मग काय विचारतां ! तो दुष्ट माझ्या मागें लागला. जीव वांचविण्याकरितां मीं आपली होती तितकी शिकस्त करून पाहिली, पण व्यर्थ. मृत्यूपुढें कोण कितीसा पळणार ? शेवटीं त्या मनुष्यरूपी यमानें एका बाणानेंच माझें तें रमणीय शरीर भूमीवर लोळविलें. पुढच्या जन्मीं मी मत्स्यी झालें. समुद्राच्या लाटांबरोबर मी कोठें तरी वहात जात असें. आज येथें तर उद्यां आणखीं दहा कोसांवर. एक स्थान नाहीं, एकाचा समागम नाहीं व एकच भक्ष्य नाहीं. पूर्ण विरक्त संन्याशाप्रमाणेंच माझी त्यावेळीं अवस्था होती. पण

तेथेंही मृत्यूनें मला फार दिवस राहूं दिलें नाहीं. मी खाण्याच्या लोभांत गुंतून कोळ्याच्या गळास आपली मान अडकविली व त्यानें जलांतून वर काढतांच थोडीशी तडफड करून राम म्हटलें. पुढें मी पुलिंद जातीची नीच स्त्री झालें. सुस्वर गायन करून मी वनांत इकडे तिकडे फिरत असें; ताहान लागली म्हणजे चर्मण्वती नदीचें जल पीत असें व पतीशीं सुरतसुखानुभव घेऊन थकवा आला म्हणजे तो घालविण्याकरितां माडी पीत असें. पुढें मी सारसी झालें व आपल्या रमणीय सारस पक्ष्यास उपभोगानें रिझवूं लागलें. त्यानंतर पुनः मानुषी झालें. तेथें कांहीं पुण्यसंचय केल्यामुळें व पूर्व पुण्याचाही त्याच-वेळीं उदय झाल्यामुळें मीं अप्सरा होऊन देवांच्या उपयोगीं पडूं लागलें. त्या जन्मीं नंदनवनांत मी जे जे उपभोग घेतले आहेत व जे जे विलास केले आहेत त्या सर्वांचें वर्णन करितां येणेंही अशक्य आहे. पुढें मी कच्छपी (कांसवीण) झालें. त्यानंतर राजहंसी बनलें. तेथें वाऱ्यानें हालणाऱ्या सांव-रीच्या पानावर बसलेला मशकांचा समूह मीं पाहिला. त्यांतील एक मशक खालीं पडलें. पण त्यास पुनः वर येतां येईना. तें पाहून माझें मन द्रवलें. त्या संस्कारामुळें मलाही उत्तर जन्मीं मशक व्हावें लागलें. कारण मरणसमयींही मला त्याचेंच स्मरण झालें. पुढें मी वेत होऊन पुष्कळ दिवस नदीच्या तीरीं एखाद्या तपस्व्याप्रमाणें राहिलें. पुढें मी विद्याधरी झाल्यें. माझ्या शरीरकांतीकडे पाहून कामसंतप्त झालेले तरुण विद्याधर अनेकदां माझ्या पायां पडत असत. पण तेथेंही मला प्रिय–वियोगाचें असह्य दुःख अनुभवावें लागलें. सुंदर शय्ये-वर मला अनेक रात्रीं तडफडत व दीर्घ श्वास सोडीत पडावें लागे. सारांश याप्रमाणें मी रहाटगाडग्याच्या मोघ्यांप्रमाणें किंवा तागडीच्या दांडीप्रमाणें खालीं, वर, पुनः खालीं, पुनः वर, अशा अनेक फेऱ्या केल्या. त्यामुळें माझें चित्त अतिशय व्याकुळ झालें. या संसारसंज्ञक दीर्घनदींतील मी एक लाटच होऊन राहिल्यें. अथवा जसा वारा वाहील त्याप्रमाणें वनांतील उच्चनीच प्रदेशीं भटकणाऱ्या वातहरणीप्रमाणें माझी स्थिति झाली. (२७.)

सर्ग २८ वा.

(या सर्गांत दृष्टप्रपंच मिथ्या असल्यामुळें चिदाकाश सत्य आहे, असें सांगून पर्वत व गिरिग्राम यांचें विस्तृत वर्णन केलें आहे.)

श्रीराम:—अति दृढ व अनेक योजनें दीर्घ अशा त्या ब्रह्मांडरूपी भिंतीचें त्यांनीं कसें उल्लंघन केलें. कारण स्वप्नांतील मिथ्या भिंतही, स्वप्न असे पर्यंत प्राण्याच्या गतीस निरोध करीत असते.

श्रीवसिष्ठ:—(हंसून) रामा, कोठलें ब्रह्मांड, कोठली भिंत व कोठली तिची दृढता ? त्या देवी, त्या अंत:पुरांतच होत्या. त्याच गिरिग्रामांतील त्याच गृहाकाशांत तो वसिष्ठ ब्राह्मण सांप्रत राजत्वाचा अनुभव घेत आहे. त्या मंडपाकाशाच्या केवल शून्यरूप अशा एका कोपऱ्यांतच पद्मराजास चतु:समुद्र–वलयांकित पृथ्वीचा अनुभव आला. त्या आकाशरूपामध्येंच भूपीठाचा प्रादुर्भाव झाला; भूपीठाचे ठायीं राजाचें नगर भासलें व त्यांत त्यास व त्याच्या राणीस (म्हणजे लीलेस) त्यांचें राजगृह भासलें. वसिष्ठ ब्राह्मणाची अरुंधती नामक स्त्रीच पद्माची लीलानामक राणी झाली. तिनें ज्ञप्ति देवीची पूजा केली. पुढें त्या ज्ञप्तीबरोबर तिनें आश्चर्यांनीं मनोहर झालेल्या आकाशाचें उल्लंघन करून दुसरें ब्रह्मांड पाहिलें. पण तें ब्रह्मांड त्या गिरिग्रामांतील मंदिरांतच होतें व तिनें जें कांहीं पाहिलें तेंही हृदयांतील टीचभर आकाशांत राहूनच पाहिलें आणि पुनरपि त्या ब्रह्मांडांतून परत येऊन ती आपल्या घरीं राहिली. म्हणजे हांतरुणावर निजलेला पुरुष एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जाऊन जसा पुन: परत यावा, त्याप्रमाणेंच लीलेचें हें जाणें व येणें होतें. तें सर्व केवळ प्रतिभास व केवल आकाश होतें. वस्तुत: ब्रह्मांड नाहीं; संसार नाहीं; भिंत नाहीं व दूरता नाहीं. त्या दोघींचें चित्तच तसें तसें विकार पावलें. केवल वासनेमुळें त्यांना त्या त्या वस्तूंचा भास झाला. त्यांनीं आपल्या चित्तानें अनंत चिदाकाशाच्या स्वल्प भागासच "हें ब्रह्मांड" असें कल्पिलें. म्हणजे महाकाशच स्पंदामुळें जसें वायुरूप होतें तसाच हा सर्व प्रकार झाला. चिदाकाश जन्मरहित व शांत आहे. तें सदा सर्वत्र असतें. पण ज्याला त्याचें ज्ञान नसतें अशा पुरुषाच्या दृष्टीनें त्याच्यामध्यें चित्त्व हा धर्म येतो व त्यामुळें तें आपणच आपल्यामध्यें जगत् पहातें. पण ज्यानें त्यास जाणलें आहे त्यास तें आकाशाहूनही

शून्य वाटतें. मग असें जर आहे तर सर्वच प्राणी या ब्रह्मांडरूप भिंतीचें उल्लंघन करून कां जात नाहींत ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. ज्याला हें तत्त्व समजलेलें नसतें त्याच्या दृष्टीनें हें ब्रह्मांड वज्राच्या पर्वताप्रमाणें कठिण असतें. स्वप्नामध्यें लहानशा गृहांतच जसें लाखों मनुष्यांनीं गजबजलेलें नगर दिसतें, त्याप्रमाणें या चैतन्यमात्र तत्त्वामध्यें हें असत् पण अवाढव्य जग दिसतें. मरुभूमीवर जसें जल भासतें, सुवर्णाचे ठायीं जसें कडें भासतें, त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठायीं हें असत् दृश्य सत् असल्यासारखें भासतें.

असो; आतां त्याच्या पुढें काय झालें तें ऐक. वर सांगितल्याप्रमाणें परस्पर भाषण करीत त्या दोघी सुंदर स्त्रिया त्या ब्राह्मणाच्या गृहांतून बाहेर पडल्यां व त्या गांवांतील कोणींही आपणास पाहूं नये, या हेतूनें गुप्त राहूनच त्या दोघीजणी त्या अवाढव्य पर्वताचें निरीक्षण करूं लागल्या. त्या पर्वताचें शिखर अंतरिक्षाच्या मध्यभागीं जाऊन पोंचलें होतें. तो पर्वत सूर्यासच स्पर्श करीत आहे कीं काय, असा त्यांस भास झाला. अनेक रंगीबेरंगी वृक्षादिकांमुळें चित्रविचित्र झालेल्या वनाच्या योगानें तो फार रमणीय दिसत होता. त्याच्या वरून अनेक नद्या मोठ्या वेगानें वहात खालीं जात होत्या; पण ज्याच्या जवळ थोडें ज्ञान असतें तो ज्ञानाच्या गोष्टी फार सांगतो, हें सुचविण्याकरितांच जणुं काय त्या मोठमोठ्यानें ध्वनि करीत होत्या. पण जळ फारसें नसतांना उगीच मोठा ध्वनि करणाऱ्या त्यांस भ्यालेले पक्षी नानाप्रकारचे शब्द करीत त्या पर्वतावरील वृक्षांवर इतस्ततः पळत होते. तथापि त्यांत जे शहाणे (पक्षी) होते ते एकाद्या गंभीर व शांत धार्मिक माहात्म्याप्रमाणें, यांच्या या व्यर्थ ओरडीला कोण भितें, असें समजून आपल्या मधुर ध्वनीनें आपल्या चित्तांचें व प्रेमानें आणि आदरानें ऐकणाऱ्यांच्या चित्ताचें रंजन करीत होते. त्या पर्वतावरील वृक्षांच्या मंजिऱ्या मेघमंडलास चित्रविचित्र करीत होत्या व शुद्ध आकाशांतही त्या वेलींवरून बसलेले पक्षी दिसत होते. त्या पर्वतावरील नद्यांच्या तीरांस, त्यांवर वाढलेले बळकट वेत, आधारच देत आहेत व तो त्यांनीं दिल्यामुळेंच ते उभे आहेत, असें त्यांस वाटलें. असो, अशा प्रकारच्या त्या अवाढव्य पर्वतावर वसलेला तो ग्रामही त्यांस दिसला. आकाशांतून तो एक स्वर्गाचा तुकडाच खालीं पडला आहे, असा त्यांस भास झाला. कारण तो फार समृद्ध होता. चारी वर्णांचे लोक त्यांत आपापल्या धर्माचरणानें रहात होते. पशू, पक्षी, इत्यादिकांचीही त्यांत न्यूनता नव्हती. मोठमोठे मार्ग सर्वदा वहात

होते. गायींची सेवा सर्व लोक मोठ्या आनंदानें व आस्थेनें करीत होते. त्यांत आपापल्या पूर्व कर्मांचीं फळें भोगणारे दरिद्री व रोगी स्त्री-पुरुष मुळींच नव्हते असें नाहीं. त्यांचीही तेथें समृद्धि होती. पण त्या देवींचें सर्व लक्ष त्यांतील पुण्यवानांकडेच गेल्यामुळें त्यांस तसले लोक फारसे आढळले नाहींत. त्या गांवाच्या सभोंवतीं उपवनें होतीं. कित्येक धार्मिकांनीं आपल्या गृहाजवळच कांहीं उपयोगी वृक्ष व पुष्पलता लाविल्या होत्या. त्यांचीं पुष्पें, पानें व फळें त्यांच्या धार्मिक कर्मांच्या फार उपयोगी पडत असत. सारांश तेथील धार्मिक धर्माचरण करीत होते; श्रीमान् विलास भोगीत होते; दरिद्री व रोगी कष्टकर आयुष्य कसें तरी घालवीत होते; सेवक सेवाकर्म करीत होते; धनी त्यांच्या कडून तें करवीत होते व येणेप्रमाणें त्या ग्रामांत सर्व व्यवहार चालला होता. वापी, कूप, तडाग इत्यादिकांचीही तेथें कमतरता नव्हती. प्रातःकाल, मध्यान्ह समय, सायंकाल, रात्रीचा पूर्वभाग इत्यादि समयीं कोणत्याही ग्रामांत सामान्यतः जशा सर्व क्रिया घडतात तशाच तेथेंही होत होत्या. त्यांतील मोठमोठीं मंदिरें खरोखर प्रेक्षणीय होतीं. त्या सर्वांचें वर्णन करूं लागल्यास एक मोठा ग्रंथच होईल. वास्तव, एकाद्या अतिशय सुखी, विस्तृत, उद्योगधंद्यांनीं व सर्व प्रकारच्या वैचित्र्यांनीं भरलेल्या रमणीय नगराप्रमाणें तो गिरिग्राम होता, असें तूं समज. (२८)

सर्ग २९ वा.

(या सर्गांत लीलेला तिच्या मागच्या चरित्राची आठवण झाली व लोकांच्या समूहांनीं भूषित झालेल्या आकाशांत त्या परत गेल्या, असें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—राघवा, अगोदर दुरूनच त्या गिरिग्रामाची शोभा पाहून त्या दोघी दिव्य स्त्रिया, शम–दमादि साधनसंपन्न व तत्त्वज्ञ पुरुषामध्यें भोगश्री व मोक्षश्री जशा प्रवेश करितात त्याप्रमाणें, त्या शांत ग्रामांत प्रवेश करित्या झाल्या. लीलेला समाधि लावून बराच काल झाला होता; त्यामुळें तिचें ज्ञान अति शुद्ध होऊन ती स्वतः शुद्धज्ञानरूप व त्रिकालदर्शी झाली. तिला पूर्वजन्मांतील सर्व व्यवहारांचें व जन्ममरणादि अवस्थांचें स्मरण आपोआप झालें व ती देवीस म्हणाली—देवि, तुझ्या प्रसादामुळें हा प्रदेश पाहून मला येथील

मागच्या व्यवहारांची आठवण झाली. मी येथें पूर्वी, वृद्ध, जिच्या अंगास सुरकुत्या पडल्या आहेत, जिच्या अंगांतील शिरा स्पष्ट दिसत आहेत आणि जिचे तळहात दर्भांच्या अग्रांच्या क्षतांनीं रूक्ष झाले आहेत, अशी कृश व कृष्णवर्ण ब्राह्मणी होतें. मी आपल्या पतीचें कुल वाढविलें. मी येथें असतांना प्रत्यहीं प्रातःकालीं दहीं घुसळीत असें. मला पुष्कळ पुत्र होते. अतिथींना मीं फार आवडत असें. देव, ब्राह्मण व संत यांची मी सदा अनन्य मनानें भक्ति करीत असें. घृत व गोरस यांच्या योगानें माझें अंग पांढरें होत असे. (म्हणजे आमच्या घरीं तीं दोन्ही विपुल असून मी तीं सर्वांस वांटीत असें) उपकरणीं व यज्ञाचीं पात्रें मीं आपल्या हातांनीं घांशीत असें. कांचेच्या बांगड्या पुष्कळ घातल्यास काम करितांना त्या वारंवार वाढवतात, असें पाहून मी एकच बांगडी घालीत असें, पण तिलाही पानें वाढतांना अन्नाचीं पुटें बसत असत. जांवई, कन्या, पतीचे व आपले भ्राते, पिता, माता इत्यादिकांची सेवा करण्यांतच मी निमग्न असें. मरेपर्यंत अहोरात्र पुत्र, स्नुषा, सेवक इत्यादिकांस " आटपा, आटपा; उशीर झाला; स्नानाला किती वेळ लाविलास ? पाण्याची एक घागर आणायला गेलीस ती किती वेळानें परत आलीस ? अरे बाबा, इतक्या उशीरानें कां आलास ? " इत्यादि ह्मणण्यांत माझा काल जात असे. मी कोण व हा संसार म्हणजे काय, याची वार्ता स्वप्नांतही माझ्या कानीं पडली नाहीं. कारण मी एका कर्मठ श्रोत्रियाची पत्नी होतें व तत्त्वज्ञानाच्या अभावीं तोही मजप्रमाणेंच गृहकर्मांत व विधि-निषेधांत आसक्त होता. एकनिष्ठेनें समिधा, दूर्वा, पलशादिकांचीं पानें, दर्भ, गायीच्या शेणाच्या शेणी (गोवऱ्या) इत्यादिकांस आणणें, त्यांचा संचय करून ठेवणें इत्यादि कामांपुढें त्यासही इतर विचार करण्यास फारसा अवकाश मिळत नसे. डोक्याला धाबळी बांधून, मस्तकाला व अंगाला भस्म फांसून, तो अर्थरहित वेदाक्षरें म्हणत व आपणास जेवढें अवगत आहे तेवढें दुसऱ्यांस शिकवित त्याचें आयुष्य जात असे. प्रातःकालचा होमादि विधि आटोपल्यावर शिष्यांना वेदाक्षरांचा पाठ सांगतांना उन्हांत बसून गायींच्या वासरांच्या कानांतील गोचिड्या काढून टाकण्याचा त्याचा परिपाठ असे. माझ्या पायास थारा म्हणून कसा तो मुळींच नसे. मी आपल्या परसांत भाजी पेरिली होती. ती सुकून जात आहे, असें मला किंवा माझ्या त्या पतीला दिसलें कीं, आम्ही पाणी घालणाऱ्या नोकरांना हाका मार-मारून व रागें भरून लवकर पाणी घेऊन या, म्हणून ओरडून

सांगत असों. आमच्या आगरांतून पाण्याचे पाट वाहत असत. त्यांच्या कडेला कोवळें व हिरवें चार गवत उगलेलें असे. तेथें लहान लहान गायींच्या वासरांना नेऊन मी स्वतः चरवीत असें. घरांत व दारांत केर पडलेला दिसला कीं, लागलाच तो झाडून दारांत सडा व रांगोळ्या मी घालीत असें. गृहांतील पुत्र, स्नुषा इत्यादिकांना रीत लागावी म्हणून मी त्यांस नेहमी बोलत असें. अमुक अमुक म्हणतो कीं, त्या अमक्याचा पुत्र चांगला नाहीं; लबाड आहे; चोर आहे; त्याची सून उद्धट आहे; भांडखोर आहे; इत्यादि खरें खोटें सांगून मी त्यांस नीतीचें शिक्षण देत असें (या शिक्षणाचेंच पुढें जाचांत कसें पर्यवसान होतें व त्यामुळेंच आमच्या कित्येक मूर्ख व दुष्ट सासूंच्या हाताखालीं वागणाऱ्या सुनांचें कसें जन्माचें मातेरें होतें, तें प्रसिद्धच आहे.) मी आपली मर्यादा कधीं सोडीत नसें. शेवटीं मला जरा आली. माझ्या अंगाचा वर्ण पिकलेल्या पानासारिखा झाला; माझे कान बहिरे झाले; डोळ्यांनीं दिसेनासें झालें; मस्तक कांपूं लागलें; हातांत काठी घेतल्यावांचून एक पाऊलही टाकवेना. पाठीस पोंक आलें. दांतांनीं तर कधींच प्रयाण केलें होतें. त्यामुळें तोंडांतून लाळ गळत असे. पण इतकें सर्व झालें तरी "हें माझें" ही भावना जशीच्या तशीच किंबहुना अधिक बळकट होती. मी मरूं नये, आणखी कांहीं दिवस जीवंत असावें ही आशा कांहीं केल्या कमी होईना. असो; असें बोलत त्या गिरिग्रामाच्या आकाशांतून फिरणाऱ्या लीलेनें आपल्या बरोबर फिरणाऱ्या सरस्वतीस बोटानें मोठ्या आश्चर्यानें दाखवून म्हटलें–देवि, ही पहा एकसारखी लाल पुष्पांनीं भूषित झालेली माझी पुष्पवाटिका. ही फुललेल्या अशोकांनीं युक्त असलेली अशोकवाटिका. ही पहा माझी पुष्करिणी. तिच्या कांठीं तीं पहा लहान लहान वासरें सैल बांधलेलीं आहेत. तिच्या तीरावर सुंदर वृक्ष कसे लाविले आहेत ते तूं पाहिलेंस ना ? त्यांच्यावर वेली कशा चढल्या आहेत? अरेरे ! ही कर्णिका नांवाची वेल जणुं काय माझ्या वियोगामुळेंच सुकून गेली आहे. तिच्यावर एकही पान राहिलें नाहीं. ही ती बिचारी माझी पाणी आणून देणारी दासी, माझ्या करितां आज आठ दिवस रडून रडून तिचे डोळे सुजले आहेत. देवि, मी येथें भोजन करीत होतें; येथें रहात होतें; येथें निजत होतें; येथें बसून देवधेव करीत होतें व या ठिकाणीं मीं दानें देत होतें. हा पहा माझा ज्येष्ठशर्मा नामक पुत्र माझ्या करितां रडत आहे. ती पहा माझी दुभती गाय आगरांत कोवळें गवत खात आहे. माझ्या घराचें हें पुढचें दार पहा.

तो पहा माझ्या स्वयंपाक गृहावर चढलेला भोपळीचा वेल. त्याच्यावर किती तरी भोपळे लागले आहेत. या भूलोकचे प्रत्यक्ष बंधच, असे हे आमचे बांधव जाळण्याकरितां वाळलेलीं लांकडें आणीत आहेत. रडून रडून रडून त्यांचे डोळे लाल झाले आहेत व त्यांच्या दंडांत रुद्राक्षांच्या माळा आहेत. टवटवीत व हिरव्या पानांनीं सुशोभित झालेले वृक्ष ज्याच्या तीरीं रांगेनें उभे आहेत, असा सगळ्या ग्रामांतील लोकांच्या उपयोगीं पडणारा हा मोठा पाण्याचा पाट या गृहमंडपास परिवेष्टित करीत आहे. त्याच्या कांठावरील कोवळें गवत व वेली, वेगानें वाहणाऱ्या त्याच्या पाण्याच्या शिंतोड्यांनीं सदा भिजलेल्या असतात. पलाशादि वृक्ष प्रफुल्लित झालेले असून त्यांचें पाटाच्या प्रवाहांत पडलेलें प्रतिबिंब विद्रुम-रत्नजडित अलंकाराचें स्मरण करवीत आहे. पाटाच्या पाण्यांतून वहात जाणारीं आम्रादि फळें धरण्याकरितां पोरांची कशी धांदल झाली आहे, पहा! अहाहा देवि, किती रमणीय स्थान आहे हें! येथील गार छायेचा उपभोग घ्यावयास मिळणें हें कांहीं सामान्य भाग्याचें चिन्ह नव्हे. असो; वर्णनीय वस्तूंचें वर्णन कितीही जरी केलें तरी तें थोडेंच होतें. येथें माझा पति वस्तुतः अक्रिय असूनही जीवाकाश झाल्यामुळें भूपति बनून चतुःसमुद्र-वलयांकित पृथ्वीचें राज्य करीत होता. बरोबर, आतां मला आठवलें. "मी लवकर राजा व्हावें" अशी त्याला पूर्वीं इच्छा झाली होती. शेवटीं शेवटीं तर त्याला त्याचाच ध्यास लागला होता. त्या दृढ-भावनेमुळें, हे परमेश्वरि, आठ दिवसांत दीर्घकाल राज्योपभोगाचा अनुभव देणारें राज्य त्यास प्राप्त झालें. आतां येथें माझ्या पतीचा हा जीव राजा झाला आहे. आकाशांतील वायूप्रमाणें किंवा वायूंतील सुवासाप्रमाणें तो अदृश्य आहे. पण त्याचें तें अनेक योजनें विस्तीर्ण असलेलें स्थान या अंगुष्ठमात्र आकाशांतच आहे, त्याच्या बाहेर नाहीं, हें मला समजलें. ईश्वरि, आम्ही दोघें चिदाकाशच आहों व माझ्या पतीचें राज्यही चिदाकाशच आहे. पण असें असूनही पर्वत, नद्या, वृक्ष, प्राणी इत्यादि सहस्रावधि भिन्न भिन्न पदार्थांनीं भरलेलें हें जग भासतें. परंतु ती माया पसरली आहे. यास्तव हे देवि, पुनरपि पतीच्या नगरास जावें, असें मला वाटतें. तर चल. आपण आतां तेथें जाऊं. तें स्थान येथून जरी दूर असलें, तरी उद्योग्यांना दूर किंवा असाध्य काय आहे!

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून देवीस जिनें नमस्कार केला आहे अशी ती लीला मंडपांत प्रविष्ट झाली व एकाद्या पक्ष्याप्रमाणें देवीसह मंडपांतर्गत आकाशांत

उडाली. काजळाच्या ढिगाप्रमाणें, निश्चल समुद्राप्रमाणें, नारायणाच्या अंग-कांतीप्रमाणें, किंवा भ्रमराच्या पाठीप्रमाणें तें आकाश रमणीय व नीलवर्ण होतें. मेघमार्गाचें व वातस्कंधांचें उल्लंघन करून चंद्र, सूर्य, नक्षत्रें इत्यादिकांच्या पलीकडे असलेल्या ध्रुवमार्गांत त्या पोंचल्या. साध्यांचें स्थान, सिद्धांची भूमि, स्वर्गमंडल, ब्रह्मलोक, तुषितांचा लोक, गोलोक (वैकुंठ), शिवलोक, पितृलोक आणि विदेहमुक्त व सदेहमुक्त यांचे लोक यांच्यापुढें फार दूर एका क्षणांत गेल्यावर तिला मागें पहावेंसें वाटलें. आपण किती दूर आलों, हें जाणण्याकरितां ती जों फिरून पहाते तों खालीं चंद्र, सूर्य, तारा, भुवनें यांतील कांहीं दिसत नाहीं, तर नुस्ता अंधकार पसरला आहे, असें तिच्या अनुभवास आलें. तेव्हां—

लीला—देवि, खालीं सूर्यादि कांहीं दिसत नाहीं ! तीं सर्व तेजें कोठें गेलीं व हा दाट अंधकार कोठून आला ?

श्रीदेवी—लीले, तूं एका क्षणार्धांत इतकी दूर आली आहेस कीं, सूर्यादि तेजोगोलही दिसत नाहींत. ज्याप्रमाणें अतिशय खोल विहिरींत अगदीं तळाशीं असलेला काजवा दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें या महा-आकाशांत सूर्याच्या अतिशय पलीकडे गेलेल्या तुला सूर्य दिसत नाहीं.

लीला—अहाहा ! देवि, आम्ही आकाशांत इतक्या दूर आलों आहों काय, कीं, जेथून अनेक योजनें विस्तीर्ण असलेला भगवान् भास्कर आम्हांस खालीं अणु-रणू एवढाही दिसत नाहीं ! माते, आतां यापुढील मार्ग कसा काय आहे, व त्यांतून आम्हांस कसें जावें लागणार, तें सांग. कारण तो मागच्या मार्गाहून निराळ्या प्रकारचा असावा, असें मला वाटतें.

श्रीदेवी—वत्से, यापुढें तुला ब्रम्हांडसंज्ञक संपुटाचें वरचें शकल दिसेल. चंद्र-सूर्यादि हे सर्व त्याच्याच धुळीचे अंश आहेत. (म्हणजे पृथ्वीच्या मानानें जेवढा धुळीचा एक कण तेवढेही त्या संपुटाच्या मानानें ते नाहींत.)

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें ती बोलत आहे तोंच त्या दोघी ब्रह्मांडाच्या वरील शकलास येऊन पोंचल्या. पर्वताच्या कड्यावरील दाट मंडपांत जशा भ्रमरी सहज प्रवेश करितात व पुनः त्यांतून बाहेर निघतात त्याप्रमाणें, किंवा अवकाशरूप आकाशांत पक्ष्यांचा जसा निष्प्रतिबंध संचार होतो त्याप्रमाणें त्याही त्या ब्रह्मांडावरणांतून सहज बाहेर पडल्या. ठीकच आहे. सत्य निश्चयानें युक्त असलेली वस्तु जशी वज्रासारखी दृढ असते तशी मिथ्या वस्तु नसते.

असो; जिच्या अनुभवज्ञानास आवरण मुळींच राहिलेलें नाहीं, अशी ती लीला, त्याच्यापुढें ब्रह्मांडाहून दशगुण अधिक जलावरण पाहती झाली. तें फार भयानक होतें. अक्रोडादि फळांना त्यांच्यावरील साल जशी आच्छादित करून रहाते, त्याप्रमाणें तें ब्रह्मांडास सर्वतः वेष्टून राहिलें होतें. त्या जलावरणाच्या पुढें जलाहून दसपट अधिक वह्नि; त्याच्या पलीकडे दसपट वायु; वायूच्या पलीकडे वायूहून दसपट अधिक आकाश व त्या आकाशाच्या पलीकडे अमर्याद परम शुद्ध चिदाकाश होतें. त्या परम आकाशामध्यें उत्पत्ति, स्थिति, नाश इत्यादि कल्पना कधींही उद्भवत नाहींत. किंबहुना वंध्यापुत्राच्या इतिहासाप्रमाणें त्यांचा तेथें असंभवच असतो. तें केवळ, अनंत, शांत, निर्विकल्प आदि–अंत–मध्यरहित व स्वतःच्या स्वरूपांत स्वतःच्या आधारानें रहाणारें आहे. त्या शुद्ध चिदाकाशांत, एक कल्पभर, एकसारिखी वरून एकादी शिला अति वेगानें जरी पडत राहिली; त्याचा ठाव काढण्याकरितां गरुड जरी कल्पभर उडत राहिला अथवा वायु जरी वहात सुटला, तरी त्याचें परिमाण मिळणार नाहीं. तेव्हां बा राघवा, तें चिदाकाश किती दृढ अपरिच्छिन्न (अनंत) आहे याचा तूंच विचार कर. (२९.)

सर्ग ३०

(वर वर्णन केलेल्या ब्रह्मांडासारखीं व त्याच्याहून विचित्र अशीं अनेक कोटि ब्रह्मांडें लीलेनें चैतन्याकाशांत अणु–रेणूंसारिखीं पाहिलीं, असें या सर्गांत वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—रघुवीरा, याप्रमाणें उत्तरोत्तर दसपट अधिक प्रमाणांचीं पृथिव्यादि भूतांचीं आवरणें ओलांडून त्या दोघी एका क्षणांत पुढें गेल्या. लीलेनें तें परमाकाश म्हणजे अविद्याशबल ब्रह्म पाहिलें. त्या आकाशांत वर वर्णिलेल्या ब्रह्मांडासारखींच जगत्संज्ञक असंख्य ब्रह्मांडें पसरलीं होतीं. त्यांतील प्रत्येक ब्रह्मांडास वर सांगितलेलीं आवरणें होतीं व अशीं कोट्यनुकोटी ब्रह्मांडें त्या आकाशांत वाळवंटावरील रेतीच्या कणाप्रमाणें अथवा कवडशांत तरंगणाऱ्या त्रसरेणूंप्रमाणें पसरलीं होतीं. त्या महाकाशसंज्ञक महासागरांत अविद्या हेंच अगाध जळ असून त्याच्या महाचिद्रूपी द्रव्यापासून ब्रह्मांडरूपी असंख्य बुडबुडे उठले आहेत; त्यांतील कांहीं त्या त्या ब्रह्मांडावर अभिमान ठेवणाऱ्या जीवाच्या

ज्ञानाप्रमाणें खालीं जात आहेत; कांहीं वर येत आहेत; कांहीं तिर्यक् (तिरकस) जात आहेत व कित्येक स्तब्ध आहेत; असें तिला आढळलें. ज्यांची ज्यांची जेथें जेथें जशी जशी प्राक्तन उपासना–संवित् (ज्ञान) होती त्यांचें त्यांचें तेथें तेथें त्या त्याप्रमाणें स्वरूप उत्पन्न झालें होतें. (अर्थात् सांप्रतकाळीं सृष्टींत दिसणारी विचित्रता पूर्व ज्ञानकर्मादिकांचें फळ आहे व तें सर्व अनुभव घेणाऱ्या जीवाच्या दृष्टीनें आहे.) पण वस्तुतः पाहिल्यास त्या चिदाकाशांत व या ब्रह्मांडदेशांतही ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक् इत्यादि कांहीं नसतें. जाणें, येणें, याही केवळ कल्पना आहेत. तें चित्–तत्त्व या सर्वांहून निराळेंच कांहीं आहे. तें काय आहे व कसें आहे, याचें वाणीनें वर्णन करवत नाहीं व मनानें चिंतन करवत नाहीं. शास्त्रांत देहाच्या उत्पत्तीचें जें वर्णन केलेलें असतें, तें अज्ञानी लोकांस समजविण्याकरितांच केवळ असतें. आतां तूं ह्मणशील कीं, धर्मीच जर नाहीं तर उत्पत्ति व नाश या कल्पना कोणत्या अधिष्ठानावर होतात? तर त्याचें उत्तर सांगतों ऐक. आत्म्याविषयींचें जें स्वाविद्यानामक अज्ञान त्याच्यायोगानें उत्पन्न होणाऱ्या संकल्पामुळें संवित्च्या अधिष्ठानावर व्यक्त होऊन संकल्पाबरोबरच पदार्थ नाश पावतात. (नाश पावतात म्हणजे स्वयंप्रकाश संवित्मध्यें जलतरंग–न्यायानें लीन होतात. त्यामुळें त्यांची उत्पत्ति व नाश या दोन्ही कल्पना आहेत.)

श्रीराम—पण, महाराज, अधिष्ठानभूत ब्रह्मामध्यें जर दिशांचें नांव सुद्धां नाहीं तर अध्यस्तांमध्यें (ह्मणजे आरोपित वस्तूंमध्यें) त्या कशा असणार? व दिशांचाच जर पत्ता नाहीं तर अधः, ऊर्ध्व, तिर्यक् इत्यादि व्यवहार, या काल्पनिक जगामध्यें कसे होणार? अधिष्ठानांत असलेले धर्मच आरोपित वस्तूंत येतात, असा नियम नाहीं का?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हा प्रपंच मायिक आहे. यास्तव त्यांत वरील नियम जरी राहिला नाहीं तरी त्यांत कांहीं दोष नाहीं. ज्याची दृष्टी मंद झाली आहे अशा पुरुषास, उजेडाकडे पाहूं लागलें असतां, डोळ्यापुढें अंतराळीं जसे कुरळ्या केंसांचे आकार दिसतात, त्याप्रमाणें या सर्वव्यापी अनंतात्म्यामध्यें आवरणांसह हीं सर्व ब्रह्मांडें भासतात. किंवा सर्व वस्तु ईश्वराच्या इच्छेच्या आधीन आहेत. यास्तव त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व व्यवहार होत असतांना आह्मी मनुष्यांनीं ठरविलेला एखादा नियम जरी बाधित झाला तरी त्यांत कांहीं दोष नाहीं. शिवाय अधः, ऊर्ध्व इत्यादि कल्पना

सापेक्ष आहेत. ह्मणजे फुलाच्या अपेक्षेनें देंठ खालीं असतें; देंठाच्या अपेक्षेनें फुल वर असतें, इत्यादि व्यवहार जसा आपण नेहमीं करितों, त्याप्रमाणें महापृथ्वीरूप जो हा ब्रह्मांडाचा भाग तो अधोभाग व त्याहून निराळा जो नभोभाग तो ऊर्ध्व भाग, अशी कल्पना केलेली आहे. पण यावर तूं ह्मणशील कीं, खरोखरच जर अधोभाग नाहीं, ती केवळ सापेक्ष कल्पना आहे, तर देंठापासून सुटलेलें फळ जें नियमानें खालीं येतें तें कां? गुरुत्वामुळें होणारें फल-पतन अधर-दिशेच्या अस्तित्वावांचून होणें अशक्य आहे. तर त्याचें कारण सांगतों. गुरुत्व ह्मणजे काय हें तुला बरोबर समजलें ह्मणजे असली शंका येणार नाहीं. शब्द-स्पर्शादि विषयांमध्यें जशी आपापल्या इंद्रियास आपणाकडे आकर्षण करून घेण्याची शक्ति असते, त्याप्रमाणें पृथिव्यादि पदार्थांमध्यें आपापल्या अंशास आपणाकडे ओढून घेण्याची शक्ति आहे. तिलाच गुरुत्व असें ह्मणतात. फळें, फुलें इत्यादि पृथ्वीचे अंश आहेत. त्यामुळें ते देंठावरून निघतांच आपल्या मूळ जननीकडे येतात व तीही त्यांना आपल्याकडे ओढून घेते. तस्मात् गुरुत्वाच्या सिद्धीकरितां दिशा मानिल्या पाहिजेत हें ह्मणणें व्यर्थ आहे. वास्तविक दिशा नसल्यामुळेंच अतिशय गुरु (जड) असलेले हे ब्रह्मांडगोलक खालीं पडत नाहींत व त्यांच्या जलादि आवरणांचा आणि त्यांचा वियोग होत नाहीं. यास्तव अध्यस्त जगांतील दिशांची उपपत्ति लागावी ह्मणून अधिष्ठानचैतन्यामध्यें दिशा आहेत, असें मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. हा आमचा सिद्धांत भूगोलास खगोलानें (ह्मणजे ज्योतिश्चक्राच्या आधारभूत गोलानें) सर्व बाजूंनीं वेष्टिलें आहे, असें मानणाऱ्या ज्योतिःशास्त्रज्ञांसही मान्य आहे. कारण ते आपल्या ग्रंथांत असा दृष्टांत देत असतात-अंतराळीं धरलेल्या मातीच्या वर्तुळ गोळ्यावरून मुंगी फिरूं लागली असतां ती खालीं, वर, पूर्वेस, पश्चिमेस इत्यादि कोणत्याहि दिशेंत जरी गेली, व तिचें शरीर खालीं, वर कसेंही जरी झालें, तरी तिचे पाय लागतात तो अधोभाग व पाठ हा ऊर्ध्व भाग होय. याच न्यायानें सूर्यादि हा ऊर्ध्व व पृथ्वी हा अधोभाग आहे. (आतां प्रस्तुत ब्रम्हांडांचें वैचित्र्य दाखविण्याकरितां त्यांचें वर्णन करितात.) असो; कांहीं ब्रम्हांडांतील भूतलें वृक्ष व वारुळें यांनीं वेष्टित असतात. त्यांत मनुष्यें नसतात व तीं अंतरिक्षें देव, किन्नर, दैत्य यांनीं भरलेलीं असतात. कांहीं

ब्रम्हांडें तात्कालिक संकल्परूप चतुर्विध प्राणिसमूहासहवर्तमानच पिकलेल्या अक्रोडाप्रमाणें उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणें विंध्यपर्वतावरील अरण्यांत गज असतात त्याप्रमाणें या पर ब्रम्हामध्यें ब्रम्हांडत्रसरेणू आहेत.

श्रीराम—जशीं हीं ब्रम्हांडें चिदाकाशाच्या अपेक्षेनें त्रसरेणु तसेंच तें चिदाकाशही दुसऱ्या एकाद्या वस्तूच्या अपेक्षेनें सूक्ष्म आहे कीं काय ?

श्रीवसिष्ठ—नाहीं. त्याच्याहून अधिक कांहीं नाहीं. कारण स्थितिसमयीं हें सर्व त्याच्याठायीं असतें, उत्पत्तिसमयीं हें सर्व त्याच्यापासून उत्पन्न होतें व प्रलयकालीं हें सर्व तद्रूप होतें. यास्तव सर्व दिशामध्यें, सर्वकालीं व सर्व वस्तूमध्यें तेंच परम तत्त्व आहे. तेंच हा सर्वमय आत्मा आहे. तेव्हां तें दुसऱ्या कोणाच्या अपेक्षेनें सूक्ष्म असणार ? त्या शुद्ध बोधमय परम प्रकाशरूप सागरामध्यें हे ब्रम्हांडसंज्ञक तरंग एकसारिखे येऊन नाहींसे होत असतात. त्यांतील कांहीं ब्रम्हांडें अंतःशून्य होऊन राहिलीं आहेत. तीं अव्याकृत आहेत. अर्थात् पूर्व कल्पांतील सर्व संकल्पबीजभूत लिंगोपाधींचा क्षय झाला असतां तमोरूप होऊन राहिलीं आहेत. निजलेल्या प्राण्याप्रमाणें त्यांची स्थिति आहे. ("पूर्वी असत् असून त्याच्यापासून सत् झालें" असें जें यजुर्वेदाच्या उपनिषदाचें वचन आहे त्यांतील असत्–शब्दाप्रमाणेंच शून्यता–शब्दानेंही आव्याकृताचाच निर्देश करितात.) पण त्या शून्यसागरांत, प्रसिद्ध सागरांतील तरंगांप्रमाणें, तीं आहेत, अशी कल्पना होते. कारण व्यावहारिक समुद्राच्या पाण्यावर एकादे वेळीं तरंग जरी न दिसले तरी त्या पाण्यांत ते बीजरूपानें आहेत अशीच कल्पना करावी लागते; व ती न केल्यास तरंगांच्या उत्पत्तीची उपपत्ति लागत नाहीं. त्याप्रमाणेंच कांहीं ब्रम्हांडें जरी शून्यरूप (अव्याकृत, अव्यक्त) असलीं तरी तीं आहेत असाच तर्क होतो. असो; कित्येक ब्रम्हांडांमध्यें कल्पांत होण्याचा प्रसंग आलेला असून तेथें भयंकर घर्घर ध्वनि प्रवृत्त झाला आहे. पण स्वभावतःच विषयरसांत दंग झालेल्या दुसऱ्या दुर्भाग्यांस तो ऐकूं येत नाहीं व त्यांना त्याचें भानही नाहीं. दुसऱ्या कित्येक ब्रम्हांडांस नुक्ता आरंभ झाला आहे. त्यामुळें ज्यांतील भुवनें अगदीं प्रारंभीं उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांनीं दूषित झालेलीं नाहींत अशा त्या अति शुद्ध भुवनांत भूमींत बीं पेरून त्यावर पाणी शिंपलें असतां जशी अंकुरकला उद्भवते तशी सृष्टि उत्पन्न होऊं लागली आहे. कित्येक ब्रम्हांडांत महाप्रलय होण्याच्या वेळीं सर्व भुवनांस जाळून स्वतः सूर्यही स्वकारणांत शांत होत होता. कित्येक ब्रम्हांडांस स्थिर

होण्यास कोठें आधारच मिळेना; त्यामुळें आपल्या पूर्व संवित्-प्रमाणें तीं सर्व कल्पभर पतन पावत राहिलीं होतीं. कित्येक ब्रम्हांडें स्थिर होतीं व कित्येक आपल्या पूर्व ज्ञानाप्रमाणें स्पंदरूप होतीं.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, धात्यानें पूर्वींप्रमाणें या सर्व सृष्टीची पुनरपि रचना केली, असें वेदवचन आहे. तेव्हां त्याच्या विरुद्ध आपण मला हें जगाचें वैचित्र्य कसें सांगतां ?

श्रीवसिष्ठ--तें वेदवचन पूर्वकल्पीं जशी धात्याची सृष्टि होती तशाच पुढच्या सर्व सृष्टि झाल्या, असें सांगत आहे. पूर्वजन्मीं केलेल्या वेदशास्त्रोक्त आचारामुळें धातृभावास प्राप्त झालेल्या प्रजापतीनें, पहिल्याच सर्गामध्यें, इतर प्रजापतींच्या सर्गांहून वेगळी सृष्टि जशी निर्माण केली होती, तशीच ती पुढेंही कल्प समाप्त होई तों होत राहिली. कल्पाच्या आरंभीं जसें सृष्टीचें स्वरूप असतें तसेंच तें तो कल्प संपेपर्यंत रहातें. मध्यें कितीही जरी उत्पत्ती व प्रलय झाले तरी तें बदलत नाहीं, असा याचा भावार्थ आहे. अर्थात् एका धात्याच्या सृष्टीप्रमाणेंच दुसऱ्या धात्यानें सृष्टि रचली पाहिजे, असा नियम नाहीं. त्यामुळें प्रत्येक प्रजापतीच्या सृष्टींत वैचित्र्य असल्यास त्यांत कांहीं विरोध, हानि किंवा दोष नाहीं. शिवाय " तपश्चर्येच्या योगानें पित्या परमेश्वरास संतुष्ट करून एकमेकांस जिंकण्याची इच्छा करणारे ते एकमेकांपासून उत्पन्न होतात. " असें पुराणांत सांगितलें आहे. त्यावरून ब्रम्हा, विष्णु व महेश, हे कल्पभेदानें एकमेकांपासून उत्पन्न होतात; असें ठरतें. जो त्यांचा उत्पादक असेल तोच त्या कल्पाचा मुख्य असणार हें निर्विवाद आहे. विष्णु सत्वगुणी, ब्रह्मा रजोगुणी व शिव तमोगुणी आहे. ह्मणजे ते ते गुण त्यांच्यामध्यें प्रधान आहेत. त्यामुळें त्यांनीं रचलेल्या सृष्टींत सारखेपणा असणें शक्य नाहीं. अर्थात् कल्पाच्या आरंभीं जी देवता हिरण्यगर्भ झाली असेल, तिच्या स्वभावाप्रमाणें आद्य सृष्टि निर्माण होऊन त्या कल्पभर, प्रत्येक प्रलयाच्या शेवटीं, तशाच प्रकारची सृष्टि होत रहाते. पण प्रत्येक कल्पाच्या आरंभीं हिरण्यगर्भाच्या स्वभावा-प्रमाणें होणारी सृष्टि भिन्न भिन्न प्रकारची असणेंच अगदीं संभवनीय व युक्त आहे. वास्तव त्यांतील कांहीं ब्रह्मांडांत विष्णु अधिपति होता. कांहींत चतुर्मुख ब्रह्मा मुख्य होता. कित्येकांचा स्वामी रुद्र होता व त्याचप्रमाणें भैरव, दुर्गा, विनायक, इत्यादि भिन्न भिन्न देवता भिन्न भिन्न

ब्रह्मांडांचें नियमन करीत होत्या. कांहीं ब्रह्मांडें तर नियामकरहित होतीं. कित्येकांत तिर्यक् प्राण्यांचेंच प्राबल्य होतें. सारांश, प्राण्यांच्या विचित्र कर्मवासनांप्रमाणें स्रष्टयांसही विचित्र इच्छा होऊन विचित्र ब्रम्हांडांचा उद्भव होणें अगदीं साहजिक आहे. अशा विचित्र अनंत सृष्टींनीं, अनंत प्राण्यांनीं, अनंत व्यवहारांनीं व सर्व प्रकारच्या अनंततेनें भरलेलें हें महाप्रकाश चैतन्य इतकें विस्तृत होऊन राहिलें आहे कीं, विष्णु, शिव इत्यादि महाशक्तिमान् देव आपल्या जन्मभर जरी धांवत राहिले तरी त्यांस त्याचा अंत लागणें शक्य नाहीं. भूमीमध्यें स्वाभाविकपणेंच इतर भूतांस आकर्षण करून घेण्याची शक्ति आहे, असें वर सांगितलेंच आहे. त्या शक्तिमुळें पृथ्वीच्या सभोंवार असलेलीं जल, तेज, इत्यादि आवरणें पृथ्वीस सोडून दूर जात नाहीत. रामा, आतां आणखीं या मायिक जगाचें वर्णन मी किती करूं? अथवा तें कितीही केलें ह्मणून काय होणार? बाबारे, आमची बुद्धि या विषयांत याच्यापुढें जाऊं शकत नाहीं. पण आम्हांस सृष्टिचें याहून अधिक वर्णन करितां येत नाहीं म्हणून ती एवढीच आहे, असें समजूं नकोस. आम्हांस किंवा दुसऱ्याही सर्व आत्मनिष्ठांस माहीत नाहीं अशी आणखी कितीतरी सृष्टि असण्याचा संभव आहे. कारण मायेच्या ठायीं असलेली सर्गशक्ति अनंत आहे. यास्तव भयंकर अंधकारानें भरलेल्या महा–अरण्यांत जसे मदोन्मत्त यक्ष एकमेकांस न दिसतांच नाचत असतात, त्याप्रमाणें या परमाकाशांत हीं अनंत ब्रह्मांडें एकमेकांस न दिसतां आपापला व्यवहार करीत राहतात. (३०.)

———

सर्ग ३१ वा.

(अंत:पुरदर्शन, दुसरें ब्रह्मांडदर्शन, शरांच्या चिन्हांनीं सज्ज झालेल्या सैन्याचें दर्शन व धर्माधर्मयुद्ध यांचें वर्णन या सर्गांत करितात.)

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें आपल्या पूर्व जन्मींच्या जगांतून निघून वरच्या सर्गांत वर्णन केल्याप्रमाणें अनेक ब्रह्मांडांची विचित्रता पहात त्या दोघी त्यांतील एका ब्रह्मांडांत झटकन प्रविष्ट झाल्या व तेथील अंत:पुरास पाहून तेथूनही झटकन बाहेर आल्या. त्या अंत:पुरांत राजाचें शव तसेंच पुष्पांच्या राशींत होतें. त्या शवाच्या जवळच समाधि लावून बसलेलें लीलेचें शरीर होतें. शोकामुळें दीर्घ झालेल्या त्या रात्रीं तेथील सर्व लोक निद्रा घेत होते व तें अंत:पुर पूर्वीप्रमाणेंच धूप, चंदन, कापूर इत्यादिकांच्या सुवासानें भरून गेलें होतें. त्या सर्गास पाहून आपल्या पतीच्या पुढच्या नव्या सर्गास पहाण्याचे इच्छेनें लीला संकल्पदेहानें त्या अंत:पुरांतील मंडपाकाशांत उडून गेली व त्या संसाराचें आवरण आणि ब्रम्हांडाचें संपुट यांचें उल्लंघन करून किंचित विस्तृत अशा पतीच्या संकल्प–संसारांत शिरली. ती देवीसह पुनरपि मोठ्या वेगानें आवरणयुक्त व विस्तृत अशा ब्रह्मांडमंडपांत शिरून भर्त्याचें संकल्प–जग पाहती झाली. सारांश पिकलेल्या फळांत ज्याप्रमाणें दोन मुंग्या प्रवेश करितात त्याप्रमाणें आकाशरूपी देवी त्या आकाशरूपी ब्रम्हांडांत शिरून आकाशरूपी जग पहात्या झाल्या. त्यांतील निरनिराळे लोक, पर्वत व अंतरिक्ष, यांचें उल्लंघन करून त्या दोघी पर्वत, नद्या, समुद्र, वृक्ष इत्यादिकांनीं मंडित व मेरूच्या योगानें अलंकृत झालेल्या नवद्वीपयुक्त जंबू–द्वीपास येऊन पोंचल्या. त्यांतील भारतवर्षामध्यें जाऊन लीला आपल्या पतीचें राज्य पहाती झाली. पण इतक्यांत त्यांतील एक मत्त (सिंधू देशाचा) राजा, आपल्या सर्व मांडलिकांसह, तिच्या पतीच्या राज्यांत घुसून आपल्या सैन्याकडून त्याचा देश उध्वस्त करून टाकूं लागला. तेव्हां लीलेच्या पतीलाही शस्त्र उचलणें भाग पडलें. त्याच्याशीं या राजाचा संग्राम सुरू झाला असतां तो पहाण्याकरितां आलेल्या त्रैलोक्यांतील प्राण्यांनीं आकाश गच्च भरून गेलें होतें. पण हें सर्व मिथ्या आहे, असा त्या दोघींचा निश्चय असल्यामुळें व अंतर्धानादिकांत फार कुशल असल्यामुळें त्याही नि:शंकपणें अंतरिक्षांत शिरल्या. तेथें मेघमंडलांनीं जसें आकाशास आच्छादित करून सोडावें त्याप्रमाणें नभश्चरांच्या गणांनीं तें व्याप्त

होतें. सिद्ध, चारण, गंधर्व, विद्याधर, शूरांचें ग्रहण करण्याकरितां आलेल्या अप्सरा, रक्तमांसादिकांच्या लोभानें जमलेलीं व आनंदानें नाचणारीं भूतें, राक्षस, पिशाचें, पुष्पांचा वर्षाव करण्याकरितां हातांतून पुष्कळ पुष्पें घेऊन आलेल्या विद्याधरांच्या स्त्रिया, इत्यादिकांची तेथें एकच गर्दी झाली होती. योद्धयांच्या शस्त्रास्त्रांपासून आपणास त्रास होऊं नये ह्मणून वेतालादिकांनीं पर्वतांच्या शिखरांचा आश्रय केला होता. खालीं संग्राम करीत असलेल्या लोकांचीं शस्त्रास्त्रें येथपर्यंत येण्याचा संभव आहे, असें पाहून अंतरिक्षांत अगदीं पुढें गेलेले नभश्चर मागें पळत होते. अभिमानानें भरलेल्या लोकांच्या आरोळ्यांनीं तें (अंतरिक्ष) भरून गेलें होतें. त्यांतील प्राणी पुढें होणाऱ्या या भयंकर संग्रामाविषयीं नाना प्रकारच्या वार्ता आपसांत बोलत होते. त्यांतील, सहज हास्य व विलास यांविषयीं उत्कंठित झालेल्या सुंदर स्त्रियांनीं आपल्या हातांत चामरें धारण केलीं होतीं. अतिशय धर्माचरणामुळें दुसऱ्यांस न दिसणारे व योगसामर्थ्यामुळें श्रेष्ठ झालेले मुनि त्या अंतरिक्षांत उभे राहून जगाच्या स्वास्थ्याकरितां देवतांचा स्तव करीत होते. गंधर्वादि लोकपाल आपल्या अप्सरा-प्रभृति स्त्रियांनीं आपली उपेक्षा करून खाली नवीन येणाऱ्या वीरांशीं संबंध करूं नये म्हणून त्यांची त्या कालास अनुरूप अशी स्तुति करीत होते. स्वर्गास योग्य असलेल्या शूरांस आणण्याकरितां इंद्राचे भट तेथें व्यग्र होते. त्या अंतरिक्षांत शूरांचा सन्मान करण्याकरितां लोकपालांचे ऐरावतादि हत्ती अलंकृत करून उभे केले होते. येणाऱ्या शूरांचा सन्मान करण्याकरितां तेथील गंधर्व व चारण अगदीं सज्ज होऊन राहिले होते. शूरांस वरण्याविषयीं उत्कंठित झालेल्या अनेक देवस्त्रिया सैन्यांतील शूरांकडे वक्र दृष्टीनें पहात होत्या. लंपट झालेल्या स्त्रिया वीरांच्या भुजदंडास घट्ट धरून ठेवित होत्या. तेथील शूरांच्या यशानें दिवाकर (सूर्य) ही चंद्रतुल्य शीतल झाला होता. (म्हणजे त्यांच्या यशापुढें सूर्याचें तेजही मंद झालें.)

श्रीराम—भगवन्, आपण कशा प्रकारच्या योद्धयास उद्देशून येथें शूर-शब्दाचा उपयोग करीत आहां? कोणता योद्धा स्वर्गाचें भूषण होत असतो व डिंभाहव कशास ह्मणतात?

श्रीवसिष्ठ—शास्त्रोक्त आचारानें युक्त असलेल्या प्रभूकरितां समरांगणामध्यें जो लढतां लढतां मरतो, किंवा विजयी होतो, तो शूरांच्या उत्तम लोकांस पात्र होतो. पण अशा रीतीनें न मरतां इतर प्राण्यांनीं ज्याचे हात, पाय इत्यादि

तोडले आहेत व त्यामुळें जो मेला आहे, त्यास डिंभाहवहत ह्मणतात. अशा प्रकारें संग्रामांत मरण पावलेला क्षत्रिय नरकाचा भागी होतो. (आतां हेंच अधिक स्पष्ट करितात.) शास्त्राप्रमाणें ज्याचें आचरण नसतें अशा पुरुषाकरितां लढून जो पुरुष संग्रामांत मरतो तो अक्षय्य नरकास जातो. शास्त्राचार व लोकाचार यांप्रमाणें यथाशक्ति आचरण करणारा जो क्षत्रिय, हा स्वधर्म आहे, असें समजून लढतो तोच खरा भक्त व शूर होय. गायींच्या संरक्षणाकरितां, ब्राह्मणांच्या स्वास्थ्याकरितां, सज्जनांस मान्य होणाऱ्या मित्रांकरितां व शरणागताचें रक्षण करण्याकरितां युद्ध करून जो मरण पावतो तो पुरुष स्वर्गाचें भूषण आहे. ज्याचें परिपालन करणें अगदीं अवश्य आहे अशा स्वदेशाचें रक्षण करण्याकरितां जो राजा युद्धास प्रवृत्त झालेला असतो, त्याच्याकरितां समरांगणीं मरणारा योद्धा वीरलोकास जातो. पण प्रजेस उपद्रव देण्यामध्येंच जे तत्पर असतात त्या राजांकरितां अथवा राजा नसलेल्या आपल्या स्वामीकरितां जे युद्धांत मरतात ते अधोगतीस जातात. शास्त्रांच्या आज्ञेप्रमाणें आचरण न करणाऱ्या राजाकरितां किंवा दुसऱ्या एकाद्या धन्याकरितां लढाई करीत असतांना शत्रूच्या शस्त्रांनीं अंगाचे तुकडे तुकडे होऊन मेलेला क्षत्रिय निःसंशय नरकास जातो. धार्मिक धन्याकरितां जें युद्ध करावयाचें तेंही धर्मयुद्धच केलें पाहिजे. कारण तसें न केल्यास त्यास स्वर्गलोकांत थारा मिळत नाहीं. कारण अधर्मयुद्धानें मरणारालाही जर स्वर्ग मिळूं लागला तर सर्वच सशस्त्र लोक परलोकाविषयीं निर्भय होऊन जगांत अनर्थ करून सोडतील. वास्तव समरांगणांत सन्मुख मरणारास पदोपदीं स्वर्ग मिळतो, असें जें धर्मशास्त्रांत ह्मटलेलें आहे त्याचा अर्थ–धर्मयोद्ध्यासच स्वर्ग मिळतो; अधर्मयुद्धानें सन्मुख मरणारासही तो मिळत नाहीं;–असा समजावा. कारण न्यायान्याय, धर्माधर्म इत्यादिकांचा विचार न करितां केवळ युद्धांत मेल्यानेंच स्वर्ग मिळतो, असें ह्मणणें हा मोठा अन्याय होईल. तस्मात् सदाचरणी व न्यायी स्वामीकरितां जे तरवारीच्या धारा सहन करितात तेच शूर असून बाकीचे सर्व डिंभयुद्धामध्यें मेलेले होत. अशा शूरांकरितांच उत्सुक होऊन देवस्त्रिया महाबलाढ्य वीरांच्या आम्ही दयिता (स्त्रिया) आहोंत, असें म्हणत अंतरिक्षांत उभ्या रहातात. असो; वर सांगितल्याप्रमाणें तें अंतरिक्ष अनेक प्रकारच्या भूतसमूहांनीं भरून गेलें होतें (३१.)

सर्ग ३२.

(त्या दोघींनीं युद्धाच्या इच्छेनें सज्ज झालेल्या त्या दोन्ही सेना पाहिल्या, असें येथें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ--श्रेष्ठ वीरांकरितां उत्सुक होऊन नाचूं लागलेल्या अप्सरांच्या समूहांत उभी राहून लीला सरस्वतीसह खालचीं दोन्हीं सैन्यें पाहूं लागली. तिच्या पतीनें ज्याचें पालन केलें आहे अशा त्या प्रदेशांत तीं दोन्हीं सैन्यें जलचरांच्या वेगामुळें क्षुब्ध झालेल्या दोन महासमुद्रांप्रमाणें ओळीनें उभीं होतीं. त्यांतील सेनापति नानाप्रकारच्या व्यूहांची रचना व शस्त्रास्त्रांची व्यवस्था करण्यांत तत्पर झाले होते. दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं, शूरांसह दोघे राजे उभे होते. कवचादि चढवून आणि शस्त्रास्त्रें घेऊन युद्धाकरितां सज्ज झालेलें तें सर्व सैन्य पेटलेल्या अग्नीप्रमाणें अद्भुत दिसत होतें. त्यांतील कित्येकांनीं चकचकित खड्गें कोशांतून बाहेर काढिलीं होतीं. कित्येक ढाला सांवरीत होते. कित्येक शूल, भिंदिपाल, परशु इत्यादिकांस उठवून शत्रूवर पहिला प्रहार करण्याचा प्रसंग केव्हां येतो म्हणून वाट पहात होते. त्या भयंकर युद्धाच्या चिंतनें कित्येकांचे नेत्र स्थिर व उग्र झालेले होते. शत्रूविषयीं चित्तांत अतिशय क्रोध उद्भवल्यामुळें कित्येकांच्या भुंवया वर चढल्या होत्या. झंझावातानें जसे वनांतील वृक्ष कंपायमान होतात त्याप्रमाणें त्या दोन्ही सैन्यांतील लोक नानाप्रकारच्या निमित्तांनीं चंचल झाल्यासारिखे दिसत होते. त्यांतील श्रीमान् योद्धयांच्या अंगांतील सोन्याचीं चिलखतें उदय पावणाऱ्या सूर्याच्या प्रकाशानें चकचकत होतीं. सैन्याच्या अगदीं पुढच्या रांगेंतील लोक एकमेकांकडे पाहून शस्त्रें उगारून एकमेकांस मारण्याच्या खुणा करीत होते. कित्येक योद्धे एकमेकांकडे नेत्र वटारून एकसारिखे पाहूं लागल्यामुळें चित्रासारिखे दिसत होते. सेनापतींनीं दोन्ही सैन्यांतील लोकांस एकमेकांच्या समोर, थोड्या अंतरावर, लांबच लांब ओळीनें उभें केल्यामुळें, तो एक मोठा सागर असून, त्यांच्या मधील पांच-दहा हात अंतर हाच एक त्यावरील मोठा सेतु आहे, असा भास होत होता. सैनिकांच्या कोलाहलामुळें कोणाचें बोलणें कोणालाही ऐकूं येईनासें झालें. प्रथम आपणासच मार बसेल या भीतीनें दुंदुभी, ढोल इत्यादि वाद्यें वाजविणारे लोक आपला वाद्यव्यवहार बंद करून एकीकडे होण्याच्या तयारीस लागले. दोन्ही सैन्यांमध्यें जें थोडेसें

पण लांबच लांब अंतर होतें म्हणून वर म्हटलें आहे, त्याच्याकडे पाहून कल्पांत-वायूनें आपल्या वेगानें त्या महासागरास दुभंगून सोडलें आहे कीं काय, असा भास होत असे. दोन्ही सेनांतील राजांस युद्धाच्या परिणामाविषयीं संशय वाटत असल्यामुळें त्यांचीं मनें जरा चिंतायुक्त झालीं आहेत, असें त्यांच्या आकारादिकांवरूनच अनुमान होत होतें. त्यावेळीं तेथें जे भीरु (भित्रे) होते त्यांचीं हृदयें बेडकाच्या गळ्याखालच्या कातडीप्रमाणें कांपत होतीं. दोन्ही पक्षांतील असंख्य वीर आपलें प्राणरूपी सर्वस्व रणांगणीं समर्पण करण्यास सिद्ध झाले होते. त्यांतील धनुर्धर, धनुष्यांवर प्रत्यंचा चढवून व तिला आकर्ण ओढून शर-वर्षाव करण्यास उद्युक्त झाले होते. आतां शस्त्रप्रहार सुरू होणार, असें समजून सर्व युद्धकुशल वीर त्याचा प्रतीकार करण्याच्या तयारीनें निश्चल होऊन राहिले. सेनापतीची आज्ञा होतांच शत्रूवर सारखा मारा करावयाचा अशा निश्चयानें प्रत्येक वीर निर्दयपणें भुंवया चढवून उभा होता. जवळ जवळ उभ्या राहिलेल्या सैनिकांचीं कवचें एकमेकांस लागून खटखट असा मोठा ध्वनि होत होता. वीरांचें उग्र स्वरूप पाहून तेथील भीरूंनीं पळ काढण्यास जेव्हां आरंभ केला, त्यावेळीं त्यांतील प्रत्येकाचें जीवित संशयांत पडलें होतें. चतुरंग सैन्याच्या हालचालीमुळें अंतरिक्षांत उडालेली धूळ मेघांपर्यंत येऊन पोंचली. शूरांच्या अंगांत वीररसाचा संचार व्हावा म्हणून राजांच्या आज्ञेनें धम, धम, धम, असा वाद्यध्वनि चोंहोंकडे पुनः सुरू झाला व त्यामुळें अंतरिक्षही दुमदुमून गेलें. पताकांच्या योगानें व हत्तीवर बसलेल्या लोकांच्या वर उचल-लेल्या हातांमुळें आकाशभागालाही अपूर्व शोभा आली होती. चक्रव्यूह, गरुड-व्यूह, श्येनव्यूह इत्यादि व्यूहांची रचना करण्यांत सेनापतींनीं आपापलें चातुर्य पुष्कळ खर्च केल्याचें आढळून येत होतें. तात्पर्य अनेक शस्त्रें, अस्त्रें, व्यवहार, ध्वनि, रचना, देखावे, आश्चर्यें इत्यादिकांचें तेथें एकाच वेळीं दर्शन होत होतें. (३२.)

सर्ग ३२ वा.

(या सर्गांत वरील दोन्ही सैन्यांच्या संग्रामास आरंभ झाला व तो त्या दोघी अलौकिक स्त्रियांनीं पाहिला, असें वर्णन करितात.)

श्रीराम—महाराज, त्या दोन्ही सैन्यांच्या संग्रामाचा वृत्तांत मला थोडक्यांत सांगा. कारण असल्या कथानकांच्या योगानें तत्वज्ञानश्रवणाविषयीं आलेला आळस नाहींसा होऊन पुनः तात्विक उपदेश ग्रहण करण्यास बुद्धि सज्ज होते.

श्रीवसिष्ठ—रामा, नंतर त्या दोघी स्त्रिया संकल्पानें तयार केलेल्या व अंतरिक्षांत स्थिर झालेल्या विमानांत बसल्या. इतक्यांत खालचे वीर एकमेकांशीं भिडूं लागले. दोन्हीं दळें मिळून गेलीं व जिकडे तिकडे मारहाण सुरू झाली. लीलेच्या विदूरथ नामक पतीनें प्रतिपक्षांतील लोक आपणावर प्रहार करण्याच्या विचारांत आहेत असें पाहून त्यांतील एका निर्भय योद्ध्यावर आपला मुद्गर फेंकिला. तो त्याच्या उरःस्थळीं आपटला व त्यामुळें तो वीर व्याकुळ झाला. पण त्याचे इतर अनुयायी राजावर चाल करून येऊं लागले. तें पाहून विदूरथाचें रक्षण करण्याकरितां ज्यांनीं पूर्वी प्रतिज्ञा केल्या होत्या ते वीरही पुढें सरसावले. मग काय विचारतां? चकचकीत खड्गें सूर्य-प्रकाशांत चमकून शत्रूंवर पडूं लागलीं. त्यांचा एकमेकांवर आघात होऊन खणखण असा ध्वनि निघूं लागला. अस्त्रांचा कवचादि कठीण पदार्थांवर प्रहार झाल्यामुळें अग्नीच्या ठिणग्या उसळूं लागल्या. वीर पुरुष मोठमोठ्यानें सिंहनाद करूं लागले. धनुष्यांच्या गुणांचा टणत्कार श्रोत्यांच्या कानठाळ्या बसवूं लागला. मेघधारांप्रमाणें बाणांचा वर्षाव होऊं लागला. तीक्ष्ण शस्त्रधारांनीं अंगें छिन्न-भिन्न झाल्या कारणानें ओरडत व तडफडत पडलेल्या लोकांस पाहून दैवी प्रकृतीच्या लोकांच्या मनांत दयेचा प्रादुर्भाव झाला. त्यावेळीं त्या समरभूमींत एकसारखा संहार चालला होता. कोणी हत्तीवर बसून, कोणी घोड्यावर बसून, कोणी रथांत बसून व पुष्कळसे पायांनींच यथाशक्ति मारामारी करीत होते. (मी वांचावें व दुसऱ्यांनीं मरावें, ही प्रत्येकाची इच्छा. मला सर्व चांगलें हवें, दुसऱ्यास नसलें तरी चालेल, ही प्रत्येकाची भावना, व त्याकरितांच हें एवढें रण ! या सृष्टींत मनुष्यजन्म घेऊन हेंच पशुकृत्य करावयाचें; दुसरें काय ! ईश्वरा, धन्य आहे तुझ्या मायेची. पहा, तिनें शहाण्यांनाही कसें मूर्ख बनविलें आहे !) कोणी कोणाचा

हात तोडीत होता; कोणी कोणाच्या पायांवरच शस्त्रप्रहार करीत होता; कोणी कोणाच्या मस्तकास तोडून भूमीवर धुळींत पाडीत होता; कोणी कोणाच्या उरांत आपल्या भाल्याचें तीक्ष्ण अग्र खुपशीत होता; कोणी ओरडत होते; कोणी हाहाःकार करीत होते; कोणी मारीत होते; कोणी मरत होते; कोणी भिऊन प्राण वांचविण्याकरितां पळत होत; व कोणी त्यांच्या प्राणांचा बळी घेण्याकरितां त्यांच्या मागें लागले होते. कोणी आपलें शौर्य व युद्धकौशल्य व्यक्त करीत होते. कोणी आपला धर्म समजून आपल्या स्वामीकरितां प्राण जाण्याचा प्रसंग आला तरी आपल्या जाग्यावरून थोडेसेंही हालत नव्हते. आपला हत्ती शत्रूच्या हत्तीवर सोडून कित्येक मौज पहात होत. कित्येक आपल्या हत्तीस शत्रूंतील पायदळावर सोडून त्यांतील लोकांस त्या भयंकर प्राण्याच्या पायांखालीं तुडवून मरावयास लावीत होते. कित्येक नाना प्रकारच्या युक्त्या योजून शत्रूस व्याकुळ करून सोडण्यांत तत्पर झाले होते. कोणी सेनाध्यक्ष आपल्या सैन्यसमूहास, शत्रूचें बलाबल पाहून त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या जागीं नेत होते. कोणी व्यूह-भंग होऊं नये म्हणून आपली पराकाष्ठा करीत होते. सारांश येणेंप्रमाणें यमाच्यांहि अंगावर रोमांच उभे करणारें तें युद्ध अनेक आयुधें, अनेक वाहनें, अनेक पुरुष, अनेक छिन्न-भिन्न देह, अनेक शवें, असंख्य नाचणारीं कबंधें, रक्तपात, आक्रोश, हाहाःकार, जयापजयाच्या आशेनें निष्ठुरपणें केलेलीं कृत्यें इत्यादिकांच्या योगानें भयानक, वीर, बीभत्स व शोक या राजस व तामस रसांनीं परिपूर्ण होतें; आणि त्या कोमल मनाच्या सात्विक स्त्रिया तें सांकल्पिक विमानांतून लक्ष्यपूर्वक पहात होत्या. (३३.)

सर्ग ३४ वा.

(या सर्गांत प्रेक्षकांच्या तोंडून युद्धचमत्कारांचें विचित्र वर्णन करवितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें ते राजे, मंत्री, सेनापति व योद्धे वीर प्राणांचा पण करून परस्पर लढत असतांना अंतरिक्षांतून तो युद्धचमत्कार पहाणारांच्या तोंडांतुन असे शब्द निघूं लागले.—शूरांच्या धडापासून तुटून वर उडणाऱ्या मस्तकांच्या योगानें हें खालचें आकाश ज्यांतील कमळें हालत आहेत अशा सरोवराप्रमाणें किंवा ज्याच्यामध्यें पक्षी उडत आहेत अशा आकाशाप्रमाणें (अथवा सरोवराप्रमाणें) अथवा तारागणांनीं भरून गेलेल्या अंतरिक्षा-

प्रमाणें दिसत आहे. तुटलेल्या अंगांतून रक्ताच्या धारा उडत असून त्यांचे तुषार सोसाट्याच्या वाऱ्यामुळें वर उडत आहेत व त्या रक्ततुषारांमुळें हे मध्याह्न-समयींचे मेघ व सूर्यकिरण, संध्याकाळच्या मेघांसारिखे व किरणांसारखे कसे लालभडक दिसत आहेत, पहा. आकाशांत दूर असलेला कोणी एक रक्तानें भरलेल्या बाणांच्या समूहास पाहून हा मांसाचाच ढीग आहे, असा भ्रम झाल्यामुळें, दुसऱ्या कोणास म्हणतो--भगवन्, हें आकाश असें मांसानें कां भरून गेलें आहे ? त्यास दुसरा उत्तर देतो-अरे वेड्या, तें मांस नव्हे. खालील वीरांच्या बाणांनीं भरलेले ते मेघ आहेत. रक्ताच्या योगानें भूमीवरील जितके रेणु भिजतात तितकीं सहस्र वर्षे तो वीर स्वर्गलोकीं रहातो, असें शास्त्रांत सांगितलें असल्यामुळें, हे वीर आपला देह तीक्ष्ण बाणांच्या मार्गांत उभा करीत आहेत व त्यांच्या रक्तानें लाल भडक झालेले हे बाण वेगानें मेघांत येऊन रहात आहेत. अरे, असा भिऊं नको. हे नीलकमलाच्या पत्राप्रमाणें दिसणारे निस्त्रिंश (तरवारी) नव्हेत, तर वीराकडे पहाणाऱ्या स्वर्गलक्ष्मीचे (अथवा विजयलक्ष्मीचे) हे कटाक्ष आहेत. वीरांस आलिंगन देण्याविषयीं उत्सुक असलेल्या देव-स्त्रियांवर अनुग्रह करण्याकरितांच हा संग्राम प्रवृत्त झाला आहे. (एक वीर दुसऱ्या वीरास म्हणतो,) अरे गड्या, तूं आतां मरून वर येत आहेस, असें समजून त्या पहा नंदनवनांतील अतिरमणीय देवता कशा नाचूं व गाऊं लागल्या आहेत ! ग्राम्य स्त्री आपल्या नेत्रविलासांच्या योगानें जशी आपल्या प्रियास व्याकुळ करून सोडिते त्याप्रमाणें ही सेना आपापल्या शत्रूंचीं हृदयें कठिण कुठारी (कुऱ्हाडी) नीं छिन्नभिन्न करीत आहे. सूर्यग्रहण-काल राहूस जसा सूर्या-समीप नेतो, त्याप्रमाणें, अरे माझ्या पित्या, माझें सुवर्ण-कुंडलांनीं भूषित झालेलें मस्तक, या शत्रूच्या बाणानें, सूर्यापर्यंत नेऊन पोंचविलें. (एक भितरा दुसऱ्या भितऱ्यास म्हणतो,) पायांपर्यंत लोंबणाऱ्या यंत्राच्या सांखळ्यांत ओंवलेले व गरगर फिरणारे दोन पाषाण ज्याच्या-मध्यें आहेत अशा चक्रदंडसंज्ञक चक्रास, वर हात धरून, वेगानें फिरविणारा हा योद्धा यमदूताप्रमाणें सर्वतः सैन्याचा संहार करीत इकडेच येत आहे. यास्तव चल, आपण आपल्या मार्गानें परत जाऊं. अरे, हीं पहा कबंधें रणवाद्यांच्या तालावर मोठ्या उल्हासानें व वेगानें नाचत आहेत व त्यांच्या नुकत्याच तुटलेल्या मानेच्या छिद्रांवर कंकादि पक्षी आसक्त होऊन रक्तमांसांचा यथेच्छ उपभोग घेत आहेत. देवांच्या समूहामध्यें गोष्टी चालल्या

असून त्यांत कोणते धीर पुरुष केव्हां, कोणत्या प्रकारें व कोणत्या निमित्तानें लोकांतरास प्राप्त होतात याविषयीं परस्पर चर्चा चालली आहे. अरे, हा योद्धा तर कोणी भयंकरच आहे. कारण समुद्राकडे अनेक लहानमोठ्या जलजंतूंनीं भरलेल्या नद्या कितीही जरी आल्या तरी तो जसा त्यांस आपल्या उदरांत सांठवितो, त्याप्रमाणें याच्यावर कितीही लोकांचे समूह चालून आले तरी तो त्यांतील एकालाही जिवंत ठेवीत नाहीं ! हत्तींच्या गंडस्थळांवर बाणांचा वर्षाव एकसारखा होत आहे व त्यामुळें मेघवृष्टि होत असलेल्या मोठ्या पर्वत-शिखरांप्रमाणें ते शोभत आहेत. एके ठिकाणीं दोघे वीर लढत होते. त्यांतील एकानें मोठ्या शौर्यानें दुसऱ्याच्या मानेवर भाला फेंकला. तेव्हां आतां आपण वांचत नाहीं असें समजून तो दुसरा "मेलोंरे मेलों" असें ओरडून म्हणणार होता; पण इतक्यांत मानच तुटल्यामुळें त्याचे ते शब्द बाहेर उमटले नाहींत. तथापि तो रणांगणीं शत्रूच्या सन्मुख लढतां लढतां मेल्यामुळें स्वर्गलोकीं जाऊं लागला. त्याबरोबर "वांचलोंरे वांचलों" असा ध्वनि त्याच्या तोंडांतून निघाला आणि तो खालच्या व वर विमानांत असलेल्या लोकांस पक्ष्याच्या ओरडण्याप्रमाणें ऐकूं आला. सैन्यांतील कोणी एक अधिकारी आपल्या हाताखालच्या असंख्य शूरांस म्हणतो–अरे ही शत्रूची सेना आपल्यावर यंत्राच्या योगानें पाषाणांचा वर्षाव करीत आहे. यास्तव तिला अनुशृंखलासमूहानें वेष्टित करून सोडा. कोणी देव म्हणतो–अरे ही अप्सरा पूर्वीं याची भार्या होती. पण तो वृद्ध झाल्यामुळें त्याल सोडून (ह्य. मरून) अप्सरा होऊन राहिली व आतां तो रणांगणांत मरून तरुण देव झाला आहे असें जाणून पुनः त्याची प्रिया बनली. भाल्यांच्या चकचकीत पात्यांचीं किरणें अंतरिक्षांत पडत होतीं. त्यांच्याकडे पाहून रणांत देहत्याग करणारांस स्वर्गलोकीं येण्याकरितां हा जिनाच केला आहे कीं काय, असा भास होतो. एक भितरा म्हणतो–अरे, अरे, या शत्रूच्या लोकांनीं आमच्या वीरांचा एकसारखा संहार चालविला आहे. काय करावें ? मला तर हा प्रलय-कालच आला आहे, असें वाटतें. कोणी एक मुख्य म्हणतो–अरे मूर्खांनों, पुढें व्हा. एक पाऊलभरही मागें सरूं नका. अरे, शस्त्रप्रहारांच्या योगानें व्याकुळ होऊन भूमीवर पडलेल्या या आपल्याच लोकांच्या अंगावर पाय देऊन पुढें जाऊं नका, तर रिकाम्या लोकांस त्यांना एकीकडे उचलून नेण्यास सांगा. देव म्हणतो–मित्रा, या अप्सरा बुचडा बांधण्यांत व्यग्र झाल्या आहेत व इतक्यांत हा शूर दिव्यशरीरानें त्यांच्याजवळ येऊन उभा

राहिला आहे, पहा. एक अप्सरा आपल्या सखीस म्हणते, अग सखे, हा बिचारा फार दुरून व थकून-भागून आला आहे. यास्तव शीतल, मंद व सुगंध वायु जेथें वहात आहे व जेथें दाट छायाही आहे, अशा (स्वर्गांतील) मंदाकिनीच्या तिरीं याला घेऊन जा व त्याचें चित्तरंजन कर. नानाप्रकारच्या आयुधांच्या आघातांनीं अनेक प्राण्यांच्या शरीरांतील हाडें मोडून त्यांचे शतशः तुकडे अंतरिक्षांत उडत आहेत. सारांश याप्रमाणें अनेक प्रेक्षक मन मानेल तसें भाषण करीत होते. सैन्यांतील वीरही प्रसंगास अनुरूप असें भाषण करीत होते. कोणी हंसत होते; कोणी खेद करीत होते; कोणी आपला अमोघ प्रहार व्यर्थ झाला म्हणून हळहळत होते; तर कोणी अजून आपलें आयुष्य संपलें नाहीं असें म्हणून अधिक उत्साहानें शत्रूंशीं झुंजत होते. कोणी तर वीर-धर्मास विसरून प्राणवायूच्या लोभानें रणांगणांतून पळ काढण्याच्या विचारांत असून आपल्या मित्रांसही तशीच प्रेरणा करीत होते. (३४.)

सर्ग ३५ ते ४०.

(आतां या सर्गांत श्रीवसिष्ठ त्या संग्रामाचें समुद्र, वन, कल्पांत, इत्यादि अनेक रूप-कांनीं वर्णन करून सारख्या आयुधांच्या वीरांचें द्वंद्वयुद्ध, दोन्ही पक्षांतील राजांस सर्व देशांतलि लोकांनीं केलेलें साह्य, जय व पराजय यांचा अनिश्चय, सायंकाळीं युद्ध समाप्त करण्याचा दोन्ही पक्षांचा निश्चय, रात्र पडतांच पश्वादिकांनीं व निशाचरांनीं तेथें केलेलें बीभत्स आचरण, राजा विदूरथाचें शयन व दोघी देवींनीं त्याच्या गृहांत केलेला प्रवेश यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, तो संग्राम म्हणजे एक समुद्रच होता. उड्या मारणारे घोडे हेच त्यांतील तरंग होते. त्यांच्या योगानें तो रणसागर मोठें तांडव-नृत्यच करीत आहे, असें वाटे. त्यांतील छत्रें हाच फेंस असून त्यांत अडकून राहिलेले चकचकीत बाण ह्याच शफरी (क्षुद्र मासे) होत्या. घोड्यांवर बसलेले स्वार, घोड्यांच्या उडत चालण्यामुळें, त्यांतील कल्लोल आहेत असें भासत होतें. नानाप्रकारचीं आयुधें याच त्यास येऊन मिळणाऱ्या नद्या असून त्यांच्या समागमामुळें भ्रमण करणारें सैन्य हेच त्यांतील मोठमोठे आवर्त (भोंवरे) होते. मत्त गजांचा समूह हेच त्यांतील समूळ चंचल झालेले मंदारादि पर्वत होत. शेंकडों गरगर फिरणारीं चक्रें हेच क्षुद्र आवर्तभ्रम असून त्यांत

भ्रमण करणारीं मस्तकें हेंच तृण आहे. वर उडालेली धूळ हेच त्यांत पाणी पिणारे मेघ असून खड्गांची प्रभा हेंच मेघजल होय. मकर-व्यूह हेच त्यांतील मकर; वीरांचा ध्वनि हाच घर्घर ध्वनि; वीरांच्या शरीरांतून पार निघून जाणारे बाण हींच त्यांतील कालवें आणि शस्त्रें ह्याच त्यांतील मोठ्या लाटा असून त्यांच्या योगानें तुटणाऱ्या पताका ह्याच लहान लाटा, व सैन्याचे क्रोधानें होणारे संचार हेच त्यांतील तिमिंगल नांवाचे महामत्स्य होत. पोलादाचीं कवचें अंगांत घालून इतस्ततः फिरणारें सैन्य हेंच त्यांतील जल, बाण हेच त्यांतील तुषार, व इतर सर्व ध्वनींस तुच्छ करून सोडणारा सैन्याचा सिंहनाद हाच त्यांतील मोठा ध्वनि होय. ज्यांच्या मस्तकांचे तुकडे उडून गेले आहेत अशीं कबंधें हींच त्यांतील लाटांबरोबर वहात जाणारीं काष्ठें होतीं. वहाणारे रक्ताचे पूर ह्याच त्यांस येऊन मिळणाऱ्या महानद्या असून रथ हेच त्यांच्या कांठचे नानाप्रकारचे वृक्ष होत. सारांश येणेप्रमाणें तो रणप्रदेश सागराप्रमाणें दिसत होता. अथवा तो गंधर्वनगराप्रमाणें (आकाशांत दिसणाऱ्या खोट्या नगराकाराप्रमाणें) मनुष्यांस अतिशय आश्चर्यकारक वाटत होता. (आतां त्याचें कल्पांतरूपानें वर्णन करितात.) अथवा तो कल्पांतच होता. कारण तेथील प्रदेश प्रलयकालच्या भूकंपामुळें हालणाऱ्या पर्वताप्रमाणें चंचल दिसत असे. मासाच्या व रक्ताच्या आशेनें वेगानें उडणारे असंख्य पक्षी ह्याच त्यांतील भयंकर लाटा होत्या. शस्त्रांच्या प्रखर प्रहारामुळें छिन्न भिन्न होऊन पडणारे अनेक गज हेच प्रलयसमयीं उलथून पडणारे पर्वताचे कडे होत. भ्यालेल्या लोकांचा आक्रोश हाच प्रलय-कालचा पशूंचा घुरघुर ध्वनि; बाणपंक्ति हीच टोळांची रांग; काळे गज हेच मेघ; रक्ताचे पाट ह्याच नद्या; तुटून पडलेल्या हातापायांवरील रेखाचिह्नें हींच वाऱ्याच्या सोसाट्यानें पडलेलीं पुष्पें; व मृत शरीरें हेच मोडून पडलेले वृक्ष होत. सारांश येणेप्रमाणें तो सर्व जगाचा ग्रास करण्यास तयार झालेला युद्ध-कल्पांत चालला होता. त्यांतील रथरूपी नगरें, ध्वज, छत्र व पताका यांसह अस्ताव्यस्त होऊन पडलीं होतीं. एकमेकांवर पडणारीं चकचकीत शस्त्रें हेच त्यावेळीं जगाचा नाश करण्याकरितां उगवलेले प्रखर सूर्य आहेत, असा भास होत असे. त्यांनीं कठीण प्राणसंतापानें सर्वांच्या मनास संतप्त केलें. त्या रणां-गणांतील धनुष्यें हेच प्रलयसमयीं मुसळधारांनीं वर्षाव करण्याकरितां अंतरिक्षांत आलेले पुष्करावर्तादि मेघ असून ते शरधारांचा एकसारखा वर्षाव करीत होते व त्यां (मेघां) मध्यें, शाणेवर घांसून तीक्ष्ण केलेल्या खड्गांच्या धारा हेंच,

विजेचें चमकणें असून तें सर्व आकाशास चकचकीत करीत होतें. रक्तमय भूमीवर मरून पडलेले गंज हेच कल्पांतसमयीं समुद्रांत उलथून पडणारे कुल-पर्वत होते. आकाशांत उडणारे रक्ताचे थेंब ह्याच त्यावेळीं अशुभ सुचविण्या-करितां उगवलेल्या तारा होत. रामा, त्या भयंकर युद्धप्रसंगाचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. यास्तव मी आतां अधिक विस्तार करीत नाहीं.

त्या दोन्ही सैन्यांतील लोक एकमेकांशीं भिडून एकमेकांचीं शरीरें छिन्न भिन्न करून सोडूं लागले. हत्तीवरील लोक हत्तीवरील लोकांशीं; रथी रथ्यांशीं; घोडेस्वार घोडेस्वारांशीं व पायदळांतील वीर पायानें चालणाऱ्या लोकांशीं लढत होते. त्यांचा तो भयंकर संग्राम सर्व दिवसभर चालला. त्यांत कित्येकदां एका पक्षाचा विजय होतो, असें वाटे व कित्येकदां दुसऱ्या पक्षाचा जय झाला, असा भास होई. पण तीं दोन्हीं सैन्यें सारखींच राक्षसी असल्यामुळें, निश्चित जय–पराजय कोणाचाच होईना. यमराजास मनापासून साह्य करण्याकरितां त्यांतील प्रत्येक जीव प्रयत्न करीत होता. त्यांना जणुं काय आज आपण त्या सर्वभक्षकाची नित्य तृप्तिच करून सोडणार, असें वाटत होतें. पण त्या खुळ्यांना काय ठाऊक कीं, तो अनंत• विश्वें पचविणारा अघाशी देव या थोड्याशा चटणीनें मुळींच तृप्त होणार नाहीं ! पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर व मध्यप्रदेश यांतील सर्व देशचे व सर्व जातींचे सर्व वीर पुरुष त्यावेळीं तेथें गोळा झाले होते व त्यांनीं विद्येच्या नांवानें संपादन केलेली ही हिंसकांची कला सर्व त्रिभुवनास दाखविली. इतक्यांत ईश्वरी नियमाप्रमाणें श्रीसूर्यनारायण त्या रणभूमीप्रमाणें व योध्यांच्या शरीराप्रमाणें लाल भडक झाला व मरणोन्मु-खाच्या चेतनाशक्तीप्रमाणें अस्त पावला. त्यामुळें वीररसानें ज्यांचें शरीर भरून गेलें होतें अशा कित्येक क्षत्रियांस आपला मोठा घात झाला, असें वाटलें. गृध्रादि मांसभक्षक दिवाचरांस आपल्या यथेच्छ आहारसुखांत ही मोठीच अडचण आली, असें भासलें. रामा, आहाराकरितां ते पक्षीही त्या रणांगणांत वीरांचें अनुकरण करीत होते. तेही एकमेकांशीं लढून दुर्बळांच्या तोंडांतील मांसाचा तुकडा ओढून घेऊन, आपला जठराग्नि अथवा राक्षसी तृष्णारूपी अग्नि शांत करीत होते. मनुष्येंही जर एकमेकांचीं शरीरें कृत्रिम शस्त्रास्त्रांनीं फाडीत आहेत तर आम्हां तिर्यक्प्राण्यांना ईश्वरदत्त नखादि आयुधांनीं आप-ल्यापेक्षां दुर्बल असलेल्या प्राण्यांवर यथेच्छ प्रहार करण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे ? असेंच जणुं काय मनांत आणून कावळे, गिधाडें, घारी, कोल्हे, भालू,

तरसें इत्यादिकांनीं त्याच रणभूमीस धारातीर्थ बनविलें होतें. पण वर म्हटल्याप्रमाणें भगवान् जगच्चक्षु अस्त पावल्यामुळें त्यांचा हिरमोड झाला. आतां रात्रभर आपणांस आपल्या घरट्यांत किंवा झाडांच्या खांद्या, मंदिरांचे उच्च भाग इत्यादिकांवर बसून एकाद्या विरक्त तपस्व्याप्रमाणें अथवा एकाद्या दांभिकाप्रमाणें सूर्योदय केव्हां होतो म्हणून ध्यान करावें लागणार व आशेनें चित्त विक्षिप्त झाल्यामुळें निद्रासुखाचाही लाभ न मिळतां ही रात्र काळरात्रीसारखी दीर्घ भासणार, असें मनांत आल्यामुळें जणुं काय ते पक्षीही भूमीवरील योद्ध्यांप्रमाणेंच चिंताग्रस्त झाले असावेत, असें विमानांतून पहाणाऱ्या विद्याधरादिकांस वाटलें. पण काल प्राण्यांच्या सुखदुःखांकडे थोडेंच लक्ष्य देतो आहे. त्यानें पश्चिमेकडील आकाशास लाल करून सोडलें. तेव्हां त्या आरक्त व अनेक भ्रामक आकारानें युक्त अशा आकाशाकडे पाहाणारास त्यांत खालच्या रणांगणाचें प्रतिबिंबच पडलें आहे, असा भास होई. अस्थिर कालानें त्या रक्ततेलाही फार वेळ राहूं दिलें नाहीं. तेव्हां मात्र भूस्थ योद्ध्यांची व अंतरिक्षांत उडणाऱ्या पूर्वोक्त पक्ष्यांची निराशा झाली. वीरांनीं आपला युद्धोद्योग परस्परांच्या संमतीनें सोडिला. सैन्य शिबिराकडे जाऊं लागलें व पक्ष्यांनीं आपापल्या वसतिस्थानाचा मार्ग धरिला. जगास भ्रम म्हणणाऱ्या वेदांत्यांवर जणुं काय उपकार करण्याकरितांच आकाश अवर्णनीय नीलवर्ण झालें. दूरची मोठी वस्तूही लहान दिसते; अस्थिर पदार्थही स्थिर भासतो; पुष्कळ अंतरावर असलेले पदार्थही दुरून पहाणारास ते एकमेकांस लागलेले आहेत, असें भासतें इत्यादि सर्वसामान्य सिद्धांत जगाच्या अनुभवास आणून देण्याकरितां लहान-मोठीं नक्षत्रें त्यांत रत्नांप्रमाणें चमकूं लागलीं. रणांगणांत छिन्न-भिन्न होऊन पडलेल्या व अर्धवट जिवंत असलेल्या प्राण्यांची योग्य व्यवस्था लावण्याकरितां दोन्ही पक्षांतील राजांचे सेवक हातांत दिवट्या घेऊन त्या भयंकर भूमींत फिरूं लागले. धारातीर्थीं मरण पावलेल्या वीरांच्या स्त्रिया, माता व इतर आप्त शवांस ओळखून व त्यांस कवटाळून धरून मोठ्यानें रडूं लागल्या व त्यामुळें त्या मृत्युभूमीस अवर्णनीय भयंकर स्वरूप प्राप्त झालें. प्रखर तेजाच्या अभावीं सज्जनांस लपून बसावें लागतें व अशा प्रसंगीं दुर्जनांस आपला प्रभाव गाजविण्यास चांगला अवसर सांपडतो हें सुचविण्याकरितां अंधकारानें सर्व भूगोलास व्यापून सोडलें व त्याबरोबर चार प्रहर लपून राहिलेल्या भूत-प्रेत-पिशाच-यक्ष-राक्षस-क्रव्याद इत्यादिकांनीं निर्भयपणें संचार करून दिवसा मनुष्यांनीं केलेल्या क्रूरपणांतील

न्यूनता भरून काढण्यास आरंभ केला. मृत प्राण्यांचीं हृदयें कशीं संकुचित होतात तें दाखविण्याकरितां सूर्यविकासी कमलें संकुचित झालीं. योद्धयांच्या शरीरांतील बाणांप्रमाणें पक्षी आपापल्या घरट्यांत मान थोडीशी वर काढून बसले. इतक्यांत वर सांगितलेल्या रात्रिंचरांची गर्दी त्या भयंकर भूमींत येऊन पोंचली. कुत्रीं, तरसें, कोल्हीं, व्याघ्र, सिंह इत्यादि मांसाहारी प्राणी तर दिवसापेक्षां आतां अधिक निर्भयपणें जठराग्नि विझवूं लागले. त्यांचे पाय रणभूमींतील चिखलांत रुतत होते. एकादे वेळीं तुटून पडलेल्या तरवारीचें पातें, बाणाचें अग्र, भाल्याचें टोंक, इत्यादिकांवर पाय पडल्यास त्यांनाही रणांगणांतील शस्त्रप्रहाराचा अनुभव घ्यावा लागत असे. पण एका इंद्रियाच्या द्वारा तृप्ति होत असतांना दुसऱ्या इंद्रियांच्या द्वारा झालेल्या दुःखाचें भान होऊं नये व जरी त्याचें थोडेसें भान झालें तरी तें सहन करितां यावें अशी नियंत्यानेंच व्यवस्था केलेली असल्यामुळें त्यांस त्यामुळें फारसें दुःख होत नसे. त्या भयंकर प्रेतभूमींत ज्यांची कोणीं विचारपूसही केली नाहीं असेही अनेक व्याकुळ झालेले लोक आपल्या आयुष्याचा काल मोजित पडले होते. त्यांतील कित्येकांस असह्य वेदना होत असल्यामुळें " ते हाय, हाय " " ही, ही, ही, हीं, " " अरे रे रे रे " इत्यादि दुःखोद्गार काढून केविलवाणें ओरडत व शरीरांतील शक्ति क्षीण होऊं लागल्यामुळें तडफडत होते. पण मनुष्यांच्या तेवढ्या हालचालीमुळेंही मांस व रक्त यांच्यावर यथेच्छ निर्वाह करणाऱ्या त्या पशूंस उद्वेग वाटत असे. कारण या मनुष्य प्राण्यास भीत नाहीं, असा प्राणीच या जगांत विरळा. असो; मध्यरात्र जशी जशी जवळ येत चालली तशा तशा वर सांगितलेल्या भूतादिकांच्या चेष्टा अधिकाधिक होऊं लागल्या. प्रथम त्यांनीं त्या समरांगणांतील मृत शरीरांवर यथेच्छ हात मारून पुष्कळ दिवसांची क्षुधा भागवून घेतली. रक्तप्राशनानें तहानेचेंही निवारण केलें. त्यानंतर तीं मनसोक्त नाचूं लागलीं; गाऊं लागलीं; मारामारी करूं लागलीं; मोठ्या मोठ्यानें हसूं लागलीं व कित्येक तर रडूंही लागलीं. ऐन मध्यरात्रीं तर त्यांच्या या लीलांचा कळस झाला. वेताळांचे नानाप्रकारचे विलास, डाकिणींचीं बीभत्स कृत्यें व पिशाचांचे चाळे उत्तरोत्तर अधिक होत चालले. व्याघ्रादि हिंस्र पशुही नानाप्रकारच्या रक्तमांसानीं तृप्त होऊं लागले. तें स्थान सोडून विश्रांतिस्थळीं जावें असें त्यांच्या मनांतही येईना. कुत्र्यांनीं व कोल्ह्यांनीं आपल्या ओरडीनें त्या स्थानास अधिक भयंकर करून सोडण्याचा उद्यम चालविला. तात्पर्य दिवसाप्रमाणेंच रात्रींही त्या भूमीवर घोर

प्रसंग चालले असतां, चोंहोंकडे भयंकर अंधकार पसरला असतां, इतर दिवाचर प्राण्यांस निद्रेनें घेरलें असतां व सर्व दिवसभर लढाईचे श्रम झाल्यामुळें थकलेले व क्षुधेनें व्याकूळ झालेले योद्धे, सायंकालीन अवश्य क्रिया आटोपून व कशीबशी भूक भागवून स्वस्थ विश्रांति घेत पडले असतां लीलेचा पति अति खिन्न मनानें प्रातःकालीं युद्धसंबंधीं कोणकोणत्या विशेष गोष्टी करावयाच्या यांविषयीं आपल्या मंत्र्यांशीं संकेत करून निजावयास गेला व सर्व इंद्रियें आणि मन शांत झाल्यामुळें त्याला आपल्या थंडगार शिबिरांतील सुंदर शय्येवर लागलीच झोंप लागली. तें पाहून त्या दोघी स्त्रियाही त्या आकाशांतून निघून सूक्ष्म रंध्रांतून त्याच्या गृहाकाशांत शिरल्या.

श्रीराम—प्रभो, हें शरीर तीन–चार हात लांब आहे. तेव्हां तंतूसारख्या सूक्ष्म रंध्रांतून त्या त्याच्या गृहांत सत्वर कशा जाऊं शकल्या ? (रामानें पूर्वीही असाच प्रश्न केला होता. पण येथें आणखी कांहीं अधिक सांगण्याकरितां पुनः तोच प्रश्न केला आहे.)

श्रीवसिष्ठ—निष्पाप रामा, हा आधिभौतिक (स्थूल) देहच, मी आहें, असा भ्रम ज्यास झाला असेल त्याचा तो देह अतिसूक्ष्म रंध्रांतून जाणें शक्य नाहीं. मी या शरीराच्या योगानें प्रतिबद्ध झालों आहें, त्यामुळें मी यांत मावत नाहीं, असें ज्याच्या बुद्धीस वाटत असतें त्याची बुद्धि पूर्वी शतशः अनुभवलेलें देहतादात्म्यच पुनरपि अनुभविते. म्हणजे 'मी देह आहें' असें तिच्या अनुभवास येतें व त्यामुळें, स्थूल शरीराचा प्रवेश सूक्ष्म रंध्रांत होत नाहीं, असें पाहून, मी यांतून जाऊं शकणार नाहीं, असें ती समजते. पण देहतादात्म्य-बुद्धि क्षीण झाल्यामुळें मी सूक्ष्म (आतिवाहिक) शरीरमात्र आहें, असा ज्याच्या मनाचा निश्चय झाला आहे व त्याप्रमाणें पूर्वी शतशः अनुभव घेत-ल्यामुळें मी अतिसूक्ष्म छिद्रांतूनही जाण्या-येण्यास समर्थ आहें, अशी ज्याची वासना दृढ झाली आहे, तो पुरुष पुढें तरी स्थूल शरीराच्या योगानें प्रतिबद्ध कसा होणार ? कारण विचाराच्या योगानें एकदा व्यक्त झालेली नित्य व स्वाभाविक शक्ति प्रतिबद्ध होणें शक्य नाहीं. व्यवहारांतही वस्तूचे स्वाभाविक धर्म कधींही बदलत नाहींत, असेंच आपण पहातों. पाण्याचा स्वभाव सखल प्रदेशाकडे वहात जाणें, हा आहे. तसाच अग्नीच्या ज्वालेचा स्वभाव वर जाण्याचा आहे व तो जगाच्या आरंभापासून प्रलयापर्यंत बदलणें शक्य नाहीं.

कारण पाणी स्वभावतःच उंचवट्याकडे वहात जाईल व अग्निशिखा अधोमुख कधींतरी होईल, अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. जलादिकांच्या स्वभावानें चित् जशी प्रवृत्त झाली आहे तशीच ती रहाणार, यांत संशय नाहीं. स्थूल देहास आत्मा न समजणाऱ्या–योगी, पिशाच, इत्यादि प्राण्यांसही जर स्थूल शरीराच्या निरोधामुळें दुःख होत नाहीं तर द्वैताध्यासरहित तत्त्वज्ञान्यास त्याच्या योगानें दुःख होणार नाहीं, हें काय सांगावें ! कारण जो दाट शीतळ छायेमध्यें बसला आहे त्यास सूर्याचा ताप कसा होणार ? तात्पर्य परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला असतां दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थांचा सत्यरूपानें अनुभव येत नाहीं व मिथ्या पदार्थांचा अनुभव जरी आला तरी त्यामुळें सत्य वस्तूस प्रतिबंध होत नाहीं. आतां तूं म्हणशील कीं, अधिष्ठानभूत संविद्च्या ठायीं स्थौल्य, सौक्ष्म्य इत्यादि शक्तींचा जरी आविर्भाव झाला तरी चित्त त्या त्या शक्तीप्रमाणें कसें होतें ? तर सांगतों. जशी संवित् शक्तिरूप होते तसेंच चित्तही शक्तिरूप बनतें. पण योग (चित्तनिरोध) व ज्ञान (विचार) यांच्या योगानें दीर्घ प्रयत्न केला असतां तें पुनः स्वाभाविक अवस्थेस प्राप्त होतें. (आतां ज्ञानप्रयत्नानें भ्रमाचा क्षय कसा होतो, तें उदाहरण देऊन सांगतात–) पुढें दोरी असतांना भ्रमानें हा सर्प आहे, असा प्रत्यय येतो, पण त्याच्या यथार्थ ज्ञानाकरितां प्रयत्न केला असतां ही दोरी आहे, असा निर्णय होऊन भ्रांत सर्प आपोआप निवृत्त होतो. परंतु तत्त्वज्ञानाकरितां प्रमाणांच्या सहायानें प्रयत्न न केल्यास तो भ्रम जशाच्या तसाच रहातो. सारांश जशी संवित् तसें चित्त व जसें चित्त तशी क्रिया. म्हणजे चित्त जसें संवित्शक्त्यनुसारि असतें तशीच प्राण्याची चेष्टा चित्तानुसारी असते, हें आबालवृद्धांस ठाऊक आहे. आतां–स्थूल शरीराप्रमाणें आतिवाहिक चित्तशरीरही प्रतिबद्ध कां होत नाहीं, ?–म्हणून म्हणशील, तर सांगतों. स्वप्नांतील व संकल्पानें काल्पिलेला पुरुष चित्राच्या आकाराप्रमाणें काल्पनिक असतो. त्यामुळें केवळ आकाश हाच त्याचा आकार असतो. तेव्हां त्याला प्रतिबंध कोण करणार ? पण या स्थूलशरीराला, ज्ञानबळानें तरी, चित्तशरीरत्वाची प्राप्ति कशी होणार ? असें म्हणूं नये. कारण सर्वांचें शरीर सर्वप्रकारें चित्तमात्र असतें. हृदयगत ज्ञानाच्या बळानें तें भासत असल्यासारखें वाटतें. यास्तव प्राणी चित्ताहून पृथक् नाहींत. त्यांची सत्ता (अस्तित्व) चित्ताच्या सत्तेहून निराळी नाहीं. परमात्म्याच्या चित्तवृत्तीप्रमाणेंच या भूतमात्रांचा (सर्व भूतांचा) उदय व अस्त होत असतो.

सृष्टीच्या आरंभीं स्वाभाविक अज्ञान (किंवा कर्म) यांच्या यागानें हें सर्व उद्भवतें. नंतर–स्थूल भूतें व त्यांचीं कार्यें–हें द्वैत; त्या सर्वांचा मिळून एक देह होणें, हें ऐक्य आणि त्या सर्वांचें कारण पंचीकरण होतें. यास्तव चित्ताकाश, चिदाकाश व तिसरें भूताकाश हीं तिन्ही एका सत्तेनेंच सत्तायुक्त झालीं आहेत, असें तूं जाण. कारण अधिष्ठानाच्या सत्तेहून त्यांची सत्ता निराळी आहे, असें अनुभवास येत नाहीं. याच न्यायानें स्थूल व सूक्ष्म शरीरांची सत्ताही अधिष्ठानाच्या सत्तेच्या अधीन असते. पण त्यांतील एक प्रतिबद्ध होऊन रहातें व दुसरें यथेच्छ संचार करूं शकतें. कारण पाहिजे त्या पदार्थांत प्रकट होण्याची शक्ति चित्तशरीरांत असते. अशी शक्ति त्याच्यामध्यें कां व कशी येते म्हणून विचारशील तर सांगतों. पूर्ववासना व कर्म यांच्याप्रमाणें त्यास जसें पदार्थस्फुरण होईल, त्याप्रमाणेंच (अगदीं जसेंच्या तसें) स्वतः होणें हा त्याचा स्वभाव आहे. बाह्य वस्तु, वस्तुतः जशी असेल, तसें होणें हा त्याचा स्वभाव नाहीं. म्हणून पुढें खरोखर शिंप असतांना मनुष्य आपल्या चित्तगत स्फुरणाप्रमाणें तिला रुपें समजतो. पण स्थूल शरीर बाह्य वस्तूच्या अनुरोधानें रहातें. त्यामुळें त्याला छिद्रादि बाह्य वस्तूंकडून निरोध होतो आणि सूक्ष्म चित्तशरीर स्वतंत्रपणें बाह्य वस्तूंस बनवीत असल्यामुळें कोठेंही निरुद्ध होत नाहीं. तें त्रसरेणूमध्यें रहातें; आकाशास व्यापून सोडतें; अंकुराच्या कोशां (कोंबां) त रहातें; कोंवळ्या पानांच्या आकाराचें होतें; पाण्याच्या लाटेंत बसतें; शिलेच्या उदरांत प्रवेश करितें; मेघ होऊन वर्षाव करितें व स्वयं शिला होतें. तें आपल्या इच्छेप्रमाणें आकाशांत जातें; पर्वताच्या उदरांत शिरतें व ज्याच्यामध्यें आकाश मुळींच नाहीं अशा परवस्तूसही तें धारण करितें. तें स्वतः आकाश होऊन त्यांत (ह्मणजे स्वरूपांतच) पद्मराजाच्या गृहासारिख्या कोट्यवधि गृहरूप बनतें. सारांश कधींही खिन्न न होणारा असा विशेष बोध ज्यास आहे, असें हें शित्तशरीर आकाशादि क्रमानें ब्रह्मांडरूप होऊन प्रस्तुत कर्मानुसारी प्रवृत्तीस प्राप्त झालें आहे, पण ही सर्व प्रवृत्ति मृगजळाप्रमाणें, वंध्यापुत्राप्रमाणें व स्वप्नांतील वस्तूप्रमाणें असत्य आहे.

श्रीराम—महाराज, हें आमचें चित्तहि आपण सांगतां तशा प्रकारच्या शक्तीनें युक्त होऊं शकेल कीं नाहीं? जर होईल असें म्हटलें तर प्रत्येक चित्तानें भिन्न भिन्न आकारानें कल्पिलेलें प्रत्येक जग सद्रूप कसें नाहीं? व आमचें चित्त त्या शक्तीनें युक्त होऊं शकणार नाहीं असें जर म्हटलें तर तें जग आमच्या चित्ताहून निराळें कसें नाहीं? अर्थात् निराळें असलें पाहिजे.

श्रीवसिष्ठ–– प्रत्येक प्राण्याचें चित्त अशा प्रकारच्या शक्तीनें युक्त आहे. प्रत्येक चित्तास निरनिराळ्या जगाचा भ्रम झालेला आहे. कांहीं चित्तांस क्षणभंगुर जगांच्या समूहांचे उदयास्त एका निमेषांत असंख्य भासतात व कित्येकांच्या चित्तांस ते एका कल्पांत अनेक भासतात. हे महापराक्रमी रामा, आतां महाप्रलयानंतर पुनः सृष्टि होते असें जें शास्त्रांत सांगितलें आहे त्याचें रहस्य मी तुला सांगतों. जी ही मरणमय मूर्च्छा प्रत्येक प्राण्याच्या अनुभवास येत असते, तीच त्याची महाप्रलय निद्रा होय (ह्मणजे व्यष्टीनें केलेल्या सर्गांत त्याचें पूर्व मरण हाच महाप्रलय आहे), असें तूं समज. त्या महाप्रलयानंतर प्रत्येक प्राणी, स्वाभाविक अविद्येमुळें उद्भवलेल्या स्वप्नाप्रमाणें अथवा भ्रमामुळें भासणाऱ्या पर्वताच्या नृत्याप्रमाणें निरनिराळा सर्ग उत्पन्न करितो. महाप्रलयरूपी रात्र संपली असतां ज्याप्रमाणें समष्टि–मनो–वपु हिरण्यगर्भ (ह्मणजे समष्टि मन हेंच ज्याचें शरीर आहे, असा हिरण्यगर्भ) आपल्या सत्य संकल्पाच्या योगानें समष्टि-भोग्य (ह्म. समष्टि जीवास भोग घेण्यास योग्य असा) प्रपंच बनवितो त्याप्रमाणें व्यष्टि–मनोमात्र जीवही आपापला भोग्य स्वप्नादि व्यष्टि-प्रपंच स्वसंकल्पानें कल्पितो. सत्य-संकल्प हिरण्यगर्भानें बनविलेल्या जाग्रत् बाह्य प्रपंचामध्यें जरी जीवांच्या भिन्न भिन्न संकल्पांमुळें वस्तुतः कांहीं भेद (फरक) न दिसला तरी त्यांच्या संकल्पांप्रमाणें मानसिक प्रपंचाचा आकार जाग्रतींतही बदलत असतो. ह्मणूनच–एकाच स्त्रीला कोणी आपली पत्नी समजतो, कोणी आई समजतो, कोणी बहिण समजतो व कोणी जाऊ किंवा सवत समजते. आतां–प्राणी मनानें ज्याचें चिंतन करितो तेंच वाणीनें बोलून दाखवितो व तेंच शरीरानें करितो–अशी श्रुति व सर्वांचा अनुभवही आहे. त्यामुळें जशी स्मृति (चिंतन) असेल त्याप्रमाणेंच कर्म होतें, हें निश्चित आहे. पण स्मृतीचें कारण जो अनुभव तो सत्य असल्यास त्याच्यामुळें होणारी स्मृति यथार्थ आहे व तो अयथार्थ असल्यास तीही अयथार्थ आहे, असें ह्मणतात. यास्तव आह्मां जीवांस भ्रांतिज्ञान विपुल होत असल्यामुळें व आह्मी असत्य-संकल्प असल्यामुळें आमची स्मृति अयथार्थ असून तिच्यामुळें भासणारे स्वप्नादि कांहीं प्रपंचही असत्य आहेत, असें ह्मणतां येणें शक्य आहे. पण सत्य-संकल्प हिरण्यगर्भ सर्वज्ञ असल्यामुळें त्याला आमच्याप्रमाणें भ्रांति होणें शक्य नाहीं व तो सत्यसंकल्पही आहे. तेव्हां त्याची स्मृति अयथार्थ असणें शक्य नाहीं. (अर्थात् त्यानें कल्पिलेल्या प्रपंचास मिथ्या ह्मणतां येत नाहीं, या आशयानें राम विचारितो.–)

श्रीराम—ज्याप्रमाणें व्यष्टि जीव मरणानंतर लागलाच उत्तर कालीं स्वस्मृतीनें उत्पन्न केलेला देह पहातो त्याचप्रमाणें समष्टिही महाप्रलयानंतर आपल्या यथार्थ स्मृतीच्या योगानें उत्पन्न केलेल्या प्रपंचाचा अनुभव घेतो. तेव्हां त्याच्या स्मृतीवर आरूढ झालेले पूर्वीचे सत्य पदार्थच या कल्पांतील सत्य विश्वाचें कारण आहेत, असें ह्मणतां येणें शक्य असतांना, विश्व ब्रह्मा-तिरिक्त सत्य-कारणता-शून्य आहे. ह्मणजे ब्रह्मावांचून त्याचें दुसरें कांहीं सत्य कारण नाहीं, असें कसें म्हणतां येईल ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, आदिसर्गास हिरण्यगर्भाची यथार्थ अनुभवजन्य स्मृति जर कारण झाली असती तर तूं म्हणतोस तसा आमच्या सिद्धांतावर दोष आला असता. पण अगदीं प्रथमच उपासेनेमुळें जो हिरण्यगर्भपदास प्राप्त झाला आहे त्याला तूं म्हणतोस तसली स्मृति होणें शक्य नाहीं. कारण त्याचें स्मरण पूर्व उपासनप्रमाणें चित्तांत दृढ झालेल्या संस्कारांमुळें उत्पन्न होत असल्या कारणानें तें यथार्थ अनुभवजन्य आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण पूर्वी व्यष्टि-अवस्थेंत असतांना मीच समष्टि जीव (हिरण्यगर्भ) आहें, अशी भावना करणें हीच त्याची पूर्व उपासना होय. कोणतीही भावना काल्पनिक (अयथार्थ) असते. त्या भावनांमुळेंच तो उपासक या कल्पाच्या आरंभीं हिरण्यगर्भ होतो व त्याला त्या अयथार्थ उपासनेमुळेंच कल्पाची स्मृति होते. यास्तव आदि सर्गास सत्य म्हणतां येत नाहीं. त्यावेळीं पूर्वीच्या सर्वज्ञांपैकीं कोणीही नसतो. कारण ते सर्व पूर्वप्रलयसमयीं हिरण्यगर्भाबरोबर मुक्त होऊन गेलेले असतात, इत्यादि मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हां कोणत्याही युक्तीनें आदि सर्ग सत्य आहे, असें सिद्ध करितां येत नाहीं. कल्पाच्या अगदीं आरंभीं उत्पन्न होणाराही सर्ग जर मिथ्या आहे तर त्याच्या संस्कारापासून होणाऱ्या स्मृतीमुळें पुढें होणारे अनेक सर्ग तरी सत्य कसे असतील ? यास्तव, बा उत्तम शिष्या, जीवकृत सृष्टीप्रमाणें ईशनिर्मित सृष्टिही मिथ्या आहे, असेंच तूं जाण.

श्रीराम—गुरुराज, हिरण्यगर्भाची सृष्टि प्रधानापासून महत्तत्त्व, महत्तत्त्वा-पासून अहंकार इत्यादि क्रमानें उत्पन्न होते, असें पुराणादि प्रमाणग्रंथांत सांगितलें आहे व जीवांची सृष्टि तर एकाएकीं (क्रमाची अपेक्षा न धरितां) उद्भवते, असें आपण पहातों. तेव्हां दोन्ही सृष्टि एकसारख्याच कशा असतील ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, जीवांच्या सृष्टींतही तसाच क्रम आहे. म्हणजे जीवाची सृष्टिही ईशसृष्टीच्या क्रमानेंच उद्भवते. कशी म्हणून विचारशील तर सांगतों-

जीव मरण व मूर्च्छा यांच्या शेवटीं आंतल्या आंत स्फुरणयुक्त असल्यासारिखा व बाहेर स्फुरणयुक्त नसल्यासारिखा असतो. तेंच प्रधान होय. त्या अवस्थेंत असणारें तें प्रधानच मूळ प्रकृति आहे. त्याला आकाश व अव्यक्त असेंही म्हणतात. चैतन्याच्या प्रतिबिंबाचें ग्रहण केल्यामुळें तें जडाजड म्हणजे स्वांशतः जड व चैतन्याच्या अंशानें अजड असतें. हीच सगाच्या आरंभाची व प्रलयाची अवधि आहे. म्हणजे संसाराचा उद्भव याच्यापासून होतो व त्याचा लयही यांतच होतो. असो; हें प्रधान जेव्हां बोधोन्मुख होतें, म्हणजे बोधास तयार होतें तेव्हां त्यास महत्तत्व म्हणतात. तेंच प्रबुद्ध (बोधयुक्त) झालें कीं, अहंकार बनतें. त्या अहंकार-अवस्थेंतील आकाशापासून पंचतन्मात्रें, दिशा, काल, क्रिया, भूतें इत्यादि उद्भवतात. तें प्रधानच सूक्ष्मावस्थेंतील ज्ञानेंद्रियपंचक (कर्मेंद्रियपंचक, प्राणपंचक व अंःतकरण) होतें. तेंच स्वप्न व जाग्रत् या अवस्थांत देहास जाणतें व तो सूक्ष्मसमूहच आतिवाहिक देह आहे. दीर्घकाल अनुभव आल्यामुळें तो अतिशय पुष्ट झाला आहे. तो बालकाप्रमाणें भौतिक स्थूल देहास ' मी ' असें समजतो. त्यामुळें त्या स्थूलदेहाचा आश्रय करून राहिलेल्या नेत्रादि साधनांच्या अधीन असलेले दिशा-काल इत्यादिकांविषयींचे संकल्प उद्भवतात. पण स्पंदरूप वायूच्या स्पंदाप्रमाणें ते मनोमय असल्यामुळें वस्तुतः अनुदित (म्हणजे उत्पन्न न झालेले) च असतात. तात्पर्य येणेंप्रमाणें हा भुवनभ्रम व्यर्थ वृद्धिंगत झाला आहे. तो असत् असूनहि स्वप्नांतील स्त्रीच्या आलिंगनाप्रमाणें अनुभवास येतो. चित्त आगंतुक देहादिरूप होतें आणि ' हा मी ' व ' हें जग ' असा त्यास भ्रम होतो. इंद्रादि देव, अमरावती इत्यादि त्यांचीं नगरें, मेरु इत्यादि त्या नगरांचे आधारभूत पर्वत व त्यांस प्रदक्षिणा करणारे सूर्य नक्षत्रें इत्यादि ज्योतिरूप पदार्थ यांनीं तें भासमान जग सुंदर झालें आहे. जरा, मरण, विकलता, व्याधि इत्यादिकांनीं भरलेलीं मर्त्यलोकादि छिद्रें त्यांत आहेत. त्यांतील चराचर प्राणी आपल्यास अनुकूल असेल तें संपादन करण्याचा व प्रतिकूल असेल त्याचा परिहार करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. (येथें चर म्हणजे एक स्थळ सोडून दुसऱ्या स्थळीं जाणारे मनुष्य-पशु-पक्ष्यादि प्राणी व अचर म्हणजे स्वस्थल सोडून न जातां तेथेंच इष्ट-प्राप्ति व अनिष्ट-परिहार करण्याचा प्रयत्न करणारे वृक्ष, वेली इत्यादि प्राणी, असें समजावें. वृक्ष लता इत्यादिकांस अंतःसंज्ञा असते म्हणजे त्यांस आंतल्या आंत सुखदुःखादिकांचें ज्ञान होतें. त्यांची जेव्हां वाढ होत असते तेव्हां त्यांस पुढें कांहीं प्रतिकूळ आढळल्यास त्याचा परिहार करून तीं पुढें वाढतात, हें पुष्कळांस

ठाऊक आहेच. उष्णतेच्या योगानें कोमेजणें, पाण्याचा सेक झाला असतां टवटवीत होणें, इत्यादिकांवरून त्यांचें सजीवत्व व सेंद्रियत्व सिद्ध होतें.) त्या काल्पनिक जगांत समुद्र, लहान पर्वत, भूमि, नद्या, लोकपाल, दिवस, रात्र, क्षण, कल्प इत्यादि भास होतात. "हा मी अमक्याचा पुत्र, ही माझी माता, हें धन, " अशी त्यांतील मनुष्यादिकांची वासना असते. हें माझें सुकृत व हें दुष्कृत, असें त्यांतील सूज्ञ जन कल्पितात. मी मागें लहान होतों, आतां मोठा झालों आहें, असें त्यांतील बुद्धिमान् जीवांच्या अंःतकरणांत स्फुरण होतें. तात्पर्य अशा प्रकारें हा प्रत्येक जीवाचा संसाररूपी वनप्रदेश उद्भवला आहे. या संसार-वनांत नक्षत्रें हींच पुष्पें, नील-वर्ण मेघ हीच चंचल पालवी, नर हेच पशूसमूह, देव व दानव हेच पक्षी, प्रकाशमय दिवस हीच पुष्पांतील धूळ (रज), रात्रि याच दुष्प्रवेश्य (प्रवेश न करितां येण्यासारिख्या) जाळ्या (कुंज, लतागृहें), समुद्र हींच तळीं, मेरु इत्यादि पर्वत ह्याच शिला व चित्तरूपी कमलबीजांत संस्काररूपानें असणारे अनुभव (चित्तवृत्ति) हेच अंकुर आहेत. एवंच हा जीव मरतांक्षणींच हें जगरूपी वन जेथल्या तेथेंच पहातो. याप्रमाणें प्रत्येक प्राण्याच्या संकल्पानें निरनिराळें जग उत्पन्न होतें व अशीं प्राण्यांचीं अनेक विश्वें निर्माण झालीं असतां ब्रह्मांडांत असलेल्या-पर्वत, समुद्र, द्वीपें, लोकांतर-इत्यादिकांस पहाणाऱ्या ब्रह्मा, विष्णु, महेश, इंद्र, देव, रुद्र, सूर्य इत्यादिकांच्या कोटीच्या कोटी निघून जातात. याप्रमाणें असंख्य ब्रह्मादि आजपर्यंत होऊन गेले आहेत, जात आहेत व पुढें जातील. ब्रह्माच्या ठायीं असत्स्वरूप भासणाऱ्या त्यां (ब्रह्मादिकां) च्या कल्पनांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? (येथवर ब्रह्माच्या ठायीं जगाच्या आरोपाचा क्रम सांगून आतां अपवाद सांगतात.) याप्रमाणें भिंतीसारखें स्थूल असलेलें हें जग संकल्प-संज्ञक सूक्ष्म मनाहून निराळें नाहीं.

श्रीराम—गुरुवर्य, पण हें स्थूल जग स्थिरस्वभाव आहे. म्हणजे त्याचा स्वभाव कधीं बदलत नाहीं व मन तर अति चंचल. तेव्हां स्थिरस्वभाव जग अस्थिरस्वभाव मनोमात्र कसें असेल ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, बाह्य विश्व जरी स्थिरस्वभाव असल्यासारखें वाटलें तरी मनाच्या योगें त्याची यथेच्छ कल्पना करितां येत असल्यामुळें, तें अस्थिरस्वभाव आहे, असाच अनुभव येतो. मन भ्रमण करीत असलें तर तें भ्रमण करीत असल्या-सारखें, मन प्रसन्न असलें तर तें प्रसन्न असल्यासारखें, मन मलिन असलें तर तें

मलिन असल्यासारखें वाटतें व मनोरथादिकांमध्यें तें उत्पन्न करून अन्यत्र आरोपित केल्याप्रमाणें सर्वांस अनुभव येतो. यास्तव तूंही आतां आपल्या अनुभवानेंच विचार कर. म्हणजे मन चिदाकाशरूप असून साक्षि चिदाकाशच परम पद आहे, असें तुला समजेल. जसें जलच आवर्त म्हणजे भोंवरा असून भोंवरा ही कांहीं सत् वस्तु नव्हे, त्याप्रमाणें द्रष्टाच दृश्याच्या आकारानें भासत असून दृश्य ही सत् वस्तु नव्हे. असत्य किंवा अनादि मायाकाशांत अथवा चित्ताकाशांत जीवभावानें झालेलें जें स्फुरण तेंच नाम व रूप या आकारानें होणारें द्वैत होय. नाना आकारानें विकार पावणें हेंच ज्याचें शील आहे अशा त्या द्वैतासच जगत् म्हणतात. पण तें आकाशांत भासणाऱ्या गंधर्वनगराप्रमाणें असून अधिष्ठानभूत चिदाकाशच तत्त्व अथवा परमार्थ आहे. अधिष्ठानसत्ता सत्य असून आरोपित सत्ता असत्य आहे. मी, तूं इत्यादि म्हणणारा जगाचा प्रमाताही साक्षी चिन्मात्रस्वभाव आहे. जीवस्वभाव नाहीं. लीला व सरस्वती या दोघीही आकाशशरीरी म्हणजे केवल सत्यसंकल्पचित्ताकाशशरीर आहेत. त्या सर्वगामी परमात्म्याप्रमाणें स्वच्छ असल्यामुळें त्यांना अत्यंत सूक्ष्म छिद्रांतही प्रतिबंध होत नाहीं. आकाशांत त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांना पाहिजे तेथें आविर्भूत होतां येतें. त्यामुळेंच त्यांस त्या विदूरथाच्या गृहांतही प्रवेश करितां आला. तात्पर्य चिदाकाश सर्वत्र संभवतें. म्हणजे त्यास कोठेंच प्रतिबंध होत नाहीं. तेंच स्फुरणरूप होऊन मानस विषयांच्या निश्चयापर्यंत परिणाम पावतें व वेदन म्हणजे यथार्थज्ञान होतें. तेंच आतिवाहिक शरीर असून त्यालाच सूक्ष्म देह म्हणतात. तेव्हां अशा त्या देहास कोण कसा प्रतिबंध करणार ? (३५-४०.)

सर्ग ४१ वा.

(या सर्गांत-निजून उठलेल्या राजानें आपल्या गृहांत प्रविष्ट झालेल्या त्या दोघींचें केलेलें पूजन, राजाचा वंश, स्मृति व ज्ञप्तीनें केलेला आत्मोपदेश-यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—त्या दोघी देवी प्रविष्ट झाल्या असतां तें शय्यागृह, दोन चंद्रांचा उदय झाला असतां अंतरिक्ष व भूभागही जसा शोभायमान होतो त्याप्रमाणें, सुशोभित झालें. त्यांत मंदारपुष्पांवरून येणारा मंद, सुगंध व शीतल वायु वहात होता. त्याच्या प्रभावानें त्या गृहांतील इतर सर्व स्त्री-पुरुष निद्रित झाले होते. तें गृह त्यावेळीं नंदनवनाप्रमाणें सौभाग्यसंपन्न झालेलें असून त्यांतील सर्व प्रकारची व्याधि नष्ट झाली होती. असो; त्या दिव्य स्त्रियांच्या चंद्रतुल्य प्रभेचा स्पर्श शरीरास होतांच अमृताच्या सेकाप्रमाणें आनंदित झालेला तो राजा जागा झाला, तों सांकल्पिक दोन आसनांवर बसलेल्या त्या दोघी त्याच्या दृष्टीं पडल्या. त्यांस पहातांच मेरूच्या दोन शिखरांवर उगवलेलीं हीं दोन चंद्रबिंबेंच आहेत, असा त्यास भास झाला. पण क्षणभर विचार करून तो विस्मित झालेला भूपाल, शेषावरून उठणाऱ्या चक्रगदाधराप्रमाणें, शय्येवरून उठला. त्यानें आपलें परिधानीय वस्त्र, गळ्यांतील भूषणें व माळा नीट सांवरून अस्ताव्यस्त झालेले केंस गोळा केले आणि मोठ्या आदारानें जवळच्याच पुष्पांच्या करंडींतील ओंजळभर फुलें घेऊन व त्यांच्यापुढें येऊन "जन्म, त्रिविध ताप व भक्तांचा मोह, यांचा नाश करणाऱ्या तुह्मा देवींचा जय-जयकार असो" असें म्हणून ती पुष्पांजलि त्यांच्या चरणीं समर्पण केली. नंतर तो वीर त्यांच्यापुढें पद्मासन घालून बसला. तेव्हां लीलेस त्या राजाच्या जन्मादिकांचा वृत्तांत कळावा म्हणून देवीनें आपल्या प्रभावानें जवळच्या त्याच्या एका मंत्र्यास जागें केलें. त्यानेंही जागें होतांच त्या दिव्य स्त्रियांस पाहून त्यांची प्रेमपूर्वक पूजा केली व तो त्यांच्या पुढें बसला. तेव्हां ज्ञप्ति देवी म्हणाली-राजा तूं कोण, कोणाचा पुत्र व येथें कधीं जन्म घेतलास ? हा प्रश्न ऐकून तो मंत्री म्हणतो-देवि, तुमच्याच कृपाकटाक्षानें तुम्हांपुढेंही बोलण्यास समर्थ होऊन मी या माझ्या स्वामीचा वृत्तांत सांगतों. इक्ष्वाकुवंशांत कुंदरथ नांवाचा एक महाबलाढ्य राजा होऊन गेला. त्यास भद्ररथ म्हणून पुत्र होता. त्यास विश्वरथ झाला. त्याच्यापासून बृहद्रथ, बृहद्रथापासून सिंधुरथ, सिंधुरथापासून शैलरथ, शैलरथाचा कामरथ, कामरथाचा

विष्णुरथ, व विष्णुरथाचा पुत्र नभोरथ झाला. त्या महात्म्या नभोरथाच्या उदरीं आम्हां सर्व प्रजाजनांच्या मोठ्या भाग्यानें हा आमचा विदूरथ नामक स्वामी जन्मला. याच्या मातेचें सुमित्रा असें नांव आहे. या आमच्या राजाचा पिता फार विरक्त होता. त्यामुळें, हा पुत्र दहा वर्षांचा होतांच, राज्य त्याच्या स्वाधीन करून तो स्वतः वनांत जाऊन राहिला. तेवढ्या अल्पवयापासून हा आमचा देव आमचें रक्षण करीत आहे. दीर्घकाल कष्टकर तपश्चर्या करूनही ज्यांचें दर्शन होणें अशक्य अशा तुम्ही दोघी दिव्य देवी आमच्या आज दृष्टीं पडलां; यावरून आमचें अनेक जन्मींचें सुकृतच आज फळास आलें, असें आम्हीं समजतों. आपल्या या अनुग्रहामुळें आम्ही सर्व व विशेषतः हा आमचा राजा आज कृतकृत्य झाला आहे. याच्या जन्माचें आज साफल्य झालें.—असें बोलून तो मंत्री स्तब्ध बसला असतां आपल्या समोर पद्मासन घालून विनयानें हात जोडून बसलेल्या राजाच्या मस्तकावर हात ठेवून ती देवी म्हणाली, “ राजा, विवेकाच्या योगानें तुला पूर्वजन्माचें स्मरण होऊं दे. ” त्याबरोबर राजाच्या हृदयांतील जीवास आच्छादित करणारें तम क्षीण झालें व सूर्योदय होतांच भूमंडल जसें प्रकाशयुक्त होतें त्याप्रमाणें त्याचें अंतःकरण प्रकाशयुक्त व निर्मल झालें. त्यास सर्व पूर्व वृत्तांत आठवला. देह व साम्राज्य यांच्यावरील अभिनिवेश नाहींसा झाला. त्यानें लीलेस ओळखिलें. फार काय, पण त्या देवीच्या अनुग्रहामुळें अनुभव न घेतलेल्या गोष्टींचेंही प्रत्यक्ष स्फुरण त्याच्या चित्तांत झालें. त्यामुळें विस्मित झालेला तो आपल्या मनांत म्हणाला, “ हर हर, या संसारांत कशी माया पसरली आहे, पहा. मला आज या देवीच्या प्रसादानें हें सर्व गौडबंगाल समजलें. ” इतकें मनांत आणून तो त्या देवीस उघड म्हणाला—हा काय चमत्कार आहे ? मी पद्म या नांवाचें शरीर सोडलें त्यास अजून एक दिवसही झाला नाहीं; पण येथें जन्म घेऊन मला या वेळीं सत्तर वर्षें झालीं आहेत. पूर्वीं केलेल्या अनेक कार्यांचें मला यावेळीं स्मरण होत आहे. मला पितामहाचें स्मरण आहे. माझें मागच्या जन्मींचें बालपण, तारुण्य, मित्र-वर्ग, बंधुसमूह व इतर परिवार यांचें मला स्मरण होत आहे. पण या माझ्या स्मरणास काय म्हणावें ? (अधिष्ठान चिन्मात्रच या सर्व प्रपंचाचें तत्त्व आहे व त्यावांचून इतर सर्व मायामात्र आहे, हें परम रहस्य सांगण्याच्या उद्देशाचें प्रथम ज्ञप्ति देवी लोकांतरगमन म्हणजे पुष्कळ कालानंतर दूरदेशीं होणारें गमन हा भ्रम घालविते—)

ज्ञप्ति–राजा, मरणसंज्ञक महामूर्च्छेनंतर याच तुझ्या गृहांत–म्हणजे त्याच्या अधिष्ठान-चिदाकाशांतील मागच्या (ह्म. मायावरणानें आवृत्त झालेल्या) गिरि-ग्रामांतील ब्राह्मणाच्या गृहामध्यें–असलेल्या त्या पद्मराजाचा लोकांतर असून त्यांतील मुख्य राजगृहाच्या आंतील आकाशांतच हा ब्रह्मांडमंडप आहे. (तात्पर्य चिदाकाशांतच मागच्या सर्व जन्मांतील ब्रह्मांडें होतीं व तीं त्याच्या बाहेर कधींही नसतात.) त्या ब्रह्मांडमंडपांतच हा तुझा प्रतीत होणारा जन्म भासतो. तर मग काय, तेंच ब्राह्मणाचें जग मला आज असें दिसत आहे? असें विचारशील तर सांगतें. बाबारे, असें नाहीं. प्रत्येकास जगद्गृह भिन्न भिन्न भासत असतें. ब्राह्मणाच्या गृहांत असतांना तुझा जीव माझा भक्त होता. त्याचें भूपीठ तेथेंच राहिलें. पण त्याच्या मंडपामध्यें व त्याच्याच गृहामध्यें हें पद्माचें संसार-मंडल झालें. पुढें त्याच पद्मगृह-मंडपांत हें तुझें, अनेक क्रिया करण्यांत गुंतलेलें, गृह झालें. त्यांतील निर्मल आकाशाप्रमाणें निर्मल असलेल्या तुझ्या चित्तांत हा मी अमुक दिवशीं या इक्ष्वाकु कुळांत जन्मास आलों. माझे अमक्या अमक्या नांवाचे पूर्वज होते. मी पूर्वीं बालक होतों. दहाव्या वर्षींच माझ्या पित्यानें मला राज्य दिलें व तो वानप्रस्थ झाला. तेव्हांपासून मी अनेक पुरुषार्थ करून हें राज्य राखिलें, त्याची वृद्धि केली, त्यांतील प्रजेचें पुत्राप्रमाणें प्रतिपालन केलें, यज्ञादि धर्मकृत्यें केलीं, यावेळीं मला सत्तर वर्षें आहेत, हें सैन्य चालून आलें आहे, त्याच्याशीं माझें सैन्य दारुण संग्राम करीत आहे, मी आतांच युद्ध करून परत गृहीं आलों आहें, या देवी येथें आल्यां आहेत, मी आतां यांची पूजा करितों, कारण देवतांचें पूजन केलें असतां त्या आपला मनोरथ पूर्ण करीत असतात, त्यांतील एका देवीनें मला पूर्वजन्मींचें ज्ञान दिलें आहे, आतां मी कृतकृत्य झालों आहें, मला आतां कोणत्याहि प्रकारचा संशय नाहीं, मी शांत झालों आहें, मला परम आनंद प्राप्त झाला आहे, मी केवळ सुखस्वरूप आहें इत्यादि प्रकारची ही भ्रांति झाली आहे. ज्या क्षणीं तूं पूर्वीं मरण पावलास त्याच क्षणीं तुझ्या हृदयांत ही प्रतिभा उदय पावली. ज्याप्रमाणें नदींतील भोवऱ्यामध्यें जलाचा प्रवाह वारंवार फिरत रहातो, त्याप्रमाणें चित्तप्रवाह अशा अनेक भ्रमांच्या द्वारा वारंवार फिरतो. ज्याप्रमाणें भोवऱ्यामध्यें एकदांच दोन तीन आवर्त (भ्रमणें) सुरू होतात त्याप्रमाणें केव्हां केव्हां (जाग्रतींत) मिश्र (ह्म. दुसऱ्या जीवांच्या सर्गाशीं संबद्ध होऊन) व क्वचित् (स्वप्नांत) अमिश्र सर्गशोभा उत्पन्न होते. चैतन्य-सूर्य असा जो तूं त्या तुजपासून मरणसमयींच ही प्रतिभा उद्भवली-

स्वप्नभ्रमामध्यें ज्याप्रमाणें शंभर वर्षे झाल्याचाहि केव्हां केव्हां भास होतो, त्याप्रमाणें तुझा हा कालाचा भास आहे. नावेंतून बसून जात असतांना तीरावरील वृक्ष चालत आहेत, असें वाटतें; मेघ धांवत असतांना चंद्रच धावत आहे, असा भास होतो; भोंवळ (घेरी) आली असतां घर व त्यांतील सर्व पदार्थ गरगर फिरत आहेत, असें दिसतें; पित्तप्रकोप झाला असतां रात्रीं डोळ्यापुढें नानाप्रकारच्या आकृति व तेजें दिसतात; स्वप्नामध्यें आपण आपलेंच मस्तक कापिलें आहे, असा भास होतो. त्याप्रमाणेंच तुला ही मिथ्या संसारभ्रांति झाली व दीर्घ वासनेमुळें ती दृढ झाली. पण वस्तुतः तूं कधीं जन्मास आला नाहींस व मरणही पावला नाहींस. तूं शुद्ध विज्ञानरूप आहेस; शांत आहेस व निर्विकार आहेस. दृश्य मिथ्या असल्यामुळें त्यानें युक्त असलेलें चिदाभासलक्षणदर्शनही मिथ्या ठरतें. शेवटीं विषयरहित केवल चैतन्य रहातें. तें मात्र सत्य आहे. यास्तव वस्तुतः कांहींएक नसतांच अनात्मज्ञ प्राणी जग पहातो. पण आत्मा सर्वरूप असल्यामुळें, त्याच्याच आश्रयानें हा सर्व भास होतो, हें त्यास कळत नाहीं. खरोखर पाहिल्यास भूपीठ नाहीं, हा तुज विदूरथाचा देह नाहीं, हे पर्वत नाहींत, ग्राम नाहींत, हे लोक नाहींत व आह्मी नाहीं. तर गिरिग्रामांतील ब्राम्हणाच्या मंडपाकाशांत तें लीलेच्या पतीचें विस्तृत जग भासलें, त्यांतच अनेक उत्तमोत्तम गृहादिकांनीं भरलेली लीलेची राजधानी भासली, त्यांतील आकाशांतच हें जग भासलें व त्या जगांतच यावेळीं आह्मी असलेलें हें गृह भासत आहे. येणेप्रमाणें त्या मंडपांत असलेलें आकाश, आकाशादिरहित व अत्यंत निर्मल ब्रह्मच होय. त्याचप्रमाणें त्या मंडपामध्यें पृथ्वी नाहीं, नगरें नाहींत, वनें नाहींत, पर्वत नाहींत, मेघ नाहींत, नद्या नाहींत व समुद्रही नाहींत. तर चिन्मात्र-पूर्ण ब्रह्मामध्यें मिथ्या गृहांतून मिथ्या जन विहार करीत आहेत. पण ते एक दुसऱ्यास पाहत नाहींत.

विदूरथ--देवी, असें जर आहे तर हे माझे प्रधानादि अनुचर कसे आहेत? सत्य कीं असत्य? ते स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणें मिथ्या आहेत, असें ह्मणावें तर तें संभवत नाहीं. कारण तेही मजप्रमाणेंच जीवानें युक्त आहेत. तेव्हां सत्स्वभाव आत्म्यामध्यें भासणारे हे मिथ्या जगांतील जीव मिथ्या नसून सत्य आहेत, असें ह्मणावयास नको का?

श्रीदेवी--अज्ञदृष्टीचा आश्रय करून, केवल जीवभावास उद्देशून, मजप्रमाणेंच ते सत्य आहेत असें जर तूं ह्मणत असशील तर जीवभावानें तूंही सत्य नाहींस. पण तत्त्वदृष्टीचा आश्रय करून अधिष्ठान-चिन्मात्रभावानें पाहिल्यास

तेही सत्य आहेत. राजा, तत्त्वज्ञांस या जगांतील एकही भाव सत् वाटत नाहीं. तर सद्रूप चिदाकाशांत, हे सर्व भाव, जलतरंग-न्यायानें भासत आहेत, असें ते समजतात. यास्तव तूंही त्यांच्या दृष्टीचा आश्रय करून हा भ्रम टाक. एकदां तुझा भ्रम गेला ह्मणजे मी व इतर ज्ञानी काय ह्मणतात, तें तुला चांगलें समजेल. (असो; श्रीवसिष्ठ देवी व राजा यांचा संवाद येथवर सांगत आहेत तों, सूर्यास्त झाला. त्यामुळें सभेंतील धर्मपरायण लोक पूज्य मुनींस नमस्कार करून स्नानसंध्यादि नित्य कृत्यें करण्याकरितां अभीष्टस्थानीं गेले व दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालचें नित्यकर्म आटोपून पुनरपि सभेंत येऊन बसले. येथें पांचवा दिवस समाप्त झाला (४१.)

सर्ग ४२ वा.

(अज्ञानावस्थेंत जग व स्वप्न या दोघांसही सत्यत्व आहे, असें येथें अगोदर सांगून शेवटीं वरप्रार्थनेपर्यंत कथाभाग वर्णिला आहे.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, नंतर देवी ह्मणाली, " विद्वानांच्या दृष्टीनें जग असत्य आहे, हें मीं तुला एवढा वेळ सांगितलें. आतां तेंच दृढ करण्याकरितां अज्ञ पुरुषांच्या दृष्टीनें जग अत्यंत-दृढ-सत्य कसें आहे, तें सांगतें त्या सर्वव्यापी पदाचा ज्यास बोध झालेला नसतो त्यास हें जग वज्रासारखें दृढ आहे, असें भासतें. कारण व्यवहारांत अर्थक्रियाकारित्वासच सत्य ह्मणत असतात. (पाणी प्याले असतां तहान भागणें, जेवलें असतां क्षुधानिवृत्ति होणें, एखाद्या गांवाकडे गेलें असतां तेथें पोंचून तो पूर्वीप्रमाणें तेथें आहे, असा अनुभव येणें, इत्यादि कांहीं नियमित सफळ क्रिया होणें हेंच अर्थक्रियाकारित्व होय.) भ्रमिष्टांस वेताळ मरणापर्यंत जसा क्लेश देतो, हरिणास सूर्यकिरणेंच जलरूपानें जशीं भासतात, स्वप्नांतील मिथ्या मरणही जसें दुःखादि अर्थक्रिया करविणारें व म्हणूनच सत्य वाटतें, अविवेक्यास सोन्याचें कडेंच जसें मोहित करितें (ह्मणजे सोन्याकडे त्याचें लक्षही जात नाहीं), त्याप्रमाणें अनात्मज्ञांस जग सत्य भासतें. पण ते असत्य आहे. अहंता इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हें विश्व म्हणजे एक दीर्घ स्वप्न आहे, असें तूं समज. त्यांत अनुभवास येणारे सर्व पुरुष लौकिक स्वप्नांत दिसणाऱ्या इतर पुरुषाप्रमाणें मिथ्या आहेत. यावर तूं

कदाचित् म्हणशील कीं, असें जर आहे तर याजन, प्रतिग्रह, उपदेश इत्यादि अर्थक्रिया करण्यास ते समर्थ कसे होतात ? तर त्याचें कारण सांगतें. सर्वांचें अधिष्ठान, शांत, निरतिशय सत्य, पवित्र, विषयरहित व चिन्मात्रस्वरूप असें परमाकाश पसरलेलें आहे. (देवी आतां त्याचें मायाशबल स्वरूप सांगते) तें सर्वव्यापी, सर्वशक्ति, सर्व व सर्वात्मक असून मायेच्या योगानें जेथें जेथें जशा-प्रकारच्या अर्थक्रियेस योग्य होत्सातें व्यक्त होतें तेथें तेथें तसेंच असतें. आतां जाग्रतींत शास्त्रीय अर्थक्रिया करण्यास योग्य होऊन व्यक्त झालेलें रूप स्वप्नांत नसतें व स्वप्नांतील जाग्रतींत नसतें, हें खरें; पण त्याच्या विशेष रूपांत जरी असा फरक असला तरी सद्रूपांत कांहीं विशेष नसतो. स्वप्नांत द्रष्टा जशी कल्पना करितो तसें त्यास भासतें. द्रष्टयाचें चित्स्वरूप स्वप्नाच्या विकाशांत (ह्मणजे अति सूक्ष्म नाडीछिद्रांत) राहून स्वप्नांत उद्भवलेल्या चित्त-वासनेप्रमाणें विकार पावल्यासारखें भासतें व अधिष्ठानाच्या सत्यतेमुळें अध्यस्त वस्तू व त्यांचे धर्म सत्य आहेत, असा अनुभव येतो. तात्पर्य जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही अवस्थांत हा पुरुष आहे, हें झाड आहे, ही गाय आहे, इत्यादि प्रकारच्या ज्या ज्या वासना उद्भवतात त्या त्या सर्व चैतन्याच्या बलानेंच सत्य आहेत, असें वाटतें. चैतन्यानें त्या त्या विषयाच्या आकाराचें होणें हाच त्याचा विवर्त होय. पण तें पुरुषरूप होऊन हा पुरुष आहे, असें ज्ञान होणें व तो ज्ञात पुरुष सत्य आहे, असें वाटणें या दोन्ही ज्ञानांचें कारण तादात्म्याध्यास व संस-र्गाध्यास आहे. " (तादात्म्याध्यास ह्मणजे तदैक्यरूप अध्यास व संसर्गाध्यास ह्मणजे त्यांच्या धर्मांचा अध्यास, असें येथें थोडक्यांत समजावें. चैतन्य व आरो-पित पुरुष यांचें ऐक्य हा तादात्म्याध्यास असून त्यामुळें पुरुष सत्य आहे इत्यादि हा संसर्गाध्यास आहे.)

श्रीराम--मुनिवर्य, देवीच्या या सांगण्यावरून मला आलेली शंका मी आपणास विचारितों. स्वप्न व जाग्रत् या अवस्थांमध्यें अनुभवास येणाऱ्या प्रत्येक पदार्थांत अधिष्ठानाचा सत्यांश व मायेचा असत्यांश असतो व त्यामुळें तो सत्यानृतरूप आहे, असें आपण ह्मणतां. पण त्याविषयीं मला कांहीं विचारा-वयाचें आहे. जाग्रतींत भासणारे पुरुष सत्य नाहींत, असें ह्मटल्यास व्यवहार कसा होतो, हें सांगतां येत नाहीं व कर्मकांड अप्रमाण होतें. यास्तव त्याच्या-मध्यें चैतन्याच्या सत्तेमुळें सत्ता येते, असें ह्मणावें लागतें. पण केवळ मायिक स्वप्नामध्यें भासणारे पुरुष सत्य नसून असत्य आहेत, असें ह्मणण्यास काय

प्रत्यवाय आहे ? (उत्तर मीमांसेंत भगवान् व्यासांनीं स्वप्न मायामात्र आहे, कारण त्यांतील पदार्थांचें स्वरूप अभिव्यक्त नसतें, असें ह्मटलें आहे. असो; तात्पर्य जाग्रत्-विषय स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या आहेत, असें कसें ह्मणतां येईल ?)

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्वप्नांत दिसणारे पदार्थ ब्रह्माप्रमाणें वस्तुतः सत्य नाहींत, इतकेंच म्हणतां येणें शक्य आहे. पण ते अधिष्ठानरहित असल्यामुळें अधिष्ठानाच्या सत्तेनेंही सत्तायुक्त नाहींत, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण जाग्रतींतील पदार्थांप्रमाणें स्वाप्न पदार्थही कल्पित असल्यामुळें साधिष्ठान असतात व त्यामुळें तेंही अधिष्ठानाच्या सत्तेनें सत्तावान् असतात. याविषयीं प्रत्यक्ष हेंच प्रमाण आहे. (म्हणजे स्वाप्न पदार्थ जर असत् असते तर त्यांचें प्रत्यक्ष ज्ञानही झालें नसतें. कारण वंध्यापुत्राचें प्रत्यक्ष ज्ञान कधींच होत नाहीं. पण स्वप्नांतील पदार्थ प्रत्यक्ष अनुभवास येत असतात, हें सर्वांस ठाऊक आहेच. तेव्हां त्यांच्यामध्यें कोणाची तरी सत्य सत्ता असलीच पाहिजे, यांत कांहीं संशय नाहीं.) शिवाय स्वाप्न पदार्थांस अत्यंत असत् समजल्यास जाग्रतींतील प्रपंचासही अत्यंत असत म्हणण्याचा प्रसंग येणार. कारण तोही हिरण्यगर्भाचें स्वप्नच आहे. तस्मात् वर म्हटल्याप्रमाणें जग व स्वप्न यांचें साम्य व त्यांची अधिष्ठानदृष्ट्या सत्यता, हीं सिद्ध झालीं आणि या विपुल संसारांत मी जसा तुला सत्य भासतों तसाच तूंही मला सत्य भासतोस.

श्रीराम—महाराज, असें जर आहे तर स्वप्न पहाणारा पुरुष जागा झाल्यावरही त्यानें पाहिलेला स्वाप्न प्रपंच, जाग्रत्प्रपंचाप्रमाणें, जशाचा तसाच राहील, असें मला वाटतें.

श्रीवसिष्ठ—होय. तूं म्हणतोस तें खरें आहे. स्वप्नद्रष्टा जरी जागा झाला तरी त्यानें पाहिलेला स्वाप्न प्रपंच अधिष्ठान-सन्मात्र-स्वभाव असल्यामुळें सत्य आहे.

श्रीराम—पण जाग्रत्प्रपंच जसा जन्मभर दिसतो, तसा स्वाप्नप्रपंच दिसत नाहीं. एका स्वप्नांतील वस्तु दुसऱ्या स्वप्नांत कधींच कोणाच्या अनुभवास येत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—जाग्रतींत तरी तोच पदार्थ व तोच काल यांचा अनुभव जन्मभर कोठें येतो ? प्रतिपदेस पाहिलेली वस्तुच द्वितीयेस दिसते, असें आपण ह्मणतों खरें, पण त्या क्षणोक्षणीं परिणाम पावणाऱ्या वस्तूंत केवढा फरक

पडलेला असतो, हें सूक्ष्म विचारावांचून समजणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें कालचा काल आज नसतो व आजचा उद्यां नसतो, हेंही विसरतां कामा नये. आतां आकारासारिखा आकार दिसतो व वारंवार पहात राहिल्यानें वस्तूमध्यें प्रत्येक क्षणीं होत असलेला सूक्ष्म परिणाम दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. त्यामुळें ' तोच हा ' असा आम्हांस भ्रम होतो. पण पांच वर्षांपासून आपल्यास सोडून दूर गेलेल्या पोटच्या लेंकरास, वीस वर्षांनीं, त्याच्या प्रत्यक्ष जननीनें जरी पाहिलें तरी तिला तोच हा माझा प्रिय बाळक, असें पहातांक्षणीं ओळखतां येत नाहीं. यावरून काय सिद्ध होतें बरें ? प्रत्येक क्षणीं आपण निरनिराळा पदार्थच पहातों, पण दृढ भ्रम-परिचयामुळें तोच पदार्थ मी जन्मभर पहात आहें, असा आपणास भ्रम होतो, असें नाहीं का ठरत ? स्वप्नामध्येंही आम्हांस वारंवार तीच पृथिवी, तेंच आकाश, तीच आमची जाति, तेंच नांव इत्यादि प्रत्यक्ष भासतें. तेव्हां एका दिवसाच्या जाग्रतींतील पदार्थ दुसऱ्या दिवसाच्या जाग्रतींत न भासणें व एका स्वप्नांतील पदार्थ दुसऱ्या स्वप्नांत न भासणें या दृष्टीनें पाहिलें तरी जाग्रत व स्वप्न यांचें साम्यच ठरतें. वास्तव तुला जी जाग्रत-अवस्था वाटत आहे ती स्वप्नतुल्य आहे असेंच तूं निःशंकपणें समज. आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, स्वप्नांतील पदार्थ जर सत्य आहेत तर ते जागृतींत कां दिसत नाहींत ? तर त्यावर मी तुला उलट असें विचारतों–स्वप्नांतील पदार्थ जागृतींत दिसत नाहींत म्हणूनच जर त्यांस मिथ्या समजावयाचें असलें तर जागृतींतील पदार्थ स्वप्नांत दिसत नाहींत, ह्मणून त्याच न्यायानें, तेही मिथ्या नाहीं का ठरत ! तात्पर्य अधिष्ठानाच्या सत्तेनें ते दोन्ही प्रपंच सत्य असून स्वतः दोन्ही असत्य आहेत. पण असत्य असले तरी ते दोघेही प्राण्यास एकसारखाच मोह पाडीत असतात. संवित् सर्व देश, सर्व काल व सर्व अवस्थांमध्यें रहाते. म्हणजे माळेंतील दोऱ्याप्रमाणें तिची सर्वत्र अनुवृत्ति होते. म्हणूनच ती सत्य आहे; व देश, काल आणि अवस्था माळेंतील मण्याप्रमाणें सर्वत्र अनुवृत्त नसतात; तर त्यांची सदा व्यावृत्ति होत असते; वास्तव ते सर्व मिथ्या आहेत. चिदाकाशांत चैतन्याच्या प्रभावानें हें सर्व दिसतें. चैतन्याचाच हा सर्व विवर्त आहे. चैतन्याच्या आधारानेंच या सर्वांची स्थिति होते व वास्तव एक चैतन्यच कायतें सत्य आहे.

असो; रामा, लीलेचें समाधान व्हावें ह्मणून ज्ञप्ति देवीनें याप्रमाणें विदूरथास प्रदेशामृतानें तृप्त करून ' स्वस्त्यस्तु ' असा आशीर्वाद दिला व ह्मटलें–राजा,

जग मिथ्या कसें हें चांगलें समजावें ह्मणून दृष्टांतांचा अनुभव घेण्याकरितां आह्मी या मंडपांतील तुझ्या ब्रह्मांड कल्पनेंत आलों होतों. आमचें कार्य आतां झालें आहे. यास्तव आह्मी आतां परत जातों. रामा, देवीचें हें मधुर वचन ऐकून तो बुद्धिमान् विदूरथ राजा ह्मणाला, "देवि, मला तुझें हें अचिंत्य दर्शन झाल्यामुळें मी आज धन्य झालों आहें. महात्म्यांचें दर्शन कधींही निष्फळ होत नसतें. एका स्वप्नांतून जसें दुसऱ्या स्वप्नांत जावें त्याप्रमाणें मी आतां लवकरच हा देह सोडून निजधामास येईन. या दीनाकडे कृपादृष्टीनें पहा. मी तुला शरण आलों आहें. मी जी आतां प्रार्थना करीत आहें, त्याचें उत्तर दे. भक्तांची अवहेलना करणें महात्म्यांस शोभत नाहीं. मी जेथें जाईन तेथें हा माझा मंत्री व ही अविवाहित कुमारी येईल, एवढी मजवर कृपा कर. राघवा, ही त्याची प्रार्थना ऐकून घेऊन देवी म्हणाली-"राजा, तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें पूर्व जन्मींच्या राज्यांत ये व तेथें लीलेच्या भक्तीप्रमाणें व भाग्याप्रमाणें विलास कर. आम्ही आमच्या भक्तांचें मन कधींही दुखवीत नाहीं." (४२.)

सर्ग ४३ वा.

(या सर्गांत अभीष्ट वरदान, नगरदाह व त्यांत जळणाऱ्या नगरवासियांच्या चेष्टा यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीसरस्वती—राजा, या रणांगणांत तूं आज मरण पावशील व तुला पुनरपि प्राक्तन राज्य प्राप्त होईल. पुष्पांच्या राशींत ठेवलेल्या पद्माच्या शवांत तूं पुनः प्रवेश करशील व मंत्री आणि कुमारी तुजबरोबर येतील. आह्मी दोघीजणी पुढें जातों. तूंही मरून आतिवाहिक देहानें मंत्री आणि कुमारी यांसह तेथें ये. अश्व, गज, खर, उष्ट्र, इत्यादिकांची गति निराळी असते व सूक्ष्म देहाची गति निराळी आहे. (ह्मणजे अश्वादिकांच्या गतीस विस्तृत मार्गादिकांची अपेक्षा जशी असते तशी या आतिवाहिक गतीस नसते. कारण, मनोरथाप्रमाणें, याचा संचार मंडपाच्या आंतील अति संकुचित आकाशांतही फार दूरवर होऊं शकतो.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यांचें इतकें जों भाषण होत आहे, तों राजगृहावरील प्रदेशीं चढून चोहोंकडे टेहळणी करणारा राजाचा सेवक मोठ्या गडबडीनें येऊन राजास ह्मणाला, "राजाधिराज, शत्रूंची सागरासारखी फार मोठी सेना

आपल्या या नगरावर अनेक शस्त्रास्त्रांचा एकसारखा भडिमार करीत अगदीं जवळ येऊन पोंचली आहे. त्यांतील कांहीं दुष्ट सैनिकांनीं तर तटावर चढून या नगराच्या एका भागास आग लाविली आहे. त्यामुळें आकाशांत धुराचे लोट चाललेले स्पष्ट दिसत असून चटचट शब्द येथेंही सहज ऐकूं येत आहे. जळलेलीं गृहें भराभर भूमीवर कोसळून पडत आहेत!" रघुवीरा, तो इतकें सांगत आहे तो नगरांत मोठा कोलाहल झाला. लोकांचा आक्रोश, वीरांचा सिंहनाद, धनुष्यांचा टणत्कार, मत्त गजांचें बृंहित (गुड गुड ध्वनि), जळणाऱ्या लांकडांचा व वेळूंचा चटचटाकार, नगरांत जळणाऱ्या–बाल, वृद्ध व स्त्रिया–यांचा हाहाकार, अंतरिक्षांत उडणारीं किटाळें आणि सर्व शहरास संतप्त करणाऱ्या धक् धक् ध्वनियुक्त ज्वाला यांच्या योगानें राजास व त्या दोघी देवींस नगरांतलि संकटाचें व लोकांवरील अरिष्टाचें यथार्थ ज्ञान झालें. तो भयंकर प्रसंग स्वतः पहावा या हेतूनें त्या देवी, राजा विदूरथ व मंत्री खिडक्यांपाशीं गेले. तेव्हां नगरांतील कल्पांत त्यांच्या प्रत्यक्ष दृष्टीं पडला. त्यावेळीं तेथें चाललेल्या दुर्धर अतिप्रसंगाचें कोठवर वर्णन करावें! प्रलयसमयीं प्राणिसमूहांची काय अवस्था होत असेल याची कल्पना त्यांस चांगली झाली. राजगृहाच्या त्या उंच खिडक्यांतून नगरांतील व नगराबाहेरील सर्व प्रकार स्पष्ट दिसत होता. शत्रूचे यमस्वरूपी वीर शहरांत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होते व नगरांतील सैनिक तटावर स्थिर राहून व नगराच्या बाहेर पडूनही त्यांस मागें हटवीत होते. त्यांच्या शस्त्रास्त्रांचे प्रहार, त्यांनीं अगोदरच तृणतुल्य मानिलेल्या त्यांच्या स्थूल भौतिक पिंडास छिन्न भिन्न करून, त्यांना त्या ऐहिक दुर्गतींतून सोडवीत होते. द्रव्याच्या, मानाच्या व कीर्तीच्या लोभानें किंवा दुरभिमानानें आपलें शरीर ज्यांनीं आपल्या स्वामीस विकलें आहे, असे ते योद्धे मनुष्याकार असतांनाही राक्षसी आचरण करून स्थूल आकार व सूक्ष्म भाव यांचें प्रायः ऐक्य नसतें, असें विचारी पुरुषांच्या मनांत भरवीत होते. इकडे नगरांत अग्नीच्या मुखांत पडलेले आबाल-वृद्ध, संकटावांचून ईश्वराचें स्मरण होत नाहीं, यास्तव ईश्वरा आह्मांवर अशींच घोर संकटें आणून अनुग्रह कर; ह्मणजे आह्मीं आतुर होऊन एकाद्या परम भक्ताप्रमाणें तुझें स्मरण करूं, असें सुचवीतच जणुं काय "हाय, हाय, अरे देवा, भवसागराप्रमाणें या संकट-सागरांत बुडत असलेल्या आह्मांस यांतून सोडीव" असें ओरडून दयाळु सात्विकांच्या चित्तांस पाझर फोडीत होते. परोपकारी व

साहसी पुरुषांनीं, स्वशरीराकडे न पहातां, जळक्या घरांत शिरून, पाशांतून सोडविलेले पशु व पक्षी "सुखमय संसारासही अनेक दुर्भावनांच्या योगानें दुःखमय करून सोडणाऱ्या मनुष्यांच्या सहवासाचें हें फळ आहे" असें सर्वांस कळविण्याकरितांच जणुंकाय दीन स्वरानें आक्रोश करून सैरावैरा धांवत होते. प्रेमामुळें दृढ बद्ध झालेला कामी पुरुष पेटलेल्या गृहांतून आपली प्रिया बाहेर येणें शक्य नाहीं, असें पाहून आपल्या शरीराचीही आहुति देण्याकरितां पुनः जळत्या गृहांत मुद्दाम शिरत होते. कांहीं अबला " अहो या प्रखर अग्नींत माझी माता, पिता, पति, पुत्र, कन्या, जामाता इत्यादि जळून भस्म झालीं; आतां मी काय करूं व कोठें जाऊं ? " असें म्हणत व आक्रोश करीत स्त्रियांचें जीवित किती परावलंबी आहे, हें व्यक्त करीत होत्या. धन, धान्य, वस्त्र, पात्र इत्यादि सर्वांचीच एकसारखी होळी होऊं लागल्या कारणानें जग किती अनित्य आहे, आकार किती क्षणभंगुर आहे, संपत्ति कशी विपत्तीचें मूळ आहे, आशा कशी भयंकर आहे, संग्रह कसा अनर्थावह आहे व काल कसा निर्दय आहे, हें सूज्ञांच्या ध्यानांत सहज आलें. त्या नगरांत जे वरेचसे सच्छील, धार्मिक, विचारी व सात्विक भागवत जन होते त्यांचीही इतरांप्रमाणेंच दैना होत असलेली पाहून प्रारब्ध कर्म दुर्लंघ्य आहे; तें ऐहिक (वर्तमान) सदाचरणादिकांच्या योगानें हटणें शक्य नाहीं, असें कोणाच्याही ध्यानांत तेव्हांच येत असे. धुराच्या भयंकर लोटामुळें अंतरिक्षांत विमानांतून जात असलेले सिद्धादि खे-चरही अविवेक्यांप्रमाणें अंध व व्याकुळ झाले असावेत, असें अनुमान होत असे. शरीरावरील वस्त्रांस अग्नि लागल्यामुळें ' देह हाच मी ' असें समजणारे स्त्री-पुरुष अंगावरील वस्त्रें टाकून देऊन कामातुरांप्रमाणें निर्लज्ज होत असल्याचें त्यांच्या दृष्टोपत्तीस आलें. कोणाचे लांब केंस भुरभुर जळत आहेत, कोणाची दाढी पेट घेत आहे, कोणाची वेणी धुमसत आहे, कोणाचें अंग पोळत आहे, कोणाचे हातपाय पेटूं लागले आहेत, कोणी असह्य यातना सहन न झाल्या कारणानें ' हाय हाय, मेलों रे मेलों, अरे मला कोणी सोडवा ' इत्यादि ओरडत व अस्ताव्यस्त नाचत आहेत; कोणी आपल्या दैवाला दोष देत आहे तर कोणी राजास शिव्या देत आहेत, कोणी नगररक्षकांची व सैन्यांतील शूरांची निंदा करीत आहे तर कोणी शत्रूच्या लोकांस शापीत आहेत, इत्यादि अनेक प्रकार तेथें चालले होते. इतक्यांत नगराच्या बाहेरचे लोक राजाच्या सैन्याचा पराभव करून नगरांत शिरले. त्यांनीं अगोदरच नरकयातना भोगीत असलेल्या लोकांवर

अनेक अत्याचार केले. यमदूतांचें कर्म प्रत्यक्ष करून दाखविलें. स्त्रियां-वर बलात्कार केले, संपत्ति लुटली, बाल व वृद्ध यांचे हाल हाल केले आणि नगराचा अवशिष्ट भागही उध्वस्त करून टाकिला. रामा, सज्ज-नांवरील संकट म्हणजे दुर्जनांचा उत्सवच होय. लोक अशा घोर प्रसंगांत गुंतले आहेत, असें पाहून कित्येक शठ सज्जनांचा वेष घेऊन व त्या दुःखितांस आपत्तींतून सोडविण्याचें मिष करून त्यांची धन-धान्यादि संपत्ति सांपडेल तितकी लांबवीत होते ! एवढ्या निराशेच्या प्रसंगींही नगरांतील राजाचे कृतज्ञ वीर आपल्या व शत्रूंच्या रक्ताचे सडे, नगरभूदेवीस तृप्त करण्याकरितां घालीत होते. असो; शेवटीं तो कहर राजवाड्यांपर्यंत आला व राजगृहांत चोहोंकडे हाहाःकार उडाला. (४३.)

सर्ग ४४.

(आपली पट्टराणी भ्याली आहे व अंतःपुरवर्गास शत्रूंनीं पीडिलें आहे, असें पाहून राजा युद्धाकरितां बाहेर पडला, असें सांगून या सर्गांत लीलेचें तत्व वर्णिलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ--रामा, इतक्यांत राजाची तरुण महिषी (अभिषिक्त राणी) लक्ष्मीप्रमाणें त्या स्थानीं आली. तिचीं वस्त्रें, केंस, माळा व अलंकार अस्ताव्यस्त झाले होते. भीतीनें तिची बोबडी वळली होती. श्रमानें सर्वांगास घाम आला होता. तिच्या आवडत्या दासी तिच्या मागोमाग येत होत्या. तिचें मुख चंद्रासारखें असून भीतीमुळें ओष्ठपुट थरथर कांपत होते. काळेभोर नेत्र अश्रूंमुळें अधिकच पाणीदार दिसत होते नाकपुड्या लाल झाल्या होत्या व श्वास लागल्यामुळें उरःस्थळ वेगानें हालत होतें. आपल्या प्रिय पत्नीची अशी पूर्वीं कधीं न पाहिलेली अवस्था पाहून राजाच्या चित्तांत एकाच वेळीं अनेक विकार उत्पन्न झाले. इतक्यांत तिच्या-दासींतील एक शहाणी व बोलकी दासी पुढें होऊन व नम्रपणें हात जोडून त्या आपल्या स्वामीस ह्मणाली--"राजन्, या आमच्या देवीसह आह्मी अंतः-पुरांतून येथें पळून आलों आहों. वायूच्या सोंसाट्यानें व्याकूळ झालेली वेल जशी आपल्या आश्रयभूत वृक्षाजवळ येऊन सुरक्षित होऊन रहाते त्याप्रमाणें ही आमची देवी आतां निर्भय होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण, प्रजानाथ

मी आपल्यास काय सांगूं ? शत्रूंच्या सशस्त्र, बलाढ्य व दुष्ट लोकांनीं अंतःपुरांतील आपल्या इतर भोग्य स्त्रियांस बलात्कारानें हरण करून नेलें आहे. क्षुब्ध समुद्राच्या लाटा, तीरावरील वृक्षांचा व वेलींचा जसा विध्वंस करितात त्याप्रमाणें त्या उद्धटांनीं अंतःपुरांतील रक्षक पुरुषांचा व स्त्रियांचा चूर उडविला आहे. एकाएकीं आलेल्या वावटळीनें जसें उत्तम उत्तम वृक्षांचें उन्मूलन करावें त्याप्रमाणें दुरून एकाएकीं नगरावर येऊन कोसळणाऱ्या या शत्रूंच्या वीरांनीं नगरांतील सर्वस्वाचा नाश केला. राजगृहांत शिरून, अनाथाप्रमाणें आक्रोश करणाऱ्या आपल्या अंतःपुरवर्गास, केंस व वस्त्रें धरून फराफर ओढून नेलें. आमच्या या स्वामिणीची कांहीं पूर्वपुण्याई होती म्हणून तिनें व आम्ही हे पाय पाहिले. आतां या आपत्तींतून आम्हांस सोडविण्यास आपणच समर्थ आहां." असो, इंद्राशीं भाषण करणाऱ्या अप्सरेप्रमाणें तिचें हें मंजुळ भाषण ऐकून व त्या दोघी देवींकडे पाहून राजा म्हणाला, " जननि, मी आतां युद्ध करण्याकरितां जातों. मला क्षमा करा. ही माझी पत्नी तुमची दासी आहे, असें समजा. " इतकें बोलून, तो कोपाविष्ट झालेला राजा, नेत्र लाल करून सिंहाप्रमाणें बाहेर पडला. नंतर देवीबरोबर आलेली प्रबुद्ध लीला आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें, अगदीं आपल्या आकारासारखाच जिचा आकार व भाषणादि सर्व आहे अशा त्या राजाच्या पत्नीस पाहून देवीस म्हणाली–जननी, हा काय चमत्कार आहे ? जी मी तीच ही स्त्री कशी झाली ? तरुणपणीं मी जशी होतें तशीच ही कशी झाली ? मंत्री, नगरवासी, योद्धे, सैन्यांतील लोक, अश्वादि वाहनें इत्यादि हे सर्व पूर्वींचेच आहेत, असें मला वाटतें. ते सर्व येथें व तेथेंही कसे रहातात ? आरशांत दिसणारें प्रतिबिंब व त्याच्या बाहेर असलेला पुरुष हे दोन्ही सचेतन कसे असतील !

श्रीदेवी—(चिति-शक्ति अतर्क्य आहेत. त्यामुळें तुल्य कर्मांमुळें उद्बोधित झालेल्या त्यांचा आविर्भावही केव्हां केव्हां तुल्यच होतो. अशा अभिप्रायानें दृष्टिसृष्टिवादाचा आश्रय करून देवी समाधान करिते–) आंत जशी ज्ञप्ति उत्पन्न होते तसाच तत्क्षणीं प्राणी अनुभव घेतो. जसें मन, स्वप्नादिकांमध्यें, जाग्रतींत अनुभव घेतलेल्या पदार्थांच्या आकाराचें होतें त्याप्रमाणें चिति अध्यासाच्या योगानें विषयाकार बनते. संस्कारात्मक जगाचें स्वरूप जसें चित्तांत व चितींत असतें, तसेंच तें, संस्कार जाग्रत् झाले असतां उदय पावतें. (भोक्त्याच्या अदृष्टाप्रमाण उद्बुद्ध झालेली मायायुक्त चितिशक्ति अघ-

टित घटना करण्यास समर्थ आहे, असा याचा भावार्थ समजावा.) त्यामुळें अल्पदेश, अल्पकाळ, विपुलदेश, विपुलकाल इत्यादिकांचा विरोध रहात नाहीं. म्हणजे हा सर्व भास चितिशक्तीमुळें न होतां खरोखर पदार्थामुळेंच जर झाला असता तर त्यास योग्य देश, योग्य काल इत्यदिकांची आवश्यकता असती. पण वस्तुस्थिति तशी नसल्यामुळें योग्य देशादिकांवांचूनच हे सर्व भास होऊं शकतात. स्वप्नांत भासणाऱ्या पदार्थांप्रमाणें, चैतन्याचे ठायीं अध्यस्त असल्यामुळें वस्तुतः आंत असलेलें जग, बाहेर असल्यासारखें भासतें. पण आंत अगदीं सूक्ष्म नाडींमध्यें असलेलेंही तें, दीर्घ अभ्यासामुळें, बाहेर व्यक्त व सत्य असल्यासारिखें होऊन राहिलें आहे. त्या तुझ्या नगरामध्यें तुझा भर्ता जशा तऱ्हेच्या वासनेनें युक्त होऊन मरण पावला त्या वासनेप्रमाणें त्या त्या वस्तु त्यास तेथेंच प्राप्त झाल्या. पण समान कर्मवासनेमुळें उद्बोधित झाल्या कारणानें येथील मंत्र्यादिकांचे आकार जरी त्यांच्या आकारासारखे असले तरी त्यांचे जीव तेच नाहींत, तर ते निराळे आहेत. तेच हे आहेत असा तुला जरी वारंवार अनुभव आला तरी ते हे नव्हेत. तर त्यांच्यासारखे, त्यांच्या आकाराचे आहेत एवढेंच काय तें. स्वप्नांतील सांकल्पिक सैन्याप्रमाणें या राजाच्या चित्सत्तेमुळें ते तद्रूप झाले आहेत. स्वप्न व जाग्रत् यांतील पदार्थांमध्यें जर कांहीं अंतर असेल तर तें हेंच कीं, स्वप्नांतील पदार्थ स्वप्नद्रष्ट्यावांचून दुसऱ्या कोणाच्या अनुभवास येत नाहींत व जागृतींतील पदार्थ जसेच्या तसेच सर्वांच्या अनुभवास येतात. पण तेवढ्यावरून त्यांस सत्य कसें म्हणतां येईल ? कारण चंद्रही सर्वांस एकसारिखाच, टीचभर व भाकरीसारिखा गोल दिसतो; गारुड्यानें बनविलेला मातीचा रुपायाही सर्वांस एकसारिखा दिसतो; आकाशाचें नीलत्वही आबाल-वृद्धांस दिसतें. स्वप्नांतील पदार्थ उठतांक्षणीं बाधित होतात (मिथ्या ठरतात) म्हणून म्हणावें तर जाग्रतींतील पदार्थही जाग्रदवस्था सोडतांच मिथ्या ठरतात. म्हणजे हें सर्वच अशा प्रकारचें आहे ! मग जाग्रत्पदार्थांतच अशी कोणती अधिकता आहे कीं, जिच्याकरितां ते स्वाप्न पदार्थांहून विलक्षण आहेत असें म्हणतां येईल ! जाग्रतींत स्वप्न मिथ्या ठरतें व स्वप्नांत जाग्रत् मिथ्या ठरते, हें सर्वांस ठाऊक आहे. त्याचप्रमाणें जन्म झाला असतां मरण असत् ठरतें व मरणसमयीं जन्म असत् ठरतो. आतां नाश व बाध यांमध्यें जो कांहीं थोडासा विशेष आहे तो एवढाच कीं, नाशप्रसंगीं, अवयव विनाशी असल्या कारणानें त्यांनीं बनलेलें द्रव्य विशीर्ण होतें (ह्म. त्याचे अवयव निरनिराळे होऊन क्षय पावतात)

व बाधप्रसंगीं अधिष्ठानभूत वस्तूचा साक्षात्कार (अनुभव) आला असतां त्या अनुभवाच्या बलानेंच आरोपित वस्तु क्षीण होते. पण याप्रमाणें नाश व बाध यांचीं निमित्तें जरी भिन्न भिन्न असलीं तरी यांच्या क्षयामध्यें मुळींच अंतर नसतें. (पूर्वीं अधिष्ठानाच्या दृष्टीनें जाग्रत व स्वप्न यांतील वस्तूंस सत्यता कशी असते तें सांगितलें आणि आतां येथवर त्याची असत्यता वर्णिली. त्यामुळें त्या दोन्ही अवस्थांची अनिर्वचनीयता समानच आहे, असें म्हणण्यास कांहीं अडचण नाहीं, असें आतां देवी सांगते.) लीले, याप्रमाणें हें दृश्य सत् नाहीं व असत्‌ही नाहीं; तर तें केवळ भ्रांतिमात्र आहे. तस्मात् महाकल्पांत झाला असतां, सृष्टिसमयीं व पुढें होणाऱ्या अनेक युगांमध्यें अशा या तीन कालांतील कोणत्याही कालीं आपणांस जें नाहीं म्हणून वाटतें तें खरोखर स्वरूपतः जरी नसलें तरी त्याची कल्पना होण्यास अधिष्ठान असलेलें जें ब्रह्म तें असतेंच. (त्याच्या स्वभावांत व स्वरूपांत कधींही अंतर पडत नाहीं.) यास्तव तेंच जग होय. हें भासणारें अब्रह्मरूप (अनात्मरूप) जग, खरें जग नव्हे. जलतरंगन्यायानें ब्रह्मामध्यें या अनेक सृष्टि उत्पन्न होऊन लय पावतात. तेव्हां दग्धपटाप्रमाणें असलेल्या या भस्मरूप प्रपंचामध्यें काय आस्था ठेवावयाची आहे ? (आतां विषयांचा जरी बाध होत असला तरी मिथ्या ज्ञानाचा बाध होत नसतो. तेव्हां त्याच्यामुळें द्वैताची सिद्धि होईल, असें कोणी म्हणेल म्हणून देवी म्हणते—) विषयरहित ज्ञान परस्पर भिन्न आहे किंवा तें ब्रह्माहून भिन्न आहे, असें समजण्यास कांहींच सबल कारण नसल्यामुळें कोणतेंही ज्ञान ब्रह्ममात्रच आहे, असें म्हणावें लागतें. गाढ अंधकारांत बालकांस जसें भूत दिसतें, त्याप्रमाणें आत्माज्ञानांत अविवेक्यांस जन्ममरणादि मोह होतो. आत्म्याच्या अज्ञानास व्यामोह म्हणतात. त्याच्या आवरण व विक्षेप अशा ज्या दोन शक्ति आहेत त्यांस व्यामोहत्व म्हणतात व तें व्यामोहत्वच जगद्रूपानें पसरलें आहे. ब्रह्मज्ञानानें सर्व दृश्याचा बाध होणें यास वैज्ञानिक प्रलय म्हणतात. या महाप्रलयासह सर्व बाध्य आहे. यास्तव सर्वांचा बाध झाल्यावर जें अवशिष्ट रहातें तें ब्रह्म होय. तेंच सर्व बाध्याचें अधिष्ठान आहे. त्याची सत्ता दृश्याचें सत्त्व, असत्त्व इत्यादि सर्व पक्षांस निरोध करिते. ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्व विकल्प संभवतात. पण नुसत्या जगाविषयीं तें सत्य आहे, कीं असत्य आहे, कीं सत्यासत्यरूप आहे, याचा निर्णय करितां येत नाहीं. ब्रह्म, आकाश, द्रव्य गुणादि पदार्थांचे परमाणु इत्यादि सर्व लहान-मोठ्या वस्तूंत (अगदीं अंतर्भागीं) राहूं शकतें. पण जग तसें राहूं शकत नाहीं. जेथें जेथें जीवसंज्ञक

अणुचिद्रूप असतें तेथें तेथें जगाचें अस्तित्व भासतें. (वासना ही एक मोठी चमत्कारिक शक्ति आहे. तिच्या बलानें आत्म्याचे ठायीं अनात्म्याचा कसा अभ्यास होतो याविषयीं देवी एक दृष्टांत देते—) पूर्वी अग्नि नसलेला उपासक मी अग्नि आहें, अशी दीर्घकाल उपासना करून भावना-बलानें अग्निरूप होतो व त्यावेळीं त्याला आपल्या उष्णतेचा साक्षात्कार होतो. त्याचप्रमाणें आत्मा, दृढ व दीर्घ अभ्यासामुळें स्वतःच्या शुद्ध चैतन्यावर जगाचा आरोप करितो व त्याच्या अनात्मरूपाचा व जाड्य, दुःख, इत्यादि दोषांचा अनुभव घेतो. सूर्योदय होऊन घरांत किरणें पडलीं असतां त्यांतून जसे अनेक त्रसरेणु फिरत असलेले दिसतात, त्याप्रमाणें परमाकाशांत हे ब्रह्मांडरूपी त्रसरेणुच फिरत आहेत असें तूं जाण. वायूमध्यें जसा वास व स्पंद रहातो, अथवा आकाशांत शून्यत्व रहातें, त्याप्रमाणें परात्पर तत्त्वामध्यें, ज्यानें आपला स्थूलभाव सोडिला आहे असें जग रहातें. आविर्भाव–तिरोभाव, ग्रहण–त्याग, स्थूल–सूक्ष्म, चर–अचर, इत्यादि अशा प्रकारचे हे सर्व कल्पित भाव अवयवरहित ब्रह्माचे कल्पित भाग आहेत असें समज. पण साकार जगाचें निराकारत्व समजून देण्याकरितां त्यांची कल्पना केलेली असून वस्तुतः ते स्वात्मभूत ब्रह्माहून अनन्य, (अभिन्न, निराळे नसलेले) आहेत, हेंही तुला विसरतां कामा नये. जगाच्या सावयवत्वाप्रमाणें निरवयवत्वही मिथ्या आहे. येणेप्रमाणें ब्रह्माच्या ठायीं अनन्य होऊन राहिलेलें जग, विश्व असें त्या (ब्रह्मा) चें नांव, व सर्व, पूर्ण इत्यादि त्याचा अर्थ या दोहोंनींही रहित नसतें. (म्हणजे ज्ञानानंतर ब्रह्मरूप झालेल्या जगासच विश्व हें नांव बरोबर लागू पडतें.) असें जर आहे तर या भासणाऱ्या सावयव जगाची वाट काय करावयाची, तें असें कां भासतें, म्हणून विचारशील तर सांगतें. लीले, जरी तें भासलें तरी रज्जुसर्पभ्रमाप्रमाणें, तें सत्य आहे कीं असत्य आहे, याचा निर्णय करितां येत नाहीं. म्हणजेच तें अनिर्वचनीय आहे. कारण भ्रांतीमुळें ज्याचा अनुभव येतो त्यास सत्य म्हणतां येत नाहीं व वस्तुतत्व-परीक्षणात्मक बाधक-ज्ञान सत्याचा अपलाप करूं शकत नाहीं. (म्हणजे आरोपित वस्तु मिथ्या आहे, असें ज्ञान झालें असतां ती वस्तु जरी बाधित होत असली तरी त्या ज्ञानामुळें अधिष्ठान असत्य ठरत नाहीं.) परम कारण ब्रह्मच मायापिहित झाल्यामुळें चित्त्वास अथवा जीवत्वास प्राप्त होतें व दीर्घ अभ्यासामुळें तें आपणासच स्पष्टपणें जीव समजतें. जीवाची भोगेच्छाच संसाराचें कारण आहे-त्यामुळें जग सत्य असलें तरी व असत्य असलें तरी जीव स्वेच्छेनें त्यास भोग्य बनवितो. जीव पूर्वानुभवामुळें कांहीं पदार्थ पहातो (म्हणजे कांहीं वस्तु त्यास

पूर्वीं अनुभव घेतलेल्या वस्तूसारख्या दिसतात) व कांहीं अगदीं अपूर्व पहातो. कित्येक पदार्थ तर त्यास थोडे अनुभविलेले व थोडे न अनुभविलेले अशा स्वरूपाचे दिसतात. तात्पर्य, वासनेप्रमाणें जीवाकाशामध्यें असत्य अनुभव सत्य असल्यासारखे दिसतात. तेंच कुल, तेच आचार, तेच जन्म, तेच व्यवहार, तेच मंत्री व तेच नगरवासी जन अनुभवास येतात. पण अधिष्ठानाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास परमार्थतः ते पूर्वीच्याहून भिन्न नसतात व आरोपित दृश्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास ते त्यांच्या सारिखे असतात. (सर्वत्र अशीच चैतन्याची स्थिति आहे, असें आतां देवी सांगते–) लीले, सर्वगामी आत्मस्वरूप प्रतिभेची ही अशीच स्थिति आहे. (यावर कोणी म्हणेल कीं, ईश्वर आपल्या प्रतिभेप्रमाणें पदार्थांस निर्माण करितो व जीवाची प्रतिभा ईश्वरनिर्मित पदार्थ जसा असेल तशी उद्भवते, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे, व तें बरोबरही दिसतें. कारण तसें न मानिल्यास संकल्पानें कल्पिलेला पदार्थही सत्य व सर्वप्राणि-साधारण होऊं लागेल. पण तसा अनुभव येत नाहीं. तेव्हां केवल राजाच्या प्रतिभेनें पदार्थांची सिद्धि कशी झाली व इतर जीवांच्या साधारण व्यवहारास ते पात्र कसे झाले ? यास्तव देवी म्हणते–) राजाच्या आत्म्यामध्यें जशा प्रकारची सन्मयी व सर्वसाधारण प्रतिभा उत्पन्न होते, तशीच भोक्त्याच्या अदृष्टवशात् सत्संज्ञक आकाशांत (ह्म. अव्याकृताकाशरूप ईश्वरामध्यें) सत्यसंकल्परूप प्रतिभा उत्पन्न होते. (त्यामुळें वरील दोष येत नाहींत.) या नियमाप्रमाणेंच ही प्रतिभा-प्रतिबिंबापासून उत्पन्न झालेली लीला भासत आहे. याच रीतीनें सर्वत्र सर्वगामी संवित्-आदर्शामध्यें (ह्म. ज्ञानरूपी आरशांत) प्रतिभा प्रतिबिंबित होते. ती जेथें जशी असते तशीच तेथें निरंतर उदय पावते. जीवाकाशाच्या आंत असलेली जी अंतर्यामी–ईश्वराची प्रतिभा, ती स्वतः बाह्य वस्तु निर्माण करिते व त्यामुळें बाह्य पदार्थ सर्वसाधारण होतात. सारांश, वत्से, हें आकाश, त्यांतील हें भुवन, त्या भुवनांतील ही पृथ्वी, त्या पृथ्वींत असलेली तूं, मी, हा राजा इत्यादि सर्व चिन्मात्ररूप आहे. दुसरे तत्त्वज्ञ असेंच समजतात. यास्तव तूंही तसेंच समजून स्वस्थ व विक्षेपरहित हो. (४४.)

सर्ग ४५.

(या सर्गांत दुसऱ्या लीलेस देवीनें दिलेला वर, तिला होणारी पद्मराजाची प्राप्ति व स्वसंकल्पानुसार जीवांस फललाभ होतो, हा परम सिद्धांत, यांचें वर्णन करितात.)

श्रीसरस्वती—लीले, हा विदूरथ आतां या रणांगणांत शरीरत्याग करून त्या तुझ्या अंतःपुरांत जाईल व पद्मराजा होईल.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, देवीचें हें भाषण ऐकून त्या नगरांतील लीला (म्ह. विदूरथाची पट्टराणी) हात जोडून व अति नम्र होऊन देवीस म्हणाली, " हे देवेशि, मी भगवती ज्ञप्ति-देवीची सतत पूजा करीत असतें. ती दयाळु देवी मला स्वप्नामध्यें दर्शन देते. पण त्या माझ्या इष्ट व पूज्य देवीसारखीच तूं मला अगदीं हुबेहूब दिसतेस. यास्तव मला वाटतें कीं, मज दीनावर प्रसन्न होऊन मला कृतार्थ करण्याकरितांच तूं येथें आली आहेस. जननि, मला वर दे. " रामा, तिचें हें मधुर भाषण ऐकून देवीस फार आनंद झाला व तिची परम भक्ति पाहून ती म्हणाली, " बाळे, तुझ्या अनन्य व अविच्छिन्न दीर्घ भक्तीनें मी प्रसन्न झालें आहें. यास्तव तुला जो वर इष्ट असेल तो माग. " देवीचें हें कृपापूर्ण भाषण ऐकून ती दुसरी लीला म्हणाली, " रणांत देहत्याग केल्यावर माझा पति जेथें जाऊन राहील तेथें याच शरीरानें मी त्याची पत्नी होईन, असा मला वर दे. " तें ऐकून देवी म्हणाली, " बरें आहे. तूं माझी दीर्घकाल अनन्यभक्तीनें, सर्व-उपचार समर्पण करून पूजा केली आहेस, यास्तव तुझ्या इच्छेप्रमाणें होईल. " ज्ञप्तीच्या मुखकमलां-तून निघालेले हे शब्द ऐकतांच त्या लीलेचें मुख आनंदानें प्रफुल्लित झालें. पण इकडे त्या पूर्व लीलेच्या मनांत मोठा विकल्प आला. हिला स्थूलशरीरानें भर्तृ-लोकाची प्राप्ति झाली; पण मला मात्र दुसऱ्या शरीरानें येथें यावें लागलें. हें मनांत येतांच तिला फार वाईट वाटलें व ती देवीस ह्मणाली, " देवी, जे तुझ्यासारखे सत्यकाम, सत्यसंकल्प व ब्रह्मस्वरूपी असतात त्यांचें इष्ट तात्काल सिद्ध होत असतें. असें असतांना माते, तूं मला त्याच शरीरानें या लोकांतरांत व त्या गिरिग्रामांत कां आणिलें नाहींस ! " लीलेचा हा प्रश्न ऐकून देवी ह्मणाली, " सुंदरी, मी कोणाचें कांहीं करीत नाहीं. जीव आपलें इष्ट स्वयं संपादन करीत असतो, मी केवळ त्यांचें

पुढें होणारें कल्याण अगोदर वरदानानें प्रकाशित करितें. इष्ट फल उत्पन्न करणारी प्रत्येक प्राण्याची प्राक्तन काम-कर्मवासनावच्छिन्न चिद्रूप जीवशक्ति (त्या त्या कार्याच्या बीजरूप मायायुक्त चिच्छक्ति) असते. त्या शक्तीप्रमाणें मी फल देतें. माझ्या पदरचें मी कांहीं देत नाहीं. माझी आराधना करणाऱ्या तुला 'मी मुक्त व्हावें' अशी इच्छा होऊन दीर्घकाल चिंतनानें तीच दृढ झाली. ह्मणून मला तुझ्या भावनेप्रमाणें चिंतनानें निरनिराळ्या युक्त्या योजून तुला बोध करावा लागला. आतां तूं निर्मल भावास प्राप्त झाली आहेस. तुझें अज्ञानावरण क्षीण होऊन आतां तुझें स्वरूप स्वाभाविक शुद्धीनें संपन्न झालें आहे. जशी भावना तसें फल. जशी आपली बीजभूत चितिशक्ति तसें कार्य. लीले, हा अबाधित नियम आहे. त्यामुळें ज्या ज्या प्राण्याची दीर्घ अभ्यासानें जी जी भावना दृढ झाली असेल, त्या त्याप्रमाणें त्याला योग्य कालीं फल मिळतें. आपली चितिच तपोरूप किंवा देवतारूप होऊन दीर्घ व दृढ संकल्पाप्रमाणें अकस्मात् फळ देते. तात्पर्य प्राण्यांच्या संवित्पुरुषार्थावांचून दुसरें कोणीही फल देणारें नाहीं. यास्तव ज्याला ज्या फलाची इच्छा असेल त्यानें तसा संवित्-प्रयत्न (भावना संकल्प) व कर्म करावें. लीले, चित्सत्ताच सृष्टीमध्यें अंतरात्मा होऊन पूर्वी जसें विहित किंवा निषिद्ध करिते, त्याप्रमाणें तिला पुढें फलानुभव घ्यावा लागतो. ह्या परम सिद्धांताचा विचार करून पावन पदास ओळख व अंतःकरणांत तद्रूप होऊन रहा (४५.)

सर्ग ४६ वा.

(या सर्गांत आपल्या सर्व सैन्यासह विदूरथ रणभूमींत जाऊन शत्रूंशीं लढूं लागला असें सांगतात.)

श्रीराम—गुरुराज, त्या देवी विदूरथाच्या गृहांत असें भाषण करीत असतांना रागावून तेथून निघून गेलेल्या त्या राजानें पुढें काय केलें?

श्रीवसिष्ठ—रामा, विदूरथ आपल्या सर्व परिवारासह त्या राजगृहांतून एकाएकीं निघाला. त्यावेळीं तो नक्षत्रयुक्त निशापतीप्रमाणें दिसत होता. यानें अंगांत कवच घालून आपलीं सर्व शस्त्रास्त्रें आपल्या जवळ घेतलीं. तो जेव्हां त्या भव्य गृहांतून बाहेर पडला, तेव्हां त्याच्या लोकांनीं मोठ्या धैर्यानें त्याचा

जयजयकार केला. योद्ध्यांस पुढें काय करावयाचें तें सांगून व मंत्र्यांनीं व्यूहादिकांची रचना कशी काय केली आहे, आणि नगरवासी जनांची व्यवस्था कशी करण्याचा त्यांचा विचार आहे, हें समजून घेऊन तो वीरश्रीनें भरलेला राजा आपल्या अलंकृत रथावर चढला. त्याच्यावर पांच पताका फडफडत होत्या. सर्व शस्त्रास्त्रें होतीं. वाऱ्यासारखे वेगानें चालणारे आठ घोडे त्यास जोडिले होते. मातलीसारिखा कुशल सारथि त्याच्या अग्रभागीं बसला होता. चांगल्या संस्कारांनीं युक्त असलेला बुद्धिसारथी जसा इंद्रियरूपी अश्वांचे मनोरूपी प्रग्रह (लगाम) आपल्या आधीन ठेवितो व त्या इंद्रियाश्वांस आपल्या इच्छेप्रमाणें, मनः प्रग्रहास ओढून किंवा सैल सोडून सन्मार्गानेंच जाऊं देतो, त्याप्रमाणें त्या सारथ्यानेंही घोड्यांचे प्रग्रह (लगाम) आपल्या हातांत धरिले होते. त्यांस इष्ट मार्गानेंच चालविण्यास तो सज्ज होऊन राहिला होता. शरीररूपी रथांत बसलेल्या जीवरूपी रथानें बुद्धिसारथ्यास संस्कारद्वारा प्रेरणा केली असतां जसा शरीररथ चालूं लागतो, (ह्मणजे चेष्टा–हालचाल करितो) त्याप्रमाणें रथी विदूरथानें त्या सारथ्यास प्रेरणा केली असतां तो रथ शत्रुसैन्यावर चालून जाऊं लागला व त्याबरोबर रथास लाविलेल्या शेकडों क्षुद्र घंटांचा मंजुळ ध्वनि होऊं लागला. अश्वांनीं आपल्या खेंखाळण्यानें आपल्या सजातीयांस जणुं काय प्रोत्साहन दिलें. रणवाद्यांचा गजर सुरू झाला. सैनिक सिंहनाद करूं लागले. धनुष्यांचे टणत्कार होऊं लागले. बाणांचे सूं–सण्ण्ण् असे ध्वनि ऐकूं लागले. राजा शत्रूशीं युद्ध करण्याकरितां निघाला असें समजतांच पूर्वीं परत फिरलेले वीरही पुनरपि नव्या उत्साहानें सैन्यास येऊन मिळाले. योद्ध्यांची मोठी गर्दी झाली. त्यांचीं कठीण कवचें व शस्त्रें एकमेकांच्या कवचांस व शस्त्रांस लागून त्यांचा खण-खण ध्वनि होऊं लागला. सेनापति आपल्या हाताखालच्या लोकांची स्तुति करून त्यांस क्षत्रियांच्या धर्माचें स्मरण करून देऊं लागले. गर्दींतून चालणाऱ्या अनेक प्राण्यांच्या पायांपासून व रथचक्रांपासून उडालेली धूळ अंतरिक्षास व्यापून टाकूं लागली. त्यावेळीं या लोभी व अभिमानी क्षत्रियांच्या हातून निर्दयपणें घडणाऱ्या संहारास व रक्तपातास कंटाळलेली भूदेवी आपलें स्थान सोडून आकाशांत स्थानांतर करण्याकरितांच निघाली आहे कीं काय, असा भास होत असे. लोकांनीं आग विझविल्यामुळें अनेक प्रकारच्या क्लेशांत पडलेल्या त्या नगरांतील लोकांस गर्भवासांतील यातनांप्रमाणें असह्य यातना भोगाव्या लागल्या. तारुण्यांत अविवे-

काचें जसें प्राबल्य असतें, त्याप्रमाणें त्या नगरांत अंधकाराचें प्राबल्य झालें. नगरांत रस्त्यावरून दिवे लाविले होते, पण दिवसा नक्षत्रांची जशी अवस्था होते तशी त्या उडालेल्या धूळीमुळें त्यांची अवस्था झाली. तेव्हां देवीनें त्या विदूरथाच्या कुमारिकेस दिव्य दृष्टि दिली व त्या तिघीजणी युद्धचमत्कार पाहूं लागल्या. शत्रूच्या सैन्याशीं राजाचें सैन्य जाऊन भिडलें. जसा एखाद्याच्या अंगांत भूतसंचार व्हावा, त्याप्रमाणें त्या सर्वांच्या अंगांत वीररसाचा संचार झाला होता. झालें, पुढें काय विचारितां ! हाणमार सुरू झाली. जिकडेतिकडे रक्त, छिन्न भिन्न कलेवरें, हाहाःकार, सिंहनाद व मरण यांचा सुकाळ झाला. उडणारी धूळ रक्ताच्या योगानें खालीं बसली; शस्त्रांपासून निघालेल्या अग्नीच्या योगानें अंधकार क्षणभर नष्ट झाला; युद्धामध्यें गढून गेल्यामुळें वीरांचे शब्द फारसे ऐकूं येईनातसे झाले; रणांगणांत देह-त्याग करावयाचा, या निश्चयामुळें मरणाची भीति पळाली; व व्यवस्थितपणें युद्ध सुरू झालें. पण वेगानें सुटणाऱ्या सशब्द बाणांच्या योगानें, एकमेकांवर हापटणाऱ्या व त्यामुळें खट् खट् व खण् खण् असा ध्वनि करणाऱ्या तरवारींच्या योगानें आणि झण् झण् असा शब्द करणाऱ्या महाशस्त्रांच्या योगानें तें दुःसह, दुष्प्रेक्ष्य व दुस्तर वाटत होतें (४६.)

सर्ग ४७ वा.

(या सर्गांत सिंधुराजास जय मिळण्याचें कारण सांगून सूर्योदयानंतरही युद्ध चाललें व मंत्रयुक्त अस्त्रांनीं दोन्ही राजांनीं द्वैरथ युद्ध केलें, असें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अशारीतीनें तें घोर युद्ध चाललें असतां राजवाड्यांतून युद्धप्रसंग पहाणाऱ्या त्या दोघी लीला देवीस म्हणाल्या, “ जननि, आजच्या संग्रामांत आमच्या स्वामीस विजय न मिळण्याचें कारण काय ? तूं त्याच्यावर प्रसन्न झाली आहेस, तेव्हां तुझ्या प्रभावानें त्यास यश मिळणें फारसें कठिण आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं.” हें ऐकून देवी म्हणाली, “ होय, तुम्ही म्हणतां तें खरें. पण या सिंधुराजानें विजयप्राप्त्यर्थ माझी फार दिवसांपासून आराधना चालविली आहे व या तुमच्या पतीनें त्याकरितां माझी मुळींच आराधना केलेली नाहीं. त्यामुळें त्यास जय मिळेल व विदूरथाचा पराजय होईल. कर्माप्रमाणें फळ. ज्ञप्ति म्हणजे सर्व प्राण्यांच्या मनोंतर्गत संवित् (अहं

असें संवेदन, भान, ज्ञान,) त्या मज संवित्-संज्ञक शक्तीला जो जेव्हां जशी प्रेरणा करितो (ह्म. काम-कर्म-वासनावशात् फळ देण्यास उन्मुख करितो) त्यास तात्काल मी तसें फळ संपादन करून देतें. (ह्म. त्या फलरूपानें विवर्त होतें). सारांश, प्रत्येक बरें वाईट फल प्रत्येकाच्या अधीन आहे. जो जशी प्रेरणा करील त्याप्रमाणें त्याच्या फलरूप होऊन रहाणें हा माझा स्वभाव अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें कधींही बदलत नाहीं. विदूरथानें "मी मुक्त व्हावें" या इच्छेनें माझी आराधना केली आहे. त्यामुळें मी त्याच्या प्रतिभारूप झालें आहे. तस्मात् तो मुक्त होईल व त्याच्या शत्रूच्या प्रतिभेप्रमाणें त्याला विजय मिळेल. विदूरथ या भार्येसह त्या देहास प्राप्त होईल व योग्य समयीं तुम्हां दोघींसह तो मुक्त होईल. या राजास समरांगणीं मारल्यावर सिंधुराजा या भूमीचा स्वामी होणार, हें ठरलेलें आहे. असो; रामभद्रा देवी असें बोलत आहे, व दोन्ही सैन्यें युद्ध करीत आहेत, इतक्यांत जणुं काय हा चमत्कार पाहण्याकरितांच सूर्य-भगवान् उदयाचलावर आला. त्याबरोबर विपत्तींतून मुक्त झालेल्या सज्जनाप्रमाणें भूलोक चमकूं लागला. संकटप्रसंगींही सत्वापासून न ढळलेल्या साध्वी स्त्रियांप्रमाणें दिशांचीं मुखें प्रसन्न झालीं. सद्गुणांचा उदय झाला असतां दुर्गुण जसे आपलीं तोंडें काळीं करून निघून जातात, त्याप्रमाणें अंधकारानें पळ काढिला. वेदांतनिष्ठ पंडितापुढें जसे इतर शास्त्रज्ञ निस्तेज होतात त्याप्रमाणें शुक्र, गुरु इत्यादि तर राहूं देतच, पण चंद्रही तेजोहीन झाला. सूर्याचे रक्तवर्ण किरण भूमीवर पसरले. कोंवळ्या उन्हामुळें लालभडक झालेले पर्वत, अनेक शस्त्रप्रहार सहन करून रक्तबंबाळ अंगानें शत्रुसंहार करण्याच्या इच्छेनें रणांगणांत स्थिर असलेल्या वीरांप्रमाणें दिसत होते. असो; सूर्य जसजसा वर येऊं लागला तसतसा त्या दोन्ही सैन्यांतील लोकांचा उत्साहही वाढूं लागला. अंतरिक्षांत जसे चंद्र-सूर्य दिसतात, त्याप्रमाणें त्या रणांगणांत विदूरथ व सिंधु यांचे असंख्य वीरांनीं परिवेष्टित झालेले दैदीप्यमान रथ दिसत होते. त्यांचे सारथी नानाप्रकारच्या चित्रविचित्र गतींनीं अश्वांस चालवून एकमेकांस चकित करीत होते. अनेक शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करून प्रत्येक वीर व ते दोघे राजे आपला विजय व्हावा ह्मणून दीर्घ प्रयत्न करीत होते. शेवटीं त्या दोन्ही राजांचे रथ एकमेकांजवळ आले. दोघांनींही आपलीं तीक्ष्ण शस्त्रास्त्रें परस्परांच्या शरीरावर टाकलीं. एकमेकांचा प्राण घेण्याकरितां त्यांतील प्रत्येकजण आपली शक्ति क्षीण करूं लागला. बाण, खड्ग, शक्ति, शतघ्नी, मुद्गर, पाषाण,

मुसल, तीक्ष्ण अग्रांचे भाले व दुसरींही अनेक शस्त्रें यांचा त्यांनीं यथेच्छ उपयोग केला व येणेंप्रमाणें खवळलेल्या समुद्राप्रमाणें ते दोघेही मारीन किंवा मरेन या दृढ निश्चयानें समरदेवतेची आराधना करूं लागले (४७.)

सर्ग ४८ वा.

(या सर्गामध्यें राजा विदूरथ व सिंधुराज यांमधील घनघोर युद्ध आणि त्यामध्यें त्यांचे विलक्षण अस्त्रशस्त्रप्रयोग व त्यांची धनुर्विद्याप्रवीणता यांचें वर्णन आहे.)

श्रीवसिष्ठः--राघवा, सिंधुराज मोठ्या ऐटीनें आपणावर प्रहार करण्यासाठीं जोरानें चालून येत आहे असें पाहून विदूरथाला मोठा राग आला. तो अगदीं नुसता खवळून जाऊन मध्यान्हकालीन सूर्याप्रमाणें उग्र व संतप्त दिसूं लागला. सिंधुराजाचा प्रतीकार करण्यासाठीं त्यानें आपल्या धनुष्याला बाण जोडून दोरी आकर्ण ओढतांच प्रलयकालीन झंझावातामुळें मेरूचा तट दुभंगून ज्याप्रमाणें प्रचंड कडकडाट व्हावा त्याप्रमाणें त्याच्या त्या धनुष्याच्या टणत्कारामुळें प्रचंड कडकडाट झाला. त्या कडकडाटामुळें सारें जग कसें अगदीं हादरून गेलें. त्यानें आपल्या भात्यांतून बाण बाहेर काढून ते, सूर्य ज्याप्रमाणें आपले तेजस्वी किरण सर्वत्र फेंकतो त्याप्रमाणें भराभर फेंकायला सुरुवात केली. त्याचे बाण असे कांहीं विलक्षण होते कीं, ते सुटतांच त्या प्रत्येकापासून तो आकाशांत असेतों हजारों आणि तो जमिनीवर पडतांच लाखों बाण उत्पन्न होत ! त्याचा प्रतिस्पर्धी सिंधुराजही कांहीं कमी नव्हता. तोही अगदीं त्याच्याच सारखा अस्त्रशस्त्रकुशल योद्धा होता. दोघांनीही श्री विष्णूची उपासना केली होती. आणि त्याच्या वरप्रभावामुळेंच ते दोघेही असे धनुर्विद्याप्रवीण विलक्षण योद्धे झाले होते. त्यांचे मुशलसदृश बाण धनुष्यापासून सुटले कीं कल्पांतकालीन वज्राप्रमाणें भयंकर निनाद करीत अगदीं थेट आकाशांत जाऊन पोंचत आणि त्याला अगदीं आच्छादून टाकीत आणि नंतर ते तेथून लकलकत गंभीर ध्वनि करीत, प्रलयकालच्या वायूनें उध्वस्त होऊन खालीं कोसळणाऱ्या ताऱ्यांप्रमाणें खालीं कोसळत. ज्याप्रमाणें समुद्रांतून पाण्याचे जोरदार झोत फेंकले जावे, सूर्यापासून कोट्यावधि तेजस्वी किरण फैलावे, तप्त लोखंडापासून अग्नीच्या ठिणग्या सारख्या उडत असाव्या, वर्ष

ऋतूमध्यें मेघांपासून अखंड जलधारा वहात असाव्या किंवा धबधब्यामधून जलबिंदूंचे तुषार उसळावे त्याप्रमाणें विदूरथाची अखंड विलक्षण बाणवृष्टि चालली होती. त्याचें नगर जळत असतां त्यापासून निघणाऱ्या ठिणग्या, ज्वाला वगैरे जितक्या भयंकर दिसत होत्या तितकेच त्याचे यावेळीं सुटणारे बाणही भयंकर दिसत होते. त्या उभयतांचें (विदूरथ व सिंधुराज यांचें) युद्ध चालू असतां त्या उभयतांचीं सैन्यें आपापल्या राजांचें युद्धकौशल्य पहात समुद्राप्रमाणें शांत आणि निश्चल उभीं राहिलीं होतीं. विदूरथाचे बाण सिंधुराजावर वेगानें जाऊन कोसळतांना आकाशामध्यें ते आकाशगंगेच्या पुराप्रमाणें दिसत. सुवर्णकांतिमान् ते तेजस्वी बाण, मेघांतून चाललेल्या अखंड जलवृष्टीप्रमाणें खळ न पडतां अविरत सुटत असून त्यांजपासून सों सों असा शब्द निघे. अशा रीतीनें हजारों बाणरूपी आकाशगंगेचा अखंड प्रवाह सिंधुराजावर होत होता. विदूरथाच्या मंदिरांतील खिडखींत बसून युद्ध पहाणाऱ्या लीलेला लढाईचा हा असा प्रकार दृष्टीस पडतांच मोठा आनंद झाला. तिला आतां आपल्या पतीचा खात्रीनें जय होणार असें वाटलें आणि त्यामुळें तिच्या तोंडावर लगेच आनंदाची टवटवी दिसूं लागली. ती लगेच ज्ञप्ति देवीकडे वळून तिला ह्मणाली, ' देवि तुझा जयजयकार असो. इकडे पाहिलें का ? नीट जरा पहा तर खरें. आतां माझा पति अगदीं खात्रीनें विजयी होणार ! पहा कसा त्यानें अगदीं सारखा बाणांचा वर्षाव सिंधुराजावर चालविला आहे तो. मला वाटतें, त्याच्या या अशा भयंकर माऱ्यापुढें मेरू पर्वताचेंही सहज चूर्ण होऊन जाईल. मग या सिंधुराजाची गोष्ट काय ? ' लीलेचें हें बोलणें ऐकतांच युद्धचमत्कार पहाण्यांत गर्क झालेल्या त्या दोघी देवींनी देहात्मभ्रेरित विदूरथ व लीलेकडे पाहून किंचित् स्मितहास्य केलें. इतक्यांत विदूरथानें फेंकलेल्या बाणांचा प्रचंड समुद्र, अगस्ति ऋषीनें उदधि किंवा जन्हुराजानें गंगेचा प्रवाह प्राशन करून टाकला त्याप्रमाणें, सिंधुराजारूपी प्रचंड वडवानलानें आपल्या बाणांच्या अग्निरूपी मुखांत गडप करून टाकला ! विदूरथाच्या बाणांवर सिंधुराजानें आपले बाण सोडून त्यांचे तुकडे तुकडे केले. दिवा विझल्यानंतर त्याची काय गति होतें हें ज्याप्रमाणें कळून येत नाहीं, त्याप्रमाणें विदूरथानें सोडलेले असंख्य बाण सिंधुराजानें कसे कोठें गडप केले हें कांहींच कळेना ! अशा रीतीनें विदूरथाच्या बाणांची पुरी वाट लावल्यानंतर उलट त्यानें असंख्य बाण विदूरथावर सोडून त्यांचा एक आकाशांत नवा मेघ निर्माण केला ! परंतु कल्पांतकालीन वायु ज्याप्रमाणें क्षुद्र मेघाला सहज उडून लावतो, त्याप्रमाणें

विदूरथानें असंख्य तेजस्वी बाण सोडून सिंधुराजाच्या त्या बाणरूपी मेघाला क्षणांत नाहींसें करून टाकलें. या प्रमाणें एकानें सोडलेल्या बाणांचा दुसऱ्यानें प्रतीकार करावा अशा प्रकारच्या लढाईंत त्यांचा बराच वेळ निघून गेला.

नंतर आपल्या बाणांचा फारसा परिणाम होत नाहीं असें पाहून सिंधुराजानें त्याला त्याच्या एका स्नेही गंधर्वानें दिलेलें मोहनास्त्र विदूरथावर सोडलें. त्या अस्त्राच्या प्रभावामुळें विदूरथखेरीज करून त्याचें सारें सैन्य मोहित होऊन निश्चेष्ट पडलें. त्यांच्या हातांतील शस्त्रें गळून पडलीं; तोंडें निस्तेज झालीं आणि वाचा अजीबात बंद पडली. आणि त्यामुळें त्यांच्या शरीरांतून प्राण निघूनच गेले आहेत व जणूं काय चित्रेंच उभीं आहेत असा भास झाला. आपल्या सैन्याची ही दुर्दशा पहातांच विदूरथानें त्यांजवर प्रबोधास्त्र सोडून त्यांजवरील मोहनास्त्राचा प्रभाव नष्ट केला आणि त्यामुळें तें सारें सैन्य एकदम झोपेंतून उठावें त्याप्रमाणें खडबडून जागें झालें. हा प्रकार पहातांच सिंधुराज रागानें अगदीं खवळून गेला. तो रागानें लाल होऊन डोळे वटारून विदूरथाकडे पाहूं लागला. त्यानें भयंकर पीडा देणारें आपलें नागास्त्र विदूरथाच्या सैन्यावर सोडलें आणि त्यामुळें विदूरथाच्या सैन्यांत खालीं, वर, मध्यें, बाजूला सर्वत्र जिकडे तिकडे मोठमोठे धिप्पाड सापच साप होऊन ते त्याला (विदूरथाच्या सैन्याला) पीडा देऊं लागले. त्या सापांच्या विषारी फूत्कारांनीं ती सर्व रणभूमी काळी ठिक्कर पडली ! लगेच विदूरथानें गरुडास्त्र सोडून त्याजकडून त्या सापांचा पार फन्ना पाडविला आणि नंतर तें गरुडास्त्र अकस्मात् अदृश्य झालें. याप्रमाणें विदूरथानें गरुडास्त्र सोडून आपलें सर्पास्त्र विफल केलेलें पहातांच त्यानें तमोस्त्र सोडलें आणि त्यामुळें लगेच विदूरथाच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे काळा कुट्ट अंधार पसरला. त्या तमोस्त्राच्या प्रभावामुळें सर्वत्र अंधार माजल्या कारणानें कल्पांतकाळीं ज्याप्रमाणें जगाचे सर्व व्यवहार बंद पडतात त्याप्रमाणें रणांगणावरील सर्व हालचाली अकस्मात् बंद पडल्या. मग मंत्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ व समयज्ञ अशा विदूरथानें मार्तंडास्त्र सोडलें आणि त्यामुळें एकदम सूर्योदय होऊन अंधकार पार नाहींसा झाला. अशा प्रकारें त्या विदूरथानें सिंधुराजाच्या तमोस्त्राचा नाश केला. तेव्हां सिंधूला परमावधीचा कोप येऊन त्यानें मंत्राच्या योगें ज्यांतील बाण भयंकर अकाळ विकाळ असें मनाला घाबरवून सोडणारें स्वरूप धारण करतात अशा प्रकारचें राक्षसास्त्र सोडलें. लगेच विदूरथाच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे प्रचंडशरीरधारी अक्काळविक्काळस्वरूपी भयंकर राक्षस पस-

रले ! त्यांच्या जिभा अग्नीच्या जळत्या ज्वाळांप्रमाणें वळवळत होत्या. त्यांचे केंस पिंगळे होते आणि त्यामुळें ते धुरकट दिसत होते. नेत्र खैराच्या प्रज्वलित निखाऱ्यांप्रमाणें लाल लाल असे होते व त्यामुळें त्यांचें स्वरूप भयंकर दिसत होतें. त्यांचें सर्वांग ओल्या मातीनें लडबडलेलें होतें. ते कधीं अकस्मात् आकाशांत उडत आणि वेगानें विदूरथाच्या सैन्यांत येऊन आदळत, तोंडानें अभद्र वेडें वांकडें ओरडत, आरोळ्या ठोकीत, पांचजन्यही करीत. असा त्यांनीं मोठा प्रलय मांडला. जणूं काय जगताचा ग्रास करण्याकरितांच हे निर्माण झाले आहेत असें वाटत होतें ! हा भयंकर प्रसंग पहातांच विदूरथानें राक्षसास्त्राचा नाश करण्यासाठीं नारायणास्त्र अभिमंत्रून सोडलें. त्यानें तें सोडलें मात्र तों लगेच सूर्योदय होतांच अंधकार नष्ट व्हावा त्याप्रमाणें राक्षसास्त्राचा संहार होऊन सर्व राक्षस अकस्मात् पार नाहींसे झाले आणि त्यामुळें मेघ नाहींसे झाल्यामुळें (पर्जन्यकाल नसल्यामुळें) आकाश जसें शोभिवंत दिसतें त्याप्रमाणें त्रिभुवन शोभायमान दिसूं लागलें. याप्रमाणें विदूरथानें आपलें राक्षसास्त्र विफल केलेलें पाहून सिंधुरथानें आग्नेयास्त्राचा प्रयोग केला आणि त्यामुळें पसरलेली आग गगनापर्यंत जाऊन भिडली व अग्नि आणि जग यांचें अद्वैतच झालें आहे कीं काय अशी भीति लोकांना वाटूं लागली. इतक्यांत ते वेगानें जळावयालाही लागले ! हें पाहून त्याला तोड ह्मणून आणि सिंधुराजावर परिणाम व्हावा ह्मणून विदूरथानें वारुणास्त्राचा प्रयोग केला व त्यामुळें सर्व दिशांनी पाण्याचे मोठमोठे पूर वाहूं लागले. त्या वेळीं सर्व दिशांनी वाहूं लागलेले ते प्रचंड जलौघ ह्मणजे जणूं अंधकाराचे पूरच वहात आहेत, द्रवरूप पर्वतच वहात आहेत, अडवून धरलेले मेघच आहेत, मोठमोठे समुद्रच आहेत, लोकालोक पर्वताच्या तटापासून निघणारा काजळाचा प्रवाहच आहे, कुलपर्वतांच्या शिखरावरून खालीं ढकलून देण्यांत आलेल्या प्रचंड शिलाच आहेत असें वाटत होतें. त्या वारुणास्त्रामुळें उत्पन्न झालेल्या अशा प्रकारच्या त्या प्रचंड जलौघांनीं अग्न्यस्त्राची शांति झाली. याप्रमाणें त्या दोघांचे अस्त्रप्रयोग परस्परांवर सारखे चालले असतां त्यांच्या सैन्यांतील अस्त्रवेत्ते सैनिकही कांहीं स्वस्थ बसले नव्हते. त्यांचेही आपापल्या प्रतिस्पर्ध्याशीं अस्त्रप्रयोग चालले होते. असो. विदूरथाच्या वारुणास्त्रामुळें उत्पन्न झालेल्या प्रचंड जलौघांत सिंधूराजाचे सशस्त्र बलवान् सैनिक आणि रथचक्रें रक्षिणारे रक्षक गवताच्या काड्यांप्रमाणें पार कोठच्या कोठेंच वाहून गेले, इतकेंच नाहीं, पण प्रत्यक्ष सिंधुराजाचा रथही पाण्यांत बुडून गेला ! ! या आपत्तीच्या परिहारार्थ

सिंधुराजानें शोषणास्त्र सोडलें. सूर्याच्या प्रखर किरणांमुळें ज्याप्रमाणें रात्रीचा काळा कुट्ट अंधकार नाश पावतो, त्याप्रमाणें त्या शोषणास्त्रामुळें विदूरथाचें वारुणास्त्र नाश पावलें आणि याप्रमाणें त्या सिंधुराजावरील संकट टळलें. तथापि त्याचे जे लोक बुडून मेले ते मेलेच! त्या शोषणास्त्रामुळें सर्व जलौघ पार नाहींसे झाल्यामुळें ती जमीन कोरडी झाली. मूर्खाच्या क्रोधाप्रमाणें त्या शोषणास्त्राच्या भयंकर तापामुळें सर्व लोकांना भयंकर दु:सह ताप होऊं लागला. तो सर्व प्रदेश प्रखर उष्णतेमुळें एखाद्या रूक्ष अरण्याप्रमाणें उजाड आणि भीषण दिसूं लागला. सर्वत्र प्रकाशकिरण फैलावल्यामुळें दिशांची प्रभा सुवर्ण-कांतीप्रमाणें लकाकूं लागली व ती सुंदर राजस्त्रियांच्या अंगांवरील उटींप्रमाणें रमणीय दिसूं लागली. विदूरथाच्या सेनेला तो शोषणास्त्रजन्य प्रखर ताप सहन होईनासा होऊन ती मूर्च्छा येऊन जमिनीवर निश्चेष्ट पडली. आपल्या सेनेची ही अशी दुर्दशा उडालेली पहातांच विदूरथानें शोषणास्त्राला तोड म्हणून पर्जन्यास्त्र सोडलें आणि त्याच्या प्रभावानें लगेच मुसळधार पाऊस पडावयाला लागून जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें. तो पाऊस पडत असतां मधूनमधून मोठमोठ्या गारांचीही वृष्टि होत होती. मेघांचाही प्रचंड कडकडाट होऊन विजाही चमकत होत्या. त्यांतच आणखी सिंहव्याघ्रादि हिंस्र वन्य पशूंच्या क्रोधयुक्त डुरकण्यांची भर पडून त्याचा (पावसाचा) भयंकरपणा अधिकच भयानक भासूं लागला. त्या पर्जन्यामुळें जिकडे तिकडे पाणीच पाणी व चिखलच चिखल होऊन एक पाऊलही कुठें पुढें टाकण्याची सोय उरली नाहीं व त्यामुळें त्या पर्जन्यास्त्राच्या नाशार्थ सिंधुराजानें आपल्या बाणाच्या ठिकाणीं वायव्यास्त्राची योजना करून तो बाण सोडला; व काय चमत्कार सांगावा कीं, कल्पांतकाळीं प्रचंड गर्जना करीत नाचणाऱ्या भैरवा-प्रमाणें भयंकर दिसणाऱ्या त्या अस्त्रानें सर्व आकाश कसें अगदीं व्याप्त होऊन गेलें. त्या वायव्यास्त्रामुळें मोठ्या जोराचा सोसाट्याचा वारा सुटायाला लागून तो आतां प्रलयच करतो कीं काय असें रणभूमीवरील लोकांना वाटलें! (४८.)

(सर्ग ४८ समाप्त)

सर्ग ४९ वा.

(या सर्गांत अस्त्रविद्येचेंच वर्णन पुढें चालविण्यांत आलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, सिंधुराजानें विदूरथावर वायव्यास्त्र सोडल्यामुळें त्यापासून प्रचंड झंझावात सुरु झाला व त्यामुळें हवेंत दाट धुकें पसरलें. अरण्यांतील वृक्षांवरील पालवी पार उध्वस्त झाली; वृक्ष थरथर कांपूं लागले; आकाशांत धुळीचे लोटच्या लोट पसरले; कित्येक झाडें मुळांसकट उपटून पडलीं, तर कित्येक हवेंतल्या हवेंत इकडून तिकडे फिरायला लागलीं ! कित्येक घरें अर्धवट कोसळलीं तर कित्येक साफ कोसळून पडलीं; नदीच्या प्रवाहांत ज्याप्रमाणें शुष्क पानें वाहून जावींत त्याप्रमाणें त्या प्रचंड वाऱ्याच्या स्रोतांत विदूरथाचा रथ वाहून (उडून) जाऊं लागला ! लगेच अस्त्रविद्याधुरंधर त्या विदूरथानें पर्वतास्त्र सोडलें आणि तत्त्वज्ञान होतां क्षणींच ज्याप्रमाणें प्राणवायु अविद्येसह लीन होतो, त्याप्रमाणें त्या वायव्यास्त्राचा पार नाश झाला व त्याचे सर्व विलास एकदम थंडावले. सिंधुराजानें पर्वतास्त्राच्या नाशाकरितां वज्रास्त्राची योजना केली आणि लगेच ज्याप्रमाणें अग्नि लांकडाचा फन्ना पाडतो त्याप्रमाणें त्या वज्रांनीं पर्वतांचा पडशा पाडला. सोंसाट्याच्या वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें वृक्षावरील फळें भराभर खालीं पडावींत, त्याप्रमाणें त्या वज्रांनीं आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या टोंकांनीं पर्वतांच्या शिखरांवर प्रहार करून तीं मारे भराभर खालीं पाडावयास सुरुवात केली. विदूरथानें मग वज्रास्त्रावर तोड म्हणून आपलें ब्रह्मास्त्र सोडलें व त्या ब्रह्मास्त्रानें त्या वज्रास्त्राला शांत केलें, व मग स्वतः आपणही शांत झालें. नंतर सिंधुराजानें विदूरथावर अमावास्येच्या काळ्या कुट्ट अंधाराप्रमाणें काळ्या कुट्ट प्रभावाचें पिशाचास्त्र सोडलें व लगेच जिकडे तिकडे पिशाचेंच पिशाचें पसरलीं व त्यामुळें जणूं काय पिशाचांचा पूरच आला आहे असें पहाणाराला वाटायला लागलें ! त्या पिशाचांच्या जणूं भीतीमुळें दिवसही संध्याकाळाप्रमाणें काळा ठिक्कर पडला असा दिसावयाला लागला. त्यांचीं शरीरें ताड ताड उंच व जळून कोळसा झालेल्या खांबाप्रमाणें काळीं कुट्ट दिसत होतीं. त्यांचे डोक्यांवरील केंस ताठ उभे होते व शरीरें अगदीं काटकुळीं (फार कृश) होतीं. कित्येकांच्या दाढ्या लांबच लांब वाढलेल्या असून तीं काळीं व मळकट असल्यामुळें खेडेगांवांतील

दरिद्री मनुष्यांप्रमाणें ओंगळ दिसत होतीं. त्यांचे चेहेरे मोठे उग्र व क्रूर दिसत होते, तथापि त्यांच्या रोडक्या अवयवांमुळें तीं, खेडेगांवांतील दारिद्र्यानें त्रस्त झालेल्या मनुष्यांप्रमाणें दीन दिसत होतीं. त्यांची आकृति प्रत्यक्ष दिसत होती, पण तीं पकडणें मात्र सर्वथैव अशक्य होतें. वृक्ष, चिखल, गल्ल्या-कुच्या, ओसाड घरें हीं त्यांचीं रहाण्याचीं ठिकाणें. अशा प्रकारच्या या भयंकर पिशाचांनी विदूरथाच्या अवशिष्ट सैन्यावर अचानक हल्ला केला व त्यामुळें तें अगदीं गर्भगळीत होऊन गेलें. त्याच्या सैनिकांच्या हातांतील शस्त्रें खालीं पडलीं; त्यांचीं तोंडें सुकून गेलीं; पावलें अडखळायला लागलीं व त्यांचे डोळे भीतीनें गरगरूं लागले. त्या पिशाचांनीं त्या सैन्यावर खुशाल मलमूत्रोत्सर्ग करायला सुरुवात केली; पिचकाऱ्या व खंकारेही टाकले; तीं खुशाल नग्न होऊन त्यांजपुढें वेडेंवांकडें बीभत्स नाचूं लागलीं. असा भयंकर उच्छेद त्यांनी मांडला. नंतर त्यांनीं आपला मोर्चा विदूरथाकडे वळविला. विदूरथ लगेच हा सर्व सिंधुराजाच्या पिशाचास्त्राचा खेळ आहे हें जाणून चुकला आणि त्याला पादाक्रांत करण्यासाठीं आपल्या मायेच्या शक्तीनें त्यानें पिशाचास्त्राला सिंधुराजाच्याच सैन्यावर उलटवून लावलें! त्यामुळें विदूरथाचें सैन्य सुखरूप झालें व पिशाचांनीं सिंधुराजाच्या सैन्यांत प्रवेश करून तेथें प्रळय मांडला. विदूरथानें आणखी आपलें रूपिकास्त्रही पिशाचास्त्राच्या जोडीला भर म्हणून सोडून दिलें. लगेच असंख्य हडळी निर्माण होऊन त्या पिशाचांना मदत करूं लागल्या. त्यांचे केंस ताठ होते; व डोळे खोल गेलेले असून विद्रूप व भयंकर दिसत होते. त्या चालतांना त्यांचे मोठमोठे स्तन लटलट हालत. त्यांचा नितंबप्रदेशही चालतांना लटलट हाले. त्यांतील कित्येकजणी तरुण होत्या तर कित्येकजणी म्हाताऱ्या होत्या. त्याप्रमाणेंच कित्येक अत्यंत लठ्ठ होत्या तर कित्येक अत्यंत कृश होत्या. त्यांचा कमरेचा भाग अतिशय बारीक असून बेंब्या पुढें आलेल्या होत्या. त्यांच्या या अशा स्वरूपांमुळें त्या अत्यंत हिडीस दिसत. त्यांच्या हातांतून रक्तानें भरलेलीं व ज्यांच्या तोंडांतून जिभा बाहेर पडल्या आहेत अशीं माणसांचीं मुंडकीं होतीं. त्यांच्या तोंडांतून अर्धवट खाल्लेलें मांस व रक्त सांडत होतें; आणि त्यामुळें त्यांचीं रक्तामांसानें माखलेलीं तोंडें लालभडक व भयंकर भेसूर दिसत होतीं. त्यांचीं तोंडें, मांड्या, कंबरा वगैरे अवयव दगडाप्रमाणें कठीण व सर्पाप्रमाणें वांकडे होते. त्यांच्या गळ्यांतून लहान लहान अर्भकांच्या मुंडकांच्या माळा असून हातांतून आंतडीं लोंबत होतीं. त्यांचीं तोंडें कोल्हीं, कुत्रीं घारी, घुबडें यांच्या

तोंडाच्या आकाराचीं असून गाल बसके होते. त्याप्रमाणेंच त्यांच्या हनवट्या व पोटें खोल गेलेलीं होतीं. त्या हडळींनीं पिशाच्चांना ताबडतोब आपल्या कह्यांत आणलें व त्यांच्याशीं त्यांनीं मनमानेल तशी क्रीडा करण्यास सुरुवात केली. त्या उभयतांनींही रक्त-मांस-चिखल यांच्या डबक्यांत बुड्या मारणें, एकमेकांना मिठ्या मारणें, परस्परांचे गळ्यांत हात घालून वेडेंवांकडें नाचणें, आरडणें, ओरडणें, शंखनाद करणें, वगैरे वगैरे कोठच्याही बीभत्स क्रीडा करण्याच्या बाकी ठेविल्या नाहींत. अशा रीतीनें सिंधुराजानें पिशाचास्त्र सोडून उठविलेलीं पिशाचें विदूरथानें आपल्या मायेनें त्याजवरच उलटवून लावून आणि त्याच्या भरीला रूपिकास्त्र सोडून आपलें अपूर्व पिशाचविद्याकौशल्य प्रगट केलें. नंतर सिंधूराजानें वेतालास्त्र सोडलें व त्याबरोबर रणभूमीवर वेताळच वेताळ उत्पन्न होऊन त्यांनीं शत्रुसैन्य (विदूरथाचें सैन्य) मार्दण्यास सुरुवात केली. त्या वेताळांना कित्येकांना नुसतें धड होतें तर कित्येकांना नुसतें मस्तकच होतें. अजूनपर्यंत नुसता पिशाचें व हडळी यांचाच यथेच्छ विहार त्या रणभूमीवर सुरु होता, पण आतां त्या सैन्याच्या भरीला आणखी वेताळांची भर पडली! तिघेंही मिळून तीं आतां हें सर्व जग खाऊनच टाकतात की काय असा भास झाला. सिंधूराजाच्या वेतालास्त्राच्या प्रयोगानें असंख्य असें तें वेतालसैन्य निर्माण झालेलें पहातांच आपल्या गुरूवरही ताण करणाऱ्या त्या विदूरथानें बाणाच्या ठिकाणीं त्रैलोक्यग्रासक राक्षसास्त्राची योजना करून तो सोडला आणि त्याबरोबर त्या रणांगणावर जिकडे तिकडे असंख्य राक्षस चमकूं लागले. त्यांचीं शरीरें भलीं मोठीं धिप्पाड अशीं होतीं. ते इतके कांही भयंकर व ओंगळ दिसत कीं, हे राक्षस नसून जणूं काय पाताळांतील मूर्तिमंत नरकच या राक्षसरूपानें पृथ्वीवर अवतरले आहेत असें वाटत होतें. त्यांनीं रणांगणावर मोठमोठ्यानें ललकाऱ्या मारण्यास सुरुवात केली व त्यांच्या तालावर रणांगणावरील कबंधें नाचावयास लागलीं. त्या राक्षसांचीं तोंडें रक्त, मांस, मेद यांनीं लडबडलेलीं होतीं आणि ते रक्तरूपी यथेच्छ मद्य प्याले होते. आणि अशा तऱ्हेनें रक्तमांसावर यथेच्छ ताव मारल्यामुळें उन्मत्त होऊन कूष्मांड, वेताळ, यक्ष वगैरे त्या राक्षसांनीं तांडव नृत्य नाचण्यास आरंभ केला. त्यांच्या त्या विलक्षण व भीषण तांडव नृत्यानें, रणांगणामधील डबक्यांतून सांचलेलें रक्त जोरानें वर उसळूं लागलें व तें आंगावर उडाल्यामुळें ते संध्याकालीन मेघांप्रमाणें आरक्त दिसत होते व रक्ताच्या प्रवाहामध्यें त्यांचा एक जणूं काय पूलच बनला आहे असा भास होत होता. (४९)

सर्ग ५०.

(या सर्गामध्यें दोघांनींही एकमेकांवर वैष्णवास्त्राचा प्रयोग केल्यानंतर समोरासमोर उभें राहून युद्ध केलें व त्यामध्यें सिंधुराजाच्या एका तीव्र प्रहारानें विदूरथ मूर्च्छित व घायाळ झाला असतां त्याला घरीं नेण्यांत आलें असें सांगतात.)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, याप्रमाणें त्या पिशाच, हडळी, वेताळ व राक्षस यांचें यथेच्छ थैमान चाललें असतां त्यांपासून आपल्या सैन्याला उपसर्ग होऊं नये आणि शत्रूचें सैन्य तर नाश पावावें, यासाठीं तो महाउदार आणि धैर्यशाली सिंधुराजा विचार करीत असतां त्याला आपल्या वैष्णवास्त्राच्या निर्वाणींच्या उपायाचें स्मरण झालें, आणि लगेच त्यानें भात्यांतून एक बाण काढून तो वैष्णव मंत्रानें अभिमंत्रून सोडून दिला. तो बाण आकाशमार्गें जोरानें शत्रूवर जात असतां आकाशामध्यें त्यांतून जळजळीत लाखों ठिणग्या बाहेर पडल्या व सर्व दिशांतून शेंकडों सूर्यच उगवले आहेत कीं काय असें वाटलें. वैष्णव मंत्राभिमंत्रित त्या तीव्र बाणापासून आकाशामध्यें हजारों प्रचंड गदा उत्पन्न होऊन त्यामुळें आकाशामध्यें कळकाचीं बेटेंच उत्पन्न झाल्याचा भास झाला. शेंकडों वज्रें निर्माण झालीं व तीं गवताच्या काड्यांप्रमाणें दिसूं लागलीं. त्या बाणापासून अनेक पट्टे व तीक्ष्ण धारांचे लाखों तेजस्वी बाण व लखलखीत पात्यांच्या चकचकीत तरवारी उत्पन्न झाल्या आणि हीं सारीं शस्त्रास्त्रें तीव्र वेगानें विदूरथाच्या सैन्यावर यावयाला लागलीं. हा भयंकर प्रसंग पहातांच विदूरथानें उलट आपल्या वैष्णवास्त्राचा त्याजवर प्रयोग केला आणि लगेच त्याजपासून आकाशामध्यें नानाविध असंख्य शस्त्रें निर्माण होऊन त्यांनीं सिंधुराजाच्या वैष्णवास्त्रजन्य साऱ्या शस्त्रांचा पार नाश करून टाकला. त्या दोन्ही वैष्णवास्त्रांपासून आकाशांत उत्पन्न झालेल्या शस्त्रास्त्रांचें जेव्हां भयंकर घनघोर युद्ध सुरु झालें, तेव्हां आकाश आणि जमीन यांमधील प्रदेश चक्काचूर होतो कीं काय अशी भीति अंतःकरणाला वाटूं लागली. त्या भयंकर युद्धांत वैष्णवास्त्रांच्या बाणांतून शूल खड्गादि नानाविध आयुधें निर्माण होऊन त्यांमुळें शत्रूकडील हजारों पट्टयांचें चूर्ण झालें. मुसळें, प्रास, शूल इत्यादिकांच्या प्रहारांमुळें शक्तिनामक अस्त्रांचें खंडन झालें. बाण आणि मुद्गर यांच्या टकरा लागून त्यांत बाण निकम्मे होऊन पडले. अस्त्रधारी अपार सामर्थ्यवान् योध्यांप्रमाणें

शेंकडो असिनी जातीच्या तरवारी गदांच्या तीक्ष्ण अग्रांशीं जोरदार टकरा मारीत होत्या. स्वसैन्यावर कोसळणाऱ्या अरिष्टांधःकाराचा नाश करण्यासाठीं मल्लरूपी शेंकडों चंद्रांचे समुदाय आकाशांत भ्रमण करीत होते. चक्रें जोरानें गरगर फिरत असल्यामुळें वर जाणाऱ्या अस्त्रांची गति त्यामुळें कुंठित होत होती व त्यांना येऊन आपटणाऱ्या सर्व आयुधांचा चक्काचूर उडत होता. इतकेंच नाहीं, पण मोठमोठे कुलपर्वतही त्या चक्रांच्या प्रचंड आघातामुळें कोसळून खालीं पडतात कीं काय आणि त्यावेळच्या त्यांच्या प्रचंड आवाजानें ब्रह्मांडाच्या ठिकऱ्या होऊन जातात कीं काय असा भास होत होता.

अशा तऱ्हेनें त्या दोन्ही वैष्णवास्त्रांपासून उत्पन्न झालेल्या नानाविध असंख्य शस्त्रास्त्रांचें आकाशामध्यें तुंबळ युद्ध चाललें असतां हजारों शस्त्रास्त्रें परस्परांकडून छिन्नभिन्न होऊन पडत होतीं; आणि शेवटीं राघवा, मी ज्याप्रमाणें विश्वामित्राच्या अस्त्राचें आपल्या अस्त्रानें निवारण केलें, त्याप्रमाणें त्या दोन्ही अस्त्रांनीं परस्परांची शक्ति कुंठित केली, परंतु जयापजयावर मात्र त्याचा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. कारण दोन्ही वैष्णवास्त्रांतून शस्त्रास्त्रें बाहेर पडतांच तीं एकमेकांवर आदळून त्यांचें मधल्या मध्येंच चूर्ण होऊन जात होतें. तीं शत्रूंवर येऊन मुळीं आदळतच नसत! शत्रूचें निवारण करण्यापलीकडे त्यांचा कांहीं उपयोग होत नव्हता. असो; अशा रीतीनें वैष्णवास्त्रें सोडून ते दोघेही त्याचा परिणाम पहात स्वस्थ उभे असतां, विदूरथानें सिंधूराजावर अचानक वज्राप्रमाणें भयंकर गर्जना करणारें आग्नेयास्त्र सोडलें आणि त्यामुळें त्याचा (सिंधूराजाचा) रथ एखाद्या सुक्या गवताच्या गंजीप्रमाणें सहज जळून गेला! त्याच वेळीं इकडे आकाशामध्यें तीं दोन्ही वैष्णवास्त्रेंही ज्याप्रमाणें दोन वीर परस्पर लढतां लढतां थकून जाऊन शांत व्हावे त्याप्रमाणें आपोआप शांत झालीं (त्यांनीं परस्परांनीं परस्परांना शांत केलें). इकडे अरण्य जाळून प्रचंड वणवा आतां आपल्या गुहेंत प्रवेश करीत आहे असें पाहून गुहेंतील सिंह ज्याप्रमाणें चवताळून बाहेर पडतो, त्याप्रमाणें आग्नेयास्त्रापासून आपला रथ जळून जात आहे असें पाहून तत्क्षणीं वारुणास्त्राचा प्रयोग करून तद्द्वारें आग्नेयास्त्राला शांत करीत आपली ढालतरवार घेऊन सिंधुराजा जोरानें रथाखालीं उडी टाकून बाहेर पडला आणि डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें इतक्या अवकाशांत त्यानें आपल्या तरवारीनें विदूरथाच्या रथाला जुंपलेल्या घोड्यांच्या पायांचे खूर मोठ्या शिताफीनें कमळाचे देंट कापावे

त्याप्रमाणें झटपट काढून टाकले ! ही त्याची अचानक तडफदार झपाट्याची झडप पाहून विदूरथही आपली ढाल तरवार घेऊन रथावरून एकदम उडी टाकून खालीं उतरला आणि त्याजवर जोरानें चालून गेला. आणि मग त्या दोघांचें समोरासमोर अपूर्व भयंकर द्वंद्वयुद्ध झालें. त्यावेळीं त्यांच्या हातांतील तरवारींचा जणूं काय त्या प्रजाचें चर्वण करणाऱ्या यमाच्या दोन दंतपंक्तीच आहेत कीं काय असा भास होत होता. समबल असे ते दोघेही परस्परांवर वार करण्यासाठीं एकमेकांच्या भोंवतीं वाटोळ्या गिरक्या घेऊं लागले. एकमेकांवर प्रहार करतांना तरवारीवर तरवार आपआपटून त्यांना खांडें पडल्यामुळें त्या जणूं करवतीच बनल्या व मग त्यामुळें विदूरथानें आपल्या हातांतील तरवार फेंकून दिली आणि त्यानें सिंधुराजावर शक्तिनामक आयुध फेंकलें. ती शक्ति घरघर आवाज करीत जी जोरानें निघाली ती--सिंधुराजानें तिला निष्फळ करण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले असतांही त्यांना न जुमानतां--त्याच्या वक्षःस्थळावर येऊन आदळली. पण आश्चर्य हें कीं, तो महाशक्तिमान् वीर सिंधुराजा त्या भयंकर शक्तीच्या अत्यंत जोरदार प्रहारानेंही मृत्यु पावला नाहीं ! तर ज्याप्रमाणें मदोन्मत्त हत्तीच्या गंडस्थळांतून मदाचा स्राव होतो, त्याप्रमाणें त्याच्या छातींतून रक्त वाहूं लागलें आणि याप्रमाणें तो थोडासा विव्हल झालेला पहातांच युद्धचमत्कार पहाणाऱ्या विदूरथ लीलेला परम आनंद झाला आणि ती प्रबुद्ध लीलेला बोलूं लागली.

विदूरथलीलाः--' देवि, तें पाहिलेंस का, आपल्या पतीनें नृसिंहाप्रमाणें उग्र रूप धारण केलें असून तो आपल्या शक्तिरूपी तीक्ष्ण नखांच्या प्रहारांनी उन्मत्त सिंधु-राजरूपी दैत्याला कसा घायाळ करीत आहे तो ! त्याच्या छातींतुन रक्तप्रवाह कसा वाहत आहे पहा ! ! अग बाई ! पण हें काय ? त्याच्याकरितां नवा रथ येऊन हजर झाला. तो पहा त्यावर चढण्याच्या बेतांत तो आहे. पण देवि, स्वामींनी मुद्गर फेंकून त्याचा तो रथ कसा अगदीं विदीर्ण करून टाकला आणि त्यामुळें तो रथ आतां आकाशांत कसा गरगर फिरत आहे ! पण हायरे दैवा ! हें काय झालें ! इंद्रानें वज्र फेंकावें त्याप्रमाणें त्या दुष्ट सिंधुराजानें आपल्या मुसळाचा प्रहार नाथांवर केला ! वा, काय ही शिताफी ! देवि, स्वामींनीं तो प्रहार चुकविला आणि स्वारी सिंधुराजाच्या हातावर तुरी देऊन रथांत बसली ! पहा तो रथ स्वामींला घेऊन कसा वेगानें निघाला आहे तो ! अग बाई ! कायग बाई तरी पण ! पहा दुष्टानें कसा बाणांचा वर्षाव करीत पाठलाग चालविला आहे

तो. कोण हा विलक्षण प्रसंग; काय ही भयंकर स्थिति! अगबाई स्वामींच्या रथाचा ध्वज मोडून पडला, सारथि छिन्नभिन्न झाला, धनुष्य मोडलें व चिलखतही फुटलें! हरहर! स्वामींना जखमा लागून त्यांच्या अंगांतून सारखें रक्त वाहत असून ते अत्यंत व्याकुळ झालेले दिसत आहेत. अशाही स्थितींत तो दुष्ट सारखे बाणांवर बाण त्यांजवर सोडतो आहे! स्वामींकरतां दुसरा रथ आणला असून त्यांत त्यांना सावध करून चढवीत आहेत, पण छेः, हा दुष्ट सिंध्या कुठें सोडतो आहे! पहा त्यानें खांद्यावर कसा भयंकर प्रहार केला. अग बाई, हें काय दुष्टानें केलें! दोन्ही पायच कापून काढले कीं हो! हाय हाय! घात झाला! झालें, माझें नशीब फुटलें! माझ्यावर आकाशच कोसळलें! मजवर वज्राचाच प्रहार झाला! देवि, माझा प्राण निघून चालला!'

अशा रीतीनें लीला रणांगणावरील भयंकर स्थिति देवीला सांगत असतां, भय आणि दुःख यांनीं विव्हळ होऊन मूर्च्छा आल्यामुळें ती जमिनीवर निश्चेष्ट पडली. इकडे विदूरथाच्या सिंधूराजानें जरी मांड्या कापिल्या होत्या तरी पण त्या तशाही स्थितींत तो आपल्या शत्रूवर प्रहार करण्याचा प्रयत्न करीत असतां मूळ तुटलेल्या वृक्षाप्रमाणें रथाखालीं पडूं लागला; पण इतक्यांत त्याच्या सारथ्यानें त्याला मोठ्या चपळाईनें सांवरून धरलें आणि त्याला घेऊन तो रणांगणांतून बाहेर निघाला. पण इतक्यानें सिंधूराजाचें कोठें समाधान झालें होतें! त्याच्यावर लढाईचा पुरा मद चढला होता. त्यानें आपल्या तरवारीचा त्याच्या (विदूरथाच्या) कंठावर एक जोराचा वार केला आणि त्याच्या मागून तो धांवत जाऊं लागला. थोड्या वेळानें विदूरथाचा रथ मंदिरांत जाऊन पोंचला, परंतु सरस्वती देवीच्या प्रभावामुळें सिंधुराजाचा प्रवेश त्या भव्य आणि दैवी शक्तीनें सुरक्षित मंदिरांत मात्र होऊं शकला नाहीं आणि त्यामुळें तो निराश होऊन तेथून माघारा फिरला! नंतर छिन्नभिन्न झालेल्या विदूरथाला सारथ्यानें सरस्वती देवीसमोर अंतःपुरांतील बिछान्यावर आणून ठेविलें. (५०)

(सर्ग ५० वा समाप्त)

सर्ग ५१ वा.

(या सर्गामध्यें रणांगणावर सिंधुराजानें विदूरथाच्या केलेल्या वधाची बातमी ऐकून विदूरथाच्या प्रजाजनांनीं केलेला शोक आणि विदूरथाच्या सिंहासनावर सिंधुपुत्र आरूढ होऊन देशाला आलेलें स्वास्थ्य यांचें वर्णन आहे.)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, विदूरथाच्या क्रूर वधाची बातमी विजेप्रमाणें लगेच साऱ्या शहरभर पसरली आणि जिकडे तिकडे एकच हलकल्लोळ उडाला! जिकडे तिकडे 'आमचा राजा पडला; आमचा राजा मरण पावला; सिंधूनें आमच्या राजाचा वध केला' अशा प्रकारचे दुःखोद्गार ऐकूं येऊं लागले. त्यांतच सिंधुराजाच्या विजयी आणि म्हणूनच उन्मत्त सैन्याच्या "सिंधुराजकी जय! सिंधुराजाचा जयजयकार असो" अशा प्रकारच्या हर्षमिश्र जयजयकारांच्या आरोळ्यांची भर पडली! नियंता नाहींसा झाल्यामुळें स्वकीयांकडून आणि विजयी झाल्यामुळें परकीयांकडून शहरामध्यें लुटफाट, हाणमार, जुलूम-जबरी यांचा कहर उडून गेला! अत्याचारांची सीमा राहिली नाहीं! 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय तेथें अगदीं पूर्णपणें अमलांत येत होता. या मनुष्यांच्या प्रलयांतच आणखी भर म्हणूनच कीं काय कोणाला ठाऊक, ज्यांचे वरील स्वार, महात वगैरे, कोणी नियंता न राहिल्या कारणानें त्यांचे मोकाट सुटलेले घोडे हत्ती इत्यादि प्राणीही सैरावैरां पळत होते; आणि त्यावेळीं त्यांच्या पायांखालीं सांपडल्यामुळें अनेक माणसें कीडमुंगीप्रमाणें चिरडून मरत होतीं! कोणाचें कनक अथवा कांता सुरक्षित नव्हती! शत्रुपक्षीय सैनिकांनीं त्यांच्यावर असा कांहीं गहजब करून सोडला कीं कांहीं पुसूं नकोस. अशा प्रकारची ही झोटिंगपाच्छाई अथवा भयंकर बेबंदशाही माजल्यामुळें विदूरथाचे दीन नागरिक भयाकुल आणि दुःखाकुल होऊन वाट फुटेल तिकडे पळून जाऊं लागले. त्या दिवशीं त्यांना आपल्यावर आज आकाशाची कुऱ्हाडच कोसळली असें वाटलें. सिंधुराजाच्या कित्येक सैनिकांनीं आपल्या अत्याचारांचा मोर्चा राजमंदिराकडे वळविला होता. तेथें त्यांनी खजिन्यावर धाड घालून तो साफ लुटून फस्त केला! त्यावेळीं पहारेकरी त्यांच्या या कृत्याला आडवे आले असतां त्यांना त्यांनी ठार केलें. कित्येक नीचांनीं तर विदूरथाच्या राण्यांच्या पोटांत सुरे खुपसून त्यांना ठार करण्याचें राक्षसी कृत्य करून मनुष्य जातीला काळिमा लाविला. कित्येक हलकटांनी तर अंतःपुरांतील स्त्रियांचे केस ओढून

त्यांचेवर बलात्कार केले! या अशा अनर्थावह संक्रमणकाळीं चोरांनींही जेथें जमेल तेथें हात मारण्यास कमी केलें नाहीं. रामचंद्रा, बेबंदशाही ज्याला म्हणतात ती तेथें अगदीं खरी खरी पूर्ण अम्मल गाजवीत होती. असो, अशा प्रकारें जितांना भयंकर दरारा बसविण्यास आणि त्यांचेवर पुढें करडा अंमल गाजविण्यास आवश्यक अशी नीच लूटफाट, जुलूमजबरी मनमुराद चालली असतां सर्व सामंत राजे शहरांतील त्या बेबंदशाहीला आळा घालण्याच्या विचारास लागले. त्यांनीं सिंधुराजाच्या पुत्राला विदूरथाच्या गादीवर बसविण्याचा विचार केला आणि त्याप्रमाणें त्याच्या (सिंधुराजाच्या) मंत्र्याच्या सल्ल्यानें त्यांनी सर्व शहरभर सिंधुराजाच्या पुत्राला राज्याभिषेक करण्यासंबंधींच्या दवंड्या पिटविल्या आणि सर्व शहर ताब्यांत घेऊन त्याचा बंदोबस्त केला. मोकाट फिरणारीं जनावरें वगैरे सर्व बांधवून त्यांची व्यवस्था लाविली. लूटमार बंद करविली. सर्व मोटमोठ्या कामगारांना राज्याभिषेकाची तयारी करण्याबद्दलचे हुकुम सोडले. योग्य दिवशीं सुमुहूर्तावर सिंधुराजाच्या पुत्राला गादीवर बसविण्यांत आलें आणि त्याच्या नांवाचा जयघोष (राज्याभिषेकपूर्वक) करण्यांत आला. सिंधुराजपक्षीय असंख्य राजांनीं ती योजना मान्य करून त्याचें सार्वभौमत्व कबूल केलें आणि त्याप्रमाणें सिंहासनापुढें लवून त्यांनी त्रिवार मुजरे केले. आपल्या पुत्राला विदूरथाच्या गादीवर बसविण्यांत आल्यानंतर मानी सिंधूराजानें विदूरथाच्या राजधानींत प्रवेश केला. विदूरथाच्या ज्या प्रजाजनांनीं व अधिकाऱ्यांनीं वगैरे या कृत्यास (सिंधुराजाच्या पुत्राला सिंहासनावर बसविण्यास वगैरे) मान्यता दिली, त्यांना अभय देण्यांत आलें आणि ज्यांनीं अमान्यता दर्शविली त्यांना देहांत शासन देण्यांत आलें. केवळ कडक उपायांनींच जित राजाची प्रजा अनुकूळ होणार नाहीं हें ध्यानांत घेऊन पुष्कळ गुणी लोकांस क्षमाही करण्यांत आली. नवे कायदेकानू करण्यांत आले आणि त्याप्रमाणेंच नवीन राजाच्या नांवाचीं नवीं नाणीं पाडण्यांत आलीं. प्रजा अनुकुळ करून घेण्याच्या कामीं साम-दाम-दंड-भेद यांचा योग्य उपयोग करण्यांत आला आणि त्यामुळें फार थोड्याच काळांत अनिर्बंधपणें सिंधुराजाचा अंमल चालू झाला. त्याची प्रत्येक आज्ञा अगदीं शिरसावंद्य होऊं लागली. आणि अशा रीतीनें सिंधुराजाची सत्ता दृढमूल आणि स्थिर झाल्यामुळें बंडाळी, दरवडे वगैरेंना स्वाभाविकच आळा पडला आणि जिकडे तिकडे पूर्णपणें शांतता प्रस्थापित झाली. (५१)

सर्ग ५२.

(या सर्गांत विदूरथाच्या संसाराचें मिथ्यात्व व त्या नगरांतील लीलेची वासनारूपता यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठः—राघवा, आतां, विदूरथाची काय अवस्था झाली व आणखी पुढें काय काय घडलें तें मी तुला सांगतों. सिंधु परत फिरला असतां व राजाचा अंतकाल अगदीं समीप आला असतां ज्याचे केवळ श्वासमात्र अवशिष्ट राहिले आहेत अशा आपल्यापुढें असलेल्या भर्त्याकडे पाहून लीला देवीस म्हणाली, " जननि, हा माझा प्राणनाथ देहत्याग करण्यास प्रवृत्त झाला आहे." तें ऐकून ज्ञप्ति देवी म्हणाली—वत्से, हें घोर रण, हा नगरदाह, ही तुझ्या पतीची विपत्ति, ही आतां होत असलेली अथवा पुढें होणारी राज्यक्रांति, इत्यादि सर्व जरी खरोखर झालें असें तुला व दुसऱ्या सर्वांनांही वाटलें, तरी त्यांतील एकही गोष्ट झालेली नाहीं. हें राष्ट्रही नाहीं व हें भूतलही नाहीं. त्यांची उत्पत्ति, स्थिति व लय हा सर्व भ्रम आहे. हें जग स्वप्नात्मक आहे. पूर्वीं पाहिलल्या मंडपाकाशांत पद्मराजाचें शव असून त्याच्या निकटाकाशांत तुझ्या पतीच्या जीवाचें हें भूतलगत राष्ट्र भासत आहे. म्हणजे विदूरथाचें ब्रह्मांड पद्माच्या अंतःपुरांत स्थित आहे व ज्याचा अंतर्भाग राष्ट्रानें युक्त आहे असें तें पद्माचें ब्रह्मांड, वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या गृहांत आहे (आतां हीच गोष्ट उलटून सांगतात) विंध्य पर्वतावरील ग्रामांत वसिष्ठ ब्राह्मणाचें आकाश आहे. तेंच मंडपाकाश होय. त्यांत पद्माचें जग व अंतःपुर आहे व त्याच्याच एका भागांत हें विदूरथाचें राष्ट्र स्थित आहे. सारांश अशा प्रकारचा हा अवाढव्य जगत्त्रयमय भ्रम झाला आहे. एकांत दुसरें, दुसऱ्यांत तिसरें, अशा प्रकारें होणारी यांची उत्पत्ति काल्पनिक आहे. चैतन्यामध्यें आकाशासह हें सर्व भासतें. पण विषय मिथ्या आहेत, असें निश्चयानें समजलें ह्मणजे चितियुक्त रूपच रहात नाहीं. त्यामुळें निर्विषय चिन्मात्र अवशिष्ट रहातें व तेंच उत्पत्तिविनाशरहित परम पद अथवा मुख्य ज्ञेय आहे, असें तूं समज. तें स्वयंप्रकाशक तत्वच मंडप-गेहामध्यें आपल्या चिन्मात्र स्वभावानें व्यक्त झालेल्या आत्मरूपांत अनुभवास येतें. अग वेडे, मंडपांतील भूताकाशांतही जर जगत् खरोखर नाहीं, तर शुद्ध चिदाकाशांतही तें नाहीं, हें काय

सांगावें ? आतां–अल्प वस्तूमध्यें मोठ्या वस्तूचा समावेश होणें शक्य नसल्यामुळें मंडपाकाशांत (म्हणजे हृदयस्थ सूक्ष्म भूताकाशांत) प्रतीत होणारें जग भ्रम आहे, असें म्हटल्यास त्यांतच प्रतीत होणारें सर्वव्यापी ब्रह्मही भ्रमरूप आहे, असें म्हणावें लागेल, असें कदाचित् तूं, शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानें म्हणशील; पण तें बरोबर नाहीं. कारण भ्रमाला पहाणारा कोणीतरी पाहिजे; त्यावांचून भ्रमाची सिद्धि होत नाहीं. ब्रह्म भ्रम आहे, असें म्हटल्यास त्यास पाहाणारा कोण तें सांगितलें पाहिजे. ब्रह्माहून दुसरा कोणी त्यास पहातो, असें म्हटल्यास अनेक चैतन्यांची कल्पना व्यर्थ केल्यासारखें होतें. अद्वैतसिद्धांतांत सोपाधिक चैतन्यच द्रष्टा असें मानिलेलें आहे. यास्तव शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानें, वस्तुतः तो (द्रष्टा) च निरुपाधिक ब्रह्म आहे, असें साक्षात् जाणिल्यानेंही ब्रह्मप्रतीति भ्रम होऊं शकत नाहीं. शिवाय वस्तुतः ब्रह्म निर्विशेष आहे व तें सर्वांचा आधार आहे. यास्तव अल्प, महत्, मध्यम इत्यादि सर्व कल्पनांमध्यें तें असतें. जगाची स्थिति तशी नाहीं. तें ब्रह्माप्रमाणें अपरिच्छिन्न नाहीं. तर परिच्छिन्न आहे. एका परिच्छिन्न पदार्थास दुसऱ्या परिच्छिन्न पदार्थांत रहावयाचें झाल्यास त्या आधारभूत पदार्थाचें परिमाण योग्य आहे कीं नाहीं, म्हणजे आधेया (ठेवावयाच्या पदार्था) पेक्षां आधार (ज्यांत तो ठेवावयाचा तो पदार्थ) मोठा आहे कीं लहान, हा विचार उद्भवतो व मोठ्या आधारांत प्रतीत होणारा लहान आधेय (पदार्थ) सत्य आहे, आणि आरशासारिख्या लहान आधारांत प्रतीत होणारा पर्वतासारिखा किंवा राजासारिखा मोठा पदार्थ असत्य आहे, असें म्हणतात. त्यामुळें परिच्छिन्न जग परिच्छिन्न (अल्प) हृदयाकाशांत रहाणें शक्य नसल्यामुळें तें मिथ्या आहे, हें जसें निःशंकपणें म्हणतां येतें, तसें सर्वव्यापी व सर्वाधार ब्रह्माविषयीं म्हणतां येत नाहीं. द्रष्टा व दृश्य या दोन्ही भावांनीं रहित आणि त्या दोघांचेंही आधारभूत असें ब्रह्म स्वभावतःच अद्वय आहे, शांत आहे, शुद्ध आहे, आनंदस्वभाव आहे व स्वप्रकाश आहे. जगांत दिसणारा हा सर्व व्यापार मूर्त (साकार) वस्तूंचा आहे. मंडपाकाशांत आपापल्यास अनुकूल असलेली व्यवस्था कल्पून हे सर्व प्राणी व्यवहार करीत असतात. पण तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास त्या परब्रह्माचे ठायीं जग नाहीं, उत्पत्ति नाहीं, व त्यांतील प्राणी नाहींत. आणि वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें अनुभवात्मक–प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध होणारें जें अहंकाराचेंही साक्षिभूत चिदाकाश तेंच अज्ञांच्या दृष्टीनें जगद्रूप होतें, असा तूं निश्चय कर.

विद्वानांच्या अनुभवानें जगाचें मिथ्यात्व सिद्ध होणें, हें त्याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण असून " हें सर्व दृश्य आत्मस्वरूप ज्ञानमात्र आहे. आपणास जसें दिसतें तसें तें स्थूलाकार नाहीं. कारण एवढें स्थूल ब्रम्हांड व त्यांतील पर्वत-समुद्रादि स्थूल पदार्थ जेथें राहाणें शक्य नाहीं, अशा संकुचित प्रदेशीं त्यांची प्रतीति येत असते. देहाच्या आंत पाहिलेल्या स्वप्नांतील नगराप्रमाणें " हें अनुमान प्रमाण आहे. (आतां स्वप्नामध्यें सर्वानुभवसिद्ध व्याप्ति दाखवितात.) स्वप्नामध्यें आत्म्याचा चैतन्याभास कंठप्रदेशीं असतो. ह्मणजे जाग्रतीचें जसें नेत्र हें स्थान आहे, तसें स्वप्नाचें कंठ स्थान आहे. यास्तव हृदयापासून कंठापर्यंत जो टीचभर प्रदेश आहे, त्यांत असलेलें चैतन्यच पर्वतादिमय अनेक जगद्रूप झालें आहे, असें सर्वजण स्वप्नांत पाहातात. त्याचप्रमाणें अणु आत्म्यामध्यें असंख्य जगें संभवताता तात्पर्य स्वप्नसृष्टीप्रमाणें चैतन्याच्या अणूमध्यें त्रिभुवन रहातें. त्यांत अनेक चैतन्याणु असतात व त्या प्रत्येकांत एकेक जग असतें. तशा प्रकारच्या जगांतील ज्या एका जगांत हा पद्म शव होऊन राहिला आहे, तेथें ही तुझी सवत लीला या राज-जीवाच्या पूर्वींच जाऊन पोंचली आहे. हिला तुझ्या समोर जेव्हां मूर्छा आली तेव्हांच ही आपल्या पद्मसंज्ञक पतीच्या शवाजवळ गेली.

लीला—देवि, ही येथें पूर्वीं कशी गेली ? सपत्नीकभावास प्राप्त होत्साती तेथें कशी राहिली ? त्या श्रेष्ठ गृहांत रहाणारे सेवकजन तिल कोणत्या रूपानें पहातात व तिच्याशीं कसे बोलतात, तें मला संक्षेपतः सांग.

श्रीदेवी—लीले, दुसरी लीला झालेल्या तुझाच सर्व वृतांत तूं ऐक. त्याच्या योगानें सर्व गूढें उकलतील; व मरण, परलोकगमन इत्यादि दुर्दशा चांगल्या तऱ्हेनें पाहाणें शक्य होईल. हें नगर, राष्ट्र, लोक इत्यादि रूपानें दिसणारी ही जगन्मय भ्रांति विदूरथ झालेल्या या तुझ्या पद्मसंज्ञक पतीस त्याच्या शवाश्रमगृहांत दिसत आहे. हें तूं पाहिलेलें युद्ध स्वप्नयुद्धाप्रमाणें भ्रांतिमय आहे. ही लीलाही भ्रांतीनें भासत आहे. हा सर्व जनसमूह जन्म-मरणादि भावशून्य आत्माच आहे. त्यामुळें या सर्वांचें मरण भ्रांतिकल्पित आहे. हा संसारही काल्पनिक आहे. ही लीला याची दयिता भ्रमानेंच झाली. तुझा व पद्माचा विवाह हें सुद्धां स्वप्नच. हा तुझा

दोघींचा भर्ता, ही कल्पना होय. फार काय, पण मी स्वतः सुद्धां स्वप्नांतील पदार्थाप्रमाणें आहे. वत्से, जगाची शोभा ही अशी आहे. हिलाच दृश्य ह्मणतात. पण हें गूढ समजलें ह्मणजे तें दृष्टीचें कर्मच होत नाहीं. ह्मणजे दृश्य या शब्दाचा अर्थ नाहींसा होतो. दृक्शक्तीचें कर्म होणें, विषय होणें, हाच दृश्य या शब्दाचा अर्थ आहे. आत्मा सर्वरूप (पूर्ण) असल्यामुळें ही संसारस्थिति व तूं, मी, हा, ती इत्यादि भाव त्याचे ठायींच कल्पित आहेत व त्याच्या सत्यत्वामुळेंच सत्य भासतात. हे आपण सर्व जसे परस्पर अनुग्राह्य–अनुग्राहकभावानें बद्ध होऊन याप्रमाणें चैतन्याच्या मिथ्या कल्पनास्थितीमुळें अशा तऱ्हेचे झालों आहों, तशीच ही राणी झाली. ती अति सुंदर व सर्वगुणसंपन्न निपजली. तुझ्या विषयीं संकल्प करणाऱ्या तुझ्या या पतीची जेव्हां मनोवृत्ति व वासना उद्भवली, तेव्हांच ही तुझ्या आकाराची लीला चिच्चमत्कारामध्यें उत्पन्न झाली. म्हणजे तुझा पति मेल्यावर लागलीच तुझ्याविषयीं संकल्प करणाऱ्या त्यानें हिला पुढें पाहिलें. (ह्मणजे ही त्याच्या वासनामय आहे. तर मग अशा त्या वासनामय स्त्रीचा त्याला अनुभव कसा आला ह्मणून ह्मणशील तर सांगतें.) आतिवाहिकाची कल्पना वस्तुतः प्रातिभासिकच असते. पण चित् जेव्हां दृढवासनेमुळें व्यावहारिक भावाचा अनुभव घेतें, तेव्हां त्या अनुभवाच्या बलानेंच चेत्य (दृश्य) सत्य होतें. पण विवेकजन्य ज्ञानाच्या अभ्यासानें जेव्हां आधिभौतिक (व्यावहारिक) भाव असत् (मिथ्या) आहे असें चित्त जाणतें, तेव्हां त्या दृढ वासनेमुळें प्रपंचाविषयींचा आतिवाहिक संकल्प प्रातिभासिक आहे असा निर्णय होतो. असो; पुढें मरणाचा अनुभव घेऊन पुनर्जन्ममय भ्रम झाला असतां यानें तुला जाणिलें व वासनामय दुसऱ्या लीलारूपी तुझ्याशीं त्याचा समागम झाला. तूंही आपल्या वासनामय अशा याला पाहिलेंस. चिदात्मा सर्व वासनांमध्यें अनुगत असल्यामुळें तूंही आत्म्यामध्येंच विवर्तरूपानें झाली आहेस. सारांश ब्रह्म सर्वशक्तिमय असल्यामुळें जेथें ज्या शक्तीची कल्पना करावी, तेथें त्याप्रमाणें दृढवासनेच्या बलानें अनुभव येतो. अर्थात आपली वासना हेंच सर्व अनुकूल किंवा प्रतिकूल अवस्थेचें कारण आहे. या दोघांस जेव्हां आपापल्या मरणानुकूल मूर्च्छा आली, तेव्हां त्याक्षणींच यांना हें सर्व चित्तांत भासलें. ह्मणजे आमचा हा पिता, ही माता, हा देश, हें धन, हें कर्म, आमचा असा विवाह झाला, आह्मीं असे

एकतेस प्राप्त झालों, इत्यादि सर्व त्यांस त्या क्षणींच भासलें. या सर्वां विषयीं स्वप्न हाच एक उत्तम दृष्टांत आहे. लीले, " मी विधवा होऊं नये " या उद्देशानें हिनें माझी उपासना केली व त्याप्रमाणें मीही तिला वर दिला. त्यामुळें ही बालिका याच्या पूर्वीं मरण पावली. तुम्हीं व्यष्टिचेतनांश आहां व मी तुमचा समूह आहें. (म्हणजे समष्टिरूप हिरण्यगर्भ चेतना आहें.) मी तुम्हां सर्व जीवांची कुलदेवता असून सर्वांस पूज्य आहें. मी प्राण्यांच्या कर्मांप्रमाणें घडामोड स्वतः करीत असतें. (असो; येथवर तेथें पूर्वी कशी गेली, या प्रश्नाचें उत्तर देऊन आतां ती देहयुक्त कशी झाली, तें देवी सांगते–) आतां या देहांत रहाणें अशक्य आहे, असें असह्य पीडा सहन केल्यावर, जेव्हां जीवास वाटतें तेव्हां तो शरीरास सोडण्याची इच्छा करितो. शस्त्रादिकांच्या प्रहारानें एकाएकीं प्राण जातो, असें पुष्कळदां अनुभवास येतें. पण एका क्षणांतही असह्य दुःख होणें व त्यामुळें देहाचा कंटाळा येणें, हीं होऊं शकतात. मूर्च्छा हा जीवांस असह्य दुःख भासूं नये म्हणून ईश्वरानें योजिलेला उत्तम उपाय आहे व मूर्च्छा हें मरणद्वार आहे. देहसंबंधामुळें दुःख होतें, हें प्राण्यांस स्वभावतःच म्हणजे कोणी न शिकवितां समजत असतें व शरीराच्या वेदना असह्य झाल्यास किंवा त्यांचें निमित्त झाल्यास, त्याच्याशीं असलेला आपला संबंध सोडण्यास जीव सर्वदा तयार असतो. आणि म्हणूनच मर्मस्थानीं प्रहारादि होतांच जीव मूर्छित होत असल्याचें आपण पहातों. सारांश, सुखाच्याच आशेनें शरीर हवेंसें वाटतें. दुःखाकरितां तें कोणालाही नको असतें. त्यामुळें क्षणभर झालेल्या असह्य दुःखानेंही जीव शरीरत्याग करण्यास तयार होतो. आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, दुःखें सहन कर-करून निगरगट्ट बनलेला जीव सामान्य दुःखांस किंवा चित्ताच्या आधींस दुःख समजतच नाहीं. पण नियामक शक्तीनें उत्तरोत्तर अधिक असह्य दुःखें व त्यांचे उपाय सृष्टींत योजून ठेविलेले असल्यामुळें त्यांत अति दुःखें भोगणाऱ्या जीवासही या शरीराचा त्याग करावा, असें वाटण्यासारखीं असह्य दुःखें असतात; व त्यामुळें त्याला अंतीं " आतां मला मरण येईल तर बरें " असें वाटतें. देहाभिनिवेश मोठा कठिण आहे. अनेकदां मरणाचें दुःख सहन केलेलें असल्यामुळें कीडमुंगीपासून व्यावहारिक विद्वानापर्यंत प्रत्येक जीवास आपल्या शरीराचा नाश होऊं नये, या शरीराची व प्राणांची ताटातूट होऊं नये, तर त्यांचा संबंध सदा असावा, असें उपजत ज्ञान असतें. हाच अभिनिवेश होय. याच्या योगानें जीव अगदीं

शेवटपर्यंत शरीरत्याग करण्यास तयार होत नाहीं. पण शेवटीं एकदां अनेक क्लेश सहन करूनही बाळगलेलें व पोशिलेलें हें शरीर सोडावें लागतें. असो; याप्रमाणें जीवास शरीरत्याग करण्याचा जेव्हां निरुपायास्तव प्रसंग येतो, तेव्हां त्याचा अंगुष्ठपरिमाण लिंगदेह प्राण व उत्तर जन्माचा संकल्प त्यांनीं युक्त होत्साता परलोकास जातो. प्राण गतिमान् असल्यामुळें जीवाचें उत्क्रमण (देहास सोडून जाणें) त्याच्या अधीन असतें. अगोदर वाणी, श्रोत्र इत्यादि सर्व करणें प्राणांत लीन होतात. नंतर त्यास जन्मभर अभ्यासानें दृढ झालेल्या संकल्पाप्रमाणें अंत्य मति होते. तिलाच हृदयाग्र-प्रद्योतन म्हणतात व इतकी पूर्व तयारी झाली म्हणजे जीव, नेत्र, कर्ण, इत्यादि शरीरद्वारांतील कोणत्या तरी एका द्वारांतून निघून आपल्या संकल्पित स्थानीं जातो असा नियम आहे. त्याप्रमाणें हिचा सूक्ष्म देहमय जीवही प्राणरूप होऊन व सांकल्पिक स्थानीं जाण्याविषयीं उत्सुक होऊन सूक्ष्म नाडीमार्गानें स्थूल शरीरास सोडून गेला. पुढें जीवात्मरूपानें हिनें चित्तानें केलेला (अर्थात् उत्तरशरीर-गमनरूप) संकल्प याच ब्रह्माकाशांत पाहिला. सारांश, याप्रमाणें ती कामिनी असल्याच रमणीय शरीरानें युक्त होत्साती पद्माच्या ब्रह्मांडामध्यें जाऊन पतियुक्त झाली आहे. (५२)

सर्ग ५३ वा.

(लीलेच्या गमनाचा मार्ग व तिला झालेली पतीची प्राप्ति यांचें येथें वर्णन करून अज्ञानी प्राण्यांची गति अंतरिक्षांतून होत नाहीं, असें सांगतात.)

श्रीवसिष्ठ —रामा, जिला देवीचा वर मिळाला आहे अशी ही येथील लीला वर वर्णिलेल्या वासनामय देहानेंच, ‘ मी आपल्या पतीस मिळण्याकरितां नभोमार्गानें पुढें सांगितलेल्या भुवनास जात आहें ’ अशा स्मरणानें देहादि भावास प्राप्त होऊन मोठ्या उत्साहानें पक्षिणीसारिखी अंतरिक्षांत उडाली. तेव्हां तेथें आपल्याच संकल्परूपी महा आरशाच्या पुढें आल्यासारखी ज्ञप्तीनेंच पाठविलेली एक कुमारी तिला भेटली व ह्मणाली, “ हे ज्ञप्तीचे मैत्रिणि, मी तुझी कन्या आहें. सुंदरि, तुझें स्वागत असो. मी तुझीच वाट पहात येथें (नभोमार्गांत) उभी आहें. ” त्यावर लीला ह्मणते—हे देवि, मला पतीजवळ

घेऊन चल. कारण तुझ्यासारख्या मोठ्यांचें दर्शन कधीं व्यर्थ होत नसतें. रामा, तें ऐकून ती कुमारी “बरें आहे, चल आपण जाऊं” असें बोलून आकाशांत मार्ग दाखविण्याकरितां तिच्या पुढें झाली. तिच्या मागोमाग जाणारी लीला ब्रह्मांडछिद्रांत शिरली. मेघमार्ग, वातस्कंध, सूर्यमार्ग, तारामार्ग, आणि वायु, इंद्र, देव, सिद्ध, ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांचे लोक या सर्वांचें उल्लंघन करून ब्रह्मांडाच्या बाहेरील आवरणांत येऊन पोंचली. घटांतील जलाचा गारठा घट फुटका नसला तरी बाहेरच्या बाजूस हात लावितांच अनुभवास येतो व त्यामुळें तो बाहेर आला असें ह्मणतां येतें. त्याप्रमाणेंच संकल्पानें सिद्ध असलेली ती ब्रह्मांडाच्या बाहेर आली. पण हें तिचें गमन चित्तकल्पनामात्र होतें, हें विसरतां कामा नये. ब्रह्मांडाच्या बाहेरील जलादि आवरणांचें उल्लंघन करून ती मायायुक्त चिदाकाशांत आली. (तें चिदाकाश किती अपार आहे, याची कल्पना व्हावी ह्मणून वर एकदां “गरुड एकसारिखा एक कल्पभर जरी धांवत असला तरी त्याचा अंत लागत नाहीं” असें ह्मटलेंच आहे.) त्या चिदाकाशांत, महावनांतील फलांप्रमाणें, एकमेकांस न दिसणारीं असंख्य ब्रह्मांडें होतीं. त्यांतील पुढच्या एका आवरणयुक्त ब्रम्हांडामध्यें बोरांत जशी कीड शिरते, त्याप्रमाणें ती शिरली व त्यांतील ब्रम्हादिकांच्या लोकांचें उल्लंघन करून तारामार्गाच्या व मेघमार्गाच्या खालीं असलेल्या भूमंडलावर उतरली, आणि त्यांतील त्या अंतःपुर मंडपांत शिरून पुष्पांच्या राशींत ठेवलेल्या पद्माच्या शवाजवळ जाऊन उभी राहिली. इतक्यांत तिला ती कुमारी दिसेनाशी झाली. ही माया आहे, भ्रम आहे, असें समजतांच माया किंवा भ्रम जसा पार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें ती कोठें नाहींशी झाली. पुढें लीलेनें आपल्या प्रेतरूपी पतीचें मुख पाहिलें व त्याबरोबर संग्रामांत सिंधूनें ज्याला मारिलें तोच हा माझा पति आहे असें तिला वाटलें, व हें आपलें वाटणें खरें आहे, असाही तिचा निश्चय झाला. आपला हा प्राणनाथ शत्रूशीं युद्ध करीत असतांना सन्मुख मरण पावल्यामुळें या वीरलोकास प्राप्त झालेला असून यावेळीं सुखानें निजला आहे व मी देवीच्या कृपेनें येथें शरीरासह आल्यें, असा तिनें तर्क केला. मी धन्य आहें, माझ्यासारखी भाग्यवती दुसरी कोणी नसेल इत्यादि मनोराज्य करून ती पंख्यानें पतीस वारा घालूं लागली.

(आतां सेवकादि जन तिच्या विषयीं काय बोलतात म्हणजे ही आज नुर्वान कोण व कोठून आली? राजानें हिला कसें ठेवून घेतलें? इत्यादि भाषणें

ते आपसांत करितात कीं नाहीं ? असा लीलेनें वर प्रश्न केला होता, त्याचें उत्तर देवी देते.)

श्रीदेवी--लीले ही कोणी अपूर्व स्त्री आली आहे, असें जर त्यांस वाटतें तर ते तिच्याविषयीं व राजाविषयीं असे कुतर्क काढतेना. पण आमच्या प्रभावानें त्यांना ही कोणी नवीन स्त्री आली आहे, असें मुळीं वाटलेंच नाहीं. तर ब्रम्ह-चैतन्य भोक्त्याच्या अदृष्टाप्रमाणें विवर्त पावत असल्यामुळें प्रत्येक जीव " यानें असें व्हावें " " यानें असेंच व्हावें " इत्यादि नियति-नामक ईश्वरसंकेताच्या अधीन असल्यामुळें आणि साक्षी चिदाकाश त्यांतील प्रत्येकाच्या बुद्धींत एक-सारिखेंच प्रतिबिंबित झाल्यामुळें, राजा, प्रजा, त्याचे सेवक इत्यादि सर्वांस परस्पर पूर्वीप्रमाणेंच प्रतिभास होत आहे. राजा म्हणतो--ही माझी भार्या आहे. ही माझी सहज सखी आहे. ही माझी राणी आहे. हा माझा सेवकवर्ग आहे. हें माझें राज्य. सेवकादिकही उलट हा आमचा राजा, ही आमची राणी, इत्यादि जाणतात. पण यांतील गुप्त रहस्य व इतका वेळ तूं पाहिलेला चमत्कार मला, तुला व हिला मात्र ठाऊक आहे. ही स्थूल शरीरानें पतीजवळ गेली नाहीं व माझ्या वरानेंही जाऊं शकली नसती. कारण अति पुण्याच्या योगानेंच प्राप्त होणाऱ्या लोकांस आत्मबोधशून्य जीव जात नाहींत. स्वदेहानें तेथें जाण्यास ते असमर्थ असतात. हिरण्यगर्भादि जगाच्या अधिकाऱ्यांनीं ही नियतिच ठरवून सोडिली आहे. त्यामुळें सत्य लोकांशीं स्थूल शरीरादि असत्य पदार्थांचा संबंध होऊं शकत नाहीं. बालकाच्या मनांत वेतालाविषयींचा संकल्प असेपर्यंत भीतीचा नाश होत नाहीं. चित्तांत अविवेकरूपी ज्वर असेपर्यंत विवेक-चंद्रमा शीतलता उत्पन्न करण्यास समर्थ होत नाहीं. त्याचप्रमाणें मी पार्थिव शरीररूप आहें, माझी अंतरिक्षांत गति होणें शक्य नाहीं, असा ज्याच्या मनांत निश्चय असतो त्यास त्याच्या विपरीत कार्य करितां येत नाहीं. यास्तव ज्ञान, विवेक, पुण्य व वर, यांच्या योगानें पुण्यकारक अशा या तुझ्या देहा-सारिख्या सूक्ष्म देहानें जीव परलोकीं जातात. पेटलेल्या अग्नींत वाळलेलें पान टाकिलें असतां तें जसें लागलेंच जळून जातें, त्याप्रमाणें ' हा स्थूल देह मी आहें ' हा अहंकार सोडून मोठ्या पुण्याच्या प्रभावानें जीव आतिवाहिक देहरूप झाला कीं स्थूल भावाची निवृत्ति होते. वर व शाप सुद्धां प्राक्तन वासनाकर्मा-नुसारीच असतात. म्हणजे वराप्रमाणें आपलें इष्ट होणें अथवा शापाप्रमाणें अनिष्ट होणें हीं दोन्हीं पूर्व कर्मांचींच फळें आहेत. मग असें जर आहे तर

देवादिकांच्या वराची किंवा शापाची काय आवश्यकता आहे? म्हणून ह्मणशील तर सांगतें. वर व शाप हे केवळ त्या त्या फळाचें स्मरण करून देणारे आहेत. एकाद्या बालकानें एकादा अनुवाक किंवा श्लोक तोंडपाठ केलेला असला तरी तो त्याला कोणी विचारला असतां एकाएकीं आठवत नाहीं. पण एखाद्या अधिक जाणत्यानें त्याचें मूळ त्याला आठवून दिलें म्हणजे त्याला स्मरण होऊन तो पुढें बिनचुक सर्व म्हणतो. त्याप्रमाणें कर्म व वासना यांच्या अनुरूप प्राप्त होणारें फळ, वर किंवा शाप देणारे अधिक ज्ञानी देव किंवा ब्राह्मण आठवून देतात, व त्याप्रमाणें भोक्त्यास पुढें तें मिळतें. आतां अर्थक्रिया करणारा स्थूल देह तत्त्वज्ञानाच्या योगानें बाधित कसा होतो ह्मणून ह्मणशील तर सांगतें. तत्त्वदृष्टीनें पाहिल्यास अर्थक्रियाच भासत नाहीं. भ्रामक वस्तु तात्विक अर्थक्रिया काय करणार? हा देह मेला, हा जन्मास आला इत्यादि हे सर्व पूर्वदृढ अभ्यासाचे विलास आहेत. जीवाच्या संकल्पावांचून त्यास कोणतेंही फल भोगावें लागत नाहीं. सत्य-संकल्प ईश्वर जें कांहीं आह्मांस देतो तें आमच्याच प्रयत्नाचें फल आहे, हें तं चांगलें ध्यानांत धर. सर्व संसार वासनामय आहे. त्याचा चित्तांतच अनुभव येत असतो. ज्यांना तत्त्वज्ञान झालेलें नसतें त्यांनाही, दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें, पदार्थ जरी देहाच्या बाहेर भासत असले तरी ते आंत असतात. बाहेर चंद्र एक आहे. पण ज्याच्या नेत्रास रोग झालेला असतो त्यास दोन चंद्र दिसतात. त्यांतील दुसरा चंद्र जरी पहिल्याप्रमाणेंच फार दूर दिसला तरी तो कल्पनामय असल्यामुळें आंत (मनांत) असतो, हें उघड आहे. त्याप्रमाणेंच बाह्य पदार्थ आंत आहेत, असें समजावें. (५३)

(सर्ग ५३ वा समाप्त)

सर्ग ५४

(सर्व पदार्थांची नियति, मरणक्रम, दुःखभोग आणि कर्म, गुण व आचार यांच्या योगानें प्राप्त होणारें आयुःप्रमाण यांचें येथें वर्णन करितात)

श्रीदेवी—लीले, जे श्रेष्ठ धर्माचा आश्रय करितात व वेद्य तत्त्वास जाणतात तेच आतिवाहिक लोकांस प्राप्त होतात. दुसरे कोणी प्राप्त होत नाहींत. कारण आधिभौतिक देहत्व हा मिथ्या भ्रम आहे. तेव्हां सत्यामध्यें तो कसा राहील ? प्रकाशामध्यें अंधकार कधीं तरी राहील काय ? असो; ही आमची लीला तत्त्वज्ञ व परम धर्म-संपन्न होती. ह्मणून ती पतीच्या कल्पित नगरास गेली. (वस्तुतः सूक्ष्म भाव प्राप्त होणें हा सुद्धां खरा पुरुषार्थ नव्हे. कारण ब्रह्माच्या अपेक्षेनें तोही मिथ्या आहे. पण स्थूलाच्या अपेक्षेनें त्याचें कारण सूक्ष्म सत्य असल्यामुळें व पुण्यप्रभावानें त्याची प्राप्ति झाली असतां ब्रह्मलोकादि उत्तम लोकांत जाण्याचें सामर्थ्य येत असल्यामुळें त्याची येथें स्तुति केली आहे.)

प्रबुद्ध लीला—देवि, बरें असो; ती अशा प्रकारें गेली तर जाऊं दे. पण अंबे, हा माझा भर्ता माझ्या समोर प्राणत्याग करण्यास प्रवृत्त झाला आहे, आतां काय करावें ? (ह्मणजे याच्या या मरणाची उपपत्ति कशी लावावयाची ? या सृष्टींत कांहीं नियम दिसतो व कांहीं अनियम आढळतो, तेव्हां त्यांचा निर्णय कसा करावयाचा, असा लीलेच्या प्रश्नाचा भाव आहे) देहादिकांच्या जीवन, सौख्य इत्यादि भावांमध्यें व दुःख, दुर्भाग्य इत्यादि अभावांमध्यें पूर्वी नियति कशी आली व पुनः अनियति कशी प्राप्त झाली ? नियति कोठेंच नसून सर्वत्र अनियतिच आहे, असें ह्मणावें तर जलाचें शीतलत्व, अग्नीचें उष्णत्व इत्यादि स्वभाव कसे उद्भवले ? घटादि पदार्थांमध्यें सत्ता (भावरूपता-नियम) कशी आली ? सत्य रजतादि भावांचा संग्रह व असत्य शुक्तिरूप्य इत्यादि अभावांचा त्याग लोक कां करितात ? भूमि, आप् इत्यादि स्थूल आहेत; मन, इंद्रियें इत्यादि सूक्ष्म आहेत, इत्यादि विचार कसे उद्भवतात ? तृण, गुल्म, वृक्ष, पुरुष इत्यादिकांमध्यें उंची कोठून आली ? सर्वत्र अनियमच जर आहे तर पदार्थांविषयीं प्राण्यांचा अविश्वास कां दिसत नाहीं ? व जगांत विश्वासानें जीं सर्व कार्यें एकसारखीं होत असतात त्यांची वाट काय ?

श्रीदेवी—लीले, मी तुला याचें उत्तर मागेंच दिलें आहे. पण पूर्व संस्कार अति दृढ असल्यामुळें तें तूं विसरलीस ! तुह्मीं मानव, तत्त्वार्थ असाच वारं-

वार विसरतां व त्यामुळें आह्मांस एकदां सांगितलेलाच सिद्धांत वारंवार सांगून दृढ करावा लागतो. असो; हें जग जर केवळ सत्यस्वभाव असतें तर त्यामध्यें एकसारखी नियतिच आढळती व तें जर केवळ असत्यस्वभाव असतें तर अनियतिच अनुभवास येती. पण केवल ब्रह्म किंवा केवल माया ही त्याची प्रकृति नसून सत्य व अनृत यांनीं मिश्र असलेलें जें अव्यक्त ती त्याची प्रकृति आहे. त्यामुळें सत्यानृत-स्वभाव व भोक्त्यांच्या अदृष्टाप्रमाणें वागणारी चित् या सृष्टींत विवर्त-रूपानें रहाते, त्यामुळें सृष्टींत कांहीं सत्यांश भासतो व कांहीं असत्यांश अनुभवास येतो.

असो; आतां शुद्ध चैतन्याचा विवर्त कोणत्या क्रमानें होतो तें पुनः सांगत्यें. महाप्रलय होऊन सर्वांचा अस्त झाला असतां अत्यंत शांत, अनंत, निरवयव व सत्स्वरूप ब्रह्म अवशिष्ट रहातें. तें चिद्रूप असल्या कारणानें, मी तेजःकण (ह्मणजे तेजानें व्याप्त झालेलीं सूक्ष्म भूतें) आहें, असा अनुभव घेतें. स्वप्नांतील अनुभवाप्रमाणेंच तो त्याचा अनुभव मिथ्या असतो. पुढें केवळ मिथ्या अभिनिवेशामुळें तेजःकण-भावास प्राप्त झालेला हा आत्मा आपल्याहून भिन्न रूपानें कल्पिलेल्या जलादि आवरणामध्यें " मी स्थूल झालों आहें " असें खोटेंच जाणतो. हें जें त्याचें स्थूल होणें तेंच हें ब्रह्मांड होय. त्यांत असलेलें हिरण्यगर्भसंज्ञक ब्रह्म, मी चतुर्मुख ब्रह्मा आहें असें जाणतें, व प्राण्यांच्या कर्मांप्रमाणें मनोराज्य करितें. तेंच सत्यसंकल्प मनोराज्य हें जगत् होय. प्रथम त्यानें जसा जसा संकल्प करून ठेविला आहे त्या त्याप्रमाणें अद्यापि सर्व चाललें आहे. मन नानाप्रकारच्या विचित्र वासनामय आहे. त्यामुळें त्याचा जरी विचित्र संकल्परूपानें परिणाम होत असला तरी चैतन्याचा तदनुसारी विवर्त कां व्हावा, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतें. आपली स्वच्छ उपाधि जशी होईल त्याप्रमाणें स्वतः होणें हा आत्मचैतन्याचा स्वभाव आहे. त्यामुळें चित्त जसें स्फुरण पावेल त्याप्रमाणें आत्मचैतन्य होतें. यांत अस्वाभाविक किंवा अनियत असें कांहींच नाहीं. शिवाय मायाशबल ब्रह्मामध्यें अनादि नियतरूपानें स्थित असलेल्या विश्वाचाच आविर्भाव होत असल्या कारणानें नियतीचीच सिद्धि होत आहे. ह्मणजे प्रळयकाळींही सर्ववस्तुशून्यत्व संभवत नाहीं. कारण त्या वेळीं जर या जगाचा अत्यंत अभाव झाला असता तर ही प्रस्तुत सृष्टि, बीजाचाच अभाव झाल्यामुळें उद्भवली नसती. सोनें-कडें, कुंडल, मोहोर, पुतळी, गोप इत्यादि आकारांतील-कोणत्या तरी व्यक्त किंवा अव्यक्त आकार

वांचून कसें राहील ? अर्थात् सोन्याचे जेवढे ह्मणून आकार होणें शक्य आहे, तितके सर्व आकार त्यांत आहेतच. त्यांतील एकादाच जरी एकादे वेळीं व्यक्त असला तरी इतर (आकार) त्यांत शक्तिरूपानें असतात व ते जर तसे नसते तर त्यांत कधींच उद्भवले नसते. मातीमध्यें तरंग शक्तिरूपानें नसतात, ह्मणून मातीपासून ते उद्भवत नाहींत. असो; तस्मात् प्रलयसमयींही जगाचा अत्यंत अभाव नसतो. तर तें शबल ब्रह्मामध्यें अव्यक्तरूपानें किंवा बीजरूपानें अथवा शक्तिरूपानें रहातें व सृष्टीच्या आरंभीं चित् जशी जल, अग्नि इत्यादि पदार्थांच्या शैत्य, उष्ण, इत्यादि स्वभावानें व्यक्त होते, तशीच ती त्या त्या पदार्थांचा तो तो स्वभाव होऊन कल्पांत होई तों रहाते. शिवाय मायाशबल ब्रह्मानें जर आपली स्वरूपभूत सत्ता टाकिली असती तर मायेच्या अंतर्गत असलेल्या नियतीस असत् ह्मणतां आलें असतें. पण तसें होणें शक्य नाहीं. तस्मात् नियतीचा अपह्नव (निषेध) करितां येत नाहीं. तिचें अस्तित्व मानावेंच लागतें. पृथिवी, जल इत्यादि पदार्थांची सतत समान स्थिति होणें, हाच नियतीचा विपर्यास होत नाहीं, हें ठरविण्यास, योग्य दृष्टांत आहे. जीवन-नियतीचा मरण-नियतीच्या योगानें बोध होतो, असें तूं ह्मणशील तर त्याचें कारण असें आहे कीं, जीवन व मरण हे परस्पर विरोधी भाव आहेत. त्यामुळें त्यांतील एकाचा विपर्यास झाल्यावांचून दुसऱ्याचा उद्भव होऊं शकत नाहीं. पण ज्या पदार्थांमध्यें असा प्रतिपक्षभाव नसतो ते सतत एकसारिखे असतात. पण एवढा वेळ नियतीविषयीं जें मी तुला सांगितलें तें सुद्धां मायिक दृष्टीनें सांगितलें आहे. परमार्थ दृष्टीनें जग मुळीं उत्पन्नच झालेलें नसल्यामुळें जें हें सर्व आपल्या अनुभवास येत आहे तें सर्व चिदाकाश आहे व स्वप्नांतील स्त्रीसुखाप्रमाणेंच तें असत् आहे. तेव्हां त्यांतील नियतीविषयीं किंवा अनियतीविषयीं वाद करणें व्यर्थ होय. हें असत्य जगच सत्य असल्यासारिखें भासत आहे, असें निश्चयपूर्वक जाणणें हीच स्वरूप-प्राप्ति आहे व हाच बोध आहे. नियति या शब्दाचा अर्थ जरी पाहिला तरी हीच गोष्ट सिद्ध होते. कारण सर्गाच्या आरंभीं हिरण्यगर्भाच्या मायावृत्तींत जसा भाव उद्भवला तसाच तो अद्यापि अबाधितपणें चालणें यासच नियति ह्मणतात. सृष्टींत कांहीं विरोधी भावही आहेत. जसे—जन्म (जीवन) व मरण, शीत व उष्ण, क्रिया व कारक इत्यादि. पण त्यांमध्येंही विरोधित्वाचा नियम अबाधित आहेच. (सृष्टीच्या आरंभीं चिदाकाश केवल संकल्पानें आकाशादिरूप कसें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे.) तात्पर्य हा सर्व चिदाकाशाचा विवर्त आहे व त्यामुळें

जगाचा भास ह्मणजे शुद्ध स्वप्नभासच होय. (याप्रमाणें इतर नियतींची सिद्धि करून जीवननियतिही कर्म, युगभेद व ईश्वरसंकल्प यांच्या योगानें निश्चित आहे. त्यामुळें मरणाच्या योगानें जीवननियतीचा भंग होत नाहीं, असें सांगण्याकरितां आतां अगोदर कर्मफलाच्या अनुभवाचा क्रम देवी सांगते—) मरणापर्यंत प्रारब्ध कर्माचें प्राबल्य असतें. ह्या जन्मास व त्यांतील सुखदुःखादिकांस कारण झालेलें जें कर्म तें प्रारब्धकर्म होय. त्याचा क्षय होतांच देहपात होतो (ह्मणजे मरण येतें.) त्याचें प्राबल्य असेपर्यंत वर्तमान देहानें केलेलीं साधीं कर्में आपलें फल देण्यास समर्थ नसतात. कारण प्रबल प्रारब्ध त्यांच्या फलास प्रतिबंध करितें. पण मरण येतांच प्रारब्धाचा प्रतिबंध रहात नाहीं व त्यामुळें अनेक जन्मांतील संचित कर्मांपैकीं प्रबल कर्में (ह्मणजे सतत अभ्यास व दृढ वासना यांच्या योगानें प्रबल झालेलीं कर्में) आपलें फल देण्यास उत्सुक होतात. यास्तव, वत्से, मी तुला मरणानंतर कर्मफलाचा अनुभव कोणत्या क्रमानें येतो तें सांगतें. ह्मणजे तुझे सर्व संदेह नाहींसे होतील व तुझ्या द्वारा इतर लोकांनाही या गूढ तत्वाचें ज्ञान होईल. त्यामुळें त्यांची आस्तिक बुद्धि वाढेल व सर्वांचेंच कल्याण होईल. पुष्कळांचें कल्याण होईल, असें कृत्य सर्वदा करीत असावें. कृत, त्रेता, द्वापार व कलि या युगांमध्यें क्रमानें चारशें, तीनशें, दोनशें व शंभर वर्षें पुरुषांचें आयुष्य असावें अशी नियति आदिसृष्टींत ठरली. पण ही आयुर्मर्यादा दुसऱ्या कांहीं निमित्तांनीं वाढावी किंवा क्षीण व्हावी अशीही एक नियति आहे. कर्में आयुष्याचें निमित्त आहे, व तीं शुद्ध देश, काल, क्रिया व द्रव्य, यांच्या योगानें अधिक सामर्थ्ययुक्त होऊन मनुष्यांच्या आयुष्यास वाढवितात आणि अशुद्ध देशादिकांच्या योगानें त्यास क्षीण करितात. त्याचप्रमाणें शास्त्रविहित कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यानें आयुष्य कमी होतें. शास्त्रानें जेवढें सांगितलें असेल तेवढेंच केल्यानें तें प्रत्येक युगाची जी आयुर्मर्यादा सांगितली आहे, तितकेंच रहातें व शास्त्रानें सांगितलें असेल त्याहून अधिक आस्थेनें व श्रद्धेनें अधिक अनुष्ठान केलें असतां आयुष्य युगमर्यादेहूनही अधिक वाढतें. शास्त्रविहित कर्में न करितां शास्त्रनिषिद्ध कर्में केल्यानेंही आयुष्याचा क्षय होतो. शास्त्रोक्त स्वधर्माचरणानें केवळ आयुष्य वाढतें इतकेंच नव्हे तर त्याचा इतर गोष्टींतही ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्ष होतो.

असो; येणेप्रमाणे ज्या प्राण्याचें आयुष्य कर्मानुरोधानें समाप्त होतें, त्यास अंत्यसमयीं मर्मच्छेदक वेदना होतात. (मरणाऱ्या प्राण्यास किती असह्य वेदना होत असतात याचा साक्षात् अनुभव त्यास पाहाणाराऱ्या जवळच्या लोकांस येणें शक्य नाहीं. तरी पण त्याच्या धडपडीवरून व इतर चिह्नांवरून त्या अति असह्य असाव्यात, असें सहज अनुमान होतें. ह्मणूनच पुराणांत —शरीरांतील सर्व नाड्यांमध्यें पसरलेली प्राणशक्ति हृदयामध्यें लीन होऊं लागली ह्मणजे सहस्र विंचू चावल्या सारिख्या वेदना होतात—असें सांगितलें आहे.)

लीला—जननि, हें मरणकालाचें दुःख सर्वांस सारखेंच होतें कीं कांहीं भाग्यवानांना सुखही होतें? त्याचप्रमाणें मरणानंतर सर्वांची एकसारखीच गति होते कीं योग्यांची कांहीं विशिष्ट गति आहे?

श्रीदेवी—वत्से, मरणारे पुरुष तीन प्रकारचे असतात. मूर्ख, धारणाभ्यासी व युक्तिमान् असे ते तीन प्रकार होत. त्यांतील धारणाभ्यासी व युक्तियुक्त पुरुष अनायासानें देहत्याग करून जातो. नाभिकमल, हृदय, कंठ, भ्रूमध्य, व ब्रह्मरंध्र, यांमध्यें कांहीं नियमित कालपर्यंत मन व प्राण यांचा निरोध करणारा पुरुष धारणाभ्यासी होय, आणि योगाभ्यास करून स्वच्छेनें प्राणवायूस पाहिजे तेथें संचार करावयास लावण्याइतकें कौशल्य ज्यानें संपादन केलें आहे तो युक्तिमान् किंवा युक्तियुक्त. त्यांतील धारणाभ्यासी मध्यम साधक असून तो क्रमानें युक्तीचा अभ्यास करीत सुखी होतो व उत्तम युक्तियुक्त, असेल त्या स्थितींत सुख भोगतो. आतां ज्यानें धारणेचाही अभ्यास केलेला नाहीं व युक्तीचेंही संपादन केलें नाहीं, तो मूर्ख होय. त्याचें मन त्याच्या स्वाधीन नसतें व त्यामुळें त्यास असह्य दुःख होतें. त्याची विषयवासना अतिशय दृढ असते. त्यामुळें त्याचें चित्त विषयांकडे जातें. परमार्थाकडे त्याचें चित्त लागत नाहीं. विषयांस सोडतांना, तोडलेल्या कमला प्रमाणें, त्याचें मुख म्लान होतें व तो दीन होतो. ही झाली सामान्य मूर्खाची गोष्ट. शास्त्रनिषिद्ध कर्म करणाराविषयीं तर विचारूंच नकोस. धगधगीत अग्नीमध्यें पडलेल्या प्राण्यांना जसे क्लेश होतात तसे क्लेश त्यास आंतल्या आंत अनुभवावे लागतात. त्यावेळीं अति दुःख झाल्या कारणानें कंठ घुर-घुर वाजूं लागतो; डोळे पांढरे होतात (ह्मणजे बुबुळें वर चढून नेत्रांचा वर्ण जरा भयप्रद होतो) मुख निस्तेज होतें; अंधकाराचा अनुभव येतो;

भळभळतेच आकार डोळ्यापुढें दिसूं लागतात; मर्मच्छेद होऊं लागतो; सर्व भुवन गरगर फिरत आहे, असा भ्रम होतो; नानाप्रकारचें भय वाटूं लागतें; वाणी बंद झाल्यामुळें मनांतील अभिप्राय कोणास सांगतां येत नाहीं; तोंडें वेडीं वाकडीं करून, डोळे फिरवून, हातपाय ताठवून व वेगानें झाडून, फेंस, लाळ इत्यादिकांस तोंडाबाहेर काढून व अशाच अनेक प्रकारांनीं तो मरणोन्मुख मूर्ख जवळच्या आप्त-इष्टांस संसार किती कष्टकर आहे हें प्रत्यक्ष दाखवीत असतो. शेवटीं तो मूर्च्छित होऊं लागतो. नेत्रादि इंद्रियांचा मनामध्यें लय होऊं लागणें, हाच अंत्यकाळच्या मूर्च्छेचा आरंभ होय. मरण ही एक महानिद्राच असल्याकारणानें निद्रासमयीं इंद्रियवृत्ति जशा लीन होऊं लागतात तशाच त्या मरणसमयींही मनांत लय पावूं लागतात. त्यावेळीं नेत्रादि गोलक शून्य होतात. सूर्य अस्त पावूं लागला असतां किरण जसे चोहोंकडून एकाच काळीं नाहींसे होऊं लागतात, त्याप्रमाणेंच जीव-सूर्याचा अस्त होऊं लागला कीं, त्याचे शक्तिरूपी किरणही क्षय पावतात. नंतर त्याची स्मृति अगदीं शिथिल होते. जवळचे लोक "मला ओळखलेंस का? मी कोण" इत्यादि विचारतात; पण तो कोणालाही ओळखीत नाहीं व ते काय म्हणतात हेंही जाणत नाहीं. पुढें पूर्णपणें मोहित झाल्यामुळें त्याच्या मनाची कल्पनाशक्ति क्षय पावते. त्या अविवेकामुळें तो महामोहांत निमग्न होतो. श्वासोच्छ्वास करण्याचीही त्यास शक्ति रहात नाहीं. मोह, विषयवासना व भ्रम (भळभळते भास) हीं तिन्हीं एकमेकांमुळें पुष्ट होऊन शेवटीं प्राणी पाषाणासारिखा निश्चेष्ट होतो. (त्याचा जड देह, त्यांतील चालक व ज्ञान-क्रियाशक्तिमान् जीव प्राणवायूच्या द्वारा निघून गेला म्हणजे, आपल्या स्वाभाविक जडतेस प्राप्त होतो. अर्थात् देहाची क्रिया औपाधिक असून त्याचा प्रवर्तक, रथ-प्रवर्तकाप्रमाणें त्याहून निराळा आहे.) लीले हा क्रम आदिसर्गापासून असाच चालला आहे.

प्रबुद्ध लीला—देवि, हा देह, मस्तक, दोन हात, दोन पाय, गुह्य, नाभि व हृदय, या आठ अंगांनीं युक्त असतांना तूं आतां सांगितल्याप्रमाणें तो व्यथा, मोह, महामोह, भ्रम व जडता यांस कां प्राप्त होतो?

श्रीदेवी—लीले, क्रियाशक्तिप्रधान ईश्वरानें "जीवांहून भिन्न नसलेल्या मीं बाल्य, यौवन, वार्द्धक्य, इत्यादि समयीं इतके दिवस, अमुक दुःख, अमुक शरीरानें भोगावें" असा संकल्प करून ठेविलेला असतो. त्यामुळें त्यास आप-

त्याच संकल्पापासून उत्पन्न झालेल्या चित्ताच्या द्वारा चित्तसंकल्पमय दुःख, शरीररूपी उपाधींत जीवभावानें शिरून, भोगावें लागतें. (अर्थात् व्यथा, मोह, इत्यादि भाव देहास अनुभवावे लागत नाहींत, तर ते त्यांतील मिथ्या संकल्पामुळें जीवभावास प्राप्त झालेल्या चैतन्यासच पूर्वकर्मानुरूप भोगावे लागतात.) असो; वर सांगितल्याप्रमाणें असह्य व्यथा झाल्या असतां शरीरांतील नाड्या अन्नपानादि रस सम प्रमाणानें घेत नाहींत. कारण त्या अतिशय तापलेल्या पित्तादि रसांनीं भरून जातात. त्यामुळें असह्य व्यथा होते व त्या कारणानें प्राणी आपलें शरीर पिळवटून टाकूं लागला असतां कांहीं नाड्या अगदीं संकुचित होतात व कांहीं फाटून जातात. त्यामुळें समान वायुही अन्न-पानादिकांस सर्व शरीरांत सम-प्रमाणानें पोंचविण्यास असमर्थ होतो. नंतर नाडीद्वारामध्यें शिरलेला वायु बाहेर पडत नाहीं व बाहेरचा वायु आंत जात नाहीं. अशी अवस्था झाली ह्मणजे नाड्यांचा सर्व व्यापार बंद पडतो. त्यामुळें इंद्रियांच्या क्रियाही होत नाहींत व शेवटीं आंतल्या आंत कृतकर्माचें स्मरण होणें मात्र अवशिष्ट रहातें. नाड्यांचा व्यापार खुंटणें ह्मणजे प्राणांच्या संचारास प्रतिबंध होणेंच होय, व प्राणनिरोधच मरणाचें निमित्त आहे. (अर्थात् नाड्या बंद होऊन प्राणांचा निरोध झाला ह्मणजे हा मेला, असें म्हणतात. कारण अपानवायूनें आंत शिरणें व प्राणवायूनें निःश्वासद्वारा बाहेर पडणें, यांवर लिंगशरीराची स्थिति अवलंबून असते. पण त्यांची गति कुंठित झाली ह्मणजे सूक्ष्म शरीरास, त्याची इच्छा नसली तरी, स्थूल देहास सोडावेंच लागतें) पण त्याचेंही कारण प्राक्तन चित्संकल्परूप नियतिच आहे. ह्मणजे मला इतक्या कालानें मृत्यु यावा अशी जी त्याला पूर्वीं संकल्पमय संवित् झाली होती तिचेंच हें त्यास फळ मिळतें. आतां या नियतीचा कांहीं कारणानें भंग झाल्यास जगाची व्यवस्था बिघडण्याचा संभव आहे, असें कदाचित् तुला वाटेल; पण तें व्यर्थ आहे. कारण "मी असें असें व्हावें" अशी आदिसर्गामध्यें उत्पन्न झालेली जी संवित् ती सत्य असल्या कारणानें तिच्या संस्कारानें युक्त असलेली माया कोणत्याही कालीं नाहींशी होत नाहीं. (जेव्हां मुक्ति होते तेव्हां कालासह तिचा क्षय होत असल्यामुळें, काल असेपर्यंत तिचा क्षय होत नाहीं, असा याचा भावार्थ समजावा) अविद्यायुक्त जीवाच्या संवित्तचें पर्यालोचन केलें असतांही मोक्षापर्यंत जन्ममरणाची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं, असें समजतें. संवेदन हा जीवाचा नित्य स्वभाव आहे. त्यामुळें जीवस्वभावभूत संवित्तीहून जन्म-मरण भिन्न नाहींत. नदीचें जल जसें दूरवर पसरलेलें असून

कोठें कोठें तें संथ व निर्मळ असतें आणि कोठें कोठें क्षुब्ध (तरंगमय) व मलिन असतें; त्याप्रमाणें हें चेतन केव्हां केव्हां सौम्य असतें व कधीं कधीं राग-द्वेषादि जीवधर्मांनीं मलिन होतें. दूर्वा, जाई, कुंद इत्यादिकांच्या वेलांस जसे मध्यें मध्यें फांटे फुटलेले असतात व थोडथोड्या अंतरानें दुसऱ्या शाखाही फुटतात, त्याप्रमाणें चेतनसत्तेस अनेक जन्म व मरण या शाखा फुटतात. पण हें सर्व अविद्या दृष्टीनें खरें आहे. परमार्थ दृष्टीनें पाहिल्यास चेतन पुरुष कधींही उत्पन्न होत नाहीं व मरतही नाहीं. तर स्वप्नभ्रमाप्रमाणें हा केवळ भ्रम आहे, असें अनुभवास येतें. तो मरणधर्मी नाहीं, हा सिद्धांत युक्तीनेंही सिद्ध करितां येतो. तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतों. सर्व प्राण्यांमध्यें चेतन व जड असे दोन भाग आढळतात. तेव्हां त्यांतील पुरुष कोण ? चेतन-व्यतिरिक्त पुरुष आहे, असें म्हटल्यास देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि, अहंकार चित्त, त्यांच्या अधिष्ठात्री देवता व अविद्या हीं सर्व चेतनभिन्न असल्यामुळें त्यांतील कोणाला पुरुष म्हणावयाचें तें समजलें पाहिजे. पण कोणालाही जरी पुरुष मानिलें तरी तीं सर्व जड असल्यामुळें त्यांचा व्यवहार स्वतंत्रपणें होत नाहीं. तर त्यांना नेहमीं चेतनाच्या आश्रयानेंच सर्व व्यवहार करावा लागतो. तेव्हां असल्या परप्रकाश पदार्थांतील कोणालाही पुरुष म्हणतां येत नाहीं. यास्तव अवशिष्ट राहिलेल्या प्राण्याच्या चेतनामात्र भागासच पुरुष म्हणावें लागतें. पण पुरुष चेतन आहे असें म्हटल्यावर तो केव्हां व कोठें नाश पावतो तें सांगितलें पाहिजे. त्यावांचून त्याचा नाश सिद्ध होत नाहीं. त्याचा नाश पाहणारा कोणी तरी पाहिजे. पाहणाराच जर नाहीं तर कोणत्याही क्रियेची अथवा विकाराची सिद्धि होत नाहीं, हें सर्वांस ठाऊकच आहे. कारण एखादें कांहीं झालें, पण त्याला कोणीं पाहिलेंच नाहीं, तर त्याचें होणें काय कामाचें ? तें झालें असें कशावरून ठरणार ? समजा कीं, आकाशांतून एक फळ पडलें, किंवा एक मोठा ध्वनि झाला, पण त्याला कोणी पाहिलें किंवा ऐकिलें नाहीं तर त्या फळाची अथवा ध्वनीची सिद्धि होईल काय ? नाहीं. त्याचप्रमाणें चेतन पुरुष मरतो, असें म्हटल्यास त्याचें मरण कोणी पाहिलें, हें सांगितलें पाहिजे. पण या अनादि संसारांत आजपर्यंत कोणीही तें पाहिलें नाहीं व जरी त्याचा नाश झाला तरी चेतनाच्या नाशानंतर सर्वच जड रहात असल्यामुळें तो अनुभवास येणें शक्य नाहीं. शिवाय मरण म्हणजे काय हेंही एकदां स्पष्ट कळलें पाहिजे. मरण म्हणजे विनाश कीं, एक देह सोडून दुसरा घेणें ? मरण म्हणजे विनाश, असें म्हटल्यास पुरुषाचा विनाश पुरुषच स्वतः करितो कीं,

दुसऱ्या कांहीं निमित्तानें त्याचा विनाश होतो ? तो स्वतःच आपल्या विनाशाचें निमित्त होतो, असें म्हणणें युक्त नव्हे. कारण कोणीही आपला आपणच नाश करून घेणार नाहीं व त्याचें निमित्तही होणार नाहीं. कारण आपल्याशींच आपण विरोध करणें, हें युक्तिशून्य आहे. बरें दुसऱ्या कांहीं निमित्तानें त्याचा विनाश होतो म्हणून म्हणावें तर आकाशाप्रमाणें निरवयव असल्यामुळें असंग चेतनाचा परतः विनाशही संभवत नाहीं. कारण असंग वस्तूचा संसर्ग दुसऱ्या कोणाशींही होत नसतो. वास्तव मरण म्हणजे दुसऱ्या देहाची प्राप्ति असेंच समजलें पाहिजे. पण लक्षावधि शरीरें मेलीं तरी चेतन जसेंच्या तसेंच स्थित असतें. तेव्हां चेतनास मरण नाहीं, तें देहासच आहे, असें म्हटल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. शिवाय चेतन मरतें, असें मानिल्यास आणखी एक मोठा दोष येतो. तो कोणता म्हणून म्हणशील तर सांगत्यें. प्रत्येक शरीरांत असलेलें चैतन्य भिन्न भिन्न आहे, असें समजण्यास कांहींएक प्रमाण नाहीं. कारण सर्व ठिकाणीं जडवर्गास प्रकाशित करणें या एकच स्वरूपानें त्याचें भान होत असतें व तें निराकार आहे. तेव्हां एकाच प्रकारच्या निराकार वस्तूस भिन्न कसें म्हणतां येईल ? भिन्न भिन्न आकारांप्रमाणें भिन्न भिन्न नांवांवरूनही वस्तूंचा भेद सिद्ध होत असतो. पण सर्व शरीरांतील या प्रकाशक शक्तीस चेतन पुरुष हें एकच नांव आहे. परमात्मा, ब्रह्म, कूटस्थ, अंतर्यामी, प्रत्यक्, साक्षी इत्यादि त्याचेच पर्याय शब्द आहेत. अर्थात् चेतन प्रतिशरीरांत निरनिराळें आहे असें समजणें प्रमाणसिद्ध नाहीं. "एकच देव सर्व भूतांच्या बुद्धींत गूढ आहे" असें श्रुतिही सांगते. तेव्हां एकच असलेलें चेतन मेल्यास त्याच्याच अधीन ज्याची सत्ता व स्फूर्ति आहे, तें समष्टि-व्यष्टिचित्तही मरणार नाहीं का ? व तें मेल्यावर उपादानरहित जगाचें अस्तित्वच अशक्य असल्यामुळें एका चेतनाच्या मरणानें सर्व भाव पदार्थ मेल्यासारिखे नाहीं का होणार ? अर्थात् चेतन मरतें असें म्हटल्यास एकाच्या मरणानें सर्वांचें मरण हा दोष येतो. तर मग हे प्रत्यहीं अनुभवास येणारे जन्म-मरणभाव म्हणजे काय तें आतां सांगतें. जन्म-मरण म्हणजे केवळ वासना-वैचित्र्य आहे. व्यवहारांत अनेक वासनांना जशीं अनेक नांवें कल्पिलेलीं आहेत, तशींच जन्म व मरण हीं दोन नांवें कल्पित आहेत. एवं च कोणी जन्मास येत नाहीं व कोणी मरत नाहीं. तर वासनापरंपरेच्या गर्तेमध्यें (खड्यांत) जीव केवळ लोळत आहे. वास्तव दृश्याचा असंभव आहे व त्यामुळें त्याविषयींची ही वासनाही मिथ्या आहे. हा विचार दीर्घकाल

अभ्यासानें दृढ झाला असतां अंतःकरणाचा क्षय होतो आणि त्याचा क्षय होणें हाच परम पुरुषार्थ आहे.

असो; हे लीले, संसारांतील मरणासारिख्या या असंख्य भयांविषयीं चांगला विचार केल्यावर वैराग्यादिकांचा प्रादुर्भाव होतो. नंतर त्या साधनांनीं संपन्न झालेला अधिकारी जीव गुरुमुखानें श्रवणादि अंतरंग साधनांचा दीर्घकाल सतत अभ्यास करितो. त्यामुळें भ्रांतीनें भासणारें हें जग परमार्थतः अनुत्पन्नच (ह्मणजे उत्पन्न न झालेलेंच) आहे, असें तो यथार्थ तत्त्वदृष्ट्या पाहतो. नंतर या तत्त्वविवेकामुळें मूल अज्ञानाचा उच्छेद होऊन त्याची द्वैतवासना अत्यंत नष्ट होते आणि त्यामुळें तो धन्य पुरुष मुक्त होतो. लीले, विमुक्त आत्म्याचें स्वरूप हीच सत्य वस्तु आहे. त्यावांचून दुसरें कांहींएक सत्य नाहीं. (५४)

सर्ग–५५

(या सर्गांत जीवाच्या संसारगतीचें वैचित्र्य व ईश्वराची त्याच्या कर्मानुरूप आदि सर्गापासून स्थिति यांचें वर्णन केलें आहे.)

प्रबुद्ध लीला—हे देवेशि, प्राणी कसा मरतो व पुनः कसा जन्मास येतो, तें तूं संक्षेपतः सांगितलेंस; पण तेंच पुनरपि विस्तारपूर्वक सांग. कारण, त्याच्या श्रवणानें दृढ वैराग्य उत्पन्न होऊन त्याच्या योगानें बोधाचीही वृद्धि होईल.

श्री देवी—बाळे, तुझ्या व तुजसारख्या इतर भक्तांच्या इच्छेप्रमाणें वागण्याचा माझा स्वभावच आहे. यास्तव मी तुला पुनः वर सांगितलेलेंच तत्त्व विस्तारानें सांगतें. लीले वर ह्मटल्याप्रमाणें नाडी–प्रवाह बंद होऊन वायूंची विसंस्थिति झाली असतां ह्मणजे त्यांची स्वाभाविक चलन स्थिति प्रतिबद्ध झाली असतां चेतनेस व्यक्त करणारी अंतःकरणोपाधि विलीन होते, व तिच्या विलयामुळें चेतनाही शांत होते असें वाटतें. पण वस्तुतः ती कधीं उत्पन्न होत नाही व शांतही होत नाहीं. कारण शुद्ध चैतन्य नित्य आहे. रात्रीं एकाद्या भांड्यांत स्वच्छ पाणी घालून तें उघड्या जागीं ठेविल्यास आकशही स्वच्छ असल्यास त्यांत वरील चांदण्या, चंद्र इत्यादि दिसतात. पण ती त्यांची उत्पत्ति झाली, असें कोणी ह्मणत किंवा समजत नाहीं ! तसेंच

भोगतो. नाना प्रकारच्या क्षुद्र व दुःखदायक योनींत जन्म घेऊन एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत अशा क्रमानें तो असंख्य दुःखांचा उपभोग घेतो व अशा रीतीनें सतत क्लेश भोगून शेवटीं एकदां तो त्यांतून मुक्त होतो. किंवा मरणमोहाच्या शेवटीं एका क्षणांत तो वृक्षादि भावास प्राप्त होऊन शेकडों दुःखें भोगतो असें वाटतें. पुढें तो पापी आपल्या वासनेप्रमाणें नरकयातनांचा अनुभव घेतो व शेवटीं अनेक योनींमध्यें फिरतां फिरतां दीर्घकालानें भूलोकीं उत्पन्न होतो. आतां जो मध्यम पापी असतो तो मरणमूर्च्छेनंतर थोडा वेळ पषाणासारखें जाड्य अनुभवितो व कांहीं कालानें अथवा तात्काल संज्ञान होऊन पक्षी, पशु इत्यादि योनींतून फिरत मानव योनींत येतो. सामान्य पातकी जो असतो तो मरतांक्षणींच स्वप्नाप्रमाणें किंवा संकल्पाप्रमाणें स्ववासनानुरूप मनुष्यशरीर प्राप्त झालें आहे, असें पाहतो. ह्मणजे वर सांगितल्याप्रमाणें त्यास तत्काल स्मृति होते. आतां पूर्वोक्त सहा प्रकारांतील सहाव्या प्रकारच्या उत्तम धार्मिकाची गतिसांगतें. महापुण्यवान् पुरुष मरण पावतांच, पुण्यवासना उद्भूत झाल्यामुळें, तत्काल स्वर्गांतील विद्याधरांच्या नगराचा अनुभव घेतात. तेथें त्यांना त्यांच्या महापुण्याचें सुखमय फल मिळतें. त्याचा उपभोग घेतल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेल्या पुण्यपापाप्रमाणें ते इलावृत्त, किंपुरुषवर्ष, इत्यादि स्थानीं जन्म घेतात व शेवटीं पुनरपि अति संपन्न व गुणशील मनुष्यांच्या कुलांत त्यांचा उद्भव होतो. जे मध्यम पुण्यवान् असतात ते मरणमोहानंतर आकाशवायुयुक्त होत्साते ओषधि व पल्लव यांचें ज्यामध्यें प्राधान्य आहे अशा नंदन-वन, कुबेराचें चैत्ररथ-वन इत्यादि वनांत किन्नर, यक्ष इत्यादिकांच्या शरीरानें जातात. तेथें आपल्या पुण्यकर्मांचें रमणीय फल भोगून कंटाळलेला तो जीव शेवटीं शरीरत्याग करितो. पुनः त्यास स्वप्नाप्रमाणें पुत्रादिकांनीं द्वादशाहांत क्रिया केल्यावर शरीर प्राप्त होतें. पुनः तो कर्मानुरूप सुखदुःखादिकांचा अनुभव घेत यमपुरास जातो. तेथें चित्रगुप्ताच्या हिशोबाप्रमाणें कृतकर्मांचा झाडा देतो. यमराजाच्या आज्ञेप्रमाणें पुनः स्वर्गांत किंवा नरकांत जातो. दीर्घकालानें त्यांतून सुटल्यावर पुनः नानाप्रकारच्या हीन योनींत जन्म घेतो व शेवटीं मोठ्या कष्टानें पुनः मनुष्ययोनींत येतो. सारांश मोक्ष होईतों प्राण्यास अशा या भयंकर चक्रांत पडावें लागतें व एका आत्मज्ञानावांचून त्याची त्यांतून कधींही मुक्ति होत नाहीं. जनन व मरण, पुनः जनन व पुनः मरण, यांचा प्रवाह एकसारखा चालतो.

त्याचप्रमाणें चैतन्य वासनामिश्र होऊन रहातें. (म्हणजे मूळ अविद्येच्या योगानें वासना व चैतन्य यांचा अनिर्वचनीय दातात्म्यास होऊन त्यांचें मिश्रण होतें.) हें प्राक्तन (पूर्वीचें) देहादि दृश्य सोडून दुसरा देह इत्यादिकांच्या दर्शनामध्यें जेव्हां जीव गुंततो, तेव्हां तो स्वप्नाप्रमाणें स्वतःच स्ववासनामय गमन, परलोक, तेथील भोग्य पदार्थ इत्यादि नाना आकारांचा होतो. त्याला त्याच प्रदेशीं पूर्व जन्माप्रमाणें स्मृति होते व मरणमूर्च्छेच्या नंतर तेव्हांच त्यास अन्य शरीर दिसतें.

लीला—देवि, अतिअल्प मरण-प्रदेशीं दुसऱ्या देहाची कल्पना होणें जरी संभवत असलें तरी तेथें दूर गमन, विस्तृत परलोक इत्यादिकांची स्थिति कशी होईल? (त्या स्वल्प प्रदेशांत त्या विस्तृतांचा समावेश कसा होईल?)

श्रीदेवी—लीले, केवल आकाश, किंवा आकाश व भूतल अथवा चंद्र, सूर्य, आकाश इत्यादिकांसह कोट्यवधि ब्रह्मांडें आत्म्यामध्यें जरी एकदांच शिरलीं तरी त्यांत दुसऱ्या सर्व प्रपंचांचा अंतर्भाव होऊं शकतो. कारण आत्मा अनंत आहे व मायेमध्यें अघटित घटना करण्याचें सामर्थ्य आहे. वास्तव आत्म्याच्या स्वरूपाचें पर्यालोचन करून म्हणजे आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि देऊन, अल्पप्रदेशांत दुसऱ्या जगाचा अंतर्भाव होतो, असें वर म्हटलें आहे. केवल त्या प्रदेशाकडे दृष्टि देऊन म्हटलेलें नाहीं. आतां तूं ह्मणशील कीं, त्या अल्पप्रदेशांत मार्ग, परलोक इत्यादि जर आहे तर दुसऱ्या कोणास त्यांचा अनुभव कां येत नाहीं? त्याचें उत्तर सांगतें. आकाश व भूतल आणि हें सर्व जग मृत पुरुषाच्या आत्म्यांत, मेघसमूहाप्रमाणें पुष्ट आहे. पण दुसऱ्यांच्या दृष्टीनें तें केवल आकाशच आहे. वास्तव तें कोणास दिसत नाहीं. (आतां मृत प्राण्यांचे मार्ग भिन्न भिन्न असतात, हें सांगण्याकरितां प्रेतांचे प्रकार सांगते.) लीले, सामान्य पापी, मध्यम पापी, स्थूल पापी, सामान्य धार्मिक, मध्यम धार्मीक व उत्तम धार्मिक असे सहा प्रकारचे प्रेत (मृत प्राणी) असतात. त्यांतील कांहीं केवळ पापी तर जन्मभर पापीच राहिलेले असतात. कांहीं प्रथम पापी असले तरी पुढें पाप कमी करून थोडेसे पुण्यवान् होतात ह्मणजे मध्यम पापी होतात, व कोणी तर पहिल्यापेक्षां अधिक पापी होतात. वास्तव मी आतां अगोदर अति पाप्याची गति सांगतें. महापातकी प्रेत एक वर्षभर विमूढ अवस्थेंत राहून मरणमूर्च्छेचा अनुभव घेतो. पाषाणाच्या मध्यभागाप्रमाणें त्याचें हृदय आंतल्याआंत शून्य असतें. त्यानंतर तो सावध होऊन वासनेमध्यें उद्भवलेलें अक्षय नरकांतील दुःख दीर्घ काळ

भोगतो. नाना प्रकारच्या क्षुद्र व दुःखदायक योनींत जन्म घेऊन एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत अशा क्रमानें तो असंख्य दुःखांचा उपभोग घेतो व अशा रीतीनें सतत क्लेश भोगून शेवटीं एकदां तो त्यांतून मुक्त होतो. किंवा मरणमोहाच्या शेवटीं एका क्षणांत तो वृक्षादि भावास प्राप्त होऊन शेंकडों दुःखें भोगतो असें वाटतें. पुढें तो पापी आपल्या वासनेप्रमाणें नरकयातनांचा अनुभव घेतो व शेवटीं अनेक योनींमध्यें फिरतां फिरतां दीर्घकालानें भूलोकीं उत्पन्न होतो. आतां जो मध्यम पापी असतो तो मरणमूर्च्छेनंतर थोडा वेळ पाषाणासारखें जाड्य अनुभवितो व कांहीं कालानें अथवा तत्काल सज्ञान होऊन पक्षी, पशु इत्यादि योनींतून फिरत मानव योनींत येतो. सामान्य पातकी जो असतो तो मरतांक्षणींच स्वप्नाप्रमाणें किंवा संकल्पाप्रमाणें स्ववासनानुरूप मनुष्यशरीर प्राप्त झालें आहे, असें पाहतो. म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें त्यास तत्काल स्मृति होते. आतां पूर्वोक्त सहा प्रकारांतील सहाव्या प्रकारच्या उत्तम धार्मिकाची गति सांगतें. महापुण्यवान् पुरुष मरण पावतांच, पुण्यवासना उद्भूत झाल्यामुळें, तत्काल स्वर्गांतील विद्याधरांच्या नगराचा अनुभव घेतात. तेथें त्यांना त्यांच्या महापुण्याचें सुखमय फल मिळतें. त्याचा उपभोग घेतल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेल्या पुण्यपापाप्रमाणें ते इलावृत्त, किंपुरुषवर्ष, इत्यादि स्थानीं जन्म घेतात व शेवटीं पुनरपि अति संपन्न व गुणशील मनुष्यांच्या कुलांत त्यांचा उद्भव होतो. जे मध्यम पुण्यवान् असतात ते मरणमोहानंतर आकाशवायुयुक्त होत्साते ओषधि व पल्लव यांचें ज्यामध्यें प्राधान्य आहे अशा नंदन-वन, कुबेराचें चैत्ररथ-वन इत्यादि वनांत किन्नर, यक्ष इत्यादिकांच्या शरीरानें जातात. तेथें आपल्या पुण्यकर्माचें रमणीय फल भोगून वायु, वृष्टि इत्यादिकांच्या द्वारा भूमीवर येऊन व्रीहि, यव, इत्यादिरूप होतात. नंतर ज्या कुलांत स्वकर्मानुरूप जन्म घ्यावयाचा असेल त्यांतील पुरुषाच्या शरीरांत अन्नरूपानें प्रवेश करून रेतोरूप होऊन रहातात. पुढें आईबापांच्या ग्राम्य धर्मानें मातेच्या उदरांत जाऊन तेथें सशरीरी होतात. चवथ्या प्रकारच्या सामान्य पुण्यवानाचीही प्रायः अशीच, पण किंचित् न्यून प्रमाणानें सुखरूप गति होते. सारांश मृत पुरुष मरणमूर्च्छेनंतर क्रमानें किंवा अक्रमानें (क्रमाची अपेक्षा न करितां एकदम) आपल्या वासनेप्रमाणें या अवस्थांचा अनुभव घेतात. (आतां मरणापुढें ते कोणत्या क्रमानें आरोप करितात तें विशेषण देऊन देवी दाखविते.) प्रथमतः आम्ही मेलों, असें त्यांस वाटतें. नंतर क्रमानें पुत्रादि अधिकारी पुरुषांनीं बारा

दिवसांपर्यंत पिंडदानादि क्रिया केली असतां आह्मी आतां शरीरयुक्त झालों आहों, असें ते समजतात. नंतर पुत्रादिकांनीं तेराव्या दिवशीं केलेल्या पाथेय श्राद्धानें तृप्त होऊन आतां आह्मी यमपुरास जात आहों, कालपाशांनीं युक्त असलेले यमदूत आह्मांस नेत आहेत, असें त्यांस वाटतें. त्यांत जे उत्तम पुण्यवान् असतात त्यांस जातांना मार्गांत स्वकर्मोपात्त उत्तमोत्तम विमानें, उद्यानें इत्यादि आनंददायी वस्तु प्राप्त होतात; व जे पापी असतात त्यांस अति असह्य थंडीनें युक्त असलेले प्रदेश, कांटे, खळगे, शस्त्रासारख्या तीक्ष्ण पानांनीं युक्त असलेल्या वृक्षांचीं अरण्यें इत्यादि स्वकर्मानुरूप प्राप्त होतात, व त्यांतून पुढें जातांना त्यांस अतिशय दुःख सहन करावें लागतें. जो मध्यम पुण्यवान् असतो त्यास, "हा माझा मार्ग सुखावह आहे; याच्या दोन्ही बाजूंस हिरवें गवत उगवलें आहे; मध्यें शीतल छाया आहे; ठिकठिकाणीं सुंदर जलाशय आहेत" इत्यादि सामान्य सुखदायक वस्तू आढळतात. मी आतां यमपुरास आलों आहें, हा तो सर्व लोकांस ठाऊक असलेला येथील यमराज होय, याच्यापुढें माझ्या कर्मांचा विचार होत आहे, इत्यादि त्यास अनुभव येतो. पण हा आरोपाचा क्रम सर्वांचा एकसारखाच नसतो. कारण प्रत्येकाचें कर्म भिन्न भिन्न असल्यामुळें कर्माप्रमाणें होणारा तो आरोपही भिन्न भिन्न प्रकारचा होतो. प्रत्येकाचें स्वप्न जसें निरनिराळें, तसाच प्रत्येकाचा हा भासुर आरोप–क्रमही निराळा. पण स्वरूपदृष्ट्या पाहिल्यास आत्म्याहून भिन्न कांहीं नाहीं, असें अनुभवास येतें. असो; नंतर–आतां यमानें मला या अमुक दिशेंत अमुक स्थळीं जाऊन आपल्या कर्मांचा फलभोग घेण्याची आज्ञा केली आहे, यास्तव आतां मी सत्वर स्वर्गास किंवा नरकास जातों, असा त्यास भास होतो. पुढें–यमानें कर्माप्रमाणें नेमून दिलेल्या स्वर्गांत किंवा नरकांत मी हें उत्तम सुख अथवा असह्य नरकयातना आजपर्यंत भोगिल्या, पशु, पक्षी इत्यादिकांच्या योनींतही जन्म घेतले; आतां मी मनुष्य-संसारांत पुनः उत्पन्न होतों, असा संकल्प करून ते मृत पुरुष वायु, वृष्टि इत्यादिकांच्या द्वारा भूलोकीं येतात. नंतर स्वकर्माप्रमाणेंच त्यांतील कांहीं शालींचे, कांहीं गव्हांचे, कांहीं जोंधळ्यांचे, कांहीं बाजरीचे, कित्येक मुगांचे, कांहीं चण्यांचे इत्यादि अंकुर होतात. कांहीं कालानें त्या अंकुरांचीच चांगलीं जून झाडें होऊन ते फलरूप बनतात. पण त्या वेळीं त्यांस आम्ही अमुक, या वेळीं अमुक अंकुररूप अथवा अमुक फलरूप झालों आहों, असें भान होत नाहीं.

कारण त्यावेळीं ते जडरूप असतात. त्यांचीं इंद्रियें त्यावेळीं सुप्तावस्थेंत असल्यासारखीं असतात. पण पुढें योग्य अधिकारी पुरुष होऊन ते जेव्हां शास्त्रादिकांचें अवलोकन करितात, तेव्हां त्यांस आम्हींही या शरीरांत येण्यापूर्वी व्रीही-यवरूप होतों, असें भान होतें. असो; येणेप्रमाणें ते बीजरूप होऊन पित्याच्या शरीरांत, वर सांगितल्याप्रमाणें अन्नरूपानें प्रवेश करितात. तेथें पुरुषाच्या वीर्यभावास प्राप्त होऊन ते जड अवस्थेंतच मातेच्या गर्भाशयांत प्रवेश करितात. तेथें त्यांच्या शरीरांस आरंभ होतो. पूर्व कर्माप्रमाणें त्यांचीं तीं शरीरें चांगलीं किंवा वाईट बनतात. कारण सुख, दुख; सौभाग्य, दुर्भाग्य; आरोग्य, रोगिता; सद्वृत्त, दुर्वृत्त इत्यादि सर्व प्राक्तनकर्मावर अवलंबून असतें. असो, पुढें त्यांतील प्रत्येकाचें तें शरीर मोठया कष्टानें मातेच्या संकुचित व अमंगल स्थानांतून बाहेर पडल्यावर तो रमणीय आकाराच्या बालपणाचा अनुभव घेतो. पुढें त्यास चंचल व सुंदर यौवन प्राप्त होतें. त्या अवस्थेंत तो मदनातुर होऊन अविवेकानें अनेक निषिद्ध व्यापार करितो. लीले, तारुण्याचा मद ज्यास विवेकभ्रष्ट करीत नाहीं, असा भाग्यवान् एकादाच. असो; पण ती अवस्था तरी स्थिर रहाते का ? नाहीं. थोड्याच दिवसांनीं विषयसेवनादि अहित आचरणामुळें व कालमानाप्रमाणें जरा त्याची मुखशोभा घालविते. जरेनें शरीर खिळखिळें झालें कीं व्याधींना त्यांत यथेच्छ संचार करण्यास मोकळीक झालींच. व्याधींच्या योगानें जन्मास कंटाळलेला तो जीव शेवटीं शरीरत्याग करितो. पुनः त्यास स्वप्नाप्रमाणें पुत्रादिकांनीं द्वादशाहांत क्रिया केल्यावर शरीर प्राप्त होतें. पुनः तो कर्मानुरूप सुखदुःखादिकांचा अनुभव घेत यमपुरास जातो. तेथें चित्रगुप्ताच्या हिशोबाप्रमाणें कृतकर्मांचा झाडा देतो. यमराजाच्या आज्ञेप्रमाणें पुनः स्वर्गांत किंवा नरकांत जातो. दीर्घकालानें त्यांतून सुटल्यावर पुनः नानाप्रकारच्या हीन योनींत जन्म घेतो व शेवटीं मोठ्या कष्टानें पुनः मनुष्ययोनींत येतो. सारांश, मोक्ष होईतों प्राण्यास अशा या भयंकर चक्रांत पडावें लागतें व एका आत्मज्ञानावांचून त्याची त्यांतून कधींही मुक्ति होत नाहीं. जनन व मरण, पुनः जनन व पुनः मरण, यांचा प्रवाह एकसारखा चालतो.

लीला—देवि, महावाक्यांतील ‘ त्वं ’ या पदाचा अर्थ जो जीव त्यास भ्रांति होण्याचा संभव असल्यामुळें त्याच्या अध्यारोपाचा हा तूं सांगितलेला क्रम ठीक आहे; पण ‘ तत् ’ पदार्थ जो ईश्वर (हिरण्यगर्भ) त्याच्या ठायीं

भ्रांतीचा संभवच नसल्यामुळें तो स्वतःच्या स्वरूपावर जगाचा आरोप कसा करितो तें मला सांग. माझा बोध वाढावा म्हणून मी असें विचारीत आहें.

श्रीदेवी—मुलि, ईश्वर जीवाप्रमाणें भ्रांतीनें जगाचा अध्यारोप करीत नाहीं. तर स्वतः परमार्थघन असतांनाच त्याच्या मायेनें आरोपित रूपानें विवर्त होतो. अज्ञानानें आच्छादित न झालेल्या स्वचैतन्याच्या द्वारा अध्यस्त जगाचें भान होणें (त्याचा अनुभव घेणें) हा भ्रम नव्हे. तर असत्य वस्तु सत्य आहे, असा प्रतिभास होणें हा भ्रम आहे. ईश्वर सर्वदा सर्वज्ञ असल्यामुळें त्यास सर्व वस्तूंचें भान होतें. पण तो त्यामुळें स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं व त्यामुळें भासणारें हें जग सत्य आहे, असा त्यास भ्रमही होत नाहीं. लीले, शैल, वृक्ष, पृथ्वी, आकाश इत्यादि सर्व परमार्थघन आहे. कारण तो ईश्वर सर्वात्मक असल्याकारणानें जेथें जसा विवर्त पावतो, तेथें तो परमाकाशतुल्य शुद्धात्मा तसाच झाला आहे, असें आह्मांस भासतें. तो ईश्वरच स्वप्नाची कल्पना करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें जीवसमष्टिरूप आद्य प्रजापति होऊन—उत्पन्न करावयाच्या वस्तूंविषयीं संकल्प करणें—या रूपानें जसा भूर्लोक, भुवर्लोक, इत्यादि आकारानें विवर्त पावतो. तशाच प्रकारची स्थिति कल्पपर्यंत रहाते. त्याचा सत्यसंकल्पच जगाच्या स्थितीचें कारण आहे. त्यामुळें त्याच्या संकल्पाच्या सत्तेनेंच जगाची सत्ता बनली आहे. त्या आद्य प्रजापतीचा पहिला सांकल्पिक परिस्पंद (विवर्त) हें पदार्थांचें बिंब आहे, व त्याचें हें प्रतिबिंबच अद्यापि स्थित आहे. आतां या पदार्थांमध्यें स्थावर-जंगम भेद कसा होतो, तें सांगत्यें. देहामध्यें जें छिद्रमय स्थान आहे त्यांत वायु प्रवेश करितो व शरीराकडून हालचाल करवितो. त्यामुळें हा प्राणी जीवंत आहे, असें व्यवहारचतुर म्हणतात. सृष्टीच्या आरंभीं परमात्म्यानें जंगम प्राण्यांविषयीं ही अशी स्थिति नियत केली आहे. त्यामुळें हे वृक्षादिक प्राणी चेतन असूनही स्पंदरहित (निश्चेष्ट) असतात. आतां चेतन व अचेतन अशी कल्पना करण्याचें कारण सांगतें. हा चिदाकाश ईश्वरच अंतःकरणरूप उपाधीमध्यें प्रतिबिंबित झाल्याकारणानें जणुं काय अंशरूपानें व्यक्त झाला आहे असें वाटतें. तोच त्याचा औपाधिक जीवभाव होय. (म्हणजे ईश्वर अंतःकरणांत जीवरूपानें व्यक्त होतो.) अशा रीतीनें तो ज्यांत व्यक्त होतो त्या पदार्थास चेतन म्हणतात, व अंतःकरणाच्या अभावीं तो ज्यांत व्यक्त होत नाहीं त्यास अचेतन समजतात. (तो परमात्मा बुद्धीच्या द्वारा स्थूल शरीरांत प्रवेश करून नेत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा बाह्य व्यवहार करण्यास समर्थ

होतो, असें आतां देवी सांगते.) बुद्धीमध्यें प्रतिबिंबरूपानें प्रविष्ट झालेलें चैतन्य नरशरीरादिरूप दुसऱ्या नगरांत प्रवेश करून चिदाभासयुक्त बुद्धीस नेत्रादि इंद्रियगोलांकडे नेतें, व त्यांतून बाहेर पडून बुद्धिवृत्तीस विषयांपर्यंत पसरावयास लावितें व अंतःकरणापासून, इंद्रियांच्या द्वारा, विषयापर्यंत पसरलेल्या बुद्धिवृत्तीच्या योगानें बाह्य विषयांचा अनुभव घेतें. आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, नेत्रादि इंद्रियें साक्षात् चैतन्याचे ठायीं आरोपित असल्यामुळें स्वतः चैतन्यमय असतात व तींच जीवरूपानें शरीरांत बसून व्यवहार करितात. असें झटल्यानेंही बाह्यव्यवहाराची व्यवस्था लागत असल्यामुळें निराळ्या जीवाची कल्पना करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. पण तें बरोबर नाहीं. कारण इंद्रियें स्वतःच जीवभूत नसतात. केवल चैतन्याचे ठायीं अध्यारोप झाल्यानेंच जीवभाव येत नसतो. कारण तसें जर असतें तर सर्वच जग चैतन्याचे ठायीं आरोपित असल्यामुळें सर्वच सचेतन (जीव) झाले असते. घट, वस्त्र, इत्यादि अचेतन कांहींच नसतें. यास्तव ईश्वराचे ठायीं जीवभाव आणणारी बुद्धि आहे, पण बुद्धिनेंच जीवाची उपाधि व्हावें, असा नियम असण्याचें कारण काय, ह्मणून ह्मणशील तर आकाशानें शून्यशक्तियुक्त असावें; वायूनें स्पंदशक्तियुक्त असावें; पृथ्वीनें सर्वांस धारण करण्याच्या सामर्थ्यानें संपन्न असावें इत्यादि सर्ववस्तुशक्ति-व्यवस्थापक (सर्व वस्तूच्या शक्तीची व्यवस्था करणारा) चित्संकल्पच त्याचें कारण आहे, असें मी सांगेन. कारण त्याच्या संकल्पाप्रमाणें सर्व होत असतें. तात्पर्य अशा रीतीनें तो परमात्मा सर्व-शरीररूप होऊन जंगमाची जंगमरूपानें व स्थावराची स्थावररूपानें भावना करीत तत्काल त्या त्या रूपानें विवृत्त होतो, व तेंच त्याचें सांकल्पिक रूप तसेंच सदा रहातें. पण वस्तुतः जड व चेतन हे भिन्न पदार्थ नाहींत. कारण त्यांचा तो भेद, बुद्धि या उपाधीमुळें होत असतो. त्यांचीं वृक्ष, पाषाण इत्यादि नांवेंही बुद्धिकल्पित आहेत. तो सर्व प्रत्यक्-संवित्चा विलास आहे. त्याचप्रमाणें कृमि, कीट, पतंग इत्यादिकांच्या आंत असलेली जी संवित् तीच बुद्धि, शब्द, त्याचा अर्थ इत्यादि सर्व होते. कारण उत्तरसमुद्राच्या तीरीं असलेल्या प्राण्यांस दक्षिण समुद्राच्या तीरावरील स्थावर-जंगम पदार्थ, त्यांच्याविषयींची संवत् उत्पन्न न झाल्या कारणानें, तेथून दिसत नाहींत. पण त्यांनीं आपल्या चित्तांत त्यांची कल्पना केल्यास त्यांस तेथूनच त्यांचा अनुभव येतो. पण दक्षिणतीरस्थ लोकांस उत्तरतीरस्थांचा त्याच वेळीं अनुभव येत नाहीं. कारण त्यांचें चित्त

दुसऱ्या व्यवहारांत गुंतलेलें असतें. तात्पर्य, सर्व स्थावरजंगम पदार्थ ज्याच्या त्याच्या प्रत्यक् साक्षी अनुभवांत सांठविलेले आहेत. एकाच्या बुद्धीनें कल्पिलेलें दुसऱ्यास कळत नाहीं. एवढ्यासाठींच पुष्कळांनीं मिळून एकादें कार्य करावयाचें असल्यास पूर्वीं संकेत करून परस्परांस परस्परांचा अभिप्राय कळवावा लागतो. त्यावांचून सर्वांची एकसारखी क्रिया होत नाहीं. सारांश सच्चिदानंदरूप ब्रह्माचे ठायीं असत्त्व, जाड्य, वायु, आकाश, इत्यादिकांची कल्पना होणेंही अयोग्य आहे. तस्मात् हें सर्व भान चित्ताच्या अधीन आहे, असें तूं समज. प्रलयकालीं मायेमध्यें लीन झालेलें सर्वात्मक व सर्वगत समष्टि चित्त सृष्टीच्या आरंभीं सर्व प्रत्यक्-भूत चिदाकाशाच्या आधारानें जसें जसें विकासित होतें, तसेंच तें कल्पाच्या अंतापर्यंत रहातें. प्रथम सर्वांत तें जसें झालें असेल तसेंच तें महाप्रलयापर्यंत पुनः पुनः होत रहातें. स्थावर व जंगम या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांमध्यें चित्त असतें. पण स्थावरांत चेष्टा करविणारा प्राणवायु नसतो, त्यामुळें त्यांचा भेद झाला आहे. असो; लीले, हें सर्व सत्य असल्यासारखें दिसणारें विश्व स्वप्नतुल्य असत्य कसें आहे, तें मीं तुला सांगितलें. हा पहा राजा विदूरथ मरून पुष्पांच्या राशींत असलेल्या पद्माच्या शवांत शिरण्याकरितां जात आहे, असें वाटतें.

लीला—हे देवेशि, हा शवमंडपास कोणत्या मार्गानें जातो तें आपण याच्या मागोमाग जाऊन पाहूं या, चल.

श्री देवी—पद्मशरीरच मी आहें, अशी वासना धरून व तिच्या अनुरोधानें, हा मी कोठें दूर असलेल्या परलोकास जात आहें असें समजून तो स्वकल्पित मार्गानें जाईल. आह्मांस त्याच्याच मार्गानें गेलें पाहिजे असें नाहीं. पण तुझ्या इच्छेप्रमाणें मला केलें पाहिजे. कारण परस्पर मनोभंग केल्यावर स्नेह टिकत नाहीं. यास्तव तूं ह्मणशील तिकडून मी येण्यास तयार आहें.

श्री वसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें संभाषण करून लीला संदेहरहित ज्ञानयुक्त झाली. इतक्यांत विदूरथाचें चित्त प्राज्ञात्म्यामध्यें लीन झाल्याकारणानें तोही देहरूपानें जड होऊन पडला. (५५)

सर्ग ५६ वा.

(या सर्गामध्यें राजाचें वासनामय यमपुरास गमन व त्या दोघा सुंदर स्त्रियांचें त्याच्या मागोमाग आपल्या पूर्व नगरास आगमन यांचें वर्णन केलें आहे.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, प्राणवायु असेपर्यंत या शरीरास सर्व शोभा असते. तो एकदां गेला ह्मणजे तें अति पापी, अति भ्रष्ट, अति अमंगळ व अति कुरूप बनतें. राजा, विदूरथाच्या शरीराचीही तीच अवस्था झाली. त्याचे डोळे पांढरे झाले. मुख निस्तेज झालें. महामरणमूर्च्छारूपी अंधकूपामध्यें पडल्याप्रमाणें त्याचें चित्त विवेकशून्य झालें. त्यामुळें चित्रांतील देहाप्रमाणें त्याचा देह निश्चेष्ट झाला. असो; उगीच फार बोलून काय करावयाचें आहे ? एकादा वृक्ष मोडून पडत आहे, असें कळतांच त्यावरील पक्षी जसे आकाशांत उडून जातात त्याप्रमाणें त्याच्या शरीरांतील प्राणवायु शरीराच्या अल्प प्रदेशांतून निघून गेला. तेव्हां घ्राणेंद्रियास वायूंतील सुवास जसा दिसतो (प्रतीत होतो) त्याप्रमाणें त्या दिव्यदृष्टि दोघी स्त्रियांस त्याचा जीव अंतरिक्षांत दिसला. पुढें वासनेप्रमाणें जाणारी ती जीवसंवित् तेथें आतिवाहिक प्राणानें युक्त होत्साती आकाशांत दूर जाऊं लागली. तेव्हां वायूमध्यें असलेल्या गंधकलेच्या मागोमाग जशा दोघी भ्रमरी जातात त्याप्रमाणें त्या दोघीजणी त्या जीवसंवित्च्या मागोमाग चालल्या. पुढें थोड्याच वेळानें मरणमूर्च्छा शांत झाली असतां ती संवित् स्वप्नाप्रमाणें जागृत झाली. तिनें यमदूत पाहिले. ते आपल्या वासनामय शरीरास नेत आहेत, असें तिला वाटलें. आपल्या आप्तांनीं दिलेल्या पिंडादिकांच्या योगानें आपलें स्थूल शरीर उत्पन्न झालें, असें तिला भासलें. एक वर्षभर चालल्यावर प्राप्त होणारें अर्थात् अतिदूर असलेलें व प्राण्यांच्या कर्मफलास व्यक्त करणारें यमाचें नगर त्यास दिसलें. तो तेथें पोंचला. दूतांनीं त्यास यमसभेंत उभें केलें. तेव्हां यमराज म्हणाला, याचीं पापकर्में मुळींच नाहींत. तो सदा पुण्यवानांचीं कर्मेंच करीत होता. हा भगवती सरस्वती देवीच्या वरानें वाढला आहे. याचा प्राक्तन शव झालेला देह कुसुमाकाशांत आहे. त्यांत याला प्रवेश करूं दे. (लीला व सरस्वती यमपुरांत सूक्ष्म रूपानें गेल्या व त्यांनीं हा सर्व सभेंतील न्यायाचा प्रकार प्रत्यक्ष पाहिला अशी कल्पना करावी; किंवा राजाची वाट पहात त्या यम-

पुरीच्या बाहेर होत्या असें समजावें.) यमाचें हें आज्ञावचन ऐकतांच दूतांनीं त्यास गोफणीनें फेंकलेल्या पाषाणाप्रमाणें आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्याची ती जीवकला, लीला व देवी अशीं तीं तिघेजणें आकाशांतून जाऊं लागलीं. जीवकलेस त्या दोघी रूपयुक्त स्त्रिया दिसल्या नाहींत. पण त्या तिला पहात होत्या. जीवकलेच्या मागोमाग त्या चालल्या. भुव र् इत्यादि लोकांतरांचें उल्लंघन करून जीवकला त्या ब्रह्मांडांतून बाहेर पडली व दुसऱ्या एका ब्रम्हांडांत शिरून त्यांतील भूलोकीं येऊन पोंचली. त्या दोघी तिच्या मागोमाग होत्याच. शेवटीं जीवकला पद्मराजाच्या राजधानींत आली व लीलेच्या अंतःपुरमंडपांत एका क्षणांत शिरली.

श्रीराम–भगवन्, विदूरथाच्या लीलेस (म्हणजे तिच्या जीवास) पूर्वीं तिच्या कन्येनें मार्ग दाखविला. पण विदूरथाच्या जीवास येथें मार्ग दाखविणारें कोणी नव्हतें. तेव्हां त्याला परत येण्याचा मार्ग कसा समजला?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पूर्वशरीरवासना क्षीण झालेली नसतांनाच बलाढ्य प्रारब्धामुळें त्यास जन्मांतराची भावना झाली व भोगाच्या योगानें त्या प्रारब्धाचा क्षय झाल्या कारणानें ती पूर्व वासना पुनः उद्भवली. त्यामुळें त्याला पूर्वशरीरांत येण्याचा मार्ग सांगणारा कोणी लागला नाहीं. त्याला तो पूर्व गमनागमनाच्या अभ्यासामुळें ठाऊक होता. अर्थात् पद्मशरीरच मी आहें, अशा तऱ्हेच्या अहंभावरूप जीवाच्या हृदयांत त्या शरीराकडे येण्याचा मार्ग आपोआप स्फुरण पावला. जीवाच्या सूक्ष्म अंतःकरणोपाधींत व्यक्त झालेल्या वासनारूपानें स्थित असलेलें जगच त्यास प्रत्यक्ष दिसत असतें. ज्याप्रमाणें वटबीजास भूमि, जल, इत्यादि अंकुराच्या सामग्रीची प्राप्ति झाली असतां, आपोआप अंकुररूपानें उत्पन्न होणाऱ्या वटतरूचा अनुभव जीवास आंतल्याआंत येतो, त्याप्रमाणें स्वभावभूत चित्-अणु त्रैलोक्यसमूहाचा अनुभव अंतःकरणांतच घेतो. (ज्ञान किंवा अज्ञान यांच्या द्वारा सर्व जग साक्षिभास्य आहे. म्हणजे साक्षि चेतनात्म्यास जगाचा जो भाग ज्ञात असतो त्यास तें ज्ञात या रूपानें प्रकाशित करितें, व जो अज्ञात असतो त्यास अज्ञात या रूपानें तें व्यक्त करितें, असा याचा भावार्थ.) पुरुष जरी दूर कोठें असला तरी भूमीमध्यें स्वतः पुरून ठेविलेलें आपलें धन तो मनानें सदा पहात असतो, अथवा एकादा विषयी पुरुष आपल्या दूर असलेल्या कामिनीचें चिंतन करीत असतांना तन्मय

झालेल्या त्याला तिचें साक्षात् दर्शन झाल्याचेंही भान होतें, त्याप्रमाणेंच जीवानें शेंकडों जन्म घेऊन नानाप्रकारचे भ्रम जरी अनुभविले, तरी त्यास आपल्या वासनेंत असलेलें अभीष्ट दिसतें.

श्रीराम—भगवन्, आप्तांनीं पिंडप्रदानादि क्रिया केल्यामुळें, विदूरथाच्या जीवास, आपलें शरीर बनलें आहे असें दिसलें, असें आपण मला आतां सांगितलेंत. पण सर्वांचेच आप्त सर्वांस उद्देशून पिंडादि देत असतात, असें आढळत नाहीं, व ज्याला पिंड दिलेले नसतात त्याला त्यांच्याविषयीं वासना होणेंही शक्य नसतें. तेव्हां त्याचें शरीर कसें उद्भवतें ?

श्रीवसिष्ठ—आप्त पिंड देवोत, कीं न देवोत. मृताच्या अंतःकरणांत असलेली वासनाच शरीरास उत्पन्न करिते. पिंडदान करावें, इत्यादि शास्त्रीय विधि मृताच्या आप्ताचें कृत्य सांगत असतात. पिंडदानादि कृत्यांचें फल वस्तुतः दान करणाऱ्या आप्तासच मिळत असतें. पण मृताच्या वासनेच्या फलाशीं विधीची एकवाक्यता होत असल्यामुळें क्रियेचें फल कर्त्यास व मृतासही मिळतें, असें शास्त्रमत आहे. चित्तच संसार आहे, यास्तव चित्ताचें शोधन करा, प्राणी चित्ताप्रमाणें होत असतो, इत्यादि श्रुतिवचनें व विद्वानांचा अनुभव हेंच गुह्य सांगत आहे. तस्मात् सर्व चित्तमय आहे, चित्तरूप आहे व चित्ताधीन आहे, हा नियम जिवंत अथवा मृत जीवामध्यें अबाधित रहातो. मी शरीर आहें, अशा भावनेनें युक्त असलेल्या ज्याला आप्तांनीं पिंड दिलेले नाहींत, असेही मृत जीव शरीरसंपन्न होतात; व मी सशरीर नाहीं, तर मी असंग आत्मा आहें, असें ज्याचें दृढ मत झालेलें असतें त्याच्या आप्तानें मरणोत्तर कितीही जरी पिंड दिले तरी त्यामुळें त्यास सशरीरी व्हावें लागत नाहीं. पण शास्त्रमताप्रमाणें चालण्यांत इतका लाभ आहे. मृताच्या पुत्रादि-अधिकारी आप्तानें शास्त्राज्ञेप्रमाणें पिंडादि-दान दिलें असतां मृतास त्याविषयींची वासना अवश्य उत्पन्न होते व ज्यास उद्देशून तें दिलेलें नसतें त्यासही शरीराविषयींची वासना अवश्य होतेच; पण ती अमुक वेळींच होते, असा नियम नाहीं. तर ती जेव्हां होईल तेव्हां होईल. सारांश पुत्रादिकांनीं दिलेलें पिंडदान हें वासनेस जागृत करणारें आहे. कारणावांचून कांहीं होत नसतें. प्रत्येक भावनेस कारण अवश्य लागतेंच. वासनेप्रमाणें पदार्थ सत्य किंवा असत्य होतो. मी गरुड आहें, अशी गरुडोपासना करणाराला सर्पाचें विष बाधत नाहीं; तर उलट तें त्याला अमृत-

तुल्य मानवतें. कांटा लागला असतांही मला सर्पदंश झाला अशी दृढ भावना झाल्यास प्राण्याला मरणही येतें! सारांश सर्व वासनेच्या व वासनारूप भावनेच्या अधीन आहे व कारणावांचून कोणतीही भावना कोणाला होत नाहीं, हें तूं लक्षांत ठेव. पण भावना सत्य नव्हे. तेव्हां तिच्या योगानें होणारें व्यावहारिक (सत्य किंवा असत्य) कार्य तरी सत्य कसें असणार? तस्मात् भावनेचें अधिष्ठान जें शुद्ध ब्रह्म तेंच सत्य आहे, असा तूं निश्चय कर. आतां कारणावांचून कार्य होतें, असें म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे, म्हणून तूं विचारशील. पण सृष्टीच्या आरंभापासून महाप्रलयापर्यंत तसें झाल्याचा कोणालाही कधीं अनुभव येत नाहीं व तसें होणें शक्यही नाहीं. कारण एका नित्य ब्रम्हसत्तेवांचून इतर सर्व कार्यसत्ता कारणसत्तेच्या अधीन असल्याचाच अनुभव येत असतो. तस्मात् शुद्ध चिन्मात्रच भ्रांतीनें वासनादि जगद्रूपानें भासतें, हा आमचा सिद्धांत अबाधित ठरला.

श्रीराम—गुरुराज, माझ्या हातून कांहींएक धर्म घडला नाहीं, अशी ज्या प्रेताची वासना असते त्याच्या आप्तांनीं त्यास उद्देशून पुष्कळ धर्म केला असतां त्याचा कांहीं उपयोग होतो कीं नाहीं? प्रेताच्या वासनेच्या विरुद्ध असलेला तो धर्म निष्फळ होतो कीं आप्ताच्या वासना-प्राबल्यामुळें सफल होतो? त्यांतील सुहृद्वासना सत्य आहे. कारण त्यानें मृतास उद्देशून खरोखरीच धर्म केला आहे व प्रेताची वासना असत्य आहे. कारण तिचा विषय सत्य नाहीं. तेव्हां त्यांतील सफल वासना कोणती व निष्फळ कोणती, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—शास्त्रोक्त देश, काल, क्रिया, द्रव्य इत्यादिकांच्या संपत्तीनें यथाविधि अनुष्ठान केल्या कारणानें उद्भवणारी शास्त्रानुसारिणी सुहृद्वासना, शास्त्रप्रामाण्यामुळेंच प्रबल आहे. यास्तव ती ज्याच्याविषयीं उत्पन्न होते तें तसेंच होतें. प्रेताची वासना केवल लौकिक असल्यामुळें ती दुर्बल असते. तस्मात् शास्त्रच वासनेस प्रबल करणारें आहे. विषयांचें सत्यत्व किंवा असत्यत्व कांहीं करूं शकत नाहीं. धर्म-दानादिकांचें विधान करणारें शास्त्र लौकिक-प्रमाणांहून प्रबल आहे. त्यामुळें पुत्रादिकांनीं धर्मदानादि यथाशास्त्र केल्यास नास्तिक मृताच्याही अंतःकरणांत तत्काल ‘ मी असा असा धर्मवान् आहें ’ अशी वासना उद्भवते, अशी कल्पना करावी लागते. आतां मृत जीवही आस्तिक व धार्मिक असला आणि त्याच्या आस्तिक, धार्मिक व उदार पुत्रानें त्याचें उत्तरकार्यही श्रद्धाभक्ति-पुरःसर केलें, तर त्यांचा परस्पर उपयोग होऊन

कर्म अति वीर्यवान् बनतें व त्याचें फळही तसेंच मिळतें. राघवा, एवढ्यासाठींच मी पूर्वी पुरुषाच्या प्रयत्नाचें प्राबल्य सिद्ध करून सर्वदा शुभकार्याचाच अभ्यास करावा, असें तुला सांगितलें.

श्रीराम--पण, सद्गुरो, देश-कालादि सहकारि कारणांच्या साह्यानें धर्मादिकांची वासना उदय पावते असें मानल्यास, महाप्रलय, सर्गाचा प्रारंभ, इत्यादि समयीं देशकालादि कांहींएक नसल्यामुळें वासनेचा उद्भव होणें शक्य नाहीं. तेव्हां वासनामय कार्य--जग तरी कसें उत्पन्न होणार ? कारण, कारण असलें तरच वासनादि हें सर्व उत्पन्न होणार !

श्रीवसिष्ठ--दाशरथे, तूं अगदीं बरोबर बोलत आहेस. महाप्रलय व आरंभ या वेळीं सत्य आत्म्यामध्यें देश-काल इत्यादि कोठून असणार, व तीं सहकारी कारणें जर नाहींत तर कारणाभावीं दृश्याविषयींची बुद्धि कशी उत्पन्न होणार ? तस्मात् परमार्थतः दृश्यबुद्धि मिथ्या आहे. ती कधीं उत्पन्न झालेली नाहीं व तिचें खरोखरी स्फुरणही होत नाहीं; आणि याप्रमाणें दृश्याचाच असंभव असल्यामुळें हें जें कांहीं दिसत आहे तें आत्मरूप चैतन्यमय ब्रह्मच आहे, व तेंच हें अशा रीतीनें पसरलें आहे. सहस्रावधि उपनिषद्वचनें हाच परम सिद्धांत सांगत आहेत. वेद व शास्त्रें याच परम रहस्याचा बोध करण्याकरितां प्रवृत्त झालीं आहेत, व मीही तुला हेंच महत् तत्त्व पुढें शेंकडों युक्ति योजून सांगणार आहें. असो, आतां अगोदर चाललेली कथा ऐक. वर वर्णन केल्याप्रमाणें पद्मनगरास प्राप्त झालेल्या त्या दोघीजणींस पद्माचें सुंदर मंदिर दिसलें. त्याच्या आंतील भाग फार रमणीय होता. मंदार, कुंद, जाई, इत्यादि पुष्पांच्या नानाप्रकारच्या माळा त्यांत सर्वत्र लोंबत होत्या. सर्व राजधानींतील व विशेषतः त्या मंदिरांतील निद्राग्रस्त लोकांचे सर्व व्यापार प्रायः बंद झाले होते. त्यामुळें सर्वत्र शांतता पसरली होती. पुष्पांच्या ढिगांत शव जसेंच्या तसेंच होतें. शवाच्या शिरोभागीं जलपूर्ण घट ठेविला होता. त्या राजमंदिराचीं सर्व कपाटें बंद केलेलीं होतीं फार काय पण खिडक्यांचीं झडपें लावून त्यांसही कड्या घातल्या होत्या. ती पहाटेची वेळ होती. त्यामुळें रात्रभर जळलेले दिवे त्यावेळीं मंद होऊं लागल्यामुळें मंदिरांतील वस्तु चांगल्याशा दिसत नव्हत्या. स्वच्छ व शुभ्र भिंतींवरही काळोखी आली होती. त्यांतील भिन्न भिन्न स्थळीं गाढ झोंप घेणाऱ्या लोकांचे श्वासोच्छ्वास सारख्या प्रमाणानें चालले होते. सारांश तें गृह चंद्रतुल्य आल्हादकारक सौंदर्यानें इंद्राच्या राजधानीस तुच्छ करून सोडणारें, व ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तिस्थानाप्रमाणें म्हणजे नारायणाच्या नाभिकमलाप्रमाणें सुशोभित होतें(५६)

सर्ग ५७.

(दुसऱ्या लीलेचें दर्शन, लीलेच्या देहाचें मिथ्यात्व व योग्याच्या शरीराच्या आतिवाहिकतेचा उदय, यांचें येथें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ--राघवा, पूर्वोक्त सुंदर गृहांत सूक्ष्म छिद्रांतून प्रवेश करितांच त्यास त्यांच्याही पूर्वी स्वशरीरानें आलेली दुसरी लीला दिसली. ती पद्म-शवाच्या जवळच बसली होती. तिचा वेष, आचार, देह, वासना, आकार, रूप, सौंदर्य, वस्त्रें, भूषणें इत्यादि सर्व अगदीं पूर्वी प्रमाणेंच होतें. विदूरथाच्या गृहामध्यें पाहिलेल्या लीलेहून हिच्यामध्यें जें कांहीं अधिक होतें तें हेंच कीं, ती या समयीं पद्माच्या मंदिरांत होती. आपल्या हातांत चामर घेऊन ती साध्वी आपल्या पतीस हळु हळु वारा घालीत होती. उदय पावणारा रजनि-नाथ अंतरिक्षास जसा भूषित करितो, त्याप्रमाणें ती त्या मंदिरास भूषित करीत होती. मौन धारण केलेल्या तिनें आपलें मुख डाव्या तळहातावर टेकिलें होतें व त्यामुळें तिचें मस्तक बरेंच नम्र झालें होतें. भूषणांच्या किरणांनीं तिला, प्रफुल्लित वेलींनीं युक्त असलेल्या वनस्थलीची शोभा आली होती. आपल्या नेत्रकटाक्षांनीं ती जणुं काय दिशे दिशेंत मालतीपुष्पांचाच वर्षाव करीत आहे, असा पहाणारास भास होत होता. आपल्या लावण्यानें ती सुंदरी आका-शांत क्षीण झालेल्या चंद्रास पुनः वृद्धिंगत करीत होती. त्या नगरपालरूपी त्रिष्णूस ती जणुं काय लक्ष्मीच येऊन मिळाली आहे असें वाटे. असो; सारांश येणेप्रमाणें आपल्या पतीच्या मुखाकडे दृष्टि लावून तदेकचित झालेल्या त्या रमणीला त्या दोघींनीं पाहिलें. पण तिनें त्यांना पाहिलें नाहीं. कारण त्या जशा पुण्यप्रभावामुळें सत्य-संकल्प झाल्या होत्या, तशी ती झाली नव्हती.

श्रीराम--गुरुराज, लीला पूर्वी तेथें आपलें शरीर ठेवून ध्यानानें ज्ञप्तीबरोबर गेली, असें आपण सांगितलेंत. तेव्हां तिनें मंदिरांत येतांच आपलें शरीर शोधावयास पाहिजे होतें. पण तें न करितां ती विदूरथाच्या लीलेसच अगोदर पाहूं लागली, याचें कारण काय ? तिचा तो देह कोठें गेला, त्याचें काय झालें, ?' तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ--(आतिवाहिकता-बुद्धीचा उदय झाल्या कारणानें व तत्त्वबोधानें तिच्या शरीराचा बाध झाला होता. त्यामुळेंच तिला स्वदेह दिसला, असें येथें

सांगितलें नाहीं. आतां ज्या अज्ञांच्या दृष्टीनें त्याचा बाध झाला नव्हता त्यांच्या दृष्टीनें त्याचें काय झालें तें पुढच्या सर्गांत समजेल, अशा अभिप्रायानें वसिष्ठ उत्तर देतात–) रामा, लीलेचें शरीर होतें कोठें? त्याला अस्तित्व कोठून असणार? मृगजळाप्रमाणें ती केवळ भ्रांतिच होय. हें सर्व जग आत्माच आहे. त्यांत असत्य देहादिकांचा उद्भव कोठून होणार? ब्रह्मच आनंदरूप आत्मा असून जें दिसतें तें सर्व चित् आहे. लीला ज्या क्रमानें बोधमय झाली, त्याच क्रमानें व त्याच बोधाच्या योगानें तिचें शरीर बर्फाप्रमाणें वितळून परब्रह्मामध्यें मिळून गेलें. (म्हणजे शरीरविषयक ज्ञान ज्ञानमय ब्रह्मामध्यें मिळून जाऊन असत् शरीर मिथ्या ठरलें.) मी अति सूक्ष्म समष्टि-मनोमात्र आहें, अशा बुद्धीनें व तत्त्वदृष्टीनें तिनें जें दृश्य आतां पाहिलें, त्यालाच पूर्वीं भ्रांतीनें ही भूमि, तें झाड इत्यादि नांवें दिलीं. अर्थात् ज्ञानानें केवळ देहाचाच नव्हे तर भूम्यादि इतर स्थूल पदार्थांचाही बाध झाला. यास्तव वस्तुतः आधिभौतिक म्हणून कांहीं नाहींच. त्यामुळें बाधित शरीराचा शोध लीलेनें केला नाहीं, तें योग्यच झालें. भ्रांतिकटाला जसे भ्रमानें नानाप्रकारचे भ्रामक आकार दिसतात तसे भ्रांतिरहिताला ते दिसतील का? कधींही नाहीं. तस्मात् अज्ञांच्या मनाच्या समष्टीनें या स्थूल प्रपंचाची कल्पना केली आहे व ती निर्बीज असल्यामुळें मिथ्या आहे.

श्रीराम—गुरुराज, योगाच्या देहास आधिभौतिकता नसते म्हणजे योग्याचा देह स्थूल नसतो, असें जर म्हटलें तर त्याच्या जीवंतपणीं व तो मृत होऊन पडला असतां त्याचा देह जो लोकांस दिसतो तो कसा? कारण आतिवाहिक (सूक्ष्म) देह लोकांस दिसणें शक्य नाहीं, व तो मरून स्वस्वरूपीं मिळाल्यावरही त्याचें सूक्ष्म शरीर अवशिष्ट रहात नसल्यामुळें तें दिसण्याचा संभव नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, योग्यांस दोन प्रकारचें मरण येतें. एक–प्रारब्ध भोगांकरितां त्यानें आपल्या इच्छेनें नाना देहांची कल्पना केली असतां व दुसरें–सर्व प्रारब्धांचा क्षय झाला असतां विदेह कैवल्य प्राप्त होतें तेव्हां. पण त्यांतील पहिल्या प्रकारच्या मरणांत पूर्व देहांतील कांहीं रहात नाहीं. कारण स्वप्नांतील आतिवाहिक देहामध्यें, एक मृगादि भाव सोडून दुसऱ्या मनुष्यादि भावाची कल्पना केली असतां त्यांत जसा पूर्व मृगादि शरीराचा अल्प भागही येत नाहीं, व ती दुसरी मनुष्यादि कल्पनाही अनित्य असते, त्याप्रमाणेंच योग्यानें प्रारब्ध भोगांकरितां एक शरीर सोडून दुसरें घेतलें असतां पूर्व शरीराचा थोडासाही

भाग त्या दुसऱ्या शरीरांत येत नाहीं, व तीं सर्व शरीरें अनित्य असतात. दुसऱ्या प्रकारच्या मरणांतही स्थूल शरीराची अनुवृत्ति होत नाहीं. यास्तव व योग्याचा देह जरी दिसत असला तरी तो शरद्दतूंतील मेघाप्रमाणें अगदीं थोडा वेळ दिसतो; शिवाय योग्यांचा देह अवश्य दुसऱ्यांस दिसतोच असा कांहीं नियम नाहीं. कारण कांहीं योग्यांची इच्छा तो तात्काल क्षीण व्हावा अशी असल्यास त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें घडतें. तात्पर्य योग्यांचा देह योग्यांस दिसणेंही जर फारसें शक्य नाहीं, तर सामान्य स्थूल-दृष्टीच्या लोकांस तो दिसेल ही आशा करणें व्यर्थ आहे. आतां जीवंतसमयीं कांहीं योग्यांचीं शरीरें लोकांस दिसतात हें खरें; पण "हे लोक अशा प्रकारच्या मला पाहूं देत" अशा योग्याच्या सत्य-संकल्पामुळेंच तीं दिसत असतात. तीं आधिभौतिक असतात ह्मणून दिसतात, असें तूं समजूं नकोस. किंवा तुझ्या प्रश्नाचें समाधान दुसऱ्या रीतीनेंही करितां येण्यासारखें आहे, तें असें--योग्यांस त्यांच्या दृष्टीनें आपला देह आतिवाहिक आहे, असाच अनुभव येत असतो. पण त्यांच्या स्थूल शरीराच्या संबंधानें ज्यांना ज्यांना आपल्या कर्माचा उपभोग घ्यावयाचा असतो, त्या त्या अज्ञांच्या दृष्टीनें तें स्थूल आहे, तें मेलें आहे, तें आतां व्याधिग्रस्त आहे इत्यादि कल्पना संभवते. (त्यामुळेंच पूर्वी विदेहमुक्त झालेल्या शुकाचें दर्शन परिक्षित् राजाच्या सभेंतील लोकांस, त्यांच्या वासनारूप झालें व त्यानें त्यांस भागवताचा उपदेश केला.) योगी पुरुषांस जेव्हां आत्मसाक्षात्कार होतो, तेव्हांच त्यांचे देहादिक बाधित होऊन जातात. त्यामुळें जीवंतपणींही त्यांच्या दृष्टीनें देहादि सत्यरूपानें असत नाहींत. तर ते भ्रांतिमात्र आहेत, असा त्यांचा निश्चय झालेला असतो. ते म्हणतात कीं, देह कोण? सत्ता कोणाची? व नाश कोणाचा आणि कसा होणार? परमार्थतः पूर्वी जें होतें तेंच आतां (ज्ञानकालीं) ही आहे. अज्ञान मात्र गेलें आहे.

श्रीराम—प्रभो, योग्यांचा आधिभौतिक देहच आतिवाहिकतेस प्राप्त होतो, कीं, ज्ञानानंतर दुसराच आतिवाहिक देह उत्पन्न होतो? स्थूल देहच ज्ञानानंतर सूक्ष्म होतो, असें म्हटल्यास मिथ्या ठरलेल्या स्थूल देहाचा सूक्ष्मदेहरूपानें परिणाम होणें शक्य नाहीं. बरें दुसरा नवीनच आतिवाहिक देह उद्भवतो ह्मणून ह्मटल्यास ज्ञानानें मुक्ति मिळते, या श्रुतिवचनाचा बाध होतो. तेव्हां या अडचणींतून कसें पार पडावयाचें, तें सांगा.

श्रीवसिष्ठ--उत्तम पुरुषा रामचंद्रा, मी तुला याचें समाधान पुष्कळदां सांगितलें असतांना अजून तुझ्या मनाचा संशय कसा जात नाहीं? अरे बाबा,

आत्मज्ञानानें स्थूल देह मिथ्या आहे, असें समजल्यावर पूर्वींच सिद्ध असलेला सूक्ष्म देह अवशिष्ट रहातो. कारण सूक्ष्म शरीर हीच ज्याची उपाधि आहे, अशा ब्रह्माच्या ठायीं स्थूल शरीराचा अध्यारोप होत असल्यामुळें, स्थूलाचा ज्ञानान बाध झाल्यावर, सूक्ष्म रहाणें हें साहजिक आहे. अर्थात् आतिवाहिकता खरी आहे, व आधिभौतिकता कल्पित आहे. वासनावशात् सूक्ष्मच स्थूल भासतें व जेव्हां ती वासना क्षीण होते तेव्हां पूर्वींचें सूक्ष्म रहातें. स्वप्नांत "मीं कठिण दगडावर पडलों आहें" असें मऊ गादीवर निजलेल्या पुरुषास वाटतें पण स्वप्न सोडून जाग्रतींत आलें कीं, पूर्वींच्या मऊ गादीचाच अनुभव येतो. आतां तूं ह्मणशील कीं, "योगी पुरुषांच्या स्थूल शरीराचा परिणाम होत नाहीं, असें जर मानिलें तर त्याचा जड देह अगदीं हलका होऊन आकाशादिकांतून कसा जातो?" तर त्याचें कारण सांगतों. स्वप्नामध्यें स्वाप्नभावानें पक्षी होऊन आपण जसे आकाशांत उडून जातों, त्याप्रमाणें आत्मज्ञानानें हा स्थूलरूपानें भासणारा देह आकाश-गमनादि करण्यास समर्थ होतो. अर्थात् हा सर्व भावनेचा प्रभाव आहे. अरे लक्ष्मणाग्रजा, स्थूल देह हाच मी आहें, अशी ज्यांची वासना दीर्घ अभ्यासामुळें दृढ झालेली असते, त्या अज्ञानानाही मरणोत्तर स्थूल देहाचा नाश झाल्याकारणानें सूक्ष्म देहाची प्राप्ति जर अनायासानें व इच्छा नसतांना होते, तर वासनाशून्य ज्ञानी पुरुषांस अज्ञाननाशामुळें स्थूल शरीर मी नाहीं; तर मी त्याहून भिन्न नित्य–शुद्ध–बुद्ध–मुक्तस्वभाव आहें, असा अबाधित अनुभव येऊन स्थूलाचा बाध झाल्यावर स्वाभाविकपणेंच सूक्ष्मभावाची प्राप्ति होणें अगदीं अशक्य नाहीं. आत्मज्ञानाच्या योगानें प्रिय शरीराचा नाश होतो, हें खरें, पण त्यामुळें ज्ञान अनर्थावह आहे असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण स्थूल शरीर ही सत्य वस्तु नव्हे, तर तो पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें क्षणभर भासणारा भ्रामक आकार आहे.

श्रीराम—बरें, तें असो; पण प्रभो, पद्माच्या गृहांत आतां दोन लीला आल्या आहेत. त्यांतील देवीबरोबर आलेल्या व सूक्ष्म शरीरानें युक्त असलेल्या लीलेस तेथील लोक पहाणार नाहींत हें खरें. पण ती आतां ज्ञानाच्या योगानें सत्यसंकल्प झाली आहे. तेव्हां गिरिग्रामाप्रमाणें येथेंही जर तिनें, हे येथील सर्व लोक मला पाहोत, असा संकल्प केला तर ते तिला कसे पहातील? ही पूर्वींचीच आमची स्वामिणी आहे, असें ह्मणून तिला ओळखतील कीं वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या ज्येष्ठशर्म्याप्रमाणें ही कोणी अद्भुत देवी आहे, असें समजून आश्चर्यचकित होतील?

श्रीवसिष्ठ—ते पहिल्या लीलेला ही आमची राणी येथें दुःखी–कष्टी होऊन बसली आहे, असें समजून ही कोणी तिची सखी कोठून तरी आली आहे, असें जाणतील. कारण ते अविवेकी लोक पशुतुल्य असतात. तेव्हां ही दुसरी नवीनच दिसत आहे, ही कोण, कोठून आली, ही चांगली आहे कीं दुराचारिणी आहे इत्यादि संदेह त्यांस कसे येणार? पूर्वी पाहिलेल्या पदार्थांच्या अनुरोधानें ते अंधासारखे व्यवहार करीत असतात. त्यांना विचार करितां येत नाहीं. कारण ते स्थूलबुद्धि असतात. त्यामुळें मातीचें कोरडें ढेंकूळ वृक्षावर फेंकलें असतां तें जसें बाणाप्रमाणें त्यांत प्रवेश करूं शकत नाहीं, चिखलाच्या गोळयाप्रमाणें त्यास चिकटून राहूं शकत नाहीं अथवा दगडाप्रमाणें त्यास क्षतही करूं शकत नाहीं, तर आपण फुटून छिन्नभिन्न होऊन जातें, त्याप्रमाणें आत्मज्ञानरहित असल्यामुळें पशूंप्रमाणें असलेले ते जन विचार करण्यास असमर्थ असतात आणि त्यामुळें ते तत्त्वामध्यें प्रवेश करून किंवा तदेकरूप होऊन अथवा थोडासा तरी त्याच्याशीं संसर्ग पावून त्याचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊं शकत नाहींत. उलट त्या तत्त्वाकडे त्याची प्रवृत्ति झाल्यास भयरहित अशाही त्याला भिऊन ते स्वतःच नष्ट होतात. (अनात्म्यामध्यें आसक्त होऊन आत्म्यास विसरणें हाच त्यांचा नाश होय.) केवल आत्म्याच्या अज्ञानामुळेंच त्यांना विचार करितां येत नाहीं, असें नाहीं; तर स्थूल शरीरें, काम, कर्म, वासना, इत्यादि सर्व त्यांचें पशुतुल्य असतें व त्यामुळें त्यांच्या चित्तांत विचारांचा उद्भव होत नाहीं. पण वरील कारणांच्या अभावामुळें जे विचार करितात त्यांना चित्तशुद्धि, शुद्ध धर्माचा उदय इत्यादिकांच्या द्वारा तत्त्वसाक्षात्कार होतो. त्यामुळें शरीरादि स्थूल भाव मिथ्या आहेत असा अनुभव येतो, व पूर्वोक्त संदेहादिकांना अवकाशच रहात नाहीं. जागें होतांच, स्वप्नांत पाहिलेलें व " हेंच मी " असा ज्याच्याविषयीं अभिमान धरिला होता तें शरीर कोठें जातें कांहीं कळत नाहीं. आत्मज्ञानानंतरही ज्ञानी पुरुषाच्या स्थूल शरीराची तीच गति होते.

श्रीराम––पण ब्राम्हणश्रेष्ठ, जागें होतांच स्वप्नांत पाहिलेले विषय कोठें जाऊन रहातात? मूळ अज्ञानाच्या बाधावांचून त्यांचा आत्यंतिक बाध होणें शक्य नाहीं. तेव्हां ते असतात कोठें?

श्रीवसिष्ठ––रामचंद्रा, स्वप्नांतील किंवा मनोराज्यांतील कल्पित पदार्थ जाग्रत् वासनेमुळें बनलेली जी अविद्या–उपाधि, तिनें युक्त असलेल्या जीवाच्या

संवित्चें कार्य असतात. त्यामुळें वायूचें स्पंदन जसें वायूमध्यें मिळून जातें त्याप्रमाणें ते पदार्थही संवित्मध्यें मिळून जातात. कारण ते पदार्थ जीवसंवित्हून वस्तुतः भिन्न नसतात. (अर्थात् स्वप्नांतील पर्वत, झाडें, देह, नद्या इत्यादि सर्व जीवाच्या ज्ञानास आच्छादित करणाऱ्या अज्ञानांत मिळून रहातात.) सारांश अज्ञात संवित्च केव्हां केव्हां स्वाप्न पदार्थांच्या आकारानें स्फुरण पावते व जेव्हां ती अशा रीतीनें स्फुरण पावत नाहीं तेव्हां ती तत्पदार्थरूप होऊन रहाते. विवेक झाला असतां स्वाप्नादि सांकल्पिक पदार्थ, जल व द्रवत्व यांच्या प्रमाणें, संवित्हून निराळे आहेत, असें कधींच वाटत नाहीं. मग भिन्नत्वानें भासणारें कोण, म्हणून विचारशील तर बाबारे, ती केवळ अविद्या आहे व तिलाच संसार म्हणतात, असें तूं जाण. कुंभाराला मडकें घडवावयाचें झाल्यास चक्र, दंड इत्यादि सहकारी कारणांची जशी आवश्यकता असते, तशी स्वप्न, मनोराज्य इत्यादि काळीं भासणाऱ्या पदार्थांस तसल्या सहकारी कारणांची गरज लागत नाहीं. तर ते त्यावांचूनच उत्पन्न होतात. तेव्हां योग्य कारणांच्या साह्यावांचूनच उत्पन्न होणाऱ्या त्यांस सत्य कसें म्हणतां येईल ? जाग्रतींत भासणाऱ्या पदार्थांचीही तीच अवस्था आहे. स्वप्नांत एकादें नगरच खोटें भासतें, पण सृष्टीच्या आरंभीं सर्व जग खोटें भासतें. (अर्थात् जाग्रत्प्रपंचही सहकारी कारणांच्या सहायावांचून उत्पन्न झाला आहे. तेव्हां, त्यांतील कार्यें कारण–सहायानेंच उद्भवतात, असें आतां जरी आमच्या अनुभवास येत असलें तरी तो आरंभीं असद्रूप असल्यामुळें हा जाग्रत्प्रपंचही हिरण्यगर्भाच्या संवित्हून भिन्न नाहीं.) शिवाय त्यास सत्य समजल्यास दुसरा एक मोठा दोष येतो. सत् व चित् हे शब्द एकमेकांस सोडून कधींही रहात नाहींत. त्यामुळें जें सत् तेंच चित् व जें चित् तेंच सत् या न्यायानें सत्य जगही चित् होणार. पण तें चिद्रूप आहे, असें म्हटल्यावर चित्चा विषय होणार नाहीं. बरें चित्चा तें विषय नाहींच, असें समजावें तर, " हें जग " असा जो त्याचा अनुभव येतो त्याला बाध येणार ! तस्मात् संवित् नित्य व सत्य आणि तिचे स्वप्नांतील व जाग्रतींतील विषय अनित्य व असत्य, असें तूं निश्चयानें जाण. अरे वेड्या, स्वप्नांत पाहिलेला विशाल पर्वत जागें होतांच शून्य होऊन जातो, हें स्वानुभवानें ठाऊक आहे. मग त्याचप्रमाणें ज्ञानाभ्यासाच्या योगानें व ईश्वराच्या अनुग्रहानें हा स्थूल जाग्रत् प्रपंचही शून्य होणें व तो असत् आहे असें वाटणें शक्य आहे, हें तुला कसें समजत नाहीं ? तूं म्हणशील कीं, असें जर आहे तर

आकाशांत उड्डाण करून शुकाचार्य सूर्यमंडलास गेले, असें जवळच्या लोकांनीं पाहिलें व दधीचिप्रभृतींच्या मृत शरीरांचें इतरांस दर्शन झालें, असें जें पुराणांत वर्णन आहे त्याची काय वाट ? तर त्याचें उत्तर सांगतों. स्वाभाविक अज्ञानामुळें विवेकशून्य झालेले जन, ज्याच्या भौतिक शरीराचा बाध झाला आहे, अशा तत्त्वज्ञास वस्तुतः पाहूंच शकत नाहींत. पण आपल्या अज्ञानानें कल्पिलेल्या देहाचें त्यांस भान होतें. सारांश या सर्व द्वैतदृष्टि मिथ्या आहेत. कारण त्या अविवेकामुळें भासत असतात. (५७)

सर्ग ५८ वा.

(या सर्गांत काल, समाधिस्थ लीलेच्या देहाचा विनाश, लीलेचें संभाषण व राजाचें जीवन यांचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ––राघवा, मनाच्या चांचल्यास जसा निरोध करावा, त्याप्रमाणें ज्ञप्ति देवीनें आपल्या सत्यसंकल्पानें विदूरथाच्या जीवास निरोध केला. इतक्यांत तिला लीला म्हणाली, “ देवि, मी समाधींत लीन झालें व राजा शव होऊन पडला; तेव्हांपासून या पद्मसृष्टींतील किती काळ लोटला ? (म्हणजे त्या गोष्टीस आज किती दिवस झाले ?) ” त्यावर देवीनें उत्तर दिलें, “ वत्से, तुला समाधिस्थ होऊन या सृष्टींतील एक मास झाला. तुझ्या देहाच्या रक्षणाकरितां ठेविलेल्या या दोघी दासी निजल्या आहेत, पहा. आतां दुसऱ्यांनीं अज्ञानानें कल्पिलेल्या तुझ्या देहाची काय अवस्था झाली, तें सांगतें ऐक. पंधरा दिवसांनीं तुझें तें शरीर प्राणनिरोधामुळें शुष्क व निर्जीव होऊन सुकलेल्या पल्लवाप्रमाणें भूमीवर पडलें. काष्ठाप्रमाणें किंवा भिंतीप्रमाणें जड व थंडगार होऊन गेलेल्या त्या तुझ्या देहाचें परीक्षण करून मंत्र्यांनीं तूं मेलीस असा निर्णय केला, व कुजलेल्या आणि त्यामुळें दुर्गंधयुक्त झालेल्या त्याचें त्यांनीं चंदनकाष्ठांनीं दहन केलें. नंतर आमची राणी मेली, असें समजून तुझा सर्व परिवार ‘ हाय हाय ’ करून मोठ्यानें आक्रोश करूं लागला. तुझ्या अधिकारी आप्तांनीं तुला उद्देशून पिंडदानपूर्वक और्ध्वदेहिक केलें. पण आतां तूं सशरीर येथें आली आहेस, असें पाहून व ही आमची राणी परलोकांतून आली आहे असें वाटून, ते सर्व

आश्चर्यचकित होतील. बाळे, तुझें शरीर आतां फारच निर्मळ झालें आहे. त्यामुळें तुझ्या सत्यसंकल्पाच्या योगानें जेव्हां जेव्हां तूं त्यांच्या दृष्टीं पडशील तेव्हां तेव्हां हिचें शरीर आतां दिव्य झालें आहे, असें वाटून तर त्यांना अधिकच आश्चर्य वाटेल. तुझ्या पूर्ववासनेप्रमाणें तुझें दिव्य शरीरही त्या स्थूल शरीराच्या आकाराचेंच त्यांना दिसेल. कारण प्राणी आपापल्या वासनेप्रमाणें सर्व पहात असतो. राजाप्रमाणें मलाही तो पूर्व देहच कां प्राप्त झाला नाहीं, म्हणून विचारशील तर त्याचें कारण असें आहे कीं, तूं आतां आतिवाहिक देहानें युक्त झाली आहेस. तूं तत्त्वज्ञानामध्यें परिनिष्ठित आहेस. त्यामुळें तुला त्या देहाचें विस्मरण झालें आहे. पण त्याच्याविषयींची वासना अत्यंत नष्ट झालेली नाहीं. त्या देहवासनेमुळेंच तुझें दिव्य शरीर यांना तुझ्या पूर्व शरीराच्या आकाराचें दिसेल. पण खरोखरच तें आधिभौतिक होणार नाहीं. कारण ज्यास आतिवाहिक दृष्टि प्राप्त झालेली असते त्याचा स्थूलभाव शांत होतो. त्यामुळें ज्ञानी पुरुषाचा आधिभौतिक भाव दुसऱ्याच्या अनुभवास जरी येत असला तरी तो आकाशांत दिसणाऱ्या शरदृतूंतील मेघाप्रमाणें भासमान आहे. पण देहवासनेचा अत्यंत उच्छेद झाला असतां आतिवाहिक देहाचीही कल्पना पार नाहींशी होते. कारण तारुण्यामध्यें गर्भावस्थेंतील यातनांचें जसें पूर्णपणें विस्मरण होतें, त्याप्रमाणें सच्चिदानंदवासना रूढ झाली असतां सर्व वासना निःशेष क्षय पावतात. असो; लीले, आम्ही येथून निघाल्यापासून आज एकतिसाव्या दिवशीं या येथें परत आलों आहों. या प्रभातसमयींही मी या दोघी दासींस निद्रावश करून सोडलें आहे. तर चल आतां अगोदर आपण आपल्या सत्यसंकल्पानें या लीलेस दर्शन देऊं या.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, " ही लीला आम्हांस पाहो, " असा ज्ञप्ति देवीनें संकल्प करितांच त्या दोघी तेथें प्रकाशमान झाल्या व तिच्या दृष्टींस पडल्या. प्रथम चकित झालेल्या तिनें त्यांना ओळखिलेंच नाहीं. चंद्राच्या प्रकाशासारखा आपल्या या अंतःपुरांत हा प्रकाश कसला पडला आहे, ह्मणून जेव्हां ती विशेष लक्ष देऊन पाहूं लागली, तेव्हां तिला दोघींचें साक्षात् दर्शन झालें. त्यांना पहातांच ती श्रद्धाळु लीला आपल्या असनावरून उठली व त्यांच्या चरणावर तिनें आपलें मस्तक नम्र केलें. नंतर हर्षानें जिचें वदन प्रफुल्लित झालें आहे अशी ती लीला त्यांस ह्मणाली, " माझ्या कल्याणाकरितांच येथें आलेल्या

तुमचा जयजयकार असो. तुमच्या परिचारिकेप्रमाणें मी तुमच्या मार्गाचें शोधन करीत (मार्ग झाडीत) येथें अगोदर आलें." त्यानंतर ज्ञप्तीच्या इच्छेप्रमाणें त्या तिघीही उत्तम आसनांवर बसल्या व ती देवी तिला ह्मणाली, "वत्से, तूं आमच्या पूर्वी येथें कशी आलीस ? येतांना मार्गामध्यें तूं कोठें काय काय पाहिलेंस, तें पहिल्यापासून सांग." यावर ती ह्मणाली, "देवि, मी विदूरथराजाच्या गृहांत, तो राजावरील भयंकर प्रसंग पाहून मूर्च्छित झालें व त्यानंतर मला कांहींएक भासलें नाहीं. मी गाढ अंधकारांत बुडल्यासारखी झालें. पुढें कांहीं वेळानें, माझी मरणमूर्च्छा गेली असतां, पूर्वदेहतुल्य वासनापरिकल्पित देहानें मी युक्त झाल्यें व लागलीच आकाशांत उडाल्यें आणि त्या भूताकाशांत प्राणवायुरूपी रथावर आरूढ होऊन मी या घरांत आलें. येथें मला हें रमणीय गृह दिसलें. यांत हा माझा विदूरथ पति संग्रामांतील व्यवसायानें श्रांत होत्साता स्वस्थ निजला आहे. त्याच्या श्रमाचा परिहार व्हावा ह्मणून सेवकांनीं त्याचा हा देह पुष्पांनीं आच्छादित करून ठेविला आहे. देवेश्वरि, मी या माझ्या प्राणनाथाला उठविलें असतें, पण श्रांत झालेल्या त्याला, झोंप पुरी होण्यापूर्वी जागें करणें मला बरें वाटत नाहीं, व त्यामुळें मी त्याच्या जाग्रतीची वाट पहात व त्याच्या सुंदर शरीरावर वारा घालीत बसलें होतें. इतक्यांत तुह्मी आला." राघवा, त्या सुंदरीचें तें भाषण ऐकून देवी थोडेंसें हंसून सिद्ध लीलेस ह्मणाली, 'बाळे मी आतां या राजाचा प्राण सोडतें ह्मणजे त्याचा देह पुनः सजीव होईल." असें बोलून तिनें, पूर्वी प्रतिबद्ध करून ठेविलेला, त्याचा प्राण सोडतांच तो त्या राजाच्या नासिकेपाशीं गेला, व वेळूच्या रंध्रांत जसा वायु शिरतो त्याप्रमाणें त्याच्या नासारंध्रांत शिरला. समुद्रांत जशीं असंख्य रत्नें असतात त्याप्रमाणें त्या प्राणरूपी जीवतत्त्वांत असंख्य वासना गुप्त होत्या. दाशरथे, काय चमत्कार सांगावा ! पाणी न मिळाल्यामुळें सुकलेलें ल्हानसें (तुळसीचें) झाड, पाणी मिळतांच जसें टवटवीत होतें, त्याप्रमाणें त्याचा जीव वायुरूपानें शरीरांत शिरतांच त्याच्या मुखावर टवटवी आली. वायूच्या योगानें वृक्षाच्या शाखा जशा हालूं लागतात त्याप्रमाणें तो आपले अवयव हालवूं लागला. त्याच्या शरीरांत रस खेळूं लागले; चैतन्य संचरलें; व तो कुशीस वळला. कांहीं वेळानें त्यानें आपले तेजस्वी डोळे उघडले; जांभई दिली; व त्या पुष्पशय्येवर उठून बसून "कोण आहेरे येथें" असें गंभीर ध्वनीनें ह्मटलें. त्याबरोबर त्या दोघी लीला पुढें होऊन, "महाराज,

काय आज्ञा आहे ?" असें म्हणाल्या. तेव्हां आपल्यापुढें सारख्या आकाराच्या, सारख्या सुंदर, सारख्या तरुण, व एकसारखेंच भाषण करणाऱ्या दोन स्त्रिया नम्र होऊन उभ्या आहेत, असें पाहून तो म्हणाला, "तूं कोण ? व ही कोण ? तुम्ही कोठून आलां ?" तेव्हां लीला त्यास म्हणाली, "देव, ऐका. मी आपली लीला नामक पत्नी आहें. शब्द व अर्थ यांचा जसा नित्य संबंध असतो त्याप्रमाणें आपल्याशीं नित्य-संबद्ध असलेली मी आपली सहधर्मचारिणी आहें. मी (लीलेनें) ही दुसरी लीला आपल्या उपभोगाकरितां उत्पन्न केली आहे. महाराज, आपल्या उशाशीं सुवर्णाच्या आसनावर बसलेल्या या ज्ञप्ति देवीस वंदन करावें. आम्हां उभयतांच्या पुण्यसंचयामुळें ती देवी येथें साक्षात् आली आहे. ही सरस्वती त्रैलोक्याची जननी आहे. हिनेंच आम्हां उभयतांस दुसऱ्या ब्रम्हांडांतून येथें परत आणिलें." कौसल्यानंदना, तिचें हें भाषण ऐकून राजास परम आनंद झाला. तो लागलाच आपल्या शय्येवरून उठला व गळ्यांतील माळा, हार, अंगावरील वस्त्रें, विखुरलेले केंस इत्यादिकांस सांवरून मोठ्या आदरानें तिच्या चरणकमलीं लीन झाला; व म्हणाला, हे सरस्वति देवि, तुला नमस्कार असो. हे सर्व-हितप्रदे, मला विद्या व परमार्थ यांस धारण करणारी बुद्धि, दीर्घ आयुष्य व धन दे." तें ऐकतांच देवीनें त्याच्या मस्तकावर हात ठेविला व म्हटलें, "पुत्रा, तुला ऐहिक व पारलौकिक इष्ट अर्थ प्राप्त होवोत. तुझ्या सर्व आपत्ति व पापबुद्धि नष्ट होवोत. तुझा अनेक प्रकारें अभ्युदय होवो; तुझ्या राज्यांतील लोक सुखी राहोत व तुझ्या या गृहामध्यें संपत्ति सदा वास करो (५८.)

सर्ग ५९ वा.

(या सर्गांत--राजा जिवंत झाला, असें ऐकून नगरांतील लोकांनीं केलेला उत्सव, या जीवन्मुक्तांचें चिरकाल राज्य व मुक्ति यांचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, असा वर देऊन ती देवी तेथेंच गुप्त झाली. इतक्यांत प्रभात झाल्याकारणानें पद्माच्या नगरांतील सर्व लोक जागे झाले. लीला मोठ्या आनंदानें त्या नूतन लीलेस व मरून पुनः जिवंत झालेल्या आपल्या प्राणनाथास पुनःपुनः आलिंगन देऊं लागली. राजाच्या मंदिरांत मोठा आनं-

दोत्सव सुरू झाला. नृत्य, गायन, वाद्य-वादन, स्तुतिपाठ, पुष्पवर्षाव, मंगलकृत्यें, दानें, देणग्या, इत्यादिकांची त्या राजमंदिरांत व नगरांत एकच गर्दी झाली. पद्माची कीर्ति सर्वत्र पसरली. सरस्वती देवीच्या कृपेनें तो पुनः जिवंत झाला, ही वार्ता आबाल वृद्धांच्या तोंडीं झाली. सर्व आनंदसागरांत निमग्न झाले. राजानेंही लीलेच्या मुखानें सर्व वृत्तांत ऐकिला व त्यालाही वरवर पहाणारास अतिरमणीय वाटणाऱ्या संसाराचें तत्व समजलें. ब्राह्मणांनीं राजास व त्याच्या पत्नीस शुभ आशीर्वाद दिले. नंतर चारी समुद्रांतुन व तीर्थांतून आणलेल्या जलानें मंत्री, ब्राह्मण, मांडलिक राजे व सेनापति या सर्वांनीं त्यास सिंहासनावर पुनः अभिषेक केला. नंतर परलोकांतून परत आलेला महाबुद्धिमान् जीवन्मुक्त राजा पद्म व दोघी लीला अशीं तीं, पूर्व वृत्तांत सांगत राममाण झालीं. सरस्वतीच्या प्रसादानें व देवीची आराधना करणें इत्यादि स्वपौरुषानें, त्या राजास येणेप्रमाणें परम प्रशस्त जीवित, राज्य, व ज्ञान प्राप्त झालें. ज्ञप्तीच्या उपदेशामुळें ज्याला आत्मतत्व समजलें आहे असा तो राजा, ऐंशीं सहस्र वर्षें राज्याचा उपभोग घेता झाला. तें त्याचें राज्य प्रजेच्या अभ्युदयांनीं निर्दोष होतें. त्यांतील विद्वान् शास्त्रानुरूप वर्तन करीत असल्यामुळें तें रमणीय होतें; कुलपरंपरेनें युक्त होतें; भोग, यश व धर्म यांस कारण होणारें तें सर्वांस हितकर होतें व जनमनोरंजक असलेलें तें सर्वांस संतोष देणारें होतें. सारांश अशा प्रकारच्या त्या स्वराज्याचा दीर्घकाल उपभोग घेऊन तीं दोघें विदेह कैवल्यास प्राप्त झालीं. (दुसरी लीला पाहिल्या लीलेच्या प्रतिबिंबरूप असल्यामुळें येथें दोघे असें म्हटलें आहे) (५९.)

सर्ग ६० वा.

(या सर्गांत अगोदर लीलाख्यानाचें प्रयोजन सांगून कालादिकांच्या साम्य-वैषम्याचें कारण सांगतात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, " दृश्य आहे, " असा जो तुला भ्रम झाला आहे त्याचें निवारण करण्याकरितां मीं हें सुंदर लीलोपाख्यान सांगितलें. आतां त्याचा चांगला विचार करून जगाची सत्यता टाक. जगत्सत्ता शांत झाली कीं, दृश्यनिवृत्ति आपोआप होते. कारण सत्यवस्तूचें मार्जन (निवृत्ति) जसें अशक्य व दुर्घट असतें तसें असत्य वस्तूचें नसतें. तत्त्वज्ञ दृश्य व द्रष्टा यांचें

ऐक्य जाणतो. कारण सृष्टीच्या आरंभींही हिरण्यगर्भानें आपल्या चिच्छक्तीच्या कल्पनेनेंच हे पृथिव्यादि पदार्थ निर्माण केले, हें तो विसरत नाहीं. (गारा व बर्फाचे तुकडे वस्तुतः जरी द्रवरूप असले तरी कांहीं कारणानें ते घनरूप दिसतात. पण त्यांच्या त्या औपाधिक घनरूपतेमुळें स्वाभाविक द्रवरूपत्व नष्ट होत नाहीं. त्याचप्रमाणें हें घन दृश्य संविद्रूप आहे. त्यांचें घनत्व औपाधिक असून संविद्रूपत्व स्वाभाविक आहे.) सारांश, दृश्य ही भ्रांती आहे. तिला स्वतःची सत्ता नाहीं. तिला कांहीं नियम नाहीं व तिच्याविषयीं आस्था बाळगणेंही फारसें योग्य नाहीं. मायादृष्टि असेपर्यंत तें असतें व मायापटल जाऊन परमार्थदृष्टि प्राप्त झाली कीं, तें नाहींसें होतें.

श्रीराम--अहाहा ! विप्रवर्य, आपण मला या आख्यानाच्या द्वारा परम दृष्टि दिलीत. पुष्कळ दिवसांनीं हे ज्ञातव्य आज मला कळलें. गुरुराज, या आख्यानश्रवणानें माझें चित्त अगदीं शांत झालें. आपल्या वाणीनें या श्रोत्रेंद्रियास पवित्र करण्याचा हा योग फारच मोठ्या पुण्यसंचयामुळें आला, यांत संशय नाहीं. पण श्रवणाविषयीं माझी उत्सुकता वाढत चालली आहे. यास्तव गुरुवर्य,—माझ्या या संशयाची निवृत्ति करावी. वसिष्ठ ब्राह्मण, पद्म व विदूरथ यांचे तीन सर्ग आपण मला सांगितलेत. पण त्यांत गेलेला काल कोठें आठ दिवस; तर कोठें मास; कोठें अनेक वर्षें, तर कोठें क्षण; असा भिन्न भिन्न प्रमाणाचा आपण सांगितलात. त्याचें कारण काय ? सर्व सर्गांत कालाचें एकच प्रमाण कां नाहीं ? पूर्वी आपण या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत दिलें आहे. पण वाळलेल्या मातीच्या ढेंकळावर दहा पांच जलबिंदु सोडले तरी तें जसें कोरडें ठणठणीतच रहातें, त्याप्रमाणें माझें चित्त अतृप्त आहे. म्हणून मी पुनरपि तोच प्रश्न विचारीत आहें.

श्रीवसिष्ठ--रामा, विषयांची प्रतीति, विषयांची सत्ता असेल त्याप्रमाणें येत नाहीं; म्हणजे ती विषयसत्तानुसारिणी नाहीं. तर विषयसत्ता प्रतीतीच्या अनुरोधानें राहणारी आहे. त्यामुळें प्रत्येक द्रष्ट्यांच्या प्रतीतीप्रमाणें विषयसत्ता निरनिराळ्या प्रकारची भासते. सर्व कांहीं द्रष्ट्या जीवाच्या हातांत आहे व त्याच्या कल्पनेप्रमाणें सर्व स्थिर किंवा अस्थिर, अनुकूल किंवा प्रतिकूल होतें विषही " हें अमृत आहे" अशी सतत भावना केल्यास अमृत होतें. हा "माझा शत्रु नसून मित्र आहे " अशी दीर्घकाल भावना केल्यास शत्रुही मित्र होतो.

श्रीराम—गुरुराज, एकाद्यानें न कळत विष खाल्यास त्याचा परिणाम अनिष्ट होतो कीं नाहीं ? केवल भावनेनेंच जर विषयाच्या विषत्वाची व

अमृताच्या अमृतत्वाची सिद्धि झाली असती तर न कळत खाल्लेल्या विषाचे ठायीं खाणाऱ्याची हें विष आहे अशी भावनाच नसल्यामुळें विषत्व नसतें, व विषत्वाच्या अभावीं त्याच्या शरीरावर त्या विषभक्षणाचा अनिष्ट परिणाम घडला नसता. पण तसें होत नाहीं, याचें कारण काय ?

श्रीवसिष्ठ––प्रिय रामा, त्याचेंही कारण त्या पिणाराची भावनाच. त्यानें जर हें अलौकिक विष आहे असें समजून, " तें विष नसून अमृत आहे " अशी ध्यानानें दृढ भावना केली असती, तर त्याला त्याच्यामुळें मरण आलें नसतें. पण न कळत पोटांत गेलेल्या विषाविषयीं त्यानें तशी भावना केलेली नसल्यामुळें व लौकिक विष मारक आहे अशीच त्याची दृढ भावना असल्यामुळें त्यास त्याच्या योगानें मरण येणें अगदीं सहाजिक व न्याय्यच आहे. तस्मात् एकाद्या पदार्थाविषयीं दीर्घकाल सतत अभ्यासानें एकादी भावना दृढ केली असतां तीच त्याची नियति बनते. आपण जी जी कल्पना करितों, ती ती चैतन्याच्या ठायीं आरोपित असल्यामुळें स्वतः चैतन्यच कल्पनारूप होतें. कल्पना सदा कल्पकाच्या अधीन असते. चैतन्याच्या अधीन ती केव्हांही नसते. त्यामुळें चैतन्याचे ठायीं कल्पक जीव आपल्या संस्काराप्रमाणें जशी जशी कल्पना करितात, तसा तसा अनुभव येतो. कोणी एकादा ज्या चैतन्यास निमेष समजतो, त्यालाच दुसरा कल्प मानतो. चार प्रहर प्रमाणाची रात्र दुःखितास वर्षासारखी वाटते व सुखितास क्षणासारखी भासते. रामा, याविषयीं अधिक सांगण्याची आवश्यकताच नाहीं. कारण, आपणाला स्वाप्न अनुभव, पुराणांतील हरिश्चंद्रादिकांच्या कथा, इत्यादिकांवरून तें सहज समजण्यासारखें आहे. मनूचें जें आयुष्य तोच प्रजापतीचा एक क्षण, प्रजापतीचा आयुःकाल म्हणजे चक्रपाणीचा एक दिवस, विष्णूची आयुर्मर्यादा म्हणजे शंकराचा एक वार व ध्यानामध्यें लीन झाल्याकारणानें ज्याचें चित्तच क्षीण होऊन गेलें आहे, त्याला दिवसही नाहींत व रात्रिही नाहींत. आत्म्यामध्यें निमग्न झालेल्या योग्यास तर हे पदार्थ व हें जगही नाहीं. तेव्हां आतां तूं या कालाविषयीं काय समजणार ? तो सत्य आहे असें म्हणणार कीं असत्य आहे, काल्पनिक आहे, इत्यादि समजणार ? रामा, आपल्या या भूलेकींच पाहीनास ! एके ठिकाणीं जेव्हां दिवस असतो तेव्हां दुसऱ्या ठिकाणीं रात्र असते, एके ठिकाणचे लोक आतां मध्याह्न काल झाला आहे असें समजतात व त्याचवेळीं दुसऱ्या ठिकाणीं लोक सायं–

काल झाला म्हणून दीपादिकांस प्रकाशित करूं लागतात. कोणी आज आमचा पाडवा आहे, दिवाळी आहे, दसरा आहे म्हणून आनंद करितात, तर दुसरे त्याच दिवशीं उदासीन किंवा दुःखी असतात. सारांश, काल कल्पनामय आहे. पशु, पक्षी, मत्स्य, कीट, इत्यादिकांच्या कालाविषयीं तर बोलावयासच नको. त्यांना कल्पना करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें त्यांना क्षणही नाहीं व कल्पही नाहीं. अथवा त्यांना नेहमींच कल्प व नेहमींच क्षण आहेत. बाबारे, कल्पनावशात् प्रिय वस्तुही अप्रिय होते व अप्रिय वस्तु प्रिय होते. इंद्रियें, मन, प्राण इत्यादिकांचा निरोध करावयास जेव्हां आपण प्रथम आरंभ करतों तेव्हां किती कष्ट होतात बरें ? पण अभ्यासानें त्यापासूनच पुढें आनंद होतो. विषयलंपट पुरुषास गुरु, शास्त्र, त्यांनीं सांगितलेलें अनुष्ठान, जप इत्यादि सर्व प्रथम दुःखदायी वाटतात; पण पुढें संवयीनें त्यांच्यापासूनच त्यास परम सुख मिळतें. आईबापें बालकाची शेंडी ठेवण्याचा उत्सव करितात, पण तें अर्भक मोठमोठ्यानें आक्रोश करितें. तात्पर्य सर्व कांहीं भावनेच्या अधीन आहे. प्रतीतीच्या अधीन पदार्थांची सत्ता; पदार्थसत्तेच्या अधीन प्रतीति नाहीं. प्रतीतीच्या योगानेंच भासणाऱ्या पदार्थांच्या द्वाराही, मागें म्हटल्याप्रमाणें अर्थक्रिया होऊं शकते. अर्थात् पाणी प्यालें असतां तहान भागणें, चालून गेलें असतां उद्दिष्टस्थळीं पोंचणें, इत्यादि व्यवहार स्वप्नांतील व्यवहाराप्रमाणें, मिथ्या प्रपंचाच्या द्वारा होऊं शकतात. वास्तव सर्व दृश्य असत् आहे, असें तूं जाण. तो मायेचा विलास आहे हें तूं विसरूं नको. सर्व जग समष्टि—व्यष्टि मनाचें कार्य आहे. त्यामुळेंच तें मनोमय व मिथ्या आहे. बाळकास किंवा भित्र्या व खुळ्या माणसास अंधकारामध्यें भूत दिसतें; त्याच्या कल्पनेप्रमाणेंच त्यास त्याचा आकारही भासतो; व आपल्या कल्पनेनेंच तो शेवटीं भूतबाधा होऊन मरतो. जगाचीही अगदीं तशीच अवस्था आहे. जगांतील पदार्थ निरनिराळ्या आकाराचे दिसतात हें खरें. पण तो आकार मध्य-अवस्थेंतच भासणारा असून आदि व अंत या अवस्थांमध्यें मुळींच अनुभवास येणारा नसल्यामुळें असत् आहे. ब्रह्मदेवाच्या संकल्पाप्रमाणें इष्ट अथवा अनिष्ट जाणतो. सृष्टीच्या पूर्वीं, सोन्यांतील द्रवाप्रमाणें, जग त्या परमात्म्यामध्यें असतें. अथवा वसंत ऋतु लागतांच व्यक्त होणारी झाडांची शोभा, शिशिराच्या अंतीं जशी झाडांमध्यें अव्यक्त असते; व वृक्षाच्या आधारानेंच ती रहाते, त्याप्रमाणें हें जग त्या महा-तत्त्वामध्यें अव्यक्त, तद्रूप व तदाधार असतें. जीव हा त्या परमात्म्याचा अतिसूक्ष्म

कल्पित भाग आहे. अशा असंख्य भागांत एकेक जीवभोग्य सर्ग रहातो. पण त्या सर्वांस त्रिकाळीं त्या परमात्म्याचाच आधार आहे. कारण अंगी आत्मा व अंगें (अवयव, भाग) जीव यांमध्यें वास्तविक भेद नाहीं. त्यांची सत्ता अभिन्न (एक) आहे. म्हणजे अंगींच्या सत्तेनेंच अंगें सत्तावान् आहेत. स्वप्नांमध्यें एक मनुष्य दुसऱ्याशीं भांडतें. त्यावेळीं ज्याला तें स्वप्न दिसतें, त्याच्या दृष्टीनें जरी तें भांडण सत्य असलें, तरी इतरांच्या व ज्याच्याशीं तो भांडत असतो त्याच्याही दृष्टीनें तें जसें असत् असतें, त्याचप्रमाणें हें मायाकाशांतील जगही, मायेच्या योगानें ज्यांची दृष्टि आवृत झालेली असते त्यांच्या दृष्टीनें जरी सत्य असलें, तरी आत्मज्ञानी पुरुषांच्या शुद्ध दृष्टीनें तें असत्च असतें. कारण त्याच्या उत्पत्तीचा पूर्वकाल व नाशानंतरचा काल, यांमध्यें तें केवल ब्रह्मभावानेंच अवशिष्ट रहातें आणि ह्मणूनच त्याला चिन्मात्रस्वभावता असते (ह्म. केवल चैतन्यरूपत्व हा त्याचा स्वभाव असतो.) ब्रह्म कारण व जगत् कार्य, हा जो भेद आहे तो उत्पत्तीनंतर, कार्य भिन्न झाल्यावर, त्याच्या अपेक्षेनें होणारा आहे. त्यामुळें तो सत्य (त्रैकालिक) नव्हे. तर केवल मध्य–अवस्थेंत (म्ह. वर्तमानकालीं, कार्याच्या उत्पत्तीपासून नाशापर्यंत) अनुभवास येणारा आहे. एक हिरण्यगर्भ आपला अधिकार संपवून ब्रम्हमय झाला असतां, पुढच्या सर्गाच्या आरंभीं, पूर्व सर्गांत हिरण्यगर्भच मी आहें, अशी ज्यानें उपासना केलेली असून ती परिपूर्ण झालेली असते, त्यास त्या उपासनेच्या संस्कारामुळें मी हिरण्यगर्भ आहें, अशी स्मृति होते. स्मृति वृत्तिरूप असते. वृत्ति अंतःकरणावांचून उत्पन्न होत नाहीं वं अंतःकरण म्हणजे आत्मा नव्हे, तर अनात्मा आहे. अर्थात् चैतन्याच्या सामर्थ्यानें अंतःकरणांत उद्भवणारी ती स्मृति कल्पित होय. तेव्हां अशा कल्पित हिरण्यगर्भाच्या संकल्पामुळें निर्माण होणारें हें जग अधिष्ठानाच्या सत्तेनें सत्तायुक्त झालें आहे. त्याला स्वतःची सत्ता नाहीं.

श्रीराम—पण गुरुरज, भिन्न भिन्न ब्रम्हांडांत असलेल्या प्राण्यांच्या वासनादिकांप्रमाणेंच एका नगरांत असलेल्या प्राण्यांच्याही वासना, कर्मे इत्यादि विचित्र (परस्पर असदृश, भिन्न भिन्न) असलीं पाहिजेत व तीं तशीं असल्यास स्वप्नाप्रमाणें जागरांतही क्रमवैचित्र्य असावयास पाहिजे. पण तें अनुभवास येत नाहीं. कारण तसें असतें तर नगरांतील लोक व मुख्य मंत्री यांस विदूरथाचा कुलक्रम एकसारखाच कसा प्रतीत झाला असता ? त्यांतील प्रत्येकाची वासना

व कर्मे भिन्न भिन्न असल्याकारणानें स्वप्नाप्रमाणें प्रत्येकाला अगदीं निरनिराळा अनुभव येणेंच उचित होतें.

श्रीवसिष्ठ––स्रष्ट्याच्या संकल्पाप्रमाणें सर्व कांहीं होतें. इतर जीवांच्या संविदांनीं मुख्य जीवाच्या संविदेच्या अनुरोधानें रहावें, असा त्यानें संकल्प केलेला असल्यास तीच नियती होते व त्याप्रमाणें जीवांचा परस्पर व्यवहार होत रहातो. लहानशी वाऱ्याची झुळुक जशी मोठ्या वाऱ्याच्या अंतर्गत असून त्याच्या अनुरोधानें रहाते, तसाच हा प्रकार आहे. प्राण्यांचीं विचित्र कर्मेही कर्मकालाप्रमाणेंच फलसमयींही दुसऱ्यांच्या कर्मांशीं व फलांशीं मिश्रित झालेलीं असतात. स्वप्नांतील कर्में व फल यांचा संबंध केवल अंतःकरणाशीं असतो. पण जागरांतील कर्मे व फळें एकमेकांच्या कर्मांशीं संबद्ध असतात, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणजेच जागराला व्यवहारिक सत्ता आहे व स्वप्नाला तीही नाहीं. पण हा त्या अवस्थांचा अवांतर भेद आहे. बाकी मनोमयत्व, काल्पनिकत्व, संकल्पमात्रत्व हे धर्म त्या दोन्हींच्या ठायीं एकसारखेच असल्यामुळें त्यांचा वास्तविक व मुख्य भेद नाहीं. प्रजा व मंत्री हा आमचा राजा, तो अमुक कुलांत उत्पन्न झाला, त्याचें हें राज्य, इत्यादि आणि राजा, हा मी विदूरथ राजा, हें माझें राज्य, हे मंत्री, ही प्रजा, इत्यादि कल्पना करीत होता. ती त्यांची कल्पना फार दिवसांच्या अभ्यासानें सुदृढ झाली होती, व तिच्या अनुरोधानें त्यांचा व्यवहार होत होता. पण तो काल्पनिक व त्यामुळेंच असत्य होय. आता तूं म्हणशील कीं, उदासीन संवित् आरोपित (काल्पनिक, भ्रामक) विषयांच्या आकारांची कशी होते? पण त्याचें कारण शोधून काढण्यासाठीं फार प्रयास करण्याची आवश्यकताच नाहीं. करण चिंतामणि (चिंतिलेलें देणारा मणी) जरी उदासीन असला तरी त्याचें चोंहोंकडे पसरणारें तेज स्वाभाविक असल्यामुळें “ तें कां पसरतें ” असा ज्याप्रमाणें प्रश्न करितां येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच विषयाकार होणें, हा संवित्स्वभाव असल्याकारणानें त्याविषयीं प्रश्न करणें अनुचित होय. चिंतामणीजवळ प्रार्थना करणारे लोक आपल्या भिन्न भिन्न मनोरथाप्रमाणें निरनिराळ्या वस्तुविषयीं प्रार्थना करितात व प्रार्थनेप्रमाणें तो प्रत्येकास भिन्न भिन्न विषय देतो. पण त्यामुळें त्याच्याकडे कोणत्याही प्रकारचा दोष न येतां विचित्र फल प्राप्त होण्यास जसा चिंतकाचा मनोरथच कारण होतो, त्याप्रमाणें विषयवैचित्र्याचेंही खरें कारण संवित् नसून विषयच आहेत. जीवाच्या विचित्र संकल्पाप्रमाणें विचित्र फल. हा चिन्मणिही मनोरथ-

प्रमाणें विषयांस प्रसवतो. ज्या सर्गांत जेव्हां जेव्हां जे व जितके जंतु असतात ते सर्व, चिद्धातु सर्वगत असल्यामुळें परस्परांचे आदर्श (आरसे, प्रतिबिंब पडण्यास योग्य असें स्थान) होतात व व्यवहार करूं लागतात.

श्रीराम—पण सद्गुरो, बिंब असेपर्यंत प्रतिबिंब अवश्य पडणारच असा जर नियम आहे तर निर्विषयतारूप मोक्ष कसा मिळणार?

श्रीवसिष्ठ—बाबारे, अनेक जीवसंवित्-पैकीं जी जीवसंवित् (ह्मणजे ब्रह्माकारवृत्ति) तीव्रवेगवाली व त्यामुळेंच विषयरूपी दोषांनीं कंपायमान न होणारी असते, आणि त्याच स्थिर अवस्थेंत जी मोक्षापर्यंत एकरूपानें रहाते एकरूपानें रहाते तीच मोक्षास प्राप्त होते. (ब्रह्मभावानें अत्यंत स्थिर होणें हाच मोक्ष होय.) अर्थात् जीवचैतन्यांत जगदाकाराचें अथवा ब्रह्माकाराचें प्रतिबिंब पडण्यास तीव्र वेगामुळें प्राप्त होणारे चिद्विलासच कारण होतात. सामान्यतः पहिल्यास दीर्घकालापासून ज्याचा अभ्यास झाला आहे अशा जगाविषयीं तीव्रवेग असणें युक्त आहे असें दिसतें, व प्रायः प्राणी जगदुन्मुख असतात; विषयोन्मुख असतात; ब्रह्मोन्मुख नसतात, असेंच आढळतें. त्यामुळें मोक्षाची आशा करणेंही व्यर्थ आहे, असें मनांत येतें. पण स्वाभाविक वेगाहून यत्नानें उत्पन्न केलेला वेग अधिक बलवान् असतो, असें आपण नेहमीं पहातों व त्यामुळें थोडासा धीर येतो. अति प्रयत्नानें ब्रह्माकार वेग संपादन केल्यास तो स्वाभाविक जगदाकार चिद्विलासाच्या वेगास जिंकूं शकतो. शिवाय सत्यज्ञान मिथ्याज्ञानाहून अतिशय प्रबल असतें, हें आम्हांस ठाऊक आहे. त्यामुळें महानदी संगम पावलेल्या इतर क्षुद्र नद्यांस जशी आपल्या उदरांत सांठविते, त्याप्रमाणें सत्य ब्रह्माकार ज्ञान इतर मिथ्या ज्ञानांस स्वाधीन करून सोडिते. पण सर्वच अधिकारी सारख्या योग्यतेचे नसतात. कित्येकांचा विषयवेग प्रबल असतो; कित्येकांचा परमात्मविषयक वेग प्रबल असतो व कित्येकांचे दोन्ही वेग समबल असतात. त्यांतील प्रबल वेग दुबर्लास आपल्या स्वाधीन करून घेतो, हें वर सांगितलेंच आहे. आतां दोन्ही वेग समबल असल्यास त्यांतील आपणांस इष्ट असलेला वेग अधिक बलाढ्य करण्याकरितां काय करावें तें सांगतों. प्रयत्न हेंच त्याचें औषध आहे. त्याच्या योगानें हवें तें करितां येतें. सृष्टींतील प्रत्येक वस्तु प्रयत्नसाध्य आहे. पण अशुभ वेगाचा सर्वथैव त्याग करून अथवा त्यास प्रतिबंध करून शुभ वेगच वाढविण्याची बुद्धि, पूर्वपुण्य–परिपाकावांचून होत नाहीं. पण ज्या कित्येक भाग्यवानांस ती

होते, त्यांचा विषयवेग कांहीं काल जरी ब्रह्मात्मवेगाप्रमाणेंच बलवान् असला तरी ते त्यास फार वेळ टिकूं देत नाहींत. तर ब्रम्हाकार वेग उत्कर्षाच्या पराकाष्ठेस पोंचेपर्यंत व तो दुसरा म्हणजे विषयवेग सर्व बाह्याकारांसह ब्रम्ह-ज्ञानांत मिळून जाईपर्यंत, श्रवण, मनन व निदिध्यास, यांच्या योगानें यत्न करितात. तात्पर्य तीव्रवेगाचा उदय झाला असतां दुर्लभ मोक्षही सुलभ होतो. प्रयत्नानें व्यावहारिक नियमांचा भंग व अव्यावहारिक मोक्षाचा उदय होणें शक्य आहे. असो; तस्मात् जीवरूपी चैतन्य-कणास सहस्त्रावधि सम-विषम भ्रांत सर्ग जरी भासले तरी परमार्थतः त्यांस त्यांची प्राप्ति होत नाहीं. कारण जी सत्य वस्तूच नसते तिची प्राप्ति अथवा अप्राप्ति होणें शक्य नाहीं. यास्तव रामा, कोणी कोणाला व्यापिलें नाहीं व कोणी कोणाच्या आधारानें स्थित नाहीं. तर जें कांहीं अनुभवास येत आहे तें सर्व अस्थूल व शांत चिदाकाशच आहे, असें तूं समज. निद्रेवांचूनच विवेकदृष्टिरहितांस भासणारें हें स्वप्न आहे. हें सर्व सत्य आहे, असें, ज्यास भ्रांतीनें भासत असतें, त्यासही अधिष्ठानभूत चैतन्याचा साक्षात्कार झाला असतां तें सर्व असत् वाटूं लागतें. केवळ वाटूं लागतें इतकेंच नव्हे तर तें असत् आहे, असा दृढ निश्चय होतो. राघवा, एवढ्या या माझ्या सांगण्यावरून, शुद्ध ब्रम्हदृष्ट्या प्रपंचास भिन्न सत्ता नाहीं, तर तो अधिष्ठानाच्या सत्तेनेंच सत्तावान् आहे, हें तुला समजलें असेल. आतां मायाशबल दृष्टीनेंही त्यास स्वतंत्र सत्ता कशी नाहीं, तें सांगतों. पानें, फुलें, फळें इत्यादि अंशांनीं युक्त असलेल्या वृक्षास ' हा एक वृक्ष' असेंच म्हणतात. त्याप्रमाणें अनंत शक्ति हे ज्याचे अंश आहेत अशा प्रभूला एक म्हणणें उचित आहे. नुसत्या पानांना किंवा फुलांना अथवा फळांना, जसें कोणी वृक्ष ह्मणत नाहीं, अथवा तीं पर्णादिक त्याच्या वांचून स्वतंत्रपणें उत्पन्न होऊन राहूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें ईश्वराच्या प्रत्येक शक्तीला ईश्वर ह्मणणें योग्य नाहीं व त्या शक्ति त्याच्या वांचून स्वतंत्रपणें राहूं शकणार नाहींत. जगांत अनुभवास णारा प्रत्येक आकार, प्रत्येक नांव व प्रत्येक शक्ति, उक्तरीत्या जरी परमात्म-रूप असली, तरी आत्म्याच्या अज्ञानानें ज्याची दृष्टि आच्छादित झाली आहे, अशा जीवास आत्मसाक्षात्कार होईतों त्यांतील प्रत्येक वस्तु भिन्न भासते. पण साक्षात्कारानंतर त्यास पुनः तसा भ्रम होत नाहीं. तर नित्य एक, सर्वसाक्षी, सदा शुद्ध, सर्व विकाररहित, आद्यंतमध्यरहित अशा आत्मतत्त्वाचाच अनुभव येतो. यास्तव हे राघवा, मी, तूं हें जग इत्यादि या सर्व कल्पना व्यर्थ आहेत.

सर्ग ६० समाप्त.

सर्ग ६१ वा.

(मोक्षरूप प्रयोजन सिद्ध होण्याकरितां व वैराग्य उत्पन्न होण्याकरितां संसार असत् आहे व असार आहे, असें अनेक युक्तींनीं या सर्गात वर्णन करितात.)

श्रीराम--भगवन् "मी" असा अहंभाव करण्यास कांहीं कारण नसतांना व जीव-परमाणूंमध्यें त्रिपुल सृष्टीचा समावेश होण्यास फारसें निमित्त नसतांना "हा मी" व "हें विस्तृत जग" अशी भ्रांति कां होते ? पूर्वीं एकदां आपण याचें कारण थोडक्यांत सांगितलें आहे. पण तें माझ्या बुद्धीवर चांगलें आरूढ झालें नाहीं. यास्तव चांगल्या चांगल्या दृष्टांतांनीं तें मला समजावून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—बा सच्छिष्या, ज्याअर्थी बोद्धा (जीव) सर्व प्रकारच्या समस्त भ्रांतींस स्वरूप चैतन्याच्या आंत सर्वदा जाणतो, त्याच्या बाहेर असलेल्या कोणत्याही भ्रांतीस तो कधींच जाणत नाहीं, त्याअर्थीं हें सर्व सर्वदा सर्वरूप आहे. म्हणजे सर्व सम आहे. कारण सर्वच सर्वात्मक झाल्यावर वैषम्य रहात नाहीं. त्यामुळें जन्म, मरण, वृद्धि, क्षय इत्यादि विक्रियाही वस्तुनः युक्त नव्हेत. तस्मात् एक अज परमात्माच आहे व जगद्भ्रांती कारणशून्य आहे. आतां-विषयाशीं तादात्म्य पावल्यामुळें घटज्ञान, पटज्ञान, पुस्तकज्ञान, इत्यादि ज्ञानामध्यें भेद उत्पन्न होतो व अनुभवही तसाच (भेदरूपानें) येतो. तेव्हां, चैतन्यांत अनुभव येतो, एवढ्याच कारणानें सर्व सर्वात्मक (चैतन्यात्म रूप) आहे, असें कसें म्हणतां येईल ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. घट, पट, पुस्तक इत्यादि उपाधींमुळें घटज्ञान, पटज्ञान, इत्यादि जरी शब्दव्यवहार व अर्थव्यवहार होत असला, तरी चैतन्यांत कांहीं भेद पडत नाहीं. कारण सर्व शब्दबोध व सर्व अर्थ-बोध ब्रह्मरूप आहेत, व चैतन्यधातु ब्रह्माहून निराळा नाहीं. विषयसंबद्ध झाल्याकारणानें चैतन्याचे ठायीं भेद असल्यासारखा भासतो, पण तो खरा नव्हे. कारण विवेकदृष्टीनें चैतन्यास विषयांपासून भिन्न केलें म्हणजे त्यांत भेद मुळींच आढळत नाहीं. आतां चैतन्य विषयाकार झालें आहे, असा अनुभव येतो हें खरें; वस्तुतः चैतन्य निरंश, निराकार व सूक्ष्म असल्यामुळें तो त्याचा अनुभूत आकारही भ्रामक आहे. चैतन्याचा तो स्वाभाविक धर्म नव्हे. शिवाय जडाच्या अगदीं विरुद्ध असलेल्या चैतन्यांत

जडाचा आकार असतो, असें सिद्ध करावयाचें झाल्यास एकही अनुकूल युक्ति सांपडत नाहीं. तर मग अनुभवास येणारा विषय-आकार कोणाचा ? म्हणून ह्मणशील तर सांगतों. तो वृत्तीचा होय. वृत्ति म्हणजे अंतःकारणापासून विषयापर्यंत इंद्रियांच्या द्वारा प्रवाहासारखा चालणारा एकप्रकारचा सूक्ष्म चित्तपरिणाम. सारांश चैतन्याचा भेद असिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें जडाच्या भेदाचेंही निरसन करितां येतें. तें कसें ह्मणून विचारशील तर सांगतों. हा घट, हें पुस्तक ही लेखणी इत्यादि भिन्न पदार्थांचा अनुभव चैतन्यावांचून येत नाहीं. त्यामुळें चैतन्याच्या सत्तेनेंच सत्तायुक्त होणारे ते वस्तुतः भिन्न कसे ? हें मोठ्या तार्किकालाही सांगतां येणें शक्य नाहीं. एवढ्याकरितांच आम्ही वेदान्ती-सोन्याहून कटकत्व (कडेंपणा) व जलाहून तरंगत्व जसें भिन्न संभवत नाहीं, त्याप्रमाणें जग ईश्वराहून भिन्न असणें संभवत नाहीं-असें नेहमीं ह्मणत असतों.

श्रीराम—पण, त्रिद्वद्वर्य यावरून कड्याचें जसें सोनें कारण आहे, त्याप्रमाणेंच जगाचें चैतन्यात्मरूप ब्रह्म कारण आहे असें नाहींका होत ? मग तें कारणावांचून उत्पन्न झालें आहे, असें आपण सांगत असतां त्याची काय वाट ?

श्रीवसिष्ठ—अरे वेड्या, जग जर त्याच्याहून भिन्न असतें तर त्यांतील पूर्वीं असणारें ब्रह्म कारण, व नंतर असणारें जग त्याचें कार्य, असें ह्मणतां आलें असतें. पण तें त्याच्याहून अगदीं अभिन्न आहे. एकच वस्तु आपलेंच कारण किंवा कार्य कसें होणार ? तस्मात् हा आत्माच जगद्रूप झाला आहे; असें तूं जाण. पण त्या ईश्वरामध्यें जगद्रूप नसतें. सोनेंच कडें, कुंडल इत्यादि होतें, पण सोन्यांत कटकत्वादि नसतें. कारण विवर्त अधिष्ठानाच्या आश्रयानें असतो. पण त्याहून भिन्न नसतो. असें जर आहे तर एकास अनेकरूपता कशी आली ह्मणून ह्मणशील तर त्याचें उत्तर असें—व्यावहारिक सत्तेनें युक्त असलेल्या शाखा, पानें, हात, पाय इत्यादि अनेक अवयवांशीं व्यावहारिक सत्तायुक्त वृक्ष, देह इत्यादि अवयवींचें तादात्म्य होत असल्याचें जर आह्मी व्यवहारांत प्रत्यहीं पहात आहों, तर कल्पित अनेक वस्तूंशीं वास्तविक ब्रह्माचें तादात्म्य होतें म्हणून निःशंकपणें ह्मणण्यास कोणती भीति आहे ? अर्थात् व्यवहारांत वृक्ष अवयवदृष्ट्या जसा खरोखरीच अनेकरूप होतो, त्याप्रमाणें एक ब्रह्म काल्पनिक अनेकरूप होतें. तर मग सर्वानुभवसिद्ध जगत्, मी इत्यादि नानात्व कसें व कां आलें ? या प्रश्नाचें आतां उत्तर

दिलें पाहिजे. ब्रह्मरूप आत्मस्वरूपास न जाणणें म्हणजे आत्माज्ञान हेंच जग व अहं आहे. स्फटिक मण्याच्या मध्यभागीं रेषांचा लवलेशही नसतो, पण त्यांत जसें अनेक रेषांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याचप्रमाणें चिद्घन आकाशांत आकाशरूप जग व अहं भासतें. पण लीन झालेले तरंग महाजलांत जसे अवयवरूपानें रहातात अथवा अवयवी (अवयवान् देह, वृक्ष, इत्यादि पदार्थ) अवयवांचे ठायीं जसे समवायानें म्हणजे नित्यसंबंधानें असतात असें नैयायिक म्हणतात, त्याप्रमाणें ब्रम्हाचे ठायीं जगाची स्थिति होते असें तूं समजूं नकोस. तर वस्तुतः तरंगरहित जलामध्यें जसे औपाधिक तरंग रहातात, त्याप्रमाणें वस्तुतः जगद्रहित ब्रम्हामध्यें आपौधिक जगत् रहातें. त्याचप्रमाणें अवयवी अवयवांमध्यें रहातो हें म्हणणेंच अयुक्त आहे. कारण ते दोघे एकमेकांच्या आधारानें रहातात हा सिद्धांत युक्तीनें सिद्ध होत नाहीं. तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतों. प्रस्तुत सिद्धांत मानणाऱ्या नैयायिकास असा प्रश्न करावा कीं, कायरे बाबा अवयवांच्या ठायीं रहाणारा अवयवी प्रत्येक अवयवांत संपूर्णपणें रहातो कीं, अवयवशःच रहातो ? संपूर्णपणें रहातो, असें म्हणशील तर प्रत्येक अवयवामध्यें पूर्णपणें रहाणारे अवयवी अनेक आहेत असें होणार, व त्यामुळें गायीच्या कानामध्यें रहाणाऱ्या संपूर्ण गायीचें दूध कानांतूनही निघालें पाहिजे. पण तसा अतिप्रसंग होत असल्याचा अनुभव नाहीं. शिवाय अवयव तुटून निराळे होऊन पडले तरी अवयवीचा नाश होणार नाहीं. कारण प्रत्येक अवयवांत अवयवी पूर्णपणें असतो, असें तुम्हीच म्हणतां. बरें अवयवशः तो अवयवांत असतो म्हणून म्हणाल तर आम्ही असें विचारतों कीं, अवयवाच्या ठायीं अवयवशः रहाणारा अवयवी त्या अवयवाच्या कांहीं भागांत रहातो कीं सर्व अवयवांत रहातो ? कांहीं भागांत रहातो म्हणून म्हणाल तर त्याच्या एका भागांत रहाणारा दुसरा अवयव; त्याच्या एक देशांत रहाणारा तिसरा इत्यादि प्रकारें अनवस्था येते. यास्तव अवयवांच्या सर्व प्रदेशांत अवयवी अवयवशः रहातो म्हणून म्हणाल तर एका अवयवांत अवयवीच्या दुसऱ्या अवयवाचा समावेश होणें शक्य नसल्या कारणानें तशी कल्पना करणेंही व्यर्थ आहे. तस्मात् अवयव व अवयवी या दोघांच्याही काल्पनिक सत्तेस अवयवरहित ब्रम्हसत्तेचाच आधार आहे आणि त्याच न्यायानें सर्गामध्यें पर रहात नाहीं व परतत्त्वामध्यें सर्ग रहात नाहीं. तर त्यांचा आधार–आधेयभाव काल्पनिक आहे. चैतन्य जरी निष्क्रिय आहे तरी अविद्येमध्यें प्रतिबिंबित, झालेल्या स्वसंवित्तीच्या (ज्ञानशक्तीच्या) योगानें तें स्वचिन्मात्ररूप प्रपंचरस्य पहातें. म्हणजे तोंडापुढें

आरसा धरिला असतां, दृष्टि आरशावर कुंठित होते व परत फिरून जसें मुखच पहाते, त्याप्रमाणें अविद्यारूपी आरशावर कुंठित झालेलें चैतन्य परत फिरून आपणास जगद्रूपानें पहातें. त्याबरोबर कारणांत लीन झालेलें शब्दतन्मात्र आकाशरूपानें व्यक्त होतें. म्हणजे तें अविद्यावृत ब्रम्हच आकाशरूप भासतें. नंतर त्या आकाशभूत ब्रम्हामध्यें स्पर्शतन्मात्राचा अनुभव येतो व याच क्रमानें पूर्वोक्तरीत्या सर्व जगाचा आरोप होतो. पण–आपण जेव्हां जेव्हां नेत्र उघडून बाहेर पहातों, तेव्हां तेव्हां एकदम (म्हणजे तुम्हीं सांगतां तशा क्रमावांचून) आम्हांस जग दिसतें–असें म्हणशील तर सांगतों–बाबारे, अति सूक्ष्म कालांत ज्याची प्रतीति येते तो चैतन्याचा जगदाकार परिणामच अनंत कालपर्यंत रहाणाऱ्या सर्गसमूहाची परंपरा बनतो व असें होणें हाच तर चिच्चमत्कार आहे. चैतन्यात्म्याची शक्ति अघटितघटना करणारी असल्यामुळें चैतन्याचा अविद्येशीं जेव्हां जेव्हां संयोग होतो, तेव्हां तेव्हां एका क्षणांतही त्यास अनेक युगांतील अनुभव ती करून देते. तात्पर्य, कालाची गणना मायिक आहे; खरी नव्हे. कारण अशुद्ध, जड, परतंत्र, देशतः व कालतः परिच्छिन्न (मर्यादित) इत्यादि जें असतें त्याच्या कालाचें परिमाण सांगतां येतें. पण ब्रम्ह शुद्ध, स्वयंप्रकाश, उत्पत्त्यादिकांचा आधार, ज्ञानरूप, उत्पत्तिविनाशरहित, सर्वत्र सम, व परमार्थतः सर्गशून्य आहे. मायिक बोद्धे जीव आपल्या कल्पनेनें ज्या ज्याप्रमाणें ब्रम्हास कल्पितात तसें तसें तें मायेनें भासतें. शास्त्रीयदृष्टीनें पाहिलें असतां जगतही परमार्थ सत्य आहे, असा अनुभव येतो व बहिर्मुख चक्षुरादि पांच ज्ञानेंद्रियें व मन यांच्या योगानें पाहिलें असतां ब्रम्हही मिथ्या जग आहे, असें भासतें. कारण इंद्रियांचा विषय न होणें हाच ज्याचा स्वभाव आहे, त्या चैतन्यानें विषयाकार होऊन अनुभवास येणें हें सत्य कसें असेल ? तात्पर्य मायिक-दृष्ट्या जग सत्य आहे; पण ब्रह्मदृष्ट्या तें असत्य आहे. तेजामध्यें असलेली भास्वरता तेजाहून भिन्न आहे, असें पाहिल्यास ती असत्य असते. पण तेजोरूप आहे, असें पाहिल्यास ती सत्य असते. मातीची बाहुली मातीहून भिन्न आहे असें समजल्यास ती असत् आहे. लांकडावर कोरलेलें चित्र लांकडाहून निराळें आहे असें समजल्यास तें असत्य असतें. पण काष्ठरूप आहे, असें जाणल्यास तें सत्य असतें. त्याप्रमाणेंच जग ब्रह्मरूप आहे, असें समजल्यास तें सत्य होतें. ब्रम्हाहून निराळें आहे असें समजल्यास तें असत्य ठरतें. चिन्मय ब्रह्मच अविद्येमुळें जगद्रूप भासतें. ज्ञानाच्या योगानें (विवेकानें) जग ब्रह्मरूप आहे, असें जाणलें म्हणजे बीजांतील वृक्षाप्रमाणें तें भिन्न दिसत नाहीं.

सारांश हें जग कारणावांचून उत्पन्न झालें आहे व त्यामुळेंच तें वस्तुतः उत्पन्नच झालें नाहीं. पण वासनासमूहरूप मनाच्या योगानें अनुत्पन्न अशाही त्याचा उदय होतो. यास्तव त्या असत्-जगाचा उदयच होऊं नये असें वाटत असल्यास मनोनाश संपादन केला पाहिजे. पण तो ज्ञानयोगाच्या दृढ अभ्यासावांचून संपादन करितां येत नाहीं, व ज्ञानयोगाभ्यास हाच पुरुषप्रयत्न आहे करितां त्याचा आश्रय करून मनोनाशाच्या द्वारा जगाचा उदयच होणार नाहीं, तर आत्मतत्त्व ब्रह्मरूप होऊन राहील, असें प्रत्येक मानवानें करावें. असो; आतां ज्ञानयोग कशा प्रकारचा असतो तें सांगतों. कांहींही, केव्हांही व कोठेंही उत्पन्न होत नाहीं व नाश पावत नाहीं, तर सर्व शांत, अज व चिद्रूप ब्रह्म आहे. पण चित्त असेपर्यंत परमाणूच्या उदरांतही सर्गपरंपरा दुर्वार आहे. तथापि ती सत्य नव्हे. कारण चित्परमाणूच्या आंत अवाढव्य सर्गाची परंपरा कशी रहाणार ? यास्तव जलामध्यें तरंगादि जसे गुप्त रीतीनें रहातात, त्याप्रमाणें जीवतत्त्वांत जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति इत्यादि अवस्था व त्यांचे विषय अनिर्वचनीय मायाशक्तिरूपानें रहातात, असा सतत विचार करणें हाच ज्ञानयोग होय. पण वैराग्यावांचून त्याचा उद्भव होत नाहीं. वैराग्य जसजसें वाढूं लागतें, तसतसा दुःखक्षय होऊन शांति वाढूं लागते, व ज्ञानवैराग्यांच्या दृढतेमुळें ' देह हाच मी ' असा भ्रम होईनासा झाला कीं जन्ममरणभ्रमही आपोआप क्षीण होतो. तात्पर्य, चैतन्य एक, अखंड व निरुपाधिक आहे, असें गुरु, शास्त्र व स्वानुभव यांच्या योगानें जे जाणतात ते या संसारास जिंकितात. ब्रह्मदेवाची अहंमयी भावना-चित् निरनिराळ्या संकल्पांमुळें या विश्वाचा विस्तार करिते व ती अंतर्मुख असूनच विष्णूच्या एका निमेषाच्या कोट्यंश कालांत सहस्रावधि युगरूप आपल्या आयुष्याचा अनुभव घेते. (६१.)

सर्ग ६१ वा समाप्त.

सर्ग ६२ वा.

(हें विश्व भ्रांतिमात्र उत्पन्न झालें आहे,असें अगोदर सांगून नंतर जीवमुक्ति-सिद्धयर्थ महानियतिशक्तीचें वर्णन येथें करितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, परमाणूच्या अति अति सूक्ष्म भागांत सहस्रावधि ब्रह्मांडें व निमेषाच्या अति अति सूक्ष्म भागांत सहस्रावधि युगें, या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या ब्रह्मांडाप्रमाणेंच सत्य भासतात. पण अनंत जीव-परमाणूंतील प्रत्येकामध्यें अशा प्रकारची कल्पना संभवते. यास्तव तिचा स्वभाव अवस्थित नाहीं. तर तो व्यभिचारी आहे असें होतें; व त्यामुळेंच ती भ्रांति होय. जलाच्या द्रवत्वाप्रमाणें या भूत–भविष्य–वर्तमान–सर्गपरंपरा प्रातीतिक सत्तेच्या आधारानें क्रमानें वहात आहेत. पण त्या सर्व, जलांतील पुष्पित वृक्षाच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें, स्वप्नांतील विषयाप्रमाणें, मनोराज्यांतील नगराप्रमाणें, किंवा गारुड्यानें केलेल्या रुपयाप्रमाणें असत्य आहेत.

श्रीराम—अहो ब्रह्मनिष्ठ, तत्त्वज्ञानाचा उदय होऊन सर्व भ्रांतींचा नाश झाला असतां त्या विद्वानाच्या देहाची स्थिति कशी होणार ? कारण ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्य आहे, असें साक्षात् अनुभवास आल्यावर दैवाच्या अधीन असलेल्या बलि-प्रभृति पुरुषांप्रमाणें, त्यानेंही दैवपरतंत्र रहाणें संभवत नाहीं. तत्त्वज्ञ, प्राणिमात्राचा आत्मा होत असतो. त्यामुळें देवही त्याची कांहीं हानि करूं शकत नाहींत, असें श्रुतींतही म्हटलें आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, प्राण्यांच्या अदृष्ट शक्तीचें जिला सहाय आहे अशा ईश्वरसंकल्परूप महानियतीच्या योगानेंच सर्व व्यवहाराची व्यवस्था जशी होते, त्याप्रमाणें विद्वानाच्या शरीराचेंही धारण त्या नियतीच्या योगानें होऊं शकतें. त्या ब्रह्मदेवाच्या नियतीला महासत्ता, महाचिति, महाशक्ति, महादृष्टि, महाक्रिया, महोद्भव, महास्पंद इत्यादि म्हणतात. प्रत्येक पदार्थाच्या स्वभावाचा नियम करणारी ती स्पंदरूपी असून आदि सर्गांत म्हणजे सृष्टीच्या अगदीं आरंभीं उत्पन्न झाली. तिच्या विरुद्ध या जगांतील एकही कार्य होत नाहीं. ती तृणाप्रमाणें जगाची उलटापालट करीत असते. दैत्य, देव, हत्ती, पर्वत इत्यादिकांनीं अशा अशा प्रकारें अमुक वेळीं अमुक स्थळीं व्हावें; अमुक कार्यें करावीं; इत्यादि कल्पांतापर्यंतचें सर्व

भविष्य ती प्राण्याच्या कर्मानुरूप ठरवून ठेविते. सारांश परमार्थ दृष्टीनें ब्रह्म-सत्ता जशी अव्यभिचरित असते, त्याप्रमाणें व्यवहारदृष्ट्या ही नियति अव्यभिचारिणी आहे. म्हणजे व्यवहारदशेंत तिचा बाध होत नाहीं. पण हें सुद्धां मी व्यावहारिक दृष्टीनें सांगितलें आहे. परमार्थदृष्ट्या तर ब्रह्म, नियति व सर्ग, या शब्दांचा अर्थ मुळींच भिन्न नाहीं. तर ते सर्व एकाच अर्थाचे वाचक आहेत. तत्त्वज्ञांनीं अतत्त्वज्ञांच्या बोधाकरितां त्यांची कल्पना केली आहे. ' ब्रह्म अचळ आहे व सर्ग चल आहे. तेव्हां त्यांचें ऐक्य कसें असेल ? ' म्हणून म्हणशील तर सांगतों. वृक्षरहित आकाशांत दिसणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें अज्ञदृष्ट्या अचल ब्रह्मच चल सर्ग आहे, असें भ्रमानें दिसतें. म्हणजे त्यांचा वास्तविक भेद नाहीं. स्फटिकाच्या आंत रेघांचें प्रतिबिंब जसें दिसावें, त्याप्रमाणें मायाशबल ब्रह्माचे ठायीं असणाऱ्या हिरण्यगर्भानें (निजलेल्या पुरुषानें आपल्या ठायीं जसें स्वप्नांतील आकाश पहावें त्याप्रमाणें) या नियति संज्ञक भावि सर्गास जाणलें. जीव, चैतन्यस्वभाव असल्यामुळें, शरीराचे अवयव जसे त्याच्या साक्षात अनुभवास येतात, त्याप्रमाणें पद्मज ब्रह्मदेवानें नियति इत्यादि सर्व सर्गास आपल्या अवयवरूपानें पाहिलें. चित्‌लाच दैव असें म्हणतात. ही ईश्वरसंकल्प-रूप चित् त्रिकालांतील सर्व पदार्थांचें आक्रमण करून राहिली आहे. या पदार्थानें असें स्पंदित व्हावें, असें असावें, अशा रीतीनें भोक्तृतेस प्राप्त व्हावें इत्यादि दैवसंकल्प हाच पुरुषस्पंद, हेंच तृणगुल्मादि स्थावरजात, हेंच सर्वभूतमय जगत्, तोच काल, तीच क्रिया व तेंच सर्व कांहीं आहे. प्राण्यांचें अदृष्ट या नियतीस साहाय्य करितें व नियति अदृष्टास साह्य करिते. याप्रमाणें या दोन सत्ता एकरूप होऊन रहातात, पण त्या दोन्ही सत्ता पुरुषाच्या प्रयत्नाधीन असतात. कारण नियतीची तशीच मर्यादा आहे. फार काय पण रामा, तूं शिष्यभावानें मला प्रश्न करावास व मी उपदेश करीन त्याप्रमाणें आचरण करावेंस, ही सुद्धां नियतिच होय. दैवपरायण पुरुष दैवाचा आश्रय धरून पौरुष प्रयत्न न करितां आजगर व्रत धारण करून रहातो. पण तेंही त्याच्या प्राक्तनकर्मानुरूप बनलेल्या नियतीचेंच फळ होय. पूर्वीं जर पुरुष क्रियारहित व केवळ अवस्थेंत असता तर बुद्धि, बुद्धिप्रयुक्त कर्म, कर्मप्रयुक्त भूत-भौतिक विकार व गाय, पुरुष इत्यादि विकारांच्या आकृति यांतील कांहींएक झालें नसतें. तर तो (पुरुष) आपल्या केवल अवस्थेंतच असतो. पण त्यानें क्रिया केली व त्या क्रियेमुळेंच कल्पपर्यंत टिकणारी ही व्यवहारस्थिति नियतिरूपानें

परिणाम पावली. या अवश्यभावि नियतीचें उल्लंघन ब्रह्मा-विष्णु-महेशादि ईश्वरांसही करितां येत नाहीं. यास्तव या नियतीचा आश्रय करून बुद्धिमानानें पौरुषाचा त्याग करूं नये. नियति पौरुषरूपानेंच नियामिका होते. वस्तुतः पौरुष व नियति यांचा भेद नाहीं. तर पौरुषप्रयत्न या रूपानें उल्लेख न करितां केवल ईश्वरसंकल्प या रूपानें जेव्हां त्याचा निर्देश करितात, तेव्हां ती नियति होते व ती नियति पौरुषरूपानें जेव्हां सृष्टींत व्यक्त होऊं लागते तेव्हां तिला पौरुष म्हणतात. पौरुष प्रयत्नाच्या आकारानें परिणत न झालेली नियति निष्फल असून पौरुषात्मक नियति सफल आहे. म्हणजे पौरुषापासून पुरुषार्थाचा लाभ होणार. आतां आळसी व अजगरवृत्ति लोकांसही भोजनोत्तर तृप्त्यादि फलांचा लाभ होतो हें खरें; पण तेंही घांस घेणें, चावणें, गिळणें इत्यादि पौरुष प्रयत्नांचेंच फळ होय. कारण नियतीच्या योगानेंच माझी तृप्ति होईल, असें म्हणून जो पाषाणासारखा निश्चल होऊन बसतो, व घांस तोंडांत घालणें व तो गिळणें इतकाही प्रयत्न करीत नाहीं, त्यास तृप्ति हें फळ मिळत नाहीं. तर मग क्षुधित झाल्यावरही क्षुधानिवारणार्थ प्रयत्न न करणारा तो आळसी जिवंत कसा रहातो' ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. अन्नाच्या अभावींही तो कांहीं काल जिवंत रहातो, पण तेंही प्राणाच्या चलनास अनुकूल असलेल्या पौरुषयत्नाचेंच फल आहे. कारण श्वासोच्छ्वासही न करितां कोणाही मर्त्याला रहातां येणें शक्य नाहीं. चित्तास विश्रांति देणाऱ्या प्राणनिरोधाचा अभ्यास करून व तो सिद्ध झाल्यावर प्राणवायूस अति निरुद्ध करून जर कोणी तत्त्ववित् मुक्त झाला तर तेंही प्राणायामादि पौरुषाचेंच फल होय. सारांश केवल नियतीचें म्हणजेच अपौरुषाचेंच कांहींएक फल नाहीं. तर सर्व प्रकारचें फल पौरुषसाध्यच आहे. तस्मात् शास्त्रीय पौरुषैकपरायण होणें हें साधनांतील परम श्रेयस्कर साधन आहे व नैष्कर्म्यलक्षण मोक्ष हें फलतः श्रेय आहे. या दोन प्रकारच्या श्रेयांच्या योगानें ज्ञानी पुरुषांचा पक्ष सबल होतो. म्हणजे तो कार्यासह अविद्येचा नाश करण्यास समर्थ असतो. निर्दुःखिता हीच त्याची नियति असते. ती ब्रह्मसत्तेची स्फूर्ति आहे. मोठ्या यत्नानें तिच्या ठायीं जर स्थैर्यसंपादन केलें तर तेंच परम शुद्ध पद व तीच परा गति होय. असो; दाशरथे, पृथ्वीवरील तृण-तरु-गुल्मादि परिणाम जसे पृथ्वींतील सत्तेपासून स्फुरण पावतात, त्याप्रमाणें सर्वव्यापी ब्रह्मच या नियत्यादि महाविलासांनीं स्फुरण पावलें आहे. (६२.)

सर्ग ६३ वा.

(ब्रह्म मायाशक्तीच्या विलासानें सर्वतः सर्वरूपानें कसें स्फुरण पावतें त्याचें येथें वर्ण करितात.)

श्रीवसिष्ठ--नियत्यादि विलासांच्या योगानें ब्रह्मच स्फुरण पावतें, असें वर सांगितलें आहे. पण तें कशामुळें असें स्फुरण पावतें ह्मणून विचारशील तर सांगतों. बा रामा, हें ब्रह्मतत्त्व, सर्व वस्तु, सर्व काल, सर्व देश व सर्वशक्तिरूप आहे. त्यामुळेंच तें सर्वाकार आहे. सर्वज्ञ असल्यामुळें तें सर्वांचें नियमन करण्यास समर्थ आहे व ह्मणूनच तें सर्वेश्वर होय. तें तत्त्व कोठें दूर असेल असेंही तूं समजूं नकोस. कारण तें सर्वग ह्मणजे सर्वांत असणारें, सर्वव्यापि आहे. बरें तें एकीकडे कोठें असेल किंवा तें उदासीन असेल असेंही मनांत आणूं नकोस. कारण तेंच सर्व आहे. तें कोठें फार दूर अथवा तटस्थ नाहीं, असें ह्मणण्यास आणखीही सबल कारण आहे. तें कोणतें ह्मणून विचारशील तर सांगतों. तें ब्रह्मच आत्मा आहे. तेव्हां आत्मा दूर किंवा तटस्थ कसा असणार? पण असें जरी आहे तरी तो सर्व शक्तिमान् असल्या कारणानें कचित् ह्मणजे अंतःकरणोपाधींत जीवरूपानें प्रविष्ट होऊन चिच्छक्तीस प्रकट करितो; कचित् (सात्त्विक बुद्धिवृत्तींत) शांतीस व्यक्त करितो; कचित् (तामस उपाधींत) जडशक्तीस व्यक्त करितो; क्वचित् (राजस उपाधींत) राग--लोभादिकांस उत्पन्न करितो; कचित् (मिश्रगुणांच्या कार्यांत) विशेषतः ज्याचें वर्णन करितां येत नाहीं अशा मिश्रशक्तीस प्रकट करितो व कचित् (सुषुप्ति व प्रलय-मरण यांत) कांहींच प्रकट करीत नाहीं. कारण तो सत्यसंकल्प असल्यामुळें जेव्हां जेथें जसा संकल्प करितो तेव्हां तेथें तसाच अनुभव घेतो. तसाच तो सर्वशक्तिसंपन्न असल्यामुळें जी जी शक्ति जशी जशी उत्पन्न होते, तसीतशीच तिची स्थिति होते व अनेक शक्तींत विलक्षणता रहाते. पण सागरांतील लाटा, लहान तरंग व जल यांची भेदकल्पना जशी मिथ्या, अथवा सुवर्णाचें कडें, कुंडल, मुकुट इत्यादिकांची भेदकल्पना जशी व्यावहारिक, जलदृष्ट्या अथवा सुवर्णदृष्ट्या खरी नव्हे, तशीच या सर्व शक्ति व त्यांचा आधार यांच्या मधील भेदकल्पनाही व्यावहारिक आहे, पारमार्थिक नव्हे. कारण रज्जु, शिंप इत्यादि जें जें कांहीं जसें रजतादि रूपानें अनुभवास येतें, तें तसेंच विवर्तरूपानें होतें; परमार्थतः नव्हे. कारण ते सर्प, इत्यादि पदार्थ रज्जु

इत्यादिकांच्या आंत उत्पन्न होत नसतात व बाहेरही उत्पन्न होत नसतात. सर्वसाधारण प्रकाशरूप साक्षि चैतन्य, जीवाच्या अदृष्टवशात् उद्बुद्ध होऊन क्वचित् किंचित् भ्रांतीनें पहातें. पण वस्तुतः पसरलेलें हें सर्व ब्रह्मच आहे. सारांश शक्ति—शक्तिमान्, अवयव-अवयवी इत्यादि सर्व, मिथ्याज्ञानयुक्त पुरुषांनीं कल्पिलें आहे. मिथ्याज्ञान या उपाधीनें युक्त असलेली चित् शास्त्रानुगुण अथवा शास्त्रप्रतिषिद्ध असें जें कांहीं आपलें कर्तव्य म्हणून समजते, त्याविषयीं अभिमान धरिते व त्याप्रमाणेंच विहित अथवा निषिद्ध आचरण करून फलभोगसमयींही तेंच अनुभविते. तात्पर्य आद्यसर्गसंकल्पापासून पुरुषभोगापर्यंत सर्व प्रपंचरूप ब्रह्मच होतें. दुसरें कांहीं नाहीं. (६३.)

सर्ग ६४ वा.

(भोक्ता जीव कोणत्या क्रमानें होतो तें या सर्गांत सांगतात.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, जो हा सर्वगत, प्रकाशमय, परमात्मा, शुद्ध, स्वानुभवानंदरूप, अंतादिरहित महेश्वर, त्या शुद्ध चिन्मात्ररूपी परमानंदापासून जीव उत्पन्न होतो. (नामरूपाची व्यक्ति, एतद्रूप जगाच्या उत्पत्तीपूर्वीं जीवोपाधिलिंगसमष्टीची उत्पत्ति होऊन जीव उत्पन्न होतो.) पुढें तो जीवच उपाधीच्या प्राधान्यानें चित्त होतो व चित्तापासून जग व्यक्त होतें.

श्रीराम—अखंड, अद्वितीय व स्वप्रकाश ब्रह्माचे ठायीं, सखंड, साद्वितीय व परप्रकाश जीवाचा उद्भव कसा होतो ?

श्रीवसिष्ठ—सत्य (अविद्यारहित) ब्रह्माचे ठायीं परमार्थदृष्ट्या जीवसत्तेचा संभव नाहीं, पण अविद्यायुक्त ब्रह्माचे ठायीं त्याचा संभव आहे. कारण मोक्ष होईतों जीवबीज विद्यमान असल्यामुळें त्याचें उपाधिस्वभावाच्या योगानें होणारें जें स्पंदन (चलनशक्तिरूप प्राणधारण) तोच जीव होय. त्या जीवरूप ब्रह्मस्पंदनामध्येंच (ह्मणजे चिदाकाशरूप परम-आदर्शामध्येंच) अनुभवात्मक अशा या असंख्य जगत्परंपरा प्रतिबिंबित होतात. (जगाच्या वैचित्र्याची कल्पना करणाऱ्यास अनुकूल असलेली क्रियाशक्तिच ज्यामध्यें प्राधान्येंकरून असते अशा चैतन्याचा प्राणभाव हाच जीवभाव आहे, याविषयीं श्रीवसिष्ठ दृष्टांत देतात)—राघवा, वायु

जेव्हां मुळींच वहात नसतो त्यावेळीं समुद्राचें किंवा दीपज्योतीचें जसें थोडेंसें स्फुरण होत असतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माचें किंचित् स्फुरण हाच जीव होय. स्वभावतःच अति स्वच्छ असलेल्या ब्रह्माचे ठायीं प्राणाधीन चलनाचा अध्यास झाला असतां व त्यामुळें त्याच्या शांतत्वाचा (निष्क्रियत्वाचा) भंग झाला असतां व्यक्त होणारें जें त्याचें अल्प संवेदन (ज्ञान) तोच जीव होय. ह्मणजेच वायूच्या चलनाप्रमाणें, अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें, व तुषारांच्या शीततेप्रमाणें आत्म्याचें हें जीवत्व आहे. अर्थात् मोक्षापर्यंत तें त्याच्या स्वभावरूप आहे. ज्ञानरूपानें, चैतन्यरूप आत्मविषयक अज्ञानाच्या योगानें, मर्यादित झाल्यासारखें होणें, हाच जीवभाव होय. (अर्थात् ज्ञानरूप आत्मा सर्वव्यापी आहे. पण त्याच्या सर्वव्यापि स्वभावाचा अनुभव त्याच्या अनादिसिद्ध अज्ञानामुळें येत नाहीं व त्यामुळें चैतन्य अंतःकरणानें मर्यादित झाल्यासारखें होऊन तें जीवरूप होतें.) पुढें त्याच जीवभावाचा (म्हणजे चैतन्याच्या मर्यादित स्वरूपाचा) संस्कार दृढ झाला असतां क्रमानें तोच अहंकार बनतो. अग्नीच्या अल्प ठिणगीचा इंधनाशीं (तृण–घृत–तैलादि दाह्य पदार्थाशीं) संबंध झाला असतां ती ठिणगी जशी क्रमानें वाढते व मोठा थोरला अग्नि बनते, त्याप्रमाणेंच अल्प जीवभावाचा घन अहंकार होतो. पहाणाऱ्या पुरुषाची दृष्टि आकाशांत जेथपर्यंत जाऊं शकते, तेथपर्यंत तिला आकाशाचा नीलवर्ण दिसत नाहीं. पण जेथें गेल्यावर ती कुंठित होऊन पुढें जाण्यास असमर्थ होते, त्याच्यापुढें, वस्तुतः नीलता नसतांनाहि, तिला ती दिसते, त्याप्रमाणें अंहताशून्य अशा आत्म्याचे ठायीं जीवाची गति न झाल्यामुळें (ह्मणजे अज्ञानानें त्यास प्रतिबंध करून स्वरूपापर्यंत न जाऊं दिल्यामुळें) त्याला अहंभाव दिसतो. (अहं–मी असा अनुभव येतो.) पूर्वसंकल्पाच्या संस्कारामुळें उद्बुद्ध (जाग्रत) झालेल्या व आपल्याच ठिकाणीं आरोपित केलेल्या या प्रत्यक्ष, पण आकाशांतील नीलतेप्रमाणें भ्रामक कल्पनेच्या योगानें जीव अहंकारास धारण करितो. हा अहंकारच संकल्पाच्या योगानें, वायुस्पंदाप्रमाणें देहाद्याकारानें स्फुरण पावून, आत्म्यास देशतः, कालतः व वस्तुतः परिच्छिन्न (मर्यादित) करितो. त्या अहंकारास रुद्र असें ह्मणावें. कारण तोच या सर्व प्राण्यांस पापफलादिकांच्या द्वारा रडवीत असतो. असो; तो रुद्रसंज्ञक अहंकार, संकल्प

करण्यास उद्युक्त होत्साता, चित्त, जीव, मन, माया, प्रकृति इत्यादि नांवें धारण करितो. (येथें चित्त ह्मणजे विष्णु, जीव ह्मणजे ब्रह्मा व मन-माया इत्यादि त्यांच्या क्रिया असें जाणावें) त्यांतील संकल्पात्मक चित्त संकल्पानेंच भूततन्मात्रांची कल्पना करीत आपल्या पूर्व चेतनात्मक अवस्थेपासून भ्रष्ट होतें व जड पंचतेस प्राप्त होतें. पंचतेचें (पंच-तन्मात्रांचें) पंचीकरण केलें असतां तें तन्मात्रपंचकाकार चित्तच सुवर्णां-डाची प्रकृति होतें. ब्रह्मभावदृष्ट्या ती प्रकृति अतिशय अल्प असल्या कारणानें तिला तेजःकण असें ह्मटलें आहे. तात्पर्य, बीज जसें हळुहळु अंकुर बनतें, त्याप्रमाणें तन्मात्रकल्पनेनें चित्त तेजःकणत्वास प्राप्त होतें. (आतां पूर्वकल्पांत विराडात्म्याची उपासना करून तोच मी आहें, असा संस्कार ज्याचा दृढ झालेला असतो त्याला समष्टि—विराड्भाव प्राप्त होतो व व्यष्टि-स्थूल देहच मी आहें, असा ज्याचा संस्कार दृढ असतो तो व्यष्टिस्थूल देहभावास प्राप्त होतो, असें सांगतात.) नंतर जल जसें गारा, बर्फ इत्यादि रूपानें घनाकारास प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें अनेक जीवांतील कोणी एकादा जीव आपल्या पूर्वसंकल्पाप्रमाणें ब्रम्हा (हिरण्यगर्भ) होतो; ज्यांनीं विराडुपासना केलेली नसते असे कित्येक पुण्याचरणी जीव आपा-पल्या पूर्वसंकल्पाप्रमाणेंच देवादि देहाचे ठायीं अहंभाव ठेवून अमरावत्यादि योग्य स्थानीं प्रकट होतात. पुष्कळसे पापी स्थावर होतात. कित्येक पशु-पक्ष्यादि भावांस प्राप्त होतात. व कांहीं आकाशगामी जलचर, स्थलचर, इत्यादि होतात. सारांश येणेप्रमाणें ब्रम्हांडदेहांतच आपआपल्या संकल्पा-प्रमाणें सर्व अनुभव घेतात. सूक्ष्मदेहसमष्टि—उपाधिक जीवच क्रमानें विरंची होऊन अंड्यांत सर्व जग संकल्पानें उत्पन्न करितो. पूर्वोक्त विराडुपासना केल्या कारणानें तो सत्यसंकल्प झालेला असतो, आणि त्यामुळेंच तो जो जो संकल्प करितो तें तें स्वभावतःच पुढें प्राप्त झालें आहे असें तो पहातो. प्रथा व चलन या दोन धर्मांनीं युक्त असलेल्या जगाच्या प्रथेचें कारण प्रथम असलेला चिदात्मा आहे व चलनादिरूप विकाराचें कारण मागून होणारें कर्म आहे, म्हणजे ज्ञान हा चिदात्म्याचा धर्म आहे व विकार हें कर्माचें फल आहे. तात्पर्य जलापासून जसा फेंस उद्भवतो, त्याप्रमाणें चित्पासून स्वभावतःच चित्त स्फुरण पावतें. नंतर नौकेस बांधलेल्या दोऱ्यांनीं फेंसाच्या गोळ्यास जसें बांधितात, त्याप्रमाणें तें चित्त कर्मांच्या योगानें बद्ध होतें. फेंसाला बांधतां येतें, पण त्याचें कारण जें जल,

त्याला बांधतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें कर्मे चित्तास बद्ध करितात, पण चित्ताच्या कारणभूत चितीस बद्ध करूं शकत नाहींत. संकल्प सर्व विकारांचें बीज आहे. व्यवहारांतही सर्व कामें किंवा घट, चित्र, गृह, वस्त्र इत्यादि वस्तु संकल्पपूर्वक होत असतात. म्हणजे संकल्पापूर्वी व त्याचें कार्य नंतर असाच क्रम आढळतो. जीव संकल्परूप आहे व तो कर्मशून्य आत्म्याच्या सांनिध्यामुळें उत्पन्न होऊन कर्मे करितो. पण हीं कर्मे जरी मागून होत असलीं, तरी तीं सर्वथैव नूतन असतात असें नाहीं. तर बीजांत असणाऱ्या अंकुराप्रमाणें पूर्वीच जीवांमध्यें वासनारूपानें असणारीं तीं मागून केवळ व्यक्त होतात. बीजांत अंकुर, कांड, शाखा, पर्णे, पुष्पें व फळें, सूक्ष्मरूपानें पूर्वी असतात व तींच कालांतरानें योग्य स्थिति मिळाली असतां व्यक्त होतात हें प्रसिद्ध आहे. बीजस्थ जीवांचा जसा हा विलक्षण विस्तार होतो, व तो नानात्वास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें हिरण्यगर्भ जीवही विलक्षण विस्तारास व नानात्वास प्राप्त होतो. व्यष्टि जीवही याच रीतीनें आपल्यामध्यें वासनारूपानें स्थित असलेल्या देहादि आकारांस प्राप्त झाले आहेत. पण त्यांत विशेष इतकाच आहे कीं, हिरण्यगर्भ-जीवसंकल्पापासून पूर्वीच उत्पन्न झालेल्या जगांतील माता व पिता यांच्या द्वारा ते देहयुक्त होतात. नंतर जन्ममरणांस कारण होणाऱ्या कर्मांच्या योगानें ते उच्च नीच योनींत जातात. कर्म ह्मणजे चित्स्पंद. सारांश, वृक्षांच्या-शाखा, पानें, पुष्पें, फळें, इत्यादि एकदां होऊन पुनः पुनः जशीं तीं होतात, त्याप्रमाणें आद्य कारण ब्रम्हापासून चित्स्पंदलक्षण शुभाशुभ कर्मांच्या योगानें भोक्त्यांचे देह, भोग्य वस्तु व भुवनें वारंवार होतात व वृक्षाच्या फलांपासून जसे तसलेच दुसरे वृक्ष होतात, त्याप्रमाणें एका कल्पांतील प्राणिवासनारूप फळांपासून दुसरीं ब्रम्हांडें उद्भवतात. (६४)

सर्ग ६१ वा.

(आतां या सर्गांत मन, भोग्यवर्ग, भोक्ता व अनर्थांचे मूल यांचें तत्त्व चिन्मात्रच आहे असें विचारपूर्वक सिद्ध करितात.)

श्रीवसिष्ठ—परम कारणापासून मन प्रथम उत्पन्न झालें. तें मननरूप आहे व तें त्या कारणाच्या आधारानेंच रहातें. पूर्वीं कधीं अनुभविलेल्या सुगंधाचें स्मरण झालें असतां, ज्याप्रमाणें मनोरथरूप असल्या कारणानें असत् अशाही त्याचें भान होतें, त्याप्रमाणें हें मन या सर्गाचा अनुभव घेतें. अर्थात् या द्वैताचा भास मनाच्या अधीन आहे. त्यामुळें मनाचा क्षय झाला असतां मनःकल्पित भेदही नाहींसा होतो व भेद नाहींसा झाला कीं, केवल शुद्ध व सत् आत्मतत्त्व अवशिष्ट रहातें. पण चित् व जगत् या दोघांचाहि क्षय झाल्यावर सत् कोठून रहाणार, म्हणून विचाशील तर सांगतों. जग नित्य व अनित्य अशा द्विविध अंशांनीं युक्त आहे. त्यांतील स्थिर–नित्य–अंश मनाच्या उत्पत्तीपूर्वीही असतो. अस्थिर अंश मात्र त्याच्या चलनानंतर अनुभवास येतो. वास्तव मनाचें स्फुरण नष्ट झालें कीं, त्याच्या कार्याचें म्हणजे जगांतील असत्य अंशाचें भान न होणें हें साहजिकच आहे. पण त्यामुळें सत्यांशाचाही बाध होतो, असें म्हणतां येत नाहीं. स्वप्नांत पाहिलेला पदार्थ मनोमात्र असल्याकारणानें मन दुसऱ्या अवस्थेंत गेलें कीं, तो बाधित होतो; पण त्यामुळें त्यास पहाणारा द्रष्टा कधीं बाधित होत नाहीं. तस्मात् मनोनाशानें जगाच्या अस्थिर अंशाचा बाध झाला असतां स्थिरांश अवशिष्ट रहाणें अगदीं योग्य आहे. जगाचा अस्थिर अथवा असत्य अंश म्हणून ज्याला आम्ही म्हणतों, तो वस्तुतः मनुष्याच्या शिंगाप्रमाणें अत्यंत असत् नसून केवळ अनिर्वचनीय आहे. म्हणजे तो सत् आहे कीं असत् आहे याचा निर्णय करितां येत नाहीं. पण तो बाधित होत असतो. बाधित होणें म्हणजे जागें झाल्यावर स्वप्न जसें खोटें आहे असें निश्चयपूर्वक समजतें, त्याप्रमाणें अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें असतां आरोपित खोटें आहे, असा निश्चय होणें. अथवा निमित्ताचा अभाव झाला असतां त्या नैमित्तिकाचा अनुभव न येणें. आतां तूं म्हणशील कीं, जग जर मिथ्या आहे तर असंख्य प्राण्यांस त्याचा एकसारखाच भास कसा होतो? तर त्याचें उत्तर एवढेंच कीं, गारुड्यानें उत्पन्न केलेल्या आंब्याच्या मिथ्या झाडाचा, पहाणाऱ्या सर्वांस एकसारखाच जसा भास होतो, तसाच या असत् म्हणजे अनिर्वचनीय जगास पहाणाऱ्या

अनेकांस तें एकाच आकाराचें दिसतें. असें जर आहे तर हा प्रपंच दीर्घ-काल एकसारखाच कसा भासतो म्हणून विचारशील, तर त्याचें उत्तर मागें दिलेंच आहे. तें कोणतें म्हणून म्हणशील तर सांगतों. चांगल्या रीतीनें न पाहिल्या कारणानें पुढचा खांब जसा चोर आहे असा भास व्हावा, त्याप्रमाणें मनाच्या आसक्तीमुळें संसाराख्य दीर्घ स्वप्न अस्तित्वांत आलें आहे. वस्तुतः मन हेंच सर्व अनर्थांचें कारण आहे. पण अनात्म पदार्थांमध्येंच अत्यंत आसक्त झाल्या कारणानें जीवास तें कळत नाहीं. म्हणजे आपल्या मनानेंच वेताळाची अगोदर कल्पना करून भयभीत झालेल्या एकाद्या मुर्खाला हा वेताळ मीच मनानें कल्पिला आहे हें जसें कळत नाहीं, त्याचप्रमाणें हा प्रकार होतो. सारांश सर्वव्यापी चित्-तत्त्वानें विषयोन्मुख होणें हा स्वभाव धारण करणें, हेंच अनर्थ-परंपरेचें मूळ आहे. तेंच चित्त होय. चित्तामुळेंच जीवत्वाची कल्पना होते. जीवत्वाच्या योगानें अहंभाव, अहंभावामुळें चित्तत्व, चित्तत्वामुळें इंद्रियादित्व, इंद्रियादिकांच्या योगानें देहच मी आहें असा भ्रम, आणि देहादि भ्रमामुळें स्वर्ग, नरक, बंध, व मोक्ष! पण ही सर्व अनर्थपरं-परा जीव व ब्रह्म यांचा भेद आहे, अशा प्रकारच्या भ्रमामुळें होते. तो भ्रमच तिचें मूळ आहे. वास्तव ब्रम्ह व जीव यांचा जसा भेद नाहीं, त्याचप्रमाणें जीव व चित्त यांचाही भेद नाहीं; आणि जीव-चित्तांच्या अभेदाप्रमाणेंच देह व कर्म यांचाही भेद नाहीं, असा निश्चय करावा. कारण त्यांच्या ऐक्यज्ञानानें त्यांच्याविषयींचा भ्रम बाधित झाला असतां जगाचाही बाध होतो. सर्व शास्त्रांचें रहस्य एकाच वाक्यांत सांगावयाचें असल्यास तें असें सांगावें—कर्मच देह आहे. देहच चित्त आहे. त्यासच " मी " असें म्हणून चित्त जीव होतें. पण तो जीव ईश्वराचें चैतन्यच आहे व तोच सदा शिव आत्मा होय.

सर्ग ६५ वा समाप्त.

सर्ग ६६ वा.

(या सर्गांत द्वैत मनोमात्र आहे व इच्छात्याग आणि प्रबोध यांच्या योगानें मनाचा क्षय होतो, असें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वर वर्णन केल्याप्रमाणें एक पर वस्तुच नानात्वास प्राप्त होते. म्हणजे एका दिव्यापासून जसे उपाधिभेदामुळें अनेक दिवे प्रवृत्त होतात, त्याप्रमाणें हा प्रकार होतो. चित्ताच्या अधीन असलेल्या जीवत्वाच्या कल्पनेनें जसा बंध उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणें चित्ताधीन असणाऱ्या विचार व तत्त्वबोध यांच्या योगानें मुक्ति मिळते. यास्तव पुरुषानें नामरूपशून्य आत्म्याचें जर दर्शन घेतलें तर त्यास शोक करण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. कारण हा नर चित्तमात्र आहे. त्यामुळें विचारानें चित्त शांत झालें कीं, सर्व द्वैताचाहि उपशम होतो. कारण चालणारानें आपले तळपाय चर्माच्या जोड्यांनीं झांकून घेतले कीं, त्याला सर्व पृथ्वी चर्माच्छादित आहे असें भासतें. जगाचा अनुभव चित्तावांचून व चित्ताच्या बाहेर कधींही येत नाहीं. तर तो चित्ताच्याच योगानें व चित्तांतच येत असतो. यास्तव जग चित्तमात्र आहे व त्यामुळेंच चित्ताचा क्षय झाला असतां जगाचा क्षय होतो. केळीच्या झाडाचें स्वरूप पानांहून भिन्न नाहीं. तिचा स्तंभही एकावर एक गुंडाळलेल्या सोपटांचाच झालेला असतो. त्याचप्रमाणें जगद्भ्रम चित्त-तंत्र आहे. चित्तच भ्रमानें उत्पन्न होतें; बाल्यावस्थेस प्राप्त होतें; क्रमानें यौवन व वार्धक्य यांचा अनुभव घेतें; मरणाचा सोहाळा पहातें व स्वर्गांत अथवा नरकांत जातें. तात्पर्य हा सर्व नाच तेंच करितें. मंदिरेमध्यें खोटेच अनेक भ्रम दाखविण्याचें जसें सामर्थ्य असतें, तसें या चित्तांत जग भासविण्याचें सामर्थ्य आहे. नेत्रांस रोग झाला असतां जसे दोन चंद्र दिसतात, त्याप्रमाणें चित्ताची भ्रांतिजननशक्ति जीवचैतन्यास परतंत्र करून जग दाखविते. म्हणजे चित्तशक्तीनें युक्त असलेला जीव जग पहातो. घेरी आलेल्या पुरुषास सभोंवारचे वृक्ष फिरत आहेत असा भ्रम होतो, त्याप्रमाणेंच जीव चित्ताच्या योगानें क्षुब्ध झालेल्या संसारास पहातो. जेव्हां चित्तयुक्त जीवास द्वित्वाचा म्हणजे आपल्याहून निराळ्या द्वैतमय जगाचा अनुभव येतो, तेव्हां द्वैत व ऐक्य यांचा भ्रम होतो. पण जेव्हां चित्तरहित झालेल्या त्यास द्वित्वाचा अनुभवच येत नाहीं, तेव्हां द्वैत व ऐक्य यांचाही क्षय

होतो. ज्याचा अनुभव येतो तें चित्-हून भिन्न, म्हणजे जडच असलें पाहिजे. पण जड व परतंत्र वस्तूला स्वतः सत्ता नसते. तें अनुभवसमयाही चैतन्याच्या सत्तेनेंच सत्तायुक्त होत असतें. म्हणून आम्हीं त्याला चित्-हून भिन्न नसणारें म्हणून म्हणतों. याप्रमाणें विवेक करून विषयांचा वस्तुतः अभाव आहे, असा दृढ निश्चय झाला असतां इंधनरहित अग्नीप्रमाणें चित्त आपोआप शांत होतें. (इंधन म्हणजे काष्ठादि दाह्य पदार्थ. ते नसले कीं अग्नि आपोआप शांत होऊं लागतो. त्याप्रमाणेंच बाह्य व आंतर विषय असत् आहेत असें कळून आलें कीं, त्यांच्या विषयींचे संकल्पादि क्षीण होऊन शेवटीं स्वतः चित्तही क्षीण होतें, असा याचा भावार्थ.) असो; आतां जीवन्मुक्त केव्हां होतो तें सांगतों. चैतन्यघन परमात्म्याशीं ऐक्य पावून जेव्हां पुरुष निश्चल होऊन रहातो, तेव्हां तो समाधिस्थ असला तरी किंवा भिक्षाटनादि शरीरनिर्वाहोपयोगी अवश्य कर्में करीत असला तरी, संशांतच असतो. कारण केवल चैतन्य सविषय (विषययुक्त) नसतें. तर तें अविद्येच्या योगानें विक्षिप्त झालें कीं त्या विक्षिप्तत्वामुळें तें सविषय होतें, असा नियम आहे. त्यामुळें ज्ञान-समाधीच्या दार्ढ्याच्या योगानें चिद्धनैक्य अभिव्यक्त झालें ह्मणजे अविद्याविक्षेप नाहींसा होतो व त्याच्या अभावीं चैतन्याचें औपाधिक सविषयत्वही पार नाहींसें होतें. ईश्वरादिकांची सर्वज्ञताही मायिक आहे. तो चैतन्याचा स्वाभाविक धर्म नव्हे. हा अमुक विषय मी पहात आहें; मी जिवंत आहें, मी संसार करीत आहें, इत्यादि कल्पनाही चित्त-निमित्तक आहेत, (ह्मणजे चित्त हेंच त्यांचें निमित्त आहे). चित्ताचा क्षय झाला असतां त्यांचा क्षय होणें अगदीं उचित आहे. आतां तूं कदाचित् ह्मणशील कीं, चेतन म्हणजे चित्ताचा व्यापार. ज्ञान व समाधि यांच्या अभ्यासानें त्याचा निरोध होतो हें खरें, पण व्यापाराचा निरोध होतांच चित्ताचाही निरोध झालाच पाहिजे, असें कांहीं म्हणतां येत नाहीं. कारण शरीराच्या व्यापाराचा निरोध केल्यावरही शरीर अनिरुद्ध असूं शकतें. पण त्याचें समाधान असें—वायूहून स्पंद जसा निराळा नाहीं, त्याप्रमाणें चित्ताहून चित्ताचा व्यापार स्वभावतः भिन्न नाहीं. त्यामुळें चित्तव्यापार निरुद्ध झाला कीं, चित्तही निरुद्ध झालेंच असें समजावें. शरीराचा व्यापार बंद केल्यावर त्या-(शरीरा-)चा निरोध होण्याचें आणखीं काय रहातें, तेंच मला समजत नाहीं. अग्नींतील उष्णता गेल्यावर अग्नीचें काय रहातें? कांहीं नाहीं! असो; याप्रमाणें चित्तक्षय

झाला असतां चैतन्यांत विषयाची प्रथा होत नाहीं व ज्याची प्रथाच होत नाहीं त्याची सिद्धि होणें अशक्य आहे. तस्मात् चित्तक्षयानें विषयानुभवाचा क्षय होतो. तर मग पूर्वी म्हणजे चित्त होतें तेव्हां त्याचा अनुभव कसा येत होता, म्हणून विचारशील तर सांगतों. रज्जु-सर्पभ्रमाप्रमाणें तो अविद्याभ्रम आहे, असें तत्त्वज्ञ जाणतात. एवं च रज्जुसर्पस्पंदाप्रमाणें, चित्तस्पंदात्मक अशा या संसाराचीही चिकित्सा केवळ बोधानेंच करितां येणें शक्य आहे व ती करितांना कोणत्याही प्रकारचा आयासही नाहीं. सर्वस्वाचा परित्याग करून जर तूं वासनामय-चित्तशून्य होऊन राहिलास तर तात्काळ मुक्तच होशील, यांत संशय नाहीं. रज्जूस पहातांच सर्पभ्रम जसा तात्काल नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें सर्व ज्ञानशक्तीस अंतर्मुख करून स्वतत्त्वाचें दर्शन घेतलें असतां तात्काल संसार नाहींसा होतो. पण इंद्रियनिग्रहावांचून ज्ञानशक्ति अंतर्मुख होत नाहीं, व विषयाभिलाषाचा त्याग केल्यावांचून इंद्रियनिग्रह करितां येत नाहीं, असा सामान्य नियम आहे. यास्तव, राघवा, तुला ज्या ज्या विषयाचा अभिलाष असेल त्याचा त्याचा मनापासून त्याग करून जर तूं स्वरूपांत स्थिर झालास तर तुला मोक्ष मिळालाच म्हणून समज. यांत दुष्कर तें काय आहे ? अरे बा क्षत्रिया, तुम्ही महावीर आपल्या अमूल्य प्राणांनाही तृणाप्रमाणें तुच्छ समजून त्यांचा त्याग करितां कीं नाहीं ? मग इष्ट विषयांविषयींचा अति तुच्छ अभिलाष सोडण्याचीच तुह्मांला इतकी भीति कां वाटावी ? तस्मात् बा साधो, ज्याच्याविषयीं अभिलाष असेल त्या विषयांतील आसक्ति सर्वथैव सोडून, यदृच्छेनें जें प्राप्त होईल त्याचा कर्मेंद्रियांनीं स्वीकार कर व त्यावर निर्वाह करून नष्ट झालेल्या वस्तुविषयीं शोक न करितां शांत चित्तानें रहा. अशा तऱ्हेचा जो तत्त्ववेत्ता असतो त्याचें अजत्व म्हणजे जन्मादिविक्रियाशून्य ब्रह्मत्व तळहातावरील आंवळ्याप्रमाणें अथवा पुढच्या पर्वताप्रमाणें अगदीं प्रत्यक्ष आहे. या सर्व विवेचनाचा सारांश असा—ज्याप्रमाणें कल्पांतसमयीं एकरूप झालेला समुद्र तरंगांच्या योगानें भेदयुक्त दिसतो, त्याप्रमाणें आत्माच जगत्—रूपानें आविर्भूत झाला आहे, असें भासतें. पण तो ज्ञानाच्या योगानें अभिव्यक्त झाला असतां मोक्षनामक पुरुषार्थ देतो व अज्ञानानें, आवृत झाला असतां प्रथम सर्व अनर्थांचें आदिकारण जें मन त्याच्या अवस्थेस म्हणजे मनस्त्वास व नंतर मनःप्रयुक्त दीर्घबंधनास कारण होतो (६६.)

सर्ग ६६ वा समाप्त.

सर्ग ६७ वा.

(भोक्ता जो जीव त्याचें व्यष्टिप्राधान्यतः स्वरूप व इंद्रियादिकांचा संभव या सर्गांत सांगतात.)

श्रीराम--गुरुराज, मनास संकल्पानें उत्पन्न करून समष्टि जीव आपल्या ठायीं त्याचा तादात्म्य-अध्यास करितो व मनस्त्वयोग्य जीव होतो. पण याचा व परमात्म्याचा काय संबंध आहे ? तो त्याचा अंश आहे कीं, कार्य आहे ! कीं स्वतः तो परमात्माच आहे ? जर तोच असेल तर त्याच्या ठायीं उत्पन्न कसा झाला ? ह्मणजे परिणाम पावून उत्पन्न झाला कीं विवर्तरूपानें ? जीव परमात्म्याचा परिणाम आहे म्हणून म्हणाल तर दुधाचा दहीं हा परिणाम झाला असतां, दूध नष्ट होत असल्याचें अनुभवास येत असल्यामुळें परमात्मा अनित्य आहे असें होणार, व जीव परमात्म्याचे ठायीं रज्जूसर्पाप्रमाणें विवर्तरूपानें उत्पन्न झाला आहे, असें ह्मणाल तर रज्जूसर्पाप्रमाणेंच तो बाधित होईल. बरें जीव मुळीं उत्पन्नच झाला नाहीं म्हणून म्हणावें तर भोक्त्याची असिद्धि होते. म्हणजे सुखदुःखांचा भोग घेणाराच कोणी नाहीं, असें झाल्या कारणानें अनुभवास येणाऱ्या सुखदुःखभोक्त्याची सिद्धि होत नाहीं. कारण ब्रम्ह तर क्षुधा, पिपासा (तहान) इत्यादि धर्मांनीं रहित आहे, असें श्रुतींत सांगितलें आहे. बरें तो परमात्म्याहून निराळा आहे म्हणून म्हणावें तर त्याच्या सजातीय आहे, कीं विजातीय आहे, इत्यादि विकल्प उठतात. यास्तव जीव व परमात्मा यांचा काय संबंध आहे, तें मला अगोदर सांगा.

श्रीवसिष्ठ--राघवा, अनेक अचिंत्य शक्तींनीं युक्त असलेल्या मायाशक्तीनें शबल (मलिन) झालेलें ब्रम्ह परमार्थतः अभिन्न असलें तरी त्या मायेच्या योगानें जणुंकाय भिन्नत्वास प्राप्त झाल्यासारखें होऊन व औपाधिक विकारांचा आपल्या ठायीं आरोप करून अनंत जीवांच्या रूपानें व सर्वज्ञ ईश्वरभावानें क्रीडा करण्यास समर्थ आहे व त्यामुळें वरील आक्षेपांतील एकही आक्षेप टिकत नाहीं. मी मागेंही एकदां सांगितलेंच आहे कीं, सर्वशक्ति ब्रम्ह ज्या शक्तीनें स्फुरण पावतें, त्याच शक्तीस तें स्वतः प्राप्त झालें आहे, असें तें पहातें. तो सर्वात्मा स्वतः अनादिकालापासून ज्या चित्तसंस्कारोपहित चिद्रूपास पहातो

त्यालाच जीव म्हणतात. तेंच संकल्प करणारें होय. तस्मात् आत्म्याच्या ठायीं मायेमुळें प्राप्त होणारें द्वितीयत्व हेंच उत्तर संसारप्रवृत्तीचें मुख्य कारण; व पूर्व पूर्व संकल्पवासनेनें वासित झालेलें जीवचैतन्य हें मागून होणाऱ्या प्रत्येक वैचित्र्याचें कारण आहे.

श्रीराम--मुनिवर्य, जीवस्वरूप माझ्या बुद्धीवर आरूढ झालें (मला तें समजलें). पण या जीवाच्या जन्मादिकांस कारण होणारें दैव, कर्म व कारण म्हणजे काय, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, एवढा वेळ मीं जें काहीं सांगितलें त्यावरून तुला समजलेंच असेल कीं, चिन्मात्र ब्रम्ह स्पंदस्वभाव व अस्पंदस्वभाव, असें दोन प्रकारचें आहे. स्पंदस्वभाव म्हणजे रजःप्रधान–मायोपाहित (रजोगुण जिच्यामध्यें प्रधान आहे, अशी माया हीच ज्याची उपाधि आहे असें अथवा शबल) व अस्पंदस्वभाव म्हणजे शुद्ध (उपाधिरहित). आकाशांतील वायूप्रमाणें, तें स्पंदामुळें सृष्ट्युन्मुख होतें व स्पंदाच्या अभावीं तें शांत रहातें. स्वाभाविक चित्त्व हेच चित्त होय. त्याची आत्म्याच्या अज्ञानानें विषयाकार कल्पना केल्यास तें तदाकार होतें. ह्या त्याच्या विषयाकारासच स्पंद म्हणतात. पण तेंच जेव्हां विषयाकाररहित होतें तेव्हां त्यास अस्पंद म्हणतात. एवं च स्पंद व अस्पंद यांच्या योगानेंच चैतन्यास प्रपंचरूपता व अप्रपंचरूपता प्राप्त होते. अर्थात् स्पंदालाच जीव, कारण, कर्म, दैव, इत्यादि म्हणतात. म्हणजे प्राणस्पंदास जीव, आपल्यांतील कार्यांस व्यक्त करणाऱ्या स्पंदास कारण, शरीर-इंद्रियें इत्यादिकांच्या स्पंदास कर्म व सूक्ष्मावस्थेंत चिरकाल राहून फलोन्मुख झालेल्या स्पंदास दैव म्हणतात. पण अनुभवसत्तेचा अवलंब केल्यावांचून त्या जीवादिकांस आपापलें कार्य करितां येत नाहीं. वास्तव जो हा अनुभवात्मक चित्स्पंद आहे तोच जीव, कारण, कर्म, दैव, इत्यादि होय व तेंच संसाराचें बीज आहे. रामा, आतां 'तो त्याच्याठायीं उत्पन्न कसा झाला?' असा जो तूं वर (सर्गाच्या आरंभीं) प्रश्न केला आहेस त्याचें उत्तर सांगतों. हा अनुभवात्मक चित्स्पंद पूर्वमरणसमयीं कृतकर्माप्रमाणें बुद्धीमध्यें जसा संकल्प करितो, त्याप्रमाणें पुढच्या जन्मीं तो होतो. अनेक अनुभवात्मक चित्स्पंदांतील (चिदाभासांतील) जे कांहीं चित्स्पंद मंद शास्त्रीय प्रवृत्ति करणारे असतात ते सहस्रावधि योनींत जातात व दीर्घकालानें या संसारांतून सुटतात. पण जे तीव्र शास्त्रीय प्रवृत्ति करणारे व त्यामुळेंच ज्ञानाचे अधिकारी असतात, ते

एकाच जन्मानें मुक्त होतात. सारांश परमात्म्यानेंच संसारांत जीवरूपानें उत्पन्न होणें हें चित्ताच्या अधीन आहे व त्यामुळेंच त्याचा जन्म वास्तविक नव्हे. उपाधीप्रमाणें होणें हा केवल चैतन्याचाच नव्हे तर सर्व प्रकाशाचा स्वभाव आहे. सूर्याचा किंवा दिव्याचा प्रकाश पांढऱ्या वस्त्रावर पांढरा होतो; तांबड्या शालीवर लाल होतो; पिंवळ्या पितांबरावर पिंवळा होतो; काळ्यावर काळा होतो हें सर्वांस ठाऊक आहेच. या स्वभावामुळेंच चैतन्य देहाच्या उत्पत्तीस कारण होणाऱ्या अन्नरसानें परिणत होतें. नंतर पिता व माता यांच्या शरीरांतील शुक्रशोणितरूपानें परिणाम पावतें व त्यांचा गर्भाशयांत संसर्ग झाला म्हणजे हळु हळु देहरूप होतें. तो देहच शास्त्रीय किंवा अशास्त्रीय कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा स्वर्ग, मोक्ष, नरक, वध, बंध इत्यादिकांस कारण होतो. हा सर्व चैतन्याचाच विकार आहे. पित्याच्या, मातेच्या व मुलाच्या शरीरांतील चैतन्य निरनिराळें आहे, असें जें वाटतें तें त्यांच्या शरीरामुळें होय. शरीरादिकावांचून चैतन्यांतील भेद जाणतां येणें शक्य नाहीं. अर्थात् चैतन्याचा भेद हा औपाधिक भेद आहे, वास्तविक नव्हे, हें कोणालाही थोड्याशाच विचारानें समजण्यासारखें आहे. प्रतिशरीरांतील जीवांचा भेदही याच न्यायानें असत्य ठरतो. उपाधिभूत शरीरेंही आपापल्या कारणाहून वस्तुतः भिन्न नसल्यामुळें पंचभूतमय आहेत, असें म्हणावें लागतें व भूतांचें आद्यविवर्त कारण चित् आहे. त्यामुळें हें सर्व चिन्मय आहे, असा विवेकबुद्धीनें निश्चय करावा. पण याप्रमाणें भेद असत् आहे, असें जरी ठरत असलें तरी मनोभ्रम असेपर्यंत त्याचा अनुभव आल्यावांचून रहात नाहीं. अर्थात् अमुक जन्मास आला; अमुक मेला इत्यादि प्रतीति हा मनोविलास आहे. त्याचा अनुभवच येऊं नये असें वाटत असल्यास तूं अनुभवाचें निमित्त (मन) नाहींसें कर. मन अगोदर "मी व माझें" असें पहातें व तेंच भेदकल्पनेचें मूळ आहे. आत्मस्वरूपाचें अज्ञान व भोगांच्या विविध आशांचे संस्कार, हें "मी व माझें" या कल्पनेचें मूळ आहे. तात्पर्य मथुरेच्या लवण राजास स्वप्नांत जसा "मी चांडाळ आहें" असा भ्रम झाला होता, त्याप्रमाणेंच चित्तास या जगत्स्थितीचा भ्रम होतो. राघवा, हें सर्व मनोमात्र आहे. यास्तव वर सांगितलेलाच आरोपक्रम ध्यानांत रहावा म्हणून मी तो पुनः सांगतों. अगदीं सौम्य सागरांत जसा अति अल्प जलस्पंद उठावा त्याप्रमाणें शांत ब्रह्मरूप चित् विषयोन्मुख होते. तीच विषयविचारोन्मुख चित् चित्तरूपी ऊर्मि धारण करीत होत्साती स्पंद पावल्यामुळें जीवरूपास प्राप्त होते. नंतर ब्रह्मसागरांत चित्-जल, जगत्-रूपी बुडबुडे निर्माण

करितें. वास्तव हे प्रिय रामा, जीव हा मायाविलासामुळें, ब्रह्माच्या आधारानेंच होणारा, ब्रह्माच्या स्वरूपभूत चैतन्याचा आभास आहे, हें कधींही विसरूं नको. चिदाभासरूप ब्रह्मास जीव म्हणतात. निश्चयरूप उपाधीमुळें त्यासच बुद्धि हें नांव देतात. स्मरण या कार्यामुळें त्यास चित्त समजतात. अभिमानामुळें तें अहंकार होतें. विक्षेपशक्तीच्या योगानें तें मायास्वरूपी बनतें. श्वासोच्छ्वासाच्या योगानें तें प्राण होतें. पाहूं लागतें तेव्हां तें नेत्र होतें व येणेंप्रमाणें सर्व तेंच आहे. पण निरनिराळ्या उपाधींमुळें त्यास निरनिराळीं नांवें प्राप्त झालीं आहेत. मीं तुला मागें सांगितलेंच आहे कीं, संकल्पप्रधान समष्टि-मन शब्दादि तन्मात्रपूर्वक संकल्पानेंच हें सर्व जग निर्मितें व हें मनःकल्पित असल्यामुळेंच मिथ्या आहे. याचा साक्षी आत्मा नित्य शुद्ध आहे. तो आपल्या स्वाभाविक प्रकाशामुळें हें चित्तस्वप्न पहात असतो, असें जरी वाटलें तरी वस्तुतः तो तें पहातही नाहीं. कारण जीवानें इंद्रियांच्या द्वारा बाह्य संसार पहाणें ही जाग्रत्-अवस्था; हृदयापासून कंठापर्यंत जेवढा आंत अवकाश आहे त्यांत अहंभावयुक्त झालेल्या त्यानें वासनामय संसार पहाणें हें स्वप्न; स्मृतीस कारण होणाऱ्या वासनारूपी बीजानें मात्र अवशिष्ट राहून हृदयांत स्थिति होणें ही सुषुप्ति व त्या वासनारूप बीजावस्थेचेंही उल्लंघन करून चिन्मात्र होऊन रहाणें ही जीवाची तुर्या-अवस्था होय. याप्रमाणें शोधित (उपाधिरहित) प्रत्यक् तत्त्वास ब्रह्मस्वरूपांत लीन करून शांत स्थितींत रहाणें हेंच तुर्यातीत पद होय. त्या पदीं आरूढ झालेला धीर पुरुष पुनरपि संसारदुःखांत पडत नाहीं. त्या तुर्यातीत पदामध्येंच हें मायिक जग उत्पन्न झालें आहे व त्याच्यामध्येंच तें लीन होतें. त्याच्याच आधारानें हें रहातें. पण याचें त्या शुद्ध तत्त्वाशीं तादात्म्य होत नाहीं. तर कसें तरी त्याच्या अचिंत्य सामर्थ्यामुळें त्याच्या आधारानें हें रहातें. ह्मणजे शुद्ध ब्रह्म व जग यांचा कोणत्याच प्रकारचा संबंध नाहीं. तर मग तें त्याचें कारण कसें ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. वृक्षाच्या वाढीस प्रतिबंध करीत नसल्यामुळें आकाश जसें वृक्षाच्या उंचीचें कारण, त्याच न्यायानें मायाकृत सर्गास प्रतिबंध न कल्यामुळेंच हें तत्त्व त्याचा (वस्तुतः कर्ता नसतांना) कर्ता. केवळ सांनिध्यामुळें आरसा जसा प्रतिबिंबाचें कारण होतो, त्याप्रमाणें हा चिन्मय परमात्मा केवळ सांनिध्यामुळें विषयस्फुरणाचें कारण होतो. असें जर आहे तर हें सर्व एकदम कां होत नाहीं ? या शंकेचें समाधान असें—बीज, अंकुर, शाखा, पर्णें, इत्यादिकांच्या रूपानें परिणाम पावतां पावतां जसें फळ होतें, त्याप्रमाणें चिन्मात्रही चित्त, जीव

इत्यादि क्रमानें मन होतें. आतां तूं म्हणशील कीं, "प्रलयसमयीं चित्तादि सर्व विकारांचा ब्रम्हामध्यें लय झाला असतां ती चित् सदाच तशी कां रहात नाहीं? पुनः प्रपंचरूप कां होते ?" तर त्याचें कारण सांगतो. स्वर्गादि लोकांत जाऊन तेथील पुण्यादि फलभोग भोगल्यावर उत्तरजन्मांस कारण होणारें पुण्यपापादि संचित कर्म बरोबर घेऊन पुनः या किंवा असल्या दुसऱ्याच एखाद्या लोकास येण्याकरितां निघालेला जो जीव त्यानें युक्त असलेला वृष्टीचा बिंदु, वृक्ष धान्याचा अंकुर इत्यादिकांमध्यें प्रवेश करून पुनः जसा बीजरूप होतो, त्याप्रमाणें जीववासनांनीं वासित झालेली चित्-ही चित्त, चित्ताचे विषय इत्यादि सर्गरूपानें पुनः होते. जीववासनांचा त्याग करून स्वस्थ रहात नाहीं. पण बीजामध्यें सूक्ष्मरूपानें असलेला वृक्ष व त्याचें बीज यांचें ज्ञान झालें तरी व तें नसलें तरी त्यांतील वृक्षास उत्पन्न करण्याची शक्ति जशी नाहींशी होत नाहीं, त्याप्रमाणें चित्तरूप झालेलें जग व ब्रह्म यांमध्येंही ज्ञान व अज्ञानकालीं कांहीं विशेष असणार नाहीं, ह्मणून ह्मणशील, तर तें बरोबर नाहीं. कारण बीज व तरु यांचें ज्ञान अथवा अज्ञान हें व्यावहारिक आहे. त्यामुळें त्यांच्या ज्ञानानें तात्त्विक अखंडित रूप व्यक्त होत नाहीं. पण ब्रह्म व जग यांचें ज्ञान पारमार्थिक असल्यामुळें त्यांचें तात्त्विक ज्ञान झालें असतां, दीपाच्या योगानें रूपाचा प्रकार जसा व्यक्त होतो, त्याप्रमाणें अखंडित चिन्मात्राचा साक्षात्कार होतो. भूमीमध्यें जसें जसें खोल खणीत जावें तसें तसें तेथें आकाश व्यक्त होतें.त्याप्रमाणें गृह, वस्त्र, क्षेत्र, पुत्र, इत्यादि, अविद्येमुळें आपलेसे झालेल्या पदार्थांचा जसा जसा विचार करावा, तसे तसे ते अधिष्ठान ब्रह्मसत्ता मात्र होतात. स्फटिकांत दिसणारा वनादिकांचा आकार ज्ञानापूर्वीं सत्यसा भासत असला तरी हा स्फटिक वनाच्या आकारावांचून ह्मणजेच निर्विकार आहे, असें समजलें असतां तो जसा मिथ्या किंवा स्फटिकरूप आहे, असा निश्चय होतो, त्याप्रमाणें नाना या भावानें रहित असलेल्या ब्रह्माचे ठायीं नानारूपानें भासणारें हें जग ब्रह्माच्या तात्त्विक स्वरूपज्ञानानें बाधित होतें. अर्थात् त्याचा भास अज्ञान-प्रयुक्त आहे. एक व अखंडित स्फटिक जसा त्यांत दिसणाऱ्या फल, पत्र, लता, गुल्म, भूमि, मुळें इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या वनाच्या आकाराचा होतो, तसें एक व अखंडित ब्रह्म सर्व जगरूप झालें आहे, असें भासतें.

श्रीराम—गुरुराज, केवढा हा चमत्कार आपण मला आज सांगितलात! हें जग ह्मणजे एक अवर्णनीय चमत्कारच नाहीं तर काय? हें वस्तुतः असत्

असतांनाच केवढें मोठें भासतें, किती सत्य वाटतें व किती स्पष्ट दिसतें! पण हें सर्व मायामात्र आहे, हें मला समजलें. आतां त्या स्वभावसिद्ध वस्तूपासून हा सर्व विपुल प्रपंच कसा उद्भवतो तें मला सांगा. ह्मणजे तन्मात्रें, इंद्रियें, समष्टि व व्यष्टि--स्थूल शरीर यांच्या उत्पत्तीचा क्रम ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे व ती पूर्ण करण्यास आपणच समर्थ आहां.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, जीवस्वरूप अत्यंत असंभवनीय आहे. तें आपल्या शुद्ध कारणाहून भिन्न नाहीं. पण भितऱ्या मुलाच्या हृदयांत लहू राक्षसाचा किंवा भूताचा आकार जसा उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें ही जीवता उत्पन्न होते. ती वस्तुतः शुद्ध, मानमेयात्मक (प्रमाणप्रमेयरूप) व सत्य असूनही असत्याप्रमाणें स्थित असणारी व भिन्न नसतांना भिन्न असल्यासारखी आहे. ती ब्रम्हाच्या वृद्धिरूप आहे (जीवतेमुळेंच ब्रम्हाला ब्रम्हत्व आलें आहे. तिच्या अभावीं तें ब्रम्हही नव्हे). ज्याचा अनुभव आला असेल त्याचेंच मनन करितां येतें. पण अनुभव, मन व मेय म्हणजे इंद्रियें व विषय यावांचून येत नाहीं. यास्तव मन-मेय-वासनेचा उद्भव होणें हेंच ब्रम्हाच्या मनोभावाचें निमित्त आहे. " जीववासनेमुळें ब्रम्ह जसें जीव होतें, त्याचप्रमाणें मनन वासना उत्पन्न झाल्यामुळें तो जीवच अथवा जीवभावापन्न (जीव-भावास प्राप्त झालेलें) ब्रह्मच मन होतें. तें मन तन्मात्रांविषयीं मनन करून लागलेंच स्वतः तद्रूप झालें आहे, असें पहातें. तो अतिसूक्ष्म तन्मात्रात्मा, चिदाकाश प्रकाशमान होऊं लागलें असतां, त्याच्या स्फूर्तीनें स्वतः स्फूर्तिमान् (ज्ञानात्मक) होऊन सृष्टिकाळ आल्या कारणानें पंचीकरणाच्या द्वारा संकल्पानेंच उत्पन्न केलेलें रमणीय ब्रह्मांडरूप व मनुष्यादि देहांचें रूप आपल्यामध्येंच पहातो. त्यांत प्रथम शब्द व अर्थ यांच्या विभागांची स्फूर्ति होत नाहीं (ह्मणजे मी तत्त्वरूप आहें कीं, मनुष्यादि आकाररूप आहें, हें त्यास कळत नाहीं.) त्यामुळें तें रूप जड असल्यासारखें असतें. पण पुढें तें " अहं " म्हणजे मी असा देहावर अध्यास करितें; त्यानंतर त्यास संसारतत्त्वाचें स्मरण होतें. देहाभिमानामुळें तो देहमय होतो. पुढें आपल्याच ह्मणजे शरीराच्याच मुखादि भागामध्यें क्रमानें रसना, चक्षु, घ्राण, इत्यादिकांची कल्पना करून तो सर्व इंद्रियांनीं संपन्न होतो. याप्रमाणें तो जीववासनेप्रमाणें विशिष्ट देहयुक्त होतो व बाह्य विषयादिकांस पहातो. सारांश, राघवा, याप्रमाणें समष्टि व व्यष्टि जीवाचा संकल्पमय आतिवाहिक देह उत्पन्न होतो. ब्रह्माच्या अज्ञानामुळें हा विविध देहभाव

प्राप्त होत असून त्याच्या यथार्थ ज्ञानानें त्याचा क्षय होतो. आतिवाहिक देहादिकांच्या द्वारा अध्यारोप व अपवाद यांची कल्पना करणें हें सुद्धां आत्म्याच्या व्युत्पत्तीकरितांच होय. परमार्थदृष्ट्या तिचा कांहीं उपयोग नाहीं. कारण प्रमाता, प्रमाण व प्रमेय ही त्रिपुटी व तद्रूप जग ब्रह्मच आहे, असें साक्षात् जाणल्यावर आतिवाहिकादिकांचें वर्णन करण्यास अवकाशच रहात नाहीं. परब्रह्माहून मी भिन्न आहें, असें मानल्यानें अथवा तशा संस्कारामुळें हा दुसरा आतिवाहिक भाव प्राप्त होतो. पण ' मी ब्रह्म आहें ' असें जाणल्यानें ब्रह्मच होणें योग्य आहे व तें (ब्रह्मत्व) ज्ञान भ्रमजन्यही नाहीं; तर सत्य आहे.

श्रीराम—पण गुरुराज, चिदेकरस ब्रह्माचे ठायीं अज्ञानाचाच असंभव आहे. तेव्हां त्याच्या अभावीं जीवभेद-कल्पना कशी होणार ? तसेंच ब्रह्म व आत्मा यांचें स्वभावतःच ऐक्य आहे. तेव्हां मोक्षफल देणाऱ्या विचाराची तरी प्रवृत्ति कशी होणार ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, हा प्रश्न तूं तत्त्व जाणून करीत आहेस कीं, त्यास न जाणतां ? तत्त्वाचा साक्षात्कार केल्यावर जर तूं हा प्रश्न करीत असशील तर तुझें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे. कारण तत्त्वज्ञानानंतर विचार निरुपयोगी आहे. पण त्यास न जाणतां जर तूं हा प्रश्न करीत असलास तर असा प्रश्न करावयाचा काल अजून आला नाहीं, एवढेंच मी तुला सुचवितों. कारण हा प्रश्न सिद्धांतकालींच शोभतो. अकालीं केलेलें कोणतेंही कार्य निरर्थक ठरतें. श्रावणांत कुंदावर फुलें जरी आलीं तरी तीं उत्पातसूचक असतात. अकालीं केलेलें उत्तम भाषणही मूर्खाच्या वल्गनेप्रमाणें उपहास्य होतें. सर्व पदार्थ आपापल्या योग्य कालीं योग्य फल देत असतात. असो; आतां अगोदर मी तुला प्रस्तुत तत्त्वच अधिक स्पष्ट करून सांगतों. अशा रीतीनें तो स्वप्नसमष्ट्यात्मा योग्य काल आला असतां समष्टिरूपानें उत्पन्न होतो. प्रणवाचा उच्चार व त्याच्या अर्थाचें ज्ञान यांच्या योगानें तो जें मनोराज्य करितो तें तें तात्काल तसेंच झालें आहे, असें पहातो. ह्मणजे हें सर्व आकाशादि जग समष्टीच्या मनोराज्यापासून झालें आहे. त्यामुळें व्यष्टिमनोराज्याप्रमाणें तेंही असत् आहे. आकाशांत दिसणाऱ्या नीलवर्णाप्रमाणें हें जग भ्रामक आहे. फार काय पण मेरु पर्वताची अनुभवास येणारी उंचीही आकाशरूप आहे. यास्तव वस्तुतः कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं नष्ट होत नाहीं. सृष्टि अशा अशा क्रमानें उत्पन्न होते, असें जें शास्त्रांत सांगितलेलें असतें तेंही प्रपंच मिथ्या आहे हें समजून देण्याकरितांच होय. ब्रह्मदेवादि जीवांची

सत्ता जशी सदसन्मयी (ह्मणजे विचाराच्या कसोटीस न उतरणारी) असते तशीच ती देवांपासून कीडमुंगीपर्यंत सदसन्मयीच असते. अर्थात् जीवत्वही जगत्कोटींतच येतें. त्यामुळें तेंही मिथ्या आहे. ब्रह्मदेवापासून कीटापर्यंत प्रसिद्ध असलेलें ज्ञान (संवेदन, सुखदुःखादि जाणीव) जरी अनुभवापासून उत्पन्न झालेलें असलें तरी ब्रह्मज्ञानानें या सर्वांचा बाध होतो. जसा ब्रम्हदेव निर्माण होतो तसाच कीटही निर्माण होतो. ब्रम्हदेवाचें चित्त मलिनतेनें मुळींच आच्छादित झालेलें नसतें. म्हणून तो जगत्कर्ता होतो व कीटाचें चित्त चित्तदोषांनीं अतिशय मलिन झालेलें असतें म्हणून तो क्षुद्र कर्में करणारा होतो. म्हणजे कोणत्याही जीवाच्या जाणिवेंत भेद नाहीं. पण त्याची जीवता उपाधीच्या अनुरोधानें रहाणारी असल्यामुळें तिच्या पौरुषांत (कर्मांत व शक्तींत) अंतर असतें. पुण्यकर्माच्या अत्यंत उत्कर्षामुळें ब्रम्हता प्राप्त होते व पापाच्या आधिक्यामुळें जीवास कीटता प्राप्त होते. ते दोन्ही भाव हें सर्व चिन्मात्र आहे असें न जाणल्यामुळें येतात. पण तसें एकदां ज्ञान झालें कीं, अशा प्रकारच्या सर्व भ्रांति क्षीण होतात. कारण प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय इत्यादि सर्व चिन्मात्र ब्रह्मतत्वाहून भिन्न नाहीं. त्यामुळें सर्व द्वैतवाद व अद्वैतवाद मिथ्या आहेत. ते केवळ भावनेच्या दृढतेमुळें भासत असतात. आपण जशी भावना करावी तसा आपणास अनुभव येतो. जे पृथ्वी, आप इत्यादि भूतांच्या विकारांनीं भरलेल्या जगाची भावना दृढ करितात, त्यांस जगाचा अनुभव येतो. तेंच सत्य आहे, असें वाटतें व जे त्रिपुटींचा क्षय करून ब्रम्हमय होतात, ब्रम्हाची भावना दृढ करितात ते ब्रम्हमय होतात, असा नियम आहे. हा सर्व स्वभावाचा विलास आहे. ब्रम्हदेव मनानें प्राण्यांच्या कर्माप्रमाणें जें जें जसें व्हावें म्हणून कल्पना करितो तें तें तसेंच होतें. हा स्वभावसंज्ञक नियतीचा धर्म आहे. सारांश जग मनःकल्पित आहे, म्हणून तें असत्य आहे व चेतन मनोरथमात्र नसून स्वाभाविक स्वसत्तेनें युक्त आहे, म्हणूनच तें सत्य आहे (६७)

६७ वा सर्ग समाप्त.

सर्ग ६८ वा.

(या सर्गात कर्कटीनामक राक्षसीचें व सर्व भूतांस खाण्याच्या इच्छेनें तिनें केलेल्या उग्र तपाचें वर्णन करितात.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, याविषयीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात त्यांत एका राक्षसीनें तत्त्वार्थानें भरलेले अनेक प्रश्न केले आहेत. हिमालयाच्या उत्तरेस एक कर्कटीनामक राक्षसी राहत असे. तिला विषूचिका व अन्यायबाधिका अशीं आणखी दोन नांवें होतीं. तिचा वर्ण काजळासारखा होता. गीष्मर्तूंत सुकलेल्या विंध्य-अरण्याप्रमाणें ती शुष्क व कृश झाली होती. तिचें उदर अंतरिक्षाच्या उदराप्रमाणें अतिशय विस्तीर्ण होतें. तिचे नेत्र अग्नीच्या निखाऱ्यासारखे लाल होते. ती काळें वस्त्र नेशीत असे. तिचे केंस नेहमीं वर उंच उभारलेले असत. तिचे गुडघे तमालवृक्षासारखे कठिण होते. तिचीं नखें लाल वर्णाचीं व सुपाच्या आकाराचीं होतीं. ती आपल्या गळ्यांत मनुष्यांच्या शुष्क अस्थिपंजरांच्या माळा घालीत असे. एकादा शिवभक्त बाहु, कंठ, इत्यादि स्थळीं रुद्राक्ष जसे धारण करितो, त्याप्रमाणें ती सर्व शरीरावर शवांच्या माळा धारण करीत असे. सुकलेल्या कपालास्थींचीं कुंडलें ती आपल्या कानांत घालीत असे व तीं एकसारखीं लडलडां हालत असत. तिचे हातही फारच लांब होते. पण तिचें शरीर फारच मोठें असल्यामुळें व जठराग्निही अतिशय प्रज्वलित असल्यामुळें तिला भरपुर अन्न मिळेना आणि त्यामुळें तिची तृप्ति होईना. वडवाग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें त्या महोदरीची जेव्हां तृप्ति होईनाशी झाली तेव्हां तिनें मनांत असा विचार केला—समुद्र जसा नद्यांतून येणाऱ्या जलास एकसारखा आपल्या उदरांत सांठवीत असतो त्याप्रमाणें या जंबुद्वीपांतील सर्व प्राण्यांस जर मी प्रत्येक श्वासाबरोबर गिळून टाकण्यास समर्थ झालें तरच माझी तृप्ति होईल. पण त्याला कोणती युक्ति योजावी ? कारण आपत्कालींही ज्या युक्तीनें प्राण वांचतील तीच युक्ति उत्तम होय. पण मंत्र, औषधि, तप, दान, देवपूजा इत्यादि उपायांनीं सुरक्षित झालेल्या सर्व प्राण्यांस एकदम खातां येणें शक्य नाहीं. यास्तव मी आतां न कंटाळतां व खिन्न न होतां घोर तप करितें. कारण अति उग्र तपानें दुर्लभ वस्तूंचा लाभ होतो, असा पुष्कळांस अनुभव आला आहे. असा विचार करून यावत् प्राणिमात्रांस खाऊन टाकण्याच्या इच्छेनें ती इतर भूतांस दुर्गम असलेल्या हिमालयावर गेली. त्या पर्वत-

राजाच्या शिखरावर जाऊन बसलेली ती एकाद्या काळ्याकुट्ट मेघासारखीच दुरून पहाणारास दिसत असे. तेथें गेल्यावर स्नान करून ती विक्राळ राक्षसी एका पायावर उभी राहिली. पूर्णिमेचा चंद्र व सूर्य यांप्रमाणें तिचे नेत्र कधीं मिटत नसत. याप्रमाणें निश्चयानें ती तेथें उभी राहिली असतां क्रमानें तिचे दिवस, पक्ष, मास, ऋतु, अयनें व वर्षें जाऊं लागलीं. शीत, उष्ण इत्यादि सहन करीत स्थिर होऊन राहिलेली ती त्या पर्वताच्या शिखराचाच एक भाग आहे, असें वाटे. असो; शेवटीं याप्रमाणें दीर्घकाल एकनिष्ठेनें तप करणाऱ्या तिच्यावर अनुग्रह करण्याकरितां कमलोद्भव ब्रह्मा तेथें आला. (६८.)

सर्ग ६९ वा.

(या सर्गांत, ब्रह्मदेव तिला इष्ट वर व गुणी पुरुषाचें रक्षण व्हावें म्हणून एक मंत्र देऊन स्वर्गलोकीं गेला, असें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, सहस्र वर्षें तप केल्यावर अनुग्रहास पात्र झालेल्या व स्वप्रयत्नानें अनुग्रह करण्यास भाग पाडणाऱ्या तिच्या जवळ ब्रह्मदेव आला. कारण तप हवी ती सिद्धि देऊं शकते व तपःसिद्धि झाली असतां विषासह अग्निही शीतल होतो. असो; तेव्हां मनानेंच त्यास प्रणाम करून ती तशीच स्थिर राहिली. आतां याच्याजवळ क्षुधाशांत्यर्थ कोणता वर मागावा, म्हणून ती मनांत विचार करूं लागली. विचारांतीं काय मागावयाचें तें तिला आठवलें. मी रोगयुक्त लोखंडी जीवसूचिका (सुई) होतें. या ब्रह्मदेवाच्या वरानें मी दोन प्रकारची सूची झालें म्हणजे कोणास न दिसतां एकाद्या सुगंधाप्रमाणें मला सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत प्रवेश करितां येईल व या उपायानें माझ्या इच्छेप्रमाणें मला सर्व जग ग्रासतां येईल आणि माझी क्षुधा शांत होईल. कारण क्षुधाशांतीहून अधिक सुख कोणतेंही नाहीं. असा मनांतल्या मनांत विचार करीत असलेल्या तिला, तिचा दुष्ट अभिप्राय जाणनच, ब्रह्मदेव म्हणाला, “ राक्षसांच्या कुलाचें भूषण होणारे पुत्रि कर्कटिके, या घोर तपाचा त्याग कर. मी तुझ्या या आश्चर्यकारक तपानें संतुष्ट झालों आहें. तुला जो वर पाहिजे असेल तो मागून घे. ” राघवा, हें ऐकून ती निशाचरी म्हणते, “ भगवन्, हे भूतभव्येश (मागें झालेल्या, पुढें होणाऱ्या व वर्तमानकालीं असणाऱ्या वस्तुमात्राच्या नियामक), तुला जर वर द्यावयाचाच असेल तर मी रोगयुक्त सूची

जीवसूचिका व्हावें हा वर दे." तेव्हां ब्रह्मदेव 'तथास्तु' असें ह्मणन पुनः तिला ह्मणाला, "तूं विषूचिका या नांवाची उपसर्गयुक्त सूचिका होशील. आपल्या सूक्ष्म मायेनें तूं सर्व लोकांची हिंसा करशील. निषिद्ध भोजन करणारे, अपक्क अन्न भक्षण करणारे, मध्यरात्र-ग्रहणसमय इत्यादि अकालीं भोजन करणारे व अशाच प्रकारचे जे दुसरेही अनेक दुर्भोजन करणारे असतील, त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांचें अनिष्ट करणारे, दुष्ट प्रदेशांत वास करणारे व अशास्त्रीय मार्गानें जाणारे जे असतील त्या दुष्टांच्या हृदयांत प्राणवायूबरोबर प्रवेश करून हृदयकमल, प्लीहा, बस्ति, शिरा इत्यादिकांस पीडा देऊन त्यांची तूं हिंसा करशील. तूं वायूच्या सूक्ष्म लेखेप्रमाणें विषूचिका नामक व्याधि होऊन शास्त्र-सदाचारनिष्ठ व उन्मार्गी अशा दोन्ही प्रकारच्या लोकांस त्राहि त्राहि करून सोडशील. पण त्यांतील सदाचारसंपन्न लोकांस तुझा प्रतीकार करितां यावा, ह्मणून मी हा "= ऱ्हीं ऱ्हां रीं रां०" इत्यादि मंत्र उत्पन्न करून ठेविला आहे. (याचा भावार्थ असा. हे ऱ्हीं ऱ्हां इत्यादि विष्णशक्तिरूप देवि, तुला नमस्कार असो. हे भगवति, आद्य विष्णशक्ते, रोगात्मक अशा या आपल्या अंशभूत दुसऱ्या विष्णुशक्तीचें निवारण कर. तिला स्वस्थानीं ने. तिला पक्व तंदुलाप्रमाणें मृदु कर. तिचें दह्याप्रमाणें विलोडन कर. तिला नाहींशी करून टाक अथवा कोठें तरी दूर नेऊन सोड. इत्यादि. भगवानाची दोन प्रकारची शक्ति आहे. त्यांतील पहिली माया व दुसरी तिच्या अधीन असलेली अपरा. तिच्यामध्यें सर्व शक्तींचा अंतर्भाव होतो. सात्त्विक, राजस व तामस अशा प्रकारचे तिचे अनेक भेद होत असतात. तामसी अपरा शक्ति हीच संहार-शक्ति असून प्राण्यांच्या दुष्कर्मांपासून फलरूपानें परिणत होणारे रोग हे तिचेच अंश होत व त्यांचें निवारण करण्याकरितां आद्यशक्तीची प्रार्थना या मंत्रांत केली आहे.) असो; याप्रमाणें सज्जनांवर उपकार करण्याकरितां विषू-चिका-निवारक मंत्र व त्याचें शौच, समाधान इत्यादिकांसह करावयाचें सव विधान सांगून तो देवाधिदेव स्वस्थानीं गेला. (६९)

सर्ग ७० वा.

(ती राक्षसी क्रमानें सूक्ष्म होतां होतां द्विविध सूचीरूप झाली व त्यांतील एकीनें प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश केला, असें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर पर्वताच्या शृंगासारखी असलेली ती विकराल व कृष्णवर्ण राक्षसी सूक्ष्म होऊं लागली. प्रथम ती अभ्रासारखी झाली. नंतर वृक्षाच्या शाखेएवढा तिचा आकार झाला. पुढें ती पुरुष–प्रमाण ह्मणजे साडे तीन हात झाली. कांहीं कालानें तिचें शरीर हस्तप्रमाणें झालें. पुढें ती टीचभर झाली. नंतर हाताच्या अंगुळा एवढा तिचा आकार झाला. बऱ्याच वेळानें ती उडदाच्या शेंगेसारखी झाली. त्यानंतर तिचें शरीर मोठ्याशा सुयीसारखें दिसूं लागलें. होतां होतां ती रेशमी वस्त्र शिवण्याच्या सूक्ष्म सुयीच्या आकाराची बनली व शेवटीं तर पुष्पांतील सूक्ष्म तंतूसारखा तिचा देह झाला! तात्पर्य, तिचें तें भयंकर शरीर तिच्या संकल्पाच्या प्रभावानें सूक्ष्म झालें व येणेप्रमाणें ती सूक्ष्म लोखंडाच्या सुयीसारिखी होऊन शोभूं लागली. आकाशांत रहाणारी ती, पूर्वोक्त (पृष्ठ) पुर्यष्टकानें चलनयुक्त होत्साती आकाशांत गेली. ती सुयीसारखी दिसते खरी, पण तिच्यामध्यें लोखंड असतें, असें तूं समजूं नकोस. कारण तिचा तो सूच्याकारही इतर दृश्याप्रमाणेंच भ्रम-कल्पित आहे. सृष्टींत जे अनेक संविद्भ्रम आहेत त्यांतीलच तो एक भ्रम आहे. सूर्याचे किरण आंत शिरले असतां रत्नसूची (रत्नाची सुयी) जशी सुन्दर दिसावी त्याप्रमाणेंच ती सुन्दर दिसत असून शिवाय तिच्यामध्यें मननशक्ति हा एक दुसऱ्या कोठेंही नसणारा विशेष होता. फार दुरून पाहिल्यास ती एका दिव्यासारखी दिसत असे. तिचें सूचीशरीर दिसत नाहीं ह्मणून त्यावेळीं ती आकाशरूप झाली आहे, असें वाटे. पण तिचें हें सूक्ष्मरूप सर्वांना कधींच दिसत नसे. तर एकाग्र दृष्टीनें पहाण्याचा ज्यांनीं दीर्घ काल अभ्यास केला असेल त्यांसच तिचें तें चकचकित स्वरूप दिसत असे. नुकत्याच स्नान केलेल्या बालकाच्या, वाऱ्यानें हलणाऱ्या कुरळ्या केंसांप्रमाणें, ती चंचल असून प्राण्यांच्या हृदयांत अनेक विलास करीत असे. हृत्कमलांतून वर निघून ब्रह्मरंध्रांतून बाहेर पडून ती सूर्यमंडलाकडे जाण्यास उद्यत आहेसें वाटे. इंद्रियादि नियमित स्थानीं असलेल्या शक्ति त्या तिच्याच दासी अथवा अंश होत. सूच्याकार झालेल्या लिंगदेहानें ती बाहेर स्थित होती. बौद्धांचें " अहं "

या आकाराचें विज्ञान ज्याचें त्यास समजत असलें तरी तें जसें अन्यांस न समजण्यासारखें असतें अथवा तार्किकांचें धारावाहिक (धारेप्रमाणें सतत वाहणारें) ज्ञान, त्यांस साक्षी आत्मा मान्य नसल्यामुळें, जसें दुसऱ्यांस न समजण्यासारखें असतें, त्याप्रमाणें प्रत्येकाच्या शरीरांत असणारी ती दुसऱ्या कोणास न समजण्यासारखी होती व ती विषूचिकाराक्षसी अशी असल्यामुळेंच शून्यवादी बौद्धांची जननी झाली आहे. ती आकाशाच्या नीळवर्णासारखीच होती, यांत कांहीं संशय नाहीं. (येथवर आयसी सूचीचें वर्णन करून आतां अनायसी जीवसूचीचें वर्णन करितात) असो; दुसरी जीवयुक्त सूची. ती चिदाभासकलनधर्मिणी (चिदाभासास व्यक्त करण्याचें जिचें शील आहे अशी) असून केवल वासना हेंच तिचें सार आहे. ती पाहूं गेल्यास दिसत तर नाहीं, पण नुकत्याच विझलेल्या दीपाच्या वातीस हात लाविला असतां ती जसा हातास चटका देते, त्याप्रमाणें ही सूचीही नेत्रांनीं न दिसली तरी तीक्ष्ण आहे. राघवा, अविवेकी पुरुष कार्य करितात एका उद्देशानें व त्याचा परिणाम होतो भलताच, असें ह्मणतात तें कांहीं खोटें नव्हे. ह्या खुळ्या कर्कटीनें आपल्या विस्तृत शरीराचें पोषण व्हावें ह्मणन सहस्र वर्षे कष्टकर तप केलें. पण विवेकाच्या अभावीं ती सूक्ष्म सुयीएवढी झाली ! आतां जिला उदरच नाहीं ती खाणार काय ? त्या मूर्ख निशाचरीनें उपायाचें चिंतन केलें हें खरें, पण पुढील अपायाकडे लक्ष्य पोंचविलें नाहीं. बरोबरच आहे. निरर्थक बुद्धिमानांस पूर्वापर (मागचा पुढचा) विचार कोठून सूचणार ? श्वासाच्या योगानें तोंडापुढें धरिलेला आरसा जसा मलिन होतो, त्याप्रमाणेंच स्वार्थपरायण लोकांची बुद्धि, विचार करण्यास सामर्थ्य असूनही, मलिन होते असा अनुभव येतो. त्या राक्षसीच्या चित्तांत स्वार्थाविषयीं दृढ अनुराग उद्भवल्यामुळें, विशाल स्वरूप सोडून सूचीच्या आकाराचें होणें, यासारखें महामरणही तिला सुखरूप वाटलें ! एका वस्तूमध्यें अतिशय आसक्त झाल्या कारणानेंही प्राण्यांस जर इतकी विषम गति भोगावी लागते तर अनेक विषयासक्तांची काय दुर्दशा होत असेल याविषयीं केवल अनुमानच केलें पाहिजे. अहो, या राक्षसी तृष्णेच्या अधीन होऊन या राक्षसीनें आपला प्रिय देहही कसपटाप्रमाणें टाकिला. एकाच वस्तूचा अतिशय ध्यास लागला ह्मणजे सर्व सद्बुद्धि व विवेक नष्ट होतात. त्या कर्कटीस एका जिह्वेची तृप्ति करण्याची इच्छा होऊन तिचें सर्व लक्ष्य तिकडेच वेधल्या कारणानें तिला आपल्या देहाचा नाशही कळला नाहीं. सारांश एका वस्तूंत

आसक्त झालेल्या प्राण्यास नाशही सुख देतो. या न्यायानें शरीररहित व सूच्याकार राक्षसीही संतुष्ट झाली. असो; ती दुसरी जीवसूचिका-आयसी सूचीशीं सलग्न (अगदीं मिळालेली) होती. ती आकाशरूप व निराकार असून तिचें सूक्ष्म शरीर आकाशाप्रमाणें सूक्ष्मस्वभाव होतें. तेजाच्या सूक्ष्म प्रवाहाप्रमाणें तिची कांति होती. ती प्राणतंतुमय होती. कुण्डलिनी शक्ति हाच तिचा आकार आहे, एवढेंच फार तर तिच्या आकाराविषयीं अधिक सांगतां येणें शक्य होतें. सूर्य व चंद्र यांच्या सूक्ष्म किरणांप्रमाणें ती सुन्दर होती. सारांश त्या कर्कटीची पापात्मिका व त्यामुळेंच तरवारीच्या धारेसारखी अति क्रूर मनोवृत्ति प्रति लोखंडी सूचीप्रमाणें असून ती जीवरूपानें स्थित होती. पुष्पाच्या गंधलेखेप्रमाणें असणारी ती, अतिसूक्ष्मरूपानें प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश करून हिंसादि कलेंतील चातुर्यानें प्रकट होऊन राहिली. (ह्मणजे प्राण्यांस पीडा देणाऱ्या ज्या हिंसादि कला त्यांत ती फार चतुर असून त्यांतील चातुर्य हेंच तिचें प्रकटरूप होय.) दुसऱ्यांच्या प्राणांस अनुसरून आपला मनोरथ सिद्ध करून घेण्यास ती उद्यक्त असे; असो. येणेंप्रमाणे ती राक्षसी कृश झाली. ती दोन सूचीमय बनली. ती जोंधळा, गहुं इत्यादि धान्य-कणांच्या अति सूक्ष्म अग्राप्रमाणें पातळ व कापसाच्या अति सूक्ष्म तंतूप्रमाणें कोमल झाली. त्या द्विविध शरीरानें प्राण्यांच्या हृदयांत प्रवेश करून त्यांस वेध करणारी ती क्रूर राक्षसी चोहोंकडे भ्रमण करूं लागली. राघवा, संकल्पाचे ठायीं अघटित प्रकार घडवून आणण्याचें सामर्थ्य असतें, याविषयीं जर कोणास निदर्शन (दृष्टांत) पाहिजे असेल तर हें या राक्षसीचें निदर्शन चांगलें आहे. प्रत्येक प्राणी संकल्पवशात् लघु किंवा गुरु होतो. ज्यांचें मन क्षुद्र असतें ते क्षुद्र फलाचीच कशी इच्छा करितात तें या राक्षसीच्या वृत्तांतावरून चांगलें समजतें. तिनें इतकें तीव्र तप केलें व त्यामुळें तिचें शरीरही पवित्र झालें. पण तिची जातीच्या अनुरूप असलेली वासा नष्ट झाली नाहीं. सहस्र वर्षें घोर तप करून व असह्य क्लेश सोसून तिनें सिद्धि मिळविली खरी, पण तिचा उपयोग परपीडेंत केला. " पुण्य शरीरानें जरी एकदा संपन्न झाला तरी त्याचा जातिस्वभाव जात नाहीं " ह्मणून जें ह्मणतात तें खरें आहे. फार काय, पण दुर्जन आपली अतोनात हानि करून घेऊनही दुसऱ्यांस दुःख देण्यास तयार होतात. या नियमास अनुसरूनच ती वाऱ्याबरोबर दशदिशेंत भटकूं लागली असतां, तिचें तें [illegible] शरीर सुकलेल्या वृक्षाच्या पानाप्रमाणें भूमीवर पडलें व कांहीं कालानें त्याच[illegible]तिक भाग भूतांत

मिळून गेले. इकडे ती द्विविध सूक्ष्म सूचीरूप राक्षसी वाऱ्याबरोबर प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश करून त्यांस पीडा देऊं लागली. रोगांनीं क्षीण झालेल्या लोकांस, दुर्बल प्राण्यांस, व वायूनें स्थूल झालेल्या निरुद्योग्यांस तर तिनें फारच त्रास दिला. प्राणी " हाय हाय " करून तळमळूं लागले कीं, हिला मोठें समाधान वाटत असे! पुष्कळ वेळां हिला यश मिळत असे, हें जरी खरें आहे तरी कोठें कोठें पूर्वोक्त मंत्र, सदाचरण, परमात्मभजन, अध्ययन, इत्यादिकांच्या योगानें तिला पराभूत होऊन परतावेंही लागे. रामा, त्या दुष्ट सूचीभूत राक्षसीच्या व्यवहारांचें फार वर्णन करीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. थोडक्यांत मी आतां इतकेंच सांगतों कीं, ती बया त्रिभुवनांतील सर्व क्षुद्र, अमंगल, दोषी व पापी वस्तूंमध्यें राहून व्यवहारांतील सुयीप्रमाणेंच सर्वत्र संचार करीत राहिली. तिला अगम्य असें कांहीं नसून अकार्य असेंही कांहीं नव्हतें. ती दुःखशक्ति होती. सर्व क्लेश हीं तिचींच अपत्यें होत. तिला प्राण्यांच्या हृदयासारख्या अति सूक्ष्म स्थानींही सहज प्रवेश करितां व रहातां येत असे.

श्रीवाल्मीकि—मुनि वसिष्ठ इतकें सांगत आहेत तों सायंकाळ झाला. त्याबरोबर सभेंतील सर्व लोक संध्यावंदनादिकांकरितां व रात्रौ परमात्मचिंतनानंतर सुषुप्तींतील आत्मानंद भोगण्याकरितां आपापल्या गृहीं गेले व दुसऱ्या दिवशीं योग्य वेळीं सर्व नित्य कर्में आटोपून पुढचा रमणीय उपदेश ऐकण्याकरितां ते सभेंतील आपापल्या स्थानीं विराजमान झाले. इति षष्ठं दिनं. (७०)

सर्ग ७१ वा.

(या सर्गांत कर्कटीला पूर्व देहाचें स्मरण होऊन मोठा पश्चात्ताप झाल्यामुळें तिनें शोक कसा केला, याचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—दशरथतनया, काल सांगितल्याप्रमाणें ती राक्षसी दीर्घकाल प्रा यांस पीडा देत राहिली. पण तिची सर्व प्राण्यांस खाऊन त्यांच्या मांसानें तृप्त होण्याची इच्छा पूर्ण होण्याचें कांहींच चिन्ह तिला दिसेना. प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयांत प्रवेश करून ती त्यांच्या शरीरांतील रक्तमांसादि धातूंस शोषून टाकीत असे, हें खरें. पण तेवढ्या मांसास्वादानें तिची तृप्ति होणें शक्य नव्हतें! म्हणूनच ह्मणत असतात कीं, हृदयांत तीक्ष्ण बाणाचें शल्य शिरून, त्याच्या योगानें तें विदीर्ण झालें तरी पतकरतें, पण तृष्णारूपी सूक्ष्म व अदृश्य सूची

पतकरत नाहीं. कारण बाणाचें अग्र औषधोपचारानें काढून टाकून हृदय पुनः पूर्ववत् करितां येतें. पण तृष्णासूचीनें विद्ध हृदय असाध्य होतें. सर्वांची पूर्ति होते, पण तृष्णेची पूर्ति होत नाहीं. असो; ती निशाचारी तृप्त न झाल्यामुळें मनांत विचार करूं लागली कीं, अरेरे मी मूर्खपणानें काय करून घेतलें हें? मी सूची कां झाल्यें? सूक्ष्म झाल्या कारणानें माझ्या सर्व शक्ति क्षीण झाल्या आहेत. त्यामुळें माझ्या उदरांत एक ग्रासही मावत नाहीं. मग सर्व जंबूद्वीपांतील प्राणी कसे मावणार? माझें तें विशाल काळें भोर शरीर कोठें आहे? या माझ्या सूक्ष्म शरीरानें मला कांहींच करितां येत नाहीं; मांसरसाचे घोट घेतां येत नाहींत. एके ठिकाणीं रहातां येत नाहीं. क्षुद्र व अपमानास्पद अवस्थेंत रहावें लागतें. हाय हाय कोण ही माझी दुर्दशा! मी आपल्याच अविचारानें पहा कशी अनाथ झालें आहें! मला एक क्षणभरसुद्धां एके ठिकाणीं रहातां येत नाहीं. वाऱ्याबरोबर कोणीकडच्या कोणीकडे जावें लागतें. मी आतां निराधार झालें आहें! अति असह्य दुःखांत व भयंकर संकटांत मी पडलें आहें. मला सखी नाहीं; दासी नाहीं; माता नाहीं; पिता नाहीं; बंधु नाहीं; पुत्र नाहीं; देह नाहीं व निश्चत स्थान नाहीं. वनांतील शुष्क पर्णाप्रमाणें मी भ्रमण करीत राहिलें आहें. या भयंकर आपत्तींतून माझी सुटका कशी होईल? मला मरण आलें असतें तरी बरें होतें. पण तेंही येत नाहीं. कांचेच्या मण्यास भुलून आपल्या हातांतील चिंतामणि जसा एखाद्या अभाग्यानें टाकावा त्याप्रमाणें मी या सूक्ष्म सूचीभावास भुलून आपला पुष्ट विशाल देह व्यर्थ टाकिला. मोहित (मूढ) झालेलें मन प्राण्यास अगोदर आपत्तींत ढकलतें. नंतर त्याच्यावर अनेक अनर्थांचे आघात करितें. सूची झाल्या कारणानें व्यावहारिक सुयीप्रमाणेंच मला धुरांत रहावें लागतें, मार्गांत पडून रहा याचा प्रसंग येतो व कुशल लोक मला गवताच्या काडींत घालतात. मी नेहमीं दुसऱ्याची चाकर झालें आहें. सूय जशी दोऱ्याच्या संचारास कारण होते त्याप्रमाणें मी दुसऱ्यांच्या संचारास कारण होतें. अरेरे, कोण हें दैन्य! मी परतंत्र झालें. रक्तासारखा तुच्छ पदार्थही मला खावयास मिळत नाहीं. कारण मला पोट कोठें आहे? माझा सर्वस्वीं नाश झाला. आतां मी काय करूं? शांतिक कर्म करीत असतांना त्यांतूनच जसा वेताळाचा उद्भव व्हावा तशी माझ्या त्या तपाची स्थिति झाली. विनाशकाल आल्या कारणानेंच मला ती दुर्बुद्धि सुचली, असें मी समजतें. आतां अगदीं एकीकडे पडलेल्या व अति सूक्ष्म किड्याच्या शरीराहून सूक्ष्म असलेल्या माझा या दुःखांतून

कोण उद्धार करणार? स्थूलदृष्टि व्यवहारी तर धुळींत लोळणाऱ्या मला पाहूंच शकणार नाहींत. बरें सूक्ष्मदृष्टि योगी माझा उद्धार करतील ह्मणून ह्मणावें तर त्यांच्या एकाग्रचित्तांत माझ्यासारख्या दुर्भाग्यांस थारा कोठून मिळणार? एवं च पर्वतावर राहणारांस ग्रामांतील तृण दिसणें जसें असंभवनीय, त्याप्रमाणें त्यांचें चित्त मजकडे वळणें असंभवनीय आहे. बरें, मीच आपला उद्धार करावा तर अशा या हीन व दीन अवस्थेंत पडलेल्या माझ्या हातून कोणता पुरुषार्थ होणार? हर हर! देवा, प्राण्यांच्या संहारानें व आपल्या मस्तकादि अंगांच्या आधारानें अंतरिक्षाचा भार उतरणारी मी केव्हां होईन? माझ्या काळ्या कुट्ट लांब उदरास पाहून मेघाच्या भ्रांतीनें मयूर नाचूं लागले आहेत, असें या नेत्रांनीं पाहण्याचा सुदिन कधीं उगवेल? मोठ्या थोरल्या गुहेसारखें तें माझें पूर्व उदर मला केव्हां मिळेल? माझीं तीं मेणचट व तीक्ष्ण नखें माझ्या नेत्रांस पुनः कधीं आनंद देऊं लागतील? माझें हळु हंसणेंही मोठमोठ्या राक्षसांचीं हृदयें भयानें कधीं विदीर्ण करील? भयंकर अरण्यांत मी आपलें ढुंगण बडवीत मोठ्या आनंदानें केव्हां नाचूं लागेन? वसारूपी आसवाच्या घागरींनीं व मेलेल्या चतुर्विध प्राण्यांच्या मांस-अस्थि इत्यादिकांनीं मी आपल्या या पोटाची पूर्ति एकसारखी कधीं करूं लागेन? मोठमोठ्या प्राण्यांच्या शरीरांतून चळचळ वाहणारें व कारंज्याप्रमाणें उडणारें रक्त गटागट पिऊन मी मत्त होऊन केव्हां निद्रा घेऊं लागेन? अरे दुर्दैवा, मीच त्या दुष्ट तपोरूपी अग्नींत आपल्या शरीराचा होम केला. तें माझें धिपाड शरीर कोठें व हें क्षुद्र सूचीत्व कोठें? माझ्या त्या स्थूल शरीरानें मी पृथ्वीवरून चालत असतांना एका पर्वतशिखरा-वरून दुसऱ्या पर्वतशिखरावर, असे पाय ठेवीत झराझर चालत असें. पण आतां मला दुसऱ्याच्या सहायावांचून कांहीं करितां येत नाहीं. अरेरे, पर-तंत्रता फार कष्ट देते. सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या अधीन रहाण्यापेक्षां सहसा मरून जाणेंही बरें! दुसरे वागवितील त्याप्रमाणें वागणाऱ्या मला सुख कोठून होणार! माझी सर्व प्रवृत्ति इतरांवर अवलंबून राहिल्यामुळें मला त्या माझ्या हृष्ट, पुष्ट, स्वतंत्र व बलाढ्य शरीराची वारंवार आठवण येते. विंध्याद्रीच्या गुहेसारख्या माझ्या उदरा, आज तूं सिंहाप्रमाणें माझ्यापुढें व्यक्त होऊन गजाप्रमाणें या माझ्या दुःखाचा नाश कसें करीत नाहींस? आपल्या भारानें पर्वतांच्या शिखरांस कोसळून पाडणाऱ्या माझ्या हातांनों, आज तुम्ही आपल्या चंद्राकार नखांनीं देवभोग्य असल्यामुळें पुरोडाशाप्रमाणें असलेल्या चंद्रास बाधा

कां करीत नाहीं ? कांचेच्या मण्यांची माळा नसली तरी स्वभावतःच सुंदर दिसणाऱ्या हे माझ्या वक्षःस्थळा, उवा हेच ज्याच्यांतील अनेक सिंह आहेत, असें रोमांचें वन आज तूं कसें धारण करीत नाहींस ? सुकलेल्या काष्ठांस जसा अग्नि त्याप्रमाणें, कृष्णपक्षांतील गाढ अंधकारासही प्रदीप्त करणाऱ्या बा माझ्या नेत्रांनों, आज तुम्ही आपल्या दर्शन-ज्वालांनीं दिशांस भूषित करीत नाहीं हें काय ? अरे हे माझ्या प्रिय बंधो, स्कंधा, तू नष्ट झालास; धुळीस मिळालास; व कालानें तुला शिलातलावर चंदनासारखें घासून काढिलें आहे. कल्पांतीं दावाग्नीनें जाळून टाकिलेल्या चंद्रबिंबाप्रमाणें सुंदर दिसणाऱ्या अरे माझ्या मुखा, तूं कोठें गेलेंस ? अहो महा-आकारसंपन्न हस्तांनों, मी अलीकडे माशीच्या पायांनीं ही इकडून तिकडे उडून जात असतें, हें तुम्हाला ठाऊक नाहीं का ? अथवा आतां रडून काय होणार ? मींच आपल्या क्षयाकरितां स्वहस्तानें हें नाटक रचिलें आहे (७१)

सर्ग ७२.

(या सर्गांत सूचीच्या उग्र तपाचें वर्णन करितात व तिच्या तपःप्रभावानें चकित झालेला इंद्र त्याविषयीं विचारपूस करूं लागला, असें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—लक्ष्मणाग्रजा, असा पुष्कळ विलाप करून श्रांत झालेली ती राक्षसी कांहीं वेळ स्वस्थचित्तानें बसली. चित्त स्थिर होतांच तिला पुनः सद्बुद्धि आठवली. (अर्थात् चित्तस्थैर्य ही एक परम कल्याण करणारीच अवस्था आहे. तिच्या अभावीं प्राण्यांस अनेक दुर्गुण जडतात व त्यांस अनेक अनर्थांची परंपरा अनुभवावी लागते) पुनः तप केल्यावांचून पूर्व देह प्राप्त होणें शक्य नाहीं, असें जाणून तिनें घोर तप करण्याचा निश्चय केला. प्रथम तिनें आपल्या मानसिक संकल्पानें लोहसूचित्वाचा अनुभव घेतला. पुढें ती संकल्पानेंच जीवसूचीरूप झाली. आणि लोहसूची व जीवसूची यांचें तादात्म्य झालें असतां तिच्या ठायीं क्रियाशक्ति आली व त्यामुळें ती (गृध्रशरीरांत प्रवेश करून) हिमालयाच्या त्या पूर्व शिखरावरच गेली. तेथें एकांत व उपसर्गशून्य स्थान पाहून ती घोर तप करूं लागली. आपल्या सूक्ष्म पादतलानें पृथ्वीच्या रेणूस पीडा देणारी ती

समोर किंवा इकडे तिकडे न पाहतां मोठ्या यत्नानें ऊर्ध्वमुख होऊन राहिली. ती काळ्या लोखंडाची असल्यामुळें व तोंडानें वायु भक्षण करीत असल्यामुळें त्या पर्वतावरील पाषाणमय प्रदेशीं मोठ्या यत्नानें स्थिर राहूं शकली. अरण्यांत मार्गाजवळच एकाद्या पानाच्या अग्रावर, तृणजळु जशी जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांच्या अंगास डांस मारण्याकरितां शेंपटीवर उभी राहून टपून बसलेली असते, तशी ती त्यावेळीं भासत होती. तिच्या नेत्रांतून पलीकडे पडलेलें ऊन व तिची छाया ह्या तिच्या रक्षक दासीच आहेत कीं काय, असें वाटे. राघवा, निग्रहावांचून कोणत्याही प्रकारची सिद्धि मिळत नाहीं. दुर्जनांमध्यें कितीही जरी दुसरे दुर्गुण असले तरी निग्रह हा एक त्यांच्यामध्यें मोठा गुण असतो. अकार्यच कां होईना, पण तें सुद्धां ते एकदां आरंभिल्यावर सोडीत नाहींत. या सूचीनेंही आपलें इष्ट साधण्याकरितां झंझावात, महावृष्टि, मेघगर्जना, विद्युत्पात, इत्यादिकांस न भितां त्यांचे असह्य उपसर्ग सहन करून घोर तप चालविलें. तिच्यावर मातीचे, पानांचे, गवताचे व वेलींचे थर बसले. पण ती निग्रही कर्कटी आपल्या निश्चयापासून ढळली नाहीं. तिनें आपल्या चित्तास स्थिर केलें. बाह्य स्पंदापासून ती निवृत्त झाली व आंतल्याआंत तिनें आत्म्याचा विचार आरंभिला. विचारांत फार काल निघून गेल्यावर, तपाच्या योगानें पाप क्षीण झालें असतां, तिला आत्मसाक्षात्कार झाला. तिला तत्वज्ञान झालें. चित्तैकाग्र्य व निग्रह यांचें हें फल तिला तिच्या इच्छेवांचून मिळालें. असो; याप्रमाणें तिनें त्या पर्वतावर सात सहस्र वर्षें घोर तप केलें. त्यामुळें चवदा लोक संतप्त झाले. कल्पांतीं सृष्टीस जाळण्याकरितां उत्पन्न झालेल्या अग्नी-प्रमाणें भयंकर असलेल्या तिच्या तापानें तो पर्वत पेटूं लागला. त्यामुळें आतां सर्व जग जळतें कीं काय, अशी सर्व प्राण्यांस भीति वाटली. इंद्रानें नारदास विचारलें कीं, ‘ हा काय प्रकार आहे ?’ तेव्हां नारद म्हणाला, “ देवराजा, सूची आज सात सहस्र वर्षें घोर तप करीत आहे. ती महाविज्ञानी झाली असून तिच्या तपःसामर्थ्यानें हें जग अशा संकटांत पडलें आहे. ” (७२)

सर्ग ७३

(इंद्रानें प्रश्न केला असतां नारद जीवसूचीचा भोग व तप यांचें येथें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रामा, कर्कटीचा तो अप्रिय वृत्तांत एकून इंद्राला मोठें कौतुक वाटलें व तो नारदास ह्मणाला, " देवर्षे, त्या मूर्ख राक्षसीनें घोर तप करून सूचीत्व प्राप्त करून घेतलें; पण तिला त्यापासून कोणतें वैभव भोगावयास सांपडलें ? " तें एकून नारद म्हणाला, "देवेंद्रा, पिशाचभावास प्राप्त झालेल्या जीवसूचीनें लोखंडाच्या सुकुमार सूचीचा आश्रय केला. पण पुढें त्या लोहसूचीचाही आश्रय सोडून ती आकाशांतील वायु-रथावर आरूढ झाली. प्राणवायूच्या मार्गांनें ती देहांत प्रविष्ट झाली, व पक्षी जसा आपल्या घरव्यांत लपून रहातो, त्याप्रमाणें ती पाप्यांच्या शरीरांत आंतडीं, शिरा, इत्यादिकांच्या द्वारा शिरून दीर्घकाल गुप्तपणें लीन होऊन राहिली. ती जरी सूक्ष्म होती तरी तिचा प्रभाव फार मोठा होता. त्यामुळें नाडीमध्यें राहूनही ती प्राण्यांस अतिशय पीडा देत असे. तिनें अनेक प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश करून त्या त्या शरीरास उचित असलेले भोज्य पदार्थ खाल्ले व अनेक भोग भोगिले. तरुण स्त्रियांच्या रमणीय शरीरांत प्रवेश करून तिनें तारुण्यानें अधिकच सुन्दर दिसणाऱ्या विलासी पुरुषांचा उपभोग घेतला. त्याप्रमाणें तरुण पुरुषांच्या शरीरांत शिरून तरुणींचाही भोग तिनें यथेच्छ घेतला. भ्रमरीच्या शरीरांत घुसून तिनें नाना तऱ्हेच्या पुष्परसांचा आस्वाद घेतला. गृध्रींच्या शरीरांत जाऊन तिनें प्रेतांचीं शरीरें फाडून खाल्लीं. कोठें संग्राम चालला असतां त्यांतील वीरांच्या तरवारींच्या धारांमध्यें शिरून तिनें मनुष्यांचें ताजें व ऊन रक्त प्राशन केलें. पशूंच्या शरीरांत जाऊन तिनें तृणादिकांची रुचि पाहिली. जलचरांच्या देहांत प्रवेश करून तिनें विष्ठा-श्लेष्मा इत्यादिकांची चव घेतली. सारांश याप्रमाणें प्रत्येक शरीरांत जाऊन त्या त्या शरीराच्या द्वारा तिनें खाणें, पिणें, निजणें, उठणें, बसणें, जाणें, येणें, खेळणें, देणें, देवविणें, नाचणें, गाणें इत्यादि सर्व केलें. मनोरूप व वायुरूप अशा तिनें या सृष्टींतील सर्व शरीरांत सूक्ष्मपणें शिरून त्या त्या शरीरानें घडणारी प्रत्येक क्रिया केली. सारांश जें जें कांहीं शरीरद्वारा होत होतें तें तें सर्व तीच अदृश्य सूची करीत होती. पण वस्तुस्थिति अशी होती तरी नियतीनें नियमित झालेली ती सूची पूर्व मनोरथाप्रमाणें सर्व प्राण्यांची हिंसा

करण्यास समर्थ झाली नाहीं. तर नाचणारी स्त्री जशी आपल्या स्वाधीन असलेल्या हस्तपादादिकांसच आपल्या इच्छेप्रमाणें नाचवूं शकते, त्याप्रमाणें ती सूचीही पापादि कर्मांच्या योगानें पीडेस पात्र झालेल्या प्राण्यांसच हवें तसें नाचवीत असे. ती वायुगतीच्या अधीन होती, म्हणजे स्वतंत्रपणें तिला कधीं कोठेंही जातां येत नव्हतें. त्यामुळें ती बाहेरील व प्राणसंज्ञक आंतील वायूच्या आधारानें दुर्बल होऊन रहात असे. मंत्र, औषधि, तप, दान, देवपूजा इत्यादिकांच्या योगानें तिला फार कष्ट होत. म्हणून जेथें हे प्रकार होते तेथें ती क्षणभरही रहात नसे. दिवा विझविला कीं त्याची प्रभा कोठें जाते हें जसें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें ती सूची पुण्यवानापासून कशी व केव्हां जाई तें कळत नसे. असो; आपल्या वासनेप्रमाणें राक्षसीस हें सूचीत्व प्राप्त झालें होतें. पण दशदिशांत व सर्व प्राणिशरीरांत विहार करीत असूनही तिची तृप्ति झाली नाहीं. कारण अनेक शरीरांतील सूक्ष्म क्रियांच्या योगानें तिची मानसिक तृप्ति मात्र होत होती; पण शारीरिक तृप्ति होईना. त्यामुळें तिला पूर्व शरीराचें स्मरण होऊन फार दुःख झालें व पुनः त्या विशाल शरीराच्या प्राप्तीकरितां तप करण्याचा तिनें निश्चय केला. तपश्चर्येस योग्य प्रदेश कोणता, तें ठरवून आकाशांतून जाणाऱ्या एका तरुण गृध्राच्या हृदयांत प्राणवायूबरोबर प्रवेश करून तिनें त्यास इष्ट स्थळीं जाण्याची प्रेरणा केली, व त्याप्रमाणें त्यानें तिला तेथें नेऊन सोडिलें. इंद्रा, त्या पर्वतशिखरावर निर्जन प्रदेशांत ती सूची आज अनेक वर्षें तप करीत आहे. आतां तिच्या तपःप्रभावानें या त्रैलोक्याचा दाह होऊं नये म्हणून तूं तिला वर देण्याची कांहीं योजना कर." राघवा, नारदानें असें सांगितलें असतां, इंद्रानें ती कोठें आहे, तें पहाण्याकरितां वायूस पाठविलें. तेव्हां तो मरुत् ज्ञानरूपानें तिला शोधून काढण्याकरितां दश दिशेत फिरूं लागला. अनेक लोक, अनेक भू-वलयें व अनेक द्वीपें ओलांडून तो वायु जेथें ती उग्र तप करीत होती, त्या हिमालय पर्वताच्या शिखरावर आला व तेथें तप करणाऱ्या त्या विचित्र सूचीस पाहिल्यावर त्याच्या मनास समाधान वाटलें (७३).

सर्ग ७४.

(त्या तापसी सूचीस पाहून वायु इंद्राकडे परत गेला; व इंद्रानें तिला वर देण्याविषयीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली असें सांगून या सर्गांत सूचीच्या ज्ञानाचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, महा अरण्यानें परिवेष्टित असलेल्या त्या हिमालयाच्या शिखरावर घोर तप करणाऱ्या सूचीचें दर्शन वायूस सकृद्दर्शनीं समाधानकारक वाटलें खरें, पण जवळ जातांच तिच्या तेजानें तो देव दिपून गेला. त्यानें त्या तपोमयी देवीला साष्टांग प्रणाम केला. बराच वेळ तिच्याकडे त्यानें पाहिलें. तिच्याशीं कांहीं भाषण करावें, असेंही त्याच्या मनांत होतें. पण पुण्याच्या तेजापुढें इतर सर्व न्यून ठरतात, असा सामान्य नियम व अनुभवही असल्यामुळें तिच्या तपोतेजानें गलितधैर्य झालेल्या वायूच्या तोंडांतून एक अक्षरही निघालें नाहीं. तेव्हां " हे महासूचि, तूं असलें हें दुर्धर तप कां करितेस? " असेंही तिला न विचारतां, " काय हो हें या अबलेचें विचित्र महातप ! " असें मनांतल्या मनांत म्हणत तो मारुत आकाशांत उडाला. मेघमार्ग, विविध वातस्कंध, सिद्धसंघ व सूर्यमार्ग यांचें उल्लंघन करून विमानांच्याही वर गेल्यावर तो सदागति इंद्रलोकास पोंचला. तेव्हां महातपस्विनी ती सूची तिच्या पुण्यदर्शनानें स्वतः पावन झालेल्या वायूस इंद्रानें आलिंगन दिलें व सूचीचा वृत्तांत विचारला. त्यावर वायु म्हणाला:—"देवेंद्रा, जंबूद्वीपांत हिमवान् या नांवाचा एक अतिशय उंच पर्वत आहे व साक्षात् शंकर त्याचा जामात आहे, हें तुला ठाऊक आहेच. त्या पर्वताच्या उत्तरशिखावर सूची दारुण तप करीत आहे. तिचें तेज असह्य असून ती स्वप्रभावानें त्रिभुवनास भयभीत करून सोडीत आहे. शीत वायूसही भक्षण करण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून तिनें आपलें उदर संकुचित करून घेतलें आहे व त्याचें द्वार धुळीच्या एका कणानें बंद करून ठेविलें आहे. तिच्या तीव्र तपाच्या योगानें हिमालय उष्णालय झाला आहे व त्यामुळें तेथें आतां यापुढें देवांचें व इतर सात्त्विक प्राण्यांचें वास्तव्य होणें अशक्य झालें आहे. यास्तव हे देवा, आतां आपण पितामहाकडे जाऊं या, व तिला वर देण्याविषयीं त्याची प्रार्थना करूं या; चल. कारण दुर्लक्ष्य केल्यास तिचें तप अनर्थावह होईल." वायूचें हें सत्य व हितकर वचन

ऐकून देवांचा नायक देवांसह पितामहाकडे गेला, व त्यास, सूचीस वर देण्याविषयीं नम्रपणें सांगून, त्यानें आपलें म्हणणें मान्य केलें असतां, तो स्वपुरास परत आला. इकडे सात सहस्र वर्षे तप केल्यामुळें सूचीस दिव्य दृष्टि प्राप्त झाली. तिला तत्त्वज्ञान आपोआप झालें. तिला ब्रम्हाचा साक्षात्कार झाला. राघवा, शुद्धचित्तानें विचार करणें यासारखें तत्त्वज्ञानाचें दुसरें कोणतेंही साधन नाहीं. निग्रहानें मननात्मक विचार करण्यास लौकिक बाह्य गुरूचीही अपेक्षा नसते (७४)

सर्ग ७५.

(ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला असतांही आत्मज्ञानामुळें सूची मुकाट्यानें बसली. तथापि त्यानें तिला वर दिला व त्यामुळें तिला शरीराची प्राप्ति झाली, असें या सर्गांत सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—सात सहस्र वर्षे तप केल्यावर सूचीस आत्मज्ञान झालें. त्यानंतर एक सहस्र वर्षांनीं पितामह तिच्याकडे आला व म्हणाला, " हे पुत्रि वर माग. " पण सूचीस कर्मेंद्रियें नसल्यामुळें व ती केवल जीवकलेनें युक्त असल्या कारणानें कांहीं बोलली नाहीं. तिनें असा विचार केला—मी पूर्ण आहें. मला कोणत्याही प्रकारचा संशय नाहीं. तेव्हां मी आतां वर कोणता मागूं ? मी शांत झालें आहें. मला परम आनंद झाला आहे. फार काय पण मी केवल सुखमय आहें. मला जें कांहीं ज्ञातव्य होतें तें मीं जाणलें आहे व आतां त्याविषयीं संदेहही राहिलेला नाहीं. माझा आत्मविवेक विकसित झाला आहे. आतां मला आणखी काय पाहिजे ? मला आतां आणखी कशा-चेंही प्रयोजन नाहीं. मी आतां जशी आहें तशीच यापुढेंही रहाणार. परमार्थरूप जी सत्यकला तिला सोडून मला दुसरें काय संपादन करावयाचें आहे ? इतके दिवस मला अविवेकानें ग्रासलें होतें; पण आतां विवेकाच्या योगानें मी त्याच्या प्रतिबंधांतून मुक्त झालें आहें. तस्मात् मला कोणताही वर मागावयाचा नाहीं. असा विचार करून स्तब्ध बसलेल्या तिला, नियतीनें बद्ध झालेला व तिचा निश्चय आणि वैराग्य पाहून प्रसन्न झालेला तो देव म्हणाला—"हे पुत्रि, तूं वर मागून घे. कांहीं काळ भूतलीं राहून व भोग भोगून नंतर तूं परमपदास प्राप्त होशील . कारण कधींही न बदलणाऱ्या नियतीचा हा असा निश्चय

आहे. यास्तव कर्कटि, ज्या उद्देशानें तूं तप केलेंस तो तुझा उद्देश सफल होवो. तूं पुनः आपल्या त्या भयंकर शरीरानें युक्त हो. सूक्ष्म बीजापासून जसा मोठा वृक्ष होतो, त्याप्रमाणें तुझ्या सूक्ष्म शरीरापासून स्थूल शरीर उद्भवेल. तूं आतां आत्मज्ञानी झाली आहेस. यास्तव तूं कोणाला पीडा देणार नाहींस. तुझें चित्त सदा शुद्ध असेल. तूं सतत ध्याननिरत असशील. एकादेवेळीं तूं जरी सहज बाह्यवृत्ति झालीस तरी तुला सर्वत्र आत्मध्यानच घडेल. तूं आपल्या क्षुधेची बाधा नाहींशी करण्याकरितांही अन्यायाचरण करणार नाहींस. लोकांतील अन्यायास नाहींसें करून तूं आपल्या प्रमाणें इतरांसही न्यायवृत्ति करशील व केवल विवेकप्रधान होऊन तूं आपल्या नवद्वारयुक्त देहसंज्ञक नगरांत कांहींएक न करितां व न करवितां राहशील, ह्मणजेच जीवन्मुक्त होशील." असें बोलून तो देव आकाशमार्गानें गेला. इकडे ती राक्षसीही " बरें आहे. तुमच्या इच्छेप्रमाणें कां होईना; माझें त्यांत काय जातें ?" असें म्हणाली. त्यानंतर ब्रह्मदेवाच्या वराप्रमाणें तिच्या मनांत भावी देहाची कल्पना उद्भवली व तिच्या अनुरोधानेंच बीज-वृक्ष-न्यायानें उत्तरोत्तर वृद्धि पावतां पावतां तिचें शरीर हृष्ट, पुष्ट असें व सर्व इंद्रियें, अवयव, शक्ति इत्यादिकांनीं युक्त झालें (७५)

सर्ग ७६.

(देह प्राप्त झाल्यावरही सहा महिने समाधिस्थ राहून क्षुधित झालेली कर्कटी उठली व वायूच्या सांगण्यावरून किराताच्या प्रदेशांत गेली, असें या सर्गांत वर्णन करितात)

श्रीवासिष्ठ—रामा, लहानसा मेघ जसा अनुकूल स्थिति मिळाली असतां एका घटिकेंत सर्व अंतरिक्षास व्यापून टाकितो, त्याप्रमाणें ती सूचीच्या आकाराची कर्कटी सर्व अवयवसंपन्न झाली. तिला तिचें तें पुष्ट व विशाल शरीर पुनः प्राप्त झालें. पण ज्ञानाचा प्रभावच कांहीं विलक्षण असल्यामुळें स्थूलशरीराच्या प्राप्तीनंतरही तिनें ब्रह्माकाशाचेंच अनुसंधान केलें व ब्रह्मसाक्षात्कार दीर्घकालापासून अत्यंत दृढ झालेला असल्या कारणानें तिनें शरीराचा राक्षसभाव सोडिला. म्हणजे हें शरीरच मी आहें, असें ती समजली नाहीं. त्यामुळें त्या भव्य शरीराची प्राप्ति झाल्यावरही तिला कोठें जावें व शरीरास साजेल असें

कांहीं कृत्य करावें, असें वाटलें नाहीं. पद्मासन घालून ती तेथेंच ध्यान करीत राहिली. आपल्या चित्तवृत्तीस शुद्ध चैतन्यमय करून ती पर्वताच्या शिखराप्रमाणेंच निश्चल होऊन तेथें राहिली. याप्रमाणें सहा महिने लोटले. त्यानंतर ती एकदां देहभानावर आली. वर्षाकाळीं मेघगर्जना ऐकून मयूरी जशी जागी होते, त्याप्रमाणें सावध झालेल्या तिला क्षुधा लागली आहे, असें भासलें. कारण देह असेपर्यंत क्षुधा, तृषा, इत्यादि देहस्वभाव नाहींसे कसे होणार ? त्यामुळें आतां आपण काय खावें, ही तिला मोठी चिंता पडली. जठराग्नीचा ताप दुसऱ्या सर्व तापांहून असह्य असतो; व त्याच्या शांतीकरितां प्राणी काय हवें तें करण्यास कसा उद्युक्त होतो, हें सर्व शरीर धारण करणारांस ठाऊक आहेच. सहा महिन्यांत ज्याची एकदांही तृप्ति झाली नव्हती, त्या कर्कटीच्या जठराग्नीनें तिला किती क्लेश देण्यास आरंभ केला असेल याची नुस्ती कल्पनाच केली पाहिजे. (कारण कलियुगांत अन्नमय प्राण असल्यामुळें सहा महिने कांहीं न खातां रहाणें, आह्मांस शक्य नाहीं. यास्तव या साराच्या लेखकास व वाचकांस त्याविषयीं नुसती कल्पनाच करण्यावांचून गत्यंतर नाहीं. असो) पण ज्ञानाचें शैत्य इतकें प्रभावशाली आहे कीं, तें असल्या शेंकडों संतापांनाही साह्य करितें, असा नियम आहे. त्याप्रमाणें कर्कटीनेंही त्या जठराग्नीच्या तापास ज्ञानशैत्यानें शांत करून असा विचार केला—एकाद्या जीवास खाल्यावांचून या जठराग्नीची तृप्ति होणें शक्य नाहीं. पण तसें करणें न्याय्य आहे का ! महात्मे लोक ज्याची निंदा करितात व जें न्यायानें संपादन केलेलें नाहीं, तें खाऊन प्राण वांचविण्यापेक्षां जठराग्नींत त्यांचीच आहुति देणें काय वाईट ? न्यायानें ग्रास न मिळाल्यामुळें जर माझा हा विशाल देह जड होऊन पडला तर त्यांत कोणता अन्याय आहे ? पण अन्यायानें मिळविलेल्या ग्रासावर निर्वाह केल्यास तो ग्रास विषाप्रमाणें अनर्थ करील. तस्मात् शिष्टांस मान्य नसलेल्या उपायानें क्षुधेचें निवारण करणें उचित नव्हे. मला जीवित व मरण यांतील कशाचीही अपेक्षा नाहीं. कारण ते देहाच्या अपेक्षेनें होणारे भ्रम आहेत, हें मी पूर्णपणें जाणलें आहे. ज्ञानाच्या योगानें माझ्या मनाचे सर्व संकल्प आतां क्षीण झाले आहेत. ते आतां अत्यंत शांत होऊन राहिले आहेत व त्यामुळें देह व अदेह, किंवा जीवित व मरण यांचें भान मला होत नाहीं. राघवा, असा विचार करून ती ज्ञानी राक्षसी शांत चितानें क्षुधेस सहन करण्याचा निश्चय करून तेथेंच राहिली.

तेव्हां तिनें आपल्या राक्षसी देहावरील अभिमान सोडून दिला आहे, असें पाहून संतुष्ट झालेला वायु तिला ह्मणाला, "हे कर्कटि, तूं आतां येथून उठ व लोकांमध्यें मिसळून अज्ञांस सत्वर बोध कर. कारण मूढांचा उद्धार करणें हेंच महात्म्यांचें शील असतें. पण तूं बोध केल्यावरही जो त्याचा अंगीकार करणार नाहीं तो मूर्ख आपला नाश करून घेण्याकरितांच उत्पन्न झाला आहे असें तूं जाण; व तो तुझा न्याय्य ग्रास आहे, असें समजून तूं त्यास खा." वायूचें हें भाषण एकून "बरें आहे. वायुदेवा, मी तुझ्या आज्ञेप्रमाणें करितें. तूं मजवर हा मोठाच अनुग्रह केला आहेस." असें बोलून ती उठली व हळु हळु त्या शिखरावरून खालीं उतरून, त्या पर्वताच्या सपाटीचें उल्लंघन केल्यावर कांहीं वेळानें ती ज्ञानी स्त्री त्याच्या पायथ्याशीं येऊन पोंचली. तेथें किरातांचा एक ग्राम होता. तो क्षेत्रफळाच्या मानानें जरी फार मोठा नव्हता, तरी त्यांतील जन फार कष्ट करणारे असल्यामुळें विपुल अन्न, पशु, मनुष्यें, द्रव्य, कोमल तृण, औषधि, मांस, मुळें, फळें, पक्षी, कीट इत्यादिकांची तेथें समृद्धि होती. त्या रमणीय ग्रामांत चालत्या बोलत्या अंजन पर्वताप्रमाणें असलेली ती राक्षसी शिरली (७६).

सर्ग ७७.

(या सर्गांत काळोखी रात्र, राक्षसीस झालेलें राजा व मंत्री यांचें दर्शन व ते गुणी आहेत कीं मूढ आहेत हें जाणण्याकरितां त्यांस प्रश्न करण्याचा कर्कटीनें केलेला निश्चय यांचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—पण, बा कौसल्यानंदना, ती राक्षसी ग्रामांत शिरत आहे तों रात्र पडली. त्यावेळीं शुक्लपक्ष असल्यामुळें, अंतरिक्षांत चंद्रमा सर्व भूलोकावर उपकार करण्याच्या उद्देशानेंच जरी उगवला होता, तरी दुर्जनांप्रमाणें ज्यांचा अंतर्भाग काळाकुट्ट आहे अशा मेघांनीं अंतरिक्षास चोहोंकडून व्यापिल्यामुळें त्याचा एकादा सूक्ष्म किरणहि पृथ्वीपर्यंत येत नव्हता. ज्ञानाच्या अभावीं जसा अज्ञानाचा निष्प्रतिबंध अधिकार चालतो, त्याप्रमाणेंच प्रकाशाच्या अभावीं अप्रकाशाचाच म्हणजे अंधकाराचाच सर्वत्र प्रादुर्भाव होणें अगदीं स्वाहजिक होतें. तात्पर्य त्या ग्रामांत क्षणोक्षणीं अंधकार वाढूं लागला.

नीलवर्ण आकाशांत संध्याकाळीं जसें एकाद दुसरें नक्षत्र चमकत आहेसें दिसावें, त्याप्रमाणें त्या ग्रामांत क्वचित् दीपज्योति दिसत होत्या. ग्रामस्थांच्या घरांतून दिवे लावलेले होते; पण कृपणांच्या द्रव्याचा जसा दुसऱ्या कोणाला कधीं उपयोग होत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचा प्रकाश बाहेर येत नसल्यामुळें ते मार्गानें जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांच्या निरुपयोगी होते. जशी जशी रात्र व काळोख वाढूं लागला, तसा तसा लोकांचा व्यवहार कमी झाला; व चित्ताचा विक्षेप कमी झाला असतां जसा शांतीचा प्रादुर्भाव होतो, त्याप्रमाणें त्या ग्रामांत चोंहोंकडे सामसूम झालें. लोकांचा बाहेरील सुळसुळाट कमी होऊन त्यांतील बरेच निश्चिंत लोक निद्रावश झाले असतां, कांहीं विलासी तरुणींसह रममाण होऊं लागले असतां, कांही मद्यपी मद्यपानानें मत्त होऊन व यथेच्छ लीला करून थकून भागून शय्येवर पडले असतां, व चोर, जार, चेटकी, नाटकी, इत्यादि दुराचरणी लोक आपापल्या इष्ट कार्यास तत्पर झाले असतां कर्कटीलाही त्या सर्व ग्रामाचें सावकाश व सूक्ष्मपणें निरीक्षण करण्यास चांगलें फावलें. मध्यरात्रीच्या सुमारास तर निशाचर व निशाचरांचें कर्म करणारे कांहीं थोडे मानव यांवांचून त्या ग्रामाच्या मार्गांतून कोणीही जात येत नव्हते. पर्वताच्या पायथ्याशींच असलेल्या त्या ग्रामाच्या चारी बाजूंस भयंकर अरण्य होतें. त्यांतून मधून मधून हिंस्र पशूंच्या गर्जना ऐकूं येत. केव्हां केव्हां तर व्याघ्रादिकांच्या भक्ष्यस्थानीं पडलेल्या मृगादि दुर्बळ प्राण्यांचे आक्रोशही कानीं पडत. पक्षी आपल्या घरट्यांत गपचीप बसून झोंप घेत होते. गायी, बैल, म्हशी, रेडे, घोडे इत्यादि ग्राम्य पशु मधून मधून जरी थोडी हालचाल करीत होते, तरी तेही प्रायः निद्रावशच झाले होते. असो; अशा त्या भयंकर रात्रीं त्या सर्व गांवभर हिंडून ती राक्षसी गांवाच्या बाहेर आली. तों तिला नगररक्षा करण्याकरितां भर मध्यरात्रीं निघालेला त्या ग्रामाचा राजा व मंत्री दिसला. ते दोघे सशस्त्र व धैर्ययुक्त वीर गांवाबाहेरील मारुतीच्या दर्शनाकरितां जात होते. त्यांस पहातांच ती मनांत म्हणाली–बरें झालें. मला हा आतां फार चांगला आहार मिळाला आहे. मध्यरात्रीं गांवाबाहेर फिरणारे हे दोघे मूढ व अनात्मज्ञ असावेत. यांचा देह हा त्यांच्यावर लादलेला भारच आहे असें वाटतें. कारण मूढ पुरुष या लोकीं व परलोकींही केवळ दुःख भोगण्याकरितांच जिवंत रहात असतो. यास्तव अशा मूर्खांस देहापासून सोडविण्यांत कांहीं पाप नाहीं. कारण अनर्थकारक वस्तूंचें परिपालन करावें, असें

कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. आपल्या प्रत्यगात्म्यास न जाणाणाऱ्या मूर्खांचें मरण म्हणजे जीवितच होय. (कारण त्याच्या जिण्याहून मरणच अधिक श्रेयस्कर असतें) तस्मात् हे दोघे आज माझें भक्ष्य होणार यांत संशय नाहीं. अनायासानें प्राप्त झालेली दोषरहित वस्तु टाकून देणें हा मोठा अन्याय आहे. दुर्दैव्यावांचून दुसरा कोणीहि असें करणार नाहीं. पण यांना खाण्यापूर्वीं हे सद्गुणी आहेत कीं काय, याचा चांगला निर्णय केला पाहिजे. कारण केवल अनुमानानेंच एकादा सिद्धांत ठरविल्यास तो अनुभवानें मिथ्या होण्याचाही फार संभव असतो. गुणी महात्म्यास तर मी खाणार नाहीं. स्वाभाविक सुख, कीर्ति व आयुष्य, यांची इच्छा करणाऱ्या मानवानें आपणांस इष्ट असलेल्या सर्व वस्तूंच्या दानानें गुणी पुरुषांचा सन्मान करावा, असें ज्ञानी सांगतात. यास्तव माझा हा देह मरून पडला तरी चालेल, पण मी गुणी प्राण्यास खाणार नाहीं. जीवित-दानानेंही गुणी पुरुषांचें परिपालन करणें उचित होय. कारण त्याच्या समागमानें मृत्युही मित्र होतो. मी राक्षसी आहें. पण माझ्याही मनांत ज्याअर्थीं गुणी पुरुषाविषयीं इतकें प्रेम आहे, त्याअर्थीं तो प्राणिमात्रास प्रिय असावा यांत मुळींच संशय नाहीं. गुणी प्राणी या लोकचीं भूषणें आहेत. त्यांचा तिरस्कार करणें हेंच मरण व त्यांचा समागम करणें हेंच जीवित आहे. कारण गुणि-समागमरूप जीवितापासून स्वर्ग, मोक्ष इत्यादि उत्तमोत्तम फळें उत्पन्न होतात. असो; तर आतां अगोदर मी यांस कांहीं प्रश्न करून यांचें परीक्षण करितें. प्रश्नोत्तरावरून त्यांचें ज्ञान किती आहे, हें तेव्हांच समजेल.

सर्ग ७८

(कर्कटीचें भयंकर भाषण, पण त्यास न भ्यालेल्या राजास तिचें दर्शन व मंत्र्याच्या वाक्यानें समाधान पावलेल्या तिचा प्रश्नारंभ, यांचें या सर्गांत वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्या राक्षसीनें जरी त्यांना पाहिलें होतें तरी त्यांनीं त्या गाढ अंधःकारांत असलेल्या व गुप्तपणें संचार करणाऱ्या तिला पाहिलें नव्हतें. ते उद्दिष्ट मंदिराकडे चालले असतां ती एकाएकीं मोठ्यानें ओरडली, व त्या मेघगर्जनेसारख्या भयंकर गर्जनेनंतर त्यांस म्हणाली, " अरे सुकुमार व अति सूक्ष्म मानवांनों, तुम्ही कोठें जातां व कोण

आहां! तुम्ही दिसण्यांत तर मोठे बुद्धिमान् दिसतां पण या वेळीं अशा भयंकर स्थानीं येऊन माझ्या भक्ष्यस्थानीं कां पडलां?" रामा, तिचें हें घोर भाषण ऐकून राजा उलट म्हणाला, "अरे क्षुद्र भूता, तूं कोठें आहेस? तुझें शरीर कोठें आहे तें मला पाहूं दे. घुंघुरट्यासारिख्या तुझ्या या आक्रोशास कोण भितें आहे? तुझ्या सारख्या दुष्टांच्या चेष्टा आमच्यापुढें फारशा चालणार नाहींत. यास्तव तुझ्या ठायीं काय सामर्थ्य आहे तें दाखीव. व्यर्थ बडबड करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तुला काय हवें आहे तें सांग. मी तुला काय देऊं! कोप व आक्रोश न करितां व न भितां स्पष्ट बोल. आपल्या प्रकट होण्याच्या शक्तीनें सशरीरी होऊन तू आपलें स्वरूप आम्हांस दाखीव. चेंगट प्राण्यांस कांहीं मिळत नाहीं. उलट योग्य कर्म सत्वर न केल्यामुळें त्यांची हानि होते." राजाचें हें गंभीर व शहाणपणाचें भाषण ऐकून प्रकट होण्याकरितां ती राक्षसी मोठ्यानें हंसली व ओरडली. कांहीं वेळानें त्यांना तिचें तें भयंकर शरीरही दिसलें. अंधकारास लाजविणारी ती तिची अंगकांति, अग्नीशीं स्पर्धा करणारे तिचे ते नेत्र, उभारलेले ते तिचे राठ केंस, भाल्याच्या अग्रासारखे तीक्ष्ण दांत, सुपासारखे विस्तृत कान व नारळाच्या झाडासारखें उंच शरीर पाहून त्या दोघां वीरांना आश्चर्य वाटलें. यक्ष, राक्षस, पिशाच यांसही तिचें भय वाटणें अगदीं साहाजिक होतें. पण राजा व मंत्री यांना तिचें यत्किंचित्ही भय वाटलें नाहीं. ते पूर्वीप्रमाणेंच तिच्यापुढें निर्भयपणें उभे राहिले. त्यांचें चित्त मुळींच क्षुब्ध झालें नाहीं. कारण सत्य व मिथ्या यांचें परीक्षण करण्याची ज्यास संवय लागली आहे, त्या चित्तास कधीं मोह होत नाहीं. असो; स्वशरीरानें प्रकट झालेल्या त्या कर्कटीस मंत्री ह्मणाला--,अगे राक्षसि, तूं खरोखरच जर मोठी असशील तर तुला नुसत्या एका शब्दानेंच प्राप्त होणाऱ्या आहाराविषयीं इतका क्रोध करणें व आव घालणें शोभत नाहीं. कारण अशा उसन्या अवसानावरून तूं मोठी आहेस, असें आम्हीं मुळींच समजणार नाहीं. शांति हें मोठेपणाचें लक्षण आहे, असें आम्हांस आमच्या शिक्षकांनीं सांगितलें आहे. बरें तूं क्षुद्र आहेस व त्यामुळें हा एवढा खटाटोप करीत असलीस तर त्याला आम्ही मुळींच जुमानणार नाहीं हें तूं लक्षांत धर. कारण क्षुद्राच्या क्रोधाला किंवा शिव्याशापांना भीक न घालण्याइतकें धैर्य आमच्या ठायीं आहे. यास्तव तूं आपली ही सर्व गडबड सोड व आपला स्वार्थ साधून घे. सूज्ञ लोक आपला इष्ट विषय टाकून इतरत्र प्रवृत्त होत नाहींत. हे अबले, तुझ्यासारख्या शेंकडों

मशकांपुढेंही आमचें धैर्य डगमगणार नाहीं. तूं जर व्यवहारचतुर असशील तर स्वच्छ बुद्धि व युक्ति यांच्या योगानें आपलें हित करून घेशील. यास्तव मी तुला आणखीं एकदा सांगतों कीं, तुला काय पाहिजे तें सांग. याचकाची प्रार्थना आम्ही स्वप्नामध्येंही अमान्य करीत नाहीं. 'राघवा, राजाप्रमाणेंच मंत्र्याचेंही तें धैर्यशाली भाषण ऐकून ती निशाचरी मनांत विचार करूं लागली, कीं, कायहो हा यांचा शुद्ध आचार व त्यामुळें केवढें हें यांचें धैर्य ! हे आपले सामान्य पुरुष आहेत असें समजणें म्हणजे मोठाच प्रमाद करणें होय. मी हा एक आज मोठा चमत्कारच पाहिला. यांचें वचन, मुख व नेत्र यांवरून यांच्या मनांतील निश्चय व्यक्त होत आहे. कारण सूज्ञांचा आशय व्यक्त करणारीं हीं तीन द्वारेंच आहेत. बहुतकरून माझा अभिप्राय यांस कळला असावा. यास्तव स्वतः अविनाशी असलेल्या यांना मारणें उचित नाहीं. हे आत्मज्ञ असावेत. कारण अनात्मज्ञांस अशी मति नसते. जीवन व मरण हे मिथ्याभाव आहेत, असें कळल्यावांचून मृत्यूविषयीं कोणालाही निर्भय होतां येत नाहीं. असो; तर आतां मला आलेला संशय मी यांस विचारतें. कारण ज्ञानी पुरुषाचा समागम झाला असतां त्यांस जे आपल्या संशयनिवृत्त्यर्थ प्रश्न करीत नाहींत ते मूर्ख होत. असा विचार करून व आपलें तें हंसणें आवरून ती त्यांस म्हणाली, "तुम्ही दोघे कोण अहां? तुमचें धैर्य व पुण्यप्रभाव यांचा प्रत्यय तुमच्या चर्येवरूनच येत आहे. ज्याचें चित्त शुद्ध असतें अशा पुरुषांची मैत्री प्रथमदर्शनींच होते, असा नियम असल्यामुळें मी मित्रभावानें हा तुम्हांस प्रश्न करीत आहें." तें ऐकून मंत्री म्हणाला, "हा महापुरुष किरातांचा राजा आहे व मी त्याचा मंत्री आहें. प्रजाजनांस विनाकारण त्रास देणाऱ्या तुजसारख्या दुष्टांचा निग्रह करण्याकरितां आम्ही या काळोख्या रात्रीं बाहेर पडलों आहों. दुष्ट प्राण्याचा अहोरात्र निग्रह करणें हेंच राजाचें कर्म आहे, व तें जो करीत नाहीं तो राजा लवकरच नाश पावतो." हें मंत्र्याचें भाषण ऐकून राक्षसी म्हणते, "राजन्, तुझा मंत्री दुष्ट आहे. पण चांगल्या राजाचा चांगलाच मंत्री असणें उचित होय. चांगल्या मंत्र्याचें पहिलें कर्तव्य राजास विवेक शिकविणें हें आहे. कारण विवेकाच्या योगानें राजा आर्यत्वास प्राप्त होतो, व जसा राजा तशी प्रजाही होते. सर्व गुणसमूहांत अध्यात्मज्ञान उत्तम आहे. तें ज्यास असतें तोच खरा राजा व तें ज्यास असेल तोच खरा मंत्री होय. अध्यात्मविद्येच्या योगानें प्रभुत्व प्राप्त होतें. प्रभुत्व म्हणजे समदृष्टित्व.

(सर्व भूतामध्यें सम ब्रह्म पहाणें) व त्या विधेच्या अभावीं ते दोघेही (राजा व मंत्री) नामधारक होतात. यास्तव तुम्ही दोघे जर आत्मज्ञ असलां तरच आज येथून जीवंत परत जाल, व तसे नसाल तर आपल्या मूर्खपणें प्रजेस मूर्ख करणाऱ्या तुम्हांस मी आतां भक्षण केल्यावांचून रहाणार नाहीं. बाळानों मी जे आतां प्रश्न करीत आहें त्यांचीं बरोबर उत्तरें देणें हाच एक तुमच्या सुटकेचा उपाय आहे. मी याचक आहें, असें जरी तुम्ही समजलांत तरी सुद्धां मला माझ्या या प्रश्नांचीं उत्तरें हीच भीक पाहिजे आहे. ती तुम्हां दोघांपैकीं कोणीही जरी घातली तरी मी घेईन." (७८).

सर्ग ७९

(या सर्गांत अनात्मवेत्त्यांस वज्रासारखे कठिण वाटणारे पण आत्मज्ञांच्या हृदयांस आल्हाद देणारे बाहात्तर प्रश्न कर्कटीनें विचारले आहेत)

श्रीवासिष्ठ—रामभद्रा, राक्षसीचें तें जरा चमत्कारिक भाषण ऐकून राजा म्हणाला, " निशाचरि, तुला काय विचारावयाचें असेल तें विचार." तें ऐकून ती असें विचारूं लागली:—उपाधीच्या योगानें ज्याचे असंख्य भेद झाले आहेत अशा कोणत्या एका अणूमध्यें, समुद्रांतील बुडबुड्याप्रमाणें, लक्षावधि ब्रह्मांडें लीन होतात? आकाश (शून्य) व अनाकाश (अशून्य) काय आहे? लोकप्रसिद्धीनें कांहीं नाहीं व विद्वानांच्या दृष्टीनें कांहींसें आहे असें काय? मी तूं झालें आहें व तूं मीं झाला आहेस. पण तें कशामुळें? जात नसतांनाही जाणारा कोण? उभा नसतांनाही उभा आहे, असें कोणाविषयीं बोलतात? चेतन असूनही पाषाणाप्रमाणें चैतन्याचा आश्रय न होणारा असा कोण? चिदाकाशांत विचित्र कार्यें करणारा कोण? वह्निभावाचा त्याग करून दाह न करणारा वह्नि कोण? राजा, जो वस्तुतः वह्नि नाहीं, अशा कोणापासून निरंतर वह्नि उत्पन्न होतो? चंद्र, सूर्य, अग्नि व तारा यांतील एकही नसतांना नित्य प्रकाश करणारा असा कोण? नेत्रांचा विषय न होणाऱ्या अशा कोणापासून प्रकाश प्रवृत्त होतो? लता, वृक्ष, अंकुर, जन्मांध प्राणी , दुसरेही अनेक निरिंद्रिय जीव यांचा उत्तम प्रकाश कोण आहे? आकाशादिकांचा जनक कोण? सत्तेलाही सत्ता कोणापासून प्राप्त होते? जगद्रूपी रत्नांचा निधि, (खजिना)

कोण ? कोणत्या मण्याचा जगत् हा कोश आहे ? कोणता अणु तमःप्रकाश आहे ? कोणता अणु दूरही व जवळही आहे, कोणता अणु महापर्वत आहे ? निमेष असूनही कल्प व कल्प असूनही निमेष कोण होतो ? प्रत्यक्ष असूनही असत् कोण ? व चेतन असूनही अचेतन कोण ? अवायु असून वायु कोण ? शब्दरहित शब्द कोण ? सर्व कोण ? न किंचित् कोण ? अहं व नाहं कोण ? पूर्वी अनेक जन्मामध्यें आत्मरूपानें प्राप्त असूनही अज्ञानानें आवृत झाल्यामुळें शेंकडों प्रयत्नांनीं प्राप्त करून घेण्यास योग्य काय आहे ? पूर्णपणें प्राप्त न होणारें काय ? आपल्या आत्म्याचाच नाश कोणी केला आहे ? कोणता अणु मेरूस आपल्या उदरांत सांठवितो ? कोणत्या तत्त्वानें त्रिभुवनास तृण करून सोडिलें आहे ? कोणत्या परमाणूनें शेंकडों योजनें भरून सोडलीं आहेत ? स्वतः अणुरूप असूनही शेंकडों योजनांतही न मावणारा असा कोण ? कोणाच्या केवल दृष्टिक्षेपानें जगद्रूपी बालक नाचूं लागतें ? कोणत्या अणूच्या पोटांत पर्वतांचे ढीग सांठविले आहेत? मेरूहूनही ज्याची आकृति अधिक स्थूल आहे अशा कोणत्या अणूनें आपलें अणुत्व सोडिलें आहे ? केंसाच्या टोंकाच्या शंभराव्या भागाएवढा ज्याचा आकार आहे असा कोणता अणु पर्वततुल्य आहे ? प्रकाश व अंधकार या दोघांसही प्रकाशित करणारा दीप कोणता ? सर्व अनुभव कोणाच्या आश्रयानें रहातात ? स्वतः मधुरादि रसशून्य असून रसांचा स्वाद घेणारा कोण ? सर्वांचा त्याग करणाऱ्या कोणी सर्वांचा आश्रय केला आहे ? आपल्या स्वरूपास आच्छादित करण्यास असमर्थ असलेल्या कोणीं हें जग आच्छादित केलें आहे ? महाप्रलयसमयीं लीन झालेलें जग कोणत्या अणूच्या सत्तेनें तद्रूप होऊन सृष्टिसमयीं पुनः जीवंतही होतें ? ज्याचे अवयव उत्पन्न झालेले नाहींत अशा कोणाचा सूर्य हा नेत्र आहे ? बीजांतील वृक्षाप्रमाणें अनंत जगें कोणत्या अणूमध्यें रहातात ? निरवयव व अव्यक्त असें तत्त्व ज्यांच्या परंपरेची परमावधि आहे अशीं बीजें सृष्टिकालीं जगद्रूपानें स्पष्ट असूनही तीं सर्व कोणाच्या ठायीं वस्तुतः अनुत्पन्न आहेत ? अनंत काल कोणत्या सूक्ष्म तत्त्वांत राहिला आहे ? कोणालाही कोणत्याही क्रियेमध्यें प्रवृत्त न करणारा असा कोण करविता आहे ? भोगसिद्ध्यर्थ कोणता द्रष्टा स्वतःस दृश्य करितो ? बाह्य दृष्टीनें दृश्यास पहात असतांना, नेत्रशून्य अशा आपणा स्वतःस कोण पहातो ? ज्ञानाच्या योगानें दृश्याचा जणूंकाय नाशच झाला आहे, असें पहाणाऱ्या कोणास पुढील दृश्याचाही अनुभव येत

नाहीं ? नेत्र जसे दृश्यास दाखवितात त्याप्रमाणें द्रष्टा (जीव), दर्शन (वृत्ति) व दृश्य (पदार्थ) यांस कोण साक्षात् प्रकट करितो ? जलाहून तरंगादि जसे पृथक् नसतात, त्याप्रमाणें कोणाहून हें कांहींही पृथक् नाहीं ? जलाहून तरंगत्वादि जसें पृथक् त्याप्रमाणें कोणाच्या इच्छेनें हें सर्व पृथक् झालें आहे ? जलाहून जसें द्रवत्व निराळें नाहीं, त्याप्रमाणें दिशा, काल इत्यादिकांनीं मर्यादित न झालेल्या, एक व सूक्ष्म अशा कोणत्या सत्तेहून हें द्वैत निराळें नाहीं ? द्रष्टा, दर्शन, दृश्य, सत्, असत्, जगत्-त्रय इत्यादि सर्व करून त्रिकालातीत व अकर्ता कोण आहे ? भूत, वर्तमान भविष्य या त्रिकालीं होणारा जगाचा समूह, बीजवृक्षन्यायानें, कशांत रहातो ? बीजापासून वृक्ष होतो व वृक्षापासून पुनः बीजें उद्भवतात असें आपण पहातों. पण एक व विकारशून्य अशा कोणापासून हें सर्व जग निर्माण होतें ? हे राजा, ज्याच्या दृढतेपुढें महामेरु कमलांच्या देंठांतील सूक्ष्म तंतुप्रमाणें निर्बल ठरतो अशा कोणाच्या उदरांत असंख्य ब्रह्मांडें रहात असतात ? सारांश. हे राजा, अनेक चेतनांनीं युक्त असलेलें हें विश्व कोणी रचिलें ? तूं कोणत्या सारभूत तत्त्वाचा आश्रय करून सर्व व्यवहार करितोस ? व तुझें स्वरूप काय आहे ? तें मला सांग. माझ्या या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन जर तूं माझ्या संशयाचें निरसन केलेंस तरच तूं पंडित आहेस व खरा राजा आहेस, असें मी समजेन. पण तुम्हां दोघांपैकीं कोणीही जर माझ्या या प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरें न देईल तर मी तुम्हांस आपल्या उदरांत सांठविल्यावांचून रहाणार नाहीं ! अगोदर तुमच्या शरीरांनीं जठराग्नीस तृप्त करून नंतर तुमच्या प्रजेसही मी गट्ट करून सोडीन (७९).

सर्ग ८० वा.

(या सर्गांत अगोदर मंत्र्यानें राक्षसीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें सूक्ष्म युक्तिपूर्वक दिलीं आहेत. पण उत्तरांचा क्रम प्रश्नांच्या क्रमास धरूनच नाहीं. तर तो यथासंभव आहे.)

श्रीवसिष्ठ—दाशरथे, याप्रमाणें महारात्रीं त्या महा अरण्यांत महाराक्षसीनें महा प्रश्न विचारले असतां महामंत्री त्यांचीं उत्तरें देण्यास उद्युक्त झाला.

मंत्री--राक्षसि, मी आतां तुझ्या या उत्तम प्रश्नांचीं सयुक्तिक उत्तरें देऊन तुझें समाधान करितों. या सर्व निरनिराळ्या प्रश्नांच्या मिषानें मोठ्या

युक्तीनें व चातुर्यानें तूं परमात्म्याविषयींच विचारीत आहेस. ज्याचें शब्दांनीं वर्णन करितां येत नाहीं व जो कोणत्याही प्रमाणाचा विषय होत नाहीं, असा ज्ञानेंद्रियें व मन यांचा आधार आत्मा केवळ चैतन्यरूप असून तोच आकाशाहूनही सूक्ष्म अणु आहे. चैतन्यरूप परम-अणूमध्यें बीजांत जशी अनिर्वचनीय वृक्षसत्ता असते, त्याप्रमाणें लक्षावधि जगांची स्थिति होते. (या उत्तरानें कोणत्या अणूमध्यें जगें रहातात या प्रश्नाचें उत्तरही दिल्यासारखें झालें आहे) सर्व वस्तूंची सत्ता अनुभवसत्तेच्या अधीन आहे. तस्मात् ती सत्ताच मुख्य असून तिच्या योगानें इतर सर्व वस्तु सत्तायुक्त झालेल्या आहेत. तें परमात्मतत्त्वच बाह्यदृष्टीनें पाहिल्यास आकाश (शून्य) व सर्व भूतांच्या आंत रहाणाऱ्या चैतन्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास अनाकाश (अशून्य) आहे. तें तत्त्व अतींद्रिय असल्यामुळें ह्मणजे इंद्रिय-गोचर होणारें नसल्यामुळें स्थूलबुद्धि लोकांस कांहीं नाहीं, असें वाटत असतें, व तोच अनंत परमाणु होय. तो सर्वात्मक असल्यामुळें साक्षात्कार झाला असतां विद्वांनास आत्म्याहून भिन्न असें कांहीं वाटत नाहीं व तें काय आहे हेंही सांगतां येत नाहीं. यास्तव विद्वानांच्या दृष्टीनें कांहींसें हा आत्माच आहे. पहिल्या प्रश्नांत उपाधीच्या योगानें ज्याचे अनंत भेद झाले आहेत, असें तूं ह्मटलें आहेस. पण ती चिदणूची अनेकता सोन्याच्या कटकतेप्रमाणें असत्य आहे. वास्तविक नव्हे. त्याचप्रमाणें तुझ्या प्रश्नांत पुष्कळ वेळां अणु हा शब्द आला आहे. त्याचा अर्थही परम आकाश (आत्माच) आहे; व तो अति सूक्ष्म आणि सर्वांतर्यामी असल्यामुळें सहज अनुभवास येत नाहीं. पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांच्या पलीकडे असलेला हाच सर्वांचा आत्मा आहे. तो सर्वांचा आत्मा असल्यामुळेंच तो केव्हांही शून्य नाहीं. एकादें तत्त्व आहे किंवा नाहीं इत्यादि सांगणारा व समजणारा तो आत्माच होय. यास्तव आपल्या आत्म्याचाच अपलाप करून 'तो नाहीं' असें म्हणणें अयोग्य आहे. सत् वस्तूस असत् म्हणणें हें कोणत्याही युक्तीनें जमत नाहीं. तर मग तो इतर वस्तूंप्रमाणें दिसत कां नाहीं, म्हणून विचारशील तर सांगतों. तो निराकार सूक्ष्म असल्यामुळें आपल्या शुद्ध स्वरूपानें जरी न दिसला तरी झांकून ठेविलेला कापूर किंवा कस्तुरी यांचें अस्तित्व वासावरून जसें सिद्ध होतें त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांच्या चेष्टांवरून व अनुभवावरून त्याच्या सामान्य सत्तेचें भान होतें. जो सर्व आहे व कांहींही नाहीं असा कोण, म्हणून तूं विचारलें आहेस, त्याचें उत्तर सांगतों. तो चिन्मात्र अणुच हें सर्व आहे.

मन व इंद्रियें यांच्या वृत्तीमुळेंच नानात्मतेचा प्रत्यय येत असतो व त्यामुळें हें सर्व 'किंचित्' या नांवास पात्र झालें आहे. पण चैतन्याणु मन व इंद्रियें यांच्या वृत्तींनीं परिच्छिन्न होणारा नसल्यामुळें तोच ' न किंचित् ' (कांहीं नाहीं) आहे. तोच एक व अनेक आहे. तोच या सर्व जगास धारण करितो. तोच जगत्कोश आहे. चित्तरूपी महासागरांत त्रिजगत्-रूपी अनेक लाटा उठत असतात. चिदणु चित्त व इंद्रियें यांस अलभ्य आहे. त्यामुळें तो शून्य असल्यासारखा वाटतो. पण आपल्याच अनुभवरूप ज्ञानाच्या योगानें लभ्य असल्यामुळें दिक्कालादिकांनीं मर्यादित न होणारा तो अशून्य आहे. मी अद्वैत दर्शनामुळें तो आत्माच होऊन सर्व शरीरांत रहात असतो. यास्तव मी तूं व तूं मीच आहें. पण मी, तूं इत्यादि हा सर्व व्यवहार आहे. परमार्थतः मीही नाहीं व तूंही नाहींस. लोकसमूहाच्या अंतर्भागीं असणारा हा त्याच्याबरोबर जात येत असल्यासारखा जरी वाटला तरी स्वतः सर्वव्यापी असल्यामुळें कोठेंही जात नाहीं. स्वप्नाप्रमाणें, कल्पनेनें ह्या अणूमध्यें असंख्य योजनेंही रहातात. त्याचें उभें असणें अथवा जाणें हें शरीररूपी उपाधीच्या अधीन असून वस्तुतः तो जात नाहीं; उभा असत नाहीं; व कोठें पोंचतही नाहीं. कारण मर्यादित विस्तूमध्यें या सर्व क्रिया असूं शकतात. अमर्याद आत्म्यामध्यें त्यांतील कांहीं असूं शकत नाहीं. कारण देश व काल यांस तो आपल्या सत्तेमध्यें सांठवितो. शिवाय जेथें जाऊन पोंचावयाचें तें जर आपल्या शरीरांत असलें तर कोण कोठें जाणार ! स्तन पीत असलेल्या बाल्काला माता, तें कोठें आहे म्हणून कधीं हुडकूं लागते का ! तस्मात् व्यापी आकाश घटाबरोबर घटाकाशरूपानें जसें जातें-येतेंसें वाटतें, तसाच तो चिदणु शरीराबरोबर जात येत असल्याचा भास होतो. जडदेहादिकांचे ठायीं चेतन आत्म्याचा अध्यास केल्यामुळें प्रकाश-स्वभावता व जडता यांचा अनुभव येतो. आदि-अंतरहित अशा या चिदाकाशांत चिन्मात्र परमात्मा त्रिगद्रूपी विचित्र चित्र काढितो. आत्मसत्तेनेंच अग्नि सत्तावान् झाला आहे. सर्व जगांतील द्रव्यांस पावन करणारा तो सर्वव्यापी असूनही अग्नीप्रमाणें कोणास जाळीत नाहीं. प्रकाशरूप, भास्वर, आकाशाहूनही निर्मल अशा त्या परमतेजापासूनच वह्नि उत्पन्न होतो. ज्ञानाच्या योगानें तो सूर्यादि प्रकाशमय गोलांसही प्रकाशित करितो व आत्मचैतन्यरूप असा तो सूर्य महाकल्परूपी मेघांनींही नाहींसा होत नाहीं. तो नेत्रांस अलभ्य आहे. अनुभव हेंच त्याचें स्वरूप आहे. तो हृदयगृहांतील दीप आहे.

सर्वांस सत्ता देणारा, अनंत व परमप्रकाश असें त्यास म्हटलें आहे. 'मी' ही भावना मन व ज्ञानेंद्रियें यांच्या पलीकडे असलेल्या व यांस गोचर न होणाऱ्या आत्म्यापासूनच प्रवृत्त झाली आहे. गाढ अंधकारांत असलेल्या पुरुषासही बाहेरच्या प्रकाशकांवाचून, हा मी येथें आहें, असें स्पष्टपणें समजत असतें. त्याचप्रमाणें हृदयांत स्फुरण पावणाऱ्या सर्व चमत्कृति त्या नित्य प्रकाशामुळेंच अनुभवास येत असतात. लता, वृक्ष, अंकुर इत्यादिकांच्या वृद्धीचें निमित्त हाच आहे. तो वेदनाकार प्रकाश स्वानुभवसिद्ध आहे. काल, आकाश, क्रिया, सत्ता स्वामी, भोक्ता, कर्ता, पिता इत्यादि सर्व जगत् व्यवहार-दृष्टीनें त्याच वेदनांत आहे. पण परमार्थ-दृष्टीनें हें सर्व आत्मा आहे. आपल्या अणुत्वास न सोडतांच तो या जगद्रूपी रत्नांचा करंडा झाला आहे. केवल चेतनामध्यें माता, मान, मेय इत्यादि त्रिपुटीरूप जग नाहीं. पण तोच आपल्या विचित्र मायाशक्तीनें हें सर्व जग निर्माण करून त्यांत करंड्यांतील मण्याप्रमाणें एकसारखा चमकत रहातो. तो अणु दुर्बोध असल्यामुळें त्यास तम, व चिन्मात्र असल्यामुळें प्रकाश म्हणतात. तो अनुभवरूप असल्यामुळें 'अस्ति' व इंद्रियातीत असल्यामुळें 'नास्ति' असा भास होतो. इंद्रियांस गोचर न झाल्यामुळेंच तो दूर आहे असें म्हणतात व चिद्रूप असल्यामुळेंच तो अगदीं समीप आहे असें म्हणावें लागतें. इंद्रियादिकांवाचून "मी, मी" असा त्याचा अनुभव येत असल्यामुळें तो अणुही समोरच्या महागिरीप्रमाणें अति स्पष्ट आहे. या जगांतील जें जें कांहीं भासतें तें तें सर्व त्या अणूच्या केवल संवेदनरूप आहे. भासणारे पर्वतादिक सत्य नाहींत. वास्तव या अणूमध्येंच मेरुता सांठविलेली आहे. निमेष, कल्प इत्यादि सर्व कल्पना आहेत व त्या सर्वांचा आधार हा चैतन्य अणुच आहे. ज्या अणूंत अनंत निमेष, असंख्य कल्प, अनेक सृष्टि व त्यांतील पदार्थ भरून राहिले आहेत त्यांत द्वैत किंवा अद्वैत यांचा थांग कसा लागणार? मी पूर्वी असें केलें; त्यानंतर हें केलें; पुढें असें करावें लागलें इत्यादि सत्य व असत्य अनेक कल्पना एका क्षणांत चित्तांत उद्भवतात. दुःखांत काल लांबतो व सुखाचे वेळीं तो केव्हां जातो हें समजतही नाहीं. चित्तांत सत्य किंवा असत्य असा जो निश्चय उत्पन्न होतो तोच चैतन्यांत व्यक्त होतो असा नियम आहे. तस्मात् वस्तुतः निमेष नाहीं; कल्प नाहीं; दूर नाहीं अदूर नाहीं; तर ही सर्व त्या चिदणूचीच प्रतिभा आहे; व प्रकाश-तम, दूर-अदूर, क्षण-कल्प इत्यादिकांप्रमाणेंच इतर सर्व विरोधी पदार्थांचेंही एकचित्‌च अधिष्ठान असल्यामुळें

त्यांच्यामध्यें थोडासुद्धां वास्तविक भेद नाहीं. ज्ञानेंद्रियांस ज्ञानशक्ति व कर्मेंद्रियांस कर्मशक्ति देणारें तें चैतन्य प्रत्यक्ष आहे व त्यांचा विषय न होणारें तें अप्रत्यक्षही आहे. सद्रूप चेता म्हणजे द्रष्टाच दृश्याच्या आकाराचा होतो. पण कड्याचा भास होत असेपर्यंत सोन्याचा भास जसा जणुं काय कांहीं होतच नांहीं, त्याप्रमाणें दृश्याचा भास जोंवर होत असतो तोंवर त्या परमात्म-कलेचें जणुं काय भानच होत नाहीं. एवढ्यासाठींच दृश्यरूपानें त्याची कल्पना न केल्यास किंवा कल्पिलेल्या त्या दृश्यास न पाहिल्यास केवल निर्मल व शुद्ध ब्रह्मच अवशिष्ट रहातें. तो अणु चिदंश सर्वरूप असल्यामुळें सद्रूप, दुर्लक्ष्य असल्यामुळें असत्-रूप, चेतनरूप असल्यामुळें चेतन व चैतन्याचा अविषय असल्यामुळें अचित् आहे. हें जग मृगजळाप्रमाणें, आकाशांत भासणाऱ्या नगराप्रमाणें किंवा स्वप्नांतील हत्तीप्रमाणें मिथ्या आहे. तेव्हां त्यांत वास्तविक चित्र-यता कोठून असणार ? जग हें दीर्घ स्वप्न आहे. त्यामुळेंच स्वप्नांत पाहिलेल्या पदार्थाप्रमाणें त्याला सत् किंवा असत् यांतील कांहींच म्हणतां येत नाहीं. तस्मात् जगाच्या मिथ्यात्वाचा वारंवार व दीर्घ अभ्यास करावा. म्हणजे त्याच्या मिथ्यात्वाची भावना दृढ होऊन अविद्येचा नाश झाल्यावर पारमार्थिक ब्रह्माचा साक्षात्कार होईल व त्यामुळें पुनरपि संसारांत पडावें लागणार नाहीं. स्वात्म-चमत्कारामुळेंच बुद्धीस भासणारे पदार्थ पृथक् असल्यासारखे वाटतात. पण आत्मसत्ता सर्व व्यापी असल्यामुळें वस्तुतः तिच्याहून कांहीं भिन्न नाहीं. एकच बीज वृक्षाहून पृथक्ही आहे व अपृथक्ही आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्म जगाहून पृथक्ही आहे व अपृथक्ही आहे. अर्थात् वस्तुतः "एकमेवाद्वितीयं" असतांना भिन्न दृष्टि व भिन्न अवस्था यांच्या योगानें तें पृथक् व अपृथक् भासतें. बीजांत असलेला वृक्ष अगदींच अल्प (सूक्ष्म) असतो. यास्तव त्याची तेथील स्थिति आकाशतुल्य असते. त्याचप्रमाणें ब्रह्मामध्यें असणारें जग अतिसूक्ष्म असतें. पण त्याला आत्मा पहातो व त्या साक्षीच्या रूपाहून त्याचें निराळें भान होत नाहीं. यास्तव त्याची स्थिति चैतन्यरूप आहे. असो; हे राक्षसि, तुझ्या सर्व प्रश्नांचें थोडक्यांत एकच उत्तर असें आहे. शांत, समस्त, एक, अज, अनादि, अनंत, निष्कल, निरिच्छ, माया व मायाकार्य यांनीं रहित, वस्तुतः एक या धर्मानेंही रहित, निर्विकार व त्रिकाळ सत्य असें जें तत्त्व तेंच हें सर्व आहे (८०.)

सर्ग ८१ वा.

(या सर्गांत मंत्र्यानें, राजाचा अधिकारही तिला समजावा म्हणून, मुद्दाम राखून ठेविलेल्या प्रश्नांचें उत्तर राजा देत आहे)

राक्षसी:—भो मंत्रिन्, तुझी बुद्धि फार सूक्ष्म आहे व तुझी उक्ति परम पवित्र आहे. आतां राहिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें हा राजा देऊं दे.

राजा—जगाच्या अनुभवाचा ज्ञानानें अभाव होणें, हाच ज्याचा उत्कृष्ट अनुभव आहे; मनापासून सर्व संकल्प-त्याग केल्यामुळेंच ज्याचा साक्षात्कार होतो; ज्याचा संकोच व विकास यांच्या योगानें क्रमानें जगाचा प्रलय व उद्भव होतात; वेदांतवाक्यांची जी परमावधि; जो वाणीचा अविषय; जें अस्ति-नास्ति, भाति-न भाति, इत्यादि दोन्ही कोटींच्या अंतराळीं रहाणारें म्हणजे अनिर्वचनीय आहे; हें चराचर जगही ज्याच्या चित्ताची लीला आहे; व विश्वरूप असूनही ज्याची अखंडता खंडित होत नाहीं, त्या सन्मात्र शाश्वत ब्रह्मा-विषयीं तूं प्रश्न विचारीत आहेस. हा ब्रह्माणु आपल्यामध्येंच वायूची कल्पना करीत असल्यामुळें वायु आहे व शब्दकल्पना करीत असल्यामुळें शब्द आहे; पण वस्तुतः तो वायुही नाहीं व शब्दही नाहीं. तोच हें सर्व आहे व तो कांहीं नाहीं. तोच अहं आहे व तोच नाहं आहे. म्हणजे सर्व-शक्तिसंपन्न आत्म्याची प्रतिभाच या सर्व सत्यासत्य पदार्थांच्या प्रतिभानांचें कारण आहे. हा आत्माच शेंकडों यत्नांनीं प्राप्त करून घेण्यास योग्य आहे; पण तो एकदां प्राप्त झाला म्हणजे मग त्याच्याहून अधिक कांहीं नाहीं. अज्ञानरूपी मूळास तोडून टाकणारें बोधशस्त्र मिळेपर्यंतच जन्मरूपी वसंतऋतूंत दीर्घकाल संसारवेल वाढत असते. हा चिदणुच मेरूस आपल्या उदरांत सांठवितो व त्रिभुवनास तृणतुल्य करून सोडितो. या अणूंत जें स्फुरतें तेंच बाहेर दिसतें. आदि सर्गांत प्रवृत्त झालेली सर्व शक्तिरूप नियतिच या सर्व नियमांचें कारण आहे, आणि त्यामुळें व्यक्त झालेल्या चित्तांत जें जसें स्फुरतें, तें तसेंच बाहेर दिसतें. हा अणु सर्वग, अनादि, अरूप व निराकार असल्यामुळें शेंकडों योजनांतही मावत नाहीं. धूर्त व कामी जार नेत्रांच्या मनोहर कटाक्षांनीं साध्याभोळ्या स्त्रियांचें मन जसें आकर्षण करून घेतात, त्याप्रमाणें हा आत्मा आपल्या शुद्ध ज्ञानाच्या योगानें आब्रह्मस्तंभपर्यंत जगास आपल्या आधीन करून घेऊन पाहिजे तसें नाचावयास लावितो. वस्त्रानें जसें एकाद्या पदार्थास झांकावें त्याप्रमाणें या अणूनेंच सर्वांस आच्छादित केलें आहे. दिशा, काल इत्यादिकांनीं

मर्यादित न होणारा हा मेरूहूनही मोठा आहे. केंसाच्या अग्राच्या शंभराव्या भागाहूनही सूक्ष्म असाही हाच होय. हे राक्षसि, तूं या शुद्ध ज्ञानस्वरूप आत्म्यास अणु ह्मणून ह्मटलेंस, व त्या तुझ्या शब्दाचाच आम्ही येथें अनुवाद केला आहे; पण तें चिदाकाश सूक्ष्म आहे, एवढ्याच करितां अणु होऊं शकत नाहीं, हें तूं विसरूं नकोस. वेदांतही त्यास " अणूहून अणु " असें म्हटलें आहे; पण तें त्याचें परम सूक्ष्मत्व दाखविण्याकरितांच होय. या आत्म-दीपावांचून कोणताही प्रकाश किंवा अप्रकाशमय पदार्थ व्यक्त होऊं शकत नाहीं. यास्तव हाच तम व प्रकाश यांचा प्रकाश आहे. शिवाय हा जर मुळीं नसताच तर सर्व जग असत् व ज्ञानशून्य झालें असतें. या चिदणूमध्येंच सर्व अनुभवांचा उद्भव होतो. हा परमात्मा अति सूक्ष्म असल्यामुळें स्वतः स्वादरहित आहे; पण इंद्रियांच्या द्वारा सर्व विषयांचा स्वाद घेतो. जलांत रस असतो, पण त्याची रुचि घेणारा हा; जल नव्हे. हा ज्याचा ज्याचा त्याग करितो तें तें मरतें (असत्, जड होतें). दूर्वांच्या वनांत गज जसा लपून राहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें हा आत्माही आपणास या जगांत कोठेंही छपवूं शकत नाहीं. कारण याचें चैतन्य जेथें तेथें व्यक्त झालेलें दिसतें. चैतन्यरहित जग सत्य नाहीं. तर तें चैतन्ययुक्त असतांनाच सत्य आहे. या सूक्ष्म चिदात्म्यांत असंख्य जगें असतात. सर्व चिन्मय आहे. मागचीं भूतें चैतन्यांतच होतीं, वर्तमान भूतेंही चैतन्यांतच आहेत, व पुढें होणारीं भूतेंही त्यांतच बीजरूपानें रहातात. निमेष, कल्प इत्यादि सर्व न्यूनाधिक काल-परि-माणांस यानेंच झांकून टाकिलें आहे. पण याप्रमाणें हा आत्मा जगांत स्थित असूनही कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादिकांचा लेप त्याला होत नाहीं. कारण तो उदासीनाप्रमाणें असतो. जग हा एक मोठा चमत्कार आहे. पण त्याला कोणी केव्हांही केलें नाहीं व तें कधीं लीनही होत नाहीं. " मग असें जर आहे तर वेदांतशास्त्रांत दृश्याचें खंडन कां केलेलें असतें " म्हणून म्हणशील तर सांगतों. व्यावहारिक युक्तींच्या दृष्टीनें तें त्याचें खंडन केलें आहे. पारमार्थिक दृष्टीनें मुळींच नसलेल्या त्याचें खंडन कसें कोण करणार ? सारांश हे निशाचरि, त्या एका महाअणूनेंच हें सर्व व्यापिलें आहे; रचिलें आहे; उत्पन्न केलें आहे; रक्षिलें आहे; पुनः आपल्यामध्यें लीन केलें आहे; सुन्दर करून दाखविलें आहे; व सर्वांस तुच्छ करून सोडिलें आहे. चिदणूवांचून कांहीं नाहीं व तोच एक सत्य आहे. या वाक्यांत तुझ्या सर्व प्रश्नांचें उत्तर आहे (८१)

सर्ग ८२ वा.

(पूर्वोक्त उत्तरें ऐकून प्रसन्न झालेल्या राक्षसीनें त्या दोघांना विषूचिका मंत्र दिला व समाधि सोडून उठलेल्या तिला त्यांनीं सतत भोजन दिलें असें या सर्गांत सांगितलें आहे)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, राजाच्या तोंडांतून निघालेला हा तत्त्वार्थ ऐकून कर्कटी प्रसन्न झाली. त्यांच्या विषयींचा तिचा मत्सर कमी झाला व तिचें चित्त शांत झालें. ती म्हणाली—तुम्हां उभयतांची अमृततुल्य वाणी ऐकून माझें समाधान झालें. तुमचा बोध अति उज्ज्वल असून तुमची बुद्धिही अति पवित्र आहे. चंद्रमंडलापासून निघालेल्या चंद्रिकेप्रमाणें तुमच्या हृदयांतून निघालेला हा ज्ञानप्रकाश मला फारच आनंद देत आहे. तुमच्यासारखे विवेकी जन जगत्पूज्य व सेव्य आहेत. चंद्राच्या सहवासानें चंद्रविकासी कमल जसें फुलतें, त्याप्रमाणें तुमच्या या सत्संगानें माझें हृदय प्रफुल्लित झालें आहे. पुष्पांच्या संगानें जसा मातीसही वास लागतो, त्याप्रमाणें या सत्संगानें माझें शुभ झालें आहे. महात्म्यांच्या समागमानें दुःख नाहींसें होतें. या अरण्यांत तुम्हीं मला भूलोकचे सूर्यच लाधलां, यांत संशय नाहीं. आतां मला तुमचा सत्कार केला पाहिजे. मी तुमचें कोणतें शुभ करूं तें सांगा. हें ऐकून राजा म्हणाला—हे राक्षसकुलभूषणे, या देशांतील लोकांच्या हृदयांत शूलादिकांची पीडा सदा होत असते. माझ्या राष्ट्रांतील सर्व लोक विषूचिकेच्या विकारानें संतप्त झाले आहेत. त्यांच्या सर्व पीडांचें निवारण करणें हें माझें कर्तव्य आहे. पण या दीर्घ कालापासून त्राहि त्राहि करून सोडणाऱ्या उपद्रवाचें निवारण कसें करावें, हें मला पुष्कळ विचार केल्यावरही समजेना. औषधोपचारादि लौकिक उपाय करून पाहिले, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां तुजसारख्या एखाद्या सिद्धापासून यावर एखादा मंत्र किंवा तोटगा मिळाल्यास पहावा म्हणून आम्ही दोघे या मध्यरात्रीं अशा भयंकर व शून्य मार्गांत आलों आहों. कारण दीन व दुर्बळांस पीडा देणाऱ्या दुष्टांचा जर आम्ही निग्रह केला नाहीं, तर आमचें राजत्व काय कामाचें ? असो; आम्हांस पाहिजे आहे तसला मंत्र तुजपासून मिळेल असें दिसत नाहीं. यास्तव तूं आतां आह्मांवर एवढा तरी अनुग्रह कर कीं, आजपासून कोणाचे प्राण घेऊं नकोस. कारण हिंसेसारखें दुसरें कोणतेंही पाप नाहीं व प्राणनाशाइतकें दुःख प्राण्यास दुसऱ्या कशानेंही होत नाहीं. इतर अज्ञ व अविवेकी

हिंसेवरच आपला निर्वाह करीत असतात हें खरें; पण आम्हां ज्ञानी व विवेकी म्हणविणारांस तें कृत्य शोभत नाहीं.

रामभद्रा, त्या दयाळु राजाचें तें भाषण ऐकून कर्कटीनें " मी आजपासून कोणालाही मारणार नाहीं " अशी सत्य प्रतिज्ञा केली. ती ऐकून राजास मोठा आनंद झाला व तो पुनः तिला म्हणाला, " पण हे देवि, तुझी शरीरस्थिति कशी होणार ? तूं माझें इष्ट संपादन केलेंस हें खरें, पण त्याकरितां तुलाही पीडा व्हावी अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. अन्नानें होणारी तृप्ति व त्याच्या अभावीं होणारें दुःख, हीं दोन्ही अवर्णनीय आहेत. यास्तव मी तुझ्या तृप्तीचा उपाय कोणता योजूं तें तूंच मला सांग. त्यावर राक्षसी म्हणते–राजन् मी या पर्वताच्या शिखरावर सहा महिने समाधिस्थ होतें व ती सोडून उठतांच मला पूर्व दृढ संकल्पामुळें क्षुधा लागली. तेव्हां तिची शांति करावी म्हणून मी प्राण्यांनीं भरलेल्या या तुमच्या राष्ट्रांत आलें. पण आतां पुनः पूर्वस्थळीं जाऊन मी ध्यान लावून बसतें. चित्ताचें ऐकाग्र्य झालें असतां तहान-भूक इत्यादि सर्व शरीरधर्मांचा विसर पडून मोठें सुख होतें. यास्तव मरेपर्यंत मी धारणा धरून शरीराचें रक्षण करीन. पुढें त्याच्या नाशाचा काल जेव्हां यदृच्छेनें येईल तेव्हां मी त्याचा परित्याग करून परम आनंदांत मिळेन. इतउत्तर प्राण असेपर्यंत निरपराधी प्राण्यांची हिंसा करावयाची नाहीं, हा माझा निश्चय दृढ झाला आहे. या उत्तर दिशेंतील प्रसिद्ध हिमालयाच्या एका शिखरावरील कंदरेमध्यें मी असतें. माझें नांव कर्कटी आहे. सर्व जनसमूहास मारण्याच्या इच्छेनें मीं तपाच्या योगानें ब्रह्मदेवास संतुष्ट केलें. प्राण हरण करणारी विषूचिका नामक सूची मीं व्हावें, अशी माझी फार इच्छा होती. ब्रह्मदेवानेंही मला अनुकूल वर दिला. मीं पुष्कळ वर्षें विषूचिका होऊन जीवांस पीडा दिली व त्यांना पिडून खाल्लें. पण ब्रह्मदेवानें वर देतांनाच " तूं गुणी पुरुषांस पीडा देऊं नकोस " असें सांगून माझ्या नियमनार्थ एक मंत्रही योजून ठेविला आहे. सर्व हृदयशूलांचा नाश करणारा तो महामंत्र मी तुम्हांस देतें. मी फार दिवसांपासून या हिंसाकर्मांत प्रवृत्त झालें आहें व त्यामुळें हृदय-व्यथेनें पीडलेले लोक प्रत्यहीं क्षीण होत चालले आहेत. असो; बा सज्जना, तुला हवा असलेला मंत्र मीच देतें. कारण प्रयत्नशील सामर्थ्यवानास असाध्य असें कांहींएक नसतें. आपण आतां या नदीच्या तीरीं जाऊं चला. तेथें शुचिर्भूत होऊन ब्रह्मदेवानें सांगितलेला मंत्र मी तुम्हांस देईन. दशरथसुता, हें तिचें

भाषण ऐकून मनांत थोडेसे साशंक झालेले ते दोघे मोठ्या सावधपणें तिच्या बरोबर नदीतीरीं गेले. तिच्या शुद्ध भावाविषयीं त्यांनीं चांगलेंच परीक्षण केलें व नंतर तिच्यावर शुद्ध प्रेम व विश्वास ठेविला. तिनें त्यांस तो दिव्य मंत्र दिला व आपल्या पूर्वस्थळीं जाण्याचा निश्चय केला. पण इतक्यांत राजा म्हणाला—महादेहे, तूं आतां आमची पूज्य गुरु झाली आहेस. यास्तव तुला उपाशीं पाठविणें आम्हांस शोभत नाहीं. तूं कांहींतरी खावेंस अशी आमची फार इच्छा आहे. तिचा भंग तूं करूं नयेस. सुजनांचें प्रेम एकमेकांस पहातां क्षणींच जडतें असा अनुभव आहे, व त्यानंतर ते एकमेकांचा मनोरथ पूर्ण केल्यावांचून रहात नाहींत. यास्तव तूं आतां सुंदर व लहानसें रूप घेऊन आमच्या येथें चल. तेथें तूं मोठ्या आनंदानें रहाशील.

त्यावर ती म्हणते—राजा, तूं सौम्यरूप व सौम्य स्वभाव धारण करणाऱ्या मानुषीचें संगोपन करण्यास समर्थ आहेस, हें मी जाणतें. पण मज राक्षसीच्या क्षुधेची शांति तूं कशी करणार ? कारण राक्षसांच्या अन्नानेंच माझ्या या जठराची तृप्ति होणें शक्य आहे. शरीर असेपर्यंत त्याचा पूर्वसिद्ध स्वभाव बदलत नसतो, हें तुलाही ठाऊक असेलच.

राजा—होय, हे देवि, वस्तुस्थिति अशी आहे, हें मी जाणतों. पण तूं मनुष्य-स्त्रीस्वरूपानें आमच्या येथें कांहीं दिवस रहा. इतक्यांत माझ्या राष्ट्रांत दुष्कर्में करणारे, चोर, इत्यादि जेवढे म्हणून वध्य आहेत त्या सर्वांस आणवून मी तुझ्या स्वाधीन करीन. त्या सहस्रावधि प्राण्यांस तूं हिमालयाच्या शिखरावर घेऊन जा व तेथें एकांतांत बसून त्यांस आनंदानें खा. त्यानंतर थोडीशी वामकुक्षी करून तूं पुनः समाधिस्थ हो. आतां प्राण्यांची हिंसा करणें तुला व मलाही इष्ट नाहीं व त्याप्रमाणें तूं प्रतिज्ञाही केली आहेस. पण वध्य क्रूरांस मारणें ही हिंसाच नव्हे. कारण अशा थोड्याशा दुष्टांस निर्दयपणें मारल्यानें सहस्रावधि प्राण्यांवर उपकार व दया केल्याचें श्रेय मिळत असतें.

असो; रामा, राजाच्या ह्मणण्याप्रमाणें शेवटीं ती सौम्य झाली व त्याच्या मागोमाग राजगृहांत गेली. तेथें तिच्या राहण्याची योग्य व्यवस्था लावून प्रातःकाल होतांच आपल्या सर्व राष्ट्रांतून सर्व वध्य पुरुष आणण्याकरितां त्यांनीं शेंकडों सैनिक पाठविले. त्यांनीं सहा दिवसांत तीन सहस्र वध्य मानव धरून आणिले. तेव्हां सहाव्या दिवशीं रात्रीं ती राक्षसी राजाच्या इच्छेप्रमाणें भयंकर होऊन त्या सर्वांस दोन्ही हातांत व बेंगेंत धरून स्वस्थळीं गेली. जातांना " पुनरपि

समाधींतून उठल्यावर तूं येथें ये, तापर्यंत सर्व वध्य आम्हीं येथें सांठवून ठेवितों" असें राजानें तिला आग्रहानें सांगितलें होतें. असो; हिमालयाच्या शिखरावर पोंचल्यावर केल्यांप्रमाणें तिनें त्यांचा आहार केला व पाणी पिऊन तीन दिवस स्वस्थ झोंप घेतली. उठल्यावर पुनरपि समाधि लावावी अशी तिला इच्छा झाली व त्याप्रमाणें तिनें लागलेंच केलें. पुढें प्रत्येक चार-पांच वर्षांनीं ती समाधि सोडून उठे व राजाच्या ग्रामांत येई आणि सांठविलेल्या वध्यांस घेऊन त्या शिखरावर जाई. तेथें त्यांस खाऊन व झोंप घेऊन ती पुनः समाधिस्थ होई. कांहीं दिवसांनीं तो राजा मरण पावला. तरी त्याच्या सिंहासनावर बसणाऱ्या पुढच्या राजांनींही तिला तृप्त करण्याचा क्रम तसाच चालविला. राज्यांतील वध्य लोकांना ते त्या राक्षसीच्या स्वाधीन करीत आणि ती त्यांना मारून खात असे. आणि अशा रीतीनें इष्ट असलेलें प्राण्यांचें मांस खात ती तेथें चिरकाल सुखानें राहिली होती (८२).

सर्ग ८३ वा.

(कर्कटीची हिमालय पर्वतावर कायमची समाधि लागल्यामुळें किरातांच्या राज्यांत 'कंदरा' देवी या नांवानें तिची स्थापना करण्यांत आली असें या सर्गांत वर्णन सांगितलें आहे)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, विक्रमाच्या नंतर त्या किरात राजाच्या गादीवर जे जे ह्मणून राजे बसले त्या सर्वांनी त्या कर्कटी राक्षसीची यथायोग्य बरदास्त ठेविली. त्यांनीं त्यांत बिलकुल अंतर पडूं दिलें नाहीं. योगसंसिद्ध अशा तिनेंही त्यांना त्याचा योग्य मोबदला दिला. त्यांच्या राज्यांतील प्रजेचें—ती प्रजेला होणाऱ्या कोणत्याहीं उत्पातापासून व राक्षस-पिशाचादिकांच्या भयापासून—योग्य रीतीनें संरक्षण करीत असे. इतकेंच नाहीं पण नानाविध रोगांच्या सांथी पासूनही ती तिचें निवारण करीत असे. तिचा हा क्रम आजही चालू असल्यामुळें किरातांचे राजे अद्यापपावेतों वध्य अपराध्यांना तिला अर्पण करीत असतात. बरोबरच आहे. मित्राचा योग्य सन्मान करणें हें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्यच आहे. असो. कांहीं काळानें पुढें पुढें ती ध्यानमग्न होऊं लागल्यामुळें पूर्वीप्रमाणें त्यांच्या राज्यांत येईनाशी झाली, आणि त्यामुळें त्यांच्या राज्यांत अनेक उत्पात उद्भवले.

नानाविध भयंकर रोगांच्या अनेक दुःसह सांथी उद्भवल्या. शेवटीं त्यांनीं याला तोड म्हणून त्या राक्षसीची आपल्या राज्यांत कायमची स्थापना करण्याचा विचार केला, आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या प्रजेच्या मदतीनें अतिशय उंच व प्रचंड तटांनीं सुसंरक्षित अशा आपल्या राजधानीमध्यें भलें मोठें थोरलें विशाल मंदिर बांधवून त्यांत तिच्या मूर्तीची देवी म्हणून स्थापना केली. त्या राज्यांतील वध–दंडार्ह म्हणून जे जे अपराधी असत त्या सर्वांचा तिथें तिजपुढें वध होई. कधीं काळीं जेव्हां त्या मूर्तीचा भंग होई त्यावेळीं त्या गादीवर जो राजा असे तो तिची दुसरी मूर्ति तिथें विधिपूर्वक स्थापी. तिजपुढें वध्य अपराध्यांच्या मस्तकाचें विदारण करण्यांत येत असल्यामुळें तिचें ' कंदरा ' असें नांव पडलें. कोणी कोणी तर तिला ' मंगला ' असेंही म्हणत. कधीं काळीं तिची मूर्ति भंगली आणि तत्कालीन गादीवरील अभक्त राजानें तिची लगेच विधिपुरःसर स्थापना केली नाहीं-तिजकडे दुर्लक्ष केलें, तर लगेच त्याच्या राज्यांत त्या राक्षसी देवीच्या क्रोधानें भयंकर उत्पात माजून आणि त्यांमध्यें राजांसह सर्व प्रजेचा नाश होई. परंतु तिची यथाविधि स्थापना होऊन योग्य पूजा अर्चा होऊं लागतांच सर्व उत्पात शांत होत, आणि सर्वत्र सुखसमाधानी–आबादानी दिसून येई. रामचंद्रा, ज्या ठिकाणीं जशी भावना ठेवावी त्या ठिकाणीं तसें फळ मिळतें. उदाहरण या कंदरेचेंच. किरात राष्ट्रांतील लोक मोठ्या भक्तिभावानें आदरानें तिची पूजा अर्चा करीत आणि तत्समयीं आहारार्थ म्हणून ते तिला वध्य अपराधी अर्पण करीत असत आणि त्यांच्या त्या आहारानें संतुष्ट झालेली ती कंधरा आपल्या भक्तांवर आलेल्या नानाविध संकटांतून त्यांचें रक्षण करी. अशा रीतीनें भक्तांच्या भावनानुसार विचित्रफलदायिनी ती राक्षसी अद्यापि किरात लोकांच्या राष्ट्रांत विद्यमान आहे. वधार्ह अशा अपराधी लोकांच्या भक्षणानें लहान थोर सर्वांचें मंगल करणारी ज्ञानसंपन्ना ती राक्षसी देवी म्हणून किरातांच्या राज्यांत चिरकाल प्रसिद्धीला आलेली आहे. परमबोधसंपन्न अशा त्या देवतेचा सदोदित जयजयकार असो ! (८३)

सर्ग ८४ वा.

(त्या राक्षसीस कर्कटी हें नांव पाडण्याचें कारण, उपदेशाकरितां या गोष्टीची केलेली योजना व दृष्टांताचा उपयोग यांचें वर्णन येथें करितात).

श्रीवसिष्ठ—असो; रामा, कर्कटीचें हें विचित्र चरित्र मीं तुला सांगितलें. राक्षसांचीं अनेक कुळें असतात व त्यांच्या अंगाची कांतिही लाल, काळी, पिंवळी, हिरवी इत्यादि नानाप्रकारची असते. त्याप्रमाणें हिचा वर्ण काळा होता व आकार खेंकड्याच्या आकारासारखा असल्या कारणानें तिला कर्कटी (खेंकडी) हें नांव पडलें. जगत्तत्त्वाचें निरूपण करीत असतांना मला तिच्या त्या प्रश्नांचें स्मरण झालें व त्यामुळें मी ही आख्यायिका येथें सांगितली. आदि व अंत यांनीं रहित अशा एका परम कारणापासून हें जग झालें आहे. त्या परम कारणांत भूत, वर्तमान व भविष्य सृष्टी अनंत आहेत. बीजच जसें फल होतें व त्यामुळें फल आणि बीज यांच्यामध्यें तात्त्विक भेद नसतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मच जग झालें आहे व त्यामुळें जग व ब्रह्म यांत तात्त्विक भेद नाहीं. भेद केवळ भासमान आहे. पण तो तात्त्विक अभेदास नाहींसें करूं शकत नाहीं. चित्त व चित्तविषयांचा भेद अविवेकामुळें भासत असल्यामुळें तो विवेकानें नष्ट होतो. भेद ही भ्रांति आहे. विवेक केला असतां ती जशी येते तशीच जाते. यास्तव रामभद्रा, विवेक कर, म्हणजे तुझी ही द्वैतभ्रांति जाईल व त्यामुळें तुला अखंड बोधाचा लाभ होईल. अखंड बोध हेंच ब्रह्म आहे. माझ्या या उपदेशानें तुझी भ्रांति-ग्रंथि सुटली म्हणजे शब्द व अर्थ यांचा भेद जरी तुला न भासला तरी त्याच्यावरून ज्ञात होणारें तत्त्व तुला प्रत्यक्ष दिसेल. तत्त्वसाक्षात्कार झाला असतां अनर्थास कारण होणारें चित्त, स्वतः अनर्थ व चित्ताचेंही कारण अविद्या यांचा निःसंशय नाश होईल. ब्रह्मापासून हें सर्व निर्माण झालें आहे व ब्रह्मामध्येंच तें लीन होणार, हें माझ्या तोंडून ऐकून तूं स्वतःजवळ विचार करून पाहिलास-कीं, तुला पूर्णब्रह्म साक्षात् दिसेल. आतां ब्रह्मापासून हें सर्व झालें, असें माझें वचन ऐकून ज्याच्यापासून हें झालें तें याच्याहून निराळें असेल, अशी तुला शंका येईल. पण बाबारे, 'ब्रह्मापासून' इत्यादि सर्व भेद-व्यवहार, वास्तविक नसून तो केवळ जिज्ञासूंस तत्त्वार्थ समजविण्याचा उपाय आहे. हे याचें कारण, हें याचें कार्य इत्यादि सर्व व्यवहार,

व्यावहारिक अवस्थेपुरताच आहे. वस्तुतः ती सर्व मिथ्यादृष्टि आहे. कारण तात्त्विक दृष्टीनें पाहूं लागलें म्हणजे कार्य व कारण यांचा निर्णयच करितां येत नाहीं. यास्तव अज्ञ जनांच्या बोधाकरितां ही सर्व कल्पना केलेली आहे व तिच्या योगानें व्यवहारास बराच लाभ होतो. यास्तव तिला व्यावहारिक सत्यत्व आहे, असें तूं जाण. या विलक्षण सृष्टीचें तत्त्व जाणलें कीं, द्वैत रहात नाहीं. म्हणजे अज्ञांस जरी तें भासलें व त्यांचा व्यवहारही यथास्थितपणें चालला, तरी प्रज्ञान तें ब्रह्माहून निराळें भासत नाहीं. मौन हेंच ज्ञानाचें लक्षण आहे. हें जग असें आहे; त्याचें कारण अमुक आहे; त्याची उत्पत्ति अशा अशा रीतीनें झाली आहे, इत्यादि कोणी कितीही जरी आक्रोश करून सांगूं लागला तरी ज्ञानी तिकडे लक्ष्य देत नाहीं, व स्वतः तें असें आहे किंवा नाहीं याविषयीं चकार शब्दही बोलत नाहीं. बोलण्यास आरंभ केला कीं तत्त्वास आपण मुकलों, हें तो पूर्णपणें जाणून असतो. कारण द्वैतावांचून शब्द व अर्थ यांचा बोध होत नाहीं व त्यांचा उपयोगही करितां येत नाहीं. अर्थात् तत्त्वार्थाकरितां म्हणून आपापल्या समजुतीप्रमाणें तर्क करून विवाद करणारे सर्व तत्त्वज्ञानशून्य आहेत, असें समजण्यास कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यवाय नाहीं. असो; हे रघूत्तमा, हें ब्रह्म आहे. त्याच्यापासून झालेलें हें जग आहे. ब्रह्म कारण आहे. जग त्याचें कार्य आहे. इत्यादि कथन करणें हा सर्व तत्त्वोपदेशाचा उपाय आहे. ज्ञान झाल्यावर द्वैत उरत नाहीं. यास्तव तूं आपल्या शुद्ध मतीची निष्ठा महावाक्यांत स्थिर करून व माझ्या देशांतील किंवा दुसऱ्या प्रमाण वाक्यांतील निरनिराळ्या शब्दांकडे लक्ष न देतां तत्त्वार्थाकडे ध्यान दे. आकाशांत दिसणाऱ्या खोट्या गंधर्वनगराप्रमाणें अनिर्वाच्य कारणापासून व्यक्त झालेलें मन भ्रांतिमात्र अशा या जगास भासवितें. आतां तें हा सर्व चमत्कार कसें करितें तें दृष्टांत देऊन सांगतों. तें ऐकल्यानें हें सर्व भ्रांतिमात्र आहे, असा तुझा आपोआप निश्चय होईल. तूं वासनेचा त्याग करशील. केवल मनःकल्पित जगांचा त्याग केल्यामुळें तूं शांतात्मा होशील व माझ्या उपदेशाकडे ध्यान देऊन मनोव्याधीचा नाश करण्याकरितां विवेकरूपी औषधीच्या योगानें यत्न करशील. मी आतां या पुढें जी आख्यायिका (कथा) सांगणार आहें तिच्यावरून तुला हें पुढील तत्त्व समजेल. चित्तच जगाच्या रूपानें व्यक्त होतें. वाळूमध्यें जसें तेल नसतें, त्याप्रमाणें या सृष्टीत शरीरादि कांहीं नाहीं. राग, द्वेष, इत्यादि क्लेशांनीं दूषित झालेलें चित्तच संसार आहे. रागादिकांनीं रहित असलेलें चित्त हाच

संसाराचा नाश होय. साध्य, पालनीय, विचार्य, कार्य, आहार्य (एके ठिकाणची वस्तु दुसऱ्या ठिकाणीं नेणें) व्यवहार्य, संचार्य, भूषणादि धार्य इत्यादि सर्व हें चित्त आहे. कारण चित्त नाहीं तर यांतील कांहींएक नाहीं. हें एवढेंसें चित्त आपल्यामध्यें सर्व जग धारण करितें. त्याचे चित् व जड असे दोन भाग आहेत. त्यांतील पहिला भाग हाच सर्व अर्थांचें बीज आहे व दुसरा भागच हें सर्व जग आहे. त्यांतील पहिल्यास द्रष्टृत्व व दुसऱ्यास दृश्यत्व आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. असो; राघवा, चित्त हें बालक असून तें जग हें भूत पहात असतें. विवेक हा त्यास नाहींसें करण्याचा मंत्र आहे. त्याच्या योगानें भूत पळून गेलें कीं, तें चित्तबालक आपलें निरुपद्रवी स्वरूप पाहूं लागतें. यास्तव मी आतां उपमा देऊन सांगतों तें ऐक. दृष्टांताची योग्यता फार मोठी आहे. युक्त व मधुर वाणीनें त्याचा निर्देश करून सांगितलेलें दुर्बोध तत्त्वही श्रोत्यांच्या, जलांत टाकिलेल्या तैलबिंदूप्रमाणें विकास पावलेल्या हृदयांत प्रवेश करितें; पण दृष्टांतावाचून तत्वार्थ सांगूं लागल्यास तो श्रोत्यांच्या हृदयांत प्रवेश करीत नाहीं. तर राखेंत ओतलेल्या घृताप्रमाणें तो व्यर्थ जातो. या भूलोकीं जेवढीं आख्यानें व कथा आहेत त्या सर्वांचा उपयोग प्रमेयज्ञानाकरितांच करावा लागतो. कारण सूर्याच्या प्रकाशानें जसें जग व्यक्त होतें त्याप्रमाणें दृष्टांतादिकांच्या योगानें प्रमेय व्यक्त होऊन श्रोत्यांच्या चित्तावर आरूढ होतें (८४)

सर्ग ८५ वा.

(सृष्टि करण्याची इच्छा करणाऱ्या ब्रह्मदेवास दहा ब्रह्मांडें दिसलीं व त्यांतील एका सूर्यानें त्यास त्यांचें तत्त्व सांगितलें, असें येथें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पूर्वीं एकदां मी ब्रह्मदेवास विचारलें कीं, हे सर्व सर्ग कसे होतात ? तेव्हां त्यानें मला हें उत्तम ऐंदवाख्यान सांगितलें. तो म्हणाला-बा पुत्रा, जगास धारण करण्याच्या शक्तीनें युक्त असलेलें मनच हें सर्व करितें. पूर्वीं एकदां दिवस उजाडला असतां मी जेव्हां संसार निर्माण करण्याची इच्छा केली तेव्हां काय झालें तें ऐक. एकदां दिवस संपला (मावळला) असतां सर्व सर्गाचा संहार करून मीं एकट्यानेंच ती रात्र स्वस्थ

चित्तानें घालविली. नंतर दिवसाच्या आरंभीं यथाविधि संध्या करून प्रजा उत्पन्न करण्याकरितां आपले नेत्र आकाशांत लाविले. तेव्हां तें गगन तम व तेज यांतील एकानेंही व्याप्त नसून विस्तृत, शून्य व अंतरहित आहे, असें मला आढळलें; पण मी आतां यांत सर्ग उत्पन्न करितों, असा निश्चय करून जेव्हां सूक्ष्म चित्तानें पाहूं लागलों, तेव्हां मला मोठमोठे दहा सर्ग दिसले. त्यांत माझ्यासारखेच दहा ब्रह्मदेव हंसावर आरूढ झाले होते. त्या प्रत्येक सर्गाची रचना प्रायः एकसारखीच होती. नद्या वाहत होत्या; समुद्र आपल्या उदरांत जलसंचय करीत होते; सूर्य दिवस व रात्र करीत होता; अग्नि पाकादि क्रिया करीत होता; वायु वहात होता; पर्वत पृथ्वीस धारण करीत होते; वृक्ष, वनस्पति, औषधि आपापल्या स्वभावाप्रमाणें नियमित कामें करीत होत्या; देव स्वर्गलोकीं क्रीडा करून सुख भोगीत होते; मनुष्यें भूलोकीं कर्में करून बरेंच दुःख व थोडेंसें सुख भोगीत होतीं; दानव व सर्प पातालांत आपल्या योग्यतेप्रमाणें व्यवहार करीत होते; काल व त्याचे वर्षादि विभाग आपापलें कालपरिमाणाचें कृत्य थोडासाही प्रमाद न करितां करीत होते; वेद, स्मृत्या, पुराणें, इत्यादि शब्दराशि शुभाशुभ आचारांचा उपदेश करण्यास तत्पर होता; कर्माप्रमाणें प्राण्यांस स्वर्ग अथवा नरक देणाऱ्या ईश्वरशक्ति आपलें नियत कर्तव्य सतत करीत होत्या व प्राणी भोग किंवा मोक्ष यांतील कोणत्या तरी एका पुरुषार्थाची इच्छा धरून प्रयत्न करीत होते. सारांश याप्रमाणें त्यांतील प्रत्येक सर्गांत सात ऊर्ध्व व अधो लोक, सात द्वीपें, सात समुद्र, सात पर्वत, चार प्रकारचे प्राणी, देवादि अनेक योनि इत्यादि सर्व असून त्यांतील प्रत्येक प्राण्याचे, इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति या एका उद्देशानें, निरनिराळे अनेक उद्योग चालले होते. कोणी मरत आहे; कोणी उत्पन्न होत आहे; कोणी यमयातना भोगीत आहे; कोणी नंदनवनांत विलास करीत आहे; कोणी रडत आहे; कोणी हंसत आहे; कोणी जात आहे; कोणी येत आहे; एवं च प्रत्येक ब्रम्हांडांत प्रत्येक प्राण्याची धडपड झाली आहे. उंबराच्या फळांतील किड्यांची व त्यांची अवस्था एकसारखीच आहे, असा मला त्यावेळीं भांस झाला. इकडे युग, कल्प, वर्ष इत्यादि प्रमाणांनीं काल त्यांचा गुपचीप समाचार घेतच होता. पण त्याचें भान त्यांना त्या गडबडींत कोठून होणार ? पण हें सर्व शुद्ध चित्तानें पाहून मी आश्चर्यचकित झालों. हें काय आहे व कसें झालें ? मांसमय नेत्रांनी कधींही न दिसणारें हें मायाजाल मला मनाच्या योगानें

दिसतें. याचा अर्थ काय ? असा विचार करीत मी बराच वेळ पहात राहिलों. नंतर त्या जगज्जालांतून एका भारकरास मनानें बोलावून आणून मी म्हटलें, " हे देवा, ये. हे महातेजस्विन्, तुझें स्वागत असो; मी विचारतों त्याचें मला उत्तर दे. तूं कोण आहेस ? हें जग व त्या पलीकडे दिसणाऱ्या दुसऱ्या सृष्ट्या कशा झाल्या ? " हा माझा प्रश्न ऐकून आश्चर्यचकित झालेला भानु म्हणाला, " प्रभो, या दृश्य प्रपंचाचें कारण आपणच आहां. पण जणुं काय ठाऊकच नसल्याप्रमाणें मला प्रश्न करितां, याचा अर्थ काय ? कदाचित् माझी परीक्षा पहाण्याकरितां आपण हें मला विचारीत असाल. यास्तव मी आपली अचिंत्य उत्पत्ति सांगतों, ती ऐका. भो भगवन् या सृष्टींत सत्, असत् इत्यादि कालांनीं जें जें सर्वत्र भासत असतें तें तें सर्व मन आहे (८५)

सर्ग ८६ वा.

(या सर्गांत भार्येसह इंदु ब्राह्मणानें पुत्रार्थ केलेलें तप, त्याच्या योगानें त्यास झालेले दहा ऐंदव व त्यांतील ज्येष्ठानें आपल्या धाकट्या भावांना केलेला उपदेश व त्या सर्वांनीं केलेली ब्रह्मोपासना यांचें वर्णन करण्यांत आलें आहे)

भानु—हे महादेवा, कल्प नामक तुझ्या कालच्या दिवशीं कैलास पर्वताच्या खालीं असलेल्या जंबूद्वीपाच्या एका कोपऱ्यांत सुवर्णजट नांवाचा जो एक प्रदेश होता, त्यांत मरीचि-प्रभृति तुझ्या पुत्रांनीं प्रजा उत्पन्न करून तिच्या निवासार्थ एक सुंदर मोठें मंडल कल्पिलें. त्यांत एक सोम या नांवाचा अति धर्मात्मा ब्राम्हण होता. तो ब्रह्मविद् व शांतस्वभाव असून कश्यपाच्या कुलांत त्याचा जन्म झाला होता. त्या महात्म्याची प्राणतुल्य प्रिय भार्याही महासाध्वी व पतिसेवापरायण होती. पण माळभूमीवर जसा एकही अंकुर उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें तिच्याठायीं एकही अपत्य झालें नाहीं. तेव्हां त्या दोघांनींही कैलास पर्वतावर जाऊन पुत्रप्राप्त्यर्थ उग्र तप केलें. सर्व दिवसभर वृक्षाप्रमाणें निश्चल राहून सायंकाळीं एक चुळकाभर पाणी प्यावयाचें असा नियम करून, त्रेता व द्वापार या दोन युगांत त्यांनीं तें व्रत चालविलें. त्यानंतर शंकर प्रसन्न होऊन त्यांच्या जवळ आला व आग्रहानें वर मागण्याविषयीं त्यांना सांगूं लागला. तेव्हां प्रणाम करून त्या उभयतांनीं आम्हांस कल्याण गुणांनीं युक्त व अतिबुद्धिवान् असे दहा पुत्र व्हावे, हा वर द्या, असें सांगितलें. त्या

बरोबर 'तथास्तु' असें म्हणून तो ईश्वर अंतर्धान पावला. पुढें इष्ट वर-प्राप्तीनें संतुष्ट झालेलीं तीं दोघें आपल्या उत्तम गृहीं परत आलीं. कांहीं दिवसांनीं ती ब्राह्मणी गर्भवती झाली. दहाव्या मासीं निर्विघ्नपणें प्रसूत झालेल्या तिला दहा सुंदर पुत्र झाले. ज्यांचे ब्राह्मणसंस्कार झाले आहेत, असे ते तेजस्वी सुत प्रत्यहीं वाढूं लागले. सात वर्षांचे होतात तों ते सर्व वाङ्मयांत निष्णात झाले आणि उदय पावलेल्या शुक्राप्रमाणें ते उत्तरोत्तर अधिक तेजस्वी दिसूं लागले. पुढें बऱ्याच दिवसांनीं त्यांचीं आईबापें मरण पाऊन देवलोकीं गेलीं. पण त्यामुळें त्या दहाही ब्राह्मणांस अतिशय दुःख झालें. ते घरदार सोडून विरक्त होऊन कैलास पर्वतावर गेले व उद्विग्न झालेले ते सर्व बांधव आपसांत असा विचार करूं लागले–या जगांत कल्याण कोणतें आहे ? सुखाचें साधन काय आहे व दुःखाचें साधन काय आहे ? महत्त्व कोणतें ? ऐश्वर्य कोणतें ? शुभ महावैभव कोणतें ? लोकाधिपति होणें, ग्रामाधिपति बनणें, सामंत चक्राचा मुख्य होणें, राजाधिराज होणें, फार काय, पण इंद्रत्व प्राप्त करून घेणें हें सर्व व्यर्थ व तुच्छ आहे. कारण त्यांतील शेवटचें इंद्रत्व सुद्धां जर प्रजापतीच्या दोन घटिकाच रहातें तर या लोकच्या इतर ऐश्वर्याची कथा काय ? इत्यादि प्रकारें ते सर्व विचार करीत असतां त्यांतील वडील भाऊ इतरांस मोठ्या गंभीर वाणीनें म्हणाला—" माझ्या प्रिय बांधवांनों, या सर्व ऐश्वर्यांहून मला हिरण्यगर्भाचें ऐश्वर्य अधिक आवडतें. कारण तें कल्प संपेपर्यंत नष्ट होत नाहीं. " तें त्याचें योग्य भाषण ऐकून इतर नऊ ऐंदव (इंद्रपुत्र) " फार उत्तम, फार उत्तम " असें म्हणून त्याची स्तुति करूं लागले. त्यांनीं दुर्लभ ब्रह्मत्वाच्या प्राप्तीचा उपाय त्यास विचारिला. तेव्हां तो म्हणाला–" तुमच्यापैकीं प्रत्येकानें मी कमलासन ब्रह्मा आहें, मीच सृष्टीची उत्पत्ति व संहार करितों, अशी सतत भावना धरावी. म्हणजे ईश्वराच्या अबाधित नियतीप्रमाणें प्रत्येकास ब्रह्मत्व प्राप्त होईल."

ज्येष्ठ भ्रात्याचा हा उपदेश ऐकून ते नऊ जण एकाग्र चित्तानें तशीच भावना करीत चित्रासारखे स्थिर बसले. त्यांच्या बरोबर तो वडील ऐंदवही उपासना करूं लागला. त्या दहा भावांतील प्रत्येकजण " मी जगास उत्पन्न करणारा, त्याचें पालन करणारा व त्याचा संहार करणारा महेश्वर ब्रह्मा आहें; वेद, सरस्वती, गायत्री, मुनि, देव इत्यादि सर्व माझ्या आजुबाजूस बसले आहेत; हा मी उत्पन्न केलेला स्वर्ग आहे; हे इतर लोक आहेत; हे लोकपाल

आहेत; हा दिवस गेला; ही माझी महारात्र आली; हा मी भुवनेश्वरस्वरूपांत शांतपणें स्थित आहें " इत्यादि भावना करीत राहिला. त्यांची ती परम उपासना दीर्घ काल चालली. त्यांचें मन ब्रह्मदेवाच्या आकृतींत व कृतींत गढून गेलें; त्यांना त्यांच्या शरीरांचेंही भान राहिलें नाहीं; मग बाह्य तुच्छ विषयांची आठवण कोठून होणार ? ते कुशासनांवर बसले असून " आपण ब्रम्हदेवाच्या आसनावर बसलों आहों " या कल्पनेंत दंगून रंगून गेले होते! त्यांनीं यच्चावत् सर्व तुच्छ वृत्तींचा झाडून त्याग केला होता आणि त्यामुळें ध्यानमग्न झाल्या कारणानें बाह्यतः दिसावयाला पाषाणवत् परंतु वस्तुतः ते परमार्थघन झाले होते. अशा रीतीनें अखंड ब्रम्हाकार झालेले ते ब्राम्हण कैलासपर्वतावर शोभायमान होत होते (८६)

सर्ग ८७ वा.

(या सर्गामध्यें मनःसंकल्पामुळें ब्रह्मदेव बनलेल्या त्या दाही इंदुपुत्रांचे स्थूल देह गलित झाले तरी त्यांच्या ब्रह्मांडांच्या उत्पत्तीचा क्रम अव्याहत सारखा चालूच होता असें वर्णन आहे)

भानु—ब्रम्हदेवा, उत्पत्ति-स्थिति-संहारादि कार्यांमध्यें तुझ्याप्रमाणें आसक्त झालेले ते दाही इंदुपुत्र ब्रम्होपासना करीत राहिलेले होते. पुढें कांहीं कालानें ध्यानोपासनामग्न अशा त्यांच्या शरीरांस वायु व तेज (वारा आणि ऊन) यांनी सुकवून सोडिलें; पण त्यांना त्याचें भानच राहिलें नाहीं. तीं शरीरें श्वासादिरहित व शुष्क आहेत, असें पाहून कोल्हीं, लांडगे इत्यादि हिंस्र पशूंनीं त्यांस तोडतोडून खाऊन टाकिलें. पण त्यांच्या मनांत चाललेली भावना प्रतिबद्ध झाली नाहीं. तो कल्प क्षीण होईतों ते तसेच ब्रम्हभावना करीत राहिले. कल्पक्षय झाल्यावर बारा सूर्य उगवले; पुष्करावर्तादि मेघ वर्षाव करूं लागले; कल्पवात वाहूं लागले; सर्व भूतसमूह मरून गेले; त्रिभुवन जलमय झालें; व त्या ब्रम्हांडाच्या अधिपतीनें सर्व सृष्टीचा संहार केला; पण हे प्रभो, येणेंप्रमाणें सृष्टीचा संहार करून तूं जरी निद्रित झालास तरी ते दहा ब्राम्हण तसेच चिंतन करीत होते. त्यांनीं तुझ्या सर्गाप्रमाणेंच आपल्या चित्ताकाशांत दहा सर्ग उत्पन्न केले व तेच हे सर्ग आज तूं आपल्या सूक्ष्म दृष्टीनें पहात आहेस. मी त्यांच्या त्या दहा सर्गांतील एका

सर्गाचा आदित्य आहें. पण हे जरी दहा सर्ग आहेत तरी तुला आपला स्वतंत्र सर्ग उत्पन्न करितां येण्यासारखा आहे. कारण जगत् हा मनाचा खेळ आहे. आसक्तीमुळें आपल्या चित्तांत तो एक भ्रम उत्पन्न होत असतो. अर्थात् त्यांच्या प्रमाणेंच तुझी सृष्टिही भ्रममात्र असून, वास्तविक नसल्या-मुळें, तुलाही आपली सृष्टि करितां येण्यासारखी आहे (८७)

सर्ग ८८ वा.

(मानसिक निश्चय हाच सर्व उत्कर्षांचा उत्तम उपाय आहे, असें येथें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, त्यानंतर तो पितामह ब्रम्हा त्या भानूस पुनः आदरानें म्हणाला, " सूर्या, हे दहा सर्ग असतांना मी आणखी निराळा सर्ग कशाला उत्पन्न करूं ? " तें ऐकून तो ज्ञानी सूर्यही त्या पूज्य देवास उलट असें बोलला—खरें आहे; हे प्रभो, निरिच्छ व निष्क्रिय अशा तुला मिथ्या सर्ग कल्पून काय करावयाचें आहे ? जगत्पते, ही सृष्टि तुझ्या विनोदाच्याच उपयोगीं आहे. जलादि स्वच्छ उपाधींत सूर्याचें प्रतिबिंब जसें पडतें त्याप्रमाणें तुझी इच्छा नसतांनाही तुजपासून सृष्टि उद्भवते. सूर्य जसा वारंवार तोच तो दिवस करितो, त्याप्रमाणें तूंही वारंवार आपलें कर्तव्य समजून सृष्टि रचितोस व तिचा संहार करितोस. तूं उद्यमाच्या इच्छेनें यांतील कांहींच करीत नाहींस. तेव्हां तूं सृष्टि जर न केलीस तर आपल्या नित्यकर्मपरि-त्यागाहून दुसरें कोणतें अदृष्ट तुला प्राप्त होणार आहे ? यास्तव स्वच्छ आर-शांत जें पुढें येईल त्याचें जसें प्रतिबिंब पडतें त्याप्रमाणें सज्जनानें प्राप्त कर्तव्य करावें. बुद्धिमान् पुरुष अप्राप्त कर्म करण्याची इच्छा करीत नाहींत, त्याप्रमाणें प्राप्त कर्माचा त्याग करण्याचीही इच्छा करीत नाहींत. यास्तव सुषुप्त पुरुषाच्या निष्काम बुद्धीप्रमाणें तूं प्राप्त कर्तव्य कर. या ऐंदवांच्या सर्गां-नीच तूं संतुष्ट होत असलास तर बरेंच झालें. कारण पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र इत्या-दिकांचा उत्कर्ष पाहून संतुष्ट होणें हा वडिलांचा धर्मच आहे. पण हे सर्व सर्ग तुला मनानेंच (म्हणजे अंतर्दृष्टीनेंच) दिसणें शक्य आहे. कारण ज्यानें आपल्या मनानें सर्ग कल्पिलेला असतो, त्यासच तो बाह्य दृष्टीनें दिसतो असा नियम आहे. या दहा सर्गांचा व त्यांस निर्माण करणाऱ्या ब्रम्हदेवांचा नाशही

कोणाला करितां येणार नाहीं. कारण त्यांच्या दृढ चित्तामुळें हे सर्व सर्ग स्थिर झाले आहेत. प्राणी कर्मेंद्रियांच्या योगानें जें कांहीं करितो त्याचा नाश इतरांस करितां येतो. पण मनाच्या निश्चयानें बनविलेल्या वस्तूस दुसऱ्या कोणालाही रोध करितां येत नाहीं. मनानें दीर्घ काल अभ्यास करून जें निश्चत केलेलें असतें, तें देहनाशानंतरही नष्ट होत नाहीं. तस्मात् मानसिक निश्चय हाच सर्व उत्कर्षांचा व सर्व नाशांचा उत्तम उपाय आहे व इतर सर्व साधनें त्याच्या मानानें तुच्छ आहेत (८८) (येथें ऐंदवांचें आख्यान समाप्त झालें.)

सर्ग ८९ वा.

(इंद्र व अहल्या यांच्या मनोवृत्तींचा वृत्तांत सांगून दृढनिश्चय दुसऱ्यांच्या शेंकडों प्रयत्नांनींही शिथिल होत नाहीं, हें येथें व्यक्त करितात)

भानु--मन हेंच जगाचें कर्तृ (कर्ता) आहे. समष्टिभावास प्राप्त झालेलें मन हाच परम पुरुष (हिरण्यगर्भ) आहे. या लोकांत मनानें केलेलें कर्मच खरें कर्म असून केवळ शरीरानें केलेलें कर्म खरें कृतकर्म नव्हे. ऐंदव सामान्य ब्राह्मण होते. पण मानसिक दृढ भावनेनें ते ब्रह्मदेव झाले. तेव्हां मनाची केवढी शक्ति आहे, ती पहा. मनानें देहाची व जन्म-मरणादि देह-धर्मांची जो भावना करितो तो त्या त्या देहास व त्याच्या धर्मांस प्राप्त होतो. बाह्य-दृष्टि पुरुषासच सुखःदुखादिकांचा अनुभव येतो. अंतर्मुख योग्यास देहगत प्रिय व अप्रिय यांचें भान होत नाहीं. यास्तव विविध भ्रमांनीं भरलेल्या या जगाचें कारण मनच आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. इंद्र व अहल्या यांचा वृत्तांत याच सिद्धांताचें निदर्शन आहे. यास्तव मी तो तुला सांगतों. असले वृत्तांत ठाऊक असले तरी ते ऐकल्यानें पवित्र दृष्टि प्राप्त होते.

पूर्वी मागध देशांत इंद्रद्युम्न या नांवाचा एक राजा होता. त्याची चंद्रबिंबा-सारखी सुंदर भार्या होती. तिचें नांव अहल्या. चंद्राच्या रोहिणीप्रमाणें त्यास ती प्रिय असे. त्याच ग्रामांत इंद्र या नांवाचा एक बुद्धिमान् ब्रह्मपुत्र होता. तो पर-स्त्रीगामी असे. एकदां राजाच्या त्या अहल्या राणीनें "इंद्रास अहल्या अतिशय प्रिय होती व त्या दोघांचा पूर्वी समागम झाला" इत्यादि आख्यान ऐकलें. तेव्हांपासून तिची चित्तवृत्ति क्षुब्ध झाली. तिला वाटलें कीं, 'मीही अहल्या आहें.

मग मजवर इंद्र प्रेम कां करीत नाहीं ?' त्या राणीला प्रिय, सर्वगुणसंपन्न व सार्वभौम पतिही शत्रूसारिखा दिसूं लागला ! तिचें चित्त एकक्षणभरही इंद्राच्या चिंतनावांचून राहीना. तिला वेड लागल्यासारखेंच झालें. " हा इंद्र आला, हा इंद्र बसला " इत्यादि भलभलतेंच ती बडबडूं लागली. पण तिच्या सखीनें तें ओळखिलें व ती एकांतांत तिला म्हणाली, "तूं जर असले वेडेचार करणार नाहींस व सावधान होऊन राहिलीस तर मी तुझी व इंद्राची गांठ घालून देईन." त्याबरोबर ती तिच्या पायां पडली व 'इंद्राची लवकर भेट होईल, असें कर' असें म्हणून तिला विनवूं लागली. ती सखी फार शहाणी होती. तिनें राणीचें समाधान केलें व म्हटलें "मी आज रात्रीं त्याला घेऊन येईन. पण तूं अशी वेडी होऊन कांहीं तरी बरळूं नकोस." नंतर ती गांवांत त्या ब्राह्मणपुत्राकडे गेली. तिनें त्याला हा वृत्तांत सांगितला व त्यास रात्रीं राणीच्या अंतःपुरांत आणिलें. एका गुप्त गृहांत त्यांची परस्पर भेट झाली. अनेक अलंकारादिकांनीं भूषित झालेल्या त्यांनीं एकमेकांस संतुष्ट केलें व तीं दोघेंही एकमेकांच्या प्रेमपाशांत अतिशय आसक्त झालीं. राणीस राजाचा कंटाळा आला. त्या इंद्रावांचून तिला एक क्षणभरही चैन पडेनासें झालें. तो कृत्रिम जार इंद्रही तिला सोडून राहीनासा झाला. कांहीं दिवसांनीं हें पापकर्म राजास कळलें. तेव्हां त्या प्रजापालकानें त्या दोघांनाही असह्य देहदंड केले. त्यांचें शरीर भाजून काढलें; तीक्ष्ण शस्त्रांनीं त्यांस तोडिलें; हत्तीच्या पायांशीं बांधिलें; तापलेल्या तेलाच्या कढईत टाकिलें व अशा प्रकारच्या अनेक क्रूर शिक्षा केल्या. पण तीं दोघें मोठ्या आनंदांत होतीं! एकमेकांच्या आकाराचें अनन्य चित्तानें स्मरण करणाऱ्या त्यांना दुःखाचें भानही झालें नाहीं. शेवटीं हा सर्व चमत्कार पाहून राजा त्यांस म्हणाला, " तुह्मा दुष्ट व पापी स्त्रीपुरुषांचे तुकडे करावे, असें माझ्या मनांत आहे. पण तुमच्या शरीरावर शस्त्रास्त्रें चालतच नाहींत, याचें कारण काय? " त्यावर तो कृत्रिम इंद्र म्हणाला, " राजा, मला हें सर्व जग या स्त्रीमय दिसत आहे. त्यामुळें मला हे शरीर-क्लेश मुळींच भासत नाहींत. हिची स्थितिही अशीच झाली आहे. हिचें चित्त माझ्यामध्यें गढून गेलें आहे व त्यामुळें हिला सर्व जग मन्मय दिसतें. तुमच्या या असह्य प्रहारांचें हिला भानच नाहींसें झालें आहे. राजन्, या शरीरांत रहाणारा पुरुष मनोमय आहे. आम्ही दोघेंही शरीरावरील अध्यास टाकून देऊन मनोमय झालों आहों. त्यामुळें आम्हांस भय, लज्जा, शोक इत्यादिकांतील कांहीं वाटत नाहीं, तुमच्या या

दंडाचा संबंध स्थूल देहाशीं आहे, मनाशीं नाहीं. या जगांत मनाचा भेद करील असें कांहीं नाहीं. देह क्षीण होवो कीं पुष्ट होवो. निश्चित मन कधींही बदलत नाहीं.मन ही एक विलक्षण वस्तु आहे. तिच्यावर विचारावांचून दुसऱ्या कोणाचाही अधिकार चालत नाहीं. फार काय; पण वर, शाप इत्यादिकांनींही मनाचें कांहीं वांकडें होत नाहीं. आम्हीं दोघेंही मनःप्रधान झालों आहों. यास्तव पर्वताप्रमाणें एका विषयांत स्थिर झालेल्या आमच्या मनास चंचल करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. व्यर्थ उत्पन्न झालेलीं हीं शरीरें मनाचीं कारणें नव्हेत. तर उलट मनेंच शरीरांचीं कारणें आहेत. मन हेंच आत्म्याचें प्रथम शरीर आहे. बाह्य स्थूल शरीर त्याच्या कल्पनेनें त्याच्या मागून होतें. अर्थात् मन हा संसाराचा प्रथम अंकुर असून त्याच्यापासून देहरूपी शाखा, पल्लव इत्यादि झाले आहेत. अंकुर नाहींसा झाला तर पल्लवादिकांचा उद्भव होऊं शकत नाहीं. पण शाखा, पल्लव इत्यादिकांचा नाश झाला असतां अंकुरापासून पुनरपि त्यांचा उद्भव होऊं शकतो. यास्तव, राजा, आमच्या चित्तरत्नास हिरावून घेण्याचें सामर्थ्य तुझ्या ठायीं नसल्याकारणानें आह्मांस तुझ्या कोणत्याही दंडाची भीति वाटत नाहीं. प्रजानाथा, मला माझी ती प्रिया प्रत्येक दिशेंत दिसत आहे. माझें मन तन्मय झालें आहे. त्यामुळें मला आनंदावांचून दुसऱ्या कशाचाही अनुभव येत नाहीं" (८९)

सर्ग ९० वा.

(भरत मुनींच्या शापानें त्यांचे देह नष्ट झाले, पण त्यांची मानसी तन्मयता नाहींशी झाली नाहीं असें येथें सांगतात)

भानु—देवाधिदेवा, त्या इंद्रसंज्ञक ब्राम्हणानें राजास असें उत्तर दिलें असतां अधिकच रागावलेला राजा जवळच बसलेल्या भरत मुनींस म्हणाला—भो भगवन्, आपण सर्वधर्मज्ञ अहां. या दुष्टाचें धाष्टर्य आपण पाहिलें ना ? या पापी मूर्खास शाप देऊन आतां त्याचा निग्रह करा. अवध्य पुरुषाचा वध केल्याप्रमाणेंच वध्याचा वध न केल्यास पाप लागतें. तेव्हां त्या मुनीनें त्या दोघाही दुराचारी स्त्रीपुरुषांच्या अक्षय्य पापाचा विचार करून व पतिद्रोह करणाऱ्या त्या दुष्ट स्त्रीविषयीं तर फारच तिरस्कार व्यक्त करून "तुमचा नाश होवो" असा शाप दिला. तो ऐकून तीं दोघेंही निर्लज्जपणें ह्मणालीं—तुम्ही

दोघेही (राजा व भरतमुनि) अविचारी आहां. कारण तसे नसतां तर आम्हांस शाप देऊन आपलें तप क्षीण करून घेतलें नसतेंत. या शापानें आमचे देह नाहींसे होतील हें खरें; पण त्यामुळें आमची कोणती हानि होणार आहे ? आम्ही सूक्ष्म, चिन्मय व दुर्लक्ष्य आहों व त्यामुळें अंत:स्वरूपाचा नाश कोणालाही करितां येणार नाहीं. असो; हे प्रभो, तीं दोघें इतकें बाऊन आहेत तों शापप्रभावानें त्यांचीं शरीरें तुटलेल्या वृक्षशाखेप्रमाणें खालीं पडलीं. पुढें दृढ विषयरागानें बद्ध झालेलीं तीं मृगयोनींत उत्पन्न झालीं. त्यानंतर पक्ष्यांचे जन्म त्यांस मिळाले. आतां तीं दोघेंही आमच्या स्वामीच्या ब्रम्हांडांत ब्राम्हणयोनींत उत्पन्न होऊन मोठ्या प्रेमानें रहात आहेत. या जन्मांत पुण्याचरण करून तीं आपल्या ब्राम्हणजन्माचें सार्थक करीत आहेत. भरत मुनींचा शापही व्यर्थ गेला नाहीं. कारण त्यांच्या दुराचरण करणाऱ्या शरीरांचा निग्रह करून त्याच्या योगानें इतरांस भय वाटावें ह्मणून त्यांनीं तो दिला होता व त्याचा उपयोग झाला. शापादिकांचा प्रभाव मनासारिख्या सूक्ष्म वस्तुवर होत नाहीं, हें त्यास माहीत नव्हतें, असें नाहीं. तात्पर्य, प्रेम ही एक अशी वस्तु आहे कीं, तिच्या योगानें विद्ध झालेला प्राणी हवी ती ऐहिक हानि सहन करण्यास तयार होतो (९०)

सर्ग ९१ वा.

(त्या भानूंचेंच मनु करून त्यां ब्रह्मदेवानें आपला सर्ग रचिला व तो मनोमात्र होता, असें येथें वर्णन करितात)

भानु—वास्तव, हे प्रभो, या कथेवरून आपणास एवढेंच घ्यावयाचें कीं, मनाचा निग्रह भयंकर शापांनींही करितां येत नाहीं आणि त्यामुळेंच या ऐंदवांच्या सर्गांचा नाश होणें अशक्य आहे. शिवाय दुसऱ्यांच्या कार्यांचा नाश करण्यास उद्युक्त होणें, हें महात्म्यास शोभत नाहीं. आपल्या पौरुषानें जर आपला उत्कर्ष करून घेतला तर त्यांत इतरांची कोणती हानि आहे ? व त्यामुळें त्यांनीं दीन कां व्हावें ? परमात्म्यानें प्रत्येक प्राण्यास ज्याचा त्याचा प्रयत्न हा मोठा थोरला चिंतामणि देऊन ठेविला आहे. त्यास जे उपयोगांत आणितात त्यांच्यावर " अरे, या अमक्याचें कल्याण झालें. आतां मी काय करूं ? " असें ह्मणून खेद करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. मन हेंच सर्व बऱ्या-

चाईट कार्यांचें कारण आहे. प्राण्याच्या मानसिक निश्चयाचा घात कोणीही करूं शकत नाहीं. यास्तव हे ऐंदवांचे सर्ग या आकाशांत खुशाल असूं देत. तूंही आपली निराळी सृष्टि निर्माण कर. कारण बुद्ध्याकाश अनंत आहे. तें असल्या अनंत सृष्टींनींही भरणार नाहीं. चित्ताकाश, चिदाकाश व तिसरें हें भूताकाशही अनंत आहे. यास्तव हे प्रभो, तूं एक, दोन, चार, दहा किंवा जितकीं हवीं असतील तितकीं ब्रम्हांडें रच.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, भानूचें तें योग्य व ग्राह्य भाषण ऐकून ब्रम्हा म्हणाला—भानो, तूं चांगली गोष्ट सांगितलीस. आकाश अनंत असल्यामुळें व मनही विलक्षण शक्तियुक्त असल्यामुळें मला माझा इष्ट सर्ग करितां येईल. माझें तें नित्य कर्म असल्या कारणानेंच मला या व्यवहारांत पडावें लागत आहे. असो; तर, हे भानो, तूंच आतां माझा प्रथम मनु हो व माझ्या आज्ञेप्रमाणें सृष्टि कर. रामचंद्रा, ब्रम्हदेवाचें हें म्हणणें भानूस मान्य झालें. त्यानें आपले दोन भाग केले. एका भागानें तो सूर्य होऊन आपल्या गतीनें दिवस करूं लागला व दुसऱ्या भागानें तो मनु झाला. त्या मनुरूपी सूर्यानें ब्रम्हदेवास हवी होती तशी सृष्टि रचली. तात्पर्य मनाचा असा अद्भुत प्रभाव आहे. चित्त जें जें चिंतन करितें तें तें सफल होतें. इंदुपुत्र सामान्य ब्राम्हण होते. पण मनाच्या निग्रहानें ते हिरण्यगर्भ झाले. त्यांच्याप्रमाणेंच आम्हीही सर्व चित्तसंपन्न आहों. तेव्हां अनुकूल कामना, कर्म व वासना यांच्या सहाय्यानें प्रयत्न केल्यास आम्हीही हिरण्यगर्भ होऊं. सर्व मनाच्या अधीन आहे. सूक्ष्म वासनायुक्त चित्तच जीव असून स्थूलवासनामय चित्त देह आहे. पण चित्तामुळें अनुभवास येणारे हे देहचमत्कार शांत झाले कीं, या सर्वांचें आधारभूत चैतन्य ब्रह्म होतें. अर्थात् देह ही चित्ताहून भिन्न वस्तु नाहीं व चित्त चैतन्याहून निराळें नाहीं. चित्त जशी भावना करितें तसा पुरुष होतो. चित्तानें मी जीव आहें, असें म्हटल्यास तो जीव होतो; मी देव आहें, असें म्हटल्यास तो देव होतो; व पाषाण आहें अशी दृढ भावना केल्यास तो पाषाण होतो ! तस्मात् वस्तुतः देह नाहीं, अहंकार नाहीं, संसार नाहीं, जाति-गुणादिही नाहींत. तर जें कांहीं आहे तें सर्व विज्ञान, आनंद, ब्रम्ह आहे, असें जाणून तूं निरिच्छ होऊन रहा (९१)

———

सर्ग ९२ वा.

(या सर्गांत पुरुषयत्न करितां यावा म्हणून मनाच्या अमोघ शक्तीचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रघुवंशजा, त्या ब्रम्हदेवास मीं पुनः असें म्हटलें—भगवन् ! शाप, मंत्र इत्यादिकांच्या शक्ति अमोघ आहेत असें आपण सांगितलें आहे. तेव्हां आतां पुनरपि त्या निष्फळ आहेत, असें कसें म्हणतां ? शाप व मंत्र यांच्या वीर्यानें प्राण्यांचें मन, बुद्धि, इंद्रियें इत्यादिकांचा नाश होतो, असें आम्ही पुष्कळदां पाहिलें व ऐकलेंही आहे. (नहुष, सौदास, धृतराष्ट्र यांस शापामुळें क्रमानें मोह, बुद्धिनाश, व चक्षुरिंद्रियाभाव हीं फळें भोगावीं लागलीं, हें प्रसिद्ध आहे) मन व देह यांचें वायु व स्पंद किंवा तिळ व त्यांतील तेल यांप्रमाणें ऐक्य असतें, असा सामान्यतः अनुभव येतो. अथवा देह नाहींच. केवळ मनानेंच प्राणी शापादिकांचें फल स्वप्नाप्रमाणें भोगितो, असें समजणें अधिक युक्त आहे. तस्मात् देह किंवा मन यांतील एकाचा नाश झाला असतां दोघांचाही नाश होतो, असें समजणें प्रशस्त दिसतें. निदान मनाचा नाश झाला असतां देहाचा क्षय होणें तरी अति अवश्य आहे. यास्तव हे प्रभो, शापादिकांचा प्रभाव मनावर होत नाहीं, असें जें वरील आख्यायिकेंत भानूनें व आपण ठरविलेंत तें कसें ?

ब्रह्मदेव—बा मुने, प्राण्यास शुद्ध व शुभकर्मयुक्त पौरुषानें प्राप्त करून घेतां येत नाहीं, असें या जगांत कांहीं नाहीं. आब्रह्मस्तंभपर्यंत जेवढे प्राणी आहेत ते सर्व द्विशरीरी आहेत. त्यांतील मन हें एक शरीर आहे व दुसरें मांसमय. पण पहिलें शरीर आपलें कार्य सत्वर करणारें व अतिशय चल आहे आणि दुसरें कांहीं न करणारें व जड आहे. स्थूल शरीर साकार असल्यामुळें त्याचा जगांतील इतर पदार्थांशीं संबंध होतो व त्यामुळें त्याच्यावरच शाप, शस्त्रें, विष, मंत्र इत्यादिकांचा परिणाम होतो. हा मांसाचा स्थूल गोळा मुक्यासारखा, अशक्त, दीन व क्षणभंगुर आहे. तो दैव, पिता, गुरु, राजा इत्यादिकांच्या अधीन असतो. परंतु मनाची स्थिति याहून अगदीं निराळी आहे. प्राण्यांचा तो मनःसंज्ञक देह त्यांच्या अधीन असल्यासारखा भासतो हें खरें; पण तो त्यांच्या अधीन मुळींच नसतो. तर उलट तो स्वतंत्र असतो. कारण

स्वपौरुषाचा आश्रय करून व शाश्वत धैर्य धरून जर तो राहिला तर दुःखाक्रांत होत नाहीं व दुःखाची कारणेंही त्यास दूषित करीत नाहींत. देहवान् प्राण्यांचा हा मनोदेह जसा जसा प्रयत्न करितो, तसा तसा तो आपल्या निश्चयानुरूप फळ भोगितो. मांसदेहामध्यें हें सामर्थ्य नसतें. तो मात्र खराखरच परतंत्र असतो. त्याला स्वतः कांहीं करितां येत नाहीं. यास्तव शापादिकांचीं फळें त्यास भोगावीं लागतात. मनोदेहाचें सर्व चेष्टित सफल होत असल्यामुळेंच तें सर्वदा पवित्र अनुसंधान करितें व त्याच्या ठिकाणीं शापादि निष्फळ होतात. सर्व दुर्बळांचे काळ. सबलाच्या वाटेस कोणीही जात नाहीं. स्थूल शरीर जलांत बुडो, अग्नींत जळो, कीं चिखलांत रुतो, मन ज्याचें अनुसंधान करितें तेंच त्याला तत्काल प्राप्त होतें. देहादि इतर सर्व भात्रांचा नाश जरी झाला तरी शुभाशुभ प्रयत्न अनुरूप फळ दिल्यावांचून रहात नाहीं. प्रयत्नाच्या सामर्थ्यानें आपल्या चित्तास अहल्यामय करून कृत्रिम इंद्रानें कष्ट कसे सहन केले तें तूं ऐकलेसच आहेस. फार काय, पण त्याला त्या प्रियाप्रेमापुढें शारीरिक दुःखांचें भानही झालें नाहीं. दुष्कृत्यानें दूषित झालेल्या मनाची दृढताही जर आपला एवढा प्रभाव दाखविते तर शुभ संकल्पाचा प्रभाव केवढा असेल त्याचा तूं विचार कर. दृढनिश्चयरूप प्रयत्नानें आपलें मन विरक्त व ज्वररहित करून शूळावर चढलेल्या मांडव्यानें क्लेश सहन केले. (ही कथा महाभारतांत आहे) दीर्घतपा म्हणून एक मुनि होता. त्याला आपण यज्ञ करावा अशी इच्छा झाली व त्याकरितां तो सामग्री आणावयास गेला. पण दैवयोगानें मार्ग चुकून तो एका अति खोल कूपांत पडला. तेव्हां यज्ञाचा काल निघून जातो असें पाहून त्यानें मनानेंच तेथें तो (यज्ञ) केला. त्यामुळें इंद्र प्रसन्न होऊन तेथें आला व त्यास कूपांतून वर काढून तो स्वस्थानीं घेऊन गेला. अशी एक दीर्घतपा मुनीची कथा सांगतात. इंदुपुत्र निश्चयरूपी पौरुषानेंच ब्रह्मदेव कसे झाले, तें आतांच सांगितलें आहे. असेच आणखी अनेक देव व मुनि सावधान राहून आपल्या चित्ताचें अनुसंधान थोडें सुद्धां सोडीत नाहींत व दृढ अनुसंधानानें युक्त असलेल्या चित्तास आधि, व्याधि, शाप व पाप-दृष्टि कांहीं करूं शकत नाहींत. आतां नहुषादि कांहीं लोकांस शापादिकांचें फल भोगावें लागलें व अद्यापि कित्येकांस लागतें हें खरें, पण केवळ शाप हेंच त्याचें कारण नसून प्रतिकूल कर्में अथवा शुभ अनुसंधानाचा अभाव हीं त्याचीं कारणें आहेत. कारण जो कोणी या संसारांत सावधान

मनानें शुभ निश्चय व शुभ विवेक करीत रहातो त्यास स्वप्नांतही अनिष्ट फल भोगावें लागत नाहीं. ही प्रत्येकाच्या अनुभवास येणारी गोष्ट आहे. यास्तव ज्यास आपल्या परम कल्याणाची इच्छा असेल त्यानें आपलें चित्त पवित्र मार्गाकडे लावावें. अनुसंधान हें परम साधन आहे व त्याच्याप्रमाणेंच चित्त सदा पुष्ट होत असतें. चिंतनाप्रमाणें आपण स्वत: होणें हा त्या मनाचा स्वभावच आहे. त्याच्या संकल्पाप्रमाणें त्याला सर्व जग दिसतें. संकल्पामुळें त्याला खारट किंवा मधुर वस्तु अमृतासारखी गोड लागते. तें आपल्या कल्पनाशक्तीनें आकाशांतही महा अरण्य बनवूं शकतें. तें कल्पनेनेंच त्याचा विध्वंस करितें व कल्पनेनेंच त्याचा पुनरपि आरोप करितें. तात्पर्य, मन या सर्व इंद्रजालाची कल्पना करितें व कल्पनेप्रमाणेंच तें सर्व पहातें. यास्तव जग सत् नाहीं व असत्ही नाहीं, असें समजून तूं ही भेददृष्टि टाक (९२)

सर्ग ९३ वा.

(ब्रह्मापासून प्रथम मन झालें; त्यापासून तैजस पुरुष म्हणजे हिरण्यगर्भ ब्रह्मा, त्याच्यापासून अहंकार व अहंकारापासून विश्व, असें या सर्गांत सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें पूर्वी मला सांगितलेलें वागमृत मी तुला निवेदन केलें. ज्याचें नाम व रूप व्यक्त नाहीं अशा ब्रह्मापासून सूक्ष्म असल्यामुळें, नामसंबंधशून्य, सर्व प्रपंचरूप, चलनात्मक व निर्विकल्प ज्ञानानें प्रकाशित असें एक तत्त्व होऊन तेंच पुढें घन झालें असतां स्वत: मन होतें. तें तन्मात्रांची ह्मणजे सूक्ष्म भूतांची कल्पना करून, स्वप्नांतील शरीराप्रमाणें वासनामय पुरुषाकार होतें. त्या उपाधीनें युक्त असलेला आत्मा तैजस पुरुष होतो. कारण तेज ज्यांत मुख्य आहे अशी लिंग-समष्टिच त्याची उपाधि असते. तो आपलें नांव ' ब्रह्मा ' असें ठेवितो. सारांश हे रामा, ज्यास परमेष्ठी म्हणून ह्मणतात तें हें मनस्तत्त्वच होय. त्यामुळें तो संकल्पमय ब्रह्मा जी जी कल्पना करितो ती ती तत्काल फलद्रूप झाली आहे, असें पहातो. त्यानेंच या अविद्येची कल्पना केली आहे. अनात्म वस्तूच्या ठायीं, हा आत्मा आहे, असा अभिमान धरणें हेंच त्या अविद्येचें स्वरूप आहे.

असो; पुढें त्या ब्रह्मदेवानें याच क्रमानें जगत्कल्पना केली. परंतु वस्तुस्थिति अशी असतांना म्हणजे ब्रम्हतत्त्वापासूनच हें सर्व झालेलें असतांना तें

दुसऱ्याच कोणापासून म्हणजे जड प्रधानापासून, परमाणूंपासून, शून्यापासून, विज्ञानापासून झालें आहे, असें कित्येक म्हणतात. पण एकेका वस्तूचीं परमाणु-रूप अनेक उपादान कारणें आहेत, अशी कल्पना करण्यांत गौरव हा दोष येत असल्यामुळें नैयायिकांचा परमाणु–कारणवाद ग्राह्य नाहीं. सचेतन कर्त्यावांचून जड प्रधानास विचित्र जग रचतां येणें शक्य नाहीं व पुरुष तर असंग व उदा-सीन असल्यामुळें कर्ता होऊं शकत नाहीं. अशी अडचण येत असल्यामुळें सांख्यांचा प्रधान–कारणवादही अयुक्त आहे. विज्ञानानें जडाकार परिणत होणें अयोग्य आहे. यास्तव विज्ञानवादी बौद्धांच्या विज्ञानापासून हें सर्व होतें, असें समजणें प्रशस्त नाहीं. शून्य कधींही कोणाचें कारण झालेलें ऐकिवांतही नसल्यामुळें शून्यवादही त्याज्य आहे. शिवाय या सर्व वरील वादांस कांहीं प्रमाण नसल्या कारणानेंही ते अग्राह्य ठरतात. आतां बाकी राहिलेल्या विवर्त-वादाविषयीं जर पाहिलें तर त्याला श्रुतीचें प्रमाण आहे. शिवाय त्यांत लाघव गुण आहे. यास्तव अनिर्वचनीय मायाशक्तियुक्त ब्रह्माचा प्रपंच हा विवर्त आहे, असें समजणेंच युक्त होय. असो; येणेंप्रमाणें ब्रह्मच विवर्तरूपानें जग होऊन तेंच जीवरूप झालें आहे. कारण ब्रह्माची चिच्छक्ति प्रथम समष्टि ब्रम्ह-जीव-रूपानें व्यक्त होऊन पुढें तीच व्यष्टिअहंकारानें मर्यादित होऊन व्यष्टि जीव बनते. अशीं अनंत जीवतत्त्वें या ब्रह्मांडांतील चतुर्दश लोकांत वावरत असतात. त्यांचें कर्मानुरूप ऊर्ध्व किंवा अधोगमन होत असतें. त्यांतील प्रत्येकाची भिन्न भिन्न क्रिया चालू असते. त्यांतील कित्येक दुराचारी असतात, कित्येक शुभ कर्में करितात, कांहीं मुक्त होऊन तत्त्वामध्यें मिळून जाण्याच्या तयारीस लाग-तात, कित्येक मिळून जातात, कांहीं पापाच्या प्राबल्यामुळें च्युत होऊन अधोमार्गास लागतात व कित्येक पुण्याच्या सामर्थ्यानें उर्ध्वगामी होतात. सारांश, सर्व जीवांची उत्पत्ति ब्रम्हापासून झाली आहे. उत्पत्ति व नाश यांच्या द्वारा त्यांचें नियमन होत असतें. वासनारूपी विषामुळें त्यांस नानाप्रकारच्या यातना सोसाव्या लागतात. हे सद्गुणी रामा, अशा प्रकारची ही जगत्संज्ञक जंगलांतील जीर्ण वल्ली आहे. तिला तत्त्वसाक्षात्काररूपी कुठारीनें तोडून टाकिली असतां ती मन, शरीर इत्यादि रूपानें पुनः वाढत नाहीं (९३)

सर्ग ९४ वा.

(या सर्गांत भिन्न भिन्न उपाधींमुळें जीवांचे बारा प्रकार होतात व त्यांतील कित्येक सत्वर मुक्त होणारे असतात व कित्येक दीर्घ कालानें मुक्त होतात, असें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—सात्त्विक, तामस व राजस भेदामुळें चवदा भुवनांत इतस्ततः उत्पन्न होणाऱ्या जीवांच्या ज्या उत्तम, अधम व मध्यम उपाधि आहेत त्यांचा विभाग मी आतां तुला सांगतों. इदंप्रथमता हा त्यांतील पहिला भेद होय. असें समज कीं, एक जीव पूर्व कल्पांतील शेवटच्या जन्मीं शम-दमादि सर्व साधन-गुणसंपन्न होता. पण त्यास श्रवणादिकांचा लाभ न झाल्यामुळें किंवा दुसऱ्या एकाद्या प्रबळ प्रतिबंधामुळें ज्ञान झालें नाहीं. पण तो आतां या कल्पांतील पहिल्याच जन्मीं शमादि-गुणसंपन्न व ज्ञानयोग्य होऊनच उत्पन्न झाला, तर त्याची ती जीवजाति (जन्म) इदंप्रथमता नामक होय. कारण ती पूर्वकल्पांतील शुभ अभ्यासामुळें उद्भवलेली असते. अशा जीवास त्याच जन्मीं मुक्ति मिळणार हें निर्विवाद आहे. पण तीच त्याची जीवजाति पूर्वकल्पांतील वैराग्यमांद्यामुळें शुभ लोकांची इच्छा राहिलेली असून, तदर्थ केलेल्या उपासनेनें युक्त असल्यास गुणपीवरी या नांवाची दुसरी उपाधि होते. कारण पूर्वकल्पांतील शेवटच्या जन्मीं त्यास पूर्ण वैराग्य झालेलें नसल्यास ह्मणजे तें मंद असल्यास ब्रह्मादि लोकांची व त्यांतील उत्तम भोगांची इच्छा त्यास अवश्य असते. त्यामुळें या कल्पांतील त्याचा प्रथम जन्म शमादि गुण व भोगवासना या दोन्ही परस्पर विरोधी गुणांनीं युक्त असतो व त्यामुळें त्याच जन्मांत तो पुरुष ज्ञानास योग्य होत नाहीं. तर दहा-पांच जन्म भोग भोगून त्यांच्या विषयीं पूर्ण वैराग्य उत्पन्न झालें म्हणजे मग तो ज्ञानसंपन्न व मुक्त होतो. असो; आतां ससत्त्वा या नांवाची तिसरी जीवजाति सांगतों. नानाप्रकारच्या सुख-दुःखादि फलांवरून पूर्वकल्पांतील पुण्यापुण्याचा तर्क करविणारी व क्रमानें सत्त्वोत्कर्ष होतां होतां शेंकडों जन्मांनीं मोक्षास पात्र होणारी अशी जी या कल्पांतील जाति (जन्म) ती ससत्त्वा होय. चमत्कारिक संसार-वासनेनें व्यवहार करणारी, प्राक्तन कल्पांतील संचित बहु दुष्कर्मामुळें उद्भवलेल्या दुर्वासनेनें युक्त व त्यामुळेंच सहस्र जन्मांनीं मोक्ष देणारी अशी जी जीवजाति ती अधमसत्त्वा या नांवाची चवथी उपाधि आहे. पांचवी अत्यंत तामसी जातिही अधम सत्त्वेप्रमाणेंच संसारवासना व दुष्कर्मजन्य दुर्वासना यांनीं युक्त

असून शिवाय या कल्पांत त्या प्राण्यास मोक्ष मिळणें शक्य नसतें. राजसी या नांवाची सहावी जाति आहे. ती पूर्वकल्पांतील वासनानुसारी असते व तिच्या योगानें या कल्पांत दोन तीन जन्मांनींच मनुष्यादि जन्म प्राप्त होतो. पण त्यानंतरही कर्मानुसार स्वर्ग-नरकादि फल प्राप्त होतें व मोक्ष संदिग्ध असतो. या राजस जातीमध्येंच दुःखानुभव झाल्या कारणानें वैराग्यादि संपत्तीची प्राप्ति होऊन ज्ञानयोग्यता देणारा जन्म समीप आल्यास तिलाच मुमुक्षु मोक्ष-योग्या असें म्हणतात. पण मीं तिला राजस-सात्त्विकी असें म्हटलें आहे. ही ७ वी होय. पण तीच जर मानुषातिरिक्त थोडेसे यक्ष-गंधर्वादिकांचे जन्म देऊन प्राण्यास मोक्षभाक् करणारी असेल तर तिला राजसराजसी ह्मणावें. ही ८ वी होय. आतां नववी जीवजाति सांगतों. राजसतामसी हें तिचें नांव आहे. वरील राजसराजसीच जाति जर शंभर जन्मांनीं मोक्ष-भागिनी होणारी असेल तर तिला राजसतामसी ह्मणावें व तीच जर सहस्र जन्मांनींही मोक्ष देण्यास समर्थ होणारी नसेल तर तिला राजसात्यंततामसी हें नांव द्यावें. एकामागून दुसरा, दुसऱ्यामागून तिसरा अशा रीतीनें अनेक जन्म घेऊन त्या कल्पांत मुक्त होणाऱ्या प्राण्यांच्या जन्मास तामसी जीवजाति म्हणतात. दानव, राक्षस, पिशाच इत्यादि तामस योनींत जन्म घेऊन प्रल्हाद, कर्कटी इत्यादिकांसारखे जे प्राणी मोक्षास योग्य होतात. त्यांच्या त्या जन्मास तामससत्त्वा जीवजाति असें सूज्ञ म्हणतात. मागें अनेक जन्म अनुभवून पुढेंही अनेक जन्म घ्यावयास लागणारी जी जाति ती तमो-राजसी होय. पण तिचा अंतर्भाव वर सांगितलेल्या राजसतामसींत होतो. मागील व पुढील लक्षावधि जन्मांनीं युक्त असून जिच्यामध्यें मोक्षाविषयीं संदेह असतो ती अत्यंत तामसी होय. तिचा, प्रकारांतरानें, वर निर्देश केलाच आहे. एकून या सर्व बारा जाति आहेत. त्या उपाधिद्वारा ब्रह्मापासून उद्भवतात. कारण वायूनें चलायमान केलेल्या जलराशींतून जशा लाटा उठतात, दीपज्योतीपासून जसे किरण पसरतात, देदीप्यमान अग्नीपासून जशा ठिणग्या उडतात, चंद्रापासून जसे शीतांशु निघतात, वृक्षाच्या मुख्य स्कंधापासून जशा अनेक लहान मोठ्या शाखा व प्रशाखा उद्भवतात, सुवर्णापासून जसे कटकादि आकार उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें सर्व जीवराशि ब्रह्मापासून उत्पन्न होतात, असें मागें मीं सांगितलेंच आहे. आणखीही असे अनेक दृष्टांत देतां येण्यासारखे आहेत. पण उगीच चर्वितचर्वण करण्यांत काय अर्थ आहे ? तूं इतकेंच लक्षांत ठेव कीं, ब्रह्म अंशी असून जीव हे त्याचे कल्पित अंश आहेत. अर्थात् त्याचें पारमा-

र्थिक ऐक्य होणें शक्य आहे. प्राण्यांच्या शरीरादि उपाधि मिथ्या आहेत. कारण त्या अज ब्रह्माचे ठायीं कल्पित आहेत. त्यामुळें त्यांचाही अधिष्ठान ब्रह्माशीं अभेद आहे. या सर्व जाति ब्रह्मापासूनच उद्भवतात व त्यांतच लीन होतात. त्यांतील कित्येक एकेकच जन्ममरणाचा अनुभव घेऊन आपल्या परम कारणांत लीन होतात; कित्येकींस दहा-वीस, पांच-पंचवीस, हजार-पांचशें, जन्म घ्यावे लागतात व कित्येक जातींस तर एक कल्पभर अथवा अनेक कल्प जन्म-मरणपरंपरेंत भ्रमण करावें लागतें (९४)

सर्ग ९५ वा.

(या सर्गांत-वस्तुस्थिति तशी नसतांनाही, अज्ञ जनांच्या बोधांकरितां कर्म व कर्ता या दोघांचीही उत्पत्ति परब्रह्मापासून होते, असें समर्थन करतात)

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा, वृक्षापासून पुष्प व सुवास यांची जशी एकाच वेळीं उत्पत्ति होते, त्याप्रमाणें कर्म व कर्ता यांची उत्पत्ति परम पदापासून एकाच काळीं झाली आहे. त्यांचें वस्तुतः ऐक्य असून सर्गाच्या आरंभीं स्वभाववशात् तीं दोन्हीं प्रकट झालीं आहेत (एवढ्याचसाठीं स्वतः भगवानांनींही " तो प्रभु, कर्तृत्व, कर्में व कर्मफल योग यांतील कांहीं उत्पन्न करीत नाहीं. तर केवळ स्वभाव प्रवृत्त होत असतो, असें म्हटलें आहे) विस्तृत अकाशांत अज्ञदृष्ट्या जसा नीलवर्ण अनुभवास येतो, त्याप्रमाणें निर्मळ ब्रह्यामध्यें जीवांचा भास होतो. अर्थात् त्यांच्या आविर्भावास व तादात्म्य-अध्यासास स्वभावनामक जीवांचें अज्ञानच कारण होतें. यास्तव सृष्टीविषयीं जें कांहीं बोलावयाचें असतें, तें अज्ञांस संमत असलेल्या व्यवहारभूमींतच योग्य असतें. कारण परमावस्थेंत सृष्टिवादास मुळींच अवकाश मिळत नाहीं आणि त्यामुळेंच ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें " हें अमुक ब्रह्मापासून झालें आहे किंवा हें झालें नाहीं " असें म्हणणें अगदीं शोभत नाहीं. राघवा, द्वैताची कल्पना केल्यावांचून उपदेश्य-उपदेशकभाव संभवत नाहीं, हें तुला माहीत आहेच. कारण हा उपदेश्य (उपदेश करण्यास योग्य) व मी उपदेशक असें म्हटलें कीं द्वैतकल्पना झालीच. यास्तव भेददृष्टीनें या व्यवहारकालीं शोचनीय द्वैत-कल्पनेचा अंगीकार करूनच शास्त्रास हें ब्रह्म, हे त्याच्यापासून अशा अशा क्रमानें झालेले जीव इत्यादि प्रकारें उपदेश करावा लागतो. व्यवहारांतही

अशा प्रकारचा अभ्युपगम्यवाद पुष्कळदां स्वीकारितात (वस्तुस्थिति तशी नसतांना विचाराकरितां एकादी कल्पना करणें, यासच अभ्युपगम्यवाद म्हणतात. उदाहरण–समजा कीं, रामा हा कृष्णाचा भाऊ आहे व त्यास कोणी पीडा दिली, इत्यादि) पण उपदेशाकरितां द्वैताचा आरोप केल्यावर त्याचा अपवाद करावा लागतो. तो कसा म्हणून म्हणशील तर सांगतों. हें जग असंग ब्रह्मापासून झालें आहे. ब्रह्म हेंच त्याचें उपादान कारण आहे व त्यामुळें तें ब्रह्मरूप आहे. उत्पत्तीपूर्वींही तें ब्रह्मच होतें व नंतरही ब्रह्ममयच आहे. पण भ्रांतिज्ञानामुळें तें त्याच्याहून भिन्न आहे, असें वाटतें. मेरु-मंदारासारिख्या अनेक जीवराशि वारंवार उत्पन्न होऊन त्याच परमपदीं पुनः पुनः लीन होतात (येथें जीव-शब्दानें त्यांच्या उपाधि घ्याव्या) वसंत ऋतूंत वनस्पतींस जशी पालवी फुटते, त्याप्रमाणें सृष्टिसमयीं मायाशक्तियुक्त ब्रह्मापासून जीवांकुर उगवतात व ग्रीष्म ऋतूंत, वसंतरस जसे त्या त्या औषधि-वनस्पतींतच जिरून जातात त्याप्रमाणें प्रलयकालीं ते सर्व त्यांतच लीन होतात. स्थितिकालींही तेच ते किंवा आणखी नवीनही जीव, झाडाच्या पानाप्रमाणें एकसारखे उत्पन्न होत असतात. सारांश, हे राघवा, पुष्प व त्याचा सुवास हे जसे एकाच कालीं व एकरूपानें उद्भवतात, त्याप्रमाणें पुरुष व त्याचें जन्मास कारण होणारें कर्म हीं दोन्ही एका परेशापासून एकाच कालीं व अभिन्नरूपानें उद्भवून हळु हळु त्यांतच लीन होतात. एकाच कालीं उत्पन्न होण्याची कल्पना प्रत्यक्षप्रमाण-सिद्धही आहे. कारण वस्तुतः असिद्ध असे हे दैत्य, उरग, नर, देव इत्यादि प्राणी केवळ वासना व भूतें या उपाधींनीं वारंवार उत्पन्न होतात व ज्या भूतसमूहांत उत्पन्न होतात त्यास ' हा मी ' असें समजतात. पण त्याचें कारण काय ? पूर्व कर्में त्याचें कारण आहे ह्मणून ह्मणावें तर पूर्वकर्त्यावांचून तीं होणें व असणें शक्य नाहीं. उत्पत्तीपूर्वीं हाच संघात पूर्व कर्मांचा कर्ता होता, असेंही ह्मणतां येत नाहीं. तेव्हां प्राण्यांच्या या अव्याहत विहाराचें कारण आत्म्याला विसरणें यावांचून आणखी कांहीं दिसत नाहीं. आत्मविस्मरणच जन्मांतर फल देत असतें. (या सर्व विवेचनाचा गूढार्थ असा—कर्ता अनादि आहे, असें ह्मणतां येत नाहीं. करण कर्तृत्व हा जीवांचा स्वाभाविक धर्म आहे, असें मानिल्यास अग्नीच्या स्वाभाविक उष्णतेप्रमाणें सहस्र उपायांनींहीं त्याचा परिहार होणार नाहीं व त्याचा परिहार झाला नाहीं ह्मणजे जीवास मोक्ष मिळण्याचीही आशा करावयास नको. बरें कर्तृत्व औपाधिक आहे, असें ह्मणावें, तर उपाधि कोणती ? अवि-

याच कीं दुसरी एखादी ? अविद्या हीच कर्तृत्वाची उपाधि असून तिच्यामुळेंच आत्म्याचे ठायीं औपाधिक कर्तृत्व येतें असें ह्मटलें कीं, आमचा पक्ष सिद्ध झाला. पण अविद्याही स्वतंत्रपणें ह्मणजे दुसऱ्या कोणाची अपेक्षा न करितां तें उत्पन्न करूं शकत नाहीं. कारण निद्रा, मूर्च्छा इत्यादि प्रसंगीं कर्तृत्व नसतें. वास्तव तिलाही दुसऱ्या कोणाचें सहाय्य लागतेंच. बरें अविद्येहून दुसरेंच कांहीं कर्तृत्वाचें कारण आहे, असें ह्मणावें, तर त्यावर दोष येतात. करितां आत्मा जरी अनादि आहे तरी त्याच्याशीं कर्त्रुपाधचा प्रतिकल्पीं व प्रतिदिनीं होणारा संबंध निरनिराळा असल्यामुळें त्यासंबंधाच्या अधीन असलेल्या कर्तृत्वस्वरूपाची कर्माबरोबरच उत्पत्ति होते व तें स्वरूप कर्मशक्तियुक्त उपधीशीं तादात्म्य पावतें. तस्मात् आत्मविस्मरण हेंच कर्तृत्वादिकांचें बीज आहे)

श्रीराम—गुरुराज, अलौकिक धर्म व ब्रह्म यांविषयीं मुख्य प्रमाण श्रुति (वेद) आहे. तिच्यापासून ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली आहे त्यांस प्रामाणिक-दृष्टि असें म्हणतात. अशा निष्काम प्रामाणिक-दृष्टि पुरुषांनीं निर्णय करून सांगितलेला जो धर्म तेंच शास्त्र होय. मनु, जैमिनी इत्यादि पुरुषांच्या वचनांस शास्त्र म्हणण्याचें हेंच कारण आहे. (सारांश, श्रुति व श्रुतिमूलक स्मृति हींच अलौकिक अर्थाविषयीं प्रमाणें आहेत) त्याचप्रमाणें सदाचार हेंही आणखी एक प्रमाण आहे. कारण ज्यांचें आचरण प्रमाण मानावयाचें ते संत अत्यंत शुद्ध, सत्त्वगुणयुक्त, दुःखद विषयांच्या योगानें कंपायमान न होणारे, समदृष्टि, रागद्वेषशून्य व शब्दांनीं वर्णन न करितां येणाऱ्या ब्रम्हाच्या साक्षात्कारानें संपन्न असतात. तस्मात् ज्यांना तत्त्वार्थ ज्ञात झालेला नसतो, अशा शिष्टांना, धर्म व ब्रह्म यांचें तत्त्व समजण्यास श्रुतिस्मृतिरूप शास्त्र व सदाचार हेच दोन मार्ग आहेत. अथवा हेच दोन त्यांचे नेत्र आहेत. पण त्यांचा आश्रय करून जर पाहिलें तर कर्म व कर्ता यांच्या मध्यें हेतुफलभाव आहे, असें दिसतें. ज्यांच्यामध्यें हेतुफलभाव असतो, ते पदार्थ एकाच कालीं सिद्ध होणारे नसतात. जसें बीज व अंकुर. त्याचप्रमाणें कर्माच्या योगानें कर्ता सिद्ध होतो व कर्त्याच्या हातून कर्म घडतें. म्हणजे बीजापासून जसा नवा अंकुर उद्भवतो, त्याप्रमाणें कर्मापासून जंतु उत्पन्न होतो व त्या अंकुरापासून पुनः जसें बीज उद्भवतें, त्याप्रमाणें त्याच्यापासून कर्म होतें. ज्या वासनेच्या योगानें प्राणी भवसागरांत पडतो, तिच्या अनुरूपच त्याला फल भोगावें लागतें. पण असें असतांना, प्रभो, आपण जन्मबीजभूत कर्मावांचूनच ब्रह्मपदापासून

भूतांची उत्पत्ति होते असें कसें ह्मणतां? कारण कर्ता व कर्म यांची एकाच कालीं उत्पत्ति होते, असें ह्मणून आपण जगांत रूढ झालेले व अव्यभिचारी असें त्यांचें परस्पर कार्यकारणत्व तुच्छ करून सोडलें आहे. हिरण्यगर्भादि स्थूल-सूक्ष्म-उपाधि हींच कर्माचीं फलें आहेत व कोणतेंही कर्म निष्फळ नाहीं. तर प्रत्येक बरें-वाईट कर्म आपलें योग्य फल अवश्य देतेंच. या मनुष्यमात्राच्या दोन कल्पना आपल्या या ह्मणण्यानें पार नाहींशा झाल्या आहेत. शिवाय कर्मांचें फलच नाहीं, असें ह्मटलें कीं नरकादिकांचें भयच राहिलें नाहीं. तेव्हां मुद्दाम शरीर, इंद्रियें व मन या सर्वांस त्रास देऊन व त्यांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीच्या विरुद्ध त्यांचें नियमन करून, व्यर्थ सदाचरण करण्याचें कोणीही मान्य करणार नाहीं. त्यामुळें शहाण्या मानवाचीही पशुवृत्ति अनावर होईल. बलाढ्यानें दुर्बलाला नाहींसें करून आपलें पोट भरावयाचें, हा पशूंचा न्याय प्राणिमात्राची नीति होऊन बसेल ! यास्तव अहो ब्राह्मणश्रेष्ठ, आपण मजवर दया करून कृत कर्माचें फल मिळतें कीं नाहीं, तें मला खरें सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, तूं मला हा फार चांगला प्रश्न केला आहेस. त्याचें उत्तर ऐकिल्यानें तुला उत्तम ज्ञान होईल. कर्म व कर्ता यांची एकाच कालीं उत्पत्ति होते, असें ह्मटल्यानेंही तूं सांगितलेल्या वरील लौकिक समजुतीशीं विरोध येत नाहीं. कारण "जीव मनानें ज्याचें ध्यान करितो तेंच तोंडानें बोलतो व हातानें करितो" अशा अर्थाचें श्रुतिवचन आहे. यास्तव मनाचा क्रियानुसंधानरूप विकास हेंच कर्माचें बीज आहे. कर्म ह्मणजे देहाची चेष्टा; देहाचा व्यापार. पहिल्या सर्गीं (सृष्टीं) त जेव्हां परब्रह्मापासून मन उत्पन्न झालें तेव्हांच त्या त्या उपाधीमध्यें व्यक्त झालेल्या समष्टि व व्यष्टि जीवांचें कर्मही उद्भवलें आहे. पुष्प व वास यांच्याप्रमाणेंच मन व कर्ता यांच्यामध्यें भेद नाहीं. जीव प्राक्तन वासनेप्रमाणें देहच मी आहें, अशा देहाहंकारानें राहतो. यास्तव मनच कर्ता आहे (आत्मा नव्हे) व कर्मही मनच आहे. कारण त्याच्या प्रेरणेवांचून देहाची कोणतीही चेष्टा होत नसते. म्हणून मी— कर्ता व मन–यांची उत्पत्ति एकाच कालीं होते, असें म्हटलें आहे. जीवभाव व कर्मभाव हे दोन्ही मनाचे धर्म आहेत, आत्म्याचे नव्हेत, हें सांगण्याचा माझा त्यांत उद्देश आहे. कर्म व त्याचे संस्कार यांच्या रूपानें मनांत स्थित असलेली क्रियाच अदृष्ट होय व ती (क्रिया) च फलरूपानें आविर्भूत झाली असतां देह, स्वर्ग, नरक इत्यादिरूप होते. एवं च कर्माचा वास्तविक आश्रय

जरी देह असला तरी त्याचें पूर्व निमित्त मन आहे. पुढें प्राप्त होणाऱ्या देहाच्या आकारावर जेव्हां मन अभिमान ठेवितें तेव्हां तें पूर्वदेह सोडून जातें व पूर्व देह सोडतांना त्यानें ज्याचा अभिमान धरिलेला असतो तोच देह त्यास नियमानें प्राप्त होतो. एवढ्यासाठींच पूर्वीं मीं " आतिवाहिक देहच वासनाबळानें स्थूलभावास प्राप्त होतो " असें प्रतिपादन केलें आहे. अर्थात् कर्म व कर्ता यांची सहोत्पत्ति मानल्यास कर्म निष्फल होण्याचा प्रसंग येईल, अशी जी तुला भीति पडली होती ती व्यर्थ आहे. कारण कोणतेंही आकाश, कोणताही लोक, कोणताही पर्वत, कोणताही समुद्र व या सृष्टींतील कोणताही पदार्थ मनावांचून नाहीं. प्रत्येक वस्तु मनाचें कार्य आहे व तेंच कर्माचें फळही आहे. सावधान चित्तानें केलेलें सांग कर्म हाच पौरुष प्रयत्न होय व तो केव्हांही निष्फल होत नाहीं. या सर्व विवेचनाचा सारांश असा—अविद्येपासून उत्पन्न झालेलें मनच क्रियाशक्तियुक्त असल्यामुळें व चिदात्म्याची उपाधि असल्यामुळें कर्ता व भोक्ता आहे. आतां प्रत्येक कल्पामध्यें व प्रतिदिवशीं तें जरी उत्पन्न होऊन लीन होत असलें तरी प्रत्येक दिवशीं सूर्योदयानंतर व्यक्त होऊन सूर्यास्तानंतर नष्ट होणाऱ्या भिंतीच्या छायेप्रमाणें अथवा आरसा पुढें धरिला असतां त्यांत व्यक्त होऊन तो दूर केला असतां नष्ट होणाऱ्या प्रतिबिंबाप्रमाणें तेंच तें पुनः पुनः उपाधीबरोबर व्यक्त होऊन तिच्याबरोबर लीन होतें. काल्चें तेंच हें माझें मन आहे, अशी मनुष्यमात्रास येणारी अबाधित प्रतीतिही तें एकच आहे, या आमच्या म्हणण्यास पुष्टि देते. प्रत्यहीं किंवा कल्पांतीं होणारा नाश म्हणजे शून्यता नव्हे व उत्पत्ति म्हणजे पूर्वीं मुळींच नसलेल्या वस्तूचा उद्भव नव्हे. तर सत् वस्तूचाच, कांहीं निमित्त मिळालें असतां, विशेषप्रकारें आविर्भाव होणें म्हणजे उत्पत्ति व निमित्ताभावीं तिचें तें विशेषरूप क्षीण होणें म्हणजेच नाश, असें आमचें म्हणणें आहे. त्यामुळें प्रत्येक सुषुप्तीच्या वेळीं मन नाश पावतें, असें म्हटल्यानें प्रत्येक दिवशींचें मन निरनिराळें असतें असें समजण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वींही कारणरूपानें सत्च असतें. या सत्कार्यवादाचा आम्हीं अंगीकार केलेला असल्यामुळें अविद्याबीजरूपानें विद्यमान असलेल्या कर्त्याची, कर्माची व कर्मफलरूप आकाशादि प्रपंचाची एकाच समयीं उत्पत्ति होते, असें मानिलें तरी कृतहान व अकृत-अभ्यागम प्रसंग येत नाहीं; शास्त्राचा बाध होण्याचा प्रसंग येत नाहीं; मनुष्यमात्र पशुवृत्ति होण्याचाही अनिष्ट प्रसंग येत नाहीं आणि जन्म व कर्म यांच्या व्याप्ती-

चाही भंग होत नाहीं. व्यक्त व अव्यक्त अवस्थेंत असणारें मनच अविद्या आहे, असाही आमचा सिद्धांत असल्यामुळें आत्मविस्मरण हेंच एक प्रपंच-कारण आहे, असें म्हणणेंही उचितच होय. आतां कर्ता व कर्म यांची सहोत्पत्ति मानण्यापासून फल कोणतें मिळतें म्हणून म्हणाल तर सांगतों. काळेपणा नाहींसा झाला असतां काजळपणा जसा नष्ट होतो, त्याप्रमाणें स्पंदरूप कर्म क्षीण झालें असतां मनही क्षीण होत असतें. यास्तव कर्म व मन यांतील कोणा तरी एकाचा क्षय व्हावा असें ज्यास वाटत असेल त्यानें प्राणनिरोधलक्षण हठयोगाचा किंवा मनोनिरोधलक्षण राजयोगाचा अभ्यास करून प्राणाचा किंवा मनाचा क्षय करावा. कर्मनाश झाला तरी मनोनाश होतो व मनोनाश हीच अकर्मता आहे. योग-जन्य साक्षात्कारानें अविद्येचा नाश झाला असतां या दोघांचाही आत्यंतिक नाश होतो. त्याच्या पुनरुत्पत्तीस कारण होणारा बीजभावही न रहाणें, हाच आत्यंतिक नाश होय. चित्त व कर्म हीं दोन्हीं अग्नि व त्याची उष्णता यांप्रमाणें एकमेकांस अगदीं चिकटून राहिलेलीं आहेत. त्यामुळें त्यांतील एकाचा क्षय झाला असतां इतरांचाही क्षय होणें अगदीं साहजिक आहे. तात्पर्य चित्तच विहित व प्रतिषिद्ध पुण्यपापात्मक अथवा धर्माधर्माकार होतें व कर्मच फलभोगानुरूप होत्सातें स्पंदरूप चित्त होतें. येणेप्रमाणें एकमेकांस निमित्त होऊनच चित्ताचे हे दोन स्पंद कर्म व धर्मसंज्ञक झाले आहेत (९५)

सर्ग ९६ वा.

(कर्मवैचित्र्यामुळें नाना प्रकारच्या आकारांस प्राप्त झालेल्या मनाचे भेद व तत्त्व यांचें येथें व्याख्यान करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, मन भावनामात्र आहे. भावना ह्मणजे अनुभव घेत-लेल्या पदार्थांची कल्पना करणें. ती भावनाच स्पंदधर्मिणी विहित व निषिद्ध क्रिया होते. सूक्ष्मतेमुळें अदृष्टभावास प्राप्त झालेल्या क्रियेचें जें जन्मांतरादि भाविरूप तेंच तिचें फळ होय. प्रत्येक प्राणी त्याच्याच मागून जात असतो (सारांश, मनच कर्मभावास व फळभावास प्राप्त होतें)

श्रीराम—गुरुवर्य, जड असूनही जड नसल्यासारखें भासणारें हें मन ह्मणजे आहे तरी काय ? त्याचें स्वरूप मला चांगल्या रीतीनें समजेल असें सांगा.

श्रीवसिष्ठ—अनंत व सर्वशक्ति (मायाशबल) अशा सर्वव्यापी आत्मतत्त्वाचें संकल्पशक्तीनें प्रथम निर्माण केलेलें जें रूप तेंच मन होय. (मनुष्यांच्या व्यवहारांतही मन प्रसिद्धपणें अनुभवास येतें; कसें तें पहा) "हा खांब आहे कीं पुरुष " या विकल्पांत सत् व असत् या दोन कोट्यांमध्यें जो भाव स्थिर न होतां संचार करीत असतो ह्मणजे हें अमुक आहे व अमुक नाहीं, असा स्थिर निश्चय ज्याच्या योगानें होत नाहीं तें मन होय. ह्मणजे अनिश्चित संकल्प हेंच मनाचें रूप आहे. सर्वदा चिद्रूपच असल्यामुळें सदा भासणाऱ्या आत्म्याविषयीं " मी त्यास जाणत नाहीं " असा प्रत्यय व जो कर्ता नव्हे असा, आत्मा कर्ता आहे, असा अनुभव ज्याच्या योगानें येतो तें मन होय. मन केव्हांही कल्पनामय कर्मशक्तीवांचून रहात नाहीं. म्हणजे या सृष्टींत कोणताही गुणी गुणावांचून असणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें मन कर्मशक्तीवांचून असणें अशक्य आहे. अग्नि व उष्णता यांची भिन्न भिन्न सत्ता असणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें कर्म व मन आणि मन व जीव यांची पृथक्-सत्ता अशक्य आहे. केवळ संकल्पस्वरूपी, व नानाप्रकारें विस्तार पावणाऱ्या मनानेंच हें विस्तृत जग पसरलें आहे. जग हें वासना-वृक्षाचें फळ आहे. कर्म हें त्याचें बीज, मनःस्पंद हें शरीर, व विविध क्रिया ह्या शाखा आहेत, असें शास्त्रांत वर्णन केलें आहे व त्याप्रमाणें अनुभवही येतो. व्यवहारांत कर्मेंद्रियांच्या व्यापारांस कर्म, असें म्हणतात हें खरें; पण वस्तुस्थिति कशी आहे, याचा विचार कर. मन ज्याचें अनुसंधान करितें तेंच सर्व कर्मेंद्रिय-वृत्ति संपादन करितात. आणि खरा प्रकार असा असल्यामुळेंच कर्म व मन एक आहे, असें आम्हीं म्हणतों. राघवा, मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, कर्म, कल्पना, संसृति, वासना, विद्या, मल, स्मृति, इंद्रियें, प्रकृति, माया, क्रिया इत्यादि सर्व शब्द व त्यांचे त्यांचे अर्थ ब्रह्माचे ठायीं कल्पिलेले असून संसारभ्रम हाच त्यांचा हेतु आहे. अकस्मात् आपल्या स्वरूपाचें विस्मरण झाल्यामुळें जिची अपरिच्छिन्न दृगाकृति (केवल चैतन्याकार) नाहींशी झाली आहे व त्यामुळें जी बाह्य म्हणजे स्वेतर, जड वस्तूंची कल्पना करण्यास (तद्रूप होण्यास) तयार झाली आहे अशा चितीचे हे सर्व पर्यायशब्द आहेत. आतां पर संवित्चेच हे सर्व पर्याय शब्द कसे व ते कोणकोणत्या अर्थीं रूढ झाले आहेत, तें सांगतों. परा संवित् अविद्येमुळें जणुंकाय कलंकयुक्त होत्साती केव्हां केव्हां विकास पावून " मी अशी आहें; किंवा अशी नाहीं " अशा विकल्परूपानें नाना होते,

तेव्हां तिला मन असें म्हणतात. पण हा पहिला विकल्प झाल्यावर विशेष भावनेस प्राप्त होऊन पूर्वोक्त सत् व असत् या दोन कोटींतील एका कोटींत निश्चित होऊन ती जेव्हां सुस्थिर होऊन रहाते तेव्हां त्याच संविदेस बुद्धि असें ह्मणतात. ती " ही अशीच वस्तु आहे " असें यथार्थपणें जाणण्यास समर्थ असते. जेव्हां संवित् मिथ्याभूत देहादि अभिमानानें स्वतः आपल्या सत्तेची कल्पना करून " अहं " अशी भावना करिते तेव्हां तिला अहंकार ह्मणतात. ही भावनाच सर्व अनर्थांचें बीज व त्यामुळें भवबंधनी (संसारांत बांधून टाकणारी) आहे. पूर्वापर प्रतिसंधान सोडून (मागचा पुढचा विचार न करितां) संवित् एका विषयाचा त्याग करून दुसऱ्याचें जेव्हां स्मरण करिते तेव्हां तिला चित्त हें नांव प्राप्त होतें. कर्याचा स्पंद हाच एक धर्म असल्यामुळें त्याच्या कडून तो असत् स्पंदच करवून त्याचें शरीर, अवयव इत्यादिकांस दुसऱ्या स्थानीं पोंचविणें इत्यादि स्पंदफलास संपादन करण्याकरितां जेव्हां संवित् प्रवृत्त होते तेव्हां तिला कर्म ह्मणतात. अर्थात् शरीर, अवयव इत्यादिकांची संवित्-मुळें होणारी चेष्टा (व्यापार, हालचाल) म्हणजेच कर्म होय. एक व अद्वितीय अशा आपल्या स्वरूपास विसरून व त्या आपल्या स्वरूपाविषयींच्या निश्चयापासून ढळून संवित् जेव्हां इष्ट वस्तूची कल्पना करूं लागते तेव्हां तिला कल्पना म्हणतात. पूर्वी या पदार्थाचा मला अनुभव आलेला आहे अथवा आलेला नाहीं अशा रीतीनें जेव्हां संवित् निश्चय करिते तेव्हां तिला स्मृति म्हणतात. इतर सर्व कार्यें सोडून अनुभूत पदार्थांच्या सूक्ष्म संस्काररूपानें जेव्हां संवित् रहाते तेव्हां तिला वासना म्हणतात. आत्मतत्त्व अति विमल आहे. पण अविद्यारूपी कलंकामुळें प्रपंचाची प्रतिभा (द्वैत-दृष्टि) होते. तस्मात् प्रपंचप्रतिभा त्रिकालीं असत्य (अविद्यमान) आहे, असें ज्ञान झालें असतां पूर्वोक्त संवित् विद्या होते. आत्मतत्त्वास अगदीं आच्छादित करून सोडणारी जी संवित्‌ची (आवरण) मायाशक्ति तोच मल व आत्मतत्त्वाचें विस्मरण करून त्याचें भलतेंच रूप दाखविणेस कारण होणारी जी संवित्‌ची मायाशक्ति (विक्षेप) ती विस्मृति होय. ही मनोरूप संवित् ऐकून, स्पर्श करून, पाहून, खाऊन, वास घेऊन व विचार करून जेव्हां जीवभावास प्राप्त झालेल्या परमेश्वरास आनंद देऊं लागते तेव्हां तिला इंद्रिय हें नांव प्राप्त होतें. इंद्रास म्हणजे आत्म्यास भोगाच्या योगानें जें सुख देतें तें इंद्रिय अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. अज्ञात परमात्माच या सर्व दृश्य प्रपंचाचें उपा-

दान व निमित्त कारण असल्यामुळें त्या मनोमय संविद्रूप देवास व्यवहारांत प्रकृति ह्मणतात. सत् व असत्, यांतील एकाही पक्षांत जिचा साक्षात् अंतर्भाव करितां येत नाहीं, अशा अनिर्वचनीय मनोमय संवित्-शक्तीस माया ह्मणावें. दर्शन, स्पर्शन, श्रवण, रसन व वास घेणें या कर्मांच्या योगानें कार्य-कारणतेस प्राप्त झालेल्या संवित्-शक्तीस व्यवहारांत क्रिया असें ह्मणतात. तात्पर्य मी अज्ञ आहें; मला अमुक एक वस्तु ठाऊक नाहीं, किंवा मी कोण हें मला माहीत नाहीं, अशा प्रकारें साक्षात् अनुभवास येणारा जो अज्ञान-कलंक अथवा विषयांच्या योगानें प्राप्त झालेला जो द्वैतकलंक त्याच्या सांनिध्यामुळें पूर्ण स्वरूपांत न्यूनता येऊन आकुल झालेली व देहादिकांच्या जाड्य-जाळ्यांत पडलेली जी मनोमय संवित् तिचींच हीं सर्व नांवें आहेत. चित्त या स्वरूपास प्राप्त झालेल्या तिनेंच आपल्या संकल्पानें हीं सर्व नांवें कल्पिलीं आहेत. रामा, परमात्म्यापासून (आपल्या परमात्मभावापासून) च्युत झालेल्या व कलंकयुक्त अशा या संवित्लाच जीव असें, मन असें, चित्त असें, बुद्धि असें ह्मणतात.

श्रीराम—गुरुवर्य, मन जड आहे कीं चेतन?

श्रीवसिष्ठ—तें केवळ जडही नाहीं व चेतनही नाहीं. तर उभयरूप आहे. कारण चितीलाच संसारदशेंत उपाधिमालीन्य आलें असतां मन ह्मणतात. त्याचप्रमाणें त्याला सत् किंवा असत्ही म्हणतां येत नाहीं. प्रत्येक प्राण्यामध्यें तें भिन्न भिन्न आहे. हें चित्तच जगाचें कारण आहे. शाश्वत व निश्चित अशा एका रूपानें ज्याचें ज्ञान झालेलें नाहीं अशा आत्म्याची अज्ञात सत्ताच चित्त आहे. चैतन्याचा औपाधिक बाह्य चलभाव मलिन असतो व आंत साक्षि चैतन्यास आवरण नसल्यामुळें त्याचें आंतर स्वरूप कलंकरहित असतें. तेंच मन होय. सारांश, अशा रीतीनें त्याचें स्वरूप दोन प्रकारचें असल्यामुळें तें जडही नाहीं व चिन्मयही नाहीं. त्याचींच हीं सर्व नांवें आहेत. निरनिराळीं कार्यें करणाऱ्या या मनासच, निरनिराळीं सोंगें घेणाऱ्या नटाप्रमाणें भिन्न भिन्न नांवें प्राप्त होतात. पाक करणें, पाठ करणें, ग्रामाचा अधिकार चालविणें इत्यादि निरनिराळ्या अधिकारांमुळें एकाच मनुष्यास जसें पाचक, पाठक, ग्रामणी (पाटील) इत्यादि ह्मणतात, त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न कार्यांमुळें एकाच मनास निरनिराळीं नांवें प्राप्त होतात. राघवा, चित्ताच्या मी ज्या या संज्ञा सांगितल्या आहेत त्यांसच निरनिरानिराळे वादी शेंकडों कल्पना करून निरनिराळीं

नांवें देतात. मूळ प्रमाणाची अपेक्षा न न करितां ते आपपले तर्क लढवून मन हें द्रव्य आहे, तें अणु आहे इत्यादि कल्पना करितात व मन, बुद्धि, इंद्रियें, इत्यादिकांस विचित्र नांवें स्वेच्छेनें देतात. कोणी मनास जड समजतात. कोणी तें जीवाहून निराळें आहे, असें मानितात. कोणी बुद्धि अहंकार इत्यादिकांविषयींही अशीच कांहीं तरी कल्पना करितात. मी तर तुला, एका अंतः-करणाचेच ते सर्व भेद आहेत, हें वर सांगितलेंच आहे. पण नैयायिक, सांख्य, चार्वाक, जैमिनेय, जैन, बौद्ध, वैशेषिक, पांचरात्रादिक यांस तें आमचें ह्मणणें पटत नाहीं. त्यांतील प्रत्येक भिन्न भिन्न कल्पना करितो. त्यांच्या कल्पनेची दिशा तुझ्या ध्यानांत यावी ह्मणून कांहीं उदाहरणें देतों. नैयायिक–" अहंकार हें एक द्रव्य असून तोच विभु जीव आहे; मन अणु व त्याच्या साक्षात्काराचें करण आहे; बुद्धि हा त्या जीवात्म्याचा गुण असून ती त्रिक्षणावस्थायिनी (तीन क्षण रहाणारी) आहे " असें समजतात. सांख्य— " बुद्धि हेंच साक्षात् त्रिगुणात्मक प्रकृतीचें महत्तत्त्वनामक कार्य आहे; अहंकार हें त्या बुद्धीचें कार्य आहे; व तें महत्तत्त्वाहून भिन्न तत्त्व आहे; मन हें अकरा इंद्रियांतील एक इंद्रिय व षोडश विकारांतील एक विकार आहे" असें ह्मणतात. चार्वाक—" चैतन्य हा देहाचा गुण आहे. शरीर व बुद्धि यांच्या-मध्यें कांहीं भेद नाहीं. अहंकार हाच आत्मा, व त्याचें पूर्वापर प्रतिसंधान हेंच मन होय " असें प्रतिपादन करितात. जैमिनैयांतील कांहीं मीमांसक " मन हें विभु द्रव्य आहे " असें मानितात व कांहीं " तें अन्नमय आहे " असें समजतात. तसेंच " प्रकाश व अप्रकाश या दोन्ही रूपांनीं युक्त असलेल्या काजव्याप्रमाणें जड व बोधरूप अहंकार हाच आत्मा असून त्याचा चिदंश हीच बुद्धि आहे" असें ते मानितात. आर्हत् म्हणजे जैन—" शरीराएवढेंच ज्याचें परिमाण आहे असा चिद्रूप जीवास्तिकाय हाच अहंकार आहे; त्याचा विषयाभिलाष हेंच मन व विषयज्ञान हीच बुद्धि आहे " असें आपल्या शिष्यांस शिकवितात. बौद्ध- " क्षणिक आलयविज्ञानसंज्ञक जी बुद्धीची (अहं अशी) धारा तोच आत्मा व अहंकार आहे. तो प्रवृत्तिविज्ञानरूप असतो. त्याचा बाह्य विषयाकार परिणाम म्हणजेच बुद्धि होय व नुकताच आलेला अनुभव म्हणजे मन" असें ठरवितात. वैशेषिक-" अहंकार व मन यांची कल्पना नैयायिकांप्रमाणेंच करितात. पण बुद्धि-स्मृति, प्रत्यक्ष, अनुमान, तर्क व विपर्यय या पांच भेदांनीं युक्त आहे" असें अधिक समजतात. पांचरात्र–" वासुदेवाख्य परमात्म्यापासून संकर्षणाख्य जीव

उत्पन्न होतो. तोच अहंकार आहे. त्याच्यापासून प्रद्युम्नाख्य मन होतें. त्याच्यापासून अनिरुद्धनामक बुद्धि उद्भवते, असें ह्मणतात. सारांश, येणेप्रमाणें योगी, माहेश्वर, नाकुल इत्यादि वादी निरनिराळ्या कल्पना करतात. पण त्या सर्वांचा उद्देश एकच. आपापल्या बुद्धीप्रमाणें ते सर्व परमात्म-तत्त्वाचा निर्णय करण्याकरितांच प्रयत्न करीत असतात व त्यांच्या त्यांच्या निर्णयाप्रमाणें त्यांस फळही मिळतें. वस्तुतः त्या सर्व विवेकी पुरुषांचें प्राप्य स्थान एकच आहे. पण परमार्थाचें अज्ञान व विपरीत भावना यांच्या योगानें ते परस्पर विवाद करीत सुटतात. विचित्र कल्पनाशक्तीनें ते सर्व आपापल्या मार्गाची रमणीय प्रशंसा करितात. ह्मणजे निरनिराळ्या मार्गांनीं एकाच झाडाखालीं येऊन विश्रांति घेत असतांना वाटसरू जसे आपापल्या मार्गाची प्रशंसा करितात, तसाच हा सर्व प्रकार आहे. पण त्यांच्या त्या कल्पना व्यर्थ आहेत. स्नान, दान, आदान (ग्रहण) इत्यादि करणारा पुरुष जसा भिन्न भिन्न क्रियांचा कर्ता होतो, त्याप्रमाणें मनच मनन, स्मरण, अहंकरण, दर्शन इत्यादि क्रिया करित असतांना मन, चित्त, अहंकार इत्यादि नांवांस पात्र होतें. चित्तच हें सर्व आहे, असा थोड्या विचारांतीं अनुभवही येतो. चित्तरहित पुरुष एकाद्या वस्तूस पहात असला तरी तो तिला पहात नाहीं. ह्मणजे अवधान नसल्यास डोळ्यापुढचा पदार्थही दिसत नाहीं. एकादा रम्य शब्द ऐकून, पुत्रादिकांस आलिंगन देऊन, दर्शनीय वस्तु पाहून, व सुगंधी पदार्थांचा वास घेऊन सचित्त पुरुषासच आनंद होतो, आणि अनिष्ट वस्तूंचा अनुभव आला असतां मनासह असलेल्या पुरुषासच विषाद वाटतो. सर्व रूपांच्या ज्ञानाचें कारण प्रकाश आहे. त्याचप्रमाणें सर्व पदार्थांच्या अनुभवाचें कारण मन आहे. ज्याचें चित्त मी बद्ध आहें या भावनेनें युक्त असतें तो बद्ध होतो व ज्यास मी मुक्त आहें असा अनुभव येत असतो तो मुक्त होतो. एवढ्यासाठींच वाद्यांस, आपापल्या वासनेप्रमाणें, मन जड आहे किंवा चेतन आहे, इत्यादि जो अनुभव येत असतो तो बरोबरच आहे. मन जेव्हां अद्वितीय ब्रह्माकार होतें, तेव्हां संसार लीन होतो व तें जेव्हां चंचळ व त्यामुळेंच मलिन होतें तेव्हां संसाराचें कारण होतें. आणि असल्या विक्षिप्त व मलिन मनामुळेंच भ्रांतीनें जगाचा उद्भव होतो. सारांश, हे रामचंद्रा, केवल चैतन्यमय मनही संसाराचें कारण होत नाहीं व पाषाणासारखें जड मनही त्याचें कारण नाहीं. तर उभयरूप मनच या प्रपंचाचें

कारण आहे. मन असेपर्यंत जग. त्याचा लय झाला कीं, जग संपलें! एकाच कालाचे ऋतूंमुळें जसे विभाग होतात, त्याप्रमाणें एकाच मनाचे कर्मांमुळें विभाग होतात व त्यांस अनेक नांवें रूढ होतात. चित्तरहित शरीरास अहंकार, इंद्रियें, इत्यादि इतर भाव जर क्षुब्ध करण्यास समर्थ झाले तर जीवादि पदार्थ चित्ताहून निराळे आहेत, असें आम्हीं ह्मणूं. पण त्यांतील एकाही पदार्थांत तें सामर्थ्य नाहीं. ह्मणून सर्व जग मनोमय आहे व सर्वांचें कारण मनच आहे, असें आम्ही निःशंकपणें ह्मणतों. निरनिराळे दर्शन (शास्त्र) कार भिन्न भिन्न तर्क करून आपापल्या बुद्धीप्रमाणें निर्णय करितात, हें खरें; पण त्यांचे ते निर्णय सांप्रदायिक शिक्षेनें युक्त नसतात. त्यांचें अज्ञान व बुद्धीचे दोषही त्यांस यथार्थ निर्णय करूं देत नाहींत व या मनोदेवाच्या स्वाभाविक कुतर्कशक्तिही त्यांस अमार्गानें विचार करावयास लावितात, असा अनुभव आहे. त्यामुळेंच प्रत्येक पक्ष आपलें आपलें मत ग्राह्य, शुद्ध व अबाधित आहे, असें निःशंकपणें मानितो व प्रत्येक पक्ष परस्पर विचित्र आहे. (ह्मणजे एकाचें मत दुसऱ्याशीं जुळत नाहीं; दुसऱ्याचें तिसऱ्याशीं जुळत नाहीं) त्यामुळें श्रद्धाजड होऊन आपापल्या पक्षाविषयीं आग्रह धरणें यावांचून त्यांस गत्यंतर नसतें. आमच्या मताचा प्रकार तसा नाहीं. आम्हीं तर्क करितों. नाहीं करीत असें नाहीं. पण तो श्रुतीस अनुसरून करितों. श्रुतीनें, सचेतन कोळ्यापासून जड तंतु जसे उद्भवतात, जड पृथ्वीमध्यें सचेतन औषधि जशा उगवतात व जीवंत पुरुषापासून केंस व नखें जशीं वाढतात, त्याप्रमाणें नित्य ज्ञानस्वरूप पुरुषापासून प्रकृति उत्पन्न होते, असें सांगितलें आहे (प्रकृति म्हणजे मनच होय) व त्यास अनुसरूनच आम्हीं हें सर्व जगत् पुरुषापासून उद्भवलें आहे, असा सिद्धांत ठरवितों. अर्थात् आमचें मत श्रुतिसंमत आहे. वस्तुतः विवादाचें कारणच नाहीं. पण जगाच्या स्वाभाविक वैचित्र्याबरोबर हें मतवैचित्र्यही रूढ झालें आहे (९६)

सर्ग ९७ वा.

(मनच सर्व पदार्थांच्या आकारानें स्थित आहे, असें सांगून या सर्गांत चित्ताकाशादि तीन आकाशांचें वर्णन करितात)

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या सांगण्यावरून हें सर्व ब्रम्हांडपटल मनापासूनच उत्पन्न झालें आहे व तें जगच मनाचें कर्म आहे, असें मी समजलों.

श्रीवसिष्ठ—होय, तूं अगदीं बरोबर समजला आहेस. प्रकाशस्वरूप आत्म्याचें ज्ञान न होण्याचें कारण त्याचें अज्ञान आहे व त्यामुळें ब्रह्मरूप अशा या जगांत मनच जगद्रूप झालें आहे. तें कोठें मनुष्यरूपी, कोठें देवरूपी, कोठें दैत्यरूपी, कोठें यक्षरूपी, कोठें गंधर्वरूपी व कोठें किन्नररूपी झालें आहे. नाना आचार, नाना नभोभाग, नाना पुरें व नगरें इत्यादिकांच्या रूपानें मनच विस्तारलें आहे, असें मला वाटतें. हा सर्व शरीरसमूह पृथ्वींतील तृण, काष्ठें, लता यांच्या सारिखाच आहे. यास्तव पृथिवीचें तत्त्व जाणण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यास तृणादिकांचा विचार करून जसा कांहीं लाभ होत नाहीं, तर पृथ्वीचाच विचार करावा लागतो, त्याप्रमाणें शरीराचा फारसा विचार न करितां आम्हांस मनाचाच विचार केला पहिजे. दीर्घविचारानें कर्ता व कर्म यांचें स्वरूप मनच आहे, असा दृढ निश्चय झाला ह्मणजे परमात्माच अवशिष्ट रहातो. तो सर्वांतर्यामी आत्मा सर्वांहून निराळा,सर्वत्र असणारा व सर्वांचा आधार आहे. त्याच्या कृपेनेंच मन इतस्ततः धांवण्यास व अनंत कल्पना करण्यास समर्थ होतें. मन जसें कर्म आहे तसेंच तें शरीराचें कारणही आहे. जन्म, मरण, वृद्धि इत्यादि विकार मनालाच होतात. आत्म्याचे ते गुण नव्हेत. विचार करूं लागलें असतां तें (मन) लय पावतें व त्याच्या लयानेंच परम कल्याण होतें. परम कल्याण ह्मणजे मोक्ष (संसारबंधांतून सुटणें) हें तुला ठाऊक आहेच. 'कर्मयुक्त मन' या नांवाचा क्षय झाला असतां जीव मुक्त झाला असें ह्मणतात. तो पुनः जन्मास येत नाहीं.

श्रीराम—भगवन्, आपण सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकारचे प्राणी व विशेषतः मानव असतात, असें सांगतां व सदसद्रूप मन हें त्यांचें मुख्य कारण आहे, असें ह्मणतां. पण कूटस्थ (निर्विकार) व चिन्मात्रस्वभाव अशा ब्रह्मापासून हें जगद्रूपी आश्चर्य निर्माण करणारें मन कसें उद्भवणार?

कारण ब्रह्म बुद्धिरहित आहे. विचारपूर्वकच सृष्टि होत असते व मननावांचून बुद्धीचा अध्यवसाय (निश्चय) हा व्यापार होत नाहीं, हें जगप्रसिद्ध आहे. ह्मणून मनाच्या पूर्वीं बुद्धि झाली, असेंही ह्मणतां येत नाहीं. तेव्हां या आपल्या सिद्धांताची उपपत्ति कशी लागणार ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, ज्यांचा अंतर्भाग अतिशय विस्तृत आहे अशीं तीन आकाशें आहेत. एक चित्ताकाश, दुसरें चिदाकाश व तिसरें भूताकाश आपल्या सर्व कार्यांशीं यांचा एकसारखाच संबंध असतो. ह्मणून यांस सर्व-सामान्य असें ह्मणतात. तीं तिन्हीं आकाशें आपल्या सर्व कार्यांमध्यें अनुगत असतात. ह्मणजे तीं ज्यांत नाहींत असें त्यांचें एकही कार्य नसतें. पण तीन अकाशें आहेत, असें ऐकतांच अद्वैताची हानि झाली, असें कदाचित् तुझ्या मनांत आलें असेल. पण त्या तिन्ही आकाशांची सत्ता एक आहे. ह्मणजे एका शुद्ध चित्च्या सत्तेनेंच तीं सत्तायुक्त झालीं आहेत व आमचा अद्वैतवाद एका सत्तेला उद्देशूनच आहे. तिघांची जर एकच सत्ता असली तर चिदाकाशांत दुसऱ्या दोघांहून विशेष तो कोणता, ह्मणून विचारशील तर सांगतों. बुद्धि, मन इत्यादि आंतर पदार्थ व वस्त्र, लेखणी इत्यादि बाह्य पदार्थ यांची उत्पत्ति व नाश यांस जाणणारा व सर्वांच्या अंतःकरणांत असणारा जो साक्षी तेंच मायाशबल चिदाकाश होय. सर्व भूतांच्या सर्व व्यवहारांस कारण होत असल्यामुळें सर्व भूतांचा हितकर, सर्व इंद्रियें व शरीरें यांचें नियमन करणारा असल्यामुळें श्रेष्ठ, व कालादिकांची कल्पना करणारा असा जो हा एक अदृश्य अवकाश आहे तेंच चित्ताकाश होय. त्यानें आपल्या कल्पना-शक्तीनें हें सर्व दृश्य जग व्यापून सोडिलें आहे. दश दिशेंत सर्वत्र पसरलेलें व पदार्थमात्रास अवकाश देणारें जें हें आकाश तेंच प्रसिद्ध भूताकाश आहे. वायु, सूर्य, मेघ इत्यादि सर्वांचें तें आश्रयस्थान आहे. बाहेरचें हें भूताकाश व आंतर चित्ताकाश यांचा उद्भव चिदाकाशाच्या बलावर झाला आहे. सूर्य आपल्या अस्तित्वानें व सांनिध्यानें ज्याप्रमाणें प्राण्यांच्या सर्व व्यवहाराचें निमित्त होतो, त्याप्रमाणें चिदंश चिदाकाशाचें केवल सांनिध्यामुळें निमित्त होतो. "मी जग आहें व मी चेतन आहें" असा जो चित्चा मलीन निश्चय तेंच मन आहे, असें तूं जाण. त्याच्या योगानेंच आकाशादिकांचा अनुभव येतो. पण हा सर्व क्रम आत्मतत्त्व

न जाणणाऱ्या अज्ञांस तत्त्वोपदेश करण्याकरितां कल्पिलेला आहे. वस्तुतः शुद्धचित्-पासून कांहीं उत्पन्न झालें नाहीं व कशाचा नाशही होत नाहीं. ह्मणून ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें तुझ्या आक्षेपांस अवकाश रहात नाहीं. राघवा, तूं जोंवर आत्मतत्त्वाविषयीं अज्ञ आहेस, तोंवर उपदेशाकरितांच मी या तीन आकाशादिकांची कल्पना करीत आहें, हें तूं विसरूं नकोस. सारांश, माया-शबल चिदाकाशापासून सर्व भूतें व भूतकार्यें झालीं आहेत. चित्त या रूपास प्राप्त झालेलें चित्‌चें मलिन रूपच हें त्रिभुवनरूपी जग निर्मितें (म्हणजे चित्ताच्या कार्यामध्यें मालीन्य दिसत असल्यामुळें तें [चित्त] शुद्ध चित्‌चें कार्य आहे, असें म्हणतां येत नाहीं) तसेंच चित्ताचा अनुभव आज्ञांसच येत असल्यामुळें तें अज्ञानाचें कार्य आहे, असें म्हणावें लागतें. सारांश मूर्खपणानें बंध व ज्ञानबलानें मोक्ष प्राप्त होतो (९७)

सर्ग ९८ वा.

(पूर्वोक्त तत्व चांगल्या रीतीनें समजावें ह्मणून या सर्गांत चित्ताचें आख्यान व त्याच्या नाशाचा उपाय सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीवास, नित्य मुक्त अशा आत्म्याच्या अज्ञानामुळें, मनोभ्रांतीनें बंधाचा अनुभव येतो, असा निर्णय करण्याकरितां मन अज्ञात आत्म्यापासून उत्पन्न होतें, असें येथवर सविस्तर सांगितलें. पण रोगाच्या तत्त्वाचा निर्णय व्हावा म्हणून वैद्य रोगास कारण झालेल्या आहारविहारा-दिकांचें जसें वर्णन करितात, त्याप्रमाणें इष्ट मनस्तत्त्वाचा निर्णय झाल्यावर त्याच्या उपायाविषयीं विचार करणेंच उचित होय. म्हणून, बा राघवा, सर्व अनर्थांचें व अर्थांचेंही कारण मन, कसेंही व कोणापासूनही, जरी उत्पन्न झालेलें असलें तरी त्या विचारांत फारसा काल न घालवितां त्यास आत्म्यामध्यें निरुद्ध करण्याकरितांच प्रयत्न करावा. कारण चित्त आत्म्यामध्यें समाहित झालें कीं आत्म्याचा नित्य मोक्ष होतो. समाहित चित्त शुद्ध व वासनारहित होतें. वासनांच्या अभावीं त्याच्या स्वाभाविक कल्पना पार निघून जातात व त्यामुळें तें आत्मरूप होतें. त्यानें आत्म्यामध्यें तादात्म्य पावणें हाच मोक्ष आहे. हें सर्व चराचर जग व बंधमोक्षही चित्ताच्या अधीन अहेत. आतां मी तुला चित्ताख्यान सांगतों, तें चित्त लावून ऐक.

अति विस्तृत, शून्य, शांत व अति भयंकर असें एक अरण्य होतें. त्यांत शेंकडों योजनें लांब व रुंद असलेला प्रदेशही एका कणाएवढा दिसत होता. त्यांत एकच पुरुष असून त्यस सहस्र हात व सहस्र नेत्र होते. त्याची मति अति व्याकुळ झालेली असून तो भयंकर व विक्राळ आकाराचा दिसत असे. तो आपल्या सहस्र बाहूंमध्यें अनेक परिघ घेऊन आपल्याच पाठीवर प्रहार करीत भीतीनें इतस्ततः धांवत व ओरडत होता. पण कांहीं वेळानें या असल्या आत्मघातकी कृत्यानें तो अगदीं थकून गेला. त्याचें शरीर विवश झालें. त्याचे हात-पाय मोडून गेल्यासारखे निर्बल झाले व शेवटीं तो एका मोठ्या थोरल्या अंधकूपामध्यें पडला. त्यांत भयंकर अंधकार पसरलेला होता. इतकेंच नव्हे तर त्याच्या विस्ताराचाही आकाशाप्रमाणें अंत लागत नसे. त्यामुळें कांहीं न दिसणें, एकसारखें पडत रहाणें व त्यांतही कोठेंच आधार न मिळणें या तीन आपत्तींच्या योगानें अतिशय क्लेश भोगावे लागत होते. पुष्कळ काळ लोटल्यावर तो त्यांतून बाहेर पडला. पण पुनः पूर्वींप्रमाणेंच आपल्या हातानें आपणास मारून घेऊन तो पळत सुटला व कांटे, दगड, कांटेरे वृक्ष, वेली इत्यादिकांनीं भरलेल्या वनांत पडला. त्यास करंज—वन ह्मणतात. त्यास तेथें फार दुःख झालें. तें त्याचें पडणें, हापटणें, ठेंचाळणें, रडणें इत्यादिकांस तर त्यावेळीं परिमितिच नव्हती. अंगांत मोठमोठे कांटे घुसल्यामुळें त्या दीन पुरुषास किती कष्ट सोसावे लागत होते याची नुस्ती कल्पनाच केली पाहिजे. असो, पण काल उपकार करीत असतो. त्यामुळें बऱ्याच कालानंतर तो त्यांतूनही बाहेर पडला व एक क्षणभर समाधान मानीत आहे, तोंच पुनः त्याला दुर्बुद्धि झाली. तो पुनरपि आपल्या पाठीवर आपल्याच हातांनीं प्रहार करूं लागला ! ते असह्य झाल्यामुळें त्यास पळत सुटणें भाग पडलें. तो पुनः दूर पळत गेला. तेव्हां दैववशात् त्याला एक शीतळ कदलीचें वन लागलें. त्यांत गेल्यावर त्याला आनंद झाला. पण आनंदाचा काल लवकरच संपतो, असा सामान्य नियम आहे. त्यास अनुसरून त्याचा तो आनंद फार वेळ टिकला नाहीं. कालानें त्याला त्यांतून बाहेर काढिलें. कदलीवनांतून बाहेर आल्यावर त्याचें तें पूर्व कर्म पुनः सुरू झालें. त्यामुळें तो पहिल्याप्रमाणेंच पुनः सैरावैरा धांवत सुटला. फार दूरवर गेल्यावर तो पूर्वींच्याच अंधकूपांत पडला. पण त्यांतून निघून आपल्याच कर्मांमुळें तो पुनः त्या कदलीवनांत गेला. तेथून निघून पुनः त्यास करंज अर-

ण्यांत पडावें लागलें. त्याचा हा क्रम एकसारखा चालला होता. त्या पुरुषास विश्रांति कशी ती मुळींच मिळत नव्हती. तेव्हां रामा, त्या महापुरुषाची ही आश्चर्यकारक चक्रतुल्य गति व दीर्घ काल चाललेला हा त्याचा उपद्व्याप पाहून मला दया आली व योगबलानें त्यास मार्गांत क्षणभर अडवून मी असें विचारलें. अरे बा पुरुषा, तूं कोण आहेस ? हें तुझें काय चाललें आहे ? व हा सर्व दुःखदायी व्यवहार तूं कां करीत आहेस ? तुझें नांव काय व तूं असें खुळ्यासारखें आपलेंच अहित कां करितोस ? त्यावर तो ह्मणाला–मुने, मी कोणी नाहीं व कांहींएक करीत नाहीं. तूं माझ्या कर्मांत विघ्न आणिलेंस. यास्तव तूं माझा मोठा शत्रु आहेस. तूं मला पाहिलेंस व त्यामुळें माझें दुःख व सुख हीं दोन्हीं नाहींशीं झालीं. असें बोलून व आपलीं विकल अंगें पाहून तो अतिशय रडूं लागला. कांहीं वेळानें आपलें रडें आवरून त्यानें आपल्या अंगांकडे पुनः पाहिलें व मोठ्यानें हास्य केलें. हंसून झाल्यावर त्यानें क्रमानें आपलीं अंगें टाकिलीं. प्रथम त्यानें तें आपलें भयंकर मस्तक (ह्मणजे संकल्प) टाकिलें. त्यानंतर त्यानें बाहूंचा (विकल्पांचा) त्याग केला. पुढें वक्षःस्थल (विषयाभिमान) व उदर (तृष्णा) यांचाही त्याग करून नियतीच्या शक्तीनें तो कोठें तरी जाण्यास तयार झाला. पण पुढें तो कोठें गेला व काय झालें, तें मला समजलें नाहीं. रामा, दुसऱ्या एका एकांतस्थळीं मी तसाच आणखी एक पुरुष पाहिला. तोही आपल्याच पाठी-वर मारून घेऊन वर सांगितल्याप्रमाणेंच अंधकूपादिकांत वारंवार पडतसे. त्याला कांहीं वेळ सुखाचा अनुभव येत असे व कांहीं वेळ तो दुःख भोगीत असे. त्यालाही मी पूर्वींप्रमाणेंच अडवून विचारिलें; तेव्हां तोही प्रथम रडून, शेवटीं हंसून व अवयवांचा त्याग करून अदृश्य झाला. तसाच मीं आणखी एक पुरुष पाहिला. त्याही मूर्खानें आपल्याच हातानें आपला घात करून घेतला व तो अंधकूपांत जाऊन पडला. तो त्यांतून बाहेर पडेल ह्मणून मी दीर्घ काल त्या कूपाच्या कांठावर बसून त्याची वाट पाहिली. पण तो शठ बाहेर पडलाच नाहीं. तेव्हां मी तेथून उठून दुसरीकडे जाऊं लागलों. इतक्यांत त्या कूपांत पडण्याकरितां पळत येणाऱ्या एका आत्मघातक्यास मीं पाहिलें. तेव्हां त्यास अडवून मीं पूर्वोक्त प्रश्न केला. पण त्यानें माझ्या बोलण्याकडे लक्षच दिलें नाहीं. उलट तो माझा धिक्कार करून तसाच आपणास मारीत, ओरडत, रडत व पळत, पुढें चालत झाला ! बा राघवा, याप्रमाणें त्या भयंकर अरण्यांत फिरतांना मीं असे

अनेक दुराचारी पाहिले. त्यांतील कित्येक माझ्या प्रश्नानें विचारयुक्त होऊन पूर्वोक्त प्रकारें स्वरूपनाशलक्षण शांतीस प्राप्त झाले. कित्येकांनीं माझें म्हणणें न ऐकतां उलट माझी निंदा केली. कित्येक अंध-कूपांतून कदलीवनांत, कदवलीवनांतुन कांटेऱ्या खळग्यांत व त्या खळग्यांतून पुनः कदलीवनांत किंवा अंधकूपांत असे एकसारखे फिरत होते. पण कित्येक एकदां जेथें जाऊन पडत तेथेंच गडप होऊन रहात. काम्यधर्मामध्यें परायण असलेल्या कित्येकांस तर कोठेंच स्थिति मिळत नसे. रामभद्रा, अशा प्रकारचें तें विस्तृत महा अरण्य अजून विद्यमान आहे व त्यांत मी वर्णन केल्याप्रमाणें व्यवहार करणारे अनेक पुरुषही आहेत. तुझ्याचमुळें ज्याच्यांतील सर्व व्यवहार होत आहेत, असें तें अरण्य तूंही पाहिलें आहेस. पण तुझा विवेक प्रगल्भ नसल्यामुळें तुला त्याचें स्मरण नाहीं. बाबारे, तें अरण्य अतिशय भयंकर आहे खरें; पण आत्मबोध नसल्यामुळें ज्यांस शांतीचा लाभ झालेला नसतो त्यांस तें उत्तम पुष्पवाटिकेप्रमाणें रमणीय व आनंददायी वाटतें (९८)

सर्ग ९९.

(आतां या सर्गांत वरील चित्ताख्यानाचें तात्पर्य सांगतात)

श्रीराम—गुरुवर्य, आपण सांगतां तें अरण्य कोठें आहे? मी तें केव्हां व कसें पाहिलें? त्यांतील पुरुष कोण व ते काय करीत आहेत, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तें अरण्य व पुरुष कोठें दूर नाहींत. हा अपार संसारच तें महाअरण्य आहे. तें परमार्थदृष्टीनें असत् असल्यामुळें त्यास शून्य असें ह्मटलें आहे. पण भ्रांतीनें तें अनेक विकारांनीं भरलेलें आहे, असें वाटतें, ह्मणून त्यास अशांत असें ह्मणतात. विचाररूपी प्रकाशाच्या योगानें तें भयरहित व एका अद्वितीय वस्तूनें परिपूर्ण झालें असतां अशून्य होतें. त्यांत मनें हेच एकसारखे भ्रमण करणारे व महा आकारांनीं युक्त असलेले पुरुष होते व ते मनोरूपी पुरुषच दुःखांत पडतात. त्यांची अवस्था पहाणारा जो मी तो विवेक असून विवेकरूपी मींच त्यांची ती दुर्दशा पाहिली. विवेकावांचून दुसऱ्या कोणीही नव्हे. विवेकच त्यांस बोध करितो. पण सर्वच पुरुष त्याचा उपदेश ऐकत

नाहींत. त्यांतील जे विवेकाचें ऐकितात, ते शांतरूप होऊन परम पदांत लीन होतात व पुनः त्या महारण्यांत दिसत नाहींत. पण त्यांत मोहित झालेल्या अविवेक्यांचाच फार मोठा भरणा असल्यामुळें विवेकाचें न ऐकणारे व त्यास तुच्छ समजणारेच फार. माझा तिरस्कार केल्या कारणानें त्यांतील बरेच अंधकूपांत पडतात. तेच नरकयातना भोगणारे पापी होत. कदली-वनांत प्रवेश करून सुख भोगणारे पुरुष म्हणजे यज्ञयागादि काम्य कर्मे किंवा इतर शास्त्रीय आचरण करून स्वर्गी गेलेलीं मनेंच होत, असें तूं जाण. अंधकूपांत प्रवेश करून पुनः बाहेर न पडणारीं मनेंच (पुरुष) महापातकी असतात. कदलीवनांतून परत न फिरणारे पुरुष (मनें) महा उपासक असतात व कंटकादिकांनीं भरलेल्या करंजवनांत पडून तेथून बाहेर न पडणारे पुरुष मानव होत. त्यांतील कित्येक विवेकी होऊन मुक्त होतात. पण पुष्कळसे अविवेकीच राहून जन्ममरण-परंपरेंत पडतात. त्यांतील कित्येक अधोगतीस जाऊन नरकांत पडतात व कित्येक ऊर्ध्वगामी होऊन मनुष्यादि ऊर्ध्व लोकांस जातात. रघुनंदना, करंजवन कुटुंबप्रेमानें परिपूर्ण असतें. त्यामुळें त्यांत पडलेल्या मनास दुःखरूपी कंटकांची असह्य पीडा होते. आणि त्या कारणानें मानुष्य हें विविध इच्छांनीं युक्त आहे. त्या अरण्यांत प्रविष्ट झालेल्या मनांस मनुष्य हें सामान्यनाम प्राप्त होऊन तीं मोठीं रसिक (विषयी) बनतात. चंद्राच्या किरणांप्रमाणें शीतल व मनास आनंद देणारें कदलीवन म्हणजे स्वर्गलोक होय, हें तुझ्या ध्यानांत आलेंच असेल. त्यांत गेलेल्या मनांतील कित्येक मनें शास्त्रविहित पुण्याचरण व धारणा, ध्यान इत्यादिकांच्या योगानें स्थिर केलली उपासना या किंवा अशाच दुसऱ्याही, कारणांमुळें ग्रह, सप्तर्षि, ध्रुव इत्यादि शरीरें धारण करितात आणि त्या कारणानें इतरांच्या अपेक्षेनें त्यांचें तेज, भोग व आयुष्य अधिक असतें. जे अज्ञ माझा बुद्धि व चित्त यांच्या योगानें तिरस्कार करितात म्हणजे विवेकनिश्चय किंवा स्मरण करीत नाहींत, ते मनोरूपी पुरुष विवेकाचाच तिरस्कार (उपेक्षा) करितात. " तूं मला पाहिलेंस व त्यामुळें मीं नष्ट झालों; तूं माझा शत्रु आहेस " असें जें वर म्हटलें आहे तें तत्त्वज्ञानानें क्षीण होणाऱ्या चित्ताचे दुखोद्गार होत. राघवा, पहिला पुरुष रडला म्हणून मीं तुला सांगितलें आहे, तें भोगसमूह सोडणाऱ्या मनाचें रोदन होय. ज्याला थोडासा विवेक प्राप्त झाला असून परमपद लाभलेलें नसतें त्या मनास भोगांचा त्याग करितांना अतिशय दुःख होतें. रडणाऱ्या त्यानें आपलीं

अंगें पाहिलीं, असें मी तुला सांगितलें होतें. तेंही मनाचेंच कार्य होय. कारण "अरेरे, मी हीं फार दिवसांचीं परिचित अंगें सोडून कसें जाऊं?" असें म्हणून तें रडूं लागलें. कारण पूर्ण विवेक प्राप्त होण्यापूर्वी स्नेह, लोभ, कुटुंब, पुत्र इत्यादि अंगांस सोडतानां असें दुःख होणें साहजिक आहे. शेवटीं तो पुरुष हंसला म्हणून मीं म्हटलें आहे. त्याचें कारण त्यास पूर्ण विवेक झाला, हें होय. विवेक प्राप्त झाल्यामुळें ज्यानें संसार-स्थितीचा त्याग केला आहे त्यास परम आनंद होणें व तो उत्तरोत्तर वाढणें उचितच होय. ज्ञानानंतर मनानें आपल्या अंगास तिरस्कारानें पाहिलें. कारण तींच आपणांस अनर्थांत पाडणारीं आहेत, हें त्यास ज्ञानसामर्थ्यानें कळून चुकलें होतें. मिथ्या विकल्पानें रचलेल्या यांनीं मला फार दिवस फसविलें, असें वाटल्यावर हंसूं येणें योग्यच आहे. विवेकानें संपन्न झालेलें मन अपरिच्छिन्न पदामध्यें मिळून जातें व त्यानंतर पूर्वीच्या दीनतेचा आधार असें जें विषयजात त्यास दुरूनच पहातें. त्या पुरुषास मीं बलात्कारानें अडवून धरून प्रश्न केला, असें ह्मणून विवेक चित्तास बलत्कारानें आपल्या स्वाधीन ठेवूं शकतो, असें सुचविलें आहे. त्याचीं अंगें गळून पडलीं व तो दिसेनासा झाला, याचा अर्थ असा कीं, मनोनाश झाला असतां विषयांसह विषयतृष्णा शांत होते. चित्ताच्या अनंत आकृति असल्यामुळें त्या पुरुषास सहस्र बाहु व सहस्र नेत्र होते, असें मीं म्हटलें आहे. कुकल्पना हेच आपल्या हातानें आपल्या पाठीवर केलेले प्रहार होत. नानाप्रकारच्या वासनांनीं अस्थिर होऊन अनेक कल्पना करीत सुटणें, हेंच मनोरूपी पुरुषाचें पलायन होय. चित्त आपल्याच इच्छेनें आपणासच वासनारूपी मुद्गराचे प्रहार कसे करीत असतें, हें प्रत्येकानें आपापल्या चित्तभूमींत पहावें. राघवा, अज्ञानाचा हा खेळ कसा अचिंत्य आहे, त्याचाही तूं विचार कर. वासनांच्या योगानें अत्यंत संतप्त झालेलीं सर्व मनें आपण होऊनच त्या ब्रह्मपदास जाणण्यास योग्य होऊन पळूं लागतात. म्हणजे हें विस्तृत दुःख मनाच्या योगानें व्यक्त होतें व तें मनच स्वतः खिन्न होऊन त्यापासून दूर जाऊं लागतें. संकल्प व वासना यांच्या समूहानें तें आपणच आपल्यास बांधून घेतें. पुढील दुःखाकडे दुर्लक्ष करून मूर्ख बालक ज्याप्रमाणें दुर्लीला करूं लागतें, त्याप्रमाणें मन चंचल होऊन अनर्थ ओढवतील असेंच वर्तन करूं लागतें. आपलें इंद्रिय लांकडाच्या फटींत गेलें आहे हें न जाणतां चिरकरांनीं वर ठोकून ठेविलेल्या खुंटीस हलवून उपटणाऱ्या वानराप्रमाणें हें मन आपल्याच

कुकल्पनांनीं अनर्थांत पडतें. त्याचा निरोध करण्याकरितां थोडासा प्रयत्न करून कांहीं लाभ होत नाहीं. कारण आपण जसा जसा प्रयत्न करूं लागावें तसतसें तें अधिक-अधिक विक्षिप्त होउन पळूं लागतें. पण त्यामुळें कंटाळा न करितां चिरकाल निरोध—अभ्यास करीत राहिल्यानें व असंग आत्म्याची भावना केल्यानें त्याचा निरोध होऊं लागतो व त्यानंतर पुनः त्यास शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. मनाच्या प्रमादा (अनवधाना) मुळें पर्वत-शिखराप्रमाणें दुःखें वाढतात व तेंच विवेकवश झालें असतां त्यांचा क्षय होतो. तात्पर्य जें चित्त यावज्जीव शास्त्रीय शुद्ध वासनेनें युक्त होऊन मुनीप्रमाणें निरोध-अभ्यासांत रममाण होतें तें शेवटीं तत्त्वबोधाच्या द्वारा अति पवित्र परब्रह्मास प्राप्त होतें आणि जीवंतपणींच ज्यास शांत स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे, असा तो जीवन्मुक्त पुरुष मोठमोठ्या आपत्तींतही शोक करीत नाहीं (९९.)

(चित्तोपाख्यान समाप्त झालें.)

सर्ग १००.

(या मनाच्या शक्तीनेंच ब्रह्म सर्वशक्ति झालें आहे, असें येथें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—रामा, बंधमोक्ष-कल्पना मनाच्याच अधीन आहे, याविषयीं मी आतां तुला युक्ति सांगतों. समुद्रापासून उद्भवणाऱ्या तरंगांप्रमाणें ब्रह्मसंज्ञक परम पदापासून हें तन्मय व अतन्मय चित्त उत्पन्न झालें आहे. तें अज्ञानाचा विकार आहे, म्हणून ब्रह्ममय नव्हे. (ह्म. अतन्मय) व शुद्ध ब्रह्माचा विवर्त आहे म्हणून ब्रह्ममय. म्हणजे ज्याप्रमाणें तरंग जलाचा विकार व त्याच्या सत्तेचा विवर्त त्याप्रमाणें चित्त अज्ञानाचा विकार व ब्रम्हाचा विवर्त आहे. जलाच्या सत्तेकडे लक्ष्य देणाऱ्या लोकांस तरंग समुद्राहून निराळा भासत नाहीं; त्याचप्रमाणें, रामराया, ज्ञानी पुरुषाचें मन ब्रम्हरूपच असतें. त्याहून निराळें नसतें. समुद्राप्रमाणेंच तरंगांतही जलसत्ता आहे, असें न जाणणाऱ्या मनुष्यास समुद्र व तरंग भिन्न वाटतात. याप्रमाणें अज्ञानी पुरुषाचें मन ब्रम्हाहून भिन्न भासतें व तेंच संसारभ्रमाचें कारण होतें. एवढ्याकरितां गुरु, शिष्य, शास्त्र इत्यादि सर्व कल्पना अज्ञाकरितां व अज्ञान अवस्थेच्या उपयोगीं आहेत, असें मीं मागें सांगितलें आहे. अज्ञात ब्रम्हच सर्व जगाचें कारण होतें

व तेंच सर्वशक्ति, नित्य, अव्यय, परिपूर्ण, इत्यादि आहे. तो भगवान् सर्वशक्तिसंपन्न असल्यामुळेंच आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तें करितो व सर्वगामी असल्यामुळें हवी ती आपली शक्ति वाटेल तेथें व्यक्त करितो. रामा, त्याची चिच्छक्तिच सर्व प्रकारच्या शरीरांमध्यें अभिव्यक्त होते. स्पंद शक्ति वायूंत, जडशक्ति पाषाणांत, द्रवशक्ति जलांत, तेजःशक्ति अग्नींत, शून्य शक्ति आकाशांत व अस्तित्व शक्ति सर्व भवस्थितींत आढळते. याप्रमाणें ब्रम्हाच्या अनंत शक्ति दहाही दिशांमध्यें अनुभवास येतात. फळें, पुष्पें, डाहळ्या, पानें, शाखा, स्कंध, मुळें इत्यादिकांनीं युक्त असलेला वृक्ष, आपल्या बीजांत जसा सूक्ष्मरूपानें रहातो, त्याप्रमाणें अज्ञात ब्रह्मांत जग रहातें. चित्त हें प्रथम कार्य आहे म्हणजे तो पहिला विकार अथवा परिणाम आहे व तें (चित्त) चिद्रूप व जडरूप असें उभयरूप आहे, असा आपणास अनुभवही येतो. त्यामुळें त्याचें कारण अज्ञात ब्रम्हच आहे असें मानावें लागतें. कारण अज्ञानावांचून चित्तांत जाड्य हा धर्म असणें शक्य नाहीं व ब्रम्हावांचून चित् हा धर्म असणें शक्य नाहीं. यास्तव, रामा, हें जग व हें जीवतत्त्व प्रत्यक्-चिद्रप ब्रम्हच आहे, असें तूं सतत जाण. मन हीच ब्राह्मी (ब्रह्माची) शक्ति आहे व तीच सर्व करिते. अविद्या, काम, कर्म इत्यादि सर्व ही शक्तिच आहे. हिच्या सर्व शक्ति ब्रह्माच्या शक्ति झाल्या आहेत. सर्व ऋतु-शक्ति सर्व वृक्षांमध्यें एक-सारख्याच असल्या तरी त्यांवर येणारीं फळें, पुष्पें, इत्यादि जशीं नियमानें येतात, म्हणजे फणसाच्या झाडावर आंबे, आंब्याच्या झाडावर पेरु इत्यादि अव्यवस्था जशी होत नाहीं, त्याप्रमाणें मनाच्या शक्तींचाही संस्कार होत नाहीं. तर त्या नियमानें व्यक्त व अव्यक्त होतात. पृथ्वीमध्यें अंकुर उत्पन्न करण्याची शक्ति असते. पण ती त्यांस नेहमीं उत्पन्न करीत नाहीं. तर कालादि सहायक साधनांची अपेक्षा करिते. त्याप्रमाणें मनाच्या द्वारा व्यक्त होणाऱ्या ब्रम्हशक्ति-सही देश, काल, अवस्था इत्यादिकांचें सहाय लागतें व त्यामुळें, सर्व शक्ति एकाच मनांत व एकाच वेळीं उद्भवत नाहींत. पण रामभद्रा, या शक्तिही काल्पनिक आहेत, हें तूं विसरूं नको. हे सर्व मनाचे प्रतिभास आहेत. त्याला जसे जसे संस्कार होतील तसें तसें तें कल्पना करील, हें महातत्त्व न विस-रतां त्याला सतत शुभ संस्कार करीत रहावें. सर्वत्र एक ब्रह्मसत्ता आहे. दुसरी सत्ता नाहीं. करण, कर्म, कर्ता, जनन, मरण, स्थिति इत्यादि सर्व ब्रह्म आहे व हें गूढ तत्त्व ज्यास कळतें त्यास लोभ नसतो; मोह होत नाहीं; तृष्णा

नसते; व आसक्तिही नसते. कारण सर्व आत्मरूप आहे, असा निश्चय झाल्यांवर लोभादि कसे होणार ? आत्माच अनात्म्यासारखा झाला म्हणजे जीव होतो. मी बद्ध आहें, असें समजणें हीच त्याची कुकल्पना आहे, आणि त्या कुकल्पनेमुळेंच मोक्ष व मोक्षाचे शास्त्रीय उपाय यांची कल्पना करावी लागते. पण ज्ञान्याच्या दृष्टीनें त्यांतील कांहीं सत्य नाहीं. सारांश प्रथम मन, त्यानंतर बंध व मोक्ष-दृष्टि, त्याच्या मागून भुवनसंज्ञक प्रपंचरचना, या क्रमानें ही जगस्थिति, हे साधो, बालकास दायीनें सांगितलेल्या गोष्टीप्रमाणें कल्पनेनें प्रतिष्ठित झाली आहे (१००)

सर्ग १०१.

(या सर्गांत पूर्वोक्त आख्यायिका सांगतात)

श्रीराम—हे मुनिश्रेष्ठ, दायीनें बालकास सांगितलेली ती गोष्ट आपण मला सांगा. कारण तिच्या श्रवणानें संकल्पविकल्पात्मक मनाचें मूळ जो संकल्प त्याचा निरोध केला असतां निर्विकल्पपदप्राप्ति कशी होते, तें चांगलें समजेल, असें मला वाटतें.

श्रीवसिष्ठ—होय. रामा, तूं ह्मणतोस तें खरें आहे. शिवाय संकल्पापासूनच मिथ्यां संसार कसा होतो, हेंही तुला ती गोष्ट ऐकून समजेल. कोणी एक युक्तायुक्त विचारशून्य बालक एकदां आपल्या दायीस ह्मणाला, "दायि, माझा वेळ जात नाहीं. मला कंटाळा आल्यासारखा झाला आहे. यास्तव मला एकादी चांगली गोष्ट सांग. तेव्हां त्याच्या चित्तरंजनाकरितां ती त्याला एक सुन्दर गोष्ट सांगूं लागली. बाळा, एक अत्यंत असत् नगर होतें. त्यांत तीन धार्मिक, शूर व महात्मे राजपुत्र होते. म्हणजे विस्तीर्ण व शून्य आकाशांत जशीं नक्षत्रें असतात, त्याप्रमाणें त्या विस्तीर्ण व शून्य नगरांत ते विराजमान होत असत. पण त्यांतील दोघे जन्मास आले नव्हते व एक गर्भाशयांतही आला नव्हता. पुढें दैववशात् त्यांचे बांधव मरण पावले. दुर्भिक्षादिकांमुळें त्यांचीं मुखें म्लान झालीं. तेव्हां दुसऱ्या एकाद्या उत्तम नगरास जाण्याच्या इच्छेनें ते तिघेही तेथून निघाले. पण त्या सुकुमार राजपुत्रांस सूर्याच्या प्रखर तापानें फार कष्ट झाले. तापलेल्या वाळूंत त्यांचे पाय पोळूं लागले. त्यांना जन्मांत कधीं चालण्याची संवय नव्हती. त्यामुळें ते अतिशय

थकले. त्यांच्या पायांत पुष्कळ कांटे बोंचले. ठेंचा लागून बोटें फुटलीं. घेरी येऊन ते खडकाळ भूमीवर पडले. त्यामुळें त्यांचीं अंगें छिन्न भिन्न झालीं व असे हाल झाल्यामुळें ते तिघेही "अहो बाबा, अगे आई," असें म्हणून रडूं लागले. पण सुखाप्रमाणेंच दुःखही क्षणिक अथवा कांहीं काल रहाणारें असतें, असा नियम असल्यामुळें कांहीं वेळानें त्यांचें दुःखही क्षीण होऊं लागलें. त्यांना पर्णें व पुष्पें यांनीं व्याप्त असे तीन रमणीय वृक्ष दिसले. अनेक प्राणी त्यांच्या आश्रयानें राहून आपला संताप कमी करीत होते. पण त्यांतीलही दोन वृक्ष मुळीं जन्मासच आले नव्हते व तिसऱ्याचें बीजही भूमींत पडलें नव्हतें. स्वर्गांत वृक्षाखालीं बसून विश्रांति घेणाऱ्या-इंद्र, अग्नि व यम-यांच्याप्रमाणें ते राजपुत्र त्यांतील एका वृक्षाखालीं बसून, त्याचीं अमृतासारखीं गोड फळें खाऊन व त्यांच्या पुष्पांच्या माळा गळ्यांत घालून जरा ताजे झाले. त्यांचा तो संताप जरा कमी झाला. नंतर ते पुढें जाऊं लागले. मध्यान्हसमयीं त्यांस तीन नद्या लागल्या. त्यांतील एक अगदीं शुष्क होती, व दुसऱ्या दोन नद्यांत पाण्याचा थेंबही नव्हता. उन्हानें संतप्त झालेला जन अथवा ब्रह्मा, विष्णु व महेश जसे गंगेमध्यें स्नान करितात, त्याप्रमाणें त्या तिघांनीं त्या नद्यांत मोठ्या आदरानें स्नान केलें. अमृतप्राय जल प्याले व यथेच्छ जलक्रीडा केली. कांहीं वेळानें ते पुढें निघाले व सायंकाळीं भविष्य नगरास पोंचले. तें नगर पताकांच्या योगानें सुशोभित केलें होतें. त्यांत रमणीय व भव्य जलाशय होते. नगरस्थ जनांच्या गायनाचा ध्वनि त्यांत चोहोंकडे ऐकूं येत होता. त्यांत त्यांस तीन रत्नखचित सुवर्णाचीं गृहें दिसलीं. तीं अतिशय रम्य व पर्वतशिखरासारखीं उंच होतीं. पण त्यांतील दोन बांधलींच नव्हतीं व तिसऱ्याच्या भिंतीही अजून झाल्या नव्हत्या. ते तिघे त्यांत शिरले व तेथें विहार करूं लागले. कांहीं वेळानें त्यांस तेथें तीन स्थाल्या मिळाल्या. त्या उंची सोन्याच्या केलेल्या असून फार रमणीय होत्या. पण त्यांतील दोघींचीं खापरेंही दिसत नव्हतीं व तिसरीचें चूर्ण झालें होतें. त्यांनीं ती तिसरी स्थाली घेतली व त्यांत पुष्कळ अन्न शिजविलें. नंतर तीन ब्राम्हण सांगितले. त्यांतील दोघांना देहच नव्हते व तिसरा मुखरहित होता. बाळा, त्यांतील त्या तोंडावांचून असलेल्या तिसऱ्या ब्राम्हणानें तें सर्व खाऊन टाकिलें. पण बाकीचें अन्न खाऊन ते राजपुत्रही तृप्त झाले व त्याच भविष्य नगरांत आनंदानें राहिले. ते अद्यापि तेथें मृगयादि विहार करीत सुखानें काल घालवीत असतात.

पुत्रा ही सुन्दर गोष्ट तूं ध्यानांत ठेव. म्हणजे मोठा शहाणा होशील.

रामा, त्या धात्रीनें सांगितलेली ही शुभ कथा ऐकून त्या अज्ञ बालकास मोठा चमत्कार वाटला. चित्ताख्यानानंतर जगाचा अनुभव केवळ विकल्पमात्र आहे, असें जें मी सांगत होतों तेंच दृढ करण्याकरितां दृष्टांतरूपानें मी ही कथा तुला सांगितली आहे. या धात्रीच्या कल्पित कथेप्रमाणेंच आपल्या उग्रसंकल्पांच्या योगानें ही जगत्स्थिति दृढ झाली आहे. सर्व संकल्पाच्या अधीन आहे. राजपुत्र, नद्या, भविष्यन्नगर, वृक्ष इत्यादि जसे संकल्प (कल्पना) तसेच बंध, मोक्ष, संसार, आकाश, वायु, पृथ्वी इत्यादि सर्व संकल्प होत. यास्तव हे सत्पुरुषा, तूं आत्म्यापासून उद्भवणाऱ्या संकल्पांचा हा सर्व विलास आहे, असें निःसंशय जाणून व त्या सर्वांचा त्याग करून परमात्मरूप हो आणि शांतीचा अनुभव घे (१०१)

सर्ग १०२.

(या सर्गांत अहंकारसंकल्पाच्या क्षयाचा उपाय, अनात्म्यांचा विवेक व परमात्म्याची नित्यता यांचें वर्णन आहे)

श्रीवसिष्ठ—रामा, मूढ आपल्या संकल्पाच्या योगानेंच मोहांत पडतो. पण पंडित अक्षय वस्तूमध्यें उगीच क्षयाची कल्पना करून त्याच्याप्रमाणें मोहांत पडत नाहीं.

श्रीराम—पण, गुरुराज, संकल्प करणारा कोण, व तो संकल्प कशाचा करितो, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—सिंह, व्याघ्र, इत्यादि प्राणीच मी आहें, अशी अहंवासना ब्यास आहे, असा अविद्योपहित परमात्माच संकल्प करितो. अहं हाच त्याच्या संकल्पाचा विषय आहे. पण तो अहंभाव आत्म्याचा स्वभाव नसल्यामुळें आत्म्याप्रमाणें नित्य नाहीं; तर अनित्य आहे. कारण एक परिपूर्ण वस्तूच जर सर्वत्र स्थित आहे तर हा 'अहं' मध्येंच कोठून आला, हें सांगतां येत नाहीं. म्हणून तो मिथ्या आहे. सूर्याच्या प्रखर उन्हामध्यें अज्ञ मार्गस्थास जसा जलाचा भास होतो, त्याप्रमाणें अखंड वस्तूस न जाणणाऱ्या अनात्मज्ञास या अहंकाराचा अनुभव येतो. मन हाच एक महाचिंतामणि असून संसार हें त्याचेंच कार्य आहे. यास्तव रामा, निराश्रय

भ्रांतीचा त्याग करून साश्रय, सत्य व आनंदरूप अशा यथार्थ ज्ञानाचा आश्रय कर. मोहशून्य व विचारयुक्त अशा बुद्धीनें सत्याचा निश्चय कर व असत्याचा त्याग कर. अनंत आत्मतत्त्व बद्ध होणें मुळींच शक्य नाहीं. पण असें असूनही मी बद्ध आहें, असें खोटेंच समजून तूं उगीच कष्टी कां होतास? नाना व अनाना म्हणजे द्वैत व अद्वैत या दोन्ही प्रकारच्या कल्पना जेथें नाहींत, अशा ब्रह्ममध्यें बद्ध काय असणार व मुक्त काय आहे? आरोग्य, व्याधि इत्यादि सर्व देहाचे धर्म आहेत; आत्म्याचे नव्हेत. असें समल्यावर देह नाहींसा झाला, तुटला, क्षीण झाला किंवा त्याचें आणखीं कांहीं झालें तर त्यांत आत्म्याची कोणती हानि आहे? लोहाराचा भाता जरी एकादे वेळीं जळला तरी त्यामुळें त्यांतील वायूची जशी कांहीं हानि होत नाहीं, त्याप्रमाणें हा देह पडो, उठो, आकाशांत उडून जावो, कीं पृथ्वींत गडप होवो, त्याच्याहून अगदीं विलक्षण असलेल्या माझी त्यापासून कांहीं हानि होणें शक्य नाहीं. रामा, मेघ व वायु अथवा भ्रमर व कमल यांचा जसा संबंध होतो, त्याचप्रमाणें तुझें शरीर व तुझा आत्मा यांचा संबंध झाला आहे व भिन्न वस्तूंचा संयोग अनित्य असतो हेंही तुला ठाऊक आहे. शरीरादि सर्व जग मनोमात्र असल्यामुळेंही शरीराचा नाश झाला तरी मन असेपर्यंत त्याकरितां शोक करणें उचित नव्हे. मग तें आत्ममात्र असल्यामुळें शरीरनाशाकरितां शोक करणें युक्त नव्हे, हें काय सांगावें? रामा, मन हें सर्व जगाचें सूक्ष्म शरीर आहे. कारण तें जगाची कारणभूत आद्य शक्ति आहे. तेव्हां जगाचा नाश झाल्यानें त्याचा नाश होणें शक्य नाहीं. मग मनाचेंही कारण अथवा त्याच्याही पलीकडे असलेला जो आत्मा त्याचा नाश कसा होणार? तस्मात् आत्म्याचा नाश होतो अशी भ्रांति सर्वथा युक्त नव्हे. मेघ छिन्न भिन्न होऊन गेला म्हणजे वायु किंवा कमल सुकून गेलें म्हणजे भ्रमर जसा आकाशांत उडून जातो, त्याप्रमाणें देहक्षय झाला असतां मनउपाधियुक्त आत्मा अन्यत्र जातो. संसारांत दीर्घकाल भ्रमण करणाऱ्या मनाचाही नाश ज्ञानावांचून होत नाहीं. मग आत्म्याचा कसा होणार? भांडें व त्यांतील बोरें किंवा घट व त्यांतील आकाश यांचाच न्याय देह व आत्मा यांसही लागू आहे. भांडें फुटलें असतां बोरें हातांत घेतात व भांडें टाकितात. त्याप्रमाणें देह-पात झाला कीं, आत्मा अनंत आकाशांत जातो. कुंभ फुटला तरी त्यांतील आकाश नाश न पावतां जसेंच्या तसेंच असतें. त्याप्रमाणें देह क्षीण झाला तरी देही अबाधित रहातो.

प्राण्यांचा हा मनोदेह वारंवार मरणरूपी वस्त्रानें आच्छादित होत असतो. तेव्हां या वंचकाविषयीं उगीच कां शोक करावा ? पूर्व काल व पूर्व देश यांस सोडून गेल्यानें आत्म्याचा नाश होतो, असें कसें म्हणतां येईल ? देहाप्रमाणें आत्म्याचा नाश होत असतो, असें कोणालाही प्रत्यक्ष दिसत नाहीं, किंवा कोणत्याही प्रमाणानें दाखवितां येणें शक्य नाहीं. यास्तव, बा रघुराया, पंख फुटल्यावर पक्ष्याचें लहान पिलूं अंतरिक्षांत उडून जाण्याविषयीं उत्सुक होऊन जसें आपलें घरटें सोडितें, त्याप्रमाणें तूं " अहं " ही खोटी वासना टाक. ही मानसी शक्तिच इष्ट व अनिष्ट विषयांमध्यें क्रमानें प्रेम व द्वेष यांच्या योगानें प्राण्यास बद्ध करीत असते. ही अविद्येच्या विलासरूप असल्यामुळें स्वतः अविद्या आहे. ही दुरंत (कष्टानें नाश पावणारी) आहे. प्राण्यांस दुःख देण्याकरितांच ही उत्तरोत्तर वृद्धि पावते. हिच्या रूपाचें ज्ञान होईपर्यंत ही हें असन्मय जग पसरून दाखवीत असते. भावना हेंच तिचें स्वरूप आहे व त्या (स्वरूपा) चा क्षय विचारानें होत असतो. ही मानसशक्ति दुःखाचें मूळ असल्या कारणानें तिचा नाश सर्वांस इष्टच आहे व एकदां महाप्रयासानें मनोनाश संपादिला ह्मणजे पुनः अनर्थांचा उद्भव होत नाहीं. कारण मनाचें यथार्थ स्वरूप जोंवर समजलेलें नसतें तोंवर तें हें इंद्रजाल पसरतें व त्याचें स्वरूप समजलें म्हणजे त्याच्या हातून कांहीं होत नाहीं. सारांश, याप्रमाणें मनच दीर्घकाल जगरूपानें नाचतें व शेवटीं आपणच विद्यारूप होऊन आपला नाश करून घेतें. विद्येच्या योगानें आत्मवध नामक नाटक करण्यांत तें मोठें चतुर आहे. अहो हें चित्त केवल आपल्या नाशाकरितांच आत्म्यास पहातें. कारण मूर्खास आपला प्राप्त झालेला नाश कसा समजणार ? असो; मनोनाश कोणत्या उपायानें होईल असें ह्मणून उपाय शोधणाऱ्या विवेक्यांस हें मनच आपल्या नाशाचा उपाय सुचवितें. विवेकयुक्त मन आपला संकल्पविकल्पात्मक स्वभाव सोडून ब्रह्माच्या आकाराचें ह्मणजे सर्वव्यापी, अति विस्तृत होतें. अर्थात् त्याचा आत्मसाक्षात्काररूप परिणाम होतो. मनोनाश हाच परम पुरुषार्थाचा लाभ व सर्व दुःखांचा उच्छेद होय. यास्तव रघुनाथा, तूं मनोनाशाविषयीं प्रयत्न कर. त्याच्या बाह्य व्यापाराविषयीं मुळींच प्रयत्न करावयास नको. पण असें न करितां या मनाची उपेक्षा केल्यास मात्र मोठा अनर्थ ओढवेल.

श्रीवाल्मीकि—राजा, मुनि वसिष्ठ इतकें सांगत आहेत तों सूर्यास्तसमय झाला आणि त्यामुळें मुनीचा अमृततुल्य उपदेश ऐकण्याची उत्कट

इच्छा असतांनाही नित्यकर्माचा लोप होऊं नये ह्मणून सभासद स्वस्थानीं गेले व दुसऱ्या दिवशीं सर्व प्रातःकृत्यें आटोपून ते पुनः सभेंत येऊन बसले.

(येथें आठवा दिवस व १०२ रा सर्ग समाप्त झाला)

सर्ग १०३

(या सर्गामध्यें अविवेकी मनाच्या अनर्थकारित्वाचें वर्णन आहे)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, हें मन परमात्म्यापासून अनर्थ करण्याकरितांच उत्पन्न झालें आहे. तें आपल्या अचिंत्य सामर्थ्यानें आत्म्यास अनात्मा व अनात्म्यास आत्मा करितें. टीचभर लांबरुंद पदार्थास केवळ कल्पनेनें तें मोठ्या पर्वताएवढा करितें. त्यामध्यें हें असें विचित्र सामर्थ्य कोठून आलें, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. परम पदापासून तें लब्ध-प्रतिष्ठ झालें आहे. ह्मणजे ब्रह्माच्या सत्तेनें तें विचित्र-शक्तियुक्त झालें आहे, व त्या कारणानेंच तें एका निमेषांत संसारास रचितें, व नाहींसें करितें. अनुभवास येणारें हें सर्व स्थिर-चर जग या मनामुळेंच स्थित झालें आहे. तें एकाद्या नटाप्रमाणें क्षणोक्षणीं आपले आकार बदलतें. प्राण्याचे हस्तपादादि सर्व अवयव या विलक्षण मनाच्याच आधीन असतात. त्यामुळें त्या (मना) स हवें असेल तेंच ते (अवयव) घेतात व त्याला नको असेल त्याचा त्याग करितात. बालक आपल्या इच्छेप्रमाणें मातीचीं जशीं अनेक खेळणीं बनवितें, त्याप्रमाणें मन जगांतील पदार्थांस बनवितें. यास्तव सोनें विकत घेणारा सोनार दागिन्याच्या आकाराकडे लक्ष न देतां सोन्याकडेच जसें तें देतो, त्याप्रमाणें विवेकी पुरुषानें जग, भुवनें, वनें इत्यादि सर्व मनोमात्र आहे, असें पहावें; पदार्थाच्या निरनिराळ्या आकारांकडे लक्ष देऊं नये (१०३)

सर्ग १०४

(या सर्गांत लवणाख्यानास आरंभ केला आहे. लवण राजाचे गुण, ऐंद्रजालिकाचें व अश्वपालकाचें आगमन, अश्वदर्शन व त्यामुळें झालेली चमत्कारिक स्थिति यांचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, याविषयीं मी तुला एक उत्तम वृत्तांत सांगतों. त्याच्या श्रवणानें जगाची चमत्कारिक स्थिति चित्ताच्याच आधीन कशी आहे तें तुला चांगलें समजेल. या पृथ्वीच्या पाठीवर उत्तरा—पांडव म्हणून एक मोठा देश होता. तो पर्वत, वनें, नद्या, नगरें, पत्तनें, ग्राम, पशु, पक्षी व सर्व जातीचे वर्णाश्रमसंपन्न लोक, यांनीं संपन्न होता. शेती, व्यापार, नानाप्रकारच्या कला इत्यादिकांची तेथें अतिशय समृद्धि होती. पुष्पें, फळें, मुळें, इत्यादि उपभोग्य वस्तूंची तेथें कधीं वाण नसे. त्या देशांत हरिश्चन्द्राच्या कुलांत उत्पन्न झालेला लवण नांवाचा एक अति धार्मिक राजा होता. सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें त्याचें यश सर्व भूमीवर पसरलें होतें. त्याच्या प्रभावामुळें त्यास कोणी शत्रुच नव्हता. भगवान् विष्णूच्या चरित्राप्रमाणें त्याचें प्रजापालनरूप चरित्र लोक मोठ्या आदरानें ऐकत असत. फार काय, पण स्वर्गलोकीं अप्सराही त्याची कीर्ति गात असत. त्याचें औदार्य व अदैन्य हे गुण प्रायः दुसऱ्या कोणत्याही राजाचे ठायीं आढळत नव्हते. कपट ह्मणजे काय, हें तो जाणतही नसे. अनम्रता त्यास कधीं स्पर्शही करीत नव्हती.

असो; एकदां चार घटिका दिवस आला असतां, तो राजा आपल्या रम्य सभेंत सिंहासनावर येऊन बसला. त्याबरोबर सभेंतील इतर मानकरीही आपापल्या स्थानीं विराजमान झाले. स्त्रिया गावूं लागल्या. मृदंग, वीणा, मुरली इत्यादिकांचे रमणीय ध्वनि श्रवणेंद्रियास सुख देऊं लागले. चामरें धारण करणाऱ्या स्त्रिया राजावर चवऱ्या वारूं लागल्या. गुरु व शुक्र यांच्यासारखे तेजस्वी व सूज्ञ मंत्री राजाच्या बाजूस बसले. भाट त्या महाराजाची स्तुति करूं लागले व येणेप्रमाणें त्या भव्य सभेंत मोठें कौतुक चाललें. इतक्यांत एक ऐंद्रजालिक (मायावी, गारुडी) चमत्कारिक वेष धारण करून मोठ्या ऐटीनें सभेंत आला. त्या धृष्ट पुरुषानें थेट राजाच्या समोर अगदीं समीप जाऊन त्यास मोठ्या नम्रपणें वंदन केलें व हात जोडून म्हटलें, " राजन्, मी एक आपल्यास मिथ्या कौतुक क्रीडा (जादूचा खेळ) करून दाखवितों.

ती आपण स्वस्थानीं बसूनच पहावी." इतकें बोलून त्यानें लागलाच आपल्या हातांतील मोरांच्या पिसांचा कुंचला आपल्या भोंवतीं फिरविला. परमात्म्याच्या मायेप्रमाणेंच ती पिच्छिका प्राण्यांस भ्रम पाडणारी होती. त्यानें तिला फिरवितांच ती तेजानें व्याप्त असल्यासारखी त्या राजास दिसली. इतक्यांत एक अश्वपालक सभेंत आला. त्याच्या मागून एक घोडा येत होता. तो अतिशय देखणा असून मोठा चपळही होता. त्याचे लगाम हातांत धरून तो अश्वपालक राजास ह्मणाला, "राजा, इंद्राच्या उच्चैःश्रवाघोड्यासारिखा हा घोडा फार चपळ आहे. वायूसारिखा वेगवान् आहे. आमच्या प्रभूनें ह्मणजे सिंधुराजानें हें रत्न तुला मोठ्या आनंदानें अर्पण केलें आहे. कारण योग्य वस्तूंचा समागम अतिशय शोभत असतो." अश्वपाल इतकें बोलत आहे तों ऐंद्रजालिक राजास ह्मणतो, "हे प्रभो, याच्यावर आरूढ होऊन सूर्याप्रमाणें तूं सर्व भुवनांत विहार कर." तें ऐकून राजा आपल्या आसनावरून त्या अश्वाकडे टक लावून पाहूं लागला. कांहीं वेळानें तो अगदीं निश्चेष्ट होऊन चित्राप्रमाणें स्तब्ध बसला. बाह्य दृष्टीचा त्याग करून योगी जसा अंतरंगांतील परमानंदांत निमग्न होऊन रहातो, तशी त्याची अवस्था झाली. राजाची ती अपूर्व दशा पाहून सभेंतील सर्व लोक भयमीत झाले. त्या सभेंतील स्वाभाविक कोलाहल आपोआप व एकाएकीं बंद झाला. प्रत्येक लहान-थोर सभासद राजाच्या निश्चल स्थितीकडे आश्चर्यानें पहात राहिला. कोणाला कांहीं सुचेना. राजाच्या विलक्षण प्रभावामुळें त्यास स्पर्श करण्याचेंही कोणास धैर्य होईना व त्या कारणानें जो तो किंकर्तव्यतामूढ होऊन श्वासोच्छ्वासही न करितां स्तब्ध होऊन बसला (१०४)

सर्ग १०५

(या सर्गांत राजा सावध होऊन मोह-अवस्थेंतील आपला अनुभव सांगूं लागला असें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रामराया, तो राजा चार घटिका मोहावस्थेंत होता. व त्याचे मुख्य अधिकारी आतां काय करावें या चिंतेंत निमग्न होते. पण त्यांतील अनुभवी वृद्ध आपापल्या मतीप्रमाणें उपाय योजीत आहेत तों तो भूपाल आपोआप सावध होऊन नेत्र, हात, इत्यादि चाळवूं लागला.

त्यामुळें सभेंतील सर्वांसच आनंद झाला, हें सांगणें नलगे. पण त्या उत्तम वीराच्या अंगांतील शक्ति त्यावेळीं क्षीण झाली होती. त्यामुळें त्याचे हात पाय कांपूं लागले व तो आपल्या उंच सिंहासनावरून एकाएकीं खालीं पडूं लागला. तेव्हां जवळच्या त्याच्या परिजनांनीं त्याला धरिलें. त्याचें चित्त अजून भ्रमण करीत होतें. मी आपल्या सभेंत बसलों आहें, याचेंही त्यास भान नव्हतें. आपल्यास कोणी तरी धरून बसविलें आहे, असें पाहून तो मंदस्वरानें ह्मणतो—मी कोठें आहें? हे इतके लोक येथें कां जमले आहेत? तें ऐकतांच मंत्री भयभीत झाले व त्याच्याजवळ जाऊन मोठ्या आदरानें ह्मणाले–"महाराज, आपण हें असें काय विचारितां! आपली एकाएकीं अशी अवस्था कां झाली? आमचें चित्त अतिशय व्याकुळ झालें आहे. आपण आपलें सहज धैर्य कां सोडितां? आपल्या चित्तास भ्रम झाला आहे, असें दिसतें. पण आपल्यासारख्या विवेक्यास भ्रमाची बाधा व्हावी हें मोठें आश्चर्य आहे. सामान्य पामर जनाचें चित्त सकृद्दर्शनीं रमणीय वाटणाऱ्या पण अनुभवांतीं विरस ठरणाऱ्या विषयांमध्यें जसें आसक्त होतें, तसें आपलें उदार चित्त मोहयुक्त होणें चांगलें नव्हे. कारण त्यांच्या व तुमच्या—ज्ञान, धैर्य, अभ्यास, अनुभव, प्रभाव, इत्यादिकांत महत् अंतर आहे. सतत विवेकसंपन्न असलेल्या आपल्या अंतरंगास मोह स्पर्श करण्यास तरी कसा समर्थ झाला! कारण मंत्र, तंत्र, इत्यादिकांचा प्रभाव असंस्कृत चित्तावर घडत असतो. संस्कृत चित्तावर त्यांचा कांहीं परिणाम होत नाहीं. तर महाराज, सावध व्हा व आमच्या संशयित जीवितास आधार द्या." राघवा, त्यांचें हें उत्साहजनक भाषण ऐकून तो राजा चांगला शुद्धीवर आला व त्यामुळें त्याचें मुख पूर्वींप्रमाणें शोभूं लागलें. शिशिर ऋतु संपून वसंत लागला असतां वृक्षांस जशी टवटवी येते, त्याप्रमाणें राजाचें प्रसन्न मुख पाहून सभासदांच्या तोंडावर टवटवी आली. पण समोर असलेल्या ऐंद्रजालिकास पाहून राजाचें मुख आश्चर्य व भय यांच्या छटेनें युक्त झालें. तथापि मोठ्या धैर्यानें तो त्यास म्हणाला, "अरे अविचारानें काम करणाऱ्या गारुड्या, तूं काय हें केलेंस? विवेकाच्या योगानें अति बलवान् झालेल्या माझ्या मनासही तूं मोहांत पाडिलेंस? खरोखर परमात्म्याच्या प्रत्येक पदार्थामध्यें शेंकडों अद्भुत शक्ति असतात. लौकिक व्यवहारांतील सिद्धांताचें रहस्य जाणणारे आम्ही कोठें व आतांच मी अनुभविलेल्या आपत्तीप्रमाणें मनास भयंकर मोह पाडणाऱ्या आपत्ती कोठें! महाज्ञानाचा

ज्यास परिचय झाला आहे असें मन जसें केव्हां केव्हां देहावर अहंभाव ठेवितें, त्याप्रमाणें बुद्धिमानांचें मनही केव्हां केव्हां मोहांत पडतें, यांत संशय नाहीं. असो; सभासदांनों, या मायावी पुरुषानें थोड्याशाच वेळांत मला अनेक चंचल दशा दाखविल्या. पूर्वी एकदां एकट्याच इंद्राला गांठून त्याचा पराभव करावा अशा उद्देशानें बलि पातालांतून निघाला. तेव्हां दैववशात् त्यास इंद्र एकटाच भेटला. पण युद्ध करण्यास सज्ज झालेल्या बलीस इंद्रानें आपल्या मायेनें नानाप्रकारची सेना निर्माण करून मोहित केलें व त्यास त्या मोह-पाशानेंच बांधलें. तेव्हां बलीनें ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली. दयाळु ब्रह्मदेव त्याच्यावर कृपा करण्याकरितां आला व इंद्राच्या मायिक सृष्टीचा ध्वंस करूं लागला. परंतु इंद्रानें प्रार्थना केल्या-मुळें त्यानें जसें त्या मायिक सृष्टीचें थोडा वेळ कौतुक पाहिलें, त्याप्रमाणें मीं याच्या मायिक सृष्टीचा चमत्कार पाहिला आहे, तो तुम्हांस सांगतों. असें बोलून व सर्व सभा तो ऐकण्याविषयीं अतिशय उत्सुक झाली आहे, असें पाहून राजा पुढील प्रमाणें सांगूं लागला (१०५)

सर्ग १०६.

(या सर्गांत अश्वानें वनांत नेलेल्या आपला चांडालकन्येशीं विवाह कसा झाला, तें राजा सांगेल)

राजा—सभासदांनों, विविध पदार्थ, नद्या, समुद्र, वनें, पर्वत इत्यादिकांनीं भरलेला व त्यामुळेंच या पृथ्वीमंडलाचा जणुं काय सख्खा धाकटा भाऊच, असा हा एक प्रदेश आहे. त्यांत हा मी पौरजनांच्या मनाप्रमाणें वागणारा राजा असून, इंद्र जसा स्वर्गांत बसतो, त्याप्रमाणें मी या तुमच्या सभेंत स्थित आहें. इतक्यांत रसातलांतून वर आलेल्या मया-सुराप्रमाणें हा शांबरिक (मायावी, गारुडी) येथें आला. यानें ही (पिसांची जुडी) फिरविली व तिला इंद्रधनुष्याप्रमाणें तेजोमय केलें. नंतर मला एक घोडा दिसला. याच्या व त्या घोड्याच्या पाल्काच्या सांगण्यावरून मी एकटाच त्याच्या पाठीवर आरूढ झालों. तो अश्व प्रलय-कालच्या मेघाप्रमाणें चपल होता. त्याच्यावर बसून मृगया करण्या-करितां म्हणून मी निघालों. सकृद्दर्शनीं रमणीय वाटणाऱ्या विषयांच्या अभ्या-

त्यानें जड झालेलें मन अज्ञास जसें स्वार्थापासून फार दूर नेतें, त्याप्रमाणें त्या वायुतुल्य अश्वानें मला फार दूर नेलें. निष्कांचन यतीच्या मनाप्रमाणें शून्य, स्त्रीचित्ताप्रमाणें लघु, विषम (कठिण) प्रलयसमयीं जळलेल्या ब्रम्हांडाप्रमाणें भयंकर, पक्षिरहित, वृक्षरहित, जलरहित, अति शीतसंपन्न व अनंत अशा एका अरण्यांत मी पोंचलों. त्यावेळीं माझा तो घोडाही फार थकला होता. तें अरण्य ज्ञानी पुरुषाच्या ब्रह्ममय चित्ताप्रमाणें विस्तृत, मूर्खाच्या क्रोधाप्रमाणें दुर्गम, जनसंसर्गरहित व ज्यांत तृण आणि पल्लवही उगवलेले नाहींत, असें होतें. तें प्रति आकाशच आहे, अथवा आठवा सागर आहे, असें मला क्षणभर वाटलें. अन्न, फळें, मुळें यांसही महाग झालेल्या आप्त-इष्टरहित व अठरा विसवे दारिद्र्य भोगणाऱ्या ललनेप्रमाणें असलेलें तें अरण्य पाहून माझी मति खिन्न झाली. त्यांत जिकडे पहावें तिकडे मृगजल दिसत असे. पण खऱ्या जलाचा एक बिंदुही मला मिळेना! पण आतां दिवस अगदीं थोडा उरला आहे, असें जाणून मी पुनः त्या घोड्यावर बसलों व विवेकाच्या साहायानें सूज्ञ जसा भयंकर संसार-सागर तरण्यास सज्ज होतो, त्याप्रमाणें मी त्या अरण्यांतून पार जाण्यास तयार झालों. सर्व दिवसभर शून्य आकाशांत फिरून सूर्याचा अश्व त्यास जसा शेवटीं अस्ताचलास पोंचवितो, त्याप्रमाणें त्या माझ्या अश्वानेंही मला त्या मोठ्या अरण्यांतून पार नेऊन दुसऱ्या एका अरण्यांत पोंचविलें. त्यांत जंबू (जांबुळ) व कदंब वृक्ष फार होते. पक्ष्यांचे मधुर ध्वनि ऐकूं येत असत. त्यांत जला-चाही अगदींच अभाव नव्हता. त्यामुळें कोठें कोठें उगवलेलें हिरवें गवतही आढळत असे. त्यामुळें माझ्या मनाला थोडेंसें बरें वाटलें. कारण मरणाच्या असह्य दुःखाहून व्याधींचें दुःख जसें प्राण्यांस पतकरतें, त्याप्रमाणें त्या पूर्वींच्या नीरस अरण्याहून मला हें दुसरें अरण्य बरें वाटलें. माझा घोडा त्यांतून वेगानें चाललाच होता. त्याला थांबविण्याकरितां मी पुष्कळ यत्न केला; पण दरिद्र्याच्या सेवकाप्रमाणें तो माझा अव्हेर करून वेगानें पुढेंच चालला. तेव्हां आतां काय करावें, या विचारांत मी पडलों. तों मला जंबीर वृक्षांचा समूह समोर दिसला व दैववशात् तो माझा उद्दाम घोडाही त्याच्या खालूनच चालला. तेव्हां मी मोठ्या धैर्यानें त्यांतील एका वृक्षाच्या शाखेस दोन्ही हातांनीं घट्ट धरिलें. त्याबरोबर गंगास्नान करितांच सर्व दुरितें जशीं पार निघून जातात, त्याप्रमाणें तो चपल अश्व माझ्या खालून निघून गेला. दीर्घ प्रवासानें थकून

गेल्या कारणानें मी त्यावेळीं फारच खिन्न झालों होतों. म्हणून मला घोडा गेल्याचें मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. मी अगोदर त्या वृक्षाखालीं स्वस्थ बसलों. मला त्यावेळीं तो जंबीर वृक्ष कल्पतरूप्रमाणें सुखकर वाटला. पण इतक्यांत सूर्यास्त होऊन सर्व प्राण्यांचे पुण्यकारक व्यवहार बंद झाले असतां अंधकारानें सर्व भूगोलास व्यापून टाकिलें व त्याबरोबर त्या जंगलांत रात्रिंचरांचे अशुद्ध व्यवहार सुरू झाले. त्यामुळें माझें हृदय अतिशय भयभीत झालें व कांपूं लागलें. मी क्षत्रिय व राजा आहें, हें विसरून गेलों. आतां या काळरात्रींतून मी कसा पार पडणार, ही चिंता माझ्या मनास जाळूं लागली. रात्रिंचर हिंस्र प्राण्यांपैकीं कोणी मला पाहूं नये म्हणून मी त्या वृक्षाच्या ढोलींत घरट्यांत लपून बसलेल्या पक्ष्याप्रमाणें, लपून बसलों. मोहांत मग्न झालेल्या मला ती रात्र कल्पायेवढी मोठी वाटली. त्या दिवशीं स्नान नाहीं, पूजन नाहीं व भोजनही नाहीं. रात्रीं निद्रा नाहीं. जरा कोठें पानाचाहि जरी ध्वनि झाला तरी माझ्या उरांत धस्स होत असे. पण कोणताही काल स्थिर रहाण्याकरितां येत नसतो; या न्यायानें पहांट झाल्याचा मला भास झाला. कारण दुष्ट प्राण्यांचा सुळसुळाट कमी होऊन तें अरण्य आतां अगदीं शांत झालें होतें. तेव्हां सुमारें चार प्रहर लपवून ठेविलेलें व घामानें डवडवलेलें मुख जरा वर करून मीं बाहेर डोकावलें तों पूर्वदिशा अरक्तवर्ण व उज्वल झाली आहे असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. शीतल वायूचाही स्पर्श मला सुखवूं लागला. पुष्पसुगंधानेंही माझी योग्य सेवा केली. मी अगदीं प्रथम जेव्हां सुप्रभात पूर्वदिग्वधूकडे पाहिलें तेव्हां ती अबला माझ्या या भित्र्या स्वभावास हंसतच आहे, असें मला वाटलें. असो, नंतर थोड्याच अवकाशानें, अज्ञाला ज्ञान किंवा दरिद्र्याला सुवर्ण जसें मिळावें त्याप्रमाणें मला भगवान् सूर्याचें चिरकांक्षित दर्शन झालें. पापाची निवृत्ति झाली असतां व पुण्य वाढलें असतां मानवाचें चित्त जसें निर्भय होतें, त्याप्रमाणेंच माझें मन त्यावेळीं निर्भय झालें. रात्रीची भीति पार निघून गेली व राहून राहून मला त्या माझ्या अवस्थेचें आश्चर्यही वाटलें. पण प्रसंग पडल्यानें मनुष्य अधिकाधिक सहिष्णु होतो; असें म्हणतात तें खोटें नव्हे. ' मला आजन्म असा घोर प्रसंग ठाउक नव्हता व त्यामुळें तो काल दु:सह झाला. पण आज पुन: तसा प्रसंग आल्यास भ्यावयाचें नाहीं ' असा निश्चय करून मी वृक्षावरून खालीं उतरलों व त्या वनांत पायांनींच चोंहोंकडे हिंडूं लागलों. तें अरण्यहि

अतिशय मोठें होतें. मी चारी दिशेंत दूरवर चालून गेलों. पण मूर्खाच्या शरीरांत उत्तम गुण जसे आढळत नाहींत, त्याप्रमाणें मला तेथें कोणी भेटलें नाहीं. केवल या वृक्षावरून त्या वृक्षावर व त्या वृक्षावरून या वृक्षावर निर्भयपणें उडणारे व "चीं चीं" शद्ब करणारे अनेक पक्षी आढळले. पण एक प्रहरभर दिवस येऊन दंव सुकून गेला असतां व त्यामुळें त्या अरण्यांतील वेली जणुंकाय स्नान करून निर्मल झाल्या असतां त्यांच्या बाजू बाजूनें एक कन्या एका हातांत अन्नाचें परळ व दुसऱ्या हातांत पाण्याचें मडकें घेऊन हळु हळु येत आहे, असें मला दिसलें. खरोखर त्या रमणीस पाहून मला पुराणांतरीं ऐकिलेल्या मोहिनीच्या रूपाचेंच स्मरण झालें. मी त्या सुंदरीजवळ गेलों व म्हटलें "हे कुमारि, मला अतिशय क्षुधा लागली आहे. दोन दिवस अन्न व जल यांचें दर्शनही न झाल्यामुळें माझे प्राण व्याकुळ झाले आहेत. यास्तव, बालिके, मला हें अन्न व जल दे. (प्राण जाण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांच्या रक्षणार्थ कोणाच्याही हातचें व अभक्ष्यही अन्न–जल घेतलें तरी त्यांत दोष नाहीं, असें धर्मशास्त्रांत, उपनिषदांत व वेदांतसूत्रांत सांगितलें आहे) मी दीन होऊन तुजजवळ ही याचना करीत आहें व दीनांचें दुःख नाहींसें केलें असतां मोठें पुण्य लागून शिवाय ऐहिक उत्कर्षही होत असतो. क्षुधेसारिखें दुसरें दुःख नाहीं. नागीण क्षुधेनें व्याकुळ झाली असतां आपलीं अंडींही खाते, हें तुलाही ठाऊक असेलच." (दुष्काळ पडला असतां मनुष्येंही आपल्या पोटच्या गोळ्यांस विकून आपलें दग्धोदर कसें भरीत असतात हें आह्मां दुर्दैवी भारतीयांस तरी अलीकडे चांगलें ठाऊक झालें आहे) सभासदांनों, याप्रमाणें मी तिच्यापाशीं याचना केली. पण तिनें मला कांहींएक उत्तर दिलें नाहीं. पण मी तिच्या मागून चाललों. ती एका वनांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत अशा क्रमानें त्वरेनें जात होती व मीही छायेप्रमाणें तिच्या मागें होतों. पुष्कळ दूर गेल्यावर ती मला म्हणाली, "अरे हारकेयूरयुक्त सत्पुरुषा, मी राक्षसी–सारखी क्रूर व मनुष्यें, अश्व, गज, इत्यादिकांसही खाणारी चांडाली आहें. तेव्हां मीं दिलेलें अन्न तुझ्या उपयोगाचें नाहीं. पण इतकें असूनही तूं तें खाण्यास तयार असलास तरी सुद्धां नुस्त्या याचनेनें तें तुला मिळणार नाहीं." इतकें बोलून ती कन्या जातां जातां माझ्याशीं विनोद करूं लागली; सरळ मार्गानें जावयाचेंच नाहीं; मध्यें उगीच उभें रहावयाचें; माझ्याकडे पाहून हंसावयाचेंच इत्यादि

तिच्या चेष्टा पाहून मलाही थोडीशी अन्नाची आशा वाटली. बराच वेळ मी कांहीं बोलेन म्हणून तिनें वाट पाहिली व शेवटीं ती आपण होऊनच मला म्हणते, " तूं जर माझा भर्ता झालास तर मी हें अन्न तुला देईन. कारण सामान्य जन स्नेहावांचून उपकार करीत नाहींत. माझा पिता या जवळच्याच शेतांत नांगर हाकीत आहे. त्यास भूक लागली असेल. वस्तुतः हें अन्न त्याचें आहे. पण तूं जर माझा पति होत असशील तर तें मी तुला देईन. कारण स्त्रियांस पति प्राणांहून प्रिय असतो." तिचें हें चमत्कारिक भाषण ऐकून मी जरा चकित झालों. हा अधर्म मी कसा करूं ? असें माझ्या मनांत आलें. पण काय करणार ! आपत्तीमध्यें पडलेला प्राणी धर्म व अधर्म यांच्याकडे फारसें पहात नाहीं. प्राण वांचविण्याकरितां मीं तिचें म्हणणें मान्य केलें. तेव्हां तिनें मोठ्या आनंदानें मला त्यांतील अर्धें अन्न दिलें. मी तें खाऊन व जंबूफलांचा रस पिऊन तृप्त झालों. नंतर तेथेंच एका झाडाखालीं विश्रांति घ्यावयास सांगून ती काळीकुट्ट चांडाळकन्या, जणुं काय आपले प्राण मुठींत धरून, जवळच्याच एका शेतांत काम करीत असलेल्या भयंकर आकाराच्या आपल्या पित्याकडे गेली. तिनें मजविषयींचा वृत्तांत व आपला मनोरथ त्यास सांगितला. व " बाबा, तुम्हांस आवडत असल्यास मी त्याच्याशीं लग्न करीन " असें ती त्यास म्हणाली. तेव्हां त्यानें तिला बरें आहे, असें म्हटलें. त्यानें राहिलेलें अन्न खाल्लें व दिवस मावळे तों शेत नांगरिलें. ती कन्याही तेथेंच होती. मीही जरा विश्रांति घेऊन ताजातवाना झालों. सायंकाल होतांच त्या यमरूपी चांडाळानें नांगराचे बैल सोडिले व काळोख पडण्यापूर्वीच तो बैलांस पुढें घालून तेथून निघाला. आम्हीं दोघेंही त्याच्या मागून चाललों व वेताळ जसे एका स्मशानांतुन दुसऱ्या स्मशानांत जातात त्याप्रमाणें आम्ही सर्व दिवे लागतांना चांडाळवाड्यांत आलों. तेथील भूमि रक्तानें माखलेली असून त्या वाळलेल्या रक्तावर माशा घोंगावत होत्या. वानर, कोंबडीं व कावळे यांचीं सोललेलीं शरीरें अर्धीं मुर्धीं कापून घेऊन बाकीचीं टांगून ठेविलीं होतीं. नानाप्रकारचीं चामडीं बाहेर वाळत घातलेलीं असून त्यांचा दुर्गंध दूरवर येत होता. रात्र पडली होती तरी घारी, गिधाडें, इत्यादि मांसाहारी पक्षी घरावर बसून हातीं लागलेल्या आमिषास चोंचीनें तोड–तोडून उदरांत सांठवीत होते. लहान लहान अर्भकें हातांत मांसाचा तुकडा घेऊन तो चाटीत व मिटक्या मारीत द्वारांवरून उभीं होतीं. अंगण्यांत बसलेलीं वृद्ध खोडें आरडाओरड करणाऱ्या पोरांस शिव्यागाळी

देऊन कोलाहल न करण्याविषयीं ओरडून सांगत होतीं. ठिकठिकाणीं हाडांचे ढीग पडले होते. असो; अशा या यमनगरीसारख्या चांडाळवाड्यांत आम्हीं सर्व शिरलों. आमच्या त्या नव्या श्वशुरगृहीं पोंचतांच तेथील एका मनुष्यानें मला मोठ्या आदरानें आसन आणून दिलें. त्यावर मीं बसलों. आमचे भावी श्वशुर व पत्नी घरांत गेलीं. त्याचे सेवक बैलांस बांधण्याकरितां गोठ्यांत घेऊन गेले व एका क्षणार्धांतच आमची सासू बाहेर आली. तिचे ते लाल व मोठे डोळे, काळाकुट्ट वर्ण, कर्कश ध्वनि, पिंजारलेले केंस व अस्ताव्यस्त वस्त्र यांस पाहतांच माझें अंग थरथर कांपूं लागलें. पण मला पाहून तिला मोठें समाधान वाटलें व ती आसपासच्या आपल्या मैत्रिणींनां हांका मारमारून हा आमचा जामात पहा म्हणून मोठ्या कौतुकानें दाखवूं लागली. कांहीं वेळानें भोजनाची वेळ झाली व एका चामड्यावर वाढलेलें अन्न मला खावयास दिलें. पापी पुरुष आपलीं दुष्कर्में जशीं भोगतो, त्याप्रमाणें मी तें अन्न फस्त केलें. माझा भावी श्वशुर, सासू व पत्नी यांचीं प्रेमाचीं वचनें मी अगदीं अप्रसन्न मनानें ऐकत होतों. कांहीं दिवसांनीं विवाहसमारंभ झाला. त्या चांडालांनीं आपल्या पद्धती-प्रमाणें आमचा सर्व सोहळा केला व सांपळ्यांत पडलेला व्याघ्र जसा पोरांची हवी ती चेष्टा मुकाट्यानें सहन करतो, त्याप्रमाणें मी तें सर्व सहनही केलें. माझ्या श्वशुराचे भाऊबंध मद्य प्राशन करून उन्मत्त झाले व त्यांनीं गाणें, ढोल वाजविणें, नाचणें, अपशब्दांचा उच्चार करणें, व प्रसंगीं एकमेकांत मारामारीही करणें या निंद्य कृत्यांनीं आमच्या मंगल कार्यास शोभा आणिली! (१०६)

सर्ग १०७

(या सर्गांत राजा, आपलें तेथें साठ वर्षें झालेलें वास्तव्य व त्या जातीस उचित अशीं केलेलीं कर्में यांचें वर्णन करतो)

राजा—सभासदहो, फार काय सांगूं? सात दिवस अहोरात्र चाललेल्या त्या विवाहोत्सवानें माझें चित्त सर्वस्वी त्यांच्या आधीन झालें व मी दुष्ट चांडाळ बनलों. पुढें आठ महिने लोटतात न लोटतात तों ती माझी भार्या गर्भवती झाली. विपत्तीपासून जशी दुःखक्रिया उद्भवते, त्याप्रमाणें तिला एक दुःखद कन्या झाली. मूर्खाच्या चिंतेप्रमाणें ती दिवसेंदिवस वाढूं लागली. तिला तीन

वर्षें होत आहेत तों, दुर्बुद्धि जशी आशापाशांत बांधून टाकणाऱ्या अनर्थास जन्म देते, त्याप्रमाणें त्या चांडाल कन्येस पुत्र झाला. पुनः आणखीं कांहीं दिवसांनीं दुसरी कन्या झाली. तिच्या पाठीवर आणखीं एक कन्या झाली. पुनः पुत्र झाला. याप्रमाणें मी त्या वनांत मोठा कुटुम्बी बनलों. ब्रह्महत्या करणारा महापापी नरकांत चिंतेसह जशीं अनेक संकटें घालवितो, त्याप्रमाणें मी तेथें तिच्यासह अनेक वर्षें घालविलीं. त्या संसारांत अनेक कष्ट सोशिले. पोरांना व स्त्रीला अन्न व वस्त्र कसें मिळेल या चिंतेनें मला चांगली झोंपही लागत नसे. मी डोक्यावर चुम्बळ घेऊन त्यावरून, मूर्तिमंत दुष्कर्माप्रमाणें, लांकडें वहात असें. मोठीशी फाटकी लंगोटी हेंच काय तें माझें वस्त्र. पण तेंही उवांनीं भरलेलें असून, कित्येक दिवस त्यास जलाचा स्पर्शही होत नसल्यामुळें दुर्गंध येत असे! एका तृणाकरतांही मी आपल्या शेजाऱ्यांशीं मोठा कलह करीत असें व प्रसंगीं पशूंप्रमाणें एकमेकांचीं मस्तकें फोडण्यासही आम्ही तयार होत असूं. दारिद्र्य व अज्ञान या दोघांची जोडी जमली कीं, गुणांचा व अज्ञानाचा सर्वस्वीं ऱ्हास होत असतो, असा नियम आहे. मी त्या अवस्थेंत दरिद्री तर होतोंच. पण मोहित झालेल्या माझ्या मनांत अज्ञानानेंही आपलें आसन स्थिर केलें. तेव्हां औदार्यादि स्वाभाविक गुण व विद्या जर मला पारख्या झाल्या तर त्यांत नवल तें कोणतें? 'क्षीण पुरुष निष्करुण होतात' या न्यायानें मी आपल्या स्त्रीस व अपत्यांस क्रूरपणानें वागवीत असें. त्यांनां मी किती अवाच्य शिव्या दिल्या असतील याचें तर गणितच करतां येत नाहीं. येथें माझा जरा कोणी अपमान केला तर तो मला असह्य होतो. पण तेथें मला माझी पत्नीही काय हवें तें म्हणत असे; माझ्या अंगावर कर्कश वाणीनें ओरडत असे; पण त्याचें मला कधींच कांहीं वाटलें नाहीं. रानडुकरांस मारून, त्यांचें मांस खाऊन उघड्या भूमीवर किंवा मोठ्या सपाट पाषाणावर पडून आम्ही रात्रिच्या रात्रि घालविल्या. द्रव्याचें फारसें बल नसल्यामुळें मी आपल्या सासऱ्याच्या गृहांतच एकीकडे रहात असें. पुष्कळ वेळां सासरा व सासू यांच्याशींही मला भांडण्याचा प्रसंग येई. कारण दुसऱ्याच्या गृहामध्यें राहिल्यानें बराच उपसर्ग सोसावा लागतो व अपमानही वारंवार होतो. यास्तव कलहानें त्याचा प्रतीकार केल्यावांचून रहावत नाहीं. पण शेवटपर्यंत मला दुसऱ्याच्या घरांतच आयुष्य घालवावें लागलें. निग्रही तपस्व्याप्रमाणें मला तेथें शीत, उष्ण व वर्षाव यांस सहन करावें लागत असे. पाण्यांत जाळें पसरून किंवा गळ टाकून मासे मारणें, वनांत फिरून शिकार

करणें, जाळीं पसरून जीवंत पक्ष्यांस धरणें, अवचित एकादा सधन वाट-सरू भेटल्यास त्यास लुटणें इत्यादि कर्में, श्रोत्रियाच्या वेदाभ्यासा-प्रमाणें अथवा शास्त्रज्ञाच्या शास्त्रपरिचयाप्रमाणें, माझ्या अंगवळणीं पडून गेलीं होतीं. प्राण्यांच्या माना कापून, त्यांच्या शरीरांस सोलून, अवयवांचे तुकडे काढून ते शिजवून आपल्या दुष्ट उदरांत कसे भरावे, हें मला चांगलें अवगत झालें होतें व पर्वतांतून फिरत असतांना मी साक्षात् यमराजाचेंच काम करीत असें. मोठमोठ्या अरण्यांत आग लावून देऊन त्यांतील हजारों प्राण्यांस मी व्यर्थ मृत्युमुखीं पाडीत असें. सभासदांनों, मी राजाचा एकुलता एक समर्थ पुत्र असूनही कांहीं प्रबल दोषांमुळें साठ वर्षें अशा आपत्तींत पडलों होतों. (१०७)

सर्ग १०८.

(आतां या सर्गांत अनावृष्टीमुळें त्या देशांत दुष्काळ पडून कशी दुर्दशा झाली तें राजा सांगतो)

राजा—माझ्या प्रिय सभासदांनों, अशा रीतीनें काळाशीं कलह करितां करितां व सुखाचे किंवा दुःखाचे दिवस लोटतां लोटतां मी वृद्ध झालों; माझे केस पिकले; मी राजा आहें, या गोष्टीचें पूर्णपणें विस्मरण होऊन मी चांडाल आहें, ही माझी भावना त्यावेळीं दृढ झाली होती. इतक्यांत आज-पर्यंत भोगिलेलें दुःख पुरेसें नाहीं, असें समजूनच जणुं काय दैवानें मला असह्य दुर्भिक्ष-दुःखही दाखविलें. पावसाळ्यांत एकदाही पाऊस न पडल्यामुळें आमच्या प्रांतांतील सर्व रान सुकून गेलें. वृक्षांवरील पानेंही सुकून व कोमेजून जाऊन, वाऱ्याच्या झुळुकीबरोबर, निर्जीव शरीरांप्रमाणें, पटापट खालीं पडूं लागलीं. जंगलास वणवा लागून अनेक औषधि, वनस्पति व प्राणी प्रत्यहीं जळून जात. दोन दोन कोसांतही पाण्याचा बिंदु आढळेनासा झाला. कारण, भगवान् सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं प्रायः सर्व जलाशय शुष्क करून सोडिले होते. सर्व दिवसभर सोंसाट्याचा वारा सुटून त्याबरोबर जळलेल्या अरण्यांतील राख व धूळ उडून येत असे व त्यामुळें प्राणिमात्रांच्या अंगावर त्यांचीं पुटें बसत. आदल्या वर्षाचें अन्न कांहीं दिवस पुरलें. पण त्याचाही पुढें अभाव झाला. आह्मांला भक्ष्याभक्ष्यविचार मुळीं नव्हताच. त्यामुळें कांहीं दिवस आम्हीं दुसऱ्यांच्या

शरीरांवर आपलीं शरीरें वांचविलीं. पण पुढें त्यांचाही अभाव झाला. अरण्यांत दिव-साचे दिवस फिरूनही एकादें श्वापद किंवा पक्षी मिळेनासा झाला. फार काय पण सिंहासारखे प्रबल व मानी प्राणीही दगड खात आहेत व मांसाच्या भ्रमानें पर्वतावरील गेरूचे लाल खडे चघळीत आहेत, असें आढळूं लागलें! लांकडें खावीं तर त्यांची राख झालेली. माती खावी तर ती शुष्क, व दगड खात्रे तर ते चावत नाहींत, अशी सर्व बाजूंनीं पंचाईत झाली. मनुष्यांस मनुष्यांनीं खाण्याचा प्रसंग आला. सुकलेल्या हाडांचें पीठ करून त्याच्यावरही आम्हीं कांहीं दिवस काढले. पण अशानें किती दिवस निभाव लागणार? पतीनें स्त्रीच्या मुखाकडे, स्त्रीनें पोरांच्या तोंडांकडे व पोरांनीं बापाच्या तोंडाकडे पाहून व हाय, हाय, अन्न, अन्न, पाणी पाणी असें ह्मणत आयुष्याचे राहिलेले दिवस काढणें आमच्या वांट्यास आलें. तें स्थळ मूर्तिमान् यमगृहच झाले होतें, एवढ्यावरून तुम्ही काय तें समजा. (१०८)

सर्ग १०९.

(या सर्गात, स्त्रीसह मी तेथून निघालों; मार्गांत माझ्या एका पुत्रास फार क्षुधा लागली. त्याचें दुःख माझ्याने पहावेना. तेव्हां मी जीवितास कंटाळून चिता पेटवून त्यांत उडी घेऊं लागलों, इतक्यांत देहभानावर आलों, असें वर्णन राजा करितो.)

राजा—दैवाच्या प्रातिकूल्यामुळें तेथें अशा प्रकारचे असह्य कष्ट होऊं लागले असतां ज्यांच्या अंगांत सामर्थ्य होतें असे लोक तें स्थान सोडून आपापल्या कुटुम्बासह अन्यत्र जाऊं लागले व कित्येक दुर्बळ एकमेकांच्या गळ्यांस मिठ्या मारून तेथेंच मरून पडले. घरांतून बाहेर पडलेल्या कित्येकांस मार्गामध्यें गांठून व्याघ्र-सिंहांनीं आपली क्षुधा शांत करून घेतली. कित्येक वणव्यांत सांपडून जळून गेले व कित्येक पर्वतशिखरावरून मोठ्या शिलांप्रमाणें खालीं घसरून मेले. दहा पावलें टाकण्यासही समर्थ नसलेल्या वृद्ध सासूस व श्वशुरास तेथेंच सोडून मी आपल्या कुटुम्बासह तेथून निघालों. अग्नि, वायु, व्याघ्रादि पिसाळलेले हिंस्र पशु व नाग यांच्या जबड्यांत पडूं नये ह्मणून भीत भीत, आम्ही मार्ग आक्रमूं लागलों. त्या देशाच्या सीमेवर येऊन पोंचतांच एका तालवृक्षाच्या खालीं, थोडीशी विश्रांति घेण्याकरितां, खांद्यावरील

पुत्रास खालीं उतरून मी जरा बसलों. त्यावेळीं रौरवांतून निघाल्याप्रमाणेंच मला समाधान वाटलें. चांडालकन्याही त्या वृक्षाच्या छायेंत विश्रांति घेण्याकरितां भूमीवर पडली व तिचा डोळा लागला. त्यावेळीं तिच्या दोन्ही बाजूंस दोन बालकेंही तिच्या अंगावर हात टाकून निजलीं होतीं. पृच्छक ह्मणून आणखीं एक पुत्र होता तो माझ्या पुढें येऊन, ' मला खावयास मांस व प्यावयास रक्त दे, असें म्हणून मोठ्यानें रडूं लागला. तो आम्हां उभयतांचाही फार आवडता असल्यामुळें त्याचें तें रडणें मलाही रडवूं लागलें. मी त्या अर्भकास पुष्कळ समजाविलें. " बाळा, आतां मांस नाहीं आहे, तें मिळालें ह्मणजे अगोदर तुला देईन. " इत्यादि सांगितलें. पण तें सर्व व्यर्थ गेलें. " मला भूक लागली. मला आतां मांस पाहिजे " असें ह्मणून तो अधिकाधिक आक्रोश करूं लागला. तेव्हां मला मोठा क्रोध आला व दांत-ओंठ खाऊन आणि दोन अश्लील शिव्या देऊन, मोठ्यानें " आतां माझें मांस शिजवून खा ! " असें मीं त्यास ह्मटलें. पण त्यानें तेंही मान्य केलें व " मला तुझें मांस दे " असें ह्मणूनच वारंवार त्रास देण्यास आरंभ केला. त्यामुळें मला माझ्या त्या दरिद्री जिण्याचा कंटाळा आला आणि सर्व दुःखांतून सुटण्याकरितां मी आसपासचीं लांकडें गोळा करून तीं पेटविलीं व त्या चितेंत, चांडालकन्या निजली आहे तोंच प्रवेश करावा ह्मणून मोठ्या धैर्यानें व वेगानें निघालों. चितेजवळ जाऊन, मी जों त्यांत उडी मारीत आहे, तोंच सावध होऊन या सिंहासनावरून खालीं पडत असून तुह्मीं मला धरिलें आहे व जयशब्दाचा व वाद्यांचा घोष चालला आहे, असें मी पाहिलें ! सारांश सभासदांनों, या शांबरिकानें मला अशा भयंकर मोहांत एवढा वेळ पाडलें होतें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, लवण राजा इतकें सांगत आहे तों तो शांबरिक गुप्त झाला व हा सर्व वृत्तांत ऐकून आश्चर्यचकित झालेले सभ्य असें ह्मणाले " देव ! हा पोटभरू गारुडी नव्हे. कारण, तसें असतें तर त्यानें धनाच्या आशेनें आपणास दुसराच कांहीं चमत्कार करून दाखविला असता. वास्तव संसाराची स्थिति कशी आहे याविषयीं बोध करणारी ती कोणी दैवी माया आहे. या आपल्या वृत्तांतावरून संसार ह्मणजे मनोविलास आहे, असें स्पष्टपणें कळतें. सर्वशक्तिमान् विष्णूचें मन हेंच जगत् आहे. त्या परमात्म्याच्या अनेक शक्ति आहेत. त्या विवेकी पुरुषाच्या मनासही मोह पाडूं शकतात.

नाहीं तर ज्यांस सर्व लोकवृत्तांत माहीत आहे असे आपण राजाधिराज कोठें, व सामान्यजनांच्या मनोवृत्तींस योग्य असलेला हा भयंकर भ्रम कोठें ? यास्तव हा भिकारी शांबरिक नसून ही मनास मोहित करणारी माया आहे, असें आपण समजा. तो जर सामान्य पोटभरू असता तर त्यानें गुप्त न होतां द्रव्याची याचना केली असती."

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, त्यावेळीं मी त्या सभेंत होतों व हा सर्व खेळ मी प्रत्यक्ष पाहिला आहे. यास्तव मन वासनामय आहे व वासनांचा उच्छेद हाच त्याच्या शांतीचा उपाय आहे, असें तूं निःसंशय जाण (१०९)

सर्ग ११०

(या सर्गांत वसिष्ठ मुनि मनोनाशाचा उपाय सांगण्याकरितां, त्याच्या वैभवाचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—प्रिय राजपुत्रा, परम कारणापासून मन या अवस्थेस प्राप्त झालेले संस्कार किंवा वासनाच सर्व सुखदुःखादिकांचें निमित्त आहे. भय, अभय, दूर, समीप, शत्रु, मित्र, बरें, वाईट इत्यादि सर्व कल्पना या मनामुळें होतात. कलंकित मन हितकर वस्तुही अहितकर आहे असें दाखवितें. हें विष आहे अशी दृढ भावना करून अमृत प्राशन केलें असतांही प्राण्याच्या शरीरावर विषारी परिणाम होतो. मानसिक वासनाच प्राण्यास मोहित करणारी आहे. वासना हें जाळें असून मनुष्यांचें मन हें हरिण आहे. संसाररूपी वनांतील त्या जाळ्यांत मनोहरिण अडकलें कीं, तें अत्यंत परतंत्र होतें. यास्तव मूलोच्छेदपूर्वक मोठ्या प्रयत्नानें ती नाहींशी करावी. ज्यानें विचारानें जीवाची श्रेय-वासना नाहींशी करून टाकिली आहे, त्याचें तेज निरभ्र सूर्याच्या तेजाप्रमाणें चमकत रहातें. वास्तव मन हाच पुरुष आहे, देह पुरुष नव्हे, असें तूं समज. कारण देह केवळ जड आहे. पण मन जड व अजड आहे. करितां मनानें जें जें केलें तेंच पुरुषानें केलें व त्यानें जें सोडलें तें पुरुषानें सोडिलें, असेंच समजणें उचित होय. हें सर्व जग व त्यांतील भूमि, आकाश, वायु इत्यादि हे सर्व पदार्थ मनोमात्र आहेत. त्या त्या पदार्थांकडे आपलें मन जर न लाविलें तर त्यांचें ज्ञान आपणास होत नाहीं. सूर्याकडे मन

लाविलें नाहीं तर तो असून नसून सारिखाच होतो. ज्याचें मन मोहित होतें त्यास मूढ ह्मणतात. ज्याचें शरीर मूढ (म्हणजे निश्चेष्ट) होतें त्यास मूढ म्हणत नाहींत. तर त्यास मृत ह्मणतात. पाहूं लागलेलें मनच नेत्र होतें; ऐकणारें मन श्रोत्रेंद्रिय होतें व अशाच रीतीनें हें या शरीरांत त्या त्या वृत्तीच्या योगानें नटाप्रमाणें अनेक वेष घेऊन नटतें. ज्याचें चित्त स्वप्नानें आकुल झालें आहे अशा हरिश्चंद्रास, चित्तप्रतिभासामुळें एक रात्र बारा वर्षांची भासली. ब्रह्मदेवाच्या नगरांत गेलेल्या इंद्रद्युम्नाच्या एका मुहूर्तांत चित्तप्रभावामुळें एक युग गेलें. हरिस्मरणरूप शुभ मनोवृत्तींच्या योगानें पुरुष सुखी होतो व अशुभ मनोवृत्तीनें तो दुःखी होतो, असा नियम आहे. मन स्वाधीन झालें कीं, सर्व इंद्रियें स्वाधीन होतात. रामा, मनाच्या या विपरीत कल्पनासामर्थ्याविषयीं आणखीं अधिक काय सांगूं ? पण तें सर्वत्र सम, निर्विकार, स्वच्छ, सूक्ष्म, साक्षिभूत, चिन्मात्रस्वभाव व सर्वविक्रियारहित अशा ब्रह्मास स्वकल्पनेनें देहाप्रमाणें जड बनवून (देहाशीं त्याचें तादात्म्य करून) काम, संकल्प इत्यादि अंतर्भ्रांतीनें व पर्वत, नद्या, आकाश, समुद्र, नगरें इत्यादि बाह्य लीलेनें त्यास बद्ध करितें. आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, मूढ जन जरी अशी विपरीत कल्पना करीत असले तरी विचारजागरूक मन तशी अन्यथा कल्पना करणार नाहीं. पण तें युक्त नव्हे. कारण विवेकजागरूक मनही स्त्रीच्या मधुर नसलेल्या व उष्ट्या अधरोष्ठादि वस्तूंस आपल्या अभिलाषामुळें अमृताप्रमाणें मधुर व पवित्र करितें व अभिलाषाच्या अभावीं तें अमृतासही विषासारखें त्याज्य समजतें. विरक्त पुरुष अमृतासही त्याज्य समजतात, हें प्रसिद्ध आहे. तस्मात् केवळ विवेकयुक्त मन कांहीं उपयोगाचें नाहीं. सर्वात्मभावाचा साक्षात्कार होईतों लौकिक विद्वानाचेंही मन आपणांस अभिमत असलेला आकार अवश्य निर्माण करील. तत्त्ववेत्त्याच्या मनाची स्थिति मात्र याहून निराळी आहे. आत्मसाक्षात्कार झालेला असल्यामुळें त्यास मनाचे सर्व विलास मिथ्या वाटतात व ते अशा रीतीनें बाधित झाल्या कारणानें त्यांत चमत्कार मुळींच रहात नाहीं. तात्पर्य चिच्छक्तीच्या योगानें स्फुरण पावणारें मन स्पंदामध्यें वायुत्वास, द्रवामध्यें द्रवत्वास, पृथ्वीमध्यें कठिनतेत व शून्यदृष्टीमध्यें शून्यत्वास म्हणजे अमुक एक वस्तु नाहीं या भावास प्राप्त होतें. तें आपल्या अनिर्वाच्य शक्तीनें शुभ्र वस्तूस कृष्णवर्ण करितें व कृष्णवर्ण वस्तूस शुक्लवर्ण भासवितें. या चित्ताच्या शक्तीस योग्य देश व काळ यांचीही गरज

लागत नाहीं. मन दुसरीकडे आसक्त झालें असतां तोंडांत मधुर घांस घालून तो चघळून जरी गिळिला तरी त्याची गोडी कळत नाहीं. तेव्हां यावरून चित्त ज्याचा अनुभव घेतें त्याचाच जीवास अनुभव येतो व तें ज्याचा अनुभव घेत नाहीं त्याचा, प्रत्यक्ष उपभोग घेतला तरी, स्पष्ट अनुभव येत नाहीं, असेंच नाहीं का ठरत? इंद्रियें व मन यांस परस्परांचें सहाय घ्यावें लागतें, हें खरें; पण इंद्रियें मनापासून झालेलीं आहेत. मन इंद्रियांपासून झालेलें नाहीं, हें ध्यानांत धरिलें पाहिजे. अर्थात् मन मुख्य आहे. इंद्रियें मुख्य नव्हेत. आत्मा व अनात्मा अशा दोन परस्पर विलक्षण कोटी आहेत. मूढ पुरुष मनास आत्मकोटींत घालून, "मी" असें म्हणून, त्याचें आत्मत्वानें ग्रहण करितात. पण आत्मवेत्ते मनास अनात्म कोटींत घालून तें देहादिकांप्रमाणें जड आहे, असें समजतात. खरोखर असें समजणारे तत्त्ववेत्ते वंद्य होत. कारण त्यांचें मन अमन (मननशक्तिरहित) झाल्यामुळें अति सुंदर स्त्रियांनीं जरी त्यांस घट्ट आलिंगन दिलें तरी ते काष्ठांच्या अथवा भिंतीच्या स्पर्शाप्रमाणें निर्विकार असतात. म्हणजे सुखनिमित्त झालें असतांही त्यांस सुखानुभव घडत नाहीं. एक विरक्त ज्ञानी एकदां एका निर्जन अरण्यांत बसून ध्यानांत निमग्न झाला असतां एका लांडग्यानें त्याचा मांडीवर पसरून ठेविलेला तळहात खाल्ला. पण त्यास तें कळलें नाहीं. म्हणजे दुःखाचें निमित्त झालें असतांही त्यास दुःखाचा अनुभव आला नाहीं. सारांश मनाच्या अभ्यासाप्रमाणें सुखदुःखानुभव येतो. मन स्थिर नसल्यास शिक्षकानें सांगितलेला पाठ विद्यार्थ्यास थोडासाही कळत नाहीं. मनुष्य आपल्या घरांतच असतो; पण त्याचें मन पर्वताच्या शिखरावर गेलें असतां त्यास घराचें विस्मरण होऊन पर्वत, गुहा, तेथील अरण्य इत्यादिकांचेंच भान होऊं लागतें व त्याचप्रमाणें सुख किंवा दुःखही होतें. स्वप्नांत मनाच्या केवळ कल्पनेनें केवढाले मोठे मोठे पदार्थ दिसतात, याचा तूं जरा विचार कर बरें! समुद्रगत जलांत जसे अनेक तरंग त्याप्रमाणें शरीरगत मनांत पदार्थ. अंकुराची जशी पत्र-पुष्प-फलादि शोभा त्याप्रमाणें मनाची जाग्रत्-भ्रम व स्वप्न-भ्रम ही शोभा अहे. सोन्याची मूर्ति सोन्याहून जशी भिन्न नाहीं, त्याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्नक्रिया चित्ताहून भिन्न नाहीं. फेंस, तरंग इत्यादि जसे जलाचे विकार, त्याप्रमाणें अनेक वस्तु हा मनाचा विकार आहे. लवणराजा केवळ मानसिक कल्पनेनें जसा चांडाल झाला, त्याप्रमाणें हें मननमात्र मनही विस्तृत जग होतें. तात्पर्य, मन ज्या ज्या आकाराचें होतें, त्याचा त्याचा अनुभव

येतो. हा सर्व मनाच्या मननाचा खेळ आहे. संकल्प हें याचें मूळ आहे. जीव संकल्पानेंच मरतो व पुनः उत्पन्न होतो. दीर्घ अभ्यासामुळें आकाररहित मनच जीवभावास प्राप्त होतें. तिळांत जसें तेल असतें, त्याप्रमाणें मनामध्यें सुखदुःख असतें. देशकालानुरूप तेल पातळ होतें किंवा थिजतें, त्याप्रमाणेंच सुखदुःखही देशकालवशात् विरल अथवा घन होतें. तिळांस घाण्यांत घालून चिरडलें असतां तेल व्यक्त होतें, त्याप्रमाणें चित्तास मननानें चिरडलें असतां सुखदुःख घन होतें. देश व काल ह्मणजे संकल्पच होय. कारण त्याच्यामुळेंच ते अस्तित्वांत आले आहेत. शरीरही मनःसंकल्पाच्या अधीन असतें. संकल्पाप्रमाणें तें नाचणें, उडणें, लोळणें, पळणें इत्यादि क्रिया करितें. यास्तव जो पुरुष आपल्या मनास आंतल्या आंत पसरूं देत नाहीं, त्याचें मन त्याच्या अधीन होतें. विषयांचें स्मरण करणें हेंच मनाचें पसरणें होय. ज्याचें मन चंचल होत नाहीं, तोच उत्तम पुरुष होय. बाकीचे सर्व चिखलांतील किडे आहेत. ज्याचें मन निश्चल होऊन एक आत्मवस्तूमध्यें एकाग्र होऊन रहातें, तो पुरुष ध्यानाच्या योगानें ब्रह्मभूतच झाला आहे, असें समजावें. मनाचें नियमन केलें असतां संसारभ्रम शांत होतो. विषयोपभोगाविषयींचे मानसिक संकल्प हींच संसारविषवृक्षाचीं बीजें आहेत (११०)

सर्ग १११

(या सर्गांत अहंता ममता, व इष्ट वस्तु यांचा त्याग व ऐकाग्र्य हे चित्तजयाचे उपाय आहेत, असें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आतां मी चित्तव्याधीचें महा-औषध तुला सांगतो. तें प्रत्येक पुरुषाच्या स्वाधीन असून पुरुषार्थ अवश्य साधून देणारें आहे. चित्त हा एक मोठा वेताळ आहे. त्यास मोठ्या यत्नानें जिंकावें लागतें. अत्यंत इष्ट वाटणाऱ्या बाह्य विषयांचा त्याग करून केवळ आत्माकार चित्तवृत्ति, पाण्याच्या ओघाप्रमाणें अविच्छिन्न करणें हाच प्रयत्न होय. ज्यानें इष्ट वस्तूवरील प्रेम अगदीं कमी केलें आहे. त्याचे रागादि सर्व चित्तरोग शांत झाले आहेत, असें समजावें. चित्त हें एक रोगी पोर आहे, असें समजून सतत आत्माकारवृत्तिरूप उपचारानें त्याचें आरोग्य राखावें. त्यास अनात्मवस्तूंपासून परत फिरवून आत्मवस्तूकडे वळवावें व पुनः

त्यांच्या संगतीस लागूं नकोस, असा बोध करावा. शास्त्र व सत्संग यांच्या योगानें धीर झालेल्या व चिंतेचा त्याग केल्यामुळें शांत बनलेल्या मनानेंच विक्षिप्त चित्तास तोडावें. लाड, भीति इत्यादि उपायांनीं बालकास जसें चांगल्या कामांत प्रवृत्त करतां येतें, त्याचप्रमाणें चित्तासही तसल्याच उपायांनीं चांगल्या मार्गांत सोडितां येतें. परिणामीं परम फल देणाऱ्या सत्कर्मामध्यें (समाधि-अभ्यासामध्यें) गढून गेलेल्या चित्तास चिदात्म्यांत मिळवून सोडावें. आपल्या स्वाधीन असलेलें व निश्चयानें हित करणारें वैराग्य ज्यांस दुष्कर वाटतें त्या नराधमांस धिक्कार असो. अरम्य असलेल्या सर्व विषयांची परमार्थतः रम्य असलेल्या ब्रम्हरूपानें भावना केली असतां चित्तजय अगदीं सुलभ होतो. ह्मणजे एकादा मल्ल, बालकास जसा सहज जिंकितो, त्याप्रमाणें पुरुष त्या भावनेमुळें चित्तास अनायासें जिंकूं शकतो. यास्तव चित्तानाशाकरतां प्रयत्न करून ब्रह्मरूप व्हावें. चित्तनिग्रह हाच परम पुरुषार्थाचा उपाय आहे. पण तो ज्यांना असाध्य वाटतो, त्यांस धिक्कार असो. मनःप्रशांतीवांचून दुसरी शुभ गति नाहीं व ती (शांति) पुरुषाच्या प्रयत्नानेंच साध्य होते. मनःशांति जर नाहीं तर गुरूपदेश, शास्त्रपरिचय, कर्मानुष्ठान इत्यादि सर्व युक्ति तृणतुल्य आहेत. असंकल्पनरूप शस्त्रानें तोडलेलें चित्त शांत ब्रह्मच होतें. राघवा, दैवाचा पूर्णपणें अनादर करून स्वपौरुषानें तूं चित्तास अचित्त कर. चित्तास चिदात्म्याच्या तोंडीं देऊन त्याच्याकडून त्यास खाववून तूं चित्ताच्या पलीकडचा स्वतः परमात्मा हो. प्रथम चिन्मात्र भावना कर. पण ती भावना स्थिर व्हावी म्हणून त्यापूर्वी तूं सावधान बुद्धीनें युक्त हो. असें केल्यानें चित्त आत्ममय होईल. नंतर अव्यग्र मनानें तूं आत्म्याचा साक्षात्कार करून घे. चित्तनिग्रहास फार काल लागतो. पण म्हणून उद्विग्न होऊन अभ्यास सोडूं नये. कारण अनुद्वेग हेंच सर्व संपत्तीचें मूळ आहे. जो मनास जिंकतो त्यास त्रैलोक्याचा विजय तृणासारखा तुच्छ वाटतो. या विजयांत शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करून छिन्न भिन्न व्हावें लागत नाहीं. तर केवल चित्ताचा स्वभाव बदलावयाचा असतो. चित्ताच्या प्रवृत्तीसही जे आळा घालूं शकत नाहींत, ते सर्व पुरुषार्थाविषयीं अयोग्य व असमर्थ आहेत. मोक्षापर्यंत, अस्थिर मन इहलोक, परलोक, जन्म-मरण, सुखदुःख इत्यादिकांत गुंतलेलें असतें. माझा भ्राता मरण पावला, माझा उपयोगी बैल गेला, माझें धन चोरांनी लुटलें, माझी स्त्री मरणोन्मुख झाली इत्यादि प्रकारचे क्लेशही चित्तधर्मच होत. आत्मधर्म

नव्हेत. यास्तव सच्चिदानंदरूप आत्म्यामध्यें मनास समूळ मिळवून सोडणें यावांचून चित्तनाशाचा दुसरा उपाय नाहीं व चित्तनाशावांचून आत्म-साक्षात्कार होणें नाहीं. केवळ मनाचाच लय झाल्यानेंच विश्रांति उत्पन्न होते. बा रामा, या आपल्या मनास क्रूरपणें मार. निःशंकपणें त्याचा घात केल्यावांचून तुझ्या या व्यथा नाहींशा होणार नाहींत. रम्य वाटणारे विषय अरम्य आहेत इतकें तूं जाणलेंस म्हणजे चित्ताची अंगेंच तोडलींस असें मी समजेन. हा, तो, मी, व माझें एवढेंच मनाचें स्वरूप आहे व त्यांची भावना न करणें हीच त्यांस कापून काढण्याची तीक्ष्ण सुरी आहे. शस्त्र, अग्नि, वायु इत्यादिकांचें भय वाटतें. पण मृदु व स्वच्छ अशा या असंकल्पामध्यें भय कसलें ? कल्याण व अकल्याण आबालवृद्धांस समजतें व पिता आपल्या पुत्रास कल्याणकारक मार्गांतच प्रवृत्त करितो. त्याप्रमाणेंच या मनासही कल्याणामध्येंच प्रत्येकानें प्रवृत्त करावें. अक्षय व फार मोठ्या अशा या चित्तसिंहास जे मारितात त्यांचा जय-जयकार होतो. ते आपल्याप्रमाणें इतरांसही परम पद मिळवून देऊं शकतात. संकल्पामुळें सर्व भयंकर आपत्ति येत असतात. पण ज्यांचें मन संकल्पशून्य झालेलें असतें, त्यांस कल्पांत वायु वाहूं लागले तरी, सर्व समुद्र एक झाले तरी, व बारा आदित्य ताप देऊं लागले तरी कांहीं क्षति वाटत नाहीं. यास्तव, रघुनाथा, तूं निरिच्छ, शांत, सम व विचारी होऊन संकल्पत्यागपूर्वक मनोविजय संपादून अजपदीं लीन हो (१११)

सर्ग ११२ वा

(वासनात्याग हा चित्ताच्या क्षयाचा उपाय आहे व तो चिन्मात्रवासनेच्या अभ्यासानें आणि त्या विषयींच्या दृढ निश्चयानें साध्य होतो, असें येथें सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—रामा, मन ज्या ज्या पदार्थाविषयीं जशा जशा इच्छेनें जसा जसा तीव्र वेग धारण करितें, तसें तसें आपलें इष्ट पहातें. मनाच्या या तीव्र वेगाची जर उपेक्षा केली तर तो अधिकाधिक वाढतो व त्याचा निरोध करण्याकरितां प्रयत्न केला तर तो शांत होतो. कारण वेग हा त्याचा स्वभाव आहे व त्यामुळें त्यास प्रतिबंध न केल्यास तो पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणें एकसारखा उत्पन्न होत रहाणार, हें उघड आहे. बर्फाचें शीतता व काजळाचें कृष्णता हें जसें रूप आहे त्याप्रमाणें मनाचें चंचलता हें रूप आहे.

श्रीराम—गुरुवर्य, या अति चंचल मनाचें चांचल्य बलात्कारानें कसें प्रतिबद्ध होईल?

श्रीवसिष्ठ—अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें मनाचें चांचल्य स्वाभाविक आहे. जगाचें कारण अशी जी माया तिनें युक्त असलेल्या चैतन्यामध्यें असलेली जी ही क्रियाशक्ति तीच मानसी शक्ति आहे. स्पंदावांचून वायूचें अस्तित्व कळत नाहीं. त्याप्रमाणें चांचल्यावांचून मनाचें अस्तित्व अनुभवास येत नाहीं. चंचलता-रहित मन म्हणजे मृत मनच होय आणि मृत मन हाच शास्त्राचा सिद्धांत किंवा मोक्ष होय. केवल मनाच्या विलयानेंच दुःखाची शांति होते. विक्षिप्त चित्त हाच महाराक्षस दुःख देत असतो. यास्तव नित्य व निरतिशय सुख भोगण्याकरितां दीर्घ प्रयत्नानें त्याचा नाश कर. विचाराच्या योगानें त्याचा नाश करितां येतो. सत् व असत् किंवा चित् व जड यांच्या मध्यभागीं राहून जें त्या दोघांस जोडतें तें मन होय. जाड्याच्या दीर्घ व दृढ अनुसंधानानें चित्तही जडासारखेंच भासूं लागतें. पण तेंच, त्याला आत्मानुसंधान करावयास लावून दीर्घ काल विवेकाभ्यास केल्यास दृढ अभ्यासामुळें चैतन्यरूप होतें. पौरुष प्रयत्नानें मनास ज्याच्यामध्यें लावावें तद्रूप तें होतें, असा अबाधित नियम आहे. यास्तव धैर्य व निश्चय करून अगोदर चित्तास आपल्या आधीन करून घे. नंतर त्यास परमात्म्यामध्यें योजून तूं निःशंकपणें स्थिर हो. रामचंद्रा, संसारभावनेंत बुडून गेलेल्या मनास विवेकयुक्त मनानेंच जर वर काढिलें नाहीं, तर तें वर कसें येणार? मनाचा दृढ निग्रह करण्यास मनच समर्थ आहे. राजाचा निग्रह बलाढ्य राजावांचून दुसरा कोण करणार? संसार-समुद्रांतील तृष्णारूपी मकर ज्यास दूर ओढून नेत आहेत, त्या चंचल मनास सुरक्षितपणें पलीकडे पोंचविण्यास शुद्ध मन हीच एक दृढ नौका आहे. मन हाच दृढ पाश अथवा बंधन आहे. त्याला विवेकयुक्त बुद्धीनें तोडिलें किंवा सोडविलें पाहिजे व हें कठिण कृत्य ज्याचें त्यालाच करणें उचित व अवश्य आहे. तें दुसऱ्या कोणाकडूनही होणें शक्य नाहीं. बाह्य विषयांविषयीं मनःसंज्ञक जी जी वासना उत्पन्न होईल तिचा प्रयत्नानें परित्याग करावा. सर्व बाह्य पदार्थ मिथ्या आहेत, असें अनुसंधान केल्यानें वासनात्याग सहज सिद्ध होतो व औष्ण्याचा क्षय झाला असतां अग्नि जसा शांत होतो, त्याप्रमाणें वासनाक्षय झाला असतां मनासह अविद्या क्षीण होते. आतां वासनात्यागाचा क्रम सांगतों. तूं अगोदर अनेक भोगांविषयींची वासना सोड. नंतर भेदवासना

टाकून दे. (मी निराळा, हे इतर प्राणी निराळे व जगांतील प्रत्येक पदार्थ निरनिराळा, असें समजणें हीच भेदवासना होय) त्यानंतर संकल्पपूर्वक चित्त व चित्ताचे विषय यांच्या वासनेचा त्याग कर. शेवटीं अज्ञान राहिलें. पण तत्त्वसाक्षात्काराच्या योगानें अविद्या-आवरणाचाही त्याग करून तूं सुखी हो. हाच वासनाक्षय व मनोनाश होय. अविद्यानाश यालाच म्हणतात. चित्ताच्या द्वारा साक्षीस ज्याचें ज्याचें ज्ञान होतें, तें तें दु:दायक असतें. यास्तव चित्ताचा क्षय झाल्या कारणानें कोणत्याही (बाह्य किंवा आंतर) ज्ञेयाचें ज्ञान न होणें व त्यामुळें स्वयंप्रकाश आत्म्याचा साक्षात् अनुभव येणें, हेंच निर्वाण होय. पुरुषाच्या प्रयत्नानेंच तें लाभतें. पदार्थांची भावना न करणें हा फार मोठा अभ्यास आहे. त्याच्यापासून निरतिशय कल्याण होत असतें. यास्तव, बा प्रिय रामचन्द्रा, तुझ्या मनामध्यें मिथ्या रागादि जे दोष असतील, त्यांस अगोदर पूर्णपणें ओळखून त्यांचा त्याग कर. नंतर ते रागादि हेच ज्याचे अंकुर आहेत, अशा मन:संज्ञक त्यांच्या बीजाचा अज्ञान व वासना यांसह त्याग कर; आणि हर्ष-शोक मानूं नकोस. म्हणजे तूं अत्यंत तृप्त होशील (११२)

सर्ग ११३ वा

(सर्व दुर्वासनांचा उच्छेद करणाऱ्या, विविध विचारांनीं युक्त असलेल्या व द्वैत मिथ्या आहे, या बुद्धीनें दृढ होणाऱ्या तत्त्वबोधाचें वर्णन येथें करितात)

श्रीवसिष्ठ—ज्याअर्थीं ही वासना असत्यच उत्पन्न झाली आहे, त्याअर्थीं तिचा त्याग करितां येणें शक्य आहे. विवेकविज्ञानशून्य पुरुषांचे ठायीं अविद्या अत्यंत दृढ व सत्य होऊन रहाते. पण विवेकी पुरुषांचे ठायीं तिला थारा मिळत नाहीं. यास्तव राघवा, तूं अज्ञ होऊं नकोस. प्राज्ञ हो. चांगला विचार कर. आकाशांत एकच चंद्र असतांना भ्रांतीनें दोन दिसतात. त्याप्रमाणे एकच तत्त्व असतांना द्वैताचा अनुभव भ्रांतीनें येतो. या सृष्टींत परमात्म्या वांचून कोणतीही वस्तु नाहीं. यास्तव नित्य, बंधरहित, सर्वव्यापी व शुद्ध आत्म्याचे ठायीं कशाचाही आरोप करूं नकोस. तूं कर्ता नाहींस. मग तुझी या क्रियांमध्यें ममता कां ? एकच अद्वितीय वस्तु कोणतें कार्य कोणत्या साधनानें कसें करणार ? क्रिया एकच कारकानें

साध्य होत नसते. तर तिला कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान व अधिकरण या सहा कारकांतील निदान दोन कारकांची तरी आवश्यकता असते. अथवा बा माझ्या प्रिय शिष्या, मी अकर्ता आहें, असाही अभिमान तूं धरूं नकोस. कारण तसा अभिमान धरून तरी तुला काय करावयाचें आहे ? कारण आपल्या प्रयत्नानें प्राप्त करून घेण्यासारखें तुला कांहींच नाहीं. यास्तव तूं स्वस्थ हो. मी अकर्ता आहें, असा अभिमान धरिल्यासही तूं त्या अभिमानाचा कर्ता होशील, हें विसरूं नको. हें सर्व विश्वच जर इंद्रजालाप्रमाणें मायामय व असत् आहे तर त्यांत आस्था काय ठेवावयाची आहे व त्यांतील कोणास त्याज्य व ग्राह्य समजावयाचें ? रामा, ही अविद्याच संसारबीजकणिका आहे. वस्तुतः ती मिथ्या असूनही सत्य वाटते. ह्मणून आह्मी विश्वास इंद्रजाल म्हणतों. अविद्याच संसारास आरंभ करणारी चक्रिका आहे. तीच चित्तास मोहित करणारी वासना आहे. वेळूचा वांसा जसा वरून दिसावयास फार मोठा बळकट, पण आंत पोकळ त्याप्रमाणें ही अविद्या निःसार आहे. नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें ही अविच्छिन्न जरी आहे, तरी तिचा आत्मज्ञानानेंही नाश होत नाहीं, असें नाहीं. हिच्या प्रत्येक कार्याशीं आपण व्यवहार करीत असतों. पण तिचें ग्रहण करितां येत नाहीं. म्हणजे ती प्रत्यक्ष दिसत नाहीं. ओढ्याच्या लाटांप्रमाणें ती अति मृदु असली तरी तीरावरील वृक्षादिकांस पाडणाऱ्या त्या लाटांच्या अग्रांप्रमाणें अति तीक्ष्ण आहे. ती कार्य करण्यास समर्थ असलेल्या कारणसमूहाप्रमाणें दिसते खरी; पण एकही सत्य पुरुषार्थ तिच्या हातून होत नाहीं. ती एक प्रकारची नदी आहे हें खरें; पण स्नानपानादि कार्यांच्या निरुपयोगी असलेल्या मृगजलाची नदी आहे. अथवा स्वप्नांतील स्नादिकांच्या उपयोगीं असलेली स्वप्नगत नदी आहे. ती केवल दिसण्यांत मोठी सुंदर; पण एकही सत्य कार्य न करणारी आहे. कोठें वक्र, कोठें सरल, कोठें दीर्घ, कोठें ऱ्हस्व (आंखुड), कोठें स्थिर, कोठें चल असे तिचे अनेक आकार आहेत. ती ज्याच्या प्रसादानें उत्पन्न झाली, त्याच्यापासूनच वेगळी होऊन रहाते. तिच्या अंतर्भागीं सौंदर्य मुळींच नाहीं; पण बाहेरून ती फार सुंदर दिसते. वस्तुतः ती कोठेंही नसते; पण सर्वत्र अनुभवास येते. ती संसार—आरंभ—चक्रिका खरोखर जड आहे. परंतु चैतन्ययुक्त असल्याचा भास होतो. मनाच्या चांचल्यावर आपला निर्वाह करण्याचें तिचें शील आहे. ती

एक क्षणभरही स्थिर नसते. पण मी स्थिर आहें, अशी भ्रांति पाडते. सत्त्वगुणाच्या योगानें ती ज्वालेप्रमाणें शुद्धवर्ण असली तरी तिचा अंतर्भाग तमोगुणामुळें शाईप्रमाणें काळा असतो. आत्म्याच्या सांनिध्यानें ती चल होते व त्याचा साक्षात्कार झाला असतां स्वतः नाश पावते. आत्मप्रकाशामध्यें ती म्लान दिसते व अज्ञान-अंधकारांत विराजमान होते (चमकते, शोभते). ही संसारारंभचक्रिका अनेक संकटांस कारण होते, म्हणूनच ती कर्कशा आहे. तरुण व सुंदर स्त्रीप्रमाणें चंचल आहे व लोभी तृष्णाही तीच आहे. स्नेहाचा क्षय होतांच दीपशिखेप्रमाणें ती तात्काल क्षीण होते व स्नेहावांचूनच शेंदुराच्या रेघेप्रमाणें आपोआप शोभायमान होते. ही अविवेक्यांस भयभीत करिते. हिचें विस्मरण होणेंच अतिशय श्रेयस्कर आहे. कारण, वारंवार स्मरण करूं लागल्यास ती अनर्थांत पाडल्यावांचून रहात नाहीं. आत्म्याच्या सांनिध्यामुळेंच ही आपलीं कार्यें करूं शकते. पापामध्यें हिची वाढ फार होते. विषयुक्त मोदकाप्रमाणें ती आरंभीं अतिशय गोड व परिणामीं अतिशय दारुण होते. ती नष्ट झाली म्हणजे दिव्याच्या नष्ट झालेल्या ज्योतीप्रमाणें कोठें जाते कांहीं समजत नाहीं. हिनें चित्तास व्यापून सोडलें म्हणजे लोक संसाररूपी दीर्घ स्वप्न पाहूं लागतात. सर्व भ्रम हिच्यामुळेंच होतात. ही करीत नाहीं असें कांहींच नाहीं. राघवा, अकिंचन अशाही तिची ही केवढी शक्ति आहे तें पहा. तस्मात् विवेकबुद्धीनें विषयबुद्धीचा निरोध करावा. प्रवाहाचा निरोध केला असतां खालची नदी जशी शुष्क होते, त्याप्रमाणें निरोधाच्या योगानें मनोनदीही क्षीण होते.

श्रीराम—प्रभो, आपण हा मला मोठाच चमत्कार सांगितलात. असत्, कोमल, तुच्छ, मिथ्याभावना करणारी, नीरूप, निराकार, चेतनहीन, असत्य असूनही नाश न पावणारी, प्रकाशास भिणारी व अंधकारांत स्फुरण पावणारी, नियमानें कुकर्मेंच करणारी, ज्ञानास सहन न करणारी, देहासही न जाणणारी, काम क्रोध इत्यादिकांनीं युक्त असलेली, जड व अंधरूप अशा या वासनामय अविद्येनें जगास अंध करून सोडलें आहे, हा मोठाच चमत्कार होय. ही पुरुषाची प्रतिकूल भार्या आहे. त्यास पहावें, असें तिला वाटत नाहीं. पण तिनें त्याला अंध करून सोडिलें आहे. तर आतां, गुरुराज, हिचा निरोध कसा होईल तें सांगा (११३)

———

सर्ग ११४

(आत्मदर्शन हाच तिच्या क्षयाचा उपाय आहे, असें सांगून या सर्गांत विशुद्ध आत्म्याच्या स्वरूपाचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, दंवाचा लहानसा बिंदु सूर्याचें दर्शन होतांच जसा नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या दर्शनाबरोबर ही अविद्या नाहींशी होते. आत्मदर्शनाची इच्छा होई तोंच अविद्या, देहाभिमानी अहंकारास (जीवास) संसाररूपी झोंपाळ्यावर बसवून आपल्या बरोबरच त्यासही झोंके खावयास लाविते. पण तिनें परमात्म्यास पाहिलें कीं, तिचें आयुष्य संपलें. म्हणजे कडकडीत उन्हाचा अनुभव घेण्याची इच्छा करणाऱ्या छायेप्रमाणेंच हिंची दशा होते. इच्छा ही कार्याविद्या व आत्मदर्शनानें जिचा नाश होतो म्हणून म्हटलें आहे ती कारणाविद्या आहे. इच्छारूपी कार्याविद्येचा नाश होणें हाच मोक्ष व तो केवल असंकल्पानेंच सिद्ध होतो. मनोरूपी आकाशांतील वासनारूपी रात्र क्षीण झाली असतां व ज्ञानरूपी सूर्य उगवला असतां अविद्या-आवरण-रूपी अंधकार पार नाहींसा होतो. सूर्योदयानंतर रात्र जशी कोठें पळून जाते, त्याप्रमाणें विवेकोदयानंतर अविद्या कोठें तरी जाऊन लपते. बालकाच्या भूताविषयींच्या कल्पनेप्रमाणें दृढ वासनेमुळें चित्ताचा बंध दृढ होतो.

श्रीराम—ब्राह्मणवर्य, आपणास जेवढें म्हणून हें कांहीं दिसत आहे, ती सर्व अविद्या आहे व तिचा आत्मभावनेनें क्षय होतो, असें आपण सांगितलेंत, तें मी समजलों. आतां त्या आत्म्याचें स्वरूप कसें आहे तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—विषयरहित, विक्षेप-आवरण-शून्य व अनिर्वचनीय असें जें चित्-तत्त्व तोच आत्मा व परमेश्वर आहे. तृणकाष्ठापासून आब्रह्मस्तंभपर्यंत जें हें जगत् तें सर्वही सर्वदा आत्माच आहे. अविद्या नव्हे. हें सर्व नित्य, अखंड व चिद्रूप ब्रह्म आहे. मन म्हणून निराळी कल्पना नाहींच. या त्रिभुवनांत कांहीं मरत नाहीं व कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. तर केवळ चिन्मात्रसत्ता आहे. पण शांत, निर्विकार व स्वयंप्रकाश आत्म्याचे ठायीं चैतन्यादि स्वभावाच्या विरुद्ध जाड्य, मर्यादितपणा इत्यादिकांची कल्पना करून धांवणारी जी विक्षेपशक्ति तेंच मन होय. या सर्वगामी व सर्वशक्तिमान् मनोदेवापासून, पाण्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या लहरीप्रमाणें, पदार्थांचा

विभाग करणारी शक्ति उत्पन्न होते. केवल संकल्पानेंच ती सिद्ध झाली आहे. यास्तव, वायूपासून उत्पन्न झालेल्या व वायूच्या योगानेंच बुझणाऱ्या अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें, संकल्पानेंच तिचा नाश होतो. पुरुषाच्या दीर्घ व दृढ प्रयत्नानें आत्मसाक्षात्कार झाला असतां तिची निवृत्ति होते, हें मीं मागें सांगितलेंच आहे. बंध व मोक्ष हे मनाचे धर्म आहेत. मी ब्रह्म नव्हे, अशी दृढ भावना झाली असतां मन बद्ध होतें व मी आणि हें सर्व ब्रह्म आहे, अशा दृढ भावनेनें तें मुक्त होतें. संकल्प हाच परम बंध आहे व असंकल्प हीच मुक्तता आहे. मी कृश आहें; मी अति दुःखी आहें; मी बद्ध आहें; मी हस्तपादादियुक्त आहें अशी भावना व तदनुरूप व्यवहार केल्यानें मन बद्ध होतें व या भावनांच्या विरुद्ध भावना केल्यानें ह्मणजे मी दुःखी नाहीं; माझा देह नव्हे; मग बंध कोणास असणार ? असा व्यवहार केल्यानें तें मुक्त होतें. मांस मी नव्हें, हाडें मी नव्हें, तर देहाहून अगदीं विलक्षण व भिन्न मी आहें असा ज्याचा आंतल्या आंत निश्चय असतो तो अविद्यारहित आहे, असें म्हणतात. आकाशाचें यथार्थ स्वरूप ज्यास अवगत नसतें, असा एकादा अज्ञ भूमीवर उभा राहून आकाशांत हत्ती, घोडा, इत्यादि अनेक आकृतींची कल्पना करितो. त्याचप्रमाणें अनात्मज्ञ आत्म्याचे ठायीं अनात्मकल्पना करितो. पण ज्ञानी आत्म्यास अनात्मा व देहादि अनात्म्यास आत्मा कधीं समजत नाहीं.

श्रीराम—गुरुराज, या आकाशाच्या दृष्टांतावरून मला वरी आठवण झाली. वरील आकाशाकडे पाहिलें ह्मणजे आम्हांस सुंदर नीलवर्ण दिसतो. जणुं काय निळ्या वर्णाची मोठी कढईच पालथी घातली आहे असा भास होतो. पण त्याचें कारण काय ? तेथें नीलवर्ण कोठून आला ? ती मेरूच्या रत्नांची छाया आहे कीं अंधकार आहे ?

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, नीलता हा शून्य आकाशाचा गुण नव्हे व रत्नांची छायाही नव्हे. ब्रह्मांड तेजोमय असल्यामुळें व त्याच्या उदरांतील आकाशांत प्रकाश भरलेला असल्यामुळें अंधकाराचाही संभव नाहीं. तर खोट्या अविद्येप्रमाणें असन्मय अशी ही केवल विपुल शून्यताच आहे. आपल्या नेत्रांची दर्शनशक्ति दूरवर जाऊन पुढें कुंठित होते. त्यामुळें स्वाभाविकपणेंच उद्भवणारें जें तम (अदर्शन) तेंच आकाशाचें नैल्य (नीलता) होय. आतां हें ऐकल्यावर आकाशांत दिसणारी कालिमा खरी कालिमा नव्हे अशी तुझी भावना झाली कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें अविद्या तिमिर आहे असें तूं समज. त्याकरितांच

असंकल्प हा अविद्येचा निग्रह आहे, असें ज्ञानी पुरुषांनीं सांगून ठेविलें आहे. तो स्वभावतः सुकर आहे असें वाटतें, दुष्कर वाटत नाहीं. आकाशाच्या नीलवर्णाप्रमाणें उद्भवलेल्या या जगद्भ्रमाचें पुनः स्मरण न करणें हेंच सर्वोत्तम विस्मरण होय. स्वप्नांत मी नाश पावलों आहें, अशा संकल्पानें पुरुष दुःखी होतो. पण जाग्रत् होऊन मी नष्ट झालेलों नाहीं, असें समजलें असतां संकल्पानेंच तो सुखी होतो. संमूढ संकल्प केल्यानें मन मूढ होतें व ज्ञानयुक्त उदार संकल्प केला असतां तेंच मन ज्ञानस्वरूप ब्रम्हभावास योग्य होतें. मी अज्ञ आहें, अशी कल्पना अथवा स्मरण केलें असतां अनादि अविद्या व्यक्त होते. पण तिला विसरून तिचें संकल्पवासनामूल नाहींसें केलें असतां ती नित्य नष्ट होते. सर्व भूतांचें कारण व सर्व भूतांस मोह पाडणारी अशी ती अविद्या, आत्मा परिच्छिन्न (मर्यादित) होऊन त्याचें अदर्शन झालें म्हणजे वाढते व आत्म्याचें अपरिच्छिन्न स्वरूप व त्याचें दर्शन झालें ह्मणजे स्वतः नष्ट होते. राजाची आज्ञा मंत्री शिरसा मान्य करितात. त्याचप्रमाणें मन ज्याचें अनुसंधान करितें तेंच इंद्रियें संपादितात. अर्थात् मनाचा निरोध केला असतां इंद्रियें वासनेस उत्पन्न करूं शकत नाहींत. यास्तव बाह्य वस्तुविषयीं जो मनोनुसंधान करीत नाहीं, त्यास ब्रह्माहंभावनेनें (मी ब्रम्ह आहें, या आंतर भावनेनें) शांति प्राप्त होते. ज्याची उत्पत्ति झाली नाहीं त्याची स्थिति कशी होणार ? असा विवेक करून हें जें कांहीं भासत आहे तें सर्व शांत, एक व अनिंद्य ब्रम्ह आहे, असा निश्चय करावा. चित्तांतुन भोगाशा समूल उपटून टाकावी. आत्म्याचें अज्ञानच जरा-मरण कारण आहे. माझे पुत्र, माझें धन, हा मी, हें माझें, अश प्रकारें ही वासनाच वल्गना करीत असते. जलांत वायूच्या योगानें भासणाऱ्या तरंगरूपी सर्पाप्रमाणें आत्म्यामध्यें वासनेच्या योगानें हा अहंभावरूप सर्प कल्पिलेला आहे. परंतु हे तत्त्वज्ञ रामा, पारमार्थिक दृष्ट्या पाहिल्यास माझें व मी हीं दोन्ही असत्य आहेत. आकाश, पर्वत, अंतरिक्ष, पृथ्वी, नद्या इत्यादि सर्व दृष्टिसृष्टीनें वारंवार भासतें. ती अविद्याच स्वतः त्या त्या रूपानें परिणत होत असते. (पाहीपर्यंत सृष्टि; पाहणें सुटलें कीं, सृष्टिही गेली. अर्थात् चित्ताचें अनुसंधान असेपर्यंत सृष्टीचा अनुभव व तें सुटलें कीं सृष्टीचा अनुभवही गेला. असा दृष्टिसृष्टि या शब्दाचा अर्थ आहे) सृष्टीविषयींची दृष्टि केवल अज्ञानानें उत्पन्न होते व ज्ञानानें नाहींशी होते. ज्ञान्याच्या दृष्टीनें पूर्वोक्त आकाशादि सर्व ब्रह्मच आहे. यास्तव तूं अज्ञ होऊं नकोस; प्राज्ञ हो. संसार-

वासना सोड. अनात्म्याच्या ठायीं आत्मबुद्धि ठेवून मूर्खासारखा उगीच कां रडतोस ? अरे, ज्याच्याकरितां तूं सुखदु:खांच्या योगानें परतंत्र होऊन तिरस्कारास पात्र होतोस, तो हा जड व मूढ देह तुझा कोण आहे ! लांकुड व दगड अथवा भांडें व बोरें यांचा जरी संबंध झालेला असला तरी ऐक्य नसतें. त्याप्रमाणेंच देह व देही (आत्मा) यांचा संबंध झाला आहे. पण ऐक्य नाहीं. लोहाराचा भाता जळला तरी त्यांतील वारा जळत नाहीं. त्याप्रमाणें देह नष्ट झाला तरी आत्मा नष्ट होत नाहीं. मी दु:खित आहें; मी सुखसंपन्न आहें, ही मृगजळासारखी भ्रांति आहे, असें जाणून तिचा त्याग कर व सत्याचा आश्रय कर. काय चमत्कार आहे, पहा. मनुष्य प्राणी सत्यास विसरून असत्याचा परम भक्त झाला आहे. पण या असत्य दृष्टीमुळेंच त्याचे असे हाल होत आहेत. संसारवासनेनें चित्तास जर न भरून सोडलें तर जाग्रत् व स्वप्न यांतील आपत्ति कशा येणार ? रामा, तूं वासना सोड; स्फटिकासारखा स्वच्छ होऊन रहा. आपलीं कर्तव्य कार्यें कर. पण त्यांत आसक्त होऊं नकोस. चित्रांचें सान्निध्य असेपर्यंत त्यांच्याप्रमाणें होऊन ह्मणजे त्यांचें प्रतिबिंब ग्रहण करून तीं दूर केलीं असतां स्फटिक जसा निर्लेप रहातो, त्याप्रमाणें तूंही कार्यकालीं कर्त्यासारिखा होऊन त्यानंतर निर्लेप हो. अशा रीतीनें तूं जर विवेकी झालास तर तुला उपमाच देतां येणार नाहीं. तूं लोकोत्तर होशील. (११४)

सर्ग ११५

(या सर्गांत, रामाचें बोधजन्य आश्चर्य व त्यानें केलेला लवणाच्या आपत्तीविषयींचा प्रश्न व वसिष्ठाचें उत्तर यांचें वर्णन केलें आहे)

श्रीवाल्मीकिः—राजा, भगवान् वसिष्ठांनीं असें सांगितलें असतां रामाचें अंत:करण प्रफुल्लित झालें. त्याच्या मुखावर एक प्रकारची उत्तम शोभा आली व तो हंसत हंसत असें ह्मणाला.

श्रीरामः—गुरुवर्य, खरोखर आपण मला आज हें मोठें आश्चर्य सांगितलेंत. कारण, हा सर्व प्रकार कमलतंतूंनीं पर्वतास बांधून ठेवण्यासारखाच चमत्कारिक आहे. अहो, या अविद्यमान (मिथ्या) अविद्येनें सर्वांस आपल्या वश करून ठेविलें आहे ! निर्बल तृणानें वज्राप्रमाणें कठिण होण्यासारखेंच हें सर्व दिसतें. सद्गुरो, नदीप्रमाणें प्रवाहयुक्त असलेली व संसाराचें

आदि कारण अशा या मायेचें स्वरूप मला पुनः चांगलें समजून सांगा. तसाच मला आणखी एक संशय आहे. आपण सांगितलेल्या त्या महाप्रभावशाली लवण राजाला ती आपत्ति कां भोगावी लागली ? देह व देही यांचा काष्ठ व पाषाण यांच्याप्रमाणें संबंध झालेला असो, कीं दोघा मल्लांप्रमाणें ते एकमेकांशीं भिडलेले असोत, पण त्यांतील संसारी व शुभाशुभ कर्मांचें फल भोगणारा कोण ? नुस्ता देह कीं देही ? त्याचप्रमाणें लवणास ती परम आपत्ति दाखवून तेथेंच गुप्त झालेला तो ऐंद्रजालिक कोण ?

श्रीवसिष्ठः—बा सज्जना, देह काष्ठ किंवा भिंत यांप्रमाणें जड आहे! यास्तव अचेतन व असत् असा तो कर्मफल भोगण्यास समर्थ नाहीं. तर चिदाभासाशीं तादात्म्य पावून चित्त जीव होतें, व मी भोक्ता आहें, असा अभिमान धारण करितें. तोच देही, कर्मभाक् व नानाप्रकारचीं शरीरें धारण करणारा होय. या चिच्छक्तिभूषित चित्तालाच जीव, अहंकार, मन इत्यादि नांवें योजितात. रामा, अशा प्रकारच्या अज्ञ जीवांचीं हीं सर्व सुखदुःखें आहेत. जड शरीरास जशीं तीं होत नाहींत, तशींच आत्मज्ञासही होत नाहींत. अप्रबुद्ध मन नाना कल्पना करितें व त्याप्रमाणें विचित्र आकाराचें होतें. तें अप्रबुद्ध (अज्ञ) असेपर्यंत निद्रित असतें व निद्रित असेपर्यंतच जगद्भ्रमरूपी स्वप्न पहातें. गाढ अज्ञान-निद्रेंत असलेल्या जीवास जोंपर्यंत कोणी जागवीत नाहीं, तोंपर्यंत तो संसारभ्रमांत निमग्न असतो. पण तोच जागा झाला कीं,त्याचें सर्व अज्ञान व भ्रमादि अज्ञान-कार्य नष्ट होतें. चित्त,अविद्या, मन, जीव, वासना व कर्मात्मा असें ज्यास ह्मणतात तो देहीच दुःखभोक्ता होय. कारण जड देह दुःख भोगण्यास योग्यच नाहीं. देही मात्र अविवेकामुळें दुःखी होण्यास योग्य आहे. घन अज्ञानामुळें अविवेक उद्भवतो व अज्ञानच दुःखाचें कारण आहे. एका अविवेकदोषामुळेंच जीव शुभाशुभ धर्मांचा विषय झाला आहे. अविवेकरूपी रोगानें बद्ध झालेलें मन विविध वृत्तियुक्त होऊन चक्राप्रमाणें भ्रमण करीत रहातें. या शरीरांतील हें मन उत्कर्षयुक्त होतें, रडतें, हंसतें, मारितें, खातें, जातें, वल्गना करतें, निंदा करतें व अशाच दुसऱ्याही सर्व क्रिया करितें. देह कांहीं करीत नाहीं. गृहांत रहाणारा गृहाचा स्वामी अनेक चेष्टा करितो. जड गृह कांहीं करीत नाहीं. तस्मात् सर्व सुखदुःखादि अवस्थांमध्यें मनच कर्ता, व मनच भोक्ता आहे. फार काय, पण हें मनच मानव आहे. आतां याविषयीं मी तुला एक वृत्तांत सांगतों. ह्मणजे लवणराजा मनो-

भ्रमामुळें चांडाल कसा झाला तें तुला समजेल. शिवाय मनच शुभाशुभ कर्मांचें फल भोगतें हेंही तुझ्या लक्षांत येईल.

राघवा, हरिश्चंद्राच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या त्यानें एकदां एकांतांत बसून पुष्कळ वेळ मनांत असा विचार केला–माझा पितामह हरिश्चंद्र राजसूययाजक होता. मी त्याच्या कुलांत उत्पन्न होऊन अजून त्याच्या नांवास शोभेसें कांहीं-एक केलें नाहीं. यास्तव आतां मीही यज्ञ करीन. असा निश्चय करून त्यानें सर्व मानसिक यज्ञसंभार मिळविला व मोठ्या आदरानें राजसूययज्ञाची मानसिक दीक्षा घेऊन ऋत्विजांस पाचारण केलें. त्या सन्मुनींचें त्यानें पूजन केलें. देवांचें आवाहन केलें. अग्नि प्रज्वलित केला आणि उपवनामध्यें मनानें यथेच्छ यजन करीत असतांना व देव, ऋषि, द्विज इत्यादिकांची पूजा करण्यांत त्याचा साग्र संवत्सर गेला. शेवटीं ब्राह्मणादि भूतांस सर्वस्व दक्षिणा देऊन तो त्या यज्ञाचें चिंतन सोडून त्या दिवसाच्या अंतीं आपल्याच उपवनांत बाह्यवृत्ति झाला. याप्रमाणें लवण राजानें मनानेंच राजसूय यज्ञ केला व त्याचें फल मनानेंच भोगिलें. यास्तव चित्तच नर आहे व सुखदुःख भोगणारें आहे, असें जाणून तूं त्यास पवित्र व सत्य उपायांत नियुक्त कर. हे सर्व सभासदहो, मी या रामाप्रमाणेंच तुह्मांसही हें रहस्य सांगून ठेवितों तें ऐका. हा मनोरूप पुरुष पूर्ण वस्तूंशीं संगत झाल्यास पूर्ण होतो व देहादि नश्वर पदार्थांशीं त्याचा समागम झाल्यास तो स्वतः नश्वर व अपूर्ण होतो. यास्तव देहच मी आहें, असा ज्यांचा निश्चय असेल त्यांच्याशीं तुम्ही समागम करूं नका. शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानें चित्त सारासारविचारयुक्त झालें असतां व मी देहादि अनात्मभूत नव्हें तर परिपूर्ण परमानंदरूप आहें, असा निश्चय झाला असतां सर्व दुःखें क्षीण होतात (११५).

सर्ग ११६

(लवणाच्या कथेचा अवशिष्ट सांगून योगभूमीचा उल्लेख या सर्गांत करितात)

श्रीराम—प्रभो, लवणानें राजसूययज्ञाचें फल भोगिलें याविषयीं प्रमाण काय?

श्रीवसिष्ठ—जेव्हां तो शांबरिक लवणाच्या सभेंत आला तेव्हां मी तेथें होतों व हा सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहिला. तो शांबरिक गुप्त झाल्यावर सभासदांनीं व राजानेंही मला " हा काय चमत्कार आहे ? " ह्मणून प्रश्न केला;

तेव्हां अंतर्दृष्टीनें सर्व सत्यार्थ जाणून मीं त्यांस काय सांगितलें तें ऐक. जे राजसूय यज्ञ करितात त्यांना बारा वर्षें आपत्ति भोगावी लागते. व त्या बारा वर्षांत त्यांस नाना प्रकारची व्यथा होते, असा नियम आहे. यास्तव बा रामा, इंद्रानें लवणास दुःख देण्याकरितां त्या शंबराकृति देवदूतास पाठविलें व त्या दूतानेंही स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणें राजास साठ वर्षें मानस दुःख दिलें. (कर्त्यास शरीरानें केलेल्या यज्ञाचें जितकें फल मिळतें, त्याच्या पांचपट मानस यज्ञाचें फळ मिळावें, असा ईश्वरी संकेत आहे. यज्ञांत होणाऱ्या हिंसादिकांचें अनिष्ट ह्मणजे दुःखरूप फल इष्ट फलाच्या मानानें फारच अल्प काल ह्मणजे बारा वर्षें भोगावें लागतें. अर्थात् त्या यज्ञाचें सुखमय इष्ट फल दीर्घ काल प्राप्त होतें व मानस यज्ञाचें तर शारीर यज्ञाच्या पांचपट फल मिळणार हें उघड आहे. प्राण्यांनीं आपल्या कर्माचें अल्प फल प्रथम भोगून दीर्घफल मागून भोगावें, असाही ईश्वरी संकेत आहे, व त्यास अनुसरून येथें मानस यज्ञाचें अनिष्ट फल लवणानें साठ वर्षें भोगिलें असें वर्णन केलें आहे) यास्तव हे रामा, मीं हा सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहिला आहे. तेव्हां याविषयीं शंका बाळगण्याचें कारण नाहीं. असो; सारांश, मनच सर्व विलक्षण क्रियांचा कर्ता व फलभोक्ता पुरुष आहे. त्यालाच रत्नाप्रमाणें घांसून अति शुद्ध करावें. उन्हाच्या योगानें दंवाचा बिंदु जसा सुकून जातो, त्याप्रमाणें विवेकानें चित्तास शुद्ध करून सोडावें. चित्तच सर्व भूताडंबर करणारी अविद्या होय. ती विचित्र शक्तीमुळें हें सर्व उत्पन्न करिते. वृक्ष व तरु हे जसे एकाच वस्तूचे वाचक शब्द (नांवें) आहेत त्याप्रमाणें बुद्धि, जीव, चित्त, अविद्या या शब्दांच्या अर्थांत अंतर नाहीं. असें जाणून तूं आपल्या चित्तास कल्पनारहित कर. तें निर्मल झालें असतां सर्व विकल्पमय जगत् क्षीण होतें. त्यानंतर अज्ञात असें कांहीं रहात नाहीं, सर्व आत्मरूप होतें; सर्वाचा परित्याग होतो; सर्व नष्ट होतें व आत्म्याचें नव्हे, असें कांहीं रहात नाहीं (ह्मणजे सर्व आत्म्याचें होतें) अर्थात् तें चित्त सर्वदा सर्वरूप होतें. हाच परमार्थ होय. मातीचीं अपक्व (कच्चीं) भांडीं पाण्यांत घातलीं असतां त्यांचा जसा एक गोळा होतो, त्याप्रमाणें चित्त निर्मल झाल्यावर हे सर्व बाह्य पदार्थ बोधाचा एक गोळा बनतात. त्यांचा निरनिराळा आकार व नांवें यांचें भान होत नाहीं.

श्रीराम—गुरुवर्य, याप्रमाणें मनाचा क्षय झाला असतां सर्व सुखदुःखांचा अंत होतो, असें आपण सांगतां खरें; पण चंचल मनाचा क्षय कसा होणार?

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी आतां तुला मनःशांतीची युक्ति सांगतों. ह्मणजे तिच्या योगानें अतींद्रिय ब्रह्माशीं तुझ्या मनाचा संबंध होईल. पूर्वी (९४ सर्गांत) बारा प्रकाराची जीवजाति सांगितली आहे. पण स्थूलदृष्ट्या तिचे सात्त्विक, राजस व तामस असे तीनच भेद होतात. हिरण्यगर्भाचें मनच त्या त्रिविध जीवांचें मूल कारण आहे व त्याच्या संकल्पाप्रमाणें व्यष्टि मनें संकल्प करीत असतात, असेंही मागें सांगितलें आहे. त्यांतील हिरण्यगर्भाचें मन कल्पांतीं लीन होतें व आमच्या मनांचा स्वभावही त्याच्याप्रमाणेंच असल्यामुळें त्यांचाही लय होतो, असें अनुमान करितां येतें. यास्तव या अनादि संसारांतील मनाचा क्षय कसा होईल, अशी शंका घेणें उचित नाहीं. असो; ती मनःशक्तिच चतुर्मुखाच्या शरीराच्या भावनेनें ब्रम्हदेवरूप होऊन नंतर आपल्या सत्यसंकल्पानें ज्याची ज्याची कल्पना करिते तें तें होते. ह्मणजे याप्रमाणें हें सर्व ब्रम्हांडाडंबर केवळ मनःकल्पनेनें झालें आहे. जन्म,मरण,सुख,दुःख,मोह इत्यादिरूप आमच्या संसाराचीही कल्पना तेंच करितें व कल्पभर तेंच नानाप्रकारची रचना करीत राहून शेवटीं आपोआप शेषयायी विष्णूमध्यें लीन होतें. कल्पाच्या आरंभीं उत्पन्न होऊन, कल्पभर अनेक कल्पना करून, कल्पांतीं स्वकारणांत लीन होणें हा याचा स्वभावच आहे. याप्रमाणें अनंत ब्रह्मदेव या व इतर ब्रम्हांडांतही आजपर्यंत होऊन गेले आहेत व पुढें होतील (म्हणजे त्रिकालीं होणाऱ्या ब्रम्हदेवांची व ब्रम्हांडांची गणना करितां येत नाहीं) पण अशा प्रकारच्या या चमत्कारिक सृष्टींत ईश्वरापासून उत्पन्न होऊन जीव जीवभावानेंच कसा रहातो व मुक्त कसा होतो तें ऐक. ब्रम्हदेवाच्या शरीरांत व्यक्त झालेली मनःशक्ति भूततन्मात्रादि क्रमानें स्थूल आकाशवाय्वादिरूप होऊन संकल्पानेंच मेघजलरूप होते. पुढें औषधींत प्रवेश करून तें जल प्राण्यांचें गर्भ बनतें. त्यानंतर त्याचा जन्म होऊन तें पुरुष होतें. त्यानें उत्पत्तीनंतर बालपणापासूनच विद्याग्रहण करावें, गुरूच्या गृहीं वास व गुरुशुश्रूषा करावी. पुढें पुण्याधिक्यानें कर्म व ज्ञान यांमध्यें त्यानें अधिकृत व्हावें, असा जगांतील सामान्य नियम आहे. त्या अधिकारी पुरुषांतील तुझ्यासारख्या महाभाग्यवानास विवेक-वैराग्यादि संपत्ति अनायासानें लाभते. ज्याची चित्तवृत्ति शुद्ध झाली आहे, अशा पुरुषास संसार अनर्थावह असल्यामुळें त्याज्य आहे व मोक्षाचा उपाय ग्राह्य आहे, असा विवेक आपोआप होतो. राघवा, अशा प्रकारचा विवेक जाग्रत झाला म्हणजे त्या निरभिमान व शुद्ध पुरुषाच्या केवल सत्त्वमय चित्तांत

क्रमानें साती योगभूमि उद्भवतात व त्या चित्तास प्रकाशित करणाऱ्या असल्या-मुळें जीवाचें परम हित होतें (११६)

सर्ग ११७.

[अज्ञानभूमि व ज्ञानभूमि यांचा विचार करितात]

श्रीराम—अहो श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ, सिद्धि देणाऱ्या सात भूमि कोणत्या तें मला थोडक्यांत सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अज्ञानभूमींत स्थित होण्याचीं "स्वाभाविक प्रवृत्ति व भोगतृष्णा" हीं दोन कारणें आहेत. आणि ज्ञानभूमींत स्थित होण्याचीं "शास्त्रीय साधनचतुष्टययुक्त श्रवणादि प्रयत्न व मोक्षाची अति तृष्णा" हीं दोन कारणें आहेत. अज्ञानभूमि सात आहेत व त्यामुळेंच ज्ञानभूमिही सात आहेत. त्यांतील अज्ञानभूमि तूं प्रथम ऐक. नंतर ज्ञानभूमींचें मी वर्णन करीन. स्वरूपामध्यें स्थित होणें हीच मुक्ति असून 'अहं' असें जाणणें हाच भ्रंश होय. ज्ञत्व व अज्ञत्व यांचीं हींच संक्षिप्त लक्षणें आहेत. राग व द्वेष यांच्या अभावामुळें शुद्ध सन्मात्र तत्त्वापासून जे भ्रष्ट होत नाहींत, त्यांच्या ठायीं अज्ञत्वाचा संभवच नाहीं. पण चित्स्वरूपापासून भ्रष्ट होऊन चित्तत्वास चेत्यविषयांत बुडवून सोडणें, यासारखा दुसरा कोणताही मोह नाहीं. एका विषयाविषयींचें चिंतन सोडून दुसऱ्या विषयाच्या चिंतनास चित्त आरंभ करीपर्यंत मध्यें जो थोडासा मननरहित अवस्थेंत काल जातो तीच स्वरूपस्थिति होय. सर्व संकल्पशून्य व त्यामुळेंच मोठ्या थोरल्या शिळेच्या आंतील मध्यभागाप्रमाणें चित्तानें स्थिर असणें व त्याच वेळीं त्यानें जाड्यनिद्रारहितही रहाणें म्हणजे लौकिक निद्रा-वस्थेंत नसतांना चित्तानें संकल्परहित व त्यामुळेंच शांत असणें हीच स्वरूप-स्थिति होय. अहंतेचा अंत झाला असतां व भेदाचा अनुभव येईनासा झाला असतां जी अजडता (चैतन्य) अवशिष्ट रहातें तेंच स्वरूप किंवा तोच आत्मा होय. आत्म्याचे ठायीं अज्ञानाचा आरोप होतो. आतां त्याच्या सात भूमींचीं नांवें ऐक. बीज—जाग्रत्, जाग्रत, महा जाग्रत्, जाग्रत्स्वप्न, स्वप्न, स्वप्न-जाग्रत् व सुषुप्ति असा सात प्रकारचा मोह आहे व त्याच्या या प्रकारांचा परस्पर विविध संबंध आहे. आतां त्यांतील प्रत्येकाचें लक्षण सांगतों. १ मायाशबल चैतन्यापासून सृष्टीच्या अथवा जागराच्या आरंभीं प्रथमतः चिदा-

भासयुक्त असें जें रूप बनतें तेंच प्राण धारण करणें इत्यादि उपाधींमुळें पुढें प्राप्त होणाऱ्या जीवादि संज्ञेस पात्र होतें. तेंच रूप पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या जाग्रत्चें बीज आहे. ह्मणून त्यास बीज–जाग्रत् असें म्हणतात. ही ज्ञप्तीची नवी अवस्था आहे. २ या नवप्रसूत बीज–जाग्रत्च्या नंतर हा स्थूल-देह मी आहें व हें सर्व भोग्य माझें आहे, असा चित्तामध्यें उत्पन्न झालेला प्रत्यय हीच जाग्रत्–संसृति होय. ३ पूर्व जन्मांतील दृढ अभिमानामुळें 'तो हा मी' व 'तें हें माझें' अशा प्रकारचा जो पुष्ट प्रत्यय तीच महा जाग्रत् होय. (एकादा ब्राम्हणच इतरांपेक्षा आपल्या कर्मांत अथवा विद्येंत जन्मतःच अधिक निपुण व आपल्या जाति, आचार इत्यादिकांविषयीं अधिक अभिमानी असतो त्याचें कारण पूर्व जन्मांतील अथवा याच जन्मांतील दृढ अभ्यास होय). ४ अभ्यासाच्या अभावीं दृढ न झालेलें व अभ्यासानें दृढ झालेलें असें तन्मय होऊन केलेलें जें मनोराज्य तेंच जाग्रत्स्वप्न होय. दोन चंद्र दिसणें, रज्जूचे ठायीं सर्पाचा भास होणें इत्यादि सर्व भ्रांति या जाग्रत्स्वप्नांतच अंतर्भूत होतात. ५ निद्रेच्या अंतीं, निद्रेच्या ऐन भरांत अथवा आरंभीं ज्याचा थोडा वेळ अनुभव येतो व जागें होतांच (पाहिलेला पदार्थ) असत्य आहे, असें वाटतें तें स्वप्न होय. अज्ञाच्या स्थूल शरीरामध्यें कंठापासून हृदयापर्यंत असलेल्या सूक्ष्म नाडीमध्यें तें होतें. पण ६ फार वेळ अनुभव आल्या कारणानें ज्या स्वप्नाचा अभिनिवेश दृढ झालेला असतो व त्यामुळें जें (स्वप्न) जाग्रत्–प्रमाणच खरें वाटतें त्यास स्वप्नजाग्रत् ह्मणतात. अशा प्रकारचा हा प्रत्यय दैवयोगानें देह क्षीण झाला अथवा तो अक्षत राहिला तरी पुढें अनुवृत्त होतो. हरिश्चंद्राचें बारा वर्षांचें स्वप्न हें याचें उदाहरण आहे. ७ ह्या सहाही अवस्थांचा परित्याग केल्यावर जीवाची जी जड अवस्था रहाते तीच सुषुप्ति होय. पुढील दुःखाचा अनुभव घेवविणाऱ्या वासना व कर्मे यांनीं ती संपन्न असते. पहिल्या उद्भूत कर्मांचा भोगानें क्षय झाला असतां व पुढच्या कर्मांचा उद्भव होण्यापूर्वीं, अशी एक अवस्था प्राप्त होते कीं, त्या अवस्थेंत स्थूल-सूक्ष्म-प्रपंचाचा विलय होऊन त्याचें बीज अज्ञान मात्र अवशिष्ट रहात असल्यामुळें अज्ञान-उपहित आत्मा मात्र बाकी रहातो. ह्मणून ती अवस्था अज्ञानोपहित आत्ममात्ररूप असते. असो; या अवस्थेंत तृण, शिला इत्यदि पदार्थ कारणांत लीन होऊन संस्काररूपानें असतात. कारण तसें न मानिल्यास जागें झाल्यावर पुनः त्यांचा उद्भव होणार नाहीं. राघवा.

यांप्रमाणें मी तुला अज्ञानाच्या सात अवस्था येथें सांगितल्या. त्यांतील प्रत्येकीचे अनेक भेद आहेत. चक्राप्रमाणें त्यांची गति एकसारखी चालते व त्या एकमेकींस दृढ करीत असतात. या सात अवस्थांमुळेंच जगास विचित्रता आली आहे. यास्तव त्यांचा त्याग अवश्य केला पाहिजे. रामा, तूं उत्तम विचाराच्या योगानें आपल्या अत्यंत शुद्ध चित्तांत विमल आत्म्याचें दर्शन घेतलेंस म्हणजे तुला या अज्ञान-अवस्थांतून तरून जातां येईल (११७)

सर्ग ११८

(या सर्गांत मोक्षापर्यंत सर्व ज्ञान-अवस्थांचें वर्णन करितात)

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, आतां तूं ज्ञानभूमि कोणत्या तें ऐक. त्यांच्या ज्ञानानंतर तूं पुनरपि मोहरूपी चिखलांत रुतणार नाहींस. निरनिराळे वादी योगाच्या अनेक भूमिका ठरवितात. पण मला याच शुभप्रद भूमि मान्य आहेत. अखंड आत्माकार बुद्धिवृत्तीवर आरूढ झालेलें ब्रह्म अज्ञानाची निवृत्ति करितें. यास्तव तेंच ज्ञान होय व ज्याच्या विषयींचें अज्ञान निवृत्त झालें आहे असें ब्रह्मच ज्ञेय आहे, असें ह्मणतात. त्यांतील ज्ञानाच्या सात भूमि असून ज्ञेय त्यांच्या पलीकडे आहे. पण ज्ञेय ह्मणजे मुक्तिच. सत्य ज्ञान व मोक्ष हीं घट व कुंभ यांप्रमाणें एकाच वस्तूचीं पर्याय नांवें आहेत. ज्याला सत्य बोध झाला आहे तो जीव पुनः जन्मास येत नाहीं. शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभाविनी, व तुर्यगा अशीं त्या ज्ञानभूमींचीं नांवें आहेत. या भूमींच्या अंतीं मुक्ति स्थित आहे. त्या मुक्तीमध्यें पुनः शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. आतां त्यांतील प्रत्येकीचें लक्षण सांगतों, तें ऐक. मी असा मूढ होऊन कां बसलों आहें? मला वेदांतवाक्यें व परमगुणसंपन्न गुरु यांच्याशीं परिचय केला पाहिजे, असें समजून मोक्षाच्या उत्कट इच्छेनें विवेक, वैराग्य, शमादि संपत्ति यांनीं युक्त होऊन श्रवणादि साधनानुष्ठान करणें ही शुभेच्छा नामक पहिली ज्ञानभूमि होय. शास्त्र व सज्जन यांच्याशीं संपर्क ठेवून व वैराग्याचा सतत अभ्यास करून गुरुशुश्रूषा, भिक्षाशन शौच इत्यादि सदाचारांचें परिपालन करणें ही विचारणा होय. विवेकादि चार साधनांसह श्रवण, मनन व निदिध्यासन केल्यामुळें मन तनु (कृश) होतें. शब्द,

स्पर्श, इत्यादि विषयांचें स्वभावतःच ग्रहण न होणें ही मनाच्या तनुतेची अंत्य अवधि (मर्यादा, सीमा, हद्द) आहे. तिलाच सविकल्पसमाधि म्हणतात. श्रोत्रादि इंद्रियांच्या योगानें शब्दादि विषयांचें ग्रहण जोंवर होत असतें, तोंवर चित्तैकाग्र्यास ध्यान म्हणावें व शब्दादिकांचें ग्रहण होईनासें झालें कीं तेंच (चित्तैकाग्र्य) समाधि होते, असें योगशास्त्रांत म्हटलें आहे. असो; हीच तिसरी तनुमानसा भूमि होय. या पूर्वोक्त तीन अवस्थांचा अभ्यास केल्यामुळें बाह्य विषयांविषयींची सूक्ष्म संस्काररूप आसक्तिही चित्तांत न रहाणें म्हणजे पूर्ण विरक्ति बाणणें आणि त्या विरक्तीच्या स्थैर्यामुळें शुद्ध व सत्य आत्म्यामध्यें मनानें अगदीं लीन होऊन जाणें हीच सत्त्वापत्ति भूमि होय. या भूमींत गेलेल्या साधकाचें चित्त, दुधांत जसें पाणी मिळून जातें, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें त्रिपुटीरहित होऊन मिळून जातें. ही स्थिति निर्विकल्प समाधिरूप आहे व या भूमिकेस प्राप्त झालेल्या योग्यास ब्रम्हवित् म्हणतात. या चार दशांचा अभ्यास केल्यामुळें व चित्ताचा बाह्य आणि आभ्यन्तर आकारांशीं संसर्ग न होणें एतल्लक्षण समाधीचा परिपाक झाल्यामुळें चित्तांत ब्रम्हात्मभाव अति दृढ होतो. म्हणजे निरतिशय आनंद व ' नित्य अपरोक्ष ब्रह्मच मी आहें ' असा साक्षात्कार दृढ होतो. आतां उत्तमाधिकाऱ्यास दुसऱ्या मंद व मध्यम अधिकाऱ्यांच्या भूमिकेंतही ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होणें शक्य आहे. पण पंचम भूमींतील साक्षात्काराप्रमाणें तो द्वैतसंस्कारांच्या अत्यंत उच्छेदरूप नसतो. हा त्यांमध्यें विशेष आहे. म्हणून चवथ्या भूमीच्या शेवटीं पांचव्या भूमींत प्राप्त झालेल्या त्या योग्यास ब्रह्मविद्वर असें कचित् म्हणतात. या भूमींत अविद्या व तिचें कार्य यांची संसक्ति मुळींच नसते. म्हणून तिला असंसक्ति म्हणतात. सहावी व सातवी भूमिका या हिच्याच परिपक्क अवस्था आहेत. या पूर्वोक पांचही अवस्थांचा अभ्यास केल्यामुळें योगी अत्यंत आत्माराम होतो. आत्म्यामध्येंच ज्याचा आराम (क्रीडा) असतो व बाह्य पदार्थांत नसतो तो आत्माराम होय. त्यामुळें त्यास आभ्यंतर किंवा बाह्य पदार्थांची भावना होत नाहीं. भोजन, शयन, मूत्रोत्सर्गादि इत्यादि देहयात्रेस अवश्य असलेल्या क्रियाही त्यास दुसरा जेव्हां बराच वेळ प्रेरणा करील तेव्हां त्याच्या हातून घडतात. कारण कोणी तरी पुष्कळ वेळ समजाविल्यावांचून त्यास पदार्थांचें भानच होत नाहीं. तो ब्रह्मविद्वरीयान् सतत आत्मानंदांत निमग्न असतो. म्हणून या भूमिकेस पदार्थाभावनी असें म्हटलें आहे. या सहा भूमींचा दीर्घ काल

अभ्यास केला असतां साधकास भेदांचें भान होईनासें होतें. दुसऱ्यानें भगीरथ प्रयत्न केला तरी तो देहभानावर येत नाहीं. तो स्वाभाविक आत्मनिष्ठेचा अनुभव घेतो. या भूमीस तुर्यगा असें म्हणतात. कारण जाग्रदादि व्यावहारिक तीन अवस्थांचा हिला गंधही नसतो. या अवस्थेंत तो स्वतः ब्रह्म होतो व त्यामुळेंच त्यास ब्रह्मविद्वरिष्ठ म्हणतात. जीवन्मुक्तांची ही शेवटची अवस्था आहे. कारण हिच्या पुढची अवस्था ह्मणजे विदेह मुक्तिच होय. ह्मणजे तेंच ब्रह्म. यास्तव तिची गणना अवस्थांमध्यें करितां येत नाहीं. रामा, जे कोणी महाभाग या सप्तम भूमिकेस प्राप्त होतात, ते आत्माराम महात्मे त्या महत्पदासच पोंचले आहेत, यांत संशय नाहीं. जीवन्मुक्त सुख व दुःख यांच्या रसाचा आस्वाद घेत नाहींत व त्या त्या अवस्थेंत ते आसक्तही होत नसतात. सहाव्या भूमींत असतांना ते थोडीशीं तरी स्वाभाविक कार्यें करितात व तींही सदाचाराचें उल्लंघन करून करीत नाहींत. तर जवळचा शिष्य अथवा दुसरा कोणी जें स्वाश्रमोचित कार्य सांगेल तेवढेंच करितात. पण सातव्या भूमींत ते तींही करीत नाहींत. कारण निद्रित पुरुषास अतिरूपवती स्त्रियाही जशा कामी करूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें आत्माराम पुरुषास कोणत्याही प्रकारच्या जगक्रिया सुखवीत नाहींत. या सात भूमिका शुभ बुद्धिमानासच आवडतात. पशु, वृक्षादि स्थावर पदार्थ व देहच मी आहें, असें समजणारे म्लेच्छप्राय मानव यांस त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. पशूंमध्यें हनुमानादि, म्लेच्छांमध्यें सात व्याध, राक्षसांत प्रह्लाद, कर्कटी इत्यादि यांसही ही ज्ञानदशा प्राप्त झाली होती व ते सदेह असतांना आणि विदेह अवस्थेंतही मुक्तच आहेत, यांत कांहीं संशय नाहीं. चित् व जड यांची ग्रंथि सुटणें ह्मणजे यांचा तादात्म्य-अध्यास नाहींसा होणें हेंच ज्ञान आहे. तें झालें असतां मुक्ति सिद्ध असते. दुसऱ्या व तिसऱ्या भूमींत अथवा चवथ्या भूमींत, आत्मज्ञान होऊन अज्ञान-आवरणाचा भंग झाला असतां, योगी मोहांतून पूर्णपणें पार झालेले असतात, यांत कांहीं शंका नाहीं. पण प्रबल प्रारब्धामुळें त्यांच्या चित्तांत विक्षेप होत असल्या कारणानें, त्यांस मनोनाशानंतरच प्राप्त होणाऱ्या निरतिशय आनंदपूर्ण पदार्थाचा पूर्णपणें लाभ होत नाहीं. म्हणून आत्मलोभामध्यें परायण होऊन ते पुढच्या अवस्थांतील कोणत्या तरी एका अवस्थेंत

रहातात. कांहीं योगी एकाच जन्मांत सातही भूमिकांचा क्रमानें अभ्यास करितात. कित्येक दोन किंवा तीनच भूमिकांचें उल्लंघन करूं शकतात व सनकादिकांसारखे कांहीं थोडे योगी केवळ सप्तम भूमींतच रहातात. सारांश, या भूलोकीं जे विवेकी जन असतात, ते या सात भूमींतील कोणत्या तरी एका भूमिकेचा अभ्यास करीत, अंतर्बाह्य विषय, इंद्रियें, शरीर व त्या सर्वांच्या संबंधामुळें होणारें त्रिविध दुःख या सर्वांस आत्म्यामध्यें मिळविण्यास उद्युक्त होतात. इंद्रियांसह मनास जिंकणें हेंच ऐहिक सर्व शत्रुजयाहून अति कठीण व त्यामुळेंच सर्वोत्कृष्ट कर्म होय. आणि स्वात्मसाम्राज्य हेंच सर्वोत्तम स्वराज्य आहे. ब्रह्मलोकापर्यंत जेवढीं उत्तमोत्तम ऐश्वर्यें आहेत त्या सर्वांस तृणाप्रमाणें तुच्छ मानून जे या ज्ञानभूमींचा अधिक अधिक अभ्यास करितात ते वंद्य होत (११८)

सर्ग ११९.

(मायिक रूपाचें निरसन करून पूर्वोक्त भूमिकांमध्यें सन्मात्रदर्शन स्थिर करण्या करितां या सर्गांत युक्ति सांगतात)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, सुवर्ण स्वतः सर्वदा सुवर्ण--एकस्वभाव असतें. त्यामध्यें असुवर्णतेचा गंधही नसतो. पण त्याचे ठायीं मुद्रिका-भावाचा आरोप करून व स्वाभाविक सुवर्णता विसरून बाह्य मलाचा संकल्प झाल्यामुळें, हें पितळ आहे, असें समजून माझें सोनें गेलें, असा आक्रोश करीत जसा एकादा भ्रांतिकट पुरुष रडूं लागतो, त्याप्रमाणें आत्मा अहंभावयुक्त होऊन व आपल्या ब्रह्मत्वास विसरून मी जीव व सुखी--दुःखी आहें असें ह्मणून रडूं लागतो.

श्रीराम—सोन्याच्या ठायीं मुद्रिकाभ्रांति कशी होते ? व त्याचप्रमणें आत्म्याचे ठायीं अहंता कशी उद्भवते ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, सत् व असत् यांचा संबंध त्रिकालींही शक्य नसल्यामुळें व उत्पत्ति, अस्तित्व, वृद्धि, क्षय इत्यादि भाव सत्–वस्तुच्या आश्रयानेंच होणें शक्य व युक्त असल्यामुळें सद्रूपच सुवर्ण अथवा ब्रह्म मुद्रिका व अहंता या वेषानें उत्पन्न होतें, असें म्हणावें लागतें. शिवाय त्याग व ग्रहण या क्रियांचा संबंधही सद्वस्तूशींच असतो. कारण बाजारांत

सोन्याची मुद्रिका विकावयास नेली असतां विकत घेणारा व देणारा दोघेही सोन्याची किंमत देतात व घेतात. मुद्रिकेची किंमत देत किंवा घेत नाहींत. कारण मुद्रिका ह्मणजे एक विशेष आकार. त्याची किंमत जरी कांहीं आहे असें ह्मटलें तरी ती सोन्याच्या मानानें अगदींच अल्प असणार हें उघड आहे. अर्थात् आपली अंगठी विकणारा ती करावयास जी दोन-चार आणे मजुरी लागली असेल ती घेऊनच अंगठी कधींही विकणार नाहीं. म्हणजे मुद्रिकेचा व्यापार होत नसून सोन्याचा होतो. त्याचप्रमाणें सर्व व्यवहाराचा विषय ब्रह्म आहे. घट, पट, पुस्तक, लेखणी, इत्यादि त्याचे आकार नव्हेत. आतां—तूं ह्मणशील कीं, सुवर्णच जर सर्व क्रय-विक्रयादि व्यापाराचा विषय आहे, तर मुद्रिकेचा आकार व तिचें मुद्रिका हें नांव यांचें सुवर्णाहून निराळें कोणतें स्वरूप आहे ! तर त्याचें उत्तर थोडक्यांत असें आहे—मुद्रिकेचें सुवर्णातिरिक्त स्वरूप व नांव हीं विचार करीपर्यंत रमणीय वाटतात. तत्त्वाविषयीं विचार करूं लागलें कीं, तीं दोन्ही वंध्यापुत्राप्रमाणें होतात. यास्तव मुद्रिकात्व ही व्यर्थ भ्रांति आहे. केवल अविचार-कालीं असणें हेंच मायेचें स्वरूप आहे. यास्तव अविचार-कालीं प्रतीत होणारें मुद्रिकात्वही मायिक आहे. विचारपूर्वक पाहूं लागलें असतां अनुभवास न येणें हेंही मायिक वस्तूचें चिह्न आहे व तेंही मुद्रिकेमध्यें आढळतें. यास्तव सुवर्णाचे ठायीं मुद्रिकात्वाचा उदय व नाश हे भ्रम आहेत. भ्रमानें भासणारा पदार्थ, ज्याच्या ठायीं तो भासतो, त्या आपल्या अधिष्ठानामध्यें एक रतिभरही नसतो. शिंपेच्या ठायीं रुप्याचा भास होतो. दोरीमध्यें सर्पभ्रम होतो. पण शिंप व दोरी यांमध्यें रुप्याचा एकादा कण व सर्पाचा थोडासा अंशही नसतो. त्याचप्रमाणें सोन्यामध्यें मुद्रिकादि अलंकाराचा अथवा ब्रह्मामध्यें चराचराचा अंशही नाहीं. पण अलंकारांत जसें सोनें, त्याचप्रमाणें चराचरांत ब्रह्म अनुस्यूत आहे. चराचर जग जर मिथ्या आहे, तर त्याचा अगदीं व्यवस्थित व नियमित व्यवहार कसा होतो ? मिथ्या जलानें खरी तहान कशी भागते, ह्मणून विचारशील तर त्याचें उत्तर (याच प्रकरणांत पूर्वीं दिलें आहे. तरी पुनः) सांगतों. जी सत्य वस्तु असते, तीच अर्थक्रिया करूं शकते व जी असत्य असते ती अर्थक्रिया करूं शकत नाहीं असा कांहीं कोठें नियम नाहीं. तर सत् किंवा असत् यांतील जी वस्तु चित्तावर आरूढ होते, ती अर्थक्रिया करूं शकते. चित्तारूढ झालेला मिथ्या सर्पही कंपादि अर्थक्रिया करूं शकतो, हें प्रसिद्ध आहे. तस्मात् असत् व

प्रतिष्ठाशून्य अशा अहंभावाची कल्पना करणें हीच परम अविद्या, हीच माया व हीच संसृति (संसार) होय. सुवर्णामध्यें मुद्रिकात्वादि जसें असत् त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठायीं अहंत्वादि असत् आहे. शुद्ध, शांत व आनंद अशा परमात्म्याचे ठायीं सनातनता, विरिंचिता, ब्रम्हांडता, पुत्रता, लोकांतरता, स्वर्गता, मेरुता, देवता, असुरता, मनस्ता (मनस्त्व), देहता, व महाभूतता यांतील एकही भाव नसतो. तीन काल, भाव-अभाव, त्वत्ता, अहंता, आत्मता, अन्यता, सत्ता, असत्ता इत्यादि सर्व अविचारामुळें उद्भवणाऱ्या व दृढ होणाऱ्या भावना आहेत. जगाचें पारमार्थिक रूप शांत, शिव, अनामय (उपद्रवरहित) अनामक व अकारण आहे. तें सत् नव्हे व असत्‌ही नव्हे. त्याला मध्यावस्था नाहीं व अंत्यावस्थाही नाहीं. तें असंग असल्यामुळें सर्वरूप नव्हे. पण सर्वांचें अधिष्ठान असल्यामुळें सर्वरूपही आहे. सारांश त्याच्याविषयीं मनानें चिंतन करवत व वाणीनें कांहीं बोलवत नाहीं. तें शून्याहून शून्य व सुखाहून सुख आहे. (याप्रमाणें श्रीवसिष्ठांनीं निष्प्रपंच व परमार्थकारण ब्रह्माचा बोध केला. तरी त्या ब्रम्हामध्यें आपली चित्तवृत्ति स्थिर करण्यास असमर्थ असलेला राम त्याच्यापासून पराङ्मुख होऊन पुनरपि जगाचें भान होणें, या विपरीत भावनेनें भयभीत होत्साता प्रश्न करूं लागला)

श्रीराम—गुरुराज, सर्वच सम ब्रह्म आहे, हें आतां मला समजलें. पण मला ब्रह्मज्ञान होऊन अज्ञान नष्ट झालें तरी अजून हें जग कां भासतें ? त्याचें मूळ अज्ञान आहे व तें नष्ट झाल्यावर त्याचें कार्य अशा ह्या जगाचाही बाध होणें युक्त आहे.

श्रीवसिष्ठ—तूं ह्मणतोस तें खरें; पण तुला जर खरोखरच तत्त्वज्ञान झालेलें असलें तर त्यानंतर भासणारें जगही ब्रह्मच आहे. कारण परम तत्त्व आपल्या स्वभावभूत परम शांतीमध्येंच सदा स्थित असतें. त्यामुळें सर्गाचें नांवही तेथें नसतें. तर मग तो दिसतो कसा या तुझ्या प्रश्नाचें आतां उत्तर सांगतों. सागरांत जसें जल, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें सर्ग दिसतो. पण समुद्रांतील जल व ब्रह्मांतील सर्ग यांमध्यें अंतर आहे. जल पातळ असल्यामुळें तें सखल प्रदेशाकडे आपोआप वाहूं लागतें. ह्मणजे त्यांत चलन आहे व ब्रह्मामध्यें तें नाहीं. सूर्यादि प्रकाशमय गोल जसे आपणच आपणास प्रकाशित करितात, त्याप्रमाणें ब्रम्हही स्वयंप्रकाश आहे. पण बाह्य अंधकारास हटवून बाह्य प्रकाश पाडणें हा त्याचा स्वभाव आहे व ब्रह्म, निष्क्रिय असल्यामुळें, प्रकाशन

ही क्रिया करीत नाहीं. आतां ब्रह्मज्ञानानंतर सर्ग दिसतोच कां, म्हणून म्हणशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. तुझा तो बोध परिपक्व झालेला नसल्यामुळें तुला सर्गाचें भान होतें. पण ज्ञानाच्या परिपाकानंतर तो स्थिर ब्रह्मरूप होईल. सर्ग ही परमार्थाचीच संज्ञा आहे, असा निश्चय झाला कीं, आकाशाचें जसें दुसरें आकाश नसतें, त्याप्रमाणें त्यांत नाना असें कांहींच भासत नाहीं. सारांश चित्ताचा आत्यंतिक नाश न होणें हेंच तुला पुनः सर्ग दिसण्याचें कारण आहे. चित्ताच्या शांतीचा उदय झाला असतां सत्यरूपानें प्रतीत होणाराही प्रपंच असत्य होतो व चित्तवृत्तीचा उदय झाला असतां असत् प्रपंचही सत्य भासतो. राघवा, हें सर्व अनंत, अज व पूर्ण ब्रह्म आहे. प्रपंच ब्रह्मामध्यें स्थित आहे. कुंभारानें केलेल्या मातीच्या नाममात्र सेनेप्रमाणें हें सर्व नाममात्र जग आहे. आरशांत नऊ योजनें दूर असलेल्या एकाद्या नगराचें प्रतिबिंब पडलें असतां त्यांत जसा दूरसमीपभाव रहात नाहीं, त्याचप्रमाणें ब्रह्माच्या ठायीं दूरसमीपता नाहीं, तर दूर व समीप हे केवल कल्पना करणाऱ्या जीवाच्या दृष्टीचे भेद आहेत. यास्तव प्रतिबिंबाप्रमाणें, मृगजळाप्रमाणें अथवा दोषदृष्टीस भासणाऱ्या दोन चंद्रांप्रमाणें असलेल्या या जगांत सत्यता कोठून असणार ? विचाररूपी प्रखर अग्नीनें अविद्यारूपी फार दिवसांच्या वेलीस जोंवर समूळ जाळून टाकिलें नाहीं, तोंवर ती सुखदुःखरूप विविध विस्तार करीत रहाणारच, हें तूं विसरूं नको, ह्मणजे झालें (११९)

सर्ग १२०

(लवणानें पुनः जाऊन तें चांडालाचें वन पाहिलें व चांडाल जातीच्या सासूशीं भाषण केलें, असें येथें सांगतात)

वसिष्ठ—रामा, सोन्याच्या मुद्रिकात्वाप्रमाणें ब्रह्माचें विश्वत्व आहे. म्हणजे सोन्यामध्यें मुद्रिकात्व जसें आरोपित, त्याप्रमाणें ब्रह्माचे ठायीं विश्व आरोपित आहे, हें मी तुला आतांच सांगितलें. पण अविद्या मिथ्या आहे, असें सांगितल्याबरोबर तिचें महत्त्व कसें चमत्कारिक रीतीनें क्षीण होऊं लागतें तें ऐक. लवण राजा तशा प्रकारचा तो भ्रम पाहून दुसऱ्या दिवशीं तें अरण्य पाहण्याकरितां निघाला. " मी ज्या अरण्यांत तें दुःख पाहिलें, त्याचें मला चांगलें स्मरण आहे. यास्तव ज्याचे संस्कार चित्तांत दृढ झाले आहेत तें अरण्य विंध्या-

चलावर गेल्यावर कदाचित् मला सांपडेल" असें मनांत आणून सचिवांसह तो दक्षिणमार्गानें निघाला. आपल्या चतुरंग सैन्यासह तो यावेळीं निघालेला असल्यामुळें पुनः दिग्विजयाकरतांच तो येत आहे, असें इतर राजांस वाटलें. जातां जातां तो विंध्यपर्वतावर येऊन पोंचला व चोंहोंकडे मोठ्या कौतुकानें फिरूं लागला. शेवटीं त्यास तें अरण्यही सांपडलें. त्यांत शिरून पूर्वी अनुभविलेले अनेक प्रदेशादि पाहिल्यावर त्यास मोठें आश्चर्य वाटलें. तेथील परिचित लोकांस त्यानें ओळखिलें. तो आणखीं पुढें गेला. तों त्यास त्याच्या सासऱ्याचा गांव लागला. चार घटिका झालेल्या भ्रमांत त्यानें पाहिलेले ते सर्व लोक, त्या स्त्रिया, त्या झोंपड्या, तीच भूमि, वृक्ष, इत्यादिकांस अगदीं बरोबर ओळखून तो क्षणभर देहभान विसरला. तेथें दुष्काळ पडल्यामुळें जिकडे तिकडे हाहाकार झाला होता. कोणी पुत्राकरितां, कोणी कन्येकरितां, कोणी मातेकरितां, कोणी पित्याकरितां, कोणी पतीकरितां व कोणी इतर आप्तांकरितां रडत होते. कोणी कोणी तर आपल्या शारीरिक व्यथेमुळेंच दुःखी होऊन हाय हाय करीत होते. सासऱ्याच्या अगदीं घराजवळ गेल्यावर अंगणांतच दुसऱ्या पुष्कळ वृद्ध स्त्रियांमध्यें बसून व डोळ्यांत पाणी आणून आपलें दुःख सांगत असलेली वृद्ध सासू त्यास दिसली. तिचें स्वरूप स्वभावतःच वाईट होतें व त्यांतून दुष्काळाचे कष्ट सोसून तर तें अधिकच विचित्र झालें होतें. तिचे डोळे खोल गेले होते. गालाचीं हाडें बाहेर येऊन बोथरें तोंड अतिशय विद्रूप दिसत होतें. हातापायांच्या काड्या होऊन मांसरहित चामडी लोंबत होती. पिकलेल्या तिच्या केसांचें तर वर्णनच करवत नाहीं. बोलतांना व रडतांना मध्येंच दोन्ही हातांनीं ओरपून त्यांस ती जर्जर करीत असे. अंगावरील मळाचीं पुटें तिच्या दुर्भाग्याची, न बोलतांच, साक्ष देत होतीं. असो; तिच्या मुलीच्या व जांवयाच्या दुर्दशेची वार्ता तिला नुकतीच कळल्यामुळें ती त्यांच्याकरितां यावेळीं रडत आहे व सभोंवारच्या तिच्या मैत्रिणी तिचें समाधान करण्याकरितां आल्या आहेत, असें तिच्या पुढील भाषणावरून राजास समजलें. ती म्हणाली--'अगे माझे बये, तीन दिवसांत तुला अन्न मिळालें नाहीं व त्यामुळें तूं अतिशय भागलीस; तुला फार कष्ट झाले; पतीबरोबर देशांतरास जात असतांना तुला मार्गांत एका झाडाखालीं ग्लानीची निद्रा आली व तुझीं पोरें तुझ्या अंगावर येऊन लोळूं लागलीं. इतक्यांत तुझा तो प्रियपति तुला सोडून कोठें गेला. अन्नकष्टामुळें ज्यांचे देह क्षीण झाले

आहेत अशा तुला, मुलांना व आम्हांलाही पाहून त्याचा जीव व्याकुळ होत असे व तुम्हीं त्याला प्राणांहूनही प्रिय होतां. पण असें असतांना तो तुम्हांस सोडून कसा गेला ? अरे माझ्या जांबया, बाळा, तूं कुटुंब-पोषणाकरितां काय काय करीत होतास. डोंगराच्या उंच कड्यावर असलेल्या ताडाच्या झाडावरही चढून तूं ताडगोळे काढीत असस. खालीं उतरतांना दोन्ही हात झाडास धरण्याकडे गुंतून जात व त्यामुळें ताडफळें कोठें ठेवावीं असा तुला विचार पडे. पण तूं त्यांचे देंठ दांतांत धरून भराभर खालीं उतरस ! एकादे वेळीं उतरतांना तुझे हातपाय सुटल्यास तूं जवळच्या लहान ताडाच्या झांवळयांस धरून कांहीं वेळ वांदरासारखा लोंबत रहास व आपला तोल सांवरला ह्मणजे पायांनीं त्यांचें कांड धरून हळु हळु खालीं येऊन उभा रहास. पण आतां तुझीं तीं साहसी कर्में मला कोठून दिसणार ? झाडींतून लपत फिरणाऱ्या तरसास पाहून ओरडत वेगानें त्याच्या मागें धांवणाऱ्या तुझें धैर्य खरो-खरच विलक्षण होतें. काय सांगूं, माझ्या बयेचा व त्याचा जोडा रति-मदनाच्या जोड्यासारखा माझ्या मनास आनंद देत होता. माझ्या पोरीला व तिच्या नवऱ्याला काळानें माझ्यापासून कसें ओढून नेलें ! अरे माझ्या फुटक्या दैवा, अंतःपुरांतील स्त्रियांस सोडून जणुं काय तो कोणी राज-पिंडच अकस्मात् येथें आला व माझ्या कन्येशीं विलास करूं लागला. पण तें तुला आवडलें नाहीं. दोघांचा एकाच कालीं नाश झाला. एका श्रेष्ठाचा चांडाल-कन्येशीं संबंध करविणाऱ्या संसारनदींतील तरंगाकार कर्मांनीं आपल्या तुच्छ-तेस सीमाच नाहींसें करून सोडिलें आहे. मज मंदभागिणीस धिक्कार असो. मजवर एकदांच किती दुःखें पडलीं आहेत पहा. धनी मेला. गुणी कन्या व चिंतामणीसारखा जांवई गेला. नातवंडांची काय वाट झाली आहे, ईश्वर जाणे. मी दरिद्री झालें. वाईट देशांत जन्म घेतला; सर्व आयुष्य संकटांत घालविलें हीन जातींत उपजलें. मी साक्षात् भय आहें; महा आपत्ति आहें; विधात्यानें क्रोध, शोक, दुर्भाग्य इत्यादिकांचें आश्रयस्थानच मला केलें आहे, यांत संशय नाहीं. अशा अवस्थेंत यापुढें जिवंत रहाणें हेंच मरण असून मरणें हेंच जीवित आहे.'

राघवा, अशा प्रकारचा अर्थ ज्यामध्यें भरला आहे असा विलाप करीत असलेल्या तिला पाहून राजानें आपल्या बरोबरच्या दासीकडून तिचें थोडें

सांत्वन करवून तिला सर्व वर्तमान विचारिलें. तेव्हां नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या असतांनाच तिनें आपला सर्व वृत्तांत त्या करुणानिधीस सांगितला. पुष्कसघोष असें या गांवाचें नांव असून माझा चांडाल पति येथें रहात होता. त्याला एक सुन्दर कन्या होती. तिला दैवयोगानें देवासारखा पति मिळाला. तो एकाएकीं येथें आपण होऊन आला होता. माझ्या लाडक्या मुलीनें त्याच्या सहवासांत पुष्कळ दिवस घालविले. ऐहिक सुख भोगिलें. मुलें, बाळें झालीं व या वनांत आह्मी त्यांची जोपासनाही केली (१२०)

सर्ग १२१.

[पुढील वृत्तांत ऐकून आश्चर्यचकित झालेला राजा आपल्या नगरास परत आला. व वसिष्ठांच्या वचनावरून त्यानें या सर्व चमत्काराचा निर्णय करून घेतला, असें या सर्गांत सांगतात]

चांडाली:—राजा, कांहीं कालानें या ग्रामांत भयंकर दुष्काळ पडला. त्यामुळें अनेक जीव प्राणास मुकले. येथील प्रायः सर्व लोक, अन्नकष्ट असह्य झाल्यामुळें, जीव घेऊन दुसऱ्या कोठें जावयास निघाले. पण त्यांतील बहुतेक मार्गांतच मेले. येथें या सगळ्याजणी मजप्रमाणेंच अतिशय दुःखी आहेत.

श्रीवसिष्ठ:—रामा, तिचें तें करुणारसप्रधान वर्तमान ऐकून राजास मोठा चमत्कार वाटला. तो आपल्या मंत्र्याच्या तोंडाकडे वारंवार पाहून त्या वृद्ध चांडाळीला नानाप्रकारचे प्रश्न विचारूं लागला व आपण भ्रमावस्थेंत पाहिलेलें सर्व सत्य आहे, असा त्यानें निर्णय करून घेतला. नंतर दयार्द्र चित्तानें तेथील सर्वांस, अन्नवस्त्रादि इष्ट पदार्थ पुरवून, संतुष्ट केल्यावर कांहीं काल तेथें राहून तो तेथून परत फिरला व नियतीच्या विचित्र गतीविषयीं मनांत विचार करीत आपल्या नगरांत येऊन पोंचला व नगरवासी लोकांनीं ज्याचा सत्कार केला आहे असा तो आपल्या गृहांत प्रविष्ट झाला. दुसऱ्या दिवशीं सभा भरवून त्यानें " हें स्वप्न खरें कसें झालें ? " असा मला मोठ्या आश्चर्यानें प्रश्न केला व मीही त्याचें समाधान केलें. राघवा, याप्रमाणें ही अविद्या मोह पाडणारी आहे. अविद्येमध्यें सर्व संभवतें. स्वप्न--भ्रमामध्यें घटाचे ठायीं पटाचाही भास होतो. आरशांत प्रतिबिंबित झालेल्या पर्वताप्रमाणें स्वप्नांत दूरचा पदार्थही समीप दिसतो. गाढ निद्रेंत थंडीच्या दिवसांतील मोठी रात्रही जशी अगदीं

थोड्या अवकाशांत संपल्यासारखी वाटते, त्याप्रमाणें दीर्घ कालही भ्रमांत अगदीं शीघ्र जातो. स्वप्नांत असंभवनीय वाटणारें आपलें मरणही संभवनीय होतें. आकाशांतून जाणें-येणें, स्थिर भूमीचें भ्रमण, पर्वताचें नृत्य इत्यादि सर्व भ्रमावस्थेंत सुघट आहे. वासनायुक्त चित्त जशी जशी भावना करितें, तसें तसें तें पहातें. हा सर्व प्रतिभास आहे. त्याच्या योगानें क्षणही कल्प होतो व असतही सत् होतें. तात्पर्य, अविद्या विषय-भ्रम उत्पन्न करिते. कधीं ती संवादी भ्रम उत्पन्न करिते व कधीं विसंवादी. व्यवहारांत संवादी भ्रमास सत्य म्हणतात व विसंवादी भ्रमास मिथ्या म्हणतात. लवणाचा भ्रम संवादी होता. त्या चांडाळवाड्यांत पूर्वी कोणा एका पुरुषानें चांडाळकन्येशीं विवाहादि केला व त्याचें तें वृत्तच राजाच्या मनांत जसेंच्या तसें स्फुरलें. आपणास जीं अनेक स्वप्नें पडतात, त्यांतही कांहीं विसंवादी असतात व कांहीं संवादी असतात. (संवादी म्हणजे सत्य ठरणारें व विसंवादी म्हणजे असत्य ठरणारें) आपण चित्तक्रियेचा अनुभव घेऊनही तिला विसरतों. म्हणजे अनुभविलेल्या गोष्टीचें विस्मरण होतें. त्याचप्रमाणें न अनुभविलेल्या गोष्टीचें स्मरण होणेंही फारसें अशक्य किंवा दोषास्पद नाहीं. कारण सर्वच चित्तवृत्ति आत्म्यामध्यें कल्पित आहेत, असें विस्तृत दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे अनुभव, स्मृति इत्यादि ज्ञानाचे पोटभेदही वस्तुतः मिथ्या ठरत असल्या कारणानें त्यांविषयीं फारसा विचार करण्याचें कारण नाहीं. स्वप्नांत मी भोजन करून तृप्त झालों आहें; व दूर कोठें देशांतरीं गेलों आहें; असें वस्तुतः भुकेनें व्याकुळ झालेल्या व कोठेंही न जातां एकाच ठिकाणीं स्थिर असलेल्या प्राकृत पुरुषालाही वाटतें. पूर्वी घडलेला वृत्तांत पुनः स्वप्नांत जसा दिसावा, त्याप्रमाणें विंध्य पर्वतावरील चांडालाच्या ग्रामांत घडलेला हा व्यवहार राजाच्या चित्तांत व्यक्त झाला. किंवा लवणानें जो भ्रम पाहिला तोच चांडालग्रामांतील स्त्रीपुरुषांच्या चित्तावर आरूढ झाला. हें एक विचित्र गौडबंगाल आहे. भिन्न भिन्न स्थळीं व काळीं रहाणाऱ्या कवींचें एकादें काव्यरूप वचन जसें शब्दतः व अर्थतः अगदीं एकसारखें असतें, त्याप्रमाणें लवण व चांडाल यांच्या भ्रांतिरूप स्वप्नांची एकवाक्यता झाली, असें तूं समज. पण तसल्या व्यवहाराची गति अत्यंत असत् नसते; कारण अधिष्ठानभूत चैतन्याच्या सत्तेनेंच सर्व वस्तु सत्तायुक्त होतात. त्यांना स्वतंत्र सत्ता नसते. संवेदनसत्ताच भूत, वर्तमान व भविष्य प्रपंचांत प्रविष्ट होऊन जलांतील तरंगांप्रमाणें अथवा बीजांतील वृक्षाप्रमाणें त्या संवेदनाहून

निराळी आहे, असें वाटतें. पण त्या संवेद सत्तेचें सत्त्व व असत्त्व यांचा निर्णय होत नाहीं. कारण तीं दोन्हीं (सत्त्वासत्त्व) भ्रांतिसंवेदनाच्या अधीन असतात. परंतु थोड्याशा विचारानें, रेतींत तेलाचा जसा अभाव असतो त्याप्रमाणें, आत्म्याचे ठायीं वस्तुतः अविद्येचा अभाव आहे, असें ध्यानांत येतें. अविद्या व आत्मतत्त्व यांचा संबंध होणें शक्य नाहीं. कारण एकसारख्या योग्यतेच्या वस्तूंचा संबंध होत असतो, असाच सर्वत्र अनुभव येतो. आतां लाख व काष्ठ या असदृश पदार्थांचा संबंध होतो, असें दिसतें खरें; पण त्याचें उदाहरण येथें घेतां येत नाहीं. कारण ते दोन्ही पदार्थ एका अविद्येचेच स्पंद (विलास) आहेत ह्मणजे जड आहेत. त्यामुळें चेतनानें केल्यासच त्यांचा संबंध होणें शक्य आहे. पण अजड आत्मतत्त्व व जड अविद्या यांच्यामध्यें फारच वैलक्षण्य असल्यामुळें त्यांचा संबंध त्रिकालीं होणार नाहीं. बरें सर्व चिन्मयच आहे असें जर मानलें तर पाषाणादिकही जशा प्रकारें चिन्मय झालेले असतात, तशाच प्रकारें त्यांचा व चैतन्याचा संबंध होऊन चैतन्याकडून ते प्रकाशित होतात, असें ह्मणावें तर त्यांतही दोष आहे. कारण जगांतील सर्व पदार्थ चिन्मात्र आहेत असें समजल्यावर त्यांचें भान स्वप्रकाशचैतन्याच्या बलानेंच होणें शक्य आहे. चैतन्य व जड यांचा संबंध मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. दिवा आपणच आपल्या स्वरूपास व्यक्त करीत असतो. दुसऱ्या दिव्याच्या संबंधाची अपेक्षा धरीत नाहीं. तात्पर्य, विषम पदार्थांचा निरंतर संबंध संभवत नाहीं व परस्पर संबंधावांचून परस्पर अनुभव येत नाहीं. बरें, सर्वच चिन्मात्र आहे, असें समजल्यास सर्वच एकरूप होऊन संबंधास अवकाश रहात नाहीं व त्याची आवश्यकताही नसते. आतां अनात्मज्ञांस-ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय या त्रिपुटीच्या द्वारा अनुभव येतो, असें वाटतें, पण चित् व जड यांचा अभेद-संबंध स्वीकारून त्याचें उपपादन करितां येत नाहीं. कारण चित् व जड यांमध्यें अति वैलक्षण्य असल्यामुळें त्यांचें ऐक्य होणें शक्य नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे. भेदसंबंध मानूनही त्यांच्या अनुभवाचें समर्थन करितां येत नाहीं. कारण चित् व जड यांचें एका त्रिपुटींत वास्तव्य कसें होणार ? चिन्मय वस्तूंचा चित्शीं संबंध होतो व त्यामुळें चिन्मय पदार्थांचा अनुभव येतो म्हणून म्हणावें तरी जुळत नाहीं. कारण चिन्मय पदार्थ व चित् यांच्यामध्यें सादृश्य असल्यामुळें त्यांचें ऐक्य होणें जरी शक्य असलें तरी त्यांतील एक वेद्य व दुसरें वेतृ (म्हणजे ज्ञानाचे विषय व चित् यांस

जाणणारें, विषयि) हा भेद रहात नाहीं. आतां तूं म्हणशील कीं " लांकूड, पाषाण व मृत्तिका यांचें जडत्व या दृष्टीनें साम्य असतांनाही घर बांधतांना त्यांचा परस्पर संबंध होतो व त्यामुळें घर हें एक कार्य होतें. किंवा जिह्वा व रस हीं दोन्हीं जल-तत्त्वाचीं कार्यें असल्यामुळें त्यांचें साम्य असूनही परस्पर योग होऊन रसज्ञान होतें; त्याप्रमाणें चित्त्व या रूपानें साम्य असलें तरी दृक् व दृश्य यांचा योग होण्यास कोणती अडचण आहे ?" तर त्याचें उत्तर सांगतों, लांकूड, माती इत्यादि जड पदार्थ गृहादि पदार्थांच्या रूपानें परिणाम पावतात असा अनुभव येतो. पण चित् कोणत्याही अवस्थेंत परिणाम पावत असल्याचें कोठेंच अनुभवास येत नाहीं. जिह्वा व रस यांच्या संबंधानें रसास्वाद समजणें हाही रसनाचित्तवृत्तिरूप परिणाम आहे. संबंध म्हणजे ऐक्य. पण जड व चित् यांचें साम्य नसल्यामुळें त्यांचा संबंध होणें दुर्घट आहे. तस्मात् पाषाणादि जड आहेत, असें आह्मांस संमत नाहीं. चित्च पाषाणादिरूप आहे, जग मिथ्या असतानांही तें मिथ्या आहे असें न समजणें हाच चिच्चमत्कार होय व त्यांत निमग्न झालेल्या पुरुषांस हें विश्व कोट्यवधि भ्रमांनीं भरलेलें आहे, असें वाटतें. असो; रामा, कुंभादि मृत्तिकेचे विकार जसे केवल मृन्मय असतात, त्याप्रमाणें त्रिजगत् ब्रह्ममात्र आहे. द्रष्टा, दर्शन, दृश्य, इत्यादि त्रिपुटींत साक्षिचैतन्य अनुस्यूत असतें. त्या त्रिपुटीनें रहित चैतन्य हेंच परतत्त्व होय. जाग्रत्, स्वप्न व निद्रा या तिन्ही अवस्थांनीं रहित अशा तुझें जें सनातन रूप तन्मय होऊन तूं सदा रहा. त्या रूपास अचेतनही ह्मणतां येत नाहीं व चेतनही म्हणवत नाहीं. शिलेचें हृदय जसें निश्चल असतें, तसेंच तें रूप निश्चल असतें. पण शिलाहृदय व ब्रह्मरूप यांमध्यें जाड्य व अजाड्य एवढाच कायतो विशेष असतो. राघवा, तूं समाधिस्थ असलास तरी व व्यवहार करीत असलास तरी तन्मय होऊन रहा. आत्मा देहांत असतांनाही कशाची इच्छा करीत नाहीं व कोणाशीं द्वेष ठेवीत नाहीं, हें जाणून तूं स्वस्थ व निःशंक रहा. भ्रमानें देहव्यापारांत पडूं नकोस. पुढें होणाऱ्या एखाद्या पदार्थामध्यें जसा चित्ताचा आसंग नसतो, त्याप्रमाणें वर्तमान पदार्थांचे ठायींही मिथ्यात्वदृष्टि संपादन करून त्यांचे ठायीं आसंग ठेवूं नये. असें केल्यानें पुरुष आत्मरूप होतो. दूर देशांत असलेला पुरुष जसा असून नसल्यासारखा असतो, अथवा काष्ठपाषाण इत्यादि पदार्थ जवळ

असूननही अचेतन असल्यामुळें आसंगाभिमानांस अयोग्य असतात, त्याप्र-माणें चित्त असून नसल्यासारखें व आसंगाभिमानास अयोग्य आहे, असें तूं जाण. कारण आत्मस्वरूपानें विवेचन करून पाहिलें आतां चित्त-राहित्याचाच ज्ञान्यास अनुभव येतो. पाषाणांत जसें जल नसतें व जलांत अग्नि नसतो, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें चित्त नसतें. मग परमात्म्यांत कोठून असणार? निरूपण करूं लागलें असतां जें कांहींएक नाहीं, व त्याच्या योगानें जें झाल्यासारखें वाटतें, तें खरें नव्हे. शुद्ध आत्म्यानें अशुद्ध चित्ताचें अनुवर्तन करणें मुळींच उचित नव्हे. कारण अनात्मभूत अशा त्याचें अनुकरण करूं लागल्यास प्रत्यंतदेशांतील म्लेंछांचें अनुकरण करण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे? तस्मात् रामा, तूं या चित्तचांडालास आपल्या समीप येऊं देऊं नकोस व मातीच्या मूर्तीप्रमाणें स्वस्थ रहा. चित्त नाहींच असें समजणें हा उत्तम पक्ष व मागें तें होतें, पण आतां तें मरून मिथ्या कल्पना करीत आहे, असें जाणणें हा गौण पक्ष होय. राघवा, निश्चय कर व त्यांतच स्थिर हो. आत्मा व चित्त यांच्या विषयीं विचार केला असतां चित्ताची सिद्धिच होत नाहीं. यास्तव तत्त्वतः तूं चित्तरहित आहेस. मग त्याच्या योगानें असे क्लेश कां भोगितोस? या चित्तरूपी असत् यशानें ज्यांस आपल्या अधीन करून घेतलें आहे त्या मूर्खांस चंद्रांतूनही अग्नीच्या ज्वाला निघत आहेत, असें वाटेल! यास्तव चित्ताचा दूर त्याग करून तूं जसा आहेस तसाच स्थिर हो; मनन कर व ध्यानानें मुक्त हो. प्रथम तत्त्वबोधयुक्त होऊन मनाचा नाश कर. त्यानंतर तत्त्वबोधानेंच अमलात्मा होऊन संसारांतून पार हो. मी मनस्तत्त्वाच्या लाभाकरितां पुष्कळ दिवस विचार केला. पण शुद्ध आत्म्यामध्यें मला मनोरूप मलाचा लेशही आढळला नाहीं. तस्मात् या माझ्या अनुभवाचा विचार करून तूं स्थिर हो. (१२१)

सर्ग १२२.

[या सर्गांत पुरुषाच्या ज्ञानभूमीच्या उदयाचा क्रम व रामाच्या शोकमोहादिकांचें निरसन करून त्यास केलेला बोध यांचें वर्णन केलें आहे]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, या संसारांत उत्पन्न झालेल्या प्रत्येक पुरुषानें या जन्मीं अथवा पूर्वजन्मीं केलेल्या निष्काम कर्मांच्या योगानें चित्त शुद्ध झालें असतां सत्संगमपरायण व्हावें. कारण, बा सज्जना, सतत संसार-प्रवाहांत पडलेला हा जीव शास्त्र व सत्संग यावांचून अविद्या-नदींतून पार होऊं शकत नाहीं. शास्त्र व सत्संग यांच्या संपर्कानें त्याज्य काय आहे व ग्राह्य काय आहे याचा विचार पुरुषास होतो आणि त्यामुळें तो शुभेच्छा नामक प्रथम भूमिकेंत आरूढ होतो. त्यानंतर विवेकवशात् तो विचारणेंत प्रवृत्त होतो. त्या दुसऱ्या भूमिकेचाही कांहीं काल अभ्यास केल्यावर त्या अधिकाऱ्यास आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान होतें. त्याच्या योगानें त्याची अनात्मवासना आपोआप क्षीण होऊन संसारभावनेपासून मन पराङ्मुख होतें. हीच तनुमानसा नामक तिसरी भूमिका होय. योग्याचें सम्यग्ज्ञान दृढ झालें कीं, तात्काल सत्त्वापत्तिसंज्ञक चतुर्थभूमि सिद्ध होते. सत्त्वापत्तीमुळें वासना अगदीं क्षीण झाली म्हणजे तो योगी कर्मफलानें बद्ध होत नाहीं व ह्मणून त्यास असंसक्त असें म्हणतात. ही पांचवी भूमिका सिद्ध झाल्यावर सर्वदा अंतर्मुख राहून व " मी ब्रम्ह आहें " अशी वासना दृढ करून क्रमानें मिथ्या बाह्य विषयांस तो विसरतो दीर्घकाल अभ्यास केल्यावांचून हें विषयस्मरण स्थित होत नाहीं. (आतां तो अभ्यास किती दिवस करावा ह्मणून म्हणशील तर त्याचा अवधि सांगतों) समाधिस्थ असतांना, व्यथित अवस्थेंत व स्नानभोजनादि बाह्य क्रिया करीत असतांनाही अभ्यासवशात् मन आत्म्यामध्यें क्षीण झाल्या कारणानें तो अनात्म्यास पहात नाहीं; रुचीनें त्याचें सेवन करीत नाहीं व त्याचें स्मरण करीत नाहीं. तर वासना क्षीण झाल्याकारणानें मूढ (बालक किंवा वेडा), अथवा नुकताच निजून उठलेला पण चांगला जागा न झालेला पुरुष यांप्रमाणें केवळ दुसऱ्याच्या इच्छेनें स्नानभोजनादि करितो. सारांश, अति सूक्ष्म ब्रह्मामध्यें ज्यानें आपलें चित्त अगदीं मिळवून सोडलें आहे तो पदार्थाभावनासंज्ञक सहाव्या योगभूमींत आरूढ झाला आहे, असें समजावें. त्यानंतर पूर्वोक्त प्रकारें चित्त

ब्रह्मामध्यें लीन करून योगी कांहीं वर्षें त्याच भूमिकेचा अभ्यास करितो व परेच्छेनें स्नानभोजनादि करीत असतांनाही त्याविषयींची वासना सर्वथैव सोडितो आणि ही अवस्था अति दृढ झाली कीं, तो स्वतः तुर्यात्मा होतो. सहाव्या भूमिकेंत चित्ताची ब्रह्माकारता स्थिर करण्याकरितां पुरुषास थोडासा प्रयत्न करावा लागतो. पण या सातव्या अवस्थेंत ती स्थिति स्वभावसिद्ध होते. ह्मणजे चित्ताच्या ब्रह्माकारतेकरितां प्रयत्न करावा लागत नाहीं. या भूमींत आरूढ झालेलाच मुख्य जीवन्मुक्त होय. (पूर्वींच्या भूमींतही ज्यांस आत्मसाक्षात्कार झालेला असतो ते जीवन्मुक्तच असतात, हें खरें; पण केव्हां केव्हां प्रबल प्रारब्धामुळें त्यांस इष्टानिष्टांचा अनुभव येतो. तसा या भूमींतील योग्यांस त्यांचा अनुभव येत नाहीं. कारण योगपरिपाकजन्य पुण्यातिशयामुळें त्यांचें प्रबल प्रारब्धही त्यांच्या जीवनावांचून दुसरें कांहीं करूं शकत नाहीं). तो इष्ट वस्तूच्या प्राप्तीनें आनंदित होत नाहीं व अनिष्ट वस्तुच्या लाभानें दुःखी होत नाहीं. तर निःशंकपणें जें प्राप्त होईल त्याचा समचित्तानें स्वीकार करितो. राघवा, तुझेंही चित्त अत्यंत शुद्ध झालें आहे. तुला सर्व ज्ञातव्य (जाणण्यास योग्य असलेलें) ज्ञात झालें आहे व तुझी वासना सर्व कार्यांपासून परावृत्त झाली आहे. तूं सदा समाधिस्थ रहा अथवा लौकिक व्यवहार करीत रहा. पण हर्षशोकयुक्त होऊं नको. कारण तूं उपद्रवशून्य आत्मा आहेस. स्वयंप्रकाश, शुद्ध, सर्वव्यापी व नित्य अशा तुला आत्म्यामध्यें सुख, दुःख, जन्म मरण कोठून असणार ? रामा, तूं अबंधु आहेस. तेव्हां तुला बंधूंकरितां तरी शोक कसा होईल ? अद्वितीय आत्म्यामध्यें बंधु रहाणार कसे ? शिवाय बंधु म्हणजे कोण ? आपल्या संबंधी जनांचे देह कीं आत्मे ? त्यांचे देहच बंधु आहेत व तेच शोकार्ह आहेत म्हणून ह्मणावें तर भस्मीभूत देह परमाणूंचा ढीग आहे व अचेतन असल्यामुळेंच तो शोकार्ह नव्हे. बरें त्यांचे आत्मे शोकार्ह आहेत म्हणून म्हणावें तर आत्मा एक व नित्य असल्यामुळें कोणत्याही काळीं व देशीं तो शोकार्ह होत नाहीं. रामा, तूं अविनाशी असतांनाही 'मी विनाश पावतों' असें खोटेंच समजून व्यर्थ शोक करितोस. मृत्युशून्य आत्म्यामध्यें विनाश राहूं लागल्यास प्रकाशांतही अंधकार कां नाहीं रहाणार ! घट फुटल्यावर घटाकाश नष्ट होत नाहीं; मृगजळाची नदी नाहींशी झाली असतां सूर्याचे किरण नाहींसे होत नाहींत; त्याप्रमाणें शरीर नष्ट झालें तरी तूं नष्ट होणार नाहींस. तुझ्या चित्तांत व्यर्थ इच्छाच कां उद्भवते ? अद्वितीय

आत्मा दुसऱ्या कोणत्या वस्तूची इच्छा करणार ? राघवा, श्रवण करण्यास, स्पर्श करण्यास, दर्शनास, रस घेण्यास व हुंगण्यास योग्य असें आत्म्यावांचून दुसरें कांहींही या जगांत नाहीं. त्या सर्व-शक्तियुक्त आत्म्यामध्यें, व्यापी आकाशांतील शून्यतेप्रमाणें, सर्व शक्ति स्थित आहेत. अत्यंत असत् जगाच्या उत्पत्तीचें बीज चित्त आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. वासनाक्षय असेंही ज्याला ह्मणतात तो मनःशम (चित्तक्षय) सिद्ध झाला असतां कर्मांचें वसतिस्थान अशी ही माया नष्ट होते. वासना ही संसारचक्रास लाविलेली दोरी आहे. तिला मोठ्या प्रयत्नानें तोडून टाक. म्हणजे तें चक्र बंद पडेल. महामोहांत पाडणाऱ्या मायेचें स्वरूप जोंवर समजत नाहीं, तोंवर ती प्राण्यांस भ्रमण करावयास लाविते. पण तिचें स्वरूप जाणलें कीं, तीच अनंत सुखरूप ब्रह्म देते. कारण ब्रह्मापासून झालेली ही संसाराचा उपभोग घेऊन, खलीलाभूत अशा ब्रह्मविद्येनें ब्रह्माचें स्मरण करून ब्रह्मामध्येंच लीन होते. तेजापासून जसे प्रकाश निघतात, त्याप्रमाणें शिव, नीरूप, अप्रमेय व निरामय अशा आत्म्यापासून सर्व भूतें उद्भवतात. वृक्षाच्या पर्णामध्यें जशा शिरा, जलामध्यें जशा लाटा, सोन्यामध्यें जसे कटकादि अलंकार व अग्नींत जसें उष्णादि, त्याप्रमाणें वासनांनीं मर्यादित झालेल्या ब्रह्मामध्यें हें त्रिभुवन आहे. तें त्याच्यापासूनच होतें व त्याच्या आश्रयानेंच रहातें. फार काय पण हें तेंच आहे. सर्व प्राण्यांच्या आत्म्यासच ब्रह्म म्हणतात. त्याला जाणलें असतां सर्व जग ज्ञात होतें. त्रिभुवनांत ज्ञाता तेंच आहे. त्या सर्वव्यापी तत्त्वास, शास्त्रीय व्यवहार करितां यावा ह्मणून चित्, ब्रम्ह, आत्मा, इत्यादि नांवें विद्वानांनीं योजिलीं आहेत. विषय व इंद्रियें यांचा संयोग झाला असतांही हर्षविषादरहित अशी जी ही शुद्ध अनुभूति (अनुभव) तोच अव्यय चिदात्मा होय. सर्व प्रिय व अप्रिय विषय मिथ्या आहेत, असा निश्चय झाला असतां, दैवयोगानें जरी विषयेंद्रियसंयोग झाला तरी चित्तांत विकार उत्पन्न होत नाहींत. आत्म्यामध्येंच जग पृथक् असल्याप्रमाणें प्रतिबिंबित होतें. पण शुद्ध साक्षीस प्रतिबिंबित जगाचें प्रियाप्रियरूपानें विवेचन करितां येत नाहीं. म्हणून त्याच्या विवेचनाकरितां आत्मा व जग यांहून निराळी बुद्धि त्यांच्यामध्यें प्रतिबिंबित होते व तीच हें प्रिय आहे, हें अप्रिय आहे इत्यादि विकल्प करून लोभ, मोह इत्यादि भावांस प्राप्त होते. आत्मा त्या

भावांस कधींच प्राप्त होत नाहीं. जग, त्याविषयींची बुद्धि व लोभमोहादिक मिथ्या भेदानें आत्म्यामध्यें प्रतिबिंबित होतात. म्हणजे त्यांचा भेद वास्तविक नव्हे. तर परमार्थतः ते आत्मरूपच आहेत. यास्तव देहच मी आहें, असें जाणणाऱ्या मूढांसच विषाद इत्यादि होणें युक्त आहे. केवल चिदाकार अशा तुझ्या ठायीं त्याचा संभव नाहीं. पण असें असतांनाही देहाभिमानशून्य असा तूं देहजन्य विकारांच्या योगानें व्याकुळ होतोस हें आश्चर्य नव्हे का ? ज्यांना आत्मज्ञान झालेलें नसतें त्यांच्या शरीराचे तुकडे झाले तरी चिदात्म्याचा नाश होत नाहीं, मग ज्ञान्याच्या चिदात्म्याचा नाश कसा होणार ? चित्त सर्वत्र संचार करण्यास समर्थ आहे. सूर्याच्या निराधार मार्गांतही त्यास प्रतिबंध होत नाहीं व तेंच शरीररूपी पुरींत रहात असल्यामुळें पुरुष होय. संसारी आत्मा तेंच आहे. शरीर नव्हे. त्यामुळें शरीराच्या नाशानें त्याचा नाश होत नाहीं. या विचित्र दुःखांचा तुला अनुभव येतो खरा, पण तीं दुखें अग्राह्य आत्म्याचीं नव्हेत. तर तीं सर्व जड कोटींत अंतर्भूत होणाऱ्या चित्ताचीं आहेत. कारण मनाचाही विषय न होणाऱ्या आत्म्याशीं सुखदुःखाचा संबंध कसा होणार ? असो; देह नष्ट झाल्यावर जीव कोठें जातो म्हणून म्हणशील तर सांगतों. नष्ट झालेल्या देहावरील अभिमान सोडून जीव प्रथम स्वप्रतिष्ठाभूत परमात्म्यापाशीं जातो. पण त्यास आत्मज्ञान झालेलें नसल्यामुळें, मी परमात्म्याहून भिन्न आहें व या सृष्टींतील हे सर्व पदार्थ परस्पर भिन्न आहेत अशा प्रकारची त्याची भेदवासना समूल नष्ट झालेली नसते. आणि त्यामुळें तो तात्काळ मुक्त होत नाहीं. जीवाचें स्वरूप औपाधिक आहे. अर्थात् उपाधि असेपर्यंतच तें असणार हें उघड आहे. कांहीं काल रहाणाऱ्या वस्तु अनित्य असतात, हेंही न्यायानें सिद्ध आहे. तेव्हां उपाधीचा नाश झाल्या कारणानें औपाधिक जीवाचाही जर नाश झाला तर त्यांत तुज नित्य आत्म्याची कोणती हानि आहे ? यास्तव सत्यत्वाची भावना कर असत्य व भ्रांतिमय अशा देहादिकांची भावना दृढ करूं नकोस. म्हणजे पूर्ण ब्रह्मभावनेनें तृप्त झालेल्या तुला कोणत्याही मिथ्या वस्तूची इच्छा होणार नाहीं. साक्षिभूत, सम, स्वच्छ, निर्विकल्प व निरिच्छ अशा चिदात्म्याचे ठायीं त्याची इच्छा नसतांनाही जगाचें प्रतिबिंब पडतें. आकाशाची इच्छा नसली तरी सुद्धां वस्तुस्वभावामुळेंच त्यांत जसें बिंबाचें प्रति-

बिंब पडतें तसाच हा सर्व प्रकार आहे. सूर्याच्या केवळ सांनिध्यामुळें जसा जगाचा व्यापार सुरू होतो, त्याप्रमाणें केवळ चित्सत्तेनेंच हें जग निष्पन्न होतें. दीपाच्या सत्तेनें स्वभावतःच जसा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणें चित्तत्वाच्या स्वभावानेंच जगाची स्थिति होते. शून्य आकाशानें या सर्वानुभवसिद्ध शून्य नीलवर्ण कटाहास (कढईच्या आकाराच्या निळ्या आच्छादनास) जसें निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें परमात्म्यापासून प्रथम उत्पन्न झालेल्या मनानें आपल्या विकल्पानें हें सर्व जग निर्मिलें आहे. त्यामुळें संकल्पक्षीण होऊन चित्त शांत झालें कीं, संसारमोह नाहींसे होतात. आणि शेवटीं एक, अज, आद्य, व अनंत चिन्मात्र अवशिष्ट रहातें (१२२)

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुकृत श्रीमद्बृहद्योगवासिष्ठसाराचें
तिसरें उत्पत्तिप्रकरण समाप्त झालें.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

सान्वय-सार्थ-श्रीमद्भागवत

(मूळश्लोक, अन्वय, पदच्छेद, पदाचा अर्थ, टीपा, प्रत्येक स्कंधास स्वतंत्र श्लोकसूचि, उपसंहार व परिशिष्टें, यांसह)

दहा भागांत संपूर्ण ग्रंथ

(प्रत्येक भाग सोनेरी एम्बाससह कापडी जाड पुठ्यांत बांधला असून प्रत्येक भागांत योग्य प्रसंगाचीं सुंदर चित्रेंहि दिलीं आहेत.)

संपूर्ण ग्रंथाची (१० भागांची) किं. ५० रुपये

☞ एक रुपाया प्रवेश फी भरून अगाऊ ग्राहकांत नांव दाखल करणारांस प्रत्येक भाग पाऊणपट किंमतीनें मिळतो. बाहेरगांवचे ग्राहकांस ट. ख. वेगळा. ठराविक संख्या पूर्ण होतांच अगाऊ ग्राहकांत अधीक नांवें दाखल करितां येणार नाहींत. अगाऊ ग्राहकांचीं नांवें ग्रंथाचे शेवटीं छापलीं जातील. भागवतांतर्गत विशेषनामाची सूचि व कोश आणि भागवतांतील निवडक सुभाषितें असा स्वतंत्र भाग तयार करण्याचें ठरविलें आहे. ११ वा भाग म्हणून तो ग्राहकांस स्वतंत्र पाऊणपट किंमतीतच मिळेल. पूर्वीच्या सवलती हल्लीं बंद आहेत.

सुलभ–सार्थ–श्रीमद्भागवत

ज्यांस वरील विस्तृत ग्रंथ घेणें शक्य नसेल अशा वाचकांकरितां, नित्यपाठास उपयोगी पडेल अशाप्रकारें मूळश्लोक व त्याखालीं सरळ मराठी अर्थ अशी ही सुलभ आवृत्ति छापीत आहोंत ही आवृत्ति ७ भागांत पूर्ण व्हावयाची आहे. प्रत्येक भाग कापडी जाड पुठ्यांत बांधला असून योग्य प्रसंगाचीं चित्रें व जरूरीची परिशिष्टें दिलीं आहेत. अकराव्या स्कंधास जरूरीच्या विशेष टीपा जोडल्या असून बाराव्या स्कंधास भागवतमाहात्म्य आणि बाराहि स्कंधावरील उपसंहार जोडण्यांत येणार आहे.

संपूर्ण ग्रंथाची (७ भागांची) किं. २५ रुपये

☞ अगाऊ ग्राहकाकरितां संपूर्ण ग्रंथाची किंमत फक्त १२ रुपये. ज्यांस बारा रुपये. एकदम भरण्याची सवड नसेल अशा ग्राहकांनीं एक रुपाया प्रवेश फी भरून अगाऊ ग्राहकांत नांव दाखल केलें असतां त्यांस प्रत्येक भाग २ रुपये किंमतीस मिळेल ट. ख. वेगळा. पत्रव्यवहार खालील पत्त्यावर करावा.

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी, ३८० इंदुप्रकाश प्रेस, ठाकुरद्वार मुंबई २.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळीची धर्म-ग्रंथमाला

बृहद्योगवासिष्ठसार.

भाग २ रा

(स्थिति व उपशम प्रकरण)

सारलेखक

वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री,

(सुलभ-स्वस्त-द्वितीयावृत्ति)

सन १९३४ इसवी.] किंमत १॥ रुपया. [शके १८५६

प्रकाशक
दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी
बडोदें व मुंबई

मुद्रक
नरहरि माधवराव यंदे
इंदुप्रकाश छापखाना, नं. ३८०, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

बृहद्योगवासिष्ठसार–भाग २ रा

विषयानुक्रमणिका.

४. स्थितिप्रकरण

(वीतहव्याचें आख्यान.)

बृहद्योगवासिष्ठसार

भाग २ रा

अथ चतुर्थ स्थितिप्रकरणम्

सर्ग १

[जग मिथ्या व ब्रह्ममात्र आहे.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, उत्पत्ति-प्रकरणानंतर आतां हें स्थितिप्रकरण ऐक. याचें यथार्थ ज्ञान झालें असतां निर्वाण प्राप्त होत असतें. जगत् या रूपानें स्थित असलेलें हें सर्व दृश्य व त्याला पहाणारा (द्रष्टा, अहं) जीव भ्रांतिमात्र व असन्मय आहे. हें एक कर्त्यावाचून, रंगाची अपेक्षा न करितां, शून्य आकाशांत आपोआप उद्भवलेलें चित्र आहे. त्यांतील अनेक वस्तूंना पहाणारे द्रष्टे जीवही दृश्य-कोटींत येत असल्यामुळें याचा द्रष्टाही कोणीं नाहीं. हें एक जाग्रदवस्थेंत अनुभवास येणारें स्वप्न आहे. मनोरथानें बनविलेल्या नगराप्रमाणें याची रचना केवळ कल्पनेनें झाली आहे. ज्याप्रमाणें मूढ पुरुष समोर असलेल्या गुंजेच्या पुंजक्याकडे पाहून तो अग्नि आहे अशी कल्पना करतात, त्याप्रमाणें मायेनें मोहित झालेले लोक सत्—ला जगत् समजतात. पण तें जगत् असत् असूनही व्यावहारिक अर्थ (प्रयोजनें) करूं शकतें. जलतरंग-न्यायानें वस्तुततः ब्रह्माहून भिन्न नसतांनाही भिन्न असल्यासारखें भासतें. मृगजळाप्रमाणें हें असत्य असूनही सत्य भासतें. हें स्वप्नांत पाहिलेल्या पर्वतासारखें आहे. नीलवर्ण उपडया कढई-प्रमाणें अनुभवास येणाऱ्या या प्रसिद्ध भूताकाशाप्रमाणें हें वस्तुतः शून्य-रूप आहे. चित्रांत काढलेल्या प्रफुल्लित उद्यानाप्रमाणें हें नीरस असूनही सरस असल्याप्रमाणें वाटतें. चित्रांतील सूर्य व अग्नीप्रमाणें हें प्रकाशरूप असल्यासारखा जरी भास झाला, तरी तें निस्तेज आहे. मनोराज्यांतील अनुभवाप्रमाणें तें स्वतः असत्य व फलतः अवास्तव आहे. पत्थावर काढलेल्या कमलवनाप्रमाणें यांत सार कांहीं नाहीं. शून्यस्थानीं हें नाना-कार झालें आहे. इंद्रधनुष्याप्रमाणें त्यांतील कांहीं हातीं लागत नसलें तरी त्याचा रम्य आकार अवश्य अनुभवास येतो. हें धुक्याप्रमाणें पसरलें

आहे. कोणी याला केवल जडरूप म्हणतात; कोणी मायिक म्हणतात व कोणी शून्य समजतात. कोणी हें कालतः परमाणुयुक्त आहे आणि कोणी देशतः व कालतःही परमाणुरूप आहे असें समजतात, व कोणी केवल देशतः परमाणुरूप आहे असें मानतात. सारांश, अनेकांनीं याविषयीं अनेक तर्क केले आहेत. ह्या बाह्य जगाप्रमाणेंच आध्यात्मिक 'अहं'चीही मिथ्या स्थिति झाली आहे. तो आपल्याला भूतमय समजतो; पण तो सुद्धां भासत असूनहीं निशाचराप्रमाणें परमार्थतः नाहीं.

श्रीराम— भगवन् असें जर आहे, तर महाकल्पाचा क्षय झाला असतां हें दृश्य, बीजामध्यें जसा, अंकुर त्याप्रमाणें आपल्या सूक्ष्म कारणांत रहातें, व सृष्टिसमयीं त्यांतूनच पुनः उद्भवतें, असें जें महात्म्यांनीं सांगितलें आहे त्याची वाट काय ? त्या महात्म्यांना अज्ञ ह्मणावयाचें कीं ज्ञानी ?

श्रीवसिष्ठः—हें दृश्य प्रलयसमयीं, बीजामध्यें जसा अंकुर त्याप्रमाणें आपल्या कारणांत लीन झालेलें असतें असें ह्मणणारे जे कपिलादि (सांख्यादि शास्त्रांचे) आचार्य, त्यांच्यामध्यें फार नसलें तरी थोडेसें वालिशपण असतेंच. कारण आत्मा असंग आहे, असें जरी ते बरोबर समजत असले तरी, त्याचवेळीं जग सत्य आहे हा आपला विश्वास ढळूं देत नाहींत. यास्तव हें अवास्तव कसें आणि तें वस्तुभूत आहे असें समजणें, हा श्रोता व वक्ता या दोघांनाही मोह पाडणारा विपरीत बोध कसा, तेंच मी आतां तुला अनेक युक्तींच्या द्वारा सांगतों. ' बीजांतील अंकुराप्रमाणें प्रलयसमयीं जग कारणांत असतें, या वाक्यांतील बीजांकुर-दृष्टांतच मुळीं बरोबर नाहीं. कारण दृष्टांतील बीज दृश्य आहे. स्थूल आहे. तेव्हां त्याच्यापासून, भूमि, जल, इत्यादि अनुकूल सहकारी सामग्री मिळाली म्हणजे दृश्य अंकुर उद्भवणें शक्य आहे. पण दार्ष्टांतिकाची अवस्था याहून अगदीं निराळी आहे. चिदेकरस आत्मा इंद्रियें व मन यांचा विषय होत नाहीं. तो अणूहून अणु आहे. शिवाय तो कूटस्थ ह्मणजे निर्विकार आहे. तेव्हां तो जगाचें बीज कसा होणार ? आणि बीजांतील अंकुराप्रमाणें जग तरी त्या असंगाचे ठायीं कसें रहाणार ? आकाशाच्या अंगाहूनही अति स्वच्छ व अति शून्य अशा त्या परम पदाच्या ठायीं, जग व जगांतील मेरु, समुद्र, गगन इत्यादि पदार्थ कसे असणार ? आकाशाहूनही सूक्ष्म व नामशून्य अशा परमात्म्याच्या ठिकाणीं बीजता

रहाणें अशक्य आहे. ज्ञानीपुरुषाच्या दृष्टीनें आत्मा जगद्बीज होऊं शकत नाहीं, असें तुला यावरून समजलेंच असेल. पण आतां अज्ञांच्या दृष्टीनेंही तो जगत्कारण कसा नाहीं तें सांगतों.

परमात्मा वस्तुतः जरी सत् या एकाच रूपानें सदा सिद्ध आहे, तरी अज्ञ पुरुषांच्या दृष्टीनें तो अगदीं सूक्ष्म असल्यामुळें असत्च आहे. तेव्हां त्यांच्या समजुतीप्रमाणें तरी तो बीज कसा होणार ? आणि बीजाचाच जर मुळीं अभाव झाला तर त्याच्यापासून जगदंकुर कसा निपजणार ? यास्तव त्या वस्तुभूत (सत्य) आत्म्याच्या ठायीं दुसरी कोणतीही वस्तु खरोखर राहूं शकत नाहीं. बरें इतकेंही असून रहाते म्हणून म्हणावें तर तिचा अनुभव कां येत नाहीं ? कारण आत्मा स्वतः अनुभवरूप असल्यामुळें त्याच्यामध्यें असलेल्या प्रत्येक वस्तूंचा अनुभव निदान त्याला तरी, झोंपेंतलि आनंदाप्रमाणें यावयास पाहिजे. सारांश आत्म्यापासुन कांहीं एक झालें नाहीं. शून्यरूप घटाकाशापासून पर्वत होणें कधीं तरी शक्य आहे का ?

शिवाय चिदेकरससत्ता व जड–अनेक–रससत्ता यांचा परस्पर विरोध आहे. छाया व ऊन यांच्याप्रमाणें त्यांचें हाडवैर आहे. त्यामुळें आत्म्याच्याठायीं जगाची सत्ता संभवत नाहीं. कारण सूर्याचे ठायीं तम कसें असणार ? अग्नीमध्यें हिम कसें राहणार ? अणूमध्यें मेरु कसा मावणार ? आकाररहित वस्तूच्याठायीं कांहीं एक असणें शक्य नाहीं. आत्मरूप व अनात्मरूप यांचें ऐक्य होणें शक्य नाहीं. साकार वटबीजादिकांच्या ठायीं साकार अंकुर असणें युक्तिसिद्ध आहे, पण निराकार ब्रह्माचे ठायीं हें महाकार जग असणें युक्त नाहीं. बुद्ध्यादि सर्व इंद्रिय–शक्तींनीं दिसणारें जग प्रलयकालीं दिसत नाहींसें होतें. यास्तव लौकिकदृष्ट्या तें त्यावेळीं आहे असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. बरें शास्त्रीयदृष्ट्या तें प्रलयसमयीं असतें म्हणून म्हणावें तर ‘ पूर्वी सत्च होतें ’ हें श्रुतिरूप परमशास्त्र आत्मा व जग यांचा भिन्न सत्तांचा निर्देशच करीत नाहीं. तर ‘ एक सत् होतें ’ एवढेंच सांगत आहे. यास्तव रामा, तूं मूढांनीं कल्पिलेल्या या कार्य–कारणभावाचा, उपादान–उपादेयभावाचा व असल्याच दुसऱ्याही अनेक कल्पनांचा त्याग करून, म्हणजे त्या मिथ्या आहेत, पारमार्थिक नव्हेत, असें निश्चयानें समजून सर्व कल्पनातीत पण सर्वांचें अधिष्ठान

असें आदि–अंत–मध्यरहित व सत्य ब्रह्मच भ्रमानें जगद्रूप भासत आहे, असें जाण १.

सर्ग २.

[तर्कांनीं जगत्स्थितीचें निरसन. पूर्ण आनंदरूपता.]

श्रीवसिष्ठ— रामा, समस्त कल्पनाशून्य व निर्मल महा चैतन्याकाशांत प्रलयसमयीं जगाची पृथक्सत्ता मानल्यास कोणते दोष येतात तें सांगतों· जगादिकांचा अंकुर त्यांतूनच निघतो म्हणून जर तूं म्हणत असशील तर' कोणत्या सहकारि कारणांपासून तो होतो, तें सांग पाहूं ? कारण कोणत्याही कार्याला कर्त्याप्रमाणेंच सहकारि कारणांचीही अत्यंत आवश्यकता असते. त्यांच्या अभावीं, वंध्येच्या कन्येप्रमाणें, अंकुराची उत्पत्ति होणेंही शक्य नाहीं. आतां रज्जुसर्पाप्रमाणें सहकारी कारणांवाचूनच तें अभिव्यक्त झालें आहे म्हणून जर म्हणावें, तर मूल कारणच भ्रांत जगाच्या स्वभावस्थितीस प्राप्त झालें आहे असें होईल. पण वस्तुत: जगाची उत्पत्ति होत नसल्यामुळें प्रलयसमयीं जग विद्यमान असतें अशी कल्पना करणें व्यर्थ आहे. सर्गाच्या आरंभीं ब्रह्मच सर्गरूपानें भासतें, व त्यावेळीं तें आपल्या शुद्धरूपानेंही व्यक्त होत असतें. सृष्टिसमयींही तें तसेंच आकारशून्य असतें. तेव्हां जन्य व जनक हा क्रम कसा व कोठें असणार ?

श्रीराम— पण गुरुवर्य, प्रलयकाळीं सर्व जगाचेंच अस्तित्व मानल्यावर–सहकारी कारणांचा अभाव असतो, व त्याच्या अभावीं अंकुर कसा उद्भवणार–ही शंका रहात नाहीं. कारण त्यांतील पृथिव्यादि पदार्थ परस्परांच्या उत्पत्तीस सहाय करतील.

श्रीवसिष्ठ— अरे वेड्या, पृथिवीप्रभृति पदार्थ जरी तेथें असले तरी तें स्वत: उत्पन्न झालेले नसतांनाच दुसऱ्यांच्या उत्पत्तीला सहाय कसे करणार ? तस्मात् प्रलयसमयीं प्रकृतियुक्त ब्रह्माचे ठायीं जगाची सत्ता असते. हें 'सांख्यादि–आचार्यांचें म्हणणें युक्तिशून्य आहे. रामा, हें जग पूर्वीं कधीं नव्हतें; आतां नाहीं; व पुढेंही नसेल; तर चेतनाकाशच त्रिकाळीं भ्रमानें जगद्रूप दिसतें. जगाचा याप्रमाणें अत्यंताभाव असल्यामुळेंच ' हें सर्व ब्रह्म आहे ' ' सर्व आत्मा आहे ' ' पुरुषच सर्व आहे ' इत्यादि श्रुतिवाक्यें सार्थ होतात; नाहींपेक्षां तीं कधींही समंजस झालीं नसतीं. जगांतील घट, पट,

इत्यादि वस्तूंचा; दगड मारणें, कोलीत लावणें, इत्यादि उपायांच्या योगानेंही नाश होतो हें खरें; पण तो त्याचा खरा बोध नव्हे. तर त्याच्या आकाराचा नाश झाल्यामुळें तें केवळ त्यांचें अदर्शन होय. पण आह्मांला अत्यंताभाव या शब्दानें जगाचा ज्ञानतः बोध होणें हा अर्थ सुचवावयाचा आहे. चित्तांतील जगद्वासनेचाही क्षय होणें, हा खरा बोध आहे, व तो वर सांगितलेल्या प्रकारच्या ज्ञानावाचून होणें शक्य नाहीं. कामादि वासना शांत झाल्या ह्मणजे आमचा हा सिद्धान्त न सांगतांच समजतो. पण त्यांची शांति होणें फार कठिण आहे. या मायिक वस्तुही चित्ताला अतिशय परतंत्र व व्याकुळ करून सोडतात. त्या प्रयत्नवान् पुरुषाच्या मनालाही आपल्यामध्यें आसक्त करतात. त्यामुळें वासनाक्षय ह्मणजे एक काल्पनिक कथा होऊन बसली आहे; आणि त्या कारणानेंच आमचें हें त्रिकाल सत्य सांगणेंही सर्वांना पटत नाहीं. पण बाबारे, अनुभव हें सर्वोत्तम प्रमाण आहे. आह्मांला जगाच्या अत्यंताभावाचा प्रत्यय पूर्णपणें आलेला आहे. यास्तव कोणी कांहीं जरी ह्मटलें, तरी आह्मांला जें साक्षात् कळलें आहे तेंच आह्मीं सांगणार. जगद्रूप दृश्याचा अत्यंत अभाव आहे, हा आमचा परम सिद्धान्त असून तसें निश्चयपूर्वक जाणणें यावाचून अनर्थनिवृत्तीस दुसरा उपायच नाहीं.

जगाच्या तत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्याकारणानें चिदाकाशाचा पूर्ण अनुभव आला ह्मणजे मग, हा मी, तें जग, तो तूं, इत्यादि सर्व चित्रकथा होतात. म्हणजे ज्या भिंतीवर अनेक चित्रें काढलीं आहेत अशा भिंतीच्या स्वरूपाकडे लक्ष दिलें असतां, तिच्यावरील चित्रांकडे पाहून, हा घोडा, हा हत्ती, हें मनुष्य, ही नदी, हा राम, हा रावण इत्यादि प्रत्यय जसे मिथ्या व शब्दमात्र आहेत असें ठरतें; त्याप्रमाणें तत्त्वसाक्षात्कारानंतर मी, तूं, इत्यादि भावनाही मिथ्या आहेत, असें प्रत्यक्ष अनुभवास येऊं लागतें. पर्वत, पृथ्वी, इत्यादि; क्षण, संवत्सर, युग, कल्प, इत्यादि; मरण, जन्म, कल्पान्त, महाकल्पान्त इत्यादि सर्व वस्तुतः नसून तें महाचित्परमाकाशांत आपोआप स्फुरण पावतें. चित् जसेंच्या तसेंच असतें. पण कवडशांतील तरंगणाऱ्या परमाणूप्रमाणें त्यांत मनरूपी अनंत परमाणू फिरत रहातात. ज्याप्रमाणें एकाद्या लहानशा फळाला पिळून त्यांतून रस किंवा चीक काढावा, त्याप्रमाणें मनाच्या योगानें मर्यादित झालेल्या व वासनांनीं

पिकलेल्या चैतन्यातून जग निघतें. नेत्रगत दोषांमुळें स्फटिकमण्यामध्येंही जशा रेखा दिसतात, त्याप्रमाणें वासनांच्या योगानें मलिन झालेल्या चित्तांत नदी–पर्वत–वृक्षादि दिसतात. पण स्फटिकमण्यांतील त्या भ्रामक रेखा जशा कधीं खरोखर उत्पन्न होत नाहींत, व त्यांचा नाशही होत नाहीं, त्याप्रमाणें जगांतील वस्तूही कधीं उत्पन्न होऊन नाश पावत नाहींत. निराकार आकाशामध्यें जसे निराकार आकाशभाग दिसतात, त्याप्रमाणें निर्मल आत्म्यामध्यें हे सर्व आपोआप स्फुरण पावतात. जलाच्या द्रवत्वाप्रमाणें, वायूच्या स्पंदाप्रमाणें, सागराच्या लाटांप्रमाणें, गुणी पुरुषाच्या स्वाभाविक गुणाप्रमाणें हें सर्व जग विज्ञानघन चिदात्म्याहून भिन्न नाहीं. अनंत व शांत आत्मतत्त्वच जगद्रूपानें पसरलें आहे. सारांश, दाशरथे, सहकारी कारणांच्या अभावीं जगत् शून्यरूप प्रकृतीपासून आपोआप होतें हें ह्मणणें अगदीं युक्तिशून्य आहे. यास्तव बा शिष्या, तूं सर्व जगाचा अनुभव या स्वप्नाचा त्याग कर; सर्व विकल्प ही शय्या सोड व अविद्यारूपी दीर्घ निद्रेंतून जागा होऊन व तिला पळवून लावून, जन्म, मृत्यु, इत्यादि भयांतून पार निघून जा; आणि उत्तमप्रकारें जागा (प्रबुद्ध) होऊन ब्रह्मज्ञांच्या सभेला भूषित कर. २.

सर्ग ३--

[जग ब्रह्मविवर्त आहे; ब्रह्मरूप आहे; ज्ञानी व अज्ञ दोघांच्याही दृष्टीनें तें अनंत आहे.]

श्रीराम—गुरुवर्य, जगांतील इतर पदार्थांना जरी उत्पत्तिसमयीं कर्ता व इतर सहकारी साधनें यांची जरूर असली, तरीं जगाच्या उत्पत्तीला त्याची गरज असेल असें वाटत नाहीं. कारण जग हिरण्यगर्भाच्या मनःसंकल्पापासून झालें आहे. त्यामुळें तें त्याच्या स्मृति अथवा संकल्पाप्रमाणें आहे, असें आपणच मला सांगितलें आहे. स्मृति व संकल्प यांना सहकारी कारणांची मुळींच गरज नसते. यास्तव प्रलयसमयीं प्रकृतींत लीन होऊन राहिलेलाच प्रजापति प्रथम स्मृतिरूप उत्पन्न होतो, व त्यांच्यामध्यें संस्काररूपानें सत् असलेलें जगच स्मृतिरूपानें व्यक्त होतें, असें ह्मटल्यास कोणता दोष येतो ?

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें जरी क्षणभर कबूल केलें, तरी प्रलयसमयीं जग असतें असें ठरत नाहीं. कारण स्वप्न, मनोरथ, स्मृति, इत्यादिकांचा विषय त्या त्या वेळींही जर सत् नसतो, तर

तो त्यापूर्वी सत् कोठून असणार ? (सत् ह्मणजे विद्यमान्) आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, चित्रांतील घोडा, मांसाचा गोळा या रूपानें जरी असत्य असला, तरी रंगाचा एक परिणाम या रूपानें जसा सत्य असतो, तसें जग बाह्य विकार या रूपानें जरी सत्य नसलें तरी मनोविकार या रूपानें सत्य आहे, असें म्हणण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे ? तर सांगतों. स्मरण करणारा जर असला तर स्मृत्यादि सर्व मनःपरिणाम होणार ! पण परमात्मा असंग व उदासीन असल्यामुळें, वस्तुतः स्मरणकर्ताच कोणी नाहीं. शिवाय तो ‘ अमनाः ’ म्हणजे मनोरहित आहे, असें स्वतः श्रुतीनें सांगितलें आहे. तेव्हां मनावाचून स्मरण कोणाला होणार ? सारांश, परमात्म्याची स्मृति आकाशवृक्षाप्रमाणें शब्दमात्र आहे. सृष्टीच्या आरंभीं पूर्व संस्कारांमुळें स्मृति झाली असती, पण पूर्वसृष्टींतील प्रजापति प्रलय-समयीं मुक्त होऊन जात असल्यामुळें स्मृतिकर्ताच रहात नाहीं. मग जगाची स्मृति व तिला कारण होणारे संस्कार कसे व कोठें रहाणार ? वास्तव पूर्व कल्पांतील सर्ग सुद्धां स्मृतिरूप नव्हेत, तर जगत्स्थिति म्हणजे प्रौढ ब्रह्मचित्प्रभाच होय, व ती मात्र सर्वदा असते. त्या चित्प्रभेला उद्देशूनच ‘ पूर्वीं हें सर्व सत्‌च होतें ’ इत्यादि श्रुतिवचनें प्रवृत्त झालीं आहेत. आदि–अंतरहित संवित्प्रभाच जगद्रूपानें भासते. अनादिकाला-पासून नित्य सिद्ध असलेलें जें ब्रह्माचें विज भान, तोच ब्रह्मांडाकाराचा उपादानभूत सूक्ष्म देह आहे. ब्रह्मच सूक्ष्म व स्थूलभावाच्या आरोप-क्रमानें जगद्रूप भासतें. जगाचा स्वभाव अव्यवस्थित असल्यामुळेंही त्याला स्वतः सत्ता आहे असें म्हणतां येत नाहीं. कारण लीलोपाख्यानांत वर्णिल्याप्रमाणें एका परमाणूंमध्यें हें अवाढव्य त्रिभुवन भासतें. त्या परमाणूंत तसल्याच दुसऱ्या अवाढव्य जगाला धारण करणारा दुसरा परमाणु असतो. त्यांत तसलाच तिसरा परमाणु असतो व असेच उत्तरो-त्तर अनेक परमाणु एकांत एक रहातात. तस्मात् असल्या अव्यवस्थित स्वभावाच्या जगाला वास्तविक समजूं नये.

तत्त्वज्ञाला सन्मात्रदृष्टि जशी स्वतः अनंत वाटते, तशीच अज्ञाला अनृत जगदृष्टीही अनंत भासते. कारण त्यांतील वस्तूंची संख्या त्याच्यानें करवत नाहीं. तत्त्वज्ञाला हें सर्व, शांत, केवल व अद्वय ब्रह्म भासतें. पण अतत्त्व-ज्ञाला त्या ब्रह्माच्याच ठिकाणीं भासुर त्रिभुवन दिसतें. त्या ब्रह्मांडांत

आणखी अनेक ब्रह्मांडें दिसतात. ज्याप्रमाणें एकाद्या लांकडी खांबावर एक मोठी पुतळी खोदलेली असून, तिच्या अंगावर आणखी अनेक बाहुल्या कोरलेल्या असाव्या, तशीच ही ब्रह्मांडरचना आहे. तत्त्वज्ञ त्या खांबाकडे पाहून हें लांकुड आहे असें समजतो, व अतत्त्वज्ञ हीं अनेक निरनिराळीं रमणीय चित्रें आहेत असें मानतो. त्याची दृष्टि बाह्य आकाराच्या पलीकडे जातच नाहीं. पर्वतावरील परमाणू जसे असंख्येय असतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मरूपी मोठ्या मेरूवर असंख्य त्रैलोक्य–परमाणु भासतात. पाण्याबरोबर वहात जाणाऱ्या असंख्य मृत्कणांसारखे अनंत त्रैलोक्य–परमाणु चिदाकाशांत वहातात. भूताकाश शून्यरूप असतांनाही त्याचा जसा नीलादिरूपानें साक्षात् अनुभव येतो, त्याप्रमाणें हें चिदाकाश साक्षात् सृष्टिरूप दिसतें. पण रामचंद्रा, सृष्टीचें सृष्टिरूपानें ग्रहण केल्यास ती सृष्टीच जिवाला अधोगतीस पोंचविते, व तिला ब्रह्मरूपानें ओळखल्यास अत्यंत हित होतें. पण तें ब्रह्म तटस्थ (आपल्यापासून कोठें दूर व भिन्न) आहे असें समजून उपयोगी नाहीं. तर जीवसंज्ञक विज्ञानात्मा व विश्वाचें बीज ईश्वर, याचें शोधन केलें असतां त्या दोघांचें ऐक्य होतें; व तेंच पूर्ण, चिदेकरस ब्रह्म आहे, असें समजलें पाहिजे. यास्तव, हे सात्त्विका, ज्याच्यापासून हें सर्व झालें तें, व जें झालें तें, असें सर्व शुद्ध चिन्मात्र आहे; त्यांत भेदाचा गंधही नाहीं, असा निश्चय कर ३.

सर्ग ४.

[विश्वाच्या स्थितीचें मूळ मन आहे, यास्तव मनाचा उच्छेद झाला कीं जग शून्य होतें.]

श्रीवसिष्ठ—इंद्रियसमुदायाचा विजय करणें, त्यांना जिंकणें, हा भवसागराच्या पार जाण्याचा सेतु आहे. त्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें त्यांतून निघतां येत नाहीं. शास्त्र व सत्समागम यांच्या योगानें विवेक उत्पन्न होतो, आणि विवेकाच्या योगानें दुर्जय इंद्रियांनाही जिंकतां येतें. इंद्रियांना आत्मवश केलें असतां दृश्याचा अत्यंताभाव कसा असतो तें साक्षात् कळतें. असो; सुंदर रामा, मी तुला हें संसारस्वरूप सांगितलें आहे. संसारसागराच्या पंक्ती एकामागून एक उद्भवून लीन कशा होतात तें स्पष्ट केलें. आतां फार सांगून काय करावयाचें आहे ? बाबारे, मन हेंच कर्मवृक्षाचें मूळ आहे, यास्तव त्या मनाला तोडून टाकलें असतां कर्ममय

जगद्वृक्षही तुटतो. मन हें सर्व आहे. यास्तव आंतल्याआंत त्याची शांति केली असतां जगज्जालरूपी सर्व रोग नाहींसा होतो. देहाच्या संबंधानें होणारें सुख-दुःखही मनामुळेंच अनुभवास येतें. कारण मनानें हा मी, व हें माझें, असा निश्चयच जर केला नाहीं, तर कोठचा देह व कोठचें सुख–दुःख ? यास्तव मनःशांति हाच परम उपाय योजला पाहिजे. पण दृश्याचा अत्यंत असंभव आहे असें कळल्यावाचून मनाची शांति होणें शक्य नाहीं. 'हें आहे' असा मोह मनालाच होतो. मनच मरतें व उत्पन्न होतें. तें स्वचिंतनानें बद्ध होतें व स्वशुद्धीनें मुक्त होतें. चित्त मननाच्या योगानें वृद्धि पावलें म्हणजे त्यांत जगत् स्फुरतें. यास्तव जग हा मनाचा धर्म आहे. त्यामुळें धर्मी मन नाहीसें झालें कीं, त्याचा धर्मही आपोआप क्षीण होतो. पुष्पाच्या गुच्छांत जसा सुवास, तिळामध्यें जसें तेल, गुणी पुरुषामध्यें अथवा पदार्थामध्यें जसे गुण, तसें चित्तामध्यें हें जग असतें. सूर्याचे ठायीं जसे किरण, तेजामध्यें जसा प्रकाश, अग्नीमध्यें जशी उष्णता, बर्फामध्यें जसें शैत्य, आकाशांत जशी शून्यता, व वायूमध्यें जशी चंचलता, तसें मनामध्यें हें जग आहे. पण मन धर्मी व जग धर्म असल्यामुळें, त्या दोघांचा जरी अभेद असला तरी, धर्मी मनाचा क्षय झाला असतां धर्मरूप जगाचा क्षय होतो. पण धर्मरूप जगाचा क्षय झाला असतां मनाचा क्षय कधींही होत नाहीं. यास्तव मनोनाशाकरितां प्रयत्न करावा. जगाचा–दृश्याचा– अत्यंत अभाव आहे, तें रज्जुसर्पाप्रमाणें मिथ्या आहे, तें भ्रमरूप आहें, असें निश्चयानें समजणें हाच त्याच्या नाशाचा उत्तम उपाय आहे. ४.

सर्ग ५.

[भार्गवोपाख्यान, भृगुमुनि समाधिस्थ असतां अप्सरेला पाहून तन्मय झाला.]

श्रीराम—गुरुवर्य, बाहेर असल्यासारखा भासणारा हा संसार मनामध्यें साक्षात कसा दिसतो, तें दृष्टांतरूप इतिहासाच्या द्वारा मला समजावून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा; ऐंदव ब्राह्मण व लवण राजा, यांच्या इतिहासांत मीं हेंच तत्व तुला सांगितलें आहे. तथापि जग मनामध्येंच कसें स्थित आहे, हें मी तुला भार्गवाच्या उपाख्यानानें पुनः सांगतों.

राघवा, पूर्वी भगवान भृगु मंदीरपर्वताच्या पुष्पित वृक्षांनीं भरून गेलेल्या रम्य शिखरावर घोर तप करीत बसला होता, त्याचा तेजस्वी पण

अल्पवयस्क पुत्र शुक्र, त्याची उपासना करीत असे. भृगु सर्वकाल समाधी लावून, चित्राप्रमाणें अथवा शिळेवर खोदलेल्या प्रतिमेप्रमाणें निश्चल रहात असे. पण शुक्र तेथील आपोआप गळून पडलेल्या पुष्पांचा ज्यावर थर जमला आहे, अशा स्वाभाविक रूपमय व सुवर्णमय वेलींवर खेळत आपला काल घालवी. त्यावेळीं तो विद्या व अविद्या या दोन वृष्टीच्या मध्यभागीं स्थित होता. (ह्मणजे तो पूर्ण विद्वानही नव्हता व अगदींच मूढ नव्हता. तर अंतरिक्षांत लटकणाऱ्या त्रिशंकूप्रमाणें त्याची स्थिति झाली होती) धड शहाणाही नाहीं व वेडाही नाहीं. एकदां त्याचा पिता निर्विकल्पसमाधींत स्थित असतांना शुक्रानें आकाशमार्गांतून जात असलेल्या एका अप्सरेला पाहिलें. मंदर पर्वतावर लोळणाऱ्या लक्ष्मीप्रमाणें ती देवस्त्री सुंदर होती. तिच्या गळ्यांत मंदारपुष्पांची माळ होती. मंद वायूच्या योगानें तिचे केंस थोडथोडे हालत होते. तिच्या गळ्यांतील दिव्य पुष्पहाराच्या सुगंधानें अंतरिक्षांतील सर्व वायु सुगंधित झाला होता. ती जणुं काय लावण्यवृक्षाची कोमलता शाखाच होती. मदाच्या योगानें तिचे नेत्र फिरून गेले होते व आपल्या शरीर कांतीनें तिनें तो सर्व प्रदेश प्रकाशित करून सोडला होता. असो; अशा प्रकारच्या त्या दिव्य स्त्रीला पहातांच शुक्राचें मन चंचल झालें. पूर्ण चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक वाटणारें त्याचें मुख पाहून ती अप्सराही परवश झाली. राघवा, स्त्री-पुरुषांच्या मनांत कामप्रवेश झाला म्हणजे तीं दोघेंही परस्परमय (ह्मणजे पुरुष स्त्रीमय व स्त्री पुरुषमय) होत असतात. या न्यायास अनुसरून शुक्राचें चित्तही, सर्व विद्या व बोध यांस विसरून त्या अप्सरामय झालें. ५.

सर्ग ६

[शुक्र मनानें स्वर्गास गेला. इंद्रानें मोठ्या सन्मानानें त्याला जवळ बसवून घेतलें.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, मनानें तिचेंच ध्यान करीत डोळे मिटून शुक्रानें मनोराज्य चालविलें. तो तेथें एकटाच होता. त्यामुळें त्याच्या मनोराज्यांत कांहीं विघ्नही आलें नाहीं. हा मी तिच्या मागून चाललों आहे, ती स्वर्गलोकास जात आहे, मीही तिच्या मागोमाग देवांनीं गजबजलेल्या स्वर्गास येऊन पोचलों आहे, आहाहा! मृदु मंदार पुष्पांच्या माळा घातलेले व पातळ सुवर्णरसाप्रमाणें ज्यांची अंगकांति आहे असे हे देव माझ्या मनाला फार आनंद देत आहेत! अरे! हरणाच्या भितऱ्या पोराप्रमाणें आपले

विशाळ व काळेभोर नेत्र वारंवार फिरविणाऱ्या व पुरुषांकडे पाहून त्यांच्या हृदयांस विद्ध करण्याकरितां स्मित हास्यासह कटाक्षवृष्टि करणाऱ्या किती ह्या अप्सरा येथें आहेत !! ऐरावताच्या गंडस्थळावरील मदाचा स्वाद घ्यावयाचा सोडून हे खुळे भ्रमर येथील मधुर गायनावर कसे लोलुप झाले आहेत पहा ! जिच्यांतील सुवर्णकमलांवर चंचल झालेले ब्रह्मदेवाचे हंस व सारस आहेत, व जिच्या कांठच्या रम्य उद्यानांत बसून देवसुंदरी विश्रांति घेत आहेत, अशी ही मंदाकिनी आज माझ्या दृष्टीस पडली ! आपल्या शरीरकांतीनें, सर्वतः पसरणाऱ्या अग्नीच्या ज्वालेलाही तुच्छ करून सोडणारे हे यम, चंद्र, इंद्र, सूर्य, अग्नि, वरुण, वायु इत्यादि लोकपाल आहेत ! अरे, हा कोण ? हां, समजलें. हाच तो संग्रामांत दैत्यांची शरीरें आपल्या दातांत ओंवणारा व देवासुरांच्या युद्धप्रसंगीं शस्त्रांच्या घर्षणानें आपल्या तोंडाचा कंडू घालविणारा ऐरावत आहे. उंची सोन्याप्रमाणें ज्यांचीं अंगें चमकत आहेत असे हे विमानांत बसलेले पुण्यवान् लोक आहेत. हेच ते भूलोकांतून ग्रह, नक्षत्रें व तारा यांच्या रूपानें दिसत असतात. देवतांस भिजविणारे हे मंदारपुष्पयुक्त गंगाजलाचे तरंग किती मनोहर आहेत ! हे सुंदर मार्ग इंद्राच्या उपवनांत जात असावेत. कारण यांतून जाऊं लागतांच समोरून येणारा अतिशय सुगंधी वायु माझ्या घ्राणेंद्रियाला व त्वगिंद्रियाला सुखवूं लागला आहे. वा ! हा मी आतां नंदनवनाच्या मुख्य द्वारांतच येऊन पोंचलों आहें. यांत रांगेनें लागलेले कितीहो हे विविध वृक्ष ! मोठमोठ्या वृक्षांच्या शाखांना बांधलेल्या उंच झोंपाळ्यावर बसून अप्सरा कामी–पुरुषांच्या चित्ताप्रमाणें झोके घेत आहेत. हे यांत जागजागीं मोठमोठे लतामंडप असून त्यांत सुवासिक जलाचे कारंजे उडत आहेत. त्यांत अनेक विलासी देव आपल्या स्त्रियांसह विविध–विलास करीत स्वर्गसुख भोगीत आहेत. या उपवनांत सर्व ऋतूंचा अनुभव एकाच काळीं येतो. हें खरोखरच आनंद देणारें आहे. अहाहा ! पारिजात वृक्षावरून वाहत येणारा वायु माझ्या शरीरास किती सुखवीत आहे हा ! येथें नेहमीं रहाणारे हे देव खरोखरच मोठे भाग्यवान् होत यांत संशय नाहीं. एकाद्या विस्तृत अंगण्यांत ओळीनें बसलेल्या तरुण व पुष्ट अवयवसंपन्न स्त्रियांप्रमाणें ह्या अनेक पुष्पित लता या उपवनांत रांगेनें स्थित आहेत. ह्यांचीं अंगें इतर

पुष्पांच्या परागानें माखलीं आहेत. वाहवा ! हे पहा, ते नारद व तुंबुरु. हे मधुर व स्निग्ध स्वरानें आपापल्या वीणा वाजवून गात आहेत व तें त्यांचें रम्य गायन ऐकून देवांगना आनंदानें नाचत आहेत. हें पहा, पुण्यकर्मे करणारे लोक. मर्त्य लोकांतून येथें येतांच अनेक भूषणांनीं भूषित होऊन आकाशगामी विमानांत बसले आहेत. आजपर्यंत मी केवळ अप्सरांचें नांव ऐकत होतों. पण आतां त्यांना प्रत्यक्ष पाहत आहें. वनलता जशा वनाची सेवा करितात त्याप्रमाणें त्या देवेंद्राची सेवा करीत आहेत. हे समोर दिसणारे कल्पवृक्ष असावेत. कारण यांवर इंद्रनीलमण्याच्या समूहा-प्रमाणें पुष्पांचें गुच्छ आहेत; चिंतामणीसारखे कळ्यांचें घोंस आहेत व पिकलेल्या फळांच्या योगानें हे दाताळ असल्यासारखे भासत आहेत. हा महेंद्र येथें महासनावर बसला आहे. तो साक्षात् त्रैलोक्यसृष्टाच असावा असें मला वाटतें. या महात्म्याला आपण आतां वंदन करावें. असा मनांत विचार करून शुक्रानें त्याला मनोरथरूपानेंच नमस्कार केला.

त्याबरोबर देवेंद्र मोठ्या आदरानें आपल्या आसनावरून उठला. त्यानें मुनिपुत्राचा मोठा सत्कार केला व हात धरून त्याला जवळ आणून बसविलें आणि हंसत म्हटलें; " शुक्रा, तुझ्या आगमनानें हा स्वर्ग धन्य झाला आहे. तो पहिल्यापेक्षां अधिक शोभूं लागला आहे. आतां पुष्कळ दिवस तूं येथेंच रहा."

इंद्राचें हें मधुर भाषण ऐकून शुक्राला मोठा आनंद झाला. त्यामुळें त्याचें मुख फार शोभूं लागलें. निर्मळ व पूर्ण चंद्राच्या शोभेलाही त्यानें तुच्छ करून सोडलें. सर्व देव जेव्हां त्याला वंदन करूं लागले तेव्हां तर इंद्राच्या बाजूस बसलेल्या त्या भृगुनंदनाला अवर्णनीय संतोष वाटला. त्यामुळें तो पुष्कळ दिवस तेथेंच राहिला व इंद्रालाही तो पुत्रादिकांप्रमाणेंच अतिशय प्रिय झाला. ६.

सर्ग ७.

[स्वर्गांत शुक्रानें प्रियेला पाहिलें, व अनुरागानें त्यांचा समागम झाला.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, याप्रमाणें शुक्र आपल्या पुण्यप्रभावानें देवलोकास गेला. मरणदुःखावांचूनच तो आपल्या पूर्वभावास विसरला. कांहीं वेळ

इंद्रापाशीं बसून विश्रांति घेतल्यावर, तेथल्या अतिशय सुखानें हर्षित झालेला तो स्वर्गांत विहार करावयास निघाला. स्त्रीजनांस अत्यंत इष्ट असलेली स्वर्गशोभा पाहून सारस पक्षी जसा नलिनीकडे जातो, त्याप्रमाणें तोही तेथील स्त्रीसमूह पहावयास गेला. उपवनांतील आम्रशाखेप्रमाणें त्या स्त्रीसंघांत असलेल्या आपल्या रमणीस त्यानें पाहिलें. तिनेंही त्या भृगुपुत्राला पाहिलें. दोघें ऐकमेकांविषयीं अतिशय उत्सुक झालीं. कामदेवानें त्यांच्या चित्तांत पूर्णपणें प्रवेश केला. चंद्रकिरणांचा संसर्ग होतांच चंद्रकांतमणी जसा आर्द्र होतो, त्याप्रमाणें त्या दोघांचींही हृदयें प्रेमरसानें अतिशय आर्द्र झालीं. रात्रभर वियोगदुःख सहन करून प्रातःकाळ होतांच चक्रवाक-पक्ष्यांच्या जोडप्याची अगदीं प्रथम गांठ पडली असतां जी अवस्था होते तीच त्या दोघांची झाली. प्रातःकाळीं सूर्य व कमलिनी यांना जशी शोभा येते तशी त्यावेळीं त्यांना प्रेमामुळें अवर्णनीय शोभा आली. नंदनवनांतलि तो प्रदेश, मनांत आणलेली वस्तु तत्काल देणारा असल्यामुळें शुक्राकरितां ती अप्सरा अतिशय विह्वल झाली. ती कामाच्या सर्वस्वीं अधीन झाली. कमलिनीच्या पानांवर मेघांतून जशा जलधारा पडतात त्याप्रमाणें तिच्या मृदु अंगावर अनेक स्मरशर पडले. मंदवायूनें हालविलेल्या मंजिरीप्रमाणें तिची अवस्था झाली. जिचे नेत्र नीलकमलाप्रमाणें काळे व पाणिदार आहेत अशा हंस व सारस पक्ष्यांप्रमाणें गमन करणाऱ्या तिला मदनानें क्षुब्ध करून सोडलें. तिची तशी अवस्था झाली आहे हें पहातांच शुक्रानें अंधकाराचा संकल्प केला. त्याबरोबर स्वर्गाचा तेवढा तो भाग तिमिराकुल झाला. तेथें कांहीं एक दिसेनासें झालें. वर्षर्तूतील अमावास्येस रात्रीं या लोकीं जसा काळोख पसरतो तसा दाट काळोख तेथें पडला. पण लज्जेचें निवारण करणारा तो अंधकार त्या दोघांही कामी स्त्रीपुरुषांच्या फार उपयोगीं पडला. ती दोघेंच त्या काळोखांत राहून तिच्या इतर सख्या तेथून दूर गेल्या. कामसंतप्त झालेली ती सुंदरी शुक्रापाशीं आली. तेव्हां भृगुपुत्रानें रतिसुखाला उचित अशा एका रम्य शय्यागृहाचा संकल्प केला. त्याबरोबर त्या काळोखांतच सर्व उपकरणांसह एक सर्वोत्तम स्फटिकमणिमय गृह उत्पन्न झालें. तेव्हां लज्जेनें खालीं मान घातलेल्या तिचा हात धरून तो भृगुपुत्र त्यांत शिरला.

त्यांतील सुंदर पर्यंकावर जाऊन बसल्यावर ती मधुरवाणीनें त्याला बोलली "प्रिया, मला हा दुष्ट मदन अतिशय संतप्त करीत आहे. यास्तव हे नाथ, मज शरणांगतेचें रक्षण कर. दीनांचें समाधान करणें हेंच साधूंचें मोठे व्रत असतें. स्नेहदृष्टीस न जाणणारे मूढ जसे प्रेमाचा अनादर करितात तसे रसज्ञ सज्जन करीत नाहींत. अकस्मात् एकमेकांवर आसक्त झालेल्या स्त्रीपुरुषांचें प्रेम देवांस जीवन देणाऱ्या चंद्राच्या अमृतासही तुच्छ करून सोडीत असतें. प्रथमतःच एकमेकांवर अनुरक्त झालेल्या स्त्रीपुरुषांचा स्नेह परस्परांस जसा आनंद देतो, त्याप्रमाणें इंद्राचें त्रिभुवनेशत्वही सुख देत नाहीं. प्रभो, या पादस्पर्शानेंच मी अतिशय तृप्त झालें आहें. हे सुंदरा, रात्रीं चंद्रकिरणांचा स्पर्श झाला असतां कुमुद्वती (चंद्रविकासीकमलभूमि) जशी टवटवीत होते, त्याप्रमाणें तुझ्या स्पर्शरूपी अमृतपानानें मी सजीव होत आहे. चरणांवर लीन झालेल्या मला आलिंगन देऊन आपल्या हृदयाशीं घट्ट धर."

राघवा, असें बोलून ती देवस्त्री मुनिपुत्राच्या अंगावर पडली. तिनें त्याला आलिंगन दिलें. अशा स्थितींतून, विषयपरवश न होतां, धैर्यानें, शुद्धमनानें व पवित्र देहानें निघणें फार कठिण आहे. तें खरें पौरुष सर्वच नामधारी पुरुषांचे ठायीं नसतें. त्यांतूनही ऐन तारुण्यांत प्रायः त्याचा सर्वत्र अभावच असतो. असो; शुक्रही कामवश होऊन तिच्या प्रेमपाशांत अडकून पडला. ७.

सर्ग ८

[विविधस्वर्गभोग भोगल्यावर शुक्र या लोकीं आला व वासनावशात् अनेक जन्म घेऊन शेवटीं मोठा तापसी झाला.]

श्रीवासिष्ठ—रामचंद्रा, शुक्र याप्रमाणें चित्तविलासानें कल्पिलेल्या अनेक प्रियविषयांच्या योगानें दीर्घकाळ सुख भोगीत तेथें राहिला. तो प्रियासमागम त्याला अतिशय आवडला. मंदारमाला धारण करणाऱ्या व देवांच्या अमृतासवानें मत्त झालेल्या तिच्या सहवर्तमान तो मत्त हंस, सारस इत्यादि पक्षी व सुगंधि सुवर्णकमलें यांनीं रम्य झालेल्या मंदाकिनीच्या तटावर विहार करूं लागला. चारण व किन्नर वेळोवेळीं त्यांची सेवा करीत असत. देवाचें अमृत त्यानें यथेच्छ प्राशन केलें. पारिजातलतागृहांमध्यें त्यानें तिच्याशीं विविध विलास केले. शंकराच्या प्रमथास

तो पुष्कळ फिरला. लहान लहान सुवर्ण कमलिनींच्या जाळ्यांनीं भर-लेल्या नदींत त्यानें मत्त हत्तीप्रमाणें जलक्रीडा केली. कैलास पर्वतावरील वनांत शंकराच्या मस्तकावरील चंद्राचा प्रकाश सतत पडत असे. त्यामुळें कृष्णपक्षांतही तेथील चांदण्यामध्यें बसून शंभूच्या गणांचें रम्य गायन ऐकत त्या विलासी ब्राह्मणानें तिच्यासह अनेक रात्रीं घालविल्या. गंध-मादन पर्वताच्या उंच शिखरावर बसून तेथल्या सुवर्णकमलांनीं त्यानें तिला पायांपासून मस्तकापर्यंत भूषित केलें. लोकालोक पर्वताच्या विचित्र तटांवर त्यानें तिच्याशीं हसत क्रिडा केली. मंदरावरील जलमय व त्यामुळें शीतळ झालेल्या प्रदेशांत संकल्पानें देवमंदिर निर्माण करून त्यांत तो तिच्या प्रिय हरिण बालकांसह साठ वर्षें मोठ्या आनंदानें राहिला. क्षीर-सागराच्या तीरावर तो स्त्रीसह फिरत असतांना अर्धें कृतयुग संपलें. चैत्ररथ उद्यानांत असंख्य लीलारचना केवळ संकल्पानेंच करणारा तो कांहीं वेळ कालाच्या साम्यतेस प्राप्त झाला. त्यानंतर शुक्र पुन्हा इंद्राच्या नगरांत येऊन त्या हरिणनयनेसह तेथें मोठ्या सुखानें चतुर्युगांचे आठ फेरे होत तों राहिला.

इतक्यांत त्याला पुण्य क्षीण झाल्यासारखें वाटलें व तें मनांत येतांच तो आपल्या दिव्य शरीरापासून च्युत होऊन प्रियेसह भूलोकीं पडला. त्याचीं सर्व अंगें गळलीं, देवांनीं बलात्कारानें त्याचा रथ, नंदवनांतील वास, अलंकारादि उपभोगसामग्री, इत्यादिकांचें हरण केलें. त्याचें आनंदसाधन नाहींसें झालें. तो चिंतापरवश झाला. युद्धांत मेलेल्या शूराप्रमाणें तो भूमीवर पडला. मोठ्या शिळेवर पडणाऱ्या पाण्याच्या मोठ्या धारेप्रमाणें दीर्घ चिंतेसह भूमीवर स्वसंकल्पानेंच कोसळलेल्या त्याच्या शरीराचे शेंकडों तुकडे उडाले. त्याच्या बरोबर त्याच्या प्रियेच्या शरीराचीही तीच दशा झाली होती. तेव्हां ज्यांचे देह छिन्न-भिन्न होऊन पडले आहेत अशा त्या दोघांचींही दुःखित चित्तें, ज्यांचीं घरटीं नाहींशीं झालीं आहेत अशा दोन पक्षांप्रमाणें आकाशांत फिरत राहिलीं. कांहीं वेळानें तीं चंद्राच्या किरणांत शिरलीं. किरणाच्या योगानें तीं दोन्हीं दंवरूप झालीं. (दंवांत येऊन मिळालीं). दंवाच्या द्वारा साळीच्या भाताच्या अंकुरांत शिरलीं. तो मोठा होऊन त्याला कणीस आलें. तें पिकलें तेव्हां शेतकऱ्यानें इतर शेताबरोबर त्यालाही कापून

झोडून व सडून ते तांदुळ एका दाशार्ण देशांतील ब्राह्मणास दिले. द्विजानें त्याचा भात करून खाल्ला, तेव्हां भाताबरोबर भृगुपुत्र शुक्र त्याच्या पोटांत जाऊन, रस, रक्त, मांस इत्यादि क्रमानें त्यांचें वीर्य झाला. त्याच्या उदरांतून ग्राम्यधर्मद्वारा तो विद्वान् ब्राह्मणपत्नीच्या गर्भाशयांत शिरला. तेथें तिच्या शोणितानें त्याचा स्थूलदेह बनला. योग्यसमयीं तो जन्मास आला. मोठा झाला. मुनींच्या संगतीनें त्याला तप करावें अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणें त्यानें उग्र तपास आरंभ केला. मेरुपर्वतावरील भयंकर अरण्यांत तो एक मन्वंतरभर तसेंच तप करीत राहिला. त्याची प्रियाही त्याच्या चित्ताप्रमाणेंच जन्मरूप होऊन एका हरणाच्या पोटांत शिरली. तेथून वीर्यरूपानें हरणीच्या योनींत गेली. योग्यसमई तिची आई प्रसूत होऊन तिलाही हरणी झाली. मेरुपर्वतावर तप करीत बसलेल्या त्या ब्रह्मपुत्राच्या सहवासानें ती गर्भवती होऊन तिला मनुष्याकृति पुत्र झाला. त्याच्या स्नेहामुळें तो पुनः मोहित झाला. हा माझा पुत्र आहे. असें म्हणून तो त्याच्या सुखदुःखानें स्वतः सुखी व दुःखी होऊं लागला. या माझ्या पुत्राला धन मिळालें पाहिजे. याच्यामध्यें पुष्कळ गुण आले पाहिजेत. हा दीर्घकाळ वांचला पाहिजे. याचें सुंदर भार्येशीं लग्न झालें पाहिजे. याला रहावयास योग्य घर पाहिजे. पुष्कळ उत्पन्नाचें शेत पाहिजे इत्यादि अनेक चिंतांनीं व्याकुळ होऊन तो आपल्या स्वाभाविक सत्य स्थितीपासून च्युत झाला. तप, ध्यान, इत्यादि निष्ठेपासुन ढळला. धर्मचिंतनापासून भ्रष्ट झाल्यामुळें व पुत्राच्या भोग्यवस्तूंची काळजी लागल्यामुळें त्याचें आयुष्य क्षीण झालें. तेव्हां सर्प जसा वायूला खातो त्याप्रमाणें मृत्यूनें त्याला ग्रासलें. भोगचिंतेसह त्याची चेतनाशक्ति शरीर सोडून गेली. त्यानंतर तो मद्रराजाचा पुत्र झाला. पुढें योग्य समयीं त्याला मद्रदेशाचें राज्य मिळालें; शत्रूंचा उच्छेद करून त्यानें आपल्या संपन्न राज्याचा उपभोग दीर्घकाल घेतला. शेवटीं विविध भोग भोगणाऱ्या त्याला जरा आली. तेव्हां तप करावें या वासनेसह त्यानें तें जर्जर झालेलें शरीर सोडलें; त्या अंत्यवासनेमुळेंच तो एका तापसाच्या येथें जन्मास आला व मोठा होतांच समंगानदीच्या तीरावर बसून तो महाबुद्धिमान् ब्राह्मण आनंदानें उत्तम तप करूं लागला. सारांश, राघवा याप्रमाणें भृगुपुत्र शुक्र नानाप्रकारच्या वासनांनीं वासिक होऊन

व त्या वासनांप्रमाणें नानाप्रकारच्या जन्मदशेस प्राप्त होऊन आणि अनेक शरीरपरंपरेचा अनुभव घेऊन शेवटीं मोठ्या भाग्यवशात् वैराग्यादि उत्तम साधनांचा परम लाभ झाला असतां विक्षेपशून्य होऊन संगमानदीच्या काठीं वृक्षाप्रमाणें निश्चल राहिला. ८.

सर्ग ९

[भृगुपाशीं असलेलें शुक्राचें शरीर सुकून धुळींत पडून राहिलें.]

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें पित्याच्या अग्रभागीं बसून मनोराज्य करीत असतांना शुक्राचीं पुष्कळ वर्षें निघून गेलीं. त्यामुळें वायु, ऊन, वर्षाव, यांच्या योगानें जर्जर झालेला त्याचा देह तुटलेल्या वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला. त्याचें चंचल मन मात्र स्वर्गगमनादि अनेक काल्पित दशांमध्यें, वनांत भटकणाऱ्या हरणाप्रमाणें फिरत राहिलें. वेगानें फिरणाऱ्या चक्रावर घातल्याप्रमाणें भोगांच्या कल्पनांनीं भ्रांत झालेलें व जन्म–मरणपरंपराकल्पनांनीं उद्भ्रांत झालेलें त्याचें मन फार दिवसांनीं सगंगानदीच्या तटावर स्थिर झालें. त्याला तेथें विश्रांति मिळाली. अनंत वृत्तांतांनीं घन, मनोमात्र (काल्पित) असल्यामुळें कोमल (नाजुक) व सत्यताभ्रांतीमुळें प्राक्तन देहाचें विस्मरण पडतें, ह्मणून अतिदृढ अशा संसारदशेचा शुक्रानें, आपल्या देहाविषयीं निरपेक्ष असतांनाही अनुभव घेतला. मंद पर्वतावरील त्या बुद्धिमानाची ती तनु सूर्याच्या तापानें अगदीं शुष्क होऊन चर्मशेष होऊन राहिली होती (म्ह. आंतून हाडांचा सांगाडा आणि वरून मांस–रक्तहीन चांमडें अवशिष्ट राहिलें होतें). त्यामुळें वायु तिच्या रंध्रांत शिरून सुंदर ध्वनि करीत बाहेर पडूं लागला. तेव्हां तो– शरीरावरील अभिमान सोडला असतां दुःखाचा क्षय व परम आनंदाचा लाभ होतो, आणि पांचभौतिक शरीराची ही पहा अशी गति होते:– असेंच जणुं काय सर्वांस मधुर शब्दांनें सांगत आहे, असें वाटलें. संसारभूमींतील खड्ड्यांत पडलेल्या दीन मनाला जणुं काय तें शुक्रशरीर दांत काढून हंसतच होतें. ती शुक्राची तनु आपल्या मुखरूपी अरण्यांतील नासा–नेत्रादि छिद्ररूपी जुन्या कूपांच्या शोभेनें विवेक्यांच्या दृष्टीला जगाचें शून्यत्वच साक्षात् भासवीत होती. प्रथम सूर्याच्या प्रखर तेजानें संतप्त होऊन मागून तिच्यावरून पावसाच्या धारा वाहूं लागल्या असतां पूर्वजन्मींच्या बांधवांचें स्मरण झाल्यामुळेंच जणु काय ती ढळढळ रडत आहे,

असें वाटलें. असो; तात्पर्य शुक्राची तनु अस्थिचर्ममय होऊन राहिली. हिंस्र पशु–पक्ष्यांनीं तिचाही केव्हांच फन्ना उडविला असता, पण तो पुण्याश्रम रागद्वेषशून्य असल्यामुळें व भृगूच्या महा तपःप्रभावामुळें मांसभक्षक प्राण्यांनीं तिला स्पर्शही केला नाहीं. राघवा, याप्रमाणें शुक्राचें चित्त समंगानदीवरील यमनियमांनीं कृश केलेल्या शरीरांत तप करीत राहिलें, व प्राक्तन शरीर भृगूच्या आश्रमांतील दगडांत व धुळींत लोळत पडलें. ९.

सर्ग १०

[पुत्राचें मृतशरीर पाहून भृगु कालावर रागावला, कालानें त्याला आत्मविद्येचा बोध केला.]

श्रीवसिष्ठ—दाशरथे, पुढें पुष्कळ दिव्य वर्षांनीं भृगु परमबोधमय समाधि सोडून उठला. पण विनयानें नम्र झालेला पुत्र त्याला समोर दिसला नाहीं. जो साक्षात् गुणांचा सामंतराजा व मूर्तिमान् पुण्यच होता, त्याच्या जागीं एक मोठा सुकलेला देहपंजर मात्र साक्षात् अभाग्य अथवा मूर्तिमान् दारिद्र्याप्रमाणें त्याला दिसला. तो त्याचा मानुष्यदेह सुकून गेला होता. त्याच्या मुख–कर्णादि छिद्रांतून बारिक पंखयुक्त किड्यांनीं आपलीं घरटीं केलीं होतीं. उदरगुहेंत बसून बेडकीं विश्रांति घेत होतीं. नेत्रछिद्रांत किड्यांनीं अंडीं घातलीं होतीं. पाठीच्या हाडांवर कोळ्यांनीं घरें केलीं होतीं. तें शरीर अस्थींच्या योगानें प्राक्तन भोगवासनांचेंच अनुकरण करीत होतें. कपालास्थींवरील चामडी सडून गेल्यामुळें शुभ्र नरोटी, ज्याच्यावर कर्पूराचा अभिषेक केला आहे अशा शिवलिंगाच्या अग्राप्रमाणें दिसत होती. जिच्या शिरा सुकून गेल्या आहेत व हाडें मात्र राहिलीं आहेत अशी सरळ मान, वासनांच्या द्वारा पसरलेल्या आत्म्याचें अनुकरण करण्याकरितांच जणुं काय लांब झाली होती. मांसरहित नाकाचें हाड मुखमंडलाच्या मध्यबिंदूची सीमाच ठरवीत होतें. तें शुष्क शरीर तोंड वर करून आकाशांत निघून गेलेल्या प्राणांनाच जणुं काय पहात होतें. हात, मांड्या, गुडघे व पोटऱ्या, यांतील आठ हाडें शरीराचें ओझें वहातां वहातां जणुं काय कंटाळूनच आठ दिशांस पळून जाण्याच्या विचारास लागलीं, व रिकामी उदरगुहा मूर्खाच्या हृदयाची शून्यता स्पष्ट करून दाखवूं लागली.

असो; दुःखरूपी हत्तीचें जणूं काय बंधनस्थानच अशा त्या शुष्क शरीरास पहातांच, पूर्वापार विचार न करितां भृगुमुनि तेथून उठला; व "अरे, या माझ्या पुत्राचें प्राणोत्क्रमण होऊन तर फार दिवस झाले आहेत" असें ह्मणाला; आणि अवश्य होणाऱ्या गोष्टी टाळतां येत नाहींत, हा परम सिद्धान्त मनांत न आणतां, मृत पुत्रास पहातांच तो काळावर अतिशय रागावला. 'माझ्या अल्पवयस्क पुत्राला त्यानें अकाली कसें नेलें?' असें ह्मणून तो अंतकालाहि शाप देण्यास सज्ज झाला. त्याबरोबर प्रजेला खाणारा काळ आधिभौतिक शरीर धारण करून मुनीच्या पुढें आला. खड्ग, पाश, कवच, कुंडलें, बारा भुजा व सहा मुखें, यांनीं तो श्रीमान् भूषित झाला होता. त्याच्या भयंकर दूतांची सेना त्याच्या बरोबर होती. त्याच्या अंगांतून लाल अग्निज्वाला निघत असल्यामुळें तो सर्वतः फुललेल्या पळसाप्रमाणें दिसत होता. त्याच्या हातांतील त्रिशूल, परशु, व खड्ग, हीं आयुधें चमकत होतीं.

असो; अशाप्रकारचें स्थूल शरीर धारण करून तो कल्पांतीच्या सागराप्रमाणें अतिशय क्षुब्ध झालेल्या महामुनीपाशीं येऊन शांतपणें ह्मणाला; "मुने, ज्यांना लोकस्थिति माहीत आहे असे ज्ञानी, दुसऱ्यांचा खरोखरीच अपराध झाला असला तरी, क्षुब्ध होत नाहींत. मग निमित्तावाचून ते कसे रागावतील? व जर विनाकारण रागावूं लागले, तर ते उत्तम कसले? तूं महातपस्वी ब्राह्मण आहेस व आह्मी नियतीचें पालन करणारे आहों. एवढ्याकरितांच तुज पूज्याची आह्मी पूजा करतों. शापभीतीनें नव्हे. कारण तूं मला जरी शाप दिलास, तरी त्यांत माझी कोणतीच हानि नसून तुझें मात्र फार मोठें नुकसान होणार आहे. यास्तव, शाप देऊन व्यर्थ आपल्या तपाचा क्षय करून घेऊं नकोस. जो मी कल्पांतीच्या महा—अग्नीनेंही जळत नाहीं, तो तुझ्या शापानें कसा नष्ट होईन? मी आजपर्यंत संसाराच्या परंपरा खाऊन मोडल्या आहेत. कोट्यावधि रुद्रांना गट्ट केलें आहे. विष्णूच्या संघांनाही आपल्या पोटांत सांठवून ठेविलें आहे. तेव्हां, हे मुने, आह्मी काय करावयास असमर्थ आहों, तें सांग बरें! अरे ब्राह्मणा, आह्मी भोक्ते व तुह्मी आमचें भोजन आहां. स्वतः नियतीच अशी आहे. त्यांत आमचा कांहीं अपराध नाहीं. अग्नीची ज्वाला स्वतः वर जाते; पाणी स्वयं सखल प्रदेशाकडे वाहूं लागतें. त्याचप्रमाणें भोजन

मोक्त्याकडे जातें आणि सृष्टीही याच न्यायानें आमच्या तोंडांत येऊन पडते. हें स्थूल-सूक्ष्म जग मज परमात्म्याच्या भोज्यरूपानें स्थित आहे. हे आत्मस्वरूपांत स्वतःच व्यक्त झालें आहे, व तें त्यांतच आपोआप लीन होईल. निष्कलंक दृष्टीनें पाहिल्यास यांत कोणी कर्ता नाहीं व भोक्ताही नाहीं. पण दृष्टीचा कलंक झडलेला नसल्यास या सृष्टींत एकचसा काय, पण अनेक कर्ते दिसतात. ज्याला यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झाला आहे त्याला कर्तृता व अकर्तृता हे दोन्ही भाव कल्पित (मिथ्या कल्पनामात्र) आहेत असें वाटतें. पण आत्मसाक्षात्कारशून्यांना ते अगदीं खरे वाटतात. वृक्षावर फुलें व भुवनांत भूतें स्वतः येतात व जातात. प्राण्यांचें कर्मच विचित्र असल्यामुळें तें विचित्र कार्यें निर्माण करण्यास समर्थ आहे. जलांमध्यें प्रतिबिंबित झालेला चंद्र हालूं लागला असतां त्याची कर्तृता व अकर्तृता सत्यही नव्हे व मिथ्याही नव्हे. कारण तात्त्विकदृष्ट्या विचार केल्यास चंद्र त्या चलनाचा कर्ता आहे असें ठरत नाहीं. म्हणून तो अकर्ता. पण व्यावहारिकदृष्ट्या त्याचें चांचल्य प्रत्यक्ष दिसतें. म्हणून तो चलनकर्ता. वास्तव त्यांतील एकालाही सत्य किंवा असत्य ह्मणतां येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच कालरूप परमात्म्याचें सृष्टिकर्तृत्व व अकर्तृत्व अनिर्वाच्य आहे. ज्याच्या दृष्टींत दोष आहे त्याला दोरी जशी सापासारखी दिसते, त्याप्रमाणें दोषी मन भ्रमानें कर्तृता व अकर्तृता यांची कल्पना करतें. वास्तव, मुने, रागावूं नको. माझा कांहीं अपराध नाहीं. आपत्तींचा हा असाच क्रम आहे. जगस्थितीचें तत्त्व काय आहे, तें विवेकदृष्ट्या पहा. आह्मांला मिथ्या मान, पूजा इत्यादिकांची इच्छा नाहीं. व मी असा आहें, तसा आहें, असें करतों, तसें करतों, इत्यादि अभिमानही नाहीं. ह्मणजे आह्मी राग, द्वेष, अभिमान इत्यादि दोषांनीं रहित आहों; व सदां नियतीमध्यें स्थित असतों. तिचें उल्लंघन करून आह्मी कोणतेंही कार्य करीत नाहीं. तूं शाप द्यावयास तयार झाला आहेस असें पाहून आह्मी जे तुजपाशीं आलों, ते तरी, तपस्वी मान्य आहेत या नियतीस अनुसरून होय. भयानें मुळींच नव्हे. जगत्पालक ईश्वराची इच्छा ही महा नियति असून तिच्या अनुरोधानें आपलें नेमलेलें कर्तव्य करणें, या स्वरूपाच्या अनेक अवांतर नियती प्रवृत्त होत असतात. वास्तव महात्म्यांस मान देणें, ह्या नियतीच्या अनुरोधानें आमचें चालणें उचित असून, तुझी क्रोध व अभिमानरूप तमोवृत्ति सर्वथा अनुचित

आहे. जे व्यवहारचतुर आहेत त्यांनीं केवल नियत कर्तव्य करावें, आपापल्या उचित मर्यादेचें पालन करावें. तमोवृत्तीचा आश्रय करून मर्यादेचें उंल्लघन कधींही करूं नये. भृगो, अज्ञानमयी दृष्टि कोठें, व धीरता कोठें ? प्राज्ञाच्या या प्रसिद्ध मार्गांत तूं आंधळ्यासारखा मोहित कां होतोस ? आपल्या कर्मफळ पाकामुळें उद्भवलेल्या दशेचा विचार न करितां (ह्मणजे प्राण्यास प्राप्त झालेली प्रत्येक दशा त्याच्या कर्माचें फळ आहे, या परम सिद्धांताचा विचार न करतां,) सर्वज्ञ असूनही तूं एकाद्या मूर्खाप्रमाणें मला शाप देण्यास कसा उद्युक्त झाला आहेस ? मुने, सर्व प्राण्यांचें द्विविध शरीर असतें. देह हें एक व मन हें दुसरें. त्यांतील पहिल्याला स्थूल व दुसऱ्याला सूक्ष्म असें ह्मणतात. पण देह अत्यंत जड असून थोड्याशा निमित्तानेंही नाश पावणारा आहे. मन शून्यरूप (प्रातिभासिक) असलें तरी मोक्षापर्यंत रहणारें आहे. तेंच तुला क्रोधादिकांच्या योगानें पीडा देत आहे. बा साधो, चतुर सारथि जसा रथाला नेतो, त्याप्रमाणें हें मन देहावर ' अहं ' असा अभिमान ठेवून त्याच्याकडून नानाप्रकारचे व्यवहार करवितें. पण तें आंतून त्याला कशी प्रेरणा करतें हें कांहीं कोणाला कळत नाहीं. व पुष्कळ विचारानंतर कळलें तरी सांगतां येत नाहीं. एकादा ओल्या मातीशीं खेळणारा बालक, जसा क्षणांत एक चित्र बनवितो व लागलेंच तें मोडून दुसरें करतो, त्याप्रमाणें हें मन दुसऱ्या देहाची कल्पना करून हा प्राप्त देह नाहींसा करतें. चित्तच पुरुष असून त्यानें जें केलें, त्यालाच केलें असें ह्मणतात. असत् वस्तूंच्या संकल्पामुळें तें बद्ध होतें व संकल्पांचा अस्त झाला असतां तें मुक्त होतें. हा देह, हें अंग, हें मस्तक, इत्यादि भावना मनच करितें. तेंच पूर्व पूर्व जीवापासून उत्तर उत्तर जीवसंज्ञक होतें. ' मी ' असा अभिमान धरल्यामुळें तें अभिमन्तृ (अभिमान करणारें) होतें. तें स्वतःच नानारूप बनतें. देहवासनेच्या योगानें आपलीं दुसरीं अनेक असत् पार्थिव शरीरें पहातें. पण त्याचें हें देहादिकांचें कल्पकत्व आत्मसाक्षात्कार होईतोंच असतें. त्याला सत्याचें दर्शन झालें ह्मणजे असन्मयीं शरीरभावना सोडून तें परम निर्वृतीस (परमानंदास) प्राप्त होतें. तूं समाधींत स्थिर असतांना, हे भृगो, तुझ्या पुत्राचें मन आपल्या मनोरथ—मार्गानें अति दूर गेलें. घरट्यांतुन उडालेल्या पक्षाप्रमाणें तें या शुक्रसंबंधी शरीरास येथेंच सोडून देव-

लोकास गेलें. तेथें कल्पवृक्षाच्या कुंजांत, पारिजात लतांच्या जाळ्यामध्यें, नंदनवनांतील ताटव्यांत व लोकपालाच्या नगरांत, आठ चतुयुर्गे विश्वाची–अप्सरेसह रममाण होत राहिलें. नंतर तीव्रसंवेगानें केलेल्या त्याच्याच संकल्पामुळें पुण्यक्षय झाला असतां, त्याचे तेथील शरीरावयव शिथिल झाले. त्यांच्यावरील पुष्पें कोमेजलीं व काल्योगानें पिकलेल्या फळाप्रमाणें त्या अप्सरेसह तें (शरीर) पतित झालें. तेव्हां मनानें देवशरीराचा त्याग केला. तें आकाशरूप झालें व पुन: मर्त्यलोकीं जन्मास आलें. मुने, याप्रमाणें स्वसंकल्पानेंच संसारचक्रांत पडलेला तुझा तो मनोमय पुत्र दशार्णदेशांत ब्राह्मण झाला; कोसलांत राजा झाला; एका मोठ्या अरण्यांत व्याध झाला; गंगेच्या काठीं हंस बनला; सूर्यवंशांत पौंड्राधिपति झाला; सौरदेशांत मंत्रोपदेशक बनला; व तेथें मंत्रोपासना केल्यामुळेंच तो एक कल्पभर विद्याधर होऊन राहिला. नंतर महाबुद्धिमान् मुनिपुत्र झाला. पुढें मद्रदेशाचा राजा झाला, व आतां वासुदेव या नांवाचा एक तापस बालक होऊन समंगानदीच्या तीरावर तप करीत राहिला आहे. हे मुने, मी तुला हे त्याचे मुख्य मुख्य योनींतील जन्म सांगितले आहेत. पण तो स्वर्गांतून च्युत झाल्यापासून आपल्या वासनाबळानें दुसऱ्याही अनेक विचित्र व क्षुद्र योनींमध्यें फिरत होता. विविध देश, विविध अरण्यें, विविध लोक, व या जगांतील विविध योनी, यांचा आजपर्यंत यथेच्छ अनुभव घेऊन, विविध सुख–दुःखें भोगून, व आतां त्या सर्वांविषयीं अगदीं विरक्त होऊन समंगेच्या तीरावर बसलेला आहे. तो केवळ अध्ययनपरायण, जपपरायण, ध्यानपरायण व तपःपरायण झाला आहे. १०.

सर्ग ११

[भृगु योगदृष्टीनें पुत्रवृत्तांत पहातो व त्याच्याविषयीं विरक्त होतो जगाची स्थिति म्हणजे शुद्ध मनःक्रीडा आहे असें काल वर्णन करतो.]

काल—भृगो, यावेळीं तुझा पुत्र समंगेच्या रम्य तरंगावरून ‘ सूं सूं ’ असा ध्वनि करीत येत असलेल्या वायूकडून पवित्र होणाऱ्या त्याच नदीच्या तीरावर तप करीत आहे. त्यानें जटा ठेवल्या आहेत. त्याच्या हातांत रुद्राक्षांची माळ आहे. त्यानें सर्व इंद्रियांच्या विलासास जिंकलें आहे, व अशा अवस्थेंत तो तेथें आज आठशें वर्षें स्थिर तप करीत

राहिला आहे. मुने, पुत्राचा तो स्वप्नासारखा मनोभ्रम जर तुला पहावयाचा असेल तर आपली ज्ञानदृष्टि उघडून पहा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, भगवान् कालानें असें सांगितलें असतां भृगूनें योगदृष्ट्या पुत्राचें चरित्र पाहिलें. योगजन्य धर्मांमुळें अतिशुद्ध झालेल्या बुद्धिरूप आरशांत प्रतिबिंबित झाल्याप्रमाणें प्रत्यक्ष दिसणारा पुत्राचा वृत्तांत त्याला तत्काल दिसूं लागला. तो पूर्णपणें पाहून झाल्यावर भृगु समंगेच्या तीरावरून, परतला, व कालाच्या पुढें असलेल्या मंदरावरील आपल्या स्वस्थ शरीरांत एका क्षणांत परत आला. (या ठिकाणीं समंगेच्या तीरावरून परत येणें ह्मणजे त्याचें चिंतन सोडणें असा अर्थ समजावा. कारण तो आपलें शरीर सोडून तेथें गेला नव्हता. तर केवल योगजन्य दिव्य दृष्टीनें त्यानें आपल्या चित्तांतच पुत्रचरित्राचा साक्षात्कार केला होता.) व ज्याचें पुत्रप्रेम पार नाहींसें झालें आहे असा तो मुनि, कालाकडे विस्मित दृष्टीनें पाहून म्हणाला, " भगवन्, आमचें चित्त रोगादि दोषांनीं मलिन झालेलें असल्यामुळें आम्ही अज्ञ आहों. देवा, तुझ्यासारख्या आत्मज्ञांची दृष्टि मलरहित असून त्या कारणानेंच ते सर्व त्रिकालज्ञ असतात. नाना आकार–विकारांनीं संपन्न असलेली, व असत्य असूनही सत्य भासणारी ही जगत्स्थिति, विद्वानालाही भ्रमांत पाडते. हे देव, गारुड्याप्रमाणें मोह पाडणारें मनोवृत्तीचें रूपही तूंच जाणतोस. आम्हांला त्याचें ज्ञान होत नाहीं. मला दोन कारणांनीं पुत्राविषयीं व्यामोह झाला होता. एक त्याला मृत्युच नाहीं; तो अजरामर आहे असें समजणें, व दुसरें आयुर्मर्यादा क्षीण न होतांच काळानें त्याला नेलें आहे, असें वाटणें. या दोन कारणांनीं चित्तभ्रम होऊन मी तुजवर क्रोध केला. ज्यांना संसारगती ज्ञात झाल्या आहेत असे आम्ही, संपत्ति, व विपत्ति यांचा संबंध झाला असतां क्रमानें हर्ष व विषाद यांना वश होतों. आपल्याशीं जो प्रतिकूल आचरण करील त्याच्यावर क्रोध करावा, व जो अनुकूल वागेल त्यावर प्रसन्न व्हावें, अशा प्रकारची ही नियति जगांत रूढ झाली आहे; व हें इष्ट आहे व हें अनिष्ट आहे, असा भ्रम ती असेपर्यंत कदापि क्षीण होत नाहीं. पण तत्त्वबोधानें तो भ्रम गेला म्हणजे प्रसाद व क्रोध यांना अवकाश रहात नसल्यामुळें ती आपोआप क्षय पावते. भगवन्, तूं नियतीचें परिपालन करणें एवढेंच आपलें कर्तव्य

समजून त्याप्रमाणें वागत असतोस; हें न जाणता मी व्यर्थ तुजवर रागावलों. खरोखर या अपराधामुळें मी तुझ्या दंडास पात्र झालों आहे. तुझ्या सांगण्याप्रमाणें मी आपल्या मनोमय पुत्राला संमगेच्या तीरावर पाहिलें; व त्यामुळें—भूतांचीं दोन शरीरें असून त्यांतील मनोरूप सूक्ष्म शरीर सर्वगामि व सर्व जगास स्वसंकल्पानें निर्माण करणारें आहे—असें मला निःसंशय कळलें आहे.

काल— ब्रह्मन्, तुझें हें ज्ञान यथार्थ आहे. कुंभार संकल्पानें जसा घट बनवितो, त्याप्रमाणें मन संकल्पानें शरीर बनवितें. नसलेला आकार बनवून असलेला एका क्षणांत कसा नाहींसा करावा हें, त्याला चांगलें अवगत आहे. मनाच्या मननामुळेंच निर्माण झालेलें त्रिभुवन अनिर्वाच्य आहे. त्याला सत् म्हणता येत नाहीं व असत्ही म्हणतां येत नाहीं. चित्तदेहाच्या विस्तार पावणाऱ्या अवयवरूप भेदवासनालतेपासून हा जगत्भेद झाला आहे. (एकाद्या लौकिक वेलीला जसें फळ लागतें, त्याचप्रमाणें मनाच्या भेदवासनावेलीला हें द्वैतरूप फळ आलें आहे.) भेदवासनेमुळेंच मन जगांतील पदार्थसमूहास पहातें. त्याला हे अनेक भिन्न भिन्न पदार्थ पुढें दिसतात. मी कृश आहें, अति दुःखी आहें, मूढ आहें, या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्याही भावना करीत तें संसारित्वास प्राप्त होतें. मनन हें कृत्रिम रूप आहे; तें माझें स्वाभाविक स्वरूप नव्हे, असें समजून, विचार व दीर्घ प्रयत्न यांच्या योगानें त्याचा त्याग केला असतां, स्वभावतःच शांत होणारें चित्त सनातन ब्रह्म होतें. ज्याप्रमाणें अगाध जलानें परिपूर्ण असलेल्या विस्तीर्ण सागरामध्यें लहानमोठ्या, वृद्धि पावणाऱ्या, क्षीण होणाऱ्या, गर्जना करणाऱ्या, मौन धारण करणाऱ्या, आंखुड, लांब इत्यादि नानाप्रकारच्या तरंगांची उत्पत्ति, स्थिति व लय एकसारखा होत असतो; पुनः पुनः नाहींसे होणारेच तरंग पुनः पुनः उठतात; पण ते तिन्ही अवस्थेंत जलरूप असतात, व त्यामुळेंच त्यांना सत् म्हणावें कीं असत् म्हणावें हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें या अतिशुद्ध, शांत, निरुपद्रव, व अनाद्यंनत ब्रह्मामध्यें अनेक विचित्र आचारांनीं चंचल झालेल्या व वस्तुतः पृथक् नसतांनाही पृथक् असल्याप्रमाणें भासणाऱ्या नाना शक्ति अनेकशक्तिसंपन्न मनाच्या योगानें उद्भवतात. या सृष्टीमध्यें अनुभास येणाऱ्या अनेक पदार्थांच्या रूपानें ब्रह्माचेंच परिवर्तन होत असतें. जगत् या नांवाची

कल्पना त्रिकालीं ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. ब्रह्म व जग याच्यामध्यें यत्किंचितही भेद नाहीं. हें सर्व ब्रह्म आहे; जगत् केवळ ब्रह्म आहे; अशी तूं मोठ्या प्रयत्नानें भावना कर, व इतर सर्व चिंता सोड. सर्वत्र सदा एकरूप असणारी सत्ता सर्व पदार्थांत आहे व तिच्या आधारानेंच दुसरीं अनेक रूपें भासत असतात. चिदाभास चित्तांत आला ह्मणजे तो आपल्याला अहं असें ह्मणून मी आत्मा आहें असें जाणतो, व त्याहून भिन्न असलेलें सर्व अनात्मरूप आहे अशी कल्पना करतो. पण त्या दोन्हीं प्रकारच्या कल्पनांमध्यें ब्रह्मसत्ता असतेच. त्यामुळें चित्ताच्या भेदवासेच्या योगानें जड, अजड, आत्मरूप, अनात्मरूप, इत्यादि परस्पर विरुद्ध स्वभावाचे पदार्थ जरी प्रत्ययास आले, तरी अधिष्ठानरूप व सर्वगतसत्ता जशीच्या तशीच अबाधित असते. यास्तव हे निष्पाप मुने, पूर्ण सागराप्रमाणें हें ब्रह्मच नाना विवर्तरूपानें अनुभवास येतें. ज्याप्रमाणें तरंग जलाहून विचित्र नसतात, त्याप्रमाणें त्या विश्वेश्वराहून कोणतीही कल्पना पृथक् नसते. एका बीजामध्यें जशी–अंकूर, शाखा, पानें, कळ्या, फुलें, फळें–इत्यादिरूप अनेकता असते, तशी त्या परम देवामध्यें सर्व शक्तिता राहाते. सूर्याच्या तीक्ष्ण प्रकाशामध्यें जसे अनेक वर्ण भासतात, त्याप्रमाणें परमात्म्यामध्यें ही सदसन्मयी विचित्र शक्तिता असते. एकरूप मेघापासून जसें अनेक इंद्रधनुष्य उत्पन्न होतें, त्याप्रमाणें विचित्ररूप नसलेल्या म्हणजेच एकरूप असलेल्या शिवापासून अनेकरूप जगत्स्थिति उत्पन्न होते. ज्याप्रमाणें कोळयाच्या अंगांतून तंतू निघतात, अथवा निजलेल्या पुरुषाच्या चित्तापासून स्वप्नांतील अनेक पदार्थ प्रकट होतात, त्याप्रमाणें चित्ताच्या जाड्य भावनेमुळें अजडापासून ह्मणजे चित्–तत्त्वापासून जडाचा उद्भव, होतो. एका जातीचा कोळी आपल्यालाच बांधून घेण्याकरितां जसा तंतूंचें जाळें पसरतो, त्याप्रमाणें चित्तगत चिदाभास आपल्याच बंधाकरितां स्वेच्छेनें वासनावैचित्र्य उत्पन्न करितो, व द्वैतभावनेनें आपल्या स्वरूपाला विसरतो. पण मनोनिग्रहाच्याद्वारा वासनावैचित्र्य नाहींसें केलें असतां पुरुष आपल्या पूर्ण स्वरूपाचा साक्षात् अनुभव घेऊन मुक्त होतो. स्वत:विषयीं जशी भावना करावी तसाच तो स्वत: होतो. दीर्घकाळ भावना केल्यामुळें दृढ झालेली वासना, पुरुषाला तत्काळ आपल्यासारखी बनविते. जो ऋतु लागेल त्याप्रमाणें वृक्ष तत्काल बनतो, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें जी शक्ति

उद्भवेल त्याप्रमाणें अज आत्मा तत्क्षणीं होतो. तत्त्वदृष्ट्या बंध व मोक्ष यांची कल्पनाच संभवत नाहीं. पण बंध व मोक्ष यांचा अभाव असतांनाच आत्मा भ्रांतीनें बंध–मोक्षमय आहे असें वाटतें. नित्याला अनित्यानें ग्रासून टाकलें आहे. अहाहा ! हें जग मायामय आहे ! चित्ताचा उद्भव हा मुख्य बंध आहे व बाकीचे बंध त्याच्यामुळें होणारे आहेत. समुद्रावरील तरंगाप्रमाणें अथवा चंद्रापासून निघणाऱ्या किरणाप्रमाणें कर्मेंद्रिय–ज्ञानेंद्रिय–तामस–सात्त्विक इत्यादि भेद त्याच्यापासूनच उत्पन्न होऊन त्याच्या ठायींच रहाणारे आहेत. ते भेद वस्तुतः पृथक् नसतांनाही पृथक् असल्यासारखे भासतात. या स्पंदमय, विस्तीर्ण, चिज्जलमय, परमात्मसागरांत, अनेक मनःशक्ती उद्भवतात. त्यांतील कांहीं स्थिर व कांहीं अस्थिर असतात. कांहीं ब्रह्म–विष्णु–रुद्रात्मक, कांहीं पुरुषरूप, कांहीं शक्ती देवरूप व कांहीं कृमि, कीट, पतंग, सर्प, गाय, मशक, अजगर इत्यादि–रूप उत्पन्न होतात. त्यांतील कित्येक शक्तींचें दीर्घ जीवित असतें; कित्येकींचें अल्प असतें. कित्येकींची देहकल्पना मोठी असते; कित्येकींची अति तुच्छ असते. या संसार–स्वप्नामध्यें कांहीं शक्ती चिरस्थायी आहेत, असा भास होतो, व त्यामुळें दृढविकल्पानें मोहित झालेले कित्येक, जग सुस्थिर आहे अशी संभावना करतात. कित्येक अल्प–अल्प भावना करणारे दैन्यदोषाच्या वश होतात, व मी कृश आहें, अति दुःखी आहें, मूढ आहें, असें समजतात. सारांश, बा भृगो, ब्रह्मसारापासून उद्भवलेल्या चंचल व मनननामक चिच्छक्तींतील कित्येक स्थावरतेस, कित्येक देवत्वास, कित्येक सदेहतेस व कित्येक सागररूपत्वास प्राप्त होऊन, त्यांतील कांहीं या जगांत शेंकडों कल्पपर्यंत रहातात, आणि चंद्राप्रमाणें ज्ञानामृतानें परिपूर्ण व त्यामुळेंच शुद्ध असलेल्या कित्येक परम पदास जातात. ११.

सर्ग १२

[तरंग व सागर यांच्या दृष्टांतावरून आत्म्याच्या ठिकाणीं येत असलेल्या विकारत्वाचें निवारण. मोहापासून उद्भवलेलें जगद्वैचित्र्य भ्रमरूप आहे.]

काल—बा मुने, देव, दानव, मानव, इत्यादिकांच्या आकाराच्या ज्या ह्या चित्कल्पना ब्रह्मसागरापासून झाल्या आहेत त्या ब्रह्माहून भिन्न नाहींत. हे ब्राह्मणा, मिथ्या भावनेनें कलंकित झालेले मूढ जीव, आम्ही ब्रह्म नव्हे असें आंतल्याआंत निश्चयपूर्वक जाणून अधोगतीस जातात. ब्रह्मसागरां-

त्च असतांना ते आपण ब्रह्माहून भिन्न आहों, अशी भावना करून भयंकर संसार–भूमींत लोळत पडतात. देहच मी आहें अशी पुनः पुनः भावना, करणें हें पुण्यपापप्रवृत्तीचें कारण आहे. तथापि देहात्मभावनाही ब्रह्माहून भिन्न नाहीं, असें तूं जाण. कर्मबीजापासून उद्भवणाऱ्या फलाच्या वैचित्र्याचेंही संकल्पच कारण आहे. संकल्पापासून उद्भवणाऱ्या या विस्तीर्ण शरीरपंक्तींतील कांहीं शरीरें उभीं असतात, कांहीं वल्गना करितात, कांहीं रडतात व कांहीं हंसतात. वायूचा, स्पंदाच्या योगानें जसा विचित्र व्यवहार चालतो, त्याप्रमाणें आब्रह्मस्तंबपर्यंत असलेल्या शरीरांतील कांहीं उत्पन्न होतात; कांहीं लीन होतात; कांहीं म्लान होतात, व कांहीं हंसतात. आत्मसागरापासून उठणाऱ्या या लहरींतील हरि–हरादिक कांहीं लहरी अतिशय स्वच्छ असतात. कारण त्यांच्या ठायीं ज्ञान व ऐश्वर्य यांची परमावधि झालेली असते. कांहीं नर, अमर इत्यादि लहरी अल्प मोहयुक्त असतात. कारण त्यांच्यामध्यें ज्ञानाधिकाराची योग्यता असते. वृक्ष, वेली, गवत, इत्यादि कांहीं अत्यंत मूढ असतात. पशु–पक्ष्यादि दुसऱ्या कांहीं अज्ञानाच्या योगानें अतिशय मूढ असतात; पण वृक्षादि स्थावरापेक्षां त्यांची योग्यता अधिक असते. कारण इष्ट वस्तूच्या ठायीं प्रवृत्ति करून अनिष्टापासून निवृत्त होण्याची योग्यता त्यांच्यामध्यें असते. शास्त्रप्रतिकूल आचरण केल्यामुळें कित्येक जीव ब्रह्मसागरांत फार दूरवर वहात गेलेले असतात. त्यामुळें त्यांना मुक्ति मिळणें अतिशय कठिण होतें. केवल सत्त्वाचा आश्रय करून कित्येक देवत्वास प्राप्त होतात. जन्म–मरण–परंपरारूप संसारांत फिरतां फिरतां कित्येक नरादिभावास प्राप्त होतात, व संसरण करितां करितां अतिशय श्रम झाल्याकारणानें विश्रांति देणाऱ्या योगभूमीचा आश्रय करितात. पण शास्त्रावलोकन करून ते वारंवार सत्त्वाचा आश्रय करीत असले तरी, कृतांतरूपी वृद्ध उंदीर त्यांची भूमिका वारंवार पोखरून त्यांना स्वार्थ साधूं देत नाहीं. तथापि कृतांत असा वारंवार प्रतिबंध करीत असतांनाही, कांहीं महाप्रयत्नशील पुरुष त्यालाही तुच्छ करून ब्रह्मतत्त्वमहासागराशीं मिळून जातात, ते जीवन्मुक्त होतात. कित्येक अल्पमोहयुक्त पुरुष ज्याचा पार मुळींच दिसलेला नाहीं अशा ब्रह्मसागराचा आश्रय करून रहातात. सारांश, अशा या चित्सागरावरील लहरींत कांहीं वरून खालीं जातात, कांहीं फारच उंच चढतात व कित्येक अगदींच

नीच योनींत पडतात. बा साधो, परम पदाला विसरल्यामुळें सुख–दुःख-दायी जन्मांची जणुं खाणच अशी ही जीवता उद्भवली आहे. पण गरुडाच्या स्मरणानें जशी विषव्यथा नाहींशी होते, त्याप्रमाणें ती परमपदाच्या ज्ञानानें विनाश पावते. १२.

सर्ग १३

[मनःशक्तीचें वर्णन करून शुकापाशीं जाण्याकरितां भृगु व काल उठतात.]

काल—सागराच्या उर्मीप्रमाणें व वसंत ऋतूंतील लतांप्रमाणें असलेल्या या विचित्र व विविध भूतजातींतील जे प्राणी मनोमोहास जिंकितात ते कृतार्थ होत. त्यांना तत्त्वसाक्षात्कार होतो. ते जीवन्मुक्त होऊन भ्रमण करितात. पण मनोमोहास न जिंकणारे दुसरे सर्व स्थावर–जंगम प्राणी, काष्ठें व भिंती यांसारखे मूढ असतात. तथापि त्यांतलेही जे अज्ञ साधनचतुष्टयसंपन्न असतात तेच शास्त्रविचाराचे अधिकारी होत. ज्यांचा मोह क्षीण झालेला असतो ते नव्हेत. कारण ते अगोदरच कृतार्थ झालेले असतात. ते शास्त्रोपदेशाच्याद्वारा अज्ञांवर उपकार करण्याकरितांच देहधारण करून या लोकीं येतात. त्यांचे उपदेश हींच शास्त्रें होत. तीं ज्ञानसंपादन करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांच्या उपयोगीं पडतात. दुष्कर्मांचा क्षय झाला असतां साधकाचें चित्त शुद्ध होतें; व अशा शुद्धचित्त पुरुषांची निर्मल बुद्धि शास्त्रामध्यें प्रवृत्त होते. सच्छास्त्राचा चांगला विचार केला असतां मनोमोह नाहींसा होतो. क्षीण न झालेलें मन, मोह मात्र पाडतें. तें सिद्धीच्या मुळींच उपयोगीं पडत नाहीं. सर्व जीवांच्या सुख–दुःखाचें कारण हें मनःशरीरच आहे. मांसमय शरीर नव्हे. पांचभौतिक मांस–अस्तिसंघातही मन:कल्पनारूप आहे. भृगो, तुझ्या पुत्रानें मन:शरीरानें स्वतःला जसें कल्पिलें, तसा तो झाला. त्यांत आमचा काय अपराध आहे बाबा? आपल्या वासनेनें जीव जें जें कर्म करतो, त्याचें त्याला तसेंच फळ मिळतें. त्यांत दुसऱ्याचें कांहीं नाहीं. मनोवासनेनें केवळ अनुसंधानाच्या योगानें एका क्षणांत केलेलें कार्य आह्मांला मोठ्या प्रयत्नानें व पुष्कळ वेळानेंही करतां येत नाहीं. स्वर्ग, नरक, भोग, जन्ममरणकल्पना इत्यादि सर्व मनाच्या मननानें निष्पन्न झालें आहे. मननरूप मनाचें चलनही मोठें दुःखद असतें. असो; उगीच अधिक बोलून शब्दसंग्रह वाढविण्यांत काय अर्थ आहे? ऊठ, तुझा पुत्र जेथें आहे तेथें जाऊं या.

चल, तो चित्तशरीरानेंच एका क्षणांत सर्व स्वर्गभोग भोगून या लोकीं आला, व विविध उच्चनीच योनींचा मनानेंच भोग घेऊन आतां समंगेच्या तीरीं तप करीत राहिला आहे.

असें सांगून जगद्रतीला जणूं काय हंसतच असलेल्या कालानें आपल्या हातानें भृगूचा हात धरला असतां, भगवान् भृगुही 'अहाहा! नियतीची व्यवस्था कांहीं विचित्र आहे' असें हळुच ह्मणत उठला. एकाच वेळीं उठलेल्या त्या दोघां तेजोनिधींच्या अंगकांतीनें प्रकाशित झालेलें अंबरतल रमणीय दिसूं लागलें.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठमुनि रामाला इतकें सांगत आहेत तों सूर्यास्त झाला. त्यामुळें सर्व सभासद सभेंतून उठून सायंस्नानविधि करावयास आपापल्या स्थानीं गेले; व दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदय होतांच प्रातःकृत्यें आटोपून पुनः उपदेशामृताचें प्राशन करण्याकरितां मोठ्या आशेनें सभेंत येऊन बसले. १३. येथें आठवा दिवस समाप्त झाला.

सर्ग १४

[काल व भृगु यांनीं समाधिस्थ शुक्राला जागें केलें व पूर्व वृतांताचें स्मरण दिलें.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, नंतर भृगु व काल मंदरावरून निघून समंगानदीच्या कांठीं आले. पर्वतावरून उतरून येत असतांना त्यांनीं सामान्य जनांच्या मनांस हरण करणारी विचित्र सृष्टिशोभा पाहिली. आकाशचरांच्या विविध गती व विलास, प्रफुल्लित वृक्ष, नानाप्रकारच्या वेली, त्याचा आश्रय करून राहिलेले व विविध क्रियांमध्यें आसक्त झालेले असंख्य जातीचे अनेक प्राणि, नानाप्रकारच्या पशुजाती, त्यांच्या विविध लीला, अनेक सरोवरें व त्यांतील नानाप्रकारचीं कमलें, अनेक जलचर प्राणी व पक्षी, मोठाल्या तरंगांनीं भूषित झालेल्या नद्या, अंतरिक्षांतील विविध देखावे व असेच आणखीं अनेक, जल, स्थल व अंतराल प्रदेश, यांतील उद्वेग, विस्मय व आनंद देणारे पदार्थ त्यांच्या दृष्टीं पडले. त्यांच्या अवलोकनानें परमात्म्याच्या अचिंत्य शक्तीची व त्याबरोबरच तिच्या मोहकतेचीं चांगली कल्पना झाली. प्राण्यांच्या एकमेकांविरुद्ध अनेक क्रिया कशा चालत असतात, व त्यामुळेंच हा संसार भयंकर व अति दुःखद कसा झाला आहे, हें त्यांच्या लक्षांत आलें. असो, अनेक नगरें, गांव, मोठमोठ्या राजधान्या, अनेक जातीचे, वर्णाचे, वेषाचे व अनेक

विचित्र भाषा बोलणारे लोक, ग्राम्य पशू व पक्षी, वापी–कूप–उद्यानादि अनेक कृत्रिम पदार्थ, इत्यादिकांनीं भरलेल्या पृथ्वीवर, येतांच, ते थेट जेथें शुक्र तप करीत बसला होता त्या समंगेच्या तीरावर गेले. तेथें भृगुनें अन्य देहांत असल्यामुळें अगदींच निराळ्या आकारानें शोभणाऱ्या आपल्या पुत्राला पाहिलें. त्याची सर्व इंद्रियें त्यावेळीं शांत झालीं होतीं. तो समाधीमध्यें स्थित होता. त्याचें मनोरूपी हरिण त्यावेळीं चंचलता सोडून स्वस्थ बसलें होतें. फार दिवांपासून झालेले श्रम घालविण्याकरितांच जणुं काय तें फार दिवस विश्रांति घेत होतें. ज्यांच्यामध्यें हर्ष व शोक यांची परंपरा लागलेली असते अशा, व फार दिवस उपभोग घेऊन नुकत्याच सोडलेल्या संसारगतीचें चिंतनच जणुं काय तें करीत होतें. वेगानें फिरणारें चक्र, वेग क्षीण झाला असतां जसें शांत होतें, त्याप्रमाणें अनंत जगदावर्तांमध्यें अतिशय फिरल्यामुळें कष्टी झालेले तें, जणुं काय आपो-आपच शांत झालें होतें. असो; एकांतांत असलेल्या, रमणीय, तेजस्वी, ज्याच्या सर्व प्रवृत्ती क्षीण झाल्या आहेत, ज्याचें सर्व भोक्तृत्व नष्ट झालें आहे, ज्यांचें सर्व कल्पनाजाल नाहींसें झालें आहे, ज्यानें महापदाचा (अमर्यादित आत्मसुखाचा) अवलंब केला आहे, सर्व इच्छा शांत झाल्यामुळें ज्याचा चित्त-भ्रम भग्न झाला आहे, जो निर्विकल्पसमाधींत स्थित आहे, जो शीत–उष्ण, सुख–दुःख इत्यादि वृत्तींपासून विरत झाला आहे, जो अनंत विश्रांतींचें स्थानच अशा आत्म्यामध्यें विश्राम पावला आहे, जो प्रतिबिंब न घेणाऱ्या स्वच्छ मणीप्रमाणें निर्मल झाला आहे, ग्राह्य व त्याज्य यांच्या संकल्प-विकल्पांपासून जो मुक्त आहे, व ज्याची मति चांगली जागी आहे, अशा महाधीमान पुत्राला भृगुनें पाहिलें. कालानेंही त्याला पाहून 'आता हा देहभा-नावर येवो' असें गंभीर ध्वनीनें ह्मटलें. त्याबरोबर तो, भृगुपुत्र समाधि सोडून उठला व डोळे उघडून तो जों पुढें पहाता तों, एकाच काळीं उदय पावलेल्या चंद्रसुर्याप्रमाणें ते दोघे (काल व भृगु) त्याला दिसले. हरिहराप्रमाणें मिळून आलेल्या त्या दोघा कांतिमान विप्रांस त्यानें आपल्या कदंबपल्लवांच्या आसना-वरून उठून प्रणाम केला, व परस्पर योग्य सत्कार करून, मेरूपर्वतावर जगत्पुज्य ब्रह्म-विष्णु-महेश जसे बसतात, त्याप्रमाणें ते तिघे जवळच्याच एका मोठ्या शिळेवर बसले. नंतर नुकतीच समाधि सोडून व्युत्थित झालेला तापस त्यांस शांत व रम्य वचन असें बोलला.–'तुमच्या दर्शनानें मला आज परम

सुख झालें आहे. जो माझा मनोमोह, शास्त्र, तप, धन व आत्मविद्या, यांच्या योगानेंही नाहींसा झाला नव्हता, तो तुमच्या पवित्र दर्शनानें झाला आहे. महात्म्याच्या दृष्टी जशा अंतरात्म्यास तृप्त करतात, तशा निर्मल अमृताच्या वृष्टीही करीत नाहींत. आपल्या चरणाच्या धुळीनें या प्रदेशास पवित्र करणारे तुह्मी कोण? हे मला कळलें नाहीं.'

असें बोलणाऱ्या त्याला भृगु ह्मणतो–'तूं कोण आहेस याची आठवण कर. कारण तूं आतां ज्ञानी (जागा) झाला आहेस. अविद्या–निद्रेंत झोंप घेत पडलेला नाहींस.' भृगूनें अशी प्रेरणा केली असतां, त्याच्या पूर्व पुत्रानें नेत्र मिटून ध्यान केलें. त्याबरोबर त्यास पूर्वस्मृति झाली, व तो अतिशय आश्चर्यचकित होऊन गंभीर वाणीनें ह्मणाला,–" जिचा आरंभ कळत नाहीं अशी ही परमात्म्याची नियति अचिंत्य आहे. तिचा जयजयकार असो. तिच्या योगानेंच हें अवाढव्य जगच्चक्र चालत असतें. आजपर्यंत मला न कळतांचे माझे अनेक जन्म झाले, व त्यांत अनंत फळें मी भोगिलीं. द्रव्यार्जनाच्या भ्रमामुळें ज्यांचा क्रोध व उद्योग कठीण आहे, अशा राजांचें व श्रीमानांचें दर्शन घेतलें, मंदरावरील कुंजांमध्यें, प्रफुल्लित सुवर्णलतापंक्तीमध्यें, कल्पतरूंची छाया व पुष्पें यांच्या योगानें रम्य झालेल्या मेरूच्या शिखरावरहि भटकलों. त्या अनुकूल व प्रतिकूल दशांमध्यें मीं भोगलें नाहीं, पाहिलें नाहीं व केलें नाहीं, असें कांहीं नाहीं. आतां मीं सर्व ज्ञातव्य (जाणण्यास योग्य असलेलें) जाणलें आहे, व सर्व द्रष्टव्य पाहिलें आहे. फार दिवसांपासून थकलेल्या मला आतां विश्रांति मिळाली आहे. माझा सर्व भ्रम नाहींसा झाला आहे. बाबा, उठा, आपण मंदर-पर्वतावर जाऊं या, व वनलतेसारख्या सुकलेल्या त्या माझ्या पूर्व तनुला पाहूं या. वस्तुतः मला आतां तिला पाहून कांहीं संपादन करावयाचें नाहीं. केवळ नियतीची रचना पाहण्याकरितां मीं हा विहार करणार आहें. एक आत्माच सत्य आहे, दुसरें कांहीं नाहीं, असा माझा दृढ निश्चय झालेला असल्यामुळें, मीं आतां अन्य जीवन्मुक्तांनीं सेविलेल्या अति शुभावह चरित्राचेंच सेवन करण्याचा स्थिर निश्चय केला आहे. त्यामुळें मी जरी तें शरीर पाहिलें, तरी त्याविषयीं पुनः मोहांत पडणार नाहीं. अर्थात् मूढाप्रमाणें ' हें माझें आहे ' असा अभिनिवेशन न करितां, मी केवळ अवशिष्ट प्रारब्ध–भोगास अवश्य असलेला व्यवहार मात्र करीन" १४.

सर्ग १५.

[आपल्या शरीराची दुर्दशा पाहून शुक्र शोक करतो. त्याचें कारण देहस्वभाव.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर जगद्गतीचा विचार करीत ते तत्त्वज्ञ संगमेच्या तीरावरून निघाले. क्रमानें आकाशाचें आक्रमण करून, मेघछिद्रांतून निघून सिद्धमार्गानें एका क्षणांत मंदराच्या गुहेपाशीं आले. तेथें झाडावरून गळून पडलेल्या पानांमध्यें लोळत पडलेली आपली शुष्क तनु शुक्रानें पाहिली, व तो म्हणाला;—"बाबा, पूर्वी सुखसंभोगाच्या योगानें तुम्ही जिचें लालन केलेंत, ती ही सुकुमार तनु आहे. धात्री जिला प्रथम सुवासिक तेल लावून व ऊन पाण्यानें न्हावूं घालून, नंतर कापूर, अगरु, चंदन इत्यादिकांच्या कल्काचा लेप लावीत होती, तीच ही माझीं काया आहे. मेरूच्या उपवन-भूमीमध्यें मंदारपुष्पांची शीतळ शय्या तुम्ही जिच्याकरितां रचित होतां, तीच ही माझी आकृति आहे. मत्त देवस्त्रीसमुद्दानें लालन केलेली ही माझी तनु, नानाप्रकारच्या किड्यांनीं भोकें पाडल्यामुळें चाळणीसारखी छिद्रमय होऊन भूमीवर कशी धूळ खात पडली आहे! पहा! ज्या माझ्या या तनूनें हरीचंदनांच्या उद्यानांत दीर्घ काळ क्रीडा केली, तीच ही आतां शुष्क कंकाल होऊन कशी पडली आहे पहा! अति उच्च कामतरंगांनी विव्हल होणाऱ्या चित्तवृत्तीचा लोप झाल्यामुळें, आतां ही कशी सुकली आहे, पहा!!! अरे माझ्या देहा, काय ही तुझी दुर्दशा! देवोद्यानादि विविध प्रदेशांत, व बाल्य—तारुण्यादि विविध दशामध्यें, नानाप्रकारच्या गीत-हास्यादि विलासांचा अनुभव घेऊन आतां तूं असा स्वस्थ कां? हे शरीरा, हाय हाय! तुला आतां शव हें नांव प्राप्त झालें आहेना? एखाद्या महातपस्व्याच्या शरीराप्रमाणें तूं सुकलें आहेस! तुझा अस्थिपंजर मात्र आतां अवशिष्ट राहिला आहे! अरे दुर्भाग्या, जें तूं मला अति प्रिय होतेंस, तेंच आतां भिववीत आहेस! ज्याला मी 'अहं' असें म्हणत होतों, तेंच तूं अस्थिमय झालें आहेस! मी तुला पाहून भितों. जेथें पूर्वी नक्षत्रसमूहासारखा उज्ज्वल हार लोळत होता, त्याच उरःस्थळावर आतां अनेक मुंग्या घरें करून राहत आहेत. ज्या सोन्यासारख्या दीप्त कांतिमान् आकारानें मी अनेक स्त्रियांना मोहित करीत होतों, तोच हा माझा आकार आतां कसा कंकाल होऊन पडला आहे पहा! ज्याच्यावरील चामडी सडून व कुजून गेली आहे, अशा या तोंड वांसून पडलेल्या

भयंकर कंकालाकडे पाहून या वनांतील हरिणादि पशूही भीत आहेत! पहा, याची सुकून गेलेली उदरगर्ता आंतून स्पष्ट दिसत आहे. माझी ही शुष्क तनु,–पहा, ही अशी तुच्छ आहे, कुत्सित आहे, मलीन आहे, असा तिच्याकडे पहाणारास उपदेश करून, सज्जनांच्या मनांत जणुं काय मी वैराग्यच उत्पन्न करीत आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, इत्यादिकांच्या अभिलाषापासून मुक्त होऊन इतके दिवस माझ्या परोक्ष व आतां माझ्या समक्ष, ही तनु जणुं काय या पर्वतावर निर्विकल्प समाधीच लावून बसली आहे. चित्तपिशाचानें सोडल्यामुळें जणुं काय ही आतां स्वस्थ होऊन राहिली आहे. दैवी विपत्तींना ती आतां मुळींच भीत नाहीं. चित्त वेताळ शांत झाला असतां, तनु ज्या आनंदकलेला प्राप्त होते, तिचा अनुभव जगाचें राज्य मिळाल्यानेंही येणें शक्य नाहीं. चित्तरूपी मर्कटाच्या वेगानें क्षुब्ध झालेला देहवृक्ष इतक्या वेगानें हालूं लागतो कीं, तो मुळापासुन उपटून पडतो. तस्मात् अचित्तत्वावाचून प्राण्यांना दुसरें कांहीं कल्याणकर नाहीं. जे अमनस्कतेस (ह्म. मनःशून्य अवस्थेस) प्राप्त होतात, तेच सुखसंभोगाच्या पराकाष्ठेस पोंचतात. तेच महात्मे शांतबुद्धी होत. खरोखर मोठी हर्षाची गोष्ट आहे कीं, मी सर्व दुःखदशांपासून मुक्त झालेल्या, ज्वररहित व मननशून्य अशा या आपल्या तनूस पहात आहे. "

श्रीराम—भगवन्, भृगुपुत्रानें वारंवार दुसऱ्याही पुष्कळ शरीरांचा अनुभव घेतला होता. मग भृगूपासून उत्पन्न झालेल्या याच शरीरावर त्याचें इतकें प्रेम कां? व त्याच्याच करितां तो इतका कष्टी कां झाला?

श्रीवसिष्ठ—रामा, भृगुपुत्र होण्यापूर्वी शुक्राला जें शरीर प्राप्त झालें होतें, तें सोडतांना उत्तर देहाविषयीं त्यानें जशी भावना केली होती त्याप्रमाणें तो आकाशादि क्रमानें अन्नादिकांच्या द्वारा प्राणापानप्रवाहानें भृगूच्या शरीरांत प्रवेश करून त्याच्या रेतोरूप झाला; व चिरकाल अभ्यास केल्यामुळें, दृढ झालेल्या प्राक्तन काम-कर्म-वासनेप्रमाणें मातेच्या उदरांत त्याच्या देहास आरंभ झाला. पण त्या देहानें आपल्या सर्व कर्मांचा भोग घेतला नव्हता, तर कांहीं थोड्याशा कर्मांचा भोग घेऊन बाकीचीं बरींच कर्में अवशिष्ट असतांनाच तो त्यांतून निघून गेला. ह्मणून त्याचा

याच शरीरावर इतका स्नेह राहिला. इतर शरीरांतील भोग्य कर्में अवशिष्ट राहिलेलीं नसल्यामुळें त्यांवर त्याचा स्नेह राहिला नाहीं. तो जरी विरक्त, निरभिलाष व समंगानदीच्या तीरावरील तामस ब्राह्मणाचें रूप धारण करणारा होता, तरी प्रारब्धशेषामुळें त्यानें या आपल्या पूर्व तनूकरितां शोक केला. हा देहजन्य स्वभाव आहे. (सारांश ज्ञानी पुरुषालाही प्रारब्धाचें उल्लंघन करितां येत नाहीं.) कोणी ज्ञानी असो, कीं अज्ञानी असो. देह असेपर्यंत हा नियम असाच चालावयाचा. तत्त्वज्ञ व पशुधर्मी अज्ञ, असे दोन्ही प्रकारचे लोक लोकव्यवहारामध्यें असेपर्यंत एकसारखेच असतात. पण व्यवहारदशेंत जसा अज्ञ तसा पंडित; अशी वस्तुस्थिति जरी असली तरी त्यांच्या वासनांमध्यें भेद असतो, व त्या कारणानेंच अज्ञ बद्ध होतात, व ज्ञानी मुक्त होतात. ज्यांची बुद्धि सुख–दुःखांमध्यें आसक्त होत नाहीं असे ज्ञानी, शरीर असेपर्यंत दुःखाचें निमित्त झालें असतां दुःख होत आहे, व सुखनिमित्त झालें असतां सुख होत आहे, असें अज्ञाप्रमाणेंच दाखवितात; पण हें त्यांचें अज्ञतुल्य कृत्य केवळ व्यवहारांत होत असतें. परमार्थांत नाहीं. कारण व्यवहारांत अज्ञाप्रमाणें दुःखाला दुःख व सुखाला सुख, असें जरी ते ह्मणत असले तरी स्वात्मतत्त्वाविषयीं सुस्थिर असतात. पण एकाच पुरुषाचीं एकाच वेळीं स्थिर व अस्थिर वृत्ति कशी राहूं शकते, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों. सूर्याचीं पाण्यांतील प्रतिबिंबें जशीं चंचल होतात, तसें त्याचें आकाशस्थ बिंब कांहीं केव्हांही चंचल होत नाहीं. त्याचप्रमाणें शरीर–उपाधीमुळें ज्ञानी जरी चंचल होत असला, तरी तो आपल्या स्वरूपानें कांहीं चंचल होत नसतो. पाण्यांतील प्रतिबिंब खालीं हालत असतांनाही वर सूर्य जसा स्वस्थ असतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी व्यवहारांत चंचल होत असतांना सुद्धां आंत स्वस्थ (निश्चल) असतो. पण–असें जर आहे तर अज्ञाप्रमाणेंच विहित व निषिद्ध कर्मांमुळें त्याला बंधही होईल–असें कदाचित् तूं ह्मणशील, पण तें बरोबर नव्हे. कारण बुद्धींद्रियांच्या आसक्तीनें केलेलीं कर्मेंच प्राण्याला बद्ध करीत असतात. त्यांच्या आसक्तीवाचून केलेलीं कर्में त्याला कधींही बद्ध करीत नाहींत. लोकांतील बंध–मोक्ष व सुखदुःखदृष्टीचें कारण

---

१ श्रीमद्भगवद्गीतेच्या ' कर्मेन्द्रियाणि संयम्यय आस्ते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ' या श्लोकांत हेंच सांगितलें आहे.

हीं ज्ञानेंद्रियेंच आहेत. यास्तव राघवा, तूंही बाहेर लोकोचित आचार कर, व आंतुन कूटस्थ आत्म्याविषयीं दृढ निश्चय ठेव; आणि सर्व अवस्थांमध्यें सम, शांत व निःस्पृह होऊन रहा. सर्व कर्मफलासक्ति सोडून व चित्ताला आत्म्यामध्यें स्थिर करून तूं कर्तव्य-कर्मे कर. कारण कर्मे हा देहस्वभाव आहे. मानसदुःखें, शारीरपीडा, मरण—जन्मादि परिवर्तनें, हेच ब्याघ्यांतील मोठमोठे खड्डे आहेत अशा संसारमार्गांतील ममतारूपी खोल विहिरींत पडूं नकोस. कारण ती ममताच महा ताप देणारी आहे. (आतां तिच्यामध्यें न पडण्याचा उपाय सांगतों तो ऐक.) कमलनयना, तूं देहादि दृश्य वस्तूमध्यें नाहींस व तेही तुझ्यामध्यें नाहींत. तर तूं शुद्ध-बुद्ध—स्वभाव आहेस, असें जाणून आंतल्याआंत तूं अति स्थिर हो. तूं अमल व शुद्ध ब्रह्म आहेस. तूंच सर्वात्मा व सर्वकर्ता आहेस, यास्तव सर्व विश्व शांत व अज आहे अशी भावना करून तूं सुखी हो. दशरथपुत्रा, ममता—महांधकारांतून निघून सर्व इच्छांस नाहींसें करणाऱ्या पूर्णानंद व अविद्यादिशून्य पदाचा अनुभव घे. चित्ताचा बध करण्यास जर तूं समर्थ झालास तर अपरिमित बुद्धिमान्, पूर्ण व परमार्थ सत्य, अशा तुज ब्रह्मभूताला नमस्कार करतील १५.

सर्ग १६

[शुक्राला पूर्व शरीरांत प्रवेश करावयास सांगून काल निघून गेला; शुक्र आपल्या पूर्व तनूंत शिरला व दोघेही जीवन्मुक्त होऊन आपापल्या अधिकारावर आरूढ झाले.]

श्रीवसिष्ठ—असो; राघवा, वर सांगितल्याप्रमाणें शुक्र शोक करीत असतांना मध्येंच त्याच्या वचनास प्रतिबंध करून (असा शोक करणें उचित नव्हे असें सांगून) काल म्हणाला; " समंगानदीच्या तीरावरील तापसाच्या या शरीराचा त्याग करून जसा एखादा राजा नगरांत शिरतो, त्याप्रमाणें तूं या आपल्या पूर्व शरीरांत शीर. कारण या पूर्वशरीरानें तप करून तुला योग्यसमयीं असुरांचें गुरुत्व संपादन करावयाचें आहे. महाकल्पान्त झाला ह्मणजे अतिशय म्लान झालेल्या पुष्पाप्रमाणें तूं ही भार्गवी तनु, पुनः ग्रहण न करण्याकरितां (कायमची) सोडशील. पण तोंपर्यंत हे महामते, या प्राक्तन कर्मामुळें उद्भवलेल्या तनूनेंच, जीवन्मुक्तपदास प्राप्त होऊन, तं राक्षसेश्वरांचा गुरु हो, तुमचें दोघांचेंही कल्याण असो. आह्मी आतां इष्टस्थानीं (परप्रेमास्पद आत्मभावावस्थानास) जातों. "

राघवा, इतकें सांगून, ते दोघेही (पिता–पुत्र) स्नेहामुळें नेत्रांतून अश्रू ढाळूं लागले असतां, तो भगवान् गुप्त झाला. तो गेला असतां अवश्य भावि कर्मगति, व ईश्वराच्या इच्छेमुळें अनिवार्य झालेली नियति यांचा विचार करून, ल्हानशा सुकुमार लतेमध्यें वसंत जसा प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें दीर्घ काल व हेमंत-शिशिरादि कालनिमित्तें यांच्या योगानें सुकलेल्या आणि पुढें जिच्यापासून शुभ फल प्राप्त होणार आहे अशा तनूंत शिरला. त्याबरोबर वासुदेव–संज्ञक तापस ब्राह्मण–तनु, मूळ तोडलेल्या वेलीप्रमाणें निस्तेज होऊन भूमीवर पडली. आपल्या पुत्राच्या शरीरांत जीव आला आहे असें पाहून, भृगूनें कमंडलूंतील जल शिंपडून मंत्राच्या योगानें तिचें आप्यायन (तृप्ति) केलें. त्यामुळें त्या तनूंतील सर्व नाड्या वर्षर्तूंतील नद्यांप्रमाणें भरल्या. पावसाळ्यांत जशी नलिनी अथवा वसंत–ऋतूंत वनलता, त्याप्रमाणें ती तनु जेव्हां पूर्ण झाली तेव्हां तिचे–नखें कस इत्यादि-प्रांतभागही नव्या पालवीप्रमाणें फुटले, जल व समोरून येणारा वायु यांचा संयोग होतांच पूर्ण मेघाप्रमाणें पुष्ट झालेला शुक्र श्वासोच्छ्वासासह उठला. त्यानें अगोदर पुण्याकृति पित्याला वंदन केलें. तेव्हां पूर्वींप्रमाणेंच तारुण्य, सौंदर्य इत्यादिकांच्या योगानें शोभणाऱ्या पुत्राच्या आकृतीस भृगूनेंही मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. ' ही तनु मजपासून झाली ' या आस्थेस आंतल्या आंत हंसत असूनही भृगूनें आपल्या बालकाच्या सुकुमार तनूस पाहिलें. ' हा माझा पुत्र आहे ' या स्नेहानें भृगूलाही परवश केलें. प्रारब्ध प्राबल्यामुळें यावज्जीव तसें होणें अगदीं अवश्य होतें. रात्र संपल्यामुळें आनंदित झालेल्या–सूर्य व पद्माकर–यांच्याप्रमाणें ते दोघे पिता–पुत्र एकमेकांस सुशोभित करूं लागले. असो; कांहीं वेळ आनंदाचा अनुभव घेत त्याच अवस्थेंत राहून नंतर ते तेथून उठले, व संमगानदीवरील ब्राह्मणाच्या शरीरास त्यांनीं अग्नि दिला. कारण लौकिक आचाराचें उल्लंघन कोण करणार आहे? नंतर आकाशस्थ चंद्र–सूर्याप्रमाणें ते दोघे दीप्त तापसी, त्या पावन अरण्यांत राहिले. ज्यांना विज्ञेय तत्त्व समजलें आहे असे ते जीवन्मुक्त जगद्गुरू, देश–कालानुरूप प्राप्त झालेल्या सुख–दुखदशांमध्यें सम (हर्ष–विषादरहित) व स्वरूपामध्यें सुस्थिर होऊन राहिले. त्यानंतर योग्य समयीं शुक्राला असुरांचें गुरुत्व मळालें. भृगूही आपल्याला योग्य असलेल्या निरुपद्रव प्राजापत्य–अधि-

कारावर आरुढ झाला (ह्म. तो प्रजापति झाला.) सारांश, हे रामभद्रा, पूर्वसंकल्पक्रमानें शुक्र त्या परम पदापासून झाला, व वारंवार मनांत येणाऱ्या अप्सरोविषयींच्या मनोराज्यभ्रमानें पुढच्या अनेक दशांमध्यें पडला. १६.

सर्ग १७

[शुद्ध चित्तांची सत्यसंकल्पता. शुद्ध मनानें युक्त झालेल्या जीवांचा परस्पर संबंध होतो.]

श्रीराम–भगवन्, भृगुपुत्राची मनोरथरूपी प्रतिभा स्वर्गादिकांच्या अनुभवानें जशी सफळ झाली, तशीच दुसऱ्या लोकांची प्रतिभाही सफळ कां होत नाहीं ? किंवा दुसऱ्या कोणी केलेला मनोरथ सफल कां होऊं नये ?

श्रीवसिष्ठ–शुक्राचे पूर्व कल्पांतील सर्व दोष त्यांतील शेवटच्या जन्मांत केलेल्या कर्मानुष्ठानानुरुप क्षीण झाले होते. यास्तव या कल्पामध्यें ब्रह्मदेवाच्या संकल्पानुरूप असुरगुरुत्व या अधिकाराचा भोग घेण्याकरितां त्याची ही प्रथम तनु उत्पन्न झाली. त्यामुळें ती पूर्व संकल्पाच्या योगानें दूषित झालेली नव्हती. ह्या त्याचा जन्म अति शुद्ध होता. यास्तव तो सत्यसंकल्प झाला होता. मनोरथ सफळ होण्याची दोन कारणें आहेत. एक सत्य संकल्प करण्याला योग्य अशी चित्तशुद्धि, व दुसरें मरणसमयीं उत्तर भोग देणाऱ्या तसल्याच कर्मांचा उद्भव होणें. यांतील चित्त–शुद्धिरूपी प्रथम कारण शुक्राच्या ठायीं होतें. सर्व इच्छांची शांति होऊन अति शुद्ध झालेल्या चित्ताची जी स्थिति, तेंच सत्य होय. तिलाच विमल चित्त असें ह्मणतात. सत्य आत्म्याची भावना करणारें निर्मळ मन, जशी जशी भावना करतें तसें तसें तें तत्काळ होतें. भृगुपुत्राचा हा विभ्रम जसा आपोआप उठला व तो सत्य संकल्पामुळें खरा झाला, त्याप्रमाणें इतर जीवांचे चित्त शुद्ध जरी नसलें व त्यामुळें त्यांचे संकल्प सत्य जरी नसले, तरी प्राक्तन कर्मवासनेमुळें (ह्मणजे वर सांगितलेल्या कारणांतील दुसऱ्या कारणानें) त्यांचेही मनोरथ सफळ होतात. बीजांतील अंकुरादिकांप्रमाणें सर्व भूतसंघाचे भ्रांतिकृत द्वैतविभाग योग्य काळीं आपोआप उद्भवतात. हें दृश्य जगत् असेंच प्रतिजीवाच्या संकल्पामुळें मिथ्या उत्पन्न झालें आहे, व तें तसेंच अस्त पावेल. पण

परमार्थदृष्ट्या हें दृश्य उत्पन्न होत नाहीं व अस्तही पावत नाहीं. तर हें भ्रांतिमात्र आहे. शुक्राप्रमाणेंच आम्हीही सर्व असेच झालों आहों. आमचा आकारही स्वसंकल्परूप आहे. आह्मी मिथ्या वस्तुला सत्य म्हणतो. ही सर्गसंतति हिरण्यगर्भामध्येंही अशीच अंधपरंपरेनें स्थित आहे. सर्व जीव-जगदाकारानें ब्रह्मच उदय पावलें आहे. आमचा प्राथमिक संकल्पच जगद्रूप झाला आहे, ही सत्य गोष्ट तत्त्वज्ञानानें कळते. अनादि अज्ञानांत असलेले चित्तच जगत् आहे असें पहाणारा आपोआप नष्ट होतो. जोंवर जगाचा प्रतिभास होत असतो तोंवरच त्याची सत्ता असते. ह्मणून त्याच्या वास्तविक अधिष्ठानाचें दर्शन झालें असतां तें राहूं शकत नाहीं. जगज्जाल हें दीर्घ स्वप्न व चित्तरूपी मत्त हत्तीचें बंधनस्थान आहे. चित्सत्ताच जगत्सता असून जगत्सत्ताच चित्त आहे. यास्तव चित्ताचा नाश झाला कीं जगाचाही नाश होतो. सत्य आत्म्याचा विचार केला असतां चित्ताचा नाश होतो. धुणें, घांसणें, इत्यादि उपयांच्या योगानें मलिन मण्याला शुद्ध केलें असतां तो जसा आपलें प्रकाशादि-कार्य करूं लागतो, त्याप्रमाणे ऐकाग्र्याचा दृढ अभ्यास केला असतां चित्ताची शुद्धि होते, व त्यामुळें तें सत्याचा विचार करण्यास योग्य होतें. संकल्पांनीं ज्याचें आक्रमण केलेलें नाहीं, अशा चित्तामध्येंच सत्य प्रतिभा उठते. मलिन वस्त्रावर जसा दुसरा चांगला रंग चढत नाहीं, त्याप्रमाणें अद्वैत—आत्मज्ञान कलुषित चित्तांत स्थिर होत नाहीं.

श्रीराम—गुरुवर्य, वासनानुरूप जगद्भ्रम होतो असें आपण सांगितलेत; पण शुक्राचा तो प्रथम जन्म होता. त्यामुळें त्याला स्वर्ग, अप्सरा, जन्म-मरणपरंपरा, इत्यादिकांचा पूर्वी अनुभवच आलेला नव्हता. तेव्हां त्याच्या चित्तांत त्यांच्याविषयींच्या वासना असणेंही संभवत नाहीं. मग वासनाबीज नसतांना त्यांचा आरोप कसा झाला?

श्रीवसिष्ठ—रामा, पिता व शास्त्र यांच्या उपदेशावरून शुक्राला जशा प्रकारच्या उत्पत्तिविनाशादिशील जगाचा व ऐहिक पारलौकिक भावांचा बोध झाला होता, व आईबापांच्या शोणितशुक्रापासून झालेल्या शरीरांतील पंचज्ञानेंद्रियांच्या योगानें त्याला जशा प्रकारचें जग प्रत्यक्ष दिसत होतें, तशाच प्रकारचे संस्कार त्याच्या चित्तांत, मोराच्या अंड्यांतील मोराप्रमाणें

स्थित होते, व त्यापासून बीजांकूर-न्यायानें स्वर्गादिकांचा आरोप झाला. जीव ज्या वासनेनें बद्ध असतो, तेंच तो आंत पहातो. स्वप्नांतील कल्पित स्वशरीराचाच याला दृष्टांत आहे, व हें जग दीर्घ स्वप्न आहे. ज्याप्रमाणें सैन्यांतील लोक दिवसां आपलें सर्व सैन्य पाहून, व रात्रीं त्याच्या वासनेनें वासित होऊन निजलें असतां त्यांतील प्रत्येकजण आपापल्या दृष्टीनें निरनिराळें सैन्य पहातो, पण तें वस्तुतः, एकच असतें, त्याप्रमाणें प्रत्येक जीव आपापल्या वासनेप्रमाणें एकाच जगाला निरनिराळा पहातो.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, असे मानल्यावर प्रत्येक पुरुष व त्याचा संसार दुसऱ्याला दिसणार नाहीं. कारण स्वप्नांतील पुरुष व त्यांचा संसार दुसऱ्याला दिसत असतो, असा कोठेंहि अनुभव येत नाहीं. मग गुरु व शिष्य यांचा संबंध, उपदेश, शास्त्ररचना इत्यादि कसें होणार ? बरें प्रत्येक पुरुष व त्याचा संसार दुसऱ्याला दिसतो ह्मणून ह्मणावें, तर सर्वांना साधारण असणारा हा संसार, एकेकाच्या ज्ञानानें बाधित होणार नाहीं. मिळून दोन्हीकडून मोक्ष होणें अशक्य. तेव्हां या अडचणींतून कसें पार पडावयाचें, तें सांगा ?

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, या तुझ्या दोन्ही प्रश्नांचें उत्तर क्रमानें देतों. शुद्ध मनाशीं मिळून जाण्यास लागणारें सूक्ष्म सामर्थ्य ज्याच्यामध्यें नसतें, तें मलिन मन दुसऱ्याशीं मिळत नाहीं, हें जरी खरें आहे, तरी औषधरस घालून द्रव्यमय केलेला सुवर्णादि धातु दुसऱ्या द्रव्यमय धातुशीं जसा एकरूप होऊन जातो, त्याप्रमाणें शुद्ध मन दुसऱ्या शुद्ध मनाशीं मिळून जातें. मलिन व शुद्ध जल एकत्र केल्यास त्यांचा परिणामही मलिन होतो. पण दोन निर्मल जलांचा संयोग केल्यास त्यांचा एकजीव होतो कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें शुद्ध चित्ततत्वें परस्पर मिळून जातात. देवांचीं चित्तें वीर्यवान् असतात, त्यामुळें ते स्वप्नांमध्यें भक्तांच्या मनांत प्रवेश करून त्यांच्यावर अनुग्रह करितात, हें शास्त्रांतरीं प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणेंच समाधि, ज्ञान, इत्यादिकांच्या अभ्यासानें वीर्यवान् झालेल्या मनानें युक्त असलेले गुरुही शिष्यांच्या मनांत, किंवा त्यांनीं मनानें कल्पिलेल्या जगांत, प्रवेश करून त्यांस बोध करितात. आम्ही जग सर्वसाधारण आहे असें मुळीं मानीतच नाहीं, तर प्रत्येक जीवाचें जग निरनिराळें आहे, असें मानतों. त्यामुळें

तुझा दुसरा प्रश्न निरवकाश आहे. वासनाराहित्य हीच चित्तशुद्धी आहे. तिच्या योगानें व चिन्मात्रभावनेनें साधक ज्ञानी होतो; व त्यामुळेंच तो मुक्त होतो. १७

सर्ग १८

[मलीन चित्ताचा मलीन चित्ताशीं संबंध होतो. आत्मज्ञानाचीं कांहीं साधनें.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, शुद्ध मनोराज्याचा परस्पर संबंध होतो, हें वर सांगितलें. आतां मलिन मनांचा मलिनाशीं कसा संसर्ग होतो तें सांगतों. सर्व जीवांनीं आपापल्या कल्पिलेल्या संसारखंडामध्यें स्थूल-सूक्ष्म कलारूप कारणप्रपंच उद्भवतो, व त्या कल्पनेमुळेंच तो भिन्न भिन्न आहे; पण त्यांचा आधार एकच आहे. जागर व स्वप्न या अवस्थांत होणारी सर्व जीवांची प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति, चिदेकरस आत्म्याच्या आसमंतात व्याप्तिमुळेंच होत असते. प्रवृत्ति (म्हणजे व्यवहार) करणारे जे जे जीव आहेत, ते सर्व चिन्मात्र-ज्योतीनेंच अर्थजात पहातात. ती ज्योतीच सर्वांचे साक्षिचैतन्य आहे, व तें सर्वत्र एक असल्यामुळें, जीव एकमेकांचा कल्पित सर्ग पाहूं शकतात. अधिष्ठान अथवा साक्षिचैतन्य याच एका मार्गानें विचित्र सर्गरूपी जलाशय एकमेकांस मिळतात, व ते सर्व एक होऊन घनरूप (अगाढव्य आकाराचे) होतात. त्यांतील कित्येक अगदीं निराळे रहातात, कित्येक लय पावतात, व कित्येक परस्पर मिळून रहातात. रामा, या ब्रह्मसंज्ञक अरण्यांत एकेका अणूमध्यें परस्परांस न मिळालेल्या अशाही असंख्य जगद्गुंजा आहेत. प्राक्तनामुळें त्यांतील ज्यांचा ज्याच्याशीं निकट संबंध येतो, त्यांच्या त्या जगांचा एक संघ होऊन त्यांच्याच मात्र व्यवहाराला तो साधारण होऊन रहातो. हीच गोष्ट उदाहरणानें स्पष्ट करूं या. समज कीं, एके ठिकाणीं दहा मनुष्यें प्राक्तनकर्मामुळें जमलीं आहेत. त्यांतील प्रत्येकाचें जग निराळें आहे. कारण त्यांतील एकाला जशा प्रकारच्या जगाचा अनुभव येतो, तशाच प्रकारचा जगाचा अनुभव दुसऱ्याला येत नाहीं. एका कुटुंबांतील दोघां भावांच्या भार्या, त्या दोघींच्याही माहेरचीं माणसें व त्यांचे सुख-दुःखादि भोग, त्यांतील प्रत्येक भावाला जरी प्रिय वाटत असले, तरी परस्परांस अप्रिय वाटतात. आईला अनुकुल वाटणारा पदार्थ मुलाला

प्रतिकुल वाटतो. तस्मात् प्रत्येकाचें जग निरनिराळें आहे हें सिद्ध झालें. पण त्या दहाजणांचा संसर्ग झाल्यामुळें, त्यांच्या दहा जणांचा जणूं काय एक गोळा होतो. त्या कारणानें वस्तुतः साधारण नसतांनाही तो एक साधारण पदार्थ आहे, असा भास होतो; व त्या सर्वांचीं चित्तें एकसारखींच मलिन असल्यामुळें, त्यांचा परस्पर संसर्ग होऊन, एकाच्या दुःखानें दुसरे दुःखी व सुखानें सुखी होतात. सारांश, हा सर्व भ्रम आहे. चित्त सर्व भेदाचें कारण आहे. चित्तामुळेंच जीवांचा परस्पर भेद झाला आहे. शुद्ध सोनेंच आपल्याला विसरून कडें होऊन बसलें आहे. सर्व जीवराशीच्या तिन्ही अवस्थांचा आश्रय आत्मा आहे. जागरादि तीन अवस्थांचें कारण जीव आहे, देह नव्हे. वास्तव, जळच तरंग आहे असें समजलें असतां, तरंग जसे जलाहून पृथक् रहात नाहींत, त्याप्रमाणें जीवच तीन अवस्थांचा आत्मा आहे असा विचार केला ह्मणजे, वस्तूभूत देहता अवशिष्ट रहात नाहीं. अशारीतीनेंच बुद्ध (तत्त्वज्ञ) जीव तुर्यपदीं रहाणाऱ्या चैतन्य–एक–रस आत्मतत्त्वास प्राप्त होऊन जीवभावापासून निवृत्त होतो. पण जो अतत्त्वज्ञ असतो, तो आपल्याच कल्पनेनें पुनः देहाद्याकार-कल्पनारूप सृष्टींत प्रवृत्त होतो. अज्ञ व ज्ञानी यांच्या सुषुप्तींत भेद मुळींच नसतो. पण त्यांतील पहिला (अज्ञ) गाढ निद्रासमयीं वास्तव–आत्मज्ञानहीन व देहच आत्मा आहे, या वासनेनें वासित असतो. ह्मणजे त्याची सुषुप्ति वासनाबीजयुक्त असते, व ज्ञानी पुरुषाची सुषुप्ति वासनाशून्य असते. हाच काय तो त्यांच्यामध्यें फरक आहे, व त्यामुळें एक संसारभाक् व दुसरा मुक्तिभाक् होतो. चित् सर्वगत असल्यामुळें एकाला दुसऱ्याच्या सर्गांत प्रवेश करतां येतो. त्यामुळेंच एका सर्गांत दुसरे अनेक सर्गही पृथक्-रूपानें रहातात. केळींचीं सोपटें जशीं एकांत एक असतात, त्याप्रमाणें सर्गांचे समूहही, एकांत एक, एकांत एक, असे असतात. पण ब्रह्म सर्वांमध्यें एकरूपानें रहातें. केळीच्या पानांच्या मंडपाप्रमाणें ब्रह्मस्वभाव शीतळ आहे. शेंकडों पानें जरी आलीं तरी कदळीमध्यें कांहीं अन्यता येत नाहीं. त्याप्रमाणें शेकडों सर्ग झाले तरी ब्रह्मामध्यें अन्यता येत नाहीं. एकाद्या बीजाला पाण्याचें सहाय मिळालें असतां तें अंकुरादि रूपानें पुनः फुलानंतर फळभावास, म्हणजे आपल्या स्वरूपास प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मही काम-कर्मादि रसाचा संपर्क झाला असतां मन होऊन, व जन्म-मरणादि कल्पनेचे संसार करात

असतांना ब्राह्मणादि अधिकारी शरीरास प्राप्त होऊन, श्रवण—मननादि क्रमानें बोध झाला असतां प्राक्तन ब्रह्मभावानें व्यक्त होतें. पण एका बीजापासून क्रमानें झालेल्या दुसऱ्या बीजालाहि भूमींत पेरून पाणी घातलें असतां त्याचा पुनः अंकुरादिरूपानें जसा परिणाम होतो, तसा मुक्तालाही पुनः जीवभाव प्राप्त होईल, ह्मणून ह्मणशील तर बीजाबद्दल रसाचाच दृष्टांत घे. ह्मणजे रस हें ज्याचें सहकारी कारण आहे असें बीज, जसें फलभावानें परिणाम पावतें, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें ज्याचें कारण आहे असा जीव जगद्रूपानें व्यक्त होतो. पण रस हा स्वाभाविक धर्म असल्यामुळें त्याचें कारण काय आहे ? असा प्रश्न करतां येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच ब्रह्माचें कारण काय आहे, असें विचारतां येत नाहीं. कारण तें स्वभावसिद्ध आहे. शिवाय निर्विकार, अद्वितीय व असंग असलेलें ब्रह्म, वस्तुत: प्रपंचाचें कारणही होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें त्याचें निराळें कारण शोधण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. कारण जें स्वतः अकारण आहे त्याचें आणखी कारण कसें असणार ? वास्तव, जगत् अकारण ब्रह्माचें निवर्तरूप आहे आणि ह्मणूनच तें मिथ्या आहे. यावर जड, अनृत दु:खरूप जगाचें तसलेंच कारण कोणतें आहे ? याचा विचार केला पाहिजे, ह्मणून ह्मणशील तर सांगतों—असार वस्तूंचा विचार करून कोणता पुरुषार्थ मिळणार ? सार वस्तूंचा विचार करावा. बीजापेक्षां ब्रह्मामध्यें कांहीं विशेष आहे. ह्मणूनच तें आदिकारण अकारण आहे असें आम्हीं ह्मणतों. तो विशेष कोणता तो सांगतों, ऐक. बीज आपला आकार सोडून अंकुरादिरूप होतें असें आपण पहातों. पण ब्रह्म आपला आकार सोडून जग होत नाहीं. तर तें त्रिकाळीं स्वरूपानें विराजमान होतें. जग हा त्याचा विवर्त आहे. वास्तव तें जगाचें विवर्तोपादन आहे. आरंभ किंवा परिणाम—उपादान नव्हे. सारांश, ब्रह्मासारख्याच पारमार्थिक सत्तेनें युक्त असें कार्य नसल्यामुळें तें अकारण आहे. शिवाय बीजाचें स्वरूप, अवयव इत्यादि सर्व साकार आहे. वास्तव आकारशून्य वस्तूंशीं त्याची तुलना कशी करतां येणार ? तस्मात कल्याणरूप ब्रह्माला उपमाच देतां येत नाहीं. तें स्वतःच अनात्माभास होतें. स्वत:च जगदाभास पहातें. पण तें आपल्याला यथाभूत पहात नसल्यामुळें अनर्थांत पडतें. त्यांतून सोडविण्याकरितां शास्त्रादिकांची गरज असते. मृगजळाची भ्रांति होणें यांत विद्वत्ता ती कसली ? व विद्वत्ता आल्यावर मृगजळ कसें भासणार ?

आत्मा निर्मळ, स्वप्रकाश व सर्वगत असल्याकारणानें सर्वांनां सदा साक्षात् अनुभवगोचर होण्यास योग्य आहे, पण त्याला केव्हांही कोणीही साक्षात् जाणत नाहीं. बाहिर्मुख पुरुषांच्या भ्रांतिचें केवढं प्राबल्य आहे पहा! नेत्र बाह्यमुख असल्याकारणानें तो जसा आपल्याला पाहूं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें सर्व बाहिर्मुख प्राण्यांची स्थिति आहे. बहिर्मुख पुरुष आपल्या आत्म्याला जरी पहात नसले, तरी ते इतरांच्या आत्म्यास पहात असतील ह्मणून म्हणावें, तर तसेंही होत नाहीं. कारण त्यांचे नेत्र बाह्य वस्तूंच्या आकारावरच अडकून रहातात. ते प्रत्येक पदार्थांत असणाऱ्या पारमार्थिक सद्रूपापर्यंत जाऊं शकत नाहींत. भ्रांतिशून्य मुक्त जसा दृश्य द्वैत पहात नाहीं. कारण त्याची सूक्ष्म दृष्टि प्रत्येक पदार्थांतील सूक्ष्म सत्‌लाच प्रथम विषय करते, व तिला बाह्य आकार व त्यांचा परस्पर भेद यांचा अनुभव येत नाहीं. त्याप्रमाणें बहिर्वृत्ति पुरुषांची स्थिति होते. यास्तव दृश्याला दृश्य या रूपानें पाहिल्यास आकाशासारखें शुद्ध ब्रह्म मोठ्या यत्नानेंही मिळणें शक्य नाहीं, म्हणून त्याला दृङ्मात्ररूपानें पहावें.

रामा, याप्रमाणें जीवांचा परस्पर संबंध होतो, केळीच्या पानांप्रमाणें एकांत एक, एकांत एक, असे अनेक जीव उद्भवतात. दृश्यबुद्धि परावृत्त झाली (ती अंतर्मुख झाली) ह्मणजे अंतर व बाह्य वस्तूंचें तात्त्विक ज्ञान होतें. बाह्य असार आहे, असें कळल्यामुळें त्याचा बाध होतो. मी कोण, व हें काय आहे, असा विचार ज्याला होत नाहीं, त्याचा हा दीर्घ जीवभ्रम नाहींसा होत नाहीं. वैराग्यपूर्वक विचार केला असतां तो सफळ होतो. ज्याची भोगतृष्णा क्षीण झालेली नसते, त्याचा विचार निष्फल आहे. पण अध्यात्म शास्त्रांचें सतत चिंतन केल्यास भोगतृष्णा प्रतिदिन क्षीण होत जाते, व शेवटीं त्या मतिमानाचा विचार सफळ होतो. पथ्यादि नियमपूर्वक घेतलेलें औषध जसें रोगाला घालवितें, त्याप्रमाणें इंद्रियांस जिंकण्याचा अभ्यास केला असतां विवेक सफळ होतो. विवेकही ज्याच्या केवळ वाणीमध्येंच असून मनांत नसतो, त्याची अविवेकिता जात नाहीं, तर ती दुःखालाच कारण होते. ज्याप्रमाणें स्पर्शानें वायूची सत्ता कळते, केवळ वाणीनें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें इच्छेच्या न्यूनतेवरून पुरुषाचा विवेक कळतो; नुसत्या शब्दावरून कळत नाहीं. चित्रांतील अमृत हें खरें अमृत नव्हे. चित्रांतील अग्नि हा खरा अग्नि नव्हे, व चित्रांतील अंगना ही खरी अंगना नव्हे. त्याप्रमाणें केवळ वाणींतील विवेक हा अविवेक होय. विवेकाच्या

योगानें प्रथम राग (आसक्ति) क्षीण होतो. वैर समूल नाहींसें होतें, व नंतर इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति यांविषयींचा प्रयत्न सर्वथा क्षीण होतो. तस्मात् ज्याच्या ठायीं विवेकिता असते, तोच पावन पुरुष होय. १८

सर्ग १९

[उपासनेप्रमाणें फलप्राप्ति, बोधानें सत्य आत्म्याची स्थिर सिद्धि, जागरादि चार अवस्थांची स्थिति.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीवाचें बीज पर–ब्रह्म आहे. तें आकाशाप्रमाणें सर्वत्र स्थित आहे. त्यामुळें जीवामधील जगांतही अनेक जीव असतात. केळींच्या पानांप्रमाणें अथवा पृथ्वींतील किड्यांप्रमाणें जीवामध्यें अनेक जीव-जाती असतात. स्वात्मसिद्धीकरितां जीव जसे जसे प्रयत्न करतात, तसे तसे, विचित्र उपासना क्रमानें तत्काल होतात. देवांची पूजा करणारे देवांस जाऊन पोंचतात, यक्षांचे पूजक यक्षांस प्राप्त होतात, व ब्रह्मपूजक ब्रह्मरूप होतात. यास्तव यांतील जें तुच्छ नसेल तें ध्यावें. आपल्या निर्मल ज्ञानानें शुक्र मागून मुक्त झाला, व प्रथम दृष्टीं पडलेल्या अप्सरारूप दृश्या-च्या योगानें तो स्वाभाविकपणेंच बद्ध झाला होता. भोळ्या जीवसंवित्–ला जसे संस्कार करावे तशी ती होते, यास्तव तिला वास्तव ब्रह्मभावानेंच सुसंस्कृत करावें. मिथ्या जीवादि भावानें संस्कृत करूं नये.

श्रीराम—मुनिराज, जाग्रत् व स्वप्न, यांमध्यें भेद कोणता आहे? विषयांचा साक्षात् अवभास दोन्ही अवस्थांमध्यें एकसारखाच होतो. मग जाग्रत सत्य आहे व स्वप्न भ्रम आहे, असा व्यवहार कां होतो?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, स्थिरप्रतीतियोग्यता हीच जाग्रत् व अस्थिर प्रत्यय हेंच स्वप्न. जाग्रत्–अवस्थेंत पुनः पुनः तोच तो पदार्थ अनुभवास येतो, व हेंच तो सत्य आहे असें ह्मणण्याचें कारण आहे. स्वप्नांत पाहिलेला पदार्थ जर अन्य काळीं दिसूं लागला तर तें स्वप्न जाग्रत् होईल, व जाग्रत्–वस्तु-चाही अन्य काळीं अनुभव जर न आला, तर ती जाग्रतीही स्वप्न होईल. जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांचा भेद स्थिरता व अस्थिरता यांवाचून नाहीं. पण त्यांचा अनुभवांश सदा सर्वदा सारखाच असतो. स्वप्नही स्वप्नाच्या वेळीं स्थिर असल्यामुळें तेवढ्या वेळेपुरतें जाग्रतच असतें, व

जाग्रत-समयींही जें अस्थिर असतें, किंवा अस्थिर आहे असें कळतें, तें स्वप्नच होय. हरिश्चंद्राच्या बारा वर्षांच्या स्वप्नाप्रमाणें ज्या स्वप्नाचा स्थैर्यांश जाग्रदबुद्धिग्राह्य असतो, तें स्वप्न जाग्रत्‌च होय. जोंपर्यंत जें स्थिर आहे असें वाटतें, तोंपर्यंत तें जाग्रत्‌च. पण क्षणांत नष्ट होणारें सर्व स्वप्नतुल्यच कसें, तें आतां सांगतो ऐक.

ज्याच्या योगानें प्राणी जिवंत रहातो, तो जीव-धातु शरीरांत असतो. (अर्थात् जीवन हेंच त्याच्या अस्तित्वाचें प्रमाण.) तेज व वीर्य (ह्मणजे शरीरांतील उष्मा व शरीराच्या चेष्टेस कारण होणारें बल) हें त्याचें लिंग होय. त्याचप्रमाणें निरुपाधि प्रेम, अभिमानाचें निमित्त ज्ञान, इत्यादिकही जीवधातूचें चिन्हच होय. शरीर जेव्हां मनानें, वाणीनें अथवा कर्मानें, व्यवहार करूं लागतें, तेव्हां प्राणवायूनें ज्याला प्रेरणा केली आहे असा जीव-धातु, पाटांतून वहात बाहेर पडणाऱ्या सरोवर-जलाप्रमाणें हृदयांतून बाहेर पडून संचार करूं लागतो. तो संचार करूं लागला ह्मणजे अंगांतील सर्व नाड्यांमध्यें संवित् (ज्ञान) उत्पन्न होतें, व ती दृष्ट असल्यामुळें चित्तरूप होते. तिच्यामध्यें जगत्-भ्रम लीन असतो. नेत्रादि गोलकांमध्यें पसरणारी ती संवित् नाना आकार व विकार यांनीं संपन्न असलेलें रूप आपल्यामध्यें पहाते. अनुभवकाळीं जाग्रत् व स्वप्न यांमध्यें कांहीं अंतर नसतें. पण एकदां अनुभविलेला पदार्थ पुन: पुन: अनुभवास आल्यामुळें, व तोच हा अशी प्रत्यभिज्ञा (ओळख) होत असल्यामुळें, तो स्थिर आहे अशी कल्पना होते. आतां सुषुप्ति व तुर्य यांचा क्रम सांगतों. वाचिक व कायिक विक्षेप शांत झाला ह्मणजे स्वप्नाचा उदय होतो, व त्यांच्यासह मानस विक्षेपही शांत झाला कीं, सुषुप्तीस आरंभ होतो. हा तिन्ही प्रकारचा शरीरक्षोभ क्षीण झाला असतां जीवधातु शांत व स्वस्थ रहातो. समतेस प्राप्त झालेले वायू हृदयाकाशांत क्षोभ उत्पन्न करीत नाहींत. असें झालें ह्मणजे तो जीवधातु, वायुरहित गृहांत ठेवलेल्या दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें, केवल निर्विक्षेप-अवस्थेस प्रकाशित करतो. त्यामुळें शरीरगत नाड्यांमध्यें संवित् उत्पन्न होत नाहीं. संवित्‌च्या अभावीं हृदय-क्षोभ होत नाहीं. चित्तवृत्ति नेत्रादि रंध्रांकडे येत नाहीं, व ती बाहेरही पडत नाहीं.

उपनिषदांत,–' त्यावेळीं जीव सत्संपन्न होतो, सद्रूप ब्रह्मांशीं मिळून जातो '–असें म्हटलें आहे, हें खरें. पण तो, ' मी जीव आहें ' या संस्कारांसहितच ब्रह्माशीं मिळत असतो. ह्मणून सत्संपन्न होत असूनही तो मुक्त होत नाहीं. किंवा त्याला आत्म्याचा साक्षात्कार होत नाहीं. तर तिळांतील तेलाप्रमाणें, हिमांतील शीतसंवित्-प्रमाणें, अथवा घृतांतील स्नेहसंवित्–प्रमाणें जीव आंतल्याआंत स्फुरत असतो. वेदांत–'सुषुप्तिकाळीं जीव हृदयाच्या सर्व शोकापासून मुक्त होतो '–असें ह्मटलें आहे, व त्यामुळें तो ब्रह्ममय होऊन जातो असें वाटतें. पण त्याची भेदवासना लीन झालेली नसल्यामुळें जीवाचें तें आत्यंतिक अथवा निरवशेष ब्रह्मैक्य नव्हे. तर मनोरूपी उपाधि लीन झाल्यामुळें, व जीवाकार चिति स्वस्थ असल्यामुळें, तिचें स्वाभाविकपणें होणारें ब्रह्मैक्य होय. प्राणवातकृत विक्षेपही सुषुप्तींत होत नाहीं. कारण त्यावेळीं वायूचीं गति अति सौम्य असते.

असो; चित्त सर्व व्यवहारापासून उपरत झालें असतां–चैतन्याचे ठायीं वैषम्य मुळींच नाहीं, तर तें सर्वत्र सम आहे–असें शाश्वत: जाणून, विचार व ऐकाग्र्य यांच्या योगानें साक्षात्कारवान् झालेला योगी, कोणत्याही दशेंत व्यवहार करीत असला तरी, सदा तुर्यवानच असतो. सुषुप्तींत सौम्य झालेले प्राण, जेव्हां भोगदायी कर्मांच्या योगानें चंचल होतात, तेव्हां जीव-चित्, त्या त्या भोगास अनुकूल असलेले प्राक्तनसंस्कार जागे झाल्यामुळें, चित्तरूपानें उदय पावते. नंतर योगी आपल्या योगशक्तीनें बीजांतील पुढें विस्तार पावणारा वृक्ष जसा पहातो, त्याप्रमाणें जीव आपल्यामध्यें असलेले जगज्जाल, आंतल्याआंत, पण जाग्रत्–प्रमाणेंच व्यवस्थितपणें पहातो. निजलेला जीव वायूच्या योगानें जेव्हां किंचित् क्षुब्ध होता, तेव्हां ' मी आहें ' असें तो पहातो, व जेव्हां, बराचसा क्षुब्ध होतो तेव्हां, ' मी आकाशांत गमन करीत आहें ' असें तो पहातो. जेव्हां नाड्यांतील श्लेष्मगत् जलानें तो भिजल्यासारखा होतो, तेव्हां त्याला जलाचा भ्रम होतो. तो पित्तादिकानें जेव्हां व्याप्त होतो तेव्हां ग्रीष्मादिकांचा अनुभव घेतो. सारांश, तो आंतील उद्भूत संस्कारांप्रमाणें आंतल्यांआंत, बाहेर असल्याप्रमाणें, सर्व पदार्थ पहातो. हृदयांतच तो हे सर्व क्षोभ पहात असल्यामुळें, स्वप्नसमयीं इंद्रियछिद्रांत येत नाहीं.

पुढें वायूनें क्षोभ केला असतां, इंद्रियछिद्रांच्या द्वारा तो बाह्य सृष्टि पाहूं लागतो, व त्या अवस्थेलाच मुनींनीं जाग्रत् ह्मटलें आहे. सारांश, रामा; याप्रमाणें हा सर्व मनाचा खेळ आहे, असें जाणून तूं या असत् जगामध्यें सत्य–भावना करूं नकोस. कारण ती भावना आध्यात्मिकादि त्रिविध मरण, व त्यास कारण होणारे दोष, यांस अवश्य संपादन करणारी आहे. १९.

सर्ग २०

[मनाच्या स्वरूपाचें निरूपण व त्याला आत्मप्रवण करण्याचा उपदेश.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, मनाचें रूप कळावें ह्मणून मी तुला चार अवस्थांचें रूप सांगितलें. जाग्रत्–आदि चार अवस्थांचें वर्णन ऐकून मनाचा स्वभाव सहज कळतो. दृढ भाविक पदार्थाचा आकार धारण करणें, हा मनाचा स्वभाव आहे. अग्नींत घालून तापविलेला लोखंडाचा गोळा जसा अग्नींसारखा होतो, त्याप्रमाणें दृढनिश्चययुक्त चित्त ज्याची पुष्कळ भावना करितें, तद्रूप तें होतें. यास्तव सत् व असद्रूप, ग्राह्य व त्याज्य इत्यादि सर्व मनःकल्पना मात्र आहे. त्यांना सत्यही ह्मणतां येत नाहीं, व असत्यही ह्मणवत नाहीं. मन समिष्ट व्यष्टिरूप असल्यामुळें, तें व्यष्टिरूपानें मोहविषय जगाचें उपादान होतें. मनच पुरुष आहे. यास्तव मोहकारी व्यष्टिमनाला शुभ मार्गांत प्रवृत्त कर. ह्मणजे त्याच्या विजयानें समष्टिगत मनांतील अणिमादि सिद्ध व तत्त्वबोध निश्चयानें प्राप्त होईल. शरीरच जर पुरुष असता, तर शुक्र, विविध आकार व शेंकडो जन्मांतर–भ्रम यांस कसा प्राप्त झाला असता ? तस्मात चित्तच पुरुष असून शरीर चित्तविषय आहे. चित्त ज्या रूपाचें होतें, तेंच त्याला सत्वर प्राप्त होतें, यांत कांहीं संशय नाहीं. यास्तव सज्जना, जें अतुच्छ, अनायास; अनुपाधि व भ्रमरहित तत्त्व आहे, त्याचें मोठ्या यत्नानें अनुसंधान कर, ह्मणजे तूं तद्रुप होशील.

मनानें इच्छिलेल्या देशामध्यें अथवा विषयामध्यें शरीर व इंद्रियें नियमानें जातात. पण शरीर जेथें असेल तेथें मन रहातेंच असा कांहीं नियम नाहीं. तर शरीर शिवालयांत असतांना मन अमंगल जागींही जातें. यास्तव आपलें इष्ट संपादन करणयकारितां, मन, शरीर व इंद्रियें, यांचें नियमन करण्यास समर्थ आहे. यास्तव तुझें मतही सत्य आत्मतत्त्वाकडे लागो. अनित्य देहादिकाकडे त्याचा कल न होवो. २०

सर्ग २१

[विशुद्ध अवस्थेंत कल्पना करणाराच नसल्यामुळें मनःकल्पना संभवत नाहीं. पण अशुद्ध अवस्थेंत मनाची सिद्धि होऊन नाना मत–कल्पना संभवतात.]

श्रीराम—हे सर्वधर्मज्ञ भगवान्, सागरांतील वल्लोळाप्रमाणें माझ्या मनांत हा एक मोठा संशय आहे. दिशा, काल, इत्यादिकांनीं मर्यादित न होणाऱ्या, व त्यामुळेंच नित्य व निरामय अशा ब्रह्मामध्येंही मन या नांवाची संवित कोठून अथवा कां उत्पन्न झाली? ज्याच्यामध्यें त्रिकाली दुसरें म्हणून कांहीं नाहीं त्याच्यामध्यें हा कलंक कां, कसा व कोणत्या प्रकारें रहातो?

श्रीवसिष्ठ—रामा, चांगला प्रश्न केलास. मनोहर परागांचा स्राव करणाऱ्या नंदनवनांतील मंजिरीप्रमाणें तुला मोक्षभागिनी मति उत्पन्न झाली आहे. तुझी मति पूर्वापार-विषयांत तत्पर झाली आहे. यास्तव, शंकरादिकांस प्राप्त झालेलें उच्च स्थान तुला मिळेल. पण रामा, तुझ्या या प्रश्नाचा हा काल नव्हे. मी जेव्हां सिद्धांत सांगेन तेव्हां तूं हा प्रश्न कर. म्हणजे मी सांगितलेला सिद्धांत तुला तळहातावरील आंवळ्याप्रमाणें साक्षात कळेल. वर्षासमयीं मोराच्या केका व शरदृतूंतच हंसवाणी शोभते. पावसाळा संपला म्हणजे आकाशाची स्वाभाविक नीलिमा व पावसाळ्यांत मोठमोठ्या ढगांनीं आच्छादित झालेलें आकाशच नेत्रांना आनंद देते. सारांश, सर्व कांहीं योग्य काळी झालें पाहिजे. या वेळीं उत्तम मनोनिर्णय चालला आहे. मनामुळेंच जनतेचा जन्म झाला आहे. यास्तव सुव्रता, प्रथम त्यांचेंच स्वरूप चांगलें समजून घे.

मालिन्य सर्व अज्ञ पुरुषांच्या अनुभवानें सिद्ध आहे. त्याच उपाधीच्या योगानें चित् विकार पाऊं लागली म्हणजे प्रकृति होते, मनन करूं लागली म्हणजे मन होतें. पाहूं लागली म्हणजे नेत्र होते, व ऐकूं लागली म्हणजे श्रोत्र होते. त्याचप्रमाणें कर्मेंद्रियरूपास प्राप्त होऊन त्यांच्या व्यापारानें धर्म व अधर्म-संज्ञक कर्महि ती चितच स्वतः होते, असे मुमुक्षुंनीं श्रुत्यादि प्रमाणांवरून ठरविलें आहे. अनेक वादी शास्त्रकारांनीं आपापल्या इच्छे-प्रमाणें तिच्याच अनेक नावांची, रूपांची व आकारांची कल्पना केली आहे. मननामुळें चंचल झालेलें मन ज्या ज्या भावाचें ग्रहण करतें, त्या त्या भावास तें प्राप्त होतें. सुगंधी पुष्पावरून येणारा वायु जसा सुगंधमय

होतो त्याप्रमाणें तें तन्मय होतें. यास्तव आत्म्याचा निर्णय करून मनाला तन्मय करून सोड. वारंवार त्याचाच आस्वाद घे. मन तन्मय झालें कीं, त्याच्या अधीन असलेलें शरीरही तन्मय होईल. मनाच्या प्रेरणेनेंच शरीर, ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें यांचा क्रमानें व्यवहार सुरू होत असतो. त्यामुळें वस्तुतः सर्व कर्म मनाचें आहे. पुष्प व त्याचा वास यांची सत्ता जशी एक, त्याप्रमाणें मन व कर्म यांची सत्ता एक. दृढ अभ्यासामुळें मन ज्या ज्या भावाचा स्वीकार करतें, त्या त्या भावाप्रमाणेंच पुढें वासना, कर्म व फलानुभव यांचा विस्तार होतो; व त्यांचाच आस्वाद घेऊन तत्काल तें बद्ध होतें. तें ज्या ज्या भावाचा स्वीकार करतें, तें तेंच खरें व तत्व आहे, असा त्याचा दृढ निश्चय होतो; व तेंच श्रेयस्कर आहे दुसरें कांहीं नाहीं असें त्याला वाटतें. याच अबाधित नियमास अनुसरून प्रत्येक मन, धर्म, अर्थ, काम अथवा मोक्ष, यांतील कोणत्या तरी पुरुषार्थाकरितां प्रयत्न करितें. कापिलांचें (सांख्यांचें) मन असंग व चिन्मात्र त्वंपदार्थाला मात्र आपल्याच विवेकशक्तीनें जाणतें, व तत्पदार्थाविषयीं श्रुतींचा आश्रय न केल्यामुळें मोहित होतें. त्यांनीं आपल्या बुद्धीनेंच सुख दुःख-मोहात्मक जड जगाचें उपादान तसलेंच त्रिगुणात्मक प्रधान असलें पाहिजे असें समजून, पुनः पुनः त्याचाच आस्वाद घेऊन, तेंच तत्त्व आहे असा निर्णय करून, तशाच शास्त्रदृष्टींची कल्पना केली आहे. तें त्यांचें मन,—‘ या आमच्या सिद्धांताप्रमाणें विचार केल्यावांचून कोणालाही मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं ’—असें ग्रंथद्वारा दुसऱ्यांच्या मनांतही भरवून देतें. वेदांतवेत्ते हें सर्व ब्रह्म आहे या रूढबुद्धीनें निर्णय करून मुक्ति म्हणजे सर्व-अनर्थ—निवृत्ति व निरतिशय आनंदरूप अपरिछिन्न ब्रह्मात्मभावप्राप्ति होय, असें म्हणतात; आणि ती आम्ही सांगतों त्या उपायांनींच प्राप्त होईल, दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें प्राप्त होणार नाहीं, असें आपल्याच मताविषयीं निश्चित होऊन आपले नियम-भ्रम आपल्या अनुयायींस सांगतात. (म्हणजे त्यांचें उपेय—तत्त्व जरी वास्तव असलें तरी उपाय—प्रक्रिया कल्पितच आहेत.) विज्ञानवादी बौद्ध, आपल्याच भ्रमपूर्ण बुद्धीनें, मुक्ति शमदमादिकांच्या योगानें प्राप्त होते असें समजून तसेंच दुसऱ्यांना शिकवितात. तात्पर्य, जैनादि इतर विचारीही आपल्या इच्छेप्रमाणें विचित्र कल्पना करितात. ह्या नाना आकाराच्या कल्पना, जलावर कारणांवाचूनच उद्भवणाऱ्या बुडबुड्याप्रमाणें आपल्या

निश्चित मतीपासून उद्भवत असतात. पण त्या सर्वांची खाण मनच होय. अभ्यासामुळें कडू लिंबही कडू लागत नाहीं, आणि ऊंस गोड लागत नाहीं. अभ्यासामुळेंच चंद्रमंडलांत राहणाऱ्या प्राण्यांना चंद्र शीतळ वाटत नाहीं आणि सूर्यमंडळांतील लोकांस सूर्य उष्ण वाटत नाहीं. तात्पर्य ज्याचा परम अभ्यास झाला असेल, तेंच सत्य व हितकर आहे, असें भासूं लागतें.

यास्तव राघवा, पुरुषांनीं अकृत्रिम आनंदाकरितां प्रयत्न करावा. मनाला आनंदमय करावें, म्हणजे तो मिळेल. दृश्याचें परिमार्जन करून आनंदाचें अनुसंधान करूं लागलें असतां, दृश्यापासून उद्भवणाऱ्या सुख-दुःखाचा अनुभव येत नाहीं. सुखदुःखें मनाला आकर्षण करूं शकत नाहींत. दृश्य, अपवित्र, असद्रूप, मोह पाडणारें, भयकारण व बद्ध करणारें आहे. यास्तव त्याची भावना करूं नकोस. दृश्य हीच ईश्वराची माया व दृश्य हीच भयावह अविद्या आहे. संविद्नें दृश्यरूप होणें, हेंच पूर्वोक्त क्रमानें उद्भवणारें बंधक कर्म होय. मन दृश्याच्या सौंदर्यामध्यें आसक्त झालें कीं, तें मोह पाडूं लागलें आहे, असें समज, व तत्काल त्या महामलिन चिखलाचा परिहार कर. ही जी स्वाभाविक दृश्यतन्मयता अनुभवास येते, तिलाच ज्ञानी अविद्या-संज्ञक संसारमदिरा म्हणतात. आंधळ्याला जसा सूर्यप्रकाश लाभत नाहीं, त्याप्रमाणें तिच्या सेवनानें मत्त झालेल्या लोकांचें कल्याण होत नाहीं. संकल्पामुळें उद्भवणाऱ्या आकाशवृक्षाप्रमाणें ती (संसारमदिरा) आपोआप उत्पन्न झाली आहे. केवळ संकल्पांचा त्याग केल्यानेंच ती क्षीण होत असते. श्रवण-मननरूप विचार व समाधीकरितां दृढ अभ्यास, यांच्या योगानें सर्व पदार्थांविषयींचा असंग स्थिर होतो. सत्यदृष्टि प्राप्त होऊन असत्याचा क्षय झाला असतां निर्विकल्प व निर्मल चिद्रूप आत्मा प्राप्त होतो. तो व्यक्त आहे कीं अव्यक्त आहे हें कळत नाहीं, आणि सुखरूप आहे कीं दुःखमय आहे याचा निर्णय होत नाहीं. तर त्याच्या आंत केवल केवलीभाव आहे, असा अनुभव येतो. अनर्थकारक देहाभिमानानें त्याची प्राप्ति होत नाहीं. यास्तव देह, इंद्रियें, मन, अनंत वासना, इत्यादि सर्वांहून भिन्न असलेल्या, पण रज्जुसर्पन्यायानें तद्रूप झालेल्या आत्म्याला, पृथक्-रूपानें जाणून कल्पित बंधापासून मुक्त करावें. अविद्यावेष्टित आत्म्याच्या कल्पनेनेंच त्याला संसारित्व प्राप्त झालें आहे. यास्तव

कल्पनात्याग केला म्हणजे परम पुरुषार्थरूप सुख अवशिष्ट राहतें. शून्य प्रदेशीं सिंह आहे किंवा भूत आहे, अशी कल्पना उठतांच, जसें हृदयासह शरीर थरथर कापूं लागतें, त्याप्रमाणें शून्य शरीरांत मी बद्ध आहें असें वाटतांच, तो बद्ध होतो व त्यामुळें भयभीत होतो. पण त्या शून्य प्रदेशीं सिंह किंवा पिशाच खरेंच आहे कीं काय, म्हणून विचारपूर्वक पाहूं लागल्यास त्याला जसें कांहीं दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें संसारबंध हा काय पदार्थ आहे म्हणून विचार करूं लागल्यास त्याचें कांहीं स्वरूप दिसत नाहीं. हें जगत् व हा मी, हे दोन्ही भ्रम आहेत. कारण जगांतील कोणताही पदार्थ अथवा स्थिति स्थिर नाहीं. पदार्थ असतां असतां नाहींसा होतो. आणि प्राण्याची बरी—वाईट स्थिति हां हां म्हणतां बदलते. एका क्षणांत रंकाचा राव व रावाचा रंक होतो. आलिंगन देणाऱ्या मातेच्या ठायीं पत्नीचा भाव ठेवल्यास ती सुरतानंदाच्या द्वारा पत्नीचें कार्य करूं शकते; पण तेंच आलिंगन देणाऱ्या भार्येला माता मानल्यास, तिच्या स्पर्शानेंही चित्त विकारयुक्त होत नाहीं. अर्थात जगांतील पदार्थ प्राण्यास भावाप्रमाणें फल देतात. चित्त जशी भावना करतें तसें त्याला फळ मिळतें. सृष्टींत सत्य नाहीं असेंही कांहीं नाहीं; आणि असत्य नाहीं असेंही कांहीं नाहीं. तर ज्याच्या त्याच्या दृष्टीप्रमाणें सर्व सत्य व सर्व असत्य आहे. प्रत्येकाच्या निर्णयाप्रमाणें त्याला प्रत्येक वस्तु दिसते. यास्तव, हे रामा, सर्व पदार्थरूप संकल्प सोडून, तूं स्वाभाविक आत्मभावानें स्थित हो. अद्वयआनंदरूप हो. क्षणिक दुःखमय होऊं नकोस.

'गुरुराज संकल्पांसह द्वैतभावांचा त्याग जरी केला आणि त्यांच्याविषयीं पुनः इच्छा जरी न केली तरी, आरशामध्यें प्रतिबिंब जसें त्याच्या इच्छेविरुद्ध पडतें, त्याप्रमाणें, ते भाव मजमध्यें व्यक्त होतात' म्हणून म्हणशील तर सांगतों—आरसा जड असल्यामुळें तो प्रतिबिंबाचें निवारण करूं शकत नाहीं. पण तूं जड नाहीस, चेतन आहेस. चित्तामध्यें जगाचें प्रतिबिंब पडूं नये असें मनांत आणल्यास तूं त्यांचें निवारण करण्यास समर्थ आहेस. चित्ताचा निरोध कर, कीं जगाचा गंधही तुझ्या अनुभवास येणार नाहीं. आणि कदाचित् चित्तनिरोध शिथिल झाल्यावर त्याचा अनुभव जरी आला, तरी तें मिथ्या आहे असें अनुसंधान करून तूं तद्रूप होऊं नकोस. अथवा त्याच्या अनुभवसमयींही चिदैक्याचें अनुसंधान कर.

जगातील पदार्थांस चित्ताचें आकर्षण करूं देऊं नकोस. त्यांचें वारंवार अनुसंधान करूं लागल्यास ते चित्ताला ओढून नेल्यावाचून राहणार नाहींत. आत्मानुसंधान सोडून चित्तानें त्यांच्या ठिकाणीं अनुरक्त होणें यासारखी दुसरी कोणतीही हानि नाहीं. २१

सर्ग २२.

[ज्याचा बोध चांगला रूढ झाला आहे त्या चित्ताचे सर्व दोष क्षणि होतात; तें प्रसन्न होतें व त्याला सुशुद्ध आत्म्याचें दर्शन होतें.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्यानें विचार केला आहे, ज्याचें वृतिज्ञान क्षीण झालें आहे, समाधीच्या अभ्यासानें ज्यानें क्रमानें बाह्य व आंतर मनन सोडलें आहे, त्यामुळें ज्याचें मन विश्रांति घेत आहे, त्याज्य जगाचा त्याग करून जो ग्राह्य ज्ञानभूमिकांचा स्वीकार करीत आहे, सर्व दृष्य चिन्मात्र आहे असें जाणून जो भ्रामक चित्-हून निराळें कांहीं पाहत नाहीं, जो परतत्त्वाविषयीं जागरूक राहून भयंकर संसार-मोहमार्गाविषयीं गाढ झोंप घेत असतो (ह्मणजें त्याला त्यांचें भानही नसतें). भोगापर्यंतच रम्य वाटणारे स्वर्गादि-ब्रह्मलोकान्त सरस व ऐहिक अरस-विषयांविषयीं जो अत्यंत विरक्त झाला आहे, आणि त्यामुळेंच लोकसंग्रहार्थ केलेल्या कर्मांच्या फळांविषयीं, प्रारब्ध-प्राप्त भोगांविषयीं जो निराश झाला आहे, जो मिठाच्या खड्याप्रमाणें आत्मरूप जलाशीं तादात्म्य पावला असून, ज्याचें अनादि अज्ञानाकाश उन्हांत ठेवलेल्या बर्फाच्या तुकड्याप्रमाणें गळून गेलें आहे; तरंग व मोठाल्या लाटा यांच्या योगानें क्षुब्ध झालेल्या नद्या, वर्षाकाळ निघून गेला असतां जशा क्षीण होतात, त्याप्रमाणें ज्याच्या तृष्णानद्या उत्तरोत्तर क्षीण होत जाऊन शेवटीं शांत झाल्या आहेत; उंदरानें तोडलेल्या पक्ष्यांच्या जाळ्याप्रमाणें ज्याचें संसारवासनाजाळ तुटलें आहे, आणि वैराग्याच्या वेगानें ज्याची हृदयग्रंथी शिथिल झाली आहे, त्याचें मन, कतकबीजाच्या योगानें जल जसें प्रसन्न होतें, त्याप्रमाणें अति प्रसन्न होतें. कामनारहित, विषय-गुणानुसंधानशून्य, भार्यादि परिग्रहरहित आणि पुनः पुनः भोग-लाभ-भूमीचा त्याग करणारें मन, पिंजऱ्यांतून सुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें, मोहांतून पार निघून जातें. नंतर संदेह-दौरात्म्य शांत झालें असतां, व कौतुकभ्रम नष्ट झाला असतां, परिपूर्ण झालेलें चित्त, पूर्ण चंद्राप्रमाणें शोभतें. वायु शांत झाला असतां समुद्र जसा संथ होतो, त्याप्रमाणें वासनाशून्य चित्तांत

सुंदर समता उत्पन्न होते. प्रसिद्ध सूर्योदयामुळें क्षीण होणाऱ्या रात्रीप्रमाणें चित्सूर्योदयाच्या योगानें संसारवासना क्षीण होते; प्रातःकाळीं प्रफुल्लित झालेल्या कमलिनीप्रमाणें चित्त निर्मल झालें असतां हृदयंगम प्रज्ञा उत्पन्न होतात, आणि पूर्ण चंद्राच्या किरणाप्रमाणें त्या सात्त्विक प्रज्ञा (बुद्धी) त्रिभुवनास आल्हाददायी होऊन उत्तरोत्तर वाढत जातात.

राघवा, तूं ज्ञानी आहेस, महा बुद्धिमान आहेस; वास्तव तुला कांहीं फार सांगावयास नको. वायु, तेज, इत्यादि चार भूतांनीं रहित असलेल्या आकाशकोशाप्रमाणें सृष्टींतील कांहींएक उत्पन्न होत नाहीं व नाशहि पावत नाहीं. ज्याला आत्मज्ञान झालेलें असतें, त्याला उत्पत्ति, स्थिति, लय, विविध अवतार, इत्यादि-प्रपंचांत पडून दुःखी होणाऱ्या ब्रह्मा-विष्णु-इंद्र-शंकर इत्यादिकांचीही दया येते. ज्यांचें चित्त निरहंकार आहे अशा आत्मज्ञांस पुनः कधीं विकल्प होत नाहींत. तरंगाप्रमाणें हे जीव आपल्याच चित्तवासनेमुळें सृष्टींत येतात व जातात, असा खरा प्रकार असल्यामुळें, जन्म व मरण हे भाव अज्ञाप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाला आसक्त करीत नाहींत. आत्मज्ञाला देह भूषित झाला अथवा दूषित झाला तरी, त्याविषयीं कांहीं वाटत नाहीं. विवेकानें वासना क्षीण होते, हें वर सांगितलेंच आहे. मी कोण? हें काय आहे? याचा जोंवर विचार केला नाहीं, तोंवर हें संसाराडंबर अंधकाराप्रमाणें असेंच राहणार. मिथ्या भ्रमामुळें उद्भवलेलें हें शरीर, आपत्तीचें स्थान आहे असें जाणून व त्याच्यावरील आसक्ति सोडून, आत्मभावानें जो त्याला सर्वथा विसरतो, तोच खरा धार्मिक व तत्त्वज्ञ होय. देश-कालवशात् प्राप्त झालेलीं सुखदुःखें माझीं नव्हेत, तीं शरीराचीं आहेत, असें जो जाणतो, तोच खरा ज्ञाता होय. ज्याचा अंत लागत नाहीं असें आकाश, काल व दिशा आणि त्यांतील चलनादि क्रियायुक्त मर्यादित वस्तू मीच आहें, असें जो पाहतो, तोच खरा डोळस होय. जो आपल्याला सूक्ष्म व व्यापी जाणतो तोच ज्ञानी होय. स्वतःचा जीवात्मा व इतर सर्व दृश्य केवळ चिन्मात्रज्योति आहे असें जो नित्य अभिन्न दृष्टीनें पहातो, तोच खरा पाहणारा आहे. सर्वशक्ति, अनंतात्मा व सर्व पदार्थांचा अंतर्यामी, अशा पुरुषास जो आपल्या हृदयांत पाहतो, आधि-व्याधिभयानें उद्विग्न व जरा-मरण-जन्मवान् देह मी नव्हे, असें जो मनांत ओळखतो, माझा महिमा सर्वत्र व्यापक आहे, व माझ्यासारखा दुसरा कोणी नाहीं, असें ज्याला

कळतें, सूत्रातील मणिगणांप्रमाणें माझ्यामध्यें हें सर्व ओंवलेलें आहे, चित्त मी नव्हें, मी ब्रह्म आहें, त्रैलोक्य माझाच अवयव आहे इत्यादि जो पाहतो, तोच खरा ब्रह्मज्ञानी आहे. ज्याची ग्राह्य व त्याज्य भावना नष्ट झाली आहे तोच पुरुष होय. सर्व अवस्थांमध्यें जो एकरूप असतो व कोठेंही अनुरक्त होत नाहीं, तो महात्मा साक्षात् महेश्वर होय. या जगांतील विचित्र व रम्य वैभवामध्यें ज्याची वृत्ति सदा सम असते, त्या परम बोधरूप शिवाला नमस्कार असो. २२

सर्ग २३

[ज्ञानी शरीररूपी नगरांत राज्य कसें करतो? सद्भोगांच्या योगानें त्याचा विनोद व मनोजयामुळें होणारा सुखानुभव.]

श्रीवसिष्ठ—घट करून झाला तरी, त्याकरितां वेग देऊन फिरविलेलें चक्र वेग क्षीण होईतों जसें फिरत रहातें, त्याप्रमाणें उत्तम पदाचा आश्रय धरून प्रारब्धकर्माचा क्षय होईतों जो देहधारण करितो, व अवश्यप्राप्त व्यवहार करीत असूनही, देह व व्यवहार यांतील एकालाही सत्य समजत नाहीं, तो शरीररूपी नगरीचें राज्य करीत असला तरी लिप्त होत नाहीं. त्या जीवन्मुक्ताच्या विनोदास कारण होणारी ही उपवनासारखी शरीर महापुरी त्याला सुखच देते. दुःख कधींही देत नाहीं.

श्रीराम—मुनिराज, या तुच्छ शरीराला आपण नगरी कशी म्हणतां ? व तिच्यामध्यें राहणारा योगी केवळ राज्यसुखालाच पात्र कसा होतो ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्ञानी पुरुषाला ही नगरी, रम्य, सर्व गुणसंपन्न व अनेक विलासांनीं युक्त आहे असें वाटतें. आत्मज्योतीरूपी सूर्याच्या प्रकाशानें ती सतत प्रकाशित झालेली असते. तिच्या नेत्ररूपी खिडक्यांत ठेवलेल्या इंद्रियरूपी दोन प्रदीपांच्या योगानें दुसरीं भुवनें त्या नगरींत प्रकाशित होतात. दोन हात हेच तिच्यातील दोन मोठे मार्ग असून त्यांच्या द्वारा गुडघ्यांपर्यंत येऊन पोंचल्यावर त्यांच्यापुढें पादरूपी नगरीच्या जवळचें जंगल सुरू होतें. शरीरावरील रोमपंक्ती ह्याच त्यांतील लता व गुल्म होत; त्वचेंतील शिरा ह्याच त्यांतील जाळ्या आहेत; मांड्या हेच त्यांतील स्तंभ, रेखा याच सीमा, उपस्थ हीच नदीं, केंस हींच वनें, सुंदर भुंवया, ललाट, ओंठ, यांनीं युक्त असलेलें मनोहर मुख हेंच उद्यान,

कटाक्षरूपी नील कमलांनीं भूषित झालेले गाल हींच त्यांतील भेदानें व वक्ष:स्थल हेंच तिच्यांतील रम्य सरोवर असून त्यांत स्तनरूपी कमळांचे कळे आले आहेत. खाली (तृणस्थानीय) दाट केसांनीं अच्छादित झालेले खांदे, हेच जिच्यांतील क्रीडापर्वत आहेत; उदर हेंच जिच्यांतील कोशागार असून त्यांत भरलेलीं प्रारब्धप्राप्त अन्नें हींच जिच्यांतील विविध धनें आहेत; दीर्घ व ऊर्ध्व-मुखयुक्त असलेलें जें कंठबिल, त्यांतून येणाऱ्या प्राणवायूचा जिच्यामध्ये शब्द होत आहे; हृदयरूपी बाजारांत बसलेल्या विचाररूपी रत्नपारखी–पुरुषांनीं परीक्षण करून घेतलेल्या, व नेत्रादिकांच्या द्वारा आलेल्या विषयांच्या वासनारूपी मालानें जी भरलेली आहे; जिच्या नऊ दारांतून प्राणापानादि वायुरूपी नागरिक जन, एकसारखे जात–येत आहेत; मुखांतील विरल दातांची रांग हीच जिच्या मुख्य द्वारावरील हस्तिदंती वेलबुट्टी आहे; मुखरूपी मंदिरांत सर्वत: भ्रमण करणाऱ्या जिह्वारूपी कालीकडून ज्या नगरींत भक्ष्य-भोज्यादि चतुर्विध पदार्थांचा स्वाद घेतला जात असतो; रोम हेंच जिच्यांतील नुक्तेंच उगवलेलें गवत आहे; कानांची छिद्रें हेच जिच्यांतील कूप (आड, विहिरी) आहेत; चित्त हीच ज्यांतील उद्यानभूमि असून त्यांत आत्मचिंता ह्याच फिरणाऱ्या श्रेष्ठ स्त्रिया आहेत; ज्या शरीर-नगरांत चपल इंद्रियें हींच माकडें, बुद्धिरूपी दोरीनें बांधून ठेविलीं आहेत; आणि वदनरूपी उद्यानांतील हास्यरूपी पुष्पांच्या योगानें जी मनोरमा झाली आहे; अशी सर्व सौभाग्यसुंदरी नगरी, तत्त्वज्ञाच्या सुखालाच कारण होते. तिच्यापासून त्याला दु:ख कधीही होत नाहीं. त्या नगरीचा आश्रय करून उपदेशादिकांच्या योगानें दुसऱ्यांचेंही हित करतां येतें. ही अज्ञाच्या अनंत दु:खांच्या परंपरेला जरी कारण होत असली, तरी ज्ञान्यांच्या अनंत सुखांचें भांडारच होते. कारण ही नष्ट झाली तर ज्ञानी पुरुषाला एक तुच्छ वस्तु गेली असें वाटून क्लेश होत नाहींत. पण ती असली तर त्याला तिच्या द्वारा सर्व भोग-मोक्षसुख-मिळतें. देह हा ज्ञानाचा रथ आहे असें ह्मणतात. कारण तो त्यांत बसून सर्व भोग व मोक्ष यांकरितां संसारांत यथेच्छ फिरतो. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, बांधव, संपत्ति, इत्यादि सर्व या शरीरनगरीच्या योगानेंच मिळत असतें. म्हणून ती ज्ञान्यास लाभदायिनी वाटते. ही सुख-दु:ख क्रिया इत्यादिकांचा भार वाहत असते, म्हणून सर्वज्ञाला आवडते.

असो, अशा प्रकारच्या शरीरनगरींत राज्य करणाऱ्या ज्ञान्याला पीडा न होतां तो अमरावतींतील इंद्राप्रमाणें त्यांत सुखांत राहातो. तो आपल्या मनोरूपी मत्त घोड्याला–कामाला विषय–अशा योनिरूपी खड्यांत पाडीत नाहीं. तो लोभरूपी विषवृक्ष घेऊन आपली प्रज्ञाकन्या देऊन टाकीत नाहीं. अज्ञानरूपी परराष्ट्राला त्याचें लहानसेंही छिद्र दिसत नाहीं. तो संसारशत्रूची भीति समूळ नाहींशी करून टाकतो. काम व भोग हेच ज्यामध्यें मोठे थोरले मकर आहेत अशा तृष्णारूपी नदीच्या दुःखदायी भोंवऱ्यांत तो बहिर्मुख होऊन पडत नाहीं. तो अंतर्बहिः परमात्म्यालाच पहात असल्यामुळें, मानस ब्रह्माकार वृत्तीचा आधार घेऊन सतत आधिभौतिक व आध्यात्मिक नदीसंगम–तीर्थावर स्नान करतो. विषयसुखांपासून पराङ्मुख झालेला तो, सर्व इंद्रियरूपी लोकांच्या दृष्टीं न पडणाऱ्या ध्याननामक अंतःपुरांत सुखांत रहातो. म्हणूनच ही नगरी ज्ञानी पुरुषाला सुखावह होते. अहो, जी नगरी असली तर सर्व आहे, व जी नष्ट झाली तर कांहीं एक नष्ट झालें नाहीं, ती सुखावह कशी नव्हे? घागर फुटली असतां त्यांतील आकाशाला ज्यानें आपल्या स्वरूपांत घेतलें आहे, अशा आकाशाची कोणती हानि होणार? स्थितिकालींही ज्ञान्याला ज्याचा स्पर्श होत नाहीं, त्याचा नाश झाल्यावर स्पर्श कसा होणार? या शरीर-नगरांत राहून ज्ञानी प्रारब्धप्राप्त कल्पित भोगाचा स्वाद घेतो, व पूर्ण ब्रह्माचाही साक्षात् अनुभव घेतो. व्यवहारदृष्ट्या सर्व करीत असला तरी पारमार्थिक दृष्ट्या कांहीं न करणारा ज्ञानी, कदाचित् सर्व कर्तव्य व्यवहार करतो. ज्याची गती कोठेंहि कुंठित होत नाहीं, अशा सुंदर निर्मळ व चंचल मनोरूपी विमानांत बसून हा विहार करितो. हृदयारूप अंतःपुरांत त्रिभुवन सुंदरी व शीतलांगी अशा मन्त्रीनामक प्रिय भार्येशीं तो सदा रममाण होतो. चंद्राच्या बाजूस रहाणाऱ्या दोन विशाखाप्रमाणें त्याच्या दोन्ही बाजूस सत्यता व एकता, या दोन भार्या सतत उभ्या असतात. आकाशांतील सूर्याप्रमाणें संसाररूपी अरण्यांतून फार दूर गेलेला तो तत्त्वज्ञ, दुःखरूपी करवतींनीं कापून पाडलेल्या पण शाखांच्या द्वारा एकमेकांस कवळाटून राहिलल्या संसार जंगलांतील प्राणिवृक्षांस पाहातो. ज्याच्या सर्व आशा पूर्ण झाल्या आहेत, व जो सर्वात्म-भाव–संपत्तीनें सुंदर झाला आहे, असा तो, पुनः क्षिण न होणाऱ्या चंद्राप्रमाणें विराजमान

होतो. तो भोगसमूहांचें सेवन करीत असला तरी शंकरानें प्यालेल्या कालकूटाप्रमाणें ते त्याला दुःख देत नाहींत. तर एकप्रकारचें भूषण होऊन रहातात. कारण, चोराला ओळखून त्याच्याशीं मैत्री केली असतां तो जसा कांहीं हानि करूं शकत नाहीं, (कारण मैत्री करणारा त्याच्या विषयीं नेहमी सावध असतो) त्याप्रमाणें भोगाचें खरें स्वरूप ओळखून त्याचा पुरा उपभोग घेतला असतां तो क्षणिक संतोषालाच कारण होतो. कारण, नाटकगृहांत नाटक पहावयास आलेल्या व नाटक संपतांच भराभर उठून इष्टस्थानीं निघून जाणाऱ्या स्त्री-पुरुषांप्रमाणें तो संसारांत एकत्र जमलेल्या लोकांना लेखितो, व त्यामुळें त्याला त्यांच्या संयोगापासून हर्ष-विषाद होत नाहीं. प्रवाशी लोक मार्गांमध्यें दिसणाऱ्या वस्तूंकडे जसे अनासक्तीनें पहातात, त्याप्रमाणें ज्ञानी सर्व व्यवहारास पहातो. पर्वत, वनें, सरोवरें, कमळें, वेली इत्यादि पदार्थांच्या चांगल्या व वाईट अशा दोन्ही स्थितींत जसे त्यांस एकसारख्याच वृत्तीनें नेत्र पहातात, त्याप्रमाणें विद्वानाची बुद्धि पुत्र—मित्रादि व व्यवहारकार्यें यामध्यें एकाच भावनेनें प्रवृत्त होते. इंद्रियांना अनायासानें प्राप्त झालेल्या विषयापासून हटवीत नाहीं, व अप्राप्त विषयांच्या मागें मुद्दाम लावीत नाहींत. पिसाचा आघात पर्वताला जसा कंपायमान करीत नाहीं, त्याप्रमाणें अप्राप्त विषयाची चिंता व प्राप्त विषयाची उपेक्षा त्याला कंपित करीत नाहींत. त्याचे सर्व संदेह नाहींसे झालेले असतात. सर्व जिज्ञासा गळून गेलेली असते. त्याचे सूक्ष्म व स्थूल असे दोन्ही काल्पित देह क्षीण झालेले असतात व त्यामुळें तो ज्ञानी मनुष्य आपल्या शरीररूपी सुंदर राजधानींत एकाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणें विराजमान होतो. भोगांच्या इच्छांमुळें कृपण व दीन झालेल्या प्राण्यांस व इंद्रियांस, तो शांत व सावधान—चित्त पुरुष वेड्यांप्रमाणें हंसतो. रामा, आंतील स्वात्मसुख सोडून बाहेरचें विषयसुख घेण्याकरितां धांवणाऱ्या मनाला परतवावें. भोगांकडे नेणाऱ्या मनोवृत्तीला विषाच्या अंकुराप्रमाणें आधीं खुडून टाकावें. अगोदर लाथ मारून मागून पायां पडलें ह्मणजे मूर्खाला आपला मोठा सन्मान केला असें वाटत असतें. सूर्याच्या प्रखर उन्हानें करपून गेलेल्या शाळीच्या शेताला कुवृष्टीही (थोडासा पाऊसही) अमृतासारखी वाटते. पण जो आर्त झालेला नाहीं त्याचा केवढाही जरी सन्मान केला, तरी तो त्याला बहुमान वाटत नसतो.

सिंधू, गंगा, इत्यादि नेहमींच तुडुंब भरून रहाणाऱ्या नद्यांना पावसाच्या लहानशा पुराचें थोडेंच कौतुक वाटणार आहे? त्याप्रमाणें संपन्न स्थितींत असलेला पाकृत अधिकाधिक संपत्तीची इच्छा करीत सुटतो. समुद्र, जगास बुडवून सोडण्यास योग्य असलेलें जलही आपल्या दुष्पूर जठरांत सांठवितो, हें प्रसिद्धच आहे. पण तेंच, ज्या मनाचा चांगला निग्रह करून नंतर त्याला थोडासा भोग घेण्यास मोकळें सोडलें आहे, त्याला फार मोठा आनंद वाटतो. बंधमुक्त केलेल्या राजाला एकादा गांव दिला तरी फार फार मोठा लाभ झाला, असें वाटतें. पण ज्याच्यावर शत्रूनें आक्रमण केलेलें नाहीं, त्याला सार्वभौम राज्यही पुरेसें होत नाहीं. रामा, हातावर हात चोळून, दांत आवळून धरून व अंगानें अंगांचें नियमन करून इंद्रिय-शत्रूंना जिंकावें. दुसऱ्यास जिंकण्याचा उत्साह धरणाऱ्या सुज्ञ पुरुषांनीं प्रथम इंद्रियसंज्ञक हृदय–शत्रूंस जिंकावें. स्वचित्तानें ज्यांना जिंकलेलें नाहीं तेच या भूलोकीं सुभाग, साधु व खरे पुरुष होत. राघवा, हृदयरूपी बिळामध्यें वेटोळें करून, व गर्वपरवश होऊन रहाणाऱ्या मनो–भुजंगाला ज्यांनीं निर्जीव करून सोडलें आहे, ते धन्य होत. त्या महापुरुषांस मी वंदन करितों. २३

सर्ग २४

[इंद्रियांचें प्राबल्य, त्यांस जिंकण्याचा उपाय व त्यांच्या पराभवामुळें होणारा प्रसाद. बोध व त्याच्या योगानें होणारा वासनाक्षय.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, महानरकाच्या साम्राज्यावर ज्यास अभिषेक केला आहे, असे हे इंद्रिय-शत्रू दुर्जय आहेत. दुष्कृत्यें हेच त्यांचे मत्त गज, व आशा हेच त्यांचे तीक्ष्ण बाण आहेत. ते कृतघ्न आपल्या देहरूपी आश्रयाचाच प्रथम नाश करून सोडतात. कुकर्में हाच त्यांचा मोठा थोरला कोश (खजीना) आहे. शरीररूपी घरव्यांत येतांच विषयरूपी मांसाची इच्छा करणारे, व कार्य आणि अकार्य हेच ज्यांचे दोन पंख आहेत असे इंद्रिय–गृध्र एकसारखी धडपड करीत असतात. पण विवेकरूपी तंतूंच्या जाळ्यामध्यें ज्यानें त्या शठांस अडकविलें आहे, त्यांच्या शांत्या-दिकांचा भंग ते करूं शकत नाहींत. जो विवेक–धनवान् पुरुष, सकृत-दर्शनीं रमणीय वाटणाऱ्या विषयांमध्यें, या निंद्य शरीरनगरांत राहूनच रममाण होतो, त्याला अंतःस्थ इंद्रिय–शत्रू पराभूत करूं शकत नाहींत.

ज्यांनीं आपल्या चित्ताला स्वाधीन ठेवलें आहे, अशा स्वशरीरपुरींत वास्तव्य करणाऱ्या पुरुषांप्रमाणें मातीच्या फार मोठ्या नगरांत रहाणारे राजेही सुखी नसतात. ज्यानें इंद्रियशत्रूंस कैद करून सोडलें आहे, व चित्ताचा दर्प घालविला आहे, त्याच्या शुद्ध–बुद्धी वसंत–ऋतूंतील मंजिऱ्यांप्रमाणें वाढतात, व भोगवासना हेमंत–ऋतूंतील कमलिनीप्रमाणें क्षीण होतात. एका तत्त्वाचा दृढ अभ्यास करून मनाला जिंकलें नाहीं तोंवरच वासना हृदयांत नाचत असतात. विवेकी पुरुषाचें मन इष्ट कार्य करीत असल्यामुळें भृत्यासारखें, सत्कार्य केल्यामुळें मंत्र्यासारखें व इंद्रियांचें आक्रमण केल्यामुळें सामंत राजासारखें असतें. विद्वानाला सुख देत असल्यामुळें मन हीच त्याची प्रिय भार्या, पालन करीत असल्यामुळें तेंच त्याचा पवित्र पिता, व मोठ्या विश्वासास पात्र असल्यामुळें तेंच त्याचा उत्तम मित्र होय. शास्त्र व अनुभव यांच्या द्वारा हा मन:पिता आपलाही नाश करून घेऊन ज्ञानी पुत्राला परम सिद्धि देतो. उपदेश, चांगलें संस्कार व सद्गुण यांच्या योगानें हा मनोमणि हृदयांत फार शोभतो. हा उत्तम मनोमंत्री, जन्म-वृक्षांस तोडणाऱ्या जणुं काय कुऱ्हाडीच, अशीं कर्में करावयास लावितो.

रामा, रागादि चिखलानें भरलेल्या या मनो–मण्याला विवेकजलानें धुवून त्याच्या प्रकाशाचा अनुभव घे. या भयंकर संसारभूमीमध्यें तूं विवेकशून्य राहून प्राकृतांसारखा परतंत्र होऊं नकोस. या महामोहाकडे दुर्लक्ष्य करूं नकोस. सर्वोत्तम विवेकाचा आश्रय करून, सत्याची पारख करून, इंद्रिय-शत्रूंस पूर्णपणें जिंकून, या भवसागरांतून पार हो. तात्त्विकदृष्ट्या, शरीर, सुख, दुःख इत्यादि सर्व जरी मिथ्या असलें, तरी मोहदृष्ट्या त्याचा साक्षात् अनुभव येत असल्याकारणानें त्यांच्याकडे दुर्लक्ष्य केल्यास दाम–व्याल-कट-न्यायानें मोठा अनर्थ ओढवेल, व विवेकादिकांच्या दृढ अभ्यासानें त्याची चिकित्सा केल्यास, भीम-भास-दृढ-न्यायानें अनर्थाची निवृत्ति होईल. 'हा मी' असा जो देहादिकांच्या ठायीं मिथ्या भ्रम झाला आहे, त्याचें विवेकबुद्धीनें निरसन करून देहादिकांच्या अगदीं आंत व त्याहून विलक्षण असलेल्या चित्पदाचा आश्रय करून, व त्यामुळेंच मनोरहित होऊन तूं खुशाल खा, पी, जा, ये, बैस, व आणखीही काय पाहिजे ते कर. त्या मन:संकल्पशून्य विरल व्यवहारामुळें तूं बद्ध होणार नाहींस. २४

सर्ग २५

[शंबराच्या सेनापतींना देवांनीं वारंवार मारलें म्हणून त्यानें दामादि आणखी तीन राक्षसांना उत्पन्न केले व तो जयाची आशा करूं लागला.]

श्रीराम—भगवन्, आपण वर दोन न्याय सुचविले आहेत. पण त्याचा अर्थ मला ठाऊक नाहीं. यास्तव कृपा करून त्यांचें सविस्तर वर्णन करा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, बरें आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी दाम-व्याल-कट-न्याय व भीम-भास-दृढस्थिति तुला सांगतों, त्यांचें चांगलें श्रवण करून त्यांतील वाटेल त्याचा तूं स्वीकार कर. सर्व आश्चर्यांनीं मनोरम झालेल्या पाताळकुहरांत शंबर या नांवाचा एक मोठा राक्षस होता. त्यानें आकाश-नगरोद्यानांत असुरांचीं मंदिरें रचलीं होतीं; कृत्रिम चंद्र सूर्यांच्या योगानें आपलें पाताळमंडळ उत्तम भूषित केलें होतें; पद्मादि मणी त्यानें तेथें खड्यांसारखे सुलभ करून सोडले होते. गृहांतील रत्नभूत स्त्रियांच्या गायनांनीं त्यानें देवबंधूंच्या ध्वनींस तुच्छ करून सोडलें होतें. सारांश, असंख्य मायिक वस्तूंच्या योगानें त्यानें आपल्या लोकांस संपन्न केलें होतें. त्रैलोक्यांतील सर्व ऐश्वर्य त्यानें आपल्या अंतःपुरांत सांठविलें होतें. तो सर्व ऐश्वर्यसंपन्न, सर्व संपत्तिसुभग व सर्व आश्चर्यमय होता. सर्व दैत्य-सामंत त्याचें उग्र-शासन (आज्ञा) शिरसामान्य करीत असत. सर्व असुरमंडल त्याच्या महा भुजरूपी वनाच्या छायेंत स्वस्थ विश्रांति घेत पडलें होतें. सर्व देवांचा नाश करणाऱ्या व प्रसंग पडल्यास आकाशांतूनही गमन करणाऱ्या त्याच्यापाशीं पुष्कळ सैन्य होतें. त्यांत सर्व वीर-राक्षसांचाच भरणा केलेला असल्यामुळें, तें देवांचा नाश करण्यास समर्थ होतें.

पण तो मायावी राक्षस निजला असतां अथवा देशांतरीं गेला असतां, देव वेगानें येऊन त्याच्या सैन्यास मारीत. म्हणून शंबर दैत्यानें मुंडी, क्रोध, द्रुम इत्यादि सामंत-दैत्यांस आपल्या सैन्याचें रक्षण करावयास ठेवलें. पण आकाशांत श्येनपक्षी कपोतांना जसे मारितात, त्याप्रमाणें अनुकूल अवसर पाहून भयानक देवांनीं त्यांना मारिलें. म्हणून सागर जसा मोठाल्या तरंगांस उत्पन्न करतो, त्याप्रमाणें त्या श्रेष्ठ असुरानें चपल व भयंकर ध्वनी करणाऱ्या दुसऱ्या राक्षसांस उत्पन्न करून सेनारक्षक केलें. पण, देवांनीं त्यांनाही लवकरच मारलें. त्यामुळें अतिशय रागावलेला शंबर, देवांस मारण्याकरतां स्वर्गलोकीं गेला. पण, इतक्यांत त्याच्या मायेस

भ्यालेले देव, मेरुपर्वताच्या गुहादि गुप्त प्रदेशीं जाऊन लपून राहिले. त्यामुळें कल्पाच्या शेवटीं क्षीण झालेल्या जगाप्रमाणें त्याला स्वर्ग शून्य दिसला. तेथें आक्रोश करणारे क्षुद्र देवगण, व अश्रूंनीं ज्यांचीं मुखकमलें भिजलीं आहेत अशा अप्सरा मात्र होत्या. तेथें त्यानें पुष्कळ शोध केला; पण त्याला मुख्य मुख्य देव कोठेंच आढळले नाहींत. म्हणून तेथें जेवढें ह्मणून कांहीं सुंदर होतें, तें सर्व घेऊन व लोकपालांची नगरी जाळून, तो आपल्या लोकीं परत आला.

याप्रमाणें देव व दानव यांचा द्वेष अगदीं दृढ झाला. देव स्वर्ग सोडून दशदिशांमध्यें गेले; पण शंबर जे जे सेनापती निर्माण करीत असे, त्यांना त्यांना मात्र ते प्रयत्नानें मारीत. त्यामुळें शंबराचा कोप अतिशय भडकला. देवांना आतां खावूं कीं गिळूं असें त्यास झालें. पण पाप्याला दीर्घ प्रयत्न करूनही जसें निधान सांपडत नाहीं, त्याप्रमाणें त्याला देव कोठेंच सांपडे-नात. ह्मणून त्यानें पुनः जणुं काय साक्षात् यममूर्तींच, असे तीन घोर राक्षस निर्माण केले. शंबराच्या मायेपासून झालेले ते राक्षस जणुं काय तीन भयंकर पर्वतच होते. त्यांतील एक शत्रूंचें दमन करणारा, दुसरा शत्रूंस सर्पाप्रमाणें वेढणारा व तिसरा आपल्या वीरांना चटईप्रमाणें झांकून त्यांचें शत्रूंच्या अस्त्रांपासून रक्षण करणारा होता. म्हणून क्रमानें दाम, व्याल व कट, अशीं त्यांचीं नांवें शंबरानें ठेविलीं. ते तिघेही प्राप्त होईल तें करणार व चेतनामात्र धर्मवान् होते. म्हणजे इतरांपेक्षां यांच्यामध्यें हा गुण विशेष होता. त्यांचा हा अगदीं पहिलाच जन्म असल्यामुळें, त्यांचीं पूर्व धर्माधर्म कर्में नव्हतीं व प्राक्तनवासनाही नव्हत्या. ते भय, शंका, पळून जाणें, इत्यादि विकल्पशून्य व चैतन्याच्या सांनिध्यामुळें देहाचें स्फुरण होणें, या एकाच धर्मानें युक्त होते. पण यावर तूं ह्मणशील कीं, काम–कर्म-वासना नसतांना त्यांना जन्म कां घ्यावा लागला ? कामादि बीजाच्या अभावींही जन्म होतो म्हणून म्हणावें तर मुक्तांनाही पुनः जन्म प्राप्त होण्याचा संभव आहे, असें होईल.– याचा खुलासा म्हणून सांगतों कीं–ते स्वतंत्र जीव नव्हते. तर कर्मजीव जो शंबर त्याच्या कौशल्यरूप, कर्म–वासनादिकांनीं पुष्ट न झालेल्या मायामयी व असार संकल्पवृत्तीचा आधार घेऊन, ते उदय पावले होते. सिद्धिमान् योगी पुरुषाच्या देहभेदाप्रमाणेंच शंबराचे ते तीन देह होते. ते अंधपरं-परेनें वासनेवाचूनच प्राप्त क्रिया करीत असत, अर्धवट निजलेल्या बाल-

कांची अंगचेष्टा (अवयवांची हालचाल) वासना व अभिमान या दोन निमित्तांवाचून जशी होत, त्याप्रमाणें त्यांची चेष्टा होत असे. युद्धसमयीं शत्रू पुढून येत आहेत, विश्रांति घेत असतांना शत्रूंनीं अकस्मात् येऊन हल्ला केला असतां अशा वेळीं पलायन करून, आपलें रक्षण करावें, इत्यादि देहाभिमानप्रयुक्त गोष्टी त्यांना ठाऊक नव्हत्या. फार काय, पण जीवित, मरण, रण, जय, अजय, यांचीही त्यांना कांहीं कल्पना नव्हती. केवळ समोर जे सैनिक असतील त्यांच्या अंगांवर जाऊन त्यांस मारावें, एवढेंच ते जाणत होते. ते तिघेही इतके बळकट होते कीं, एकेकाच्या तळ हाताच्या प्रहारानें मोठमोठ्या पर्वताचीही धूळ उडत्रीत असत.

असो; अशाप्रकारच्या त्या घोर मायाराक्षसास पाहून शंबराच्या मनाला मोठा संतोष वाटला. या अति मत्त व ज्यांना देहाचेंही भान नाहीं अशा, माया-असुरांकडून रक्षण केली जाणारी माझी सेना आतां खचित विजयी होईल, व ती देवांशीं लढतांना कधींही क्षीण होणार नाहीं, अशी त्याला मोठी आशा वाटली. २५

सर्ग २६

[देव व दानव यांचा भयंकर संग्राम.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, आशाच प्राण्याला प्रवृत्ती मध्यें पाडीत असते. शंबराला वर सांगितल्याप्रमाणें आशा वाटली, आणि त्यानें त्या तीन राक्षसांबरोबर आपली मोठी सेना, देवांचा नाश करण्याकरितां भूलोकीं पाठविली. सशस्त्र दैत्य, सागर, दऱ्या, खोरीं, गुहा, झाडें, झुडपें, भुईंतील खळगे इत्यादिकांमध्यें शिरून देवांस शोधूं लागलें. त्यांनीं द्यावा-पृथ्वींस एक करून सोडलें. त्यांच्या प्रभावानें सूर्यही दिपून गेला. त्यांच्या हालचालीनें पृथ्वींतील प्रत्येक भूत व्याकुळ झालें. सर्वत्र हाहा:कार उडाला, व त्यामुळें देवांना त्यांच्यापुढें येणें भाग पडलें.

सर्व स्वर्गवासी एकाएकीं राक्षसांच्या समोर येऊन उभे राहिले, व तत्काळ देवासुरांच्या घोर कंदनास आरंभ झाला. त्यांत असंख्य वीरांचीं कुंडलादिकांनी सुशोभित झालेलीं मस्तकें भराभर तुटून पडूं लागलीं. रक्ताचे पाट वाहिले. वीरांचीं छिन्न भिन्न शरीरें रक्तानें मांखलीं. व शस्त्रांचा खणखणाट एकसारखा चालला. दोन्ही पक्ष सबळ असल्यामुळें त्यांच्या

घोर कलहांत इतर दुर्बळांचा विनाकारण क्षय होऊं लागला. दोन्ही सैन्यांतील मत्त वीरांनीं एकमेकांस भूमीवर लोळविण्याचा सपाटा चालविला होता. पृथ्वींतील अनेक संपन्न राष्ट्रें, नगरें, ग्राम, अरण्यें, नद्या, पर्वत इत्यादिकांचा विध्वंस झाला. प्रत्येक मानव आकाशाकडे तोंड करून व हात जोडून 'त्राहि भगवान' असें दीनवाणीनें ह्मणत लोककर्त्याची प्रार्थना करूं लागला. त्या देवासुरसंग्रामांत अनेक रणवाद्यांचे विविध ध्वनी प्राणिमात्रास भयभित करीत होते. सर्वत्र 'हाय हाय' हा दुःखोद्योतक शब्द ऐकूं येऊं लागला. याप्रमाणें तें घोर युद्ध फार वेळ झालें. देवांनीं भयंकर दैत्यांशीं लढतांना मोठेंच धैर्य दाखविलें. पुष्कळ शत्रूंना मारून पाडलें, पण शेवटीं दाम, व्याल व कट यांच्या प्रभावापुढें त्यांना हात टेकावे लागले. त्यांना प्रतिकुल चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं, आणि त्यामुळें इंद्रादि सर्व देव निरुत्साह झाले. २६

सर्ग २७

[पराभूत झालेले देव ब्रह्मदेवाकडे गेले व वासनावृद्धि हाच दामादिकांच्या नाशाचा उपाय आहे असें त्यानें त्यांस सांगितलें.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, रक्तमय झालेल्या रणांगणांत दामानें देवांचें दमन केलें, व्यालानें देवलोकांचा चूर केला व कटानें सर्व देवांना रणांत शक्तिशून्य करून सोडलें. तेव्हां बांध फुटला असतां जळ जसें वेगानें धांवूं लागतें, त्याप्रमाणें तें सर्व देव आपली क्षतशरिरें घेऊन पळाले. दमादि दैत्य त्यांच्या मागें लागले, पण गुप्त झालेले देव त्यांना दिसले नाहींत. पुष्कळ वेळ शोधून थकल्यावर दामादि घोर वीर पाताळांत गेले, व आनंदानें झालेला वृत्तांत प्रभूस सांगूं लागले. देवांचा झालेला नाश व पराभव ऐकून शंबराला हर्ष वाटला.

इकडे पराभव पावलेले देवही कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन, जयाचा उपाय विचारण्याकरितां अमित तेजस्वी ब्रह्मदेवाकडे गेले. त्या कमलासनस्थ प्रभूला विनयानें प्रमाण करून, शंबरानें आणलेला प्रसंग व दाम-व्याल-कटांचा पराक्रम देवांनीं ब्रह्मदेवास सांगितला. त्यांचें म्हणणें ऐकून चतुरानन त्यांस असें समाधानाचें वचन बोलला—

'देवांनो, शंबराची आयुर्मर्यादा अद्यापि क्षीण झालेली नाहीं. ती क्षीण होईतों तुह्मी धीर धरा. त्याचा काळ समीप आला म्हणजे हरीच्या हातून तो मरेल. ज्याच्या वीर्यास भिऊन तुह्मी आज पळालांत, त्या

मायायुद्ध करणाऱ्या दामादि राक्षसांना युद्धाभ्यासामुळें आतां त्वकरच अहंकार वाटेल. शुद्ध आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें तो त्यांच्या हृदयांत आपोआप स्फुरेल, आणि त्यांनीं एकदा वासना धारण केली म्हणजे जाळ्यांत सांपडलेल्या पक्ष्याप्रमाणें ते तुह्मांस सुजेय होतील. यावेळीं ते वासनारहित आहेत. सुख-दुःखशून्य आहेत. त्यामुळें धैर्यानें शत्रूंस मारणारे ते अजिंक्य झाले आहेत. जे वासनातंतूनें बद्ध व आशापाशांना परवश झालेले असतात, तेच दोरींत बांधलेल्या पक्ष्याप्रमाणें या लोकीं वश्य होतात. ज्या धीरांस वासना नसते, ज्यांची बुद्धि कोठेहि आसक्त झालेली नसते, जे इष्टप्राप्ति झाली असतां आनंद मानीत नाहींत, व अनिष्ट-प्राप्तीनें दुःखी होत नाहींत, ते महाबुद्धिमान् पुरुष दुर्जय होत. ज्याच्या चित्तांत वासनारज्जूची गांठ घट्ट बसलेली असते, तो मोठा बुद्धिमान् व विद्वान् जरी असला तरी एकादा बालकही त्याला जिंकू शकतो. हा मी व हें माझें, अशा कल्पनेनें व्याकुळ झालेला पुरुष आपत्तीसच पात्र होतो. जेवढें हें माझें, शरीर आहे तेवढाच मी आहे, असें समजणारा मोठा ज्ञानी जरी असला, तरी तो कृपण होय. सर्व दुर्वासनांतील आत्म्याला देहादिरूप समजणें, ही वासना, सर्व अनर्थांचें बीज असल्यामुळें, मोठी भयंकर आहे. अनंत व अप्रमेय आत्म्याची इयत्ता ज्यानें केली, त्यानें आपणच आपल्याला संसार-अनर्थांत लोटलें असें समजावें. आत्म्याहून निराळें असें जर कांहीं या जगांत असतें तर त्याच्याकरितां 'हें ग्राह्य आहे' अशी भावना होणें योग्य होतें; पण आत्मव्यतिरिक्त मुळीं वस्तुच नाहीं. यास्तव जगांतील असद्वस्तूंवर आस्था ठेवणें अगदीं अनुचित होय. कोणतीही जरी आस्था झाली तरी ती अनंत दुःखांची जननी आहे, व सर्वत्र अनास्था ही सर्व सुखाचें आगर आहे, असें जाणावें. देवांनो, दाम, व्याल व कट, जोंपर्यंत संसारस्थितीविषयीं आस्थारहित आहेत, तों-पर्यंत ते तुह्मांस जिंकतां येणार नाहींत. देह हाच मी आहे, या अंतर्वा-सनेमुळें, 'अरे देहाचा नाश झाल्यास माझाच नाश होईल' असें समजून प्राणी दीन होत असतो, आणि असें झालें तरच तो पराभूत होतो. पण तशी वासना नसल्यास मशकही मेरूसारखा अचल (निश्चल) राहतो. जेथें वासना असते, तेथेंच ती पुष्ट होते. कारण, गुण गुणीच्या ठायींच वृद्धि पावत असतो. निर्गुण पदार्थाचे ठायीं गुण—वृद्धि होणें शक्य नाहीं.

यास्तव बा इंद्रा, दामादि दैत्य–' हा मी, हें माझें '–असें अंतल्या अंत समजतील असें तूं कर. प्राण्याच्या सर्व विपत्ती व दशा तृष्णाकरंज-वेलीच्या कडू व कोमल मंजिऱ्या आहेत. वासनातंतु जसा जसा वाढेल तसा तसें प्राण्याचें दुःखही वाढतें. यास्तव सुज्ञानें वासनेचा क्षय करावा. तिला उगीच वाढवूं नये. कारण वासनाक्षय साक्षात् सुख देत असतो. धीमान्, बहुश्रुत, कुलीन व मोठा माणूसही, सिंहाप्रमाणें, तृष्णारूपी शृंखलेनें बांधला जातो. देहरूपी वृक्षावर नसलेल्या व हृदयरूपी घरट्यांत रहाणाऱ्या चित्तपक्ष्यास अडकविण्याचें तृष्णा हें जाळें आहे. वासनेनें दीन झालेल्या जीवालाच कृतान्त ओढून नेत असतो. यास्तव तूं शस्त्रें जमवून संग्राम करावयाच्या नादीं लागूं नको; तर आधीं युक्तीनें वासना उत्पन्न करून त्यांच्या बुद्धीचा भेद कर. वासनेनें अंतःकरण क्षुब्ध होई तोंपर्यंत कोणतेंही शस्त्र किंवा अस्त्र त्या शत्रूंवर चालणार नाहीं. शास्त्रांचाही तेथें कांहीं उपयोग होणार नाहीं.

हे दामादि तीन अजिंक्य व मत्त राक्षस युद्धाच्या अभ्यासानें लवकरच अहंकारमयी वासना धारण करतील. तोंपर्यंत तुह्मी युक्तीनें त्यांच्याशीं लढत रहा. त्यांना अहंकार झाला कीं, ते लगेच इतर राक्षसांप्रमाणें तुह्मांस सहज जिंकतां येतील. कारण, हें सम–विषम जग अंतर्वासनेनेंच स्थिर झालें आहे. २७

सर्ग २८

[देव थोडी विश्रांति घेऊन पुनः युद्ध करूं लागले.]

श्रीवसिष्ठ—दशरथतनया, देवांना असें सांगून ब्रह्मा गुप्त झाला. देवही तें ऐकून आपापल्या इष्ट स्थानीं गेले. कांहीं दिवस आपल्या स्थिरकांतियुक्त रम्य गृहांत राहून त्यांनीं विश्रांति घेतली; आणि आतां अनुकूल काल आहे असें जाणून त्यांनीं आत्मोत्कर्ष करणारा शुभ दुदुंभिनिर्घोष केला. तेव्हां दैत्यही, पावसाळ्यांत भूछिद्रांतून वर निघणाऱ्या पंखांच्या किड्यांप्रमाणें, पाताळांतून भराभर वर निघाले. देवांनीं कालक्षेप करण्याकरितां त्यांच्याशीं घोर युद्ध केलें. खड्गें, बाण, शक्ती, मुद्गर, मुसळें, गदा, परशू, शंख, चक्र, अशनी, पर्वत, शिळा, अग्नि, व दुसरींही अनेक आयुधें यांचा वर्षाव उभयपक्षांकडून एकसारखा होऊं लागला. कोणत्याही युद्धांत प्रायः होणारे सर्व घोर अतिप्रसंग या युद्धप्रसंगींही झाले. देव

मुद्दामच असुरांना थकविण्याकरितां हळु हळु युद्ध करीत होते. सृष्टींतील सर्व प्राणी दुःखी झाले. त्या मत्त देवासुरांनीं सर्वांस त्राहि त्राहि करून सोडलें. वीरांचा सिंहनाद, रणवाद्यांचा घोष व दुःखितांचा आक्रोश, यांच्या योगानें त्रिभुवन भरून गेलें. अकालीं कल्पांतच होत आहे कीं काय, असा भास झाला. सारांश, अशास्त्रीय चित्तवृत्ती व शास्त्रीय चित्तवृत्ती यांचा चित्तभूमींत भयंकर संग्राम सुरू झाला असतां संसार जसा अति दुःखद होतो, त्याप्रमाणें तो देवासुर संग्राम सृष्टीस दुःखदायी झाला.

सर्ग २९.

[दामादिकांस अभिमान वाटूं लागतो. त्यांचा विषाद, पलायन व पराभव.]

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, याप्रमाणें शत्रूंचे प्राण घेणाऱ्या असुरांनीं संग्राम सतत चालविला. देव कदाचित् कपटानें, कदाचित् वाग्युद्धानें, केव्हां केव्हां दानादि उपायांनीं, केव्हां पळून जाऊन व एखादे वेळीं आपल्या लोकांना लपवून ठेवूनही पुष्कळ दिवस युद्ध करीत राहिले. त्यांचें पहिलें युद्ध तीस वर्षे चाललें होतें. दुसरें पांच वर्षें, आठ महिने व दहा दिवस टिकलें आणि तिसरें युद्ध बारा दिवसच झालें. पण त्यांतील प्रत्येक युद्ध एकसारखेंच भयंकर होतें. इतक्या अवकाशांत दामादिकांस अहंकार वाटला. वासनेनें ज्यांच्या चित्तास ग्रासलें आहे अशा त्या तिघांनाही ' मी ' अशी आस्था वाटूं लागली. समीप असलेल्या दर्पणांत जसें प्रतिबिंब पडतें, त्याप्रमाणें त्यांच्या चित्तांत अति अभ्यासामुळें अहंकार उठला. दूर असलेली वस्तु जशी आरशांत प्रतिबिंबित होत नाहीं, त्याप्रमाणें अभ्यासाच्या अभावीं पदार्थवासनाही उद्भवत नाहीं. दामादिकांना जेव्हां अहंकार झाला, तेव्हां माझें जीवित असेंच रहावें, मला धन मिळावें, इत्यादि दैन्य त्यांच्यामध्यें आलें. त्यानंतर विहित-निषिद्ध प्रवृत्तीविषयीं वासना, आणि माझा देह असाच नीरोगी, दृढ व भोग घेण्यास समर्थ असावा, अशी मोहवासना यांच्या योगानें ते ग्रासले गेले; ते आशापाशांमध्यें अडकले आणि त्यामुळें दीन झाले. अरेरे ! अहंकारशून्य असलेल्या दामादिकांनीं, रज्जूच्या ठिकाणीं भासलेल्या सर्पाप्रमाणें ममत्वाची व्यर्थ कल्पना केली. हा माझा नखशिखांत देह स्थिर कसा होईल, या तृष्णेनें कृपण झालेले ते तिघेही दीन झाले. माझें शरीर स्थित राहून शिवाय माझ्या सुखाकरितां मला धन मिळो, अशी आस्था धारण करणाऱ्या त्यांचें धैर्य गळालें.

वासनायुक्त झाल्या कारणानें त्यांचें बळ कमी झालें. पूर्वीं केवळ शत्रूंना मारण्यामध्येंच ते जसे तत्पर होते, तसे आतां राहिले नाहींत. (म्ह. त्यांची प्रहारपरता पार नाहींशी झाली.) या सृष्टींत आम्ही देव कसे होऊं, या चिंतेनें ते परतंत्र व दीन झाले. जलरहित कमलांप्रमाणें त्यांची मुखश्री पार नाहींशी झाली. अहंकारयुक्त झालेल्या त्यांच्या चित्तांत, स्त्री, अन्न, पान, इत्यादि विषयांविषयींची भयंकर आसक्ति उत्पन्न झाली. ती त्यांना अनर्थमय संसारांत लोटणारीच होती. असो, अहंकृतीमुळें ते दैत्य जीविताची अपेक्षा करूं लागले. आम्ही मरूं कीं काय ? आम्हांला हे मारतील कीं काय ? या चिंतेनें त्यांची चित्तें व्याकुळ झालीं. रागावलेल्या ऐरावतामुळें भयंकर झालेल्या रणांत ते मंद मंद संचार करूं लागले. तेव्हां केवल शरीराची इच्छा करणाऱ्या व मृत्यूला भ्यालेल्या त्यांचें सत्त्व कमी झालें, आणि शत्रूंनीं त्यांच्या मस्तकावर पाय ठेवला. सर्व जळण संपलें असतां अग्नि जसा जाळूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचें सर्व धैर्य नाहींसें झालें असता ते पुढें आलेल्या सामान्य देवालाही मारण्यास समर्थ झाले नाहींत. देव वेगानें सर्व सैन्याला मारूं लागले असतां, ते दीन झालेले दामादि सेनापती मशकासारखे झाले. तात्पर्य, रामा, मरणास भ्यालेले ते सर्व दैत्य, देव रणांत विजयी होऊं लागले असतां, युद्धापासून पराङ्मुख झाले.

दाम, व्याल व कट, स्वर्गामध्यें फार प्रसिद्ध झाले होते; पण ते रण सोडून पळूं लागले असतां, वाट फुटेल तिकडे पळणारें त्यांचें दैत्यसैन्य, आकाशांतून खालीं इतस्ततः पडलें. पर्वत, नद्या, वृक्ष, वनें, उपवनें, नगरें, ग्राम, माळ जमीन, दलदलीची जागा, इत्यादि पृथ्वीवरील सर्व इष्टानिष्ट स्थानीं ते अस्ताव्यस्तरीतीनें पडूं लागले. शत्रूंच्या शस्त्रांनीं अंगें छिन्नभिन्न होऊं नयेत म्हणून जीव घेऊन धांवणारे व अडखळून पडणारे ते व्याकुळ झाले. आकाशांतून खालीं पडतांना कित्येक जलाशयांत पडून गटंगळ्या खाऊं लागले, कित्येक कांट्यांमध्यें पडले आणि त्यामुळें त्यांच्या अंगांत अनेक कांटे शिरले. कित्येक वृक्षांच्या अग्रावर पडून, मान किंवा पाठ, किंवा कंबर अथवा हातपाय मोडल्यामुळें, भूमीवर तडफडत व हाय हाय करीतच कोसळले. कित्येकांचीं मस्तकें दगडावर आपटल्यामुळें त्यांची नारळाप्रमाणें शकलें उडालीं. कित्येकांचीं आंतडी मात्र वृक्षावर लोंबत राहून

शरीरें खालीं आलीं. कित्येकांचीं हाडें मोडलीं. कांहींजणांचे तोंडवशीं पडल्यामुळें दांत मोडले. कित्येकांचे डोळे फुटले आणि कित्येकांच्या जिभा दांतांखालीं सांपडून तुटल्या. सारांश, दामादिकांच्या अधैर्यामुळें सर्व राक्षस-सैन्याची अशी दुर्दशा झाली. सर्वांचीं अंगें फुटलीं. सर्वांच्या अंगांतील रक्तांचा पृथ्वीवर सडा घातल्यासारखा झाला. सर्व हाय हाय करून आक्रोश करूं लागले आणि असंख्य दैत्यांचे प्राण गेले. राघवा, याप्रमाणें देवांचा विजय होऊन दैत्यांचा पूर्ण पराभव झाला असतां, मरून व अतिशय व्याकुळ होऊन पडलेल्या दैत्यांवाचून इतर सर्व राक्षस एका क्षणांत नाहींसे झाले. समुद्रांत पडलेल्या धुळीच्या कणांप्रमाणें त्यांचा कोठें मागमूसही लागला नाहीं. २९

सर्ग ३०.

[दामादिकांना अहंकारामुळें पुढें अनर्थपरंपरेंत पडावें लागलें.]

श्रीवसिष्ठ—राजपुत्रा, याप्रमाणें दानवांचा पराभव होऊन देवांचा हर्षोत्पादक विजय झाला असतां, दाम, व्याल व कट, खिन्न व भयविव्हल झाले. शंबराला जेव्हां हा वृत्तांत कळला, तेव्हां तो दामादिकांवर अतिशय रागावला आणि ते उन्मत्त सेनापति कोठें आहेत असें विचारूं लागला. पण सैन्याचा भयंकर नाश झाल्यामुळें कोपविष्ट झालेला राजा शंबर, आह्मांलाच शोधित आहे असें कळतांच, ते तिघेही भयभीत झालेले दैत्य आपला प्रदेश सोडून सातव्या पाताळांत गेले. तेथें मृत्युप्रमाणें शंबरादि सर्व प्राण्यांना भिवविणारे यमकिंकर होते. त्यांना हे तिघे शरण गेले. तेव्हां त्या निर्भय नरकपाळकांनींही त्यांना अभय देऊन तेथें ठेवून घेतलें. त्यांची विवाह करण्याची इच्छा आहे असें पाहून, मूर्तिमती तीन चिंताच अशा तीन कुमारी त्यांनीं त्यांना दिल्या. त्यांच्यासहवर्तमान ते तेथें आयुष्य घालवूं लागले. नरकांतील त्या रमणीसह ते तिघे यथेच्छ विषयसुख भोगीत दहा हजार वर्षे राहिले. तेवढ्या अवकाशांत त्यांना अनेक कुवासना जडल्या. ही माझी प्रियभार्या, हा माझा आनंद देणारा पुत्र, ही माझी लाडकी कन्या, हें माझें घर, इत्यादि वासनांनीं तर त्यांच्या चित्तांत कायमचेंच ठाणें दिलें.

एकदां तेथील काम कसें काय चाललें आहे तें पाहाण्याकरितां धर्मराज (यम) तेथें गेला. तेव्हां दुसऱ्या सर्वांनीं त्याला प्रमाण केला; पण

त्या तिघांनीं तो कोण आहे हेंच ठाऊक नसल्यामुळें, हा असाच कोणी असेल असें समजून, त्याला प्रणाम केला नाहीं. तेव्हां यमराजानें केवळ भ्रूभंगानेंच त्यांना जळणाऱ्या उग्रभूमींत फेंकलें. त्याबरोबर आक्रोश करणाऱ्या सर्व परिवारासह, वणव्यांत जाळणाऱ्या एकाद्या शाखापर्णयुक्त वृक्षाप्रमाणें ते दग्ध झाले. नंतर त्याच आपल्या क्रूर वासनामुळें, ते पशु, पक्षी इत्यादिकांना बांधणारे (पकडणारे) किरात झाले. पण त्या जन्मांतही त्यांना किरात राजाचे किंकरच होऊन रहावें लागलें. कांहीं दिवस त्या योनींत राहून व अनेक क्रूर कर्मे करून ते अधोगतीस लागले. उत्तर जन्मीं ते कावळे झाले. त्यामागून क्रमानें गृध्र, पोपट, डुकर, बकरे व किडे होऊन ते निरनिराळ्या प्रदेशीं फिरले. त्यानंतर त्या दुर्बुद्धींनीं दुसऱ्याही अनेक योनींत तसेच जन्म घेतले. अनेक विचित्र दु:खांचा अनुभव घेतला आणि आतां, हे रामा, ते काश्मीराजवळच्या एका अरण्यांतील डबक्यांत मासे होऊन राहिले आहेत. उन्हाळ्यांत ते सुकून जातात, पावसाळ्यांत पुनः तेथेंच पुष्ट होऊन कांहीं दिवस मौज करितात; पण पुढें शरदृतु लागून पाणी आटत चाललें म्हणजे तेथेंच चिखल पीत मोठ्या कष्टानें राहतात. फार दिवसांच्या जुन्या चिखलांत रुतून राहणाऱ्या त्यांना मरणही येत नाहीं, व ते चांगलेसे जिवंतही नसतात. सारांश, प्रिय शिष्या, ते तिघे अजिंक्य राक्षस अहं-वासनेमुळें अनर्थांत पडून, अनेक विचित्र योनींचा पुनः पुनः अनुभव घेऊन आणि जलाशयांतील तरंगाप्रमाणें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन, पुनः पुनः नाश पावत राहिले आहेत. वासना-तंतूनें प्रेरणा केल्यामुळें ते तृणासारिखे तुच्छ झाले, व भवसागरांत पडून देहरूपी तरंगांच्या योगानें नाना प्रदेशांत फिरले. त्यांना अजूनही शांति मिळाली नाहीं. यावरून तूं आतां वासनेच्या दारुणतेची कल्पना कर. ३०

सर्ग ३१

[अहंमानामुळें पुरुषार्थांची हानि व अनर्थांची प्राप्ति होते. दामादिभावांच्या सत्वासत्वांचें निराकरण.]

वसिष्ठ—यास्तव, हे महामते रामा, तुझ्या बोधाकरितां, दामादिकाचा न्याय तुझ्या ठायीं प्राप्त न होवो असें मीं वर म्हटलें. विवेकाचें

अनुसंधान न केल्यामुळें चित्त अशा आपत्तींत पडतें, आणि अनंत संसार-दुःखें भोगतें. देवांचा विध्वंस करणाऱ्या शंबराच्या सैन्याचें नायकत्व कोठें, व तापलेल्या चिखलांत पडून जर्जर करणारी मीनता कोठें ? इंद्रादिकांस पळावयास लावणारें तें मोठें धैर्य कोठें ? व किरातराजाची क्षुद्र चाकरी कोठें ? निरहंकार-अवस्थेंतील उदारता कोठें ? व अंतःकरणांत मिथ्या वासना शिरल्यामुळें उद्भवलेली अहंकार-कुलकल्पना कोठें ? शाखा-विस्तारानें गहन झालेली ही संसार-विष-मंजिरी अहंकारापासूनच उद्भवते, यास्तव रामभद्रा, दीर्घ प्रयत्नानें अहंकाराचें परिमार्जन कर. दृक् व दृश्य या दोन जातींच्या पदार्थावाचून या त्रिभुवनांत आणखी कांहीं नाहीं. यास्तव अहं म्हणून निराळें कांहींएक नाहीं, असें समजून तूं सुखी हो. आनंदैकरस व तापत्रयशून्य असें परमार्थ-चंद्रमंडळ, अहंकारमेघानें झांकून टाकल्यामुळेंच प्राकृतांस दिसेनासें होतें. शंबरानें मायेनें निर्माण केलेले व त्यामुळेंच असत् असलेले ते तिघे राक्षस, अहंकार-पिशाचानें पछाडल्यामुळें सत्तायुक्त झाले, आणि आतां काश्मीरांतील डबक्यांत चिखल पीत पडले आहेत.

श्रीराम—पण प्रभो, असत् वस्तूची सत्ता व सत्वस्तूची असत्ता होणें शक्य नाहीं. मग असें असतांना ते असत् दैत्य सत्तासंपन्न कसे झाले ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. कोणतेंही असत् सत् होणें शक्य नाहीं. पण सूक्ष्म वस्तूच सदा आविर्भावाच्या योगानें बृहत् (मोठी) होते. तीच वस्तूची उत्पत्ति आणि बृहत् वस्तूच तिरोभावानें सूक्ष्म होते. तोच नाश होय. पण दशरथतनया, या सृष्टींत सत् काय आहे व असत् आहे, तें आधीं तूं मला सांग. म्हणजे मग मी तुझ्या प्रश्नाचें निदर्शनपूर्वक उत्तर देईन.

श्रीराम—गुरुवर्य, हे आम्ही येथें असलेले सर्व सत् आहों, पण शंबरानें मायेनें उत्पन्न केलेले दामादिक असत् होत, असें मी समजतों.

श्रीवसिष्ठ—रामा, दामादिक मायामय होते, व त्यामुळेंच ते असत्य. पण असत्य असूनही ते जसे मृगजळाप्रमाणें सत्य असल्याचा भास झाला, तसेच हे सर्व आम्हीही असत्य असून सत्यासारखा व्यवहार करतों. येतों, जातों, असतों व बोलतों. त्वद्भाव व मद्भाव (म्हणजे तूं राम व मी वसिष्ठ यांच्या शरीराचा भाव) मिथ्या आहे. तो सत्य असल्यासारिखा

जरी अनुभव आला, तरी स्वप्नांतील मरणाप्रमाणें असत्य आहे. मेलेला बंधु स्वप्नांत दिसला, तरी तो जसा जागे झाल्यावर असत्, त्याप्रमाणें तत्त्वदर्शनानंतर सर्व जगत् असत् होतें. सत्य आहे असें निश्चयानें जाणणारा अति मूढ होय. त्याला जग असत्य असें सांगू लागल्यास तें मुळींच आवडत नाहीं. कारण परमार्थतत्त्व-विचाराभ्यासावाचून जगत् सत्य आहे, या अनुभवाचा अपलाप होणें शक्य नाहीं. चित्तांत अतिरूढ होऊन बसलेला जगत्सत्यत्व-संस्कारही पुष्कळ दिवस तत्त्वाभ्यास केल्यावांचून जात नाहीं. म्हणूनच अनधिकाऱ्यास जग असत्य असून ब्रह्म सत्य आहे असें सांगू लागल्यास, तो ' हें वेड्याचें बरळणें आहे ' असें समजून त्याची थट्टा करूं लागतो. मत्त व अमत्त यांचें मैतक्य कसें होणार ? छाया व प्रकाश यांचा सहवास जसा अशक्य, त्याप्रमाणें जगत्तत्त्वज्ञ व प्राकृत यांचा सहवास अशक्य आहे. प्राकृत पुरुषाला तत्त्वोपदेश, केवढाही प्रयत्न करून जरी केला, तरी हें विषयमय जग ब्रह्ममय आहे, असा निश्चय त्याच्यानें करवत नाहीं. प्रेताच्या चालण्याप्रमाणेंच तो अशक्य आहे. यास्तव हें सर्व जग ब्रह्म आहे, असें हवें त्याला सांगत सुटूं नये. वेदाध्ययन, तप, यज्ञ, इत्यादिकांच्या योगानें ज्ञानाची योग्यता येत असते. यास्तव त्यांचें अनुष्ठान ज्यांनीं पूर्वजन्मीं अथवा या जन्मीं केलेलें नाहीं, त्यांना तत्त्वोपदेश करणें म्हणजे आपल्या ज्ञानाचा दुरुपयोग करणेंच आहे.

तर मग तत्त्वोपदेशाचा खरा अधिकारी कोण ? म्हणून विचारशील तर, पूर्वीं सांगितलेली गोष्टच पुन: सांगतों ऐक. अध्ययनादिकांच्या योगानें ज्यांचें चित्त शुद्ध झालें आहे, व ज्यांच्या चित्तांत वैराग्यादिभाव स्थिर झाले आहेत, अशा अल्पबुद्ध पुरुषाला तत्त्वोपदेश करावा. कारण जो बुद्ध आहे, त्याला मी बुद्ध आहे असा मुळीं कधीं अनुभवच येत नाहीं. तर तो सदा शांत ब्रह्माचाच अनुभव घेत असतो. त्याविषयीं त्याचा दृढ निश्चय झालेला असतो; म्हणून त्याला बोध करण्याला अवकाशच रहात नाहीं. अज्ञाला त्याच्या विरुद्ध जगांतील अनेक पदार्थांचा पदोपदीं अनुभव येऊन ते सर्व सत्य आहेत असें निश्चयानें वाटतें. म्हणून त्यालाही उपदेश करितां येत नाहीं. तेव्हां राहिला अल्पबुद्ध. त्याला जगाचेंही भान होत असतें, व ' हा मी ' असेंही वाटत असतें. पण यांतलें सत्य काय व असत्य

काय, याचा निर्णय करतां येत नाहीं. तो व्हावा असें तर त्याला मनापासून वाटतें. यास्तव असा पुरुष उपदेशाचा अधिकारी आहे. ज्ञानी सत्य-एकात्ममय व अज्ञानी मिथ्या अहंतामय. तेव्हां त्यांच्या स्वभावामध्यें बदल कसा करितां येणार ! ज्ञान्याच्या दृष्टीनें जग जसें असत्, तसाच प्राकृताच्या दृष्टानें परमार्थ असत्. यास्तव जो अति ज्ञानी व अति अज्ञानी असतो, तो उपदेशाचा अधिकारी नव्हे. तर जो अल्पबुद्ध असतो तोच तत्त्वज्ञानाचा अधिकारी आहे.

असो; हे रामा, तूं, मी, व हें सर्व, शास्त्रदृष्टया, विद्वान् पुरुषांच्या अनुभवदृष्टया व युक्तिदृष्टयाही देहरूपानें असत् आहेत. दामादिक दैत्यही तसेच असत्. 'तर मग सत्य काय ?' म्हणून विचारशील तर सांगतों. शुद्ध, बोधाकाश व निरंजन संवेदन (ज्ञान) सत्य आहे. तें सर्वगत, शांत व अस्तोदयरहित आहे. सर्व जगत्‌ही शांत आहे, पण तें शून्य नव्हे. तर मग शांत म्हणजे काय ? तर सर्वशून्य असल्यासारखें व सन्मात्रपूर्ण आहे. (केवल सत्तेनें भरलेलें आहे.) तर मग हें सर्व दिसणारें काय आहे ? निव्वळ भास. ज्याच्या दृष्टीला तैमिरिक रोग झाला आहे, त्याच्या डोळ्यांपुढें जसे काळे कुरळे केंस दिसतात, त्याप्रमाणें मनोरूपी दृष्टीला संस्काररूपी दीर्घ रोग झाल्यामुळें जगाचा भास होतो. यास्तव या त्रिभुवनांत सत्य किंवा असत्य असें कांहीं नाहीं. चिद्रूप जसें जाणतें तसें सर्व होतें. राजपुत्रा, जसे दामादि राक्षस तसेच आम्हीहि सत्य व असत्य आहों. मग त्यांच्याच विषयीं तेवढा संशय घेण्यांत काय अर्थ आहे ? आंत चित् ज्या आकारानें उदय पावतें, त्या आकाराचें हें सर्व होतें. दामादिकांच्या आकारोत्पत्तीचाही तोच प्रकार आहे. आपल्याच स्वप्नप्रतिभासाला लोकांनीं जग असें नांव दिलें आहे. चिदाकाश बाह्यार्थरूप झालें म्हणजे तेंच दृश्य जग होय, असें समज. पण बाह्याकार सोडून तें स्वरूपानें स्थिर झालें म्हणजे तोच मोक्ष. चिदाकाश प्रबुद्ध (जागें) झालें कीं जग, व तें स्वस्थ निजलें म्हणजे मोक्ष. पण या दोन अवस्थाही बोधाकरितां कल्पिल्या आहेत. त्या खऱ्या नव्हेत. चिदाकाशच जगत्. निर्वाणच सर्गश्री व सर्गश्रींच निर्वाण होय. घट व कलश या पर्यायशब्दांप्रमाणें त्यांच्या अर्थांत भेद नाहीं. रोगी-दृष्टीला दिसणाऱ्या केंसाप्रमाणें अज्ञाला परमार्थच जग दिसतें. परंतु शुद्धदृष्टि

पुरुषाला हें जगच चिदाकाश दिसतें. सारांश, अध्यारोपदृष्ट्या सर्वव्यापी चिदाकाशांत सर्वांचा आरोप होणें शक्य असल्यामुळें सर्वत्र सर्व आहे. पण अपवाददृष्ट्या कोठेंही कांहीं नाहीं. ३१

सर्ग ३२

[दामादिकांच्या अनेक योनी, शेवटीं प्राप्त झालेला मशकादि भाव ज्ञान व मोक्ष.]

श्रीराम—विद्वद्वर्य, बरें असो; बालकांनीं कल्पिलेल्या यक्ष–पिशाचा-प्रमाणें दाम, व्याल व कट, हे जरी सत्-असत्-रूप असले तरी, त्यांच्या दु:खाचा अंत कसा व केव्हां होणार ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, त्या दैत्यांच्या आप्त-संबंधी यमकिंकरांनीं त्याच यमराजाची नम्रपणें प्रार्थना केली असतां धर्मराज त्यांस म्हणाला "त्यांचा परस्पर वियोग होऊन ते जेव्हां आपली ही कहाणी ऐकतील तेव्हां मुक्त होतील." रामभद्रा, पितृपतीच्या या सांगण्याप्रमाणें ते पुढें कसे मुक्त होतील तें मी सांगतों ऐक. काश्मीरांतील महापद्मसरोवराच्या तीरावरील चिखलांत दीर्घकाल मत्स्ययोनीचा अनुभव घेऊन ते त्या योनींतून मोठ्या कष्टानें सुटतील, आणि त्याच पद्मसरोवरांत सारस पक्षी होतील. विविध जातींचीं कमलें, सुंदर तरंग, रम्य शेवाळ, हालणारे पुष्पगुच्छ, नील कमलांचीं बेटें, शितल वायु, इत्यादिकांच्या योगानें अतिशय सुशोभित व रम्य झालेल्या त्या सरोवरांत भुवनभूषणभूत सारसशिंशीं सरस भोग भोगीत दीर्घकाल विहार करतील. शेवटीं त्यांना विचारबुद्धि प्राप्त होऊन ते एकमेकांपासून दूर होतील. ज्याप्रमाणें सत्व, रज व तम, यांचें विवेक-दृष्टीनें पर्यालोचन करूं लागलें असतां, मुक्तीकरितां ते भिन्न होतात, त्या-प्रमाणें ते तिघे मुक्तीकरितां वियुक्त होऊन त्यांतील व्याल चिमणा होईल; आणि काश्मीर देशांतील अधिष्ठान-नगरांत एका सर्वोत्तम घराच्या ईशान्ये-कडील भिंतीच्या भोंकांत राहील. तेथें तो थोडेंच अध्ययन केलेल्या ब्राह्मणाच्या अर्थरहित शास्त्रपाठाप्रमाणें ची-ची-ची असा शब्द करीत आनंदानें काल घालवूं लागेल. दाम-दानव त्याच नगरांतील श्रीयश-स्करदेव नांवाच्या राजाच्या राजमंदिरांतील एका मोठ्या स्तंभाच्या छिद्रांत मृदुध्वनी करणारा मशक होऊन राहील. त्याच अधिष्ठान–नगरांत रत्नावली-विहार नांवाचें क्रीडागृह असेल. त्यांत राजाचा नरसिंह ना

नांवाचा एक अमात्य राहील. त्या ज्ञानी पुरुषाला बंध व मोक्ष, हातावरील आवळ्याप्रमाणें साक्षात् दिसतील. त्याच्या गृहांत कट-असुर शाळुंखी-पक्षी होऊन रुप्याच्या पिंजऱ्यांत आनंदानें राहील. नरसिंह-आमात्य दाम-व्याल-कटांची कथा काव्यरूपानें रचील, व तो ती वाचीत असतांना पिंजऱ्यांतून ऐकून कटाला आपल्या पूर्वजन्माचें स्मरण होईल. सर्वत्र आत्माच भरून राहिला आहे, त्यावाचून त्या सृष्टींत दुसरें कांहीं नाहीं, असेंही त्याला त्या कथेंतील वर्णनावरून कळेल; आणि त्याविषयीं त्याचा पूर्ण निश्चय झाला म्हणजे तो शांतरूप होऊन निजरूपास पोंचेल. चिमणा व मुरकुट झालेल्या व्याल व दाम-दैत्यांसही ती सर्वतोमुखी झालेली काव्यमय कथा प्रसंगोपात ऐकूं येईल, आणि त्यामुळें त्यांनाही आत्मज्ञान होऊन तेही मुक्त होतील.

राघवा, याप्रमाणें मी तुला ही दाम-व्याल-कटांची कथा सांगितली आहे. त्यांच्या जन्मादिकांप्रमाणें हा संसारही शून्य आहे, मायामय आहे. पण भ्रामक द्वैत-ज्ञान प्राण्याला फार मोठ्या पदापासून च्युत करून अधोगतीस लावते. त्रिभुवनाला भिवविण्याचें सामर्थ्य कोठें, व खांबांतील मशक, भिंतींतील चिमणी व मंत्र्याच्या घरच्या पिंजऱ्यांतील साळुंकी कोठें ! राजस-अहंकारानें रंजित झालेल्या चिदाकाशालाच, स्वरूप न सोडतां, विरूपाचें भान होतें. (म्हणजे स्वाभाविक स्वप्रकाशतेचा त्याग न करतांच, तें अहंकार, प्राण, मन, इंद्रियें, देह, इत्यादिरूप होतें.) असत्य असतांनाही सत्य असल्याप्रमाणें वाटणाऱ्या आपल्या वासनाभ्रांतीमुळेंच, प्राणी हा कोणी आपल्याहून भिन्न पदार्थ आहे असें तें (चैतन्याकाश) जाणतें. यास्तव असल्या या मिथ्या संसारसागरांतून तरून पार जावयाचें असल्यास, बुद्धीचा प्रवाह आत्माकडे वळवून महावाक्यादिरूप शास्त्राच्या योगानें हें सर्व दृश्य असत् आहे, असा निश्चय केला पाहिजे. शुष्क तर्कमय मतांचा अवलंब करणें, यासारखी आत्महानी दुसरी कोणतीही नाहीं. आमच्या या उपनिषत्प्रतिपाद्य मार्गाला अनुभवही पुष्टि देतो. तार्किकांच्यां तर्कांनें ठरविलेल्या मार्गाला अनुभवाचें पाठबळ मुळींच नसतें. आम्हीं सांगत असलेल्या या वैदिक मार्गानें जाणाऱ्या साधूची, ऐहिक व पारलौकिक पुरुषार्थ-हानि कधींही होत नाहीं. हें मला हवें, असें म्हणून कुत्र्याप्रमाणें, आशेनें एक क्षणभरही चित्त व शरीर स्थिर न ठेवतां इतस्ततः पळणाऱ्या दुर्भाग्याला मातीसुद्धां मिळत नाहीं. उलट त्याला भयंकर

दैन्य सहन करावें लागतें. पण जो उदारात्मा त्रैलोक्याला सदा तृणासारखें तुच्छ समजतो, त्याला, सर्प जसे कांत टाकितात त्याप्रमाणें, सर्व आपत्ति सोडतात. अशा विरक्त पुरुषाच्या अंत:करणांत ज्ञानाची जेव्हां थोडीशी कलाही उद्भवते, तेव्हां आपत्तीची शंका तर दूरच राहू दे, पण त्याच्या रक्षणाचीही त्याला चिंता करावी लागत नाहीं. कारण, लोकपाल ब्रह्मांडा-प्रमाणें त्याचें रक्षण करितात. यास्तव साधक अवस्थेंत असतांना एकादे वेळीं भयंकर आपत्ति जरी येऊन कोसळली, तरी असन्मार्गानें जाऊं नये. कारण, उन्मार्गानें अमृत पिणारा राहूही मरण पावला. उग्र प्रकाश देणाऱ्या सच्छास्त्र व साधुसमागमरूपी सूर्याचा जे आश्रय करितात, ते पुन: मोहान्ध-काराला वश होत नाहींत. ते स्वतंत्र होतात. त्यांच्या सर्व आपत्ती क्षय पावतात. ज्यांनीं वैराग्यादि गुणांच्या योगानें मोठें यश संपादन केलें आहे, त्याचें अक्षय कल्याण होतें. वैराग्यादि गुणांचे उत्तरोत्तर अधिक संपादन करावें असें ज्यांस वाटतें, अध्यात्मशास्त्राभ्यासाची ज्यांना मोठी आवड असते, आणि सत्याचें व्यसनच ज्यांस लागलेलें असतें, तेच पुरुष. बाकीचे सर्व पशू. ज्यांच्या यशश्चंद्रिकेनें (म्हणजे यशोरूपी चांदण्यानें) प्राण्यांचें ह्रत्सरोवर प्रकाशित केलें आहे, त्या क्षिरसागराच्या मूर्तीमध्यें हरि राहतो.

बाबारे राघवा, या अनादि संसारांत अनेक जन्म घेऊन, प्रत्येक प्राण्यानें सर्व भोग भोगलेले असतात. सर्व अनुभव घेतलेले असतात. मग आणखी उत्तर जन्मपरंपरेमध्य पडून स्वात्मविनाश करण्याकरितांच पुन: भोगां-विषयीं लुब्ध होणें योग्य आहे का? मुळींच योग्य नव्हे. यास्तव आपल्या अधिकारानुरूप, यथाशास्त्र, पूर्व पूर्व आचार्यांनीं प्रवृत्त केलेल्या संप्रदाया-प्रमाणें एकेका भूमिकेंत, त्या त्या भूमिकेचा परिपाक होई तों, स्थिर राहून मिथ्या भोगजालावरील आस्था कमी करावी. स्वर्गापर्यंत जाऊन पोंचणाऱ्या गुणांच्या योगानें कीर्तिमान् व्हावें. साधुजनांच्या तोंडूनही धन्यता मिळवावी. कारण, कीर्ति व साधुवाद प्राण्याला मृत्युपासून तार-तात. भोग कधींही तारीत नाहींत. सिद्धांच्या सुंदर स्त्रिया, ज्यांचे चंद्रतुल्य शुभ्र व आकाशतुल्य सर्व देश–कालव्यापी यश-गीतींच्या द्वारा गातात, तेच जिवंत असून बाकीचे मृत होत. दीर्घ प्रयत्न व सतत उद्यम करून न कंटाळतां, यथाशास्त्र आचरण करणारा कोणता पुरुष सिद्धीला पात्र होणार नाहीं? पण यथाशास्त्र व्यवहार करणारानें सिद्धीविषयीं त्वरा

करूं नये. चिरकाल परिपक्क झालेल्या सिद्धांचें फळही पुष्ट मिळतें. वास्तव शोक, भय, आयास, गर्व व गडबड न करितां यथाशास्त्र व्यवहार करावा. आपलाच विनाश करून घेऊं नये. जीर्ण अंधकूपासारख्या या संसारांत पडून जीव जणुं काय मेला आहे, इंद्रियरूपी दोऱ्यांचा जणुं काय त्याच्या गळ्याभोंवतीं फांस लागला आहे. यास्तव वीरा भोगांची आस्था सोड. म्हणजे तूं उत्तरोत्तर खालीं घसरणार नाहींस. या शास्त्राचा चांगला विचार कर. कारण, तें मृत्यु, जरा, इत्यादि अनेक आपत्तींचें निवारण करणारें अमोघ अस्त्र आहे. या घाणेरड्या चिखलासारख्या संसारांत जिवंत राहाण्याची आशा करूं नये. भोगवासना हृदयांतून घालवावी. भोगांची वासनाही गेल्यावर त्यां (भोगां) करितां अवश्य लागणाऱ्या द्रव्यलेशाची गरज रहाणार नाहीं. तस्मात्, हे सर्वश्रेष्ठ पुरुषानों, सर्वस्वाचा त्याग करून मोक्षशास्त्राचेंच अवलोकन करा. विषयाकार चित्तवृत्तींमध्यें प्रतिबिंबित झालेल्या चिदाभासांचें बिंब, अंतःकरणानें मर्यादित झालेलें चैतन्य आहे, व अंतःकरणोपहित चिदाभासाचें बिंब शुद्ध ब्रह्मचैतन्य आहे. प्रतिबिंबें व त्यांच्या दोन्ही उपाधी असत्य आहेत, आणि बिंब सत्य आहे. पण अंतःकरण ही उपाधि जरी असत्य असली, तरी तिच्यायोगानें मर्यादित झालेलें बिंब–चैतन्य व त्यांत नियमानें रहाणाऱ्या चिदाभासाचें बिंबभूत ब्रह्मचैतन्य, यांचा भेद मिथ्या आहे. त्यामुळें उपाधीचा विरोध केल्यावर, अखंड, सत्य, प्रत्यगभिन्न ब्रह्मचैतन्यच अवशिष्ट रहातें, म्हणून तोच परमार्थ आहे, असा विचार करावा.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, सांख्य, पातंजल, गौतम, कणाद, बुद्ध, जैन, इत्यादि दुसरे लोक ही प्रतिबिंब-प्रक्रिया मानीत नाहींत. ते निरनिराळ्या रीतीनें तत्त्वोपदेश करितात. तेव्हां त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें चालावें कीं नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—प्रियशिष्या, आपल्या या शास्त्रांत नसेल तर त्यांच्यापासूनही उत्तम साधनांचा उपदेश घ्यावा. नाहीं असें नाहीं, पण या शास्त्रांत नाहीं असें ते कांहींच सांगत नाहींत. उलट या आमच्या अध्यात्म-विद्येंत तत्त्वनिरिक्षण अगदीं सूक्ष्म व अगदीं न्याय्य दृष्टीनें केलेलें आहे. यास्तव, वैदिक धर्मानुयायी पुरुषांना उपदेशाकरितां दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहाण्याची मुळींच गरज नसते. शिवाय संख्यादिकांचें सांगणें

केवल तर्कमय व त्यामुळेंच निराधार असतें. यास्तव, बा रामा, त्यांच्या उपदेशाची आपल्याला मुळींच गरज नाहीं. असो; परिणामीं दौर्भाग्य देणारी, कृपण करणारी व शुभहीन, अशी ही अविचारणारूपि गाढ व दीर्घ महा निद्रा टाकून जागें व्हावें. डबक्यांतील म्हाताऱ्या कासवाप्रमाणें सदां निजूनच राहूं नये. जरा व मरण यांच्या शांतीकरितां उत्थानाचा अंगिकार करावा. द्रव्यसंचय अनर्थांत पाडतो. भोगसमूह भवरोग उत्पन्न करितो. इतर सर्व संपत्ती या आपत्तीच आहेत, आणि या सर्वांचा अनादर करणें हा जय होय. लोकव्यवहाराच्या विरुद्ध नसलेल्या शास्त्राचाराचें अनुकरण करून त्यांचें शुभ फल मिळविण्यास सज्ज व्हावें. कारण, हे सज्जना, आचाराच्या योगानें ज्याचें चरित्र रम्य झालें आहे, ज्याची बुद्धि विवेकसंपन्न झाली आहे, व जो सांसारिक सुखादिकांविषयीं निरिच्छ आहे, अशा पुरुषाचें आयुष्य, यश व गुण लक्ष्मीसह, वसंत-ऋतूंतील वेलींप्रमाणें सत्फलाकरितां प्रफुल्लित होतात. ३२

सर्ग ३३

[शुभ उद्योग, साधु व सच्छास्त्र यांचें वैभव, अहंकारामुळें बंध व त्याच्या त्यागानें मुक्ति.]

श्रीवसिष्ठ—सर्व तीव्र साधनांचें फळ अवश्य मिळतें, असा नियम असल्यामुळें, व शेतांतील कष्ट, सेवा, इत्यादि लौकिक, व वैराग्य, विचार, अभ्यास इत्यादि शास्त्रीय साधनांचें फल सदा प्रत्यक्ष मिळत असल्याचा अनुभवही येत असल्याकारणानें, रामा, तूंही शुभ उद्योग सोडूं नकोस. शास्त्रीय शुभोद्योगाला असाध्य असें कांहीं नाहीं. याविषयीं मी आतां तुला एक आख्यायिका सांगतों. पूर्वीं शीलाद म्हणून एक मुनि होता. आपल्याला सर्वज्ञ पुत्र व्हावा या इच्छेनें त्यानें तप करून भगवान् रुद्राला संतुष्ट केलें. दीर्घ तपाच्या योगानें प्रसन्न झालेला ईश्वर, त्याला इष्ट वर द्यावयास सिद्ध झाला; आणि म्हणाला, “ माझ्या वाचून दुसरा कोणी सर्वज्ञ असणें संभवत नाहीं. यास्तव मीच अंशानें तुझा पुत्र होईन. पण तो तुझा पुत्र सोळा वर्षांचा होतांच मरण पावेल. ” तें ऐकून त्याच्या इच्छेविरुद्ध तोंडांतून ब्र काढण्याचेंही सामर्थ्य न झाल्यामुळें शिलादानें त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून त्याच्या म्हणण्याला मुकाट्यानें अनुमोदन दिलें. कांहीं दिवसांनीं त्याला नंदी या नांवाचा पुत्र झाला. पण लहान असतांनाच त्यानें

बापाच्या तोंडून सोळाव्या वर्षीं आपला मृत्यु आहे असें ऐकलें; व तपाच्या योगानें त्याच रुद्राची त्यानें आराधना केली. तथापि, सोळावें वर्ष लागतांच आयुर्मर्यादा संपल्यामुळें सरोवराच्या कांठीं शिवलिंगार्चन करीत असलेल्या नंदीला यमानें आपल्या पाशांनीं बांधलें. पण इतक्यांत साक्षात् शंकर तेथें प्रकट झाला व त्यानें मृत्यूचें निवारण करून त्याला आपला अनुचर केलें. त्याचप्रमाणें बलिप्रभृति दानवांनीं शुभोद्योगामुळेंच, गज जसे कमलिनीचा विध्वंस करितात, त्याप्रमाणें सर्वोत्कर्षानें संपन्न असलेल्या देवांचें यथेच्छ मर्दन केलें आहे. मरुत्त राजाच्या यज्ञांत इंद्रानें मोठें विघ्न केलें असतां, संवर्त महर्षीनें, साक्षात् ब्रह्मदेवाप्रमाणें, देव व असुर यांसह दुसरी सृष्टि निर्माण करण्यास आरंभ केला, हें प्रसिद्धच आहे. महा-निश्चयी विश्वामित्रानें वारंवार उग्र व उग्रतर तप करून अलभ्य असलेलें ब्राह्मण्यही मिळविलें. पाण्यांत कालवलेलें पीठच दूध आहे, असें समजून तें अमृताप्रमाणें प्राशन करणाऱ्या महादरिद्री उपमन्यूला तपाच्या योगानें क्षीरसागर मिळाला. त्रैलोक्यांतील महाबलाढ्य मल्लच अशा-ब्रह्मा, विष्णु इत्यादि थोरांसही तृणाप्रमाणें गट्ट करणाऱ्या-काळाला श्वेत मुनीनें अति तीव्र भक्तीनें जिंकलें. सावित्रीनामक राजकन्येनें भर्त्याच्या प्राणांमागून जाणें, स्तुति करणें, इत्यादि उपायांनीं यमाला प्रसन्न करून व युक्तीनें वर मागून आपल्या सत्यवान्-पतीला परत आणलें. तात्पर्य स्पष्ट फळ मिळत नाहीं असा कोणताही शास्त्रीय शुभ उद्योग नाहीं. यास्तव सुज्ञ पुरुषानें फलांच्या न्यूनाधिकतेचा चांगला विचार करून सर्वोत्तम फळाकरितां शुभ प्रयत्न आरंभावा. आत्मज्ञान सुखदु:खादि सर्व दशांचें मूळ उपटून काढणारें आहे. यास्तव, त्याच्याकरितां सर्वोत्तम शुद्ध उद्योग करावा. प्रथम भोगाभिलाषांचा नाश व्हावा म्हणून विषयांविषयीं दोषदृष्टि धारण करावी. वैराग्यादिकांचा अभ्यास करतांना आरंभीं मोठें दु:ख होईल हें खरें; पण तें सहन केल्यावाचून अखंड सुख कसें मिळणार ? चिदात्मा परब्रह्म आहे, हें जरी खरें आहे, तरी कारणासह संसार-अनर्थ-निवृत्तिरूप शमही परम पुरुषार्थच आहे. यास्तव प्रथम वैराग्याभ्यासानें रागादि दोषांचें शमन करणें हें अखंड ब्रह्मसुख देणारें आहे, असें तूं समज. (प्रशम जसा साक्षात् स्पष्ट आनंद देणारा आहे, तसें चित्-ब्रह्मैक्य व्यक्त आनंद देणारें नाहीं. यास्तव प्रशमाचाच उपयोग अधिक आहे, असा याचा भावार्थ आहे.)

आतां आपल्या त्या साक्षात् फल देणाऱ्या प्रशमाचा उपाय कोणता म्हणून विचारशील, तर पुनः सांगतों. अभिमानाचा परित्याग करावा आणि विषयांच्या दोषांचें वारंवार स्मरण करून विषयाभिलाष कमी कमी करीत जावें. चित्-चें निश्चल कैवल्य व आपला मोक्षयोग श्रेष्ठ (मानुष) जन्म यांचा विचार करावा, आणि सज्जनांच्या चरणांचें सेवन करावें. कारण सज्जनसमागमावांचून चित्तशुद्धीकरितां केलेलीं तपें, तीर्थाटनें, व शास्त्राध्ययनें संसारसागरांतून सोडविण्यास समर्थ होत नाहींत. सज्जन कोणाला म्हणावें, तेंही येथें सांगून ठेवतों. ज्याचा लोभ, मोह व क्रोध, हे दोष प्रत्यहीं क्षीण होत असतात, व जो आपल्या कर्मामध्यें यथाशास्त्र निमग्न असतो, तो सज्जन होय, असें जाणून त्याचा समागम करावा. कारण, अशा पुरुषाच्या समागमानें एखादे वेळीं अकस्मात् आत्मवेत्याचा संगही घडतो, व त्यामुळें या दृश्याचा* अत्यंत-अभाव झाला म्हणजे परब्रह्मच अवशिष्ट रहातें, व त्यावाचून दुसरा आधारच नाहींसा झाल्याकारणानें जीव त्यांतच लीन होतो. दृश्य कधीं उत्पन्न झालें नाहीं, होत नाहीं व होणार नाहीं. वर्तमानसमयीं त्यांचें अस्तित्वही नाहीं. तर त्रिकाळीं निराबाध ब्रह्मच आहे.

रामभद्रा, उत्पत्तिप्रकरणांत अनेकयुक्तींनीं दृश्याचा असंभव कसा आहे तें दाखविलेंच आहे; व त्याच्याच दृढतेकरितां येथेंही दाखवू, पण, आतां अगोदर सर्व विद्वानांनीं जसा अनुभव घेतला आहे तसेंच हें निर्मळ व शांत त्रिजगत्संविदाकाश तुला दाखवितों.

हें संविदाकाश तत्त्व आहे; परमार्थरूप आहे. तेव्हां त्याच्यामध्यें अतत्व म्हणजे माया व तिचें आकाशादि कार्य कसें असणार ? परमार्थ व अपरमार्थ यांचा तात्त्विक सहवास होणें अशक्य आहे. तर मग जगत् हें काय आहे ? पाण्यावरील बुडबुडा. त्रिभुवनांत जो जो अनुभव येतो, तो तो सर्व ब्रह्मचिदादित्याच्या किरणरूप आहे, म्हणजे त्याहून निराळा नव्हे. कारण किरणवान् पदार्थ व किरण यांमध्यें भेद तो कोणता ? या चित्-दृष्टीचें स्वभावतः होणारे उन्मेष–निमेष (उघड–झांप, विकास-संकोच) हेच जगद्रूप अनुभवाचे उदयास्त होत. अहं (मी) याचा खरा अर्थ न जाणणें हाच परमार्थाकाशांतील मळ असून (म्हणजे तीच अविद्या

* अत्यंत भाव कसा आहे ते कळतें, म्हणजेच ज्ञानलाभ होतो.

अथवा उन्मेष असून) त्याचा तात्त्विक अर्थ जाणणें हेंच परमार्थाकाशाचें नैर्मल्य आहे. तोच मोक्ष होय. अहंभावाला तत्त्वत: जाणलें म्हणजे तोच नाहंभाव होतो. कारण अहं ही शुद्ध कल्पना आहे, तो चिद्विलास आहे, असें कळलें म्हणजे जल जलांशीं जसें गिळून जातें, त्याप्रमाणें तो (अहंभाव) चिदाकाशाशीं एकरूप होतो. अहं हें दृश्याचें बीज आहे. यास्तव तेंच कारणांतील लीन झालें म्हणजे दृश्यांकुर कसा उद्भवणार? एवढ्या-साठींच ' दृश्य वस्तुत: नाहीं, ' असें आम्ही म्हणतों. अहं हा काय पदार्थ आहे, असा शास्त्र व संतवचन यांच्या साह्यानें विचार केला म्हणजे त्याचें तत्त्व कळणें अगदीं साहजिक आहे, आणि तें कळलें म्हणजे एकटें चिदा-काश रहातें. पिशाचाचा वस्तुत: अभाव असतांनाही तें आहे असा संशय आल्यास प्रौढबुद्धिपुरुषांनाही मोठे क्लेश होतात, आणि त्यांनाही जर त्याची बाधा होते, तर मग ज्याची बुद्धिच अपरिपक्व आहे अशा बाळकांविषयीं काय सांगावें ! चिच्चंद्रिका जोंवर अहंकारमेघांनीं आच्छादित झालेली असते, तोंवर ती परमार्थकुमुद्वतीला विकसित करीत नाहीं. अहं अशा या अभिमानाचा नाश झाला असतां, नरक, स्वर्ग, मोक्ष, इत्यादिकांविषयींची इच्छाही पार नाहींशी होते. हृदयामध्यें अहंकार–मेघ जोंपर्यंत स्थिर असतो तोंपर्यंत तृष्णारूपी कुड्याची मंजिरी विकास पावते. अहंकाररूपी ढग चेतनेचें आक्रमण करून राहिला असतां अंधकारच पसरतो. प्रकाश मुळींच नाहीं. हा असत्–अहंकार स्वत: मिथ्याकल्पित जरी असला तरी तो दु:खाला कारण होतो. हर्षाला नव्हे. व्यर्थ कल्पिलेला हा अभिमान अनंत संसार देणाऱ्या मोहांत पाडतो. ' हा देहच मी ' या दुर्मतीसारखी अनर्थभूत मति या संसारांत दुसरी कोणतीही नाहीं. सर्व दु:खें अहंकारामुळें होतात. ज्यानें अहंकाररूपी महा विषवृक्षाचा अंकुर विचारपूर्वक समूळ उपटून टाकला आहे, त्याच्या हृदयांत ज्ञानतृण जोरानें वाढतें. कारण, अहंभाव हाच अक्षय जन्मवृक्षांचा अंकुर असून, हें माझें, या त्याच्या सहस्रावधि शाखा आहेत. परंतु तो वृक्ष आणि त्याच्या शाखा जणुं काय कावळ्याच्या उडीनेंही कोसळून पडण्यासारख्या निर्बल असतात. कारण, त्यांना उलथून पाडा-वयाचें झाल्यास ज्ञानावाचून दुसरें कोणतेंच साधन लागत नाहीं. अहंभा-वनाच आत्म्याला संसारचक्रांत पाडणारी आहे. जन्मरूपी अरण्यामध्यें जोंवर अहंभावरूपी अंधकार पसरलेला असतो, तोंवरच त्यांत या चिंतारूपी

मत्तपिशाचिका धांवत असतात, ज्या नराधमाला अहंकार पिशाचानें पछाडलें आहे, त्याला शास्त्रें, मंत्र, तंत्र इत्यादि कांहीं लाभ देत नाहीत.

श्रीराम—भगवन्, कोणत्या उपायानें अहंकाराची वृद्धि होत नाहीं, तें मला संसारभयशांत्यर्थ सांगा.

श्रीवसिष्ठ—पूर्वोक्त आत्मस्वभावाचें सदा स्मरण करूं लागले असतां चित् जशीच्या तशी निर्मल रहाते आणि त्यामुळें अहंकाराची वृद्धि खुंटते. ही जगद्रूपी इंद्रजालश्री मिथ्या आहे. तेव्हां त्यांतील पदार्थांविषयीं राग-द्वेष करून काय करावयाचें आहे ? असा मनांत विचार करूं लागलें म्हणजे अहंकार लीन होतो. ज्या पुरुषाला आपल्याविषयीं अहंभाव नसतो, आणि दृश्यशोभेविषयीं आसक्ति नसते, तो शांत व्यवहार करूं लागला तरी, त्याचा अहंकार वाढत नाहीं. हा आंत असलेला मी, व हें बाहेर असलेलें जग, या–त्याज्य व ग्राह्य व्यवहारास निमित्त होणाऱ्या–दोन्ही दृष्टींचा क्षय झाला असतां, व समभाव वाढला असतां, अहंभावही उत्तरोत्तर क्षीण होऊं लागतो. मी द्रष्टा, हें चित्त दर्शन (ज्ञानसाधन) व हें जग दृश्य, ही त्रिपुटी, आणि त्यांतही हें शत्रुरूप असल्यामुळें त्याज्य. व हें मित्ररूप असल्यामुळें ग्राह्य, या भावांचा क्षय होऊन सर्वात्मतारूप समता रूढ झाली असतां अहंभाव दुर्बल बनतो.

श्रीराम—प्रभो, अहंकाराची आकृति कशी काय आहे ? त्याचा त्याग कसा करतां येतो ? तो सशरीर आहे कीं अशरीर ? आणि त्याचा त्याग केल्यानें कोणता लाभ होतो ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, या जगांत त्रिविध अहंकार आहे. त्यांतील दोन प्रकारचा अहंकार श्रेष्ठ असून तिसरा त्याज्य आहे. ' मी, हें सर्व विश्व आहें, मी अच्युत परमात्मा आहें, मजवाचून या जगांत दुसरें कांहीं नाहीं,' हा अहंकार श्रेष्ठ आहे. हा मोक्षास कारण होणारा अहंकार तिसऱ्या प्रकरणांत (सर्ग ११८ पृष्ठ ४७९) सांगितलेल्या चवथ्या व पांचव्या भूमिकेंतील जीवन्मुक्तांचे ठायीं असतो. तो बंध मुळींच उत्पन्न करीत नाहीं. मी सर्वांहून निराळा व अतिसूक्ष्म आहें, अशा प्रकारचा जो अहंकार, तो दुसरा शुभ अहंकार आहे. सहाव्या भूमिकेंतील जीवन्मुक्ताचे ठायीं असणारा अहंकार तोही बंधाला कारण होत नाहीं. हात, पाय, कान, पोट, इत्यादि अवय-

वांनीं युक्त असलेला हा देहच मी आहें, अशा प्रकारचा जो मिथ्या अभिमान, तोच लौकिक व तुच्छ तिसरा अभिमान होय. या दुरात्म्याला वर्ज्यच केलें पाहिजे. तो महाशत्रु आहे. हा चांडाळ ज्याला जर्जर करून सोडतो, त्याचा पारमार्थिक अभ्युदय कधींही होत नाहीं. हा निर्दय शत्रु नानाप्रकारच्या मानसिक व्यथा देतो. याच्या योगानें कष्टी झालेले लोक संकटांत पडतात. यास्तव, बा सज्जना, या दुष्ट अहंभावाचा त्याग करून पहिल्या अहंभावाचा अंगीकार करावा. म्हणजे ईश्वर स्वत: अंत:करणांत प्रकट होतो. मी देह नव्हे असा निर्णय करून, त्या लौकिक अहंकाराचा त्याग व अलौकिक शास्त्रीय अहंकारांचें ग्रहण करणें, हें सर्व महात्म्यांना मान्य आहे. दामादिकांना या भयंकर लौकिक अभिमानामुळेंच असह्य दु:खांत पडावें लागलें.

श्रीराम—गुरुवर्य, या तिसऱ्या अहंकृतीला चित्तांतून पार धुवून टाकल्यानें पुरुषाला कोणता हितकर भाव प्राप्त होतो?

श्रीवसिष्ठ—रामा, अगोदर कांहीं विचार न करितां तिचा त्याग करावा. म्हणजे ती जशी जशी कमी होऊं लागते, तसा तसा साधक परं—पदापाशीं जातो. त्याचें स्वरूपसुख वाढतें आणि शुभ अहंकाराची भावना करूं लागल्यानें तो थोडक्याच अवकाशांत परम पदीं आरूढ होतो. पुढें त्या धन्य पुरुषानें शुभ अहंकाराचाही त्याग करून निरहंकार—स्थितींत काळ घालवावा, म्हणजे सर्वोत्तम पदप्राप्ति होते. ‘हितवचन शंभरदां सांगावें; पण अहितवचन एकदांही सांगूं नये,’ असा न्याय असल्यामुळें, रामा, मी पुन: एकदां सांगतों कीं, परमानंदाचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून सदा सर्व प्रयत्नानें ही लौकिक दुरहंकृति सोड. कारण, तो एक शरीरांतील असाध्य रोग आहे. त्याला वर्ज करणें हेंच परम श्रेय व परम पद आहे. विचारानें या स्थूल लौकिक अहंकाराचा त्याग केल्यावर साधक कोणताही जरी व्यवहार करीत असला, तरी अधोगतीस जात नाहीं. ज्याचा अहंकार शांत झाला आहे, अशा अतितृप्त पुरुषाचे भोग-रूपी रोग वाढत नाहींत. पुरुषानें विषयोपभोगांचा स्वाद सोडला म्हणजे साधकाचें श्रेय त्याच्यापुढें चालून येतें. अहंकार हा आत्मग्रहण न करता अनात्मग्रहण करविणारा मनाचा नेत्र आहे. पण तोच साधकाच्या प्रयत्नानें

फुटला म्हणजे मग आत्म्यावाचून त्याला दुसऱ्या कोणाचा आधार रहाणार ? राघवा, भगीरथ प्रयत्नानें अहंकार सोड, म्हणजे तूं भवसागराचें उल्लंघन करशील. देह मी नव्हे आणि त्याचें कांहीं नाहीं, असें समजून, आणि हें सर्व माझें आहे व मीच हें सर्व आहें. अशी भावना करून, पूज्य संवित् चित्तांत स्थिर करावी. म्हणजे अनायासानें परम पद प्राप्त होते. ३३

सर्ग ३४

[भीमादि दैत्यांच्या हातून पराभूत झालेल्या देवांनीं हरीची प्रार्थना केली; त्यानें शंबरासुराला मारलें व वासनारहित भीमादिकही मुक्त झाले.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, दामादि सेनापती पळून गेल्यावर शंबरासुराच्या पर्वततुल्य नगरांत काय झालें तें सांगतों ऐक. देवांच्या हातून पराभव पावलेल्या दैत्यसेनेचा वर सांगितल्याप्रमाणें विध्वंस झाला असतां, शंबरासुर कांहीं दिवस स्वस्थ राहिला, व नंतर पुनः देवाच्या वधास उद्युक्त झालेल्या त्यानें असा विचार केला कीं,–मी आपल्या मायेनें दामादिकांस निर्माण केलें होतें; पण त्या मूर्ख असुरांनीं मिथ्या अहंकाराच्या अधीन होऊन सर्वस्वाचा नाश केला. यास्तव, आतां मी दुसऱ्या अध्यात्मशास्त्रज्ञ व विवेकी दैत्यांस मायेनेंच उत्पन्न करतों. म्हणजे तत्त्वज्ञानानें युक्त असलेले ते मिथ्या भावनेचा त्याग करतील. त्यामुळें त्यांना अहंकार पिशाच्याची बाधा होणार नाहीं आणि ते देवांनाही जिंकू शकतील–असा विचार करून शंबरानें मायेनें समुद्रांतील तरंगांप्रमाणें तसलेच दानव उत्पन्न केले.

ते सर्वज्ञ, आत्मतत्त्वज्ञ, विरक्त, निष्पाप, प्राप्त होईल तेवढेंच कृत्य करणारे व त्यामुळें सर्वोत्तम होते. शंबरानें भीम, भास व दृढ, अशी त्यांचीं नांवें ठेविलीं. वायु भक्षण करणारे ते सर्व त्रिभुवनाला तृणाप्रमाणें लेखित होते. (पोटाची चिंता नसल्यामुळें ते इतके निःस्पृह झाले यांत कांहीं फारसें नवल नाहीं.) ते तिघेही वीर शंबराच्या आज्ञेनें भूमीवर आले, त्यांनीं अंतरिक्षास आच्छादित करून सोडलें, आणि पावसाळ्यांतील मेघांप्रमाणें भयंकर गर्जना करण्यास आरंभ केला. तेव्हां देवही त्यांच्याशीं युद्ध करावयास आले. उभय पक्षांचें रोमहर्षण युद्ध पुष्कळ वर्षें होत राहिलें. पण, भीमादि दैत्य विज्ञानी असल्यामुळें अहंकारवश झाले नाहींत, कारण 'हें माझें' इतकी वासना जों त्यांच्या मनांत येत आहे तोंच, 'मी कोण ?' हा विचार उत्पन्न होऊन तत्काळ

ती (वासना) असत्य ठरत होती. आमचीं शरीरें व हे देवही जर असत् आहेत, तर आम्ही भ्यावें कोणाला व कां ? शिवाय मी कोण ? हा विचार त्यांच्या चित्तांत सतत जागत असल्यामुळें भयाचा उदयच झाला नाहीं. हें असत् शरीर मुळीं नाहींच. शुद्ध चित्त आपल्या स्वरूपामध्यें स्थित आहे आणि त्यामुळें अहं म्हणून कोणी नाहीं; अशा दृढ निश्चयानेंच ते सदा व्यवहार करीत. असो; अनेक वर्षे युद्ध केल्यावर त्या निरहंकार, जरा-मरणाविषयीं निर्भय, प्राप्त होईल तेवढेंच करणाऱ्या, प्रसंग पडेल तसें वागणाऱ्या, कोठेंहीं आसक्त न होणाऱ्या, शत्रूंस मारूनही अहंकार न करणाऱ्या, वासनाजाळ्यांतून मुक्त झालेल्या, प्रभूचें हें कार्य अवश्य केलें पाहिजे एवढेंच समजणाऱ्या, राग-द्वेषशून्य व समदर्शी अशा त्या दानवांनीं देवसेनेचा विध्वंस करून सोडला. भीम, भास व दृढ, या शूर दैत्यांनीं देवसेनेला तुडवून सोडलें. तेव्हां ती दीन झालेली देवसेना हिमालयावरून निघालेल्या गंगेप्रमाणें वाट फुटेल तिकडे पळून गेली. इंद्रादि देव क्षीरसागरस्थ भगवानाला शरण गेले. तेव्हां लोकनाथ हरीनें त्यांचें सांत्वन करून युद्धाची तयारी केली. शौरी व शंबर यांचें घोर युद्ध झालें. त्यांत तो मायावी दैत्य महामायावी विष्णूच्या हातून मरण पावला, आणि त्याच्याच स्वरूपांत लीन झाला. ज्ञानी भीमादिकांनाही त्या लक्ष्मीशानें आपल्या स्वरूपांत मिळवून सोडलें. ते वासनाशून्य असल्या कारणानें, विझलेल्या दिव्याप्रमाणें त्यांची गति कोणालाही कळली नाही. तस्मात् रामभद्रा, मन वासनेनें बद्ध होतें, आणि तेंच वासनाशून्य झालें असतां मुक्त होतें. यास्तव तूंही विवेकतः निर्वासनी-भाव संपादन कर. सत्य वस्तूचें यथार्थ ज्ञान झालें असतां वासना क्षीण होते. वासनाक्षय झाला म्हणजे मन नाश पावतें. हा सत्य चिदात्मा, ज्या दृश्याची भावना करितो त्यांतील कांहींही सत्य नाहीं. त्यामुळें दृश्यभावना (दृश्यदर्शन) ही मिथ्या आहे, असें जाणून बाकी रहाणाऱ्या स्वप्रकाश चिन्मात्राचें दर्शन घेणें, त्याचें वारंवार स्मरणें करणें, व त्याच्याकडे सतत अनुसंधान ठेवणें, हेंच सत्य वस्तूचें यथार्थ ज्ञान आहे. आत्माच हें सर्व आहे. तेव्हां कोण, कोठें, कशाची भावना करणार ? फार काय, पण दृश्याची वासनाही नाहीं, असें समजणें हें यथार्थ ज्ञान होय. वासना व चित्त हे दोन शब्द त्यांच्या अर्थासह जेथें लीन होतात, तें परम पद होय. वासनायुक्त चित्त हीच जगत्स्थिति, व

वासनाराहित्य हीच मुक्ति. अनेक विषयांच्या आकारानें चित्ताची स्थिति झाली आहे. यास्तव त्याला विषयाकार न होऊं देतां शांत करावें.

माझ्या प्रिय व सद्गुणी शिष्या, तुला दामादिकांचा न्याय प्राप्त न होवो. भीमादिकांचा न्याय तुझ्या ठायीं अचल निवास करो. हीं दोन्हीं आख्यानें मला ब्रह्मदेवानें मागें सांगितलीं होतीं. असो; रामा, ही भयंकर संसार-वाट मोठमोठ्या सुख-दुःखमय कांट्यांनीं दुर्गम झाली आहे. तथापि, विषयांमध्यें आसक्त न होणें, याच दृढ पादुका पायांत घालून तत्त्वबोधरूपी दंड हातात घेतला असतां तिचें सहज उल्लंघन करतां येते. यास्तव तूं निराश होऊं नकोस. प्रयत्न कर. ३४

सर्ग ३५

[सत्संग, विवेक, आत्मज्ञान व सामाधि यांनीं युक्त असलेला भोगेच्छुत्याग हाच शमाचा उपाय आहे.]

श्रीवसिष्ठ—ज्यांनीं आपल्या विषयोन्मुख मनाला जिंकलें आहे, त्या महाशूर साधूंचा जय-जयकार असो. सर्व उपद्रव देणाऱ्या या संसाररूपी दुःखाच्या नाशाचा–आपल्या मनाचा निग्रह करणें–हा एकच उपाय आहे. ज्ञानसर्वस्व ऐकावें, त्याच्या अर्थाविषयीं निश्चय करावा; पण इतकें करूनही भोगेच्छा न सोडल्यास तो सर्व खटाटोप व्यर्थ होतो. याकरितां मनोनिग्रहासाठीं प्रथम भोगेच्छा टाकावी. कारण, भोगांची इच्छा हाच बंध, व तिचा त्याग हाच परंपरेनें मोक्ष आहे. अनेक ग्रंथांचा भार वाहून काय करावयाचें आहे ? तूं आधीं एवढें कर कीं,–या सृष्टींत जें जें रम्य वाटेल तें तें सर्व विषाप्रमाणें अनर्थक आहे, असें समज. विचार न करितां सहसा केलेला विषयत्याग अति दुःखद होतो. पण चांगला विचार करून गुरु व शास्त्र यांनीं सांगितलेल्या क्रमानें त्याग केला असतां, तो सकृद्दर्शनीं जरी थोडासा कटू वाटला, तरी परिणामीं महासुख देतो. चित्तांत भोगवासना असल्या म्हणजे, त्या पुनः पुनः विषयांचें स्मरण करून देऊन राग–द्वेषादि दोषांस उत्पन्न करितात. जी मति वासनाजाळांत अडकलेली नसते, व त्यामुळें जी रागादि दोषरहित असते, ती चांचल्यरहित होऊन हळु हळु शांत होत जाते. जशी चांगली जमीन नानाप्रकारचें धान्य प्रसवते, त्याप्रमाणें शुभमति, ज्याच्यापासून ग्लानि कधींही येत नाहीं,

अशा शांति, दांति, इत्यादि सद्गुणयुक्त व ज्ञान-समाधि-विश्रांति-लक्षण-मोक्षफल देणारें अंकुर प्रसवते. शुभ भावांचें अनुसंधान केल्यामुळें, मन प्रसन्न झालें असतां, मिथ्या अज्ञानरूपी महा मेघ हळु हळु शांत झाला असतां, शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें सौजन्य वृद्धि पावलें असतां, आकाशांत जसें सूर्याचें तेज, त्याप्रमाणें पुण्यकारक विवेक पसरला असतां, वेळूंतील मोत्याप्रमाणें अंतःकरणांत संतोष, अथवा इंद्रियनिग्रहाचें धैर्य पुष्ट होऊं लागलें असतां, वसंत-ऋतूंतील चंद्राप्रमाणें आत्मसौख्याचा लाभ झाल्यानें मानसिक स्थिति कृतार्थ झाली असतां, सत्संगरूपी सफल व शीतळ छायाप्रधान वृक्ष फळास आला असतां, आणि समाधिरूपी देवदारुवृक्ष आनंदरूपी सुरसाचा स्राव करूं लागला असतां, मन निर्द्वंद्व, निष्काम व निरुपद्रव होतें. चापल्य, अनर्थ, शोक, मोह व भय, या रोगांनीं रहित होतें. शास्त्रार्थविषयींचे त्याचे सर्व संदेह क्षीण होतात. विचित्र विषय पहाण्याची उत्कंठा नाहींशी होतें. कल्पनाजालाचें निरसन होतें व तें (मन) मोहशून्य बनतें. तें इच्छारहित, दयाभावरहित, निरपेक्ष, प्रवृत्त्युन्मुखतारहित, आधिरहित, शोकरहित, असक्त व आसंगशून्य होतें. आत्मा कसा आहे ? तो कोणता ? कोणत्या साधनानें प्राप्य आहे ? ज्ञान म्हणजे काय ? साधनें कोणती ? इत्यादि अनेक वाद्यांच्या भिन्न भिन्न कल्पनांमुळें उत्पन्न झालेले अनेक संदेह हेच उग्र पुत्र, अनेक मनोरथरूपी आप्त, तृष्णारूपी स्त्री व स्थूल शरीररूपी पिंजरा, यांनीं युक्त अशा आपल्याला (मनःस्वरूपाला) मारूनच तें आत्मसंबंधीं ऐश्वर्य (म्हणजे पुरुषार्थ) प्राप्त करून घेतें. (आतां मन कोणत्या क्रमानें आपला नाश करून घेतें तें सांगतों.) प्रथमतः आपल्या पुष्टीला कारण होणाऱ्या संकल्पांस तें सोडतें. हा माझा मित्र आहे, हा शत्रु आहे, हें चांगलें आहे, हें वाईट आहे, इत्यादि प्रकारचे विकल्प मनाला पुष्ट करीत असतात. वास्तव यांना उत्पन्न करण्यास जसें मी समर्थ आहें, तसेंच यांचा निग्रह करण्यासही मी समर्थ आहें, या गोष्टीचें स्मरण करून तें आपल्या देहाकार कल्पित रूपास तृणाप्रमाणें टाकून देतें. म्हणजे जोंपर्यंत देहाहंभावानें वासित झालेलें मन देहाकार होत असतें, तोंपर्यंतच देहास अनुकूल असलेल्या विषयांचे ठायीं राग व प्रतिकूल असलेल्या विषयांविषयीं द्वेष त्याला वाटतो, व रागद्वेषांमुळें सहस्रावधि विकल्प उठून तें वाढतें. पण तोंच देहाहंभाव नाहींसा झाला

म्हणजे—'बीजं नास्ति कुतः शाखा '—बीज नाहीं मग शाखा कोठच्या, या न्यायानें रागादिकांना क्षय होऊन तें स्वतःही क्षय पावतें. पण तें स्वतःच आपल्यावर असा अनर्थ कसा ओढवून घेईल ? म्हणून म्हणशील, तर सांगतों आत्मभूत मनाचा उभ्युदय म्हणजेच आत्मनाश असून, मनाचा नाशच सर्व—अनर्थ-निवृत्तिरूप व निरतिशय आनंदाभिव्यंजक असल्यामुळें खरा अभ्युदय आहे. ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्यज्ञान ज्याला झालेलें असतें, त्याचें मन शांत होतें व अज्ञाचें मन वाढतें. पण पुष्कळ खत घातल्यामुळें जोरानें फोंफावणाऱ्या शेताप्रमाणें, अज्ञानादि दोषांमुळें मनाची भयंकर वाढ होऊं लागली असतां, अनर्थ ओढवतात. कारण जगाचें चक्र मनोमात्र आहे. मनच पर्वतसमूह आहे. मनच आकाश, मनच देव, मनच मित्र व मनच शत्रु आहे. विकल्पांच्या योगानें कलुषित झालेली जी चित् तत्त्वाची विस्मृति, तेंच मन होय. आत्म्याच्या विस्मरणामुळें उद्भवणाऱ्या नाना विकल्पवासना हेंच मनाचें त्याज्य रूप आहे. (आतां असल्या मनाच्या योगानें बद्ध होणारा जीव कोण, तें सांगतों.) मनामध्यें वासनारूपानें विषयांचा प्रवेश झाला असतां, त्यांच्या योगानें परिच्छिन्न झालेल्या चिन्मात्रांत स्थित असें जें विकल्पवासना-कलुषित ब्रह्म, तोच जीव होय. जीव व मन यांमध्यें फारच थोडें अंतर आहे. विषयाभिमुख होऊन, दृढ अभ्यासामुळें, तो विषयच मी आहें असें वाटणें, व त्याच अज्ञानामुळें आत्मस्वरूपाला विसरणें, हें जीवाचें रूप; व तेंच जेव्हां हजारों संकल्प करून मोह पावतें, सारभूत स्वस्वभावापासून दूर जातें व बाह्य पदार्थांशीं संबद्ध होतें, तेव्हां जीवाचें उपकरण मन होतें. एकाच आत्मस्वरूपाच्या विस्मरणाला निरनिराळ्या अवस्थेंत दोन संज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत. तें जेव्हां अहं अशा अभिमानानें युक्त असतें तेव्हां जीव, व जेव्हां त्याचें संकल्पद्वारा उपकरण होतें तेव्हां मन होय. आतां जीव व त्याची उपाधि मन, याहून अगदीं विलक्षण असलेलें शुद्ध आत्मस्वरूप कसें असतें तें सांगतों. आत्मा संसारी पुरुष (ह्म. जीवस्वभाव) नव्हे, शरीर नव्हे व त्यांतील रक्तादि नव्हे. कारण शरीरादि सर्व जड आहे, आणि देही (देहस्वामी आत्मा) आकाशाप्रमाणें निर्लेप आहे. आतां शरीर जडच आहे हें कशावरून म्हणून विचारशील, तर सांगतों. शरीराचे लहान लहान तुकडे जरी केले, तरी त्यांत रक्त, मांस, अस्थि, यांवाचून दुसरें

कांहीं आढळत नाहीं. केळीचा खांब सोलला असतां, त्यांत जसें पानां (सोंपटां) वाचून दुसरें कांहीं नसतें, तसेंच शरीरांत सप्त धातूं-वाचून कांहीं नसतें. ते तर प्रत्यक्ष जड आहेत. यास्तव त्यांच्या योगानें बनलेलें शरीरें जडच असणार हे उघड होय. साकार मनच नर होय. तो आपल्या विकल्पानेंच, आपल्या बंधाकरितां कोशकार कृमीप्रमाणें जाळें पसरतो. एक देहभ्रम सोडून दुसऱ्या देशीं व दुसऱ्या काळीं तो दुसरें शरीर धारण करतो. एके ठिकाणचा अंकुर दुसऱ्या ठिकाणीं नेऊन लावला असतां, त्याला जशी तेथें नवीं पानें येतात, त्याचप्रमाणें जीवाची अवस्था होते. वासनेप्रमाणें मन होतें. मोठ्या शुभ वासनेनें तें मोठें होतें. इंद्रपदाविषयीं मनोराज्य केलें असतां, नर योग्यसमयीं इंद्रपदास प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणें क्षुद्र वासनेच्या योगानें चित्त क्षुद्र होतें. पिशाचाविषयीं मनोरथ केला असतां, रात्रीं स्वप्नांत पुरुष भुतें पहातो. सरोवराच्या अति निर्मळ जलामध्यें मळ फार वेळ टिकत नाहीं, आणि अति मलिन जलामध्यें निर्मलता फारशी टिकत नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें कलुषित मनामध्यें तसलेंच फळ निपजतें, व शुद्ध मनामध्यें शुद्ध फळ उत्पन्न होतें. चंद्र अमावास्येच्या दिवशीं जरी अगदीं क्षीण झाला तरी, 'मी पूर्ण होईन' ही आशा जशी तो सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें उदार पुरुष राष्ट्रीय आपत्ती-मुळें जरी संकटांत पडून चित्तसमाधानरहित झाला तरी, तो उद्यमशील महात्मा आपली उदार गति सोडीत नाहीं. तो चित्तसमाधानाकरितां पुनः दीर्घ प्रयत्न करतो. अथवा कितीही जरी बाह्य संकटें आलीं, तरी बंध, मोक्ष, सुख, दुःख, इत्यादिकांतील कांहींच सत्य नसल्यामुळें तो त्यांची तितिक्षा करतो.

सर्वत्र एक ब्रह्मसत्ता पसरली आहे; हा निःसार संसार असन्मय स्फुरण पावत आहे, असें महात्मे निश्चयानें जाणत असतात. मी मर्यादित व दीन, दुर्बळ आहें, ही त्यांची भावना, मी अनंत व ईश्वर आहें या भावनेनें पार नाहींशी झालेली असते. सर्वगामी स्वच्छ स्वात्म्यामध्यें, 'हा मी' अशी संकुचित भावना करणें हेंच संकल्पजन्य बंधन होय. बंधमोक्ष, दशाहीन व द्वित्व–एकत्वरहित अशी ही सर्व ब्रह्मसत्ता आहे. अति निर्म-लतेमुळें ज्याचें मरण समीप आलें आहे, असें कोठें सक्त न होणारें मन अमन होऊन याच शरीरांत ब्रह्म पहातें. ' चित्तशांतीच्या अभ्यासरूपी

जलानें निर्मळ झालेलें मन ग्राह्यी दृष्टी धारण करतें. सर्वच माझा आत्मा आहे, या भावनेनें ग्राह्य व त्याज्य ह्या भावांचें बळ क्षीण झालें असतां, बंध व मोक्ष-कल्पनाही सोडावी. हें जग आत्माच आहे, या भावावाचून जगाची कधींही सुखकर होत नाहीं. जल निराळें व तरंग निराळा असें जाणणें, ही अज्ञता; व जलच तरंग आहे असें समजणें ही ज्ञता आहे. नानात्व असत् असल्यामुळें तें दु:ख, जन्म, मरण, इत्यादिकांचें अनुसरण करतें, म्हणून तें त्याज्य, व आत्मतत्त्व दु:खादिकांनीं रहित असतें, म्हणून ग्राह्य होय. मन असत् असल्यामुळें त्याचा जरी विनाश झाला, तरी दु:ख होत नाहीं. कारण मृगजळाचा नाश झाल्यास त्याबद्दल शोक काय करावयाचा आहे! ज्याच्यावर प्रेम नसतें अशा बंधूविषयींही जसा एकादा व्यवहारी पुरुष उदासीन असतो, त्याप्रमाणें रामा, तूं या देहपंजराविषयीं उदासीन रहा. स्नेहशून्य बंधूंच्या सुख-दु:खांनीं पुरुष जसा सुखी व दु:खी होत नाहीं, त्याप्रमाणें भूतांचा संघ अशा या देहाच्या सुखदु:खांनीं तूं सुखी-दु:खी होऊं नकोस. दृक्-रूप ज्ञान अनादि व शिवरूप आहे. वारा बंद झाला असतां धूळ जशी भूमीवर शांत होऊन रहाते, त्याप्रमाणें संकल्प-विकल्प-वायु शांत झाला असतां मनरूपी धूळ सत्य शिवरूप आत्म्यामध्यें शांत होऊन रहाते. मनोरूपी वायु शांत झाला असतां देहरूपी धूळही उडेनाशी होते, व त्यामुळें संसारनगरांत सूर्यप्रकाशास प्रतिबंध करणारें दुर्दिन कधींही होत नाहीं. वासना, जाड्य, तृष्णा, मनोरथ, इंद्रियविलास, मिथ्याज्ञान व मोह, यांचा क्षय झाला असतां अज्ञान पार कोठें निघून जातें. देहरूपी पर्वतावरून भयरूपी क्षुद्र नद्या वहात नाहींत. शरद्-ऋतूंतील आकाशाप्रमाणें चिदाकाश स्वच्छ होतें. ज्याचा महा-उदय झाला आहे असा जीव-सूर्य स्वच्छ तळपूं लागतो, आणि सात्त्विक आशारूपी महा दिशा शोभूं लागतात.

सारांश, रामभद्रा, परम आनंद देणारा आत्मप्रकाश प्राप्त झाला असतां, विवेक अतिपवित्र व सफळ होतो, सर्व त्रिभुवन अति स्वच्छ व शीतळ होतें, विस्तृत हृत्सरोवर अति निर्मळ होतें आणि त्यांतील अहंकाररूपी महा ग्राह कोठें नाहींसा होतो. सर्व संदेहशून्य, सर्वगामी, सर्वनायक, वासनारहित व शांतचित्त ज्ञानी, स्वदेहरूपी नगराचा ईश्वर होतो. ३५

सर्ग ३६

[असक्त चित् सर्वत्र स्थित आहे व तिच्या स्थितीनेंच सर्व भावांची स्थिति होते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, पुढें उत्पन्न होणाऱ्या अव्यक्त लाटा जलामध्यें जशा स्थित असतात, त्याप्रमाणें सर्व सृष्टी चित्-तत्त्वांत असतात. पण आकाश सर्वगामी असूनही सूक्ष्मत्वामुळें जसें साक्षात् अनुभवास येत नाहीं, त्याप्रमाणें निरंश चिद्भाव सर्वत्र असूनही दिसत नाहीं. रत्नांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें ही आत्म्यांतील सृष्टि सत्यही नव्हे व असत्यही नव्हे. आकाशाच्या आधारानें रहाणाऱ्या मेघांना आकाश जसें स्पर्श करीत नाहीं, त्याप्रमाणें चैतन्याच्या आधारानें रहाणाऱ्या चैतन्यस्थ सर्गांना परा चित् स्पर्श करीत नाहीं. जलाशीं संयुक्त झालेले किरण स्पष्ट भासत नाहींत, पण तेच त्यांत प्रतिबिंबित झाले असतां स्पष्ट दिसतात. त्याप्रमाणेंच पुर्यष्टकात्मक देहामध्यें मात्र चित् स्पष्ट दिसतें, इतरत्र दिसत नाहीं. ती वस्तुतः सर्वसंकल्पशून्य, सर्वसंज्ञारहित, व नित्य आहे. तीच विषरूप झाली आहे. ती आकाशाहून शतपट स्वच्छ व शतपट सूक्ष्म आहे. विद्वानाच्या ठायीं ती निष्कलरूपिणी (कलाशून्य) असते. समुद्रांतील तरंगांप्रमाणें चित्सागरांतील ही स्वत्ता–मत्ता–मयी नानाता चिन्मात्रसत्तेहून भिन्न नाहीं. चित्-मुळें विषयस्फुरण होतें, हें जर खरें आहे, तर विषयांचें खरें स्वरूप अथवा त्यांना सत्ता देणारी चित्च आहे, असें समजण्यास कोणती अडचण आहे ? पण, अज्ञ पुरुष या परमार्थ दृष्टीचा आश्रय न करितां चित् निराळी व चेत् (विषय) निराळे असें समजतो. त्यामुळें अज्ञांमध्यें असलेली चित् असत्स्वभाव असल्याप्रमाणें होऊन उग्र संसार समूहाचें बीज धारण करते. पण तीच ज्ञानी पुरुषाचे ठायीं प्रकाशात्मिका व सकल–एक–रूपा होऊन रहाते. तिच्या असत्स्वभावामुळेंच सूर्यादिकांचें ज्ञान होतें. तीच सर्वभूतांच्या विषयस्वादाचें निमित्त आहे. तीच सर्व जीवांच्या जन्मादिकांचें कारण आहे. ती स्थूल व सूक्ष्मशरीराहून भिन्न असल्यामुळें वस्तुतः कधीं उदय पावत नाहीं, कधीं अस्त पावत नाहीं, कधी उठत नाहीं, बसत नाहीं, येत नाहीं, जात नाहीं. ती तेथे आहे असेंही नाहीं व नाहीं असेंही नाहीं. तर ही चित् निर्मलाकार व आत्मस्वरूपांत स्थित आहे. तेजःपुंजापासून जसें तेज किंवा जलपुरांतून जसें जल शतधा बाहेर पसरूं लागतें, त्याप्रमाणें या चित्-पासून शतश

सर्गसंभ्रम उद्भवतात. स्वतः शुद्ध अशाही चैतन्याचें अविवेमुळें सर्गसंभ्रमांनां स्फुरण होणें हेंच सर्गकर्तृत्व आहे, व त्या कारणानेंच एक शुद्ध व दुसरें औपाधिक अशी त्याचीं दोन रूपें मानलेलीं आहेत. तीं कशीं तें सांगतों— तें स्वभावानें चित् व व्यवहारतः सत्संग आहे. परमार्थतः प्रकाश व मी स्वतःला जाणत नाहीं, असा व्यवहार होत असल्यामुळें, अप्रकाश आणि वस्तुतः निरंश व व्यवहारतः सांश आहे. अविवेंत प्रतिबिंबित होणें या कृत्रिम वेषामुळें तें आपल्या स्वतःसिद्ध अनंतस्वरूपास विसरून ' मी मनुष्य आहे ' इत्यादि भावानें जीवतेस प्राप्त होतें. नंतर नानापणा रूढ झाला म्हणजे आहे, नाहीं, ग्रहण करणें, इत्यादिकांच्या उपयोगीं असलेला देहमात्र स्थिर होतो व संसारप्रवाह निघतो. याप्रमाणें पुर्यष्टकावर आत्मभावाचा आरोप करून विहित व निषिद्ध कर्मांच्या योगानें तें चैतन्य भोग्य जग करतें. पण वस्तुतः तें करीत नाहीं. तेच भूमींतील बीजापासून अंकुररूपानें वर येतें, त्याला तेंच आकाशरूपानें अवकाश देतें. स्पंदरूप वायु त्याला घालवून वर काढतो. जलरूपानें तें चैतन्यच रस देतें. पृथ्वीच्या रूपानें तेंच त्या अंकुराला दृढ करतें. तेजामुळें त्याला रूप प्राप्त होतें. याप्रमाणें जगांतील सर्व कार्यांना सर्व वस्तु आपापल्या स्वभावाप्रमाणें सहाय करितात. कालही वस्तुमात्रावर सतत उपकार करीत असतो. तो कोणाला क्षीण करतो, कोणाला उत्पन्न करतो, कोणाला वाढवितो, कोणाला अनुकूल होतो व कोणाला प्रतिकूल बनतो. पण हा सर्व चित्चा विलास आहे. चित्च स्वतः अनुग्राह्य व अनुग्राहकही आहे. ती पुष्पांमध्यें सुगंध, फळांमध्यें रस व वृक्षामध्यें कठिण काष्ठ होते. तिच्या योगानेंच मुळांतील सूक्ष्म रस फळांमध्यें परिपक्व रस होतात, पानांत शिरा होतात, व नानाप्रकारच्या फुलांत नानाप्रकारचे रंग होतात. चित् वसंत—ऋतूच्या रूपानें नवीं पुष्पें, पल्लव इत्यादिकांच्या उत्पत्तीस सहाय करते. तिच्या सत्तेनेंच ग्रीष्मऋतूंत सूर्यदाहाच्या योगानें सर्व संतप्त होतें, वर्षासमयीं मेघांची क्रीडा चालते, शरत्समयीं शेतें पिकतात, हेमंतांत दशदिशा धुंद होतात, आणि शिशिरांत पाणी गोठून बर्फ होतें. कालरूपी चित् याप्रमाणें सृष्टिमर्यादेवर अनुग्रह करीत असते. तिच्या माहात्म्यानेंच, नदीच्या तरंगांच्या ओघांप्रमाणें, या सृष्टींतील सर्व लीला चालल्या आहेत. नियतीच्या रूपानेंही चित्च जगाच्या प्रलयापर्यंत स्थिर रहाते. चवदा भुवनांत रहाणाऱ्या चवदा प्रकारचे

—नानाआकार, नाना विहार व नाना रचना यांनीं युक्त असलेलीं-भूतें ही चितच पुन: पुन: होते व नाश पावते. पण जल नाहींसें झालें म्हणजे बुडबुड्यांची परंपरा जशी आपोआप क्षीण होते, त्याप्रमाणें या कारणीभूत चित्–ला ओळखडें म्हणजे भूतांची धारेसारखी सतत चालणारी जन्म–मरण-परंपरा तुटते. सारांश, रामभद्रा, याप्रमाणें ब्रह्मांडकोटि–लक्षण व प्राणि-कोटि–लक्षण, अशी ही दुष्ट जनता, प्राक्तन वासनावशात् वेड्याप्रमाणें या लोकीं जन्मद्वारा येते, मरून परलोकी जाते, सर्वत: स्थावरादि जन्मांच्या योगानें रहाते, भोगांच्या इच्छेनें अनेक ऐहिक व पारलौकिक विषयांचें उपार्जन करते व जन्म–नाशांच्या द्वारा या संसारांत धावते. ३६

सर्ग ३७

[आत्म्याचा हा अनात्मभाव, अविद्या, काम व कर्म, यांच्या योगानें उद्भवतो, आणि ज्ञान, वैराग्य, नैष्कर्म्य यांच्या योगानें स्वरूपावस्थिति प्राप्त होते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें ब्रह्माच्या स्वभावापासून या सर्व अति अस्थिर आकाराच्या जगत्पंक्ती सर्वत: उद्भवतात व लय पावतात. एकमेकांस कारण होणाऱ्या असंख्य वस्तूंनीं भरलेलें हें जग, अधिष्ठान-चैतन्यापासून झालें आहे, व एकमेकांच्या निमित्तानें नाश पावणारे त्यांतील पदार्थ अधिष्ठानांतच लीन होतात. अगाध जलाच्या मध्यभागीं जलरहित प्रदेशच नसल्यामुळें तेथील जलस्पंदही जसा वस्तुत: अस्पंद, त्याप्रमाणें असत व सत् अशी ही सर्व चित्च दिसत आहे. निराकार आकाशामध्यें सूर्यकिरणांमुळें जसे मृगजळाचे प्रवाह दिसतात, त्याप्रमाणेंच या चित्-तत्त्वामध्यें सृष्टिकल्पना अनुभवास येतात. मदवशात् आपलेंच स्वरूप आपल्याला जसें निराळेंच दिसतें, त्याप्रमाणें चित्त्वधर्मामुळें चिद्धातु जड असल्यासारखा भासतो. हा जगाचा अनिर्वचनीय स्वभाव आहे. त्याला सत्, असत, स्थिर, अस्थिर, भिन्न, अभिन्न, इत्यादि कांहींच म्हणतां येत नाहीं. हे रामा, ज्याच्या योगानें तूं शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध जाणतोस तो आत्माच परब्रह्म असून सर्व व्यापून राहिला आहे. नानात्व व एकत्व यांचा ज्याला स्पर्शही नाहीं, अशा अमल आत्म्याच्या ठायीं अद्वितीय ही कल्पनाच कशी होणार ? सर्व सत्, असत, शुभ, अशुभ, इत्यादि सृष्टी वासनावशात् कल्पिलेल्या असल्यामुळें, त्या सर्व मायिक

आहेत. अथवा तत्त्वदृष्ट्या त्या सर्व आत्ममात्र आहेत. हीं अमुक एक वस्तु आत्म्याहून निराळी आहे, असें वाटलें म्हणजे तिच्याविषयीं इच्छा होते, हें युक्तच आहे. पण सर्व आत्माच आहे, त्याच्याहून भिन्न दुसरें कांहीं नाहीं, असें जेव्हां साक्षात् कळतें, तेव्हां ज्ञानी कशाच्या इच्छेनें कशाचें स्मरण करीत इतस्तत: धावणार? अथवा धावून तरी त्याला आत्म्यावाचून काय मिळणार! हें इष्ट आहे, हें अनिष्ट आहे, हे विकल्प आत्म्याला स्पर्श करीत नाहींत. वास्तव निरिच्छता बाणली म्हणजे कर्ता, करण व कर्म, यांचें ऐक्य झाल्या कारणानें, ज्ञानी कांहीं करीत नाहींत. आधार व आधेय यांचें ऐक्य असल्यामुळें तो कोठेंही मर्यादित होऊन रहात नाहीं. इच्छा नाहींशी झाली म्हणजे द्वैत–कल्पनाच क्षीण झाल्यामुळें नैष्कर्म्यही इष्ट वाटत नाहीं. रामा, हीच ब्रह्मस्थिति आहे. तूं याहून भिन्न कल्पना करूं नकोस. पण, तशी भिन्न कल्पना जर होतच असेल, तर तूं सर्व द्वंद्वरहित व संतापशून्य होऊन खुशाल कर्मकर्ता हो. मग तुझें मी निवारण करणार नाहीं. शिवाय, हे रामभद्रा, मोठ्या वेगानें मी कर्ता आहें, असें समजून व वारंवार हें नानाप्रकारचें कर्म करून तूं शरीरगत भूतांच्या पुष्टीस कारण होणाऱ्या विषयांवाचून दुसरें काय मिळविणार, तें सांग पाहूं? त्यापासून कोणतेंही उचित फळ मिळणें शक्य नाहीं. यास्तव सर्व प्रकारचा कर्तृत्वाभिनिवेश टाकून तूं स्वस्वरूपोचित अकर्तृत्वामध्येंच आस्था ठेव. कारण श्रुति व गुरु यांच्या वचनांनीं तुला आत्मबोध झाला आहे. आतां वातरहित सागराप्रमाणें तूं निश्चल, स्वस्थ व स्वच्छ हो. बाबारे, ज्याच्या योगानें अनंत सुखाचा लाभ होऊन इच्छा पूर्ण होईल असें साधन, प्रत्येक दिशेच्या टोकापर्यंत जरी भटकत गेलें तरी, अति यत्नशील पुरुषालाही प्राप्त होणें शक्य नाहीं. असा निश्चय करून, रामा, तूं मनानेंही बाह्य पदार्थांकडे जाऊं नकोस. तूं देहानें मर्यादित झालेला जीव नव्हेस. तर पूर्ण–आनंद–चिदात्मा आहेस. ३७

सर्ग ३८.

[आत्मा असंग आहे असें न जाणणारांना मनःसंगामुळें कर्तृता प्राप्त होते. पण ज्ञानी मी कर्ता व भोक्ता नव्हे असें जाणतो. त्यामुळें त्याला बंध नाहीं.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, तत्त्वज्ञ व अतत्त्वज्ञ यांच्या कर्मांमध्यें भेद आहे. एक कर्में करीत असतांनाही हीं असत् आहेत, व मी कर्ता नव्हे, असें

जाणतो; व दुसरा तीं सत्य आहेत व मी कर्ता आहें असें समजतो. अर्थात् ' मी याचा कर्ता ' अशा प्रकारची वासना हेंच कर्तृत्व होय. त्यामुळेंच चेष्टेप्रमाणें फळभोक्तृत्वही उद्भवते. वासनेप्रमाणें पुरुष चेष्टा करतो, व चेष्टेप्रमाणें फलभोग घेतो. अर्थात् फलभोक्तृत्व हा कर्तृत्वाचा परिणाम आहे. शारीर क्रिया होणें म्हणजे त्या क्रियेचा कर्ता होणें नव्हे. तर ही अमुक क्रिया मी अमुक फलाकरितां करितों, असा संकल्प करून शरीराची चेष्टा (हालचाल) करणें हें कर्तृत्व आहे. कोणत्याही अवस्थेंत मन वासनेप्रमाणें अनुभव घेतें. यास्तव ज्यांना तत्त्वज्ञान झालेलें नसतें असे पुरुष, शरीरानें कर्म करोत किंवा नुस्ता कर्माविषयींचा मानस संकल्प करीत, त्यांची कर्तृता सिद्ध आहे. पण, तत्त्वज्ञानी पुरुष वासनाशून्य असल्यामुळें सदा अकर्ता असतो. कारण तत्त्वज्ञाची वासना शिथिल झालेली असते. त्यामुळें तो शरीरानें कर्म करीत असला तरी फलाची इच्छा करीत नाहीं. असक्तबुद्धि राहून नुस्तें स्पंदन करतो. प्राप्त फलही आत्मरूप आहे असें जाणतो. पण अज्ञाचें चित्त भोगांमध्यें आसक्त असल्यामुळें तो साक्षात् कर्म करीत नसला तरी कर्ता आहे. मन जें करतें तेंच कर्म होतें व तें जें करीत नाहीं तें कर्म नव्हे. यास्तव मनच कर्ता आहे, देह नव्हे. चित्तामुळेंच हा संसार आला आहे. तो चित्तमय आहे. चित्तांतच स्थित आहे, असें जाणणें हें ज्ञान. त्यामुळें विषय-वृत्ती शांत होतात. पण इतकें होऊनही वासना लीन झालेल्या नसल्यास तो अज्ञ जीवच राहतो. आत्मज्ञाचें मन, पाऊस पडूं लागला असतां मृगजळाप्रमाणें अथवा प्रखर उन्हांतील बर्फाच्या तुकड्याप्रमाणें अत्यंत लीन होऊन जातें, व तें आत्मरूप होऊन रहातें. नंतर त्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. तत्त्वज्ञ पुरुष वासनामय समुद्रामध्यें बुडून जात नाहीं. पण मूर्खाचें मन भोगभूमीलाच पहातें, सत्-तत्त्वाला पहात नाहीं. याविषयीं एक दृष्टांत देतों. एक पुरुष शय्येवर किंवा आसनावर बसलेला आहे, खळग्यांत पडत नाहीं. पण तो खळग्यांत पडण्याच्या वासनेनें वासित झालेल्या चित्तांत खड्ड्यांत पडण्याचें दुःख अनुभवितो. दुसरा पुरुष खळग्यांत पडत आहे, पण शांत चित्तांत तो शय्या व आसन यांवर स्वस्थपणें बसल्याचा अनुभव घेतो. याप्रमाणें या दोघांपैकीं एक खळग्यांत पडणें या क्रियेचा अकर्ता असूनही संकल्पवशात्

कर्ता होतो व दुसरा कर्ता असूनही अकर्ता होतो. तस्मात् पुरुष चित्तमय होतो, हा सिद्धांत होय. यास्तव चित्त सदा असंसक्त राहूं द्यावें. ज्यामध्यें संसक्ति करावयाची तें आत्मव्यतिरिक्त नाहीं. जगांतील सर्व कांहीं शुद्ध चित्–तत्त्व आहे. आत्मा सुखदुःखांचा विषय नाहीं, आधार व आधेय दृष्टे आत्म्याहून भिन्न नाहींत, मी अकर्ता, अभोक्ता, सर्व पदार्थांहून विलक्षण व अति सूक्ष्म आहें, जें कांहीं दिसतें तें सर्व मीच आहें, व सर्वावभासक मीच आहे, असा निश्चय झाला असतां चित्तवृत्ति चिंताशून्य होते, व ती व्यवहारामध्यें सहज लीलेनें रहाते. त्यामुळें संकटसमयींही अशा ज्ञान्याला दुःखाचा अनुभव येत नाहीं. तर आनंदाचाच अनुभव येतो. चित्त संकल्पशून्य असल्यामुळें, ज्ञानी कर्म करीत असतांनाही अकर्ता होतो. त्याचें चित्त कर्मसमयीं ‘ अहं कर्ता ’ या दुर्भावनेनें लिप्त होत नाहीं. यास्तव तो हस्तपादविक्षेप (म्ह. हातापायांची हालचाल) एतद्रूप कर्म मोठ्या यत्नानें जरी करीत असला तरी, त्याचें फळ भोगीत नाहीं. याप्रमाणें मनच सर्व कर्मांचें, सर्व इच्छांचें, सर्व सुखःदुखादि भावांचें, सर्व लोकांचें व सर्व गतींचें बीज आहे. यास्तव, त्याचा परिहार केला असतां सर्व कर्मांचा परिहार केल्यासारखा होतो, सर्व दुःखें क्षय पावतात व प्रारब्धादि कर्मांचाही लय होतो. ज्ञानी पुरुष मानसकर्मानेंही पराभूत होत नाहीं, तीं त्याला परतंत्र करीत नाहींत व तो त्यांच्या फलामध्येंही अनुरक्त होत नाहीं. कारण तीं कर्में आत्म्याहून भिन्न भिन्न आहेत असें त्याला वाटतच नाहीं. ज्याप्रमाणें एकादा बालक मनानें एकाद्या नगरास निर्माण करतो, व त्याला पताका, ध्वज, इत्यादिकांनीं भूषित करतो, पण तें मनःकल्पित असल्यामुळें खोटें समजतो. कांहीं वेळ चित्ताचा विनोद झाल्यावर विस्मरणाच्या योगानें तो त्याचा नाश करून सोडतो. पण त्यामुळें ‘ अरे अरे, माझें नगर नष्ट झालें ’ असें म्हणून त्याच्याकरितां रडत नाहीं. अथवा लीलेनें, ‘ अरेरे माझें कृत्रिम नगर नष्ट झालें, आतां मी काय करूं ? हाय, हाय ’ असें म्हणून तो जरी रडण्याचें अनुकरण करीत असला, तरी खरोखर दुःखी होत नाहीं. त्याप्रमाणें ज्ञानी परमार्थतः कर्मादिकांचें अनुकरण करीत असला तरी, आसक्तीच्या अभावीं, त्यामुळें लिप्त होत नाहीं. या जगांत दुःखाचें कारण काय आहे ? कांहीं नाहीं. कारण आत्म्याहून भिन्न पदार्थच नसल्यामुळें सर्व अविनाशि आहे. तेव्हां नाशप्रयुक्त दुःख कसें होणार ?

आत्मा तत्वतः अकर्ता व त्यामुळेंच अभोक्ता आहे. पण तत्वज्ञानाच्या अभावीं अनुभवास येणारें कर्तृत्व निव्वळ आरोप आहे. आवश्यक कर्महीं वस्तुतः आत्मसंबंधी नव्हे. अनुकूल प्रतीकूल विषयांविषयीं क्रमानें अभिलाष व द्वेष होणें, हें सुद्धां विषयांकडे विषयदृष्टीनें पहाणाऱ्या पुरुषाचें ठायींच संभवतें. सर्व आत्मा आहे, असें पहाणाऱ्या पुरुषाचे ठायीं राग- द्वेष संभवत नाहींत. पूर्ण आत्म्यामध्यें ज्याचें मन आसक्त असतें त्याच्या दृष्टीनें संसारांत मोक्षही नसतो. पण अजून अभ्यास-दशेंत असल्यामुळें ज्याचें मन आत्मरूप झालेलें नसतें, त्यांच्या दृष्टीनें बंध–मोक्षादि सर्व आहे. ज्ञान्याला जसें आहे तसेंच हें केवळ आत्मतत्व भासतें. तो लोकसिद्ध व वादिसिद्ध द्वित्व, एकत्व, सत्त्व, असत्त्व, इत्यादि व्यावहारिक भावांना तात्कालिक महत्त्व देऊन तेवढ्यापुरताच व्यवहार करतो. पण तो करीत असतांनाही पदार्थांच्या अनेक शक्तिसमूहाहून भिन्न नसलेली परमात्म्याची सर्वशक्तिता व्यक्त करितो. रामा, अज्ञानामुळें हें दुःख उद्भवतें व ज्ञानानें तें लीन होतें. सारांश राघवा, या जगांत मोक्षबुद्धि व बंधनबुद्धि व्यर्थ कल्पिलेली आहे. यास्तव तूं सर्व कल्पना सोडून, निरहंकार व आत्मनिष्ठ होऊन, निश्चित बुद्धीनें व्यवहार करीत भूलोकीं रहा. ३८

सर्ग ३९

[ब्रह्माचें सर्वशक्तित्व, रामाचा मोह, त्याच्या बोधाकरितां वसिष्ठांचा विचार व बोध.]

श्रीराम—भगवन्, सर्व जर ब्रह्मच आहे, व बंध-मोक्षादि दुसरें कांहीं नाहीं, तर आधाररहित चित्राप्रमाणें ह्या सृष्टीचा उद्भव कसा झाला ?

श्रीवसिष्ठ—राजपुत्रा, ब्रह्मतत्त्व या सर्व सृष्टीच्या रूपानें विवर्त पावतें. तें सर्वशक्ति असल्यामुळें पदार्थांच्या सर्व शक्ति त्याच्यामध्यें असतात, असें अनुमान करितां येतें. सत्त्व, असत्त्व, द्वित्व, एकत्व, आद्यत्व, अंतत्व इत्यादि सर्व त्याच्या विचित्र स्वरूपांत राहूं शकतें. ज्याप्रमाणें चंद्रोदयामुळें उद्भवणारा समुद्राचा पूर तरंगांच्या नृत्यानें नाना–आकारता दाखवीत प्रकट होतो, त्याप्रमाणें चिद्घन परमात्मा, चित्त व कर्ममय, वासनामय, आणि मनोमय शक्ती धारण करतो. त्यांना फलोन्मुख करून दाखवितो व पुनः आपल्याच स्वरूपांत लीन करतो. तात्पर्य, सर्व जीव, सर्व सृष्टी व सर्व पदार्थ, यांची उत्पत्ति सतत ब्रह्मापासून होते. तरंग सागरांपासून उत्पन्न

होऊन त्यांतच जसे लीन होतात, त्याप्रमाणें सर्व भाव परमात्म्यापासून प्रकट होऊन त्यांतच लीन होतात. अर्थात् ते सर्व तन्मय असतात.

श्रीराम—भगवन्, ही तुमची वचनव्यक्ति (भाषा, बोली) मला कळत नाहीं. ती फार गहन आहे. मनासह पांच ज्ञानेंद्रियांस ज्याचें ज्ञान होत नाहीं (जें त्यांचा विषय नव्हे) असें ब्रह्म कोठें, व त्याच्यापासून झालेली ही भंगुर पदार्थश्री कोठें ! त्यांतूनही हा सृष्टीचा आरंभ ब्रह्मापासूनच होतो असें जर म्हटलें, तर तीही त्याच्याच स्वभावाची व त्याच्याचसारखी व्हावयास पाहिजे होती. कारण, जो पदार्थ ज्या कारणापासून होतो, तो त्याच्यासारखा असतो. जसा एका दिव्यापासून झालेला दुसरा दिवा, एका पुरुषापासून झालेला दुसरा पुरुष व एका धान्यापासून झालेलें दुसरें धान्य. अथवा निर्विकार ब्रह्मापासून झालेलें हें जगही विर्विकार असलें पाहिजे. बरें, हें चिदात्म्याहून भिन्न आहे असें समजावें, तर निष्कलंक परमेश्वर जगद्रूप होतो असें म्हणणें, म्हणजे त्याला कलंक लावणें आहे, असें होतें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आपल्याला दिसत असलेलें हें सर्व ब्रह्मच स्थिर आहे. त्याच्यामध्यें मलाचा गंधही नाहीं. समुद्रामध्यें जलच तरंगाच्या ओघानें स्फुरण पावत असतें; धूळ नव्हे. रघुनाथा, अग्नीमध्यें उष्णतेवाचून जशी दुसरी कल्पना नाहीं, त्याप्रमाणें जगांत केवळ ब्रह्मावाचून निराळी कल्पनाच नाहीं.

श्रीराम—महाराज, आपलें हें वचन अस्पष्टार्थ आहे. हें दुःखमय जग निर्दुःख व निर्द्वंद्व ब्रह्मापासून झालेलें कसें ?

श्रीवाल्मीकि—याप्रमाणें रामानें वसिष्ठांना निरुत्तर केलें असतां, याला आतां कोणत्या उपायानें उपदेश करावा, म्हणून ते मुनिश्रेष्ठ विचार करूं लागले. याची बुद्धि अद्यापि चांगलीशी विकसित झालेली नाहीं. थोडीशीच निर्मल झाली आहे. त्यामुळें त्याला असे संदेह येतात. यास्तव, आपल्याला अजून याला उपदेश केला पाहिजे. कारण ज्याच्या मनाला चांगला विद्यासंस्कार झालेला असतो, त्या ज्ञेय–पदार्थास जाणणाऱ्या, व विवेकतः मोक्षोपाय सांगणाऱ्या वाणीच्या पार गेलेल्या बुद्धिमानाला तत्त्वज्ञानामध्यें विरोध भासत नाहीं. यास्तव, याच्या चित्त–विश्रांतीकरितां मला आधीं

युक्तीनें उपदेशच केला पाहिजे. अर्धव्युत्पन्न पुरुषाला हें सर्व ब्रह्मच आहे, असा उपदेश करणें उचित नव्हे. कारण, भोगदृष्टीनें व्याकुळ झालेल्या त्याला त्यामुळें तत्त्वबोध होत नाहीं. श्रेष्ठदृष्टि प्राप्त झालेल्या पुरुषाची भोगदृष्टि क्षीण होते, आणि ती चांगली क्षीण झाली म्हणजे सांगितलेला सिद्धांत मनांत चांगला ठसतो. यास्तव प्रथमतः शमदमादि गुणांचा उपदेश करून शिष्याची बुद्धि शुद्ध झाली म्हणजे मग हें सर्व ब्रह्म असून शुद्ध तूंही तेंच आहेस, असें सांगितलें पाहिजे. अर्द्धप्रबुद्धाला 'हें सर्व ब्रह्म आहे' असें जो सांगतो, तो त्याला नरकांतच लोटतो. शिष्याची योग्यता न जाणतां उपदेश करणें यासारखें महापाप नाहीं. असा बराच विचार करून श्रीवसिष्ठ म्हणतात–रामा, ब्रह्माच्या ठिकाणीं कलंकलेश आहे कीं नाहीं, हें तुला पुढें आपोआप कळेल. वर्त तूं इतकेंच जाण कीं, ब्रह्म–सर्वशक्ति, सर्वव्यापि, सर्वगत असून मीच सर्व आहें. गारुडी मायेनें विचित्र वस्तू कशा उत्पन्न करतो तें तुला ठाऊक आहेच. तो पहातां पहातां विद्यमान वस्तु नाहींशी करितो आणि अविद्यमान वस्तु उत्पन्न करून दाखवितो. त्याप्रमाणें आत्मा वस्तुतः मायामय नसतांनाही लौकिक अथवा अलौकिक मायाव्याप्रमाणें या जगांत नानाप्रकार करून दाखवितो. तो अव्यक्त असतांनाही विचित्रतेस प्राप्त होऊन आपल्याला प्रकट करतो. त्याच्या सत्तेनें सर्व सत्तायुक्त होतें. याप्रमाणें एकच वस्तु हें सर्व होत असल्याकारणानें, असें कसें होईल, असें म्हणणें, किंवा हर्ष, क्रोध, विस्मय करणें युक्त नव्हे. सदां समता व संतोष धारण करावा. समबुद्धि ज्ञानी, विस्मय, हर्ष इत्यादि विकारयुक्त होत नाहीं. पण आत्मा जगांतील कोणत्याही पदार्थास स्वप्रयत्नानें उत्पन्न करीत नाहीं, किंवा त्याचा नाशही प्रयत्नपूर्वक करीत नाहीं. तर समुद्रांतील तरंग, दुधांतील घृत, मातींतील घट, तंतूंतील वस्त्र व वट–बीजांतील वट, याप्रमाणें आत्म्यामध्यें असलेल्या शक्ती अनुकूल कारण झालें असतां आपोआप व्यक्त होतात, व तीच जगाची उत्पत्ति होय. पण त्यांचा कर्ता अथवा भोक्ता कोणी नाहीं. अथवा त्यांचा अत्यंत नाशही कधीं होत नाहीं. केवळ आत्मतत्त्व साक्षी, निरामय व समस्वरूपानें स्थित असतांनाच हें सर्व होतें. दिवा असला कीं, रात्रीं त्यांचा प्रकाश आपोआप पडतो; सूर्य असला कीं, दिवस आपोआप होतो; व पुष्प असलें कीं, वास आपोआप येतो.

त्याप्रमाणें आत्मसत्तेनें हें जगत् आपोआप होतें, तें आभासमात्र आहे. जगत्समयींही आत्मा निर्दोष असतो. यथार्थ ज्ञान झालें म्हणजे ब्रह्मापासून सर्व पदार्थांचा उद्भव कसा झाला तें कळतें. असो; राघवा, कार्म–कर्मवासनारूपी सहस्रावधि शाखांनीं व विचित्र शुभाशुभ फुलांनीं भरलेला हा महा भयंकर संसारवृक्ष आत्म्याच्या अज्ञानामुळें दृढमूळ झाला आहे. यास्तव आत्म्याचा जणुं काय खोडाच अशा या विशाल वृक्षाला विवेकरूपी खड्गानें तोडून टाकून तूं स्वस्थ व मुक्त हो. ३९

सर्ग ४०.

[उपाधींमुळें जीव भिन्न भिन्न होतात. जीव व त्यांच्या सर्व उपाधी ब्रह्ममय आहेत.]

श्रीवसिष्ठ—शूर रामा, ब्रह्मापासूनच या सर्व विचित्र भूतजाती कशा उत्पन्न होतात, त्याच्यामुळेंच त्या नाश कशा पावतात, मुक्त कशा होतात, वृद्धि कशा पावतात व त्यामध्येंच लीन होऊन कशा राहतात, तें मी तुला थोडक्यांत सांगतों. निर्मळ ब्राह्मी चिच्छक्ति यदृच्छेनें कल्पना करून जीवरूप होते. नंतर तें जीवरूपच संकल्प–विकल्पवशात् मन बनतें. मन संकल्पानें एका क्षणांत ब्राह्मी स्थितीचा त्याग केल्याप्रमाणेंच जणुं काय तिला विसरून हें सर्व दृश्य पहातें. चित् स्वप्रकाशपूर्ण आहे. पण ती प्रत्यक्–अंतरदृष्टि सोडून पराक्–(बहिर) दृष्टि झाली म्हणजे आपल्याच स्वरूपाला शून्यरूप पाहूं लागते. तेंच सर्व लोकांस दिसणारें आकाश होय. त्यांतच ती, प्राक्तन वासनानुरूप, सृष्टिकर्ता ब्रह्मा व चतुर्दश भुवनांतर्गत प्राण्यांसह भुवनें केवळ संकल्पानें निर्मिते. याप्रमाणें ही सर्व सृष्टि चित्तनिर्मित आहे. त्यामुळेंच ती संकल्पमय नगराप्रमाणें भ्रांतिरूप व असत् होय. त्यांतील कांहीं वृक्ष–पाषाणादि भूतजाती महामोहमय असतात. सनकादि मुनींसारख्या कांहीं मुनींच्या जाती ज्ञानसंपन्नच उद्भवतात, व इतर सर्व मध्येंच हेलकावे खात रहातात. कारण, वैराग्य नसल्यामुळें त्यांना परमात्म्याचें ज्ञान होत नाहीं. या भूलोकीं मनुष्य–योनींत उत्पन्न झालेल्या जीवांना, अनेक रोग, दुःखें, मोह, द्वेष, भय इत्यादिकांचा साक्षात् अनुभव येत असल्यामुळें व त्यांचें स्मरण ठेवून त्यांविषयीं विचार करण्याचीही योग्यता असल्यामुळें ते सर्वच वैराग्यसंपन्न व उपदेशास पात्र व्हावयास पाहिजे होते. पण त्यांच्यामध्यें बरेच जीव

तामसी प्रकृतीचे असतात. त्यामुळें त्यांना पशुवृत्तींतच मोठा आनंद वाटतो. मानवयोनींत कांहीं राजस–सात्त्विक प्रकृतीचे लोक उत्पन्न होतात. पण त्यांतही वैराग्यसंपन्न थोडे. तथापि, त्यांचें वर्णन मी बेचाळिसाव्या सर्गांत करीन. अमृत–ब्रह्म चिदाभासरूप जीव कसें झालें ? तेंही तेथेंच सांगेन. स्पंदरहित परमात्म्याच्या सत्तेच्या एकदेशापासून, समुद्रांतील तरंगांच्या चांचल्याप्रमाणें जीवस्पंद कसा उद्भवतो, तेंही तेथेंच अधिक स्पष्ट करून सांगेन. पण, आतां अगोदर अनंत आत्मतत्त्वाचा एकदेश व तेंच (आत्मतत्त्वच) विकार पावतें असें कसें म्हणतां येतें, तें सांगतों. रामा, हें जग त्याच्या योगानें झालें, त्याच्यापासून झालें, इत्यादि वाक्यांची रचना केवल शास्त्रव्यवहाराकरितां केलेली असते. ती सत्य नव्हे. विकारिता, अवयविता, सत्ता, देशता, इत्यादि भाव साक्षात् दिसत जरी असले, तरी परमात्म्याचे ठायीं संभवत नाहीं. परमात्म्यावाचून दुसरी कल्पनाच नसल्यामुळें या (पूर्वोक्त) उक्ती खऱ्या कशा असणार ? अर्थात् त्या व्यावहारिक आहेत. शब्द, त्याचा अर्थ, विचार, इत्यादि सर्व परमात्ममय आहे. एका अग्नीपासून झालेला दुसरा अग्नि वस्तुतः भिन्न नसतो; पण हा याचा जनक व हा याच्यापासून झालेला, अशी व्यावहारिक भेदकल्पना होते कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें परमात्मा कारण व जग कार्य इत्यादि म्हणणें हा शुद्ध व्यवहार आहे. ज्याला बोध करावयाचा त्याच्या ज्ञानाकरितां हीं मिथ्या वचनें आम्ही योजतों. परमात्मतत्त्व एक व अनंत आहे. तेव्हां तें कोणाला कसें उत्पन्न करणार ? वाणी नेहमीं सापेक्ष असते (म्ह. एकाच्या अपेक्षेनें दोन हा शब्द प्रवृत्त होतो, व स्वतः एकही दोन, तीन, इत्यादिकांच्या अपेक्षेनें प्रवृत्त झालेला असतो.) ती व्यवहाराच्याच मात्र उपयोगीं आहे. परम पुरुषार्थाच्या साक्षात् उपयोगीं नाहीं. कारण परम–पुरुषार्थरूप ब्रह्म स्वतः निर्विषय आहे. यास्तव सूक्ष्माच्या अपेक्षेनें प्रवृत्त झालेल्या ब्रह्म (ह्य. अति अति मोठें) या शब्दाच्या योगानें आत्मतत्त्वाची नुस्ती कल्पना करून, तत्त्वाचा साक्षात् अनुभव समाधि–अवस्थेंत जाऊनच घ्यावा लागतो. पण ती अवस्था प्रयत्नसाध्य आहे. दीर्घ प्रयत्नानें तिचा लाभ होतो. यास्तव तिच्याविषयीं रुचि उत्पन्न होऊन मानवानें प्रयत्नही करावा, म्हणून आम्ही असत्या मिथ्या (कल्पित) वचनांचाही उपयोग करून शिष्याच्या

परम हिताकरितां उपदेश करितों. यास्तव रामा, हें सर्व ब्रह्मच आहे, अशी तूं आपली भावना दृढ कर. सर्वत्र त्याचें दर्शन घे. स्थूल दृष्टीनें जरी तुला घटपटादि अनेक वस्तू दिसल्या, तरी विवेक–दृष्टीनें तुला त्याचा साक्षात् अनुभव येणें शक्य आहे. बाबारे, सर्व चित्ताच्या अधीन आहे. चित्त संसार आहे व तेंच मोक्षपद आहे. विवेकानें त्याला शांत कर. चित्त शांत व अति निर्मळ झालें म्हणजे तूं स्वतःच तें सत्य पद होशील. ४०

सर्ग ४१

[सर्व संसाराचें बीज माया आहे व ती अनिर्वचनीय आहे.]

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या या गंभीर उपदेशाच्या योगानें माझ्या मनाची स्थिति कांहीं चमत्कारिक होते. क्षणांत मोह गेला आहे असें वाटतें, व क्षणांत तो पुनः बुद्धीला बुचकळ्यांत पाडतो. अनंत, अप्रमेय, सर्व, एक, स्वयंप्रकाश व नित्य, अशा ब्रह्माला अहंभावच कसा व कां आला ? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी जें सांगत आहें तें अगदीं यथार्थ व स्पष्ट सांगत आहें. त्यांत दुर्बोधादि कांहीं नाहीं. तुझी ज्ञानदृष्टि प्रसन्न झाली व प्रबोध-सूर्य स्पष्ट उदय पावला म्हणजे स्वस्थचित्त झालेल्या तुला, माझ्या उपदे-शाचें रहस्य कळेल. उपदेशाच्या उपदेशाकरितां भ्रमरूप वाक्यरचना योजलेली असते. यास्तव तूं वाक्यांतच गुरफटूं नकोस. त्यांच्यापासून ज्ञात होणाऱ्या तत्त्वाकडे ध्यान दे. स्वप्नादि असत्य भावांपासूनही पुढें होणाऱ्या सत्य गोष्टीचा बोध होतो. तुला वाक्यार्थ ज्ञानावरून अत्यंत निर्मल सत्य कळलें म्हणजे तूं आपोआप शब्दार्थभेद सोडशील. वाक्प्रपंच असत् असला तरी त्यावाचून ज्ञान होऊन अज्ञान–तम जात नाहीं. वाणीचा विस्तार व तज्जन्य ज्ञान, हीं दोन्हीं जरी अविद्येचीं कार्यें असलीं तरी, बहु-जन्म–संचित पुण्यामुळें शुद्ध अंतःकरणाकार झालेली ती अविद्याच स्वहि-ताकरितां विद्येची प्रार्थना करूं लागते. हितबुद्धीनें पतिव्रता स्त्री शरीर-नाशक पतिसहगमन करीत करिते, हें प्रसिद्धच आहे. अस्त्र अस्त्रानें शांत होतें; मळ मला (क्षारा) नें नाश पावतो; विष विषानें शमतें व शत्रूला शत्रु मारतो. त्याचप्रमाणें अविद्यारूप विद्याच अविद्येला मारते. सारांश, रामा, अविद्या ही अशा प्रकारची आहे. ती आपल्या नाशानें

हर्ष देते. हिचा स्वभाव कळत नाहीं. ही पहातां पहातां नाहींशी होते. ही विवेकाला आच्छादित करते. विविध जगास उत्पन्न करते. ही कोण आहे हेंही कळत नाहीं. तस्मात् हें जग म्हणजे महा आश्चर्य आहे. तिच्याकडे पाहिलेंच नाहीं म्हणजे ही स्फुरण पावते, व पाहिलें म्हणजे लागलीच नाश पावते. ह्या मायेला जर ओळखलें नाहीं, तर ती प्रमाणरूपच म्हणजे सत्यच होऊन बसते. खरोखर संसारबंध उत्पन्न करणारी ही माया, अति विचित्र आहे. ही अक्षरात्मक माया अति अभिन्न पदामध्यें (म्हणजे एका आत्म्याचे ठायीं) हें क्षर जगत् पसरतें. त्यामुळेंच क्षर व अक्षर या पुरुषांहून भिन्न असलेला हा आत्मा पुरुषोत्तम होय. आचार्य, श्रुति, तर्क, स्वानुभव व अभ्यास, यांच्या योगानें दीप्त झालेल्या ' माया वस्तुतः नाहीं ' या भावनेनें तूं तत्त्ववित् झालास, व तुला ज्ञेयप्राप्ति झाली, म्हणजे तिचा आशय तुला कळेल. पण, जोंपर्यंत तुला तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या सांगण्यावर विश्वास ठेवूनच—अविद्या नाहीं, ती मिथ्या आहे—असा तूं दृढ निश्चय कर. मनोमात्र असलेलें हें सर्व दृश्य असत् आहे व ब्रह्म मात्र सत् आहे, असा ज्याचा निश्चय असतो, तो मोक्षाला पात्र होतो. अहो, ही माया म्हणजे सर्व जगांतील जीवरूपी पक्ष्यांस बांधणारें जाळें आहे. पण जो जगाला स्वप्न समजतो व त्यांतील वस्तूंमध्यें आसक्त होत नाहीं, तो त्या दुःखरूप जाळ्यांत अडकून पडत नाहीं. परंतु असले भव्य पुरुष थोडे. प्रायः सर्व प्राण्यांना इंद्रियादिकांस आत्मा समजण्याचीच फार दिवसांपासून सवय झालेली असल्यामुळें ते मायाजाळ्यांत मग्न होऊन रहातात. अनात्म्यास आत्मा समजल्यामुळेंच आत्मज्ञान दुर्लभ झालें आहे. पराग्दृष्टी (बाह्यदृष्टी) मुळेंच तत्त्वाविषयीं संशय उत्पन्न होतात. पण असल्या मिथ्या शास्त्रार्थ ज्ञानाच्या योगानेंही आत्मज्ञान संपादन केल्यावाचून या अविद्यानदींतून पार जातां येत नाहीं. तिच्या पार झाल्यावाचून आत्मज्ञान होत नाहीं, व आत्मज्ञान झाल्यावाचून तें अक्षय पद प्राप्त होत नाहीं. ही मल देणारी अविद्या कोठून तरी व कशी तरी होऊन, आत्मवस्तूच्या आश्रयानेंच ती स्थित झाली आहे. यास्तव ती कोठून आली, हा विचार करण्यांत व्यर्थ काल न घालवितां, ही नाहींशी कशी होईल, मी हिला मारून कसें टाकीन, याचा विचार कर. हिचा अस्त झाला, ही क्षीण झाली, म्हणजे ही कोणापासून झाली, कशी झाली, इत्यादि सर्व कळेल.

वस्तुतः ही नाहीं. विवेकदृष्टीनें पांढू लागलें असतां ही दिसत नाहीं. मग तिला सत्य जाणणें हें स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषाचें कुळ, गोत्र, इत्यादिकांचा शोध करण्यासारखेंच व्यर्थ नव्हे का ? ही दुष्ट डाकीण दोषाकरितां उत्पन्न होऊन वाढली आहे. यास्तव, बा क्षत्रिया, तूं हिला बलात्कारानें मारून टाक. म्हणजे तुला सर्व समजेल. या अविद्येनें ज्यांना परवश केलें नाहीं, असे अति शूर व महा प्राज्ञ पुरुष त्रिभुवनांत अति विरळा. यास्तव या रोगशील मायेचा विनाश करण्याविषयीं यत्न कर. म्हणजे पुनः ही तुला जन्मदुःखामध्यें पाडणार नाहीं. सर्व आपत्तींची मुख्य सखी, अज्ञान वृक्षाची मंजिरी, व अनर्थसंघाची जननी, अशा या अविद्येचा तूं समूळ उद्धार कर. आणि भवार्णवांतून पार हो. ४१

सर्ग ४२.

[अनंत चिच्छक्तीपासून वासनाक्रमानें जीवाचें अवतरण.]

श्रीवसिष्ठ— रामा, अतिशय वाढलेल्या व पहातांच नाश पावणाऱ्या या अविद्यारूपी भयंकर व्याधीचें औषध मी आधीं सांगतो. चाळिसाव्या सर्गांत ‘ राजस-सात्विक जन्माचें वर्णन मी पुढें करीन ’ असें म्हटलें होतें. यास्तव तेंच आतां करतों; ऐक. अमृत व सर्वव्यापी ब्रह्मापासून, शांत सागरांतील तरंगाप्रमाणें, औपाधिक चिदाभास होतो. त्याच्यामध्यें आत्म्याच्या सर्व शक्ती व्यक्त होतात. कारण, चिच्छक्तीचा उदय झाला म्हणजे तिच्या सख्या (देश-काल-क्रिया-शक्ती)ही लागल्याच उद्भवतात. त्या चिच्छक्तीला आपला स्वभाव कळल्यास ती आदि-अंतरहित पदीं स्थित होते. पण तो न कळल्यास ती भ्रांत दृश्यच माझे स्वरूप आहे, असें जाणून मर्यादित होते. ती आपलें असें मर्यादित रूप समजूं लागली म्हणजे, लागल्याच तिला नाम, रूप, संख्या इत्यादि दृष्टी प्राप्त होतात. याप्रमाणें हें सर्व दृश्य चित्च आहे. पण तें सत्य नव्हे. ज्याप्रमाणें कडें, बाहुभूषण, इत्यादिकांच्या योगानें सोन्याचा विलक्षण भेद होतो, त्याप्रमाणें आत्म्याचा स्वरूपांत चिद्भावनेनें पदार्थभेद उत्पन्न होतो. सारांश, मी अंशी ब्रह्माचा एक सूक्ष्म अंश आहे. चिदाभासाच्या अंशकल्पनेनेंच जगाचें रूप सिद्ध झालें आहे. पण तेल, वात, दिव्याचें टवळें इत्यादिकांच्या योगानें भिन्न भिन्न जातीच्या दिव्याचा जरी भेद होता असला, तरी तो त्यांचा अग्निरूप ज्योतीमध्यें

मुळींच नसतो. त्याप्रमाणें चैतन्याचाही उपाधिस्वभावामुळें होणारा भेद निरुपाधिक आत्म्यामध्यें नसतो. देश, काल व स्पंदशक्ति, यांच्या योगानें उत्तमप्रकारें दीपित झालेली चित् संकल्प करूं लागली कीं, अहंकारयुक्त जीव होते. क्षेत्र या उपाधीमुळें चेतोरूप क्षेत्रज्ञ बनते. क्षेत्र म्हणजे शरीर. त्याला हा चिदाभास अखंड व सबाह्याभ्यंतर जाणतो, म्हणून तो क्षेत्रज्ञ होय. तोच ' मी ' या वासनेमुळें अहंकार होतो. निश्चय करणारा अहंकारच बुद्धि होय. संकल्प करणारी बुद्धि मन होते. मनच दृढ संकल्पामुळें इंद्रियरूप होतें. इंद्रियांचे गोलख हेच स्थूल देहाचे अवयव व त्यांच्या योगानें बनलेला अवयवी म्हणजेच स्थूल देह. प्राण्यांची जाती, नांव व आकार, स्थूल शरीराशींच संबंध ठेवितात. मातेच्या गर्भाशयांत तोच वाढतो व त्याचाच प्रसव होतो. तोच जिवंत रहातो व शेवटीं तोच मरण पावतो. याप्रमाणें संकल्प व वासना या रज्जूनें वेष्टित झालेला जीव दुःखजाळ्यांत पडतो, व क्रमानें बाह्य वस्तूंस जाणण्यास समर्थ होतो. ज्याप्रमाणें बोर, आंबा, पेरु इत्यादि फळें पिकलीं असतां त्यांचा रंग, रस इत्यादि बदलतात, पण आकृती बदलत नाहींत. त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञ जीवही अविद्यारूपी मलाचा परिणाम झाल्यामुळें विलक्षणतेस प्राप्त होतो; पण अपरिणामी चित्स्वभानें कधींच विलक्षण होत नाहीं. (शरीरादिकांमध्यें कितीही जरी विलक्षणता आली तरी त्यांतील चिदंशाचें एकच स्वरूप असतें.) सारांश, जीव अहंकार झाला, अहंकारच बुद्धि झाली. संकल्पामुळें बुद्धिच मन झालें आणि इंद्रियें व शरीर यांच्या संकल्पामुळें तेंच तद्रूप होऊन सत्य व असत्य संकल्पांच्या योगानें तें वस्तूंचा भेद जाणण्यास योग्य झालें आहे.

रामा, नद्या जशा समुद्राकडे पळत सुटतात, त्याप्रमाणें इच्छादि सर्व शक्ति चित्ताच्या मागें धांवत जातात, व वारंवार विषयचिंतनामुळें चित्तांत राग–द्वेषादि उद्भवतात. त्यामुळें इष्ट–अनिष्ट आचारण करून आत्मा आपण होउन बंधांत पडतो व मग संतप्त होतो. तत्त्व ' मी बद्ध आहे ' असें जाणून आपल्या स्वरूपास विसरतें व त्याबरोबर चित्तांत अविद्यानामक जगज्जंगलराक्षसी उत्पन्न होते. राग–द्वेषादि ज्वालांमध्यें असणारें मन शृंखलांनीं जखडून सोडलेल्या सिंहाप्रमाणें अतिशय परतंत्र होतें. तें वासनावशात् आपल्याकडे विचित्रकार्य-कर्तृत्व घेतें. केवळ स्वेच्छेनें उत्पन्न

केलेल्या दशा भोगतें. याला मन, बुद्धि, ज्ञान, क्रिया, अहंकार, पुर्यष्टक, प्रकृति, माया, मळ, कर्म, बंध, विद्या, इच्छा, चित्त, इत्यादि अनेक नांवें देतात. राघवा, याप्रमाणें विचित्र मिथ्या परिणामास प्राप्त होऊन, तृष्णा, राग, शोक, जरा, मरण, मोह, संसारभावना इत्यादिकांच्या योगानें चित्त व्याकुळ झालें आहे. इष्ट व अनिष्ट या कल्पनांनीं त्याला ग्रासलें आहे. जरा व मरण या मोठ्या शाखांनीं संपन्न असलेला हा संसारविषवृक्ष इतका दृढमूळ झाला आहे कीं, त्याला नाहींसें करणें हें एक मोठें पुरुषार्थाचें कृत्य होऊन राहिलें आहे. या वृक्षावर सर्वतः अनेक आशापाश लावले आहेत, व त्यांत आपल्या माना अडकवून घेतलेले असे हे प्राणी, पुरुषार्थ-हीन होऊन दुःखाचा अनुभव घेत तडफडत पडले आहेत. ते चिंतारूपी अग्नीनें एकसारखे जळत असतात. कोपरूपी अजगर त्यांना वारंवार दंश करितो. कामसागरांतील भयंकर लाटा त्याला अनेक असह्य गटंगळ्या खावयास लावीत असतात. ते दीन जीव आपल्या स्वरूपास विसरले आहेत. आपल्या कळपांतून चुकलेल्या हरिणाप्रमाणें प्रत्येक जीव या संसार-जंगलांत भयभीत व व्याकुळ होत असतो. दिव्याच्या ज्योतीवर झांप टाकून जळून जाणाऱ्या पतंगाप्रमाणें तो विषयाग्नींत मोठ्या प्रेमानें पडून मरतो. संसारांत पुष्कळ भ्रमण करून थकलेलें त्याचें चित्त खुडलेल्या कमलाप्रमाणें म्लान होतें. सारांश, बा शुभ शिष्या, आपल्याच बंधाविषयीं आस्था धरणारें मन घोर दुःखांत पडलें आहे. यास्तव हे देवतुल्य पराक्रमी रामा, मोठ्या धैर्यानें तूं त्याचा उद्धार कर. चिखलांत रुतलेल्या मत्त बैलाप्रमाणें मदनवश झालेल्या मनाला बलात्कारानें वर काढ. त्याला स्वतंत्र कर. मन शुभ व अशुभ यांच्या योगानें मलिन झालें आहे, आणि जरा, मरण व दुःख यांच्या योगानें मूर्छित झालें आहे, असें पाहूनही ज्याला खेद होत नाहीं, व जो त्याला आपत्तींतून सोडविण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, तो या जगांत नराकृति राक्षसच आहे. ४२

सर्ग ४३.

[जीवांच्या कर्मगतीचें वर्णन, विवेकादि दुर्लभ असल्यामुळें मुक्ति फारच थोड्या लोकांना मिळते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें चित्-चे औपाधिक-भावरूप-जीव संसारवासनेमुळें संसारप्रवाहांत पडले आहेत. ज्याच्या ठिकाणीं आकाराची कल्पना

केली आहे, अशा ब्रह्मापासून ते झाले आहेत. झऱ्यांतून सतत निघणाऱ्या असंख्य जलबिंदूंप्रमाणें आजपर्यंत असे अनेक जीव ब्रह्मापासून झाले आहेत; हल्लीं होत आहेत व पुढें होतील. आपल्याच वासनांमुळें आशांच्या अधीन झालेले ते सर्व विचित्र दशांमध्यें पडतात. जलांतील बुडबुड्यांप्रमाणें ते सर्व दिशा व प्रदेश यांतील जल व स्थल यांमध्यें सतत उत्पन्न होऊन मरत असतात. त्यांतील कित्येकांचा या कल्पांत एकच जन्म झालेला असतो. कित्येकांचे शंभरापेक्षां अधिक झालेले असतात व कित्येकांचे असंख्य जन्म होऊन गेलेले असतात. कित्येकांचे जन्म पुढें व्हावयाचे असतात. कित्येकांची जन्मपरंपरा संपून ते शेवटच्या जन्माचा अनुभव घेत असतात. म्हणजे जीवन्मुक्त–अवस्थेंत असतात. कित्येक अनेक कल्प एकाच योनींत, पुनः पुनः उत्पन्न होत रहातात. कोणी दुसऱ्या योनीचा आश्रय करितात. कांहीं नारक योनींतील जीव महादुःख भोगीत असतात. मानव अल्पसुखाचा स्वाद घेतात. कांहीं देव होऊन पुष्कळ सुख भोगतात व कित्येक सत्यलोकीं जातात. कित्येक गंधर्व, किन्नर, विद्याधर व महा उरग होतात. कित्येक सूर्य, इंद्र, वरुण, शंकर, विष्णु व ब्रह्मदेव होतात. कांहीं कूष्मांड, वेताळ, यक्ष, राक्षस व पिशाच–योनींत उत्पन्न होतात. कित्येक ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र होतात. कित्येक चांडाल, भिल्ल, इत्यादि अति नीच मानव योनींत उद्भवतात. कित्येक नाना प्रकारचें गवत, औषधी, फळें, मुळें, नानाप्रकारच्या लता, गुल्म, विविध पशु, पक्षी, नानाप्रकारचे लहान–मोठे किडे, इत्यादि निपजतात. त्यांतील कित्येक आपत्तींत पडलेले असतात. कित्येक सुख व संपत्ति यांचा अनुभव घेतात. कित्येक स्वर्गपुरांत असतात. कित्येक भूलोकीं येतात व बरेच नरकांत वास करितात. कित्येक नक्षत्रें होऊन रहातात. कित्येक वृक्षांच्या रंध्रांत निवास करितात. कांहीं वायुरूप झालेले असतात. कांहीं आकाशांत स्थित असतात. कित्येक सूर्य व चंद्र यांच्या किरणांत असतात. बहुतेक विषयलंपट झालेले असतात. कांहीं कल्याणभाजन जीवन्मुक्त होऊन या लोकीं भ्रमण करितात. कांहीं फार दिवसांपासून मुक्त होऊन रहातात व कित्येक परमात्म्यामध्यें तादात्म्य पावतात. कांहीं जीवांना थोड्याच दिवसांत मुक्ति मिळावयाची असते. कांहीं भोगलंपट जीव कैवल्याचा द्वेष करितात. कांहीं विशाल दिग्देवता होतात. कित्येक महा वेगवाल्या नद्या होतात.

कांहीं जीव स्त्रिया व कांहीं नपुंसक असतात. कित्येक अति बुद्धिमान् असतात. कित्येक जडमती असतात. कित्येक ज्ञानाचा उपदेश करणारे व कित्येक समाधि लावून बसलेले असतात.

तात्पर्य, हें रामभद्रा, याप्रमाणें हे सर्व जीव आपल्याच संसारविषयक वासनेमुळें परतंत्र होऊन, अशा अनेक विचित्र अवस्थांमध्यें पडलेले असतात. मृत्यु ज्यांना आपल्या हातानें सतत उडवीत आहे, अशा चेंडूंप्रमाणेंच हे सर्व वारंवार खालीं, वर व तिरकस उडत असतात. एका वृक्षावरून दुसऱ्या वृक्षावर उडून जाणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें, आशापाशांनीं बद्ध झालेले ते वासनांप्रमाणें एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत इत्यादि प्रकारें फिरत रहातात. अनंत विषयांविषयींच्या अनंत कल्पनांस उत्पन्न करणाऱ्या अविद्येच्या योगानें, ते हें मोठें जगन्मय इंद्रजाल पसरतात. ते मूढ आपल्या अनंत आत्म्याला जोंपर्यंत पहात नाहींत, तोंपर्यंत पाण्यांतील भोंवऱ्याप्रमाणें ते संसारांत भ्रमण करीत असतात. त्यांतील जे कांहीं अभ्यास व वैराग्य यांच्या दृढतेमुळें आत्म्याला पहातात व असत् सोडतात, ते पुनः या संसारांत उत्पन्न होत नाहींत. कांहीं विवेकभ्रष्ट सहस्रावधि जन्म भोगूनही पुनः संसारसंकटांत पडतात. कित्येक उत्तम जन्म, उचित देश, काल, प्रतिमा, विनय, सत्समागम, इत्यादि सर्व उत्तम सामग्रीनें युक्त होऊनही तुच्छ विषयलंपट बुद्धीनें पुनः तिर्यग्–योनींत पडतात व पशु-पक्षी इत्यादि तिर्यग्योनींतून ते नरकांतही जातात. कित्येक महा बुद्धिमान् संत ब्रह्मपदापासून उत्पन्न होऊन एकाच जन्मानें संसारांतून मुक्त होतात. सारांश, या विस्तीर्ण सृष्टींत प्राण्यांचा उत्कर्ष व अपकर्ष एकसारखा चालला आहे. या विस्तीर्ण जगाप्रमाणेंच दुसरींही अनंत जगें सांप्रतकाळीं आहेत. आजपर्यंत होऊन गेलीं आहेत व पुढें होतील. विचित्र हेतूनें विचित्र सृष्टी उद्भवतात व नाश पावतात. इतर ब्रह्मांडांतही कोणी गंधर्व होतो, कोणी यक्ष बनतो, कोणी देवत्व धारण करितो व कोणी दैत्य होतो. हे प्राणी या ब्रह्मांडांत जसे व्यवहार करीत राहिले आहेत, तसेच ते इतर ब्रह्मांडांतही असतात. पण त्यांच्या शरीररचनेंत अंतर असतें. आपापल्या सात्त्विक, राजस व तामस स्वभावाप्रमाणें व्यवहार करणाऱ्या त्यांच्यामध्यें एकाच विषयाविषयीं स्पर्धा लागून एकमेकांच्या संघर्षामुळें सृष्टीचें परिवर्तन होतें. व्यक्त होणें, गुप्त होणें,

वाढणें, लीन होणें, इत्यादिकांच्या योगानें, नद्यांच्या लाटांप्रमाणें, सृष्टीचें परिवर्तन होतें. दीपापासून जसा उजेड, सूर्यापासून जसे किरण, अग्नीपासून जशा ठिणग्या, त्याप्रमाणें परमात्म्यापासून सतत जीवराशी उद्भवतात. काळामुळें होणाऱ्या विचित्र ऋतूंप्रमाणें, पुष्पापासून सुटणाऱ्या वासाप्रमाणें व मेघांतून पडणाऱ्या शीतळ तुषारांप्रमाणें वारंवार उत्पन्न होऊन व देहपरंपरा भोगून, त्या (जीवराशी) प्रळयसमयीं बीजावस्थेंत लीन होऊन रहातात.

तात्पर्य, हे रामभद्रा, समुद्रांतील लाटांप्रमाणें परमपदीं ही त्रिभुवनरचनादि महामाया व्यर्थ उत्पन्न होऊन वृद्धि पावते व नष्ट होते. हिचा हा क्रम सतत असाच चालू आहे. ४३

सर्ग ४४.

[मुक्ति व प्रळय यांचें बहुतेक साम्य असलें, तरी त्यांतील विशेष व विरिंची जीवाचा शरीर-धारण-क्रम.]

श्रीराम—गुरुवर्य, प्रळयसमयीं जीवाला आपोआप आत्मस्थिति मिळत असते व आत्मास्थिति मिळणें म्हणजे मुक्त होणेंच आहे. मन एकदां ब्रह्मम्य झाल्यावर पुन: त्याला शरीर कां घ्यावें लागतें ?

श्रीवसिष्ठ—याचें उत्तर मी तुला पूर्वीच (प्रकरण ४, सर्ग १८ पृष्ठ ५३६) दिलें आहे. पण तें तुझ्या ध्यानांत राहिलें नाहीं, असें वाटतें. असो, शरीरादि हें सर्व आभासमात्र असत् व स्वप्नतुल्य आहे. हे निष्पापा, हें दीर्घ स्वप्न व्यर्थ दिसत आहे. अज्ञाननिद्रा जाऊन व भावना गळून ज्याचें चित्त जागें झालेलें असतें, तो संसारस्वप्नास पहात असला तरी, परमार्थत: त्यास पहात नाहीं. पण जो अज्ञान–निद्रेंतून जागा झालेला नसतो, तो मोक्ष–पदप्राप्ति होईतों पुन: पुन: संसार करतो. पाण्यामध्यें जसा भोंवरा, बीजामध्यें जसा अंकुर, अंकुरामध्यें जसा पल्लव, पल्लवामध्यें जसें फूल व फुलामध्यें जसें फळ, त्याप्रमाणें जीवाचा कल्पना–मय देह मनांत असतो. मातीचा गोळाच जसा घट होतो त्याप्रमाणें मनाचा संकल्पच देह बनतो. मन बहुरूप आहे हें खरें. पण त्यांत वासनारूपानें स्थित असलेल्या अनेक देहांतील जो एकच देह, परिपक्व झालेल्या कर्मांमुळें अभिव्यक्त होतो, त्याचाच तो अनुभव घेतो, असा नियम आहे. त्यामुळें

मनांतील बीजरूप अनेक देह एकाच वेळीं उद्भवत नाहींत. उत्तम कर्मांचा परिपाक झालेला असल्यास मनही उत्तम देहरूप होतें. आदि सर्गामध्यें याचा प्रथम देह उत्तम असतो. कारण त्यावेळीं विभु ब्रह्मा आपल्या कमल-कोश—गृहांत राहिलेला असतो. नंतर त्याच्या संकल्प क्रमानेंच ही अपार सृष्टि उत्पन्न होते.

श्रीराम—प्रभो, जीव मन:पदास (म्हणजे मनोरूपास) प्राप्त होऊन ब्रह्मदेव—कसा झाला, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—शूर राजतनया, ब्रह्मदेवाच्या शरीरग्रहणाचा क्रम मी तुला थोडक्यांत सांगतों. म्हणजे त्याच दृष्टांतानें तूं सर्व जगत्स्थिति जाण-शील. दिशा, काल इत्यादिकांनीं मर्यादित न झालेलें आत्मतत्त्व स्वशक्तीनें, लीलेनेंच, जेव्हां मर्यादित रूपाची भावना करतें, तेव्हांच वासनावशात् तें जीवसंज्ञेस पात्र होतें. संकल्पोन्मुख झालेलें तेंच चंचल मन होतें. पूर्व सर्गीत ' हिरण्यगर्भच मी आहें ' अशा अहंग्रहोपासनेनें संस्कारसंपन्न झालेलें, तसेंच प्रलयसमयीं अव्याकृतांत लीन झालेलें मन, हीच मन:शक्ति होय. ती पूर्वक्रमानेंच आपल्या आविर्भावाची कल्पना करूं लागली असतां, एका क्षणांत आकाशाची भावना करिते. ती स्वच्छ आकाशभावना शब्द-तन्मात्र व श्रोत्रेंद्रिय होण्यास सज्ज असते. नंतर शब्दतन्मात्र व श्रोतेंद्रिय-रूप असलेल्या आकाशाच्या रूपास प्राप्त होऊन वृद्धि पावलेलें मन, वायु-स्पंदाची भावना करितें. तो वायुस्पंद स्पर्शतन्मात्र व त्वग—इंद्रियरूप असतो. पण हीं दोन्हीं भूतें अपंचीकृत असल्यामुळें सूक्ष्म असतात. त्यामुळें मनानें मर्यादित झालेल्या चैतन्यरूप जीवास प्रत्यक्ष दिसत नाहींत. पुढें त्यांची वृद्धि व परस्पर संघर्ष झाला म्हणजे अग्नि उद्भवतो. त्यानंतर याच क्रमानें सूक्ष्म जल व पृथ्वी यांच्या भावास मन प्राप्त होतें. तेजाचा गुण रूप व इंद्रिय चक्षु. जलाचा गुण रस व इंद्रिय रसना. पृथ्वीचा गुण सुगंध आणि इंद्रिय घ्राण आहे. असो; केवळ भावनेनें सूक्ष्म पंच भूतांनीं वेष्टित झालेलें मन हळु हळु सूक्ष्मतेस सोडून, आकाशांत स्फुरण पावलेल्या अग्निकणाकार शरीरास पाहतें. तें अहंकारकला व बुद्धीचें बीज यांनीं युक्त असतें. त्यालाच पुर्यष्टक असें म्हणतात. तें हृदयकमलांत रहातें, त्यांत अस-लेलें मन तीव्र वेगानें स्थूल शरीराची भावना करूं लागलें म्हणजे वाढ-

ळाच्या बेलफळाप्रमाणें तें स्थूल होतें. मुशींत ओतलेल्या सोन्याच्या रसाप्रमाणें विमल आकाशांत स्फुरण पावलेलें तें तेज स्वभावतःच आकार धारण करतें. त्या तेजःपुंज -आकारांत अनेक अवयव विकास पावतात. वर मस्तक, खालीं पाय, दोन्ही बाजूला दोन हात, मध्यभागीं उदर, व त्याच्या आजुबाजूस दुसरे आणखीं उपयुक्त भाग उद्भवतात. याप्रमाणें हा ब्रह्मा मनोरथवशात् सशरीरी होतो. आपल्या वासनेमुळेंच, पूर्व उपासनेप्रमाणें, मनन करणारें मन अंगयुक्त होतें. ऋतुप्रमाणें तें देहास पुष्ट करतें, व याप्रमाणें कांहीं कालानें तें स्थूल आकारानें प्रकट होऊन निर्मळ शरीरी होतें.

ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, धर्म, बल व शक्ति यांनीं युक्त असलेला तोच सर्व लोकपितामह ब्रह्मा होय. अद्वय ब्रह्मामध्यें तो जशा प्रकारच्या आपल्या सत्तेनें राहतो, तशाच प्रकारच्या व्यावहारिक सत्तेनें आपल्या अज्ञानाला चित्तलेलें पंचीकृत स्थूल भूतांच्या आकारानें उत्पन्न करतो. कधीं अपार आकाश, कधीं (दैनंदिनप्रलयसमयीं) निर्मळ जल, कधीं (कल्पांतसमयीं) भयंकर अग्नी, कधीं (पृथ्वीला उत्पन्न केल्यावर व भूतोत्पत्तीच्या पूर्वी) काळें घोर वृक्षमय अरण्य इत्यादि अनेक कल्पना करीत तो प्रभु नाना आकार उत्पन्न करतो व त्यांचें पालन करतो. त्याचें शरीर हेंच पहिलें शरीर व तोच पहिला शरीर होय. तो ब्रह्मपदापासून अवतीर्ण झाला. त्याच्या अज्ञानामुळें परमआनंदास विसरला, व गर्भनिद्रा गेली असतां त्यानें आपलें हें अवाढव्य शरीर पाहिलें. प्राण व अपान यांच्या प्रवाहानें युक्त, पंचभूतांच्या पांच स्वच्छ भागांनीं निर्मिलेलें, कोट्यवधि रोमांनीं व्याप्त, बत्तीस दातांनीं शोभणारें, मांड्यांतील दोन व पाठीचा कणा, या तीण खांबांनीं सुदृढ, प्राणादि पांच वायुरूपीं देवतांचें स्थान, हात, पाय, मस्तक, वृक्षःस्थळ व कुशी, या पांच विभागांनीं संपन्न, ज्याला नऊं द्वारें आहेत व जें त्वचेनें मढविलेलें आहे असें, वीस अंगुली व वीस नखें यांनीं चिन्हत झालेलें आणि दोन हात, दोन स्तन, दोन नेत्र (कचित अनेक नेत्र व अनेक भुजा) यांनीं युक्त असें हें-चित्तरूपीं पक्ष्याचें घरटें, मदनरूपी भुजंगाचें बिळ, तृष्णारूपी पिशाचीचें घर, जीवरूपी सिंहाची गुहा, अभिमानरूपी गजाचें बंधनस्थान व मनोरूपी कमलानें सुशोभित झालेलें रम्य शरीर ब्रह्मदेवानें पाहिलें. नंतर तो त्रिकालज्ञ देव या अपार

आकाशांत प्रथम काय बरें झालेलें असावें ? (म्हणजे माझ्या उत्पत्तीच्या पूर्वी काय बरें असावें !) म्हणून विचार करूं लागला. तेव्हां त्याला आपलें मूळ काय आहे तें कळलें. त्याला मागें होऊन गेलेले असंख्य सर्गसमूह दिसले. त्याला क्रमानें सर्व सांगोपांग धर्म व अधर्म समजले. वसंत जसा पुष्पांना धारण करतो, त्याप्रमाणें त्यानें वेदांचें धारण केलें. नंतर वेदोक्त क्रमानेंच विचित्र संकल्पशक्तीनें सर्व प्रजा निर्माण केली. त्यांच्या स्वर्ग मोक्षाकरितां, व धर्म, अर्थ आणि काम यांच्या सिद्धीकरितां अनेक विचित्र शास्त्रें रचलीं व पदार्थ निर्माण केलें. सारांश, रामा, याप्रमाणें विरिंचीच्या मनापासून ही सर्व सृष्टी उद्भवली आहे. ४४

सर्ग ४५.

[मनाचें कार्य जग सत्य नाहीं; व सत् त्रिकाळीं सत्यच असतें.]

श्रीवसिष्ठ—अशारीतीनें हें जग जरी झालें आहे, तरी तें वस्तुतः झालेलें नाहीं. या एवढ्या मोठ्या आकाशरूपी ब्रह्मांडानें देश व काल थोडे सुद्धां आवृत्त होत नाहींत. हें देहादि सर्व भुवनत्रय मनानें कल्पिलेलें आहे. पण दर्शनाचें कारण जसे नेत्र, त्याप्रमाणें स्मृतीचें कारण मन आहे. वास्तव मनानें रचलेलें सर्व स्मृतीसारखें आहे. स्मृतीचा विषय स्मृतिसमयीं सत् नसतो. (म्हणजे ज्याचें स्मरण होतें तो पदार्थ, जेव्हां स्मरण होतें तेव्हां पुढें नसतो. प्रत्यक्ष दिसत नसतो.) चित्त–संकल्पाप्रमाणें होत नाहीं असें कांहीं नाहीं. मनोगुह्यांचा आश्रय न करणाऱ्या शक्ती जगदीश्वरामध्यें तरी कशा असणार ? व जरी असल्या तरी त्यांचा उपयोग काय ? सर्व शक्तिमान् विभूच्या सत्तेनेंच सर्व पदार्थांची सत्ता व असत्ता सदा संभवते. ब्रह्मदेवाचें शरीर मननानेंच कसें झालें तें तूं पहा, व त्यावरून त्याच्या मनाप्रमाणें आमच्या मनांतही सर्वेश्वराची शक्ति आहे असें तूं जाण. देव, दैत्य, मानव, इत्यादि सर्व स्वसंकल्पापासून झाले आहेत. वास्तव स्वसंकल्प शांत झाला म्हणजे, तेल संपलेल्या दिव्याप्रमाणें सर्व शांत होतें. हे महाबुद्धे, जग दीर्घस्वप्न आहे असें तूं निःशंकपणें जाण. परमार्थतः यांत कांहीं उत्पन्न होत नाहीं, व यांतील कांहीं नाश पावत नाहीं. विवेक-दृष्टीनें पाहिल्यास ब्रह्मादिकही मिथ्या भासूं लागतात. नौकेंतून अथवा गाडींतून जाणारांना आजुबाजूचे वृक्ष चालत असल्याचा जसा

भास होतो, त्याप्रमाणें या शरीरपरंपरेचा भास होतो. हें इंद्रजाल, मायिक, मनोमय व अनिर्वाच्य आहे. सर्व जग जर ब्रह्मच आहे, तर त्यांत अन्यतेला अवकाश कसा मिळणार? हा पर्वत, हा वृक्ष, ही गंगा, हा प्रपंच, इत्यादि भ्रम, मनाच्या दार्ढ्यामुळें सत्य आहे असे वाटतात. विचारहीनाला हें जग प्रपंचांत पाडणारें आहे. यास्तव रामा, तूं त्याला सोडून निष्प्रपंच आत्म्याची भावना कर. या दीर्घ स्वप्न-सदृश जगाचा विस्तार मात्र फार मोठा दिसतो. पण घेऊं लागलें असतां त्यांतील कांहीं हाताला मात्र लागत नाहीं. यास्तव अशा—भुजंगाचा जणुं काय कोशच, असें हें जगदाडंबर तूं सोड. त्यावर आसक्ति ठेवूं नकोस. हें मृगजळ आहे, असें समजल्यावर कोणता शहाणा त्याच्या मागें धांवत जाणार आहे? व जो मूढ त्या मनोरथमयी शोभेच्या मागें लागतो, तो केवळ दुःखाचेंच भाजन होतो. रामा, या सृष्टींत परमार्थतः सत्य वस्तु नसतीच व मग जर हे अनेक लोक अवस्तूच्या मागें लागते, तर त्यांत मोठासा दोष नव्हता. पण सत्—वस्तु असतांना तिला सोडून असत्च्या मागें लागणारांस काय ह्मणावें?

रामा, जग नष्ट झालें तरी तुझें कांहीं नष्ट नाहीं; व तें समृद्ध झालें तरी तुझें स्वरूप समृद्ध होत नाहीं. जें मूळचेंच असत् तें असत् झालें म्हणून तुझें काय जातें? असत्चें नष्ट काय होणार? व नाश पावण्यासारखेंच जर त्यांत कांहीं नाहीं, तर दुःखाचें तरी कारण काय? त्याचप्रमाणें जें अत्यंत सत् आहे त्यांचें काय नष्ट होणार? व त्यांतील कांहीं नष्ट झाल्यास तें अत्यंत सत् कसलें? यास्तव ब्रह्म अत्यंत सत्य असल्यामुळें व जगही ब्रह्मरूप असल्यामुळें, त्याच्या भ्रामक वृद्धि—क्षया-करितां सुखी व दुःखी होणें उचित नव्हे. अत्यंत असत् व सत् वस्तूच्या नाशाप्रमाणेंच त्यांची वृद्धिही असंभवनीय आहे. यास्तव तिच्या करितां हर्ष करण्यासही फारसा अवकाश रहात नाहीं. तस्मात् असल्या या असत्य संसारांत ग्राह्य काय आहे, याचा विचार सुज्ञ पुरुष करोत. त्याचप्रमाणें सत्य ब्रह्मतत्त्वभूत त्रिभुवनांत त्याज्य काय आहे याचाही निर्णय करून प्राज्ञ त्याचा त्याग करोत. जग ज्याला अत्यंत असत् वाटतें किंवा जो त्याला अत्यंत सत् समजतो, त्याला सुख व दुःखही होत नाहीं. पण मूढ सत व असत् यांचें चमत्कारिक रीतीनें मिश्रण करीत असल्यामुळें

जगाच्या नाशानें तो दुःखी व वृद्धीनें सुखी होतो. जें उत्पत्तीपूर्वी नसून नाशानंतरही नसतें, तें वर्तमान म्हणजे मध्य अवस्थेंतही नसतें. (म्हणजे तें असत् होय.) अशा असत् प्रपंचाची जो इच्छा करतो, त्याला तोच मिळतो. पण आदीं, अंतीं व मध्य अवस्थेंतही जें सत् असतें, तें सर्व सदां सत्च होय. ज्याच्या दृष्टीनें सर्व सत्च असतें त्याची सदा सत्ताच अनुभवास येते.

राघवा, जलांत प्रतिबिंबित झालेल्या—चंद्र, व आकाशातल—इत्यादिकांप्रमाणें असत्यभूत जगाची वांछा मूढ करितात. उत्तम पुरुष करीत नाहींत. मूढ अर्थशून्य सुखाभासांनीं पुढें दुःखी होण्याकरितांच संतुष्ट होतो. यास्तव दशरथतनया, तूं असा मूढ होऊं नकोस. यांतील स्थिर वस्तूचा निश्चय करून त्या नित्याचाच आश्रय कर. मूढांनीं कल्पिलेल्या अहंकारासह हें सर्व जग असत् आहे, असें मानून तूं राग व द्वेष यांचा परिहार कर, व पूर्वीं सांगितलेल्या तीन प्रकारच्या अहंकारांतील ज्ञानी पुरुषांनीं कल्पिलेल्या दोन प्रकारच्या अहंकारांसह हें सर्व सत् आहे, अशी भावना करून तूं हर्ष-शोकयुक्त होऊं नकोस.

श्रीवाल्मीक—वसिष्ठमुनि इतकें सांगत आहेत तों, सूर्य अस्त पावला. व सभासद सायंतन अनुष्ठानें करण्याकरितां निघून गेले; आणि रात्र संपतांच प्रातःकृत्यें आटोपून ते सर्व सूर्यकिरणांबरोबरच सभेंत येऊन तिला सुशोभित करूं लागले ४५. (येथें नववा दिवस समाप्त झाला.)

सर्ग ४६

[संसारांत विहार करीत असतांनाही साधक ज्या गुणांच्या योगानें त्यांत मग्न होत नाहीं, ते जीवन्मुक्ताचे गुण.]

श्रीवसिष्ठ—हें सर्व इंद्रजाल आहे असें समजल्यावर, त्यांतील रम्य धन व स्त्रीप्रभृति इतर सुखसाधनें यांचा नाश झाला तरी, दुःख कसें होणार ? गंधर्व-नगरांतील एकादा पदार्थ दूषित किंवा भूषित झाला म्हणून, त्यामुळें पहाणाराला जसें दुःख किंवा हर्ष होत नाहीं, त्याप्रमाणें अविद्याविलासरूप पुत्रादिकांच्या उत्कर्षापकर्षामुळेंही सुख-दुःख होणें युक्त नव्हे. मृगजळ कितीही जरी वाढलें, तरी जलाची इच्छा करणारांना जसा आनंद होत नाहीं, तसा धनादिकांच्या वृद्धिचाही आनंद मानूं नये. उलट धन, पुत्र,

परिवार इत्यादिकांची वृद्धि होऊं लागल्यास दुःखी होणेंच युक्त आहे. कारण, मोह-माया वाढल्यास आनंदी होणें कधींच शहाणपणाचें नव्हे. मूढांचा ज्या विविध विषयोपभोगामुळें राग वाढतो, त्यांच्याच योगानें सुज्ञास विराग वाटतो. नश्वरस्वभाव विषयांविषयीं हर्ष मानण्यास वस्तुतः अवकाशच नसतो. परिणामाकडे दृष्टि देणारे साधू, त्यांच्या योगानें विरक्त होतात. यास्तव हे राघवा, तूंही तत्त्वज्ञानप्रमाणें व्यवहार करीत असतांना संसारांतील जें जें नष्ट होईल, त्याची त्याची उपेक्षा कर, व जें जें प्राप्त होईल त्याचा त्याचा उपयोग कर. अप्राप्त भोगांची इच्छा न करणें, व प्राप्त वस्तूंचा आसक्त न होतां उपभोग घेणें, हें पंडिताचें लक्षण आहे. आत्म्यास आच्छादित करून सोडणारा व म्हणूनच महा घातकी अशा या संसारसंभ्रमांत तूं सावधपणें असा विहार कर कीं, ज्याच्या योगानें तूं मोहीत होणार नाहींस. संसाराचें हें अवडंबर मिथ्या आहे असें ज्यांना कळत नाहीं, ते सुज्ञही नाश पावतात. हें जग मिथ्या आहे, किंवा ते अनर्थांचें कारण आहे, अथवा तें परमार्थापासून भ्रष्ट करणारें आहे, इत्यादिकांतील कोणत्याही एकाद्या युक्तीनें ज्यांची दृश्याविषयींची रति (आसक्ति) पार नाहींशी झाली आहे, त्यांची शुद्ध मति कोणत्याच मोहांत निमग्न होत नाहीं. हें सर्व असत् आहे, असें समजल्यामुळें ज्याची आस्था कोणत्याही वस्तूमध्यें रहात नाहीं, त्या सर्वज्ञाला मिथ्या अविद्या कधींही स्पर्श करीत नाहीं. ज्याची बुद्धि, मी व हें सर्व जग एकच असें जाणून, व आस्था आणि अनास्था सोडून स्थिर रहाते तो मोहवश होत नाहीं. सत् व असत् यांमध्यें अनुवृत्त असलेलें व सत्तामात्र अशा पदाचा स्वबुद्धीनें अवलंब करून, बाह्य व आभ्यंतर दृश्य तूं घेऊं किंवा सोडूं नकोस. अत्यंत उपरति (शांति),. संतोष, गृहादि निवासस्थानावर ' हें माझें ' असा अभिमान न ठेवणें व आसक्ति सोडणें, या चार गुणांचा तूं आश्रय कर. ज्या ज्ञानी पुरुषाचीं कर्में करीत असतांनाही, इच्छा किंवा अनिच्छा नसते, त्याची बुद्धि लिप्त होत नाहीं. इंद्रियांसह मन, दर्शन, स्पर्श, श्रवण इत्यादि क्रिया करो अथवा न करो, तूं निरिच्छ व आत्मानुसंधानवान् रहा. ' हें माझें ' असें म्हणून तुझें मन इंद्रियांच्या विषयांमध्यें आसक्त न होवो. तुझ्या मनाला विषयश्री जेव्हां तुच्छनाशी होईल, तेव्हां तूं ज्ञानसंपन्न व संसारसागरांतून पार झाला आहेस

असें समज. समाधिकाळीं शरीराचें भान नसतांना व व्युत्थानसमयीं शरिराचें भान असतांनाही, ऐहिक व पारलौकिक विषयांची अरुचि वाटूं लागली म्हणजे, तुला इच्छा नसली तरी मुक्ति मिळेल. रामा, पुष्पापासून जसा उदार गंध, कौशल्यानें पृथक करून अत्तरांत आणतात, त्याप्रमाणें विवेकबुद्धीनें परम पदाकरितां वासनासमूहापासून तूं आपलें विरक्त चित्त पृथक कर. वासनाजलानें भरलेल्या या अगाध संसारसागरांत जे प्रज्ञारूपी नौकेवर आरूढ होतात, तेच पार जातात व बाकीचे सर्व त्यांत बुडतात. वस्तऱ्याच्या धारेसारखा तीक्ष्ण व अति धीर बुद्धीनें आत्मतत्त्वाचा विचार कर, आणि स्वपदीं प्रवेश कर. ज्ञानवृद्ध तत्त्वज्ञ जसे या प्रपंचांत विहार करितात, त्याप्रमाणेंच तूंही व्यवहार कर. मूढांप्रमाणें व्यवहार करूं नको. नित्य तृप्त व महाबुद्धिमान् अशा महात्म्या जीवन्मुक्ताच्या आचारांचें तूं अनुकरण कर. भोगाच्या आसक्तीनें आपल्याला व दुसऱ्यांना ठणकविणाऱ्या पामरांच्या आचरणाचें तूं अनुकरण करूं नकोस. ब्रह्मतत्त्व व जगतत्त्व यांस जाणणारें जन जगांतील व्यवहार सोडीत नाहींत, व त्यांची इच्छाही करीत नाहींत. तर जसा प्रसंग येईल तसे वागतात. विद्या, तप, पराक्रम इत्यादि उत्कर्ष, दक्षता, कुल, शील इत्यादि गुण, संपत्ती इत्यादि विषयांचे ठायीं तें मिथ्या असल्यामुळें पुरुषार्थाच्या निरुपयोगीं आहेत, असें जाणणारे तत्त्वज्ञ लोलुप होत नाहींत. सर्वस्वाचा नाश झाला तरी ते खिन्न होत नाहींत. सर्व उपभोग–साधनांनीं संपन्न असलेल्या नंदनवनांतील देवांच्या विहारस्थानींही ते आसक्त होत नाहींत, व सूर्याप्रमाणें शास्त्रमर्यादा सोडीत नाहींत. ज्यांची इच्छा पार निघून गेली आहे, असे ते महात्मे प्रसंगीं प्राप्त होईल तो व्यवहार करतात. सारांश, विज्ञान-सारथी, इंद्रियेंच अश्व, व मन हेच लगाम, यांनीं युक्त असलेल्या देहरथांत स्वस्थपणें बसून ते प्रपंचांत मोठ्या आनंदानें संचार करतात. राघवा, तूंही या विस्तृत विचारानें संपन्न झाला आहेस. हे सुंदर राजपुत्रा, स्वाभाविक बुद्धिबलानेंच तुझ्यामध्यें हे सर्व-उत्तम गुण आले आहेत. यास्तव, आत्मदृष्टीचा आश्रय करून मान व मत्सर यांनीं रहित हो, व या भूलोकीं विहार कर; म्हणजे तुला परम सिद्धि मिळेल. स्वस्थ व निरिच्छ हो. विषयांचें कौतुक पहाण्याची इच्छा सोड. चित्तांत अति शीतळ हो, आणि मग तूं या संसारांत खुशाल विहार कर.

श्रीवाल्मीकि—शुद्धचित्त मुनीच्या या निर्मल वाणीनें राम तत्काळ निर्मळ झाल्यासारखा भासूं लागला, व मधुर ज्ञानामृतानें विराजमान झालेला तो पूर्णचंद्राप्रमाणें शीतळ झाला. ४६

सर्ग ७७

[होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या असंख्य ब्रह्मादिकांचें वर्णन.]

श्रीराम—भगवन्, आपली ही उदार, मधुर, अर्थपूर्ण, तात्विक व शुद्ध वाणी कितीही ऐकली तरी मनाची तृप्ती होत नाहीं. राजस-सात्त्विकी जाती सांगत असतांना, प्रसंगोपात्त् ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति आपण शास्त्रप्रमाणतः सांगितलीत ती मीं ऐकली. आतां पुढील भाग सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आजपर्यंत लक्षावधी ब्रह्मदेव, शंकर, इंद्र व नारायण होऊन गेले आहेत. दुसऱ्या अनेक व याही विचित्र ब्रह्मांडांत, नाना आचार व विहार यांनीं युक्त असलेलीं देव, असुर इत्यादिकांचीं अनेक शरीरें मागें झालीं होतीं, सांप्रत काळीं आहेत व पुढेंही होणार आहेत. निरनिराळ्या ब्रह्मांडांत ब्रह्मदेवादि देवांच्या उत्पत्ती नानाप्रकारानें होतात. त्यांच्याविषयीं एकच नियम नाहीं. केव्हां सर्व सृष्टी शंकरापासून होतात, केव्हां ब्रह्मदेवांपासून होतात, कधीं कधीं भगवान् विष्णुपासून होतात, कधीं त्यास मुनी निर्माण करतात, व कधीं (पाद्मकल्पांत) ब्रह्मदेव कमलापासून होतो. केव्हां केव्हां (आपवसंज्ञक कल्पांत) जलापासून होतो. कधीं तर अंड्यापासून हिरण्यगर्भ निपजतो. एकाद्या ब्रह्मांडांत शंकरच सूर्य असतो. एकाद्यांत इंद्र किंवा पुंडरीकाक्षही सूर्य होतो. एकाद्या सृष्टींत भूमि दाट झाडांनीं भरलेली असते, एकाद्या सृष्टींत मानवांनीं भरलेली असते, व क्वचित् ती पर्वतांनीं व्याप्त झालेली असते, एकादी भूमि मृत्तिकामय असते, एकादी पाषाणमयी असते. एकादी सुवर्णमयी व ताम्रमयी असते. फार दूर कशाला, या एकाच ब्रह्मांडांत किति आश्चर्यें भरलीं आहेत तीं पहा, व त्यावरून इतर ब्रह्मांडांतही तशींच अचिंत्य आश्चर्यें असेल असें अनुमान कर. त्यांतील कित्येकांत एकेक किंवा दोन दोन सूर्यासारखे तेजोगोल असतात, आणि कित्येक प्रकाशरहित असतात. या ब्रह्मतत्त्वमहा-आकाशांत अनेक जगें समुद्रांतील लाटांप्रमाणें उत्पन्न होतात व नाश पावतात. जलाशयांतील तरंग, माळ जमिनीवरील मृगजळ अथवा आम्रवृक्षावरील केसरें, यांप्रमाणें परब्रह्मामध्यें जगच्छोभा उत्पन्न

होतात. सूर्याच्या किरणांतील त्रसरेणूही मोजतां येतील, पण ब्रह्मांतील जगांची गणना करितां येणार नाहीं. वर्षादि–ऋतूंमध्यें मशकादि किडे जसे वारंवार उत्पन्न होऊन नाश पावतात, त्याप्रमाणें ह्या लोकसृष्टी वारंवार उत्पन्न होऊन नाश पावतात. पण, त्या अशा केव्हांपासून होत आहेत तें कांहीं कळत नाहीं. पहिल्या तरंगापासून पुढचा तरंग, त्याच्यापासून त्याच्यापुढचा, अशी जलाशयांतील तरंगाची परंपरा जशी लागते, त्याप्रमाणें या सृष्टींची परंपरा लागलेली असते. ही सृष्टि पूर्वीच्या सृष्टीपासून झाली आहे. पूर्वीची तिच्याही पूर्वीच्या सृष्टीपासून झाली आहे. एवढेंच फार तर हिच्याविषयीं सांगतां येईल. पण या परंपरेचा अगदीं मूळ आरंभ कोठून झाला आहे, हें तरंगाच्या आरंभाप्रमाणेंच, सांगतां येत नाहीं. सृष्टि–परंपरा अनादि आहे. देव, असुर, मानव इत्यादि सर्व प्राणिसमूह पुन: पुन: होऊन मरण पावतात. एका संवत्सरांत क्षीण होणाऱ्या सहस्रावधि घटिकांप्रमाणें आजपर्यंत अनेक ब्रह्मांड–पंक्ती नाश पावल्या आहेत.

रामा, लीलेच्या आख्यानांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व ब्रह्मांडांची कल्पना हृदयाकाशस्थ ब्रह्मांडामध्येंच होते. मातीच्या राशींतील घटांप्रमाणें, व अंकुरांतील पल्लवांप्रमाणें, पुढें होणाऱ्या जगत्परंपरा ब्रह्मामध्यें राहतात. तत्त्वज्ञानाच्या योगानें पाहूं लागलें असतां, या त्रिभुवनशोभा मिथ्या आहेत, असें समजेपर्यंतच त्या ब्रह्मचिदाकाशांत राहतात. त्या सर्व चित्रासारख्या खोट्या आहेत. तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें सर्व सृष्टी, जलापासून होणाऱ्या वृष्टीप्रमाणें देवांपासून होतात. म्हणूनच त्या आपल्या कारणाहून निराळ्या नाहींत. पण अतत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें मेघांतून होणाऱ्या वृष्टीप्रमाणें त्या तटस्थ ईश्वरापासून होतात. अव्याकृत आकाशापासून झालेल्या भूतसूक्ष्मसंज्ञक (पंचतन्मात्ररूप) मायामळरूपी सूत्रांत सर्व स्थूल (देहादि) व सूक्ष्म (इंद्रियादि) भाव ओवलेले आहेत. केव्हां केव्हां प्रथम आकाश होतें व त्याच्यापासून ब्रह्मा निपजतो. तोच आकाशज प्रजापति आहे. कदाचित् वायु प्रथम होतो व त्याच्यापासून ब्रह्मा निपजतो. कधीं कधीं तर तेज प्रथम होतें व त्याच्यापासून होणारा ब्रह्मा तैजस प्रजापति हें नांव धारण करतो. जल व पृथ्वी यांच्या विषयींही असेंच जाणावें. पांच भूतांतील कोणतेंही एक भूत इतर चार भूतांस निर्बल करून स्वत: वाढतें व त्याच्यापासून झालेला ब्रह्मा त्याच्या पुढची सृष्टिक्रिया करतो. सर्व प्रजापती पंचभूतांचीं कार्यें आहेत, तरी

त्यांतील ज्या मुख्य भूतापासून जो होतो त्याला आकाशज, वायुज, तैजस आपव व पार्थिव, अशीं नांवें प्राप्त होतात. नंतर त्याच्या दहा अवयवांपासून सर्व ब्राह्मणादि विषयमय सृष्टी उत्पन्न होते. या नारायणसंज्ञक देवाच्या नाभीपासून कदाचित् कमल उद्भवतें. त्यांत ब्रह्मा होतो–तोच पद्मज होय. तोही स्वसंकल्पानें असंख्य पदार्थ निर्मितो–पण हें सर्व कसें होतें व काय होतें, तें कांहीं कळत नाहीं. कारण ही सर्व देवाची माया आहे. त्याच्या त्या अचिंत्य शक्तीनें हें सर्व आपोआप होतें. त्यांत कोणताही एक नियम नाहीं अथवा व्यवस्था नाहीं. सर्व मनोराज्याचा खेळ ! विद्यमान पुरुषाचा जन्म नाभीमध्यें संभवत नाहीं, म्हणून जर म्हणावें, तर या असंग व अद्वितीय ब्रह्मामध्यें सद्वितीय जग तरी कसें संभवतें ? सारांश, या जगांच्या विचित्र उत्पत्तीसंबंधानें हें कसें झालें ? असें कसें होईल ? इत्यादि विचारीत बसणें म्हणजे बालकानें मनोराज्याच्या योगानें कल्पिलेल्या वस्तूंविषयीं प्रश्न करण्यासारखेंच अप्रयोजक आहे. मनामध्यें व्यक्त झालेल्या परमात्म्याच्या अचिंत्य शक्तीच्या योगानें सर्व अघटितही सुघट होतें. सर्व चमत्कार आहे. त्यांत नियमाचा गंधही नाहीं. कदाचित् शुद्ध आकाशांत मनस्तत्त्व उद्भवतें. कदाचित् सुवर्ण–अंड व त्यांतील ब्रह्मगर्भ उत्पन्न होतो, कदाचित् पुरुष जलामध्यें वीर्य सोडतो आणि त्याच्यापासून कमल अथवा मोठें ब्रह्मांड उद्भवतें. त्यांत ब्रह्मा निपजतो. कदाचित् पूर्वकल्पांतील सूर्य या कल्पांत ब्रह्मा होतो. कदाचित् वरुण अथवा वायुही अंडज बनतो. प्रत्यगात्म्यामध्यें अशा या अत्यंत असत् व अति विचित्र सृष्टी उत्पन्न होतात. रामा, अशा प्रकारच्या विविध विचित्र सृष्टी ब्रह्मापासून उद्भवल्या आहेत. दृष्टांताकरितां म्हणून त्यांतील एका सृष्टीच्या प्रजापतीची उत्पत्ति मी तुला सांगितली. पण त्याविषयीं नियम मुळीच नाहीं. संसार म्हणून आपण ज्याला समजतों तो शुद्ध मनोविलास आहे. पण तुला बोध व्हावा म्हणून हा सृष्टिक्रम सांगितला. याच न्यायानें व रीतीनें उत्पन्न झालेल्या सात्त्विकी-प्रभृति जातीं (जन्मां) चें वर्णन करण्याकरितां मीं हा सृष्टिक्रम तुला सांगितला. मन जोपर्यंत समूळ नाहींसें झालें नाहीं तोपर्यंत पुनः सृष्टि, पुनः नाश, पुनः दुःख, पुनः सुख, पुनः अज्ञ, पुनः तज्ज्ञ, पुनः बंधदृष्टि, पुनः मोक्षदृष्टि, भूत, वर्तमान व भविष्यत्–विशयांविषयीं पुनः प्रेम व पुनः अप्रेम इत्यादि चक्र एकसारखें चाललेलें असतें. दीप व ब्रह्मदेव यांच्या

उत्पत्ति–नाशांमध्यें कालाच्या न्यूनाधिकतेवाचून दुसरा कोणत्याहि प्रकारचा भेद नाहीं. कृत, त्रेता, द्वापर व कलि, हीं युगेंहीं वारंवार येत व जात असतात. मन्वंतरांचें आरंभ, कल्पांची परंपरा, कार्यदशा, दिवस–रात्र, प्रकाश–अंधकार, इत्यादि हें सर्व पुनः पुनः परिवर्तन पावत असतें. तापवून लाल केलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यामध्यें त्याला घणानें ठोकण्यापूर्वीं जसे अग्निकण असतात, त्याप्रमाणें चिदाकाशामध्यें स्वभावतःच सदा हे सर्व भाव स्थित असतात. वृक्षांतील पुष्प–फळांप्रमाणें परतत्वामध्यें हें कदाचित् अव्यक्त असतें व केव्हां व्यक्त होतें. चैतन्यविवर्तच हें सर्व आहे. सर्व सृष्टिदृष्टी चित–पासून उद्भवतात.

पण, रामा, हा संसार कधींही सत् नव्हे. कारण सर्व शक्तिमान् परमात्म्यामध्यें परमार्थतः असंसारस्वभावता आहे. त्याचप्रमाणें हें जग असें नाहीं असेंही नव्हे, कारण त्या सर्व शक्तिमानामध्यें संसारशक्तिताही असते. ज्ञानी हें सर्व ब्रह्म आहे असें जाणतो. म्हणून त्याच्या दृष्टीनें संसार नाहीं, असें म्हणणें युक्तच आहे. त्याचप्रमाणें अज्ञांना हा संसार असाच अखंड भासत असल्याकारणानें त्याच्या दृष्टीनें तो सत्यही आहे. जग पुनः पुनः तसेंच होत असल्यामुळें हें असेंच आहे, प्रवाहपानें नित्य आहे, म्हणून जें मीमांसकादि कित्येक म्हणतात, तें कांहीं खोटें नव्हे. अज्ञांच्या दृष्टी विचित्र असल्यामुळें बुद्धादिकांनीं आपापल्या प्रक्रियेच्या निर्वाहाकरितां केलेल्या क्षणिक परमाणु, क्षणिक विज्ञान, शून्य इत्यादि कल्पनाही त्यांच्या त्यांच्या दृष्टीनें बरोबर आहेत. या एक सर्वव्यापि आत्म्यामध्यें त्यांच्या कल्पित अर्थांपैकीं अनुपपन्न असें कांहीं नाहीं, आणि खरोखरच जर कांहीं अनुपपन्न (अयुक्त) असेल, तर हें सर्व संकल्पजालच अनुपपन्न आहे.

सारांश, हें सर्व असेंच पुनः पुनः होत असतें. पुनः जन्म, पुनः मरण, पुनः सुख, पुनः करण व कर्म, पुनः त्याच दिशा, पुनः आकाश, पुनः समुद्र व पुनः पर्वत, अनेक खिडक्या व सार्णी यानीं युक्त असलेल्या गृहांत एकच सूर्यप्रभा जशी नानारूपानें पसरते, त्याप्रमाणें अनेक ब्रह्मांड-युक्त सृष्टींत एकच ब्रह्म-सत्ता पुनः पुनः विचित्र जगाच्या रूपानें उद्भवते. पुनः दैत्य, पुनः देव, पुनः लोकांतरक्रम, पुनः स्वर्ग-मोक्ष-इच्छा, पुनः इंद्र, पुनः चंद्र, पुनः नारायण देव व पुनः दनुज उद्भवतात, सुमेरु पर्वत ही जीची

कर्णिका आहे, व सह्य पर्वत हें जिचें केसर आहे, अशा प्रकारची ही पूर्ण व जिचा मध्यभाग विशाल आहे; अशी बाबा—पृथ्वीरूपी नलिनी पुन: उत्पन्न होते. आकाशरूपी अरण्याचें आक्रमन करून व किरणरूपी नखें बाहेर काढून हा भास्कर-सिंह अंधकाररूपी हत्तीचें गंडस्थळ फोडण्याकरितां पुन: पुन: उदय पावतो. पुन: पुन: हा चंद्रमा हालणाऱ्या स्वच्छ मंजिऱ्यांसारख्या सुंदर करांनीं (किरणांनीं अथवा हातांनीं), दिशारूपी स्त्रीचें जणुं काय मुखमंडणच, असें आल्हाददायी अमृत संपादन करतो. पुन: पुन: स्वर्गरूपी वृक्षावरून पुण्यक्षयरूपी वायूनें हालविल्यामुळें स्वर्गस्थ जनरूपी पुष्पांच्या राशी खालीं पडतात. कालसंज्ञक पक्षी, कार्य व क्रिया याच दोन पंखांच्या योगानें कांहीं वेळ संसारारंभ ही फडफड करून पुन: पुन: जातो. पाहिल्या इंद्रसंज्ञक क्षुद्र भ्रमराचा अधिकार—काल संपला असतां तो जाऊन स्वर्गकमलावर दुसरा इंद्र-भ्रमर येऊन बसतो. कृतयुगानें पवित्र केलेल्या वस्तूंना कलि (अधर्म) पुन: पुन: मलिन करतो. कालसंज्ञक कुंभारानें ज्याच्यावर प्राणिरूपी मडकीं घडवून घेतलीं आहेत, असें हें कल्प नांवाचें चाक पुन: पुन: वेगानें सतत भ्रमण करीत रहातें. तेव्हां हे रामा, दीर्घ भ्रम अशा या महामाया-अवडंबरामध्यें सत्य व असत्य याचा निर्णय कसा करावा? अथवा यांत सत्यासत्य निर्णय करण्यासारखें काय आहे? ही संसार-परंपरा दाशूराच्या आख्यायिकेप्रमाणें कल्पनारचित व वस्तुशून्य आहे. ४७

सर्ग ४८

[भोगेच्छेची निंदा, दाशूराचा जन्म व प्रसन्न झालेल्या अग्नीपासून त्याला मिळालेला वर.]

श्रीवसिष्ठ—पण रामा, संसारचक्र जरी कल्पनामात्र असलें, व ब्रह्मच जरी तत्त्वत: असलें, तरी मोठमोठे बुद्धिमान्‌ही त्याला जाणत नाहींत. कारण, त्यांना त्याची अपेक्षा वाटत नाहीं. शिवाय ते विषयभोग, ऐश्वर्य, इत्यादिकांमध्यें गढून गेलेले असतात. परंतु जे महात्मे इंद्रियांच्या अधीन नसतात, ते 'मम' या अभिमानास कारण होणारी बाह्य व 'अहं' या अभिमानास कारण होणारी आंतर, अशा दोन्ही जगन्मायांना हातांतील बेलफळाप्रमाणें साक्षात् पहातात. नंतर ती जगत्संबंधी माया तुच्छ आहे, असें जाणून ते विचारी जीव तिचा त्याग करितात. त्यानंतर त्यांच्या

चित्तांत पूर्ण विरक्ति बाणते, आणि त्यामुळें भाजलेलें बीज शेतांत कितीही दिवस जरी असलें, तरी त्यापासून जसा अंकुर उद्भवत नाहीं, त्याप्रमाणें ते ज्ञानी विरक्त पुरुष पुनः जन्म घेत नाहींत. अज्ञ पुरुष आधिव्याधींनीं भरलेल्या व उद्यां किंवा आज नाश पावणाऱ्या शरीराकरितां सर्व उद्यम करीत असतात. आत्म्याकरितां मुळींच उद्यम करीत नाहींत. पण रामा, तूं तरी, अज्ञासारखा, शरीर व मन यांसच प्रसन्न करण्यांत गुंतूं नकोस. तर केवळ आत्मपरायण हो.

श्रीराम—गुरुवर्य, आपण मला दाशूराची आख्यायिका सांगतां ना ?

श्रीवसिष्ठ—होय, तुझी ऐकण्याची इच्छा असल्यास सांगतों. जगन्माया-स्वरूपाचें वर्णन करण्याच्या मिषानें मी सांगत असलेली ही कथा ऐक. या भूपृष्ठावर व्याघ्रामध्यें असंख्य विचित्र फुलझाडें आहेत, असा मागध नांवाचा श्रीमान् व प्रख्यात देश आहे. तेथील अरण्यांत कदंब वृक्ष फार असतात. विचित्र पक्षिसमूहाच्या योगानें तो देश सर्वाश्चर्य-मनोहर झाला आहे. त्यांतील प्रत्येक गांवाच्या सीमेवर पुष्कळ कोवळें गवत व दाट शेतें उगवलेलीं असतात. प्रायः सर्व नगरें उपवनांनीं रमणीय झालेलीं असतात. कमल, उत्पल, कल्हार इत्यादि नानाप्रकारच्या फुलझाडांनीं त्यांतील सरोवरांचीं तीरें भरलेलीं असतात. उद्यानांत बांधलेल्या झोंपाळ्यावर बसून विलासिनी स्त्रिया गाणीं गातात व विलासी जन कामदेवाच्या बाणांनीं जर्जर न होण्याकरितां, शय्या, भूषणें इत्यादिकांमध्यें सुवासिक व कोमल पुष्पांचा उपयोग करून, त्यांस म्लान करीत असतात.

असो, अशा प्रकारच्या त्या देशांत एक उत्तम पर्वत असून त्यावर नानाप्रकारचे वृक्ष, कदलीवनें, फुलझाडें, लहानमोठीं सरोवरें, अनेक जलचर व स्थलचर प्राणी इत्यादि रम्य पदार्थांची समृद्धि होती. त्या पुण्य पर्वतावर एक दाशूर या नांवाचा महातपस्वी व परम धार्मिक मुनि रहात असे. तो विरक्त महामति एका कदंब वृक्षावर राही.

श्रीराम—हे भगवन्, तो तपस्वी कोणत्या हेतूनें अरण्यांत गेला व कदंब वृक्षावर कसा राहूं लागला ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, शरलोमा म्हणून त्याचा विख्यात पिता असून ब्रह्मदेवासारखा तो महात्मा त्याच पर्वतावर रहात होता. देवगुरूच्या कचा-

सारखा त्याला हा एकच पुत्र झाला. त्यासह त्यानें आपलें जीवित्व वनांत घालविलें. नंतर एकदां पक्षी घरटें सोडून जसा जातो, त्याप्रमाणें शरलोमा पुष्कळ दिवस भोग भोगल्यावर शरीर सोडून स्वर्गलोकीं गेला. तेव्हां त्या वनांत एकटाच दाशूर मरण पावलेल्या पित्याकरितां रडूं लागला. हेमंतऋतूंत कमलें जशीं म्लान होतात, त्याप्रमाणें माता-पितृवियोगजन्य शोकानें संतप्त झालेला तो म्लान झाला. तेव्हां हा बालक अति दीन झाला आहे असें जाणून, राघवा, एका दयाळू वनदेवतेनें अदृश्य राहूनच त्याचें असें समाधान केलें.-हे महाबुद्धिमान् ऋषिपुत्रा, तूं असा अज्ञासारखा रडतोस कां ? संसाराचें चंचल स्वरूप तूं कसें जाणत नाहींस ? साधो, संसृति अशीच सदा चल असते. हिच्यामध्यें प्राणी उत्पन्न होतात, मागून जिवंत रहातात व शेवटीं अवश्य मरतात. या व्यवहारांत ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत जें ज कांहीं आहे, तें तें सर्व नाश पावणार, यांत संशय नाहीं. यास्तव पित्याच्या मरणाविषयीं तूं व्यर्थ शोक करूं नकोस. सूर्याप्रमाणें, उदय पावलेल्या प्रत्येकाचा अस्त होणारच.

राघवा, वनदेवतेची ही वाणी ऐकून ज्याचे नेत्र रडून लाल झाले होते, अशा दाशूरानें धैर्य धरलें. तो डोळे पुसून उठला. त्यानें मोठ्या आदरानें पित्याचें आवश्यक अंत्यकृत्य केलें व उत्तम सिद्धीकरितां उत्तम तप करण्याचा त्यानें निश्चय केला. ब्राह्मण-कर्मानें अरण्यांत तप करणाऱ्या त्याला शुद्धि, अशुद्धि, विधि-निषेध इत्यादि कल्पनांचें ज्यांत प्राचुर्य आहे, असें श्रोत्रियत्व (म्हणजे वेदाध्ययन, त्याच्या अर्थाचा विचार इत्यादि अनुष्ठानाची निष्ठा) प्राप्त झालें, पण ज्याच्या बुद्धीला ज्ञेय तत्त्व (ब्रह्म) कळलेलें नाहीं, अशा त्या श्रोत्रियाच्या मनाला पवित्र पृथ्वीच्या पाठीवरही, शुद्धि-अशुद्धि इत्यादि कल्पनांमुळें शांति मिळाली नाहीं. हें सर्वच भूतल अति शुद्ध असतांनाही तें अशुद्ध आहे, असें समजून त्याला कोठेंच चैन पडेना. नंतर त्यानें आपल्याच कल्पनेनें-वृक्षाचें अग्र चांगलें शुद्ध आहे व तेथेंच माझी स्थिति होणें उचित होय. यास्तव पक्ष्यांप्रमाणें वृक्षांच्या शाखांवर व टाळ्यांवर माझी गति व्हावी व तेथें मला सुखानें रहातां यावें म्हणून मी आतां उग्र तप करतों,-असें ठरविलें, व लागलाच एका कुंडांत यथाविधि उत्तम अग्नि पेटवून त्यांत तो आपल्या खांद्याच्या मांसाचा होम करूं लागला. तेव्हां अग्नीला मोठी चिंता लागली. तो मनांत म्हणाला, " देवाचें

मी मुख आहे. यास्तव जळलेल्या या ब्राह्मणमांसानें देवांचे कंठदेश भस्म न होवोत, म्हणजे झालें." असा विचार करून भगवान् अग्निदेव, बृहस्पतीच्या पुढें जसा सूर्य तसा, त्याच्यापुढें उभा राहिला, व त्याला बोलला, "हे कुमारा, कोशांतून जसा उत्तम मणि काढून घेतात त्याप्रमाणें तुला इष्ट असेल तो वर मागून घे."

रामा, संतुष्ट झालेल्या अग्नीचें हें म्हणणें ऐकून विप्रपुत्रही आनंदीत झाला व पुष्पमिश्रित सुंदर अर्घ्यानें अग्नीची पूजा करून व पुष्कळ स्तुति करून म्हणाला, "भगवन्, प्राण्यांनीं भरलेल्या या भूमीवर मला पवित्र स्थान मिळत नाहीं. यास्तव मला वृक्षाच्या अग्रभागीं रहातां यावें, अशी इच्छा आहे." मुनिपुत्रानें असा वर मागितला असतां सर्व देवांचें मुख असा अग्नि 'तथास्तु' असें बोलून गुप्त झाला. इष्ट वर मिळाल्यामुळें दाशूरलाही मोठा आनंद झाला, व त्या कारणानें त्याचा मुखावर चंद्र व कमल यांनाही तुच्छ करून सोडणारें उत्तम व रम्य तेज पसरलें. ४८

सर्ग ४९

[शाखा, पल्लव, पुष्पसमूह, फळभर पक्षी इत्यादिकांच्या योगानें मनोहर झालेल्या कदंबाचें उत्प्रेक्षादि अलंकारांनीं वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—नंतर जो अरण्याच्या मध्यभागीं असून, मेघमंडलास स्पर्श करीत आहे. मध्यान्हसमयीं खिन्न झालेले सूर्याचे घोडे ज्याच्या शाखेचा आश्रय करीत असतात, जो आपल्या शाखारूपी बाहूंनीं दिशांच्या दीर्घ कुक्षींस जणुं काय आच्छादितच करीत असतो, जो फुललेल्या पुष्परूपी नेत्रांनीं आपल्या बाहूंनीं आच्छादित न झालेला, असा कांहीं दिशाचा भाग राहिला आहे कीं काय, म्हणूनच पहात आहे. वाऱ्याच्या योगानें ज्यांच्या अंगावरील धूळ उडून गेली आहे, व त्यामुळें जे काळे भोर दिसत आहेत, अशा भ्रमण करणाऱ्या असंख्य भ्रमररूपी दिशांच्या मुखावरील केंसांस जो आपल्या पल्लवरूपी तळहातांनीं मागें करीत आहे, लाल कोमल पल्लव व त्यांतूनच बाहेर आलेल्या आरक्त–शुभ्र मंजिऱ्या, यांच्यायोगानें जो जणु काय विडा खालेल्या तोंडानेंच वनमालेस हंसत आहे, ज्याची दीप्ति पूर्णचंद्रासारखी आहे, ज्यांच्या पालवींत बसलेले चकोर पक्षी अव्यक्त व मधुर ध्वनी करीत आहेत, अशा शाखांनीं जो व्याप्त झाला आहे, खांद्यावर बसलेल्या मोरांच्या–खालीं तिरकस लोंब-

वाऱ्याच्या पिसाऱ्यामुळें जो इंद्रधनुष्ययुक्त मेघांनीं व्याप्त झालेल्या आकाशा-प्रमाणें दिसत आहे, वारंवार दिसून नष्ट होणाऱ्या चंद्राच्या योगानें पूर्ण होणाऱ्या संवत्सराप्रमाणें प्रत्येक शाखेवरील ढोलींत जाऊन बसणाऱ्या व पुनः बाहेर येणाऱ्या शुभ्र चमरसंज्ञक हरिणांच्या योगानें जो पूर्ण आहे, कपिंजल पक्ष्यांच्या आलापांनीं, कोकिलांच्या सुंदर कूजितांनीं व चकोरांच्या ध्वनींनीं जो जणुं काय उंचस्वरानें गातच आहे, स्वर्गकोटरांत रहणाऱ्या सिद्धांच्या योगानें जसें जगत् त्याप्रमाणें घरट्यांत क्रीडा करणाऱ्या कल-हंसांच्या समूहांनीं जो आवृत झाला आहे, अप्सरा जशा स्वर्गाचा आश्रय करितात, त्याप्रमाणें प्रवाल (कोमल पल्लव) हेच ज्यांचे हात आहेत व भ्रमर हेच ज्यांचे नेत्र आहेत, अशा मंजिऱ्यांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे, नानाप्रकारच्या पुष्पांपासून उडणारा पिंवळा परागसंघ व मंजिऱ्या यांच्या योगानें जो इंद्रधनुष्य व विद्युत् यांनीं युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें दिसत आहे, शाखारूपी सहस्र बाहूंनीं युक्त असलेला, अंतरि-क्षास व्यापून रहाणारा, व चंद्र—सूर्यरूपी दोन कुंडलांनीं विराजमान् होणारा, जो विश्वरूपी दाखविणाऱ्या विष्णूप्रमाणेंच स्थित आहे, अशा एका विशाळ कदंब वृक्षास दाशूरानें पाहिलें. त्याच्या मुळाशीं मोठा हत्ती रहात असे. त्याचा मध्यभाग लतापुष्पमय होता, त्यामुळें दिग्गज व तारागण यांनीं युक्त असलेल्या ब्रह्मांडोदराप्रमाणें तो दिसत होता. राघवा, त्या वृक्षाचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. भूतलाप्रमाणें त्याचा सर्व भाग पशु, पक्षी, कीट इत्यादिकांनीं व्याप्त झाला होता. तो मंजिऱ्या हाच पताका व लता हे मंडप, यांनीं भूषित झाला होता नानाप्रकारच्या पक्ष्यांच्या ध्वनींनीं तो गजबजून गेला होता. त्याच्यावर पुष्कळ पक्षी संचार करीत होते. तें एक सर्व वनदेवींचें अंतःपुरच होतें. भगवान् विष्णु जसा आपल्या पार्षदांनीं वेष्टित असतो, त्याप्रमाणें तो नाना-प्रकारच्या पक्ष्यांनीं आवृत होता. पुष्पगुच्छ याच चंचळ अंगुलींनीं, वन-वायूच्या योगानें नाचणाऱ्या वेलींना, तो जणुं काय अभिनय कसा करावा हेंच शिकवीत होता. ' माझ्या सर्व शरीरावयवांतील एकादाच अवयव फार तर रिकामा असेल, बाकीचे मुळापासून अग्रापर्यंत सर्व भाग मृग पशु, पक्षी, इत्यादि प्राण्यांनीं युक्त आहेत. वाहवा ! केवढें हें माझें परोप-कारित्व,' असें म्हणून, तो जणुं काय संतुष्टच होत होता, माझीं सर्व

अंगें सफळ झालीं आहेत, असें जाणून, हृष्ट झालेला तो आपले शाखारूपी हात पसरून जणुं काय नाचतच होता. त्याच्यावर चढलेल्या अनेक लतांचा तो एकच कांत असल्यामुळें, मत्त भ्रमरांच्या गुंजारवाच्या द्वारा जणुं काय शृंगाररसपूर्ण गायनच करीत होता. तो मोठ्या आदरानें पुष्पें समर्पण करून, कोकिलादिकांच्या सुंदर ध्वनींनीं, वरून जाणाऱ्या सिद्धांचें जणुं स्वागतच करीत होता. वेली, पुष्पें व फळें यांनीं भरलेल्या व जवळच असलेल्या पांच कल्पवृक्षांना तो जणुं काय आपल्या पुष्पादिकांच्या दीप्तींनीं हंसतच होता. पारिजातास जिंकण्यांकरितां डोकें वर करून उद्धटपणानें वर जाणारा तो जणुं काय प्रतिमल्लासारखाच दिसत होता. असो; सारांश, हे दशरथसुता, आपल्या फलयुक्त छायेनें सर्व लोकांचें कल्याण करणाऱ्या त्या सर्वोत्तम कदंब वृक्षाला दाशूरानें पाहिलें. ४९

सर्ग ५०

[कदंबाच्या अग्रावर बसलेल्या दाशूरानें पाहिलेल्या दिशांचें स्त्रियाच्या आकारानें, वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—नंतर भूमि अपवित्र आहे, असें समजणारा दाशूर पुष्प-पर्वततुल्य, फलपल्लवशाली व द्यावापृथ्वीचा जणुं काय मोठा स्तंभच अशा त्या कदंब वृक्षास पाहून आनंदित झाला, आणि सर्व जलमय झाल्यावर भगवान् विष्णु जसा वटवृक्षावर चढतो, त्याप्रमाणें तो त्यावर चढला. त्याच्या अगदीं शेवटच्या शाखेच्या टोंकावर बसून तो तपस्वी निःशंकपणें एकाग्रमनानें तप करूं लागला. नूतन पल्लवरूपी मृदु-आसनावर बसून त्यानें एकादां कौतुकानें चंचल झालेल्या चित्तानें (म्हणजे व्युत्थानसमयीं) सर्व दिशांकडे पाहिलें. तेव्हां नद्या ह्याच ज्यांच्या गळ्यांतील एक पदरी माळा आहेत, मोठे पर्वत हेच ज्यांचे स्तन आहेत, निर्मल आकाश हीच ज्यांची वेणी आहे, चंचल निळे मेघ हेंच ज्यांच्या वेणीचे आजूबाजूस लोंबणारे केंस आहेत, नीलवर्ण पल्लव हींच ज्यांचीं वस्त्रें आहेत, पुष्पांचा भर हींच ज्यांचीं कर्णभूषणें आहेत, सागर हेच पूर्ण कलश ज्यांनीं कडेवर घेतले आहेत, ज्यांच्या शरीरावर अनेक विचित्र भूषणें आहेत, ज्यांनीं प्रफुल्ल पद्मिनी धारण केल्या आहेत, ज्यांच्या तोंडाचा वारा फार सुगंधी आहे, भ्रमर, कोकिला इत्यादिकांचे घुं घुं ध्वनी हींच ज्यांचीं अव्यक्त व

मधुर भाषणें आहेत, जलप्रवाहाचा खळ खळ ध्वनी हाच ज्यांच्या पायांतील नूपुरांचा ध्वनी आहे, अंतरिक्ष हींच ज्यांचीं मस्तकें, पृथ्वी हेच पाय, वनपंक्ती याच रोमपंक्ती, जंगलें हेच पुष्ट नितंब प्रदेश व चंद्र-सूर्य हींच कुंडलें आहेत अशा प्रकारच्या त्या दाही दिशा त्रिभुवन वनितांसारिख्या त्याला दिसल्या. तेव्हां अर्थात्च त्या महा मुनीला मोठा संतोष झाला. ५०

सर्ग ५१.

[दाशूराचे मानसिक यज्ञ, त्यामुळें झालेल्या आत्मबोध, वनदेवतेच्या ठायीं त्यास झालेला पुत्र व त्याला दिलेलें ज्ञान.]

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर दारुण तपामध्यें शूर असलेला तो मुनी तापसांच्या आश्रमांत कदंब-दाशूर या नांवानें प्रसिद्ध झाला. त्या शाखेच्या दलावर बसून व एका क्षणांत दिशांकडे पाहून त्यानें आपलें मन त्यांच्यापासून परतविलें व दृढ पद्मासन घालून परमार्थाचें ज्ञान नसल्यामुळें केवळ कर्मामध्यें निष्ठा ठेवणाऱ्या त्यानें फलाच्या इच्छेनें मनानें यज्ञ केला. अंतरिक्षांत पसरलेल्या शाखेच्या पानावर बसूनच त्यानें संकल्पानें आधानापासून अश्वमेधापर्यंत सर्व यज्ञक्रिया केल्या. तेथें दहा वर्षें बसून त्यानें मनानेंच गवालंभ, अश्वमेध, नरमेध इत्यादि विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञांनीं देवांचें पूजन केलें. एवढ्या अवकाशांत कर्मसामर्थ्यामुळें त्याचें चित्त रागादि मळशून्य झालें, आणि त्या निर्मळ चित्तांत आत्मप्रसादजन्य ज्ञान बलात्कारानें शिरलें.

त्यानंतर ज्याचें अविद्या-आवरण नाहींसें झालें आहे, व वासनामळ गळून गेला आहे, अशा त्यानें एकदा शाखेच्या अग्रावर बसलेल्या एका वनदेवतेस पाहिलें. तिचे नेत्र विशाळ होते, वस्त्र पुष्पांप्रमाणें शुभ्र होतें, त्या कामिनीचें वदन मोठें होतें. नेत्र मदानें फिरले होते. तिच्या अंगास नीळ कमळांचा वास येत होता व ती फारच मनोहर होती. असो; तो मुनि त्या सुंदरीस म्हणाला—"हे कमलाक्षि, तूं कोण? भक्तीनें प्रणाम करीत असलेली व लज्जेनेंही खालीं मुख घातलेली तूं कोकिळा पुष्पभर यांच्या योगानें वांकलेल्या लतेप्रमाणें दिसतेस. आपल्या कांतीनें तूं पुरुषांच्या कामास क्षुब्ध करतेस. जिवलग सखीप्रमाणें पुष्पयुक्त लतेचा आश्रय करून तूं कां राहिली आहेस?"

मुनीचा हा प्रश्न ऐकून ती हरिणाक्षी त्यास उलट असें मनोहर वचन बोलली, " या लोकीं जे जे अलभ्य विषय आहेत, ते ते सर्व महात्म्यांस केवळ प्रार्थनेनेंच सुलभ होतात. मी लतांनीं भरलेल्या व या तुझ्या कदंबानें अति अलंकृत झालेल्या वनांत रहणारी वनदेवता आहे. येथील लताकुंज हींच माझीं क्रीडागृहें आहेत. गेल्या चैत्रशुक्लपक्षाच्या त्रयोदशीस मदनोत्सव प्रसंगानें नंदनवनांत वनदेवतांचा जो मोठा समाज जमला होता, त्यांत मी गेलें. हे नाथ, तेथें त्रैलोक्यांतील सर्व वनदेवता मला दिसल्या. मदनोत्सव प्रसंगीं माझ्या सर्व सख्या मला तेथें भेटल्या. पण त्या सगळ्याजणी पुत्रयुक्त असून त्यांत मीच कायती एकटी पुत्ररहित होतें, त्यामुळें मला फार वाईट वाटलें. पण हे नाथ, सर्व इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारा तूं कल्पतरु स्थित असतांना मी एकाद्या अनाथ अबलेप्रमाणें कष्टी व्हावें, हें कांहीं चागलें नव्हे, यास्तव भगवन्, मला पुत्र दे. नाहींतर पुत्रदुःखामुळें होणाऱ्या तापाची शांति करण्याकरितां मी येथेंच अग्नीमध्यें आपल्या शरीराची आहुति देईन."

याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या तिला आपल्या हातांतील पुष्प देऊन दयालु मुनिश्रेष्ठ हंसून म्हणाला, " सुंदरि, जा, उत्तम वेलीला जसें फळ येतें त्याप्रमाणें एका महिन्यानें तुला रमणीय पुत्र होईल. पण प्राणसंकट प्रसंगीं आपल्या नाशाचा संकल्प करून तूं त्याची मजपाशीं प्रार्थना केल्यामुळें तो तत्त्वज्ञ होईल. अन्य वनदेवतांच्या पुत्रांप्रमाणें भोगलंपट होणार नाहीं.

इतकें बोलून जिचें मुखमंडळ प्रसन्न झालें आहे, अशा त्या सुंदरीचें त्यानें विसर्जन केलें. त्या महामुनीची परिचर्या करण्याकरितां ती फार उत्सुक झाली होती; पण त्यानें तिची ती प्रार्थना मान्य केली नाहीं. यास्तव ती आपल्या घरीं परत गेली व कदंब-दाशूर तेथें एकटाच राहिला. त्यानंतर ऋतु-संवत्सरात्मक काल भराभर जाऊं लागला व बारा वर्षें बारा दिवसांसारखीं निघून गेलीं असतां तीच सुंदरी बारा वर्षांच्या पुत्रास घेऊन मुनीकडे आली. चंद्राप्रमाणें ज्याचें मुखमंडळ आल्हादकारक आहे, अशा त्या दाशूरास नमस्कार करून व त्याच्या पुढें बसून ती म्हणाली, " भगवन्, हा तो आमचा भव्य कुमार आहे. मी त्याला सर्व कलांमध्यें कुशल केलें आहे. पण हे प्रभो, त्याला केवल शुभ ज्ञान प्राप्त झालेलें

नाहीं. यास्तव, हा पुन: या संसारचक्रांत पडणार नाहीं, असें ज्ञान आपणच याला शिकवा. आतां याला ज्ञानोपदेश करण्यास आपणच योग्य आहां. शिवाय कुलीन पुत्रास मूर्ख कोण राहूं देईल ? "

रामा, ही तिची प्रार्थना मान्य करून दाशूरानें तिच्या पुत्राला आपल्या पाशीं ठेवून घेतलें व तिला परत पाठविलें. ती गेली असतां तो बालकही पित्याचा अंतेवासी (शिष्य) होऊन राहिला. परिचर्यादिकांमुळें होणारे क्लेश सहन करीत तो तेथें कांहीं दिवस राहिला असतां पित्याच्या विचित्र उक्तींनीं त्याला परोक्षज्ञान झालें. तथापि, त्याला आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान व्हावें म्हणून त्याच्या पित्यानें त्याला आख्यानें, आख्यायिका, इतिहास, वेद-वेदांत-निश्चय इत्यादिकांच्या योगानें पुष्कळ दिवस बोध केला. (केवळ सिद्धांताचेंच एकसारखें प्रतिपादन करूं लागल्यास श्रोत्याला कंटाळा येतो, म्हणून उत्तम प्रतीचे उपदेशक त्यास आख्यानादिकांच्या योगानें रम्य व चित्ताकर्षक करीत असतात.) हा आपला पुत्र प्रत्यगात्म्याचे ठायीं दृढनिष्ठायुक्त व्हावा म्हणून त्यानें त्याला अंतराळीं वृक्षाग्रावर बसूनच अनेक कथा सांगितल्या. ५१

सर्ग ५२

[संकल्पानें कल्पिलेलें विश्व मिथ्या आहे हें सांगण्याच्या इच्छेनें आकाशोत्थ राजाचें कल्पित चरित्र येथें सांगतात.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, एकदा मी गंगेंत स्नान करण्याकरितां अदृश्य आकारानें आकाशमार्गानें जात होतों. सात ऋषींचें मंडळ हा ज्याचा एक भाग आहे, अशा विपुल आकाशांतून निघून मी शांत रात्रीं दाशूराच्या उंच कदंब वृक्षावरून जात असतांना याच्या अग्र शाखेच्या पल्लवगुहेंतून ऐकूं येणारें, कमलाच्या कळ्यांत अडकून राहिलेल्या भ्रमराच्या गुंजारवाप्रमाणें, फारच रमणीय वचन माझ्या कानीं पडलें. निर्जन वनांत मनुष्यवाणीचा प्राय: असंभव असल्यामुळें कौतुकानें मी आकाशांत थांबून ऐकूं लागलों. तों पुढील शब्द माझ्या कानीं पडले—

महाबुद्धिमान् पुत्रा, या संसारासारखीच एक अति आश्चर्यकारक कथा मी तुला सांगतो, ती ऐक. एक महा वीर्यवान् व त्रिभुवनांत प्रख्यात असा खोत्थ—(आकाशांतून उठलेला) नांवाचा राजा आहे. तो जसा श्रीमान् तसाच जगाचें आक्रमण करण्यासही समर्थ आहे. धनवान् लोक जसे

चूडामणीला आपल्या मस्तकावर धारण करितात, त्याप्रमाणें भुवनांतील सर्व नायक (ब्रह्मा-विष्णु-इंद्र) त्याची आज्ञा शिरसा मान्य करितात. साहस करण्याची त्याला मोठी आवड असून नानाप्रकारचे आश्चर्यकारक विहार तो करितो. त्रिभुवनांतील कोणींही त्याला आपल्या अधीन करून घेतलें नाहीं. समुद्राच्या लाटांप्रमाणें असलेल्या त्याच्या सहस्त्रावधी सुख-दुःखदायी कर्मांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? आकाश जसें मुठींत धरतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या अतिवीर्यवान् राजाचें वीर्य, शस्त्रें, अग्नि इत्यादि कोणत्याही उपायांनीं कुंठीत करितां येणें शक्य नाहीं. त्याच्या अल्पप्रयोजनाकरितां सहस्त्रावधि संकल्पानें व्याकुल झालेल्या लीलेचें अनुकरण, इंद्र, उपेंद्र व शंकरही अंशतः सुद्धां करूं शकत नाहींत. त्या राजाचे उत्तम, मध्यम व अधम, असे तीन देह, सर्व जगाचें आक्रमण करून रहातात; आणि ते सर्व व्यवहार-क्रीडा करण्यास समर्थ आहेत. तीन शरीरांनीं युक्त असलेला तो अति विस्तृत अव्याकृताकाशांत झाला. ज्याप्रमाणें एकादा पक्षी क्रमानें आकाशांतच अंडें, पिंड व पंख, या तीन शरीरांनीं युक्त होऊन उत्पन्न होतो, व सर्वतः भयभीत होऊन पिंपळादिकांचीं निःसार फळें खाण्यांत गुंतला असतां एकाएकी खट् खुट् असा थोडासा ध्वनी होतांच (तो शब्द कां झाला? कोठून झाला, याचा विचार न करितां) उडून जातो, त्याप्रमाणें स्थूल, सूक्ष्म व कारण, या तीन शरीरांनीं युक्त असलेला तो खोत्थ, ब्रह्माकाशांत उत्पन्न होऊन, सर्वतः भयभीत होत्साता तुच्छ विषयांत आसक्त होतो, व विधि-निषेधरूप शब्दाप्रमाणें चेष्टा करूं लागतो. त्याच अपार आकाशांत त्यानें एक नगर (ब्रह्मांड) निर्मिलें आहे. त्यांत चवदा (लोक किंवा विद्या) महामार्ग असून तीन भुवनें अथवा वेद या मार्गांनीं तें भूषित झालें आहे. (नंदनादि) वनें व (चैत्ररथादि) उपवनें यांनीं तें युक्त आहे. मेरु-मंदारादि क्रीडा पर्वतांनीं तें सुंदर झालें आहे. मोत्यांच्या पंक्तींनीं संपन्न असलेल्या सात (समुद्ररूपी) वापींनीं तें भूषित झालें आहे. शीतल व उष्ण प्रकाश देणारे (चंद्र-सूर्य) दोन दिवे त्यांत लाविले आहेत. शास्त्रीय कर्मांनीं मिळणारी ऊर्ध्व गति, व अशास्त्रीय आचरणानें प्राप्त होणारी अधोगति, यांनीं त्यांतील बाजाराचा मार्ग सदा वहात असतो. असो; बाळा, त्या नगरांत त्या राजानें संसारी (जंगम, चर,) व विषयांत

आसक्त होणाऱ्या लहान लहान (मानुषादि शरीररूप) खोल्या केल्या आहेत. त्यांतील कांहीं खालीं, कांहीं वर, व कांहीं मध्यें आहेत. पण त्या सर्व विनाशी असून त्यांतील कांहीं फार दिवसांनीं नाश पावणाऱ्या व कांहीं सत्वर नाश पावणाऱ्या आहेत. त्या खोल्या (केशरूपी) काळ्या गवतानें आच्छादित केलेल्या आहेत. नऊ द्वारांनीं भूषित केल्या आहेत. ज्यांतून सतत वारा वाहात आहे अशी पुष्कळ वातायनें (खिडक्या) त्यांस आहेत. (ज्ञानेंद्रियसंज्ञक) पांच दीपांच्या योगानें त्या खोल्या प्रकाशित झाल्या आहेत. दोन मांड्या व तिसरा पाठीचा कणा, या तीन स्तंभांचा त्यांना चांगला आधार आहे. शुभ्र हाडें हेच त्यांतील वेळू असून त्यांस वरून मऊ चामड्यानें मढविलें आहे. हात हेच त्यांतील दोन मार्ग आहेत. त्या महात्म्या राजानें मायेनेंच त्या खोल्यांवर ' मी ' असा अभिमान ठेवून त्यांचें रक्षण करणारे यक्ष (पूज्य अहंकार) उत्पन्न केले आहेत. ते (आत्मविवेकरूप) प्रकाशास फार भितात. असो; अशा त्या असंख्य खोल्या व्यवहार करूं लागल्या म्हणजे घरट्यांतील पक्ष्याप्रमाणें तो राजा (संकल्परूप जीव) विविध क्रिया करितो. याप्रमाणें शेकडों त्रिशरीरांतल्या यक्षांसह, लीलेनेंच (त्यांच्या वश न होतां) राहून तो पुनः तेथून निघून जातो. वत्सा, त्या चलचित्त पुरुषाला पुनः केव्हां तरी अविद्यमान (ज्याची उत्पत्ति पुढें व्हावयाची आहे अशा) स्वप्नादि जगांत जावें अशी स्थिर इच्छा होते, आणि अंगांत भूत शिरल्याप्रमाणें (निद्रादि) आवेशानें तो तेथून निघून (जाग्रद्-देहादिकांचा अभिमान सोडून) धांवत जातो, व गंधर्वांनीं निर्मिलेल्या पुरासारख्या त्या आपल्या मिथ्या इष्ट पुरास पोंचतो. पुत्रा, त्या चलचित्त पुरुषाला केव्हां केव्हां मी नष्ट व्हावें असेंही वाटतें, व त्याबरोबर तो नष्ट होतो. (येथील नाश म्हणजे सुषुप्ति, संकल्पांच्या लयाची अवस्था असें समजावें.) पुनः आपल्या पूर्ण स्वभावापासून उत्पन्न होतो. पुनः मोठमोठीं कर्में करतो. पण त्या व्यवहारसमयीं शत्रु, रोग, दारिद्र्य इत्यादिकांकडून त्यास मोठी पीडा होऊं लागली असतां ' हाय हाय, काय करूं ! मी अज्ञ आहें, दुःखित आहें' असें म्हणून तो शोक करूं लागतो. कचित् त्याला आनंद होतो व पुनः दुःख होतें. तो पुनः दीन होतो. तात्पर्य, हे पुत्रा, तो महात्मा राजा, अंगांत सामर्थ्य असल्यास दुसऱ्यांवर चाल करून जातो, व त्यांचा पराभव करतो. संपत्ति

मिळवतो. धनमद वहातो. इष्टानिष्ट व्यवहार करतो. जाग्रत् व स्वप्न या अवस्थांमध्यें तो भासतो, व सुषुप्ति, मरण, समाधि यांत भासत नाहीं; तथापि तो अंतर्गत आत्मज्योतीनें सदा भासुर असतो. ५२

सर्ग ५३.

[विश्व संकल्पकल्पित आहे, याविषयीं सांगितलेल्या खोत्थाचा आख्यानाचें तात्पर्य.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, कदंबाच्या अग्रशाखेवर बसून पित्यानें सांगितलेलें हें अद्भुत आख्यान ऐकून पुत्र म्हणाला:–“ बाबा, खोत्थ नांवाचा हा प्रख्यात राजा कोण? व तुह्मी हें मला काय सांगितलेंत? भविष्यत् (पुढें होणारें) नगर कोठें व तो त्याच वेळीं त्यांत जातो कसा, या आख्यायिकेचें तात्पर्य मला कांहीं समजलें नाहीं. ” पुत्रानें असें सांगितलें असतां दाशूर म्हणतो–बाळा, या कथेचें रहस्य मी तुला सांगतों; म्हणजे संसारचक्राचें तत्त्व तुला कळेल. ही संसाररचना असत् (परमार्थ-सत्ता-शून्य) असतांनाहीं अज्ञानामुळें तिचा उद्भव झाला आहे. अर्थात् ती मायामय आहे. हें तत्त्व तुला चांगल्या रीतीनें कळावें म्हणून मी ही कथा सांगितली. परम आकाशापासून संकल्पप्रधान मन होतें. त्याच्या समष्टि-व्यष्टि-भावाचें एकीकरण करून त्यालाच मी येथें खोत्थ असें म्हटलें आहे. प्रवृत्ति-वासनेमुळें तो आपोआप उत्पन्न होतो व निवृत्ति-वासनेमुळें आपोआप लीन होतो. हें सर्व विस्तृत जग हा त्याचाच परिणाम आहे. कारण त्याचा उद्भव झाला असतां हें सर्व होतें, व त्याचा लय झाला असतां हें सर्व जातें. वृक्षाच्या शाखांप्रमाणें अथवा पर्वताच्या शिखराप्रमाणें ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र, इत्यादि सर्व त्याचे अवयव आहेत. केवळ अधिष्ठान चैतन्याच्या अनुग्रहानें चेतन ब्रह्माकार होऊन यानें शून्य (जगदभावयुक्त) आकाशांत (ब्रह्मामध्यें) आपलें त्रिजगत्पुर निर्मिलें. त्यांतच हे चवदा लोक विस्तार पावलेले असून ते जणुं काय प्राण्यांचे कोशच आहेत. त्यांत वनें, उपवनें, उद्यानें, सह्य, मेरु, विंध्य, मंदार, इत्यादि क्रीडा पर्वत, सूर्य व चंद्र हे उन व थंड दिवे, ज्यांच्या पात्रांतील जल-बिंदू सूर्याच्या किरणांनीं मोत्यांसारखे चमकत असतात, अशा गंगा, यमुना, सिंधु, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, इत्यादि नद्या, व क्षीरादि सात समुद्र, याच सात

विहिरी आहेत. भूमि व स्वर्ग यांच्या मधील अंतराळ प्रदेश हाच मोठा बाजार मार्ग असून, त्यांत नर पंचमहायज्ञजन्य पुण्य हें धन देऊन देवांपासून वृष्टि-प्रभृति वस्तु विकत घेतात. देवही मानवांस आपल्या जवळचें अमृत, वृष्टि, प्रकाश इत्यादि धन देऊन त्यांच्यापासून हव्य विकत घेतात. याच न्यायानें त्या सर्व बाजारभर प्राण्यांची देव-घेव एकसारखी चालली आहे. पुण्य व अपुण्य, हीं दोनच नाणीं त्या पेठेंत चालतात, आणि सुख व दुःख या दोनच जिनसांची तेथें प्रायः सर्व जीव खरेदी करीत असतात. त्या संकल्पराजानें आपल्या या जगन्नगरांत आपल्या क्रीडेकरितां विचित्र देहरूपी खोल्या रचल्या आहेत. त्यांतील कित्येकांस देव असें नांव देऊन ऊर्ध्वप्रदेशीं नियुक्त केलें आहे. नर, नाग, इत्यादि दुसऱ्या कित्येकांची खालीं योजना केली आहे. मांसरूपी मातीनें लिंपलेल्या त्या खोल्या, प्राण-संज्ञक वातयंत्र-प्रभावानें चालतात. शुभ्र हाडें हींच त्यांतील लांकडें, व त्वचा हाच त्यांस वरून केलेला रम्य व मृदु गिलावा होय. आपापल्या आयुर्मर्यादेप्रमाणें तीं शरीरें क्रमानें नाश पावतात. कान, नाक, तोंड, इत्यादि त्यांचीं नऊ द्वारें आहेत. त्यांच्या डोक्यावर केसांचें छप्पर आहे. नाकपुड्या ह्याच त्यांच्या मुख्य खिडक्या असून त्यांतून प्राण हा उष्ण—वायु व अपान हा शीत—वायु एकसारखा वहात असतो. हात, पाय, इत्यादि त्यांतील मार्ग असून, श्रोत नेत्रादि पांच इंद्रियें, हेच त्यांत लावलेले पांच दिवे होत. त्यांतील प्रत्येक देहांत अहंकार या नांवाचा संकल्पानेंच निर्मि-लेला एकेक यक्ष त्याचें रक्षण करण्याकरितां ठेविलेला आहे, ते सर्व यक्ष परमात्म-दर्शनाला फार भितात. कारण आत्मज्ञान झालें म्हणजे हृद-यग्रंथिरूप अहंकार क्षीण होतो, असा अनुभवही आहे. म्हणून ते त्याला भितात. उघडच आहे कीं, आपल्याला निश्चयानें ठार मारणाऱ्या बलाढ्य शत्रूला कोण भिणार नाहीं? देहच अहंकार आहे, असें कांहीं लोक सम-जतात; पण तें बरोबर नाहीं. कारण, देह हा आधार असून त्यांत टोप-लीतील मांजराप्रमाणें, पिशवींतील सर्पाप्रमाणें, अथवा वेळूंतील मोत्याप्रमाणें हा अहंकार आधेयभावानें रहातो. समुद्रांतील तरंगांप्रमाणेंच संकल्पतरंगही देहगृहांमध्यें दिव्यासारख्या क्षणांत उदय पावतात, व क्षणांत शांत होतात. आतां तो राजा भविष्यत्—नगरांत कसा जातो तें सांगतों. मनोराज्य, स्वप्न, इत्यादि अवस्थांमध्यें जेव्हां तो आपल्या इष्ट देहनगराचा संकल्प

करतो; तेव्हां संकल्पित देह उत्पन्न झाला आहे, असें तो तत्काळ पहातो; व त्यामुळें त्याला नुकत्याच उद्भवलेल्या त्या देहांत शिरतां येतें आणि संकल्प सोडतांच तो आपोआप नाश पावतो. जाग्रत् व स्वप्न, या दोन अवस्थांमध्यें विक्षेपामुळें त्याला पुष्कळ आयास होतात. ते घालविण्या-करितां तो (जीव) संकल्प सोडून आपोआप आपल्या कारणांत लीन होतो. त्याला तेथें विश्रांति मिळते. (ही विश्रांति सुषुप्ति, मरण, व समाधि, या तीन अवस्थांत मिळते. त्यांतील पहिल्या सुषुप्तींत जीवाचा म्हणजे संकल्पप्रधान मनाचा लय होतो. मरणसमयीं तो कारणभूत अविद्यामात्र होतो, व समाधीच्या वेळीं साक्षात् स्वस्वरूपास मिळतो.) आतां पुन: तो उत्पन्न कसा होतो, तें सांगतों. एकाद्या लहान मुलानें कल्पि-लेल्या यक्षाप्रमाणें, केवळ कल्पनामय असा तो आपोआप आपल्या अनंत दु:खाकारितांच उत्पन्न होतो. नंतर आपल्या सत्तेनें तो हें सर्व जग म्हणजे विपुल दु:खच निर्माण करतो, आणि आपल्याच असत्तेनें त्याचा नाश करतो. तो आपल्याच दु:खदायिनी निषिद्ध आचरणाभिमानरूप चेष्टेनें दु:खी होऊन, अर्ध्या चिरलेल्या तुळईमध्यें ठोकलेली खुंटी उपटून, तुळईच्या सांधींत मर्मस्थान अडकल्यामुळें, प्राण जाण्याचा प्रसंग आला असतां ओरडणाऱ्या वानराप्रमाणें, रडत बसतो. अकस्मात् पुढें पडलेल्या मद्याचा थेंब चाटून जसा गर्दभ आनंदित होतो, त्याप्रमाणें जीव आपल्या संकल्पित विषयानंदाचा लेश मिळतांच छाती पुढें काढून, डोकें वर उचलून व हात फुगवून चालूं लागतो. (पण गर्दभाला मद्य मिळणें जसें दुर्लभ, तसेंच जीवाला भोगसुख मिळणेंही दुर्लभ आहे. मग मोक्षसुखाची वार्ता तर दूरच राहिली.) तो बालकाप्रमाणें आपल्या संकल्पानेंच एका क्षणांत विरक्त होतो, एका क्षणांत अनुरक्त होतो व एका क्षणांत विकारयुक्त होतो.

यास्तव हे माझ्या लाडक्या, या संकल्पालाच सर्व बाह्य वस्तूंपासून परतवून चित्तैकाग्र्याचा अभ्यास व तत्त्वज्ञान यांच्या योगानें निर्मूल करून सोड. सर्व वासना सोडणें हेंच त्याला निर्मूल करणें आहे. त्यानंतर तुझी मति प्रत्यगात्मभूत ब्रह्माचा आश्रय करून विश्रांति घेईल असें कर. मागच्या सर्गांत सांगितलेले उत्तम, मध्यम व अधम देह कोणते तें आतां सांगतों. सत्त्व, रज व तम, या नांवाचे ते तीन देहच या जगाच्या स्थितीचें कारण आहेत. तमोरूप संकल्प, प्राकृत चेष्टेच्या (म्ह. स्वाभावि-

विक प्रवृत्तींच्या) योगानें नरकांतील प्रसिद्ध कृमि–कीट–स्थावर इत्यादि भावांस प्राप्त होतात. सत्वसंकल्प, धर्म व उपासना (अर्थात् शास्त्रीय प्रवृत्ति) यांमध्यें परायण होतो. त्यामुळें त्याला स्वराज्य (म्हणजे हिरण्यगर्भाच्या पदापर्यंत उत्तरोउत्तर देवताभाव) प्राप्त होतें. त्याच्यापासून मोक्ष दूर नसतो. रजोरूप संकल्प, मनुष्यजन्म घेऊन त्याला योग्य असा व्यवहार करतो; व पुत्र, स्त्री, इत्यादिकांवर आसक्त होऊन तो संसारांत स्थिर रहातो. पण, हे महामते, हें त्रिविध रूप सोडून संकल्पानें आपला अत्यंत उच्छेद करून घेतला असतां तोच स्वतः मोक्षरूप होतो.

पुत्रा, आतां मी तुला संकल्पक्षयाचा उपाय सांगतो. बाह्य इंद्रियांचें वैराग्यानें नियमन करून विवेकानें मनाचाही निग्रह कर, आणि बाह्य व आभ्यंतर विषयां–विषयींच्या संकल्पाचा क्षय कर. बाळा, तूं जरी सहस्रावधि वर्षें दारुण तप केलेंस, अथवा आपल्या विनाशी शरीराला पाट्यावर वांटलेंस, किंवा अग्नींत अथवा सागरांत उडी घातलीस, पर्वताच्या कड्यावरून आपल्याला ढकललेंस, तरवारीच्या धारेनें आपले शतशः तुकडे करून घेतलेस, साक्षात् ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्यापासून जरी तूं उपदेश घेतलास, अथवा अति दयाळु दिगंबर दत्त जरी तुला उपदेश करावयास आला, व तूं जर स्वर्ग, भूमि व पाताळ यांतील कोठेंही जाऊन राहिलास, तरी संकल्पशांतीवाचून मुक्त होण्यास दुसरा उपाय नाहीं. यास्तव, वत्सा, त्या परम पावन सुखासाठीं तूं संकल्पशांति संपादन कर. दृढ निश्चयानें त्याच एका उपायाचा सतत अभ्यास कर. संकल्पदोरीमध्येंच हे सर्व भाव ओंवलेले आहेत. पण त्यांची आधारभूत दोरी तोडली म्हणजे ते कोठें जातात तें कांहीं समजत नाहीं. संकल्पानेंच सत् असत् होतें व असत् सत् होतें. म्हणजे सर्व विकल्प संकल्पाबरोबर उठले आहेत. पण ते आपल्या कारणरूप संकल्पालाच बरोबर ओळखूं शकत नाहींत. तो सत् आहे कीं असत्, हें त्यांना कळत नाहीं. सर्व कार्यांची हीच स्थिति आहे. मग कार्य आपल्या जनक कारणाचे ठायींही जर कुंठित होतात, तर तीं असंग परमात्म्याला कशीं ओळखूं शकणार ? प्राणी जसा जसा संकल्प करतो, त्या–त्याप्रमाणें एका क्षणांत सर्व होतें. (प्रारब्ध प्रतिबंधामुळें आमच्या पुष्कळ संकल्पांचें फळ त्याच क्षणीं आपल्या अनुभवास येत नाहीं, असें येथें कोणास वाटेल, पण तें बरोबर नव्हे. कारण

संकल्पसमयीं सर्व चित्तवृत्ति संकल्पित पदार्थमय होते, असा अनुभव आहे. तेंच त्या पदार्थाचें तत्काल होणें आहे. शिवाय संकल्पित पदार्थाचा बीजभाव संकल्प–समयींच उत्पन्न होऊन मनांत संस्कार अथवा वासनारूपानें रहातो, हेंही प्रत्येकास थोड्याशा विचारानेंच कळण्यासारखें आहे.) यास्तव बाळा, तूं मुळीं कशाचा संकल्पच करूं नकोस. तूं निःसंकल्प व प्राप्त होईल तो व्यवहार करणारा हो. संकल्पाचा क्षय झाला असतां चित्त आपोआप आत्माभिमुख होतें, सत्यैकस्वभाव ब्रह्म असत्य मायावशात् योनिद्वारा प्राणिरूप होतें आणि व्यर्थ जगदुःख भोगतें. पण तें त्याला योग्य नव्हे. केवल दुःखाकरितांच वारंवार मरण्यांत कोणता पुरुषार्थ आहे? प्राज्ञ जन ज्याच्यापासून सुख होईल त्याचाच आश्रय करितात. यास्तव बाळा, तूंही तत्त्वज्ञानी हो. विकल्प–जालाचें बलात्कारानें उन्मूलन कर, व अद्वितीय मोक्षाख्य पद अक्षय सुखाकरितां स्वप्रयत्नानें संपादन कर. तुझी चित्तवृत्ति निजल्यासारखी शांत झाली म्हणजे यांतील कांहींएक अशक्य नाहीं, असें तुझें तुलाच कळेल. ५३

सर्ग ५४

[संकल्पाची उत्पत्ति, रूप, घनता व उच्छेदाचा उपाय.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर ' बाबा, संकल्प कसा असतो, वृद्धि कसा पावतो व नष्ट कसा होतो ? ' असा पुत्रानें प्रश्न केला असतां दाशूर त्यास म्हणालाः–" बाळा, अनंत, सत्तामात्रस्वरूपी व चित्–अशा आत्मतत्त्वाचें विषयोन्मुखत्व हाच संकल्पवृक्षाचा अविद्याबीजोद्भव प्रथम अंकुर होय. त्यालाच मागें मन असें म्हटलें आहे. चित्–लेशानें जो सत्तावान् झाला आहे, असा तोच अंकुर चित्ताकाशास सर्वतः व्यापून, अधिष्ठानचैतन्याच्या चित्स्वभावतेस झांकून सोडून, जड प्रपंचाकार करण्याकरितां मेघाप्रमाणें हळु हळु घन होतो. (म्हणजे समष्टिमनाच्या संकल्पापासून जगाचा उद्भव होतो.) नंतर चेत्य म्हणजे चिद्विषय आपल्याहून जणुं पृथक् आहे, अशी भावना करणारी चिति, बीजांकुर–न्यायानें, संकल्पतेस प्राप्त होते. (म्हणजे बुद्धि–अहंकार–प्राण–इंद्रियें–देह इत्यादि आकाराचा व्यष्टिसंकल्प उत्पन्न होतो.) नंतर मूलांकुरापासून जसे शाखांकुर उत्पन्न होतात, त्या प्रमाणें संकल्पापासून संकल्प आपोआप उत्पन्न होतो आणि दुःख देण्याकरितां

आपोआप वाढतो, सुखाकरितां नव्हे. समुद्र जसा जलमात्र, तसें जग संकल्पमात्र. संकल्पावाचून दुसरें संसारदुःख कोणतेंच नाहीं. निर्विकार व अद्वय वस्तूच्या ठिकाणींही काकतालीय-न्यायानें उगीचच जगाचा उद्भव झाला आहे. मृगजळ अथवा दोन चंद्र, या विवर्ताप्रमाणें जग हाही असत्य विवर्त आहे. पित्तप्रकोप करणारे पदार्थ खाल्ले असतां शुभ्रपदार्थही जसा पिंवळा दिसूं लागतो, त्याप्रमाणें तुझ्या हृदयांत असत्य संकल्प आपोआप येतो. तूं असत्यच उत्पन्न झाला आहेस, असत्य असूनही रहातोस. पण मी सांगत असलेलें हें तत्त्व तुला बरोबर कळलें म्हणजे तुझ्या ठिकाणचा असत्य अंश लीन होईल. वेदांतांत प्रसिद्ध असलेला पूर्णात्मा मीच आहें. माझे सुखदुःखादिमय जन्मादि भाव मिथ्या आहेत, असें ज्ञान नसल्यामुळेंच तूं संतप्त होत आहेस. आपल्याच संकल्पामुळें तूं व्यर्थ मूढ होत आहेस. यास्तव बाळा, संकल्प करूं नकोस. वर्तमानसमयीं, पूर्वीं अनुभविलेल्या सुखदुःखांचें स्मरण करूं नकोस. भ्रमनिवृत्तीचे हेच दोन उपाय आहेत. कारण संकल्पाचा क्षय झाला म्हणजे सर्व प्रकारचें भय क्षीण होतें; आणि पूर्व भावाचें स्मरण केलें नाहीं म्हणजे संकल्प आपोआप क्षय पावतो. पुत्रा, हा उपाय फारच सुकर आहे. कोमल पल्लव व पुष्पें यांना चुरावयाच झाल्यास थोडासा तरी प्रयत्न लागतो, पण केवल भावना आणि संकल्प न करणें याला प्रयत्नाची मुळींच गरज नाहीं. (कारण आपल्याला कांहीं कार्य करावयाचें असल्यास त्याकरितां कमी-अधिक प्रयत्न करावा लागतो, पण जें करावयाचें नसतें त्याकरितां प्रयत्न मुळींच करावा लागत नाहीं. हें सर्वांना ठाऊक आहे.) कोठें जावयाचें झाल्यास प्रयत्न, पण जावयाचें नसल्यास प्रयत्न मुळींच नाहीं. फुलझाडावरील फूल काढावयाचें झाल्यास त्याकरितां आपल्याला हात उचलावा लागतो, पण संकल्प सोडावयाचा झाल्यास तेवढाही प्रयत्न करावा लागत नाहीं. ज्याला संकल्पाचा क्षय करावयाचा असतो, त्याला गत गोष्टींचा विचार न करणें, या एकाच उपायानें निमिषार्धांत तो करितां येतो. पण-संकल्पक्षयानें दुःखक्षय झाला तरी निरतिशय आनंदाची प्राप्ति कशी होईल ? म्हणून विचारशील तर सांगतों-मी पूर्ण आनंदरूप आहें, असें निरंतर चिंतन करणें, या एकाच उपायानें स्वतःसिद्ध आनंद अभिव्यक्त होतो. (तो नवा उत्पन्न होत नाहीं.) आजपासून संकल्प करावयाचा नाहीं, या एका संकल्पानें सर्व

संकल्पांचा, व आत्मतत्त्वमननरूप मनानें विषय–विक्षिप्त मनाचा छेद करून तूं आत्म्यामध्यें स्थिर होऊन रहा. हें कांहीं फारसें दुष्कर नव्हे. या दोन उपायांनीं संकल्प समूळ नष्ट झाला असतां दुःखही समूळ नाहींसें होतें. संकल्पच मन, जीव, चित्त, बुद्धि व वासना आहे. त्यांचा भेद नाममात्र आहे. अर्थतः नाहीं. यास्तव संकल्प क्षीण झाला म्हणजे मन–जीव इत्यादि सर्व भाव क्षीण होतात. संकल्पच सर्व आहे. यास्तव त्याला हृदयांतून तोडून टाक. असा कधी कां होतोस ? या आकाशाप्रमाणेंच हें जगही आहे. कारण, तीं दोन्हीं असन्मय संकल्पापासून झाली आहेत. पण संकल्प सोडल्यावर सर्वच संकल्पमय असल्यामुळें सर्वांचाच अभाव होतो, पण त्या कारणानें शून्य रहातें असें म्हणूं नये. कारण संकल्प व त्याचें कार्य विवर्तरूप आहे. त्यामुळें विवर्तरूप मृगजळ अथवा रज्जुसर्प निवृत्त झाला, तरी त्यांचे अधिष्ठान (मरुभूमि व दोरी) जसें रहातें, त्याप्रमाणें संकल्पादिकांची निवृत्ति झाली तरी दृक्–आत्मा अवशिष्ट रहातो. नंतर एकदा बाधित झालेल्या अर्थाविषयीं (मिथ्या ठरलेल्या विषयाविषयीं) पुनः भावनाच उद्भवत नसल्यामुळें त्याचा पुनः उद्भव होत नाहीं. यास्तव भावनेचा उच्छेद करण्याची ज्याला इच्छा असेल त्यानें प्रथम जग मिथ्या आहे, ही कल्पना अभ्यासानें दृढ करावी, म्हणजे शरीर व त्याचे संबंधी पुत्रादि, यांच्या सुख–दुःखानें सुखी व दुःखी होण्याचा प्रसंग येत नाहीं. हें सर्व मिथ्या आहे, असा निर्णय झाला म्हणजे कोणत्याही वस्तुविषयीं स्नेह अथवा आस्था वाटत नाहीं. आस्थेच्या अभावीं हर्ष, शोक, क्रोध, भय, अभय, इत्यादि कांहीं होत नाहीं. मनच चित्प्रतिबिंबामुळें जीव होऊन जगत् या नांवाचें मानस नगर रचीत व त्याचा विनाश करीत राहिलें आहे. तें विषयसंबंधामुळें त्यांच्या त्यांच्या वासनांनीं युक्त, व अधिष्ठानचित्संबंधामुळें स्फुरण–शक्तियुक्त होऊन राहिलें आहे. त्यामुळें मलिन व चल होऊन तें ही सर्व–व्यवस्था करूं शकतें. 'असें जर आहे तर तें आपल्याला इष्ट असेल तेंच कां करीत नाहीं, अनिष्ट कां करितें ?' म्हणून म्हणशील तर त्याचें कारण सांगतों. जीव म्हणजे हृदयरूप वनांतील एक मर्कट आहे. त्यामुळें तो आपल्याला अनुरूपी अशीच क्रीडा करीत असतो. जीवमर्कट एका क्षणांत दीर्घ आकार घेऊन तत्काल ऱ्हस्वही होतो. संकल्पजलांतील तरंगांचें नियमनही करतां येत नाहीं. विषयांच्या दर्शनानें ते

वाढतात; व विषयदर्शन आणि स्मरण यांचा त्याग केला असतां क्षीण होतात. अग्नीची लहानशी ठिणगी, थोड्याशा गवताचें सहाय मिळालें तरी जशी वाढते, त्याप्रमाणें क्षुद्र विषयानेंही संकल्प दीप्त होतात. त्याचें स्वरूप जर पाहूं लागलें, तर तें विजेसारखें चंचल, भ्रमांत पाडणारें, क्षणभंगुर, प्रदीप्त व जगामध्यें आकारानें प्रकट न होणारें आहे, असें कळतें.

पुत्रा, आतां त्याच्या नाशाचा उपाय सांगतों. जें असत्य अज्ञान विकारभूत असतें, त्याचीच चिकित्सा सत्वर करतां येते, यांत संशय नाहीं. असत् कधींहि सत् होत नाहीं, तसेंच सत् असत् होत नाहीं, असा नियम आहे. वास्तव संकल्प जर सत् असता तर त्याची चिकित्सा अशक्य झाली असती. पण तो स्वतः असत् आहे, व त्यामुळें सुचिकित्स्य आहे. कोळशाच्या काळेपणाप्रमाणें संसार-मळ जर स्वाभाविक असता तर तो धुवून टाकण्यास कोणता मूर्ख तयार झाला असता ? पण तो तांदळावरील कोंड्याप्रमाणें असल्यामुळें, त्याचें निरसन करून तांदुळासारख्या शुद्ध आत्म्याला व्यक्त करतां येतें. पुत्रा, दीर्घ प्रयासानें अनादि संसाराचीही निवृत्ति करतां येते. बाळा, हा संसारमळ जरी सर्वतः दाट पसरला आहे, तरी तो तत्त्वज्ञाला अनायासानें घालवितां येतो. कारण स्वप्नादि भ्रम केवळ प्रबोधानें (जागें होणें अथवा ज्ञान यांच्या योगानें) तत्काल क्षीण होत असल्याचें आपण प्रत्यक्ष पहातो. असंभावना, विपरीत-भावना, इत्यादि मळ ज्ञानभूमिकाभ्यासरूपी पुरुष प्रयत्नानें नष्ट होतात. वास्तव तूं उद्यम कर. मिथ्या संकल्प व विकल्प यांनीं युक्त असलेला व अगदीं स्वल्प उपायानेंही नष्ट होणारा हा संसार, तूं आजवर उगीच जिंकला नाहींस. अरे बाबा, असत् वस्तु चिरकाळ कशी रहाणार ? पुत्रा, हा संसार किंवा त्यांतील इष्ट विषय तुझे आहेत, व तूं त्यांचा आहेस ही भ्रांति सोड. कारण सर्वच आत्मा असल्यामुळें त्यांत विषय-विषयी-भाव रहाणें शक्य नाहीं. ५४

सर्ग ५५.

[दाशूर व वसिष्ठ यांचा संवाद, वसिष्ठांनीं कदंबशोभा पाहिली व उजाडल्यावर गमन केलें.]

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, रात्रीं पिता-पुत्रांचा, त्या वृक्षावर बसून चाललेला हा संवाद मीं ऐकला, आणि मुकाट्यानें पानें, फुलें व फळें यांनीं भरलेल्या त्या कदंबावर उतरलों. तेथें बसलेल्या दाशूरास पाहिलें. इंद्रिय-

निग्रहाविषयीं अति शूर असलेला तो मुनि तपाच्या योगानें अग्नीसारखा दीप्त दिसत होता. देहांतून निघणाऱ्या प्रभेनें त्यानें भूतळ सोन्यासारखें करून सोडलें होतें. सूर्य जसा भुवनास तप्त करतो, त्याप्रमाणें तो त्या प्रदेशास संतप्त करीत होता. मला पहातांच तो महात्मा उठला, आणि पत्रासनावर बसवून त्यानें माझी फल-पुष्पमिश्रित अर्घ्यादि उपचारांनीं पूजा केली. नंतर पुत्राच्या बोधाकरितां दाशूरानें पूर्वींच चालविलेल्या व संसारांतून तरून जाण्यास समर्थ असलेली ब्रह्मचर्चा मी त्याच्याशीं केली. तो वृक्ष पाहिला. त्याच्या आसपास अनेक मृगसमूह शांतपणें बसले होते. तो लतामंडलानें परिवेष्टीत झाला होता. त्याच्या पानावर पडलेले दंवाचे थेंब चांदण्यामध्यें मोत्यांसारखे चकमकत होते. त्याचें सर्व अंग पुष्पांच्या भारानें नम्र व शुभ्रहि झालें होते. त्याच्या अंगावर चढलेल्या वेलींच्या मंजिऱ्या वाऱ्यानें हालूं लागल्या म्हणजे त्याला कांहीं अवर्णनीय शोभा येत होती. मुनींनीं बांधलेल्या पर्णकुटीप्रमाणें त्याच्या अंगांवरील लतांचे सुंदर मंडप आपोआप बनले होते. हरणें आपलीं अंगें वेलींना घांशीत असत, त्यामुळें त्यांच्या पुष्पांतील सर्व रज खालीं पडून भूमि सुवर्णरेणूंनीं युक्त असल्यासारखी दिसत असे. त्या महावृक्षानें आसपासच्या सर्व वृक्षांना तुच्छ करून सोडलें होतें. मोरांच्या अंगांवर पुष्पपरागांचा अति वर्षाव होत असल्यामुळें त्यांची अंगकांति बदलल्यासारखी दिसत होती. तो वृक्ष वसंत व वनदेवी यांचे निवासस्थानच आहे, असें मला त्यावेळीं वाटलें. भ्रमरांचा गुंजारव तेथील शांतीचा भंग करीत होता. मुनीच्या प्रभावानें पक्षी त्याच्यावरील घरट्यांत स्वस्थपणें निजले होते. वानर शाखांवर डोकी टेंकून घोरत होते. मुळांशीं डोळे झांकून झोंप घेत बसलेल्या अनेक आरण्य पशूंनीं एकमेव-अद्वितीय-तत्त्वाचाच जणुं काय अनुभव घेण्यास आरंभ केला होता. टवटवीत पानांनीं भरलेल्या त्या वृक्षावरील जीवांची संख्या, सृष्टीतील जीवसंख्येप्रमाणेंच न कळण्यासारखी होती. त्याच्या खालीं फळांची जणुं काय शय्याच हांतरली होती, आणि त्या एकच शय्येवर अनेक पशू बसून विश्रांति घेत होते. त्याचीं पिकलेलीं फळें वारंवार खालच्या प्राण्यांच्या अंगांवर पडून त्यांच्या एकाग्रहसुखांत यत्किंचित् विघ्न आणीत असत. सारांश, हे रामा, तो कदंब म्हणजे एक मोठा राजाच असून अनेक जीव त्याच्या आश्रयानें आपलें जीवित सुखानें घालवित होते.

वीर राजपुत्रा, अशाप्रकारच्या त्या अद्भुत वृक्षाला पहाणाऱ्या माझी ती रात्र मोठ्या आनंदानें गेली. वृक्षाची शोभा पाहिल्यावर मीही दाशूराच्या पुत्राला विचित्र कथा सांगून आत्मबोध केला. आमच्या परस्पर अशा विचित्र कथा चालल्या असतां ती दीर्घ यामिनी केव्हां निघून गेली तेंही कळलें नाहीं. आरुणोदय होतांच पूर्व दिशेचें मुख सतेज झालें. पण बिचाऱ्या तारका फिक्या पडल्या. त्या वृक्षावरील सर्व शुभ पक्षी व खालचे बहुतेक पशू जागे होऊन रम्य ध्वनी व चेष्टा करूं लागले; पण आपला अनिष्ट काल जवळ आला आहे, असें जाणून घुडडें घाबरलीं. रात्रभर स्वेच्छेनें फिरणारे सर्प बिळें शोधूं लागले आणि निशाचर आतां दिवसभर कोठें लपून रहावें, या चिंतेत पडले. असो; रामा, लागलाच मी त्या पिता-पुत्रांस विचारून तेथून निघालों. तेही दोघे सत्पुरुष माझ्या मागोमाग कांहीं अंतरावर मला पोंचविण्याकरितां आले होते. पण त्या नम्र साधूंना परतवून मंदाकिनीवर गेलों. त्या आकाश गंगेच्या शीत व स्वच्छ जलांत आल्हाददायी स्नान करून लागलाच मी आपल्या आकाशगत स्थानीं परत आलों.

रघुनंदना, जगाची प्रतिमा सत्य असल्यासारखी जरी भासली, तरी ती असत्य आहे, हें तुला चांगलें समजावें म्हणून मीं ही दाशूराची कथा सांगितली. आतां तूं दाशूराच्या सिद्धांताप्रमाणें सदा उदार व आत्मनुसंधानवान् हो. विकल्परूप आत्ममळ घालवून तूं निर्मळ आत्मतत्त्व पहा. म्हणजे सर्व भुवनांत पूज्य होशील. ५५

सर्ग ५६.

[जडाची सत्ता व असत्ता आणि चित्ची कर्तृता व अकर्तृता, यांचा विचार करून सर्व दृश्यविषयींची आस्था सोडावी, असा उपदेश.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, जें दिसतें तें कांहीं नाहीं, असा निर्णय करून 'अहं व मम' ही अध्यासरूप आस्था सोड. विवेकीजन अभावरूप वस्तूवर आस्था ठेवीत नाहींत. ज्याचें स्वरूप अनिश्चित आहे, त्यावर आस्था ठेवणें अगदीं अयुक्त होय. या जगाला कोणत्या कारागिरानें कोणत्या योग्य साधनांनीं रचिलें आहे, तें सांगतां येत नाहीं. बरें कर्त्यावाचूनच तें झालें आहे म्हणून म्हणावें, तर कार्याला कर्त्याची अति आवश्यकता असल्यामुळें तसेंही म्हणण्याचें धैर्य होत नाहीं. यास्तव, हें भ्रमानें आपोआप

भासतें असेंच ठरवावें लागतें. पण रामा, जगज्जाल कर्त्यानें केलेलें असो, कीं अकर्तृक झालेलें असो, तूं त्या मलिनाची भावना करीत बसूं नको. आत्मा सर्व इंद्रिय–रहित व त्यामुळेंच पर्वतादिकांसारखा जड असल्याप्रमाणें आहे. यास्तव त्याचें कर्तृत्व औपचारिक आहे; खरें नव्हे. म्हणूनच आम्ही हें सर्व जग परमार्थतः कर्तृशून्य व काकतालीय न्यायानें झालेलें आहे, असें म्हणतों. अकस्मात झालेल्या वस्तूंवर मूर्खांवाचून दुसरा कोणीही आस्था ठेवीत नाहीं. जग अत्यंत-अभावरूपही नाहीं, व प्रध्वंसाभावरूपही नाहीं. कारण अत्यंत अभावरूप वस्तु कधीं दिसत नाहीं. जग प्रवाहरूपानें सदा दिसत असतें. तसाच ध्वंस नेहमीं उत्पत्तीच्या विरुद्ध असतो. त्यामुळें जग जर ध्वंसाभावरूप असतें, तर त्याची वारंवार उत्पत्ति झाली नसती. तें आत्म्याप्रमाणें नित्यसत्ता–स्वभाव अथवा क्षणिक–सत्ता–स्वभावही नाहीं. कारण त्याचा प्रतिक्षणीं परिणामरूप क्षय होत असतो. तेव्हां त्याला नित्यसत्ता–स्वभाव कसें म्हणावें ? त्याचप्रमाणें आदि व अंत–(भूत व भविष्य) या अवस्थेंत नसलेली वस्तु मध्य (वर्तमान) अवस्थेंतही नसते. असा न्याय असल्यामुळें त्याला क्षणिकसत्तास्वभावही अनुमानानें ठरवितां येत नाहीं. अथवा नियतिवशात् होणाऱ्या सर्गादिकांचें कर्तृत्व केवळ सांनिध्यामुळें, आत्म्याला आहे म्हणून म्हणावें तर सृज्य (उत्पन्न करावयाच्या) पदार्थांविषयीं अभिमान धरून त्याकरितां खेद करणें युक्त नव्हे. यास्तव ही भावाभावमयी अस्थिर, दीर्घ व मिथ्या दशा कशी तरी उद्भवली आहे. अनादि अनंत काळाचा, शंभर वर्षें हा अगदींच अल्प अंश आहे. मग तेवढ्याशा अल्पकाळ रहाणाऱ्या मनुष्यादि शरीर-रूपी महा–आश्चर्यानें युक्त होऊन, सर्व इंद्रियादि–रहित असलेला आत्मा त्याच्या मागून काय म्हणून धावेल ? कधींही धावणार नाहीं. बरें जगांतील भाव स्थिर आहेत म्हणून जरी समजलें, तरी त्यांच्या ठिकाणीं आस्था ठेवणें युक्त नव्हे. कारण ते सर्व स्थिर असल्यामुळें त्यांचें ग्रहण अथवा त्याग करतां येत नाहीं. असंग चैतन्याचा जड वस्तूंशीं संबंध होणेंही दुर्घट असल्यामुळें, जड जगाचे ठायीं आस्था ठेवणें अनुचित आहे. जगद्भाव अस्थिर आहेत, असें समजलें तर त्यांच्याविषयीं आस्था बाळगणें मुळींच शोभत नाहीं. कारण, अस्थिर पदार्थांवरही आस्था ठेवूं लागल्यास, पाण्या-वरील फेंस गेला तरी रडण्याचा प्रसंग येऊं लागेल. आत्मा

जगत्स्वभाव आहे. म्हणजे जन्म व नाश हे त्याचे स्वभाव आहेत, असें समजणें हाच आस्थाबंध आहे. पण तत्त्वविचार केला असतां, जग स्थिर आहे अथवा अस्थिर आहे, यांतील कोणताही जरी पक्ष घेतला तरी, त्याविषयींची आस्था शोभत नाहीं. आत्मा सर्व-कर्ता असूनही अकर्ता आहे, तो कांहीं एक करीत नाहीं. प्रकाश देणाऱ्या दिव्याप्रमाणें तो उदासीन असतो. लोकांच्या दिनकृत्यांस कारण होणारा सूर्य जसा वस्तुतः अकर्ता, त्याप्रमाणें तोही अकर्ता आहे. आपल्या स्थाना-मध्येंच स्थित असलेला सूर्य, वस्तुतः कोठें जात नसतांनाही लोक त्याला जाणारा समजतात, त्याचप्रमाणें आपल्याच महिम्यामध्यें स्थित असलेला आत्मा, कांहीं करीत नसतांनाही करणारा आहे. अरुणाख्य नदीचें तीर स्वभावतःच पाषाणांच्या योगानें विषम व उदासीन असतें, व सखल प्रदे-शाकडे जाणें हाही जलाचा स्वभावच असतो; पण भिन्न भिन्न स्वभा-वाच्या त्या दोन वस्तूंचें सांनिध्य झालें म्हणजे प्रवाहाची विषमता हें कार्य आपोआप होतें. त्याचप्रमाणें आत्मा व माया यांच्या सांनिध्यामुळें जग हें कार्य झालें आहे. दृष्टांतांतील तीर व जलाचा पूर, यांतील कोणीही जसा प्रवाहविषमतेचा कर्ता नव्हे, त्याप्रमाणेंच आत्मा व माया यांतील कोणीही जगत्कर्ता नव्हे. तर, हें कसें तरी झालें आहेसें दिसतें. राघवा, असा विचार केला म्हणजे तर जगांत आस्था ठेवणें अगदींच अनुचित आहे, असें वाटतें. अलातचक्र, स्वप्न, भ्रम, इत्यादिकांच्या ठायीं काय आस्था ठेवावयाची आहे? अकस्मात् आलेल्या जंतूंशीं कोणी कधीं मैत्री करीत नसतें. भ्रमोद्भूत जगज्जाल आस्थेचें स्थानच नव्हें. चंद्राचे ठायीं उष्णतेची, सूर्याचे ठायीं शीततेची व मृगजळाचे ठायीं खऱ्या जलाची आस्था जशी तूं ठेवीत नाहींस, त्याप्रमाणेंच या जगाच्या स्थितीचीही आस्था धरूं नकोस. यांतील प्रत्येक पदार्थ स्वप्नपदार्थासारखा आहे, असें तूं पहा. भावनामयी अंतरास्था सोड, व 'मी जो आहे तो आहें' असें समजून लीलेनें व्यवहार कर. केवल आत्मसांनिध्यामुळें नियति विकास पावते. मेघांच्या सांनिध्यानें जशीं कुड्याचीं झाडें फुलतात, त्याप्रमाणें आत्म-सांनिध्यामुळें त्रिभुवन आपोआप विकास पावतें. सर्व इच्छारहित सूर्य आका-शांत आला असतां जसा लोकसमूह व्यवहाराचा होऊं लागतो, त्याप्रमाणें परमात्मा चित्ताकाशांत उदित झाला असतां जगत्क्रिया सुरू होते. रत्नाची

इच्छा नसतांनाच जसा त्याचा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणें निरिच्छ देवाच्या सत्तेनेंच जगद्गण उद्भवतो. यास्तव रामा, आत्म्यामध्यें कर्तृत्व व अकर्तृत्वही स्थिर आहे. निरिच्छ असल्यामुळें तो अकर्ता व केवळ सांनिध्यानें कर्ता. सर्व इंद्रियातीत असल्याकारणानें तो सन्मय आत्मा कर्ताही नव्हे व भोक्ताही नव्हे. पण सर्व इंद्रियांच्या अंतर्गत असल्यामुळें तो कर्ताही आहे व भोक्ताही आहे.

सारांश, रामभद्रा, कर्तृता व अकर्तृता, हे दोन्ही भाव आत्म्यामध्यें असतात. त्यांतील ज्याच्या योगानें तुझें कल्याण होईल असें वाटत असेल, त्याचाच आश्रय करून तूं स्थिर हो. मी अकर्ता व सर्वांमध्यें स्थित आहें, अशी दृढ भावना केल्यावर, तूं ओघानें प्राप्त झालेलें कार्य जरी केलेंस तरी त्याच्या योगानें लिप्त होणार नाहींस. कारण अकर्तृ–भावनेनें तूं प्रवृत्तीविषयीं नीरस (विरक्त) होशील. मी नित्य अकर्ता आहें, अशी भावना केल्यास परमामृत नांवाची समता अवशिष्ट रहाते. बरें, मीच हें सर्व करतों, असें म्हणून महाकर्तृतेचा आरोप जरी आपल्या ठिकाणीं कोणी केला, तरी त्याला राग–द्वेषादि प्राप्त होत नाहींत. कारण सर्वकर्तृता स्वीकारल्यावर अ नें पाळलेल्या शरीराला ब नें जाळलें, असें म्हणण्याची सोयच नसल्यामुळें, खेद व हर्ष यांना अवकाशच रहात नाहीं. कारण, शरीराला पाळणारा व जाळणारा मीच आहें, असा त्याचा निश्चय झालेला असतो. सुख, असुख, उदय, अस्त, इत्यादि सर्वांचा कर्ता मीच, असें मनांतल्या मनांत जाणणारा पुरुष, खेद व हर्ष करीत नाहीं; आणि त्या दोन्ही भावांचा क्षय झाला असतां समता अवशिष्ट रहाते. सर्व भूतांचे ठायीं समता ठेवणें, ही परा स्थिति आहे. त्या सत्य स्थितींत ज्याचें चित्त अवस्थित झालें आहे, तो पुनः जन्मभाक् होत नाहीं.

अथवा, बा प्रिय शिष्या, सर्व–कर्तृत्व व अकर्तृत्व या दोन्ही दृष्टींचा त्याग कर, आणि मनाला नाहींसें करून जसा आहेस तसा रहा. कारण हा मी, हा मी नव्हे, मी हें करतों, हें करीत नाहीं, इत्यादि अनुसंधान करणेंही दुःखाचें मूळ आहे. त्याच्या योगानें खरें समाधान होत नाहीं. पण असें असतांनाही आम्ही जें त्याचें अनुसंधान करण्याविषयीं सांगितलें आहे, तें केवळ देहात्मभाव जावा याच हेतूनें होय. कारण, देह मी असें समजणें ही भयंकर नरकस्थितिच आहे. यास्तव प्राण जाण्याचा जरी

प्रसंग आला तरी, शहाण्यानें कुत्र्याचें मांस घेतलेल्या चांडालीप्रमाणें, तिला स्पर्श करूं नये. सर्व प्रयत्नानें त्या कुदृष्टीचा त्याग केला, म्हणजे मेघांच्या अभावीं जसें चांदणें, त्याप्रमाणें परम दृष्टि उदय पावते. तिच्या योगानें भवसागरांतून तरून जातां येतें. यास्तव रघूत्तमा, मी कर्ता नव्हे; अथवा मी सर्वकर्ता आहें, किंवा मी जड दृश्यरूप नसून सर्व विलक्षण पूर्णानंद चिदात्मा आहें, या तीन दृष्टींतील तुला वाटेल ती दृष्टि घेऊन, जेथें तत्त्वज्ञ उत्तम साधू स्थित आहेत, अशा त्या आत्मभूत सर्वोत्तम पदीं आरूढ हो. ५६

सर्ग ५७.

[रामाच्या प्रश्नाचा अनवसर, वासनावर्जन-क्रम, त्याच एका उपायानें सिद्ध झालेल्याची प्रशंसा.]

श्रीराम—महाराज, आपण सांगितलेंत तें सर्व खरें आहे. भूतकर्ता वस्तुतः अकर्ता व अभोक्ता असतांनाच, कर्ता व भोक्ता असल्यासारखा भासतो. तो सर्वेश्वरच हें सर्व आहे. आपण सांगितलें ब्रह्म माझ्या चित्तांत आतां चांगलें आरूढ झालें आहे. मेघजलाची वृष्टि झाली असतां ग्रीष्म-ऋतूंतील उष्णानें तापलेला पर्वत जसा शांत होतो, त्याप्रमाणें आपल्या उक्तींनीं मी शांत झालों आहें. औदासिन्य व अनिच्छा यांमुळें तो देव कांहीं करीत नाहीं व भोगीत नाहीं. पण तोच सर्व प्रकाशक असल्यामुळें सर्व करतो व भोगतो; हें सर्व मला चांगलें समजलें. आतां एक संशय राहिला आहे, तेवढा घालवा म्हणजे झालें. एका आत्मतत्त्वामध्यें हें सत्, हें असत्, समष्टिच मी आहें व देह मी नव्हे, हा प्रपंच समष्टि-दृष्ट्या एक व व्यष्टि-दृष्ट्या अनेक इत्यादि विकल्प कसे रहातात ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, या तुझ्या प्रश्नांचें स्थिर उत्तर मी सिद्धांताच्या वेळीं (म्हणजे निर्वाण-संज्ञक सहाव्या प्रकरणाच्या उत्तरार्धांत पाषाणादिकांच्या आख्यायिकेंत) देईन. कारण तें तुला त्याच वेळीं तत्त्वतः कळेल. राघवा, तुला उपदेशाचा सिद्धांत (म्हणजे निष्ठारूप अखंडाकार बोध) जोंपर्यंत प्राप्त झालेला नाहीं, तोंपर्यंत या प्रश्नांचीं उत्तरें ऐकण्यास तूं योग्य नाहींस. रमणींच्या विषयप्रधान गायनाचें व उक्तींचें तरुणच भाजन असतो. अल्प बालक नव्हे. त्याचप्रमाणें या सर्वोत्तम प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास महा पुण्यवान् जनच पात्र असतात. अल्प पुण्यवान् व अल्पज्ञ

नव्हेत. शरदृतूंत लागणारें फळ शरत्समयीं जसें शोभतें तसें वसंतसमयीं शोभत नाहीं. ज्ञानवृद्ध व विवेकीजन यांच्या चित्तांत वैराग्याच्या गोष्टी जशा ठसतात, तशा विषयासक्त व अविवेकी जनाच्या हृदयांत ठसत नाहींत. शुकाच्या उपाख्यानाच्या शेवटीं या प्रश्नाचें उत्तर मी अंशत: दिलें आहे. पण तें तुला कळलें नाहीं. तुला अखंड तत्त्वाचा बोध झाला म्हणजे माझ्या उत्तरावाचूनच तुझा संशय आपोआप नाहींसा होईल. माझा उपदेश केवळ द्वार दाखविणारा आहे. त्यांतून आंत शिरून चित्तैकाग्र्यानें सर्वांतर्यामीचें दर्शन तुझें तुलाच स्वपौरुषानें घेतलें पाहिजे.

असो; रामा, वासना—क्षय झाल्यावाचून कर्ता—अकर्ता, भोक्ता—अभोक्ता, इत्यादि विचारही चांगले ठसणार नाहींत. यास्तव तूं अगोदरच वासना सोड फार काय पण मोक्षेच्छाही सोड. विषयांच्या सेवनानें चित्तांत स्थिर झालेल्या व तिर्यग्योनि देणाऱ्या तामसी वासनांचा अगोदर त्याग करून मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा, यांची शुद्ध भावना धर. कांहीं दिवसांनीं ती भावना दृढ होईल. नंतर बाहेरून मैत्र्यादिकांनीं व्यवहार करीत असतांनाही आंतून मैत्र्यादिक चिन्मात्राहून भिन्न नाहींत, असा विचार करून त्यांचा त्याग करावा. सर्व इच्छा सोडाव्या व चिन्मात्रच मी आहे, अशी वासना दृढ करावी. नंतर चित्त व त्याच्या वृत्ती यांसह तिचाही त्याग करावा आणि शेवटीं सर्व त्याग केल्यावर ज्याचा त्याग करतां येणें शक्य नाहीं, असा प्रत्यगात्मा अवशिष्ट राहिला असतां, त्याच्याच स्वरूपांत मिळून जाऊन स्थिर समाधानाचा (विश्रांतीचा) अनुभव घ्यावा आणि ते स्थिर झालें म्हणजे सर्व द्वैतकल्पनांचे मूळ व ज्याच्या योगानें पूर्वोक्त सर्व सोडतां आलें त्या अहंकाराचा त्याग कर. प्राणस्पंदन कल्ना, काळ, प्रकाश, अंधकार, वासना, वासनावान्, विषय, इंद्रियें, अहंकार इत्यादि सर्वांचें उन्मूलन करून ज्याची बुद्धि आकाशाप्रमाणें सौम्य, निर्मल, विक्षेपशून्य व ब्रह्मात्म-अखंड—एकाकार झाली आहे, अशा तुझें चिन्मात्र परमार्थरूप सर्वांस पूज्य होईल.

राघवा, हृदयांतून सर्वांचा त्याग करून जो महामति अभिमानशून्य होऊन रहातो, तो मुक्त परमेश्वरच होय. ज्याच्या सर्व आस्था पार निघून गेल्या आहेत तो, समाधीचा अभ्यास किंवा कर्में करो किंवा न करो, सदा मुक्तच आहे. ज्याचें मन वासनाशून्य असतें त्याला नैष्कर्म्य, कर्में, समा-

ध्यान, जप इत्यादिकांचा कांहीं उपयोग नाहीं. त्यानें शास्त्रविचार जितका केला असेल, तितका पुरे आहे. विद्वानांसह संवाद करून जेवढें ज्ञान संपादन केलें असेल, तेवढें बस आहे. आतां त्याला केवळ मौन केलें पाहिजे. कारण वासनारहित मौनावाचून दुसरें परम पदच नाहीं. दश दिशेस फिराफिरून नाना प्रकारचें कौतुक पहाणाऱ्या लोकांना तत्त्वदर्शन होणें शक्य नाहीं. त्यामुळेंच तत्त्वज्ञ दुर्लभ असतात. प्रायः सर्वजन बहिर्मुख असतात. इष्ट व अनिष्ट यांची प्रतीतिही त्यांना बाहेरच येते, आणि त्यामुळें त्यांतील इष्टाची प्राप्ति व अनिष्टाचा परिहार कसा होणार या विवंचनेंत ते पडतात. आत्म्याकडे त्यांची दृष्टि जातच नाहीं. त्यांना आत्मचिंतन करावयास फुरसतच होत नाहीं. त्यांचे जेवढे म्हणून लौकिक व वैदिक कर्मारंभ होत असतात, तेवढे सर्व केवळ देहाकरितां असतात. आत्म्याकरितां त्यांतील एकही नसतो. पाताल, ब्रह्मलोक, स्वर्ग, पृथ्वीतल व अंतरिक्ष–लोक यांतील कोठेंही जरी गेलें, तरी चिदेकरस ब्रह्माला जाणणारे पुरुष अगदीं थोडे आढळतात. हें ग्राह्य व हें त्याज्य अशा भावना ज्याच्या नाहींशा झाल्या आहेत तो ज्ञानी अति दुर्लक्ष होय. प्राणी एकाद्या भुवनाचा राजा होऊं दे, कीं त्रिभुवनाचा अधिपति होऊं दे. पण उत्तम पदाला जाणल्यावाचून त्याला नित्य व निरतिशय विश्रांति मिळणें शक्य नाहीं. जे महा मतिमान् संत इंद्रिय–शत्रूंवर शौर्य गाजवूं शकतात, तेच जन्मदुःखाच्या नाशाकरितां इतरांस सेव्य होतात. पाताळ, भूलोक व स्वर्ग यांतील कोठेंही जाऊन जरी पाहिलें, तरी सर्वत्र पांच भूतांचें मिश्रण दिसतें. सहावें भूत अथवा पांच भूतांवाचून अन्य कांहीं दिसत नाहीं, मग आसक्त कोठें व्हावयाचें ? वेद, शास्त्र व आर्य, यांनीं सांगितलेल्या युक्तीनें व्यवहार करणारास संसार, गायीच्या चिखलांत रुतलेल्या व पाण्यानें भरलेल्या पावलासारखा क्षुद्र होतो. पण जे युक्तीचा त्याग करितात त्यांना तोच अपरंपार व दुस्तर सागर भासतो. अमर्यादित आत्मानंदाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास ब्रह्मांड लहानशा उंबराच्या फळा–एवढें दिसूं लागतें. मग त्यांतलें तो घेणार काय व टाकणार काय ? पण या असल्या क्षुद्र ब्रह्मांडांतलि एकाद्या क्षुद्रतर भागाकरितां लढून मरणाऱ्या व असंख्य प्राण्यांचे बळी देणाऱ्या व घेणाऱ्या राजांस काय म्हणावें, तेंच समजत नाहीं. दयाळु तत्त्ववेत्त्यांच्या धिक्कारास तें पात्र आहेत. तत्त्वज्ञ पुरुष महाप्रलयापर्यंत रहा–

णाऱ्या ब्राह्म पदावरही आसक्ति ठेवीत नाहींत. कारण त्यांच्या दृष्टीनें कांहीं उत्पन्नच झालेलें नसतें, तेव्हां वांझेच्या मुलासारख्या या जगांतील एकाद्या अंशाचा लाभ झाल्यानें त्याच्या चिदात्म्यावर कोणता मोठा उपकार होणार आहे ? सार्वभौम पदाची तर त्याच्या विपुल हृदयांत मुळींच दाद लागत नाहीं. कारण एकीकडून शेंकडों पर्वतांनीं व दुसरीकडून महासागरांनीं भरलेल्या या पृथ्वींत त्यांना सारभूत अंशापेक्षां असार भागच फार दिसतो. तात्पर्य, आत्मज्ञाच्या अतिशय उपयोगी असें या त्रिभुवनांत कांहीं नसतें. मृगजळाला सूर्याची जरी अपेक्षा असली, तरी सूर्याला जशी त्याची मुळींच गरज नसते, त्याप्रमाणें तत्त्ववेत्याच्या चित्प्रकाशाच्या आधारानेंच सिद्ध होणाऱ्या जगाला तत्त्ववेत्याची अपेक्षा असते. पण पूर्ण आनंदामध्यें क्रीडा करणारा तत्त्वज्ञ त्याच्याकडे ढुंकूनही पहात नाहीं. जगाला आत्मवेत्याच्या चित्प्रकाशाची कशी गरज असते तेंच आतां सांगतों,–सर्व कुल पर्वत हे विस्तीर्ण व निर्मळ ब्रह्मसागराचे फेंस आहेत. चित्सूर्याच्या तीक्ष्ण प्रकाशामुळेंच सर्व नद्या व समुद्ररूपी मृगजळ उद्भवतें. सर्व सर्ग–पंक्ती ह्या आत्मतत्त्व महासागराच्या लाटा आहेत. शास्त्रदृष्टी या अनुत्तमपदरूपी मेघापासून होणाऱ्या वृष्टी आहेत. चंद्र, सूर्य व अग्नि, हे दगड व काष्ठें यांच्याप्रमाणें जड असून इतर मळांच्या कणाप्रमाणेंच चिज्ज्योतीनें प्रकाशित होतात. संसाररूपी अरण्यांत फिरणारे असुर, सुर व मानवरूपी पशू, कामभोगरूपी गवत खात विहार करितात. पण रामा, एका प्रकारें वनांत संचार करणारे पशुही बरे ! कारण ते स्वतंत्र तरी असतात; पण मानव, देव इत्यादि उच्च जीव देहपिंजऱ्यांत व्यक्त अभिमानानें बद्ध झाल्यामुळें पारतंत्र्य–दुःख भोगीत असतात. धात्यानें त्यांच्या बंधनाकरितां हे रक्त–मांसाचें पिंजरेच बनविले आहेत. चामड्याच्या सजीव बाहुल्या हेच वन–पशू असून विवेकशून्य बाळांच्या चित्त–विनोदाकरितां भोगभूमिरूप नगरमार्गावर ब्रह्मदेवानें त्यांची योजना केली आहे. पण महामति तत्त्ववेत्ता या सगळ्या गौडबंगालाकडे पाहून थोडासाही चंचल होत नाहीं. रामा, चंद्र व सूर्य ज्यांतून संचार करितात तें आकाशछिद्र ज्याच्या अपेक्षेनें लहानशा भूछिद्रा एवढेंही नाहीं, अशा अति मोठ्या पदास जाऊन बसलेल्या आत्मज्ञाला आकाशाच्याही एका लहानशा कोपऱ्यांत रहाणाऱ्या एकाद्या पदार्थाची तृष्णा कशी होणार ? ब्रह्मादि लोकपालही त्याच्या

स्वरूपभूत चित्प्रकाशानेंच आपापल्या अधिकारावर नियत कृत्य करीत आरूढ होतात. त्यामुळें बा साधो, धन्य व अतिविरळ तत्त्वज्ञाला जगाची व त्यांतील क्षुद्र भोगांची कांहीं गरज नसते. राजहंसाला क्षुद्र पक्ष्यांप्रमाणें शेवाळ आवडत नाहीं. त्याप्रमाणेंच तत्वज्ञाला विषय प्रिय वाटत नाहींत. ५७

सर्ग ५८

[सर्वात्मबोध करणारी कचाची गाथा.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, याविषयीं मी तुला कचाची गाथा सांगतों, ती ऐक. मेरुवरील अति निर्जन प्रदेशांत रहाणारा देवगुरूचा पुत्र एकदा अभ्यासवशात् आत्म्यामध्यें स्थिर विश्राम पावला. तत्त्वज्ञानामृतानें परिपूर्ण झालेली त्याची मति पंचभूतमय व अनादर करण्यास योग्य असलेल्या दृश्यामध्यें रममाण झाली नाहीं. आत्मतत्त्वावाचून त्याला कांहीं दिसेना. त्यामुळें अतिशय विरक्त झालेला तो आपल्याशींच गद्गद वाणीनें म्हणाला, " मी काय करूं ? कोठें जाऊं ? काय घेऊं ? व त्याग कशाचा करूं ? महा कल्पांतील जलाप्रमाणें आत्म्यानें सर्व विश्व भरून सोडलें आहे. सुख, दुःख, जीव, आकाश, आशा, इत्यादि सर्व आत्ममय आहे, हें मला कळलें आहे. आत्म्याच्या योगानें माझें सर्व कष्ट नष्ट झाले आहेत. देहाच्या आंत, बाहेर, खालीं, वर, व चोहों बाजूंस आत्माच आत्मा पसरला आहे. अनात्ममय असें कांहींच नाहीं. सर्वत्र आत्मा स्थित आहे. सर्व आत्ममय आहे. मी आत्म्यामध्येंच स्थित आहे. चेतन व अचेतन असें सर्व मीच अंतर्यामीं आहें. मी अपार आकाशालाही भरून सर्वत्र सन्मय होऊन राहिलों आहें. मी परिपूर्ण सुखसागर आहें. "

राघवा, अशी भावना करीत, वारंवार घंटेच्या नादाप्रमाणें उत्तरोत्तर क्षीण होत जाणारा प्रणवोच्चार करीत व मनांत कोणत्याही आंतर–बाह्य वस्तूचें चिंतन न करीत, तो बृहस्पतीचा पुत्र कच निरहंकार, शुद्ध व प्राणविक्षेपशून्य होऊन परम शांतीचा अनुभव घेत मेरुपर्वतावर तसाच दीर्घकाल राहिला. ५८

सर्ग ५९.

[विषय असार आहेत, ब्रह्मदेवाच्या संकल्पापासून विश्वाची कल्पना, त्याची विश्रांति व शास्त्रोत्पत्ति.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, या संसारांत अन्न, पान, स्त्री, इत्यादि विषयांच्या योगानें जिह्वा, उपस्थ इत्यादि इंद्रियांना तृप्त करण्यावाचून आणखी शुभ काय आहे, याचा शास्त्रानुरूप विचार व निश्चय केल्यावर परम–पदारूढ झालेला महात्मा भोगांतील कशाची इच्छा करणार ! मोक्षाप्रमाणें काम हाही एक पुरुषार्थच आहे, असें तूं म्हणशील तर सांगतों. जे असाधू तिर्यग्योनींतील पशूंप्रमाणें मूढ होऊन, कृपणांचे जणुं सर्वस्वच, व आदि, मध्य आणि अंत या तिन्ही काळीं तुच्छ अशा भोगांनीं संतुष्ट होतात, आणि त्याचा मोठा विश्वास धरतात, त्या नररूपी गर्दभांचें दर्शनही नको. स्त्रियांच्या शरीरांत पहावें तों इकडे केंस व तिकडे रक्त यांवाचून दुसरें कांहीं नाहीं. पण अशा अमंगळ स्त्रीशरीरानेंही जे संतुष्ट होतात, ते मानव नसून कुत्रेच असले पाहिजेत. सर्व भूमि मृत्तिकामय आहे, वृक्ष काष्ठमय आहेत व देह मांसमय आहेत. खालीं भूमि व वर आकाश; मग सुखाच्या उपयोगीं असें सारभूत यांत काय आहे ? कांहीं नाहीं. सर्व लोकव्यवहार इंद्रियें व विषय यांच्या संबंधानुसारी असतात. तत्त्वविवेक केला असतां ते पार नाहींसें होतात. विचार करीपर्यंतच ते रमणीय वाटतात. दिव्याच्या ज्योतींतून निघणाऱ्या काजळाप्रमाणें सर्व सुखाशेच्या शेवटीं दुःख असतें. मनासह सर्व इंद्रियांच्या क्रिया, इंद्रियांची शक्ति किंवा विषयसंपत्ति क्षीण झालीं असतां अवश्य नाश पावणाऱ्या आहेत. विषयसंपत्तींचा सतत उपभोग घेऊं लागलें असतां हत्तीनें तुडविलेल्या लतांप्रमाणें त्या फार दिवस टिकत नाहींत. कांता ही रक्त–मांसाची पुतळी आहे. पण मूढ त्या हाडांच्या मोळीलाच मोठ्या प्रेमानें मिठी मारतात. बाबारे, हा सर्व कामाचा विलास आहे. तेव्हां नरकाला कवटाळावयास लावणाऱ्या त्याला पुरुषार्थ कसें म्हणावें ? अज्ञाच्या संतोषाकरितां पाहिजे तर त्याला पुरुषार्थ म्हणा. कारण, त्याला हे सर्व सत्य व शुचि वाटत असतें. पण ज्ञान्याला त्याच्या योगानें कधींही संतोष होणार नाहीं. भोगतृष्णा, भोग न घेतला तरी, विषाप्रमाणें मूर्च्छित करते. मग प्रत्यक्ष विषय भोग घेतल्यावर काय विचारावें ! वास्तव, हे

वीरा, भोगास्था सोड व स्वात्मैकगतीचें सेवन कर. अनात्ममय भावनेनें चित्त जेव्हां उद्भवतें तेव्हां हें असन्मय जगज्जाल होतें. ब्रह्मदेवाच्या मनानें याचा आकार कल्पनेनें बनविला आहे.

श्रीराम—गुरुवर्य, अवांतर सर्गांमध्यें मन विरिंचिभावास प्राप्त होऊन क्रमानें या जगाला असें स्थूलरूप (चतुर्विध भूतसमूहमय) कसें करतें ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, पद्मज नांवाचा तो प्रथम बालक गर्भ-शय्येवरून उठून ' ब्रह्मा ' असा शब्द करूं लागला, म्हणून त्याला ब्रह्मा म्हणतात. संकल्पसमूहरूप व मनःकल्पित अशा त्यानें संकल्पानेंच पुढील व्यवसाय केला. त्यानें प्रथम सर्व व्यवहारोपयागी तेज निर्माण केलें. त्याच्या त्या तेजांत चतुर्मुखाच्या शरीराकारानें स्थित असलेल्या मनानें तेजोमय व पुराणप्रसिद्ध अशा आपल्याच दुसऱ्या शरीराची कल्पना केली. तो देव त्या पींडीभूत तेजापासून दिवाकर झाला; व तो अद्यापि प्रत्यही उदय पावून जगाची रक्षा करीत असतो. त्या प्रभाजाल-मंडलाच्या मध्यें ज्यांची दीप्त सुवर्ण कुंडलें आहेत, ज्यांच्या पाशीं ज्वालायुक्त अग्नी आहेत, ज्याचे विशाल अवयव ज्वालाप्रधान आहेत, व ज्यानें आकाशमंडलाला आपल्या तेजानें भरून सोडलें आहे, असा तो नारायण रहातो. त्यानंतर चतुर्मुख ब्रह्मानें दिवाकरास उत्पन्न करून राहिलेल्या तेजाचे नऊ भाग केले. तेही त्याच्या संकल्पानें सर्व सिद्धिसंपन्न मरीच्यादि प्रजापती झाले. तेही जो जो संकल्प करीत, तो तो पूर्ण झाल्याचें तत्काल पहात. अशा विलक्षण सामर्थ्यामुळेंच त्यांनीं देव, दानव, यक्ष, राक्षस, मानव, पशू, पक्षी इत्यादि नानाप्रकारच्या भूतगणांस निर्मिलें. त्यानंतर मैथुनादि धर्मानें पुत्र-पौत्रादि सृष्टि त्यांच्याच संकल्पानें प्रवृत्त झाली. भूतांपासून भूतें होऊं लागलीं. त्यांनीं वेदांस आठवून यज्ञादि कर्मप्रवृत्ती केली. ब्रह्मदेवानें जगद्गृहांत मानवादिकांची मर्यादा केली. सारांश, मनच, ब्राह्म शरीर घेऊन, या भूतसंततीनें व्याकुळ झालेल्या, समुद्र, पर्वत व वृक्ष यांनीं संपन्न असलेल्या, सत्यलोकरूपी शेवटच्या शिखरानें भूषित झालेल्या, मेरु, भूपृष्ठ, दिक्कुंज, इत्यादिकानीं मध्यभागीं जटिल झालेल्या, सुख, दुःख, जन्म, जरा, व्याधी इत्यादिकांचा अनुभव घेणाऱ्या व रागद्वेषाच्या योगानें उद्विग्न होणाऱ्या त्रिगुणात्मक सृष्टीला रचतें. विरींचीच्या मनोरूपी हातांनीं पूर्वीं जशी रचना केली होती, तशीच ती आतांही दिसणें शक्य आहे. तात्पर्य,

याप्रमाणें हा सर्व जगत्संबंधी मोह मिथ्या उद्भवला आहे. मनाच्या संकल्पापासून झाला आहे. संकल्पामुळेंच सर्व जगत्क्रिया उद्भवतात. संकल्पामुळेंच नियतीचें पालन करणारे देव उत्पन्न होतात. पण इंद्रादिदेव व विरोचनादि असुर, आपापल्या उत्कर्षाकरितां मनुष्यादि प्रजाजनामध्यें क्रमानें धर्म व अधर्म यांची वृद्धि करण्याचा प्रयत्न करितात. ते प्राण्यांना सात्त्विक, राजस व तामस वृत्तींत बलात्कारानें प्रवृत्त करितात. त्यामुळें वध, बंध, जरा, जन्म इत्यादि सहस्रावधी क्लेशांनीं सृष्टि अतिशय पीडित होते. तें पाहून कुलोद्भव ब्रह्मा कंटाळतो व असा विचार करूं लागतोः–मनःस्पंदनापासूनच केवल व्यष्टिजीवोपाधिभूत विचित्र चित्त उद्भवलें आहे. त्याच्या उपभोगाकरितां ही विस्तीर्ण, अनेक व्यवहारविकारयुक्त, रुद्र, उपेंद्र, इंद्र, पर्वत, सागर इत्यादिकांनीं व्याप्त व पाताळ, बावाभूमी, दिशा, स्वर्गमार्ग इत्यादि छिद्रांनीं संपन्न असलेली सृष्टिही निर्माण झाली आहे. मीं हा सर्व संकल्पच सर्वतः पसरला आहे. पण त्यामुळें केवढा विक्षेप होत आहे हा ! आतां हा सर्व त्रास पुरे झाला. मी आतां आपला संकल्प सोडून शांत होतों.

रामा, असा विचार व निश्चयही करून ब्रह्मा कल्पनारूपी अनर्थास सोडून स्वस्थ होतो. आत्मस्वरूप–अनादि–पर–ब्रह्माचें स्मरण करतो. स्मरण करितांच तो त्या परमात्म्यास प्राप्त होऊन सर्वतः भासमान, मानसरहित व शांत (सप्तमभूमिकायम) पदीं सुखानें रहातो. अक्षुब्ध सागरासारखा तो निर्मम व निरहंकार झालेला मनोरूप चतुर्मुख शांत स्वरूपांत निश्चल रहातो. याप्रमाणें पुष्कळ काळ निवून गेल्यावर, तो भगवान् एकाकार वृत्ति ठेवण्याविषयींचा जो निश्चय, त्याला एकादे वेळीं शिथिल करतो. त्यामुळें लागलीच त्याच्या मनांत संसारभावना उठते. सुखदुःखयुक्त, शेकडों आशापाशांनीं बद्ध, व राग–द्वेष–भयानें आतुर झालेल्या संसाराविषयीं विचार करतांच त्याच्या मनांत दुःखितांची करुणा येते. तो भूतांच्या ऐश्वर्याकरितां (उत्कर्षाकरितां) महा-अर्थयुक्त विविध शास्त्रें करतो. ज्यांमध्यें अध्यात्मज्ञान भरलें आहे, वेद व वेदांगे यांच्या अर्थाचा संग्रह केला आहे, अशीं पुराणादिक दुसरींही शास्त्रें सर्व प्राण्यांच्या मुक्तीकरितां तो निर्माण करतो. त्यानंतर पुनः त्या परम पदाचा आश्रय करून व आपत्तींतून पार होऊन तो शांत व स्वस्थ होऊन रहातो.

जगाची चेष्टा पाहून व मर्यादा ठरवून कमलपीठस्त ब्रह्मा पुनः स्वात्म्य-मध्यें स्थित होतो. कदाचित् तो संकल्पशून्य यदृच्छेनें, केवळ लोकानुग्रहा-करितां, लोकाप्रमाणें व्यवहार करून दाखवितो; पण त्याच्यामध्यें कोणत्याही वेळीं वैषम्य नसतें. तो सर्व वृत्तींमध्यें सम असतो. सागराप्रमाणें परिपूर्ण असतो. लोकानुग्रहार्थ तो केव्हां केव्हां जागतो.

असो; हे महामते, ही ब्राह्मी पुण्यस्थिति आहे. या सर्वोत्तम सात्त्विक स्थितीस ब्रह्मादि देवही प्राप्त होवोत. सृष्ट प्राण्यांचे उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन संघ मानलेले आहेत. पहिला विधिसंघ, दुसरा सुरसंघ व तिसरा मानवसंघ. त्यांतील पहिल्या मानससर्गांतील प्रजापतीस संक-ल्पानेंच सिद्धि प्राप्त होते. त्यांस ज्ञान,: योग व ऐश्वर्य आपोआप प्राप्त होतें. मैथुन-सर्गांत दुसऱ्या व तिसऱ्या संघांचा अंतर्भाव होतो. दुसऱ्या संघांतील देव, गंधर्व, यक्ष इत्यादि प्राणी सात्त्विक असल्यामुळें त्यांस एकदाच उपदेश केल्यानें प्रायः ऐश्वर्यादिकांचा लाभ होतो. पण तिसऱ्या सर्गांतील मनुष्यादि प्राणी रजस्तमोग्रस्त असतात. त्यामुळें त्यांस सहस्रावधि प्रयत्नांनीं ज्ञान व ऐश्वर्य संपादन करावें लागतें. पण या तीन संघांतील सर्वच प्राणी मुक्त होत नाहींत. कारण मुक्ति वैराग्य, चित्त-शुद्धि इत्यादि साधनांनीं प्राप्त होणाऱ्या आत्मविषयक साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें लभ्य असते. यास्तव, त्यांतील ज्यांना साक्षात्कार होतो ते मुक्त होतात व बाकीचे भोग व ऐश्वर्य यांत बुडून जातात. राघवा, या नियतीचें स्मरण ठेवून मानवांनीं दीर्घ प्रयत्नानें साधुसंगम, सच्छास्त्रश्रवण, इंद्रियनिग्रह, मनोजय इत्यादि उपायांचा आरंभ करावा व फळ मिळेपर्यंत त्यांचा सतत अभ्यास करीत रहावें.

रामभद्रा, अनेक उपासनाप्रकार, यज्ञादि शुभ कर्मसंघ व निषिद्ध कर्म-रूपी संकटें यांनीं भरलेली ही सृष्टि सर्गोन्मुख झालेल्या ब्रह्माचे ठायीं पूर्वोक्त संकल्पक्रमानें व्यक्त झाली आहे. ५९

सर्ग ६०

[ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेल्या व विशेषतः बोधास पात्र असलेल्या सात्त्विक जीवांचा देहग्रहणक्रम.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें भगवान् ब्रह्मा समाधि सोडून उठला असतां व त्यानें सर्गव्यवस्था केली असतां, हा जगत्-रूपी जीर्ण रहाट

आपल्या नियत व्यवस्थेप्रमाणें चालूं लागतो. मेलेले प्राणी हे त्या रहाटाच्या माळेला बांधलेले मोघे आहेत, आणि जीवित—तृष्णा हीच माळेची दोरी आहे. असो; अशा प्रकारचा तो रहाट सुरू झाला कीं, कांहीं जीव ब्रह्मापासून निघून भवपंजरांत शिरूं लागतात. कांहीं त्यांतून निघतात व कांहीं त्यांतच रहातात. सारांश, हे सुपुत्रा, ब्रह्मामध्यें कांहीं जीवसंघ सतत अग्नीपासून निघणाऱ्या ठिणग्यांप्रमाणें उत्पन्न होतात; आणि कांहीं उपाधींचा विलय झाल्यामुळें सुषुप्तीप्रमाणें विश्रांति घेण्याकरितां प्रविष्ट होतात. जे समुद्रांतील तरंगांप्रमाणें उत्पन्न होतात ते भूताकाशांत प्रवेश करितात, व ब्रह्माचे ठायीं आरोपित केलेल्या आकाशवायूशीं, दुधाशीं एकरूप होणाऱ्या जलाप्रमाणें मिळून जातात. पुढें अशाच क्रमानें इतर भुतांशीं मिळून ते प्राणवायूंच्या अधीन होतात, म्हणजे ते पूर्णपणें लिंगदेहप्रधान होतात. नंतर अन्नादिकांच्या द्वारा जरायुज शरीरांत प्रवेश करून त्यांच्या वीर्यभावास (रेतोरूपास) प्राप्त होतात. नंतर ज्यांचें ज्ञान व ऐश्वर्य व्यक्त नाहीं असे प्राणी होऊन ते या जगांत उत्पन्न होतात. रामा, मागच्या सर्गांत सांगितलेल्या तिसऱ्या संघाचा हा उत्पत्तिक्रम आहे. आतां दुसऱ्या संघाचा क्रम सांगतों ? ऐक. त्याचाही लिंगदेह—प्राप्तीपर्यंत पूर्वोक्त क्रमच आहे. नंतर ओषधि—वनस्पतींमध्यें प्रवेश करून, पशूंच्या शरीरांत जाऊन दूध, तूप इत्यादि परिणामास प्राप्त झाल्यावर होमाचे वेळीं आहुतिरूपानें अग्नींत जाऊन धूमद्वारा सूर्यमंडलास प्राप्त होतात. किंवा सूर्यकिरणांच्या द्वारा चंद्रांत प्रवेश करतात. चंद्रकिरणांच्या द्वारा कल्पवृक्षांच्या फळांत रसरूपानें त्यांचा प्रवेश होतो, व तीं फळें खाणाऱ्या कश्यपादिकांच्या शरीरांत जाऊन वीर्यरूप झालेले जीव, अमूर्च्छित बाप व आई यांच्या गर्भाशयांत मूर्छित झाल्यासारखे रहातात. म्हणजे ज्याच्या शाखा, पानें, फळें इत्यादि सर्व व्यक्त आहे, अशा वडाच्या झाडावर ज्याच्या शाखा, पानें इत्यादि अव्यक्त नाहींत अशीं वटबीजें रहातात; अथवा काष्ठामध्यें जसा अग्नि रहातो, किंवा मातीमध्यें जसे अव्यक्त घट रहातात, त्याप्रमाणें जागत असलेल्या आईबापांच्या गर्भाशयांत ते निजल्यासारखे रहातात. ही त्यांची मूर्छित अवस्था केवळ गर्भाशयांतच असते असें नाहीं, तर अव्यक्तापासून निघणें, आकाशादि भाव, लिंगशरीराचा आरंभ, चंद्रादिकांच्या किरणांत प्रवेश, इत्यादि समयींही ते सर्व निजल्यासारखेच असतात.

रामा, येथपर्यंत सर्वांची स्थिति व क्रम एकसारखाच असतो. पण प्रत्येक जीवाच्या जन्माचें निमित्त भिन्न भिन्न असल्यामुळें जन्मानंतर त्यांच्या जीवनचर्येंतही विलक्षण भेद पडतो. पूर्वजन्मीं मरेपर्यंत अति विरक्त राहून लौकिक व वैदिक कर्मांमध्यें शास्त्रें प्रवृत्त करीत असलीं तरी, जो तीं करीत नाहीं तो धीर पुरुष देवगर्भांत अत्यंत सात्त्विक जन्म घेतो व त्यांत ज्ञानसंपन्न होऊन जीवन्मुक्तासारखा उदार व्यवहार करतो. मला देवपदाचा अधिकार प्राप्त व्हावा या इच्छेनें जो तदनुकूल कर्म अथवा उपासना यावज्जीव करतो, तो मरणोत्तर पूर्वोक्त क्रमानेंच देवयोनींत जन्म घेऊन तोडण्यास योग्य असलेल्याही भोगपरंपरेला भोगलंपटतेमुळें न तोडतां, स्वाधिकाराचेंच रक्षण करीत रहातो. त्याला तमोयुक्त राजससात्त्विक म्हणतात.

रघुनायका, आतां मुख्य प्रथम संघांत प्राजापत्य अधिकारानें आलेल्या केवळ सात्त्विकास मोक्ष कसा मिळतो तें सांगतों. विधिसंघांत उत्पन्न झालेला कोणताही जीव पुन: कधींही जन्म घेत नाहीं. तर तो मुक्त होतो. राजस-सात्त्विक पुरुषच पुन: पुन: जन्म घेतात. केवळ सात्त्विक पुन: जन्म कां घेत नाहींत तेंही सांगतों. पूर्व जन्मामध्येंच श्रवणादि उपायांच्या योगानें आत्मतत्त्वाचा विचार करून, केवळ प्रतिबंध क्षीण करण्याकरितांच, ते हा सात्त्विक जन्म घेतात. या उत्तम व योग्य जन्मांतही त्यांना सदा आत्मतत्त्वाचेंच मनन व अनुसंधान करावयाचें असतें. पण रामा, असले सद्दा गुणशाली पुरुष फार दुर्लभ होत. या तीन संघांहून निराळे असलेले राक्षस, पिशाचें, तिर्यक इत्यादि प्राणी, स्थावरांसारखेच असल्यामुळें, ज्ञानाधिकारकथेमध्यें विचार करण्याच्या योग्यतेचे नसतात, म्हणून मी त्या तामस जातीच्या लोकांचा निर्देश येथें करीत नाहीं.

असो; राघवा, एवढ्या या वर्णनावरून देव व नरच तत्त्वज्ञानाचे खरे अधिकारी आहेत, हें तुला कळलें असेल. पण बाबारे, नुसत्या उत्तम जन्मानेंच काम भागत नाहीं; तर विषयांविषयीं अचल वैराग्यही लागतें. त्यावाचून तत्त्वज्ञान अति दुर्लभ आहे. देव व नर यांतील कांहीं अगदीं थोडेसेच जीव सांसारिक भोग–रुचीस प्राप्त होत नाहींत. त्यांतील माझ्यासारखा एकादा जन्मापासूनच शम–दमादि–संपन्न असल्यामुळें आत्मविचार करण्यास योग्य असला तरी, त्यास पुरोहितपणा–सारखे कष्टकर प्रारब्ध अधिकार चालवावयाचे असल्यामुळें, निरंतर समाधिसुख मिळत नाहीं. यास्तव तो राजस-सात्त्विक होय.

शुद्ध सात्त्विक नव्हे. दशरथपुत्रा, माझ्याप्रमाणें तूंही वैराग्य, शम, दम, इत्यादि संपत्तीनें परिपूर्ण आहेस. पण परमात्म-पदाचा विचार केलेला नाहींस. म्हणून तुला ही संसारभ्रांति सोडीत नाहीं. यास्तव तूं आतां येथें माझ्या समोर त्या पदाचा सत्वर विचार कर. म्हणजे तूंच अद्वय पद होशील. ६०

सर्ग ६१.

[मुक्तियोग्य राजस सात्त्विक लोकांची प्रशंसा व त्यांच्या विवेक–वैराग्यादिकांचा क्रम.]

श्रीराम—रामचंद्रा, जे महागुणवान् व विचार करण्यास योग्य असलेले पुरुष भूलोकीं राजस-सात्त्विकी जातीनें उत्पन्न होतात, ते धन्य होत. आकाशास जसा मळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांस खेद स्पर्श करीत नाहीं. रात्रीं सुवर्ण–कमळ जसें म्लान होत नाहीं, त्याप्रमाणें ते आपत्तीच्या योगानें शारीरदुःख भोगीत नाहींत. ज्याप्रमाणें वृक्षादिक प्रारब्ध भोगावाचून दुसरें कांहीं करीत नाहींत, त्याप्रमाणें ते प्रकृत ज्ञान व त्याची साधनसंपत्ति यांवाचून दुसरें कांहीं करीत नाहींत. वृक्ष जसे आपल्या पुष्प–फलादिकांनीं, त्याप्रमाणें ते आपल्या सदाचारांनीं रममाण होतात. रामा, राजस–सत्त्वसंपन्न पुरुषाची बुद्धि शांत्यादि अमृताची वृद्धी झाली असतां स्वतः परिपूर्ण होते व त्यामुळेंच ती शुक्लपक्षांतील पूर्णचंद्राप्रमाणें सुंदर दिसते. अशा प्रकारची बुद्धिच मोक्षास प्राप्त होते. राजस–सात्त्विक पुरुष आपत्कालींही आपली सौम्यता सोडीत नाहींत. ते स्वाभाविक मैत्र्यादिगुणरूप कांतीच्या योगानें विराजमान होत असतात. ते सर्वत्र समभाव ठेवणारे पुरुष सतत साधूंहूनही अति साधू आहेत. ते नेहमीं मर्यादेचें पालन करितात. त्यांना निरुपद्रव पदास जावयाचें असतें. यास्तव, त्यांनीं या जगांत अखिन्न मनानें व्यवहार करावा. रजोगुणाचा क्षय करून सात्त्विक होणारे पुरुष स्वानंद लाभ झाला असतां जसे जसे वृद्धि पावत जातात, तसें तसें त्यांना विषयचिंतन सोडून सच्छास्त्रचिंतन करणें उचित होतें. पदार्थांच्या अनित्यतेचा विचार मोठ्या आदरानें करावा. त्याचप्रमाणें शुद्धबुद्धि पुरुषानें ऐहिक व पारलौकिक क्रिया आणि पशु–पुत्रादि ऐहिक, व विमानें, अप्सरा इत्यादि पारलौकिक पदार्थ म्हणजे महा आपत्तिच आहे असें जाणावें. व्यर्थ व अज्ञानसंततियुक्त अयथार्थ दर्शन सोडून, सार्थ, अनंत व यथार्थ, ज्ञान संपादन करावें.

सत्पुरुषास शरण जाऊन व शुश्रुषाप्रभृति उपायांनीं त्यांस प्रसन्न करून ' प्रभो ' मी कोण ? हें संसार–आडंबर कसें झालें ? इत्यादि प्रश्न करावा. ते जें सांगतील त्याविषयीं विचार करावा, व त्याविषयीं निश्चय करून तत्त्वाचें अनुसंधान करावें. लौकिक व वैदिक कर्मामध्यें बुडून जाऊं नये. अनर्थाचा सहवास करूं नये. संसारांत क्षणोक्षणीं अनुभवास येणाऱ्या प्रियवियोगाचा विचार करावा. साधूचीच संगति धरून त्याच्या मार्गाचेंच अनुकरण करावें. अहंकार, देह व पुत्रादि हे तीन महासागर आहेत. त्यांतून पार होण्याकरितां विचार करावा. सत्याचा शोध करावा. अस्थिर शरीर व अहंकार यांचा त्याग करून अत्यंत शुभ व साक्षिचिन्मात्राचें अनुसंधान करावें. त्याच नित्य, सर्वगत, शिवपदामध्यें, माळेच्या दोरींतील मण्याप्रमाणें हें सर्व ओंवलें आहे. जी चित्–भुवनविस्तारांत, आकाशांत, सूर्यांत, व भूमींतील विवरांत असते तीच एकाद्या अल्प किड्याच्याही पोटांत असते. एकाद्या विस्तृत प्रदेशीं सहस्रावधि नाना आकाराच्या घागरी जरी ठेविलेल्या असल्या, तरी त्यांतील आकाशांत जसा परमार्थतः भेद नाहीं, त्याप्रमाणें अनेक विचित्र शरीरांत असलेल्या चैतन्यांतही भेद नाहीं. सर्व भूतांना आंबट, तिखट इत्यादि पदार्थांचा जर एकसारखाच अनुभव येत आहे, तर चिन्मात्र तत्त्वामध्यें भेद आहे, असें कसें म्हणतां येईल ? एक सन्मात्र वस्तुच जर सतत स्थित आहे, तर ' हा झाला , हा मेला ' इत्यादि दृष्टिही कुदृष्टि होय; शास्त्रदृष्टि नव्हे. जगांत असें कांहीं नाहीं कीं, जें असून नष्ट होईल. वास्तव आहे असें वाटणारें हें सर्व सत् नव्हे; व असत्‌ही नव्हे. कारण तें व्यवहारकालीं दिसतें म्हणून असत् नव्हे. व समाधि, सुषुप्ति इत्यादि काळीं बाधित होतें म्हणून सत् नव्हें. ज्ञान जरी सफल असलें, तरी त्या ज्ञानानें बाधित होणाऱ्या मोहालाही याच न्यायानें सदसद्विलक्षण म्हणावें लागतें. तस्मात् अनिर्वचनीय अध्यासामुळें कसें तरी उद्भवलेलें हें जग मोहाचें कारण आहे, हें सिद्ध झालें. ६१

सर्ग ६२

[शास्त्रोक्त गुणसंपत्ति, सत्संग व पौरुष यांच्या योगानें अश्रेष्ठालाही श्रेष्ठ स्थिति प्राप्त होते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, बाह्य व आभ्यंतर द्वंद्वांस सहन करणाऱ्या व ऊहापोह-कुशल पुरुषानें विद्वान् व सुजन गुरूस शरण जाऊन शास्त्रविचार

करावा. कुलीन, महा विद्वान् व नि:स्पृह अशा गुरूंबरोबर शास्त्रविचार केला असतां मनोनाशापर्यंत समाधि प्राप्त होते. अध्यात्मशास्त्र, सत्संग, वैराग्य इत्यादिकांच्या सतत अभ्यासानें संस्कृत झालेला पुरुष आत्मज्ञानाचें पात्र होऊन तुझ्याप्रमाणें शोभतो. तुझ्यामध्यें सर्व उक्त गुण आहेत. कारण, तूं उदार, आपल्या आचारानें संपन्न, द्वंद्वसहिष्णु व विचारवान् आहेस. सर्गसंबंधी मनोमल सोडून तूं दु:खशून्य झाला आहेस. खरोखर तूं स्वच्छ आकाशासारखा आहेस. तूं संसारभावनेचा त्याग केला आहेस. तूं उत्तम ज्ञानसंपन्न झाला आहेस. सर्व चिंता सोडून ब्रह्माकार झालेलें मन मुक्त होय. तुझें मनही मुक्त झालें आहे. यास्तव, पूर्वोक्त जीवन्मुक्त रागद्वेषरहित होऊन आतां तुझेंच अनुकरण करतील. जे तुजसारखे महा बुद्धिमान् जन आंत आत्मज्ञ राहून बाहेर लोकाप्रमाणें व्यवहार करितात, ते संसार-सागराचें उल्लंघन सहज करूं शकतात. तुझ्यासारखी ज्याची मति असेल, तोच समदृष्टि सुजन मी सांगितलेल्या या ज्ञानदृष्टीस योग्य होय. रामा, तूं रागद्वेषशून्य बुद्धीनें रहा, बाहेरून लोकोचित आचार कर व आंतून निरिच्छ रहा. इतर गुणशाली पुरुषांप्रमाणें परम शांति धर. दुसऱ्यांस फसविणाऱ्या व यथेष्ट आचरण करणाऱ्या मूढांविषयीं तूं मुळींच विचार करूं नकोस. शुद्ध सात्विक जीवन्मुक्तांच्या शम-दमादि स्वाभाविक गुणांचें संपादन करणारा साधारण पुरुषही क्रमानें ज्ञानी होतो; आणि शेवटच्या जीवन्मुक्तावस्थेचा अनुभव घेतो. कारण, उत्कृष्ट जातीच्या गुणांचें सेवन केलें असतां प्राणी उत्कृष्ट जातींत जन्म घेतो, व निकृष्ट जातीच्या गुणांचें सेवन केल्यानें तो निकृष्ट योनींत पडतो, असा नियम आहे. कर्मवश झालेले जीव मरणसमयीं चिंतिलेल्या भावास अवश्य प्राप्त होतात. असें जरी आहे, तरी निकृष्ट जातींत झालेल्या पुरुषानेंही मोक्षा-करितां अवश्य यत्न करावा. कारण सर्व कांहीं प्रयत्नसाध्य आहे. प्रय-त्नानेंच राजे राज्यें मिळवितात. तामसी, राजसी इत्यादि कोणत्याहि जातींतील पुरुषानें चिखलांत रुतलेल्या गायींप्रमाणें, विषयांत आसक्त झालेल्या बुद्धिला धैर्यानें वर काढावें. तिला विषयपराङ्मुख करावें. संत आत्मविवेकामुळेंच सात्विक जातीस प्राप्त होतात. स्वच्छ चित्तस्फटीकामध्यें ज्याला आसक्त करावें तें (चित्) तन्मय होतें. यास्तव तूं उद्यम कर. सर्वो-त्तम गुणशाली पुरुष भगीरथ प्रयत्नानें मुमुक्षू होऊन शेवटीं याच जन्मांत

जीवन्मुक्त होतात. गुणवानांस दीर्घ प्रयत्नानें प्राप्त होत नाहीं, असें या जगांत कांहीं नाहीं. ब्रह्मचर्य, धैर्य, वीर्य, वैराग्य व युक्तियुक्त निश्चय यांवाचून तें इष्ट पद तुला मिळणार नाहीं. एकाग्र बुद्धीनें अत्यंत हितकर आत्मतत्त्वास जाणून तूं शोकरहित हो. तुला सांगितलेला क्रम सर्व-साधारण आहे. म्हणजे या क्रमानें दुसराही अधिकारी जन मुक्त होईल. हे रामभद्रा, विवेकाच्या महा महिम्यानें युक्त व पुष्ट झालेल्या शांत्यादि सर्व गुणांनीं अभिराम असा शेवटचा जन्म प्राप्त झाला असतां तूं जीव-न्मुक्तांच्या सप्तमभूमीकालक्षण कर्मामध्यें स्थित हो. वैराग्यप्रकरणांत वर्णिलेली व सर्व जनप्रसिद्ध अशी ही भवसंगमोह—चिंता तुझ्या ठायीं स्थान न करो. ६२

इति श्रीमच्छंकराचार्यभक्त विष्णुकृत बृहद्योगवासिष्ठसारचें चवथें स्थितिप्रकरण समाप्त झालें.

॥ श्रीः ॥

अथ पंचमं उपशमप्रकरणम्

सर्ग १

[मध्याह्नकाळीं शंखध्वनि होतांच सभा उठते.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, स्थितिप्रकरणानंतर आतां हें उपशम-प्रकरण ऐक. याचें पूर्ण ज्ञान झालें असतां निर्वाण प्राप्त होतें.

श्रीवाल्मीकि—मुनिवर्याचें हे पवित्र व आल्हाद देणारें वचन ऐकून सर्व सभा स्तब्ध झाली. श्रवणाच्या इच्छेनें सर्व सभासदांनीं मौन धारण केलें. फार काय, पण विलासिनी स्त्रियासुद्धां फार दिवसांपासून संन्यास केलेल्या प्रव्रजित-स्त्रियांप्रमाणें शांतचित्त होऊन बसल्या. त्यामुळें त्यांच्या भूषणादिकांचाही ध्वनि त्यावेळीं होत नव्हता. त्या सभेजवळच्या वृक्षांवरील पक्ष्यांनींही आपला किलकिलाट बंद केला. विवेकी राजे विज्ञानकलेचा विचार करूं लागले. प्रभातसमयीं कमल जसें विकसित होतें, त्याप्रमाणें रामाचें मुख व हृदयही गुरूंच्या त्या वचनानें विकसित झालें. राजा दशरथही श्रीवसिष्ठांची वाणी मोठ्या प्रेमानें ऐकत होता. मुख्य मंत्र्यानें मर्कटासारख्या

१ तिसऱ्या उत्पत्ति-प्रकरणांत उपनिषदांतील सर्व सृष्टि-प्रतिपादक वचनांचें तात्पर्य प्रकट करण्याकरितां सर्व प्रपंच-रचना मनाच्या अधीन आहे, असें सांगितलें. चवथ्या स्थिति-प्रकरणांत जगाच्या स्थितीचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतीचें तात्पर्य स्पष्ट करण्याकरितां मनःस्थितीच्या अधीनच सर्व प्रपंचस्थिति आहे, असें दाखविलें; व आतां—अस्त पावणाऱ्या सूर्याचे किरण जसे त्याच्या मंडलांत जाऊन मिळतात, त्याप्रमाणें या आत्म्याच्या सोळा कला त्याच्यामध्यें मिळतात; सुषुप्तीसमयीं सर्वांचा लय झाला असतां पुरुष तमोभिभूत होत्साता सुखरूपास प्राप्त होतो; प्रलयसमयीं सर्व भूतें ज्याच्यामध्यें जाऊन लीन होतात, जशा वाहत जाणाऱ्या नद्या समुद्रांत जाऊन व नाम-रूप सोडून अस्त पावतात; पंधराही कला प्रतिष्ठेस प्राप्त होतात,—इत्यादि प्रपंचोपशमाचें प्रतिपादन करणाऱ्या उपनिषद्वाक्यांचें तात्पर्य व्यक्त करण्याकरितां या उपशम-प्रकरणाचा आरंभ करीत आहेत. सुषुप्ति, मरण, समाधि, साक्षात्कार व विदेहमुक्ति, या दशांमध्यें प्रपंचाचा उपशम होत असतो. पण तो मनाच्या उपशमामुळेंच होत असल्यामुळें सर्व उपशम-प्रतिपादक वाक्यांचें तात्पर्य मनःशांतीमध्यें आहे, असें या प्रकरणांत मुख्यतः सांगावयाचें आहे.

चंचल मनाला सर्व भोगापासून परतवून श्रवणाभिमुख केलें. शिक्षणाच्या बलामुळें विचक्षण झालेल्या लक्ष्मणाच्या चंद्रासारख्या निर्मल चित्तांत, ब्रह्म स्फुरण पावूं लागलें. शत्रुनाशक शत्रुघ्न आनंदपूर्ण मनानें शोभूं लागला. सुमित्र नांवाच्या मंत्र्याच्या हृदयांत ज्ञानसूर्याचा प्रकाश पडला. तात्पर्य, वसिष्ठांनीं उपशम-प्रकरण सांगण्याची प्रतिज्ञा केली असतां त्या सभेंत सर्वतः उपशम पसरला आणि सर्व उपदेश ऐकण्याविषयीं अतिशय उत्सुक झाले. पण इतक्यांत, 'शुभकृत्याला विघ्नें नेहमीं प्रतिबंध करितात' ही म्हण जणुं काय सार्थ करण्याकरितांच मध्यानकाल झाला हें सुचविणारा सागरासारखा गंभीर शंखध्वनी झाला. त्याबरोबर मेघांच्या नादानें कोकिलांचे ध्वनी जसे बंद पडतात, त्याप्रमाणें त्या मोठ्या शंखध्वनीपुढें मुनीचा शब्द कोणालाहि ऐकू जाईनासा झाला, म्हणून भगवान् वसिष्ठानें आपली वाणी बंद केली. कारण सुज्ञ पुरुष आपला गुण व्यर्थ प्रकट करीत नसतात. तो महा मुनि क्षणभर स्वस्थ राहिला व शंखाचा ध्वनि आणि त्यामुळें झालेला लोकांचा कोलाहल शांत झाला असतां, रामास म्हणाला, "प्रिय शिष्या, आज हें इतकेंच सांगून झालें आहे. आतां या पुढें जें कांहीं वक्तव्य आहे तें उद्या सकाळीं सांगेन. द्विजांस अवश्य कर्तव्य असलेलें मध्यान्हकृत्य मलाहि केलें पाहिजे. यास्तव, हे आचारचतुरा, हे सुभगा, तूं सुद्धां ऊठ. स्नान, दान, पूजन इत्यादि आचार-सत्कर्में कर." असें बोलून मुनि व प्रभु दशरथ एकाच वेळीं उठले. त्याबरोबर सर्व सभेंत हालचाल सुरू झाली. शेंकडों राजांनीं भरलेली ती सभा उठली. दशरथाला प्रणाम करून राजे राजमंदिरांतून निघून गेले. सुमंत्र-प्रभृति रसज्ञ मंत्री, राजा व मुनि यांस प्रणाम करून स्नानाकरितां आपापल्या घराकडे निघाले. वामदेवादिक व विश्वामित्रादिक वसिष्ठास पुढें करून राजाच्या अनुज्ञेची प्रतीक्षा करीत राहिले. राजा दशरथानें मुनींचें पूजन केलें, व त्यांची आज्ञा घेऊन आणि त्यांस अनुज्ञा देऊन स्वकार्याकरितां स्वमंदिरीं गमन केलें.

नंतर वानप्रस्थ वनांत गेले. आकाशनिवासी आकाशांत गेले व नागरिक नगरांत गेले. राजा व वसिष्ठ यांनीं प्रेमानें आमंत्रण दिल्यामुळें प्रभु विश्वामित्र वासिष्ठाच्या घरींच जाऊन राहिला. त्यानें तो अवशिष्ट दिवस आणि रात्र तेथेंच घालविली. ब्राह्मण, राजे, मुनि व रामादिक सर्व दश-

रथपुत्र ज्याची उपासना करीत आहेत असा मुनि वसिष्ठ आपल्या आश्रमांत गेला, व तेथपर्यंत बरोबर आलेल्या राजपुत्रादिकांस आपापल्या मंदिरीं जावयास सांगितलें, चरणांवर मस्तकें ठेवून ते सर्व भूचर, खेचर व अधश्चर श्रेष्ठ जीव तेथून परत फिरले. नंतर उदार सत्त्ववान् वसिष्ठानें क्रमानें सर्व आह्निक कर्म केलें, आणि विश्वामित्राशीं ब्रह्मचर्चा करण्यांत अवशिष्ट काळ सुखानें घालविला. १

सर्ग २

[रामाची आह्निक क्रिया, रात्रीं ऐकलेल्या उपदेशाचें चिंतन, व श्रुत अर्थामध्यें स्थिर होण्याविषयीं बुद्धीची प्रार्थना.]

श्रीवाल्मीकि—नंतर ते सर्व चंद्रासारखे तेजस्वी राजपुत्र आपापल्या घरीं गेले. त्यांनीं सर्व दिनकृत्यें केलीं. वसिष्ठ, राघव, राजे, मुनी व ब्राह्मण यांनीं आपआपल्या गृहांत व नदीतीरादि बाह्य प्रदेशीं या क्रमानें सर्व उचित कर्में केलीं.—नानाप्रकारचीं कमळें व हंसादि जलचर पक्षी यांच्या योगानें अतिशय रम्य झालेल्या जलाशयांत त्यांनीं स्नानें केलीं. गाय, भूमि, तिळ, सोनें, शय्या, आसन, पात्रें व वस्त्रें, यांचीं दानें ब्राह्मणांस दिलीं. सोनें व रत्नें यांनीं भूषित केलेल्या आपापल्या देवमंदिरांत जाऊन त्यांनीं अच्युत, ईशान, अग्नि, सूर्य इत्यादि आपापल्या इष्ट देवाचें पूजन केलें. नंतर पुत्र, पौत्र, मित्र, सेवकवर्ग, आप्त इत्यादिकांसह त्यांनीं उचित भोजनाचा स्वाद घेतला. भोजनोत्तर ते थोडीशी विश्रांति जों घेत आहेत, तों इतक्यांत अर्धा प्रहर दिवस राहिला. म्हणून पुराणश्रवणादि उचित कर्मांमध्यें राहिलेला काळ घालवून संध्यासमयीं त्यांनीं संध्यावंदन केलें. अघमर्षण जप केला. पुण्यकारक स्तोत्रांचा पाठ केला. मनोहर गाथा गायिल्या. तों प्रहर रात्र होऊन पृथ्वीच्या छायेनें सर्व भूलोकाला कृष्णवर्ण करून सोडलें. थोडासा उपहार करून सर्व धार्मिक जन उचित शय्येवर जाऊन बसले, व ईश्वरस्मरणपूर्वक प्रातःकाळापासून त्या वेळेपर्यंत केलेल्या सर्व कृत्यांच्या शुभाशुभतेचें परीक्षण करून शय्येवर पडले. रामावाचून बाकी सर्वांना झोंप लागली व त्यांची ती रात्र दोन घटिकांसारखी हां हां म्हणतां निघून गेली.

पण दशरथाचा ज्येष्ठ पुत्र राम दिवसा ऐकलेल्या वसिष्ठांच्या उपदेशाविषयींच विचार करीत बसला.—हे संसारभ्रमण म्हणजे काय आहे? हे

सर्व जन म्हणजे आहे तरी काय ? हीं सर्व विचित्र भूतें येतात कां व जातात कां ? मनाचें रूप काय आहे ? तें शांत कसें होईल ? ही माया कोणापासून उद्भवली आहे ? ती निवृत्त कशी होणार ? ही निवृत्त झाल्यानें कोणता गुण अथवा कोणता दोष होणार आहे ? आत्मा आकाशाहूनही विस्तीर्ण असतांना हा जीव असा संकुचित कसा झाला ? भगवान् वसिष्ठ मुनीनें मनाच्या क्षयाविषयीं काय सांगितलें आहे ? त्याचा क्षय कसा होईल व तो झाल्यास कोणता लाभ होणार ? इंद्रियजयाचें फळ काय आहे ? आत्म्याचें ज्ञान झालें असतां कोणतें फळ मिळेल ? जीव, चित्त, मन, माया, इत्यादि विस्तार पावलेल्या रूपांनीं आत्माच हा असन्मय संसार पसरतो; वास्तव, यांना मनोमात्र तंतूनें बांधून क्षीण केलें असतां दुःखाची शांति होणें शक्य आहे; पण मी यांना बांधूं कसे ? भोगसंबंधी वासना घनरूप होऊन चित्ताकाशास आच्छादित करितात, व सहस्रावधि दुःखधारांचा वर्षाव करितात; बुद्धिरूपी बलाकाही त्या मेघपंक्तीच्या मागोमाग जात असते; पण हंस जसा जलापासून दुध निराळें करतो, त्याप्रमाणें मी त्या वासना मेघांशीं सलग्न झालेल्या बुद्धीला पृथक् कसें करूं ? भोगांचा त्याग करतां येत नाहीं व त्यांच्या त्यागावाचून विपत्ति नाहींशा होत नाहीं ! कोण हें भयंकर संकट ! अवश्य प्राप्तव्य आत्मतत्त्वाचें प्रमाण मन आहे; पण तें तर बाह्य विषयांमध्यें आसक्त होऊन राहिलें आहे ! त्यामुळें बाह्य विषयांस संपादन करणें हाच मोठा थोरला पुरुषार्थ झाला आहे ! त्याला धैर्यानें विषयविमुख करितां येत नाहीं ! हिमालयादि पर्वतांच्या उल्लंघना–इतकेंच तें काम अवघड होऊन बसलें आहे; पण तें विषयापासून निवृत्त झाल्यावाचून तत्त्वसाक्षात्कार कसा होणार ? आमची मति अति शांत व संसारसंभ्रम-शून्य होऊन पतिव्रतेप्रमाणें ब्रह्मावांचून दुसऱ्या कोणाचेंही स्मरणसुद्धां करीत नाहीं, अशी केव्हां होईल ? माझें मन काम-क्रोध रहित, पुण्य-पाप शून्य आत्म्यामध्येंच विश्रांति घेणारें; व त्या कारणानेंच अति पावन कधीं होईल ? पूर्णचंद्राहूनही शीतळ अशा पदीं आरूढ होऊन (म्हणजे जीव-न्मुक्तिसुखाचा अनुभव घेऊन) या जगाला मी आपल्या सत्तेनेंच भ्रमण करावयास कसें लावीन ! जलांतील तरंगांप्रमाणें मन आत्म्यामध्यें लीन केव्हां होईल ? तृष्णारूपी तरंगांनीं आकुल व आशारूपी मकरांनीं भयंकर झालेल्या संसारसागरास तरून मी दुःखरहित कसा होईन ? तप-

शमानें शुद्ध झालेल्या मुमुक्षूंच्या मार्गामध्यें मी निःशोक व समदर्शन होऊन कसा राहीन ? ज्यानें सर्व अंगांस संतप्त करून सोडलें आहे, व ज्यानें शरीरांतील सर्व धातूंना जाळून टाकलें आहे, असा हा भयंकर व दीर्घ संसारज्वर कधीं नाहींसा होईल ? वायुरहित प्रदेशांतील दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें व्यथारहित झालेलें चित्त शांत केव्हां होईल ? इंद्रियें विषयांचा नाद सोडून दुःखशून्य कशीं होतील ? पशु, पुत्र, धन, अन्न, पान इत्यादिकांची अप्राप्ति अथवा वियोग झाला असतां रडणाऱ्या मज मूढाचा ‘ देहच आत्मा’ किंवा ‘देहच मी ’ हा भ्रम कसा जाईल ? मुक्त होण्याची इच्छा अति उत्कट झाली म्हणजे स्वर्गही तृणासारखा तुच्छ वाटूं लागतो; अरे बा माझ्या मना, विरक्त लोकांनीं सांगितलेल्या निर्मल ज्ञान दृष्टी तुझ्यामध्यें कधीं येतील कां ? दुःखरूपी सर्पांचें भोजन होऊन, हा तात, अगे आई, अरे वत्सा, इत्यादि आक्रंदन करण्याचा प्रसंग मजवर न येवो ! हे बुद्धे भगिनि, मी तुझा भाऊ ना ? मग माझा मनोरथ पूर्ण कां करीत नाहींस ? तुझें व माझेंही दुःख क्षीण व्हावें, म्हणून मुनींच्या वाणीचा चांगला विचार कर. अग साध्वि, कन्ये, मते मी तुझ्या पायां पडून प्रेमानें प्रार्थना करतों कीं, तूं संसारोच्छेदरूपी कल्याणाकारितां अति स्थिर हो, व वसिष्ठमुनींनीं वैराग्यादि चार प्रकरणांत सुंदर दृष्टांत देऊन सांगितलेल्या ज्ञानाचें स्मरण कर. कारण मनानें कितीही जरी मनन केलें, तरी निश्चयात्मक मतीनें जोंपर्यंत त्याचा अंगीकार केलेला नसतो, तोंपर्यंत तत्त्व स्थिर होत नाहीं. यास्तव श्रवणानंतर मनन व मननानंतर निश्चयबुद्धि अवश्य संपादिली पाहिजे. म्हणून हे मते, मी पुनः प्रार्थना करीत आहें. २

सर्ग ३

[प्रातःस्नानादि, घरीं आलेल्या रामादिकांसह वसिष्ठ मुनींचें सभेंत जाणें व सभेचें स्वास्थ्य.]

श्रीवाल्मीकी—प्रायः अशाच प्रकारची उदार चिंता करण्यांत रामाची ती रात्र गेली. पहाटे आकाशाला कांहीं विचित्र शोभा आली. अंधकार व अरुणोदय यांच्या योगानें तें पश्चिमेकडे कपिश व पूर्वेकडे आरक्त झालें.

---

१ बुद्धि व जीव या दोघांचाही अविद्येच्या पोटीं जन्म झालेला असल्यामुळें येथें भगिनि, असें म्हटलें आहे. २ शास्त्र व सज्जन यांच्या प्रसादानें मागून उद्भवलेल्या मतीला येथें कन्या असें म्हटलें आहे.

संमार्जित केल्याप्रमाणें, दिशांतील तारा विरळ दिसूं लागल्या. इतक्यांत प्रभात काळचा मंगल वाद्यघोष झाला. त्याबरोबर राजीवनयन राम उठला. त्यानें प्रातःस्नानप्रभृति सर्व कर्में केलीं व संध्यावंदनादि उचित कर्में आटोपून, वसिष्ठांच्या घरीं जाण्याकरितां आलेल्या—लक्ष्मणादि भ्राते व अति आप्त-भृत्य यांसह तो त्या मुनींच्या येथें गेला. तों तो आत्मपरायण मुनि एकांतांत समाधि लावून बसला आहे असें त्यांना आढळलें. तेव्हां रामानें मस्तक नम्र करून त्यांस दुरूनच वंदन केलें, व ते सर्व विनयसंपन्न राजपुत्र बाहेर अंगणांतच उभे राहिले. इतक्यांत चांगलें उजाडून भगवान् भास्कर क्षितिजावर आला. तों ब्रह्मलोकास जसे देव जातात, त्याप्रमाणें इतर राजे, राजपुत्र, ऋषी व ब्राह्मण, त्या मुनींच्या येथें आले. वसिष्ठांच्या घरांत गर्दी झाली. क्षणांत भगवान् वसिष्ठ समाधि सोडून उठले. नम्र झालेल्या त्या सर्वांचे त्यानें विनयादि आचार व प्रिय भाषणादि उपचार यांच्या योगानें स्वागत केलें. नंतर विश्वामित्रासह तो मुनि सज्ज असलेल्या रथावर आरूढ झाला, व देवांसह ब्रह्मा जसा इंद्राच्या नगरास जातो, त्याप्रमाणें त्या सर्व परिवारासह दशरथाच्या सभेस गेला. रथांतुन उतरून मुनिवर्य सभेच्या द्वारापाशीं आला आहे असें कळतांच, राजा दशरथ सिंहासनावरून उठून त्यांचा सत्कार करण्याकरितां पुढें गेला. सर्व सभेंत गेले व आपापल्या उचित स्थानीं बसले. सर्वांची दृष्टि वसिष्ठांच्या तोंडाकडे लागली. सभेंतील कलकल शब्द शांत झाला. स्तुतिपाठक गप्प बसले. परस्पर चाललेल्या गोष्टी थांबल्या व तें सर्व स्थान अगदीं शांत झालें. त्या सभास्थानीं नानाप्रकारचीं सुगंधी द्रव्यें उधळलीं होतीं व ताज्या पुष्पांचाही घमघमाट सुटला होता. वातायनांतून सुवासिक पुष्पांच्या माळा टांगलेल्या असल्यामुळें प्रभात वायु सभेंत प्रवेश करतांना त्यांचा सुगंध घेऊनच सर्वांच्या घ्राणेंद्रियांस तृप्त करण्याकरितां येत होता. राजांच्या व नागरिकांच्या स्त्रिया जाळीच्या पडद्याच्या आंत पुष्पमय उचित आसनांवर येऊन बसल्या होत्या. तात्पर्य शीत, मंद व सुगंध वायु, नानाप्रकारचीं पुष्पें, अनेक परिमल द्रव्यें व उत्तम स्त्रीपुरुषांचे सुगंधी श्वासवायू यांच्या योगानें तें सभास्थान स्वभावतःच चित्तप्रसाद उत्पन्न करणारें झालें. त्यांतूनही श्रवणेच्छेनें सर्व व्यापार सोडून सर्व लोक स्वस्थ बसले असतां, त्या दशरथाच्या सभेला समाधिस्थ ज्ञान्याच्या हृदयाचीच उपमा प्राप्त झाली. ३

सर्ग ४.

[राजानें केलेली वसिष्ठांची प्रशंसा. वसिष्ठांनीं रामास केलेले प्रश्न. रामाचें उत्तर व पुढील उपदेशाविषयीं प्रार्थना.]

श्रीवाल्मीकि—याप्रमाणें सर्वत्र शांतता पसरली असतां राजा दशरथ मुनीस म्हणाला, “ प्रभो, काल उपदेश करीत असतांना आपल्याला झालेले श्रम रात्रीं घेतलेल्या विश्रांतीनें कमी झालेना ? आनंददायी व शुद्ध अशा आपल्या उपदेशामृतानें खऱ्या अमृत वृष्टीप्रमाणें आह्मी तृप्त झालों आहों. चंद्रकिरणांसारख्या महात्म्यांच्या अति निर्मल वाणी, मोहांधकारास हटवून चित्तास शीतळ करीत असतात. ब्रह्मसुख देणाऱ्या साधूंच्या उक्तींची प्रशंसा करितां येणें शक्य नाहीं. त्या आत्मरत्नांस दाखविणाऱ्या उत्तम दीप–ज्योतीच होत. ज्याच्यापासून युक्तिरूप लता उत्पन्न होतात, तो सुजनरूपी वृक्ष वंद्य होय. चंद्रकिरण जसे अंधकाराचा नाश करितात, त्याप्रमाणें सज्जनांचे उत्तम उपदेश मानस, शारीर व इंद्रियसंबंधी दोष घालवितात. शरत्कालीं नद्या जशा क्षीण होऊं लागतात, त्याप्रमाणें गुरुवर्य, आमचे तृष्णा–लोभादि संसारबंध तुमच्या उत्तम वाणीनें क्षीण होऊं लागले आहेत. रसांजनानें ज्यांची दृष्टि निर्दोष झाली आहे असे आंधळेही ज्याप्रमाणें सुवर्णादि वस्तूंस पाहूं लागतात, त्याप्रमाणें,—बाह्य म्हणजे अनात्म वस्तूंमध्यें आसक्त झाल्यामुळें आत्मदृष्टिशून्य झालेले—आम्ही निष्पाप आत्म्याचें दर्शन घेण्यास तयार झालों आहो. आमची संसार-वासना हळु हळु क्षीण होऊं लागली आहे. मुनिराज, आपल्या वाणीप्रमाणें मंदाराच्या मंजिऱ्या अथवा अमृतसागराचे तरंगही आल्हाद देत नसतील. राघवा, जो दिवस असल्या ब्रह्मवेत्त्यांच्या पूजनामध्यें जातो, तोच प्रकाश-युक्त असून बाकीचे दिवस अंधकारमय आहेत, असें मी समजतों. यास्तव सत्पुत्रा, आतां मुनींना प्रकृत अर्थाविषयीं प्रश्न कर.

दशरथानें रामाला अशी अनुज्ञा दिली असतां रामाच्या सन्मुख बस-लेला उदारात्मा वसिष्ठमुनि असें म्हणाला:—

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, मी मागच्या प्रकरणांत काय सांगितलें तें तुझ्या स्मरणांत आहेना ? सत्त्वादि गुणभेदांमुळें विचित्र जीवजाती कशा उद्भवतात तें तुला आठवत असेलच. परमात्म्याचें सर्व, असर्व, सत्, असत् व सदा उदय पावलेलें असें चिन्मात्रस्वरूप तूं विसरला नसशीलच.

विश्वेश्वरापासून हे विश्व कसें उत्पन्न झालें तें तुझ्या ध्यानांत असेल असें मी समजतो. अविद्येचें कालबलानें भंगुर झालेलें, संख्येनें अनंत पण देशकालादिकांच्या योगानें अंतवत् असें स्वरूप तूं लक्षांत ठवलें असशील, असा मी तर्क करितों. चित्त हाच पुरुष आहे, असें जें मी सांगितलें होतें तें तुला आठवतें ना? गेल्या रात्रीं काल्च्या उपदेशाचा तूं चांगला विचार केलास कीं नाहीं? कारण ऐकलेल्या तत्त्वोपदेशाचा वारंवार विचार करून उपदिष्ट अर्थाला मनांत स्थिर केलें असतां त्याचें चांगलें फल मिळतें, व अनादरानें त्याच्याकडे दुर्लक्ष केल्यास श्रवणाचे व्यर्थ श्रम मात्र होतात. तूं या असल्या पारमार्थिक शुद्ध वचनांचें खरें पात्र आहेस, म्हणून विचारतों.

श्रीवाल्मीक—ब्रह्मपुत्र मुनीनें याप्रमाणें प्रश्न करून बोलावयास अवकाश दिला असतां, राम त्यास असें म्हणाला—

श्रीराम—भगवान्, मीं आपल्या उदार वचनांचा अर्थ जाणला, हा सुद्धां आपलाच प्रभाव आहे. गुरुवर्य, आपल्या तर्काप्रमाणेंच सर्व घडलें. काल मी, न निजतां, आपल्या उपदेशाचा मनांत विचार करीत होतों. आजपर्यंत आपण जें जें कांहीं पवित्र, रम्य व पुण्यकारक वचन सांगितलें होतें, तें तें सर्व मी मनांत स्थिर केलें आहे. हितकारी, हृद्य व आनंद देणारें असें तें सर्व आपल्या मस्तकीं कोण धारण करणार नाहीं? वर्षर्तु संपल्यावर दिवस जसा स्वच्छ होतो, त्याप्रमाणें संसाररूपी धुक्याचें आवरण एकीकडे सारून आम्हीं प्रसन्न झालों आहों. आपला उपदेश आरंभीं नुसता ऐकत असतांनाही मधुर वाटणारा, मनन व निदिध्यासन या मध्यकालीं शमादिसंपत्तीचें सुख वाढविणारा व शेवटीं मोक्षाख्य उत्तम फळ देणारा आहे. विकास पावणारें, शुभ्र, टवटवीत व पुण्य-पाप-सुखदुःख इत्यादिकांस आनंद-एक-रसमय करणारें असें तुमचें वचनरूपी-कल्पवृक्षाचें पुष्प सदां सुंदर फळ देणारें होवो. गुरुवर्य, आपण सर्व शास्त्रविचारांत विशारद आहां. आपण तीर्थरूप असून आपल्यामध्यें ज्ञानरूप पुण्य-जल तुडुंब भरलें आहे. यास्तव हे भगवान्, आतां आपण काल सांगितल्याप्रमाणें उपशमाचा उपदेश करा. ४

सर्ग ५

[अविवेकामुळें वाढलेल्या मनोमात्र जगस्थितीच्या उपशमाचा उपाय.]

श्रीवसिष्ठ—बा सुंदरा, आतां हें सुंदर व हितकर उपशमप्रकरण लक्षपूर्वक ऐक. चांगले खांब मंडपाला जसे धारण करितात, तसे राजस व तामस जीव या दीर्घ संसारमायेला धारण करितात, पण तुझ्यासारखे जें राजस-सात्त्विक अथवा शुद्ध—सात्त्विक जीव असतात, ते या पिकलेल्या मायेला, सर्पाच्या कातेप्रमाणें, अनायासानें टाकितात. जे शुद्ध—सात्त्विक अथवा राजस-सात्त्विक असतात, ते जगाच्या मूळ परंपरेचा विचार करितात. शास्त्र, सज्जन, यज्ञादि पुण्यकर्में इत्यादिकांच्या योगानें ज्यांचें पाप नष्ट झालें आहे, अशा पुरुषांची दीपिकेसारखी सार पहाणारी बुद्धि उद्भवते. आपणच आपल्यापाशीं विचार करून तत्त्वज्ञान संपादन केलें पाहिजे. रघुनंदना, तूं बुद्धिमान्, नीतिमान्, धीर व कुशलशाली अशा राजस-सात्त्विकांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. यास्तव बा साधो, या संसार-आरंभ—दृष्टींमध्यें सत्य काय आहे व असत्य काय आहे, याचा तूं आपणच विचार कर आणि सत्यपरायण हो. जें उत्पत्तीच्या पूर्वीं व नाशानंतर नाहीं तें सत्य कसलें? आदि व अंत यांमध्येंही जें नित्य असतें तेंच सत्य होय. आदि व अंत या काळीं असत् असलेल्या वस्तूच्या ठायीं ज्याचें मन आसक्त होतें, त्या मूढ पशुतुल्य प्राण्यास विवेक कसा करितां येणार? यथार्थदृष्टया विचार केल्यास मनच उत्पन्न होतें, तेंच वाढतें व वस्तुतः तेंच मुक्त होतें.

श्रीराम—महाराज, या त्रिभुवनांत मनच उत्पन्न होतें, तेंच संसार करतें व तेंच जरा-मरणास पात्र आहे, हें मी जाणलें. आतां त्यांतून तरून जाण्याचा उपाय सांगा. रघुकुळांतील पुरुषांची गति आपणच आहां.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पूर्वीं शास्त्रअवलोकन, तीव्रवैराग्य व सज्जनसंग, यांच्या योगानें मनाला शुद्ध करावें. त्याच्यामध्यें ज्ञानोदयाची योग्यता आणावी. चित्त अभिमानशून्य व पूर्ण विरक्त झालें असतां आत्मज्ञ व उपदेश करण्यास समर्थ असलेल्या श्रेष्ठ गुरूंस शरण जावें. ते सांगतील त्याप्रमाणें सगुण ईश्वराचें ध्यान, पूजा इत्यादि करावें. नंतर त्यांच्याच प्रसादानें विचार करावा. कारण शुद्ध विचारानें आपलेंच आपल्याला ज्ञान होतें. बुद्धिरूपी नावेच्या आश्रयानें विचाररूपी तीरावर येऊन पोंचेपर्यंतच जीव भवसागरांत गवताप्रमाणें वहात जातो. विचारानें

ज्याला वस्तूचा साक्षात्कार झाला आहे, अशा पुरुषाची बुद्धि सर्व मानसिक व्यथांना तुच्छ करून सोडते. विचारानें जीवच अक्षय आत्मा होतो. मग मोहाला अवकाश कोठचा? तत्त्व कळेपर्यंत मनाची तळमळ चालते. तें कळलें कीं, ती गेली. अहो या सभेंतील लोकांनों, आत्म्याचें अज्ञान हेंच तुमच्या दुःखांचें कारण आहे. पण त्याला जाणल्यास तुम्हांला अनंत सुख व उपशम होईल. या दुष्ट देहाशीं तो जणुं काय मिळून गेला आहे. पण विचारानें त्या (आत्म्या) ला त्याच्यापासून भिन्न करून सत्वर स्वस्थ व्हा, उशीर लावूं नका. मलिन देहाशीं या निर्मल आत्म्याचा थोडासुद्धां संबंध नाहीं. ब्रह्म व जीव कमलाचें आधारभूत जल, व त्याच कमलाच्या पाकळीवरील थेंब, यांप्रमाणें भिन्न आहेत. (म्हणजे त्यांचा औपाधिक भेद आहे, स्वाभाविक नव्हे.) हें मी हात वर उचलून व ओरडून सांगत आहें; पण माझें कोणी एकत नाहीं. जडधर्मी मन आत्मविचार विसरून, भोगाचे मार्गच अशा इंद्रियरूपी खड्डयांत जोंपर्यंत चिखलांतील कांसवाप्रमाणें बसलेलें असतें, तोंपर्यंत चंद्र, अग्नि, वारा व सूर्य यांच्या योगानेंही संसार–अंधकार थोडा सुद्धां नष्ट होणें शक्य नाहीं. मन विषयमोह सोडून सावध झालें व आपल्या स्थितीचा विचार करूं लागलें, म्हणजे सूर्योदयानंतर क्षीण होणाऱ्या रात्रीच्या काळोखाप्रमाणें हृदयस्थ अंधकार पार नाहींसा होतो. यास्तव योगशय्येवर स्वस्थ पडलेल्या मनाला उत्तम आत्म्याच्या ज्ञानाकरितां व संसाराच्या नाशाकरितां बोध करावा. कारण संसार अति दुःखद आहे. धुळीनें गगन व जलानें कमलपत्र जसें लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें देहांच्या संबंधानें आत्मा लिप्त होत नाहीं. सोनें चिखलांत पडलें व त्याला वरून कितीही जरी मळ लागला तरी तें आंतून जसें दूषित होत नाहीं, त्याप्रमाणें देहांच्या योगानें आत्मा मलिन होत नाहीं. आकाशांतील विविध रंगांप्रमाणें आत्म्यामध्यें सुखदुःखानुभवितृ (म्हणजे सुखादिकांचा अनुभव घेणें हा धर्म) खोटेंच भासतें. सुख व दुःख वस्तुतः जड देहाचें नव्हे आणि सर्वांतीत आत्म्याचेंही नव्हे. तर तें अज्ञानाचें आहे. यास्तव अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे तें निराधार होऊन आपोआप नाहींसें होईल. अथवा राघवा, सुख व दुःख कोणाचेंच नव्हे. तर सर्व आत्ममय शांत व अनंत आहे, असें पहा. जलांतील तरंगांप्रमाणें आत्म्यामध्यें सृष्टिदृष्टी

पसरल्या आहेत. रत्नाचा प्रकाश जसा आपोआप पसरतो, त्याप्रमाणें आत्म्यापासून सृष्टि आपोआप उद्भवते. हें सर्व ब्रह्म आहे. आत्माच सर्वतः पसरला आहे असें जाणून हे निष्पापा, तूं हें निराळें व मी निराळा ही भ्रांति सोड. अग्नीमध्यें जसा हिमरूपणाचा असंभव त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें द्वैतकल्पनेचा असंभव आहे. करितां तूं शुद्ध चित्तानें चिन्मय आत्म्याची भावना सतत कर. सर्व चिन्मय आहे, असें पहा. राघवा, येथें शोक नाहीं, मोह नाहीं, जन्म नाहीं व जन्मवानूही नाहीं. तर जें आहे तें आहे. तं निश्चिंत हो, म्हणजे झालें. तूं शीतोष्णादि शारीर द्वंद्व—विक्षेपरहित, सत्त्वामध्यें नित्य स्थित झाल्यामुळेंच रजस्तमःप्रयुक्त मानस विक्षेपशून्य आणि त्यामुळें त्या दोन्हीं विक्षेपांचा परिहार करण्याचे उपाय अशा योग—क्षेमविषयींच्या चिंतेनें रहित, नेहमी सावधान, अद्वितीय व शोकरहित हो. सम, स्वस्थ, शांत, स्थिरमति, मननशील मौन धारण करणारा, अविद्या व अविद्येचें कार्य यांनीं रहित, संकल्परहित, धीर, स्वाधीनचित्त, यदृच्छेनें प्राप्त होईल तेवढेंच करणारा, विरक्त, आयासशून्य, शुद्ध, निष्पाप, ग्रहण व त्याग यांनीं रहित, पूर्ण, अक्षुब्ध, विकल्पजाळ्यांतून सुटलेला, मायापटलरहित, अमर्याद, मेरूसारखा अढळ, कशाचीही इच्छा न करतां प्राप्त होईल तें भोगणारा, सागरासारखा गंभीर व पूर्णचंद्रासारखा आपल्यामध्येंच स्वतः आल्हाद भोगणारा हो. सर्व प्रपंचरचना असत्य असल्यामुळें तत्त्वज्ञ तिच्या मागें लागत नाहीं. रामा, तूं तत्त्वज्ञ आहेस, यास्तव आतां संकल्पशून्य व त्यामुळेंच निःशोक हो. तूं कदाचित् म्हणशील कीं, मज तत्त्वज्ञाला राज्यादिकांची काय गरज आहे ? मी आपला संन्यासच करीन. तर तें मात्र बरोबर नाहीं. कारण तुझा हा देह राज्य करण्याकरितां, साधूंचें रक्षण व असाधूंचा निग्रह करण्याकरितां प्राप्त झाला आहे. यास्तव हा तुझा पिता जेव्हां देईल तेव्हां एकछत्री राज्याचा स्वीकार कर आणि प्रजेचें पालन कर. कारण अवश्य कर्तव्य कर्मांचा व अवश्य भोक्तव्य फळांचा त्याग व त्यांच्या विषयींची आसक्ति हीं दोन्हीं युक्त नव्हेत. ५.

---

१ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः॥ म्ह० कर्मफलविषयींची आसक्ति सोडून नित्यतृप्त व निराश्रय पुरुष कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेला असला तरी कांहीं करीत नाहीं; असें श्रीगीतावचन आहे.

सर्ग ६

[कर्मांची गति. चरम जन्मवानांच्या जीवन्मुक्तीकरितां संपादनीय गुणांचा सामान्य क्रम.]

श्रीवसिष्ठ—लोखंडाच्या गतीस कारण होणाऱ्या लोहचुंबकाप्रमाणें, मी हा सर्व सदाचाररूप व्यापार केवळ सांनिध्यामुळें करीत आहें, असें समजून जो वासनशून्य मनानें प्राप्त व्यवहार करतो, तो मुक्त होय, असें मी जाणतों. मानवदेहास प्राप्त होऊनही कांहीं अविचारी पुरुष निष्काम कर्मामध्यें आसक्त न होतां सकाम कर्मामध्येंच गढून जातात व त्यामुळें स्वर्गांतून नरकास व नरकांतून स्वर्गास असे वारंवार हेलपाटे घालीत रहातात. पुष्कळसे मानव निषिद्ध कर्मांमध्येंच आसक्त होतात. कित्येक सत्कर्मांपासूनही विरत होतात, त्यामुळें ते एका नरकांतून दुसऱ्या नरकांत, एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत व एका भयांतून दुसऱ्या भयांत संचार करीत रहातात. कित्येक स्ववासनारूपी तंतूंनीं बद्ध झालेले जीव, दुष्कर्मांच्या फळाच्या क्रमानें पशु—पक्ष्यादि तीर्यक्–योनींत उत्पन्न होतात. त्यांतून पुनः स्थावर योनींत जातात, व स्थावर योनींतून पुनः तिर्यक्–शरीरी होतात. रामा, बहुतेक सर्व प्राण्यांचा हा असाच क्रम आहे. या सृष्टींत अगदीं थोडे जीव आत्मज्ञ होतात, तेच धन्य होत. मनाचा साक्षी असा जो आत्मा त्याचा ते चांगला विचार करितात. तृष्णारूपी बंध ते तोडून सोडतात, व परम कैवल्य पदास जातात. पूर्वीं कांहीं थोडेसे उत्तरोत्तर उत्कृष्ट मानव जन्म घेऊन, या जन्मांत जो मुक्त होतो, त्याला राजस–सात्विक जीव म्हणतात. तो या जन्मांत उत्पन्न होऊन शांत्यादि गुणसंपन्न होतो. त्याला निर्मळ विद्या प्राप्त होतात. आर्यता, हृद्यता, मैत्री, सौम्यता, करुणा व ज्ञता त्याचा आश्रय करितात. तो सर्व कर्में तर करितो; पण त्यांचें फळ मिळालें किंवा न मिळालें तरी संतुष्ट अथवा खिन्न होत नाहीं. तर तो त्या दोन्हीं अवस्थेंत सम असतो. दिवसा अंधकार जसा क्षीण होतो, त्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं द्वंद्वें नष्ट होतात. व शरदृतूंतील मेघाप्रमाणें त्याचे गुण शुद्ध होतात. वनांतील हरिणें मुरळीच्या मधुर स्वराची जशी इच्छा करितात, त्याप्रमाणें शुद्ध व सौम्य आचारामुळें मधुर झालेल्या त्याची सर्व जन इच्छा करितात. सारांश, बलाका जशा मेघाकडे धांवतात, त्याप्रमाणें ज्याचा हा चरम (म्हणजे शेवटचा) जन्म असतो त्याच्यामध्यें बाळपणापासूनच अशा प्रकारचे उत्तम गुण येतात. नंतर गुणसंपन्न झालेला तो योग्य

गुरूस शरण जातो. गुरु त्या योग्य शिष्याला पवित्र विवेकामध्यें नियुक्त करतो. कांहीं दिवस विचार केल्यावर विवेक व वैराग्य यांनीं तो युक्त आणि गुणशाली चित्तानें एकरूप आत्म–देवास पहातो. शांत चित्तानें तो मनन करतो. तो धन्य पुरुष निजलेल्या मनोमृगाला, तें निर्गुण ब्रह्मच होईल, अशा रीतीनें जागें करितो. सारांश, हे राघवा महागुणवान् व महाभाग्यवान् असे थोडेसेच पुरुष या क्रमानें हृदयस्थ नित्य प्रकाश पहातात, व निर्मल गतीस जातात. ६

सर्ग ७

[कित्येक अति भाग्यसंपन्न पुरुषांस अनायासानें ज्ञान प्राप्ति होते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, सर्व पुरुषांचा हा सामान्य क्रम सांगितला. आतां हा दुसरा विशेष ऐक. या संसारांत उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांस मोक्षफळ देणारे हे दोन उत्तम क्रम आहेत. एक गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें हळु हळु अनुष्ठान करून एका किंवा अनेक जन्मांनीं मुक्त होणें, व दुसरा आपोआप जीव व जगत् यांच्या तत्त्वाचा विचार सुचून अकस्मात् आकाशांतून पडलेल्या फळाप्रमाणें, आत्मज्ञान होणें. यांतील पहिल्या क्रमाचें विवेचन पूर्वी बरेंच झालें आहे. यास्तव आतां या दुसऱ्या क्रमाविषयीं मी एक कथा सांगतो, ती ऐक. ७

सर्ग ८.

[वसंतसमयीं उपवनांत विहार करणाऱ्या जनकानें सिद्धांनीं म्हटलेले शुभ श्लोक ऐकले.]

श्रीवसिष्ठ—विदेह देशाचा जनक म्हणून एक उदारबुद्धि व वीर्यवान् राजा आहे. तो दैवी व मानुषी आपत्तिशून्य असून त्याचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत असतो. तो याचकांचा कल्पवृक्ष, मित्ररूपी कमलांचा सूर्य, बंधुरूपी पुष्पांचा वसंत, स्त्रियांचा मदन, ब्राह्मणरूपी चंद्रविकासी कमलांचा चंद्र, शत्रुरूपी अंधकाराचा सूर्य व सौजन्यरत्नांचा सागरच आहे. तो या लोकीं विष्णूप्रमाणेंच तिच्या पालनार्थ स्थित आहे. तो एकदां वसंत–ऋतु लागून बाललता प्रफुल्लित झाल्या असतां व कोकिलांचा ध्वनि सर्वतः ऐकूं येऊं लागला असतां, आपल्या रम्य उद्यानांत विहार करावयास गेला आणि अनुचरांना दूर रहावयास सांगून, क्रीडापर्वतावर आपोआप वाढलेल्या वेलींच्या मंडपाकार झुडप्यांत एकटाच जाउन बसला. तों इतक्यांत अदृश्य

सिद्धांनीं आपल्यावर अनुग्रह करण्याकरितांच उच्चारलेलीं अशीं स्मृतिरूप उपनिषद्वचनें त्याच्या कानीं पडलीं.

सिद्ध—चक्षु-श्रोत्र इत्यादि इंद्रियांच्या द्वारा विषयग्रहण करणाऱ्या द्रष्ट्याचा पुष्पांच्या माळा, चंदनाच्या उट्या, स्त्रिया इत्यादि विषयरूप दृश्याशीं समायोग (संनिकर्ष, संबंध) झाला असतां विषयाकार बुद्धि-वृत्तीमध्यें आनंद आपोआप व्यक्त होतो, हें प्रसिद्ध आहे. तो आनंद हाच ज्याचा स्वभाव आहे, अशा आत्मतत्त्वशोधनानें निरतिशय भूमानंद रूपानें आविर्भूत झालेल्या आत्म्याची स्थिर व बाह्य विषयविक्षेपशून्य चित्तानें आम्ही उपासना करितों. (या वाक्याचा भावार्थ असा—विषयाकार चित्तावृत्तीमध्यें आपोआप व्यक्त होणाऱ्या आनंदाची गणना कोणत्या कोटींत करावयाची ? विषयकोटींत, साधनकोटींत, कीं कर्तृकोटींत ? विषयकोटींत त्याची गणना केल्यास तो जड आहे असें होणार, व करण आणि कर्ता यांतील एकाद्या कोटींत त्याला घालावें तर करण व कर्ता हीं दोन्हीं कारकें (क्रिया करणारीं) असल्यामुळें त्यांच्याहून निराळ्या अनुभव-क्रियेची असिद्धि होणार. पण करण व कर्ता यांहून भिन्न असलेला आनंदानुभव प्रत्यक्ष येतो. तस्मात् त्याला साक्षिकोटींतच घातला पाहिजे. अविद्यावरणामुळें ज्याचा चिदानंदस्वभाव मंद झाला आहे, असा साक्षीच दुसऱ्या अहंकारात्म्याची कल्पना करून आपण त्याच्याहून पृथक् असल्यासारखा होतो, व विषयाकार वृत्तीमध्यें व्यक्त झालेल्या स्वानंदास, त्याचा विषयसा करून, तो आपल्याला निरतिशयानंद समजत नाहीं. यास्तव स्वतत्त्वाच्या विचारानें व्यक्त झालेल्या त्याच निरतिशयानंद स्वभावाची आम्ही समाहित चित्तानें उपासना करितों.)

दुसरे कांहीं सिद्ध—द्रष्टा, दर्शन व दृश्य, कर्ता, कारण व कार्य, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय, इत्यादि त्रिपुटया, जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांतच असतात. व सुषुप्तींत त्या दोन्ही अवस्थांतील त्रिपुटींच्या बीजरूप वासना असतात. यास्तव त्रिपुटी व वासना यांचा त्याग करून, त्यांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वींही असणाऱ्या स्वप्रकाश साक्षी आत्म्याची आम्ही उपासना करतों.

आणखी कांहीं **सिद्ध** म्हणतात—कार्य व कारण या दोन्हींमध्यें अनुगत असणारें नित्य व सर्व प्रकाश्य पदार्थांना प्रकाशित करणारें जें साक्षी-आत्मतत्त्व त्याची आम्ही उपासना करितों.

अन्य सिद्ध–ज्याच्या आधारानें हें सर्व आहे, ज्याच्या संबंधानें हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व झालें आहे, ज्याच्याकरितां हें सर्व आहे, ज्याच्या योगानें हें सर्व आहे व जें हें सर्व आहे, तें परमार्थ सत्य प्रत्यगात्माच आहे, असें जाणून आम्ही तद्रूप होऊन रहातों.

दुसरे सिद्ध–अ हें प्रथमाक्षर व हम् हें अंत्याक्षर यांच्या योगानें झालेल्या 'अहं' अशा सर्वव्यापी व सर्व व्यवहारांत उच्चारल्या जाणाऱ्या तत्त्वाची भावना, अहंकाररूप उपाधीचें निरसन करून आम्ही सतत करितों.

दुसरे–आपल्या हृदयगुहेंतील ईश्वरास सोडून, त्याला अगदीं विसरून, जे दुसऱ्या देवाकडे जातात, ते हातांतील कौस्तुभ टाकून अन्य रत्नांची इच्छा करीत बसतात.

दुसरे–हृदयांतील ईशाच्या प्राप्तीचें मुख्य साधन वैराग्य असल्यामुळें, सर्व आशा सोडल्यावरच हें ज्ञानफल (ब्रह्म) मिळतें, व त्याच्या योगानें आशारूपी विषवल्लीचीं सर्व मुळें (वासनांच्या योगानें कठिण झालेल्या हृदयग्रंथी) तुटतात.

आणखी कित्येक **सिद्ध** म्हणतात–भोगानंतर भोग्य पदार्थांविषयीं अत्यंत वैरस्य वाटतें, या गोष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनही जो मूर्ख भोग्य वस्तूमध्यें पुनः आसक्त होतो, तो मनुष्य नव्हे तर गर्दभ आहे.

दुसरे सिद्ध–इंद्र आपल्या वज्रानें पर्वतांचीं मस्तकें (शिखरें) जशीं फोडतो, त्याप्रमाणें वर डोकें काढलेल्या अथवा पडून राहिलेल्या इंद्रियरूपी सर्पांचीं मस्तकें विवेकदंडानें फोडून उडवावीं.

आणखी कित्येक–बाह्य व आंतर इंद्रियव्यापार सोडणें, हा उपशम होय. या उपशमाचें सुख संपादन करावें. तें विषयसुखाप्रमाणें दोषयुक्त नाहीं, तर चित्तप्रसादास कारण होणारें असल्यामुळें पवित्र आहे. शमामुळें चित्त क्षीण होतें. तें क्षीण झालें म्हणजे स्वरूपभूत सुखामध्यें उत्तम स्थिति चिरकाल होते. ८

सर्ग ९.

[सिद्धगीता ऐकलेल्या राजाचा निर्वेद व विचार.]

श्रीवसिष्ठ—ही सिद्धगीता ऐकून, रणवाद्यांच्या ध्वनीनें भितरा जसा खिन्न होतो, त्याप्रमाणें राजा जनक तत्काळ खिन्न झाला. आपल्या परि-

वाराला बरोबर घेऊन तो स्वगृहीं गेला, आणि त्या सर्वांना आपापल्या स्थानीं जावयास सांगून, तो एकटाच माडीवर जाऊन उत्तम आसनावर बसला. त्यानें उडणाऱ्या पक्षाच्या पंखाप्रमाणें लोकगति चंचल आहे असें पाहून, असा विलाप करावयास आरंभ केला.—

अरे अरे! फार वाईट. जीवांच्या—जन्म, जरा, भय, मरण—इत्यादिकांच्या योगानें चंचल झालेल्या अति कष्टकर दशांमध्यें हा मी जड व कठिण पाषाणाप्रमाणें लोळत पडलों आहें. ज्याला सीमाच नाहीं अशा कालाचा अगदीं अल्प भाग मी जिवंत रहाणार. पण त्या थोड्याशा कालांतहीं मी किती आशा करतों, व थोडक्याच जीविताची किती तीव्र आकांक्षा करतो, याचा कांहीं नियम आहे का? हें राज्य म्हणजे केवढेंसें आहे? अगदींच अल्प. तेंही मी जिवंत असेपर्यंत फार तर रहाणार! पण असल्या राज्यानेंच संतुष्ट होऊन मी मूर्खासारखा भावि दुःखाची चिंता मुळींच करीत नाहीं, हें काय! देहच आत्मा आहे. यास्तव देहाचा नाश झाला म्हणजे दुःखाचाही नाश होईल. त्याच्या प्रतीकारार्थ व्यर्थ चिंता करण्यांत काय अर्थ आहे? असें कित्येक म्हणतात. पण काम—कर्म—वासना—बीजावाचून भोगवैचित्र्यास कारण होणारा जन्म असिद्ध असल्यामुळें, व विधि—निषेध—मोक्षशास्त्र प्रमाण असल्यामुळें, मी अनादि—अनंत आहें. केवळ देहमात्र नव्हे. मग असें जर आहे तर, चित्रांतील चंद्राला बालक जसा खरा चंद्र समजतो, त्याप्रमाणें मी अनात्म देहाला आत्मा समजून असा स्वस्थ कां बसलों आहे? अरे अरे! कोणत्या गारुड्यानें मला या प्रपंचाची भुरळ घातली आहे, कांहीं कळत नाहीं. सत्य, रम्य, अमर्याद व अजन्य असें या जगांत कांहींच नाहीं. मग माझी मति कोणत्या पदार्थाच्या भरंवशावर रहाणार? तसली वस्तु दूर कोठें असेल म्हणून म्हणावें तर दूरही कांहीं नाहीं. कारण सर्व जग माझ्या मनांत आहे. त्याच्या बाहेर कांहीं नाहीं. मन देहाच्या बाहेर कोठेंच जात नाहीं. तें देहांतच सर्व वस्तूंचा अनुभव घेतें. तस्मात् दूरादि कल्पना भासमान आहे, खरी नव्हे; असा निश्चय करून मी आतां बाह्य विषयांची भावना सोडतों. लोकांचा—धनादि भोग-साधनांविषयींचा—सर्व प्रयास जलतरंगाप्रमाणें भंगुर व जन्म—मरणादि दुःखांचा हेतु आहे, असा मला पुष्कळ वेळा अनुभव आला आहे! मग विषयसुखाविषयीं आस्था धरण्यांत कोणता लाभ आहे? प्रतिवर्षी, प्रति-

मासीं, प्रत्यहीं व प्रतिक्षणीं, दुःखमिश्रित सुखें व साक्षात् दुःखें वारंवार येतात. या संसारांत आतां असलेली वस्तु घटिकेंत नाहींशी होते, व पूर्वी नसलेली वस्तु घडकेंत निर्माण होते. अनिश्चित संसारांतील पदार्थांवर विवेकी संताची आस्था कशी रहाणार ? आज जे महात्म्यांचे अग्रेसर असतात तेच कांहीं दिवसांनीं धुळीस मिळतात. तेव्हां या दुष्ट चित्ताच्या वैभवावर विश्वास कोण ठेवणार ? हर हर ! काय चमत्कार आहे ! ' मी दोरीवाचून बांधला गेलों आहें. चिखलावाचून मलीन झालों आहें, व उच्च मार्गी स्थिर असतांनाही पडलों आहें. हाय हाय ! अरे आत्म्या, माझी सर्व स्थिति नष्ट झाली आहे. मी मोठा बुद्धिमान् असतांनाही मला असा हा मोठा मोह कसा पडला ? हे महा भोग माझे कोण ? हे बांधव माझे कोण ? भूताच्या कल्पनेनें बाळक जसा व्याकुळ होतो, त्याप्रमाणें मी संकेतानें व्याकुळ झालों आहें. जरा व मरण यांचीं जशुं काय प्रियसखीच व अत्यंत उद्वेग देणारी अशी ही आस्था, मी आपण होऊन कां उत्पन्न करतों कांहीं कळत नाहीं. ते महावैभवसंपन्न पृथु–मरुत्तादि राजे, ते सद्गुणवान् सत्पुरुष व ते सर्व स्निग्ध बांधव जर नामशेष झाले आहेत, तर वर्तमान समयीं असणाऱ्या वस्तूंवर तरी आस्था काय ठेवावयाची आहे ? आजवर होऊन गेलेल्या राजांचीं धनें कोठें आहेत ? व ब्रह्मदेवांचीं भुवनें कोठें आहेत ? पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें आजपर्यंत लक्षावधि इंद्र काळानें गिळून सोडले आहेत. पण हें ठाऊक असतांनाहीं मी जीविताची आस्था धरीत आहें, असें पाहून साधू मला खरोखर हंसतील ! कोट्यवधि ब्रह्मदेव गेले, सृष्टीच्या परंपरा नाहींशा झाल्या व अनेक राजे धुळीसारखे उधळून गेले; मग माझ्याच जीविताविषयीं आस्था धरणें मला कसें शोभेल ? संसाररात्रींतील या देह–भ्रमावर आस्था ठेवणाऱ्या मला धिक्कार असो. ' हा मी ' ही कल्पना व्यर्थ आहे. या अहंकार पिशाचानेंच माझे असे हाल मांडले आहेत. क्षण, घटिका इत्यादि सूक्ष्म काळरेखा एकसारख्या माझें आयुष्य क्षीण करीत आहेत, हें पाहत असूनही मी असा आंधळ्यासारखा स्वस्थ कां बसलों आहें ? महाकल्पपर्यंत रहाणाऱ्या ब्रह्म–विष्णु–महेशांनाही जर काळानें गट्ट करून सोडलें आहे, तर माझी काय कथा ? हे दिवस एकसारखे येत आहेत व जात आहेत. आजपर्यंत असे अनेक दिवस मला न कळतां निघून गेले; पण अद्यापि

असा एकही दिवस उगवत नाहीं कीं, जो मला नित्य व एक सद्वस्तु दाखवील. प्राणिमात्राच्या हृदयांत भोग स्फुरतात, पण आत्मविचार स्फुरत नाहीं ! हाय हाय, अति कष्ट व अति दुःख मी भोगीत आहें. अजून माझ्यामध्यें विरक्ति उत्पन्न होत नाहीं, काय करावें ? आजवर मी ज्या ज्या रमणीय वस्तूवर आस्था ठेविली, त्या त्या सर्व नाहींशा झाल्या, असाच माझा अनुभव आहे. आयुष्याच्या मध्यावस्थेंत वय रमणीय असतें; अंत्य अवस्थेंमध्यें धर्म रमणीय असतो, व विषय, सकृद्दर्शनीं, विचार करीपर्यंत, भोग घेईतों, रमणीय असतात. पण तें सर्व अपवित्र व विनाशरूपी नरकान दूषित झालेलें आहे. मानव ज्या ज्या पदार्थांमध्यें आस्था ठेवतो, त्या त्यापासून त्याला दुःख होतें. जड जन उत्तरोत्तर अधिक पापी, अधिक खेदकर व अधिक क्रूर दशेंत पडतो. बाल्यावस्थेंत अज्ञानानें, तारुण्यांत मदनवेगानें, व बाकीच्या वयांत कुटुंब–मरणादि चिंतेनें त्याला ग्रासलेलें असतें. आदि व अंत–समयीं असत्, भोगसमयीं विरस, दारिद्य, रोग, वार्द्धक्य इत्यादि दशांनीं दूषित व ज्यांत असारच सार वाटत असतें असा संसार मूढ प्राणी व्यर्थ पहातो. राजसूय, अश्वमेध इत्यादि शेंकडों यज्ञ करूनही फार तर कल्पपर्यंत टिकणारा स्वर्ग मिळतो. पण तोही महाकालाच्या दृष्टीनें एक लहानसा कालांशच आहे. शरीर असेपर्यंत प्रिय व अप्रिय यांचा क्षय होणें शक्य नाहीं. यास्तव स्वर्ग–लोकीं गेल्यावरही आपत्तींचा नाश होईल, अशी आशा करावयास नको. चित्त–बिळांत रहाणाऱ्या आधिव्याधींचें निवारण कसें होईल ? वर्तमानसमयीं अनुभवास येणाऱ्या पदार्थांच्या डोक्यावर नाश बसलेला आहे; रम्य वस्तुंच्या डोक्यावर अरम्यता बसली आहे व सुखाच्या मस्तकावर दुःखें बसलीं आहेत. पुनः पुनः उत्पन्न होऊन मरणाऱ्या प्राकृत क्षुद्र जंतुंच्या योगानेंच सर्व पृथ्वी भरून गेली आहे. त्यामुळें साधूंचें दर्शन दुर्लभ झालें आहे. ज्यांच्या नेत्रांच्या उघड–झापीमुळें जगाचा उदय व प्रलय होतात असे पुरुष जगांत आहेत. मग माझ्यासारख्या क्षुद्राची गणनाच काय करायाची आहे ? रम्याहून रम्य व स्थिराहून स्थिर असे पदार्थ सृष्टींत आहेत. मग त्यांतील एकाद्याच पदार्थाच्या शोभेची इच्छा कां करावी ! ती इच्छा, चिंता हेंच फल देणार यांत कांहीं संशय नाहीं. विचित्र संपत्तींना बहुमान देणें म्हणजे महा आपत्तींना थारा देणेंच आहे, असें मी समजतों.

कारण त्यांची प्राप्ति मोठ्या कष्टानेंच करून घ्यावी लागते; त्यांचें संरक्षण करतांनाही मोठें दुःख होतें, व नाश झाल्यास दुःखाला पारच रहात नाहीं. त्याचप्रमाणें दारिद्य, बंधुनाश, राज्यादिकांचा नाश इत्यादि आपत्ती, साधुसंग, तीर्थसेवन, तप, ज्ञान इत्यादिकांस कारण होत असल्यामुळें श्रेयस्करच आहेत, असें मनांत समजल्यास त्या संपत्तींच होतात. या असत्य जगाच्या ठिकाणची ममता वाढविणें हीच विपत्ति, व विवेकानें तिचा क्षय करणें हीच संपत्ति होय. जग आकाश—कल्पतना-प्रमाणें अकस्मात् झालें आहे. पण या भोगलंपट मनानें त्यांतील कांहीं पदार्थ ग्राह्य आहेत व कांहीं त्याज्य आहेत अशी व्यर्थ कल्पना केली आहे. पतंग जसा अग्निशिखेवर आसक्त होतो, त्याप्रमाणें मर्यादित व त्रिविधतापग्रस्त अशा या सुखनामक दृष्टीमध्यें मी कसा अनुरक्त झालों आहे ! नरकादिकांतील निरंतर दुःखभोग संवयीनें अंगवळणी पडतो व त्यामुळें त्याचा फारसा ताप होत नाहीं. पण या संसारांतील थोडें सुख व थोडें दुःख, पुनः सुख, पुनः दुःख, अशा रीतीनें पर्यायानें अनुभवास येणारें दुःख असह्य होतें. संसार ही दुःखांची पराकाष्ठा आहे, असें साधू सांगतात. तेव्हां त्यांत पडलेल्या देहांत सुख कसें असणार ? पण संसाररूपी स्वाभाविक महादुःखांत पडलेल्या जीवांना त्यांतील सामान्य दुःखें म्हणजे मोठीं सुखेंच आहेत, असें वाटतें. म्हणजे तरवारीच्या मोठ्या आघातापेक्षां लहानशा वादीचा आघात सुखकर आहे, असें म्हणण्यापैकींच तो प्रकार. हाय हाय! श्रुति—स्मृति प्रमाणांमध्यें कुशल, बुद्धिमान् व मोठा विवेकी, असा मीही असावद्दष्टी मूर्खासारखा होतों याला काय म्हणावें ? या अवाढव्य संसार—वृक्षाचा मूळ अंकुर मन आहे, व मनाचें मर्म संकल्प आहे. यास्तव, आतां मी अगोदर संकल्पाचा त्याग करतों. म्हणजे अंकुरासह तो महावृक्ष सुकून जाईल. आजपासून मी या चचल व नाशवंत वस्तूंमध्यें रममाण होणार नाहीं. अनेक आशापाश, अधोगति, उर्ध्वगति, इत्यादिकांनीं भरलेल्या अनेक संसारगती आजपर्यंत मी भोगल्या आहेत. यास्तव, आतां मी शांत होतों. अरेरे ! मी मेलों, माझा नाश झाला, माझा सर्वस्वीं घात झाला, असें म्हणून मी पुनः रडणार नाहीं. आतां मी चांगला जागा झालों आहें. आपल्या परमार्थरूपी धनाला चोरणाऱ्या या मन—नांवाच्या चोराला मी आतां पाहिलें आहे. आतां तो कोठें जातो तें मी पहातों. हा केवळ चोरच नव्हे, तर माझा मोठा वैरीही

आहे. कारण यानें मला फार दिवसापासून पीडा देण्यास आरंभ केला आहे. आजपर्यंत हें मनोरूपी मोतीं अविद्ध होतें; पण आतां मी त्याला भोंक पाडलें आहे. तेव्हां यापुढें मला त्यांत शम-दमादि गुण (दोरी) घालतां येतील. हा मनोरूपी लहानसा थेंब विवेकसूर्याच्या तापानें ब्रह्म-तत्त्वामध्यें स्थिर होण्याकरितां आतां सुकून जाईल. आज त्या परोपकारी सिद्धांनीं मला उत्तम उपदेश केला आहे. त्यामुळें मी आतां आत्म्याचेंच अनुसंधान करीन, मी या आत्ममणीलाच पहात एकांतांत बसेन. विवेका, तुला नमस्कार असो. मी आतां अहं व मम, हे भाव सोडून आणि अति बलाढ्य मनःशत्रूला मारून शांत होईन. ९

सर्ग १०

[प्रतीहाराची कर्मानुष्ठानाविषयीं राजास प्रार्थना व राजाचा पुनः विचार.]

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, जनक याप्रमाणें विचार व निश्चय करीत एकांतांत बसला असतां, त्याचा प्रतीहार त्याच्यापुढें आला व नम्र होऊन म्हणाला,— " स्वामिन्, उठा व राजतेस शोभतील असे दिवस व्यापार करा. प्रभो, पुष्पें, कापूर व केशर घालून सुवासिक केलेल्या जलाच्या घागरी भरून घेऊन सुंदर स्त्रिया स्नान-भूमीत्, साक्षात् नद्यांप्रमाणेंच उभ्या आहेत. स्नान करावयाच्या सरोवराच्या तीरांवर नाजुक वस्त्रांचे मंडप सज्ज केले आहेत. तेथें इतर आवश्यक वस्तूंचेंही प्राचुर्य आहे. देवगृहांत पूजनाची सर्व तयारी झाली आहे. स्नान, जप, अघमर्षण व तर्पण करून येणाऱ्या तुमचीच, दक्षिणेस योग्य असलेले ब्राह्मणश्रेष्ठ वाट पहात आहेत. महाराज ज्यांच्या हातांत चामरें आहेत अशा रम्य स्त्रिया, शीतळ भोजन-भूमीमध्यें आपलीच प्रतीक्षा करीत उभ्या राहिल्या आहेत. यास्तव हे देव, सत्वर उठा. आपलें नियत कार्य करा. महात्मे आपल्या कर्तव्याचा उचित काल व्यर्थ घालवीत नाहींत.

राघवा, प्रतीहारानें जवळ येऊन असें जरी सांगितलें, तरी राजा पहिल्यासारखा विचार करीतच राहिला. हें राज्य म्हणजे केवढेंसें ? व त्यांत सुख कोणतें ? याचा मला कांहीं उपयोग नाहीं. या सर्व गौड-बंगालाला सोडून मी असाच एकांतांत शांत बसणार. हे मिथ्या भोग पुरे झाले. सर्व कर्में सोडून मी अगदीं स्वस्थ बसतों. अरे चित्ता, जन्म, जरा, जाड्य, इत्यादि संकटांची निवृत्ति होण्याकरितां तूं भोगकौशल्य सोड-

विषयाभिलाष, त्यांच्याविषयीं प्रयत्न, त्यांचा उपभोग, त्यांचें अनुस्मरण, इत्यादि दशांमध्यें जेथें जेथें तुला सुखत्व—भ्रांति होईल त्यापासूनच तुला मोठें दु:ख होईल. चित्ताला भोगभूमीमध्यें वारंवार फिरवीत दीर्घकाल जरी राहिलें तरी त्याची तृप्ति होत नाहीं. यास्तव ही तुच्छ भोगवासना पुरे झाली. चित्ता, ज्याच्यामध्यें स्वाभाविक तृप्ति होणें शक्य असेल त्याच्याच मागें लाग. असा विचार करून जनक मुकाट्यानें बसला. चंचल मन शांत झाल्या कारणानें तो चित्रासारखा निश्चल झाला. राजाच्या मनाप्रमाणें चालण्यांत कुशल असलेला प्रतीहारही गौरव व भय यांच्या योगानें कांहीं बोलला नाहीं.

कांहीं वेळ तशा शांत अवस्थेंत बसून तेथील लोकांचें जणु काय जीवितच असा जनक, पुन: शांत चित्तानें विचार करूं लागला. या सृष्टींत ग्राह्य काय आहे? कोणत्या अविनाशी वस्तुंमध्यें मी आस्था ठेवूं? मला क्रियापर झाल्यानें अथवा निष्क्रिय झाल्यानें कोणता लाभ होणार आहे? कारण दृश्यामध्यें नित्य असें कांहीं दिसत नाहीं. अथवा लोकरंजनार्थ माझा हा देह, विहित कर्म करो अथवा निषिद्धापासून निवृत्त होवो, त्यामुळें माझ्या सम व शुद्ध चैतन्याची कांहीं हानि नाहीं. जे अप्राप्त आहे त्याची मी इच्छा करीत नाहीं, व जें प्राप्त झालें आहे तें टाकीत नाहीं. तर आपल्या स्वस्थ स्वरूपांत रहातों. जें माझें असेल तें कांहीं झालें तरी मजपाशीं रहाणारच. कर्म केलें तरी मला कांहीं मिळावयाचें नाहीं व न केलें तरी माझें कांहीं नुकसान नाहीं. कारण आगंतुक असलेलें सर्व फल नाशवंत असणार हें उघड आहे. शास्त्रविहित अथवा लोकप्राप्त क्रिया करणाऱ्या मला, ग्राह्य व त्यामुळेंच इष्ट असे कांहीं वाटत नाहीं. तस्मात् आतां हा माझा देह उठून आजपर्यंत त्याला ज्याचा दृढ अभ्यास झाला आहे, अशीं कर्में खुशाल करो. कारण यानें जर कांहींच केलें नाहीं; अंग मुळींच हालविलें नाहीं; तर तो आखडून जाईल! त्यांत काय अर्थ आहे? मन शांत निष्काम, सम व प्रेमरहित असतांनाच बाहेर शरीरावयव जर हालचाल करीत असले तर करीनात. त्यापासून पुण्यापुण्यरूप फलाचा उदय होणें शक्य नाहीं, हें ठरलेलेंच आहे. कारण, मनच आपल्याला कर्मांचा कर्ता व त्यांच्या फलांचा भोक्ता समजतें, व त्यामुळेंच तें प्रत्यवायी होतें. पण

त्यानें पूर्वोक्त समजूत सोडून शांतीचा आश्रय केला म्हणजे देहानें केलेलें कर्म त्याचें नव्हे असें उघडच होतें. यास्तव मीही आतां मनाला शांत ठेवून देहाला अभ्यस्त क्रिया खुशाल करूं देतों. १०

सर्ग ११

[राजाचें आह्निकानुष्ठान व पहाटे त्यानें चित्ताला केलेला बोध.]

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, असा पुनः विचार व निश्चय करून जनक दिनकृत्यें करण्याकरितां आसक्त मनानें उठला. इष्ट व अनिष्ट वासना टाकून जाग्रत्समयींच सुषुप्तीप्रमाणें त्यानें सर्व क्रिया केल्या. निरभिमानानें त्यानें देव-ब्राह्मणपूजनादि सर्व दिनकर्में नेहमींप्रमाणें केलीं. रात्रीं त्याच ध्यानलीलेनें काळ घालविला, व पहांटे तो आपल्या चित्ताला असा बोध करूं लागला.

अरे चंचल चित्ता, हा संसार तुझ्या सुखाला कारण होणार नाहीं बरें, शांत हो, माझें ऐक. शांतीमध्यें खरें सुख आहे. आत्मसुख शांतीनेंच मिळतें. बाबारे, तूं जसा जसा संकल्प करतोस, तसा तसा संसार विस्तृत होत जातो. अरे शठा, तूं भोगाच्या इच्छेनें अनंत आधींत पडतेस, याचा कांहीं विचार कर. जन्मांचा उद्भव चिंतांपासूनच होतो. यास्तव त्यांना सोडून शांत हो. बा सुंदरा, विचार करून पहा, व यांत जर कांहीं सार आहे असें वाटलें, तर मग तूं याच्यावर खुशाल आसक्ति ठेव. हें दृश्य सत् असो कीं असत् असो; उदय पावो किंवा अस्त पावो; पण त्यांच्या गुणागुणांनीं विषम होऊं नकोस. तर सम रहा. तुझ्याप्रमाणेंच दृश्य ही जर असत् आहे, तर तुम्हां दोघां असत्-वस्तूंचा संबंध कसा होणार, याचा तर कांहीं विचार कर ? बरें तूं सत आहेस व दृश्य असत् आहे म्हणून म्हणावें, तरी सत् व असत् म्हणजे विद्यमान व अविद्यमान यांचा संबंध होणें शक्य नाहीं. आतां तुम्ही दोघेही सत् आहांत म्हणून समजावें, तर तुम्ही व तुमचा संबंधही सदा असणार. मग कदाचित् हर्ष व कदाचित् विषाद यांना अवकाश कसा रहाणार ? यास्तव तूं दृश्य व दृश्यचिंता या महाव्याधींचा त्याग कर, आपला क्षोभ घालीव, व्यर्थ मूढ होऊं नकोस. ज्याच्या योगानें तूं परिपूर्ण होशील अशी या जगांत एकही वस्तु नाहीं. यास्तव बाळा, चंचलता सोड व अतिधीरता धर. ११

सर्ग १२.

[जनकाची जीवनमुक्तस्थिति. विचार व प्रज्ञा यांचें विचित्र माहात्म्य.]

श्रीवसिष्ठ—दशरथसुता, याप्रमाणें विचार करून जनक राजानें आपलीं सर्व नियत कर्में करण्याचा परिपाठ चालविला. पण पुनः तो पूर्वीप्रमाणें अहंता व ममता यांनीं व्याकुळ झाला नाहीं. कोणत्याही अनुकूल वृत्तीमध्यें त्याचें चित्त उल्लसित झालें नाहीं, व प्रतिकूल दशेंत तें म्लान झालें नाहीं. तर तें सतत निद्रित असल्यासारखें राहिलें. त्या दिवसापासून त्यानें दृश्याचा इष्टबुद्धीनें स्वीकार केला नाहीं, व अनिष्टबुद्धीनें त्याग केला नाहीं. तर ज्यावेळीं जें उपस्थित होईल त्यावेळीं त्याचा तो परामर्श घेत असे. सदा विचारवान् असलेल्या त्याला पुनः अनादि अहं—ममाभिमान वाटला नाहीं. आत्मानुसंधानामुळें तो आत्मरूप झाला. त्याच्या हृदयाकाशांत चिदात्मा उदय पावला. सर्व भाव चिच्छक्तीमध्यें अध्यस्त आहेत व त्यामुळें ते आत्मारूप आहेत, असें तो सतत चिंतन करीत असे. त्याचा आत्मा अनंत झाला. त्या दिवसापासून तो मानद राजा जीवन्मुक्त झाला. राज्य करीत असतांनाही त्याच्या मुक्तिसुखांत कधींही व्यत्यय आला नाहीं. राज्यांतील अर्थ व अनर्थ यांचा परिणाम त्याच्या मनावर कधीं होत नसे. त्यामुळेंच तो सर्व करीत असूनही कांहीं करीत नव्हता. निद्रित पुरुषाप्रमाणें त्याच्या सर्व भावना अस्तंगत झाल्या होत्या. तो पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें आज अनुसंधान करीत नसे, हे ऊन गेलेल्या गोष्टींना कधीं आठवीत नसे व वर्तमान कार्य हंसत करीत असे. तात्पर्य, बा रामा, आपल्या विचारानेंच त्याला सर्व प्राप्य प्राप्त झालें. जसा जसा आपल्याशींच विचार करावा, तशी तशी विचाराची हद्द जवळ येते. यास्तव, शेवटपर्यंत विचार सोडूं नये. उतावीळपणें त्याला मध्येंच सोडणें यासारखी हानि नाहीं. आत्मा—विचाराच्या दृष्टीनें पाहिल्यास गुरु, शास्त्र व पुण्य हीं सुद्धां आत्मपदप्राप्तीचीं गौण साधनें ठरतात. सच्छास्त्र, विवेक, इत्यादिकांच्या योगानें सुंदर व ऊहापोह—कुशल असल्यामुळें प्रिय सखी अशा शुद्ध प्रज्ञेनेंच तें पद प्राप्त होतें. ज्याची पूर्वापर विचार करणारी प्रज्ञारूपी दिव्याची शिखा उज्वल झालेली असते, त्याला मोहरूपी अंधकार बाधा करीत नाहीं. विपत्तिरूपी मोठ्या दुस्तर नदींतून प्रज्ञारूपी नावेच्या योगानें अनायासानें जातां येतें. ज्याला प्रज्ञा नसते, त्याला थोडीशी आपत्तीही

महासंकटांत पाडते. प्रज्ञावानाला गुरूचें साहाय्य जरी नसलें, शास्त्राचें श्रवणही जरी न घडलें, तरी केवळ ज्ञानानें बाधित होणाऱ्या व त्यामुळेंच अति कोमल अशा संसारांतून तो पार जातो. व्यवहारांतसुद्धां प्रज्ञावानाच्या सहाय्यानें मोठमोठीं कामें करितां येतात. इतर कितीही जरी सहाय्य असलें तरी प्रज्ञेच्या अभावीं स्वल्पकार्येंही सिद्धीस जात नाहींत. यास्तव राघवा, शास्त्र व सत्संग यांच्या योगानें प्रथम शुद्ध प्रज्ञा वाढवावी, म्हणजे सर्वोत्तम फळ मिळतें. सामान्य जन, बाह्यार्थ संपादन करण्याकरितां जसे वारंवार तोच तो प्रयत्न करितात; त्याप्रमाणें प्रथमतः प्रज्ञावृद्धी-करितां वारंवार तोच तो प्रयत्न करावा. सर्व दुःखांची पराकाष्ठा, आपत्तीचा उत्तम कोश व संसारवृक्षाचें बीज, अशा प्रज्ञामांद्याचा विनाश करावा. स्वर्ग, पाताळ व राज्य, यांपासून जें जें कांहीं मिळणें शक्य आहे, तें तें सर्व प्रज्ञाकोशापासून प्राप्त होतें. राघवा, घोर संसारसागरांतून प्रज्ञेच्या योगानेंच पार जातां येतें. दान, तप, तीर्थ, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें नव्हे. भूमीवरील नरांनाही दैवी संपत्ति प्राप्त होणें, हें प्रज्ञा–पुण्य-लतेचेंच फल आहे. प्रज्ञाबलानेंच कोल्ह्यासारख्या क्षुद्रप्राण्यांनीं सिंह, हत्ती इत्यादि महा बलाढ्य पशूंना आजवर पुष्कळदां जिंकलें आहे. प्रज्ञावान्च स्वर्ग व मोक्ष यांस योग्य होतो. सर्व वादी प्रज्ञेनेंच प्रतिवाद्यांस जिंकतात. विवेक्यांच्या हृत्कोशांत असलेली ही प्रज्ञा म्हणजे चिंतामणीच आहे. कल्पलतेसारखे चिंतिलेलें फळ ही देते. यास्तव असल्या या महाफल देणाऱ्या प्रज्ञेला तूं प्रत्यहीं वाढीव. म्हणजे तिच्या योगानेंच तुला उत्तम पद लाभेल. १२

सर्ग १३.

[जनकाच्या विचाराच्या दृष्टांतानें चित्तशांतीचा उपाय.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, जनकाप्रमाणें तूंही विचार कर, म्हणजे तुलाही तें पद मिळेल. जनकासारखे जे प्रज्ञावान् राजस–सात्त्विक शेवटचा जन्म घेतात, त्यांना तें तत्त्व आपोआप कळतें. सत्त्वगुणाच्या वृद्धीमुळें चित्त प्रसन्न होईतों इंद्रिय शत्रूंस एकसारखें जिंकीत रहावें. चित्त प्रसन्न झालें कीं, त्यांत देवाधिदेव परमात्माही प्रसन्न होऊन व्यक्त होतो, व त्याचा साक्षात्कार झाला कीं सर्व दुःखदृष्टी क्षय पावतात. तो परात्पर देव साक्षात् दिसला म्हणजे मोहबीजांच्या मुष्टी व विविध आपत्तींच्या वृष्टी, अशा या कुदृष्टी

क्षीण होतात. जनकाप्रमाणेंच तूंही सव व्यवहार कर, पण तो करीत असतांनाही आंत शुद्ध प्रज्ञेने आत्म्याचें अनुसंधान ठेव. आंतल्याआंत सतत विचार करणाऱ्या व जग भंगुर आहे असें पहाणाऱ्या, तुझा आत्मा योग्य समयीं प्रसन्न होईल. संसारास भ्यालेल्या पुरुषांना एका आपल्या प्रयत्नावाचून, दैव, कर्म, धन, बांधव, इत्यादिकांतील दुसरें कोणीही धीर देत नाहीं. जे दैवपरायण व कृत्याच्या आरंभींच कुकल्पना करणारे असतात, त्यांच्या मंदमतीचें अनुकरण कधींही करूं नये. श्रेष्ठ विवेकानें आत्म्याला पहावें व विरक्त चित्तानें भवसागराला तरून जावें. रामा, आकाशांतून पडणाऱ्या फलासारखी अनायासानें होणारी ज्ञानप्राप्ति ही मी तुला सांगितली. ही फार सुख देणारी आहे. जनकाप्रमाणें विचार करणाराला ज्ञान आपोआप होतें. ' हा मी ' ही रात्र संपली म्हणजे आत्मप्रकाश आपोआप पसरतो. ' हा मी ' हा संकोच गेला कीं अनंत भुवनांत व्यापणारा विस्तार उत्पन्न होतो. जनकानें जशी अहंकारवासना सोडली तशी तूंही सोड. अहंभाव हेंच महा तम आहे, वास्तव त्याला घालविलें म्हणजे प्रकाश पसरतो. मी नाहीं, व माझा विषय असें हें सर्व जगही नाहीं; तर त्या दोघांचा साक्षी मात्र आहे, अशी भावना केली म्हणजे मन शांत होतें व तें विषयांमध्यें निमग्न होत नाहीं. राग व द्वेष हेंच मनाचें बंधन आहे. यास्तव, तूं इष्ट वस्तूंविषयीं राग व अनिष्टाचा द्वेष करूं नकोस. कारण त्यांचा क्षय झाल्यावाचून चित्तामध्यें समतेचा उदय होणार नाहीं. ही प्रशस्त वस्तु आहे व ही अप्रशस्त आहे, अशी कल्पना केली कीं समता नाहींशी झाली. कारण युक्त व अयुक्त असा द्वैधीभाव जेथें आला, तेथें वैराग्यानें प्रकाशित होणारी समता व स्वस्थता कशी रहाणार ? निराशता, निर्भयता, नित्यता, समता, ज्ञता, निष्क्रियता, सौम्यता, निर्विकल्पता, संतोष, मैत्री, मति, तुष्टि, मृदुता, मृदुभाषिता, इत्यादि सर्व पवित्र भाव वासनारहित व रागद्वेषशून्य ज्ञान्याच्या ठायीं रहातात.

रामा, निकृष्ट विषयांकडे धावणाऱ्या मनाला मागें परतवावें. बाह्य विषयांच्या ठायीं आत्मत्व-भ्रांति न होण्याचा उपाय, त्यांचा त्याग करणें हाच आहे, व आंतरविषयांच्या ठिकाणची आत्मभ्रांति जाण्याकरितां शरीरानें जाणें, येणें, बसणें, बोलणें इत्यादि क्रिया करीत असतांनाही विचार

करावा. पूर्वोक्त प्रज्ञारूपी कातरीनें वासनारूपी जाळें कातरून सोडावें. संसारवृक्षाचें मूळ उपटून टाकावें. कुन्हाडीनें जसा वृक्ष तोडतात, त्याप्रमाणें मनानेंच मनाला तोडावें. सर्व विसरून जावें. म्हणजे पुनः मनाचा उदय होत नाहीं. वासनाक्षयरूप विस्मरण झालें असतां पुनः अविद्यासंज्ञक मोह उद्भवत नाहीं व मोहाच्या अभावीं संसाराचा उदय होत नाहीं. कोणत्याही दशेंत हें सर्व असत् आहे ही भावना सोडूं नये. चित्तांत स्थिर ममता ठेवून तूं प्राप्त कार्य कर व अप्राप्ताचा विचार करूं नको. जसा महेश्वर शुद्ध चैतन्यदृष्ट्या अष्टमूर्तिरहित असून जगत्कर्ता या दृष्टीनें पृथ्वी–जल इत्यादि अष्टमूर्तींनीं युक्त असतो, त्याप्रमाणें तूंही कर्ता व अकर्ता हो. रामा, तूंच वेत्ता, अज, आत्मा व महेश्वर आहेस. आपल्या स्वभावापासून च्युत न होतांच तूं हें सर्व विस्तारलें आहेस, दुसऱ्या कोणी नव्हे. असें जर आहे तर मला हर्ष–विषाद कसा होतो, असें विचारशील तर सांगतों. जो परमार्थ सन्मात्राच्या भावनेनें इतर सर्व पदार्थांविषयींची भावना सोडतो, तो हर्ष–विषादादि दोषांनीं दूषित होत नाहीं. राग–द्वेषरहित व वासना-शून्य पुरुष मुक्त आहे. तो जें करतो, खातो, देतो, मारतो त्यांतील कशाच्याही योगानें सुखी किंवा दुःखी होत नाहीं. हें माझें कर्तव्य मला अवश्य केलें पाहिजे, असें समजून व त्याविषयींची इष्ट–अनिष्टभावना सोडून जो कार्यामध्यें प्रवृत्त होतो, तो कोठेंच निमग्न होत नाहीं. हें सर्व चित्सत्तामात्र आहे, अशा निश्चयानें युक्त असलेलें मन भोगाभिमान सोडून शांत होतें. वनामध्यें मांसाच्या इच्छेनें मांजर सिंहाच्या मागून जसें लपत लपत जात असतें, त्याप्रमाणें स्वभावतःच जड मन चित्–तत्त्वाच्या मागून धांवत असतें. सिंहाच्या वीर्यानें प्राप्त झालेलें मांस त्याचा अनुचर जसा खातो, त्याप्रमाणें चित्–च्या वीर्यानें प्राप्त झालेल्या दृश्याच्या ठायीं मन आसक्त होतें. सारांश, असें हें असत् मन चित्च्या प्रसादानें जिवंत रहातें. तें अद्वितीय आत्म्याला विसरून जगाच्या आकाराची भावना करतें, म्हणजे जगदाकार होऊन जिवंत रहातें; व त्याला जेव्हां आत्मस्मृति होते, तेव्हां तें मनस्त्वाचा त्याग करतें. शवासारख्या जड मनाची प्रकाशशक्ति व स्पंदशक्तिही चित्–च्या अधीन असते. म्हणूनच चित्च्या ठिकाणची स्पंदकल्पना म्हणजे मनच होय, असें विद्वान् म्हणतात. स्पंदशक्तीचा जो विलास तेंच चित्त, चित्तवृत्ती व विषय होत. अर्थात् विषयरहित चित् हेंच

सनातन ब्रह्म होय, आणि विषययुक्त चित् हीच त्रिपुटीरूप कलना. कलनाच मननामुळें मन होते. आत्म्याला विसरून कलनाच चित् होते व जडासारखी व्यवहार करूं लागते. तात्पर्य, चित्‌च कलना होऊन कलनाच मागच्या अनुभूत विषयांच्या स्मरणानें चित्त व भावि विषयाकार कल्पनेनें, संकल्प व विकल्प यांच्या द्वारा मन होतें. याप्रमाणें शुद्धचिति आपल्या मायाशक्तिवशात् जगद्भावास प्राप्त झाली आहे. गुरु, शास्त्र व आत्मविचार यांच्या योगानें हें तत्त्व जोंवर कळत नाहीं, तोंवर वास्तविक पूर्णानंदाद्वयरूप ज्ञात होत नाहीं. यास्तव, शास्त्रविचार, तीव्र वैराग्य व इंद्रियांचा निग्रह, यांच्या योगानें जडाकार कलनारूप अवस्थात्रय स्वप्नापासून चित्–ला निवृत्त करावें. शास्त्रजन्य ज्ञान व शमादि साधनें यांच्या योगानें कोणत्याही प्राण्याची कलना जाग्रत् झाली म्हणजे ती ब्रह्मतेस प्राप्त होते. पण विज्ञान व शम यांच्या योगानें तिला जागें न केल्यास जगत् तसेंच भ्रमण करीत रहातें. विषयासक्ति हेंच मद्य. त्याच्या योगानें मत्त होऊन विषयरूपी खड्ड्यांत लोळत पडलेल्या व आत्म्याच्या अज्ञानानें निजलेल्या कलनेस जागें करावें. कलना जर निजली आहे, तर जग जागें कसें असतें, म्हणून म्हणशील तर सांगतों. जग वस्तुतः जागें नसतेंच. जगाचा व्यवहार हा स्वप्नव्यहाराप्रमाणें आहे. विषयांशाचा त्याग केला असतां राहिलेली कलनाच आत्मा आहे, असें वर म्हटलें आहे. पण त्यावरून वृत्तिज्ञानच आत्मा आहे असें तूं समजूं नकोस. तर चित्तवृत्तिरूप कलनेच्याही आंत असलेली साक्षिरूप शुद्ध चिति आत्मा आहे, असें जाण. कारण कलना त्या सर्वसाक्षी परमदृष्टीनें व्याप्त झाली, तरच आपला विषय व्यक्त करूं शकते. त्यावाचून नाहीं.

श्रीराम—गुरुवर्य, चिति जर सर्व साक्षिणी आहे, तर ती अंतःकरणाचेच तेवढे धर्म कां जाणते? जडांतील सर्व धर्मांस कां जाणत नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—नित्यबोध–स्वभाव अशी साक्षि चित् सर्व व्यापी जरी आहे, तरी प्राण्यांनीं आपल्या कल्पनेनें तिला आपापल्या अंतःकरणापुरतीच निराळी केली आहे. त्यामुळें ती अंतःकरणादिकांसच जाणते. वृत्तिरूप कलना विवेक केला असतां पाषाणासारखी जड आहे, असें कळतें; व ती जड–असल्यामुळें साक्षि–चेतनाकडून प्रबोधित होते. नैयायिकादिक या नित्य साक्षीस जाणत नाहींत. त्यामुळें परप्रकाश अनित्य ज्ञानच विषयांस

प्रकाशित करतें, असें ते म्हणतात. पण हें त्यांचें म्हणणें अगदीं अयोग्य आहे. कारण दगडी पुतळीला कितीही जरी प्रेरणा केली तरी ती जशी नाचत नाहीं, त्याप्रमाणें ही जड कल्पना स्वतः कांहीं जाणत नाहीं. नित्य चित्चें सांनिध्य नसल्यास अंतःकरणवृत्त्यादि अचेतनाची विषयांकडे प्रवृत्ति होणेंच दुर्लभ आहे. कारण, चित्रांतील राजांनीं घोर युद्ध केलेलें कोणी पाहिलें किंवा ऐकलें तरी आहे कां ? रक्तानें ज्यांचीं अंगें भरलीं आहेत अशीं शवें कधीं पळतात का ? मनुष्यांनीं केलेल्या कृत्रिम सूर्याच्या योगानें रात्रीं पडणारा काळोख कधीं नाहींसा झाला आहे का ? आकाशांतील कल्पित उपवनांची छाया कोणाच्या उपयोगी पडली आहे का ? नाहीं. त्याचप्रमाणें हीं कल्पनाही स्वतः कांहीं करूं शकत नाहीं. फार काय, पण नित्य चिदात्म्याचा स्वीकार न केल्यास कल्पनादिकांच्या अध्यासाचीच सिद्धि होणार नाहीं. आपल्यालाच ठकविणाऱ्या अज्ञांनीं स्पंदालाच मन बनविलें आहे. पण स्पंद ही अन्नमय कोशाच्या आंत रहाणाऱ्या प्राणमय कोशरूप वायूची शक्ति आहे, असें तूं समज. ती प्राणशक्ति संकल्पापासून उठलेली आहे. यास्तव, ज्यांचा संकल्पच समूळ नष्ट झालेला असतो, त्या योग्यांची विषयाकाररहित चित् म्हणजे पारमार्थिक प्रभाच होय. पण तीच जेव्हां हा मी व हें माझें या आकाराची होते, तेव्हां स्पंद व चित् यांचा ऐक्याध्यास होतो; व अशारीतीनें बनलेल्या जड-चित्-मिश्रित कल्पनेलाच जीव हें नांव प्राप्त होतें. कारण, जीव म्हणजे प्राणधारण करणारा. या कल्पनेंत प्राणधारणशक्ति असते. बुद्धि, चित्त, याही त्याच असत् संकल्पाच्या मिथ्या संज्ञा आहेत. कारण मन, मति, बुद्धि व शरीर यांतील कांहीं सत्य नसून एक आत्माच सत्य आहे आणि सदा सर्वदा असणारा तोच सर्व जग व कालक्रम आहे. तो आकाशाहूनही अधिक स्वच्छ असून, आहे व नाहीं असा तोच. कारण तो आपल्याला व दुसऱ्यांना प्रकाशित करीत असल्यामुळें ' आहे, ' आणि स्थूलता रूपादि यांनीं रहित असल्यामुळें ' नाहीं. ' आत्म्याचा अनुभव स्वानुभवानेंच येतो. त्याच्या ठायीं स्थौल्यादि धर्म नसल्यामुळें तो बाह्य इंद्रियांचा विषय होत नाहीं असें जरी मानलें, तरी सूक्ष्मार्थाचा निर्णय करणाऱ्या मनाला त्याच्या ठिकाणीं प्रवृत्त होण्यास कोणता प्रतिबंध आहे ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. त्याच्या दर्शनसमयीं मन जर स्वतः नष्ट झालें नसतें, तर तें त्याच्या ठिकाणीं प्रवृत्त

झालें असतें. पण तें स्वतः अविवेचें कार्य असल्यामुळें, आत्मदर्शन-क्षणींच अविवेसह क्षीण होतें. म्हणून तें त्याला पाहूं शकत नाहीं. उजेड आला कीं अंधकार कसा रहाणार ? तर मग मनाची प्रवृत्ति कोठें होते म्हणून विचारशील तर तेंही सांगतों. ज्या दशेंत अति स्वच्छ आत्मरूप-संवित् संकल्पोत्पन्न बाह्य विषयांस प्रकाशित करूं लागते, त्या दशेंत आत्म्याचें विस्मरण व चित्तजन्य मिथ्या पदार्थांचें स्मरण होतें. अर्थात् अशा वेळीं अनात्म पदार्थांचे ठायीं त्याची प्रवृत्ति होते. परात्पर पुरुषानें संकल्पमय होणें हेंच चित्त होय, त्यामुळें संकल्प सोडणें हाच चित्ताभावाचा उपाय आहे, आणि अशा चित्ताभावामुळेंच मोक्ष होतो. म्हणजे आत्मदर्शन मनाच्या उत्पत्तीलाच प्रतिकूल आहे. चित्ताचा जन्म हेंच संसाराचें बजि आहे. संकल्पोन्मुख झालेल्या आत्म्याच्या शुद्ध स्वरूपांत थोडेसें मालिन्य येणें हाच चित्ताचा जन्म होय. निर्विकल्प अवस्थेपासून च्युत झालेल्या चित्‌ची संकल्प–कलंकित सत्ता म्हणजेच कल्पना होय. स्त्रीच्या संकल्पामुळें पुरुषाच्या शरीरावर रोमांचादि भाव जसा व्यक्त होतो, त्याप्रमाणें संकल्पामुळें जगाच्या उत्पत्तीकरितां आत्म्यापासून मन प्रकट होतें.

रामा, मन व प्राण यांचा हा असा निकट संबंध असल्यामुळें, प्राण-शक्तीचा निरोध केला म्हणजे मन आपोआप लीन होतें. कारण पदार्थ नष्ट झाला म्हणजे आरशांतील प्रतिबिंबही नष्ट होतें, हें प्रसिद्धच आहे. प्रतिबिंब हें आरशाचेंच जसें कल्पित रूप, तसें मन हें प्राणांचें कल्पित-रूप आहे. तें कशावरून म्हणून विचारशील तर सांगतों. जिवंत पुरुष दूर देशाचा मानस अनुभव हृदयांत घेतो. पण देशांतरसंबंध स्पंदा-वाचून व वेदनांश चित्–वाचून होणें अशक्य असल्यामुळें, म्हणून मन हें प्राणामध्यें स्पंद व वेदन (ज्ञान) या दोन्ही शक्ती अति अवश्य आहेत. प्राणाचेंच रूप आहे असें आम्ही म्हणतों.

असो; प्राणनिरोधाच्या योगानें मनोनिरोध होतो, हें सिद्ध करावयाचें असल्यामुळें मी एवढा वेळ त्यांचें ऐक्य दाखविलें. आतां त्यांच्या निरोधाचा उपाय सांगतों. वैराग्य, प्राणायामाचा अभ्यास, समाधि, बाह्य विषयाकार होणें, हें मनाचें व्यसन घालविणें व परमार्थज्ञान या उपायांच्या योगानें प्राणांचा निरोध करितां येतो. एकादे वेळीं पाषाणामध्येंही चलन व ज्वलन–शक्ती संभवेल, पण मनाचे ठायीं स्पंद व ज्ञानशक्ति कालत्रयीं संभव-

णार नाहीं. स्पंद ही प्राणवायूची शक्ति आहे. ती चलद्रूप व जड आहे. सर्वग व स्वच्छ चिच्छक्ति (वेदन–ज्ञान–शक्ति) आत्म्याची आहे. चिच्छक्ति व स्पंदशक्ति याचा संबंध मनाची कल्पना करविते. मिथ्या ज्ञान हेंच मन होय. तीच अविद्या व माया होय. संसारादि विष देणारे तें महा अज्ञान आहे. चिच्छक्ति व स्पंदशक्ति यांच्या संबंधाविषयींचें कल्पनारूप निमित्त न झाल्यास, सर्व संसारभीति नाहींशीच झाली आहे असें जाणावें. वायूची स्पंदशक्ति चैतन्याकडून जेव्हां चेतिव केली जाते, तेव्हां ती विषय-युक्त चितच अंतःसंकल्पामुळें चित्ततेस प्राप्त होते. चित्‌ची ही चित्तता मिथ्या कल्पित आहे. जिच्यामध्यें स्पंदरूप नाहीं अशी चित्‌च परमार्थ होय. तेव्हां अशी ही अखंड व पूर्ण चित्–स्व–भावता दुसऱ्या कोणा-कडून बाधित होणार ! अखंडशक्तिमान् इंद्राशीं कोण युद्ध करणार ? कारण चित्‌च्या विरोधी असलेलें सर्व अचित् असणार, हें उघड आहे. त्यामुळें चित् व अचित् परस्पर संबंधी होऊं शकत नाहींत. संबंधी पदार्थाचाच अभाव असल्यामुळें संबंधाचाही अभाव आहे. तेव्हां मनाची वास्तविक सिद्धि कशी होणार ? तात्पर्य, चित् व स्पंद हे दोन भिन्न पदार्थ आहेत असें मानल्यास, मन मिथ्या आहे, असेंच म्हणावें लागतें.

त्या दोघांची एकता आहे असे मानलें तरी, मनाची सिद्धि होत नाहीं. कारण चित् व स्पंद यांचें ऐक्य झाल्यावर तें राहणार कोठें व कसें ? यास्तव, रामा, हें दुष्ट चित्त नाहींच, असें तत्त्वतः जाणणें हाच मनोनाश होय. करितां आपल्याच अनर्थाकरितां त्याची व्यर्थ कल्पना करूं नकोस. तें व्यर्थ उद्भवलें आहे, परमार्थतः नव्हे. संकल्प न करणें यासारखें मनो-नाशाला दुसरें औषध नाहीं. हें मृगजळ अयथार्थ ज्ञानानें उत्पन्न झालें आहे. जड व निःस्वरूप असल्यामुळें मन सदाच मेलेलें आहे. पण मेलेल्या मना-कडूनच सर्व जीव मारले जातात, हा केवढा चमत्कार आहे ! ज्याला आत्मा नाहीं, देह नाहीं, आधार नाहीं व आकृति नाहीं, त्याच्याकडून हें सर्व खाल्लें जातें. सर्व प्रकारच्या सामग्रीनें हीन असलेल्या मनाकडूनही जो मारला जातो, त्या मूर्खाचें डोकें कमळाच्या पाकळीनेंही फुटेल ! जड, अंध व मूक अशा मनाकडूनही जो मारला जातो, तो महा मूर्ख चंद्रकिरणांनींही जळून जाईलसें वाटतें ! हें अविद्यमान मन महा शूर लोकांमाही जिंकतें. विवेकी जन महा प्रयत्नानें संपादन केलेल्या वैराग्यादि साधनांनीं व ध्यान–समाधि

इत्यादि उपायांनीं या अविद्यमान मनाला मारतात, असें म्हणणेंही व्यर्थ आहे. कारण, जें विद्यमानच नाहीं त्याला कोण कसा मारणार ? मिथ्या संकल्पानें झालेलें, मिथ्या अवस्थित असलेलें व शोधूं लागल्यास न दिणारें, अशा त्या मनामध्यें पराभव करण्याचें सामर्थ्य कसें असणार ? अहाहा ! अति चंचल मनाकडूनही प्राणिवर्ग पराभूत केला जावा, ही खरोखर महामायावी मयालाही निर्माण करणारी विचित्र माया आहे ! ज्याच्यामध्यें मूर्खता असते तो पुरुष सर्व आपत्तींचें आश्रयस्थान होतो. याविषयीं मतभेद होणें शक्यच नाहीं. ही सृष्टिही मूर्खतैचा (अज्ञानाचा) विलास आहे. तेव्हां तिच्यामध्यें सर्व आपत्ती जर भरलेल्या असल्या, तर त्यांत नवल तें कोणतें ? पण ती याप्रमाणें मूर्खतेमुळें पीडली जात असतांनाही, हा जीव असन्मार्गाच्या अनुवर्तनानें तिला अधिकाधिक दुःखी करतो, हें पाहून फार वाईट वाटतें. कारण स्वाभाविक अज्ञानानें पीडलेल्या तिला मुद्दाम जीवानें आणखीं पीडणें, हें अगदीं अनुचित होय. ही मौर्ख्य-मयी सृष्टि फारच नाजूक आहे असें मला वाटतें. कारण नुसत्या विचारानेंच ती नाहींशी होते. पाणी जसें तरंगप्रवाहाच्या द्वारा अगदीं विरल होऊन कणशः क्षीण होतें, त्याप्रमाणें ही ज्ञानानें कणशः क्षीण होते. डोळ्यांत घालावयाच्या काजळाप्रमाणें तिचें चूर्ण होतें. यास्तव रामा, अशा या अति नाजुक सृष्टीला व असत् मनाला जो वश करूं शकत नाहीं, तो अध्यात्मशास्त्राचा अधिकारी नव्हे. अशा पुरुषाला उपदेश करूं नये. कारण, त्याची प्रज्ञा बाह्य विषयामध्येंच आसक्त होऊन, त्याच्या प्राप्तीनेंच आपल्याला कृतकृत्य समजते. ती मनोनिग्रहास उद्युक्त झालेली नसते. तिचा कल आंतल्या आत्मस्वरूपाकडे नसतो. त्यामुळें ती सूक्ष्म विषयांचा विचार करण्यास समर्थ नसते. त्यामुळेंच ती वीण्याच्या तारेच्या सूक्ष्म ध्वनीलाही भिते. तिला निजलेल्या बंधूचीही भीति वाटते. असत् प्रतिध्वनि एकूनही तिला पळावें लागतें. फार काय काय सांगावें, पण हिला तिच्या मनानेंही भिवविलें आहे. पण रामा, ही दुष्ट प्रज्ञा जरी अशी भितरी असली, तरी तिच्या अधीन होऊन पुरुषानें मोहित होणें सर्वथा युक्त नव्हे १३.

सर्ग १४.

[नानायोनींत दुःख भोगणाऱ्या व उपदेशास योग्य नसलेल्या लोकांची उपेक्षा. मनाच्या मार्जनाचा उपाय.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, संसारसागराच्या असार कल्लोळांनीं वाहून नेणाऱ्या ज्या जनसमूहानें मतीचें मूकत्व संपादिलें आहे, त्याच्याकरितां या शास्त्रांत मी आतां आत्मलाभ करून देणाऱ्या विचार—उक्ती सांगतों. जो नेत्रयुक्त असूनही दूरदृष्टि नसतो, त्याला ह्या सांगणें अगदीं अनुचित होय. कारण पीनसरोगानें ज्याचें नाक वास घेण्यास अयोग्य झालेलें असतें, त्याला सुगंधाच्या परीक्षणसमयीं कोणीहि परीक्षक करीत नाहींत. मद्य पिऊन मत्त झालेल्या पुरुषाला कोणीही धर्मनिर्णायक समजत नाहींत. श्मशानांतील शवाला कोणी कधीं कांहीं सांगत नसतो. हृदयबिळामध्यें बसलेल्या मूक व अंध मनः—सर्पालाही जो मूर्ख जिंकूं शकत नाहीं, त्याला उपदेश काय करावयाचा आहे ! वस्तुतः जें नाहींच तें मन जिंकलेंच आहे, असें समज. जी शिळा विद्यमानच नसते, तिला आपल्यापासून दूर कोठें फेंकणार ! जो असत् मनालाही जिंकूं शकत नाहीं, तो विष न खातांही विषमूर्च्छेनें मरेल यांत कांहीं संशय नाहीं. ' वस्तुतः जें नाहींच, ' असें जें वरच्या वाक्यांत म्हटलें आहे, तेंच आतां पूर्वोक्त युक्तींहून निराळ्याच युक्तींनीं स्पष्ट करितों, पहा. मनाचें प्रयोजन काय ? तें हवें कशाला ? विषयांच्या ज्ञानाकरितां कीं स्पंदाकरितां कीं ज्ञान—कर्मेंद्रियांकरितां ? विचार करून पाहिल्यास यांतील एकाच्याही प्रयोजनाकरितां त्याची गरज नाहीं. कारण प्राणांनीं ज्यांना प्रेरणा केली आहे, अशा इंद्रियांनीं जवळ आणलेल्या विषयांचें ज्ञान साक्षी आत्म्याला होणें शक्य आहे. मग मनाची आणखी अधिक कल्पना करण्यांत काय अर्थ आहे ? बरें सर्व शक्ती मनामध्येंच आहेत असें मानून, प्राण, इंद्रियें, चिदात्मा, इत्यादि अनेक पदार्थांची कल्पनाच करूं नये म्हणून म्हणावें, तर एकच वस्तु परस्पर विरोधी क्रिया कशी करील ? प्राणाची स्पंदन ही शक्ति आहे, परमात्म्याची ज्ञान ही शक्ति आहे व इंद्रियांची विषयांशीं संबंध होणें ही शक्ति आहे. तेव्हां या भिन्न भिन्न शक्ती एका जड मनामध्यें कशा रहाणार ? तस्मात्, सर्वशक्तिमान् आत्म्याचेच हे सर्व औपाधिक किरण आहेत असें मानून, मन म्हणून पृथक् वस्तु नाहीं, असें समजणेंच अधिक प्रशस्त होय.

जीव हा चेतन अधिष्ठाता असून इंद्रियरूपी घोड्याचें नियमन करण्याकरितां त्याला चित्तरूपी लगामाची गरज आहे म्हणून म्हणशील, तर ज्यानें या जगाला आंधळें करून सोडलें आहे तो जीव म्हणजे काय ? व तूं चित्त कशाला म्हणतोस तें सांग पाहूं ? जीव हा आत्म्याहून भिन्न दुसरा चेतन पदार्थ आहे म्हणून म्हणशील, तर एका आत्म्यावाचून दुसरा द्रष्टा, श्रोता, बोद्धा नाहीं, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे; व विद्वानांचा अनुभवही तसाच आहे. बरें तो अचेतन आहे म्हणून म्हणावें, तर त्याच्यामध्यें स्वतंत्र शक्ति कोठची असणार ? कारण अचेतन वस्तु नेहमीं चेतनाकरितां असते असा नियम आहे. त्यामुळें जीव जड आहे असें मानल्यास, इंद्रियादिकांपेक्षां त्याच्यामध्यें कांहींच विशेष नाहीं असें होणार. मग त्याच्यामध्यें अधिष्ठाता होण्याचें सामर्थ्य कोठचें ? यास्तव, जीव व त्याचें इंद्रियनियमनाचें साधन चित्त, हीं दोन्हीं असत् आहेत, असें तूं जाण.

रामा, स्वकल्पित मनानें ज्यांच्या दृष्टींना जाळून सोडलें आहे त्यांची दुःखपरंपरा पाहून माझी मति करुणेनें व्याकुळ होते. पण पुष्कळ विचार करूनही त्यांच्या दुःखाच्या नाशाचा उपाय सुचत नाहीं. कारण जें दुःख कांहीं निमित्तानें उद्भवलेलें असतें, त्याच्या निमित्ताचें निवारण केलें असतां तें आपोआप क्षीण होतें; पण अज्ञांचें हें मनामुळें उद्भवलेलें दुःख निमित्तावाचूनच आहे, म्हणून त्याचा क्षय करितां येत नाहीं. अथवा गर्दभांप्रमाणें या प्राकृतांचा जन्म दुःख भोगण्याकरितां झालेला असतो, म्हणून त्यांच्याकरितां अथवा त्यांच्यासारख्या दुसऱ्याही असंख्य मूढयोनीं-करितां दुःखी होणें मुळींच उचित नसून, आपल्या निरतिशय शांती-करितां त्यांच्याविषयीं उपेक्षा बुद्धि करणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. पापी-जन, पाण्यावरील बुडबुड्यांप्रमाणें, विनाश पावण्याकरितांच उत्पन्न होत असतात. सर्व सृष्टि दुःखी जीवांनींच भरलेली असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं रडत बसून कोणाचाही निभाव लागणार नाहीं. रामा, प्रत्येक देशांतील कसायीखान्यांत प्रतिदिवशीं किती पशू मरतात याचा थोडासा विचार तर कर पाहूं ! त्यांतील प्रत्येकाविषयीं दुःख करीत बसल्यास आमची काय दशा होईल बरें ? मनुष्यांनीं मुद्दाम आपल्या जिह्वेच्या तृप्तीकरितां केलेल्या हिंसेचा हा एकच प्रकार मी येथें सांगितला आहे. पण अशाप्रकारच्या हिंसा प्रतिक्षणीं किती होतात याची कांहीं कल्पना करितां येत नाहीं. भूमीवून

उद्भवणाऱ्या–किडे, मुंग्या, माशा, चिल्टें, पिसा–इत्यादि असंख्य जीवांस वायु क्षणो क्षणीं मारतो. प्रत्येक दिशेंतील अरण्यांत व डोंगराळ प्रदेशांत भिल्ल, मांग, बेरड इत्यादि क्रूर मानव प्रत्यहीं लक्षावधि पशूंचे प्राण घेतात, जलांतील मोठे जलचरप्राणी असंख्य लहान जलचरांस निर्दयपणें खातात. लिखांना माशा खातात, माशांना डोंगळे, पाली व एका जातीचे कोळी–वाघ खातात; त्यांना चिमण्या, पाली, व दुसरे किडे आपल्या पोटांत सांठवितात ! किड्यांना बेडुक गिळतात, बेडकांना साप गट्ट करितात, सापांना घारी, गिधाडें इत्यादि पक्षी चटकन उचलून नेतात ! मुंगूसही त्यांचे तुकडे उडवितें, व मुंगसास मांजर खातें. मांजरास कुतरा धरतो, कुत्र्यांना आस्वलें मारतात, आस्वलांस वाघ खातात, वाघांना सिंह पराभूत करितात व सिंहांस शरभ चट्ट करितात ! गर्जना करणारा मेघ वरून गेला असतां शरभ मरतात; मेघांना वायू नाहींसे करितात, वायू पर्वताकडून पराभूत होतात आणि वज्र पर्वतांचा चूर उडवितें ! तें वज्र इंद्राच्या अधीन असतें, पण इंद्राला विष्णु त्रैलोक्याचा अधिपति करतो, व तोच विष्णु सर्व शरीरांत जीव होऊन मरेपर्यंत दुःख भोगतो ! मोठमोठ्या शरीरांनीं युक्त व विद्या आयुधें इत्यादिकांनीं संपन्न असलेल्या प्राण्यांनाही उवा, पिसा, डांस, ढेकूण, गोचिड्या, व्याघ्र, सिंह इत्यादि खातात ! सारांश, याप्रमाणें हें प्राणिजंगल आधिभौतिक दुःखांनीं छिन्न–भिन्न होऊन येथें ज्यांची गणनाही केली नाहीं अशा आध्यात्मिक व आधिदैविक दुःखांनीं नष्टप्राय झालें आहे. प्राणी एकमेकांचा मळ याप्रमाणें सतत खातात, अथवा उत्तरकालाकरितां त्यांचें रक्षण करितात. नानाप्रकारच्या भूतजाती एकसारख्या नाश पावत असून त्या सतत उत्पन्नही होत असतात.

जलाच्या कोशामध्यें मत्स्य, मगर इत्यादि जलचर, भूमींत विंचु, साप किडे इत्यादि, अंतरिक्षांत आकाशपक्षी या नांवाचे क्षुद्र पक्षी, वनामध्यें मृग, व्याघ्र, सिंह इत्यादि पशू, प्राण्यांच्या अंगावर उवा वगैरे, काष्ठामध्यें घुणा इत्यादि लांकडें पोखरणारे किडे, पाषाणामध्यें बेडूक, किडे इत्यादि, व विष्ठेमध्येंही नानाप्रकारचे किडे प्रतिक्षणीं अनंत उत्पन्न होत असतात. तेव्हां आतां या सतत होणाऱ्या उत्पत्ति–नाशाविषयीं कारुणिक पुरुषानें हंसावें कीं रडावें ? उत्पत्ति व विनाश यांनीं भरलेल्या या संसाराविषयीं संतुष्ट होणें युक्त नव्हे, व दुःखी होणेंही प्रशस्त नव्हे. वृक्षाच्या पानांप्रमाणें

भूतांच्या असंख्य परंपरा पुनः पुनः होऊन पुनः पुनः मरत असतात, पण वस्तुस्थिति अशी असतांना जो मूढ मी दयावान् आहें, असा अभिमान धरून मूर्खांच्या दुःखांचें परिमार्जन करण्यास प्रवृत्त होतो, तो आपल्या डोक्यावरील छत्रीच्या योगानें सर्व आकाशांतील उन्हाचें निवारण करण्यासच तयार होतो, असें मी समजतों. यास्तव राघवा, तिर्यक् प्राण्यासारख्या प्राकृतांना उपदेश करूं नये. कारण वनांमध्यें वाळलेल्या झाडापुढें बसून कथा सांगण्यांत कोणता लाभ आहे ? ज्यांचें मन विषयांमध्यें विस्तार पावलें आहे, असे मानव व पशू यांच्यामध्यें अंतर तें कोणतें ? पशूंना जसे लोक दोरीनें ओढतात, त्याप्रमाणें विषयी जन मनाकडून खेंचले जातात. आपल्याच चित्तरूपी चिखलांत रुतलेल्या व स्वनाशाकरितांच कर्मांचा आरंभ केलेल्या मूर्खांच्या आपत्ती पाहून दगडही रडतील. मग सचेतन प्राण्यांची गोष्ट कशाला हवी ?

ज्यांनीं चित्ताला जिंकलेलें नसतें, त्यांना सर्व दिशा दुःखद झालेल्या असतात. त्यामुळें भूमीवरील धूळ सर्वथा झाडणें जसें अवश्य, त्याप्रमाणें त्यांच्या दुःखांचें परिमार्जन करणें अवश्य आहे. पण हे रघुनंदना, ज्यांनीं आपल्या चित्ताचें चांगलें नियमन केलें आहे, त्यांच्या दुःखांच्या निवारणाविषयीं आत्मज्ञानें अवश्य विचार करावा.

असो; हे राघवा, याप्रमाणें मनाचा वस्तुतः अभाव आहे. यास्तव त्याची कल्पना करूं नको. या कल्पित मनामुळेंच तुझा सर्व घात होत आहे. जोंपर्यंत तुला आत्मतत्त्वाचें भान नव्हतें, तोंपर्यंत तुझा मनोव्याघ्र गुरगुरत होता, तें ठीकच आहे. पण आतां तुला आत्मतत्त्वाचें स्मरण झालें आहे, व संकल्पामुळें मन वृद्धि पावतें, हेंही तुला कळलें आहे. यास्तव आतां यापुढें त्याला जिवंत ठेवूं नकोस. या दृश्याचा आश्रय केलास कीं, तूं अचित्त व बद्ध झालास म्हणून समज. तूं दृश्याला जर सोडलेंस तर तत्काल अचित्त व मुक्त होशील. या त्रिगुणात्मक मायामय गुणसंघाचा आश्रय तूं बंधाकरितांच केला आहेस, यास्तव त्याला सोड. आंतर व बाह्य दृश्य नाहींच, असें ध्यान करीत तूं पर्वताप्रमाणें अचल रहा. तुझा आत्मा अति स्वच्छ आहे, यास्तव अहं व हें, ही द्वित्वमयी कल्पना सर्वथा सोडून बाकी तूं जसा रहाशील तसाच सुस्थिर हो; अहं हा द्रष्टा व इदं हें दृश्य, याचा त्याग केला म्हणजे साक्षि दृक रहाते. त्या आत्म्याचें तूं ध्यान कर. भोज्य

व भोक्ता यांस सोडून केवल स्वाद घेणाऱ्या शक्तीचें ध्यान करीत रहा. भव–भावनारहित व भावाभावदशाशून्य अशा आत्म्याचीच भावना करीत तूं आत्मस्थ हो. तूं आत्मसत्तेला विसरून विषयांची जेव्हां भावना करतोस, तेव्हां अति दुःखद चित्ततेस प्राप्त होतोस. स्वरूपज्ञान–युक्तीनें या चित्तता-नामक शृंखलेस तोडून हे महावीरा, तूं चित्तबिळांतून स्वात्मसिंहाला सोडीव. आत्म्याहून भिन्न पदार्थाची कल्पना करणें म्हणजे महादुःखांत पडणेंच आहे. हा सर्व आत्माच आहे, अशी संविद् आंतल्याआंत उत्पन्न झाली म्हणजे त्रिपुटी पार नाहींशी होते. मी आत्मा जीव आहे, असें समजलें कीं चित्ताचा उदय झाला, व त्यामुळें अनादि–अनंत दुःख बोडक्यावर बसलेंच. पण मी ब्रह्म आहें व जीवनामक ब्रह्मेतर सत्ता सत्य नव्हेत, असा स्थिर निश्चय झाला कीं, चित्ताचा उपशम व परम सुख आपोआप होतें. मनःसर्प शरीरामध्यें जोंवर स्थित आहे, तोंवर महद्भय असतें; व त्याला योगाभ्यासानें एकदां हुसकून लाविलें म्हणजे भयाला अवकाशच रहात नाहीं. रामा, तूं चित्तांत केवल भ्रांतीनें उद्भवलेल्या अहंकाररूपी महा बलाढ्य वेताळास यथार्थ ज्ञान–मंत्रानें मार. देहगृहांतून भयंकर चित्तयक्ष गेला म्हणजे मग तुला कशाचेंही भय नाहीं. मी निष्काम व सुखसाधनो-पार्जनशून्य आहें, असें तुला वाटूं लागलें म्हणजे तुझी चित्तसत्ता गळली आहे असें जाण, व नंतर तसाच शांत रहा. १४.

सर्ग १५

[तृष्णेचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—आत्मा या चित्तसत्तेचें अनुकरण करूं लागला म्हणजे तो आपल्या ब्रह्मात्मभावास विसरतो, व चित्तानें कल्पिलेला देहादिच मी आहें, असें तो जाणतो; आणि विषयाविषयींच्या राग–द्वेष–वासनांस धारण करतो. नंतर विषलतेसारखी मरण–मूर्च्छादि अनेक भ्रम देणारी तृष्णा, त्या कलना–मल धारण करणाऱ्या आत्म्यास मूर्च्छित करते. तिच्या-पासून सुखलेशही मिळत नाहीं. तृष्णा जेव्हां जेव्हां उदय पावते, तेव्हां तेव्हां ती जीवाला महा मोहांत पाडते. कल्पाग्नीच्या ज्वाळांचा दाह सहन करण्यास हरि–हरादि समर्थ आहेत, पण तृष्णाग्नीच्या ज्वाला कोणाच्यानेंही सहन करवत नाहींत. तृष्णा ही घोर सुरी आहे. सर्व दुःखें तृष्णा-

वेलीचीं फळें आहेत. मानवांच्या मनोरूपी बिळांत रहाणारी ही जंगली कुत्री, कोणाच्या दृष्टीं न पडतांच शरीरांतील हाडें, मांस व रक्त खाते. ती क्षणांत उदय पावते व क्षणांत नष्ट होते. तृष्णेनें ज्याला जर्जर करून सोडलें आहे, तो दीन, निरुत्साह व निर्बल होऊन रहातो. तो अति नीच अवस्थेत पोंचतो, मोहित होतो, आणि रडत पडतो. ज्याच्या हृदयरंध्रांत तृष्णा नांवाची काळी नागीण नसते, त्या पुरुषाचे प्राणवायू स्वस्थ असतात. तृष्णा नामक कृष्ण पक्ष संपला कीं, पुण्यकारक शुक्ल पक्ष सुरू होतो. तृष्णा नांवाच्या किडक्या वेलीनें ज्या पुरुषवृक्षाला दूषित केलेलें नसतें, त्याच्यावर सदा पुण्यपुष्पें फुलतात. विवेकदृष्टिहीन पुरुषांच्या चित्तारण्यांत तृष्णा नदी मोठ्या वेगानें वहाते. सूत्रयंत्रांत बांधलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें तृष्णा या सर्व जनांस फिरविते, मारते. व सोलते. धर्म—ज्ञानाच्या दया—विवेकादि सूक्ष्म अंकुरांनाही ही तृष्णारूपी कुऱ्हाड तोडते. तृष्णेच्या मागें लागून जाणारा पुरुष, एकाद्या पशूप्रमाणें खळग्यांत पडतो. हृदयांतील साक्षात् पिशाचीच अशी ही तृष्णा पुरुषाला जशी अंध करते, तशी प्रौढ जराही करीत नाहीं. या हृदयस्थ अमंगल तृष्णेनेंच भगवान् विष्णूला वामन केलें. हीच प्राण्यांस भटकावयास लावते. यास्तव या सर्पिणीच्या वाटेलाही जाऊं नये. तृष्णेच्या योगानेंच वायू एकसारखे वहातात, पर्वत उभे रहातात, व धरा (पृथ्वी) धारण करते. तृष्णेनेंच त्रिभुवनास स्थिर केलें आहे. सर्व लोक—यात्रा तृष्णारूपी दोरींत ओंवलेली आहे. दोरीच्या पाशांतून सुटतां तरी येतें, पण या तृष्णापाशांतून मोकळें होतां येत नाहीं. यास्तव राघवा, तूं तृष्णा सोड. संकल्प सोडल्यानेंच तिचा क्षय होणें शक्य आहे. मन नाहीं हें तुला मी नुकेंच सप्रमाण सांगितलें आहे. मग मनाच्या अभावीं तृष्णाप्रसक्ति कशी होणार? 'हा तूं' 'हा मी' ही दुराशा मनांत धरूं नकोस. अनेक दुःखांस प्रसवणारी अनात्मभावना तूं सोडलीस कीं, तुझी गणना ज्ञान्यामध्यें होऊं लागेल. अहंभावनामयी तृष्णेला सोडून, हे कुशल रामा, तूं ब्रह्म हो. १५.

सर्ग १६

[ध्येय व ज्ञेय वासनात्याग. जीवन्मुक्त व विदेहमुक्त यांचें लक्षण.]

श्रीराम—प्रभो, अहंकार—तृष्णेचें ग्रहण करूं नको, हें आपलें वचन स्वभावतःच गंभीर आहे. कारण, मी अहंकाराला सोडलें कीं माझा देहही

जाणार ! मोठ्या विस्तृत खोडाकडून वृक्ष जसा धारण केला जातो, त्या-प्रमाणें अहंकाराकडून हा देह धारण केला गेला आहे. त्यामुळें अहंकाराचा क्षय झाला कीं देहाचाही अवश्य क्षय होणार, हें ठरलेलेंच आहे. कारण, करवतीनें मूळ कापल्यावर महावृक्ष उभा कसा रहाणार ? यास्तव मी अहंकाराला सोडूं कसा व जिवंत राहूं कसा, तें मला सांगा.

श्रीवाल्मीक—कमलनयना, वासनात्याग दोन प्रकारचा सांगितला आहे. एक ज्ञेय व दुसरा ध्येय. त्यांतील ध्येय वासनात्यागाचें उपपादन प्रथम करतों. या देहेंद्रियादि व अन्नपानादि पदार्थांचा मी भोक्ता आहे; हे माझे जीवित आहेत; यांच्या वाचून मी कोणी नाहीं, व माझ्यावाचून हे नाहींत, असा जीवांविषयीं आंतल्या आंत निश्चय करून मनासह त्याचें पृथक्करण केलें असतां, मी चिदात्मा असून यांचा माझा वस्तुतः कांहीं संबंध नाहीं, असें समजणें व व्यवहारसमयीं त्याचेंच अनुसंधान करणें, हा पहिला ध्येय वासनात्याग आहे. जीवन्मुक्तांच्या प्रारब्ध—प्राप्त व्यवहारसमयीं या ध्येय—वासनात्यागाचाच विद्वान् लोक उपयोग करीत असतात. आतां समाधि-समयीं व विदेह कैवल्यावस्थेंत असणारा ज्ञानबाधित ज्ञेय—वासनात्याग म्हणजे काय, तें सांगतों. सर्व जग सम ब्रह्ममय आहे, असें साक्षात् जाणून व भूमिकांचा क्रमानें अभ्यास करून, ज्या वासनात्यागानें पुरुष निर्मल, निरहंकार व निर्विकल्पसमाधिस्थ होतो, अथवा प्रारब्धक्षय झाल्यामुळें सर्वथा देहत्याग करतो, तो ज्ञेयवासनात्याग होय. अहंकारमयी वासना सोडून जो लोकसंग्रहोचित व्यवहार करीत रहातो, तो ध्येयसंत्यागी जीव-न्मुक्त होय. मूल अज्ञानासह वासना सोडून जो शांत झालेला असतो म्हणजे वरील ज्ञान्याप्रमाणें व्यवहारही करीत नाहीं, तर चिन्मात्रप्रधान होउन रहातो, तो ज्ञेयसंत्यागी होय. जनकादिक महात्मे व जीवन्मुक्त सुजन ध्येय—वासनात्याग करून व्यवहाररूपी लीला करीत रहातात. ज्ञेय-वासनात्याग केलेले महात्मे, समाधि लावून अथवा देहत्याग करून ब्रह्मा-मध्यें रहातात. राघवा, हे दोन्हीं त्याग एकसारखेच मुक्तपदीं स्थित आहेत. दोन्ही ब्रह्मतेस प्राप्त झाले आहेत, व दोन्ही दुःखशून्य आहेत. त्यांतील ज्ञेयत्यागवान पुरुष समाधीमध्यें आरूढ असतो, म्हणून त्याला युक्तमति म्हणतात. ध्येयत्यागवान् समाधीपासून व्युत्थान पावून व्यवहार करतो, यास्तव त्याला अयुक्तमति म्हणतात. पण ते दोघेही अविद्यामल-

रहित ब्रह्मामध्येंच स्थित असतात. त्यांच्यामध्यें जर कांहीं विशेष असला तर तो एवढाच की, एकाचा देह व्यवहार करीत असतो, व दुसऱ्याचा समाहित असतो. एक देहयुक्त असूनही मुक्त व निःशोक असतो, व दुसरा देहाचाहि त्याग करून मुक्त होतो. (आतां व्यवहार करणाऱ्या मुक्ताचीं लक्षणें सांगतात.—) त्यांच्या त्यांच्या योग्यसमयीं सुखें व दुःखें येऊं लागलीं असतां जो हृष्ट व म्लान होत नाहीं, तो मुक्त होय. इष्ट वस्तूविषयीं राग (प्रेम) व अनिष्ट वस्तूविषयीं द्वेष ज्याच्यामध्यें नसतात, जो निद्रित असल्याप्रमाणें व्यवहार करितो, ज्याचे ग्राह्य व त्याज्य हे भाव पार नाहींसे झालेले असतात, अहं व मम, ह्या कल्पना ज्याच्या क्षीण झालेल्या असतात, व भय, क्रोध, कार्पण्य, इत्यादि दृष्टींनीं जो मुक्त असतो, तोच जीवन्मुक्त होय. जाग्रत्कालींही ज्याचें चित्त सुषुप्तीप्रमाणें वृत्तिशून्य असतें, व पूर्ण चंद्राप्रमाणें ज्याचें मन सदा आल्हादसंपन्न असतें त्याला यालोकीं जीवन्मुक्त म्हणतात.

श्रीवाल्मिकी मुनिवसिष्ठ इतकें सांगत आहेत तोंच दिवस बुडाला, व सभासद स्वस्थानीं जाऊन दुसऱ्या दिवशीं पुनः नेहमींप्रमाणें सभेमध्यें येऊन बसले. १६. येथें अकरावा दिवस समाप्त झाला.

सर्ग १७

[जीवन्मुक्त कोणत्या प्रकारच्या निश्चयांनीं बद्ध होत नाहीं, व अज्ञ कसे बद्ध होतात]

श्रीवसिष्ठ—रामा, विदेहमुक्त वाणीचे विषय होत नाहींत. त्यांचें वर्णन करतां येत नाहीं. यास्तव आतां तूं जीवन्मुक्तीचेंच वर्णन ऐक. तृष्णेवाचून कोणतीच प्रवृत्ति होणें शक्य नसते. यास्तव ज्ञानी पुरुषाच्या प्रवृत्तीलाही तृष्णाच कारण होते; पण ती शुद्ध असते. अज्ञाच्या तृष्णेप्रमाणें मलिन नसते. त्यामुळें वासनोत्साहशून्य तृष्णेनें होणारें त्यांचें वर्णाश्रमस्वभावप्राप्त कर्म त्यांच्या मुक्तीस प्रतिबंध करीत नाहीं. बाह्यार्थ सत्य आहेत अशा दृढ भावनायुक्त तृष्णेनें व्यवहार करणें, अथवा अशी तृष्णा धरणें, हा बंध आहे, असें आचार्य म्हणतात. तीच संसाररूपी खोडा आहे. भोग्यवर्ग अनित्य आहे, अशा निश्चयानें जिनें हृदयस्थ भोगसंकल्प सोडले आहेत, व जी केवळ लोकसंग्रहाकरितां बाहेर विहार करीत आहे, अशी वासना जीवन्मुक्तांच्या शरीरांत रहाते. राघवा, बाह्य विषयाच्या लंपट्यामुळें

वृद्धि पावणारी तृष्णा बद्ध असून बाह्य व आंतर विषय–लंपट्य शून्य तृष्णा मुक्त होय. जी तृष्णा विषयप्राप्तीच्या पूर्वी व त्याच्या नाशानंतर दुःखरहित व भोगसमयींही वृद्धिरहित असते, ती मुक्त तृष्णा होय. मला हें असावें, अशी आंतल्याआंत भावना होणें, हीच तृष्णा शृंखला व कल्पना आहे, असें जाणावें, व तिला सोडावें. रामा, तूं बंधाची आशा, मोक्षाची आशा, सुख–दुःखाची आशा आणि सत् व असत् वस्तूंची आशा सोडून अक्षुब्ध महा–सागराप्रमाणें रहा. आत्मा अजर व अमर आहे, असें जाणून जरा व मरण यांच्या शंकांनीं आपलें मन कलुषित करून घेऊं नकोस. हें दृश्यपदार्थतत्त्व तुझें नव्हे. तूंही जीव नव्हेस, तर तें सर्व परमार्थ सत्याहून निराळेंच कांहीं आहे. हे रामा, विचारी पुरुषांचा आणखी चतुर्विध निश्चय सांगतों तो ऐक. मला नखशिखांत आईबापांनीं निर्माण केलें आहे, असा असत्, व दर्शनामुळें होणारा एक निश्चय आहे. तो बंधालाच कारण होतो. मी देह, इंद्रियें इत्यादि सर्व भावांहून भिन्न व सूक्ष्म आहें, हा दुसरा निश्चय असून तो संताच्या मोक्षास कारण होतो. मीं जगांतील अनंत पदार्थांचा आत्मा आहे, मीच अक्षय हें सर्व आहे, हा तिसरा निश्चयही मोक्ष देतो. देहादिरूप मी, व ही जड सृष्टि, अशीं दोन्हीं शून्य आहेत, हा चवथा निश्चय असून तोही मोक्ष देतो. तात्पर्य रामा, या चार निश्चयांतील पहिला प्राण्याला बद्ध करतो, व शुद्धभावनेमुळें उत्पन्न झालेले बाकीचे तीन मोक्षोपयोगी आहेत, असें सांगितलेलें आहे. कारण यांतील पहिला निश्चय असला तरच तृष्णा बंध उत्पन्न करूं शकते. यास्तव वस्तुतः तो निश्चयच बंधाचें खरें कारण आहे. ज्यांच्यामध्यें शुद्ध तृष्णा आहे, असे पुढचे तीन निश्चय स्वच्छ असून ते जीवन्मुक्तामध्यें रहातात. त्यांतूनही शेवटचा निश्चय मला फार आवडतो. कारण, आत्म्याचा महीमा, खालीं, वर व बाजूला व्यापून रहाणारा आहे. त्यामुळें सर्व आत्माच आहे, या निश्चयानें कोणाचीही मती खिन्न होत नाहीं. या शिव ईशान पुरुषालाच वादी शून्यादि अनेक नावें देतात. एका परमार्थस्वरूप दृष्टीनें जग व्याप्त आहे. भ्रांतिबुद्धीनें नव्हे. पाताळापासून सत्यलोकापर्यंत व त्याच्या पलीकडेही आत्मा भरला आहे. एवढ्यासाठींच सर्व सत्य, सर्व नित्य, व सर्व मिथ्याशून्य आहे, समुद्रांत सर्व पाणीच; दुसरे (तरंगादि) कांहीं नाहीं. कडीं, बाहुभूषणें,

आंगठ्या, इत्यादि सर्व सोनेंच. दुसरें कांहीं नाहीं. परमात्ममयी अद्वैत शक्तीच द्वैताद्वैत भेदांनीं विकास पावते. रामा, आपलें किंवा दुसऱ्याचें कार्य सिद्ध झालें किंवा न झालें तरी, तूं सुखी व दुःखी होऊं नको. तूं ब्रह्माप्रमाणेंच आंतून अद्वैतपर व बाहेरून द्वैतपर होऊन रहा. विषयभावनेनें भयंकर संसार–भूमींत धक्के खाऊं नकोस. हे महात्मन्, द्वैत संभवत नाहीं. कारण तें चित्तमय आहे. त्याचप्रमाणें आत्म्यामध्यें एकत्व हा संख्यागुणही संभवत नाहीं. कारण त्याला एक म्हणणें, हें सुद्धां द्वित्वादिकाच्या व्यावृत्तीकरितांच होय. तस्मात् तें तत्त्व म्हणजे बोलतां न येण्यासारखें व चिंतन करतां न येण्यासारखें असें कांहीं आहे. तें सदा निर्विकार आहे. हें सर्व विज्ञानमात्र असतें. सर्व शांत तत्त्व पसरलें आहे. तें परम अमृत, अनाद्य, सर्व भासांस भासमान करणारें, अजर, अज, अचिंत्य, निष्कल, साधनशून्य, जीवशक्तीचें जीवन व सर्व कारणांचें कारण आहे. राघवा, तूं, आम्हीं, व हें सर्व जग, सदा ब्रह्म आहे. असा तुझा दृढनिश्चय असूं दे. १७.

सर्ग १८

[संसारांत राहूनही दुःखी न होणाऱ्या विद्वानाची स्थिती.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, समाहितचित्त, काम–लोभादि कुदृष्टींनीं अदूषित व लीलेनें व्यवहार करणाऱ्या महात्म्याचा हा स्वभाव ऐक. संसारविहार करणाऱ्याही जीवन्मुक्तमुनीनें प्रारंभीं जन्मादि दुःखांनीं, मध्यभागीं आध्यात्मिकादि दुःखांनीं व अंतीं मृत्यु–नरकादि दुःखांनीं विरस असलेल्या जगत्–स्थितीस हंसावें. तिला तुच्छ जाणावें. सर्व प्रकृत कार्यामध्यें उचित व्यवहार करणारा, शत्रुमित्रादिकांविषयीं सम, ध्येयवासनात्यागाचा अवलंब करून रहाणारा, सर्वत्र उद्वेगशून्य, कोणाचेंही अप्रीय न करणारा, विवेकी, ज्ञानलक्षण उपवनांत रहाणारा, सर्वातीत पदाचा अवलंब करणारा, पूर्णचंद्राप्रमाणें शांतचित्त, उद्वेगरहित, प्रिय वस्तूच्या लाभानें उन्मत्त न होणारा, असा पुरुष संसारांत दुःखी होत नाहीं. सर्व शत्रूंविषयीं उदासीन, दाक्षिण्य व दया यांनीं युक्त, श्रेष्ठांचें प्राप्त कार्य करणारा, अभिनंदन, द्वेष, शोक व इच्छा यांनीं रहित, मित भाषण करणारा, अवश्य कार्यामध्यें आळस न करणारा, विचारलें असतां उचित असेल तेंच सांगणारा, कोणी न

विचारल्यास स्थाणूप्रमाणें स्तब्ध बसणारा, इष्टानिष्टभावशून्य, कोणी अपेक्षा केल्या असतां रम्य शद्बांनीं समाधान करणारा, भूतांचा आशय जाणणारा, पक्षपात न करणारा, परम पदीं आरूढ झालेला, व भंगुर जगस्थितीकडे अंत:शीतल बुद्धीनें हंसत अवलोकन करणारा ज्ञानी, संसारांत दु:खी होत नाहीं. ज्यांनीं चित्ताला जिंकलेलें आहे अशा परावरज्ञ महात्म्यांचा हा स्वभावच आहे. पण ज्यांनीं चित्ताला जिंकलेलें नाहीं अशा भोगरूपी चिखलांत रुतलेल्या मूर्खांचे मनोरथ, चेष्टा व त्यांचे परिणाम, अनंत व अति विचित्र असल्यामुळें त्यांचें वर्णन करतां येत नाहीं. त्यांना स्त्रिया अतिशय अभिमत असतात, व आम्हांला तर त्या नरकाग्नीच्या ज्वाला आहेत असें वाटतें. त्यांना धन इष्ट असतें, पण आम्हाला तें सर्व अनर्थाचें बीज आहे असें वाटतें. ते धनादिकांच्या योगानें यज्ञादि सत्कर्में करतील म्हणून म्हणावें, तर त्यांची तीं कर्मेंही साभिमान व सकाम होत असल्याकारणानें, व दम, मान, मद, मात्सर्य, इत्यादि दुराचारांनीं भरलेलीं असल्यामुळें पुनर्जन्मादि-सुखदु:खांनीं परिपूर्ण असतात. त्यामुळें आम्हांला त्यांच्या स्वभावाचें वर्णन चांगलेंसें करतां येत नाहीं.

यास्तव हे राघवा, तूंही विद्वानांच्या चरित्रानेंच विहार कर. सर्व आशा, वासना व अनुराग सोड, आणि बाहेरून केवळ शरीरचेष्टा कर. उदार, सुंदर, आचारवान् व कोणाचा बुद्धिभेद न करितां व्यवहार करणारा हो. सर्व संसार-दशांचा विचार करून, व अतुच्छ परम पदाचा आश्रय करून लोकांमध्यें वाग. आंतून आशा सोडून बाहेरून आशावान् असल्याप्रमाणें, आंतून शीतळ व बाहेरून तप्त असल्याप्रमाणें, आंतून वेगशून्य व बाहेरून मोठा वेगवान् असल्याप्रमाणें आणि आंतून अकर्ता व बाहेरून कर्ता असल्याप्रमाणें, तूं लोकांमध्यें व्यवहार कर. सर्व भावांचें तत्व तुला कळलें आहे. यास्तव कृत्रिम हर्ष, कृत्रिम उद्वेग व कृत्रिम आरंभ तूं यथेच्छ कर. अहंकार सोडून, बुद्धिला स्थिर ठेऊन, आशापाश तोडून व सर्व वृत्तींमध्यें समभाव ठेऊन बाह्य कार्यें कर. देहवानाला वस्तुत: बंध नाहीं व मोक्षही नाहीं. ही सर्व भ्रांती आहे. कारण एक व सर्वगामी आत्म्याला बंध कसा असणार ? व बंधच जर नाहीं तर मोक्ष कोणाला होणार ? तुला सूक्ष्म दृष्टीनें तत्व कळलें आहे; व तूं निरहंकारही

झाला आहेस. यास्तव आतां तूं आकाशाप्रमाणें निर्मळ रहा. शरीरसंबंधी जनाविषयीं सुखी किंवा दुःखी होऊं नको. कारण, जग, आत्मा व तूं यांच्या स्वभावांचा विचार केला म्हणजे, सुख व दुःख यांना अवकाशच रहात नाहीं; आणि सुखदुःखच करावयाचें म्हटल्यास त्याला सीमा नाहींशी होईल. कारण, संसाराचें स्वरूप सदा आधियुक्त आहे. त्या सर्व शक्तिमानाचा हा सर्व खेळ आहे. कोण कोणाचा बंधु व कोण कोणाचा रिपु? अथवा सर्वच सर्वांचे सर्व आहेत. सर्व सर्वेश्वराच्या इच्छेनें होतें. हा जगत्प्रवाह असाच चालणार. खालीं असलेले जीव वर जाणार, व वरचे खालीं येणार. जीवांचा स्वर्गांतून नरकांत, नरकांतून स्वर्गांत, व एका योनींतून दुसऱ्या योनींत जाण्याचा क्रम एकसारखा चालला आहे. आज धीर असतो तो उद्यां कृपण होतो, व कृपण धीर होतो. संसारचक्रांत एकरूप कोठेंच आढळत नाहीं. हा आपला व हा परका, हा बंधु व हा शत्रु, या भावनाही अस्थिर आहेत. यास्तव राघवा, वासनाभरानें भ्रांत न होतां सुखानें व्यवहार कर. वासनाक्षय जसा जसा दृढ होत जाईल, तसा तसा तुझा व्यवहारही कमी होऊं लागेल. एकतर सर्व माझें आहे व मी सर्वांचा आहें असें समजावें, किंवा मी कोणाचा नव्हे व माझें कोणी नव्हे, असें जाणावें. यांतील कोणत्या तरी एका भावनेचा सतत अभ्यास केल्यावांचून मानवाची विषमभावना क्षीण होणें शक्य नाहीं. १८.

सर्ग १९.

[पुण्य व पावन यांच्या आख्यानाचा आरंभ. पुण्यानें पावनास केलेला उपदेश.]

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, गंगेच्या तीरावरील दोघां मुनिपुत्रांचा संवाद मी तुला सगांतों. हा बंधु व हा नव्हे, या कथाप्रसंगानें मला आठवलेला तो पुण्यकारक इतिहास तूं ऐक. या जंबूद्वीपाच्या एका भागांत महेंद्र या नांवाचा एक पर्वत आहे. त्याच्या सभोंवार महा अरण्य असून त्यावरील कल्पद्रुमांच्या छायेंत अनेक मुनी व किंन्नर विश्रांति घेत असतात. त्याचीं शिखरें आकाशांत ओळीनें पसरलेलीं आहेत. मुनींनीं त्याच्या एका रम्य रत्नमय शृंगावर स्नानपानादिकांकरितां गंगेला उतरविलें होतें. त्या गंगाप्रवाहाच्या तीरीं साक्षात् तपच, असा एक दीर्घतपा नांवाचा मुनि होता. त्याला चंद्रासारखे दोन सुंदर पुत्र होते. त्यांतील एकाचें नांव पुण्य व

दुसऱ्याचें पावन होतें. ते दोघेही बृहस्पतीच्या कचासारखे मोठे बुद्धिमान् होते. एक भार्या व ते दोघे पुत्र यांसह तो मुनि फळझाडांनीं व्याप्त झालेल्या त्या गंगातीरावर रहात असे. कांहीं दिवसांनीं त्यांतील गुणांनींही श्रेष्ठ असलेला पुण्य नांवाचा ज्येष्ठ पुत्र ज्ञानी झाला, व पावन अर्ध्या फुललेल्या पुष्पाप्रमाणें अर्धज्ञानी होता. त्याचें ज्ञान अजून परिपूर्ण झालें नव्हतें. कांहीं दिवस लोटल्यावर दीर्घतपा मुनि जराजर्जर झाला, व काळ जवळ आल्यामुळें तो संसारावरील आसक्ति सोडून, पक्षी जसें घरटें सोडतो त्याप्रमाणें, भौतिक शरीराचा त्याग करून परलोकीं गेला. एकादा भारवाही आपल्या डोक्यावरील भार जसा खालीं टाकतो, त्याप्रमाणेंच त्यानें तें भारभूत शरीर गंगातीरीं टाकलें आणि तो महाज्ञानी शांत चित्-पदास जाऊन पोंचला.

नंतर त्याच्या भार्येनेंही, मुनीचा देह प्राणापानरहित होऊन तुटलेल्या कमलाप्रमाणें म्लान होऊन भूमीवर पडला आहे असें पाहून, त्यानेंच दिलेल्या व फार दिवस अभ्यासिलेल्या योगयुक्तीनें आपली तनु सोडली. लोकांना अदृश्य झालेली ती पतिव्रता, अदृश्य झालेली चंद्रप्रभा जशी चंद्राच्या मागोमाग जाते तशी, आपल्या पतीच्या मागोमाग गेली. याप्रमाणें माता व पिता यांचा देहान्त एकाचवेळीं झाला असतां, विवेकी पुण्य व्यग्रचित्त न होतां, त्यांच्या और्ध्वदैहिक कर्मांमध्यें निमग्न झाला, व पावन दुःखी झाला. तो आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याप्रमाणें धैर्य न धरितां शोकानें व्याकुळ होऊन विलाप करीत अरण्यांतून इतस्ततः फिरूं लागला. पण आईबापांच्या देहांस अग्निसंस्कार करून व त्यांचें योग्य और्ध्वदैहिक कर्म करून, उदारबुद्धि पुण्य त्या दुःखी पावनाकडे आला, व त्याला मोठ्या प्रेमानें म्हणाला:—

'बाळा, तूं असा शोक कां करितोस, तुझा पिता मातेसह आपल्या मोक्षनामक परमात्मपदवीस प्राप्त झाला आहे. उत्पत्त्यादि सर्व काळीं सर्व प्राण्यांचें तेंच आधारभूत स्थान आहे. ब्रह्मवेत्त्यांचें तें स्वरूप आहे. मग आपल्या स्वरूपाला प्राप्त झालेल्या पित्याविषयीं व्यर्थ शोक कां करतोस ? हाच माझा पिता व हीच माझी माता, अशी मूढ भावना धरल्यामुळेंच तुला अशोच्य माता-पितरांविषयीं शोक करण्याचा प्रसंग आला आहे. पण तीच एकटी तुझी माता नाहीं व तोच एकटा पिताही नाहीं. आजवर ज्यांना असंख्य

पुत्र झाले आहेत, अशा त्यांचा तूं एकच पुत्रही नाहींस. अरे बाळा, यापूर्वींही तुझीं सहस्रावधि मातापितरें होऊन गेलीं आहेत, व विचारपूर्वक, मोह सोडून, या जन्मीं आत्मस्वरूपास न जाणल्यास यापुढेंही असंख्य आईबाप होतील. त्याचप्रमाणें त्यांनाही आजपर्यंत तुझ्यासारखे असंख्य पुत्र झाले होते व ते सर्व नदीच्या तरंगाप्रमाणें नाहींसे झाले आहेत. बाबारे, प्रत्येक ऋतूमध्यें वृक्षांना जशीं अनेक फळें येऊन नाश पावतात, त्याप्रमाणें प्राण्याचे अनेक मित्र, आप्त व बांधव, प्रत्येक जन्मीं होऊन जातात. मग स्नेहामुळें त्यांच्याविषयीं जर शोकच करावयाचा म्हणून म्हटलें, तर त्या सर्वांविषयींच शोक करावयास नको का? (हीं आईबापें याच जन्मीं आतां नुक्तींच मेलीं आहेत व यांच्या स्नेहाचें आणि उपकाराचें आम्हांला स्मरण आहे, म्हणून यांच्याकरितांच मात्र शोक करावयाचा, व ज्यांचें स्मरण नाहीं अशा अनेक आईबापांकरितां आम्हांला दु:ख होत नाहीं! या दु:खाचें कारण म्हणशील तर आईबाप नसून त्यांचें स्मरण आहे, असें झालें. अर्थात् यांचेंही विस्मरण झालें असतां तूं यांच्या करितांही शोक करणार नाहींस, हें उघड आहे. यास्तव आतांच यांना विसर. यांचें स्मरण करून उगीच कष्टी कां होतोस?) अथवा जगाच्या स्थितीचा विचार कर. म्हणजे परमार्थत: तुझे कोणी मित्र नाहींत व बांधवही नाहींत असें कळेल. जगामध्यें स्वभावत:च नाश नाहीं, व तत्त्वबोध झाल्यावर तर तो मुळींच नाहीं. राजे व इतर धनिक लोक यांची ही जी छत्र—चामर-चंचल—संपत्ति दिसत आहे, तें कांहीं दिवस रहाणारें स्वप्न आहे. परमार्थिक दृष्ट्या सत्य काय आहे, याचा विचार कर. हा गेला, मेला इत्यादि दुर्दृष्टी खऱ्या नव्हेत. त्या आपल्याच कल्पना आहेत. १९.

सर्ग २०

[पावनाच्या शोकाचा परिहार करण्याकरितां पुण्य त्याच्या व आपल्या पूर्वजन्मांचें वर्णन करितो.]

पुण्य— पिता कोण, माता कोण, मित्र कोण व बांधव कोण? आपल्या संकेतानेंच हा बंधु—मित्र—पुत्र-देह—द्वेष—मोहरूप प्रपंचाख्य रोग प्राणी उत्पन्न करतो. तो दृढ भावनेनें एकाला बंधु म्हणतो व एकाला शत्रु म्हणतो. पण एका सद्रूप सर्वगामी आत्म्यामध्यें ही भेदबुद्धि शोभत नाहीं. रक्त, मांस, व हाडें, यांच्या संघातरूप अशा या देहांत, मी हा कोण, याचा तूं आपल्या

मनानें विचार कर. म्हणजे परमार्थिक दृष्टीनें मीही नाहीं व तूंही नाहींस, हें तुला कळेल. मी पुण्य व तूं पावन हें मिथ्या ज्ञान आहे. पिता, माता, सुहृत्, बांधव, इत्यादिकांचें देहही भ्रांतिमात्र आहेत. त्यामुळें त्यांच्या करितां शोक करणें उचित नव्हे. देहादि उपाधींहून भिन्न केलेल्या चिदाकाशासच जर तूं 'मी, तूं, पिता, माता' इत्यादि समजत असशील, तर माझा पिता, माझी माता, इत्यादि भेदघटित स्वत्वादि संबंध अयुक्त आहे. लिंगशरीरच मी व बांधवादि आहेत म्हणून म्हणशील, तर आजपर्यंत अनेक जन्मांमध्यें होऊन गेलेल्या आईबापांच्या शरीरांविषयीं शोक कां करीत नाहींस? कारण निरनिराळ्या स्थानीं मृग, हंस, वृक्ष, सिंह, मासे, वानर, कावळे, इत्यादि अनेक योनीमध्यें तुझे अनेक बांधव होते. तूं दाशार्ण देशांत कपिलवर्ण वन-वानर होतास. तुषार देशांत राजपुत्र झालास. पुंड्र देशांत वनकावळा होतास. हैहय देशांत हत्ती होतास. त्रिगर्तांत गर्दभ होतास. शाल्वांत कुत्रा होतास. तेथेंच सुरूच्या झाडावर पक्षी होतास. विंध्य पर्वतावर पिप्पल झालास. मंदर पर्वतावरील एका वटवृक्षांत लांकडांतील किडा झालास. पुढें तेथेंच कोंबडा झालास. कोसल देशांत ब्राह्मण, बंगांत तित्तिर पक्षी, व तुषारांत अश्व होऊन एका ब्राह्मणाच्या यज्ञांत पशु झालास. बाळा, अशाच आणखी अनेक योनींचा अनुभव घेऊन तूं माझा भाऊ झाला आहेस. सूक्ष्म व शुद्ध बुद्धीनें मला हें सर्व प्राक्तन ज्ञान झालें आहे. मीही अशा अनेक योनी आजवर पाहिल्या आहेत व ज्ञानदृष्टीनें मला त्यांचेंही आज ज्ञान होत आहे. मी त्रिगर्तामध्यें पोपट, नदीकाठीं बेडूक, वनांत लावापक्षी, विंध्यारण्यांत भिल्ल, बंगांत वृक्ष, विंध्याद्रीवर उंट, हिमालयावर चातक, पौंड्रामध्यें राजा व सह्यपर्वतावरील गुहेंत वाघ झालों. मी दहा वर्षें गिधाड होतों. पांच महिने सुसर झालों व शंभर वर्षें सिंह होऊन राहिलों; आणि शेवटीं श्रीशैलाचार्यांचा पुत्र होऊन आतां तुझा वडील भाऊ झालों आहे.

बाळा, या जगाची ही अशी अवस्था आहे. आजवर आमचे शतशः बांधव होऊन गेले आहेत. त्यांतील कोणाकोणाकरितां म्हणून रडावें तें तरी सांग. वनांतील वृक्षांच्या पानांप्रमाणें असंख्य आप्त वारंवार होतात व जातात. तेव्हां दुःख व सुख याला कांहीं तरी प्रमाण आहे का? यास्तव सर्वांविषयीं उदासीन होऊन स्वच्छ चित्तानें राहूं या. मनामध्यें स्थित असलेल्या अहंता प्रपंचभावनेस सोडून तूं ब्रह्मज्ञांच्या गतीस जा. बुद्धिमान् लोक सतत

वेगानें होणाऱ्या या भ्रमणाविषयीं मुळींच शोक न करितां निरभिमानानें व्यवहार करितात. यास्तव तूंही जरा–मरणशून्य आत्म्याला आठव. जन्म, दुःख, माता, पिता, इत्यादिकांतील तुझें कांहीं नाहीं. तूं आत्मा आहेस. देहादि अनात्मा नव्हेस. या संसारयात्रेंत अभिमानानें नानाप्रकारच्या चेष्टा करणारे अज्ञच सारबुद्धि ठेवतात आणि ज्ञानी प्रेक्षक होऊन रहातात. रात्रीं प्रकाशनक्रिया करणाऱ्या दीपांप्रमाणें ते या लोकस्थितींत कर्मे असल्यासारखे रहातात. हातांतील आरसा, रत्न, इत्यादिकांमध्यें मुखाचें प्रतिबिंब पडतें; पण त्यांत ते स्वतः प्रवेश करीत नाहींत. त्याप्रमाणें महात्मे स्वात्म्यामध्यें अध्यस्त कार्यांचे कर्ते होतात, पण त्यांत 'मी' असा अभिनिवेश करीत नाहींत. यास्तव बाळा, तूंही कामनामय कलंकशून्य, मननशील, साक्षात् व संसारसंभ्रमशून्य आत्म्याच्या योगानेंच संतुष्ट हो. २०.

सर्ग २१

[तृष्णापाशक्षय हाच मोक्ष. आशेनें चित्तवृत्ती उठतात. निराश व आत्मपूर्ण पुरुषाला आपोआप मुक्ति मिळते.]

श्रीवसिष्ठ––राघवा, पुण्यानें याप्रमाणें उपदेश केला असतां पावनास बोध झाला आणि त्यानंतर ते दोघेही सिद्ध व ज्ञान–विज्ञान–पारग होऊन त्या वनांत यथेच्छ विहार करूं लागले. कांहीं दिवसांनीं त्यांनाही निर्वाण प्राप्त झालें व तैलरहित दीपाप्रमाणें ते शांत झाले. रामा, याप्रमाणें आप्ताची संख्याच करितां येत नाहीं. तेव्हां त्यांतील कोणाकरितां रडावें व कोणाकरितां हंसावें? यास्तव या सर्व तृष्णांचा त्याग करणें, हाच खऱ्या शांतीचा उपाय आहे. उत्तरोत्तर अधिक विषयसंपादन करणें हा नव्हे. जशीं जशीं लांकडें घालावीं तसा तसा अग्नि वाढत जातो. त्याप्रमाणें विषयांचें चिंतन जसें जसें करावें तशी तशी चिंता वाढत जाते; आणि लांकडें काढलीं असतां अग्नि जसा शांत होतो, त्याप्रमाणें विषयांचें चिंतन काढलें कीं चिंताही क्षीण होते. ध्येय–वासनात्यागरूपी रथावर आरूढ होऊन, भूतदयेनें उदार झालेल्या दृष्टीनें सर्व दीन लोकांकडें पहात प्रकृत व्यवहार कर. रामा, हीच स्वच्छ, निष्काम व पीडाशून्य ब्राह्मी स्थिति आहे. या स्थितीला प्राप्त झालेला पुरुष व्यवहारामध्यें फारसा चतुर जरी नसला तरी मोहित होत नाहीं. विवेकनामक एक सुहृत व परमार्थ बोधलक्षण बुद्धिरूपी एक प्रियसखी, यांना बरोबर घेऊन तूं

विहार कर. म्हणजे संकटांमध्येंही मोहित होणार नाहींस. ज्यानें सर्व धनांचा परित्याग केला आहे, व बांधवांना जणुं काय गचांड्या देऊन हृदयांतून दूर केलें आहे, अशा स्वधैर्यावाचून दुसरें कोणीही संकटांतून सोडवीत नाहीं. वैराग्य, शास्त्रविचार व महत्त्वादि गुण, यांच्या योगानें मोठ्या यत्नानें मनाला विषयगर्तेतून वर काढावें. तुच्छ विषयांचा अभिलाष न करणें, या महत्त्वानें पुष्ट केलेल्या चित्तापासून जें फळ मिळतें, तें त्रिभुवनाच्या ऐश्वर्यापासून व विविध रत्नांनीं भरलेल्या कोशापासूनही मिळणें शक्य नाहीं. मन पूर्ण (तृप्त) झालें कीं, सर्व जग अमृतरसानें परिपूर्ण होतें. जोड्यांनीं पाय झांकून टाकले कीं, सर्व पृथ्वी चामड्यानें मढविल्यासारखी होते. मन वैराग्यानें पूर्ण होतें. आशावश झाल्यानें नव्हे. आशेच्या योगानें तें ग्रीष्मऋतूंतील सरोवरांप्रमाणें रिकामें होत जातें. ज्यांचें चित्त आशावश झालेलें असतें, त्यांचें हृदय अगस्तिमुनीनें पिऊन सोडलेल्या सागराप्रमाणें रितें होतें. ज्याच्या धर्म, ज्ञान, वैराग्य, शांति, दांति, इत्यादि पुष्प–फल–पल्लवांनीं समृद्ध असलेल्या चित्तवृक्षावर तृष्णा नांवाची चपल मर्कटी नाचत नाहीं, त्याचें मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त, या चार वृक्षांनीं बनलेलें-अंतःकरण–वन चांगलें शोभतें. निःस्पृह पुरुषाला त्रिभुवन एकाद्या ल्हानशा छिद्राप्रमाणें भासतें, फार मोठा प्रदेशही गायीच्या पावलासारखा वाटतो, व महाकल्प निमिषार्धं भासतो. कारण अमर्याद ब्रह्मसुखापुढें इतर सुखें व सर्वगत आणि नित्य ब्रह्माच्या अपेक्षेनें सर्व देश, काळ व वैभव, तुच्छ भासतात. निःस्पृह चित्तामध्यें जितकी शीतळता असते, तितकी चंद्र, हिमालयाची गुहा, व केळींची अथवा चंदनवृक्षांची बाग, यांमध्येंही नसते. स्पृहारहित मन जितकें सुंदर दिसतें, तितका सुंदर पूर्ण चंद्र, पूर्ण क्षीरसागर, अथवा लक्ष्मीचें मुखही नाहीं. मेघमाला चंद्राला, व शाईचे ठिपके चुना लावलेल्या भिंतीला जसे दूषित करतात, त्याप्रमाणें आशापिशाचिका पुरुषाच्या चित्ताला दूषित करिते. चित्तवृक्षाच्या आशानामक शाखांनीं दशदिशांस व्यापून सोडलें आहे. यास्तव त्यांस धैर्यानें तोडून टाकलें म्हणजे तो चित्तमहावृक्ष नुस्तें खोड होऊन राहतो. (म्हणजे स्तब्ध ब्रह्म होतो.) तृष्णा–शाखा तोडून चित्तवृक्षाचा नुस्ता खांब उभा राहिला म्हणजे त्याच्या खालचा धैर्य–रोपडा जोरानें वाढतो. वैराग्य, जितेंद्रियत्व, द्वंद्वसहिष्णुत्व इत्यादि धैर्यानें युक्त असलेल्या पुरुषाचें चित्त क्षीण झालें म्हणजे, हे रामा, त्याला नाशरहित पद मिळतें. राघवा, या आशारूपी चित्तवृत्तींना जर तूं वाढूं दिलें नाहींस,

तर तुला कांहीं भय नाहीं. तुझें चित्त वृत्तिशून्य झालें कीं तूं मोक्षमयी सत्तेस प्राप्त झालासच, असें समज. चिंतन हीच वृत्ति. आशेच्या योगानें तीं उद्भवते. यास्तव आशेलाच सोडलें म्हणजे तुला सहजच चित्तरहित होतां येईल. कारण, जो ज्या वृत्तीनें युक्त असतो त्याचा त्या वृत्तीच्या अभावीं क्षय होतो, असा नियम आहे. यास्तव चित्ताच्या शांतीकरितां त्याच्या वृत्तीचा क्षय कर. महात्म्या रामा, पुत्रादि सर्व इच्छा सोडून तूं मुक्तचित्त हो. मनांतील खोड्याप्रमाणें बांधून टाकणाऱ्या आशा नाहींशा झाल्यावर मुक्त कोण नाहीं होणार ? २१.

सर्ग २२

[बलीच्या आख्यानाचा आरंभ. पाताळाचें वर्णन. बलीचें राज्य व त्यानें वैराग्यानें मेरुशृंगावर केलेला विचार.]

श्रीवसिष्ठ—अथवा हे रघुवंशरूपीं आकाशांतील पूर्णचंद्रा, बलीप्रमाणें अकस्मात् विचारोदय झाल्यामुळें तुला अमल ज्ञान प्राप्त होऊं दे.

श्रीराम—भगवन्, सर्वधर्मज्ञ, आपल्या प्रसादानें मला हृदयांत सर्व आप्तव्य प्राप्त झालें आहे. मी आतां अमल पदीं विश्रांति घेत आहे. हे विभो, माझ्या चित्तांतील तृष्णारूपी सर्व तम पार नाहींसें झालें आहे. मी आतां अमृतानें भरून गेलों आहें. स्वस्थ व शीतलात्मा झालों आहें. मला आंतल्या आंत अवर्णनीय आनंद होत आहे. परंतु भगवन्, आपलें मधुर भाषण ऐकत असतांना माझ्या मनाची तृप्ति होत नाहीं. गुरुराज, माझा बोध दृढ व्हावा म्हणून बलीची ज्ञानप्राप्ति मला सांगा. हात जोडून प्रार्थना करणाऱ्या शरणागताचा संत कधींच कंटाळा करीत नसतात.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, बरें आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी आतां तुला बलीचा उत्तम वृत्तांत सांगतों. अरे वेड्या, तुझ्यासारखे श्रोते तरी वक्त्यांना कोठें सांपडतात ? असो; या आख्यानाचें श्रवण एकाग्रमनानें केल्यास तुजप्रमाणें इतरांचाही बोध दृढ होईल.

या जगत्कोशा (ब्रह्मांडा) च्या एका कोपऱ्यांत भूलोकाच्या खालीं पाताळ म्हणून एक प्रसिद्ध लोक आहे. त्याच्या आंतील भाग कचित् स्थलीं क्षीरसागरांत झालेल्या व ज्यांच्या शरीरास अमृतकिरणांचा लेप लागला आहे अशा दानवकन्यांच्या योगानें प्रकाशित होत असतो. कोठें व्याकरणछंदःशास्त्रादिकांचें

व्याख्यान चाललें असतांना होणाऱ्या दोनपासून दोन सहस्रपर्यंत जिव्हांनीं युक्त असलेल्या नागांच्या शब्दांनीं व दोन चंचल जिभांनीं युक्त असलेल्या असंख्य नागांनीं व्याप्त झालेला असतो. कोठें कोठें त्या लोकचा प्रदेश चालते बोलते मेरुच अशा दानवांनीं परिपूर्ण असतो. कोठें दिग्गज असतात. क्वचित् असंख्य भयभीत प्राण्यांच्या आरोळ्या व दुर्गंधयुक्त नरक यांनीं तो भयंकर झालेला असतो. भूलोकपर्यंत एकावर एक असे सात पाताळ लोक एकाद्या दोरींत ओंवलेल्या खोबऱ्याच्या वाट्यांप्रमाणें एकमेकांशीं संबद्ध झाले आहेत. त्यांतील कांहीं भाग मेरूच्या पादांनीं व्याप्त होते. कांहीं भागास भगवान् कपिलानें पवित्र केलें होतें व कोठें असुरस्त्रियांनीं जमविलेल्या सामग्रीचा अभिलाष करणाऱ्या सुवर्णलिंगमय शंकराकडून तें (पाताळ) पाळलें जात होतें.

असो; अशा प्रकारच्या त्या असुररक्षित पाताळांत विरोचनपुत्र बलि राजा होता. देव, विद्याधर व उरग, यांसह देवराजही त्याच्या पादसंवाहनाची (पाय चेपण्याची) इच्छा करीत असे. तो राजा त्रैलोक्यांतील रत्नांचा कोश, सर्व शरीरी जीवांचा रक्षक, व इंद्र, मनु, शेष इत्यादि लोकधारकांचाही आधार असून स्वतः हरि त्याचा पालक होता. त्या दानवराजाचें नांव ऐकतांच ऐरावताच्या गंडस्थळावरील मदजल सुकून जात असे. त्याच्या उग्र प्रतापाच्या उष्णतेमुळें समुद्रांचें जलही शुष्क होत असे. त्याच्या दृष्टिपातानेंच कुलपर्वत चळचळ कापूं लागत. फळांच्या भारानें नम्र झालेल्या वेलींप्रमाणें सर्व दिशा त्याच्यापुढें नम्र होत असत. त्याच्या यज्ञांचे धूम मेघरूप होऊन जगद्रक्षक होत असत. त्या शूरानें सर्व भुवनांस लीलेनेंच जिंकून घेऊन दीर्घ काल राज्य केलें. अनेक भोग भोगले. पण त्याच्या मनाचें समाधान झालें नाहीं. विषयसुखाविषयींची त्याची इच्छा अधिकाधिकच वाढूं लागली. तथापि विषयजन्य सुख फार वेळ टिकत नाहीं, व भोग घेतांच त्याविषयीं मन विरस होतें, असें पाहून त्याच्या मनांत त्यांविषयीं उद्वेग उत्पन्न झाला, व एकदां मेरूच्या उच्च शिखरावरील रत्नजडित राजमंदिराच्या खिडकींत बसून तो आपणच या संसारस्थितीविषयीं असा विचार करूं लागला.—

ज्याची शक्ति अकुंठित आहे अशा मींच आतां या त्रिभुवनांत साम्राज्य करावें व यथेच्छ विहार करावा अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. पण अनेक भोगांच्या योगानें अति मनोहर झालेल्या व अद्भुत अशा या माझ्या मोठ्या

राष्ट्राचा भोग घेतल्यानें तरी काय होणार ? सकृद्दर्शनीं रमणीय व अवश्य क्षय पावणारे, असे हे सर्व भोग जरी मी भोगले तरी मला सुख कितीसें होणार ? पुनः तोच दिवस, तीच रात्र, व तींच स्नान–भोजन–शयनादि कर्मे; खरोखर त्यांच्या ठिकाणचें लांपट्य संतोषावह तर नाहींच, पण लज्जावह आहे. पुनः कांतेला आलिंगन देऊन पुनः तिचा उपभोग घेणें, ही लहान पोरांस शोभणारी क्रीडा आहे. मोठ्यांना तिच्या योगानें लज्जाच वाटली पाहिजे. प्रतिदिवशीं भोग घेऊन झाल्यावर विरस वाटणारे तेच ते व्यापार पुनः पुनः करतांना सुज्ञ प्राणी लाजत कसा नाहीं ! पुनः दिवस, पुनः रात्र, व पुनः कार्यपरंपरा, याप्रमाणें ही पुनः पुनः प्राज्ञाची विटंबनाच चालली आहे, असें मी जाणतों. जल तरंगरूप होऊन पुनः जसें तेंच तरंगरहित बनतें, त्याप्रमाणें हा जन सतत तींच ती क्रिया करतो. लहान पोराच्या किंवा वेड्याच्या चेष्टेसारखी ही प्राण्यांची पुनः पुनः होणारी क्रिया शहाण्यास हंसावयास लावते. ज्याच्या प्राप्तीनें कृतकृत्य होतां येईल असा पदार्थ या जगांत कोणता आहे ? अथवा हें मोठें अवडंबर (दृष्ट व अदृष्ट फळ देणारें कर्मजात) आम्ही असें किती दिवस करीत रहाणार ? व त्यापासून कोणता लाभ होणार ? ही बाळलीला वस्तुतः वस्तुशून्य व अनंत आहे. दुःखपरंपरेच्या प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या लोकांकडून व्यर्थ तिची आवृत्ति केली जाते. ज्याची प्राप्ति झाली असतां दुसरें कांहीं कर्तव्य रहात नाहीं, असला पुरुषार्थ मला या सृष्टींत तर दिसत नाहीं. यास्तव क्षणिक तुच्छ विषयसुखावाचून दुसरें नित्य सुख कोणतें आहे, त्याचा मी आतां विचार करतों, असें म्हणून बलिराजा चिंतन करूं लागला.

भुंवया वांकड्या करून थोडा वेळ विचार करतांच–‘ हां मला आठवलें ’ असें बोलून तो आपल्याशींच म्हणाला; “ पूर्वी मी आपल्या तत्त्वज्ञ व पूज्य विरोचन पित्याला असें विचारलें–सर्व दुःखें व सांसारिक सुखें यांचा क्रमानें परिहार व प्राप्ति यांस उद्देशून क्रमानें होणारे सर्व व्यवहार जेथें शांत होतात तो संसारसिमेचा अवधि कोणता ? मनाचा मोह कोठें शांत होतो ? सर्व इच्छा कोठें जातात ? पुनरावृत्तिरहित अशी विश्रांति कोठें आहे ? पुरुष कोणत्या सुखास प्राप्त झाला असतां ब्रह्मलोकापर्यंत जेवढे म्हणून सुखद विषय आहेत त्या सर्वांविषयीं विरक्त होतो ? कशाचें दर्शन झालें असतां तो दुसऱ्या सर्व दर्शनांविषयीं निःस्पृह होतो ; कारण हे सर्व भोग जरी असंख्य आहेत

तरी ते सुखावह नाहींत. ते संतांच्याही मनास क्षुब्ध करून मोहांत पाडतात. यास्तव बाबा, मी जेथें राहून दीर्घ विश्रांति घेईन असें कांहीं आनंद-सुंदर स्थान मला सांगा."

हें माझें वचन ऐकून ज्याच्या मुळाशीं फुलांचा व रसाळ फळांचा थर पडला आहे, अशा स्वर्गांतून बलात्कारानें आणलेल्या व आपल्या अंगणांत रोंवलेल्या कल्पवृक्षाखालीं बसलेल्या माझ्या विरोचन पित्यानें त्या कल्पवृक्षाच्या अमृत-तुल्य फळांप्रमाणेंच मधुर (म्हणजे जन्म–जरा–मरण दुःखाचें निवारण करणारें) असें जें वचन माझ्या अज्ञान–भ्रमनिवारणार्थ सांगितलें होतें तें मला आठवलें २२.

सर्ग २३.

[चित्ताचा जय करण्याकरितां राजमंत्र्याचें उपाख्यान.
मंत्र्याचें अप्रतिद्वंद्व व ऊर्जित वीर्य.]

विरोचन—पुत्रा, एक मोठा (मोक्षाख्य) देश आहे. त्यांत सहस्रावधि त्रैलोक्यें मावतात; पण जलाशय, सागर, पर्वत, वनें, तीर्थें, नद्या, सरोवरें, पृथ्वी, आकाश, अंतरिक्ष, वायु, चंद्र, सूर्य, लोकपाल, देव, दानव, भूत, यक्ष, राक्षस, गुच्छ, वनश्री, काष्ठें, तृणें, स्थावर, व चराचर भूतें, जल, अग्नि, दीशा, ऊर्ध्वभाग, अधोभाग, स्वर्ग, पाताळ, मी विरोचन, हरि-हर, इंद्र, इत्यादि कोणी नाहीं. त्यांत एकच फार मोठा राजा (आत्मा) आहे. तो सर्वग, सर्वकृत्, सर्व व निर्विकार आहे. त्यानें सर्व उत्तम मंत्र्यां-तील श्रेष्ठ असा एक मंत्री (मन) कल्पिला आहे. तो अत्यंत अघटित असलेलेंही कर्म (आत्म्याचें संसारित्व) करितो, व सुघटित कार्यही (पूर्णानंदत्व) पार नाहींसें करून सोडतो. तो स्वतः कशाचा भोग घेऊं शकत नाहीं व कांहीं जाणत नाहीं. पण तो असा अज्ञ असूनही राजासाठीं सर्व करतो. त्या राजाचा तोच सर्व कार्यकर्ता आहे. स्वतः राजा केवल एकां-तांत स्वस्थ रहातो.

बलि—बाबा, आधि–व्याधिरहित असा तो कोणता देश आहे ? तो कसा प्राप्त होतो ? प्रभो, आजपर्यंत त्याला कोणीं संपादन केलें आहे का ? तो विलक्षण मंत्री कोण आहे ? त्या महाबल राजाचें नांव काय ? व सहज लीलेनें जगज्जालांस आपलसें करणाऱ्या आमच्याकडूनही पराभूत न झालेला तो कोठें

आहे? देवास भय देणाऱ्या पित्या, मला हें अद्भुत आख्यान स्पष्ट करून सांगा, व माझ्या हृदयाकाशांतील संशय घालवा.

विरोचन—बाळा, लक्षावधि देव व असुर मिळूनही त्या महाबलाढ्य मंत्र्यास जिंकूं शकत नाहींत. तो इंद्र नव्हे, यम नव्हे, देव नव्हे, व असुरही नव्हे. तेव्हां त्याला कसें जिंकतां येणार? पाषाणावर कमळांचे प्रहार जसे कांहीं परिणाम करूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें त्याच्यावर खड्ग, मुसळ, प्रास, वज्र, चक्र, गदा इत्यादि शस्त्रें व अस्त्रें कुंठित होतात. तीं अस्त्रादिकांचा व शूरांच्या शौर्याचा विषयच होत नाहींत. उलट त्यानेंच सर्व देवासुरांस सदा वश करून घेतलें आहे. विष्णु नसलेल्याही त्यानें हिरण्याक्षादिक असुरांस पराभूत करून कल्पवात जसा मेरूवरील कल्पवृक्षांस पाडवितो, त्याप्रमाणें भूमीवर लोळविलें. सर्वज्ञ नारायणादिक देवांनाही त्यानें यथेच्छ स्ववश करून घेऊन गर्भ-छिद्रांत कोंबलें. त्या मंत्र्याच्या प्रसादानें ज्याच्या जवळ केवळ पांचच बाण आहेत असा मदन, सर्व त्रिभुवनाचें आक्रमण करून मोठी पौढि मिरवतो. देव व असुर ज्याच्या योगानें स्वैर वर्तन करूं शकत नाहींत तो निर्गुण, दुर्मति व दुराकृति क्रोधही त्या मंत्र्याच्या प्रसादानेंच वृद्धि पावतो. सहस्रावधि देवासुरांचा जो हा वारंवार रोमहर्षण संग्राम होत असतो, तो या मंत्रशाली मंत्र्याचा नुसता खेळ आहे. पुत्रा, तो मंत्री केवळ त्याच्या प्रभूलाच जिंकतां येतो, व त्यावाचून बाकी सर्वांना तो पर्वतासारखा अचल भासतो. त्याच्या प्रभूलाच फार दिवसांनीं जेव्हां त्या मंत्र्याला जिंकावेंसें वाटतें, तेव्हा तो त्याला सहज जिंकूं शकतो. त्रैलोक्यांतील बलाढ्यांशीं झुंजुन विजयी होणारा एक मल्ल व ज्यानें त्रिभुवनास मरावयास टेकलेल्या प्राण्याप्रमाणें उर्ध्वश्वासयुक्त केलें आहे अशा त्या मंत्र्याला जिंकण्याचें सामर्थ्य जर तुजमध्यें असेल तर मात्र तूं शूर खरा. तो मंत्रिसूर्य उदय पावला म्हणजे त्रैलोक्यकमलाकार विकसित होतात व त्याचा अस्त झाला असतां त्यांचा लय होतो. यास्तव निश्चित व एकाग्र बुद्धीनें जर तूं त्याला जिंकूं शकलास तर मात्र तूं वीर खरा. त्याला जिंकलें कीं न जिंकलेले लोकही जिंकल्यासारखे होतात व त्याला न जिंकल्यास फार दिवसांपासून जिंकून घेतलेलेही लोक न जिंकल्यासारखेच आहेत. यास्तव वत्सा, श्रमसाध्य अशाही सर्व-त्यागादि चेष्टेनें अनंत सिद्धि व शाश्वत सुख यांकरितां त्याला जिंकण्याचा प्रयत्न कर. कारण त्या दुष्टानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांना लीलेनेंच वश केलें आहे. २३.

सर्ग २४

[त्या दुर्मंत्र्याला जिंकण्याचा व राजदर्शनाचा वैराग्यादि युक्त उपाय.]

बलि—बाबा, तो महाबलाढ्य मंत्री कोणत्या उपायानें जिंकतां येतो, व तो महावीर्यवान् कोण आहे, तें मला सत्वर सांगा. म्हणजे मी त्याला जिंकण्याचा प्रयत्न करीन.

विरोचन—वत्सा, नित्य अजिंक्य असलेल्या त्या मंत्र्याला सहज कसें जिंकतां येईल तें सांगतों. पुत्रा, त्याला युक्तीनें धरल्यास तो एका क्षणांत आपल्या हातीं सांपडतो. पण युक्तीवाचून तो उद्धट सर्पाप्रमाणें जाळतो. एकाद्या बालकाप्रमाणें थोडा विषयभोग देऊन व वारंवार विषय-दोष-वर्णन करून जे याला ठकवितात, आणि राजयोगाच्या योगानें त्याचें निमयन करितात, ते त्या राजाच्या अनंत पदाचें दर्शन घेऊन कृतकृत्य होतात- राजाचें दर्शन झालें कीं, तो मंत्री पूर्णपणें वश होतो, व त्या मंत्र्याला युक्तीनें जिंकलें म्हणजे राजाचें दर्शन होतें. जोंवर राजदर्शन होत नाहीं, तोंवर मंत्री जिंकला जात नाहीं. व मंत्र्याला जिंकल्यावाचून राजदर्शन होत नाहीं. राजदर्शनाच्या अभावीं तो दुष्ट मंत्री राग-द्वेषादिकांच्या द्वारा फार दुःख देतो, व मंत्र्याच्या विजयापूर्वीं राजा अत्यंत अदृश्य असतो. यास्तव माझ्या प्रिय पुत्रा, राजदर्शनाचा व मंत्र्याच्या पराभवाचा उपाय एकदम आरंभावा. आपला प्रयत्न व हळु हळु केलेला अभ्यास, यांच्या योगानें त्या दोघांचें संपादन केलेंस म्हणजे तुला तो विस्तीर्ण प्रदेश प्राप्त होईल. तुझा अभ्यास ज्ञानरूपानें परिणत झाला म्हणजे तूं निःशोक प्रदेशास जाऊन पोंचशील. ज्यांचे सर्व आयास क्षीण झाले आहेत, ज्यांचें चित्त सदा आनंदित आहे, व ज्यांचे सर्व संशय शांत झाले आहेत, असे साधू त्या प्रदेशांत रहातात. पुत्रा, आतां तो देश कोणता तें सर्व मी तुला सांगतों.

बाळा, त्या देशाचें नांव मोक्ष असें आहे. त्यांत दुःखाचा गंधही नसतो. तेथील राजा सर्वपदातीत आत्मा, त्यानें मनाला मंत्री केलें आहे. मातीचा गोळा जसा घट होतो, अथवा धूर मेघरूप बनतो, त्याप्रमाणें मनामध्यें वासनासूक्ष्म भावानें स्थित असलेलें हें जग स्थूलतेस प्राप्त झालें आहे. त्याला जिंकलें असतां सर्व जिंकल्यासारखें व सर्व मिळविल्यासारखें होतें. पण तें दुर्जय आहे. यास्तव त्याला युक्तीनेंच जिंकावें लागतें.

बलि—बाबा, चित्ताला जिंकण्याची जी उत्तम युक्ति असेल तीच अगोदर मला सांगा, म्हणजे मी त्या दारूण मंत्र्याला जिंकून सोडतों.

विरोचन—बा पुत्रा, विषयांविषयीं सर्वथा अनास्था हीच मनोजयाची उत्तम युक्ती आहे. याच उत्कृष्ट उपायानें स्वमनोरूपी महामत्त हत्तीचें दमन करितां येतें. अभ्यासावाचून ही युक्ति अत्यंत दुष्प्राप्य असून चांगल्या अभ्यासानें ती सुलभ होते. क्रमानें अभ्यास करूं लागलें असतां ही विषयांविषयींची अरति, रोज पाणी घालीत असलेल्या वेलीप्रमाणें, शांत्यादिकांच्या योगानें चांगली पोसते. पेरल्यावाचून जसें धान्य मिळत नाहीं, त्याप्रमाणें अभ्यासावाचून नुसत्या इच्छेनें ही मिळत नाहीं. संसाररूपी खळग्यांत लोळत पडलेले हे सर्व जीव विषयांविषयीं विरक्त झाले नाहींत तोंच दुःख भोगतात. अति बलाढ्य पुरुषालाही चालून गेल्यावाचून जसें दुसऱ्या गांवास पोंचतां येत नाहीं त्याप्रमाणें अभ्यासावाचून विषयविरक्ति कधींही प्राप्त होत नाहीं. ध्येयत्यागाचें सतत ध्यान करणाऱ्या पुरुषानें अभ्यासानें तिला वाढवावें. पुरुष—प्रयत्नावाचून हर्ष—क्रोधरहित क्रियाफळ प्राप्त करून घेण्यास अनुकूल असलेलें साधन मिळत नाहीं. दैवानेंच तें मिळेल म्हणून म्हणावें, तर दैव देहासारखें प्रत्यक्ष दिसत नाहीं. कारण आपल्या नियति-प्रयुक्त शुभाशुभ क्रियेलाच मानुषदृष्टि पुरुष दैव म्हणतात. दिव्य व शास्त्रीयदृष्टी पुरुष म्हणत नाहींत. पण त्या नियतिरूप दैवाला पुरुष-यत्नानें जिंकतां येतें. यत्नानें जसा जसा संकल्प करावा, तसें तसें सर्व होतें. हीसुद्धां एक नियतिच आहे. आमच्या मतीं जीव मनच आहे, यास्तव तो जशी कल्पना करतो तसें होतें. चित्त नियत पदार्थांस अनियत करतें व अनियत वस्तूस नियत करतें. यास्तव चित्त नियतिनियोजक आहे. स्वसंकल्पाप्रमाणें तें फल-नियतीचेंही उपपादक आहे. आणि असा नियम असल्यामुळेंच, मोक्ष-योग्य जन्मामध्यें हा चित्तात्मा जीव केवळ परमार्थविषयक साक्षात्कार-नामक निर्विकल्पसमाधिरूप नियति करीत या ब्रह्मांडामध्यें, आकाशांतील वायूप्रमाणें, स्वरूपानें प्रकाशित होऊं लागतो (म्हणजे मी आनंदात्मा आहें, अशा भावनेनें तो स्वतः आनंदरूप होतो). व्युत्थानसमयीं तोच शास्त्ररूप नियतीनें नेमलेलें स्वाश्रमोचित कर्म अज्ञ जनांच्या ज्ञानाकरितां करीत असतांना, शिष्ट, सदाचारप्रवर्तक इत्यादि सन्मानयुक्त नांवांनीं प्रख्यात होतो. यास्तव मन असेपर्यंत नियति नाहीं व दैवही नाहीं, आणि त्याचा अस्त झाला कीं, हे साधो, जें जसें राहील तें तसेंच असूं दे. जीव, कर्म व ज्ञान, यांच्या

संपादनास योग्य असलेल्या मानुषादि शरीरास प्राप्त होऊन जसा संकल्प करितो तसें सर्व होतें. या जगांत पुरुषार्थावाचून कांहीं नाहीं. यास्तव दृढ पुरुषार्थाचा आश्रय करून भोगांविषयीं विरक्त व्हावें. संसाराचा नाश करणारी भोगांची अरति जोंपर्यंत उत्पन्न झालेली नसते, तोंपर्यंत जय देणारी परा शांति प्राप्त होत नाहीं. भोगरति असेपर्यंत दुःखद भवदशा संपत नाहींत. यास्तव पुत्रा, परमार्थ चिंतन करावें. वैराग्यादिकांचा सतत अभ्यास केल्यास सर्व दुःखांचा नाश होणें, अगदीं साहजिक आहे.

बलि—प्रभो, नित्य आत्मभाव देणारी जीवाची भोगविरक्ती स्थिर कशी होईल?

विरोचन—ज्याप्रमाणें द्राक्षादि महालता अनुकूल काल आला असतां फळांनीं भरून जाते, त्याप्रमाणें मोक्षफळ देणारी आत्मदर्शन-लता वैराग्य-नांवाचें अवांतर फळ देते. आत्मज्ञानानें तीव्र वैराग्य हृदयांत स्थित होतें. यास्तव प्रज्ञारत्नाला घांसून स्वच्छ करण्याची जणुं काय साणच, अशा विचाराच्या योगानें त्या देवाचें दर्शन घ्यावें, व त्याच वेळीं विषयविरक्तिही संपादन करावी. अव्युत्पन्न चित्ताला सन्मार्गामध्यें अथवा शास्त्रीय क्रमामध्यें प्रवृत्त करावयाचें झाल्यास हळु हळुच केलें पाहिजे. प्रथम त्याला देहोपयोगी अन्न-वस्त्रादि विषय संपादन करावयास दिवसाचे दोन भाग देऊन तिसऱ्या भागांत शास्त्रावलोकन व चवथ्यांत गुरुशुश्रूषा करावयास लावावें. कांहीं दिवसांनीं त्याला बरेचसे शुभ संस्कार झाले म्हणजे दिवसाचा एकभाग देहयात्रे-करितां, दोन भाग गुरूशीं सहवास करावयाकरितां व एक भाग शास्त्रावलोकना-करितां द्यावा. गुरूच्या अमृततुल्य उपदेशानें चित्त चांगलें व्युत्पन्न झालें म्हणजे त्या चित्ताला वैराग्य व विचार यांचा अभ्यास करावयास अर्धाकाल देऊन बाकीच्या वेळीं ध्यान व गुरुपूजा यांमध्यें त्याला निमग्न करावें. पण या चारी क्रमामध्यें साधुत्वास प्राप्त झालेला (म्हणजे ज्याचें चित्त स्वच्छ आहे असा) जीवच अधिकारी आहे. कारण धुवून स्वच्छ केलेल्या वस्त्रावरच रंग चांगला बसतो. तर मग किंचित् मलिन असलेल्या चित्ताला कसें व्युत्पन्न करावें म्हणून विचारशील, तर सांगतों. त्या चित्तबालकाला दुःखाचा अन्वय व व्यतिरेक दाखविणें (म्हणजे विषयासक्त झाल्यास हें पहा असें दुःख होतें, व न झाल्यानें हें पहा सुख होतें इत्यादि उदाहरणें देऊन सांगणें) ही युक्ति, वेद, स्मृति

इतिहास इत्यादि उत्तम उक्ती व शास्त्रपरिशीलन यांच्या योगानें हळु हळु लाडवावें. म्हणजे कांहीं दिवसांनीं तें चित्त शुद्ध होऊन पर ज्ञानामध्यें परिणत होतें. बाह्य आकार ग्रहण करणें, हा त्याचा आग्रह निघून जातो, आणि ज्याच्यावर चांदणें पडलें आहे अशा स्फटिकाप्रमाणें तें स्वच्छ शीत होतें. भेद-वैषम्य, कौटिल्य इत्यादि दोषांनीं रहित, व भोग, ईश्वर, जीव, देह व इंद्रियादि या सर्वांचें अधिष्ठान, आनंदाद्वय, ब्रह्मस्वरूप ब्रह्माकार प्रज्ञेनें पहावें. प्रज्ञा व विचार यांच्या योगानें आत्मज्ञान व तृष्णात्याग यांना एकाच वेळीं संपादन करावें. परमात्म्याचें दर्शन झालें म्हणजे वैराग्य पूर्ण बाणतें, व तृष्णेचा अभाव झाला म्हणजे परमात्मदर्शन होतें. म्हणजे तीं दोन्हीं परस्परांच्या आधारानें रहातात. विषयभोगांचा स्वाद कमी झाला व परात्पर देवाचें दर्शन झालें म्हणजे परब्रह्मामध्यें अनंत व शाश्वत विश्रांति उदय पावते. विषय हेंच या जगांतील सार आहे, व त्यांतच आनंद आहे, असें जाणून त्यांचाच स्वाद घेणाऱ्या जीवांना निरतिशय आनंद कधीं प्राप्त होत नाहीं. यज्ञ, दान, तप, तीर्थसेवन इत्यादिकांच्या योगानें सुख होतें, नाहीं असें नाहीं; पण तें विषय-सुखच होय. (व विषयसुख विनाशी असतें, हें ठरलेंच आहे) यास्तव त्याच्यापासून भोगवैराग्य उद्भवत नाहीं. तर तें आत्मभावाच्या साक्षात्कारानेंच उद्भवतें. भोगवैराग्याभ्यासरूपी पुरुषाच्या प्रयत्नावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें बुद्धि आत्मदर्शनामध्यें प्रवृत्त होत नाहीं. भोगत्यागानें प्राप्त झालेल्या परमार्थावाचून ब्रह्मपद-विश्रांतीसुख मिळत नाहीं. कारण तें या आब्रह्मस्तंब, पर्यंत जगांत कोठेंही नसतें. यास्तव दैवाला दूर सारून, पौरुष प्रयत्न करून-प्राज्ञ पुरुषानें परम कल्याणास प्रतिबंध करणाऱ्या भोगांना तुच्छ करून सोडावें. कारण भोगांचा तुच्छ भाव दृढ झाला म्हणजे विचार उत्पन्न होतो. समुद्र व मेघ यांच्याप्रमाणेंच विचाराच्या योगानें भोगनिंदा व भोगनिंदेनें विचार पूर्ण होतो. भोगवैराग्य, विचार व शाश्वत आत्मदर्शन, अति स्निग्ध मित्रांप्रमाणें परस्परांस वाढवितात. पण त्यांतूनही प्रथम दैवाचा अनादर करून पौरुष प्रयत्नानें (दांत आंवळून) भोगविरक्ति संपादन करावी. उपायानें सर्व सुसाध्य होतें. यास्तव मी आतां भोगविरक्तीचा उपाय सांगतों.

देशाचाराच्या विरुद्ध न जातां आप्तांच्या संमतीनें व शुद्ध मार्गानें धन-संपादन करावें. नंतर धनाच्या योगानें गुणशाली सुजनांची आराधना करून त्यांस वश करून घ्यावें. (संत स्वतः विरक्त असतात. त्यामुळें त्यांना प्रसन्न

करावयाचें झाल्यास वस्तुतः द्रव्याची कांहीं गरज नाहीं. पण सन्मार्गानें संपादन केलेल्या द्रव्याचा सत्कृत्यांत व्यय केलेला पाहूनही त्यांस आनंद होत असतो. यास्तव सत्कर्मांत द्रव्यक्षय करून त्यांचा प्रसाद संपादन करावा.) त्यांच्या समागमानें भोगनिंदा प्रवृत होते. भोग सर्वथा निंद्य आहेत असें वाटलें म्हणजे विचार उद्भवतो. त्यानंतर ज्ञान व ज्ञानाच्या योगानें शास्त्रार्थ-संग्रह होतो. नंतर क्रमानें परम-पदप्राप्ति होते.

पुत्रा, तूंही त्याच क्रमानें प्रयत्न कर. विषयविरक्तीवाचून बाकीचे सर्व प्रयत्न निष्फळ आहेत. पण तूं विषयांचा त्याग करण्यास आजच जर समर्थ नसशील तर, तुझें हें यौवन समाप्त होऊन वार्द्धक्य येईपर्यंत धीर धर. तोंपर्यंत तूं श्रवण, विचार, ध्यान, इत्यादिकांचा अभ्यास करीत रहा. वृद्धावस्थेंत इंद्रियांचा शैथिल्याबरोबरच विषयवैराग्य आलें म्हणजे विचार पूर्ण होऊन परम पद आपोआप हातीं लागेल. तात्पर्य विषयोपरम आवश्यक आहे. त्यावांचून अत्यंत पावन आत्म्यामध्यें विश्रांती घेतां येत नाहीं. तें नित्य सुख जर तुला त्वकर हवें असेल तर विषयविरक्ति आतांच संपादन कर. म्हणजे विचाराच्या योगानें तूं परम पदीं पोंचशील आणि पुनः दुःख भोगण्याकरितां कल्पनारूपी चिखलांत रुतणार नाहींस. अशा अवस्थेस पोंचलेला तूं मलाही वंद्य होशील. कारण ब्रह्मज्ञ स्वयं ब्रह्म होतो, असें वेदवाक्य आहे. २४.

सर्ग २५

[बलीचा विचार व त्यानें केलेलें शुक्राचार्यांचें स्मरण.]

बलि—महा विचारी पित्यानें मला मागें सांगितलेलें हें सर्व या वेळीं मला आठवलें, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. त्या वेळीं माझ्या मनांत विषय-वैराग्य बाणलें नव्हतें; पण आतां तें आपोआप आलें आहे. यास्तव त्याच्या सांगण्याप्रमाणें मी आतां अमृतासारख्या शीतळ व स्वच्छ शमसुखांत प्रवेश करतों. पुनः पुनः आशा पूर्ण करून घेत असतांना, पुनः पुनः धन मिळवितांना व पुनः पुनः कांतेचें मनोरंजन करीत असतांना, मला फार कष्ट होतात. खरोखर ही शांतिभूमि फार रम्य आहे. तिचा अंतर्भाव फार शीतळ आहे. शांतिभूमीमध्यें सर्व सुख-दुखदृष्टी नाश पावतात. यास्तव मी आतां शांत होतों; चंद्रबिंबामध्यें टाकल्याप्रमाणें अतिशय आनंद भोगतों, व सम भावामध्यें स्थित होऊन सुखानें रहातों. हर हर ! वैभव संपादन करण्यांत केवढें दुःख आहे ? एकसारखा क्षोभ कसा होत असतो ! मागें मी स्त्रियांच्या

मांसप्रधान शरीराच्या स्पर्शानें किती आनंदित होत असें ? पण तो शुद्ध मोहविलास आहे. मी आजवर नाना प्रकारच्या वैभवाचा अनुभव घेतला, विविध भोग भोगले, सर्व भूतांचें आक्रमण केलें, पण त्यांत खरें सुंदर असें कांहीं आढळलें नाहीं. पुनः तेंच तें चर्वितचर्वण. स्वर्गांत जा कीं भूलोकीं या; अपूर्व कांहीं नाहीं. वास्तव मी आतां या सर्व बाह्य कल्पनांना सोडून स्वस्थ होतों. पूर्णाहूनही पूर्ण होऊन रहातों. त्रिभुवनांत स्त्रिया, रत्नें, इत्यादि जें जें म्हणून आज सारभूत असल्यासारखें वाटतें, तेंच उद्यां असार होतें. तुच्छ जगाच्या लोभानें मी देवांशीं व्यर्थ द्वेष केला. खरोखर तो माझा बालिशपणाच आहे. केवळ मनानें निर्मिलेल्या या जगत्-नामक महा-आधीनें सर्वांना जर्जर केलें आहे. वास्तव महात्मे त्याच्यावर प्रेम कसे करणार! हाय हाय! इतके दिवस मीं मूढानें अनर्थालाच स्वार्थ समजून व्यर्थ क्लेश भोगले. चंचल तृष्णेच्या नादीं लागून मी अज्ञानें आपल्याच पश्चात्तापाकरितां या त्रिभुवनांत काय काय केलें नाहीं ? पण आतां ही तुच्छ पूर्व चिंता जाऊ दे. सांप्रतकालीं विद्यमान असलेल्या मोहाची चिकित्सा करून मी आतां अगोदर या पुरुष-जन्माचें साफल्य कोणत्या उपायानें होईल त्याचा विचार करतों. अपरिच्छिन्न ब्रह्मरूप झाल्यामुळें मला पूर्णानंद कसा प्राप्त होईल ? याविषयीं आतां मी आपल्या शुक्राचार्यांना तरी विचारतों. मी कोण व आत्मा कोण, याचा निर्णय होण्याकरितां त्या गुरूंनाच प्रश्न करावा, हें बरें. त्यावाचून माझ्या अज्ञानाची शांति होणार नाहीं. ते माझे नाथ मला आत्मदर्शनोपाय सांगतील. आतां मजवर प्रसाद करण्यास सदा तत्पर असलेल्या त्याच परमेश्वररूप आचार्यांचें मी स्मरण करितों, व त्या आत्मज्ञांनीं मला आत्मोपदेश केला म्हणजे मी स्वतः आत्मरूप होऊन राहीन. कारण महात्म्यांचा उपदेश निष्फळ कधींही होत नाहीं. २५.

सर्ग २६.

[शुक्राचार्यांनीं बलीस तत्वसारोपदेश करून स्वर्गलोकीं गमन केलें.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, असा विचार करून बलवान् बलीनें डोळे झांकून ब्रह्माकाश हेंच ज्याचें विश्रांतिस्थान आहे, अशा कमलनयन शुक्राचें स्मरण केलें. तेव्हां सतत ध्यानपरायण झालेला भार्गव, ब्रह्मरूप झालेला असल्यामुळें, गुरूच्या सहायाची इच्छा करणाऱ्या बलीनें आपलें स्मरण केलें आहे, असें

तत्काल जाणून त्याच्या पूर्वोक्त वातायनांत आला. त्या सर्वगत अनंत चिदा-त्म्यानें आपल्या शरिराला तेथें आणलें. सूर्यप्रभेचा स्पर्श होतांच कमल जसें विकास पावतें, त्याप्रमाणें गुरूच्या देहप्रभेचा स्पर्श होतांच बलि देहभानावर आला. गुरुमूर्तीला समोर पहातांच त्या भक्तिमान् शिष्यानें, रत्नें व मंदार पुष्पें यांनीं युक्त असलेलें अर्घ्य देऊन पादवंदन केलें. आचार्यांनींही हस्त-पादप्रक्षा-लन व आचमन करून, मूल्यवान् आसनावर बसून, थोडीशी विश्रांति घेतली. नंतर—

बलि—प्रभो, सूर्यप्रभा प्राण्यांना आपल्या उचित कार्यांत जशी प्रवृत्त करिते, त्याप्रमाणें तुमच्या प्रसादानें उत्पन्न झालेली प्रतिभा मला मनांतील आशय बोलून दाखविण्याविषयीं प्रेरणा करीत आहे. महामोहांत पाडणाऱ्या भोगांविषयीं मी विरक्त झालों आहे. यास्तव गुरुवर्य, या भोगांच्या उत्क-र्षाचा अवधि कोठवर आहे ? त्यांचा स्वभाव काय आहे ? मी, आपण, इत्यादि जीव म्हणजे काय गौडबंगाल आहे ? व या भोग्य वस्तूंचें तत्व काय आहे, तें मला सत्वर सांगा.

श्रीशुक्र—दानवेंद्रा, उगीच अधिक सांगत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. शिवाय मला आकाशांत जावयाचें आहे. यास्तव तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर मी संक्षेपतः देतों, तें ऐक. या जगांत चित् आहे, व ह्या दृश्याच्या उत्कर्षाचा अवधि चित् आहे. हें सर्व चिन्मय आहे. तूं, मी, इत्यादि सर्व भोक्तृ-वर्ग चित्च आहे, व हें सर्व भोगजातही चित्च आहे. राजन्, मी सांगितलेल्या या संक्षिप्त तत्त्वबोधावर पूर्ण श्रद्धा ठेऊन तूं जर विवेक केलास, तर खचित या अल्प उपदेशापासूनच तुला सर्व प्राप्त होईल. पण श्रद्धा व विवेक यांच्या अभावीं तुला कितीही जरी सांगितलें तरी तें सर्व राखेंत टाकलेल्या आहुतीप्रमाणें व्यर्थ होणार आहे. चित्-तत्त्वानें विषयाकार होणें हाच बंध व त्या आगंतुक आका-रापासून मुक्त होणें हाच मोक्ष होय. कारण विषयाकाररहित चित् म्हणजे पूर्णात्माच होय, अशा निश्चयानें जर पहाशील तर आपोआप तुला आत्मसा-क्षात्कार होईल. असो; राजा, आतां मी देवलोकांस जातों. कारण तेथें सात मुनी कांहीं देवकार्याकरितां जमले आहेत. तेव्हां मलाही तेथें अवश्य गेलें पाहिजे. कारण हे राजन, जोंपर्यंत हा देह आहे, तोंपर्यंत मुक्तबुद्धि पुरुषांनाही स्वभावतः प्राप्त होणाऱ्या क्रियांचा त्याग करणें शोभत नाहीं.

रामा, असें बोलून भार्गवमुनि ग्रहणांनीं सुशोभित झालेल्या अंतरिक्षांत उडून गेला. २६.

सर्ग २७

[शुक्रानें सांगितलेल्या मार्गानें विचार करितांच बलीला ज्ञान झालें व चित्पूर्णानंद-विश्रांती घेत तो दीर्घ काल राहिला.]

श्रीवसिष्ठ—देव व दानव यांच्या सभेंत श्रेष्ठ मानला गेलेला भृगुपुत्र गेला असतां बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ बलि मनानें असा विचार करूं लागला—

पूज्य शुक्राचार्यांनीं सांगितलें तें अगदीं योग्य आहे. हें जगत्त्रय चित्‌च आहे. मी चित्, हे लोक चित् व क्रिया चित् होय. हें सर्व सबाह्याभ्यंतर परमार्थतः चित्‌च आहे. त्यावांचून येथें कोठेंही कांहीं नाहीं. ' हा सूर्य ' अशा रीतीनें चित्-नें सूर्याला प्रकाशित न केल्यास सूर्य व अंधकार यांचा भेद कसा व्यक्त होणार ? कारण सूर्याच्या ज्ञानाभावीं तोही अंधकारासारखाच असतो. ' ही भूमि ' अशा रीतीनें आत्मप्रकाशानें भूमीला जर प्रकाशित न केलें तर, ती असली काय व नसली काय सारखीच. तात्पर्य, दिशा, पर्वत, जगत्, आकाश, इत्यादि सर्व चित्प्रकाशानें प्रकाशित होतें. या दगडा सारख्या शरीरास चैतन्यानें सचेतन न केल्यास त्याला शरीर कोण म्हणणार ? सारांश, इंद्रियें, मन, इच्छा, प्रयत्न, इत्यादि सर्व चित्. या परमात्मरूप चिच्छक्तीनेंच मी बोलतों, चालतों, पहातों, स्पर्श करतों, व दृश्य पदार्थांचा भोग घेतों. नुसत्या शरीरानें, इंद्रियांनीं अथवा मनानें मी कांहीं करीत नाहीं. लांकूड अथवा पाषाण यांसारख्या या शरीरानें मी काय करूं शकणार ? सर्व जगाचा चेतनात्मक आत्मा मी आहें. मी चित्‌च, आकाशांत, सूर्यादि तेजांत, वायु, जल, व पृथ्वी या तीन भूतांत, देव, असुर इत्यादिकांच्या देहांत व चराचर पदार्थांत आहें. चित्-वांचून येथें दुसरी कल्पनाच नाहीं. द्वित्वाचाच असंभव झाल्यावर शत्रु कोण व मित्र कोठचा ? या बलीनामक शरीराचें भासुर मस्तक जरी तोडलें तरी त्यांत सर्व लोकांस व्यापून राहणाऱ्या मज चित्‌ची कोणती हानि आहे ? चित्‌नें ज्याला चेतित केलें आहे असा द्वेषच द्वेष होतो; त्यावाचून तो होत नाहीं. वास्तव द्वेषादि सर्व भाव व अभाव चिदात्मक आहेत. या विस्तीर्ण त्रिभुवनोदरांत कितीही विचार केला तरी चित्-वाचून दुसरें कांहीं आढळत नाहीं. वस्तुतः द्वेष नाहीं, राग नाहीं, मन नाहीं, त्याच्या वृत्ती नाहींत. कारण अतिशुद्ध चैतन्याचे ठायीं ह्या विकल्पकल्पना कोठच्या असणार ?

सर्वग, व्यापी व नित्यानंदमयात्मक चित् मी आहें. मजमध्यें द्वितीयांश नाहीं. जगाचें रूप व नाम यांचें अधिष्ठान अशा या चित्चें चित् हें नांवसुद्धां कल्पित आहे. मी कोण ? या प्रश्नाचें उत्तरही माझें मलाच मिळालें आहे. दृश्यदर्शनरहित केवळ शुद्धस्वरूपी, नित्योदित, निराभास व द्रष्टा परमेश्वर मी आहें. मनमध्यें स्फुरण पावणारें हें सर्व दृश्य आरशांतील मुखाप्रमाणें मिथ्या आहे. माझ्या प्रत्यक्चेतन स्वरूपास नमस्कार असो. मी आकाशाहून मोठा व अणुहून अणु आहें. सर्व मी आहें. त्यामुळें कोणीं कोणाला कांहीं दिलें अथवा घेतलें, कोणी कोणाला मारलें अथवा सुख दिलें, कोणी कोणाशीं द्वेष केला अथवा प्रेम ठेवलें, तरी तें सर्व माझें माझ्याशींच होत असल्यामुळें मला क्षुब्ध होण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

राघवा, परम तत्त्वज्ञ बलि असा विचार करीत, ओंकाराच्या अर्धमात्रेचा अर्थ अशा तुरीय आत्म्याचें ध्यान करीत मौन धरून बसला. त्याचे सर्व संकल्प शांत झाले. सर्व वृत्ती लीन झाल्या. तो निःशंक व त्रिपुटीशून्य झाला. त्या निर्मलचित्त दैत्याच्या सर्व वासना शांत झाल्या. महापदास प्राप्त झालेला बलि वायुरहित प्रदेशांतील दिवसाच्या ज्योतीप्रमाणें निश्चल झाला. त्याचें चित्त अगदीं शांत झालें आणि तो महात्मा त्याच अवस्थेंत दगडावर खोदलेल्या चित्राप्रमाणें, त्या वातायनांतच फार दिवस राहिला. बलि इच्छा नसल्यामुळें, परिपूर्ण, मननदोषरहित व निर्मल सत्तेनें युक्त झाल्याकारणानें शरदृतूंतील स्वच्छ आकाशाप्रमाणें शोभूं लागला. २७.

सर्ग २८

[बलीला निश्चेष्ट पाहून दानव खिन्न झाले. त्याच्या स्थितीचें वर्णन करून त्यांचा शोक घालविला.]

श्रीवसिष्ठ—नंतर कांहीं दिवसांनीं बलीचे अनुचर दानव आपला स्वामी एकटाच बसून वर काय करीत आहे, तें पहाण्याकरितां त्या रम्य मंदिराच्या माडीवर गेले. त्यांत त्याचे डिंबादि मंत्री, कुमुदादिक सामंत, सुरादिक राजे, वृत्तादिक सेनाध्यक्ष, हयग्रीवादिक सैनिक, चाक्राजादिक बांधव, लड्डुकादिक मित्र, वल्लकादिक आप्त, कुबेर, यम, इंद्र, इत्यादि हातांत भेटी घेऊन आलेले देव, या अधिराजाची सेवा करावयास आम्हांला अवकाश केव्हां मिळतो म्हणून वाट पहाणारे यक्ष, विद्याधर व नाग, चवऱ्या वारणाऱ्या रंभा-तिलो-

त्तमादिक श्रेष्ठ स्त्रिया, सागर, नद्या, पर्वत, दिशा व उपदिशा यांच्या देवता आणि त्रैलोक्यवासी दुसरेही अनेक सिद्ध तेथें त्या दानवराजापाशीं आले. ते सर्व उचित कार्यें करून त्याला प्रसन्न करण्याची इच्छा करीत होते. पण ध्यान व मौन यांचा आश्रय करून चित्रांत काढलेल्या पर्वताप्रमाणें निश्चेष्ट झालेल्या त्याला त्यांनीं मोठ्या आदरानें पाहिलें. सर्वांनीं त्याला दुरूनच प्रणाम केला; पण दानव त्याची ती अपूर्व दशा पाहून खिन्न व विस्मित झाले. देवांना आनंद झाला, पण बलीचे आप्त भयभीत झाले. मंत्र्यांनीं पुष्कळ विचार केला व सर्वज्ञांतील श्रेष्ठ भार्गवाचें स्मरण केलें. त्याबरोबर त्यांना कल्पित गंधर्वनगराप्रमाणें शुक्राचें तेजःपुंज शरीर दिसलें. देव व असुर त्याची पूजा करूं लागले व त्यांच्या सत्काराचा स्वीकार करीत गुरु उचित आसनावर जाऊन बसला. ध्यानस्त मौन धारण करून, बसलेल्या दानवेश्वरास त्यानें पाहिलें, व क्षणभर विश्रांति घेतल्यावर बलिराजाच्या त्या निश्चेष्टतेचा चांगला विचार करून तो तेथील सर्व दानवांस हंसत म्हणाला; " दैत्यांनों, हा तुमचा स्वामी आपल्या विचारानेंच सर्वाधिष्ठान ब्रह्मास प्राप्त झाला आहे. खरोखर ही फार मोठी गोष्ट आहे. हा भगवान् बलि आतां सिद्ध झाला आहे. यास्तव याला आतां येथें असाच राहूं द्या. निरतिशय आनंदरूप आत्म्यामध्यें याला स्थित होऊं द्या. याला निरुपद्रव पद पाहूं द्या. फार दिवसांपासून भोग्य वस्तूंचें संपादन करण्यांत निमग्न झालेला हा श्रांत झाला आहे. यास्तव याला आतां विश्रांति घेऊं द्या. याचा चित्तश्रम क्षीण झाला आहे. याची संसारकल्पना शांत झाली आहे. यास्तव दानवांनो, आतां अगदीं मुकाट्यानें बसा. अज्ञान–संकटांतून सुटलेल्या याला आत्मलोक प्राप्त झाला आहे. यास्तव सर्व कोलाहल करून तुम्ही याच्या आत्मसुखांत विघ्न आणूं नका. हा योग्यसमयीं आपोआप देहभानावर येईल. हा राजा एक सहस्र वर्षांनीं समाधि सोडून उठेल. तोंपर्यंत श्रेष्ठ मंत्र्यांनो, तुम्ही राजकार्यें संभाळा."

गुरूचें हें आशाजनक भाषण ऐकून, वृक्ष जसे शुष्क मंजिऱ्याचा त्याग करितात, त्याप्रमाणें सर्व दैत्यांनीं राजाविषयींची शोकमय चिंता सोडली, व ते सर्व पूर्वीच्या व्यवस्थेप्रमाणेंच एक मोठी सभा स्थापन करून आपापला व्यवहार आनंदानें करूं लागले. मानव, सर्प, देव इत्यादि इतर जे तेथें आले होते, ते सर्व आपापल्या स्थानीं गेले. २८.

सर्ग २९

[जीवन्मुक्त बलीची राजश्री; पाताळांत अडकून रहाणें; बलीप्रमाणें होण्याचा रामाला उपदेश.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर दिव्य सहस्र वर्षें झालीं असतां बलि समाधि सोडून उठला व त्यामुळें त्याच्या नगरांत मोठा आनंद झाला. पण त्याचे मंत्री त्याच्याकडे येत तों तो असा विचार करूं लागला:—

अहो, या समाधीचें सुख किती अवर्णनीय आहे! मी हा एक क्षणभरच या स्थितींत होतों; पण त्या थोड्या काळांतही माझ्या चित्ताला केवढी विश्रांति मिळाली आहे म्हणून सांगूं? या बाह्य विभूतींचा कितीही जरी उपभोग घेतला तरी त्यामुळें काय होणार? या चित्तैकाग्र्यरूप उत्तम सिद्धीपासून मला जसा आंतल्याआंत संतोष होत आहे, तसा चंद्रबिंबामध्यें जाऊन राहिल्यानेंही होणें शक्य नाहीं.

राम, बलि असा जों विचार करीत आहे तों त्याचे मंत्री व इतर दैत्य त्याच्याकडे आले व सभोंवार उभे राहिले. प्रणाम करून उभ्या राहिलेल्या त्यांच्याकडे पाहून तो पुनः मनांत विचार करूं लागला.

जिचे सर्व संकल्प क्षीण झाले आहेत अशा चित्ला ग्राह्य काय आहे? कांहीं नाहीं. पण बाह्य अर्थ ग्राह्य आहेत अशा कल्पनेनें मन त्यांकडे पाहूं लागलें म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं आसक्तिरूप मळ उद्भवतो. नुसत्या पाहण्यानें तें कांहीं मलिन होत नाहीं. तेव्हां मी समाधि लावून बसूं कीं व्यवहार करूं? मोक्षाच्या इच्छेनें समाधीचाच अवलंब केला पाहिजे म्हणून म्हणावें, तर मला मुळीं मोक्षाची इच्छाच नाहीं. जो बद्धच नाहीं तो मुक्त होण्याची इच्छा काय म्हणून करील? कोणी बांधलेले नसतांनाही मोक्षाची इच्छा करणें, हा शुद्ध बालिशपणा आहे. मला बंध नाहीं व मोक्षही नाहीं. माझी मूर्खता क्षीण झाली आहे. तेव्हां मला आतां, मनाला विषयासक्त होऊं न देतां केवल साक्षीरूपानें जगाचा व्यवहार पहाण्यास कोणती हरकत आहे? मी नुसत्या ध्यानामध्येंच आसक्त कां व्हावें? मी पुरुष आहें. यास्तव आतां यदृच्छेनें जें यावयाचें असेल तें येवो व जें जावयाचें असेल तें जावो. मला त्यामुळें हर्ष होणार नाहीं व शोकही होणार नाहीं. मला आतां कशाचीही इच्छा राहिलेली नाहीं. मी संतापशून्य झालों आहें. मला

परतत्वाची वांछा नाहीं व जगत्स्थितीचीही आकांक्षा नाहीं. मला ध्यानाशीं कांहीं करावयाचें नाहीं व वैभवाशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी मृत नाहीं व जीवंतही नाहीं. सत् नाहीं व असतही नाहीं. हें शरीर माझें नव्हें व त्याच्या पलीकडे असलेले विषयही माझे नव्हेत. मज ब्रह्मरूपाला नमस्कार असो. हें राज्य असो कीं नसो; मी आत्मस्वरूपांत शीतळ असणार. मला ध्यानाला घेऊन काय करावयाचें आहे व राज्यवैभवाला तरी घेऊन काय करावयाचें आहे? जें जसें असेल तसें असो. मला स्वतः जर कांहीं करावयाचेंच नाहीं, तर प्राप्त व अभ्यस्त कर्म करणाऱ्या या शरीराला तरी मी काय म्हणून प्रतिबंध करावा? मनाला त्याच्या मागोमाग जाऊन त्यांत आसक्त होऊं दिलें नाहीं कीं, माझी कांहीं एक हानि होणें शक्य नाहीं.

असा विचार करून ज्ञानानंदपूर्ण बलीनें दैत्यांकडे पाहिलें. वायु जसा पुष्पांचा सुगंध घेतो, त्याप्रमाणें त्यानें केवळ दृष्टिपातानेंच सर्व दैत्यांचे प्रणाम घेतले; व तो पूर्वोक्त ध्येयवासनात्यागानें सर्व राजकार्यें करूं लागला; देव, ब्राह्मण व गुरु यांची त्यानें पूजा केली. सुहृत्, संबंधीं, बांधव सामंत व इतर सज्जन यांचा सन्मान केला. भृत्यांस देणग्या व याचकांस दानें दिलीं, आणि विचित्र वैभवाच्या योगानें ललनांचीं मनें प्रसन्न केलीं.

याप्रमाणें बलीचें राज्य वृद्धि पावलें. त्याची आज्ञा देवादि सर्व शिरसामान्य करूं लागले. कांहीं दिवस या स्थितींत गेल्यावर त्या ज्ञानी दानवेश्वराला यज्ञ करावा अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणें त्यानें शुक्रादि मुख्य मंत्र्यांसह अश्वमेध केला. त्या यज्ञांत सर्व भुवन तृप्त झालें. देव व ऋषी यांनींही त्या यज्ञाची फार प्रशंसा केली. पण हा बली, भोगार्थी नाहीं, मोक्षार्थी आहे, असा निर्णय करून त्याचें इष्ट करण्याकरितां सिद्धि देणारा माधव त्याच्या यज्ञांत आला आणि केवळ भोगांकरितां दीन झालेल्या व त्यामुळेंच किंवा करण्यास योग्य असलेल्या वडील इंद्राला जगज्जंगलाचा तुकडा देण्याच्या उद्देशानें बलीला बाह्य दृष्ट्या फसवून, पण अंतर्दृष्ट्या त्याचें कोटकल्याण करून, त्या पापहारक हरीनें मायाबलानें तीन पावलांनीं तीन्हीं भुवनें त्याच्यापासून हिरावून घेतलीं; व त्याला तळघरांतील मांकडाप्रमाणें पाताळांत बांधून ठेवलें. रामा, सांप्रतकाळीं तो ध्यानांत निमग्न होऊन जीवन्मुक्त स्थितींत स्वस्थ राहिला आहे. त्याचें प्रारब्ध त्याला इंद्रत्व देणार आहे. म्हणून तो त्याकरितां अद्यापि शरीर धारण करून जीवन्मु-

क्षांच्या गतीचा अनुभव घेत आहे. तो महात्मा आपत्ति व संपत्ति यांना समदृष्टीनें पहातो. त्याची बुद्धि सुख-दु:खप्रसंगीं चित्रांतील सूर्यमंडलाप्रमाणें स्थिर रहाते. जीवनाविषयीं आस्था ठेवणाऱ्या भोगलंपट जीवांचे सहस्रावधि उत्कर्ष व अपकर्ष दीर्घकाल पहात राहिल्यामुळें त्याचें मन भोगांविषयीं अतिशय विरक्त झालें. असंख्य सुखदु:खाचे उत्पत्तिविनाश, जीवांची चंचल संपत्ती व अस्थिर विपत्ती, यांचा बलिराजानें दीर्घकाल अनुभव घेतला; व त्यामुळें त्या विचारवानाला दहा कोटी वर्षे पाताळाचें राज्य केल्यावर पूर्ण विरक्ति आली. त्याचें मन शांत झालें. भोगांचा अभिलाष सोडल्यामुळें बलीचें मन तृप्त झालें. तो आत्माराम होऊन सतत पाताळ-गुहेंत राहिला. त्रिभुवनाच्या ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्याबद्दल त्याला मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. तो सर्व भावांमध्यें सम व संतुष्ट चित्त झाला. जें कर्तव्य प्राप्त होईल तें स्वस्थ मनानें करावयाचें अशी त्याची शैली असल्यामुळें तो महात्मा स्वयं आनंद झाला.

राघवा, बलीची ही ज्ञानप्राप्ति मी तुला सांगितली आहे. त्याच्या दृष्टीचा आश्रय करून तूंही जीवन्मुक्त हो. सतत आत्मविचार करून मी नित्य आहें, असा निश्चय कर. म्हणजे आत्मप्रयत्नानें तूं अद्वैत-पदास प्राप्त होशील. असुरश्रेष्ठ बलिही दहा कोटी वर्षे त्रिभुवनाचें राज्य करून शेवटीं विरक्त झाला. यास्तव बा साधो, भोगभार दु:खपर्यवसायी आहे, असें जाणून त्याचा त्याग कर व दु:खरहित सत्य आनंदपदास जा. रामा, या दृश्यदृष्टी नानाप्रकारचे विकार देणाऱ्या आहेत. यास्तव, दुरून डोंगर जरी साजरे दिसले, तरी त्यांना जसे कोणी रम्य समजत नाहींत, त्याप्रमाणें तूं त्यांना रम्य समजूं नकोस. लोकवृत्तीमध्यें इतस्तत: धावणाऱ्या व लोळणाऱ्या चित्ताला आपल्या हृदय-गुहेमध्यें बांधून स्थिर कर. चित्सूर्य तूंच आहेस. तूं जगामध्यें सर्वत्र स्थित आहेस, मग तुला परका कोण व आपला कोण ? व्यर्थ का भुलतोस ? हे महाबाहो, तूं अनंत, आद्य व पुरुषोत्तम असून तूंच चिच्छरीरीं शेकडों पदार्थांच्या आकारानें स्फुरण पावतोस. हें सर्व स्थावर-जंगम जग माळेच्या दोऱ्यांतील मण्याप्रमाणें शुद्ध बोधरूप अशा तुझ्या ठायीं ओतप्रोत आहे. तूं उत्पन्न होत नाहींस व मरत नाहींस. तूं पुरुष, अज व नानाप्रकारें जगद्रूपानें भासणारा आहेस. तूं शुद्ध चित् आहेस. तुला जन्म-मरणभ्रांति न होवोत. तृष्णेची वृद्धि

झाली असतां जन्मादि सर्व रोगांचें प्राबल्य होतें, व तिचा क्षय झाला असतां ते दुर्बल होतात, असें अन्वय-व्यतिरेकावरून जाणून तूं तृष्णा सोड व भोगसाक्षि चिन्मात्र होऊन रहा. सदा उदय पावलेला तूं जगन्नाथ चित्सूर्य अस्तित्वांत असल्यामुळेंच हें सर्व संसारस्वप्नभूषण भासतें. व्यर्थ विषाद करूं नकोस. तूं सुख-दुःखशून्य सर्वात्मा, सर्वपदार्थावभासक व प्रबुद्धचित्त आहेस. कदाचित् मी प्रबुद्धचित् नाहीं, असें जर तुला वाटत असेल, तर त्याकरितां उपाय कसा करावा, तें सांगतों ऐक. प्रथमतः तुझ्या मनाला जें जें इष्ट वाटत असेल तें तें अनिष्ट आहे असें समज, व याच एका साधनाचा सातव्या भूमिकेचा परिपाक होईपर्यंत अभ्यास करून मनोजय झाला कीं मग हें साधनही टाक. इष्ट व अनिष्ट-दृष्टि सोडली म्हणजे नित्य समता उदय पावते, व ती हृदयांत स्थिर झाली कीं प्राणी पुनः जन्म घेत नाहीं. ज्या ज्या प्रदेशामध्यें मन बालकाप्रमाणें निमग्न होतें, तेथून तेथून त्याला परतवून तत्त्वाकडे लावावें व मत्त पशूप्रमाणें तें संवर्यांचें झालें म्हणजे त्याला आत्म्यामध्येंच निश्चयरूपी दाव्यानें घट्ट बांधून सोडावें. या एकभावनेनें परमहित होतें. संकल्पांस विकलेल्या व शरीरच सत्य आहे असें जाणणाऱ्या मूढदृष्टी प्राकृतांसारखा तूं होऊं नकोस. स्वतः विचार करण्यास असमर्थ असलेल्या पराधीनप्रज्ञांचें मौर्ख्य हाच मोठा अनर्थ आहे. आत्मविचारास अवश्य लागणारें विवेक-वैराग्यादि धन त्यांच्यापाशीं नसतें. म्हणून त्यांना नेहमीं दुसऱ्यांनीं बांधून दिलेल्या शिधोरीवरच निर्वाह करावा लागतो. यास्तव रामा, तूं या हृदयाकाशांत उठलेल्या अविवेक मेघांस विवेकवायूनें दूर उडवून टाक. विचारच मौर्ख्यनिरासाचा हेतु आहे. पण तो अनेक जन्मसंचित-पुण्यकर्मांच्या परिपाकामुळें आत्मप्रसाद झाल्यावांचून उत्पन्न होत नाहीं. यास्तव, श्रवण-वैराग्यादि पुरुषप्रयत्नांनें आत्मप्रसाद संपादन करावा. वेद, वेदान्त, शास्त्रार्थ, तर्क इत्यादिकांनीं युक्त पुरुषही बहिर्वृत्ति असल्यास त्याला ज्ञान होत नाहीं यास्तव, प्रत्यग्-दृष्टी (आत्मदृष्टी) अवश्य संपादन केली पाहिजे. पण नुसत्या आत्मदृष्टीनेंच काम भागत नाहीं. कारण पुष्कळ शिकलेल्याही लोकांचें चित्त स्वतःच्या ज्ञानाविषयीं साशंक असतें; या न्यायानें गुरु व शास्त्र यांच्या उपदेशाशीं आपला अनुभव जुळला म्हणजेच प्राज्ञाला आपल्या ज्ञानाचा विश्वास येत असतो. यास्तव, असंदिग्ध बोध होण्याकरितां गुरुपदेश व शास्त्रावलोकन यांचीही सहायता लागते. संशयादि चित्-विकल्पांनीं रहित असलेल्या या चित्सूर्याची विस्तृत व्याप्ति माझ्या सांगण्यावरून तुला कळली

आहे. त्यामुळें तूं आतां सर्व संदेहविकल्पशून्य, अभिलाषरहित व संतापशून्य झाला आहेस. हे मननशील रामा, तूं जेव्हां बोधैकरस आत्म्याच्या आवरण–विक्षेपरहित होशील, तेव्हां तुला अप्राप्त ज्ञान व विचारादि ज्ञानसाधन प्राप्त होईल. त्यानंतर विवेक-वैराग्यादिकांचें यत्नानें रक्षण करणें, प्रमादादि दोषांचा त्याग करणें, समाधिसुखामृताचें प्राशन करणें, उत्तरोत्तर भूमिकांचा जय करून विस्मित होणें, व उत्तरोत्तर अधिक सुखाच्या योगानें वृद्धि पावणें, यांतील कांहींही तुला करावें लागणार नाहीं; तर तूं स्वस्थ ब्रह्म होशील २९.

सर्ग ३०.

[हिरण्यकशिपूचें वीर्य, प्रल्हादादि पुत्रांचा उद्भव, नृसिंहकृत त्याचा वध, व प्रल्हादानें शोकानें केलेलें त्याचें और्ध्वदेहिक.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, केवळ काकतालीय-न्यायानें प्रवृत्त झालेल्या व शास्त्र आणि आचार्य यांच्या उपदेशानें अनुगृहीत असलेल्या स्वविचारानें ज्ञानोदय कसा होतो, तें जनकादिकांच्या आख्यानांनीं सांगितलें. आतां; उपासनेच्या योगानें ईश्वराचा अनुग्रह होऊन त्यामुळें उद्भवलेल्या विचारापासून ज्ञानोदय कसा होतो, तें कळावें म्हणून दैत्येश्वर प्रल्हाद सिद्ध कसा झाला, तें सांगतों ऐक.

पातालगुहेमध्यें देवासुरांस युद्धांतून पळविणारा हिरण्यकशिपु म्हणून एक राक्षस होता. नारायणाच्या पराक्रमासारखा त्याचा पराक्रम असून त्यानें इंद्राचें आधिपत्य आपल्याकडे घेतलें होतें. देवादिकांचा पराभव करून त्या महाशूरानें सर्व त्रिभुवनाचें राज्य केलें. त्रैलोक्येशतेचा अनुभव घेत असतांना, वसंतसमयीं वृक्षांना जसे अंकुर फुटतात, त्याप्रमाणें त्याला योग्यसमयीं पुत्र झाले. ते क्रमानें वाढले. त्यांत प्रल्हाद या नांवाचा युवराज होता. रत्नांतील कौस्तुभाप्रमाणें दानवेश्वरपुत्रांतील त्या श्रेष्ठ प्रल्हादाच्या योगानें, सर्व सौंदर्ययुक्त वसंताच्या योगानें जसा संवत्सर, त्याप्रमाणें, हिरण्यकशिपु फार शोभत असे. पण ज्याला पुत्रांचें चांगलें सहाय आहे असा तो सैन्यकोशयुक्त

---

१ याविषयीं श्रीसुरेश्वराचार्यांनीं ‘ अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः । प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय विबन्धाय पराग्दृशाम ’ असें म्हटलें आहे. याचा सारांश–आघाड्याप्रमाणें हा संसार विरुद्ध फल देणारा आहे. तो आत्मदृष्टि पुरुषास मोक्ष व अनात्मदृष्टि पुरुषास बंध देतो.

दानवेश्वर हत्तीप्रमाणें मत्त झाला. त्यानें त्रिभुवनास संताप दिला. त्याच्या प्रतापापुढें सूर्य-चंद्र-प्रभृति देव निस्तेज झाले. एकाद्या दुर्वृत्त पुत्राच्या वाईट कृत्यांनीं त्याचे आप्तजन जसे कष्टी होतात, त्याप्रमाणें देवर्षिगण खिन्न झाले व त्यांनीं दैत्येंद्राचा वध करण्याविषयीं भगवान् नारायणाची प्रार्थना केली, कारण महात्म्यांनाही वारंवार केलेला अपराध सहन होत नाहीं.

देव व ऋषी यांच्या प्रार्थनेस मान देऊन भगवानानें भयंकर नारसिंहरूप धारण केलें व त्या महा असुराला मारलें. नंतर तो क्रुद्ध झालेला ईश्वर आपल्या नेत्रांच्या दीप्तीनेंच सर्वांस जाळूं लागला. तेव्हां त्या असुराचे सहायकर्ते दैत्य भराभर पळून गेले. निस्तेज दिव्याप्रमाणें ते कोठें आहेत हेंही कोणाला कळेंना. त्या ईश्वराच्या नेत्राग्नीनें पाताळांत कल्पांत करून सोडला. सर्वत्र हाहाःकार उडाला व तेथील प्रत्येक जण आपापला जीव कसा तरी वाचवूं लागला.

असो; याप्रमाणें सर्व जगाला संताप देणाऱ्या प्रल्हादाच्या पित्याला मारून नारायण कोठें अदृश्य झाला असतां, व देवादि सर्व सज्जन प्रसन्न होऊन त्याच अधियज्ञाच्या संतोषाकरितां शास्त्रीय कर्मे करून त्यालाच समर्पण करूं लागले असतां, तिकडे मरून राहिलेल्या दैत्यांचें पालन प्रल्हाद करूं लागला. ते सर्व जेथें हिरण्यकशिपु व इतर जन गतप्राण होऊन पडले होते तेथें आले, व कालवशात् शुष्क झालेल्या सरोवरावर येऊन जलचरप्राणी जसा किलकिलाट करतात, त्याप्रमाणें रडूं लागले. प्रल्हादादिकांनीं मृत बंधूंस उद्देशून मोठ्या दुःखानें और्ध्वदैहिक कर्मे केली. व ज्यांचे आप्त मेले अथवा जळून गेले आहेत, अशा दुःखी जनांना बोध करून सर्वांचें सांत्वन केलें. पण चिंतेमुळें निश्चेष्ट झालेले व त्यामुळेंच चित्रांत लिहिलेल्याप्रमाणें दिसणारे प्रल्हादादि सर्व दैत्य शोकानें अतिशय व्याकूळ झाले. वणव्यानें जळलेल्या वृक्षांप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली ३०.

सर्ग ३१.

[प्रल्हादानें हरीच्या पराक्रमाविषयीं व स्वजनांच्या क्षेमाविषयीं विचार केला आणि त्यांच्याच भक्तिनें तो तद्रूप झाला.]

श्रीवसिष्ठ—नंतर हे रामभद्रा, हरीनें ज्यांतील क्रूर दानव मारून टाकले आहेत अशा पाताळांत बसून व मौन धारण करून प्रल्हाद असा विचार करूं लागला.—

'आम्ही आतां कोणता बरें उपाय करावा ? कारण येथें जो जो ह्मणून तीक्ष्ण अंकुर उद्भवतो त्याला त्याला वानराप्रमाणें हा हरी खाऊन सोडतो. हिमाल्यावर उद्भवलेल्या कमलाप्रमाणें या आमच्या पाताळांत उत्पन्न झालेले बाहुशाली दैत्य कधींही स्थिर रहात नाहींत. सागरावरील तरंगांप्रमाणें ते भासुर आकाराचे दैत्य वारंवार उत्पन्न होऊन नाश पावतात. अरेरे ! मोठी खेदाची गोष्ट आहे, कीं आमचे शत्रू (देव) उत्कर्ष पावत असून सुहृद् दुःख भोगीत आहेत. मृगराज नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें अरण्य जसें सहस्रावधि क्षुद्र हरिणांच्या पायांनीं तुडविलें जातें, त्याप्रमाणें माझ्या पित्याच्या अभावीं त्रिभुवन देवांच्या पराक्रमांनीं व्यापून गेलें आहे. पण पूर्वीं तेच देव द्वेषकलुषित मनानें माझ्या बापाच्या पायांवर लोटांगणें घालीत होते. ज्यांची पानें जळून गेलीं आहेत, अशा कमलाप्रमाणें माझे हे निरुद्योग, निस्तेज, दीन व दुःखी बांधव पूर्वीप्रमाणें शोभत नाहींत. त्यांची मोठी दुर्दशा उडाली आहे. हाय हाय, मत्त गजांसारख्या दैत्यांना सांप्रतकाळीं माझ्या पित्याच्या वेळच्या देवांप्रमाणें दीन करून सोडणाऱ्या दैवाला असाध्य काय आहे ! थोडें कोठें पान हाललें तरी शत्रु आला असें समजून ते भितात. गांवांत आलेल्या हरिणीप्रमाणें दानवस्त्रिया उद्विग्न होतात. त्यांचे सर्व दिव्य भोग नृसिंहानें नाहींसे केले आहेत. तेथील कल्पवृक्ष शुष्क खांब होऊन उभे आहेत. नंदनवनामध्यें मात्र त्यांची लागवड मोठ्या त्वरेनें होत असून तेथें ते वाढतही आहेत. पूर्वी देवांच्या बंदी करून आणलेल्या स्त्रियांचीं मुखें असुर प्रशंसापूर्वक पहात असत, व हल्लीं असुरांच्या बंदी करून नेलेल्या स्त्रियांचीं तोंडें देव पहात आहेत. मला वाटतें कीं, आतां देवांच्या हत्तींच्या गंडस्थळावरून, पर्वतांवरील जलप्रवाहाप्रमाणें, मदप्रवाह वाहूं लागले असतील व तींच आमच्या गजांचीं गंडस्थळें माळावरील काळ्या दगडांप्रमाणें कोरडीं ठणठणीत झालीं आहेत. ज्यांच्या अंगांस शुभ्र मंदारपुष्पांचा सुवास येत आहे, असे मेरुशिखरांसारखे दैत्य अलीकडे दृष्टी पडेनातसे झाले आहेत. दानवांच्या अंतःपुरांत ठेवण्यास योग्य असलेल्या देव-गंधर्वस्त्रिया यावेळीं झाडांवरील मंजिऱ्यांप्रमाणें मेरूवर जाऊन राहिल्या आहेत. हाय हाय, देवस्त्रिया आमची विटंबना करण्याकरितां आमच्या विलासिनी स्त्रियांचें हावभाव, नाचण्याचे वेळीं मुद्दाम करून दाखवितात. पूर्वी माझ्या पित्यावर जे चवऱ्या वारीत होते, तेच आतां इंद्रावर वारीत आहेत. ज्याच्या पराक्रमाचें स्मरण करणेंही दुःखद आहे, त्या एकट्या हरीच्या प्रसादानेंच त्यांची अशी भरभराट

झालेली असून आमची हानी झाली आहे. त्याच्या अकृपेमुळेंच आम्ही असल्या भयंकर आपत्तींत पडलों आहों. शिकारी लोकांच्या बरोबरच कुत्रे जसे वानरांस अडवितात, त्याप्रमाणें शौरीच्या कृपेचा आश्रय करून रहाणारे हे देव आम्हांला आतां छळीत आहेत. त्यामुळें प्रत्यहीं वेणी-फणी करण्याचे वेळीं असुरस्त्रियांच्या नेत्रांत पाणी येतें. अहाहा ! या जगद्रूपी जीर्ण मंडपाला त्या भगवानाच्याच भुजस्तंभाचा आधार आहे ! विपत्तिसागरांत बुडणाऱ्या देवसैन्याला तोच तारतो. माझ्या बाबासारख्या दुसऱ्याही अनेक महा वीर्यवान् राक्षसांना त्यानेंच मारलें व पुढेंही तोच मारील. तो अजिंक्य ईश्वरच या जगाचा संहार करणारा अग्नि, व देवांचा श्रीमान् गुरु आहे. दैत्यांच्या भुजदंडांचा जणुं काय परशूच (कुऱ्हाडच) अशा त्याच्या वीर्यानें वीर्यवान् झालेला इंद्र आम्हांस पिडतो. पुंडरीकाक्षापाशीं शस्त्रास्त्रें जरी नसलीं तरी तो सदा दुर्जय आहे. वज्राहूनही कठिण असलेला तो कोणत्याही शस्त्रानें अथवा अस्त्रानें विदीर्ण होण्यासारखा नाहीं. आमच्या पितामहादिकांशीं लढून त्यानें पुष्कळ युद्धकौशल्य संपादन केलें आहे असें मला वाटतें. त्या घोर प्रसंगींही ज्याला भय वाटलें नाहीं, तो आतां आम्हांला भिईल याचें नांव कशाला हवें ? त्याला वश करून घ्यावयाचें झाल्यास एकच उपाय मला सुचतो. या जगांत सर्व वस्तुस्वभाव, सर्व प्रकारच्या बुद्धी व सर्व क्रियांविषयींचा उद्यम, यांच्या योगानें आश्रयाची इच्छा करणारांस तोच एक शरण आहे. दुसरी कांहीं गती नाहीं. कारण या त्रिभुवनांत त्याच्याहून अधिक वीर्यवान् कोणी नाहीं. प्रलय, स्थिति व सर्ग यांचें कारण तोच होऊन राहिला आहे. यास्तव, मी आतां या घटिकेपासून त्या अज नारायणास शरण जातों, मी नारायणमय आहें. ‘ नमो नारायणाय ’ हा सर्वार्थसाधक मंत्र माझ्या हृदयकोशांतून, आकाशांतील वायूप्रमाणें, कधींही जाणार नाहीं. हा हरीच दिशा, आकाश, पृथ्वी व सर्व जगत आहे. मी अमेय आत्मा हरि झालों आहें. मी विष्णुमय आहें. जो स्वतः विष्णु न होतां विष्णूची पूजा करतो त्याला पूजाफल मिळत नाहीं. विष्णु होऊनच त्याचें पूजन केलें पाहिजे. ‘ प्रल्हाद हरीच आहे, तो माझ्याहून पृथक् नाहीं ’ असा आंत निश्चय केल्यामुळें मी सर्वतः व्यापक झालों आहें. हा सुवर्णवर्ण गरुड अनंत आकाशास व्यापून माझें आसन झाला आहे. त्याचीं सर्व शस्त्रें माझ्या हातांत आहेत. मंदारमाला व भूषणें यांनीं भूषित झालेले हे माझे चार बाहू आहेत. क्षीरसागरांतून निघालेली ही लक्ष्मी हातांत शुभ्र चामर घेऊन माझ्या बाजूला उभी

आहे. सर्व जगाला सहज लुब्ध करणारी कीर्ति, सतत जगज्जाल निर्माण करणारी इंद्रजालासारखी माया व ही त्रैलोक्यास जिंकणारी जया, अशा या मजपाशीं उभ्या आहेत. नित्य शीत व नित्य उष्ण असणारे हे दोघे चंद्र व सूर्य देव माझ्या मुखमंडलांत नेत्र होऊन राहिले आहेत. माझ्या या शरीराची ही मेघशामा प्रभा दश दिशामध्यें पसरत आहे. भयंकर ध्वनि करणारा हा पांचजन्य शंख माझ्या हातांत आहे. ब्रम्हदेवाच्या उत्पत्तीचें स्थान असें हें नाभीपासून उगवलेलें कमल माझ्या हातांत आहे. ही विचित्र अंगानें युक्त असलेली व त्यामुळेंच सुमेरूच्या शिखरासारखी दैत्य–दानवनाशक जड व सुंदर गदा माझ्या हातांत झळकत आहे. उदय पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें आपल्या ज्वालांनीं दिक्तटांस व्याप्त करणारें हें सुदर्शन-चक्र माझ्या या हातांत शोभत आहे. साक्षात् धूमयुक्त अग्नीप्रमाणें सुंदर, दीप्त, चकचकीत व दैत्यवृक्षांचा जणुं काय कुठारच असा हा नंदक–खड्ग मला आनंद देत माझ्या हातांत आहे. पुष्करावर्तक नांवाच्या कल्पांतींच्या मेघाप्रमाणें शरधरावर्षाव करणारें हें माझें इंद्रधनुष्यासारखें शार्ङ्ग धनुष्य आहे. हीं माझी आपल्या उदरांत अनेक (भूत-भविष्य-वर्तमान) जगें सांठवीत आहे. ही पृथ्वी हेच माझे चरण, आकाशच शिर, त्रिभुवन शरीर व माझ्या कुशीच दिशा आहेत. मीं साक्षात् घन:श्याम विष्णु आहे. गरुडपर्वतावर बसून मी शंखचक्र-गदाधर झालों आहें. हे सर्व दुष्टचित्त पुरुष मजपासून दूर पळून जात आहेत. हा मी नीलकमलाप्रमाणें श्यामवर्ण, पीतांबरधारी, गदाधर, लक्ष्मीवान् व गरुडारूढ स्वतः अच्युत आहे. क्षुब्ध कालाग्नींत पडणाऱ्या पतंगाप्रमाणें आपल्या विनाशाकरतां माझा कोणता विरोधी, त्रैलोक्य जाळण्यास समर्थ असलेल्या माझ्यापुढें येणार आहे ? माझ्यापुढें असलेले हे सुरासुर माझ्या या दीप्त सृष्टीस प्रतिबंध करूं शकत नाहींत. मज ईश्वररूप विष्णूची ब्रम्हा, इंद्र, अग्नि, हर इत्यादि देव अनेक मुखांतून निघणाऱ्या अनंत वाणीनें स्तुती करितात. हा मी ऐश्वर्यवान् व विष्णूच्या आकाराचा झालों आहें. मी सर्व द्वंद्वपदातीत व परम महिम्यानें युक्त आहें. त्रिभुवनयुक्त असंख्य भुवनें ज्याच्या जठरांत आहेत, ज्यानें सर्व दुष्ट प्राण्यांस मारलें आहे, व जें मेघ, पर्वत, तृण, अरण्य इत्यादि सर्वांमध्यें आहे, त्या सर्व भयाचा नाश करणाऱ्या शरीरास मी प्रणाम करतों. ३१.

सर्ग ३२

(प्रल्हादानें केलेली विष्णूची मानस-पूजा व बाह्यपूजा. दैत्यांची विष्णुभक्ति व ते वर्तमान ऐकून विस्मित झालेल्या देवांचा हरीस प्रश्न.)

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अशा मानससंकल्पानें प्रल्हादानें आपली तनु नारायणमय केली व पुनः त्या असुरा-शत्रूच्या पूजेकरितां असा विचार चालविला—

मी कल्पिलेल्या या विष्णूच्या शरीराहून निराळी, कोणतीही समष्टि अथवा व्यष्टि देवतारूप मूर्ति नाहीं. पण हाच मद्रूप विष्णु माझ्याहून निराळा आहे, अशी मी, पूजा होईतों भावना करतों. तो गरुडावर बसला आहे, याच्या पाशीं चार शक्ति स्फुरण पावत आहेत, त्याच्या हातांत शंख-चक्र-गदा आहे. त्याचें शरीर श्यामवर्ण आहे, तो चतुर्भुज आहे, चंद्र व सूर्य हे त्याचे नेत्र आहेत, हा श्रीमान् रम्य नंदक-खड्गानें भूषित, पद्महस्त, विशालनयन, शार्ङ्गधनुर्धारी व महा तेजस्वी आहे; मी आतां अगोदर सर्व परिवारासह मनोमय सामग्रीनें याची पूजा करतों. नंतर बहुरत्नमय बाह्य सामग्रीनें करीन.

असा विचार करून प्रल्हादानें मनोमय सर्व संभार सज्ज केला, व मनानेंच कमलाधव माधवाची पूजा केली. रत्नजडित पात्रानीं त्यानें त्याला अभिषेक केला. मानसिक चंदनादिकाचे लेप लाविले. विचित्र धूप, दीप, नैवेद्य, वैभव, भूषणें, मंदारमाला, सुवर्ण कमळें व इतर जातीचीं अनेक सुवासिक पुष्पं, दिव्य वृक्षांचें पल्लव, अंकुर, सर्व सुंदर पदार्थ, फळें, परिमल द्रव्यें, कर्पूरदीप, तांबूल इत्यादि सर्व कल्पित उपचारांनीं सांग पूजा करून शेवटीं त्यानें त्या महेश्वराला आत्मसमर्पण केलें. ही मानस-पूजा आटोपल्यावर प्रल्हादानें लोकसंग्रहार्थ भव्य विष्णुमंदिर बांधवून त्यांत श्यामसुंदर, चतुर्भुज लक्ष्मीनारायणाची स्थापना केली. सर्व प्रकारचे बाह्य उपचर जमविले व पूर्वोक्त क्रमानेंच त्यांची बाह्य पूजाही केली. वारंवार अशी पूजा केल्यानें त्याच्या मनाला फार संतोष झाला. त्यानंतर तो प्रति दिवशीं तसाच परम भक्तीनें त्या देवाधिदेवाची आंतर व बाह्य पूजा करूं लागला. इतर जन श्रेष्ठांचें अनुकरण करितात, या न्यायानें त्या नगरांतील सर्व दैत्यही या राजाचें हळु हळु अनुकरण करूं लागले. थोडक्याच दिवसांत ते सर्व देवशत्रू महावैष्णव बनले व त्यामुळें सर्वांचें कल्याण झालें. राजा आचाराचें कारण आहे म्हणून म्हणतात तें खोटें नव्हे. राघवा, ही शुभवार्ता स्वर्गांत

जाऊन जेव्हां पोंचली, तेव्हां देवांना मोठा विस्मय वाटला. दैत्यांनीं विष्णुभक्तिचा अंगीकार कसा केला, असें म्हणून विस्मयाकुळ झालेले सर्व देव क्षीरसागरांत सर्पशयनावर विश्रांति घेत पडलेल्या हरीकडे गेले, आणि तेथें हा दैत्यवृत्तांत सांगून ते म्हणाले—

"भगवान, हें काय आश्चर्य आहे ! जे दैत्य सदां तुमच्या विरुद्ध असावयाचे तेच आतां तुमच्यामध्यें तादात्म्य पावले आहेत, हें काय? यांत कांहीं तरी कपट असावें, असें वाटतें. पर्वतांचाही चूर करणारे अत्यंत दुर्वृत्त दानव कोठें व शेवटच्या जन्मींच महा पुण्यानें प्राप्त होणारी जनार्दनाची भक्ति कोठें? भगवन् प्राकृत पुरुष गुणवान् झाला ही कथा अकालीं येणाऱ्या फुलाप्रमाणें सुख व उद्वेग या दोघांनाही कारण होत असते. जें ज्याला योग्य नसतें तें त्याला शोभतही नाहीं. कांचेच्या ढिगांत महामूल्यवान् रत्न कसें खपणार? जो ज्या सात्त्विक, राजस किंवा तामस प्रकृतीचा प्राणी असतो, तो त्याच स्थितींत रहाणें, हें युक्त होय. सारख्याच रंगाच्या व उंचीच्या बकऱ्यांमध्यें कुत्रा कधीं रहात नाहीं. अयोग्याशीं योग्यांचा संबद्ध होणें, हें सुज्ञांच्या चित्ताला जितकी पीडा देते, तितकी पीडा अंगांत वज्राच्या सुया टोंचल्यानेंही होत नाहीं. कमल जलामध्यें जसें शोभतें, तसें स्थलावर शोभत नाहीं. कारण, तें त्याचें उचित स्थान नव्हे. अधम, नीच कर्मे करणारा, सत्कर्मांचा द्वेष करणारा, दुष्ट व हीन जातीचा एकादा दानव कोठें आणि विष्णुभक्ति कोठें? यास्तव हे प्रभो, दितिपुत्र माधवभक्त झाला आहे ही वार्ता आम्हांला मुळींच सुख देत नाहीं. ३२.

सर्ग ३३

[हरिभक्तिनें दैत्याच्या विवेकादि गुणांचा उदय. हरि प्रसन्न आहे असें पाहून त्याची स्तुति.]

श्रीवासिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या व क्षुब्ध झालेल्या देवांस शत्रुनाशक माधव म्हणाला:—

"देवांनो, प्रल्हाद भक्तिमान झाला आहे हें पाहून तुम्ही उद्विग्न होऊं नका. स्वभावतःच बलाढ्य असलेले दैत्य माझ्या भक्तीनें अधिक बलाढ्य होतात, हें जरी खरें आहे, तरी मोक्षास योग्य असलेल्या त्या महात्म्याचा हा शेवटचा जन्म आहे. पूर्वकल्पांतील बळीप्रमाणें याला तुमचें राज्य घेण्याची इच्छा नाहीं. कारण, याच्यासारखे महात्मे राज्यालाही कसपटाप्रमाणें तुच्छ

समजत असतात. जळलेलें बीज जशी अंकुरक्रिया करीत नाहीं, त्याप्रमाणें या दनुपुत्राला या जन्मानंतर मातेच्या उदरांत वास्तव्य करावयाचें नाहीं. एकादा प्रथम गुणवान् असून मागून निर्गुण झाल्यास तो क्रम अनर्थ-पर्यवसायी व त्यामुळेंच पुरुषार्थाचा विघात करणारा आहे, असें विद्वान् समजतात. पण एकादा प्रथम निर्गुण असून मागून गुणवान् झाल्यास तो सिद्धि देणारा क्रम आहे, असेंच सर्व मानतात. यास्तव तुम्ही आपापल्या विचित्र भुवनांस जा. प्रल्हादाची ही भक्तिरूपी गुणिता तुमच्या असुखास कारण होणार नाहीं."

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें सांगून तो देव अंतर्धान पावला. तेव्हां देवही त्याला प्रणाम करून स्वस्थानीं गेले. प्रल्हादाविषयींचा त्यांचा क्षोभ कमी झाला. कारण घरांतील वडील माणसें ज्याला भीत नाहींत त्याच्यावर लहान बालकही विश्वास ठेवतात, असें आपण व्यवहारांतही पहातों. इकडे प्रल्हाद भक्तियुक्त चित्तानें प्रत्यहीं देवाधिदेव जनार्दनाची पूजा करीतच होता. शरीर, मन व वाणी यांच्या द्वारा होणारी प्रत्येक क्रिया तो भगवानास अर्पण करीतच असे. कांहीं दिवसांनीं पूजापरायण असलेल्या त्याचे-विवेक, आनंद, वैराग्य, वैभव, इत्यादि गुण वाढले. शुष्क वृक्षाप्रमाणें नीरस असलेल्या भोगांचें त्यानें अभिनंदन केलें नाहीं. हरीण लोकसमूहांत जसें रममाण होत नाहीं, त्याप्रमाणें तो स्त्रियांचे ठायीं रममाण झाला नाहीं. शास्त्रार्थ कथनावाचून इतर कोणत्याही अशास्त्रीय लोकप्रवृत्तीमध्यें त्याचें मन आसक्त झालें नाहीं. यात्रादि दर्शनाई समाजांत जावें, असें त्याला कधींही वाटत नसे. त्याचें चित्त भोगरूपी रोगांमध्यें कधींही विश्रांत झालें नाहीं. पण तें भोगादि सर्व कल्पना सोडून शांतही झालें नाहीं. तर पाळण्याप्रमाणें मध्येंच झोके घेत राहिलें.

त्या वैष्णवाची ही अवस्था क्षीरसागरस्थ भगवानानें अंतर्दृष्टीनें पाहिली व भक्तांस आल्हाद देणारा तो विष्णु पाताळ-मार्गानें प्रल्हादाच्या देवपूजागृहांत आला. तें समजतांच दैत्यानें त्याची मोठ्या आदरानें द्विगुणपूजा केली आणि

---

१ येथें टीकाकारानीं ' शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी॰ ' या भर्तृहरीच्या नीति-शतकांतील श्लोकाचा निर्देश केला आहे. त्याचा सारांश असा—१ सूर्यप्रकाशानें मलिन झालेला चंद्र, २ जिचें तारुण्य नष्ट झालें आहे अशी स्त्री, ३ कमलशून्य सरोवर, ४ सुंदर पुरुषाचें अक्षरशून्य मुख, ५ धनपरायण प्रभु, ६ सतत दारिद्र्य भोगणारा सज्जन, व ७ राजाच्या अंगणांत असलेला खळ, हीं सात माझ्या मनांतील शल्यें आहेत.

देवगृहांत प्रत्यक्ष येऊन उभ्या राहिलेल्या त्या देवाची मोठ्या आनंदानें स्तुति केली. ती अशी—

प्रल्हाद—त्रिभुवनास सुरक्षितपणें ठेवण्याचा सुंदर कोश, बाह्य व आभ्यंतर कलंकाचा नाश करणारा, स्वयंज्योति, अनाथाचा नाथ, शरण जाण्यास योग्य, सर्वशक्तिसंपन्न आणि रजोगुणाच्या योगानें ब्रह्मा, सत्त्वगुणानें अच्युत व तमोगुणानें ईश्वर होणारा अशा हरीला मी शरण आलों आहे. नीलकमलाप्रमाणें ज्याची अंगकांति आहे, त्यामुळें शरत्कालीन आकाशाच्या उपमेचें जो उपमेय होतो, व भ्रमर, अंधकार अथवा काजळ यांप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे, अशा कमल-चक्र-गदाधरास मी नमस्कार करतों. भ्रमरसमूहाप्रमाणें ज्याचीं अंगें कोमल आहेत, शुभ्र कमलाप्रमाणें ज्याचा शंख आहे, वेदवचनरूप गुंजारव करणारा ब्रह्मदेव या नांवाचा भ्रमर ज्याच्या नाभिकमलांत आहे, व आपल्या भक्तांचीं हृदयकमलें हाच ज्याचा आधार आहे, त्या भगवान् विष्णूला मी शरण आहें. मी हरिरूप शरत्कालच्या आकाशास, वटपत्रावर शयन करणाऱ्या शिशुरूपी हरीस, पीतांबरधारी देवास, व दैत्यनाशक हृदयस्थ विभूस अनन्य शरण आहें. चिदात्मतत्त्व व सर्व जगाची पीडा नाहींशी करणारा, अशा हरीचा मी आश्रय करतों. (३३).

सर्ग ३४.

[हरीच्या वरामुळें प्रल्हादास सुविचार सुचला. त्याच्या योगानें अनात्मवर्गाचें निरसन करून त्यानें आपल्या सच्चिद्द्वय आत्म्यास पाहिलें.]

श्रीभगवान्—हे दैत्यकुलचूडामणे, पुनर्जन्माचें दुःख नाहींसें होण्याकरितां तूं इष्ट वर माग.

प्रल्हाद—सर्व संकल्पांचें फळ देणाऱ्या व सर्व लोकांच्या अंतर्भागीं रहाणाऱ्या देवा, जें तुला सर्वोत्तम म्हणून वाटत असेल तेंच मला सांग.

श्रीभगवान्—सर्व विक्षेपांची शांति व निरतिशय आनंदाची प्राप्ति यांचा लाभ होण्याकरितां तुला ब्रह्मविश्रांति देणारा विचार सुचो.

श्रीवसिष्ठ—असा सर्वोत्तम वर देऊन भगवान् गुप्त झाला. तेव्हां प्रल्हादही त्याला पुष्पांजली समर्पण करून आपल्या आसनावर स्वस्थ चित्तानें बसला व स्तोत्रपाठसमयीं आंतल्याआंत असा विचार करूं लागला. ‘ तूं विचारवान् हो, अशा अर्थाचा वर भवनाशक देवानें मला दिला आहे. यास्तव, मी आतां

आपल्या अंतःकरणांत आत्मविचार करतों. या भुवनांत मी कोण आहें ? मी बोलतों, जातों, उभा रहातों व प्रयत्नानें विषयोपभोग घेतों. वृक्ष, तृण, पर्वत, इत्यादिकांनीं भरलेलें हें जगत् तर मी नव्हे. कारण माझ्याहून अगदीं भिन्न व बाह्य असलेलें जग मी कसा असेन ! पूर्वी नसून मातेच्या उदरांतून उत्पन्न झालेला, जड, प्राणवायूंनीं आपल्या संसाराच्या वेळीं संचालित केलेला व थोड्याच कालानें नाश पावणारा देह मी नव्हें. जड कर्णेंद्रियांकडून ग्रहण केला जाणारा, शून्याकार व शून्यापासून झालेला शब्दही मी नव्हें. त्याच-प्रमाणें त्वचा, चक्षु, रसना व घ्राण या जड व विनाशी इंद्रियांकडून क्रमानें ग्रहण केले जाणारे स्पर्श, रूप, रस व गंध, विषयही मी नव्हें. कारण त्याच्या नाशानंतरही त्यांचें स्मरण करणारा मी असतों. प्राण जड आहेत, मन, चित्त, बुद्धि व अहंकार क्षणिक आहेत; व कर्मेंद्रियें तर धडधडीत जड आहेत. यास्तव मी ममतारहित, मननशून्य, शांत, इंद्रियभ्रमशून्य व शुद्ध चिन्मात्र साक्षी आत्मा आहे. जड-विषयरहित चिन्मात्र मी आहें. मी सबाह्याभ्यन्तर व्यापी आहें. या चेतनामुळेंच हे सर्व मातीच्या घागरीपासून सूर्यापर्यंत सर्व पदार्थ प्रकाशित होतात. हां ! आतां मला आठवलें. मीच सर्वगामी चिदात्मा आहें. या आत्म्यामुळेंच विचित्र इंद्रिय-वृत्ती स्फुरण पावतात. निखाऱ्यापासून जशा ठिणग्या उडाव्या त्याप्रमाणें या चिदात्म्यापासून विचित्र इंद्रियें निघतात. याच्यामुळेंच सृष्टींतील मिथ्यावस्तूही सत्य भासतात. त्यांचें स्फुरणहि याच्या प्रभावानेंच होतें. ज्याप्रमाणें आरसा सर्व प्रतिबिंबांचा आधार, त्याप्रमाणें सर्व सचित्त प्राण्याचे सर्व अनुभव घेणारा हाच चिदात्मा आहे. त्या अद्वितीय चिद्दीपाच्या प्रसादानेंच सूर्य, उष्ण, चंद्र, शीत, पर्वत, घन व जल पातळ झालें आहे. एकसारख्या अनुभवास येणाऱ्या या सर्व पदार्थांच्या उत्पत्त्यादिकांचें आद्य कारण हा चिदात्मा असून याचें कारण दुसरें कोणी नाहीं. सर्व पदार्थांना याच्याच प्रभावानें पदार्थत्व प्राप्त होतें. वस्तुतः कारण नसतांनाही मायेमुळें सर्व कारणांचें कारण होणाऱ्या याच्यापासून सर्व जग उत्पन्न झालें आहे. ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र, इत्यादि जगत्स्थितीच्या कारणांचाही हा चिदात्मा जनक आहे. मज नित्य-प्रकाश आत्म्याला नमस्कार असो. कारणामध्यें सूक्ष्मरूपानें असंख्य पदार्थ असतात, पण त्यांतील जो पदार्थ आतां स्थूलरूपानें व्यक्त होतो असें हा चेतन आत्मा कल्पितो, तोच तत्काल उत्पन्न होतो, बाकी सर्व तसेच रहातात. सारांश पदार्थमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व नाश याच्या संक-

स्वाधीन आहेत. चित् ज्याला आपली सत्ता व स्फूर्ति देते, तेंच जिवंत होतें व ती ज्याला सत्ता-स्फूर्ति देत नाहीं तें मृततुल्य असतें. हे जगांतील हजारों पदार्थ या विस्तीर्ण चिदाकाशरूपी आरशांत प्रतिबिंबीत झाले आहेत. अति वृद्धि पावलेल्या पदार्थांमध्यें हें चैतन्य वृद्धियुक्त झाल्याप्रमाणें व अति सूक्ष्म पदार्थांमध्यें तें सूक्ष्म असल्यासारखें होतें. (म्हणजे उत्पत्ति, वृद्धि, इत्यादि सर्व भावविकार याच्या ठिकाणीं आरोपित आहेत.) हें आत्मतत्त्व सर्व भूतांस अदृश्य व ज्यांचें चित्त क्षीण झालें आहे त्यांसच प्राप्य आहे. कारणाच्या एका भागामध्यें परिमाण होणें हेंच जग आहे, असें कोणी म्हणतात. पण त्यांच्या या कल्पनेचाही आधार चिदात्माच. कारण त्रैलोक्यांत रहाणाऱ्या सर्वांचा हा आत्मा आहे. ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत सर्व पदार्थांचा तो प्रकाशक आहे. तो एक, आद्यन्तरहित, सर्वगामी व चराचर भूतांच्या अंतःकरणांत स्वानुभवरूपानें स्थित आहे. त्या मद्रूप आत्म्याचीं जरी असंख्य शरीरें असलीं तरी तो स्वतः एक व अनुभवरूप आहे. आपल्या अनुभवस्वरूपानें तोच सर्व त्रिपुटीमय होतो. हा मी आकाशांत सुंदर सूर्य-देहानें विहार करीत आहें. वायुदेहानेंही माझाच संचार सर्वत्र होतो. माझें हें शरीर नीलवर्ण शंख-चक्र गदाधर व सर्व सौभाग्याच्या पराकाष्ठेनें युक्त होऊन या जगांत वावरत आहे. मीच कमलोद्भव ब्रह्मा व त्रिनेत्र रुद्र आहें. तापसी जसा मठीचें रक्षण करतो, त्याप्रमाणें मी इंद्ररूपानें क्रमानें प्राप्त झालेल्या या सर्व त्रैलोक्याचें रक्षण करतों. स्त्री, पुरुष, कुमार, कुमारी, बाल, वृद्ध, उत्पन्न होणारा व मरत असलेला मीच आहें. तृण, लता, गुल्म इत्यादिकांचें जीवन मी आहें. चिद्भूमींतून मीच त्यांना उठवतों. मातीचीं खेळणीं तयार करण्यांत निपुण असलेल्या बालकाप्रमाणें मी आपल्या चित्तविनोदार्थ हें सर्व जगदाडंबर रचलें आहे. मला सोडून यांतील कांहीं नाहीं. पुष्पांतील सुवास मी, पुष्पें-पानें इत्यादिकांतील कांति मी, व सर्व पदार्थांचा अनुभव मी. रसतन्मात्र ही आद्य शक्ति असून ती सागर, नदी, सरोवर, विहीर इत्यादिकांच्या जलरूप होते, व तीच वृक्ष, शाखा, पल्लव, तृण, अंकुर इत्यादिकांतील रसरूपानें सर्व कार्यांत पसरते. त्याप्रमाणें मीही सर्व कार्यांच्या उत्पत्तीचें निमित्त होऊन सर्वत्र पसरलों आहें. स्वतः उत्पन्न केलेल्या कार्यांमध्यें प्रवेश करून विचित्र जीव होणाराही मीच. दुधामध्यें जसें घृत, जलामध्यें जशी रसशक्ति, त्याप्रमाणें सर्व भावांमध्यें मी चिच्छक्ति आहें. भूत, वर्तमान व भविष्यत्-कालचें जग चैतन्यामध्यें स्थित आहे. सर्वत्र रहाणारा विराट्

व साम्राट् मीच. इंद्राला न बांधता व देवांना शस्त्रास्त्रांनीं तोडल्यावाचूनच मला हें अप्रार्थित जगद्राज्य मिळालें आहे. मी व्यापी आत्मा आहें. प्रलय-काळच्या समुद्राप्रमाणें मी मजमध्येंच राहूं शकत नाहीं. समुद्रांतील थकलेल्या सर्पाला समुद्राचा जसा अंत लागत नाहीं, त्याप्रमाणें मला या मज आनंद-सागराचा अंत लागत नाहीं. हें ब्रह्मांड म्हणजे एक अगदीं संकुचित स्थान आहे. त्यामुळें बेलफळांत जसा हत्ती मावत नाहीं, त्याप्रमाणें मी त्यांत मावत नाहीं. विरिंचीच्या सत्यलोकाच्याही पलीकडे फार लांबवर माझें स्वरूप पसरलें आहे. मी प्रल्हाद आहें, मी पाताळांतील या मंदिरांत रहातों, इत्यादि संकुचित कल्पना करणें हा माझा मोठा भ्रम आहे. देह कोण, अदेह कोण, मृत कोण, जिवंत कोण, सर्व मिथ्या माया. माझे सर्व पितृ-पितामहादि पूर्वज कृपण होते, म्हणून ते हें साम्राज्य सोडून संसारभूमीमध्यें रममाण झाले. ही महा दृष्टि कोठें? व अनेक संकटांनीं भरलेली राज्यलक्ष्मी कोठें? अनंत आनं-दाचा संभोग घेणारी व उत्कृष्ट शांतीनें शोभणारी ही चिन्मय दृष्टि सर्व दृष्टीं-हून श्रेष्ठ आहे. हें उत्तम व नित्य बोध-साम्राज्य सोडून माझें मन दुःखकारक राज्यवैभवामध्यें रममाण होत नाहीं. माझ्या पित्यानें सर्व त्रिभुवन जिंकून घेतलें होतें; पण त्याचा उपभोग किती दिवस घेतला? व त्याकरितां प्राणान्त संकटें कशीं भोगलीं? या आनंदाचा स्वाद न घेतां शेकडों जगराज्यें करणाराचेंही जीवित व्यर्थ आहे. या असल्या अखंडित व पूर्ण आनंदाचा अव्हेर मूर्ख करतो; ज्ञानी कधींही करीत नाहीं. कारण, उंट चांगली वेल सोडून कांट्यांकडे जाणार हें ठरलेलेंच आहे. उसाचा रस सोडून कडु लिंबाचा रस जसा कोणी पीत नाहीं, त्याप्रमाणें ही परदृष्टि सोडून जळक्या राज्यामध्यें कोणीही शहाणा आसक्त होणार नाहीं. नंदनवनांतील प्रफुल्लित वेलींनीं सुशोभित झालेली भूमि कोठें, व वणवा लागून जळून खाक झालेली माळ जमीन कोठें? त्याचप्रमाणें ही बोधदृष्टि कोठें व भोगदृष्टि कोठें? या चित् तत्त्वामध्यें सर्व आहे. मग त्याचा अनुभव कां घेतला जात नाहीं? चैतन्याच्या योगानें सर्व सर्वत्र सदा प्राप्त होतें. तेजाची प्रकाशन शक्ति, चंद्रांतील अमृतप्राप्ति, ब्रह्माची मोठी मान्यता, इंद्राची त्रैलोक्यराज्यता, शंकराची पूर्णता, विष्णूची जयलक्ष्मी, मनाची शीघ्र गति, वायूची बलवत्ता, अग्नीची दाहशक्ति, जलाची रसशक्ति, मुनींची महातपःसिद्धि, बृहस्पतीची विद्या, विमानाची आकाशगति, पर्वतांची स्थिरता, समुद्राची गंभीरता, मेरूची अति उंची, सुगतांची शून्यता, वसंताची पुष्प-

मयता, वर्षर्तूची मेघगर्जना, यक्षांची मायामयता, आकाशाची स्वच्छता, तुषारांची शीतता, व ग्रीष्मर्तूची सप्तता, या व अशाच दुसऱ्याही अनेक शक्ती चित्-तत्त्वापासून उत्पन्न होतात. सर्व विकल्पशून्य चित् शेंकडों पदार्थांमध्यें सूर्याच्या प्रभेप्रमाणें, एकाच वेळीं पडते. चित् ज्ञानस्वरूप असल्यामुळें तिला त्रिकाल ज्ञान असतें. पण अशा या शाश्वत कामधेनूला सोडून पुष्कळ हताश लोक संसाररूपी अंधकूपामध्येंच खितपत पडले आहेत. या पृथ्वीच्या पाठीवर मशकासारखे असंख्य मूर्ख आजपर्यंत उत्पन्न होऊन थोडक्याच दिवसांत व्यर्थ मरून गेले आहेत. पण भोगदुःखाची इच्छा करणाऱ्या त्यांना हें तत्त्व जर कळतें तर त्यांनीं आपला जन्म अगदींच निरर्थक केला नसता. इच्छा व द्वेष यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या द्वंद्वमोहाच्या योगानें मानवासारखे बुद्धिमान् प्राणीही पृथ्वीच्या विवरांत रहाणाऱ्या कीटकांसारखे झाले आहेत. सत्य परमात्म्याच्या ज्ञानानें ज्याच्या सर्व तृष्णा शांत झाल्या आहेत, तोच खरोखर जिवंत आहे. माझ्या अखंड चिदात्म्यास नमस्कार असो. देवा, फार दिवसांनीं मीं तुला ओळखलें. परमात्म्या, आतां मी तुला विसरणार नाहीं. विकल्परूपी चिखलांतून मी मोठ्या यत्नानेंच तुझा उद्धार केला आहे. मद्रूप, तुज अनंत, शिव, देवाधिदेव परमात्म्यास नमस्कार असो. मीं आतां या आपल्या स्वाभाविक स्वयं प्रकट झालेल्या, स्वतंत्र व स्वसंस्थ स्वरूपाला अनन्य शरण आहें. ३४.

सर्ग ३५.

साक्षात् जाणलेल्या आत्म्याचें वर्णन करून, आंतल्याआंत प्रणाम करून व त्याच्या बलानें अनुसंधान करून प्रऱ्हाद आनंदित होतो.]

प्रऱ्हाद—ॐ चिदाकार आहे. तो विकाररहित आहे. या जगांत असलेलें हें सर्व आत्माच आहे. मेद, अस्थि, मांस, मज्जा, रक्त, यांहून हा चेतन भिन्न आहे. आंत असलेलाही हा दीपक सूर्यादिकांस प्रकाशित करतो; अग्नीला उष्ण करतो व रसाला अमृताप्रमाणें गोड करतो. राजा जसे भोग भोगतो, त्याप्रमाणें हा इंद्रियांच्या विषयांचे अनुभव घेतो, तो उभा असूनही एकत्र रहात नाहीं व जात असूनही निश्चल रहातो. शांत असूनही व्यवहारांत स्थित आहे व सर्व करीत असूनही लिप्त होत नाहीं. पूर्वी, आज, आतां, या लोकीं, पर लोकीं, विहित—अविहित इत्यादि सर्व वृत्तामध्यें हा सदा सम आहे. तो वस्तुतः निर्भय असतांनाही कर्मानुरूप स्वतः उद्भवतो व उद्भवलेले ब्रह्मादिस्तंभपर्यंत भोक्तृ—भोग्यभाव व चवदा भुवनें यांचा निर्वाह केवळ आपल्या सांनि-

ध्यानें करतो. हेंच त्याचें कर्मफल होय. सर्वांना याचीच सत्ता असल्यामुळें हा वायूहूनही अधिक स्पंदवान् आहे; स्थाणूहूनही अक्रिय आहे; व आकाशाहूनही निर्लेप आहे. वायु झाडाच्या पानांना जसें हालवितो, त्याप्रमाणें हा मनांना क्षुब्ध करतो. सारथि जसा घोड्यांना चालवितो, त्याप्रमाणें हा डोळ्यांच्या पाल्यांना वारंवार लववितो व इंद्रियांना आपापल्या विषयांकडे जावयाचें सामर्थ्य देतो. एकाद्या भिकाऱ्याप्रमाणें हाच देहगृहांतील कामांत सदा निमग्न असतो व एकाद्या राजाप्रमाणें तोच विभु भोग भोगीत आपल्या राजगृहांत स्वस्थ बसतो. यास्तव याचाच सदा शोध करावा, स्तुति करावी, ध्यान करावें. म्हणजे जरा—मरणरूप संमोहांतून पार जातां येतें. हा अत्यंत सुलभ (नुसत्या ज्ञानानें प्राप्त होणारा) व अत्यंत सुज्ञेय (केवळ स्मरणानें वश करण्यास योग्य) आहे. हा सर्वांच्या हृदयकमलांतील भ्रमर आहे. दूर असलेल्या मित्रादिकांना मोठ्यानें हाक मारली असतां ते जवळ येतात, व जवळच असलेले मित्रादिक नांव घेतांच ओ म्हणतात. पण हा स्वतः आत्माच असल्यामुळें मोठ्यानें न ओरडतां व हलु हाक न मारतांच नुस्ता स्मरणानें तत्काल सन्मुख होतो. धनिक लोकांची सेवा करूं लागलें असतां पदोपदीं अपमान होण्याचा फार संभव असतो. कारण ते प्रायः धन—मदानें मत्त असतात. पण सर्व संपत्तींनीं शोभणाऱ्या ह्याची कशीही जरी सेवा केली तरी अपमान होण्याचा प्रसंग कधींही येत नाहीं. पुष्पांतील वास, तिळांतील तेल व रसाळ पदार्थांतील माधुर्य याप्रमाणें हा देव देहांमध्यें स्थित आहे. फार दिवसांत न पाहिलेल्या बंधूप्रमाणें, अविचारामुळें, ह्या हृदयस्थ चेतनाचीही ओळख पटत नाहीं. प्रिय मनुष्य भेटलें असतां जसा अत्यानंद होतो, त्याप्रमाणें विचारानें या परमेश्वराचें ज्ञान झालें असतां परानंदाचा लाभ होतो, या श्रेष्ठ आप्ताचें दर्शन झालें असतां मरणादि विच्छेद रहात नाहीं. सर्व बाजूचे आशादि पाश तटातटा तुटून जातात. सर्व शत्रूंचा क्षय होतो. दुष्ट उंदिर जसे घराला पोखरतात, त्याप्रमाणें संशय त्याच्या मनाला पोखरीत नाहींत. याचें दर्शन घेतलें असतां सर्व पाहिल्यासारखें होतें. याचें श्रवण केलें असतां सर्व ऐकल्यासारखें होतें. याला स्पर्श केला असतां सर्व जगाला स्पर्श केल्याचें श्रेय येतें; व याच्या अस्तित्वानें जगाचेंही अस्तित्व सिद्ध होतें. प्राणी निजले तरी हा त्यांच्या मध्यें सदा जागत रहातो. अविचारी लोकांस हाच प्रहार करतो. आर्तांच्या आपत्तींचें हाच हरण करतो, व तटस्थ ईश्वराची उपासना करणारांस त्यांचें

इष्ट हाच देतो. जगत्स्थितीमध्यें हा आत्माच जीव होऊन संचार करतो, भोगविलास करतो, व वस्त्र, अलंकार, समाज, उत्सव इत्यादि वस्तूंमध्यें शोभतो. भिन्त्यांतील तिखटाप्रमाणें सर्व देहांमध्यें हा आहे. तो आंतल्या आंत आपल्या शांत स्वरूपाचा अनुभव घेत असतो. शाईंतील काळेपणाप्रमाणें अथवा बर्फांतील शैत्याप्रमाणें देहांत हा देहपति असतो. आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी, अग्नि, चंद्र व जगद्गण या वस्तूंमध्यें क्रमानें असणारे—शून्यत्व, स्पंद, प्रकाश, रस, काठिन्य, उष्णता, शैत्य व सत्ता—हे धर्म याचेच आहेत. अथवा हाच त्यांच्या रूपानें व्यक्त होतो. सत्ता, काळ व राजाची प्रभुशक्ति जशी सर्वगत असते, त्याप्रमाणें इंद्रियें व मन यांच्या व्यापारांसह बाह्याभ्यंतर प्रकाशन हें आत्म्याचें सार्वत्रिक कृत्य आहे. त्याचा प्रकाश हाच एक स्वभाव आहे, हाच देवांस बोध करणारा महादेव आहे. मी तो आहें, याहून अन्य कल्पनाच नाहीं. धुळीचा आकाशास व जलाचा कमलपत्रास जसा स्पर्श होत नाहीं, त्याप्रमाणें मला अनात्मपदार्थांचा स्पर्श होत नाहीं. वाळलेल्या भोपळ्यावर कितीही जरी पाणी ओतलें तरी त्यामुळें आंतील आकाशाची जशी कांहीं हानि नाहीं, त्याप्रमाणें सुखदुखप्रसंग माझ्या देहावर जरी येऊन पडले तरी माझी कांहीं हानि नाहीं. तेल, वात व दिव्याचें टवळें, यांस सोडून गेलेला दिव्याचा प्रकाश जसा दोरीनें बांधतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें सर्व भावांहून निराळा असलेला मी कोणालाही बांधतां येण्यासारखा नाहीं. सत् व असत्, काम आणि इंद्रियें, यांच्याशीं माझा कोणता संबंध असणार ? आकाशाशीं कधीं कोणाचा संबंध होत नाहीं. निराकार मनाला तरी कोण कशी पीडा देणार ? शरीराचें शतशः जरी तुकडे झाले तरी त्यामुळें शरीरी आत्म्याला काय होणार ? मातीची घागर तुटली, फुटली, किंवा नाहींशी झाली तरी त्याचें त्यांतील आकाशाला काय आहे ? मन हें एक व्यर्थ उठलेलें पिशाच्च आहे. तेव्हां बोधामुळें त्याचा जर नाश झाला तर त्यांत आमची कोणती हानि आहे ? माझें मन मागें सुख-दुःखवासनामय होतें, पण आतां तसें राहिलेलें नाहीं. आतां केवळ अमर्याद शांती पसरली आहे. सर्व करणारा एक आत्माच असतांना मूर्ख प्राणी दुसराच खातो, दुसराच कोणी घेतो, तिसरा अनर्थांत पडतो व चवथाच कोणी पहातो, असें ह्मणतो. हें चातुर्य कोणत्या गारुड्याचें आहे तें कांहीं कळत नाहीं. मला भोगस्थितीची अथवा भोगांस वर्ज करण्याची इच्छा नाहीं. जें येत असेल तें येऊं दे व जात असेल तें जाऊं

दे. मला सुखाची अपेक्षा नाहीं, व दुःखाची मी अपेक्षा करीत नाहीं. नानाप्रकारच्या वासना देहामध्यें उदय पावोत, कीं अस्त पावोत. मी त्यांच्यामध्यें नाहीं व त्या माझ्यामध्यें नाहींत. आजपर्यंत अज्ञान-शत्रूनें मला मारून टाकलें होतें. त्या चोरानें माझें सर्व विवेक-सर्वस्व लुटून मला एका कोपऱ्यांत गाडून ठेवलें होतें. पण आतां आपोआप झालेल्या या विष्णूच्या महाप्रसादानें मला माझें ज्ञान होऊन मी सुटलों आहें. अहंकार—पिशाचाला मी या शरीररूपी वृक्षाच्या ढोलींतून आत्मज्ञानमंत्रानें दूर घालवून दिलें आहे. त्यामुळें अत्यंत पुण्यकारक झालेला माझा हा शरीरवृक्ष आतां प्रफुल्लित झाल्यासारखा दिसतो. माझें मोह—दारिद्र्य नष्ट झालें, दुराशा दोष क्षीण झाले, व विवेक-धन-संभार मिळाल्यामुळें मी आतां परमेश्वर बनलों आहें. मी सर्व ज्ञातव्य जाणलें; द्रष्टव्य पाहिलें व सर्व प्राप्तव्य प्राप्त करून घेतलें आहे. मी आतां सर्व अनर्थशून्य पारमार्थिकी भूमीस प्राप्त झालों आहें. स्तुति, प्रणाम, प्रार्थना, शम व नियम, यांच्या योगानें हा भगवान् आत्मा मला प्राप्त झाला आहे. अहंकाराच्याही पलीकडे असलेल्या सर्व व्यापी सनातन ब्रह्मात्म्याची आज मला फार दिवसांनीं स्मृति झाली. या अहंकारशत्रूनें मला फार दिवस उत्कर्ष-अपकर्षरूप शेकडों दशांमध्यें, आविर्भाव व तिरोभाव इत्यादिकांच्या योगानें इंद्रियरूप सर्पांच्या बिळांमध्यें, मरणरूप मोठमोठ्या खड्डयांमध्यें, तृष्णारूपी कांटेऱ्या जंगलांमध्यें, कामरूप कोलाहलामध्यें, वासना—वनांमध्यें, जन्मरूप कूपामध्यें व दुःखरूप वणव्यामध्यें घालून नानाप्रकारचें दुःख दिलें. पण आतां शौरीनें केलेल्या अनुग्रहामुळें माझी विवेकदृष्टी उघडली आहे. त्यामुळें मला तो अहंकार-राक्षस दिसत नाहीं. मनोरूप विवरामध्यें रहाणारा अहंकारयक्ष आतां कोठें गेला तेंही मला कळत नाहीं. चोराच्या हातांतून आपल्या सर्व निधीसह सुटल्यामुळें मी आतां अति सुखी झालों आहें. मोह, दुःख, दुराशा, आधी, नरक, स्वर्ग, मोक्ष इत्यादि भ्रम, अहंकारामुळेंच होतात. नानाप्रकारच्या भिंतीवरील चित्रांना जसा एका भिंतीचाच आधार असतो, त्याप्रमाणें सर्व अनर्थांना या दुष्ट अहंभावाचा आधार आहे. हे आत्मन्, निरहंकार, प्रसन्न व आनंदात्मा अशा तुला नमस्कार असो. तुज आनंदसागरांत इंद्रिय ग्राह चित्तवडवाग्निमुळींच रहात नाहींत. तुज आनंद-पर्वतास नमस्कार असो. आत्मन्, तुज प्रफुल्ल आनंद कमलास मी नमस्कार करतों. निष्कल, अमृतरूप, सदा उदित व पूर्ण आत्मचंद्रास, संविद् व आभास या पंखांनीं युक्त असलेल्या व

हृदयकमलांवर रहाणाऱ्या मानस हंसास, सदा उदित, शांत हृदयांतील महा-अंधकाराचे हरण करणाऱ्या व सर्वग असूनही अदृश्य चित्सूर्याला, पर प्रेमरूप स्नेह-दीपाला, वृत्तींचें उल्लंघन करून रहाणाराला व सर्व वस्तूंच्या स्वभावाच्या आधाराला मी नमस्कार करतों. पोलादी टांकीनें तापलेलें लोखंड जसें तोडतात, त्याप्रमाणें मी शमादि युक्त मनानें मदनसंतप्त मनाला तोडलें आहे. अंतर्मुख इंद्रियांना मी प्रतिबिंब केला आहे, आणि ' मी आनंदात्मा आहें ' या शुद्ध अहंकारानें ' जरामरण-धर्मवान् अनात्मा आहें, ' या मलिन अहंकाराला जिंकलें आहे. त्यामुळें मी आतां केवळ चित् राहिलों आहें. श्रद्धेनें अश्रद्धेला, वैराग्यानें तृष्णेला, व ऊहापोहवती प्रज्ञेनें अविचार-संदेहादि-लक्षण प्रज्ञेला क्षीण करून मी ज्ञातृत्वाभिमानरहित असल्यामुळें, अज्ञ व ज्ञप्तिमात्रस्वभाव असल्यामुळें, ज्ञ झालों आहें. मन निरहंकार होऊन, ब्रह्माहंभावानें देहाहंभाव गळला असतां, मी आतां स्वच्छ व केवळ होऊन राहिलों आहें. अंतःकरणाच्या चारी भावांचा अभाव झाल्या कारणानें मी आतां जीवन्मुक्तावस्थेंत स्थित आहें. माझें हें सुख स्वभक्तांवर मोठमोठे अनुग्रह करणाऱ्या ब्रह्म-रुद्रादिकांच्या सुखाहूनही अधिक आहे. मी आतां सर्व दुःखशून्य झालों आहें. दुरहंकाररूपी पक्षी, तृष्णारज्जु तोडून माझ्या देहपिंजऱ्यांतून कधी निघून गेला कांहीं कळत नाहीं. अहंभाव-पक्षी शरीरवृक्षावरून कोठें उडून गेला कोण जाणे ! अहंकाररूपी महा मेघानें सोडल्याकारणानें मी आतां महा मतिमान् झालों आहें. त्या कारणानेंच मी हा भगवान् आत्मा पाहिला. त्याचा मला साक्षात्कार झाला. समाधीमध्यें मीं त्याला दीर्घ काळ घट्ट आलिंगन दिलें, व व्युत्थानुदशेंतही आपल्या देहा-प्रमाणेंच सदा स्वानुभवामध्यें त्याची योजना केली. निर्विषय, मननरहित, इच्छाशून्य, अहंकारशून्य, चेष्टारहित व भोगोत्कंठारहित झालेलें माझें मन, निरिंधन (काष्ठरहित) अग्नीप्रमाणें शांत झालें आहे. दुरुत्तर; सम व विषम महा-आपत्तींनीं युक्त, सुदुःसह आणि उत्पत्तिरूप दीर्घ दोष देणारे सर्व अनर्थ मनशांतीमुळेंच क्षीण झाले आहेत; व मी आतां निरतिशय आनंदानुभव घेत राहिलों आहें. मला साक्षात् पूर्णानंदात्मा महेश्वर प्राप्त झाला आहे. ३५.

सर्ग ३६.

[दुर्लभ आत्म्यास प्राप्त होऊन वारंवार प्रणाम करणारा प्रल्हाद त्याची स्तुति करतो व आनंद भोगतो.]

प्रल्हाद—माझ्या सर्व पदातीत आत्म्याचें स्मरण मला फार दिवसांनीं झालें. हे भगवन्, मोठी आनंदाची गोष्ट आहे, कीं तूं माझ्या दृष्टीं पडलास. तुज अपरिच्छिन्न-स्वभाव महात्म्यास नमस्कार असो. समाधीमध्यें तुला अभिवादन करून, तुझें दर्शन घेऊन, मी दीर्घकाळ त्वन्मय होऊन जातों, तेव्हां हे भगवन्, या त्रिभुवनांत तुझ्यावाचून दुसरा कोण बंधु असणार ? जोंवर तुझें दर्शन व प्राप्ति झालेली नसते, तोंवर तूं मृत्यु होऊन अभक्तांस मारतोस, भक्तांचें रक्षण करतोस, व जे तुझी उपासना करतात त्यांस इष्ट फळ देतोस. स्तुतिकर्त्यांच्या रूपानें तूंच स्तुति करतोस. जाणाऱ्याच्या रूपानें जातोस. सर्व प्राण्यांच्या रूपानें व्यवहार करतोस. नित्य अपरोक्ष असलेल्या तुला मी आतां प्राप्त झालों आहें व चांगलें पाहिलेंहि आहे. तेव्हां, आतां यापुढें तूं मला काय करशील अथवा कोठें जाशील ? सर्व सृष्टींत हितकर असलेल्या देवा, तूं मला सर्वत्र दिसत आहेस. तेव्हां आतां कोठें जाणार ? आह्मां दोघांमध्यें फार मोठें अंतर पाडणारें जें अज्ञान होतें तें आतां नाहींसे झालें आहे. त्यामुळें आमचा भेदभावही आतां अगदीं लोपला आहे. बांधवा, मोठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं मीं तुला पाहिलें. कृतकृत्य, कर्ता, भर्ता, संसाररूपी पानाचा देंठ, नित्य व निर्मळ अशा तुला नमस्कार असो. तुज शंख-चक्रगदाधरास, चंद्रार्धधारी महादेवास, देवेंद्रास व कमलोद्भवास नमस्कार असो. तुझा व माझा हा भेद वाच्य-वाचकदृष्टीनेंच आहे. जल—तरंगाप्रमाणें ती असत्य कल्पनाच आहे. तूं आपल्या नित्य व विचित्र कल्पनेनेंच सदा विकास पावतोस. प्रथम उत्पन्न करावयाच्या पदार्थांस पहाणाऱ्या, नंतर त्यास उत्पन्न करणाऱ्या, अनंत रूपांनीं विकास पावणाऱ्या, व सर्वस्वभाव आत्म्यास नमस्कार असो. इतके दिवस माझ्या रूपानें तूंच अनेक संसार—दुःखपरंपरा भोगल्यास व आतां तूंच आपल्या स्वरूपाला ओळखून विश्रांति घेत आहेस. हें काष्ठ-पाषाण-जलमात्र जगत् तुजवाचून नाहीं. यास्तव तुझा लाभ झाल्यावर त्यांतील सर्व कांहीं प्राप्त झाल्यासारखें होतें. सर्व इंद्रियांमध्यें राहून त्यांच्या विषयाचें ग्रहण करणारा तूं अप्राप्य कसा असशील ? वेद, शास्त्रें व पुराणें ज्याचें सतत गायन करीत आहेत, त्याचें एकदां दर्शन झाल्यावर पुनः

विस्मरण कसें होईल ? हे आत्मदेवा, तूंच या सर्वांचें धारण केलें आहेस. मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे कीं तूं मद्रूप झाला आहेस, व मी त्वद्रूप झालों आहें. आमच्यामध्यें आतां भेद राहिलेला नाहीं. महेश्वरा, तुला नमस्कार असो. तुज परमाणुरूपामध्यें वटबीजांतील वटवृक्षाप्रमाणें त्रिकालीं सर्व जग आहे. आकाशांत मेघ जसे, घोडा, हत्ती, रथ, इत्यादिकांच्या आकाराचे दिसतात, त्याप्रमाणें हे देवा, तूंही शेकडों पदार्थांच्या भ्रामक स्वरूपानें प्रकट होतोस. हे देवा, फार दिवस व्यर्थ कष्ट भोगल्यावर मला तुझा लाभ झाला आहे. मी आतां मुक्त झालों आहें. माझ्यासारखीच ज्यांना मुक्ति पाहिजे असेल त्यानें मान, मद, कोप, कालुष्य व क्रूरता सोडावी. कारण महात्मे प्राकृत गुणसंकटामध्यें निमग्न होत नसतात. मागची दीर्घ दुर्दशा कशी असह्य होती, याचें स्मरण ठेवून मी कोण व हें काय झालें आहे, याच्या विषयींही चांगला विचार करावा. अरे, बा माझ्या आत्म्या, ते मोठे प्रयास व भयंकर दिवस आतां निघून गेले आहेत. तुझा प्रतिकूल काल जाऊन आतां अनुकूल काल आला आहे. तूं आतां या माझ्या देहनगरांत राजा झाला आहेस. आतां तुला सुख-दुःखाविषयीं फारशी चिंता करावयास नको. इंद्रिय–घोड्यांस व मनो-गजांस जिंकून आणि भोगशत्रूंचा सर्व प्रकारें पराभव करून, आतां तूं साम्राज्यावर बसशील. तूं आतां अपार आकाशांतील प्रवाशी झाला आहेस. तुझ्यामुळें जगाचा अस्त व उदय होतो. आंत व बाहेर प्रकाश पाडणारा तूं भास्कर आहेस. हे प्रभो, तूं सदा निजलेला आहेस. पण एकादी कामिनी भोगलीलार्थ आपल्या कामुकाला जशी उठविते, त्याप्रमाणें तुझी शक्ति तुला जागें करिते. इंद्रिय-वृत्तिरूप माशांनीं दुरून आणलेला रूपादिलक्षण मध, नेत्रादि वातायनांत बसलेल्या तुज चिच्छक्तीकडून यथेच्छ प्याला जातो. हे आत्मन्, मरणसमयीं योग्यांना सुषुम्नादि मार्ग दाखविणाराही तूंच आहेस. देहरूपी पुष्पांतील वास तूं आहेस. देह चंद्रांतील तूं अमृत आहेस. कारण होणारा रस तूंच आहेस. शरीररूप दुधांतील सार असा जो तूं त्या तुजमध्यें विस्मयस्नेह आहे. काष्ठांतील अग्नीप्रमाणें तूं या शरीरांत स्थित आहेस. तूंच अमृतरूप अत्युत्तम स्वाद आहेस; सूर्यादिकांच्या प्रकाशाचें निमित्त आहेस; विषयांचा ज्ञाता व इंद्रियांचा अवभासक आहेस. तूं प्राणादि सर्व वायूंचा स्पंद आहेस. तूं मनोगजाचा मद आहेस. प्रज्ञारूपी अग्निशिखेचा प्रकाश व उष्णता तूं आहेस. तूंच उपसंहार करून घेतल्यामुळें ही तुझी

चाणी, मरण, मूर्च्छा व निद्रा, या काळीं शांत होते, व तुझ्याच अनुग्रहामुळें इतर दशेंत उत्पन्न होते. सोन्यांतील कडें, कंकण, बाहुभूषण इत्यादि घटनांप्रमाणें तुझ्या ठिकाणीं या सर्व संसारांतील पदार्थपंक्ती आहेत. हे भगवन्, तूं स्वतःच आपली स्तुति करतोस. तुझ्या अभावीं असलेली ही वस्तुस्थिति नष्ट होते. आरशांतील प्रतिबिंब जसें चुंबनादि भोगांच्या उपयोगीं नसतें, त्याप्रमाणें तूं ज्याच्यावर अनुग्रह केलेला नाहींस तें सर्व व्यर्थ होतें. तुझ्यावाचून हा देह, काष्ठ किंवा मातीचें ढेंकूळ यांप्रमाणें भूमीवर लोळत पडतो. तुझी प्राप्ति झाली कीं, सुखदुःखक्रम नष्ट होतो. सूर्याच्या प्रकाशानें शुक्लादि वर्ण जसे ज्ञात होतात, त्याप्रमाणें तुझ्या प्रकाशानें सुखादिकांची स्थिति होते. हे आत्मन्, विवेकिजनांच्या हृदयांत स्थित होऊनच तूं ही सुखादि लक्ष्मी ग्रहण करतोस व आपली स्वभाविक समस्थिति सोडीत नाहींस. पण अविवेकिजनांच्या हृदयांत तूं कसा असतोस तें कांहीं सांगतां येत नाहीं. कारण त्यांच्या कल्पना अनंत असल्यामुळें तुलाही त्याप्रमाणें अनंतरूपें धारण करावीं लागतात. निरिच्छ, निरंश, निरहंकार, स्थूलोपाधि व सूक्ष्मोपाधि, अशा तूं कर्तृत्वाचा अंगीकार केला आहेस. यास्तव हे ब्रह्मांडाकार, शांतिपरायण, हे प्रमाणातीत, हे शास्त्राधार, हे उत्पन्न झालेल्या व हे उत्पन्न न झालेल्या, हे क्षत व हे अक्षत, हे भाव व हे अभाव, हे जेय व हे अजेय, तुझा जयजयकार असो. मी त्वद्रूप झाल्यामुळें माझे सर्व अनर्थ नष्ट झाले आहेत; मी आतां विजयी झालों आहें; व केवळ प्रारब्धभोगाकरितांच यापुढें जिवंत रहाणार. हे भगवन्, हे आत्मन्, तुझा साक्षात्कार होऊन मी व तूं एक झाल्यामुळें, आतां कोठचें बंधन, कोठचें संकट, कोठची संपत्ति व कोठचा संसार ? मी आतां केवळ शाश्वत सुख भोगतों. त्यावाचून मला दुसरें कांहीं कर्तव्य राहिलें नाहीं. ३६.

सर्ग ३७.

[प्रल्हाद समाधि लावून बसला असतां निर्नायक झालेल्या दानवपुराची शत्रूंनीं दुर्दशा केली.]

श्रीवसिष्ठ—असा विचार करीतच शत्रुनाशक प्रल्हाद निर्विकल्प परानंद समाधिस प्राप्त झाला. स्वपदीं आरूढ झाल्यामुळें तो चित्राप्रमाणें अचल राहिला. त्याच आनंददायी अवस्थेंत त्याचा पुष्कळ काल लोटला. त्याच्या मंत्र्यादि अधिकाऱ्यांनीं त्याला जागें करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो

देहभानावर आला नाहीं. हजारों वर्षें तो एकचित्त होऊन राहिला. त्यानें त्या अवस्थेंत पूर्ण शांतीचा अनुभव घेतला. पण प्रल्हाद असा निजानंदांत निमग्न झाला असतां रसातलमंडल राजरहित झालें. हिरण्यकशिपु मेला व त्याचा पुत्र समाधि लावून बसला असतां तेथें योग्य राजा कोणी राहिला नाहीं. दानवांचा त्याला देहभानावर आणण्याचा प्रयत्नही व्यर्थ गेला (हें वर सांगितलेंच आहे.) त्यामुळें ते सर्व उद्विग्न होऊन मनमानेल तिकडे निघून गेले. तेव्हां त्या दानवनगरांत कोणी त्राता राहिला नाहीं. दुर्जनांना सुजनांचा व सबळांना निर्बळांचा छळ करण्यास अनुकूल अवसर मिळाला. दिवसा-ढवळ्या चोऱ्या होऊं लागल्या. स्त्रियांची लज्जा राहिली नाहीं. दुष्टजन अंगावरील वस्त्रेंही ओढून नेऊं लागले. जो तो स्वार्थपरायण झाला. अबला धीट झाल्या. प्रत्येकाला जीविताचा संशय वाटूं लागला. केव्हां कोणता प्रसंग येईल याचा कांहीं नेम राहिला नाहीं. जगभर हाय हाय व उद्वेग सुरू झाला. लुटालूट व हाणमार यांचें प्राचुर्य झालें. देवांचीं पोरेंही येऊन तेथील आबालवृद्धांस त्रास देऊं लागलीं. प्रल्हादाचें तें नगर रक्षकाच्या अभावीं राजदंडाची भीतीच नाहींशी झाल्यामुळें, दुःखमय व अनीतिप्रधान झालें. तात्पर्य, कलियुगांतील दुःखी प्रजेप्रमाणें प्रल्हादाच्या राजधानींतील दानवप्रजा मोठ्या अनर्थांत पडली, आणि स्त्री व धन यांचेंही संरक्षण होईनासें झालें. ३७.

सर्ग ३८

[जगाची व्यवस्था व दैत्यकुलाचें रक्षण याविषयीं हरीची चिंता.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पाताळांत असा भयंकर प्रकार घडला असतां सर्व जगाच्या नियतीचें रक्षण करणें, हीच ज्याची क्रीडा आहे,— असा क्षिरसागरांतील शेष-शय्येवर निजलेला हरि चातुर्मास संपतांच कार्तिकांत देवांचें प्रयोजन साधून देण्याकरितां जागा होतो, तसा जागा झाला; व त्या वेळची जगत्स्थिति, स्वर्ग व भूलोक यांना त्यानें आपल्या मनानें पाहिलें. तो पाताळांत मनानेंच आला. तेथें प्रल्हाद स्थिर समाधि लावून बसला आहे व इंद्राच्या नगरांत संपत्ति अतिशय वाढली आहे, असें पाहून शेषशय्येवर बसलेल्या व सर्वांच्या अंतःकरणांत संचार करणाऱ्या भगवान् गदाधरानें आपल्या अति भास्वर मनःशरीरानें असें चिंतन केलें—

अरे अरे! माझा परम भक्त प्रल्हाद निजपदीं विश्रांति घेत राहिल्याकारणानें पाताळलोक निर्नायक झाला, व त्यामुळें प्रायः ही सृष्टि दैत्यरहित झाली

आहे. दैत्यांचा अभाव झाल्यामुळें देव शांत झाले आहेत. पण आतां त्यामुळें भूलोकीं होणाऱ्या यज्ञ-तपःक्रिया बंद पडतील. कारण दैत्य व देव (अर्थात् सत् व असत् वृत्ति) जोंपर्यंत एकमेकांशीं द्वेष व कलह करीत असतात, तोंपर्यंतच स्वर्गसुख दुर्लभ झालेलें असतें. पण त्यांतील दुष्ट दैत्यांचा नाश होऊन साधु देव शांत झाले म्हणजे, क्षुद्र स्वर्ग तर एका बाजूलाच राहूं दे; पण साक्षात् मोक्षही सुलभ होतो. यास्तव देवत्वाची प्राप्ति होणें हा मोठासा पुरुषार्थ आहे, असें लोकांना वाटेनासें झालें म्हणजे मग त्याकरितां श्रुति-स्मृतिप्रोक्त कर्मे कोण करणार? कर्मांचा लोप झाला म्हणजे सूलोकाचा क्षय झाल्यावाचून रहाणार नाहीं, आणि मनुष्यलोकाचाच अभाव झाल्यावर सर्व संसाराचाच ध्वंस होण्याचा प्रसंग येणार. पण तो मला इष्ट नाहीं. कारण त्यामुळें मी 'प्रळयापर्यंत रहावें' अशा संकल्पानें कल्पिलेल्या या जगाचा अकालीं नाश होईल. म्हणजे नियतीचा क्षय होणार. पण तसें होणें अगदीं उचित नव्हे. आणि कदाचित् तसें घडल्यास स्वतःच्या लीलेचाच क्षय करणाऱ्या मीं कांहीं केलें नाहीं, अथवा करण्यास समर्थ नाहीं, असेंच होणार! शिवाय एखाद्या संसारासक्त पुरुषाचा सर्व परिवार अकस्मात् कालाच्या अधीन झाला असतां त्याला जसा सर्व प्रपंच शून्य वाटतो, त्याप्रमाणें आकाश, चंद्र, सूर्य, तारा इत्यादि सर्व खेळण्यांचा क्षय झाला असतां मलाही आपल्या लीलाशरीराचा उपसंहार करून पुनः संसार न करण्याकरितांच पूर्णात्मपदीं लीन व्हावें लागेल. पण माझा अधिकारकाल अद्यापि संपलेला नसल्यामुळें, भर तारुण्यांत मरणाऱ्या पुरुषाप्रमाणेंच, माझा लयही दुःखद होय. सारांश, दैत्याच्या राज्यांत अशी अव्यवस्था होऊन त्यामुळें सर्व जगाचा क्षय व्हावा, हें अगदीं अनुचित आहे. त्यांत कल्याणाचा लेशही नाहीं. यास्तव, दानवांचें रक्षण मला केलेंच पाहिजे. त्यांच्या भीतीनें देवही आळस सोडून स्वसंरक्षणाविषयीं सावध राहतील. त्यामुळें यज्ञादिक्रिया सुरळीत चालतील व संसाराची सुस्थिति होईल.

यास्तव, आतां अगोदर रसातळास जाऊन मी प्रल्हादाला सावध करतों, व राज्य करावयास लावतों. त्याच्यावाचून दुसऱ्या कोणाला जर दानवराज केलें, तर तो देवांचा पराभव करील. प्रल्हादाचा हा शेवटचा पावन देह आहे. या कल्पाची समाप्ति होई तों त्याला या देहानेंच रहावयाचें आहे. कारण, परमेश्वराची इच्छारूपी नियति-देवी अशी आहे. यास्तव त्यालाच जाऊन जागें

केलें पाहिजे. जीवन्मुक्ताच्या असंसक्तीलक्षण समाधीमध्यें स्थित असलेल्या व त्यामुळेंच मनश्चेष्टारहित झालेल्या त्याला असुरनायता करूं दे. म्हणजे सुरासुरांसह हा सर्ग नष्ट होणार नाहीं. त्यांचें परस्पर युद्ध चालेल व त्यामुळें माझा खेळ होईल. यद्यपि मला जगाचे उदयास्त एकसारखेच आहेत, तरी हें आहे तसेंच राखणें उचित होय. थोड्याशा प्रयत्नाला भिऊन याचा नाश होऊं दिल्यावर मला दुसरा सर्ग घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ? तेव्हां आतां ठरल्याप्रमाणें करावें, हेंच बरें. ३८.

सर्ग ३९.

[हरीनें दैत्यपुरास जाऊन शंखनादानें प्रल्हादास सावध केलें व कल्पपर्यंत राज्य कर, असें सांगितलें.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असा मनांत विचार करून तो हरी सर्व परिवारासह क्षीरसागरांतील आपल्या नगरांतून निघाला व त्याच्याच तळघरांतून प्रल्हादपुरास आला. सोन्याच्या मंदिरांत, मेरूच्या गुहेंत समाधि लावून बसलेल्या ब्रह्मदेवाप्रमाणें, समाधिस्त दैत्येंद्रास हरीनें पाहिलें. भगवान् दैत्यनगरांत जातांच सूर्यकिरणास भिवून उलूक जसे पळून जातात व अंधकारांत लपून बसतात, त्याप्रमाणें तेथील दैत्य त्याच्या तेजास भिऊन पळून गेले. तेव्हां दोन-तीन मुख्य असुरांसह आपल्या परिवारानें वेष्टित झालेला तो सुरेश, आकाशांत येणाऱ्या तारायुक्त चंद्राप्रमाणें असुराच्या गृहांत शिरला. गरुडाच्या पाठीवर बसलेल्या त्याला लक्ष्मी वारा घालीत होती, चक्रादि आयुधें त्याच्याबरोबर होतीं, आणि देव, ऋषी व मुनी, त्याला वंदन करीत होते. असो; प्रल्हादापाशीं जातांच ' हे महात्मन् उठ ' असें बोलून त्यानें आपला पांचजन्य वाजविला. त्याच्या नादानें सर्व दिशा दुमदुमल्या. नगरांतील आबालवृद्ध दानव भयभीत झाले व दानवेशही हळु हळु सावध झाला. कोमेजलेल्या वेलीला पाणी घातलें असतां ती जशी टवटवीत होते, त्याप्रमाणें हळु हळु त्याच्या सर्व प्राणशक्ती अंगभर पसरल्या. उदयानंतर सूर्यतेज जसें भूमंडलावर सर्वतः पसरतें, त्याप्रमाणें त्याची प्राणश्री शरीरावर पसरली. सूक्ष्म शरीरांत चित् प्रतिबिंबित झाली, व ती विषयोन्मुख होतांच मनाचा व्यापार सुरू झाला. काळ्या भोर नेत्रांत सुंदर तेज चमकूं लागलें. प्राणापानगति सुरू झाली, व इतक्यांत ' सावध हो; देहभानावर ये. ' असें म्हणून गंभीर वाणीनें

पुनः म्हटलें असतां तो चांगला जागा झाला. तेव्हां भगवान् म्हणाले,—अ साधो, आपली महालक्ष्मी व आकृति यांस आठव. तूं उगिच अकालीं देह-विराम कां करतोस ? ग्राह्य व त्याज्य या संकल्पांनीं शून्य असलेल्या तुझ्या शरीरांतील भावाभावांनीं तुझी कोणती हानि होणार आहे ? वास्तव उठ, तुला या देहानें असेंच येथें एक कल्पभर रहावयाचें आहे. तुझ्या आयुष्याची मर्यादा आम्हीं जाणतों. जीवन्मुक्त झालेल्या तूं आतां, राज्य करीत, राहिलेलें आयुष्य घालवावेंस. कल्पांतीं मातीच्या घागरीप्रमाणें हें शरीर विशीर्ण झालें म्हणजे तूं स्वमहिम्यामध्यें स्थित होशील. ही तुझी जीवन्मुक्तांचे विलास करणारी शुद्ध तनु कल्पांतापर्यंत रहाणारी आहे. मग तूं बारा आदित्यांचा उदय, पर्वतांची धूळ, व भूगोलाची राख होण्यापूर्वीं व्यर्थ तिचा कां त्याग करतोस ! कल्पांत वायु अजून वाहूं लागलेला नाहीं; त्रैलोक्य जळलें नाहीं; पुष्करावर्तादि मेघ अजून भयंकर विजेसह आकाशांत उठले नाहींत; दिशा अजून निराधार झाल्या नाहींत; ब्रह्मा, विष्णु, व रुद्र हे तीनच देव अजून या जगांत अवशिष्ट राहिलेले नाहींत ! मग इतक्यांत तूं शरीर कां टाकतोस ? जरायुजादि चतुर्विध प्राण्यांनीं व्यापिलेल्या या दशदिशांमध्यें मी विहार करीत असतांना आपल्या शरीराचा त्याग करणें, तुला शोभत नाहीं. या सृष्टीची रचना अजून जशीची तशीच आहे. तूं भिवूं नकोस. बा प्रल्हादा, अज्ञानामुळें ज्याच्या मनास दुःखें तोडीत असतील; मी दुःखी आहें, मूढ आहें, कृश आहें, इत्यादि भावना ज्याच्या मतीस व्याकुळ करीत असतील; चंचल मनोवृत्ती ज्याला आंतल्याआंत शेकडों आशापाशांनीं बांधून इतस्ततः ओढीत असतील; तृष्णा ज्याच्या हृदयाला एकसारख्या खात असतील; ज्याच्या उंच मनोवनांतील चित्तवृत्तिलता सुख-दुःख फळांनीं भरली असेल; ज्याच्या देहारण्यास आधि-व्याधिरूप वणवा लागला असेल; ज्याच्या शरीररूपी शुष्क वृक्षाच्या ढोलींत काम व क्रोध हे दोघे जीर्ण अजगर आनंदानें रहात असतील, त्याला मरण शोभतें. तुझ्यासारख्या आनंदी जीवाला तें शोभत नाहीं. मरणाच्या स्वरूपाचें जरी पर्यालोचन केलें, तरी तत्त्वज्ञाला मरण संभवत नाहीं. कारण देहत्यागालाच मरण म्हणतात; पण तत्त्वज्ञाला सत् आत्म्याच्या योगानें अथवा असत् देहाच्या योगानें तें संपादन करितां येत नाहीं. कारण आत्मा सदा अक्रिय व असंग असल्यामुळें त्याच्याठायीं त्यागक्रिया अथवा देहासक्ति संभवत नाहीं. असत्-देह आपलाच त्याग

करील म्हणून म्हणावें, तर तें अगदींच अशक्य आहे. स्वात्म्याचें ज्ञान हेंच देहादिकांच्या अज्ञानाचें कारण आहे.

असो; ज्याची मति स्वात्मतत्त्वदर्शनापासून कधीं हटत नाहीं, ज्याला अहंकार-भाव नाहीं, ज्याची बुद्धि पुण्य-पापकल्पनांनीं लिप्त होत नाहीं, जो सर्व भूतांमध्यें समभाव ठेवतो, जो राग-द्वेशशून्य शीतळ बुद्धीनें साक्षी-प्रमाणें हें दृश्य पाहतो, आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान झाल्यामुळें ग्राह्य-त्याज्यभाव सोडून आंतल्याआंत जो साक्षीमध्यें चित्त लावतो, सत्य दृष्टीचा आश्रय करून जो लीलेनें जगत्क्रिया करतो, ज्याला इष्टानिष्ट प्राप्तीमुळें संतोष व उद्वेग होत नाहीं, सरोवरांवरील मेघांप्रमाणें ज्याच्यापासून गुण-संघ निवतो व ज्यांचें नांव कानीं पडताच प्राणिमात्राला आनंद होतो, त्याचेच जीवित शोभतें. यास्तव हे सज्जना, तूं प्राण्यांचें संरक्षण करून आपल्या अवशिष्ट जीविताला सफळ कर. ३९.

सर्ग ४०

[ज्ञानी पुरुषानें सदेह असूनही विदेहाप्रमाणें व कुटस्थ असूनही क्रियापर असल्याप्रमाणें कसा व्यवहार करावा त्याचें दिग्दर्शन]

श्रीभगवान म्हणतात--" लोकदृष्ट देहाच्या स्थैर्यालाच जीवित, व दुसरा देह धारण करण्याकरितां एका देहाचा त्याग करणें यास मरण म्हणतात. पण हे महामते, तूं या दोन्ही पक्षांपासून मुक्त झालेला आहेस. तेव्हां तुला मरण कसलें व जीवित कसलें ? पण केवळ ज्ञान व अज्ञान यांच्या गुणदोषांचा प्रपंच करण्याकरितां मी, ' अमुक जीवित शोभतें व अमक्याचें मरण शोभतें ' असें तुला सांगितलें. तूं वस्तुतः जिवंत रहात नाहींस व मरतही नाहींस. देहामध्यें असूनही ' देहच मी ' अशी भावना नसल्यामुळें, तूं विदेहच आहेस. तूं ज्ञानी आहेस. तूं सर्वदा सत् आहेस. तूं पर चित्प्रकाश आहेस. तेव्हां तुला देह कोणता व अदेह कोणता ? तिकडे वसंतोदय होवो की प्रळयवायु सुटो, भावाभावहीन असलेल्या आत्म्याला त्याचें काय ? तो कांहीं झालें तरीं आपल्या स्वरूपांतच रहाणार ! सर्व भूतें राहोत कीं जावोत; तीं नाश पावोत, कीं वाढोत; ज्ञानी आत्म्यामध्येंच रहातो. अनात्म वस्तूचा क्षय झाला तरी परमेश्वर क्षीण होत नाहीं, व त्याची वृद्धी झाली तरी याची वृद्धि होत नाहीं; व हें शरीर चेष्टा करीत असलें तरी तो कोणतीही चेष्टा करीत

नाहीं. मी देहसंबंधी देही आहे, हा चित्तभ्रम गेला म्हणजे, मी टाकतों किंवा टाकीत नाहीं ही व्यर्थ कल्पना कधीं होत नाहीं. हें टाकून हें घेतों, हें करून हें करतों, इत्यादि संकल्प तत्त्ववेत्याच्या चित्तांत उद्भवत नाहींत. ज्ञानी व सर्ववेत्ते पुरुष कांहीं करीत नाहींत. कारण ते अकर्तृ-पदास पोंचलेले असतात. अकर्तृत्वामुळें त्यांचे अभोक्तृत्वही स्वयंसिद्ध आहे. कारण ज्यानें पेरलेंच नाहीं तो घेणार काय? कर्तृत्व व भोक्तृत्व नाहींसें झालें कीं शांति रहाते, व तीच प्रौढ झाली असतां मुक्ति होते. ज्ञानी सदा जागे (सावधान) शुद्ध व चिन्मय असतात. ग्राह्य-ग्राहकसंबंध क्षीण झाला कीं शांति उदय पावते, व तीच स्थिर झाली म्हणजे मोक्षरूप होते. तसल्या सर्वोत्तम शांती-मध्यें स्थित असलेले तुझ्यासारखे उत्तम पुरुष निजलेल्या पुरुषाच्या अंग-चाळवण्याप्रमाणें निर्हेतुक व्यवहार करतात. यास्तव हे प्रल्हादा, प्रारब्धाचा क्षय होई तो तूंही वासना-शून्य मनानें राज्यपालन कर. ज्याचें चित्त स्वरूपा-मध्यें तल्लीन झालेलें असतें ते तुझ्यासारखे पुरुष रम्य अनात्म वस्तूमध्यें रत होत नाहींत, व आत्मसुखाचा आंतल्याआंत स्वाद घेणारे ते संत आत्म्याशी संबंध न ठेवणाऱ्या दुःखांमुळें दुःखी होत नाहींत. नित्य प्रबुद्ध पंडित आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें प्राप्त कार्यांचें ग्रहण अनिच्छेनें करतात. यास्तव हे दैत्येश्वरा, तूं आतां अशाच स्थिर चित्तानें ब्रह्ममय होऊन, ब्रह्मदेवाच्या एकच दिवस, गुणांनीं भरलेल्या राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घे, व नंतर हे महात्म्या अच्युत परमास्पदास जा." ४०.

सर्ग ४१

[दैत्यानें केलेल्या पूजेचा स्वीकार करून हरीनें त्याला दैत्य—राज्यावर अभिषेक केला व वर मागावयास सांगितलें.]

श्रीवसिष्ठ सांगतात—भगवानाचें हें शांत व गंभीर वचन ऐकून प्रल्हादनामक देह आनंदानें पुढीलप्रमाणें असें बोलला—

"देवा! हित व अहित यांच्या विचारांनीं भरलेलीं शेकडों राज्य-कार्यें करून मी अगदीं थकलों, व त्याकरितां एक क्षणभर विश्रांति घेत बसलों होतों. भगवान्, आपल्या प्रसादानें मला उत्तम स्थिति प्राप्त झाली आहे. समाधि व व्युत्थान या दोन्ही दशेंत मी एकसारखीच भावना ठेवतों. हे महादेवा, निर्मल बुद्धीनें मी तुला फार दिवसांपासून आंतल्या-आंत पहात होतों. पण तोच तूं आतां मला या बाह्य दृष्टीनेंही साक्षात्

दिसत आहेस. हे महेश्वरा, मी या सर्वसंकल्पशून्य अनंत दृष्टीमध्यें जो आजवर स्थित होतों तो शोक, मोह, वैराग्यचिंता, देहत्याग, संसारभय इत्यादिकांतील कोणत्याही निमित्तानें नव्हे. कारण एका परम तत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर शोकादिकांना अवकाश कोठून रहाणार ! मी विश्रांतीच्या विचारजन्य इच्छेमुळेंच समाधिस्थ झालों होतों. अप्रबुद्ध जन–' हाय हाय मी विरक्त झालों आहें, आतां देहत्याग करतों '–इत्यादि अनेक संकल्प करून व्याकुळ होत असतात. हें सुख, हें दुःख, हें आहे, हें नाहीं, इत्यादि प्रकारें चंचल होणारें चित् मूढ होय. मी निराळा, व हा निराळा, ही आत्मबुद्धिशून्य अज्ञांची वासना आहे. पण हें त्याज्य व हें ग्राह्य, हा मिथ्या मनोभ्रम दुर्बुद्धि अज्ञांप्रमाणें सुज्ञाला उन्मत्त करीत नाहीं. हे कमलनयना, तूंच सर्वांच्या अंतर्यामीं आहेस, व जगत् असत् आहे. तेव्हां त्यांत ग्राह्य किंवा त्याज्य काय असणार ? यास्तव हे नारायणा, मी द्रष्टा व दृश्य यांचा विचार करीत असतांना असाच स्वाभाविकपणें क्षणभर विश्रांत झालों व एवढा वेळ त्याच भावाभाव-शून्य स्थितींत राहून आतां तुझ्या इच्छेनें पुनः देहभानावर आलों आहे. परमात्मन्, मला माझें सर्वस्व मिळालें आहे. यास्तव आतां तूं जें सांगशील तें मी करीन. हे पुंडरीकाक्षा, तूं त्रिभुवनांत परमपूज्य आहेस. यास्तव शास्त्र व लोकनियति यांच्या योगानें प्राप्त झालेली पूजा मजपासून ग्रहण कर."

असें बोलून दानवाधीशानें त्या देवास अर्घ्य समर्पण केलें, आणि आयुधदेवता, अप्सरांचा संघ, देव व गरुड यांसह श्रेष्ठ गोविंदास पूजलें. तेव्हां पूजा करून, समोर हात जोडून बसलेल्या दानवेशास भगवान् कमलापति म्हणाला,—"प्रल्हादा, ऊठ, सिंहासनाचा स्वीकार कर, म्हणजे मी स्वतः तुला राज्याभिषेक करीन. माझ्या पांचजन्याचा ध्वनी ऐकून येथें आलेले हे सर्व सिद्ध, साध्य व देव तुझें सुमंगल करोत." असें बोलून पुंडरीकाक्षानें दानवास सिंहासनावर बसविलें. नंतर हरीनें बोलावल्यामुळें आलेल्या, समुद्र, नद्या व तीर्थें, यांच्या जलांनीं देव-ऋषि-मुनि-सिद्ध इत्यादिकांनीं त्याला अभिषेक केला; व सर्व त्याची स्तुती करूं लागले. इतक्यांत भगवान् म्हणाला,—

"हे निष्पापा, मेरु, पृथ्वी व चंद्रसूर्य असत तोंपर्यंत तूं गुणवान् राजा हो. इष्टानिष्ट फलाची इच्छा न करितां, राग, भय व क्रोध सोडून समदृष्टीनें तूं राज्याचें परिपालन कर. तुला उत्तम पदाची प्राप्ति झाली आहे. यास्तव, तूं आतां आपल्या राज्यकृत्यांत दुर्लक्ष करूं नकोस, व बापाप्रमाणें देव व मानव

यानांही त्रास देऊं नकोस. देशकालानुरूप प्राप्त कार्य करीत तूं सुखानें रहा. अहंता व ममता सोडून तूं आपलें कर्तव्य करूं लागलास म्हणजे तुला कोणत्याहि प्रकारची पीडा होणार नाहीं. आतां तूं सर्वज्ञ झाला आहेस, तुला सर्व कळत आहे, तेव्हां अधिक उपदेश करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तुझ्यासारखा महात्मा राजा मिळाल्यामुळें दैत्यांनांही फारसे क्लेश होणार नाहींत. दानवस्त्रियांना रडण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. सर्व जगत् पूर्ण शांतीचा अनुभव घेईल. आजपासून देव व असूर यांच्या स्त्रियांना आपापल्या अंतःपुरांत सुखानें राहूं दे, आणि हे साधो, तूंहि समृद्ध दानवश्रीचा यथेच्छ उपभोग घे.'' ४१.

सर्ग ४२.

[विष्णूचें क्षीरसागरीं गमन, या आख्यानाचें उत्तम फळ व समाधी सोडून उठण्याचें प्रयोजन.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, असें बोलून तो भगवान् सर्व परिवारासह तेथून निघून स्वस्थानीं गेला, व त्यानंतर त्रिभुवनांतील सर्व जीव स्वस्थचित्तानें नियतिप्राप्त व्यवहार करूं लागले. दशरथतनया, प्रल्हादाची ही सुंदर ज्ञानप्राप्ती मी तुला सांगितली. हिचा जे शांत मनानें विचार करतील त्यांनांही परम सिद्धि अवश्य प्राप्त होईल. सामान्य विचारानेंही जर पाप जातें, तर योगयुक्त विचारानें परम पद मिळेल यांत काय संशय आहे? रामा, अज्ञान हेंच पाप आहे, व तें विचारानें क्षीण होतें. यास्तव कांहीं झालें तरी विचार सोडूं नये. या प्रल्हादाच्या सिद्धीचा जे विचार करितात, त्यांच्या सात जन्मांचें पाप नष्ट होतें.

श्रीराम—'भगवन्, परमपदीं परिणत झालेलें महात्म्या प्रल्हादाचें मन पांचजन्याचा गंभीर ध्वनी ऐकून जागें कसें झालें?'

श्रीवसिष्ठ—बा, सज्जना, सदेह व विदेह अशी दोन प्रकारची मुक्ति आहे. त्यांचा हा पृथक विचार ऐक. ज्याची बुद्धि विषयांमध्यें आसक्त नसते, त्याची त्यांविषयींची इच्छा सर्वथैव नष्ट होते. व अशा पुरुषाची जी स्थिति तीच जीवन्मुक्तता होय. पुढें प्रारब्ध संपल्यामुळें देहक्षय झाला असतां तीच पुनर्जन्मरहित विदेह मुक्ति होते. ती कोणाला प्रत्यक्ष दिसत नाहीं. जीवन्मुक्ताच्या हृदयामध्यें भाजलेल्या बीजासारखी पुनर्जन्मांकुररहित शुद्ध वासना राहाते. पवित्र, अतिउदार, शुद्ध सत्त्वमय व आत्मध्यानमय, अशी ती वासना त्याच्या ठायीं निजलेल्या पुरुषाप्रमाणें रहाते, व तिच्या योगानें

त्याचा व्यवहार यदृच्छेनें होतो. राघवा, हृदयांतील त्या शुद्ध वासनेमुळें प्रारब्ध अवशिष्ट असल्यास समाधिस्थ जीवन्मुक्त हजार वर्षांनींही उठतात (देहभानावर येतात). प्रल्हादही या अंतःस्थ वासनेमुळेंच शंखाचा शब्द ऐकून जागा झाला. पण समाधींत श्रोत्रेंद्रियही लीन झालेलें असल्यामुळें, तो शब्द त्याला ऐकूं कसा गेला, म्हणून म्हणशील तर सांगतों. हरि सर्व भूतांचा आत्मा आहे. यास्तव त्याच्या मनांत जसा प्रतिभास होतो, तसेंच सर्व होतें. त्याचा सत्य संकल्पच या सर्वांचें कारण आहे. ' प्रल्हाद आतां देहभानावर येवो ' असें जेव्हां त्यानें मनांत चिंतन केलें; तेव्हां एका क्षणांत त्याप्रमाणें घडलें. स्वतः कारणशून्य, पण भूतांचें कारण (अव्याकृत) अशा त्यानें आपल्यामध्येंच जग उत्पन्न करण्याकरितां वासुदेवमय शरीर धारण केलें आहे; आणि असा प्रकार असल्यामुळें, त्या माधवाच्या आराधनेनें आत्मदर्शन सत्वर होतें, व आत्मदर्शनानें त्याचें दर्शन सुलभ होतें. यास्तव राघवा, तूंही याच दृष्टीचा आश्रय करून विहार कर. म्हणजे तुला तें शाश्वत पद प्राप्त होईल. दुःखांचा वर्षाव करणाऱ्या संसारमेघांनीं हृदयाकाशास आच्छादित केल्यामुळें विचारसूर्य दिसत नाहीं; आणि त्या कारणानें मौर्ख्य पसरतें. पण एकादी यक्षीण मंत्र्याला जशी पीडा देत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मप्रसादवान् धीराला विष्णूची ही अति भासुर माया बाधा करीत नाहीं. आत्म्याच्या इच्छेनेंच संसारजाल रचणारी माया वाढते व योग्यसमयीं क्षीण होते. यास्तव सात्विक राजपुत्रा, तूं आपली शुद्ध वासना पुष्ट कर. ४२.

सर्ग ४३.

[ज्ञान ईशप्रसादप्राप्य असलें तरी आपला प्रयत्न व इंद्रियजय यांच्या योगानेंच तें संपादन करावें.]

श्रीराम—'भगवान्, चंद्राच्या किरणांनीं औषधी जशा तृप्त होतात, त्याप्रमाणें आपल्या या वचनामृतानें आम्ही सर्व तृप्त झालों आहों. हातांत घेतलेल्या अति सुवासिक पुष्पाप्रमाणें आपलीं मृदु व स्वादिष्ट वचनें आम्हांला सुख देतात. प्रभो, पुरुषाच्या प्रयत्नानेंच जर सर्व प्राप्त होतें, तर प्रल्हादाला माधवाच्या वरावाचूनच बोध कां नाहीं झाला ? '

श्रीवसिष्ठ—राघवा, तूं असें काय म्हणतोस ! प्रल्हादाला सर्व कांहीं त्याच्या प्रयत्नानेंच मिळालें. तिळ व त्यांतील तेल यांप्रमाणें, आत्मा व नारायण

भिन्न नाहींत. पुष्पांचें सार जसा वास, त्याप्रमाणें जीवांचें सार विष्णु. तोच आत्मा, व आत्मा तोच जनार्दन. वृक्ष व पादप यांप्रमाणें आत्मा व विष्णु हे पर्याय शब्द आहेत. आत्मभूत विष्णूनें स्वतःच आपलें मन विचारांत लावून स्वतःच आपणाला जाणलें. कदाचित् प्रयत्नानें केलेल्या विचारानें बोध होतो व कदाचित् भक्तिलक्षण प्रयत्नानें प्राप्त झालेल्या विष्णुदेहाच्या द्वारा होतो. माधवाची पुष्कळ दिवस आराधना केली, व त्यामुळें तो जरी अतिशय संतुष्ट झाला, तरी विचारशून्य पुरुषाला तो ज्ञान देऊं शकत नाहीं. स्वप्रयत्नप्राप्त विचार हाच आत्मदर्शनाचा मुख्य उपाय आहे. वरप्राप्ति, ईशप्रसाद इत्यादि दुसरे सर्व गौण उपाय होत. रामा, तूं मुख्य उपायपरायण हो. प्रथमतःच इंद्रियांना बलात्कारानें आपल्या आधीन करून घेऊन व सर्व प्रयत्नानें अभ्यास करून चित्ताला विचारवान् कर. स्वप्रयत्नानें केलेल्या शुभाचरणानेंच सर्व कांहीं शुभ प्राप्त होत नसतें. यास्तव पौरुषयत्नाचा आश्रय करून, इंद्रिय पर्वतांस ओलांडून व संसारसागरांत तरून पलीकडच्या परम पदास जा. स्वप्रयत्नावाचूनच जर जनार्दन दिसणें शक्य असतें, तर त्यानें पशु—पक्ष्यांना दुःखांतच कां ठेवलें असतें. स्वप्रयत्नावाचूनच गुरु जर शिष्याचा अज्ञानांतून उद्धार करूं शकता, तर उंट व बैल यांना भारवाहकांचें काम शिकविणाऱ्या पुरुषानेंही त्यांना आत्मज्ञ केलें असतें! तस्मात् हरी व गुरु यांच्या पासून कांहीं मिळत नाहीं. जें मिळतें तें आपल्या दृढ प्रयत्नानें मिळतें. ज्ञानदृढतेनें मनोविजय संपादन केला कीं पुरुषार्थ तत्क्षणातःकरील मळ होतो. यास्तव तूं आपलीच आराधना कर; आत्म्याचीच पुजा कर; त्याचेंच मनोभावानें दर्शन घे. शास्त्रीय प्रयत्न व विचार यांपासून दूर पळणाऱ्या मूर्खांनीं शुभस्थितींत रहावें म्हणून विष्णुभक्तीची योजना केली आहे. अभ्यास व यत्न हा मुख्यक्रम असाध्य झाल्यास पूज्याची पूजा हा दुसरा क्रम हितकर आहे, असें जाणावें. कारण इंद्रियजय झाल्यावर पूजनाचें कोणतें फळ मिळणार, व तो नसल्यास कितीहि जरी पूजन केलें तरी काय होणार? विचार व उपशम यांवाचून हरीची प्राप्ति होणें शक्य नाहीं, व त्यांच्या योगानें मुक्त झालेल्या पुरुषाला ज्याच्या हातांत कमळ आहे अशा हरीच्या देहापासून कोणता अधिक लाभ होणार आहे? रामा, तूं आपल्या चित्तालाच विचार व उपशम यांनीं युक्त कर. तें सिद्ध झालें कीं तूं सिद्ध झालास. माधवादिकांची जशी मोठ्या भक्तीनें आराधना करतोस, तशीच स्वात्म्याची करण्यास

कोणती आडकाठी आहे ? प्राणिमात्राच्या हृदयांत विष्णु स्थित आहे; पण त्याला सोडून जे बाहेरच्या विष्णूची आराधना करतात, त्यांस काय म्हणावें ? हृदय-गुहेंतून रहाणारें चित्-तत्त्व हें त्याचें मुख्य सनातन शरीर आहे, व चक्र-गदा-युक्त हा त्याचा गौण आकार आहे. मुख्य सोडून गौणाच्या मागें लागणें अगदीं प्रशस्त नव्हे. तयार असलेलें रसायन सोडून दुसरे तयार करावयास लागणें यासारखी बालिशता आणखीं कोणती असणार ? नित्य अभ्यास व विवेक यांच्या योगानें चित्त अवश्य प्रसन्न होतें. विष्णूचा वर मिळणें हें सुद्धां प्राण्यांच्या अभ्यासवृक्षाचेंच फळ आहे. सर्व उत्तम दशांची स्वमनोनिग्रह हीच उत्तम भूमि आहे. सगरपुत्रांनीं पृथ्वीला खणलें, व देवासुरांनीं मंदराचलास रवीसारखें ओढलें, पण तें सुद्धां मनोनिग्रहाचेंच फळ आहे. मनोरूपी महामत्त सागर शांत होईतों प्राणी सहस्रावधि योनींत जन्म घेत भ्रमण करितात. ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र इत्यादिकांची दीर्घ काल आराधना केली, व ते प्रसन्न झाले तरी मनोव्याधीपासून सोडवूं शकत नाहींत. यास्तव राजपुत्रा, जन्म-क्षयाकरितां केवल संवित्-चें चिंतन कर. ४३.

सर्ग ४४.

[गाधींचें आख्यान. दृश्याचें मिथ्या दुःखस्वरूप.]

श्रीवासिष्ठ—रामा, ही अनंत संसारमाया आत्मचित्तजयानेंच क्षीण होते. तिचें वैचित्र्य तुझ्या ध्यानांत यावें म्हणून एक इतिहास सांगतो तो ऐक.—

या पृथ्वीच्या पाठीवर कोशल म्हणून एक देश आहे. त्यांत गाधि या नांवाचा एक गुणी ब्राह्मण होता. तो महा श्रोत्रिय (वेदाध्यायी) बुद्धिमान् व साक्षात् धर्ममूर्तिच होता. बालपणापासूनच तो फार विरक्त असे. एकदां तो कांहीं तरी निमित्त सांगून आप्तवर्गाला सोडून निघाला, व एका भयंकर वनात जाऊन एका रम्य सरोवराच्या कांठीं तप करूं लागला. ' भगवान् शौरीचे दर्शन होई तों मी असेंच उग्र तप करणार ' असा दृढनिश्चय करून तो गळाभर पाण्यांत उभा राहिला. त्याच अवस्थेंत त्याचे आठ महिने लोटले. नंतर एकदा उग्रतपानें संतप्त झालेल्या त्याच्याकडे हरि आपण होऊन आला, आणि म्हणाला, " ब्राह्मणा, पाण्यांतून वर ये, व अभिमत वर माग. तुझा नियमवृक्ष सफळ झाला आहे. "

त्यावर ब्राह्मण म्हणतो,—भगवन्, तुला नमस्कार असो. तुझी ही जगत्-नांवाची पारमार्थिकी माया मला दाखीव. तिला साक्षात् पहावें, अशी माझी

इच्छा आहे, तें ऐकून, ' बरें आहे, त्या मायेला तूं पहाशील व तिचा त्यागही करशील ' असें भगवान् म्हणाला व गुप्त झाला. त्यानंतर, हे रामा, ब्राह्मण पाण्यांतून निघून कोरड्या भूमीवर आला. सरोवराच्या जलानें त्याचें अंग व जगत्पतीच्या दर्शनानें त्याचें मन शीतळ झालें होतें. हरिदर्शनानें अतिसंतुष्ट झालेल्या त्याचे कांहीं दिवस ब्राह्मण-कर्मानेंच त्या वनांत गेले. नंतर एकदां तो महर्षितुल्य गाधि मनांत विष्णूच्या वाक्याचें स्मरण करीत ज्यांतील कमलें फुललीं आहेत अशा सरोवरांत स्नान करूं लागला, व अघमर्षण मंत्राचा जप करीत असतांना अकस्मात् त्याच्या चित्ताला भ्रम झाला; वायूच्या वेगानें मुळांत पडणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें त्यानें आपलें शरीर घरांत मरून पडलेलें पाहिलें. त्याची प्राणापान-क्रिया बंद पडली होती. सुकलेल्या पानाप्रमाणें त्याचें मुख निस्तेज झालें होतें. देंठापासून तोडून टाकलेल्या कमळाप्रमाणें त्याचें शव झालेलें शरीर सर्वतः म्लान झालें होतें. ज्याच्यांतील नक्षत्रें लोपलीं आहेत, अशा प्रातःकाळच्या आकाशाप्रमाणें त्याचे नेत्र पांढरे झाले. वृष्टिरहित ग्रामा-प्रमाणें त्याचें शरीर धुळीनें भरलें. टिटव्या जशा एखाद्या वृक्षाला कर्कश आवाज करीत वेढितात, त्याप्रमाणें आक्रोश करणाऱ्या त्याच्या आप्तांनीं त्याला सर्वतः वेढिलें होतें. जिच्या नेत्रांतून अश्रूंच्या संतत धारा चालल्या आहेत अशा त्याच्या भार्येनें त्याच्या पायांचा आश्रय केला होता. रडणाऱ्या वृद्ध मातेनें आपल्या हातानें त्याच्या हनुवटीला स्पर्श केला व बाकीचे आक्रोश करणारे आप्त सभोंवार बसले होते. त्याचे ओंठ उघडे राहून एकमेकांस लागलेले दांत बाहेर दिसत होते. त्यामुळें तें शव आपल्या अनित्य जीविताला हंसतच आहे असा भास होत असे.

असा बराच वेळ रडण्याचा प्रकार आटोपल्यावर बांधवांनीं त्याच्या शरीरास स्मशानांत नेलें. तेथें अनेक शवें जळत असून ' पहा, ' तुमचा सुद्धां असाच शेवट होणार ! सावध व्हा. ' असेंच जणुं काय तीं उंच ज्वाळांनीं सर्वांस सुचवीत होतीं. रामा, स्मशानांतील बीभत्स प्रकाराचें वर्णन करण्यांत फारसें तात्पर्य नाहीं. तेथें गेल्यावर काष्ठादिकांची रचना करून त्याच्या आप्तांनीं त्याला अग्नि दिला असतां भगवान् पावक त्याच्या मांस-मेदयुक्त शरीरास जाळूं लागला. थोड्याच अवकाशांत अग्नीनें त्याचें भस्म केलें व हळु हळु आपणही शांत झाला. नंतर सर्व शरीर जळून गेलें आहे, असें पाहून त्याचे आप्त स्नान करून व जलांजलि देऊन घरीं परत आले. सारांश, राघवा,

त्या तपस्वी ब्राह्मणानें सरोवरांत अघमर्षण करीत असतांना हा सर्व चमत्कार पाहिला. ४४.

सर्ग ४५

[गाधीचा चांडाळीच्या उदरांत जन्म. किराताची स्थिति व राज्यप्राप्ति.]

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर जलामध्यें एकाग्र मनानें अघमर्षण करीत असलेल्या गाधीनें आपला पुढचा जन्म पाहिला. भूतमंडळ-देशाच्या सीमेवरील एका गांवाच्या बाहेरील म्हारवाड्यांत एका चांडाळ स्त्रीच्या उदरांत आपण गेलों आहों; तेथील साक्षात् नरकवास भोगीत आहों; योग्य समयीं आपलें सुकुमार शरीर तिच्या योनिछिद्रांतुन मोठ्या कष्टानें बाहेर पडलें आहे; तेथें दुग्धादि प्राशन करीत आपण हळु हळु मोठें होत आहों; चांडाळी मळकट मांडीवर आपल्याला घेऊन फार आनंदित होत आहे, आपल्या घाणेरड्या तोंडानें मुके घेत आहे; जणुं काय साक्षात् यमदूतच, असा आपला चांडाळ बापही मोठ्या लडिवाळपणानें आपल्याला उचलून, सुयांप्रमाणें टोंचणाऱ्या तोंडावरील केसांनीं आपल्या सुकुमार तोंडास बोचीत चुंबन घेत आहे. आपण उत्तरोत्तर मोठें होऊन, लंगोटी लावून; उघड्या अंगानें म्हारवडाभर फिरण्याची व बरोबरीच्या पोरांना अश्लील शिव्या देत ग्राम्य भाषा बोलण्याची शक्ति आल्यामुळें भांडखोरपणाचा अभ्यासच करीत आहों, असें त्यानें पाहिलें. त्या चांडाळपुत्राला बारावें वर्ष लागलें. तेव्हां तो हातांत तीक्ष्ण शस्त्रें व बरोबर कुत्र्यांचा परिवार घेऊन घोर अरण्यांत जाऊं लागला. एकादा ब्राह्मणपुत्र जसा दिवसभर गुरूपाशीं बसून अध्ययन करतो, त्याप्रमाणें तो अरण्यांत शिरून दिवसभर हिंसेचा पाठ करूं लागला. थोड्याच वर्षांत तो त्या कलेंत फार निष्णात झाला. त्याच्या त्या गुणावर लुब्ध होऊन एका त्याच्या सारख्याच काळ्याकुट्ट चांडाळानें आपली तरुण व काळीकुट्ट कन्या त्याला विवाहविधीनें दिली. त्या समानवर्ण वधूवरांचा जोडा चांगला शोभत होता. भगवान् मदनानें त्यांच्या अस्पृश्य जातीकडे न पहातां, त्यांच्याही शरीरांत यथेच्छ संचार करून त्या जोडप्याला ग्राम्यधर्मांत नियुक्त केलें. तेव्हां त्याचें साक्षात् फळच, अशीं त्यांना वारंवार अपत्यें होऊं लागलीं. त्यांचें पोषण व त्यांच्यापासून होणारा सुखाभास यांत तीं दोघे निमग्न झालीं. कांहीं काळानें, ती कांच्यांसारखीं असलेलीं पोरें मोठीं झालीं, व गाधि-चंडाळाला जरेनें ग्रासलें. तो तपस्व्याप्रमाणें आपल्या झोंपड्यांतच राहून आयुष्य घालवूं लागला. त्याच्या तरुण

पुत्रांचीं चरित्रेंही त्याच्यासारखींच उच्चार न करण्यासारखीं होतीं. ते सर्व बापाप्रमाणेंच अरण्यांतील पशूंना मारण्यांत पटाईत झालें होते. पण काळानें त्याच्या सर्व परिवाराला अकस्मात् नष्ट केलें. त्या गाधि चांडाळाची प्रियभार्या व तिची करतीं—सवरतीं अपत्यें एकाएकीं एका भयंकर रोगानें मेलीं. तेव्हां त्या म्हाताऱ्याच्या दुःखाला पार नाहींसा झाला. क्रमानें त्या सर्वांना अग्नि देऊन तो रडत रानोमाळ फिरूं लागला. कांहीं दिवसांनीं आपला देश सोडून तो वाट फुटेल तिकडे जाऊं लागला. पुष्कळ भटकल्यावर त्याला कीरांचा देश लागला. त्यांतील राजधानीस यदृच्छेनें पोंचल्यावर, तेथें मोठा उत्सव चालला आहे, असें त्याला आढळलें. तो काय चमत्कार आहे तें पहावें म्हणून गाधि पुढें गेला. तों त्याला एक मोठा शृंगारलेला हत्ती समोर येत असून त्याच्या आजुबाजूस हजारों स्त्रीपुरुषांचा घोळका जमला आहे, असें दिसलें. तेथील राजा मेल्यामुळें व त्याला अपत्य नसल्यामुळें दुसरा राजा कोण करावा हें ठरविण्याकरितां हत्तीला स्वैर सोडलें होतें. त्याच्या मागोमाग अनेक भूषित सुंदर स्त्रिया, सामंत राजे व राजपुरुष होते. या वृद्ध दुःखी चांडाळानें कौतुकानें व निश्चल दृष्टीनें त्या हत्तीकडे पुष्कळ वेळ पाहिलें. हत्तीनेंही त्याच्याकडे पाहिलें आणि एकाएकीं जवळ जाऊन त्याला सोंडेनें वर उचललें. दुसरा कोणी नागरिक तर तेव्हांच भिऊन मेला असता; पण हा चांडाळ पशूंशीं झटापटी करण्यांत चांगला कुशल असल्यामुळें त्याला त्याची मुळींच भीति वाटली नाहीं. सर्व लोक मोठ्या आश्चर्यानें व भीतीनें जों पहात आहेत तों त्या पशूनें त्या भाग्यवानाला आपल्या मस्तकावर बसविलें.

त्याबरोबर मंगलवाद्यांचा ध्वनि व आनंदी जनांचा जयजयकार दशदिशांस व्यापूं लागला. बंदिजन त्या नव्या राजाची स्तुति करूं लागले. त्याला भूषित करण्याकरितां श्रेष्ठ स्त्रिया त्याच्यापाशीं आल्या. त्या सुंदरींनीं त्याला हत्ती-वरून उतरविलें व राजमंदिराच्या अंतर्गृहांत नेलें. त्या रमणींनीं आपल्या कोमल तळहातांनीं त्याच्या राठ शरीरास सुवासिक द्रव्यें लाविलीं. जन्मापा-सून न घासलेल्या व त्यामुळेंच बुरशी चढलेल्या दातांस सुवासिक चूर्ण लावून शुभ्र केलें. पांढऱ्या केसांस अत्तरें व दुसरीं तेलें लाविलीं. उष्णोद-कानें स्नान घातलें. मऊ वस्त्रें नेसावयास दिलीं. रत्नें व भूषणें योग्य स्थानीं घातलीं. कपाळीं कस्तुरीचा टिळा लाविला. सुग्रास तांबूलादि दिल्यावर तयार केलेल्या पर्यंकावर पडून थोडी विश्रांति घ्यावयास सांगितलें; व त्यानंतर सुंदर

वस्त्रें व वेष देऊन त्याला राजसभेंत आणिलें. राघवा, वस्त्रें व भूषणें यांच्या योगानें शरीराला शतगुण शोभा येत असते, व बाह्यदृष्टी पामरांचें चित्त आकर्षन करून घ्यावयाचें झाल्यास अमंगल शरीरालाही बाह्य व जड भूषणादिकांनीच रम्य बनवावें लागतें. जो वृद्ध, भिकारी व दुःखी चांडाळ एका प्रहारापूर्वी अतिशय कुरूप दिसत होता, तोच आतां सुंदर दिसूं लागला. सभासद मोठ्या कौतुकानें त्याच्याकडे पाहूं लागले व सर्वांनीं मोठ्या आनंदानें त्याला आपला राजा केलें. देव जसे इंद्राच्या आज्ञेंत रहातात, त्याप्रमाणें सर्व प्रजा त्याच्या आज्ञेंत रहाण्यास सज्ज झाली. सर्व नगरभर आनंद पसरला व सामंत राजे त्यास सर्वथा अनुकूल झाले.

सारांश, हे राघवा, कावळ्याला जसें अरण्यांत मरून पडलेलें पुष्ट हरीण सांपडावें, त्याप्रमाणें त्या गाधिचांडाळाला कीरपुरांतील राज्य मिळालें. तो तेथें गवल या नावानें प्रसिद्ध झाला. सुंदर स्त्रिया त्याची सेवा करूं लागल्या, जन्मभर धुळींत लोळणाऱ्या त्याच्या अंगाला स्त्रिया कोमल तळहातांनीं कस्तुरी–केशर–मिश्र चंदनाची उटी लावूं लागल्या, व त्यामुळें अकस्मात राज्यलक्ष्मीवान् झालेल्या त्याचें शरीर, थोड्याच दिवसांत, हृष्ट, पुष्ट व मन निश्चिंत झालें. ४५.

सर्ग ४६.

[हा चांडाळ आहे, असें ऐकून सर्व जनांनीं अग्नींत प्रवेश केला. त्यांच्या दुःखानें दुःखी होऊन त्यानेंही अग्निप्रवेश केला. तों गांधिब्राह्मण देहभानावर आला.]

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, याप्रमाणें तो चांडाळ दैववशात् विलासिनींकडून परिवेष्टित, मंत्रिमंडलानें पूजित, सर्व सामतांकडून वंदित व छत्रचामरयुक्त झाला. तो सुंदर दिसूं लागला. हळु हळु त्याला सर्व राज्यगुण व कार्यें कळूं लागलीं. त्याचा शोक, भय व आयास नाहींसा झाला. ‘ सर्व गुण कांचनाचा आश्रय करीतात ’ या न्यायानें तो ज्ञानी आहे, गुणी आहे, असें म्हणून सर्व त्याची प्रशंसा करूं लागले. त्याला आपल्या जातीचें व पूर्व स्वभावाचें विस्मरण झालें. याप्रमाणें पूर्ण आनंदवृत्तीनें युक्त व नानाप्रकारच्या आसवांनीं प्रत्यहीं मत्त होणाऱ्या त्यानें कीरदेशांत आठ वर्षें राज्य केलें. तो तेथें मोठा सदाचारसंपन्न होऊन राहिला होता.

एकदां यदृच्छेनें सर्व भूषणें काढून ज्यामध्यें तारा, चंद्र, सूर्य, व मेघही नाहींत, अशा सर्वत: नीलवर्ण आकाशाप्रमाणें तो झाला. कारण प्रभुतेनें पुष्ट झालेलें चित्त कृत्रिम भूषणादिकांचें अभिनंदन करीत नाहीं. नंतर तो तशा अवस्थेंत एकटाच बाह्य अंगण्यांत निघुन आला. तों तेथें त्याला गात असलेल्या काळ्या भोर अंगांच्या चांडाळांचा संघ दिसला. तो तुणतुणें वाजवून त्यावर मृदुस्वरानें लावण्या म्हणत होता. त्यांतील एक चांडाळाचा वृद्ध नायक राजाला पाहून वर उठला. त्याचें अंग कोळशासारखें काळें व नेत्र गुंजेसारखे लाल होते. तो एकाएकीं कीरराजाला म्हणाला, "अरे कटंजा, येथला राजा तुला किंवा दुसऱ्या कोणा सुंदर लावण्या म्हणणाराला कधीं तरी वस्त्रालंकारादि देतो का ? फार दिवसांनीं तुला आज पाहून मला मोठा आनंद झाला आहे. कारण, बंधुदर्शन सर्व आनंदाचें व मोठ्या लाभाचें निधान आहे."

तो चांडाळ असें बोलत आहे तोंच राजानें त्याचा तिरस्कार केला, व त्याची व आपली जणुं काय ओळखच नाहीं, असें दाखविलें. पण राजवाड्याच्या माडीवरून खिडकींतून तें पहात असलेल्या राजपत्नींना व अमात्यांना तो चांडाळ आहे, हें त्यावरून कळलें, व तीं सर्वजणें म्लान झालीं. राजा तर त्या वृद्धचांडाळाचा धिक्कार करून अंत:पुरांत गेला; पण तेथील सर्व माणसें खिन्न झालीं आहेत, असें त्याला आढळलें. त्याचेंही तोंड उतरलें. इतक्यांत ती कष्टकर वार्ता सर्व नगरभर पसरली. सर्वांना अतिशय पश्चात्ताप झाला. राजाला बाहेर तोंड काढण्याची लाज वाटूं लागली. घरांत असलेल्याही त्याला शवाप्रमाणें कोणी शिवेनासें झालें. भृत्यजन त्याच्या वाऱ्यालाही उभे रहातनासे झाले. त्याला कोणी मान देईना. वाळूमध्यें टाकलेल्या जलबिंदूप्रमाणें त्याची आज्ञा कार्यक्षम झाली नाहीं. राक्षसापासून जसे सर्व भिवून दूर जातात, त्याप्रमाणें मंत्री व सैनिकही त्याच्यापासून दूर गेले. त्यामुळें तो दुर्दैवी राजा तेथें एकटाच राहिला. तो लोकांना पुष्कळ हाका मारीत होता; पण त्याला कोणी ओच देईना.

तिकडे 'या चांडाळानें आम्हांला भ्रष्ट करून सोडलें आहे. याला प्रायश्चित तर कांहीं दिसत नाहीं. यास्तव आतां आपण सर्वांनीं मिळून अग्निप्रवेश

१ हें त्याचें चांडळवाड्यांतील [illegible] [illegible] होतें.

करूं या, ' असा निर्णय करून नगरांतील लोक व मंत्री यांनीं शुष्क काष्ठांनीं सर्वत: अग्नि पेटविला व सर्वांनीं त्यांत भराभर उड्या टाकल्या. सर्व नगरभर आक्रोश सुरू झाला. जिकडे तिकडे ' हाय हाय ' या ध्वनीवाचून दुसरें कांहीं ऐकूं येईनासें झालें. अगोदर अग्नींत पडलेल्या लोकांकरितां मागें राहिलेले त्यांचे आप्त करुणेनें विलाप करीत होते. जळणाऱ्या लोकांच्या अंगांचा दुर्गंध सर्व राजधानींत पसरला. मुख्य मुख्य लोकांनीं याप्रमाणें स्वदेहांस अग्नींत टाकून जाळून घेतलें असतां तेथें चांगला रक्षक कोणीच न राहिल्यामुळें चोर, लुटारू व क्रूर लोकांनीं, स्त्रिया, अर्भकें व दीन, वृद्ध, यांना यथेच्छ छळलें व अनेक अत्याचार केले. सारांश, त्या नगरांत कल्पांत उडाला.

पण रामभद्रा, आपल्या दुर्नीतीमुळें या सर्व लोकांवर हा भयंकर प्रसंग आला आहे, हें जाणून राज्य करीत असतांना झालेल्या सज्जनांच्या संपर्कामुळें ज्याच्या मनावर चांगलें संस्कार झालें आहेत असा राजा गवल, शोकानें व्याकुळ होऊन असा विचार करूं लागला.—

'मजकरितां हे सर्व लोक या अशा विपत्तींत पडले आहेत. या राज्यांतील सर्व श्रेष्ठ पुरुषांच्या नाशाचें कारण मी आहे. माझ्या भयंकर दोषांमुळें या सर्वांनीं आत्महत्या केल्या. तेव्हां आतां मला तरी जिवंत राहून काय करायाचें आहे ? यापुढील माझें जीवित म्हणजे साक्षात् दु:खच होय. यावेळीं मरण हाच मला महोत्सव वाटत आहे. कारण, लोकांत निंद्य ठरलेल्या दुष्ट प्राण्याच्या जीवितापेक्षां मरण शतपट चांगलें असतें.'

असा निश्चय करून गवलानें त्याच पेटलेल्या अग्नींत उडी टाकली व त्याचें अंग भाजून असह्य वेदना होऊं लागली असतां इकडे जलांत अघमर्षण करीत असलेला गाधि ब्राह्मण, स्वप्नांत जसा एकादा दचकून जागा होतो, त्याप्रमाणें झटकन देहभानावर आला.

श्रीवाल्मीकि—मुनी वसिष्ठ इतकें सांगत आहेत तो दिवस मावळला, आणि सर्व सभासद आपापल्या स्थानीं जाऊन व पूर्वोक्त क्रमानें सर्व क्रिया व रात्र संपवून प्रात:काळीं उचित समयीं नेहमीप्रमाणें राजसभेंत आले. ४६. येथें बारावा दिवस संपला.

सर्ग ४७

[गाधीनें अतिथीपासून कीरराजाचें चरित्र ऐकलें, व स्वतः तेथें जाऊन, पाहून व लोकांना विचारून तो विस्मित झाला]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें गाधि चार घटिकांनीं मानसिक संसार भ्रमापासून मुक्त झाला. त्याचें मन पुनः शांत झालें. कल्पांतसमयीं ब्रह्मदेव जसा जगद्रचना सोडतो, त्याप्रमाणें तो ब्राम्हण मानसिक संमोहास सोडून शांत झाला. मद्याचा मद उतरला असतां जशी एकाद्याची बुद्धि शांत होते, अथवा निद्रित पुरुष चांगला जागा झाला असतां जसा विचार करण्यास समर्थ होतो, त्याप्रमाणें गाधि हळु हळु शांत झाला व त्याला विचार सुचला. रात्र संपली म्हणजे उद्योगी पुरुष जसा ' आज मला अमुक अमुक करावयाचें आहे ' असा संकेत करतो, त्याप्रमाणें गाधिही ' मीं अमुक असून माझें हें कर्तव्य व हें अकर्तव्य आहे ' असें मनांत ठरवूं लागला. आपल्या स्वरूपाचें चांगलें भान होतांच तो सरोवरांतून वर आला, तेथले ते सर्व पदार्थ दुसरेच आहेत, असें वाटल्यामुळें तो अतिशय विस्मित झाला, व ' मी कोण ? हें काय पहात आहे, व मी काय केलें ?' असें म्हणून तो एकच भुंवयी चढवून विचार करूं लागला; पण एका क्षणांतच ' मला भ्रम झाला होता ' हें त्याच्या लक्षांत आलें. नंतर त्या सरोवराच्या कांठी बसून तो पुनः असें चिंतन करूं लागला.—'ती माता कोठें व ती प्रिया कोठें आहे ? आणि मी माता व प्रिया यांच्यामध्यें मरून पडलों असें पाहिलें ते काय ? माझें आई-बाप लहाणपणींच इहलोक सोडून गेले. माझा विवाह झालेला नसून, ब्राह्मण दुष्ट मदिरेचें स्वरूप जसें पहात नाहीं, त्याप्रमाणें मी स्त्रीचें मुखही पाहिलेलें नाहीं. माझ्या देशांतील माझे बांधव येथून फार दूर आहेत. मग ज्यांच्यामध्यें मी मरून पडलों आहें असें पाहिलें ते कोण ? मला वाटतें कीं, हा सारा भ्रम आहे. हें स्वप्न आहे. हें दुष्ट चित्त वनांतील मत्त सिंहाप्रमाणें असेंच नेहमीं भटकत असतें. यास्तव, त्याविषयीं आतां अधिक विचार करीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.'

राघवा, याप्रमाणें मनाची समजूत घालून तो ब्राम्हण एकटाच आणखी कांहीं दिवस त्या आश्रमांत राहिला. नंतर एकदा ब्रह्मदेवाकडे जसा दुर्वास मुनि येतो, त्याप्रमाणें त्याच्याकडे एक प्रिय अतिथि आला, तेव्हां गाधीनें त्याचें उचित आतिथ्य केलें. बसावयास दर्भासन दिलें. हातपाय धुवून चूळ भराव-

यास स्वच्छ व शीतळ अर्ध्य दिलें, आणि पुष्पें व फळें समर्पण केलीं. तेव्हां त्या सर्वांचा स्वीकार करून तो अतिथि मार्गांतील श्रम घालविण्याकरितां तेथें सुखानें राहिला. कांहीं वेळानें भगवान् सूर्य अस्ताचलावर जाऊन पोंचला असतां, ते दोघेही संध्यावंदन करावयास उठले. त्यांनीं सरोवराच्या कांठीं बसून जपादि सर्व सांग सायंविधि आटोपला, व शेवटीं अमृतप्राय जलपान करून पर्णकुटींत परत आल्यावर पल्लवशय्येवर शयन केलें. पण झोंप न आल्यामुळें पडल्या पडल्या त्यांच्या अशा शांत गोष्टी सुरूं झाल्या. गाधीनें त्या अतिथीस म्हटलें, " ब्रह्मन्, तूं असा कृश व अतिशय श्रांत कां झाला आहेस ? " तेव्हां अतिथि बोलला भगवन्, माझ्या कृशतेचें व श्रमाचें कारण ऐक. आम्ही कधीं असत्य बोलत नसतों. या भूलोकीं उत्तरदिशेंत कीर या नांवाचा एक मोठा श्रीमान् देश आहे. येथें लोकांच्या पूजेचा स्वीकार करीत मी एक महिनाभर रहात होतों. चित्तवेताळाच्या योगानें मोहित झाल्यामुळें मी तेथें नानाप्रकारच्या लोभांत पडलों होतों. तेथें असतांना एकदा एकानें सहज बोलतांना मला म्हटलें, " ब्राह्मणा, येथें आठ वर्षें चांडाळ राजा होता. " तें ऐकून मला मोठें आश्चर्य वाटलें व मी तीच गोष्ट गांवांतील दुसऱ्याही सज्जनांना विचारली. त्यांनींही तसेंच सांगितलें. ते म्हणाले, "काय सांगावें, ब्राह्मणा ! येथें खरोखर एक चांडाळ आठ वर्षें राज्य करीत होता. शेवटीं तो अत्यंज आहे, असें जेव्हां सर्वांना कळलें तेव्हां गांवभर हाहाकार झाला. शेंकडों पवित्र ब्राह्मणादिकांनीं भराभर जीव दिले. राजानेंही अग्निप्रवेश केला. " पण, विश्वासु लोकांच्या तोंडची ही वार्ता ऐकून मला मोठा पश्चात्ताप झाला, व तेथून निघून मी प्रयागास गेलों स्वतःच्या शुद्धीकरतां प्रायश्चित केलें. तीन चांद्रायणें करून आज पारणें झाल्यावर येथें आलों. त्यामुळें मी असा कृश व श्रांत दिसत आहे.

श्रीवसिष्ठ—तें ऐकून गाधीला मोठें आश्चर्य वाटलें, व त्याविषयींच त्यानें या अतिथीला पुनः पुनः अनेक प्रश्न विचारून आपल्या मनाचा निश्चय करून घेतला. नंतर त्या दोघांनींही ती रात्र तेथें घालविली. दुसऱ्या दिवशीं जगद्दीप सूर्य उदय पावला असतां प्रातःकृत्यें संपवून व गाधीची अनुज्ञा घेऊन अतिथि गेला आणि संध्यावंदनादि नियत कर्मांचें अनुष्ठान करून झाल्यावर गाधी एकटाच आपल्या रम्य कुटींत बसून विस्मित् चित्तानें विचार करूं लागला:—

'मी भ्रमावस्थेंत जें पाहिलें होतें तेंच त्या ब्राह्मणानें खरें पाहिलें व मला सांगितलें. तेव्हां हें काय बरें असावें ? ही निव्वळ माया दिसते. मी आप्त-मध्यें मेलों आहें, असें जें पाहिलें तें खोटें आहे, यांत मुळींच संदेह नाहीं. पण या पुढच्या वृत्तांताविषयीं मन थोडेसें साशंक होत आहे. यास्तव मी आतां त्या भूतमंडळांतील गांवाबाहेरील म्हारवाड्यांत जाऊन खरा प्रकार काय आहे, तों पहातों.'

रामा, असा निश्चय करून तो उठला. उद्योगी प्राज्ञांनां मनोराज्यही सुलभ असतें. गाधीनें स्वप्नांत जसें पाहिलें होतें, तसेंच तेथें जाऊन पुनः अवलोकन केलें. निश्चयानें दुष्प्राप्यही सहज मिळतें, असें ठरविण्यास हेंच एक निदर्शन पुरें आहे. असो; गाधि आपल्या कुटींतून निघून जगन्माया प्रत्यक्ष पहात त्वरेनें अनेक देशांस ओलांडून चालला. कांहीं दिवसांनीं एकटेंच उंटाचें पोर करंज नांवाच्या कांटेऱ्या झाडापाशीं जसें जाऊन पोंचतें, त्याप्रमाणें तो भूतमंडळास पोंचला. त्यांत स्मरणकाळीं मनांत उभ्या रहाणाऱ्या आकाराच्या एका गांवास त्यानें पाहिलें. त्याच्या बाहेर तो म्हारवाडा होता. पाताळांतील नरकाप्रमाणेंच तो त्याला भासला. तेथें स्वप्नांत पाहिलेल्या सर्व खुणा त्याला दिसल्या. तोच हा चांडाळवाडा. येथेंच मी याच घरांत श्वपच झालों होतों. या या स्थळीं अशीं अशीं दुष्कृत्यें केलीं, इत्यादि सर्व त्याला आठवलें, व सर्व पदार्थांची ओळखही पटली. पण त्या बीभत्स वाड्यानें त्या श्रोत्रियाच्या मनांत तीव्र वैराग्य उत्पन्न केलें. त्याच्या घरावरील छप्पर पडून नुसत्या भिंती उभ्या होत्या. त्यांवर गवत उगवलें होतें. मध्यें मध्यें त्यांस खिंडारें पडलीं होतीं. त्याचीं दारें मोडून पडलेलीं असल्यामुळें त्यांत वानर, कुत्रें, कोल्हे इत्यादि प्राणी स्वैर संचार करीत होते. तो म्हारवडा म्हणजे मूर्तिमंत दारिद्र्य, दौर्भाग्य, दौरात्मक व अखंडित दुःस्थितिच होती. गायी, म्हशी, घोडे इत्यादिकांच्या—दांतांनीं फोडलेल्या—हाडांचे पांढरे तुकडे त्याच्या घराबाहेर चोहोंकडे पडले होते. ते जणुं काय हेंच तें तुझें घर, असें म्हणून साक्षीच देत होते. गाधीनें पूर्वी ज्या खापरांतून खान पान केलें होतें तीं त्याच्या दाराबाहेरच फुटून पडलीं होतीं. घरांतील भिंती मोठमोठ्या तृष्णां-सारख्या गुरांच्या वरून खालीं लोंबणाऱ्या लांब लांब शुष्क आंतड्यांनीं सुशो-भित दिसत होत्या. आत्मज्ञ पुरुष विचारतः शुष्क शवतुल्य झालेल्या आपल्या पूर्व देहाला जसा पहातो, त्याप्रमाणें गाधि आपल्या गृहाकडे पुष्कळ वेळ पहात

राहिला. नंतर तो जवळच्या कुग्रामांत जाऊन तेथील एकास म्हणाला, " बा साधो, तूं या ग्रामाचा पूर्ववृत्तांत जाणतोस काय; कारण, सर्व शहाणे मागचा वृत्तांतही प्रत्यक्ष घडलेल्या वार्तेप्रमाणें जाणत असतात, असें मी सुजनांच्या तोंडून ऐकलें आहे. वास्तव, तुला येथल्या एका ज्ञात्याच्या चांडाळाचा वृत्तांत ठाऊक असल्यास मला सांग. वाटसरू लोकांचा संशय दूर केल्यास मोठें पुण्य लागतें. "

रामा, एखादा रोगी जसा अनेक वैद्यांना औषध विचारीत सुटतो, त्याप्रमाणें तो ब्राह्मण तेथल्या अनेक लोकांना वारंवार असें विचारूं लागला असतां तेथील लोक म्हणाले, " होय, ब्राह्मणा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. कटंज या नावाचा एक दारुणाकृति चांडाळ येथें होता. पुत्र, पौत्र, सुहृत्, भृत्य, बंधु, आप्त इत्यादि त्याचा परिवार फार मोठा होता. तो वृद्ध झाला असतां त्याच्या सर्व कुटुंबास काळानें गट्ट केलें. तेव्हां अतिशय उद्विग्न झालेला तो, हा प्रदेश सोडून कीरपुरास गेला. तेथें भाग्यवशात् तो आठ वर्षें राजा होऊन राहिला. पण त्याचा शेवट चांगला झाला नाहीं. कारण तो जातीचा मांग आहे, असें कळतांच, प्रजा, मंत्री व भृत्य, यांनीं त्याला अनर्थाप्रमाणें दूर केलें, व श्रेष्ठ लोकांनीं त्या महापातकाचा परिहार करण्याकरितां अग्नींत प्रवेश केला. स्वतः त्या चांडाळालाही घडलेल्या गोष्टीबद्दल पश्चाताप झाला व त्यानेंही लोकांच्या मागोमाग अग्नींत उडी घातली. पण, हे प्रभो, तूं त्याच्याविषयीं एवढ्या आस्थेनें कां विचारीत आहेस ? तो तुझा कोणी लागतो कीं काय ? कीं तूंच तो आहेस ? असें ग्रामस्थ लोक सांगूं व विचारूं लागले असतां, त्यानेंही त्यांना वारंवार प्रश्न करून आपले अनेक संशय दूर करीत त्या प्रांतांत एक महिना वास्तव्य केलें. स्वप्नभ्रमामध्यें त्यानें जसें जसें पाहिलें होतें, तसें तसेंच त्या लोकांनीं सर्व सांगितलें. स्वतः गाधीनेंही आसपासच्या प्रदेशांत हिंडून सर्व खुणा बरोबर पाहिल्या व त्यामुळें त्याच्या मनाला अवर्णनीय विस्मय वाटला. ४७.

सर्ग ४८.

[गाधि कीरनगरास गेला. तेथील सर्व वृत्तांत ऐकला व त्याच्या तपानें संतुष्ट झालेल्या विष्णूनें ती सर्व माया आहे, असें सांगितलें.]

श्रीवसिष्ठ–राघवा, चांडाळाच्या त्या गृहांत अतिशय आसक्त झालेलें गाधीचें मन चकित झालें व त्याला कांहीं केल्या तें आश्चर्य पहाण्याचें सोडून जावें, असें वाटेना. तेथें त्यानें थोडथोडी बदललेलीं स्थानें व गृहें पाहिलीं, व तो मागच्या

गोष्टी आठवून आपल्याशीं म्हणूं लागला. ' मी आपल्या हातांनीं ओंवलेली ही पशूंच्या दांतांची माळ येथें खुंटीवर लोंबत आहे. या स्थळीं मी आपल्या मद्य पिऊन मत्त झालेल्या चांडाळ बंधूंसह देवळूच्या कोंबांबरोबर शिजविलेलें वानरीचें मांस खाल्लें. मी येथें सिंहाच्या चामड्यावर आपल्या काळ्या भार्येला आलिंगन देऊन पुष्कळ दिवस निजत असे. येथें मांस घालून वाढविलेल्या कुत्र्यांना आम्हीं चामड्याच्या दोऱ्यांनीं बांधून ठेवीत होतों. मी येथें चांडाळ—बाळकांसह पुष्कळ दिवस धुळींत खेळलों आहें. आम्ही या स्थळीं पुष्कळ गावून कुत्र्यांचें रक्त यथेच्छ प्यालें आहे. स्मशानांतील शवांच्या अंगांवरील वस्त्रें व पुष्पमाळा यांनीं आपलीं अंगें भूषित करून आम्ही आपल्याला मोठे भाग्यवान् समजत होतों. येथें मी आपल्या कुटुंबासह यथेच्छ दारू पिऊन उन्मत्ताप्रमाणें वाटेल तसें गायन व नृत्य केलें आहे. आपल्या हातांनीं धरून आणलेल्या, कावळे, भास, तित्तिर, इत्यादि पक्ष्यांचे गळे कापून व त्यांना सोलून मी अनेकदां भाजून किंवा शिजवून खाल्लें आहे.

रामा, अशा प्रकारच्या मागच्या अनेक चांडाळ—क्रिया आठवीत व त्यांविषयीं वारंवार विस्मित होत, गाधि कांहीं दिवसांनीं तेथून निघाला, व क्रमानें अनेक ग्रामादिकांचें उल्लंघन करीत कीर देशास येऊन पोंचला. तेथें त्यानें ओळखीचे अनेक पदार्थ पाहिले, व तेथील लोकांना श्वपच-राजाविषयीं प्रश्न केला. तेव्हां नागरिक म्हणाले, " होय, येथें आठ वर्षें श्वपच राजा होता. मंगल-हत्तीनें त्याला राज्य दिलें, व त्यामुळें लोकांनींही त्याच्याविषयीं संशय घेतला नाहीं. शेवटीं लोकांना जेव्हां त्याच्या हीन जातीचें ज्ञान झालें, तेव्हां त्यानें अग्नींत प्रवेश केला. या गोष्टीस आज बारा वर्षें झालीं. " गाधि ज्याला ज्याला विचारीत असे, तो तो प्राय: असेंच सांगे. इतक्यांत मंदिरांतून निघालेल्या आणि सैन्य व वाहनें यांसह मोठ्या थाटानें जात असलेल्या विष्णुरूपी राजास त्यानें पाहिलें. त्याबरोबर त्याला आपल्या पूर्व राजतेचें स्मरण झालें, आणि तो म्हणाला, " अहाहा, या सर्व वैभवाचा उपभोग मीं कांहीं वर्षें घेतला आहे. हात्तिणी, घोड्या, सैनिक इत्यादि हें सर्व माझ्या ओळखीचें आहे. ज्या सुंदर स्त्रिया मजवर चवऱ्या वारीत होत्या, त्याच या आतां याच्यावर वारीत आहेत. माझ्या पुढें जाणाराच हा गजसंघ त्याच्या पुढें जात आहे. इंद्राच्या पुढें चालणाऱ्या यम—कुबेर—वरुणासारखे हे सर्व माझेच सामंत याच्या अग्रभागीं चालले आहेत. माझींच अमूल्य भूषणें यानें आपल्या अंगावर घातलीं

आहेत. सारांश, मी पूर्वी भोगलेलें हें कीरदेशाचें राज्य आज मला, जणुं काय दुसऱ्या जन्मांतील आचाराप्रमाणेंच, प्रत्यक्ष दिसत आहे. माझें स्वप्नच जाग्रत् वृत्तांताप्रमाणें खरें होऊन बसलें आहे. ही सर्व माया कोणी रचली आहे कांहीं कळत नाहीं! हर हर! या दीर्घ मोहानें मला मूढ करून सोडलें आहे. हाय हाय, माझें मूर्ख मन वासनेनें नष्ट झालें आहे. तें विस्मृत भ्रमजालांनाच पहात सुटलें आहे. काय करावें? अरे हो! आतां मात्र आठवलें. भगवानानेंच मला ही मोठी माया दाखविली असावी. आतां आणखीं या मोहांत न पडतां, गिरिगुहेमध्यें बसून मी अगोदर याची उत्पत्ति व स्थिति समजून घेतों."

रामभद्रा, असा विचार करून, गाधि तसाच त्या नगरांतून निघाला, व एका पर्वताच्या गुहेंत जाऊन श्रांत सिंहाप्रमाणें बसला. त्या महात्म्यानें तेथें प्रत्यहीं एक चुळकाभर पाणी पिऊन दीड वर्ष विष्णूची आराधना केली. तेव्हां भगवान् त्या ब्रम्हणाकडे आला, व म्हणाला, " गाधे, तूं माझी श्रेष्ठ माया पाहिलीस का? मिथ्या जगज्जालचेष्टित तुझ्या अनुभवास आलें काय? आतां आणखीं तुला काय पाहिजे? तूं ही तपस्या कां करतोस?" भगवानाचें हें मधुर भाषण ऐकून गाधीनें आपले विशाल नेत्र उघडले व समोरील विष्णु मूर्तीस पाहतांच त्याचा कंठ दाटून आला. त्यानें भगवानाच्या मृदुचरणांस वंदन केलें, अर्घ्यादि उपचारांनीं त्याची पूजा केली, व म्हटलें, " देवा, तूं मला आपली तमोमय माया दाखविलीस खरी, पण तिचें तत्त्व मला कळलें नाहीं. ते तूं सांग. जलामध्यें अघमर्षण करीत असतांना मी जें स्वप्न पाहिलें, तेंच खरें कसें झालें? एका घटकेंत पाहिलेला भ्रम चांडाळदिकांच्या ग्रामांत अनेक वर्षें कसा टिकला? श्वपचाचा जन्म व नाश वस्तुतः माझ्या मनांतच असतांना ते बाहेर सत्य कसें ठरलें?"

त्यावर भगवान् म्हणाले—'गाधे, हा सर्व वासनायुक्त मनाचा विलास आहे. जें कांहीं आहेसें वाटत असतें तें सर्व आपल्या चित्तांतच वाटतें. पर्वत, नद्या, समुद्र, वृक्ष, इत्यादि सर्व चित्तांत आहे. बाहेर कांहीं नाहीं. चित्तवृत्तीच्या द्वारा अनुभवास येणारा प्रत्येक पदार्थ भ्रमरूप आहे. वृक्षांतील पानें, पुष्पें व फळें यांप्रमाणें वासनामय चित्तांत लक्षावधि आकार असतात. पण भूमींतून ज्याला वर उपटून काढलें आहे, अशा वृक्षाला जशीं पानें वगैरे पुनः येत नाहींत, त्याप्रमाणें वासनाशून्य चित्तांत पुनः जन्मादि-अंकुर उगवत नाहींत.

तेव्हां ज्याच्यामध्यें अनंत जगज्जाल आहे अशा तेजानें चांडालत्व प्रकट केल्यास त्यांत आश्चर्य कोणतें ? अतिथीचें आगमन, त्यानें सांगितलेला वृत्तांत, तुझें भूतमंडळास येणें, तेथें श्वपचालय साक्षात् पहाणें, कीर देशास जाणें, तेथल्या लोकांस विचारणें इत्यादि सर्व मनोभ्रम आहे. बा साधो, त्यांतील एकही प्रकार खरा नाहीं. वासनायुक्त चित्त असे असंख्य चमत्कार प्रत्यही करीत असतें. त्याचा निर्णय होणें शक्य नाहीं. यास्तव गाधे, अशक्य गोष्टीच्या मागें न लागतां शांत चित्तानें आपल्या नियत कर्माचें अनुष्ठान् कर. स्वकर्मावाचून मानवांचें कल्याण होत नाहीं.

राघवा, असें सांगून पूज्य भगवान् स्वस्थानीं गेला. ४८.

सर्ग ४९.

[गाधीला पुष्कळ विचार व प्रयत्न केल्यावर सर्व माया आहे, असें कळलें.]

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, भगवान् विष्णु निघून गेल्यावर गाधि स्वतः आपल्याशींच मोहाचा विचार करण्याकरितां, अभ्र जसें आकाशांत भ्रमण करतें त्याप्रमाणें, भूतमंडळ व कीर देश यांमध्यें बारंवार फिरला. त्यानें पुनः पुनः तोच तो आपला वृत्तांत लोकांच्या तोंडून ऐकला. नंतर पुनरपि तो गुहेंत येऊन हरीची आराधना करूं लागला. थोडक्याच अवकाशांत भगवान् त्याच्या- कडे आला. कारण, एकदां आराधना केल्यानेंही माधव बंधुतेस प्राप्त होत असतो. असो, ' गाधे, तुला आतां आणखीं काय पाहिजे ? तूं पुनः तपश्चर्या कां करतोस ? ' असें तो नारायण मोठ्या प्रेमळ वाणीनें विचारूं लागला असतां गाधि म्हणतो,—'भगवन्, मी सहा महिने भूत व कीर देशांत एकसारखा फिरलों व तेथल्या निरनिराळ्या लोकांना विचारलें; पण ते सर्व एकसारखाच वृत्तांत मला सांगत होते. त्यांच्या सांगण्यांत तिळभरही अंतर पडलें नाहीं. पण हे प्रभो, तूं तर ही सर्व भूत भूमीं मायेनें पाहिली, असें सांगत आहेस. तेव्हां आतां मी काय समजूं ? महात्म्यांचें वचन मोहाचा नाश करीत असतें; त्याला कधींही बाढवीत नाहीं.'

श्रीभगवान्—ब्राह्मणा, तुझ्याप्रमाणेंच त्या लोकांच्या चित्तांत श्वपच- स्थिति काकतालीय योगानें प्रतिबिंबित झाली. त्यामुळें ते तुझा वृत्तांत जसाचा तसाच सांगत आहेत. कारण, एकदा अनुभवास आलेला प्रतिभास पुनः कधीं नष्ट होत नाहीं. कोणातरी एका श्वपचानें भूतग्रामाबाहेर आपलें घर केलें

होतें. व तेंच ' मी हें पूर्वी रचलें ' असें तूं भ्रांतीनें समजलास. कदाचित् एकच प्रतिभास पुष्कळांनाही होतो. मनोगति विचित्र आहे. पुष्कळ मानव एकच स्वप्न पहातात. हिरव्या गवतानें भरलेल्या एकाच भूमींत रममाण होणाऱ्या अनेक हरिण बालकांप्रमाणें एकाच लीलेंत पुष्कळ बालक रममाण होतात. एकाच वेळीं अनेक लोक, वध, बंध, पराजय, पलायन, इत्यादिकांच्या द्वारा अनेक उद्यम करीत असतात. वसंतकाल फळपाकास प्रतिबंध करतो व शरत्काल त्याला (फळांच्या पाकास) अनुकूल आहे असें पाहून लोक कालाला सर्व कार्यांचें कारण समजतात; पण तोही भ्रमच आहे. कारण, मनानेंच सूर्याच्या अस्तोदयावरून मास, ऋतु इत्यादिरूप कालाची गणना केली आहे. यास्तव तो कल्पित आहे असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. पण जो अखंड अकल्पित काल आहे तो स्वयं परमात्माच असून तो स्वरूपांतच रहातो. तो कोणाला प्रतिबंध करीत नाहीं व अनुमोदनही देत नाहीं. भगवान् काल अमूर्त आहे. त्यालाच ब्रह्म व अज म्हणतात. तो कोणाचें कधीं कांहीं घेत नाहीं व टाकीत नाहीं. पण वर्ष—कल्प—युगात्मक जो दुसरा लौकिक काल आहे, तो सर्व उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचें निमित्त असल्यामुळें सूर्यादिकांच्या क्रियांवरून कल्पिला जातो. तो कल्पित कालच प्रतिबंध व अनुज्ञा यांच्या योगानें पदार्थसंघ, क्रिया, फळ इत्यादिकांची व्यवस्था करतो. तस्मात् भ्रांतचित्त पुरुष समानप्रतिभासांमुळें उत्पन्न झालेल्या संभ्रमास जसे पहातात, त्याचप्रमाणें भूतमंडळ व कीरग्राम यांतील लोकांनीं कटंजाला पाहिलें. यास्तव, तूं आपल्या कर्तव्यामध्यें तत्पर राहून सूक्ष्म बुद्धीनें आत्म्याचा विचार कर, आणि हे साधो, मनोमोह सोडून येथेंच सुखानें रहा. मी आतां जातों.

राघवा, असें सांगून श्रीविष्णु गुप्त झाला व गाधि व्याकुळ मनानें तेथेंच राहिला. त्यानंतर त्या पर्वतावर कांहीं महिने घालवून त्यानें पुनः भगवानाची आराधना केली. तेव्हां भक्तवत्सल ईश्वर त्याच्या पुढें व्यक्त झाला व पूर्वीप्रमाणेंच त्याला आराधनेचें कारण विचारूं लागला. गाधीनेंही साष्टांग प्रणामपूर्वक पूजन करून म्हटलें, " भगवन्, चांडालस्थितीचें स्मरण माझ्या चित्ताला मोहित करीत आहे. यास्तव मला आत्मवस्तुचें यथार्थ ज्ञान देऊन एकाच निर्मल कर्मांत नियुक्त कर. "

तें ऐकून भगवान् म्हणतो—'ब्राह्मणा, हें जग म्हणजे महा माया आहे. आत्मतत्त्वाच्या विस्मरणामुळें आवरण उत्पन्न होऊन सर्व आश्चर्यरूपी

विक्षेप संभवतात. निद्रेंत असंभावित पदार्थांचीही जशी संभावना होते, त्याप्रमाणें अज्ञानावस्थेंत तूं पाहिलास तशा प्रकारचा भ्रम संभवतो. या ईश्वराच्या मायेमध्यें अशा तऱ्हेचे असंख्य चमत्कार भरले आहेत. सम संकल्प व सम काल यांच्या योगानें त्या दोन देशांतील लोकांनींही मिथ्या पदार्थांस सत्यासारखें पाहिलें. आतां चांडाळासंबंधी तुझ्या मनास लागलेली चिंता कशी जाईल तें सांगतों. भूतमंडलामध्यें तूं जसा पाहिलास तशाच तऱ्हचा कटंज नांवाचा श्वपच होता. शरीर, ग्राम, गृह, स्त्री, इत्यादिकांसह जशा आकारानें तूं त्याला पाहिलें होतेंस तसाच तो तेथें पूर्वी रहात असे. त्याचें कुटुंब मेलें, तो कीरदेशांत जाऊन राजा झाला, व शेवटीं अग्नींत पडून मेला. त्यानंतर कांहीं कालानें तीच स्थिति संकल्पदोषामुळें जलांत असलेल्या तुझ्या चित्तांत प्रकट झाली. एकादे वेळीं अनुभविलेल्या गोष्टीलाही जसा द्रष्टा अगदीं विसरतो, त्याप्रमाणें कदाचित् न पाहिलेली स्थितिही चित्त साक्षात् अनुभविल्याप्रमाणें पहातें. मनोराज्य, पित्तादिकांचा प्रकोप इत्यादि कारणांनीं जाग्रत्कालींही मनाला अनेक भ्रम दिसतात. स्वप्नाविषयीं तर बोलावयासच नको. त्रिकालज्ञानी योगी भविष्यकालीं घडणारी गोष्टही भूतकालीं झाल्यासारखी जशी पहातात, त्याप्रमाणें गाधे, मागें घडलेलें कटंजचरितही तुला वर्तमानाप्रमाणें भासणें अगदीं शक्य आहे. पण 'मीच तो' असा भलताच भ्रम कां झाला म्हणून जर म्हणशील, तर त्याचेंही कारण सांगतों. बाबारे, सर्व अनात्मज्ञ पुरुष आत्माभिन्न देह-पुत्र-कलत्रादिकांमध्यें 'हा मी' व 'हें माझें' असा अभिमान ठेवतात, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें तूंही देहासारख्या आत्मभिन्न कटंजावर 'हा मी' असा व त्याच्या गृहादिकावर 'ही माझीं' असा मिथ्या अभिनिवेश ठेवलास. पण आत्मज्ञ अशा मोहांत निमग्न होत नाहींत. सर्व मीच आहें, असें जाणणारा, तो पदार्थांच्या अनर्थकारक विभागांस ओळखीतच नाहीं, व त्यामुळें त्याला सुखःदुख-विलासमय भ्रमांत बुडण्याचा प्रसंगही येत नाहीं. तूं या दोन स्थितींतील मध्यभागीं आहेस. (म्हणजे पूर्ण अनात्मज्ञ नव्हेस व ज्ञानीही नव्हेस.) तुझें चित्त वासनाजालानें ग्रस्त झालें आहे. त्यामुळें ज्याची महाव्याधि थोडीशी अवशिष्ट आहे, अशा पुरुषाप्रमाणें तूं अद्यापि स्वस्थ झालेला नाहींस. तुझें ज्ञान परिपूर्ण नसल्यामुळें, धर बांधावयाचा यत्न न करणाऱ्या पुरुषास वृष्टीचें जसें निवारण करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें तुला

मनोभ्रमाचें निवारण करतां येत नाहीं. उंच पुरुष वृक्षाला जसा एकदम कवटाळतो, त्याप्रमाणें तुझ्या मनांत अकस्मात् जें भासतें त्याचाच अभिमान तें धरतें. या मायाचक्राची नाभि (तुंबा) चित्त आहे. त्याचें आक्रमण केलें पाहिजे. त्याला जिंकलें कीं, सर्व बाधा पार नाहींशी झालीच. यास्तव, तूं आतां ऊठ, व या पर्वतावरील कुंजामध्यें बसून अव्याकुल चित्तानें दहा वर्षे तपश्चर्या कर, म्हणजे तुला अनंत ज्ञान प्राप्त होईल.'

राघवा, असें बोलून भगवान् विष्णु वाताभ्र, दीप व यमुनेचा तरंग यांप्रमाणें, क्षणांत अदृश्य झाला. इकडे गाधीही शरत्समयाच्या शेवटीं नीरस होणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें विवेकजन्य वैराग्य-संपन्न झाला. भ्रमशून्य होऊन त्यानें दैवाच्या श्वपच-भावदर्शनरूप अयुक्त चेष्टिताची निंदा केली व ज्याचें चित्त करुणेनें आर्द्र झालें आहे, असा तो साधु, चित्तनियमाचा अभ्यास करण्याकरितां, मेघ विश्रांतीकरितां जसा पर्वतशिखरावर जातो त्याप्रमाणें, ऋष्यमूक पर्वतावर गेला. तेथें त्यानें सर्व संकल्प सोडून दहा वर्षे उत्तम तप केलें. त्यामुळें तो आत्मज्ञानी झाला. आपल्या नित्य सत्तेस प्राप्त झालेला तो महात्मा, भय व शोक यांनीं रहित झाला. त्याचें चित्त अगदीं शांत झालें. त्याचें जविन्मुक्तस्वरूप उदय पावलें, व चंद्राप्रमाणें तो पूर्णचित्त गाधि सर्वांस आल्हाद देऊं लागला. ४९.

सर्ग ५०.

[चित्तजयाचे उपाय, ज्ञानमाहात्म्य व चित्तसर्पाच्या पुष्टीचे हेतु.]

श्रीवसिष्ठ—रघुवीरा, याप्रमाणें ही महामाया पसरली आहे. दोन घटिका झालेला स्वप्नभ्रम कोठें व अनेक वर्षे टिकणारी श्वपचता व राजता कोठें ? भ्रमानें पहाणें कोठें व प्रत्यक्ष दिसणें कोठें ? असत्यत्व व असंदिग्धत्व कोठें आणि सत्यपरिणामिता कोठें ? एवढ्यासाठींच हे महाबाहो, मी नेहमीं सांगत असतों कीं, ही महामाया अति कठिण आहे, व ती ज्याचें मन असावध असतें त्याला संकटांत पाडते.

श्रीराम—पण, विप्रवर्य, सर्व अंगांस आंतून तोडणाऱ्या व वेगानें फिरत रहाणाऱ्या या मायाचक्राचा निरोध कसा करितां येईल ?

श्रीवसिष्ठ—या भ्रमण करणाऱ्या व भ्रमांत पाडणाऱ्या संसाररूप मायाचक्राची नाभी चित्त आहे. यास्तव, निश्चयात्मक बुद्धीनें व मोठ्या

क्रमानें त्याला घट्ट धरून ठेवलें म्हणजे मनश्चक्र थांबतें. लहान मुलें पितळेच्या किंवा लोखंडी चाकाला दोरा बांधून व त्याला पीळ घालून गरगर फिरवितात. पण तो दोराच घट्ट धरून ठेवल्यावर जसें तें फिरेनासें होतें, त्याप्रमांणें चित्तरूपी नाभीला प्रतिबंध केला कीं, चाकाची गति बंद पडते. रामा, तूं चक्रयुद्धांत फार निष्णात आहेस. तेव्हां त्यांच्या भ्रमणादिकाविषयीं तुला अधिक कांहीं सांगण्याची गरजच नाहीं. यास्तव चित्ताला प्रतिबंध कर. या युक्तीवाचून दुःखक्षय होणें शक्य नाहीं; व हिचा आश्रय; केल्यावर तें एक क्षणभरही टिकत नाहीं. हें रामबाण औषध न घेतल्यास मोठ्या प्रयत्नानेंही संसारमहारोग शांत होत नाहीं. यास्तव वा सच्छिष्या, तीर्थ, दान, तपःक्रिया इत्यादि सर्व टाकून तूं परम कल्याणाकरितां चित्ताला वश करून घे. कुंभामध्यें जसें कुंभाकाश, त्याप्रमाणें चित्तामध्यें संसार असतो. यास्तव, कुंभाचा नाश झाल्यावर कुंभाकाश जसें आपोआप नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें चित्तक्षय झाल्यावर संसार नाहींसा होतो. भूत व भविष्यत् विषयानुसंधानाचा त्याग केला, व वर्तमान विषयांशींही अनासक्त चित्तानें व्यवहार केला, म्हणजे चित्त क्रमानें क्षीण होतें. संकल्पानुसंधानाचें वर्णन जर तूं प्रतिक्षणीं करशील, तर पवित्र अचित्तत्वास हां हां म्हणतां प्राप्त होशील. मेघविस्तार असेपर्यंत आकाशजलाचा जसा संभव असतो, त्याप्रमाणें संकल्प असत तों चित्तविभूति. ते गेले कीं चित्तविभूति संपली. पण चिदात्मरूप चित्तयुक्त असेपर्यंत संकल्पांचा क्षय होणें अगदीं अशक्य आहे. चिदात्मा चित्त—रहित झाला कीं संसार समूळ जळालाच म्हणून समजावें. चित्तशून्य चेतन म्हणजे प्रत्यगात्मरूपच होय. त्याच्यामध्यें मनाचा गंधही रहात नसल्यामुळें पुनः संकल्प उठत नाहीं. चित्तशून्य अवस्था हीच सत्यता, शिवता, परमार्थता, सर्वज्ञता व परमार्थ दृष्टि होय. श्मशानांत जसे कावळे, त्याप्रमाणें जेथें मन तेथें आशा, दुःख व विषय—सुखें सदा तयार असतात. विद्वानांचेंही मन असतें; पण त्यांतील वासनाबीज तत्त्वज्ञानानें बाधित झालेलें असतें. शास्त्र, सज्जन—संपर्क व सतत अभ्यास, यांच्या योगानें जगांतील भावांचें अवस्तुत्व ज्ञात होतें. पुरुषयत्न व मी या जन्मीं अवश्य ज्ञान संपादन करीन असा निश्चय, यांच्या योगानें चित्ताला अविवेकापासून निवृत्त करून बलात्कारानें शास्त्र व सत्पुरुषसमागम यांत नियुक्त करावें. अगाध जलांत पडलेलें रत्न दुसऱ्या रत्नाच्या प्रकाशानेंच जसें पहातात, त्याप्रमाणें परमात्म—दर्शनाचें मुख्य कारण

स्वयंज्योति प्रत्यगात्मा च होय. स्वतः अनुभविलेलीं दुःखें पुरुष स्वतःच टाकण्याची इच्छा करितो. यास्तव आत्माच आत्मविज्ञानाचा मुख्य हेतु आहे. याकरितां तूं सदा तत्परायण हो. कोणतीही क्रिया करीत असतांना, उत्पत्तिसमयीं, जीवितकालीं व मरणप्रसंगींही तूं ज्ञानमात्र निर्मल आत्म्यामध्यें स्थिर हो. हें माझें व हा मी, ही वासना सोड, व एकनिष्ठतेनें संवित्परायण हो. बाल्यादि वर्तमान स्थिति व यौवन--राध्यादि भविष्यत् अवस्था, यांमध्यें तूं यावज्जीव एकबुद्धि होऊन आत्मध्यान व समाधि यांत तत्पर रहा. बाल्यादि दशेंतील सुखें व दुःखें आणि जाग्रदादि अवस्था यांमध्यें सतत आत्मपरायण दुष्ट कावळ्याला शरीररूपी घरट्यांतून दूर हाकून लाव. तृष्णारूपी पिशाची ज्याची परिचर्या करीत आहे, अज्ञान महावृक्षाखालीं जे विश्रांति घेत असतें, व जें संसाररूपी महा अरण्यांतील असंख्य देहांत फिरत असतें, त्या चित्त पिशाचास विवेक, वैराग्य, गुरुपदेश व आपला प्रयत्न या स्वतंत्र मंत्रांनीं आपल्या चिदात्मगृहांतून हुसकून लावावें. रामा, हृदयरूपी मोठ्या ढोलींत रहाणाऱ्या मनोरूपी महा सर्पाला अमोघ चिद्गरुडमंत्रानें मारून टाकून व सर्व भय सोडून तूं अभयरूप हो. भोगरूपी मांस मिळेनासें झालें म्हणजे चित्तगृध्र देहवृक्षावरून उडून जातो. रामा, अंतःकरणांत नाचणाऱ्या या मनो--महा मर्कटाला स्वसिद्धीकरितां मारून टाक. संकल्प सोडणें याच उग्रमंत्राच्या प्रभावानें हृदयाकाशांतील चित्तमेघास उडवून टाक, व मोठ्या उत्साहानें उत्कृष्ट फल संपादन कर. चित्तपाश तोडून सुखानें निःशंकपणें विहार कर. एका घोर अस्त्रानें दुसऱ्या घोर अस्त्राचें जसें शमन करतात, त्याप्रमाणें शुद्ध चित्तानें मलिन चित्ताचें नियमन कर. चांचल्य सोड. सारांश, रघुकुलतिलका देहापर्यंत सर्व बाह्य पदार्थांना तृणाप्रमाणें तुच्छ समजून व चित्ताला स्वाधीन ठेवून, अगोदर संसारांतून पार हो; व नंतर हेयबुद्धीनें खा, पी, विहार कर व रममाण हो. ५०.

सर्ग ५१.

[शांत-पदीं विश्रांति घेण्याकरितां चित्त स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या उद्दालकाच्या विक्षेपांचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ---लांब, अगदीं पातळ, तीक्ष्ण, व पांढरी शुभ्र अशा वस्तऱ्याच्या धारेसारख्या चित्तवृत्तींमध्यें तूं निमग्न होऊन राहूं नकोस. फार दिवसांनीं या क्षेत्रांत उत्पन्न झालेल्या बुद्धिलतेस विवेकजलसेकानें वाढवावें. काल-

सूर्याच्या तापानें शरीररूपी लता कोमेजून भूमीवर पडली नाहीं तोंच तिला उचलून धर. मेघरवानें मयूर जसा आनंदित होतो, त्याप्रमाणें मी आतां सांगणार आहे त्या आख्यायिकेचा अर्थ चांगला ध्यानांत धरून त्याचेंच पुनः पुनः मनन केलेंस, कीं तूंही आनंदित होशील. उद्दालकाप्रमाणें तूंही पुनः पुनः अति धैर्ययुक्त बुद्धीनें भूतपंचकाविषयीं विचार कर. उद्दालकानें कसा विचार केला म्हणून म्हणशील तर सांगतो.

या जगत्संज्ञक जीर्ण घराच्या विस्तृत वायव्य कोपऱ्यांत गंधमादन नामक एक स्थळ आहे. तें पुष्पित वृक्षांनीं व्याप्त, विचित्र वर्णाच्या पक्ष्यांनीं परिपूर्ण, नानाप्रकारच्या वेलींनीं संपन्न, वनेश्वर प्राण्यांनीं भरलेलें, आणि कचित् महारत्नांनीं, कचित् चंचल कमलांनीं व कचित् स्वच्छ सरोवररूपी महा दर्पणांनीं सुशोभित झालें होतें. त्या गंधमादन—स्थळाच्या एका उंच व देवदारुवृक्षांनीं भरलेल्या शिखरावर, एका सर्वतः पुष्पित छाया-प्रधान वृक्षाखालीं उद्दालक नांवाचा एक मौनी, मी अवश्य पुरुषार्थ संपादन करीन अशा अभिमानानें युक्त असलेला, प्रमाणकुशल, उदारचित्त व व्याप्त तारुण्य प्राप्त झालेलें नाहीं असा उद्दाम तापसी पूर्वीं रहात असे. प्रथमतः तो अल्पज्ञ, विचारशून्य, पण शुभाशय होता. पण पुढें तो जसा जसा तप व शास्त्रार्थविचार करूं लागला, तसा तसा त्याला शुभ विचार सुचूं लागला. एकदां एकांतात बसलेला तो शुभ चित्तानें या संसार—व्याधीविषयीं असा विचार करूं लागलाः—

ज्याची प्राप्ति झाली असतां पुनः शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं, असें या जगांत कोणतें बरें मुख्य प्राप्य आहे ? पुनरपि जन्मसंबंध होणार नाहीं, असेंच ते प्राप्य असलें पाहिजे. मेरुशृंगावर जसा मेघ, त्याप्रमाणें मी, मननशून्य परम पावन पदीं केव्हां बरें निश्चल विश्रांति घेत राहीन ? माझ्या भोगतृष्णा केव्हां बरें शांत होतील ? परम पदीं विश्रांति घेणाऱ्या मनानें ‘ हें करून मला हें कर्तव्य आहे ’ ही कल्पना मी केव्हां बरें सोडीन ? विकल्पजाल माझ्या मनाला स्पर्श करीत नाहीं, असें केव्हां होईल. मी या मत्त तृष्णानदींतून विवेकबुद्धिरूप नावेनें केव्हां पार होईन ? चित्तनाश झाल्यामुळें मी शांत, संतुष्ट, निःस्पृह, केवळ साक्षीप्रमाणें जगच्चमत्कार पहाणारा व सर्व चिन्मात्र आहे अशी भावना करणारा केव्हां होईन ? शांतस्वरूप व परदृष्टि यांचा लाभ मला कधीं होणार ? अभ्यासवशात् प्राप्त होणाऱ्या चित्प्रकाशाच्या योगानें मी फार दूरवर केव्हां पाहूं शकेन ? ही काळोखी दोषरात्र

कधीं संपणार ? ज्याचें मनन शांत झालें आहे, असा मी गिरिगुहेंत बसून निर्विकल्प समाधीनें शिलेसारखा कधीं होईन ? निरंश आत्म्याच्या ध्यानामध्यें विश्रांति घेत राहिलेल्या व त्यामुळेंच मौनव्रत धारण करणाऱ्या माझ्या मस्तकावर पक्षी गवताची घरटीं कधीं बांधतील ? दगडाप्रमाणें निश्चल झालेल्या माझ्या हृदयावर व खांद्यावर बसून पक्षी विश्रांति कधीं घेतील ? तृष्णा, जन्म यांसारख्या कांटेऱ्या वृक्षांनीं व वेलींनीं भरलेल्या या संसार-अरण्यांतून मी पार कधीं पडेन ?

या चिंतेंत निमग्न झालेला उद्दालक ब्राह्मण त्या वनांत पुनः पुनः बसून अभ्यास करूं लागला. पण माकडासारख्या चंचल चित्तास विषय बाहेर ओढून नेऊं लागले असतां त्याला आनंददायी समाधान लाधलें नाहीं. मोठ्या प्रयत्नानें त्यानें चित्ताला अंतर्मुख केल्यास तें रजोगुणाच्या योगानें आंतल्या आंत क्षुब्ध होत असे. एकादे वेळीं आंतर समाधिसुखस्पर्शास भिऊन मनःसंज्ञक वानर बाह्य विषयांकडे उडी मारून जात असे. एकादे वेळीं आंत सूर्यासारखें दीप्त तेज पाहूनच तें झटकन विषयोन्मुख होई. कधीं कधीं तर अगदीं शांत होऊन तें अकस्मात् भ्यालेल्या पक्ष्याप्रमाणें भुरकन उडून बाहेर आसक्त होत असे. एकादे वेळीं तो चित्तैकाग्र्याचा अभ्यास करूं लागला म्हणजे, तें दुष्ट चित्त कोठल्या कोठल्या फार जुन्या गोष्टींचें स्मरण करी, अथवा पुढच्याविषयीं नानाप्रकारचे संकल्प करीत सुटे. तात्पर्य, याप्रमाणें तो महात्मा चित्तवृत्तीमुळें अतिशय व्याकुळ झाला, काय करावें, हें त्याला समजेना. तो एकटाच भ्रांत चित्तानें त्या पर्वतावर इतस्ततः प्रत्यहीं भटकत असे. एकदा त्याला एक भूतांस दुष्प्राप असलेली सुंदर गुहा सांपडली. तिच्यामध्यें कोणत्याही प्राण्याचा संचार होत नसे. त्यांत वायूची बाधा व पशुपक्ष्यांचा उपद्रव मुळींच होण्यासारखा नव्हता. देव व गंधर्व यांनाही ती आजवर दिसली नसावी. परमाकाशाप्रमाणेंच ती शांत होती. तिच्या तोंडाशीं पुष्पाचा थर पडत असे व सभोंवार कोंवळें गवत उगवलें होतें. त्यामुळें रत्नमंडित मठीप्रमाणें ती रम्य दिसत होती. तिच्या आसपास शीतळ छाया पसरली होती व आंतील भाग रत्नदीपांनीं प्रकाशित होत होता. वन-देवीच्या अंतःपुर-कुटीप्रमाणेंच ती गुहा अगदीं सुरक्षित होती. तिचें तोंड पूर्वे-कडे होतें. त्यामुळें प्रातःकाळीं सूर्योदय झाला कीं, त्याची फार उष्णही नाहीं व शीतही नाहीं अशी पिंवळी प्रभा तिच्या द्वारांत पडत असे. सारांश, रामचंद्रा, उपशमपदवीस योग्य अशी ती रम्य गुहा उद्दालकाच्या दृष्टीस पडली. ५१.

सर्ग ५२.

[गुहेमध्यें आसन घालून बसलेल्या उद्दालकानें चित्तप्रबोधनाच्या उपायाचें चिंतन केलें.]

श्रीवसिष्ठ—दशरथपुत्रा, तो धर्मात्मा मुनि सहज फिरतांना मिळालेल्या त्या गंधमादनाच्या गुहेंत शिरला. चित्तसमाधानाच्या उत्सुकतेनें आंत जाणारा तो, सृष्टिव्यापार सोडून विश्रांति घेण्याकरितां आपल्या नगरींत जाणाऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणें दिसला. पुष्पगुच्छयुक्त ताज्या पानांचें त्यानें आसन केलें. त्यावर सुंदर कृष्णाजिन हांतरलें व त्यावर तो चित्ताच्या वृत्तींस क्षीण करीत बसला. त्यानें उत्तरेकडे तोंड करून दृढ पद्मासन घातलें होतें. खोटांनीं वृषणाच्या शिरा दाबून धरून त्यानें ब्रह्मादि गुरुपरंपरेस उद्देसून प्रणामांजलि जोडली. नंतर वासनांपासून मनाला परतवून निर्विकल्पसमाधीकरितां त्यानें असा विचार केला.—

अरे मूर्ख मना, संसारवृत्तीनीं तुला कोणता लाभ होणार ? बुद्धिमान् पुरुष परिणामीं दुःख देणाऱ्या क्रियेचें सेवन करीत नाहींत. शमरसायन सोडून जो भोगांच्या मागें धावतो, तो मंदारवन सोडून विषजंगलांतच शिरतो. बाबारे, तूं पाताळांत अथवा ब्रह्मलोकांतही जरी गेलेंस तरी उपशमामृतावाचून निर्वाणास प्राप्त होणार नाहींस. तूं शेकडों भोगाशांनीं पूर्ण झालेंस म्हणजे पूर्वोक्त प्रकारें सर्व दुःखें देणारें होतेंस. यास्तव, त्यांचा त्याग करून अति सुंदर परम कल्याणास प्राप्त हो. या सर्व उग्र भावाभावात्मक कल्पना तुझ्या दुःखालाच कारण होतात. अरे मूर्खा, या शब्दादि दुष्ट वृत्तींनीं असें भ्रांत कां होतेंस ? इतके दिवस व्यर्थ भ्रमण करून तूं काय मिळविलेंस ? अरे वेड्या, ज्याच्यापासून तुला विदेह कैवल्यसुख अथवा जीवन्मुक्ति सुख मिळणें शक्य आहे, अशा सर्व वृत्तीच्या उपशमरूप समाधीमध्यें आसक्ति कां ठेवीत नाहींस ? श्रोत्रत्व, त्वक्त्व, नेत्रत्व, रसनात्व व घ्राणत्व, या भावांस प्राप्त होऊन शब्दादि विषयांकरितां क्रमानें गाण्यावर लुब्ध होणाऱ्या हरिणाप्रमाणें, हत्तिणीवर लुब्ध होणाऱ्या मत्त हत्तीप्रमाणें, कांतीवर लुब्ध होणाऱ्या पतंगाप्रमाणें, रसावर लुब्ध होणाऱ्या माशाप्रमाणें व सुवासावर आसक्त होणाऱ्या भ्रमराप्रमाणें अनर्थांत पडूं नकोस. अरे चित्ता, आपल्या बंधाकरितां जाळें पसरणाऱ्या कोळ्याप्रमाणें

तूंही आपल्याच अनर्थाकरितां वासनाजाल पसरलें आहेस. या प्रमादामुळें झालेल्या बंधांतून सुटण्याचा जर उपाय विचारशील तर सांगतों. प्रथम कर्म-उपासना इत्यादि उत्तम साधनांच्या योगानें शरत्कालच्या मेघांप्रमाणें शुद्ध व्हावें. नंतर श्रवणादिकांच्या परिपाकामुळें ज्ञानोदय होऊन तूं जर निर्मूल शांत होशील, तर या बंधांतून अगदीं मुक्त होशील. क्षय व उत्कर्ष यांची जणुं काय जननीच अशा या संतापदायिनी जगत्सृष्टीस ओळखूनही जर तूं न सोडशील, तर नष्ट होशील. अथवा तुज शत्रूला मी हा उपदेश कशाला करीत बसलों आहें ? बलात्कारानें तुझा निग्रह करून विचारानें उच्छेद करणें उचित होय. पण चित्तच्या उच्छेदाकरितांही पृथक् यत्न करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. कारण मूल—अज्ञान असे तों चित्त असतें, व अज्ञानाचा जसा जसा क्षय होत जातो, तसा तसा त्याचाही क्षय होतो. असा अनुभव असल्यामुळें अज्ञानाचा उच्छेद केल्यानेंच त्याचा उच्छेद आपोआप होणें शक्य आहे. विचारानें वासनांचा क्षय करणें हेंच चित्ताचें कृशत्व होय. कृश किंवा सूक्ष्म चित्त फार शुद्ध होतें. यास्तव, या दुष्टाला उपदेश करीत बसणें व्यर्थ आहे. मी आतां त्या असत् व क्षीण होणाऱ्या चित्ताचा त्याग करतों. एकाद्याचा त्याग करून फिरून उपदेश करीत बसणें हें महामौर्ख्य आहे. अरे चित्ता, मी अहंकार व वासना यांनीं रहीत निर्विकल्प चिद्दीप आहें. अहंकाराचें बीज अशा तुझ्याशीं माझा कांहीं संबंध नाहीं, आजवर ' हा मी ' अशी दुर्दृष्टी व्यर्थ धरली होती. पण अणुपरिमाण मनामध्यें अनंत आत्मतत्व राहील कसें ? मोठ्या थोरल्या फार खोल खळग्याप्रमाणें तूं ही दुःखद गंभीर व वासनाश्रित चित्तता धारण केली आहेस, पण मी तिचें अनुकरण करणार नाहीं. बालकाच्या मूर्ख कल्पनेप्रमाणें हा देहच मी, अशी भ्रांति तूं मला पाडली होतीस. पण आतां मी विवेकी झालों आहे; चांगला जागा झालों आहें; मी असल्या भ्रमांत पुनः कधींही पडणार नाहीं. पायाच्या आंगठ्यापासून मस्तकावरील केसांपर्यंत शरीराचे राईएवढे तुकडे करून जरी पाहिलें तरी त्यांत अहं कोणीच सांपडत नाहीं. मग तो आहे तरी कोठें ? या त्रिभुवनांत सर्वत्र भरलेलें मला एक निर्विषय ज्ञान मात्र दिसत आहे. त्याला इयत्ता, कल्पना, एकता, अन्यता, महत्ता, अणुता इत्यादि कांहीं नाहीं. मी संवेदनात्मा असल्यामुळेंच स्वतःच्या साक्षिरूपानें ज्ञानगोचर होणाऱ्या तूं (चित्ता) ला पहातों, व तूं दुःखकारण आहेस असें निश्चयानें कळल्यामुळें या पुढच्या विवेकानें मी तुला मारतों.

शरीरांत रक्त, मांस, अस्थि, इत्यादिकांवाचून कांहीं आढळत नाहीं. प्राण तर जड वायु आहे. शरीराची हालचाल त्याच्यामुळेंच होते. ज्ञानशक्ती महाचैतन्याची आहे. जन्म, जरा व मरण हे शरीरधर्म आहेत. मांसादि जड पदार्थ व बोध यांच्यामध्यें परम वैलक्षण्य आहे. अवयवांकडे पहावें तर एक नाक, दुसरा डोळा, तिसरा कान, चवथी जीभ, पांचवी त्वचा, सहावा हात इत्यादि अनेक आहेत. पण यांत अहं कोठेंच नाहीं. परमार्थदृष्टीनें पाहिल्यास मन अहं नव्हे, चित्त अहं नव्हे, व वासनाही अहं नव्हे असें दिसते. आत्मा तर शुद्ध चिदाभास आहे, तेव्हां त्याला अहंचा स्पर्श होणेंही शक्य नाहीं. आत्म्यामध्यें अध्यारोपदृष्टी जर ठेवली, तर मीच सर्वत्र अधिष्ठान असल्यामुळें सर्वच मी आहें, व अपवाददृष्टीनें पाहिलें तर मी कांहीं नव्हे. मत्त लांडगा अरण्यांत सांपडलेल्या हरिणीच्या पोराला जसे क्लेश देतो, त्याप्रमाणें हें लबाड अज्ञान मला फार दिवसापासून क्लेश देत होतें, पण आज मी त्या चोराला ओळखलें आहे. स्वरूपद्रव्याला लुटणाऱ्या या धूर्तावर मी यापुढें मुळींच विश्वास ठेवणार नाहीं. मी स्वतः दुःखशून्य आहें, यास्तव दुःखास योग्य असलेल्या त्याचा मी कोणी नव्हे, व तें माझें कोणी नव्हे. पर्वताच्या शिखरावर रहाणारा मेघ त्याचा कोणी तरी लागतो का? तुला जर अहंकारादि सर्वथा नाहीं, तर तूं भाषणादि व्यवहार कसा करतोस? म्हणून विचारशील तर सांगतों. नटाप्रमाणें तेवढ्या वेळेपुरतीं त्या भावांची कल्पना करून व अहंकारादि होऊन, मी बोलणें, जाणें, येणें, इत्यादि करितों. आत्म्याच्या स्वरूपानें ज्ञान झाल्यामुळें मी अनहंकारतेस प्राप्त झालों आहें. खरोखर मी असें समजतों कीं, हें चक्षुःश्रोत्रादिक तत्त्वतः मीच आहें. पण, ते जर माझ्याहून निराळे असतील, तर ते जड असल्याकारणानें देहांत राहोत कीं आणखीं कोठें जावोत, त्यांची मला मुळींच अपेक्षा (गरज) नाहीं. हर हर! हा अहं कोण आहे? याची कल्पना कोणी व कशी केली? हा जगद्बालकाला दिसणारा भयंकर वेताळ आहेत. मी इतके दिवस या खड्यांत व्यर्थ लोळत पडलों होतों. श्रोत्रादि इंद्रियें आपापल्या विषयांचें ग्रहण करीत असतात, पण असें असतांना मी वास घेणारा, मी चव जाणणारा इत्यादि म्हणत हा अहंचोर मध्येंच कोठून येतो, कांहीं कळत नाहीं. ही अहंकल्पना व्यर्थ उद्भवते व तिच्यामुळेंच ‘ हा मी ’ असा भ्रम होतो. वासना सोडल्यास बाह्य प्रवृत्ति होणार नाहीं, व प्रवृतीच्या अभावीं जीवनच कुंठित होईल म्हणून कोणी

म्हणेल; पण तें बरोबर नाहीं. कारण, हें शरीर वासनेवाचूनही आपल्या जीवनास अत्यंत अवश्य असलेल्या कर्मांमध्यें प्रवृत होतें. स्वाभाविक प्रवृत्तीला वासनेचें कांहीं कारण लागत नाहीं. वासना सोडून शरीराला स्वाभाविक कर्म करूं दिल्यास ‘मी सुखी किंवा दुःखी आहें’ असा अनुभव येत नाहीं. हा निर्वासन व्यवहारांत लाभ आहे. यास्तव, चित्ता, जड इंद्रियें व वासना यांस सोडून यदृच्छाप्राप्त कर्म कर. म्हणजे तुला दुःख होणार नाहीं. बाबारे, तूंच आपल्या दुःखाकरितां भोग-वासना धरलीस. इंद्रिय बाळांनो, तृष्णेच्या योगानें तुम्ही व्यर्थ आपला घात करून घेत आहां. या तृष्णेमुळेंच जरा-मरणसंकटांत पडलां आहां. वासनाच तुम्हांला एकत्र बांधावयास कारण झाली आहे. पण ती काल्पनिक व त्यामुळेंच असत्य आहे. त्यामुळें संकल्प सोडल्यानेंच ती शस्त्रानें तोडल्याप्रमाणें नाहींशी होते. तीच तुमच्या मोहास व मरणादि दुःखास कारण झाली आहे. यास्तव, सर्व इंद्रियांचा जणुं काय कोशच अशा हे चित्ता, इंद्रियांशीं संकेत करून एकमतानें आपल्या आत्म-स्वरूपास ओळख व शांत बोधस्वरूप होऊन रहा. अमर्याद विषयविषसूचिका व अहंस्थिति वासना यांचा त्याग कर. मनाला जें इष्ट वाटतें तें अनर्थकर असतें. यास्तव त्याचा परिहार करणें, या मंत्रयुक्तीनें तूं असंसारी व निर्भय हो. ५२.

सर्ग ५३.

[वासना व मन यांचा आत्म्यशीं संबंध नाहीं. शरीर व मन यांचें वैर.]

उद्दालक—अति मोठ्या व अति सूक्ष्म अशा निर्विषय चित्-तत्त्वाचें आक्रमण करण्यास वासनादिक समर्थ नाहींत. मन माझ्या सत्तेनें वासनेचा अनुभव घेतें, पण मी निर्लेप आहें. देह दुर्भावनेमुळें उद्भवलेल्या संसार स्थितींचें ग्रहण करो अथवा त्याग करो, मी चित् निर्लेप आहें. चित्-ला जन्म-मरण नाहीं. कारण सर्वगामिनी चितूचें मरणार काय व तिला मारणार कोण ? तिला जीविताची गरज नसते. कारण, तिच सर्वांचें जीवित व सर्वांचा आत्मा आहे. मरण व जीवन या मनाच्या कल्पना आहेत. शुद्ध आत्म्याच्या नव्हेत. जो देहाहंभावास प्राप्त झालेला असतो, त्याच्या बोकांडीं हे जन्म-मरण-भाव बसतात. आत्म्याला अहंभाव नाहीं, म्हणून त्याला जन्म-मरणही नाहीं. देहाहंभाव वस्तुतः अहंकार व मन यांसही नसतो. कारण तीं दोन्हीं मिथ्या आहेत. बरें, तो पदार्थांचा आहे म्हणून म्हणावें, तर ते जड असतात. यास्तव

तो निराश्रय व निर्विषय आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. तसेंच, देह रक्तमांसमय आहे, मन विचार केला असतां नष्ट होतें, आणि चित्तादि सर्व जड आहेत. तेव्हां अहंभावना कोठें रहाणार ? सर्व पदार्थ पदार्थरूपानें स्थित आहेत व इंद्रियें आपलीं पोटें भरण्यांतच गुंतलीं आहेत. त्या आपलपोट्यांना अहंकारपुष्टिरूपी परोपकार ठाऊकच नाहीं. सत्वादि गुण आप-आपल्या प्रकाश, प्रवृत्ति व मोह या व्यापारांत तत्पर असतात. प्रधान नांवाची माया गुणसाम्यावस्थेंत स्थित आहे. सद्ब्रह्म स्वात्मभूत सत्स्वरूपांत विश्रांति घेत असते. तेव्हां अहंभाव यांतील कोणाच्या ठिकाणीं रहाणार ? या देहांतील चिदात्माही सर्वग, सर्वदेहस्थ, सर्वकालमय, महान्, व केवल परमात्म्यासच अहं असें समजून राहिला आहे. वास्तव, तो (देहस्थ चिदात्मा) ही अहंकाराचा आधार नव्हे. तेव्हां केवल देहावर अहं असा अभिमान ठेवणारा कोणत्या जातीचा, कोणत्या आकाराचा, कोण, कसा, कोणत्या कारणानें झालेला, कोणत्या वर्णाचा व कोणाचा विकार आहे ? व त्याच्या भावनेनें मी कोणाचें ग्रहण करून कोणाचा त्याग करूं ? सारांश, अहंकाराचें वर्णन करितां येत नसल्यामुळें तो मिथ्या आहे, असेंच म्हणावें लागतें; आणि त्या कारणानें त्याचा आत्म्याशीं संबंध नाहीं. अहंकारच जर अत्यंत असत् आहे, तर कोणाचा कोणाशीं कोणता संबंध होणार ? संबंधच असिद्ध झाला, कीं द्वित्वकल्पना ठार मेली. याप्रमाणें जगांत असलेलें हें ब्रह्मरूप आहे. मी सद्रूप व तद्रूप आहें. तेव्हां आतां व्यर्थ शोक कशाला करूं ? सदद्वैतसिद्धीच्या सामर्थ्यानेंच अहंकार-कलंकाचा क्षय करितां येतो. या सृष्टींत पदार्थलक्ष्मी नाहींच. एक सर्वगामी आत्माच आहे आणि पदार्थलक्ष्मी जरी असली, तरी तिच्याशीं संबंध कसा होतो हें सांगतां येत नाहीं. कारण, मन आपल्या अवयवरूप इंद्रियांच्या योगानें स्वप्नाप्रमाणें आंतल्या आंत व्यापार करीत असतें. तें बाहेर जाऊन पदार्थांस स्पर्श करूं शकत नाहीं. चित् तर सर्वांपासून अलिप्त असते. तेव्हां कोणाचा कोणाशीं झाला तरी कसा संबंध होणार ? तस्मात् माझें धन इत्यादि प्राकृत पुरुषांचा व्यवहार भ्रममूलक आहे. तत्वज्ञानाच्या अभावीं ही अहंकारचमत्कृति उत्पन्न झाली आहे. ती तत्वज्ञान होतांच क्षीण होते. आत्मभिन्न कांहीं नाहीं. सर्व ब्रह्म आहे. यास्तव मी त्याचीच भावना करतों. आकाशाच्या वर्णाप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या या अहंकार-भ्रमाचें पुनः स्मरण न करणें हेंच श्रेष्ठ विस्मरण आहे.

मी या कुकल्पनेला सोडून स्वात्म्यामध्येंच शांत होऊन रहातो. अहंकाराचें अनुसंधान अनर्थपरंपरेंत पाडतें, दुष्कृत वाढवितें व संताप देतें. मरणाचा शेवट जीवितानें व जीविताचा क्षय मरणानें होतो. हर हर ! ही दुःखवेदना कष्टकर आहे. हें मला मिळालें आहे व हे मी मिळवीन, ही सर्वांगाचा दाह करणारी मूर्खाची पीडा कधींही शांत होत नाहीं. पण अहंभाव क्षीण झाला कीं, संसारवृक्ष सुकला. मग त्याच्यापासून अंकुर उद्भवत नाहीं. देहवृक्षावर ज्यांची मोठमोठीं बिळें आहेत अशा तृष्णारूपी काळ्या नागिणी, विचारगरुड प्रगट होतांच पार कोठें नाहींशा होतात. निष्कारण उद्भवलेल्या जगाला सत् कसें म्हणावें ? व तें जर असत् तर त्याच्यावर आसक्ति ठेवणें म्हणजे मृगजळाच्या मागें धांवणाऱ्या पशूचें अनुकरणच करणें नव्हे का ? तात्पर्य, उत्पत्तीच्या पूर्वीं देहाची जी स्थिति होती तीच आतां आहे व पुढें (मरणोत्तर) हीं असेल. तरंग जसा त्रिकालीं जलमय, तसें देहादि सर्व जग त्रिकाळीं ब्रह्ममय. यास्तव, क्षणभंगुर तरंग व देहादि यांवर जे आस्था ठेवितात, त्या कुबुद्धींचा घात होतो. उत्पत्तीच्या पूर्वी व नाशानंतर कोणतीही वस्तु नसते. ती मध्यें मात्र असते. तेव्हां तिच्यावर आस्था काय ठेवावयाची आहे ? चित्त उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर चिद्रूप व शांत असतें. यास्तव तें मध्यावस्थेंतही चिदपदच आहे. अरे चित्ता, केवल भ्रमामुळें तूंही न्यूनाधिकता कल्पिली आहेस. पण त्याच्यापासून दुःख व दुःखमिश्रित सुख यांवाचून तुला कांहीं लाभ झाला आहे का ? अथवा हा तुझा अपराध नव्हें, तर तुझ्याठायीं अहंभाव ठेवण्याचा अभ्यास करणाऱ्या माझाच हा सर्व अपराध आहे. त्यामुळेंच तूं असत् असूनही सत् आहेस असें वाटतें, व तूं केलेलें सर्व मी केलें आहे, असें होतें. यास्तव, तूं मजहून भिन्न आहेस, या ज्ञानानेच तुझी शांति होईल. हें सर्व मिथ्या आहे, अशा निश्चय दृढ झाला कीं भोगवासना क्षीण होतात. अथवा चित्प्रतिबिंबाच्या ग्रहणानें चिद्रूप झालेलें मनच व्यापार सोडून आपोआप स्वस्थ होतें. तत्वबोधानें ज्याला परमात्म-अग्नीमध्यें फेकलें आहे असें चित्त, आपल्या चित्तरूपास जाळून घेऊन अत्यंत नित्य शुद्धीस प्राप्त होतें. ज्याप्रमाणें वीर पुरुष स्वर्गास जाणाऱ्या आपल्याहून आपल्या देहास भिन्न समजतो, व तत्संबंधी गृह-क्षेत्र-धनादि विषयवासना सोडून मरणाचा अंगीकार करतो, आणि त्यामुळें ब्रह्मलोकास जिंकतो, त्याप्रमाणें मनही देह आपल्याहून भिन्न आहे असें जाणून विषयवासना सोडून, स्वतःचा नाशही करून घेऊन परम पद जिंकतें.

मन* शरीराचा शत्रु व शरीर मनाचा रिपु आहे. त्यांतील एकाचा नाश झाला असतां दुसऱ्याचाही होतो. (म्हणजे आधार घागर व त्यांत घातलेलें पाणी-आधेय, यांच्या संयोगाचा नाश घागर फुटली तरी होणार व पाणी ओतून टाकलें किंवा तें आटून गेलें तरी होणार, हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें शरीर आधार व त्यांत राहाणारें मन आधेय, यांच्या संयोगाचा नाश, शरीराचा नाश झाला तरी व मनाचा नाश झाला तरी होतो) रागद्वेषवान् व सतत एकमेकांच्या अति विरुद्ध अशा या दोघांचा समूल (अज्ञानासह) नाश केल्यासच जीवाला सुख होतें. मरणाच्या योगानें देहाचा नाश होतो, हें खरें; पण त्यामुळें सर्व दुःखांचा परिहार होत नाहीं. कारण मन वासनायुक्त असेपर्यंत तें देहाची कल्पना केल्यावाचून रहात नाहीं. यास्तव देह मेला हें म्हणणें अप्रयोजक आहे. स्वभावतःच विरुद्ध असलेलीं हीं दोघें जेव्हां एकमेकांशीं भिडतात, तेव्हां युद्ध करणाऱ्या दोघांच्या मध्यें असलेल्या पुरुषाच्या अंगावर जसा शस्त्रादिकांच्या धारा पडतात, त्याप्रमाणें जीवावर अनर्थपरंपरा कोसळतात. परस्परविरुद्ध असलेल्या देह-मनांचा ज्यामध्यें संसर्ग होतो, अशा विषयभोगांत आसक्त होणारा अधम पुरुष वडवाग्नींत टाकल्यास तेथेंही सुखी होईल. (मन व देह अशीं दोघेंही रागद्वेषवान् आहेत, असें वर म्हटलें आहे. त्यांतील मनाचे देहाविषयीं व देहाचे मनाविषयीं राग व द्वेष कसे असतात, तें सांगतात.) मन आपल्या संकल्पानें शरीराची कल्पना करून व यावज्जीव अन्न देऊन, त्याला पुष्ट करून स्वाभिमाननिमित्तक दुःखेंही देतें, पण त्या दुःखांच्या योगानें संतप्त झालेला देह दुर्विषयसेवनानें मनामध्यें राग—द्वेष—शोक—मोह—पाप इत्यादि उत्पन्न करून त्याला पीडा देण्याचीं इच्छा करतो. ' मनापासून झालेला व त्यामुळेंच पुत्राप्रमाणें असलेला देह पितृतुल्य मनाला पिडा देण्याची इच्छा कशी करतो म्हणून म्हणशील तर सांगतों. सर्वस्वीं नाश करावयास सज्ज झालेल्या, म्हणजेच आततायि पित्याला पुत्रही मारतो, हें

* देह व मन परस्पर तप्य—तापक आहेत. तप्त म्हणजे संतप्त होणारें व तापक म्हणजे संतप्त करणारें. देह मनाला संतप्त करतो व मन देहाला संतप्त करतें. त्यामुळें त्यांचा परस्पर विरोध आहे. पण परस्पर तादात्म्याभिमानामुळें त्या दोघांचीही परस्पर अभिवृद्धि होत असल्याकारणानें तीं परस्परांवर उपजीविका करणारी आहेत. व त्यांतील एकाचा उच्छेद झाला असतां दुसऱ्याचाही होतो, हें सविस्तर येथून पुढें सांगतात.

सर्वांस माहितच आहे. स्वभावत: कोणी कोणाचा शत्रु नाहीं व मित्र नाहीं. सुख देणाऱ्या प्राण्याला मित्र व दु:ख देणाऱ्या प्राण्याला अथवा वस्तूला शत्रु म्हणत असतात. वास्तव, मनामुळें दु:खी होणारा देह मनाला मारण्याची इच्छा करतो. मन मोठें धूर्त आहे, तें एका क्षणांत देहाला आपल्या दु:खाचें आयतन करतें. तेव्हां अशा परस्पर विरुद्ध व दु:खद, पण एकमेकांशीं संबद्ध झालेल्या या दोघांपासून सुखाचा लाभ कसा होणार ? मनच क्षीण झालें म्हणजे देह दु:खाचें भोजन होत नाहीं ? एवढ्यासाठींच तो त्याच्या क्षयाच्या उत्कंठेनें ज्ञानसाधनाविषयीं यत्न करतो. मग मनही उलट तसाच प्रयत्न कां करीत नाहीं ? म्हणून कोणी विचारील तर सांगतों, ज्याला आत्मविवेक झालेला नाहीं, अशा मनानें नाश करून सोडलेलें अथवा नाश न केलेलें शरीर अनार्थालाच कारण होतें. त्यामुळें त्याच्या नाशानें मनाची इष्टसिद्धि होत नाहीं. मन व शरीर जडरूप असूनही परस्परांमुळें पुष्ट होतात. तीं परस्पर विरोधी असूनही पुरुषास दु:ख देण्याकरितां अन्योन्य तादात्म्य–अध्यासानें एकरूप होतात. चित्त क्षीण झालें असतां देहही समूल क्षीण होतो व तें वृद्धिंगत होऊं लागलें असतां हाही वृक्षाप्रमाणें शेकडों शाखांनीं विस्तार पावतो. पण देह क्षीण झाल्यानें मन क्षीण होत नाहीं. वास्तव, मन क्षीण करण्याविषयींच प्रयत्न करणें उचित होय. मीही आतां संकल्प हेच ज्याच्यांतील वृक्ष आहेत व तृष्णा या लता आहेत अशा मनोवनास तोडून सपाट भूमींत सुखानें विहार करतो. संकल्पाचा नाश झाला म्हणजे मन मन:स्वभावामध्येंच रहात नाहीं. तर तें वासनाजाल सोडून क्षीण होतें. मनाचा क्षय झाला म्हणजे सप्त धातूंचा गोळा असा हा देह राहो कीं जावो, त्यामुळें माझी कांहीं हानि नाहीं. कारण देह जरी असला, तरी मन नसल्याकारणानें दु:खसंबंध होत नाहीं. मी देह नव्हे; असें जाणावयास सबळ कारणही आहे. मेलेला देह सर्व अवयव जसेच्या तसेच असतांना दर्शन-श्रवणादि क्रिया करीत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. पण त्याच्यामध्यें अहं म्हणणारा कोणी असेपर्यंत तो सर्व कांहीं करतो, हेंही कोणाला नव्यानेंच सांगावयास नको. यावरून बोधात्मा अहं देहाहून निराळा आहे असें ठरतें. जो विभु असल्याकारणानें सूर्यमंडळांतही असतो, तोच मी आहें. मी अज्ञ नव्हे, मला दु:ख नाहीं, मीं अनर्थांत पडत नाहीं व मला दु:खिता नाहीं. शरीर असो कीं नसो, मी संतापशून्य होऊन राहिलों आहें. भूमा–नामक आत्म्यामध्यें मन, इंद्रियें व वासना, यांतील कांहीं नाहीं. कारण,

श्रेष्ठापुढें क्षुद्र उभेही रहात नसतात. मी त्या प्रसिद्ध पदास प्राप्त झालों आहें. मी केवळ आहें. माझा विजय झाला आहे. मी शांत, निरंश व निरिच्छ आहें. मन, इंद्रियें व देह यांच्याशीं आतां माझा कांहीं संबंध राहिलेला नाहीं. आपल्या श्रेष्ठ पदापासून प्रारब्धशेष भोगण्याकरितां किंचित् चलित झालेल्या, पण पूर्ण वासनेनें देहादिकांस पृथक् केलेल्या माझा हा देहादि-समूह शुभ सेवकासारखा उपकारक झाला आहे. स्वच्छता, सत्यता, मृदुभाषिता, पूर्णता, उदारता, सैकता, निर्भयता, इत्यादि सर्व सुंदर धर्म, सुभग सुंदरींप्रमाणेंच माझी सेवा करावयास सज्ज असतात. या मज सर्वात्म्यामध्यें सर्व कांहीं कल्पनेनें संभवतें, त्यामुळें सर्व विषयांविषयीं माझे राग-द्वेष, व त्याचें फल सुखदुःख क्षीण झालें आहे. तात्पर्य, मोह गेल्यामुळें, मन क्षीण झाल्याकारणानें व चित्त विकल्पशून्य झाल्यामुळें मी आतां शीतळ आत्म्यामध्यें शांत होऊन राहिलों आहें ५३.

सर्ग ५४.

[उद्दालक वैष्णवी तनूची भावना करीत सर्व विकल्प सोडून समाधींत विश्रांति घेतो.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, शुद्ध व उदार मतीनें असा निर्णय करून तो मुनि पद्मासन घालून व नेत्र आर्धोन्मीलित करून बसला. ॐ हेंच परब्रह्म आहे. कारण ज्यानें ज्यानें ॐकाराचा उच्चार केला तो तो परम पदास गेला, असा विद्वानांचा अनुभव आहे; असा निर्णय करून ब्रह्माचें नांव व प्रतिक अशा त्याचा उच्च स्वरानें उच्चार केला. घंटेचा लोळा चांगला हालवून घंटा जशी मोठ्यानें वाजवितात, त्याप्रमाणें तोंडामध्यें जीभ चांगली हालवून ओंकाराचा स्पष्ट उच्चार करणाऱ्या त्यानें, जीव चैतन्य ब्रह्मचैतन्योन्मुख होईतों त्याचाच वारंवार अभ्यास केला. प्राणायामादि उपायांनीं सर्व योगभूमींचा जय केला. त्यामुळें त्याचा प्राण व देह यांचा वियोग झाला, रेचक प्राणायामाच्या योगानें बाहेर सोडलेला प्राण, घरटें सोडलेल्या पक्ष्याप्रमाणें ब्रह्मभावनेनें व्यक्त झालेल्या व हृदयगत रसानें भरलेल्या बाह्य आकाशांत राहिला. नंतर भावनेनेंच दीप्त झालेल्या हृदयाग्नीनें त्याच्या सर्व शरीरास जाळलें. प्रणवाच्या अकाररूप प्रथम अंशामध्येंच हें सर्व भावनेनें झालें. हठानें नव्हे. बलात्कारानें प्राणाचें नियमन करूं लागलें असतां मरण-मूर्छादि-जन्य दुःख भोगण्याचा प्रसंग येतो. प्रणवाचा दुसरा अंश उकार. त्याचा अनुदात्त व मंद उच्चार करतांना कुंभक—नांवाचा प्राणा-

याम होतो. एकाद्या भांड्यांत अडवून ठेवलेल्या पाण्याप्रमाणें कुंभकसमयीं प्राण बाहेर, आंत, खालीं, वर, पुढें, मागें व बाजूस जात नाहीं. तर स्थिर रहातो. असो; ज्यानें देहनगरास जाळलें आहे असा अग्नि, विजेच्या ज्योतीप्रमाणें क्षणांत शांत झाला, व शरीराचें पांढरें भस्म दिसूं लागलें. त्या अवस्थेंत शरीराची हाडें कापुराच्या धुळीनें रचलेल्या शय्येवर निजल्याप्रमाणें भावनादृष्टीनें दिसत होतीं. वायूनें भस्मासह त्यांस वर उडविलें व त्यामुळें तीं शरत्कालच्या अभ्राप्रमाणें कोठें दिसेनाशीं झालीं. प्रणवाच्या दुसऱ्या क्रमांत भावनामय योगानेंच हें इतकें झालें. नंतर त्याच्या तिसऱ्या क्रमांत म्हणजे मकारोच्चारसमयीं पूरकप्राणायाम झाला. यावेळीं प्राण चेतनामृतामध्यें राहिले. ते रसायनमय चासरूप झाले. त्यांनीं सर्व शरीरास भरून सोडलें. त्यामुळें हृदाल्काचें तें आनंदप्रधानशरीर नारायणमय झालें. चक्राकार भोंवऱ्यांनीं वहाणाऱ्या गंगेला जसे मेघ आपल्या जलानें भरतात, त्याप्रमाणें प्राणांनीं कुंडलिनीस भरून सोडलें. त्यामुळें ब्राह्मणाचें तें शरीर समाधिकार्यस्थ झालें.

नंतर पद्मासनबंधानें बसून व पंच—इंद्रियांस दृढ बांधून तो निर्विकल्प समाधीकरितां व्यवसाय करूं लागला. स्वत:च्या मनास स्वच्छ करण्याकरितां त्यानें प्रयत्न चालविला. प्राणायामाच्या अभ्यासानें त्यानें प्राणादि वायूंस शांत केलें, व एकाद्या पशूस जसें दाव्याला बांधून ठेवितात, त्याप्रमाणें त्यानें मनाला हृदयांतच स्थिर केलें. दगडी बांध जसा पाण्याला अडवून धरतो, त्याप्रमाणें क्षुद्रविषयांकडे धांवणाऱ्या चित्ताला विवेकानें शुद्ध करून अडवून धरलें. संध्याकाळच्या कमलाप्रमाणें नेत्र अर्धे मिटून त्यांतील तारा निश्चल ठेवली. मौन धारण करून त्यानें प्राणापानांचा वेग सौम्य केला. तिळांतील तेल जसें प्रयत्नानें प्रथक् करतात, त्याप्रमाणें त्यानें इंद्रियांस विषयांपासून दूर केलें, व कांसव आपले अवयव जसे झांकून घेतो, त्याप्रमाणें त्यानें त्यांस आंतल्या आंतच झांकून ठेविलें. बाह्य स्पर्शांस त्यानें दूर टाकलें व आंतर वासनांस अधिष्ठानतत्त्वांत आकर्षण करून घेतलें. नवद्वारांत बंद केलें. मान सारखी धरली व युक्तीनें वश केलेल्या हत्तीप्रमाणें वश झालेल्या मनाला त्यानें हृदयांतून बाहेर पडूं दिलें नाहीं. त्याकारणानें अतिनिर्मल सौम्यतेस प्राप्त झालेल्या त्याला वातरहित पूर्णसागराची शोभा प्राप्त झाली. मशकांस जसा वायू उडवून सोडतो, त्याप्रमाणें त्यानें सर्व विकल्पांस दूर उडवून सोडलें. जसा एकादा शूर खड्गानें रणांत शत्रूंस तोडतो, त्याप्रमाणें

वारंवार उठणाऱ्या संकल्पांस त्यानें यथेच्छ कापून काढलें. विकल्पौघ नाहींसा होतांच हृदयाकाशांत त्यानें तमोगुणप्रयुक्त अंधकारानें आच्छादित झालेल्या विवेकसूर्यास पाहिलें. पण प्रयत्नशील पुरुषांना असलीं विघ्नें फार वेळ प्रतिबंध करूं शकत नाहींत. त्या धीरानें तत्काल आपला सत्त्वगुण वाढविला व त्यामुळें प्रदीप्त झालेल्या ज्ञानमय मनोसूर्यानें त्यास हटविलें. तेव्हां रात्रीचा अंधकार लोपला असतां कमल उदय पावणाऱ्या सूर्यानें युक्त असलेल्या प्रातःसंध्येस जसें पहातें, त्याप्रमाणें त्यानें तम शांत झालें असतां सुंदर तेजःपुंज पाहिला. पण त्या शूरानें अधिष्ठानतत्त्व—दर्शनानें त्याला बाधित केलें. तेव्हां रज व समाधान या दोघांपासून चाळविलेलें चित्त विषयच न मिळाल्यामुळें लीन झालें (तें निद्रेंत मग्न झालें), पण वायु मेघपंक्तीस, हत्ती कमलिनींस अथवा सूर्य रात्रीस जसा क्षीण करून सोडतो, त्याप्रमाणें त्यानें चित्ताला जागें करून निद्रा घालविली. नंतर त्याच्या मनानें नाना वासना-परिकल्पितरू-पयुक्त आकाशाची भावना केली. तेव्हां उद्दालकानें त्याचेंही परिमार्जन केलें, पण आकाशसंवित् नाहींशी झाली असतां त्याचें मन मूढ झालें. तथापि, त्या महा प्रयत्नशाली पुरुषानें या मोहाचेंही परिमार्जन केलें. तेव्हां शेवटीं हे रामभद्रा, (तेज, तम, निद्रा व मोह, यांचा परिहार केला असतां) त्याचें मन कांहीं विलक्षण अवस्थेस प्राप्त होऊन क्षणभर विश्राम पावलें. पण नियतीनें त्या दुर्भाग्याला तेथें फार वेळ टिकूं दिलें नाहीं. पाण्याचा ओघ पुढें प्रतिबंध झाला असतां जसा मागें वळतो, त्याप्रमाणें तें थोडा वेळ विश्रांति घेऊन पुनः बाह्य प्रपंचाकडे वळलें. पण त्यामुळें कंटाळून प्रयत्न न सोडतां उद्दालक—महा-मुनि त्याला बाह्य आकारापासून परतवूं लागला. पण ध्यानादिकांचा पुष्कळ अभ्यास झालेला असल्यामुळें व आनंदाचा स्वादही कळलेला असल्यामुळें तें मध्येंच चिन्मय सविकल्प समाधीस प्राप्त झालें आणि त्याच क्रमानें त्या साधकानें पुढें अभ्यास चालविला असतां, निरिंधन अग्नीप्रमाणें चित्त स्वतःच चित्ततेस सोडून चिद्रूप झालें. पूर्व अवस्थेहून निराळी अवस्था त्याला प्राप्त झाली. एकाद्या मातीच्या घागरींत गढुळ पाणी भरून ठेवलें असतां, कांहीं दिवसांनीं त्यांतील जलांश सुकून जाऊन चिखल जसा घागरीला चिकटून बसतो व कुंभरूप बनतो, त्याप्रमाणें त्याचें शुष्क मन तत्त्वमय झालें. याप्रमाणें चित्ताचा चित्त-भाव गेला असतां, त्यांतील चित्प्रतिबिंबही बिंबभूत सर्वसामान्य शुद्ध चित्

झाली. त्यानंतर उद्दालक तशा प्रकारच्या बोधास प्राप्त होऊन स्वतः चिद्धिष्ठानभूत, द्वैतप्रतिभासरहित, शुद्ध व महत् चिदाकाश झाला. त्या अवस्थेंत दृश्यदर्शनशून्य, अनंत, ब्रह्मादिकांकडूनही स्वाद घेतला जाणारा, व सर्व विषयसुखकणांचा जणुं काय आधारभूत सागरच, अशा आनंदास तो प्राप्त झाला. शरीरापासून अगदीं पृथक् झालेल्या त्याला कांहीं अवर्णनीय शुद्धि प्राप्त झाली. तो सत्तासामान्यरूप आनंदसागर झाला. तो चेतन हंस आनंदसरोवरांत यथेच्छ विहार करूं लागला. निर्मल हृदाकाशांत तो कलापूर्ण चंद्राप्रमाणें होऊन राहिला. तो चित्रासारखा, निर्वात दीपासारखा, तरंगरहित जलाशयासारखा अथवा सर्व जलाचा वर्षाव केल्यामुळें गर्जना न करणाऱ्या मेघासारखा होऊन राहिला.

त्या महाप्रकाशांत फार वेळ राहिलेल्या उद्दालकानें आकाशांतून गमन करणाऱ्या अनेक सिद्धांस व पुष्कळ अमरांसही पाहिलें. इंद्र, सूर्य इत्यादिकांचे अधिकार देणाऱ्या व अप्सरांगणांनीं भरलेल्या अनेक विचित्र सिद्धी चोहोंकडून त्याच्याकडे आल्या. पण एकादा पोक्त व गंभीरमति पुरुष जसा बाळलीलेस फारसा मान देत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या द्विजानें त्यांचा आदर केला नाहीं. सर्व सिद्धींना कस्पटाप्रमाणें तुच्छ समजून याप्रमाणें तो सहा महिने त्या आनंदमंदिरांत राहिला. तो द्विज सातव्या भूमिकेपर्यंत उत्तरोत्तर उत्कृष्ट पदास प्राप्त होईतों सिद्धादिक सर्व तेथें राहिले. पण विषयबुद्धीनें त्या आनंदाचा स्वाद न घेतल्यामुळें तो महात्मा अनानंदपदास पोंचला. त्यामुळें त्याचें आत्मचैतन्य विषयीं पुरुषाप्रमाणें क्षुद्र आनंदांत आसक्त झालें नाहीं, व दुःखांतही निमग्न झालें नाहीं. तर स्वप्रकाशैकरसपूर्ण होऊन राहिलें. ज्यानें स्वर्गाच्या ऐश्वर्याचा अनुभव घेतला आहे, त्या पुरुषाला भूलोकच्या ऐश्वर्याची जशी इच्छा होत नाहीं, त्याप्रमाणें एक क्षणभरही त्या स्थितींत स्थिर झालेल्या मनाची रति भोगांमध्यें होत नाहीं. अशा प्रकारचा आनंद हेंच शाश्वत व कल्याणकर श्रेय आहे. तेथें विश्रांति पावलेल्या मनाला पुनः श्रम होत नाहीं. कुबेराच्या चैत्ररथ वनांत विहार करणारा मनुष्य, खदिराच्या वनांत जसा कधींही येत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या परमानंदास प्राप्त झालेला साधु दृश्याकडे ढुंकूनही पहात नाहीं. राजे दीनतेस जसे फारसे जुमानीत नाहींत, त्याप्रमाणें या महा—आनंदपदवीस प्राप्त झाल्यावर साधू दृश्यास फारसा मान देत नाहींत. सहाव्या भूमिकेस पोंचलेलें बुद्ध चित्त दुसऱ्यांच्या मोठ्या प्रयत्नानेंच व्युत्थान पावतें. पण सातव्या भूमींत रूढ झालेलें तें दुसऱ्यांच्या प्रयत्नानेंही समाधि सोडीत नाहीं.

असो; राघवा, उद्दालक सहा महिने सर्व सिद्धींस सोडून त्या अवस्थेंत राहिला व त्यानंतर चैत्रांत धुक्यांतून पार पडणाऱ्या सूर्याप्रमाणें सावध झाला. पण त्याबरोबर पूर्वीं दिसलेल्याच अप्सरा, सिद्ध इत्यादिकांच्या विमानपरंपरा पुन: दृष्टीं पडल्या. दर्भांच्या योगानें ज्यांचे तळहात पवित्र झाले आहेत, अशा आम्हां मुनींस व विद्याधरींसह विद्याधरांस त्यानें पाहिलें. ते सर्व त्या उद्दालक महामुनींस म्हणाले, " भगवन, प्रणाम करणाऱ्या आमच्याकडे कृपादृष्टीनें पहा. या विमानांत आरूढ होऊन स्वर्गास चल, जगांतील सर्व संभोगसंपत्तींची पराकाष्ठा स्वर्गच आहे. हे विभो, तेथें आनंदानें राहून कल्पपर्यंत उचित व इष्ट विषयांचा भोग घे. स्वर्गादि फल—भोगाकरितांच सर्व तप:क्रिया आहेत. ह्या पहा, हार व चामरें धारण करणाऱ्या विद्याधरांच्या अंगना तुझी उपासना करावयास तयार झाल्या आहेत. धर्म व अर्थ यांचें सार काम आहे. कारण, तेंच त्यांचें फल आहे. सुंदर स्त्रिया हें कामाचें फल आहे. पण त्या, वसंत ऋतूंतच येणाऱ्या मंजिऱ्यांप्रमाणें स्वर्गांतच रहातात. "

रघुकुलभूषणा, याप्रमाणें मनास लोभ उत्पन्न करणाऱ्या त्या सर्वांस अतिथी समजून त्यानें त्यांची पूजा केली, व तो महात्मा तसाच स्तब्ध राहिला. त्या धीरानें त्या विभूतींचें अभिनंदन केलें नाहीं, व त्यागही केला नाहीं. नुस्तें ' अहो सिद्धांनो, तुम्ही जा ' एवढेंच बोलून तो आपल्या समाधींत तत्पर झाला. नंतर भोगांविषयीं विरक्त झालेल्या व स्वधर्मामध्यें निरत असलेल्या त्या महा सिद्धाची उपासना करून, कांहीं दिवसांनीं ते सर्व सिद्ध आपापल्या स्थानीं निघून गेले. पुढें तो जीवन्मुक्त मुनि मोठ्या आनंदानें व स्वेच्छेनें वनें व मुनींचे आश्रम यांतून विहार करीत राहिला. मेरु, मंदार, कैलास, हिमालय व विंध्य, यांचीं शिखरें, द्वीपें, उपवनें, इत्यादिकांतून त्यानें स्वैर संचार केला. तेव्हांपासून तो ब्रह्ममय होऊन राहिला. पर्वतांच्या गुहादिकांमध्यें त्यानें ध्यानलीलेनें काल घालविला. (म्हणजे ध्यान ही सुद्धां त्याची लीला होय. कोणत्याही साध्याचें साधन नव्हे.) ध्यानामध्यें आसक्त झालेला तो, कधीं एका दिवसानें, कधीं महिन्यानें, कधीं वर्षानें तर कधीं वर्षसमूहानेंही देहभानावर येत असे. चित्तत्त्वाशीं ऐक्य पावलेला तो महामुनि, त्या दिवसापासून व्यवहारपरायण असतांनाही अति शांत (समाहित) राहिला. केवळ चित्-तत्त्वाचाच दृढ अभ्यास केल्यामुळें, महा चित्त्वास प्राप्त झालेला तो, सूर्याच्या पृथ्वीवरील तेजाप्रमाणें सर्वत्र सम राहिला. साक्षिचैतन्याचें सतत

अनुसंधान केल्यामुळें सामान्यसत्तारूप झालेला तो, चित्रांतील सूर्याप्रमाणें, या दृश्यामध्यें उदय किंवा अस्त पावला नाहीं. सारांश, या क्रमानें तो महात्मा शांतचित्त, जननपाशरहित, संदेहशून्य व आनंदपूर्ण झाला. ५४.

सर्ग ५५.

[सत्तासामान्याचें चिह्न, देहत्याग, व आख्यानोपसंहार.]

श्रीराम—प्रभो, सामान्यसत्ता अथवा सत्तासामान्य म्हणजे काय ?

श्रीवसिष्ठ—कौसल्यतनया, विषयांचा अत्यंत अभाव आहे, अशा भावनेनें क्षीण स्थिर झालें असतां स्वतःसिद्ध आणि चित् व अचित् या दोन्हींमध्यें अनुगत अंशी सत्ता राहते. तेंच सत्तासामान्य होय. खरोखर चेत्यांशरहित चित् जेव्हां बिंबभूत चैतन्यामध्यें लीन होते, तेव्हां आकाशाप्रमाणें अति स्वच्छ सत्ता रहाते, तेंच सत्तासामान्य आहे. ज्यावेळीं चित्त या सर्व बाह्य व आभ्यंतर दृश्यास सोडून केवळ चिन्मय होतें, तेव्हां सत्तासामान्य असतें. जेव्हां सर्व भूतें पारमार्थिकरूपानें चित्स्वरूप होतात, तेव्हां सत्तासामान्य असतें. कासवाच्या अंगाप्रमाणें सर्व दृश्यें जेव्हां आपोआप आत्म्यामध्यें लीन होतात, तेव्हां सत्तासामान्य असतें. ही सप्तम भूमिकेमध्यें आरुढ झालेली दृष्टि तुर्यावस्थेसारखीच असल्यामुळें सदेह व अदेह मुक्तांमध्यें संभवते. पांचव्या, सहाव्या व नूतन सातव्या ज्ञानभूमिकेंतही समाधिस्त पुरुषाची ही दृष्टि असते, व सातव्या भूमिकेंत अतिरूढ झालेल्या पुरुषाची व्युत्थित दशेंतही ती असते, पण, अज्ञाला तिचा केव्हांही अनुभव येत नाहीं. भूमींतील पारदादि रसांप्रमाणें अथवा आकाशमार्गांतील वायूप्रमाणें, या दृष्टीमध्यें सर्व जीवन्मुक्त महाशय असतात. राघवा, आह्मी सर्व, नारदादिक, व ब्रह्मा-विष्णु-महेशादिक या दृष्टीमध्येंच स्थिर स्थित असतात. या समस्तभयनाशक पदवीचा आश्रय करून उद्दालक इच्छेस येईल तितके दिवस जगद्गृहांत राहिला. नंतर एकदा देह सोडून विदेह व्हावें असें त्याला वाटलें, आणि त्या बरोबर तो पर्वतगुहेमध्यें पल्लवासनावर पद्मासन घालून व नेत्र अर्धोन्मीलित करून बसला. त्यानें नऊ ही द्वारें बंद केलीं. शब्द-स्पर्शादि एकेका विषयवृत्तीस आपल्या अधीन करीत सर्वांस चिद्रूप करून सोडलें. प्राणायाम, मान सरळ धरणें, इत्यादि सर्व योग-उपायांनीं त्यानें मनालाही निश्चल केलें. त्यामुळें त्याच्या तोंडावर शांति पसरली. चित्तांत आनंदातिशयाचा उद्भव झाल्यामुळें अंगभर रोमांच उठले. मी चिदानंद आहें, असा सतत अभ्यास केल्याकारणानें तो आत्म-

सत्तासामान्यास प्राप्त झाला. अगदीं विक्षेपशून्य अशा श्रेष्ठविश्रांतीचा तो अनुभव घेऊं लागला. अनुपम आनंद झाल्यामुळें त्याची मुखकांति फार फार सुंदर झाली. कांहीं वेळानें आनंद रूढ झाल्यावर त्या महात्म्याच्या अंगावरील रोमांचादि आनंदचिह्नेंही हळु हळु लोपलीं. त्याचा मननादि संसारभ्रम फार नाहींसा झालेला असल्यामुळें तो महा उदार पुरुष चित्रासारखा निश्चल व शरत्कालच्या पूर्णचंद्राप्रमाणें आल्हादकारक झाला. कांहीं दिवसांनीं हळु हळु तो आपल्या विमल आत्म्यामध्यें शांत झाला.

याप्रमाणें प्राणादिकांचा उपशम झाला असतां बाकी अवशिष्ट राहिलेलें त्याचें स्वरूप सर्व विकल्पशून्य, निर्विकार, सुंदर व उपाधिशून्य होतें. ज्यामध्यें समुद्र-जळांतील तृणाप्रमाणें इंद्राची लक्ष्मी तरंगत असते, तें आद्य व अवर्णनीय सुख त्याला प्राप्त झालें. तो उद्दालक ब्राह्मण अपरिच्छिन्न, परिपूर्ण, सर्व भुवनांचें धारण व पोषण करणारें व अनेक उत्तमांकडून सुसेवित, असें सत्य, अनंत व आद्य सुख झाला.

असो; याप्रमाणें त्याचा जीव निर्मल व आद्य पदास प्राप्त झाला असतां सुमारें सहा महिन्यांतच त्याची तनु सूर्यकिरणांनीं सुकून गेली. तों इतक्यांत, पार्वतीसह ब्राह्मीप्रभृति सर्व मातृदेवता कोणा भक्ताचें इष्ट संपादन करण्याकरितां तेथें आल्या, व त्यांतील देवादिकांनाही वंद्य असलेल्या व रात्रीं नवीं नवीं विचित्र भूषणें घालून नृत्य करणाऱ्या चामुंडा नांवाच्या मातेनें तें ब्राह्मणाचें शुष्क शरीर आपल्या मुकुटांत घातलें. ज्याच्या मूढदृष्टि लोकांनीं कल्पिलेला मांसादिमय देहही त्रिजगद्वंद्य देवीच्या शिरोभूषणतेस प्राप्त झाला, तो महात्मा स्वत: सर्वोत्कृष्ट पदास प्राप्त झाला, हें काय सांगावें ?

राघवा, अशा प्रकारच्या उद्दालकाच्या विदेह कैवल्यप्राप्तीपर्यंत सर्व चरित्राचें चिंतन मोठ्या आदरानें व सतत जो करतो, तो पुरुष तापत्रयांनीं भरलेल्या व्यवहार-अरण्यांत विहार करीत असतांनाही सत्य, शांति, दम, संतोष इत्यादि सद्गुणांपासून वियुक्त होत नाहीं, व शेवटीं त्याला मोक्षफळ अवश्य मिळतें. ५५.

———

सर्ग ५६.

[मायातिमिर घालवून प्रबुद्ध व वासनाशून्य झालेला पुरुष व्यवहार करीत असला तरी समाधिस्थच होय.]

श्रीवसिष्ठ—कमलनयना, या क्रमानें विहार करीत व आपणच आपल्याशीं विचार करून तूं विततपदीं विश्रांत हो. शास्त्रश्रवण, तत्त्वपरीक्षण, गुरुवचनावर विश्वास व स्वचित्तशोधन यांच्या योगानें सर्व दृश्याचा बोध होऊन परम पदीं विश्रांति मिळेपर्यंत विचार अवश्य करावा.

वैराग्याभ्यास, शास्त्रश्रवण, तत्त्वपरिक्षण, प्रज्ञा व गुरुप्रोक्त क्रम, यांच्या योगानें अथवा एका प्रज्ञेनेंच पुण्य—पद मिळतें. उत्तम बोधवति, तीक्ष्ण व कलंकरहित मति इतर सर्व सामग्रीनें रहित असली तरी शाश्वत पदास पोंचते.

श्रीराम—भगवन्, कोणी ज्ञानी व्यवहारपरायण असूनही समाधिस्थाप्रमाणें विश्रांत होतो व दुसरा कोणी समाधि लावून स्वस्थ बसलेला असतो. तेव्हां या दोघांपैकीं श्रेष्ठ कोण ? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, या सर्व गुणसमाहारास अनात्मरूपानें पाहाणाऱ्या पुरुषाची अंतःशीतलता हीच समाधि होय. मन असलें म्हणजे विक्षेप उत्पन्न करणारा दृश्यसंबंध होतो. पण माझें मनच नाहीं, असा निश्चय करून शीतल झालेला कोणी व्यवहार करतो, व कोणी ध्यानामध्यें व्यवस्थित असतो. हे रामा, हे दोघेही आंत शीतल असल्यास सुखीच होत. अंतःशीतलता हें अनंत तपाचें फळ आहे. पण समाधिस्थानीं बसूनही ज्याचें चित्त वृत्तींच्या योगानें चंचल होतें, त्याचें तें समाधान म्हणजे उन्मत्ताचें तांडवच होय. त्याचप्रमाणें शरीरद्वारा उन्मत्तासारखें तांडवनृत्य करीत असतांनाही ज्याचें चित्त वासनाशून्य असतें, तो बुद्ध व समाधिस्थच आहे. पुरुष व्यवहार करीत असो, कीं वनांत जाऊन राहिलेला असो, तो सिद्धच होय. कथाश्रवण करावयास बसलेल्या मनुष्याचें चित्त कथेकडे नसून दुसऱ्याच कोठें गेलें असल्यास तो जसा दूर गेल्यासारखाच होतो, त्याप्रमाणें वासनाशून्य चित्त व्यवहारसमयींही अकर्तृ असतें. आंथरुणावर झोंप घेत निश्चल पडलेला पुरुष, जसा स्वप्नांत खळग्यांत पडत असतो, त्याप्रमाणें वासनापूर्ण चित्त कांहीं करीत नसलें तरी कर्तृ आहे. चित्ताचें अकर्तृत्व हेंच उत्तम समाधान होय. तेंच केवलभाग व तेंच शुभ व श्रेष्ठ शांति होय. ध्यान व अध्यान याचें परम कारण चित्त आहे. यास्तव, त्यालाच अंकुररहित कर. वासनाशून्य मन स्थिर

होतें व तेंच ध्यान होय. ज्याच्या वासना क्षीण होऊं लागल्या आहेत, तेंच चित्त श्रेष्ठ पदी जाण्यास उद्यत झालें आहे असें म्हणतात. यास्तव, बा उद्योप्रिय रामा, दुःखद वासनेस क्षीण करावें. ज्याच्या योगानें आत्मा स्वस्थ, जगदास्थाशून्य व शोक-भय-इच्छारहित होतो, तोच [1]समाधि होय. रामभद्रा, सर्व पदार्थांविषयींचा अहं-ममाभ्यास सोडून गृहामध्यें, पर्वतावर किंवा आणखी कोठें तुला जसें रहावयाचें असेल, तसा रहा. ज्याचा अहंकारदोष शांत व चित्त समाहित झालें आहे अशा गृहस्थाचें गृहच निर्जन वनभूमी आहेत. [2]ज्यांची मनोदृष्टि समाहित झाली आहे, अशा नित्य अपरोक्ष प्रत्यगात्म्यामध्यें स्थित असलेल्या प्राण्यांना अरण्य व गृह हीं दोन्हीं सारखींच भासतात. शांतचित्त पुरुषाला गजबजलेलीं नगरेंही शून्य वनासारखीं वाटतात व वृत्तियुक्त चित्तानें मत्त झालेल्या प्राज्ञ पुरुषाला निर्जन वनेंही मोठ्या नगराप्रमाणें दुःखद होतात. विक्षिप्तचित्त संसार देतें व शांतचित्त मोक्ष देतें, अशी वस्तुस्थिति आहे. यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर. सर्व—भावपदातीत व सर्वभावात्मक अशा आत्म्याला जो सदा पहातो, तो समाहित होय. राग—द्वेष क्षीण झाल्यामुळें ज्याला सर्व भाव सम वाटतात, त्याला समाहित (समाधिस्थ) म्हणतात. कारण त्याचें मन जसें झोपेंत, तसेंच जागेपणींही हें दृश्य सत्—आत्म्याच्या योगानें सत्‌च आहे, असें पहातें. बाजारांत जमलेले अनेक लोक आपापला व्यवहार बरोबर करीत असले तरी, संबंध नसल्यामुळें उदासीन पुरुषाच्या दृष्टीनें जसे ते सर्व असत्, त्याप्रमाणें, संबंधाभावीं ज्ञानाच्या दृष्टीनें ग्रामही अरण्य होय. ज्याचें मन अंतर्मुख आहे, तो निजलेला, जागा अथवा जात—येत असला तरी, मोठमोठ्या नगरांसही अरण्याप्रमाणें पहातो. नित्य अंतर्मुख स्थितीनें रहाणाऱ्या पुरुषाला, प्राण्यांनीं भरलेल्या या जगाचा कांहीं उपयोग नसल्यामुळें, सर्व आकाशतुल्य भासतें. मन शीतळ झालें कीं, सर्व

---

१ संस्कृतांत समाधि शब्द पुल्लिंगी आहे.

२ गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम्। शान्ताहंकृतिदोषाणां विजना वनभूमयः ॥ याच अर्थाचा — वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेऽपि पंचेन्द्रियनिग्रह स्तपः। अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनं—हा श्लोक हितोपदेशांत आहे. याचा सारांश—वनामध्येंही रागी पुरुषांच्या हातून दोष संभवतात व गृहामध्यें पंचेंद्रियसंयम हें तप आहे. अनिंद्य कर्मामध्यें प्रवृत्त होणाऱ्या रागरहित पुरुषाचें गृहच तपोवन आहे.

जग शतिळ. पण तेंच तृष्णेनें तप्त झालें कीं, सर्व जगास वणवा लागल्यासारखा होतो. कारण, प्राण्यांच्या जें आंत असतें तेंच बाहेर दिसतें. आकाश, पृथ्वी, वायु, अंतरिक्ष, पर्वत, नद्या, दिशा, इत्यादि सर्व अंतःकरणतत्त्वाचे जणुं काय फार दूर असलेले भागच आहेत. वडाच्या बीजांतलि वृक्षाप्रमाणें अथवा सूर्योदयानंतर फुललेल्या कमळांतून पसरणाऱ्या वासाप्रमाणें जें आंत असतें तेंच बाहेर अनुभवास येतें. (हें अध्यारोप दृष्टीनें झालें. पण अपवाद--दृष्टीनें पाहिल्यास) आंत किंवा बाहेर एका चैतन्यावाचून दुसरें कांहीं नाहीं. तर मग जगाचा आकार भासतो कसा ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों--प्राग्वासनाबलात् प्राणी जशी कल्पना करतो, तशाच वेषानें चित् तत्त्व उद्भवतें. आत्मतत्त्वरूप जी आंतर वस्तु तीच बाह्यरूप होऊन जगत्तेनें भासते. उपाधीप्रमाणें ती संकोच व विकास पावते. जगत्त्वाप्रमाणें अहंतारूपानेंही आत्माच भासतो, हें खरें; पण वस्तुतः तद्रूप होत नाहीं. तर तो विभु (त्या दोघांनाही व्यापून सन्मात्ररूपानें) असतो. बाह्य व आभ्यंतर असें दोन्ही प्रकारचें जग आत्म्याहून भिन्न केलें म्हणजे असत् होतें. पण त्याला विचारानें पृथक् करीतों त्याचा बाह्य व आंतर भेद अबाधित असतो; व त्याच्या ठायीं अहं--मम--अध्यास झाल्यामुळें त्यांच्या भंगाचें पुष्कळ भय वाटतें. सर्व वस्तुजात तापत्रयमय आहे, असें भासतें. यास्तव जो आंत आत्मरति असून बाहेर कर्मेंद्रियांच्या योगानें क्रिया करतो, व हर्षशोकांना वश होत नाहीं, तो समाहित होय. जो सर्वगत आत्म्यास पहात शांतचित्त रहातो, व शोक अथवा चिंता करीत नाहीं, त्याला समाहित म्हणावें. या उत्पत्ति–विनाशशील जगस्थितीस जो हसत असतो तोच ज्ञानी खरा. अहं, जगत्, द्रष्टा, दृश्य, इत्यादि कांहीं नाहीं. तर एक अनिर्वचनीय सत्ता–आनंदस्वरूप चित् आहे, असें जो जाणतो, त्याला साधु म्हणावें. अशा सत्पुरुषांचीं लक्षणें पुनः सांगतों; ऐक. कारण, आदरानें केलेल्या पुनरुक्तीवर पुनरुक्त दोष येत नाहीं. तो महात्मा आकाशाप्रमाणें स्वच्छ, शास्त्र व शिष्टाचार यांच्या विरुद्ध आचरण न करणारा, हर्ष व क्रोध या विकारप्रसंगींही काष्ठ अथवा पाषाण यांप्रमाणें शांत, आपल्याप्रमाणें सर्व भूतांस पहाणारा, व परद्रव्यास स्वभावतःच, भीतीनें नव्हे, मातीच्या ढेकळाप्रमाणें पहाणारा असतो. अज्ञ लहान–मोठ्या ऐश्वर्यास असद्रूपानें कधींच पहात नाहीं, व त्याच्या सद्रूप अधिष्ठानाचें त्याला ज्ञानही नसतें. पण ज्ञानी, हिरण्यगर्भाच्या ऐश्वर्यालाही कस्पटाप्रमाणें मानून

सर्वाधिष्ठान सद्रूपास सतत पहातो. यास्तव, अशा आशयानें संपन्न असलेला व महासत्त्व पदास पोंचलेला महात्मा, उभा राहो, येवो, जावो, निजो, मरो, कीं आणखीं कांहीं करीत असो; तो दरिद्री होवो, महा ऐश्वर्यवान् होवो; त्याचीं सव इष्ट माणसें मरोत, तो मरलेल्या घरांत असो, कीं शून्य वनांत राहो; कामवशात् वेड्याप्रमाणें नाचो, कीं सर्वसंगपरित्याग करून पर्वतावर जाऊन राहो; चंदन, कर्पूर, अगुरु इत्यादिकांच्या कल्काच्या उठ्या अंगास लावो, कीं प्रदीप्त अग्नींत पडो; पुष्कळ पाप करो, कीं विपुल पुण्यसंपादन करो; आज मरो, कीं अनेक कल्प जिवंत राहो; कांहीं झाले तरी तो सत्पुरुष कांहीं करीत नाहीं. चिखलांतील कमळाप्रमाणें त्याला कांहीं लेप लागत नाहीं. अहंकारवान् अज्ञ शास्त्रविरुद्ध आचरण केल्यामुळें दूषित झालेल्या वासनारूप व शरीरेंद्रियभोग्य विषयांच्या योगानें कुळषित होतात. पण ज्ञानी, समस्त वस्तु मिथ्या आहेत, असें समजत असल्यामुळें त्याच्या चित्ताचा कलंक नाहींसा होतो. अहं असा अभ्यास करणें हेंच संसारदुःखाचें कारण आहे. अहंत्वामुळेंच वासनालक्षण अनर्थ उत्पन्न होऊन ते पुरुषास अनेक जन्म देतात. रज्जूच्या ठिकाणचा सर्पभ्रम शांत झाला म्हणजे सर्प नाहीं, अशी मनाची खात्री होऊन जसें सुख होतें व भय जातें, त्याप्रमाणें अहंभाव गेला म्हणजे आंत समता बाणते (दुःखवैषम्य जातें). ज्ञानी जें करतो, खातो, देतो व हवन करतो, तें त्याचें नव्हे. यास्तव पाहिजे तर तो तें करो किंवा सोडून देवो. कर्म किंवा अकर्म यांचा त्याला कांहीं उपयोग नाहीं. स्वरूपस्थिति कळल्यामुळें तो सदा स्वरूपामध्येंच स्थित असतो. पाषाणाला जशा मंजिऱ्या येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्याच्यापासून इच्छा उद्भवत नाहींत, व जरी कदाचित् उद्भवल्या, तरी त्या सर्व जलतरंगन्यायानें आत्माच होत. हें सर्व तो व तोच हें सर्व आहे. जग व तो माहात्मा यांमध्यें अणुरेणु इतकाही भेद नाहीं. सर्व कार्य-कारण उपाधी साक्षिचिन्मात्र असल्यामुळें तो तत्त्ववेत्ता जगदधिष्ठान सन्मात्रच होय. तो परम पूर्ण व सर्वदोषशून्य परमात्मा पुरुषच आहे. ५६.

सर्ग ५७.

[जिला आपला स्वभाव कळलेला नाहीं अशी चित् दृश्यरूप धरते.
सर्व चित्च आहे, दुसरें कांहीं नाहीं.]

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, आत्मरूप भिंत्यांतील चैतन्यत्रळानें तिखटपणाचें ज्ञान होणें, हेंच अहंतादि, घट-पटादि व देशकालादिरूप जग आहे.

(चैतन्याच्या अभेदसिद्धिमुळें प्राप्त होणारें हें फळ आहे.) आत्मलवणाच्या खारटपणाचें ज्ञान, आत्मरूप उसांतील माधुर्यज्ञान, आत्मरूप पाषाणांतील काठिन्यज्ञान व आत्मपर्वताचें जाड्यज्ञान हेंच जग होय. सारांश, आत्म्यामध्यें विषयविषयीभावानें स्फुरण होणें हेंच जगत्त्व होय. आत्मसत्तेचें सत्त्व, अंतरात्मप्रकाशाचा स्वतः अवभास (ज्ञान), आत्मचंद्राचे चिद्रूप चिद्रसायन, इत्यादिकांचा स्वतःच चित्प्रकाशामुळें अनुभव येणें, हाच अहंकारादिकांचा उदय होय. परमात्मगुळामध्यें जें गोडपण असतें, त्याचा स्वात्म्यामध्येंच अहंकारादिकांच्या योगानें अनुभव येतो. परमात्ममणीचें जें चित्त्वामुळें आपोआप अंतःस्फुरण तेंच आपल्याला अहं असें जाणतें. पण राघवा, या सगांत तें जाणतें, स्वाद घेतें, इत्यादि जो कर्म-कर्तृ-निर्देश केला आहे, तो मायिक जगदाकारानुभवाला स्वप्रकाश-आत्मानुभवमात्रत्व आहे, हें दाखविण्याकरितां केला आहे. खरोखरच त्यांचा भेद आहे हें सांगण्याकरितां नव्हे. कारण, वस्तुतः वेद्याचा असंभव असल्यामुळें तें आंत कांहीं जाणत नाहीं; स्वाद्याचा असंभव असल्यामुळें स्वाद घेत नाहीं, चेत्याचा असंभव असल्यामुळें कशाला चेतित करीत नाहीं, व लभ्य वस्तूचा असंभव असल्यामुळें तें कशाचा लाभ घेत नाहीं. तर ज्याच्यामध्यें मिथ्या जगदाकार भासतो, असा सदेकरूप अनंत व पूर्णाकृति आत्मा आत्मस्वरूपातच स्थित असतो.

रामभद्रा, या वचनपद्धतीनें मी तुला अहंतादि व जगत्तादि भेद नाहीं, हें दाखविलें. चित्त नाहीं, चेता नाहीं व जगत्तादि भ्रम नाहीं. तर शांत अधिष्ठान चिन्मात्रच आहे. ज्याप्रमाणें पाण्यामध्यें पाणीच आवर्तादि रूपास प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें मायावी ज्ञाता (सर्वज्ञ) मायेनें आवृत झालेल्या ज्ञप्तिरूप आत्म्यामध्यें अहंतादि व जगत्तादि भावास प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें जलामध्यें द्रवत्व व वायूमध्यें स्पंद असतो, त्याप्रमाणें परमार्थतः ज्ञप्तिमात्ररूप आत्म्यांत अहंता, देश, काल, इत्यादि स्वाभाविकपणेंच असतें. आतां तूं कदाचित् विचारशील कीं, जीव व जगत् यांच्या रूपामध्यें जर ज्ञप्ति अनन्य आहे, तर जीव व ईश्वर या भावांमध्यें ज्ञप्तीचा कोणता विशेष आहे ? तर सांगतों. ईश्वर आवरण व परिच्छेद यांनीं रहित असलेल्या आपल्या ज्ञानाभिवृद्धीनें ईश्वरभावांतील निरतिशय आनंदरूप स्वरूपज्ञान नित्य जाणतो. पण,–'मी, तो '–अशा अहंकार-स्थूल-देहरूप जीवभावास प्राप्त

झालेला चेतनभूत असाही तो, जीवनास कारण होणाऱ्या, प्राण, इंद्रियें व विषयसंबंधरूप अध्यासांच्या योगानें आत्मा जीवादिरूपच आहे, असें जाणतो. तत्त्वतः त्याला जाणत नाहीं. हा त्या दोघांमध्यें विशेष आहे. एवढ्यासाठींच जीवाला जशी जशी भ्रांति होते, तसा तसा ईश्वर विवर्त पावतो. सच्छास्त्र व गुरुपदेश, यांच्या योगानें साधकाला जेव्हां भोग्य व भोक्ता यांचें सार कळतें, तेव्हां दोघांचेंही अधिष्ठान चिद्रूप असल्यामुळें जीवेश्वरांमध्यें अत्यंत भेद रहात नाहीं. जीव व ईश्वर यांच्यामध्यें भेद पाडणारें अज्ञान नाहींसें झालें म्हणजे प्राज्ञ व तुरीय यांच्यामधील भेदही निवृत्त होत असल्याकारणानें अखंड पूर्णानंदकैरस चिन्मात्र साम्राज्य सिद्ध होतें.

सारांश, राजपुत्रा, सर्व जगत सर्वतः पूर्णप्रकाशरूप, आनंदैकरस, विषय व लक्षण यांनीं रहित, व शांत ब्रह्मरूप आहे. पण सर्व प्रशांत आहे, असें म्हणणें सुद्धां वाच्यार्थवृत्त्या साक्षत्प्रयोजनशून्य असल्यामुळें व्यर्थ आहे. लक्ष्यार्थदृष्ट्या मात्र त्यावरून अखंड बोध होत असतो. ५७.

सर्ग ५८.

[किरातराज सुरधूचें वैराग्य, सर्वत्यागादि उपायानें मांडव्यानें केलेला उपदेश.]

श्रीवसिष्ठ—याविषयीं असा एक पुरातन वृत्तांत सांगतात. हा किरातेश सुरघूचा वृत्तांत मोठा आश्चर्यकारक आहे. उत्तर दिशेंत कैलास पर्वत या नांवाचें एक हिमालयाचें शृंग असून तें विष्णूच्या क्षीरसागराप्रमाणें, इंद्राच्या स्वर्गाप्रमाणें व ब्रह्मदेवाच्या नाभिकमलाप्रमाणें शंकराचें गृह आहे. तो कैलास पर्वत, चंचल लहरींनीं शोभणाऱ्या सागराप्रमाणें, हालणारे रुद्राक्षवृक्ष व अप्सरा यांच्या योगानें शोभत होता. मत्तगणांच्या स्त्रियांकडून चरणांनीं तुडविले गेलेले सुखी विलासी, तेथें अशोकवृक्षांप्रमाणें विराजमान होत होते. त्या पर्वताच्या ज्या दिशेंत शंकर संचार करीत असे, त्या दिशेंतील चंद्रकांत-मण्यांच्या द्रवाचे प्रवाह सुरू होत असत. तो पर्वत, लता, वृक्ष, गुल्म, वापी, न्हद, नद्या, नद, हरिणें, इतर पशुगण व दुसरीं नानाप्रकारचीं भूतें, यांच्या योगानें ब्रह्मांडाप्रमाणेंच सदा भरलेला होता. त्याच्या पायथ्याशीं, वटवृक्षाच्या मुळाशीं रहाणाऱ्या मुंग्यांप्रमाणें हेमजटा नांवाचे किरात असत. आसपासच्या अरण्यांतील फलपुष्पांवर ते आपला निर्वाह करीत होते. त्यांचा एक उदारात्मा, पराक्रमी व प्रजारक्षणामध्यें दक्ष असा राजा होता. त्याचें नांव सुरघु. तो बलाढ्य असुरनाशक वीर पराक्रमामध्यें सूर्याप्रमाणें होता. तो मूर्तिमान् वायुच

आहे, असा त्याच्या वेगावरून भ्रम होत असे. राज्यवैभव व धन यांच्या योगानें त्यानें कुबेरास जिंकलें; बोधाच्या योगानें देवगुरूस पराभूत केलें; व काव्यांच्या योगानें असुराचार्यास तुच्छ करून सोडलें होतें. तो प्रथम कांहीं दिवस निग्रहानुग्रहक्रमानें प्राप्त कार्यें अखिन्न मनानें करींत असे. पण पुढें निग्रहामुळें प्राण्यांस होणारें दुःख व अनुग्रहामुळें होणारें सुख पाहून त्याला मोठी चिंता लागली. अगोदरच पीडलेल्या या लोकांना घाण्यांत घातलेल्या तिळांप्रमाणें मी आणखीं कसें पीडूं? मजप्रमाणेंच याही सर्व भूतांना दुःख होत असेल. यास्तव, अपराधी लोकांना मी धन वाटतों. कारण धनाच्या योगानें सर्व आनंदी होत असतात. धन मिळालें म्हणजे सर्वच माझ्यासारखे भाग्यवान् होतील, व मग निग्रह करण्याचा प्रसंगच येणार नाहीं. अथवा, निग्रहावाचून प्रजा आपापल्या मर्यादेंत रहाणार नाहीं. यास्तव प्राप्त निग्रह केलाच पाहिजे. असें म्हणून तो मोठ्या खेदानें राज्यकार्यें करूं लागला. एकाद्याला दंड करण्याचा प्रसंग आला असतां, ‘ अरेरे, या बिचाऱ्याला आतां मला दंड करावा लागणार? काय करूं?’ असें म्हणून तो मनांत व्याकुळ होत असे; व एकाद्यावर अनुग्रह करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे तो फार संतुष्ट होई. पण त्यामुळें त्याचें चित्त अस्थिर झालें. त्या राजाला विश्रांति मुळींच मिळेनाशी झाली. पुढें एकदां त्याच्या येथें मांडव्यमुनि आला. तेव्हां यथाविधि पूजा करून राजा त्या संदेह-छेदक ज्ञानी मुनीला असें म्हणाला:—

“ मुनिराज, वसंताच्या आगमनानें भूपृष्ट जसें आनंदित होतें, त्याप्रमाणें आपल्या आगमनानें मी अतिशय सुखी झालों आहें. आज मी धन्य लोकांच्या अग्रभागीं धर्मतः स्थित आहें. विकास पावणाऱ्या कमलांकडे जसा सूर्य पहातो, त्याप्रमाणें आपण मजकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन करीत आहां, हा कांहीं सामान्य अनुग्रह नव्हे. भगवन्, आपण सर्वधर्मज्ञ असून फार दिवसांपासून ब्रह्मपदीं विश्रांति घेत आहां. यास्तव, सूर्य जसा अंधकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणें माझ्या या संशयाचा उच्छेद करा. महात्म्याच्या समागमानें कोणाची पीडा नाहींशी होत नाहीं? संदेह ही मोठी पीडा आहे. माझ्या निग्रहानुग्रहामुळें होणारी प्रजेविषयींची चिंता मला आंतून खात आहे. हे प्रभो, माझ्या चित्तांत समता उत्पन्न होईल असें कृपा करून करा.”

मांडव्य म्हणाले,—‘ राजन्, आपल्याच प्रयत्नानें व आपल्याच उपायानें ही मनाची कोमलता घालवितां येते. स्वविचारानेंच मनोज्वर सत्वर शांत होतो.

तूं आपल्याच मनानें आपल्यापाशींच पुत्र–मित्रादिक, स्वशरीरगत इंद्रियें, व दुसरींही सर्व तत्त्वत: कोण आहेत, व युक्तित: कशा प्रकारचीं आहेत, त्याचा विचार कर. मी कोण ? हें कसें, किंवा काय आहे ? मरण व जन्म कसे होतात ? यांचा तूं आपल्याशींच विचार कर; म्हणजे पूर्ण महत्त्वास प्राप्त होशील. त्यानंतर विचारानें ज्याला स्वभाव कळला आहे, अशा पर्वतासारख्या तुला हर्ष–क्रोध–दशा उचलूं शकणार नाहींत. मन:-स्वरूप सोडून तूं शांत होशील. (म्हणजे मन असतांनाच तें कलंकशून्य होऊन जीवन्मुक्त व्यवहारास योग्य होईल.) राजन्, भाग्यवशात् ही सर्वोत्तम दशा जर तुला प्राप्त झाली, तर विष्णु–इत्यादि महाश्रीमान्ही तुला अनुकंप्य वाटूं लागतील. विवेकदीपानें तूं त्रिभुवनांतील सार शोधून काढलेंस म्हणजे, तुला सर्वोत्तम महत्ता प्राप्त होईल. नंतर हे साधो, तुझें चित्त संसारवृत्तीमध्यें निमग्न होणार नाहीं. कामरूपी कृपणतेनें दूषित झालेलें चित्त क्षुद्र कार्यांमध्येंही निमग्न होतें. चित्त वासना व सर्व दृश्याचा आश्रय करणारी दीनता यांच्या योगानें तें चिखलांतील किड्यांप्रमाणें मोहांत बुडतें. जसा जसा सर्वस्वत्याग करूं लागावें, तसा तसा स्वयंज्योति परमात्मा अवशिष्ट रहातो. शुद्ध सोनें हातीं लागेपर्यंत खाणींतून काढलेल्या सोन्याच्या धातूचें जसें वारंवार शोधन करतात, त्याप्रमाणें आत्मा मिळेपर्यंत सर्व वस्तूंचें परीक्षण करावें लागतें. सर्वदा सर्व ठिकाणचें सर्व दृश्य सर्वथा सोडून दिलें म्हणजे पूर्णात्मा आपला आपल्यालाच मिळतो. जोंपर्यंत सर्व अनात्म-वस्तूंचा त्याग केला नाहीं, तोंपर्यंत आत्मा हातीं लागत नाहीं. सर्व अवस्थांचा त्याग केल्यावर बाकी राहणाराच आत्मा होय, असें विद्वान् सांगतात. व्यवहारांत सुद्धां जर एकादि सामान्य वस्तु, तिच्या विरोधी वस्तूंचा त्याग केल्यावाचून मिळत नाहीं; तर स्वात्मलाभाविषयीं काय सांगावें ? राजन्, पुरुष ज्याच्या लाभाकरितां सर्व भावानें इतर सर्व कार्यांचा त्याग करून स्वतः प्रयत्न करतो, तेंच त्याला प्राप्त होतें, दुसरें कांहीं लाभत नाहीं. यास्तव, आपल्या आत्म्याच्या दर्शनाकरितां सर्व दृश्याचा त्याग करावा, आणि सर्वांचा त्याग केल्यावर त्याग करतां न येण्यासारखें असें जें कांहीं रहातें, तेंच परम पद होय असें जाणावें. बा सुरघो, तूंही याच उपायानें आनंदात्म्यास प्राप्त हो. ५८.

सर्ग ५९.

[बाह्य व आभ्यंतर दृश्याचा त्याग करणाऱ्या सुरघूला विचारानें आत्मलाभ झाला.]

श्रीवसिष्ठ सांगतात;—बा रघुविरा, मांडव्य महर्षि सुरघूला असा उपदेश करून आपल्या आश्रमास गेला. त्यानंतर राजा एका शुद्ध एकांतस्थानीं बसून मी कोण ? असा आपल्याच बुद्धीनें आपल्यापाशीं असा विचार करूं लागला.—

मी मेरु नव्हें; माझा मेरु नव्हे. मी जग नव्हें व माझें जग नव्हें. मी पर्वत नव्हें व ते माझे नव्हेत. मीं पृथ्वी नव्हे व माझी पृथ्वी नव्हे. हें किरातमंडल माझें नव्हे, व मी स्वतः किरातमंडल नव्हें. तर लोकांच्या संमतीनें पट्टाभिषेकादिकांच्या योगानें उद्भवलेल्या ' मी राजा ' या कल्पनेनेंच हा देश माझा झाला आहे. यास्तव, मी ही कल्पना सोडतों. मी हा देश नव्हें व तो माझा नव्हे. आतां राहिली ही नगरी. पण तिच्याविषयींही हाच निश्चय आहे. पताका, भृत्यवर्ग, चतुरंगसेना, वाहनें, आबालवृद्ध पौर, इत्यादिकांनीं भरलेली ही नगरी माझी नव्हे. व्यर्थ संकेतामुळें या सर्वांचा माझ्याशी संबंध झाला होता. यास्तव संकेत तोडल्यानें तो जाईल. स्त्री व इतर भोगसमूह माझा नव्हे व मी त्याचा नव्हे, मी राज्य नव्हे व तें माझें नव्हे. हस्तपादादियुक्त देहालाच ' मी ' असें मी समजतों. पण तो तर क्षणभंगुर व मांसादि जड वस्तूंनीं परिपूर्ण आहे. यास्तव, नित्य चेतन अशा माझा त्याच्याशीं सत्य संबंध कसा होणार ? जड कर्मेंद्रियें व त्याचप्रमाणें या शरीरांत जें जें म्हणून जड आहे त्या सर्वांशीं माझा कांहीं संबंध नाहीं. बाह्य भोग व परतंत्र ज्ञानेंद्रियेंही मी नव्हें. संसारदोषाचें मूळ मन मी नव्हें. कारण तें जड आहे. बुद्धी, अहंकार, इत्यादिही अंतःकरणाचेच भेद असल्यामुळें त्यांचा माझा संबंध नाहीं. याप्रमाणें बाह्य शरीरापासून मन व ज्ञानेंद्रियें येथपर्यंत सर्व स्थूल-सूक्ष्म भूतकोश चंचलाकार आहे. यास्तव, त्यांतील एकही मी नव्हें. आतां याच्या पलीकडे काय राहिलें आहे तें पहातों. शेष चेतन जीव असून तो (प्रमाता) प्रमेयासह भासतो. त्यामुळेंच मी याचा अनुभव घेतों. पण *अशा रीतीनें त्रिपुटीच्या साक्षीकडून जाणला जाणारा प्रमाता जीव, आत्म्याचें तात्त्विक रूप नव्हे, या युक्तीनें मी साक्षिसंवेद्य त्रिपुटीचाही त्याग करतों.* मग राहिलें काय ? शुद्ध साक्षि चित् राहिली. तोच मी आत्मा आहें. झाला,

हाच माझा निश्चय दृढ झाला. वा ! काय चमत्कार आहे ? अनादि काला-पासून प्रयत्न करीत असतांनाही मी आज परमपुरुषार्थ-फलवान् झालों आहें. मोत्यांच्या माळेमध्यें ज्याप्रमाणें तंतु असतो, त्याप्रमाणें हा मी भगवान् आत्मा, ब्रह्मदेव, इंद्र, यम, वायु व सर्व भूतसमूह यांमध्यें स्थित आहें. ही अमल चिच्छक्ति विषयरोगरहित आहे. तिनें सर्व दिङ्मंडळास भरून सोडलें आहे. तिनें विशाल आकार धारण केला आहे. ती सर्व मनोवृत्तीमध्यें व्याप्त आहे. वस्तुतः ती सूक्ष्म व भावाभावशून्य आहे. या लोकापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जितक्या वस्तु आहेत, त्या सर्वांमध्यें ती आहे. ती सर्व शक्तींचें जणुं काय संपुटच असून निरतिशय आनंदानें पूर्ण आहे. संसाररूपी मोत्यां-तील ती सूत्ररूप आहे. ती सर्व आकार व विकार यांनीं संपन्न, सर्वाकार विवर्जित, व सर्व भूतसमूहमय आहे. ही महाशक्ति चवदा भुवनांतील प्राण्यांना धारण करते. जगत्संबंधिनी वेदनात्मक कल्पनाही या चिच्छक्ति-मयच आहे. सुख–दुःखदशा–गती मिथ्या अवभावासमान आहेत. हा नाना आकारमय आभास स्वयं आत्माच आहे, व आत्माच परा चित् आहे. तो हा माझा आत्मा व्यापी (जगामध्यें अनुगत) आहे. माझ्या बुद्धीचा साक्षिणी अशी ही चिच्छक्तिच तो आत्मा होय. ती चित्च द्रष्टा, दृश्य इत्यादि भेदानें युक्त होत्साती ' मी राजा ' असा भ्रम, या शरीरांत राहून करीत होती. या चित्च्या प्रसादानें मन देहरथामध्यें राहून संसारजालकीलेमध्यें जातें, व्यवहार करतें व नाचतें. पण मन, शरीर इत्यादि हें सर्व वस्तुतः नाहीं. यास्तव, यांतील कांहीं नष्ट झालें तरी, माझें कांहीं नष्ट होत नाहीं. हाय हाय, या चित्तनटांनीं हें जगज्जालमय नृत्य चालविलें आहे, व तें या एकाच बुद्धिसंज्ञक दीपज्यो-तीच्या योगानें दिसतें. हं ! मी देहसंबंधी निग्रहानुग्रहचिंता व्यर्थ करीत होतों. कारण देह म्हणजे वस्तुतः कांहीं नाहीं. अहाहा ! मी आतां जागा झालों आहें. माझें दुर्दर्शन गेलें. सर्व द्रष्टव्य मीं पाहिलें व ज्ञातव्य जाणलें. हें जें सर्व जगद्रूत दृश्य दिसत आहे, त्यांत चिदंशावाचून दुसरें कांहीं शाश्वत नाहीं. मग सर्व ब्रह्मच जर आहे, तर निग्रहानुग्रह, हर्ष-शोक, सुख-दुःख, इत्यादि कसें व कोठें रहाणार ? मी आजवर मूर्ख होतों म्हणून त्याच्या योगानें व्याकुळ झालों. आतां हा सुंदर आत्मा मला दिसला आहे. अथवा मीच स्वतः आत्मा झालों आहें. अथवा मी आत्मा आहें, या सत्य स्थितीचें मला आज स्मरण झालें आहे. त्यामुळें मला किती सुख होत आहे म्हणून सांगूं ?

अथवा त्या अनिर्वाच्य व स्वसंवेद्य सुखाविषयीं मी काय सांगूं शकणार? हे भगवन्, आत्मन्, तुला नमस्कार असो! मी आतां यापुढें तुला सोडून एक क्षणभरही रहाणार नाहीं. ५९.

सर्ग ६०.

[मरणपर्यंत सुरघुचा असंग आचार व त्या जीवन्मुक्ताची देहपातानंतर विदेहमुक्ति.]

श्रीवसिष्ठ—रामराया, याप्रमाणें त्या किरातराजाला विवेक व निश्चय यांच्या योगानें अनुत्तम पद मिळालें. विश्वामित्रानें केवळ स्वप्रयत्नानेंच जसें ब्राह्मण्य संपादन केलें, त्याप्रमाणेंच सुरघूनें केवळ स्वपौरुषानें तें पद मिळविलें. वारंवार उदय पावून दिवस करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें, अनर्थाकार कार्यें फिरफिरून करीत असतांनाही तो खिन्न झाला नाहीं. त्या दिवसापासून तो सर्वदा संतापशून्य होऊन राहिला. आपलीं सम-विषम कार्यें करीत असतांनाही त्यानें आपल्या चित्तास विकारयुक्त होऊं दिलें नाहीं. हर्ष व क्रोध यांस सोडून तो प्रत्यहीं आपलें कार्य करीत असे. ज्याचें शरीर उदार व गंभीर आहे असा तो सागरतुल्य दिसूं लागला. त्याची चित्तवृत्ति निजल्याप्रमाणें स्वस्थ झाल्यामुळें तो निष्कंप व प्रकाशमान शिखायुक्त दीपाप्रमाणें दिसत असे. निर्दय नाहीं, दयाळुही नाहीं, द्वंद्वयुक्त नाहीं, मत्सरीही नाहीं, बुद्धिमान नाहीं व अबुद्धिमान् नाहीं, सकाम नाहीं व निष्कामही नाहीं, असा तो झाला. स्थिर व सम चित्तवृत्तीमुळें तो फारच शांत दिसत होता. जगत् हा सर्व चित्-तत्त्वाचा खेळ आहे, असें विचारपूर्वक जाणल्यामुळें सुखदुःखशून्य झालेली त्याची मति परिपूर्ण व तृप्त झाली. तो सर्व व्यवहार करीत असतांनाही समाधिस्थ असल्याप्रमाणें होता.

सारांश, हे रघुवंशजा, अशा निःसंगवृत्तीनें राज्य करीत त्यानें अवशिष्ट दीर्घ आयुष्य घालविलें. प्रारब्ध क्षीण झाले असतां, त्याचा देहसंज्ञक आकार आपोआप पडला. त्यामुळें घटभंगानंतर महाकाशांत मिळून जाणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणें त्याचा आत्मा परात्म्याशीं ऐक्य पावला. औपाधिक भेद जाऊन स्वाभाविक अभेद सिद्ध झाला. नद्यांचें जल सागरांत जाऊन तद्रूप झाल्यावर जसें भिन्न करून दाखवितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें कारणेश्वरांत जाऊन मिळालेल्या त्याचा पृथक् अवभास होईनासा झाला. तो महात्मा स्वयंस्वरूप झाला. ६०.

सर्ग ६१.

[सुरघूचा परिघाशीं झालेला संवाद.]

श्रीवसिष्ठ—यांप्रमाणें हे राघवा, हर्षशोकादिकांना निमित्त होणाऱ्या पापांचा तत्त्वबोधानें समूळ उच्छेद करून तूंहि अद्वय पदास प्राप्त हो, व शोकशून्य होऊन रहा. बालकाप्रमाणें घोर अज्ञानतमांत बुडालेलें मन या दृष्टीचा आश्रय करून दीप मिळाल्याप्रमाणेंच जणुं काय संतप्त होत नाहीं. खोल विहिरींत पडत असतांना एकादि दृढ वेल हातीं लागल्याप्रमाणें विवेकाच्या योगानें मन सुखी होतें. यास्तव, तूं आतां याच दृष्टीचें पुनः पुनः परिशीलन करून दुसऱ्यांस तिचा उपदेश करीत नित्य एकसमाधानयुक्त हो. म्हणजे तूं या सर्व भूतलाला भूषित करशील.

श्रीराम—' पण गुरुवर्य, वाऱ्यानें हालणाऱ्या मोराच्या अंगावरील पिसांप्रमाणें चंचल मन एक-समाधानयुक्त कसें होईल ? '

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, ज्ञानी झालेला सुरघु व पर्णाद राजा यांचा हा अद्भुत वृत्तांत तूं ऐक. एकसमाधानामध्येंच ज्यांनीं आत्म्याची योजना केली आहे, असा त्या दोघांचा परस्पर झालेला संवाद मी तुला सांगतों. पारसीकांचा परिघ किंवा पर्णाद या नांवाचा राजा होता. नंदनवनस्थ माधव व मदन यांच्याप्रमाणेंच सुरघु व परिघ यांची मैत्री होती. प्रजेच्या पापामुळें परिघाच्या राज्यांत अवर्षं झालें, त्यामुळें दुष्काळ पडून भूक व तहान यांनीं व्याकूळ झालेली प्रजा नष्ट झाली. वणव्यांत सांपडलेल्या प्राण्यांप्रमाणें त्यांची अवस्था झाली. आपल्या प्रजाजनांचें तें दुःख पाहून दयाळु परिघाचें चित्त आर्द्र व व्याकुळ झालें. वाटसरु आग लागलेल्या गांवाला किंवा घराला सोडून जसा जातो, त्याप्रमाणें तो सर्व राज्य सोडून निघाला. प्रजासंहारास प्रतीकार करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें मुनीप्रमाणें तप करण्याच्या उद्देशानें तो अरण्यांत गेला. तो विरक्त पुरुष, लोकांतराप्रमाणेंच, पौरजनांस कळणार नाहीं अशा एकांत स्थानीं जाऊन राहिला. इंद्रीयांचा निग्रह करून तो शांतमति पुरुष गुहामंदिरांत तप करूं लागला. वाळलेलीं वृक्षांचीं पानें खाऊन तो शरीरयात्रा करीत असे. अशाप्रमाणें दीर्घकाल पर्णभक्षण केल्यामुळेंच त्याला पुढें पर्णाद असें नांव प्राप्त झालें होतें. तो मुनींच्या आश्रमांत प्रख्यात झाला.

याप्रमाणें पुष्कळ दिवस तप केल्यामुळें चित्तशुद्ध होऊन आत्मविचाराच्या योगानें तो ज्ञानी झाला. तो शीतोष्णादि द्वंद्वरहित, निराश, शांतचित्त, आस-

क्तिरहित व दयाशून्य जीवन्मुक्त झाला. तो या त्रैलोक्य मठीमध्यें सिद्ध व साध्य यांसह यथेच्छ संचार करूं लागला. एकदां तो सुरघुच्या वरीं गेला. तेव्हां त्या प्राक्तन मित्रांनीं परस्परांचा सत्कार केला. मूर्खतारूपी गर्भांतून बाहेर पडलेले ते दोघेही तृप्त व ज्ञानी होते. 'अहाहा आज माझें पुण्य फळास आलें' असें परस्परांच्या दर्शनानें संतुष्ट झालेल्या त्यांनीं एकमेकांस म्हटलें, एकमेकांच्या शरीरास आलिंगन दिलें व ते दोघेही एका आसनावर बसले.

परिघ—तुझ्या दर्शनानें माझ्या चित्ताला मोठा आनंद झाला आहे. चंद्रबिंबामध्यें बुडी मारल्याप्रमाणें माझें मन शीतळ झालें आहे. शाखा तोडल्या असतां वृक्ष जसा जोरानें फोंफावतो, त्याप्रमाणें स्वाभाविक प्रेम वियोग झाला असतां विस्तार पावतें. आपल्या मागच्या सर्व लीला, चेष्टा, विश्वासानें सांगितलेल्या गोष्टी इत्यादिकांचें स्मरण झाल्यामुळें मला फिरून फिरून हर्ष होत आहे. तुला जसें मांडव्याच्या प्रसादानें ज्ञान प्राप्त झालें आहे, त्याप्रमाणें मला तपाच्या योगानें प्रसन्न केलेल्या परमेश्वराच्या अनुग्रहानें तें लाधलें आहे. आतां तूं दुःखरहित झाला आहेस ना? तुझ्या चित्ताला विश्रांति मिळाली कीं नाहीं? आत्माराम झाल्याकारणानें तुझ्या चित्तामध्यें सुंदर प्रसाद उत्पन्न झाला कीं नाहीं? सम, सुप्रसन्न व गंभीर दृष्टीनेंच तूं सर्व उचित कार्यें करतोसना? तुझी सर्व प्रजा आधि-व्याधिशून्य व ज्वररहित आहे कीं नाहीं? पृथ्वी फलपूर्ण होऊन जनसमूहाचें मातेप्रमाणें पोषण करीत असते ना? तुझें पावन यश दिशांमध्यें पसरतें कीं नाहीं? आपल्या गुणसमूहानें तूं या सर्व भूमंडलास अशून्य करून सोडलें आहेस असें मी जाणतों. कारण लहानमोठ्या ग्रामांच्या सीमेवरील शेतांचें रक्षण करावयास बसलेल्या कुमारिका मोठ्या हर्षानें तुझें आनंददायी यश गात असतात, असें मीं ऐकलें आहे. धान्य, धन, वैभव, भृत्यवर्ग, स्त्री, पुत्र, नगर व स्वतः तुझें हें नवद्वारयुक्त शरीरसंज्ञक गृह कुशल आहे कीं नाहीं? ही कायलता आधिव्याधिशून्य असल्यासच तिच्या द्वारा ऐहिक व पारलौकिक फल मिळत असतें. सकृद्दर्शनीं रमणीय वाटणाऱ्या व अत्यंत वैरी अशा या विषयसर्पांविषयीं तुझें मन विरक्त झालें असेलच. अरे अरे, आज किती दिवस आपण एकमेकांस सोडून दूर राहिलों होतों बरें? खरोखर फार दिवसांनीं आज आपली पुनः गांठ पडली आहे. मित्रा, जीवंत प्राण्यास या जगांत संयोगजन्य अनेक सुखदुःखदशा पहाव्या लागतात.

त्यांतीलच आपली आज पुन: गांठ पडणें ही एक दशा आहे. नियतीचें कृत्य कांहीं विचित्र आहे यांत संशय नाही.

सुरघु—भगवन्, या दैवीनियतीची गंभीर व विस्मयास्पद गति कोण जाणणार ? आपणांस फार दूर नेऊन तिनें पुन: आज एकत्र केलें आहे. तुझ्या आगमनानें माझ्या मनाला संतोष झाला आहे. मी आज पावन झालों, प्राकृत जनांचें दर्शन दुर्लभ नसल्यामुळें त्यापासून इतका आनंद होत नाहीं; पण तुजसारख्या सत्पुरुषाचें दर्शन महापुण्यानेंच होणारें व त्यामुळें दुर्लभ असल्याकारणानें, माझ्या चित्ताप्रमाणेंच शरीरही आनंदित होऊन रोमांचांच्या द्वारा तें त्याला व्यक्त करीत आहे. खरोखर मी आज धन्य झालों. एकाद्या स्निग्ध मित्राचें दर्शनही जर अवर्णनीय सुख देत असतें, तर तुझ्यासारख्या ब्रह्मभूत स्निग्ध महात्म्याचें दर्शन आनंदशिखरावर बसवील यांत काय संशय आहे ? साधुसंग परमपदप्राप्तीसारखा आहे. राजर्षे, तुझ्या आगमनानें सर्व संपत्ती माझ्या अग्रभागीं उभ्या आहेत. हे महानुभाव, तुझें मधुर वचन माझ्या सर्वांगावर जणुं काय रसायनाचाच वर्षाव करीत आहे. तुझें नुस्तें पाहणेंही अतिशय पुण्यरूप आहे. ६१.

सर्ग ६२.

[विद्वानांचें समाधान.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें बराच वेळ बोलून व एकत्र राहून परिघ स्नेहपूर्ण वाणीनें म्हणाला, " राजन्, या संसारांत जें जें कर्म केलें जातें, तें तें शांतचित्त पुरुषास सुख देतें. यास्तव विक्षेपदु:खरहित व सांसारिक सुखाहून उत्तम अशा समाधानसुखाचा तूं एकांतांत बसून अनुभव घेतोस का ?"

सुरघु—भगवन्, सर्व संकल्परहित व परम शांत समाधि कशाला म्हणतात ? कारण जो ज्ञानी असतो तो केव्हां तरी असमाहितचित्त असतो का ? ज्यांचें चित्त सदा प्रबुद्ध असतें, ते आत्मनिष्ठ असल्याकारणानें जगत्क्रिया करीत असले तरी सदा समाधानाचाच अनुभव घेत असतात. चित्त जर शांत झालेलें नाहीं, तर नुस्तें पद्मासन घालून बसल्यानें व ब्रह्मांजलि जोडल्यानें काय होणार ? भगवन्, तत्त्वाचा साक्षात्कार हा सर्व आशातृणाचा अग्नि आहे. समाधिशब्दानें त्याचाच निर्देश करीत असतात. हातपाय जोडून व तोंड आंवळून धरून बसणें ही समाधीच नव्हे. शांत, नित्यतृप्त व यथाभूत अर्थ दाखविणारी परा

प्राज्ञाच समाधि होय. अक्षुब्ध, निरहंकार व द्वंद्वाच्या मागून न जाणारी मेरूसारखी अति स्थिर आकृतिच समाधिशब्दाचा अर्थ आहे, असें मी समजतों. परिपूर्ण व निश्चित मनोगतिच समाधि आहे. ज्या क्षणापासून मन बोधयुक्त होतें, तेव्हांपासून महात्म्याचें अछिन्न समाधानच सुरू होतें. ज्ञानी पुरुषाच्या मनाचें समाधान कधीं व्युच्छिन्न होतच नाहीं, असें मी जाणतों. सूर्य सर्व दिवसभर जसा प्रकाशरहित होत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्माकार वृत्ति देह पात होऊन विदेह कैवल्य मिळेपर्यंत तत्त्वावलोकनास सोडीत नाहीं. नदीचा प्रवाह जसा एकसारखा जात असतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तसमाधानाचा प्रवाह सतत चालतो. त्याचें चित्त एक क्षणभरही विज्ञान-दृष्टीस सोडून रहात नाहीं. काल आपल्या गतीस जसा कधीं विसरत नाहीं, त्याप्रमाणें प्राज्ञाची बुद्धि स्वात्म्याला कधींही विसरत नाहीं. वायूला आपल्या गतीचें जसें कधीं विस्मरण पडत नाहीं, त्याप्रमाणें प्राज्ञबुद्धीला चिन्मात्राचें विस्मरण पडत नाहीं. सत्ताशून्य पदार्थ जसा कोणाच्या कधीं अनुभवास येत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञान्याचा आत्मज्ञानशून्य काल केव्हांही अनुभवास येत नाहीं. या संसारांत गुणी पुरुष गुणहीन असणें जसें अशक्य, त्याप्रमाणें आत्मज्ञ आत्मज्ञानशून्य असणें अशक्य आहे. मी सदां संबुद्ध, सदा निर्मल, सदा शांत व सदा समाहित आहें. आत्मभिन्न वस्तुच नाहीं, असें जाणणाऱ्या माझ्या समाधीचा भेद कोण कसा करणार? यास्तव मित्रा, मी कधीं एकांतांत समाधि लावून बसत नाहीं, व सदा आत्मतत्त्व पाहणाऱ्या माझें समाधान कधीं तुटत नाहीं. सर्वथा सर्व आत्माच असल्यामुळें असमाधि व समाधि या शब्दांचा अर्थच माझ्या घ्यानांत येत नाहीं. ६२.

सर्ग ६३.

[परिघानें स्तुति केली असतां सुरघु आपल्या सहज स्थितीचें वर्णन करतो.]

परिघ—राजन्, तूं खरा आत्मज्ञ आहेस. तुला परम पद प्राप्त झालें आहे. तुझें अंतःकरण अतिशय शीतळ असून तूं पूर्ण चंद्राप्रमाणें शोभत आहेस. आनंदमकरंदानें भरलेला तूं परा लक्ष्मीनें आश्रय केल्यामुळें कमला-प्रमाणें शीतळ, स्निग्ध व मधुर झाला आहेस. तूं निर्मळ, अहंकारशून्य, गंभीर, स्वस्थ, संतुष्ट व इष्टानिष्टविषयीं वीतराग (विरक्त) होऊन शोभत आहेस. तूं आपल्या विशाल बुद्धीनें सारासार निर्णय केला आहेस. हें सर्व अखंडित ब्रह्मरूप

आहे, हें तूं जाणतोस. तुझें शरीर आशाजन्य चांचल्यानें रहित आहे. अंत:स्थ अमृताच्या योगानें तृप्त होणाऱ्या क्षीरसागराप्रमाणें अनुत्तम आत्मतत्त्वाच्या योगानें हे सुंदरा, तूं तृप्त झाला आहेस.

सुरघु—मुने, दिसणारे हें सर्व अभावरूप असल्यामुळें त्यांत आम्हांला ग्राह्य कांहींच वाटत नाहीं. ग्राह्याच्या अभावीं त्याज्याचाही अभाव झाला आहे. कारण ग्राह्याच्या अपेक्षेनें त्याज्याची कल्पना होत असते. जें तुच्छ असतें तें त्याज्य व जें अतुच्छ असतें तें ग्राह्य म्हणून म्हणावें, तर सर्व भाव तुच्छ असल्यामुळें व कालत: तेच अतुच्छ असल्याकारणानें माझ्या तुच्छ व अतुच्छ मन:स्थिती फार दिवसांपासून क्षीण झाल्या आहेत. देश-कालवशात् लोक तुच्छाला अतुच्छ व अतुच्छाला तुच्छ म्हणत असतात. यास्तव, शहाण्यांनीं कोणत्याही पदार्थाची तुच्छ किंवा अतुच्छ बुद्धीनें निंदा—स्तुति करूं नये. लोकांमध्यें आसक्तीमुळें, प्रेमामुळें, निंदा व स्तुति प्रवृत्त होतात. प्रेम इष्ट वस्तूचीच इच्छा करतें. पण शोभनबुद्धि पुरुष अति उत्कृष्ट पदार्थांची वांछा करतो. या त्रैलोक्यांतील स्त्रिया, पर्वत, समुद्र, वनें, भूतें व इतर सर्व असार आहे. त्यांत वस्तुत: सार नाहीं. मांस, हाडें, काष्ठें, माती, दगड यांनीं भरलेल्या या जगांत मला इच्छा करण्यासारखें कांहीं आढळत नाहीं. कारण जेथें सर्वच शून्य तेथें इच्छा कशाची करावयाची? दिन—लक्ष्मी गेली म्हणजे प्रकाश व ऊन यांचा जसा आपोआप क्षय होतो, त्याप्रमाणें वांछाच निवृत्त झाली म्हणजे राग—द्वेषांचा क्षय होतो. असो; उगीच विस्तृत भाषण करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. मन विरक्त व वैषम्यशून्य होऊन जर आत्म्यामध्येंच मुदित झालें, तर तीच प्रतिष्ठा व विश्रांति होय. यास्तव, याच एका उचित व सुखकर दृष्टीचें सदा सेवन करावें. ६३.

सर्ग ६४.

[ज्यांच्या योगानें पुरुष मनोदोषांनीं दूषित होत नाहीं, व आत्म्याचा दु:खांतून उद्धार करितां येतो, ते उपाय.]

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें जगद्भ्रमाचा विचार करून व एकमेकांचा मोठा आदर करून, संतुष्ट झालेले ते दोघे आपापल्या व्यापारांत निमग्न झाले. राघवा, तूंही याच युक्तीनें आत्मज्ञ हो. सुरघु व पर्णाद यांचा संवाद ऐकून त्याप्रमाणें निश्चय केल्यानें आत्मबोध होणें शक्य आहे. हाच बोध सुप्रतिष्ठित झाला असतां परम पदाची प्राप्ति अनायासें होते. विद्वानांबरोबर विचार केल्यानें

बुद्धि तीक्ष्ण होते. हृदयाकाशांतील अहंकारमेघ नाहींसा होतो व चिदाकाश प्रसन्न होतें. जो सत्य आत्मविचारांत निमग्न असतो, सदा अंतर्मुख व सुखी असतो, सतत चित्‌चें अनुसंधान करीत रहातो, त्याचें मन शोकानें बाधित होत नाहीं. तो व्यवहार करीत असतांनाही राग द्वेषमय आहे, असें वाटत असलें तरी चित्तांत कलंकमय होत नाहीं. जो मुनि यथार्थज्ञानवान्, शुद्ध, व शांत असतो, त्याला मन पीडा देऊं शकत नाहीं. ज्ञानीपुरुषाचें चित्त भोगैक-शरण व दीन झालेलें नसतें. त्याचें चित्त क्षुद्र सुखाविषयीं निस्पृह असतें. जसा एकादा विरक्त पुरुष पत्नी मेली असतां कामुकाप्रमाणें दु:खी, पुत्र झाला असतां अपत्यार्थी गृहस्थाप्रमाणें सुखी होत नाहीं, त्याप्रमाणें ही सर्व माया आहे असें जाणणारें चित्त दु:खित होत नाहीं. अंधकाराचें जसें दिवा हें औषध त्याप्रमाणें जगद्रूपी विस्तीर्ण व्याधीचें जगत् मिथ्या आहे, असें जाणणें, हें महौषध आहे. माशाच्या नेत्राला जसा जलाचा स्पर्श होत नाहीं, त्याप्रमाणें व्यवहारपरायण असलेला पुरुषही आंतून आसक्तिरहित असल्यास, त्याला पाप स्पर्श करीत नाहीं. चैतन्यप्रकाश प्राप्त होऊन अज्ञानरात्र संपली म्हणजे परमानंदास प्राप्त झालेली ज्ञान्याची प्रज्ञा फार शोभूं लागते. अज्ञाननिद्रा संपून ज्ञानसूर्यानें जागा केलेला जन पुन: मोहांत न पाडणाऱ्या बोधास प्राप्त होतो. त्याच्या हृदयांत आत्मचंद्राची चिज्ज्योत्स्ना (चैतन्यचांदणें) आल्हाद देत पसरते. चंद्रमा जसा आपल्या अमृतानें, त्याप्रमाणें मोहांतून पार झालेला मानव सतत स्वात्मचिंता केल्यानें अंत:शीतलतेस प्राप्त होतो. ज्यांच्या संगतीनें चित्ताचा वैराग्ययुक्त अभ्युदय स्पष्टपणें सिद्ध होतो, तेच खरे मित्र व शास्त्रें होत. जे पापी आत्मज्ञानाची उपेक्षा करितात, ते दीन होऊन कल्पांतापर्यंत रडत रहातात. राघवा, तूं या शेकडों आशापाशांनीं बद्ध झालेल्या, भोग—तृणादि इच्छा करणाऱ्या, जरेनें जर्जरित झालेल्या, शोकानें दीन बनलेल्या, दु:खरूपी मोठा भार वहाणाऱ्या, जन्मरूपी जंग-लावर निर्वाह करणाऱ्या, कुकर्मरूपी चिखलानें माखलेल्या, मोह—डबक्यांत निजणाऱ्या, राग (स्नेह, प्रेम) रूपी मच्छरांचे दंश सहन करणाऱ्या, तृष्णारूपी दाव्यानें बांधून ठेवलेल्या पुत्र—स्त्री—इत्यादि जुन्या व दुस्तर चिखलात रुतलेल्या, थकलेल्या, विश्रांतिरहित, दीर्घ मार्ग क्रमीत असतांना ज्याचे पाय, मान इत्यादि अवयव मोडल्यासारखे झाले आहेत अशा, संसार—अरण्यांत फिरतां फिरतां हताश झालेल्या, तीव्र तापानें संतप्त होऊन

ज्याला शीतळ छाया कोठेंच मिळेनाशी झाली आहे अशा, बाह्य आकारानें मात्र भासुर, पण आंतून दीन व इंद्रियांच्या अधीन झालेल्या, सदा आपल्या अनर्थांत मग्न असलेल्या, दुःखी, निष्कांचन, शिथिल व कर्मभार असह्य झाल्यामुळें करुणा येईल अशा रीतीनें हंबरडा फोडणाऱ्या जीव—बैलास संसारडबक्यांतून मोठ्या प्रयत्नानें पार कर. तत्त्वावलोकनानें चित्त क्षीण झालें म्हणजे जीव पुनः कधीं उत्पन्न होत नाहीं, तर तो भवसागरांतून पार जातो. नावाड्याच्या संसर्गानें प्राप्त होणाऱ्या दृढ नौकेप्रमाणें महात्म्याच्या संसर्गानें संसारसागर तरून जाण्याची युक्ति सांपडते. ज्या माळजमिनीवर उत्तम ज्ञानफळें व समाधानरूपी शीतळ छाया यांनीं युक्त असलेला सज्जनवृक्ष नसतो, तेथें, रामा, एक क्षणभरही राहूं नये. स्मितरूपी पुष्पांनीं ओथंबलेल्या (नमलेल्या) सज्जनरूपी चंपक वृक्षापाशीं जातांच चित्ताला विश्रांति मिळते. बाबारे, एकाद्यास विश्वास देऊन फसविणाऱ्या लबाडाच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजणें जसें भयंकर, त्याप्रमाणें अल्पविवेकी पुरुषाचा आश्रय करणें भयंकर आहे. त्यापेक्षां कोणाच्याही संगतीला न लागतां मीच माझा बंधु व गुरु आहें असें जाणून आपणच आपला उद्धार करून घ्यावा. व्यर्थ अभिमानानें आपल्याला जन्मचिखलांत फेंकूं नये. हें काय आहे ? कसें आलें ? याचें मूळ काय आहे व याचा क्षय कसा होईल ? याचा आपली बुद्धी, शास्त्र व सज्जन यांच्या सहायानें विचार करावा. देहाधीन दुःख आहे असें शहाण्यांनीं प्रयत्नपूर्वक जाणावें. संसारसागरांत बुडत असलेल्या आत्म्याला वर काढावयाचें झाल्यास नरांना धन, मित्र, विचारशून्य शास्त्रें व बांधव यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. सतत सहवास करणाऱ्या व अतिशुद्ध झाल्यामुळें सुहृद्भूत अशा केवळ मनाशीं विचार केल्यानेंच आत्म्याचा उद्धार होतो. वैराग्य व चित्ताचें एकाग्र अभ्यास या दोन प्रकारच्या प्रयत्नानें व आत्मपरामर्शजन्य तत्त्वज्ञानरूप नौकेनें भवसागर तरतां येतो. लोकांकडून शोक केला जाणाऱ्या व दुराशेकडून जाळला जाणाऱ्या आत्म्याची उपेक्षा करूं नये; तर मोठ्या आदरानें त्याचा उद्धार करावा. अहंकार हेंच ज्याचें मोठें बंधनस्थान आहे, तृष्णा ही ज्याला बांधावयाची दोरी आहे व जन्म याच चिखलामध्यें जो बुडाला आहे, अशा जीव हत्तीचा उद्धार करावा. मोहाचा त्याग करून देहाहंकाराचें मार्जन केल्यानेंच आत्म्याचें त्राण केल्यासारखें होतें. मनोभाव सोडून अहंभाव घालविणें, या उपायानेंच तो सन्मार्गांत प्रवृत्त होतो. देह काष्ठ

व ढेंकूळ यांसारखा आहे, असें पाहिल्यानेंच देवेश परमात्मा ज्ञात होतो. अहंकार-मेघ क्षीण झाला कीं चिदीवाकर दृष्टीं पडतो. अंधकार गेला कीं, उजेड. त्याप्रमाणें अहंकार तुटला कीं आत्मसाक्षात्कार. अहंकाराच्या अभावीं निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव होतो. राघवा, त्या पूर्णानंद अवस्थेचें मोठ्या प्रयत्नानें सेवन करावें. एका तुर्यावस्थेवाचून दुसऱ्या कशाचीही तिला उपमा देतां येत नाहीं. मनोहंकार विलीन झाला असतां सर्वभावांच्या आंत असणारी परमेश्वराचीं परानंद तनु उदय पावते. सुषुप्तीप्रमाणें हृदयांतच अनुभवास येणाऱ्या त्या अवस्थेचें स्वानुभवातिरिक्त प्रमाण नाहीं. आत्म्याचें परमार्थस्वरूप स्वानुभवानेंच कळतें. हे सर्व अनंत आत्मतत्व सतत परिणाम पावणाऱ्या चित्तांत असतें. यास्तव चित्तांतील बाह्य चराचर विषय क्षीण झाले, व तें प्रयत्नानें परिणामरहित झाले म्हणजे देवाधिदेवाचा अनुभव आपोआप होतो. आत्मानुभवानंतर विषयवासनाविनाश होतो. त्यानंतर तो ज्ञानी स्वरूपांत मिळतो. त्यावेळचें त्याचें स्वरूप ब्रह्मादिकांसही अचिंत्य आहे. ६४.

सर्ग ६५.

[सह्य पर्वत व त्यावरील अत्रीचा आश्रम, यांचें वर्णन. विलास व भास यांचा जन्म, वृद्धि व पितृमरणजन्य शोक.]

श्रीवसिष्ठ—कमलनयना, विवेकिमनानेंच मनाचा उच्छेद करून व अहं आणि मम यांचा त्याग करून जर आत्मदर्शन घेतलें नाहीं, तर चित्रांतील सूर्य जसा कधीं अस्त पावत नाहीं, त्याप्रमाणें जगद्दुःख नाहींसें होत नाहीं. उलट विस्तीर्ण आपत्ति येऊन कोसळते. याविषयीं एक पुरातन इतिहास सांगतात. मागें सह्याद्रीच्या शिखरावर भास व विलास या नांवाच्या दोघां मित्रांचा संवाद झाला. त्याचाच सारांश मी आतां तुला सांगतों.

ज्यानें आपल्या उंचीनें आकाश ठेंगणें केलें आहे, पायथ्यानें भूतलास भरून सोडलें आहे व तळानें पाताळास जिंकलें आहे, असा एक त्रैलोक्य वीर पर्वत आहे. त्यावर असंख्य पुष्पांचा सदा पूर आलेला असतो. असंख्य निर्मल जलाचे झरे झुळ झुळ वहात असतात व त्यांतील निधींचें रक्षण गुह्यक करीत असतात. त्याची प्रभा जरी असह्य असली, तरी नांव सह्य असेंच आहे. त्यावर नानाप्रकारच्या मूल्यवान् वस्तु असून त्यांच्या सौंदर्यानें तो फार रमणीय झाला आहे. आम्र, पनस, पळाश, इत्यादि नानाप्रकारचे वृक्ष, वेळु, प्रफुल्ल

कमलयुक्त सरोवरें, मोठमोठें काळे दगड, गुहा, थोड्या पाण्याच्या वेली, अनेक औषधीं व वनस्पती, सिंह-व्याघ्रादि आरण्य पशु, इत्यादिकांचें तेथें प्राचुर्य आहे. त्याच्या शिखरावर देव, गंधर्व किन्नर विद्याधर, अप्सरा इत्यादि राहत असतात. अंगावर व पायथ्याशीं मानव, पशु पक्षी व स्थावर पदार्थ वास्तव्य करितात आणि पाताळांत नाग त्याचा आश्रय करून रहातात. सारांश तो पर्वत ह्मणजे प्रति जगद्गृहच आहे. त्याच्या गुहांमध्यें बसून सिद्धयोगी एकांतवास करितात. त्याच्या उदरांत निधींचा मोठा सांठा आहे. नाग त्यावरील चंदनांचा आश्रय करितात व त्याच्या शिखरांवर सिंह क्रीडा करीत असतात. खालीं पडलेल्या, पडत असलेल्या व वृक्षांवर फुलून राहिलेल्या शुभ्रपुष्पांच्या योगानें तो शरत्कालीन मेघांप्रमाणें शुभ्र दिसत असतो. जागजागीं लाल धुळीच्या योगानें त्याचें अंग कपिल वर्ण झालेलें असतें. असो; अशा प्रकारच्या त्या पर्वताच्या उत्तर तटावर, मागें, ब्रम्हलोकासारखा सुंदर, स्वर्गासारखा रम्य व शिवपुरासारखा उत्तम अत्रीचा एक मोठा आश्रम होता. त्याच्या आसपास अवर्णनीय सृष्टिसौंदर्य पसरलें होतें. वृक्ष फलभारानें नम्र झाले होते. पुष्करणींतून रम्य जल चमकत होतें. फुलझाडें आपल्या विविधवर्णांच्या फुलांनीं त्यास भूषित करीत होतीं. मोठाल्या घरांसारख्याच मोठमोठ्या वेलींच्या जाळ्या, तापसांचे श्रम दूर करीत होत्या.

असो; अशाप्रकारच्या त्या श्रीमान् व सिद्धांच्या संतापास दूर करणाऱ्या अत्रीच्या आश्रमांत आकाशमार्गांतील शुक्र-बृहस्पतीप्रमाणें तेजस्वी व ज्ञानी दोन तापस रहात होते. एकत्र रहाणाऱ्या त्या दोघांना सरोवरांतील फुललेल्या कमलांकुरांप्रमाणें शुद्ध शरीरसंपन्न दोन पुत्र झाले. त्यांतील एकाचें नांव विलास व दुसऱ्याचें भास, असें त्यांनीं ठेवलें. ते दोघेही पुत्र सृष्टिनियमाप्रमाणें क्रमानें वाढले. ते एकमेकांचे जिवलग मित्र झाले. तिळ व तेल अथवा पुष्प व वास यांप्रमाणें ते परस्परसंलग्न होते. शुक्र व बृहस्पती याच नांवांचे त्यांचे दोघे स्नेही बापही, अति अनुरक्त पतिपत्नींप्रमाणें, पुत्र झाल्यावरही वियुक्त झाले नाहींत. त्यांचें मन परस्परांविषयीं सारखेंच प्रेमळ होतें.

असो; ते दोघे पुत्र मुनीप्रमाणें त्या आश्रमांत राहूं लागले. त्यांची बाल्यावस्था संपून तारुण्यास आरंभ झाला. इतक्यांत त्यांच्या जनकांनीं जराजर्जरित

---

१ ह्मणूनच कोंकण देश भिकारी झालेला असून लाकांना तेथें काळे दगड व लाल माती यावांचून कांहीं सांपडत नाहीं, असें वाटतें

शरीराचा त्याग केला. तेव्हां त्या मुलांचीं तोंडें म्लान झालीं. ते दोघेही परलोकवासी पित्यांकरितां शोक करूं लागले. कारण, हे मानद रामा, महात्म्यांसही लोकस्थिति अलंघ्य असते. त्या मृतांचें उत्तर और्ध्वदेहिक कर्म करून दु:खानें व्याकुळ झालेले ते पुष्कळ वेळ आर्त स्वरानें विलाप करून शेवटीं मूर्च्छित झाले. ६५.

सर्ग ६६.

[भासाच्या तोंडून व्यक्त होणारें अज्ञाचें दु:खसागरांतील परिवर्तन.]

श्रीवासिष्ठ—रामभद्रा, संतापानें ज्याचें सर्व अंग शुष्क झालेलें आहे, असे ते दोघे शोकपरायण झालेले तापसी, अरण्यांतील शुष्क वृक्षाप्रमाणें तेथें कांहीं काल एकत्र राहून पुढें विरक्त मनानें दूर झाले व आपला काळ घालवूं लागले. दिवस गेला, महिना लोटला, वर्षे झालें, असें करितां करितां अनेक वर्षें निघून गेलीं व ते दोघेही वृद्ध झाले. तेव्हां ज्यांना विमल ज्ञान प्राप्त झालेलें नाहीं, असें ते दोघे जर्जर तापसी वनांत स्वैर फिरतां फिरतां फार दिवसांनीं भेटले असतां परस्पर असें संभाषण करूं लागले.—

विलास—मित्रा, बंधो, भासा; तुझें स्वागत असो. तूं इतके दिवस मला सोडून कोठें होतास ? बा साधो, तुझें तप सफळ झालें का ? बुद्धी संतापशून्य होऊन तूं आत्मज्ञ झालास का ? तुझी विद्या सफल होऊन तूं कुशलवान् झाला आहेस कीं नाहीं ?

श्रीवासिष्ठ--रामा, असें विचारणाऱ्या, संसाराविषयीं अगदीं उद्विग्न झालेल्या व महाज्ञानसंपन्न सुहृदास तो सुहृद् भास आदरानें म्हणाला.—

साधो, विलासा, माझ्या प्रिय मित्रा, तुझ्या दर्शनानें मला आनंद झाला आहे. पण या दुष्ट संसारांत रहाणाऱ्या आमचें कुशल कसलें असणार ? ज्ञेय कळल्यावाचून काम संकल्पादिक क्षीण होत नाहींत व कामसंकल्पमय संसाराचें उलंघन करण्यापूर्वीं माझें कुशल कसें होणार ? कोयत्यानें जशा वेली कापतात, त्याप्रमाणें चित्तांत उद्भवणाऱ्या आशांना असंग शस्त्रानें कापून टाकल्यावाचून माझें कुशल कोठचें ? जोंवर ज्ञान झालें नाहीं, समता उदय पावली नाहीं व प्रबोधचंद्राचा प्रादुर्भाव झाला नाहीं, तोंवर कुशलाचें नांवच घ्यावयास नको. बा साधो, आत्मज्ञानाच्या अभावीं ज्ञानमहौषध मिळाल्याशिवाय ही संसारमहामारी थांबणार नाहीं. या संसारवृक्षाचा शिशुत्व हा अंकुर,

तारुण्य ही पालवी व जरा हें पुष्प आहे. त्याच्यावर आक्रोश करणारे बांधव हेच गुंजारव करणारे भ्रमर असून जरा–पुष्पापासून मरणमंजिरी उत्पन्न होते. मरणोत्तर कर्मानुरूप नरक किंवा स्थावर व जंगम योनीं यांत जन्म घ्यावा लागतो. तेथें दुष्कर्मांचा भोग घेत असतांना, असह्य दुःखांचा अनुभव घेत असतांना, मन विरस होतें. दैववशात् स्वर्गादिकांची प्राप्ति झाली, तरी तेथें अधिक पुण्यसंचय करण्यास मार्ग व अधिकारही नसल्यामुळें संचित पुण्यकर्मांचा क्षय होतांच पुनः तेथून अवशिष्ट पाप अथवा पुण्यमिश्रित पाप भोगण्याकरितां अधोलोकीं यावें लागतें. शिवाय स्वतः स्वर्गांतही हर्ष, क्रोध, असूया, काम इत्यादि अनेक दोषांचें प्राबल्य व शमादि सात्त्विक गुणांचा असंभव असल्यामुळें ज्ञान दुर्लभ होतें. ज्ञानाभावीं विषयलालसा उत्तरोत्तर वाढते व त्यामुळें जीव वारंवार भोगलेल्या त्याच त्या विषयांचा भोग घेत व्यर्थ काल घालवितो. दैववशात् स्वर्गांतून च्युत झाल्यावरही मानुष्य किंवा त्यांतही दुर्लभ असलेलें ब्राह्मण्य जरी प्राप्त झालें, तरी भोगलांपट्यामुळें पुनः तशाच भ्रमणांत पडावें लागतें. दुःखें अथवा सुखाभास यांच्या योगानें दीर्घ व अदीर्घ, अशुभ व शुभ झालेले दिवस व रात्री भराभर जातात. मिथ्याभूत कर्मांच्या योगानें आयुष्य कसें तरी जात असतें. तें कधीं कोणत्याही कारणानें थांबत नाहीं. मनोरूपी मत्त हत्ती तृष्णारूपी हत्तिणीच्या मागून धांवत असतो. शरीररूपी वृक्षाच्या चित्तढोलींत राहणारा अभिलाषरूपी घातारा गृध्र, आयुष्य व विवेकरूपी चिंतामणी व्यर्थ घालवितो. अज्ञ पुरुषाची नीरस व निःसुख दिवसपंक्ति पिकलेल्या पानाप्रमाणें भराभर गळत असते. वृद्धापकाळीं भृत्य-पुत्रादि अपमान करूं लागले म्हणजे प्राण्याची मुखश्री म्लान होते. यौवन-कमलरहित व शुष्क शरीररूपी सरोवरांतून आयुष्य—राजहंस पळून जातो. कालवायूनें जोरानें हालविलेल्या व जर्जर झालेल्या जीवित–वृक्षावरून भोगपुष्पें गळून खालीं पडतात. मन मोहांत गढून जातें. तृष्णा वाढते. जीविताशारूपी तंतूला कलारूपी उंदीर तोडूं लागतो. बा मित्रा, जन्मोजन्मीं ही देहरत्नशलाका नाशरूपी चिखलांत केव्हां बुडते तें कांहीं कळत नाहीं. चिंता-चक्रास बांधलेलें व कुकर्में करणारें चित्त, भोंवऱ्यांतील तृणाप्रमाणें फिरत रहातें. तें एक क्षणभरही विश्रांति घेत नाहीं. मी हें केलें, हें करतों व हें करीन, हे घेत मति करीत रहाते. हा मित्र व हा शत्रु हा विचार माझ्या मर्मांवर आघात करीत असतो. अनात्म्याचीं दुःखें आत्म्याचींच आहेत, असें समजून

हा जीव दीन होतो. तात्पर्य, सुख–दुःख–प्रवाहांत पडलेला, जरा-मरणवायूनें तुटलेला व जगद्रूपी आवर्तांत लोळणारा हा जीव, सुकलेल्या पानाप्रमाणें जर्जर होतो. ६६.

सर्ग ६७.

[बंध आसक्तिकृत आहे. यास्तव आसक्ति सोडल्यानें त्याचें निवारण होतें.]

श्रीवसिष्ठ— याप्रमाणें संसाराच्या असारतेविषयीं पुष्कळ विचार करून कांहीं दिवसांनीं ते दोघेही ज्ञानवान् झाले. एवढ्यासाठींच हे महाबाहो, संसारांतून तरून जाण्यास ज्ञानावाचून दुसरी गति नाहीं. संसाराचें दुःख जरी अनंत असलें, तरी गरुड जसा महासागरास लीलेनें तरून जातो, त्याप्रमाणें विचारवान् त्यांतून पार पडतो. देहातींत झालेले महात्मे केवल चिन्मात्र आत्म्यामध्यें राहून प्रेक्षकाप्रमाणें दुरूनच देहास पाहतात. देह दुःखानें जरी अतिशय क्षुब्ध झाला, तरी यांत आमची कोणती हानि आहे ? रथ तुटला किंवा फुटला, तर त्यांत सारथ्याची कोणती हानि होणार ? मन क्षुब्ध झालें तर त्यांत चित्–तत्त्वाचें काय गेलें ! जलाचे हंस कोण ? जल व पाषाण यांचा काय संबंध ? शिला व काष्ठें यांचें काय नातें ? कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें भोग व परमात्मा यांचा कांहीं संबंध नाहीं. पश्चिम–समुद्र व पूर्व–पर्वत यांचा जसा कांहीं संबंध नाहीं, त्याप्रमाणें परमात्मा व संसार यांचा कांहीं संबंध नाहीं. पाण्यावर लांकुड किंवा दगड टाकले असतां जसे शिंतोडे उडतात, त्याप्रमाणें देह व आत्मा यांच्या संबंधामुळें या सर्व चित्तवृत्ती उठतात. जल व काष्ठें यांचा संयोग झाला असतां जलांत जसें काष्ठांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें शरीरें केवल सांनिध्यामुळें दिसतात. दर्पण, तरंग, इत्यादिकांतील प्रतिबिंबें वस्तुतः जशीं सत्य अथवा असत्य ह्मणतां येत नाहींत, त्याप्रमाणेंच आत्म्याच्या शरीराविषयीं कांहीं निश्चत करितां येत नाहीं. लांकुड, पाषाण इत्यादि जड वस्तूंच्या नाशादिकांप्रमाणेंच देहाकार परिणाम पावलेल्या पंच भूतांच्या नाशादिकांमुळें आत्म्याला दुःख होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. भासमान सुख–दुःखादि–अनुभव शुद्ध आत्म्याचे किंवा जड शरीराचे नव्हेत. तर अज्ञानाचे आहेत. यास्तव, अज्ञान गेलें कीं शुद्ध चित् रहाते. अज्ञच या संसाराला सत्य समजत असतो. ज्ञानी कधीं नाहीं. तो त्याला सदा असत्य समजतो. ज्ञानी अभिमानावाचूनच प्रारब्धप्राप्त भोगांचा अनुभव

घेतो. सदा सर्वत्र शुद्ध चित्‌च जरी स्थित आहे, तरी मनःसंकल्पामुळें ती मिथ्या सुख—दुःखांनीं लिप्त होते. मनोनिश्चयामुळें स्वप्नस्त्रीसंगाप्रमाणें असंबंधही संबंध होतो. संग सोडल्यास आत्मा देह—दुःखांनीं कधींही लिप्त होत नाहीं. मी देह आहें, या मिथ्या भावनेनेंच आत्मा देह—दुःखांच्या वश होऊन राहिला आहे. यास्तव, तिचा त्याग केल्यानें तो मुक्त होतो, असें विद्वान् म्हणतात. नुसत्या सांनिध्यानें कांहीं होत नाहीं. अंतः—संगामुळें सर्वप्रकारचा अनर्थ कोसळतो. पानें, पाणी, केर, काष्ठें यांचें सांनिध्य होतें, पण अंतःसंग नसल्यामुळें त्यांस परस्परांविषयीं दुःख होत नाहीं. अज्ञानामुळें आत्म्यानें स्वरूपास विसरून देहावर अभिमान ठेवला कीं, तो त्याच्या सुख—दुःखांनीं सुखी व दुःखी होतो. यास्तव अंतःसंग हें सर्व अनर्थांचें कारण आहे. देहाभिमानी पुरुष संसारांत मग्न होतो, व संसक्तिशून्य ज्ञानी त्यांतून मुक्त होतो. अंतःसंगयुक्त चित्तच शतशाखांनीं विस्तार पावलेलें चित्त होय. संगशून्य चित्ताला विलीनचित्त म्हणतात. फुटलेल्या स्फटिकाप्रमाणें आसक्त-चित्त अपवित्र आहे, व तेंच असक्त झाल्यास परम पवित्र होतें. निर्मळ व असक्त चित्त संसार करीत असलें तरी मुक्त होय. पण आसक्ति चित्त दीर्घ तपानें युक्त असलें तरी बद्ध असतें. तस्मात् आसक्ति व अनासक्ति हेंच बंधमोक्षांचें कारण आहे. चित्त आपल्याला कर्ता समजूं लागलें कीं, देहाचें कर्तृत्व त्याचे ठायीं येतें, व मी कर्ता नाहीं, असें मन म्हणूं लागलें कीं तें देहामध्येंच रहातें. शून्यचित्त पुरुष कर्म करीत असला तरी मी कर्ता आहें, असें त्याला वाटत नाहीं, व त्यामुळें तो कर्ता नव्हे. यास्तव हे राघवा, चित्तानें जें केलें तें तूंच केलेंस व त्यानें जें केलेलें नाहीं तें तूं केलेलें नाहींस. असक्त चित्त कर्म-फलाचा भोग घेणारेंही नव्हे. असंसक्त पुरुष ब्रह्महत्या व अश्वमेध यांच्या पाप—पुण्यांनीं लिप्त होत नाहीं. अंतःसंगशून्य व मधुरवृत्तिमान् पुरुष बाहेर कांहीं करीत असला तरी व नसला तरी कर्ता व भोक्ता नव्हे. यास्तव बा सच्छिष्या, हा दुष्ट व अनर्थबीजभूत अंतःसंग सोड व परम सुखी हो. ६७.

———

सर्ग ६८.

[संग व असंग यांचें लक्षण; त्यांच्या चिकित्सेचा उपाय.]

श्रीराम—भगवन्, संग कसा असतो, तो मानवांस बद्ध कसा करतो व तोच मोक्षोपयोपगीं कसा होतो ?

श्रीवसिष्ठ—देह व देही (देहवान् आत्मा) यांचा जडचित्स्वभावरूप विभाग सोडून देहच आत्मा आहे, असा विश्वास धरणें, हाच बंधहेतु संग आहे. अनंत आत्मतत्त्वाला विसरून त्याला परिच्छिन्न (मर्यादित) समजणें व या मूढ कल्पनेमुळें आत्मभिन्न विषयांपासून सुखाची इच्छा करणें, हाच बंधाला कारण होणारा संग आहे. पण हें सर्व आत्माच आहे. तेव्हां यांतील मी कशाची इच्छा करूं व त्याग कशाचा करूं ? असें वाटणें, ही जीवन्मुक्तीस कारण होणारी असंगस्थिति आहे. अंतःसंगशून्य व त्यामुळेंच मुक्तीस योग्य असलेला नर, 'मी नाहीं व दुसराही कोणी नाहीं. सुखें होवोत किंवा न होवोत.' असें म्हणत असतो. ज्या केवल आत्मतत्त्वनिष्ठ पुरुषाचें मन हर्ष व क्रोध यांस वश होत नाहीं, तो असंसक्त व जीवन्मुक्त होय. सर्व कर्मफलादिकांस मनानेंच जो सोडतो, कर्मानें नव्हे, तो असंसक्त होय. असंसंगानें सर्वोत्तम फल प्राप्त होतें. त्याच्या योगानें सर्व दुश्चेष्टांची चांगली चिकित्सा केल्यासारखी होते. सर्व विस्तीर्ण दुःखराशी संसक्तीमुळेंच उत्पन्न होतात. गाढव पाठीवर भार वहातो, तो आसक्तीमुळें; वृक्ष शीत, उष्ण, वायु, वर्षाव इत्यादि सहन करीत एका किडे स्थानीं स्थित असतात; पण तो आसक्तीचाच विकास होय. या आसक्तीमुळेंच पृथ्वीच्या पाठीवर व उदरांतही असह्य क्लेश सहन करीत असतात. मरणाला भ्यालेले पक्षी क्षुधेनें व्याकुळ झाले तरी वृक्षावरील आपलीं घरटीं सोडून जात नाहींत; दूर्वांकुर व तृण भक्षण करणारीं हरणें किराताच्या बाणांनीं मरून जातात; वारंवार मरून जन्म घेणारे हे अनेक लोक कृमि व कीट होतात; नद्यांच्या लाटांप्रमाणें अनंत भूतें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन लीन होतात; जे मानव असतात ते लता व तृण होऊन वारंवार मरतात. सारांश, सर्व अनर्थांचें कारण संसक्ति आहे. ती वंद्या व वंध्या अशी दोन प्रकारची आहे. तत्त्ववेत्त्यांची संसक्ति वंद्या व मूढांची संसक्ति वंध्या असते. आत्मबोधहीन, देहादिकांस सत्य मानणारी व पुनर्जन्मास कारण होणारी संसक्ति वंध्या होय, व याच्या उलट म्हणजे आत्मबोधयुक्त, अनात्म पदार्थांस असत्य मानणारी व

पुनर्जन्मशून्य संसक्ति वंधा आहे. या उत्तम संगामुळें ब्राह्म शरीर होतें. या वंध संसक्तीच्या प्रभावानेंच लोकपाल सर्व सिद्धिमान् होऊन जगत्—अंगण्यांत स्थित आहेत. या दोन प्रकारच्या संसक्तीमुळेंच जगांतील सर्व इष्टानिष्ट भावांची स्थिति होत असते. ब्रह्मांडरूपी उंबरामध्यें देव, दानव व मानव, हे उंच—नीच किडे संसक्तीमुळेंच कोंडून पडलेले असतात. प्राणी एकमेकांस या दुष्ट संगामुळेंच मारतात, खातात, तोडतात व छळतात. संसक्तीमुळेंच, वृक्षांवरील मशकांप्रमाणें, आकाशांत नक्षत्रगण सतत भ्रमण करतो. राघवा, केवल वासनावशात् आत्माकाशांत कोणी कुशल चिताऱ्यानें हें विचित्र चित्र कसें काढलें आहे पहा. मनः-संगरूपी रंगानें शून्य आकाशांत काढलेलें हें जगन्मय चित्र सत्य नव्हे. पण त्याला सत्य मानून जे त्यांत आसक्त होतात तें दुःखपरंपरा भोगतात. अविद्येनें पसरलेल्या भागांमध्यें आसक्त न झाल्यास, पावसाळ्यांतील नद्यांप्रमाणें सर्व विभूती विस्तार पावतात. राघवा, आसक्त लोकांच्या शरीरांस जणुं काय आग लागलेली असते. पण तेंच संगशून्य पुरुषाचें शरीर चंद्रबिंबाप्रमाणें शीतळ असतें. असक्त मन सर्वत्र सुखालाच कारण होतें. सारांश, बा राजीव-लोचना, विद्यायुक्त, अविद्याशून्य व आसक्तिरहित चित्तानें जो सदा रहातो, तो मुक्त होय. ६८.

सर्ग ६९

[सर्व आसक्ति सोडून मनाला चिन्मात्र करावें.]

श्रीवासिष्ठ—सर्वदा विवेकानें सर्वांमध्यें स्थित असतांना व सर्व कामें करीत असतांना, आपल्या मनाला कोणत्याही चेष्टेमध्यें, चिंतेमध्यें किंवा वस्तुमध्यें आसक्त होऊं देऊं नये. आकाश, पाताळ, त्यांच्या मधला प्रदेश, दिशा, उपदिशा, लता, आधिभौतिक पदार्थ, स्त्रीपुत्रादि विषय, भोगरूप इंद्रिय वृत्ती, आध्यात्मिक पदार्थ, प्राण, मूर्धा, देहमध्य, इत्यादि योगशास्त्रोक्त काम्य-सिद्धींस अनकूल असलेलीं स्थानें, जाग्रदादि अवस्था, कार्य-कारण, आदि-मध्य-अंत, दूर-समीप, नामरूप, जीव शब्दादि विषय, मोह व आनंद वृत्ती, गमनागमनादि चेष्टा, इत्यादि कशामध्येंही त्याला सक्त होऊं न देतां केवल चैतन्यतंत्र करावें. अशा स्थितीस पोंचलेला जीव हा सर्व व्यवहार करो कीं न करो, पण तो अजीव आहे. स्वास्थ्यामध्यें रत झालेला

जीव कर्मफलाशीं संबंध ठेवीत नाहीं, अथवा त्यानें बुद्धिसाक्षित्वही सोडून शांत चिद्घन होऊन रहावें. रामा, आत्म्यामध्यें तन्मय होऊन राहिलेला व त्यामुळें व्यवहाराविषयीं विरक्त झालेला पुरुष, यदृच्छाप्राप्त व्यवहार जरी करीत असला तरी फलभागी होत नाहीं. तर तो मोठ्या दुःखानें देहभार कसा तरी वहात असतो. ६९.

सर्ग ७०.

[असंग-सुखसंपन्न पुरुष व्यवहारजन्य दोषांनीं दुःखी होत नाहीं.]

श्रीवसिष्ठ—असंगसुखाचा अभ्यास करणारे उदार पुरुष, व्यवहार जरी करीत असलें तरी, शोक-भय-रहित रहातात. पुत्र, धननाश, बंधन, अपमान इत्यादिकाच्या योगानें क्षुब्ध झाल्याप्रमाणें जरी ते दिसत असेल, तरी वस्तुतः आंतून क्षोभरहित असतात. त्यामुळेंच परमार्थसुखाचा व त्यांचा कधीं वियोग होत नाहीं. त्याकारणानें त्यांची मुखश्री पूर्णचंद्राप्रमाणें दिसते. ज्याचें मन निर्विषय चैतन्याचा आश्रय करून राहिलेलें असतें, त्याच्याकडे नुस्तें पाहूनच जनसमूहाचें चित्त निर्मल होतें. पाण्यांत हालत असल्यासारखा दिसणाराही सूर्य जसा वस्तुतः निश्चल असतो, त्याप्रमाणें आत्मदृष्टि ज्ञानी शरीरतः चल आहे, असें भासत असलें तरी आंतून स्वस्थ असतो. अति उत्कर्ष पावलेले प्रबुद्ध, आत्माराम महात्मे बाहेरून पिसाच्या टोंकाप्रमाणें चल व आंतून मेरूप्रमाणें अचल असतात. स्फटिक जासवंदीच्या फुलाच्या सांनिध्यामुळें जरी लाल दिसत असला, तरी तो जसा वस्तुतः लाल होत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मत्वास प्राप्त झालेलें चित्त सुख-दुखानुरक्त होत नाहीं. आत्म्यामध्यें संसक्त होईतों बाह्य अनात्म्याविषयी असंसक्ति दुर्लभ आहे. जो आत्मज्ञ मलांनीं दूषित न होतां आत्मध्यानमय असल्याप्रमाणें सुखमग्न असतो, त्याला स्वसक्त म्हणतात. जसा जसा ज्ञानाचा परिपाक वाढत जाईल, तसा तसा आत्मसक्तीचा उत्कर्ष होऊन क्रमानें बाह्यसंग क्षीण होतो. या असंगदृष्टीमुळें गेलेला जीव जाग्रत्समयीं सुषुप्तस्थ असल्याप्रमाणें निर्द्वंद्व व नित्य हर्षविषादशून्य असतो. चित्त चित्तदशारहित झालें असतां, क्षीण-चित्त पुरुषांची जी स्थिति, तिलाच जाग्रतींत सुषुप्ति म्हणतात. असल्या सुषुप्तीस प्राप्त झालेला पुरुष जीवदवस्थेंत व्यवहार करीत राहिला तरी सुख-दुःखरूपी दोन्ग्रांनीं आकृष्ट होत नाहीं. कळसूत्री यंत्रांतील बाहूल्या व्यवहार करीत असल्या तरी जशा सुखी किंवा दुःखी होत नाहीत, त्याप्रमाणें

असला पुरुष व्यवहारसमयीं क्लिष्ट होत नाहीं. अहंभावरूप शक्तीच चित्ताला ताप देत असते, व तीही इष्टाची अप्राप्ति व अनिष्टाची प्राप्ति, या निमित्तानेंच त्याला संताप देते. पण तें चित्त आत्मरूप झाल्यावर निमित्ताला अवकाशच मिळत नसल्यामुळें त्याला बाधा होत नाहीं. सुषुप्तबुद्धि–पुरुष पूर्वीप्रमाणेंच लीलेनें कामें करीत असला तरी, जीवन्मुक्ततेनें स्थित असल्यामुळें बद्ध होत नाहीं. यास्तव, हे निष्पाप रामा, सौषुप्ति वृत्तीचा आश्रय करून स्वाभाविक कर्म हवें तर कर, नाहीं तर सोड. ज्ञान्याला कर्मत्याग किंवा ग्रहण यांतील कांहींच आवडत नाहीं. तर तो प्रसंग पडेल तसा वागतो. अतत्त्वज्ञ निद्रा-समयीं हात-पाय हालविणें, श्वास सोडणें इत्यादि क्रिया करीत असला तरी, मी हें करतों असा अभिमान धरीत नसल्यामुळें त्यांचा कर्ता होत नाहीं, व स्वप्नांत शरीरतः कोणाला मारीत नसतांनाही संकल्पानें शत्रूच्या उरावर बसून त्याचा गळा कापतो व त्याविषयीं अभिमान धरून हृष्ट होतो, हें प्रसिद्धच आहे. यास्तव राघवा, तूं संकल्प न सोडतां नुस्तें शरीरचेष्टारूपी कर्म जरी सोडलेंस, तरी अकर्ता होणार नाहींस. याचा विचार करून तुला जसें करावेसें वाटेल तसें कर. बालकाच्या व्यर्थ लीलेप्रमाणें फलाशारहित कर्में करणें चांगलें. कारण त्यामुळें चित्त वासनाशून्य होतें. पर्वत सर्व ऋतूंमध्यें जसा एकसारखा असतो (म्हणजे त्यावरील औषधि-वनस्पतींमध्यें ऋतुमानाप्रमाणें जरी फरक पडत असला, तरी त्याच्या रचनेंत कांहीं अंतर पडत नाहीं.) त्याप्रमाणें सुषुप्तस्थ महातेजस्वी ज्ञानी पूर्ण व सर्व अवस्थांमध्यें सम असतो. या सर्वोत्तम अवस्थेस प्राप्त झाल्यावर मग त्यानें पाहिजे तर आपल्या शरीराचा तत्काल त्याग करावा अथवा दीर्घकाल सशरीर रहावें. कांहीं केलें तरी सारखेंच. रामा, ही सुषुप्त-स्थिति अभ्यासयोगानें चांगली परिणत झाली असतां तिलाच तत्त्वज्ञ तुर्या म्हणतात. कारण हिच्या अभ्यासानें तो ज्ञानी-महाशय आनंदमय, सर्व अंतःपीडाशून्य, व मनोभावरहित होत असतो. परमानंदांत मग्न झालेला तो महात्मा जगद्रचनेस तमाशा समजतो. आत्मवान् आपल्या पूर्णावस्थेपासून कधीं च्युत होत नाहीं. डोंगरावर चढलेला जसा खालच्या दुर्बळाला हंसतो, त्याप्रमाणें पुण्य पदवीस प्राप्त झालेला तो जगद्-भ्रमाकडे पाहून हंसतो. तुर्यावस्थ पुरुष आनंदमय झाल्यामुळें अनिर्वाच्य होतो, अनानंद, महानंद न कलातीत अशा त्याला, मुक्त, योगी व तुर्यातीत पदास प्राप्त झालेला असें म्हणतात. सारांश, हे रामा, असला महात्मा सर्व

जन्मपाशरहित, व तमोमय अभिमानशून्य होतो, आणि पाण्यांत टाकलेल्या मिठाच्या खड्याप्रमाणें परम रसमयी सत्तेस प्राप्त होतो. ७०.

सर्ग ७१.

[परतत्त्व अनिर्वाच्य असल्यामुळें तुर्येचें वर्णन. शरीरादिकांचा निरास.]

श्रीवासिष्ठ—रघुनाथा, तुर्यावस्थेचा जोंवर साक्षात् अनुभव येत असतो, तोंवरच केवलता-पद जीवन्मुक्ताचा व वाणीचा विषय होतें. त्यानंतर वायूला जावयास योग्य असलेलें आकाश जसें मानवाचा विषय नव्हे, त्याप्रमाणें विदेहमुक्त ज्यास प्राप्य होतात तें तुर्यातीत पदही विदेहमुक्त व वेदवचनें यांचा विषय होत नाहीं. सर्व दूर-दूरच्या पदार्थांहून दूर असलेली ती पदवी विश्रांतिमय आहे. ज्ञानी पुरुष कांहीं दिवस सुषुप्तावस्थेंत असल्याप्रमाणें जगास्थितीचा अनुभव घेऊन त्यानंतर परमानंदानें धुंद झालेला तो सूर्यतेस प्राप्त होतो. यास्तव, हे रघूद्वहा, तत्त्वज्ञ तुर्यातीत पदास जसे प्राप्त होतात, तसाच तूं ही अगोदर निर्द्वंद्वपदास जाऊन पोंच. निद्रित असल्याप्रमाणें व्यवहार करूं लाग, म्हणजे चित्रांतील चंद्राप्रमाणें तुला हर्षशोक होणार नाहींत. (शास्त्रीय व्यवहाराच्या निर्वाहार्थ प्रथम पांचव्या ज्ञानभूमीचा अभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ.) देहाचा क्षय किंवा वृद्धि झाल्यास चित्‌चाही क्षय अथवा वृद्धि होते, असें समजूं नकोस. त्याच्या लाभ-हानीनें तुझा लाभ किंवा हानि कांहीं नाहीं. देहाला पाहिजे त्या अवस्थेंत राहूं दे. तूं आपला आत्मबोध स्थिर व्हावा म्हणून प्रयत्न कर, म्हणजे झालें. तें सत्य तुला कळलें आहे. त्या पदाचें ज्ञान तुला झालें आहे व त्या आपल्या रूपास तूं प्राप्त झाला आहेस. यास्तव, आतां शोकरहित हो. इष्टानिष्टाचा त्याग करून तूं आतां स्वच्छ आकाशाप्रमाणें शोभत आहेस. तुझें मन आतां आत्मा झालें आहे. तें अधोमार्गी धांवत नाहीं. तर योग-मंत्र तपःसिद्ध पुरुषा-प्रमाणें तें उत्तरोत्तर ऊर्ध्वभागीं जात असतें. या त्रिभुवनांत शुद्ध चित्‌च असल्यामुळें, हा मी, असा भ्रांत संकल्प करूं नकोस. त्या विभूला आत्मा हें नांवही केवल व्यवहाराकरितां कल्पिलें आहे. नामरूपादि भेद त्याच्या-पासून फार दूर रहातो. जलच सागर आहे व तरंगादिकही त्याच्याहून पृथक् नाहींत. त्याप्रमाणें आत्माच हें सर्व आहे, व पृथ्वी, जल इत्यादिकही त्याच्याहून पृथक् नाहीं. समुद्रांत पूर्ण जलावाचून कांहीं नाहीं. तसेंच जगांत

आत्म्यावाचून दुसरें कांहीं नाहीं. मग द्वित्वकल्पना कोठें व कशी रहाणार ? द्वैताचा स्वीकार केला तरीं विद्यमान देहादिकांशी विभूचा संबंध होत नाहीं. कारण, छाया व ऊन, किंवा अंधकार व प्रकाश, यांच्या संबंधाप्रमाणेंच देह व देही यांचा संयोग-संबंध संभवत नाहीं. परस्पर विरोधी असलेल्या शीतोष्णाप्रमाणेंच देह व आत्मा यांचा तादात्म्य संबंधही शक्य नाहीं. गुण व गुणी इत्यादि अयुतसिद्ध पदार्थांप्रमाणें, जड व चेतन (देह व देही) यांचा समवायसंबंधही शक्य नाहीं. चिन्मात्र आत्म्याचा देहसंबंध ही कथा दावाग्नींतील समुद्राच्या कथेप्रमाणेंच दुरवबोध आहे. बरें त्यांचा आरोपित संबंध आहे म्हणून म्हणावें, तर देहात्मसंबंधाध्यासाचें अधिष्ठान आत्मा असल्यामुळें आत्मदर्शनानेंच त्याचा बाध होईल. चिदात्मा निर्मल, नित्य, स्वप्रकाश व निरुपद्रव आहे; आणि देह अनित्य व मलिन आहे. तेव्हां त्यांचा संबंध कसा होणार ? आत्माचा देहाशीं जर संबंध नाहीं, तर त्याची हालचाल व पुष्टि कशी अनुभवास येतें ? मृत शरीरांत यांतील कांहीं दिसत नाहीं ! म्हणून म्हणशील तर सांगतों. प्राणवायूच्या योगानें तो हालचाल (स्पंद) करतो व अन्नादि भूतांच्या योगानें पुष्ट होतो. तात्पर्य, द्वैत सत्य आहे, असें मानल्यावरही जर देह व आत्मा यांच्या संबंधाची उपपत्ति लागत नाहीं, तर तें असत्य आहे असें मानल्यावर ती कशी लागणार ? यास्तव, द्वैतभ्रम सोडून अद्वितीय चिन्मात्रामध्येंच स्थिति कर. त्यांत बंध–मोक्षादिकांची शंकाच नाहीं. रामा, सर्व सबाह्याभ्यंतर शांत आत्मामय आहे हा स्पष्ट प्रत्यय दृढ कर. मी सुखी, दुःखी, मूढ आहें या कुदृष्टी आहेत. त्यांना जर तूं सत्य मानूं लागलास तर दीर्घ दुःखाचीच इच्छा करीत आहेस, असें मी समजेन. पर्वत व तृण यांतील पर्वत स्थिर व मोठा असल्यामुळें त्याच्याविषयींची दृष्टि सुकर व तृण कोमल व चल असल्यामुळें त्याच्याविषयींची दृष्टि दुष्कर आहे, अथवा त्वचेला मृदु लागणारा रेशमाचा स्पर्श ग्राह्य, व कठोर लागणारा पाषाणस्पर्श त्याज्य असतो, त्याप्रमाणें अमर्याद, स्वप्रकाश व आनंदरूप परमात्म्याची सुकर व ग्राह्य आणि तुच्छ, अस्थिर व मन–आदिकांची अपेक्षा करणारी देहाधनात्मदृष्टि दुष्कर व त्याज्य होय. तेज व अंधकार यांचा परस्पर विरोध असल्यामुळें त्यांच्या संबंधाप्रमाणेंच साम्यही जसें नाहीं, त्याचप्रमाणें अत्यंत भिन्न असलेल्या देहात्म्यांचें साम्य नाहीं. प्राणवायूच्या योगानें देहाच्या सर्व क्रिया होतात. वेळूच्या भोंकांतून वाऱ्यामुळें जसा ध्वनि निघतो, तसाच

तो याच्या मुख व नासिका या छिद्रांतून निघतो. नेत्रांची उघडझांप वायूच्या योगानेंच होते. इतर इंद्रियांच्या क्रियाही वायूच्या अधीन आहेत. ज्ञान हेंच एक आत्म्याचें कार्य आहे. पण तें ज्ञान (आत्मसंवित्) सर्वगत जरी असलें, तरी प्रतिबिंब जसें आरशासारख्या स्वच्छ पदार्थामध्येंच पडतें, त्याप्रमाणें तें (आत्मसंवित्, ज्ञान) चित्तवृत्तीमध्येंच अभिव्यक्त होतें. शरीररूपी घरट्यास सोडून चित्तपक्षी आपल्या वासनावशात् जेथें जातो, तेथें त्याचा अनुभव येतो. पुष्प असेल तेथेंच जसें गंधज्ञान होतें, त्याप्रमाणें चित्त असेल तेथेंच आत्मज्ञान स्फुरतें. सर्वव्यापी आकाश, आरसा, जल इत्यादि कांहीं योग्य पदार्थांतच जसें प्रतिबिंबित होतें, त्याप्रमाणें सर्वगामी आत्मा चित्तामध्येंच मात्र व्यक्त होतो. भूतलावरील सखल भूमि हें जसें जलाचें आस्पद (स्थान), त्याप्रमाणें अंत:करण हें आत्मसंविदाचें स्थान. अंत:करणांत बिंबलेलें आत्मज्ञान व्यावहारिक व प्रातिभासिक जगद्रुपास व्यक्त करतें. अंत:करणच संसाराचें कारण आहे. वास्तव जीव, अंत:करण, चित्त, मन इत्यादि नांवानीं ज्याचा व्यवहार करतां येतो, त्या सर्व–संसार–कारणाचाच स्वत: विचार करावा.

श्रीराम—पण भगवन्, चित्ताला हीं नांवें कां प्राप्त झालीं ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हे सर्व पदार्थ म्हणजे सतत आत्मरूप चित्तापासून निघणारे तरंगच आहेत, त्यांत आत्मा स्फुरणरूपानें कोठें कोठें रहातो. पुष्कळ जागीं तर तो महेश्वर अस्पंदरूपानेंच असतो. पाषाणादि स्थावर जीव स्पंदशून्य असतात, व मानवादि जंगम प्राणी सुरे (मद्य) वरील फेंसाप्रमाणें सस्पंद असतात. सर्व शरीरांतील सर्व शक्तींचें बीज आत्मा आहे. स्वकल्पित अज्ञानामुळें तो स्वत:च प्रलय व सुषुप्ति–कालीं अज्ञान होऊन रहातो. तें अज्ञान प्रतिबिंबभावास प्राप्त होऊन अनंत आत्मरूपानें भूषित झालें ह्मणजे त्यालाच जीव असें ह्मणूं लागतात. तोच या संसारांत महामोहरूपी माया–पिंजऱ्यांतील हत्ती आहे. प्राण धारण करणें यालाच जीवन म्हणतात. या जीवनामुळेंच तो जीवसंज्ञेस प्राप्त होतो. अहं असा अभिमान त्याला प्रथम झाला, त्यामुळें त्याचें अहं हें नांव रूढ झालें. निश्चय करणें या सामर्थ्यामुळें तो बुद्धिसंज्ञक झाला. संकल्पामुळें मन हें नांव त्याला पडलें. प्रकृतिरूपानें प्रकृति हें त्याचें नांव रूढ झालें. रक्त, मांस, अस्थि, इत्यादिकांच्या योगानें पुष्ट झालेल्या त्यालाच देह म्हणतात. तो अज्ञानांश–प्राधान्यानें जड व चित्प्राधान्यानें चेतन आहे. जड, अज्ञान व अजड साक्षि यांच्या अंतराळीं असणारें साभास मनच नाना-

श्वास प्राप्त होऊन, जीव, बुद्धि, मन, चित्त, अहंकार, इत्यादि नाना नांवें धारण करतें. जीवाचें हें स्वरूप बृहदारण्यकादि अनेक वेदान्त—भागांमध्यें बहुत प्रकारें वर्णिलें आहे. अज्ञ व तार्किक यांनीं या संज्ञामध्यें व्यर्थ व स्वतःच्या मोहाकरितांच आस्था ठेविली आहे.

हे महाबाहो, याप्रमाणें जीव संसाराचें कारण आहे. क्षुद्र, जड व दीन देहानें कांहीं केलें नाहीं. आधार व आधेय यांतील एकाचा नाश झाला असतां त्याबरोबर दुसऱ्याचाही नाश होईल, असें समजण्याचें कांहीं कारण नाहीं. झाडाच्या पानाचा रस सुकला म्हणून तो कांहीं नाश पावत नाहीं. तर सूर्याच्या किरणांमध्यें जाऊन रहातो. त्याप्रमाणें शरीर क्षीण झालें तरी, कोणाचाही देही क्षीण होत नाहीं. तर तो वासनाशून्य असल्यास आत्मपदीं रहातो; व वासनावान् असल्यास मातेच्या योनींत शिरून तिच्या शोणितानें पुनः शरीरवान् होऊं लागतो. जीवाचाही आत्यंतिक नाश होतो, नाहीं असें नाहीं. पण तो केव्हां ? शरीराच्या नाशाबरोबर नव्हें, तर चित्ताचा नाश झाला म्हणजे मग होतो, आणि तोच मोक्ष होय. यास्तव, शरीर मेलें असतां जीव मेला, नष्ट झाला, असें जें म्हणतात, तें मिथ्या आहे. कारण, एक देश व काळ यांस सोडून तो वारंवार अन्य अन्य देशादिकांमध्यें सशरीर होऊन अनुभवास येतो. याप्रमाणें या संसारनदीमध्यें तरंगाबरोबर वहात जाणाऱ्या तृणतुल्य जीवाकडून, मेला, झाला, वाढला, सुखी, दुःखी, इत्यादि भ्रांतिकल्पना केल्या जातात. वानर जसा एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर पटकन उडी मारून जातो, त्याप्रमाणें वासनावान् जीव एका शरीरास सोडून दुसऱ्या शरीरांत अकस्मात् शिरतो. पुनः तें सोडून तिसऱ्यांत प्रवेश करतो. याप्रमाणें आपल्याच वासनेकडून जीव, बाळकास फिरविणाऱ्या धूर्त धात्रीप्रमाणें, इतस्ततः फिरविले जातात. वासनारज्जूनें बांधून सोडलेले व जीवावरच उपजीविका करणारे जीर्ण जीव, आपलें आयुष्य मोठ्या दुःखानें घालवीत असतात. ते वासनानुवृत्तीनें अतिशय जीर्ण होऊन दारिद्र्य, रोग, वियोग इत्यादिकांच्या दुःखभाराखालीं चिरडून जातात; व शेवटीं नरकांत पडतात.

वाल्मीकि—वसिष्ठ मुनि इतकें सांगत आहेत, तो सायंकाळ झाला. त्यामुळें संध्योपासनादि करण्याकरितां सर्व सभासद स्वस्थानीं गेले व दुसऱ्या दिवशीं योग्यसमयीं आपापलीं नित्य कर्में आटोपून सभेंत येऊन बसले. ७१. येथें तेरावा दिवस समाप्त झाला.

सर्ग ७२.

[शरीर भौतिक असल्यामुळें त्याविषयीं शोक करणें व्यर्थ आहे. दृश्यदर्शनसंबंध व शुद्धसाक्षी यांचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, देह तुझा कोणी नव्हे. तूं निष्कलंक आत्मा आहेस. यास्तव देहसंबंधी जन्ममरणांशीं तुझा कांहीं संसर्ग नाहीं. भांड्यांतील बोरें गेलीं तरी भांडें नाहींसें होत नाहीं, व भांडें फुटलें तरी बोरें नाहींशीं होत नाहींत; त्याचप्रमाणें देह व आत्मा यांतील एक (देह) गेला तरीं आत्मा नष्ट होत नाहीं. विनाशी देह नष्ट होऊन, आपली स्वाभाविक स्थिति प्राप्त झाली असतां, मी नाश पावतों असें मानून ज्याचें मन खिन्न होतें, त्या मूर्खास धिक्कार असो.–'देह व आत्मा यांचा जर वास्तविक संबंध नाहीं, तर शाखांच्या कंपानें वृक्ष जसा कंपायमान होतो, त्याप्रमाणें देहाच्या प्रवृत्तीनें आत्मा संसारी कसा होतो ?'– म्हणून विचारशील तर सांगतों. अश्वादिकांस बांधलेल्या दोऱ्या व रथ यांचा संबंध प्रीति-योग्यता व द्वेषयोग्यता यांनीं जसा रहित असतो, तसाच, देह, चित्त, इंद्रियें इत्यादिकांशीं चैतन्याचा संबंध स्नेह-उद्वेगशून्य असतो. सरोवरांतील चिखल व निर्मळ जळ यांच्या संबंधाप्रमाणेंच देह-इंद्रियें व आत्मा यांचा संबंध परस्परप्रेमशून्य आहे. कल्पित वेताळाच्या, विक्राळ, तोंड, दाढा, इत्यादिकांच्या योगानें वाटणाऱ्या भीतीप्रमाणें स्नेह-सुखादि मिथ्या आहेत. एकाच झाडाच्या लांकडापासून केलेल्या नाना-प्रकारच्या बाहुल्यांप्रमाणें भूतपंचकापासून झालेलीं शरीरें अगदीं निरनिराळ्या आकारांचीं असतात. काष्ठभारांत काष्ठांवाचून जसें दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें भूतांपासून झालेल्या शरीरपिंडांत भुतांवाचून दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां अहो लोकांनो, पंचभूतांचा क्षोभ, नाश, उत्पत्ति, इत्यादि प्रसंगी हर्ष, क्रोध व विषाद यांच्या वश कां होतां ? स्वदेहाप्रमाणेंच स्त्रीपुत्रादिकांच्या देहावरही आस्था ठेवणें सर्वथा अनुचित आहे. कारण त्यांच्या रचनेंत जरी कांहीं फरक असला, तरी शरीरद्रव्यांत कांहीं अंतर नसल्यामुळें अज्ञाप्रमाणेंच प्राज्ञांनी नुसत्या बाह्य आकारावर भुलून जाणें योग्य नव्हे. दोन चार दगडी, लांकडी, किंवा चिरगुटाच्या बाहुल्या एकत्र केल्या असतां त्यांचा जसा परस्पर स्नेह वसत नाहीं, त्याप्रमाणें पंचभूतांच्या योगानें बनलेल्या अनेक शरीरांचा संयोग झाला तरी ज्ञानी प्रेमपाशबद्ध होत नाहीं. मातीच्या बाहुलींचा समागम झाला असतां त्यांचा जसा आशय असतो, तसाच बुद्धि, इंद्रियें, आत्मा व मन,

यांच्या संगमप्रसंगीं तुझा असूं दे. कारण बाहुल्यांप्रमाणेंच देहादिकही प्रेमपात्रें नाहींत. मग त्यांविषयीं शोक कसला? तरंग तृणाला जसे एकत्र करितात, त्याप्रमाणें देहदृष्टि भूतांना (प्राण्यांना) एकत्र करते. जळांमध्यें संयुक्त होऊन वियुक्त होणाऱ्या तृणाप्रमाणें प्राण्याचा संयोग व वियोग होत असतो. पण 'हीं माझी व मी यांचा, ही अंतःकल्पना सोडली कीं, मग दृष्टांतांतील तृणाप्रमाणेंच दुःख होत नाहीं. आत्मा चित्तवेष घेऊन भूतांस जोडतो (एकत्र करतो). यास्तव, त्याला चित्ताचा वेषच घेऊं देऊं नये. म्हणजे आत्मज्ञानानें चित्तशून्य झालेला ज्ञानी, भूतसमूहास आपल्यापासून फार दूर व खालीं पहातो; त्यामुळें तो देहातीत व अज होतो. परप्रकाशास प्राप्त होतो. मदिरेची धुंदी उतरली असतां मद्यप्याला जसें वस्त्रादिकाचें भान होतें, त्याप्रमाणें देहात्मभाव सोडलेल्या त्याला प्रमाण-प्रमेयशून्य स्वात्म्याचा स्वयं अनुभव येतो. राघवा, महासत्त्वपदास पोंचलेले जीवन्मुक्त असाच व्यवहार करितात. उत्तम पुरुषांचा क्षय झालेला असल्यामुळें आपल्या उचित लोकव्यवहारानें ते म्लान होत नाहींत. तत्त्ववेत्त्यांमध्यें रागद्वेष नसतो. जगाविषयीं मनाचें मनन, हा विषयोन्मुख झालेला चित्-तत्त्वाचा विलास आहे, असें ते समजात. दृश्य-दर्शनसंबंधामुळें भासणारें हें सर्व, व मी, मनच आहे. दृश्य मूढदृष्ट्या सत् व ज्ञानिदृष्ट्या असत् असतें. सत्-प्रमाणें स्वभावतःच असत् असलेल्या वस्तुविषयींही हर्ष-शोक करणें उचित नव्हे. राघवा, तूं यथार्थदृष्टि हो. कारण, यथार्थज्ञानी मोहित होत नाहीं. सर्व लोक भोगसुखाकरितां विषय व इंद्रियें यांचा संबंध इच्छितात; पण तें भोगसुखही, त्याची भोग ही उपाधि सोडली म्हणजे वस्तुतः ब्रह्मरूपच आहे. कारण, दृश्य व दर्शन यांच्या संबंधामध्यें जी अखंडआनंदात्मक अनुभूति, तीच मुक्ति होय, असें विद्वान् म्हणतात. तिचा आश्रय केला म्हणजे स्वरूपावरणदृष्टि जाते, व स्वरूपदृष्टि प्रकट होते. याप्रमाणें दृश्यदर्शनसंबंध—ज्ञान तुर्यत्वास प्राप्त होतें. आतां तुर्यतालक्षण मुक्तीमध्यें आत्मा कशाप्रकारचा अवशिष्ट रहातो, तें सांगतों. तो त्यावेळीं स्थूल, अणु, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, चेतन, जड, सत्, असत्, अहं, अनहं, एक, अनेक, समीपस्थ, दूरस्थ, अस्ति, नास्ति, प्राप्य, अप्राप्य, सर्व, असर्व, पदार्थ, अपदार्थ, इत्यादिकांतील कोणत्याही प्रकारचा नसतो. मनासह सहा इंद्रियांच्या द्वारा जें कांहीं ज्ञात होत असतें, त्याच्या पलीकडे व शब्दांनीं न सांगतां येण्यासारखें तें तत्त्व आहे.

ज्ञानी सर्व जगच आत्ममय पहातो. आकाशादि सर्व भूतांमध्यें तो आत्म्याला पहातो. रामा, चित्-तत्त्वावाचून जगांतील कोणत्याही वस्तूला सत्ता प्राप्त होत नाहीं. या वस्तूहून मी निराळा आहें असें म्हणणें, किंवा समजणें, हें मूर्खपण आहे. यास्तव, जगांतील इतर सर्व कल्पना मिथ्या असून एक आत्माच सत्य आहे, अशी भावना कर, म्हणजे हे महात्मन्, तूं संसारातीत होशील. ७२.

सर्ग ७३.

[तिन्ही अहंभाव सोडले म्हणजे मुक्ति व वैराग्य हस्तगत होते.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, असा विचार केला असतां द्वैतत्यागानें स्वरूपात्रस्थिति प्राप्त होते. आतां आणखी एक दृष्टि सांगतों ती ऐक, म्हणजे तूं अचल व दिव्यदृष्टि होशील. मी आकाश आहे, वायु आहे, सूर्य आहें, मीच दैत्य, मीच देवलोक, दिवस, रात्र, तम, अभ्रे, भूति, समुद्रादिक, रज, वायु, अग्नि व सर्व जगत् आहें. त्रिभूवनांत मीच आत्मा सर्वत्र स्थित आहें. मी कोण? देहादि हें सर्व काय आहे? एकाला द्वित्व कसें आलें? इत्यादिकांचा विचार करून जगाला आत्मरूपानें पाहाणारा ज्ञानी हर्षविषादपरवश होत नाहीं. सर्व जर आत्ममय आहे, तर या जगांत आपलें काय व दुसऱ्याचें काय? रामा, सात्त्विक, निर्मल तत्त्वज्ञानापासून प्रवृत्त होणाऱ्या, पारमार्थिक व मोक्षद दोन अहंकारदृष्टि आहेत. एक मी सर्वांहून निराळा व अति सूक्ष्म आहें ही, व दुसरी सर्व मीच आहें ही. याहून निराळी आणखी एक अहंदृष्टि आहे. ती 'मी देह आहें' असें समजणें ही होय. पण ती शांतीच्या उपयोगी नसून दुःख देणारी आहे. यांतील पहिल्या दोन दृष्टी शुभ असून तिसरी जरी अशुभ आहे, तरी सर्वोत्तम सिद्धीकरितां अगोदर तिसरी व मागून पहिल्या दोन दृष्टी सोडाव्यात. आत्मा जरी सर्वातीत व सर्वसत्तातिगामी असला, तरी तो सर्वप्रकाशक आहेच. तूं आपल्या अनुभवानेंच पहा. तूं तोच सदा उदित परमात्मा आहेस. हे तत्त्वज्ञा, तूं आशयासह हृदयग्रंथि सोड. आत्मा, अनुमान, शब्द, इत्यादि प्रमाणांनीं गम्य नाहीं. तो सर्वदा, सर्वथा स्वानुभवानेंच प्रत्यक्ष आहे. तो सत्, असत्, अणु, महत् इत्यादि कांहीं नाहीं, सदसत् इत्यादि रूपही नाहीं. तोच बोलतो, पण त्याच्याविषयीं बोलतां येत नाहीं. हा आत्मा व हा अनात्मा, या भिन्न संज्ञाही त्यानेंच आपल्या स्वरूपांत सर्वगत शक्तीनें

कल्पिल्या आहेत. तो भास्वर त्रिकालीं सर्वत्र स्थित आहे; पण अतिसूक्ष्म व अति महान् असल्यामुळेंच केवल दिसत नाहीं. तोच स्वतः पुर्यष्टकांत प्रतिबिंबित होऊन जीवभावास प्राप्त होतो, व स्वाभाविकपणेंच स्वभावास विसरून बाह्यदृष्टि बनतो. पुर्यष्टकाचा उदय झाला म्हणजे मगच आत्म्याचा साक्षात् अनुभव येऊं लागतो. सर्व पदार्थांच्या सत्तेप्रमाणेंच हा महेश्वर सर्वगामी असला तरी पाषाणांत व्यक्त होत नाहीं. तर पुर्यष्टकांत मात्र व्यक्त होतो. ज्याप्रमाणें सूर्य आकाशांत असला म्हणजे लोकांना व्यवहार करण्याची इच्छा होते, त्याप्रमाणें पुर्यष्टकांत हा परम प्रेमास्पद आत्मा असला तर विचित्र भोगेच्छा उद्भवते. तेव्हां नित्य सत्तारूप आत्मा असतांना देह जर नाश पावत असेल तर तो नष्ट होईना. आत्मा कधीं उत्पन्न होत नाहीं, मरत नाहीं, कधीं कांहीं घेत नाहीं, इच्छीत नाहीं, व तो मुक्त नाहीं आणि बद्धही नाहीं. पण त्याच्या या स्वरूपाचें विस्मरण झालें कीं अनर्थभ्रांति होते. तो अनादि असल्यामुळें उत्पन्न होत नाहीं, उत्पन्नच न झाल्याकारणानें मरत नाहीं, आणि तो असा आहे हें कळलें म्हणजे आत्मातिरिक्त वस्तूचा असंभवच झाल्यामुळें कशाची इच्छा करीत नाहीं. दिशा, काल, इत्यादिकांच्या योगानें मर्यादित न झाल्यामुळें हा कधींही बद्ध नाहीं. बंधाभावीं मुक्ति कोठची ? त्यामुळें अमोक्षच स्थित झाला.

सारांश, हे राघवा, सर्वांचा आत्मा एवंगुणविशिष्ट आहे. पण केवळ अविचारवशात् हे मूढ जन रडत असतात. तुला आतां पूर्वापर जगत्क्रम कळला आहे. यास्तव, तूं तरी त्यांच्याप्रमाणें दुःखी होऊं नकोस. बंधमोक्षरूप भ्रम सोडून तुझ्यासारख्या विद्वानानें कळसूत्री यंत्राप्रमाणें व्यवहार करावा. मोक्ष कांहीं कोठें आकाशांत, पाताळांत, किंवा भूपृष्ठावर राहिलेला नाहीं. तर यथार्थ ज्ञानयुक्त विमळ चित्त हाच मोक्ष होय. कोणत्याही आशेमध्यें संसक्त न होतां चित्ताचा आपोआप क्षय होणें, यालाच तत्त्वज्ञ मोक्ष म्हणतात. जोंवर विमल बोध उत्पन्न झालेला नाहीं, तोंवरच प्राणी मूर्खपणामुळें दीन होऊन भक्तीनें मोक्षाची इच्छा करतो. पर बोध प्राप्त होऊन चित्त चित्–तत्त्वतेस प्राप्त झालें म्हणजे मग एकचसा काय पण दहा मोक्षही कोणी इच्छिणार नाहीं. यास्तव या सर्व कल्पना सोडून तूं महात्यागी हो, आणि निःसंगमनानें वंशपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या पृथ्वीचें पालन कर. ७३.

सर्ग ७४.

[प्रमादामुळें संसारभ्रांति, प्रबोधामुळें पूर्णता व जीवन्मुक्तगुण यांचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—ज्याप्रमाणें, रम्य कांता–पुत्रादिकांचें मुख दृष्टीं न पडल्यामुळें विरही पुरुषाच्या चित्तांत, म्लानता, कृशता, इत्यादि देणारा उद्वेग उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें प्रलय व निद्रा-समयीं अज्ञानाच्या योगानें आच्छादित झाल्यामुळें आत्म्याला आपलें निरतिशय आनंदस्वरूप दिसेनासें झालें असतां, काम–कर्म–वासनापरिपाक–क्रमानें प्राप्त झालेल्या सर्ग–जागरादि कालीं सहज चिद्विलासाच्या योगानेंच सूक्ष्म-स्थूल समष्टि–व्यष्टि शरीर उत्पन्न होतें. त्या देहद्वयाच्या योगानें त्यांच्या ठायीं अहंभावाध्यास होतो, व त्यापासुन ही राग-लोभ-मोहादि अनर्थरूप मिथ्या मायामदशक्ति उद्भवते. तिच्यामुळेंच हें सर्व झालें आहे. आत्माच मन, बुद्धि, अहंकार, वासना, इंद्रियें, इत्यादि नामरूपांनीं स्फुरत असतो. चित्त व अहंकार यांचें द्वित्व वचनमात्र (शब्दमात्र) आहे, वस्तुतः नाहीं. जें चित्त तोच अहंकार, व जो अहंकार तेंच मन (चित्त) होय. बर्फापेक्षां त्याची शुभ्रता निराळी आहे अशी व्यर्थ कल्पना करीत असतात कीं नाहीं ? तसाच चित्त व अहंकार यांचा भेद व्यर्थ आहे. पांढरें वस्त्र जळलें असतां वस्त्र व त्याचें शुभ्रत्व हीं दोन्ही जशी नाहींशीं होतात, याप्रमाणें यांतील कोणी तरी एक क्षीण झालें कीं दोन्हीं नाहींशीं होतात. तुच्छ मोक्षबुद्धि, बंधबुद्धि व इच्छा यांचा त्याग करून, वैराग्य व विवेक यांच्या योगानें केवळ मनाचा क्षय करावा. मला मोक्ष प्राप्त व्हावा, अशी चिंता जरी आंत उत्पन्न झाली, तरी मन उत्पन्न होतें. तें मनन करूं लागलें कीं, शरीराकार होतें; व त्याच्या द्वारा बाह्य प्रवृत्ति होऊन दोष उद्भवतो. यास्तव मनन निर्मूल कर. वायु वृक्षांप्रमाणेंच देह व त्याचे अवयव यांना हालवितो. पण सर्वव्यापी, सूक्ष्म व अचल चित्-ला हालवूं शकत नाहीं. मेरुप्रमाणें स्थिर असलेली चित् स्वतःही हालत नाहीं. जिच्यामध्यें सर्व अर्थ प्रतिबिंबित झाले आहेत, अशी केवळ स्वात्म्यामध्येंच स्थित असलेली ती चित् दीपाप्रमाणें आपल्या बोधप्रकाशानें जगांत प्रकाशित करते. तेव्हां हा मी, हें माझें, इत्यादिकांस अवकाश कोठें आहे ? ज्ञातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व व असेच दुसरेही आरोपित भाव मृगजळासारखे मिथ्या आहेत. हा सर्व अविवेचा खेळ आहे. ही अज्ञताच मनोरूपी मत्त पशूस ओढून नेते. ती वस्तुतः असत्य असूनही

सत्यं आहे असा भ्रम होतो; पण तिचें यथार्थ स्वरूप कळलें म्हणजे ब्राह्मणांमध्यें जशी चांडाळकन्या उभी राहत नाहीं, त्याप्रमाणें ती विद्वानामध्यें क्षणभरही रहात नाहीं, तर पळून जाते. रामा, परमार्थ-ज्ञानाच्या योगानें वासनाही समूळ नष्ट होते. अविद्या नाहीं, असा निश्चय शास्त्र व युक्ति यांच्या द्वारा झाला कीं, ती आपोआप उन्हांतील बर्फाप्रमाणें वितळते. या जड देहाकरितां भोगसाधनें संपादन करून काय करावयाचें आहे ? त्यांची कांहीं गरज नाहीं; असा निश्चय झाला कीं आशामल पार नाहींसा होतो. आशा गेली कीं पुरुषाचा मुखचंद्रमा चमकूं लागतो. त्यावरील दीनता पार नाहींशी होते. तो अति शीतळ होतो. दरिद्याला राज्य मिळालें असतां त्याला जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणें आशा-रहित पुरुष परम सुखी होतो. त्याचा आनंद त्याच्या शरीरांत मावत नाहीं. त्याचा सर्व क्षोभ नाहींसा होतो. तो परम धैर्य व स्थैर्ययुक्त होतो. अमृत प्राशन केल्याप्रमाणें तो तृप्त होतो. तो आपल्याच शुद्ध चित्तांत सर्वात्मक, सर्वगत, सर्वेश, सर्वनायक, सर्वाकार व निराकार स्वात्म्यास पाहातो. पूर्वीच्या चित्तचांचल्याचें व कामपीडेचें स्मरण झालें असतां त्याला हसूं येतें. विषयी जनांचा संग व विषयानुरंजन यांपासून दूर झालेला तो शांतचित्त, अध्यात्मरति, पूर्ण व पावनमानस होऊन रहातो. द्वंद्वदोष व भय यांतून मुक्त व संसार-सागरांतुन उत्तीर्ण झालेल्या त्याला अलभ्य पदप्राप्ति झाल्याकारणानें अत्युत्तम विश्रांति मिळते. पुनरावृत्तिशून्य साम्राज्यास प्राप्त झालेला तो, शरीर, मन व वाणी यांच्या योगानें कांहीं करीत नाहीं. सर्व जन ज्याच्या आचरणास ग्राह्य समजतात, असा तो कांहीं वांछित नाहीं. सर्वांनीं ज्याच्या आनंदास अनुमोदन दिलें आहे असा तो, स्वतः कशालाही अनुमोदन देत नाहीं. तो कांहीं देत नाहीं; घेत नाहीं; कोणाची स्तुति करीत नाहीं; निंदा करीत नाहीं. त्याचें स्वरूप कधीं गुप्त होत नाहीं व कधीं उदय पावत नाहीं. तो संतुष्ट होत नाहीं व शोक करीत नाहीं. तो सर्व कर्मांचा त्याग करणारा, सर्व उपाधीशून्य, व सर्व आशारहित होतो. म्हणूनच तो जीवन्मुक्त होय. सर्व इच्छा सोडून मनानें मौनी व्हावें. मनांत बिंबलेल्या निराशेप्रमाणें तरुण स्त्रीचें दृढ आलिंगनहि सुख देत नाहीं. नैराश्य जसें सुखी करतें, तसा चंद्रही आल्हाद देत नाहीं. नैराश्यामुळें ज्याचें मन सम झालें आहे, असा उदारबुद्धि मौनी जसा शोभतो, तसा पुष्पपूर्ण नूतन-लतायुक्त वसंतही शोभत नाहीं. नैराश्यापासून जें शैत्य

प्राप्त होतें, तें हिमालय, मोत्यें, केळीचें वन, चंदन व चंद्र यांपासूनही प्राप्त होत नाहीं. राज्य, स्वर्ग व कांतासमागम यांहून नैराश्याचें सुख अधिक आहे. त्रिभुवनसंपत्ति तृणासारखी तुच्छ आहे, असें जिच्या योगानें वाटत असतें, ती परा शांति नैराश्यापासूनच प्राप्त होत असते. निःस्पृहाला त्रिभुवन तृणासारखें वाटतें. आशापाशांतून सुटलेले जन, घेणें–देणें इत्यादि जगांतील क्रियांना हंसत असतात. ज्याच्या हृदयांत कल्पना कधींही उत्पन्न होत नाहीं, त्या निःस्पृहाला उपमा कशाची देणार ? मला हें हवें, व हें नको, असें ज्याला वाटत नाहीं, त्याची कोणाशीं तुलना करतां येणार ? नैराश्य हें बुद्धीचें परम सौंदर्य आहे. आशा तुझी नाहीं व तूं आशेचा नाहींस. जगत् हा मिथ्या भ्रम आहे. मग तूं व्यर्थ मोहित कां होतोस ? मी इतका बोध करीत असतांनाही हें माझें, व हा मी, असा संकल्प भ्रांतचित्तानें कां करतोस ? जगत् एकरूप आहे, आत्ममय आहे, असें जाणून धीर पुरुष खिन्न होत नाहींत. भाव-अभाव इत्यादि विसंवाद सोडून आद्यन्त-अवस्थेंत असणाऱ्या रूपाचा अवलंब कर. तेंच पदार्थांचें खरें स्वरूप आहे. सिंहापासून हरिणी जशी पळून जाते, त्याप्रमाणें वैराग्यामुळें धीर झालेल्या मनापासून ही अति मोह पाडणारी सांसारी माया पळून जाते. धीरबुद्धि पुरुष तरुण कांतेस सुकलेल्या वेलीप्रमाणें अथवा जुन्या दगडाच्या बाहुलीप्रमाणें पहातो. भोग त्याला आंतून आनंद देत नाहींत; आपत्ती खेद देत नाहींत, व दृश्यशोभा त्याला आकर्षण करून घेत नाहींत. स्मरशर त्याला व्याकुळ करूं शकत नाहींत. ज्ञानी रागद्वेषांना थाराच देत नाहींत. मग त्यांना वश होण्याची गोष्ट तर बाजूलाच राहूं दे. वाटसरु क्षणभर विश्रांति घेण्याकरितां ज्याच्या छायेंत बसतो, त्या वृक्षांवर जसा आसक्त होत नाहीं, तसाच आत्मज्ञ विषयांत रममाण होत नाहीं. पण अनायासानें प्राप्त झालेल्या सर्वांचा लीलेनें भोग घेतो. तो त्याच्या दुःखाला किंवा सुखाला कारण होत नाहीं. कारण त्याला तात्कालिक भोगजन्य सुख व दुःखही जरी होत असलें, तरी त्यामुळें तो क्षुब्ध होत नाहीं. तर सदा सर्वभूतांतर्गत आत्मपदाचा आश्रय करून रहातो. ब्रह्मदेव जगत् उत्पन्न करीत असतांनाही जसा आत्मपरायण असतो, त्याप्रमाणें तो कार्यें करीत असतांनाही अव्यग्र रहातो. देशकालानुरूप प्राप्त होणाऱ्या सर्वांस सहन करतो. मन आसक्त असल्यास, नुसत्या इंद्रियांनीं अनिषिद्ध विषयांत मग्न होणारा पुरुष वस्तुतः मग्न होतच नाहीं. (म्हणजे अंतःसंगच

दूषित करतो. बहि:संग नव्हे.) सोनें आंतील कलंकानेंच कलंकित होतें. बाहेरच्या माती, चिखल, इत्यादिकांच्या लेपानें खरोखरी कलंकित होत नाहीं. अंत:संगाचा त्याग केला म्हणजे, शरीराचा एकादा अवयव कोणी कापला तरी त्यामुळें ज्ञानी पुरुषाला दु:ख होत नाहीं. आत्मा देहातिरिक्त आहे, या गोष्टीचें विस्मरण झाल्यास पुन: दु:ख होईल म्हणून म्हणशील, तर सांगतों. एकदा अमुक एक आपला बंधु आहे, असें कळलें म्हणजे तो जसा पुन: अज्ञात होत नाहीं, त्याप्रमाणें सदा उदित तत्त्व एकदा ज्ञात झालें म्हणजे पुन: त्याचें विस्मरण होत नाहीं. सर्पभ्रांति एकदा निवृत्त झाली म्हणजे पुन: त्याच रज्जूच्या ठायीं सर्पभ्रम होत नाहीं; वर्षाकाळची नदी एकदा पर्वताच्या कड्यावरून खालीं पडली म्हणजे पुन: वर चढत नाहीं; तापवून शुद्ध केलेलें सोनें मातींत पडलें तरी मलिन होत नाहीं; त्याप्रमाणें हृदयग्रंथि एकदा क्षीण झाली म्हणजे गुणांच्या योगानें पुन: बंध उत्पन्न होत नाहीं. देंठापासून सुटलेलें फळ पुन: दीर्घ प्रयत्नानें तरी त्याला चिकटवितां येईल कां ? पाषाण फोडून त्याच्या उदरांतून मणि काढल्यावर पुन: त्याला तेथें बसवितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें ही सर्व अविद्या पसरली आहे असें कळल्यावर पुन: त्यांत मग्न कोण होणार ? ही चांडाळांची यात्रा आहे, असें कळल्यावर त्यांत कोणी तरी ब्राह्मण जाईल कां ? शुद्ध जलाच्या ठिकाणची दुग्धबुद्धि जशी विचारानें निवृत्त होते, त्याप्रमाणें संसारवासना बुद्धिस्थ आत्म्याच्या विचारानें निवृत्त होते. हें मद्य आहे, असें कळलें नाहीं तोंच ब्राह्मण तें जलाच्या समजुतीनें तोंडापाशीं नेतो; पण त्याचें तत्त्व कळलें कीं, तो त्याचा तत्काळ त्याग करतो. तत्त्वज्ञ लोक रूपलावण्ययुक्त असलेल्या स्त्रीलाही चित्रांतील स्त्रीप्रमाणें पहातात. चित्रांतील स्त्री जशी लाल, काळा, पिवळा इत्यादि रंगांनीं रंगविलेली असते, त्याप्रमाणें ही मांसमय स्त्रीही रक्त, मांस, केंस, इत्यादिकांच्या योगानें बनविलेली आहे. मग तिच्याविषयींच एवढी आसक्ति कां ? गुळाच्या गोडीचा अनुभव आला असतां, त्याला बदलून तिखट किंवा खारट करण्याचें जसें दुसऱ्या कोणाचें सामर्थ्य नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्याचा अनुभव कोणालाही बदलतां येत नाहीं. व्यभिचारिणी स्त्री गृहकर्में करीत असतांनाही आंतल्याआंत परसंगाचें चिंतन करीत असते, त्याप्रमाणें ज्ञानी व्यवहारसमयींही आंत आत्मानुभव घेत असतो. शुद्ध परतत्त्वामध्यें विश्रांति घेणाऱ्या धीराला इंद्रादि देवही स्वरूपापासून चाळवूं शकत नाहींत. परपुरुषाचें

व्यसन लागलेल्या स्त्रीला, तिच्या कोणत्या बलाढ्य पतीनें, कल्पित कांताच्या सहागमसुखाचें विस्मरण पाडलें आहे ? कोणत्याही नाहीं. त्याचप्रमाणें महात्म्याच्या बुद्धीस आनंद–चित्–तत्त्वाचा विसर कोण पाडणार ? व्यसनी जन कितीही संकटें ओढवलीं तरी तीं सहन करून जसें आपलें इष्ट व्यसन पुरें करून घेतात, त्याप्रमाणें ज्याचा अविद्याबंध तुटून गेला आहे, असा सदाचरसंपन्न सम्यग्दृष्टि पुरुष व्यवहार करीत असतांनाही आंतल्या आंत सुखच घेत असतो. त्याचे अवयव जरी तोडले तरी तो तुटत नाहीं. त्याच्या नेत्रांतून अश्रू गळत असले तरी तो रडत नाहीं. त्याला जाळलें तरी तो जळत नाहीं; व तो देहतः नष्ट झाला तरी स्वरूपतः नष्ट होत नाहीं.

तात्पर्य, हे रामचंद्रा, मनोनाश होई तों, ज्यानें ज्ञानभूमिकांचा अभ्यास केला आहे, असा पुरुषश्रेष्ठ प्रारब्धप्राप्त फलानुरूप दारिद्र्यादि हीन दशेंत, संकटावस्थेंत, पर्वतावर, वनांत किंवा तपोवनांत जरी रहात असला, तरी सदा सुखदुःखसंबंधरहित असतो. ७४.

सर्ग ७५.

[मोठमोठ्या अधिकारावर आरूढ असतांना हर्षशोकरहित रहाणाऱ्या अनेक मुक्त देव–असुर–नरांचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—निमि राज्यभार वहात असतांना व तदनुरूप व्यवहार करीत असतांनाही आंतून शांतचित्त व संतापशून्य होता. तुझा पूर्वज दिलीप सर्व उचित कर्मांमध्यें तत्पर असतांनाही विरक्त मनानें दीर्घकाळ पृथ्वीचा उपभोग घेत राहिला होता. रागादि मलशून्य असल्यामुळें ज्ञानी व जीवन्मुक्ताकार मनु दीर्घकाल जनतेचें पालन करीत होता. विचित्र बलशाली योद्ध्यांच्या अनेक भयंकर युद्धांत व व्यवहारांतही दीर्घकाळ निमग्न झालेला मांधाता परम पदास प्राप्त झाला आहे. पाताळांतील बलि, व्यवहार सत्य असल्याप्रमाणें करीत होता, तरी सदा त्यागी, सदा असक्त व जीवन्मुक्त होता. दानवाधीश नमुचि देवांशीं द्वंद्वयुद्ध करण्यांत सदा निमग्न असे, पण तो मनामध्यें कधीं खिन्न झाला नाहीं. इंद्राशीं युद्ध करीत असतांना शरीराचा त्याग करणारा उदार, मानी व देवशत्रु वृत्र, आंत सदा शांतचित्त असे. दानवांचीं उचित कर्मे करणारा व पाताळलोकाचा पालक प्रल्हाद, नित्य व अनिर्वाच्य सुखास प्राप्त झाला. रामा, मायेमध्यें तत्पर असलेला, पण ज्याचें चिदाकाश सदा उदित आहे, असा शंबरासुर या संसारमायेस सोडून

शांत झाला. त्या विरक्त पण कुशल मायाव्यानें, हरीशीं युद्ध करीत असतांनाही सर्वोत्तम ज्ञानसंपन्न होऊन शरीरत्याग केला. सर्व देवांचें मुखच असा अग्नि, क्रियासमूहांत परायण असूनही चिरकाल यज्ञलक्ष्मीचा उपभोग घेतो व यालोकीं मुक्त होऊनच रहातो. ज्याचें चित्त ब्रह्ममय आहे, असा सोम आकाशाचें आक्रमण करीत असतांना, व देव त्याचें प्राशन करीत असतांनाही सुख-दुःखरहित असतो. देवगुरु बृहस्पति स्त्री-करिता चंद्राशीं कलह करीत असतांनाही मुक्तच होता. आकाशतलास प्रकाशित करणारा ज्ञानी शुक्र (दैत्यगुरु) निर्विकार मनानेंच काल घालवीत होता. वायु सर्व प्राण्यांच्या शरीरांस हालवीत व सदा सर्वत्र संचार करीत असतांनाही मुक्त रहतो. ब्रह्मदेव सृष्टिरचनेसारखें अति कठिण कर्म करीत असला तरी, समचित्तानेंच आपलें दीर्घ आयुष्य घालवितो. भगवान् हरि मुक्त असूनही जरा, मरण, युद्ध, द्वंद्व इत्यादि लीलेनें यालोकीं चिरकाल व्यवहार करीत रहातो. मुक्त शंकरानेंही एकाद्या कामुकाप्रमाणें गौरीला आपल्या अर्धांगीं धारण केलें आहे. मुक्त गौरीनेंही गौरवर्ण शंकराला हाराप्रमाणें आपल्या गळ्यांत बांधून ठेवलें. सर्व ज्ञानरूपी रत्नांचा सागर, अशा महाबुद्धिवान षडाननें तारकासुरादिकांशीं रणक्रिया जरी केली, तरी तो आंतुन मुक्त होता. भृंगी या नांवाचा एक शिगण होता; तो देवीचा अनादर करून एकट्या शंकराचीच आराधना करण्यांत तत्पर असे. त्यामुळें गौरीला क्रोध आला; व तो हात जोडून प्रसन्न होण्याविषयीं प्रार्थना करूं लागला असतां, देवीनें–माता व पिता यांच्या शोणित–शुक्रा-पासून झालेल्या आपल्या शरीरांतील मातृभाग मला निराळा करून दे, असें सांगितलें. तेव्हां त्या धीरानें तिला रक्त-मांस काढून दिलें, अशी पुराणांत कथा आहे. तिच्या अनुरोधानें भृंगी देखील रक्तमांस देत अस-तांनाही ध्याननिर्मळ व मुक्त बुद्धिनें स्थित होता. नारदमुनि मुक्तस्वभाव असूनही शांत चित्तानें कळी लावीत जगभर फिरत असतो. हा मान्य प्रभु विश्वामित्र जीवन्मुक्त असूनही वेदोक्त यज्ञक्रिया करीत आहे. शेष पृथ्वीला धारण करतो, सूर्य दिवसपरंपरा करतो व यमही जीवन्मुक्त होऊन प्राण्यांचे नियमन करतो. रावणा, असे आणखी दुसरेही अनेक देव, दानव, यक्ष व नर, मुक्त होऊन संसारांत स्थित आहेत. अंतःकरणांत शीतळ असलेले कांहीं ज्ञानी विचित्र आचरणयुक्त व्यवहारांत निमग्न अस-

तात. कांहीं पाषाणासारखे मुक्त होऊन रहातात, व भृगु, भरद्वाज, विश्वामित्र, शुक इत्यादि कित्येक अरण्यांत जाऊन रहातात. छत्र-चामरांनीं सुशोभित झालेले जनक, शर्याति, मांधातृ, सगर, इत्यादि कित्येक राज्य करीत होते व आहेत. बृहस्पति, शुक्र, चंद्र, सूर्य इत्यादि कित्येक ज्योतिश्चक्रांत स्थित आहेत. अग्नि, वायु, वरुण, यम, इत्यादि कांहीं ज्ञानी देव होऊन विमानांत बसले आहेत. बलि, सुहोत्र, प्रल्हाद इत्यादि कांहीं जीवन्मुक्त पातालांत आहेत. कर्मदोषांमुळें कांहीं ज्ञानी तिर्यक्योनीमध्येंहि रहातात व देवामध्येंही कांहीं मूर्ख निपजतात. कारण, सर्वव्यापी आत्म्यामध्यें सर्व सर्वत्र संभवतें. विधीची नियती कांहीं विचित्र आहे. विधि, दैव, विष्णू, धाता, सर्वेश, शिव, ईश्वर, इत्यादि नांवें या प्रत्यक्चेतन-आत्म्यालाच प्राप्त होत असतात. ईश्वराच्या मायेनें अवस्तूमध्यें वस्तु मिळते, वाळूंत सोनें सांपडतें, व वस्तूंतही अवस्तु असते, सोन्याच्या कणांतही मळ असतो. युक्तीनें पाहूं लागलें असतां अयुक्तामध्येंही युक्त आढळतें. रामा, पापाच्या भयानेंच लोक धर्मामध्यें निरत होत नाहींत काय ? हे साधो, असत्यामध्येंही शाश्वत सत्यता दिसते. शून्य ध्यानयोगानें शाश्वतपद प्राप्त होतें. देशकालवशात् नसलेलेंही एकादें कार्य उदय पावतें. जादूच्या खेळांत सशांनाही शिंगें दिसतात. वज्रासारखा दृढ (अक्षय वाटणाऱ्या) वस्तूंचाही कालवशात् क्षय होतो. चंद्र, सूर्य, पृथ्वी, सागर, देव इत्यादि कल्पांतीं नाश पावतात. याप्रमाणें हे महाबाहो, भावाभावाविषयीं विचार करून, व हर्ष, शोक, इच्छा, द्वेष यांस सोडून सम हो. या संसारांत असत् सत् दिसतें व सत् असलेलें असत् भासतें. यास्तव, त्यांच्याविषयींची आस्था व अनास्था सोडून सत्वर सम हो. तत्वज्ञानाच्या अभावीं कोट्यावधि लोक संसारपरंपरेंत पडत असतात, पण तें झालें म्हणजे जीवन्मुक्त अथवा विदेह-मुक्त पुरुष पुनः जन्ममरणपरंपरेंत पडत नाहींत. मुक्ति, उज्ज्वल विवेक व अविवेक यांच्या योगानें सुलभ व दुर्लभ झाली आहे. मनः-क्षय झाल्यानें ती प्राप्त होते. ज्याला उत्कर्षाची इच्छा असेल, त्यानें आत्माज्ञानाविषयीं यत्न करावा. आत्मदर्शनानें सर्व दुःखांचा शिरच्छेद होतो. आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, पूर्वीच्या लोकांना मुक्ती मिळत होती, पण ती सांप्रतकाळीं मिळणें शक्य नाहीं. पण तें बरोबर नाहीं. कारण, राग (आसक्ति) व अहंकार यांनीं रहित असलेले महाबुद्धिमान् पुरुष, वर्त-

मानसमयींही पाहिजे तितके जीवन्मुक्त होऊं शकतात. सुहोत्र जनक इत्यादि जीवन्मुक्त हल्लीं आहेतच. यास्तव वीरा, वैराग्य व विवेक यांच्या योगानें महाबुद्धिमान् व समलोष्टाश्मकांचन होऊन यालोकीं विहार कर. मागें सांगितल्याप्रमाणें मुक्ति दोन प्रकारची आहे. असंगामुळें मनाची शांति होणें हीच विमुक्तता होय. ती देह असला तरी व नसला तरी संभवते. स्नेहाचा सर्वथा क्षय हेंच उत्तम कैवल्य आहे. तें देहाचा भाव किंवा अभाव असला तरी संभवतें. ज्याचें जीवित स्नेहयुक्त असतें तो बद्ध; जो निस्नेह होऊनच जिवंत रहातो तो जीवन्मुक्त, व जो दृढ अभ्यासबलानें मरणोत्तर निःस्नेह होतो तो विदेहमुक्त होय. साधनचतुष्टयांतील पूर्व पूर्व साधनाविषयींच्या प्रयत्नानें उत्तर उत्तर साधन संपादन करून विजयी व्हावें. यत्न व युक्ति यांवाचून गोष्पदही दुस्तर होतें. केवल मोहाचा आश्रय करून व यत्नाविषयींचा निश्चय सोडून विपुल दुःखाकरितां आत्म्याला अनात्म वश करूं नये. निश्चयी मनानें मोठें धैर्य धरून सिद्धीकरितां यत्न करावा. निश्चयी पुरुषाला जगत् टींचभर होतें. बुद्ध सुंदर विचारवान् झाला. कापिल पुष्कळ विचार करूनही यथार्थ निश्चय करण्यास समर्थ न झाल्याकारणानें त्रिगुणसाम्यावस्थानुरूप प्रकृतीलाच तत्त्व समजूं लागला. कोणी एक वेदानिंदक राजा आत्म्याचें चित्स्वभावत्व जाणून तो शरीरा-एवढाच (म्हणजे मध्यम परिमाणवान्) आहे असें समजला. (म्हणजे त्यानें त्याला अनित्य केलें.) व पुष्कळ वेदवेत्ते महात्मे विवेक व वैराग्य यांच्या योगानें सत्य-आनंदपदास प्राप्त झाले; पण तें सर्व प्रयत्न-कल्पवृक्षाचेंच महाफल आहे ७५.

सर्ग ७६.

[ससंारसागर, त्याच्या तरणाचा उपाय व तरून गेल्यावर यथेच्छ क्रीडा.]

श्रीवसिष्ठ—हे राघवा, सर्व भुवनें ब्रह्मापासून उत्पन्न होतात; अविवेकानें त्यांचें स्थैर्य होतें व विवेकानें तीं नष्ट होतात. ब्रह्मसागरांतील जगत-लहरींची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? अयथार्थ ज्ञान हेंच जगत्स्थितीचें कारण आहे, व यथार्थ ज्ञान हाच त्याच्या शांतीचा उपाय आहे. या सागराचें पर तीर दिसणें फार दुर्घट आहे. युक्ति व प्रयत्न यांवाचून त्यांतून पार होतां येतच नाहीं. हा सागर मोहरूपी जलपूरानें भरलेला असतो. अगाध मरणरूपी भोंवऱ्यांनीं भयंकर झालेला असतो. पुण्यरूपी फेसानें कोठें कोठें शोभायमान होतो. दीप्त नरकरूपी वडवाग्नीनें संतप्त झालेला असतो. तृष्णारूपी चंचल

लाटा व मनोरूपी जलहस्ती यांच्या योगानें दुर्लंघ्य होतो. जीवितरूपी शेंकडों नद्या त्याला येऊन मिळतात. भोगरूपी रत्नांचा हा एक अगाध करंडाच आहे. यामध्यें रोग हेच क्षुब्ध सर्प सर्वतः पसरलेले असतात. इंद्रियरूपी सुसरींनीं हा अति घातुक झाला आहे. या संसारसागरांतील स्त्रिया याच लाटा आहेत. त्या पर्वतासारख्या धीर पुरुषांनाही ओढून नेतात. राघवा, अशा दुस्तर समुद्रांतून पार होणें हें मोठ्याच पुरुषार्थाचें काम आहे. पण उत्तम प्रज्ञारूपी दृढ नौका व विवेकरूपी कुशल नावाडी, यांचा लाभ झाला असतांही, जे या सागरांतून तरून जात नाहींत त्यांना धिक्कार असो. पारावार-शून्य अशा याचें आक्रमण करून (तत्त्वदर्शनानें बाध करून) व त्याला ब्रह्ममात्र करून जो त्यांत प्रवेश करतो (प्रत्यगात्म्यालाही ब्रह्मरूप करतो) तोच पुरुष होय. श्रेष्ठ आत्मज्ञांसह विचार करून व स्वबुद्धीनें संसारसागराचें तत्त्व जाणून नंतर त्यांत जो क्रीडा करतो, तोच चांगला शोभतो. रामा, तूं धन्य आहेस. कारण, तूं आपल्या विचारपर बुद्धीनें इतक्या अल्पवयांतही त्याचा विचार करूं लागला आहेस. तुजप्रमाणें जो प्रथम विचार करून अति रम्य बुद्धीनें संसारांत प्रवेश करतो, तो त्यांत बुडत नाहीं. सर्पाप्रमाणें भयप्रद असलेल्या भोगांचा प्रथम विचार करावा, व नंतर त्याचा उपभोग घ्यावा. ऐश्वर्याचें विचारपूर्वक तत्त्व जाणून सेवन केलें म्हणजे मोठा उत्कर्ष होतो, व अविचारानें भोगलेलें ऐश्वर्य केवल दुःख देतें. वसंतऋतूंत वृक्षांच्या सौंदर्यादि गुणाप्रमाणें तत्त्वज्ञाची बुद्धि व तेज वाढतें. हे रघुनंदना, तुला तत्त्व कळल्या-मुळें तूं आतां आनंदामृतपूर्णसंपत्तीनें अतिशय शोभत आहेस. ७६.

सर्ग ७७.

[प्राज्ञांस मस्तक व उरःस्थल या ठिकाणीं धारण करण्यास योग्य असलेली जीवन्मुक्तगुणांची माळा.]

श्रीराम—"मुनिराज, आपलें भाषण कितीही ऐकलें तरी कान तृप्त होत नाहींत. यास्तव भगवन्, ज्यानें तत्त्वचमत्कार पाहिला आहे अशा पुरुषाचें उदार वृत्त मला सांगा."

श्रीवसिष्ठ—प्रिय शिष्या, मी तुला जीवन्मुक्ताचें लक्षण बहुत प्रकारें सांगितलें आहे. पण पुनः आणखी सांगतों ऐक. वितृष्ण पुरुष हें सर्व सुषुप्तासारखें पहातो. जिवंतपणींच तो जणुं काय केवल्यास प्राप्त झालेला आत्मज्ञ मनाला जिंकून सोडतो. तो आनंदाच्या बुंदींत निमग्न

होतो. प्रथम नेत्रादिकांनीं ग्रहण केलेलें; व नंतर हातांनीं उचललेलेंही धन-वस्त्र-अलंकारादि तो बुद्धिपूर्वक घेत नाहीं. कारण त्याचीं इंद्रियें जरी बाह्य व्यापारांत निमग्न असलीं, तरी बुद्धि अंतर्मुख असते. प्राण्यांचा हा सर्व संचार कळसूत्री बाहुल्यांच्या संचाराप्रमाणें परप्रयुक्त आहे, असें अंतर्दृष्टीनें पाहून शांतबुद्धि पुरुषास त्यावर अहंकार ठेवणाऱ्या लोकांचें हसूं येतें. ज्ञानीही सर्व करतो, पण तो भावि कृत्याची अथवा फलाची अपेक्षा करीत नाहीं. वर्तमान कृत्यांत आसक्त रहात नाहीं व मागच्या गोष्टींचें स्मरण करीत नाहीं. तो व्यवहाराविषयीं सुप्त (निद्रित) असला तरी स्वात्म्या-विषयीं प्रबुद्ध असतो, व व्यवहारांत दक्ष असला तरी फलविषयीं निजल्या-सारखा असतो. बाहेरून सर्व कर्म करतो; पण आंतून कांहीं करीत नाहीं. कर्तृत्वाभिमान सोडून तो प्राप्त क्रिया, आप्तादिकांचें मनोरंजन करीत एकाद्या आसक्त पुरुषाप्रमाणें करतो खरा; पण आंतून उदासीनाप्रमाणें असतो. इच्छा, द्वेष, शोक, हर्ष या भावांना मनांत थारा देत नाहीं. तो सर्व सुखभोगांचा स्वत: आत्माच असतो. अनुकूल व प्रतिकूल प्राण्याविषयीं तो एकसारखीच बुद्धि धारण करतो. तो भक्तांविषयीं भक्तासारखें आचरण करणारा, शठाशीं शठतुल्य होणारा, पोरांमध्यें पोर, थोरांमध्यें थोर, धीरांमध्यें धीर, तरुणांच्या गोष्टींमध्यें तरुण, आणि दु:खितांमध्यें दु:खितांसारखा होतो. पण त्या सर्वां-पेक्षां याच्यामध्यें एक विशेष असतो तो असा कीं, ज्ञानी बोलूं लागला असतां पुण्यकारक कथाच सांगतो. बालांप्रमाणें व्यर्थ प्रलाप करीत नाहीं. त्याचें चित्त दैन्याचा आश्रय करीत नाहीं. त्याची बुद्धि सात्त्विक धैर्यानें युक्त असते. तो सदा आनंदी असतो. बालांप्रमाणें कांहीं वेळ सुखी होत नाहीं. तो सौम्यवृत्ति, पुण्यकारक कीर्तन करणारा, प्राज्ञ, प्रसन्नमुख, खेदरहित व सर्वांचा स्निग्ध बांधव, उदार चरित, सम व शीतल (सर्व संतापहारक) असतो. सुकृत व दुष्कृत यांचा त्याला कांहीं उपयोग होत नाहीं. कार्यका-रणारंभ, नैष्कर्म्य, बंध, मोक्ष, स्वर्ग यांतील त्याला कांहीं नको असतें. त्याचें मन सुखदु:खांच्या अप्राप्ति-प्राप्तीमुळें कृपण होत नाहीं. ज्ञानाग्नीनें संदेहजाळें जळलें कीं, त्याचा चित्तपक्षी नि:शंकपणें उडून जातो. त्याचें भ्रांतिशून्य मन सर्व दृष्टींत समरस असतें. तें अस्त किंवा उदय पावत नाहीं. पाळण्यांत निजलेल्या बाळकाप्रमाणें त्याच्या अंगाची चेष्टा अनुसंधानावाचूनच होत असते. कार्यप्रयुक्त सुख-दु:खांच्या योगानें त्याचें चित्त कलुषित होत नाहीं.

त्याला कशाचाही विस्मय वाटत नाहीं. कारण, चिदात्म्याच्या शक्ती पाहिजे तें करूं शकतात, असा त्याच्या मनाचा निश्चय असतो. दया, दैन्य, क्रौर्य, लज्जा, अलज्जा, इत्यादिकांचेंही तो अनुसंधान करीत नाहीं. तो दीन, उद्धत, प्रमत्त, खिन्न व हर्षवान् नसतो. त्याच्या हृदयांत कोपादिक उत्पन्न होत नाहींत. रामा, ज्यामध्यें प्राणी सतत उत्पन्न होत आहेत व मरत आहेत, अशा या संसार स्थितींत (या जगांत) सुखिता व दुःखिता कशी, कोठें व कितिशी असणार ? फेसासारख्या क्षणिक भूतांविषयीं सुखदुःखांचा प्रसंग कसा व कोठें येणार ? या सर्व लोकदृष्टी स्वप्नाप्रमाणें आहेत. सुखदुःख क्षीण झालें असतां, ग्राह्य, त्याज्य, इष्ट, अनिष्ट, शुभ, अशुभ, या दृष्टी गळतात. रम्य व अरम्य दृष्टि जाऊन, भोगेच्छा गळली व नैराश्य सतत वाढत गेलें म्हणजे मन वितळून जातें. मन समूळ क्षीण झालें म्हणजे संकल्पाचें नांवही घ्यावयास नको. कारण तीळ जळले म्हणजे तेल कोठलें निघणार ? सारांश, बा रघुत्तमा, हें सर्व असत् आहे, या दृढ भावनेनें सर्व भावांविषयींचा संकल्प नाहींसा झाला म्हणजे त्या महात्म्याचें चित्त प्रसादशाली होतें, त्यामुळें तो नित्यतृप्त व सदा एकरूप होतो आणि प्रारब्धक्षयाची प्रतीक्षा करीत जिवंत रहातो. ७७.

सर्ग ७८.

[चित्तस्पंदामुळें जगद्भ्रांति होते. यास्तव योगाभ्यासानें त्याचा निरोध करावा.]

श्रीवसिष्ठ—कोलित फिरवूं लागलें असतां जसें अग्निचक्र दिसतें, तसें चित्तस्पंदामुळें जगत् भासतें. जळाच्या भोंवऱ्याप्रमाणें जग हा चित्ताचा भोंवरा (आवर्त) आहे. आकाशांतील विविध शोभेप्रमाणें चित्तस्पंदापासून होणारी ही जगाची विविध शोभा आहे.

श्रीराम—चित्त कोणत्या निमित्तानें स्पंदयुक्त होतें व तें निश्चल कसें होईल, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, बर्फ व शुभ्रता, तिळ व तेल, पुष्प व सुगंध, उष्णता व अग्नि, यांच्याप्रमाणें चित्त व चित्तस्पंद एकरूप झालेले आहेत. त्यांतील भेद खरा नव्हे. तो कल्पित आहे. यास्तव त्यांतील कोणत्या तरी एकाचा क्षय केला कीं, दोघांचा क्षय होतो. चित्ताच्या नाशाचें—ज्ञान व योग—असे दोन उपाय आहेत. यथार्थदर्शन हें ज्ञान व चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध करणें हा योग होय.

श्रीराम—भगवन्, केव्हां व कोणत्या प्राणापानसंबंधी योगनामक युक्तीनें अनंत सुखप्रद मन:शांति मिळते?

श्रीवसिष्ठ—या देहांत व देहनाडीमध्यें जो हा वायु सर्वतः स्फुरण पावत असतो, त्याला प्राण असें म्हणतात. स्पंदवशात् आंत निरनिराळ्या क्रिया करणाऱ्या त्यालाच, अपान, व्यान, इत्यादि नांवें विद्वानांनीं योजलीं आहेत. प्राण व चित्त यांचें ऐक्य होतें. सुगंध व पुष्प यांप्रमाणें हा प्राणसंज्ञक चित्ताचा आधार चित्तरूप झाला आहे. आंतील प्राणपरिस्पंदामुळें संकल्प करण्यास सज्ज झालेली संवित्‌च चित्त होय. प्राणस्पंदामुळेंच चित्‌चा स्पंद होतो. चित्स्पंदामुळें ज्ञान होतें. चित्त प्राणपरिस्पंदाच्या अधीन आहे, असें वेदवेत्ते म्हणतात. यास्तव प्राणनिरोध केला म्हणजे मन शांत होतें, व मन:-स्पंदाची शांति झाली म्हणजे हा संसार लीन होतो.

श्रीराम—गुरुवर्य, देहरूपी गृहामध्यें सतत संचार करणाऱ्या वायूचा रोध कसा करितां येईल?

श्रीवसिष्ठ—शास्त्र व सज्जन यांचा संपर्क व वैराग्याभ्यास यांच्या योगानें पूर्वसंसार–वृत्तींमध्यें अनास्था केली असतां, व इष्ट ईशाचें ध्यान केलें असतां चित्त एकाग्र होतें. त्यानंतर एकाच तत्त्वाचा दृढ अभ्यास केला असतां प्राण-स्पंदाचा निरोध होतो. पूरकादिकांच्या योगानें प्राणाचा आयाम (दीर्घता), सहज दृढ अभ्यास व एकांत–ध्यान–योग यांच्या योगानें प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. दीर्घ उच्चारलेल्या प्रणवाच्या चवथ्या मात्रेचा अवलंब केल्यामुळें, बाह्य विषयज्ञानाचा आत्यंतिक उपशम झाला असतां प्राणस्पंद निरुद्ध होतो. रेचक व पूरक यांचा दीर्घ अभ्यास व ध्यान यांच्या योगानेंही प्राणनिरोध करतां येतो. कुंभक, कुंभांतील जलाप्रमाणें निश्चल झाला म्हणजे प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. योगशास्त्रांत सांगितलेल्या पद्धतीनें यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि, यांच्या अभ्यासानें प्राणनिरोध करतां येतो. गुरु किंवा ईश्वर यांच्या अनुग्रहामुळें झटकन ज्ञान होऊन, सटकन चित्तोपशम झाल्यानेंही प्राणस्पंद प्रतिबद्ध होतो. सूक्ष्म हृदयाकाशांत चित्ताला स्थिर केलें असतां आत्मसाक्षात्कार होऊन प्राणस्पंद निरुद्ध होतो.

बा साधो, या सृष्टींत भूतांचें हृदय दोन प्रकारचें आहे. एक हेय (त्याज्य) व दुसरें उपादेय (ग्राह्य). शरीराच्या एकाभागीं उराच्या आंत असलेलें हें मर्यादित हृदय हेय आहे व ज्ञानमात्र हृदय उपादेय आहे. तें आंत व बाहेरही

आहे. अथवा तें निःसंग असल्यामुळें आंत नाहीं व बाहेरही नाहीं. तेंच मुख्य हृदय असून त्याच्या आंत हें सर्व त्रिभुवन सांठविलेलें आहे. तोच सर्व पदार्थांचा आरसा व सर्व संपत्तींचा कोश आहे. वस्तुतः संवित् हेंच सर्व प्राण्यांचें हृदय आहे, उरांत असलेला एक जड मांसाचा तुकडा नव्हे. यास्तव, सर्व वासना सोडून संवित्-रूप शुद्ध हृदयांत चित्ताला बलात्कारानें नियुक्त केलें असतां प्राणस्पंद निरुद्ध होतो. अनेक अनुभवी गुरूंनीं सांगितलेल्या या व असल्याच दुसऱ्याही उपायांनीं प्राणनिरोध करावा; पण हठयोगानें त्याला वश करण्याचा प्रयत्न करूं नये. हळु हळु अभ्यासानेंच पूर्वोक्त युक्ती भाग्यवानाच्या संसार-भंगास कारण होतात. अभ्यासानें दृढ व वैराग्यानें चिह्नित झालेलाच वासना-शून्य प्राणायाम सफळ होतो. एवढ्यासाठींच योगशास्त्रांत भ्रूमध्यादि निर-निराळ्या स्थानीं धारणेचा अभ्यास करावयास सांगितलें आहे. अभ्यासानें प्राण शांत होतो. अभ्यासानेंच पुरुष, आत्माराम, वीतशोक (शोकशून्य) व अंतःसुख होतो. यास्तव तूं अभ्यास कर. अभ्यासानें प्राणाचा परिस्पंद क्षीण झाला असतां, मन शांत होतें व निर्वाण अवशिष्ट रहातें. वासनावेष्टित मन हाच जन्म, व वासनाशून्य मन हाच मोक्ष होय. प्राणस्पंद हेंच मनाचें रूप आहे व त्यापासून संसारभ्रम होतो. यास्तव, तोच शांत झाला म्हणजे संसार-ज्वर आपोआप उतरतो. विकल्पांश गेला कीं, तें पावन पद अवशिष्ट रहातें. त्याचें वाणीनें वर्णन व मनानें संकल्प करतां येत नाहीं. त्या निर्गुणाला दृष्टांत कशाचा देणार ? कारण त्यावांचून सर्व विनाशि, कल्पित व सगुण आहे. अंतःकरणांत चिच्चंद्रिका उदय पावली कीं, दृश्यामध्यें गुप्त असलेलें तत्त्व व्यक्त दिसूं लागतें. त्या कल्पतरूपासून असंख्य रसाळ संस्कार-फळें नित्य उदय व क्षय पावत असतात. तें तत्त्व म्हणजे सर्व मर्यादांची पराकाष्ठा आहे. त्याचा आश्रय करून जो रहातो, तो स्थिरचित्त पुरुष जीवन्मुक्त होतो. रामा, मुक्तचित्त पुरुषोत्तम विषयभोगोत्कंठाशून्य, हिताहितवासनारहित व सर्व व्यवहारांत सम-(हर्षविषादरहित) असतो व त्यामुळें तो साक्षात् भगवान् होतो. ७८.

सर्ग ७२

[चित्तनाशाच्या ज्ञानरूप दुसऱ्या उपायाचें निरूपण.]

श्रीराम—भगवन्, योगयुक्त चित्ताचा शम सांगितलात, आतां कृपा करून सम्यग्ज्ञानाचें वर्णन करा.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, आदि-अंतरहित, ज्ञानस्वरूप, एक परमात्मा या सृष्टींत आहे, असा असाधारण व अमर्यादाकार निश्चय करणें, यालाच ज्ञानी यथार्थ ज्ञान म्हणतात. हे घट-पटप्रभृति शेकडों पदार्थ आत्माच आहे, असा निश्चय करणें, हेंच यथार्थ ज्ञान होय. अयथार्थ ज्ञानानें जन्म, व यथार्थ ज्ञानानें मोक्ष. अज्ञानामुळें रज्जु सर्प होते, पण तिला प्रमाणतः जाणलें म्हणजे सर्प कोठें नाहींसा होतो. संकल्पांशरहित, विषयवर्जित व स्वप्रकाश स्वभावामुळें सर्वतः प्रसिद्ध होणारी संवित् या मुक्तींत असते. शुद्ध संवित् हाच परमात्मा. तोच विषय. त्यामध्यें द्वैतकल्पनाच नाहीं. आत्माच सर्व जगत्. मग बंध-मोक्ष कोठचा? ब्रह्म सर्व मोठ्या पदार्थांहून अति मोठें आहे. त्याच्या ज्ञानानें द्वैतभ्रम शांत होतो. यास्तव रामा, तूंही या सम्यग्-ज्ञानानें आत्मा हो. त्यानंतर तुला काष्ठ, पाषाण, वस्त्रें, इत्यादिकांचा भेद भासणार नाहीं. द्वैत, अद्वैत, जरा, मरण, इत्यादि भ्रमांच्या योगानें आत्माच स्फुरतो. अंतःस्थ बुद्धीनें शुद्ध आत्म्याला सतत आलिंगन देऊन जो रहातो, त्याला कोणते भोग बद्ध करण्यास समर्थ होणार आहेत? ज्यानें फार विचार केला आहे, त्याला कामादि सहा रिपू थोडीसुद्धां पीडा देऊं शकत नाहींत. आशापरायण अविचारी मूढांसच दुःखें गिळून टाकीत असतात. सर्व जग आत्माच आहे; अविद्या कोठेंही नाहीं; या दृष्टीचा आश्रय करून तूं सम्यग्रूप होऊन रहा. कारण आत्मनिश्चयवान् पुरुष मुक्तच आहे, असें म्हणतात. ७९.

सर्ग ८०

[ज्या दृढविमर्शाच्या योगानें समोर आलेल्या दिव्य भोगांचीही इच्छा होत नाहीं, त्याचें वर्णन. व चित्तवेताळाचें निरसन.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें मनांत सतत विवेक करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषास पुढें आलेल्या भोगांविषयींही इच्छा होत नाहीं. कारण नेत्र केवळ पहाण्याकरितां आहेत. सुखदुःख भोगण्याकरितां नाहींत. त्यांचा भोक्ता जीव आहे. बैल भार वाहण्याकरितांच असून, भाराचा धनी दुसराच असतो. तेव्हां नेत्र रूपामध्यें निमग्न झालें असतां देही आत्म्याला क्षुब्ध होण्याचें काय कारण? रजकाच्या भारवाहक गर्दभांतील एकादा चिखलांत रुतला, तर त्यांत रजकाची शरीरतः कोणती हानि आहे? देही नेत्रांचा

स्वामी असल्यामुळें विचारानें त्याला त्याचे निवारण करतां येतें. विचार असा करावा.—हे अधम नयना, या रूपकर्दमाचा स्वाद घेऊं नकोस. कारण, तें एका निमिषांत नष्ट होऊन तुझाही घात करील. असा बोधरूप विचार करून सर्व इंद्रियांना विषयपराङ्मुख करावें. असा विचार करणारा प्राज्ञ विषयांस आपल्या स्वाभाविक प्रकाशनशक्तीनें प्रकाशित करतो. पण त्यांत रुतून रहात नाहीं. अरे नेत्रा, असन्मय, विनाशी व आपातरमणीय रूपाचा, मृत्यूच्या मुखांत प्रवेश करण्याकरितां आश्रय करूं नको. सर्वार्थ-प्रकाशक परमात्मा उदासीन. प्रकाश्य विषही स्वस्थ. मग बा नेत्रा, तूंच व्यर्थ कां संतप्त होतोस? आपल्या साक्षीला पहा. चित्ता, नेत्र जरी रूपादि विषयांकडे जात असले, तरी तूं त्यांच्यामध्यें आसक्त कशाला होतोस? अथवा चित्तही जरी इंद्रियांच्या द्वारा विषयाकार होत असलें, तरी हे अहं-कारा, तूं त्याचे ठिकाणीं अभिनिवेश कशाला ठेवतोस? रूपदर्शन व मनः-संकल्प, हे परस्पर असंबद्ध आहेत. पण आरसा व मुख यांच्याप्रमाणें परस्परसंबद्ध असल्यासारखे दिसतात. अज्ञानतंतूनें यांना एकमेकांशीं शिवून टाकलें आहे. पण ज्ञानरूपी कातरीनें तो तंतु तोडून टाकला म्हणजे ते पृथक व असन्मय होऊन रहातात. मनःसंकल्पानेंच ते परस्पर सुसंबद्ध झाले आहेत. अभ्यासानें मनाचा नाश करून विचारानें अज्ञानाला तोडून टाकलें म्हणजे रूपदर्शन व मनःसंकल्पादिक यांचा संसर्ग होत नाहीं. चित्त सर्व इंद्रियांना जागें करीत असतें. यास्तव, घरांतील पिशाचाप्रमाणें त्याचाच उच्छेद करावा. अरे चित्ता, तूं व्यर्थ गडबड करीत आहेस. तुझा बाध करण्याचा उपाय मी शोधून काढला आहे. भूत व भविष्यत् कालाप्रमाणें तूं वर्तमानसमयींही असत् आहेस. तेव्हां इंद्रियांनीं आणून पोंचविलेल्या शब्दादि पांच विषयांच्या योगानें तूं व्यर्थ कष्ट कां करीत आहेस? जो प्रमाता (जीव) तुला आपलें म्हणून समजत असतो, त्याचेंच उपकरण होऊन तूं असें व्यर्थ नाचत असतेंस. मज चिदेकरस उदासीनाकरितां नव्हे. अरे, दुष्ट मना, तुझें हें नृत्य मला थोडासाही संतोष देत नाहीं. गारुड्याच्या मायेंतील मनःस्पंदाप्रमाणें वृत्तींमध्यें तूं व्यर्थ जळत आहेस. चित्ता तूं रहा अथवा जा. तूं माझें नाहींस व जिवंतही नाहींस. आपल्या स्वाभाविक असत्त्वामुळेंच तूं मृत आहेस. पण मी आणखीं चांगला विचार केला म्हणजे अगदीं मृत (अत्यंत असत) होशील. तूं निस्तत्व, जड,

भ्रांत व शठ आहेस. मूढालाच तूं अज्ञानाच्या योगानें बाधा करतेस. विचारवानाला नाहीं. इतके दिवस मिथ्या असलेल्या तुला आम्हीं जाणलें नव्हतें. पण दिवा लावतांच तिमिर असत् आहे, हें जसें साक्षात् कळतें, त्याप्रमाणें ज्ञान होतांच आतां तूं आम्हांला मृत असल्यासारखें झालें आहेस. आजवर तूं माझें देहगृह अडवून धरलें होतेंस. त्यामुळें शम, दम, विचार, बोध, यांना त्यांत शिरावयास अवकाशच मिळत नसे. पण हे शठ मना, आतां तूं जड व प्रेततुल्य झालें आहेस. त्यामुळें आजपासून हें माझें गृह शमादि सर्व सज्जनांस संसेव्य होईल. हे जगद्रूप चित्तवेताळा, तूं पूर्वींच नव्हतेंस. आतां तर मुळींच नाहींस, व पुढेंही नसशील. पण याप्रमाणें मी तुझा त्रिकालीं निषेध करीत असतांनाही येथें राहण्याची तुला लाज वाटत नाहीं. तृष्णापिशाची व कोपादि गुह्यक यांसह हे चित्तवेताळा, तूं माझ्या शरीरगृहांतून निघ. मोठी संतोषाची गोष्ट आहे कीं, केवल विवेकाच्या योगानेंच मत्त-चित्त वेताळ देहमंदिरांतून निघून गेला. काय चमत्कार आहे ! या जड व क्षणभंगुर मनानें सर्व जीवांस परवश करून सोडलें आहे. अरे भित्र्या मना, देहाला आत्मा समजल्यामुळें आपोआप मेलेल्या लोकांनाच तूं मारतेंस. यांत तुझा कोणता मोठा पुरुषार्थ आहे ? तुझ्यामध्यें धैर्य असेल तर मज अद्वितीय-आत्मभूत वीरावर चालून ये. तूं असत् आहेस असें जाणणें, हाच तुझा वध असल्यामुळें मला आतां तुला मारण्याची गरजच राहिलेली नाहीं. तुझ्या सहायाची आशा सोडून आतां मी आत्म्यामध्यें सुखरूपपणें राहीन. मन मरतांच चिंता सती गेली व विचारमंत्रानें अहंकारराक्षस गाडला गेला. आतां मला आपल्या शरीरगृहांत सुखानें नांदण्यास कोणत्याही प्रकारची अडचण नाहीं. एक, कृतकृत्य, नित्य, निर्मल व निर्विकल्प चिद्रूप अशा मलाच नमस्कार असो. मला शोक नाहीं; मोह नाहीं; मी स्वतःच नाहीं, व अन्यही कोणी नाहीं. मला आशा नाहीं; कर्में नाहींत; संसार नाहीं; कर्तृता नाहीं; व भोक्तृता नाहीं. देहही माझा नव्हे. मीच आदि, धाता, मीच चित् व मीच सर्व भुवनें आहें. मला मर्यादा मुळींच नाहीं. खरोखर अशा मला नमस्कार असो. निर्विकार, नित्य, निरंश, सर्व, इत्यादि शब्दांनीं लक्षित होणाऱ्या मला नमस्कार असो. सम, सर्वगत, सूक्ष्म व जगदेकप्रकाशिनी सत्तेस मी प्राप्त झालों आहें. या माझ्या स्वयं अजर, अमर, गुणातीत, अच्युत, ईश्वर स्वभावास मी नमस्कार करतों. ८०.

सर्ग ८१.

[अनुभव व युक्ति यांच्या योगानें चित्ताची असत्ता.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें आंतल्या आंत चांगला विचार करून तत्ववेत्त्या महात्म्यांनीं जाणावें. ज्या चित्तानें आत्माच हें सर्व आहे असा बोध करून दिला, तेंच पुनः कसें उठणार ? कारण त्याचाही जगांत अंतर्भाव होत असल्यामुळें जगाबरोबर तेंही असत् होतें. नौकेंत बसून जात असलेल्या अज्ञाला तीरावरील वृक्ष चालत आहेत असा भ्रम होतो. पाळण्याच्या चक्रांत बसलेल्या मनुष्याला आसपासचे सर्व पदार्थ धांवत आहेतसें वाटतें. पण तो जसा शुद्ध भ्रम; त्याप्रमाणें चित्त हा भ्रम आहे. तें वस्तुतः नाहींच. तर केवळ ब्रह्म आहे. बाह्य व आभ्यंतर पदार्थभावना चित्तापासून उद्भवतात; म्हणून ते पदार्थही असत् आहेत, असें जाणून मी त्यांचा त्याग केला आहे. त्यामुळें माझे सर्व संदेह शांत झालेले असून मी ज्वररहित होऊन स्वस्थ आहें. चित्ताच्या अभावीं माझें चांचल्य, तृष्णा इत्यादि गुण क्षीण झाले आहेत. मन मेल्यामुळें तृष्णेप्रमाणें मोह व अहंकारही क्षीण झाले आणि मी आतां जाग्रतींतच जागा झालों आहें. शांत जगत् एकरूप आहे. त्यांत नानात्व मुळींच नाहीं. तेव्हां आतां मी दुसऱ्या कशाचा विचार करूं ? ही कथाच पुरे झाली. मी एका चित्ताच्या अभावीं अनाद्यन्त व निराभास पावन पदास प्राप्त झालों आहें. मी आतां सौम्य, सर्वगत, सूक्ष्म, व शाश्वत आत्मा झालों आहें. आत्म्याची शाश्वत साम्यता उदय पावल्यावर, चित्त आहे कीं मेलें, कीं गेलें, कीं त्याचें काय झालें ? याचा विचार करून काय करावयाचें आहे ? मी आपल्याच मूर्खपणामुळें विचार न करितां आजवर देहाद्याकार होऊन राहिलों होतों. पण आतां, विचारानें अमित-आकार झालों आहें. विचार करणारा कोठें गेला आहे, हेंही कळेनासें झालें आहे. पण मन मरून गेल्यावर मला विचार करणाराविषयीं तरी व्यर्थ कल्पना करून काय करावयाचें आहे ? वास्तव, मी आतां हा विचारही सोडतों. मी आतां शांत व मूक होऊन आत्म्यामध्यें स्थिर रहातों.

राघवा, तत्त्वज्ञानें जाणें, येणें, भोजन करणें, निजणें, उभें रहाणें, इत्यादि प्रसंगीं असा सतत विचार करावा. या विचारानें सज्जनाला शांत अवस्थेंत रहातां येतें. कर्मकाळींही त्यांना उद्वेग होत नाहीं. महामतिमान् पुरुषच मान—मदादि सोडून प्रकृत व्यवहारांत विहार करीत असतांनाही शांतचित्त राहूं शकतात. ८१.

सर्ग ८२.

[वीतहव्यानें चित्तचांचल्य सिद्ध होण्याकरितां इंद्रियें व मन यांस केलेला बोध.]

श्रीवसिष्ठ—रामराया, पूर्वी बृहस्पतीच्या संवर्तनामक विद्वान् भ्रात्यानें असाच विचार केला व विंध्याद्रीवर त्यानें तो मला सांगितला. यास्तव, तूंही या दृष्टीचा आश्रय करून विचारपर बुद्धीनें संसारसागरांतून तरून जा. रामा, मी आतां तुला आणखी एक परम पदप्रद दृष्टि सांगतों. तिच्या योगानें वीतहव्य मुनि निःशंकपणें पावन पदीं आरूढ झाला. पूर्वी एकदा तो महात्मा विंध्यपर्वतावर समाधि लावून बसण्यास योग्य गुहा हुडकीत पुष्कळ वेळ वनांत हिंडला, कारण त्याला या घोर संसाराविषयीं पूर्ण वैराग्य आलें होतें. निर्विकल्प समाधीच्या अंशानेंही प्राप्त होणाऱ्या उदार परमात्माच्या इच्छेनें त्यानें जगद्व्यापार सोडला होता. उचित गुहा न मिळाल्यामुळें त्यानें आपल्याच हातानें एक केळीच्या पानांची पर्णकुटी बांधली व तिच्यामध्यें तो आनंदानें राहूं लागला. शुद्ध व सम प्रदेशीं त्यानें आपलें हरिणाजिन हांतरलें व त्यावर तो निश्चल होऊन बसला. पद्मासन, सरळ मान, अर्धोन्मीलित दृष्टि, इत्यादि करून त्या महात्म्यानें आपलें मन सर्वतः आवरलें. त्यानें बाह्य व आभ्यंतर स्पर्श क्रमानें सोडले व तो निष्पाप मनानें असा विचार करूं लागला—

'हुं ! काय चमत्कार आहे, नदीच्या प्रवाहांत पडलेल्या पानाप्रमाणें कितीही प्रयत्न केला तरी मन स्थिर होत नाहीं. हातानें उडविलेल्या चेंडूप्रमाणें तें एकसारखें वर उडतें. तें पूर्व पूर्व वृत्ति सोडून उत्तर-उत्तर वृत्ति धारण करतें. त्याला ज्या विषयापासून परतवावें त्याच्याकडेच तें मुद्दाम धांवतें. तें घट सोडून वस्त्राकडे जातें; वस्त्राला सोडून लांकडाला आपला विषय करतें; त्याला सोडून दगडाचा आश्रय करतें. तात्पर्य, अनेक वृक्षावरून फिरणाऱ्या माकडाप्रमाणें तें अनेक विषयाचा क्रमानें विचार करीत सुटतें. मनाचीं नेत्रादि पांच द्वारें आहेत. त्यांना इंद्रियें असें म्हणतात. पण तीं अतिशय दुष्ट आहेत. हे चंचल इंद्रियांनो, मला आत्मदर्शन करविण्यास तुम्हांला अवकाशच नाहीं कीं काय ? व्यर्थ चापल्य कशाला करितां ? मागच्या दुःखाचें स्मरण करा. तुम्ही मनाचींच विशेष रूपें असून जड आहां. पण पाषाणाप्रमाणें जड असलेल्या तुमच्यामध्यें ही चंचलता कोठून आली ? तुमचें हें औद्धत्य अंधाच्या धांवण्याप्रमाणेंच

तुम्हांला अंधकूपांत पाडील.—आम्ही जर जड आहोंत, तर दर्शनादि व्यापार कोण करतें?--म्हणून विचाराल तर सांगतों. भगवान् चिदात्मा मी साक्षि-रूपानें हें सर्व करतों. तुम्ही व्यर्थ आकुल होऊं नका. तुम्ही सत्यस्वरूपशून्य आहां. तुम्हांला जाणणाऱ्या या बहुज्ञ साक्षीहून तुम्ही पृथक् आहां. सर्पाला पाहून भ्यालेल्या वाटसरूप्रमाणें, अथवा चांडालास भ्यालेल्या ब्राह्मणाप्रमाणें चिन्मात्र इंद्रियांपासून दूर रहातें. अहो इंद्रियांनो, चित्सत्तेनेंच तुमच्यामध्यें क्षोभ होतो.

हे चित्ता, आपल्याच अनर्थाकरितां जगांत व्यर्थ विहार कशाला करतेंस? मी सचेतन आहें, ही तुझी वासना व्यर्थ आहे. कारण अत्यंत भिन्न असलेल्या चित्-शीं तुझें ऐक्य होणें अशक्य आहे. मी जिवंत रहातें, ही तुझी अहं-कारदुर्मति व्यर्थ आहे. शरीरच मी आहें हा दुरहंकार सोड. संविच्चित्त अनाद्यनंत आहे. त्यावाचून दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां चित्त हें कोण? व कोठून आलें? अरे चित्ता, तुझी कर्तृ--भोक्तृकल्पना कांहीं कामाची नाहीं. मूर्ख इंद्रियांचा आश्रय करून तूं उपहासास पात्र होऊं नकोस. तूं जड आहेस. साक्षि तुला सचेतन करतो. तेव्हां भोगांचें तूं कोण व भोग तुझे कोण? तुज जडाला आत्मासुद्धां जर नाहीं, तर बंधुमित्रादि कोठून असणार? जें जड असतें, तें स्वभावतः असत् असतें. त्याच्या ठिकाणीं ज्ञत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व संभवत नाहीं. तूं प्रत्यक्चेतनरूप आहेस म्हणून म्हणावें, तर आत्मा हें तुझें शरीर असल्यामुळें तुला सदा निर्विकल्प अवस्थेंत रहाणेंच उचित आहे. दुःख कर्तृ-त्वादिभावना करणें योग्य नव्हे. पण तूं अचेतन असून कर्तृत्वादिकांचा अंगिकार केला आहेस. यास्तव मी आतां त्यांचें प्रमार्जन कसें युक्तीनें व हळु हळु करतों तें पहा. तूं तर स्वतः जड आहेस यांत संशय नाहीं. जडाला कर्तृत्व कोठचें? शिळा कधीं तरी नाचली आहे का? कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें तूं ईश्वराच्या बळावर जिवंत रहातेंस, इच्छा करतेंस, मारतेंस व वृथा चेष्टा करतेंस. ज्याच्या शक्तीनें जें होतें तें त्याचेंच कृत्य होय. सुरी, कुऱ्हाड इत्यादि साधनें, वेल, वृक्ष इत्यादिकांस, तोडणाऱ्या पुरुषाच्या सामर्थ्यानें तोडतात. यास्तव त्यांना खरोखरी तोडणारा पुरुषच आहे. जो ज्याच्या शक्तीनें मरतो, तोच त्याला मारणारा होय. तरवार पुरुषाच्या शक्तीनें त्याच्या शत्रूस मारते. यास्तव, पुरुष हा त्याला मारणारा आहे. पात्रानें पेय पिणारा पुरुष पाता (पानकर्ता) आहे; पात्र नव्हे. त्याचप्रमाणें हे चित्ता, तूं स्वभावतः जड आहेस.

सर्वज्ञ आत्मा तुला बोधसंपन्न करीत असतो. परमेश्वर आत्मा तुला सतत ज्ञानशक्ति देत असतो. अज्ञांना ज्ञानसंपन्न करणें हें ज्ञान्याचें कर्तव्यच आहे. तुझें नांव व रूपही आत्मबोधाधीन आहे. आत्माच आपल्या अज्ञानामुळें तुझ्यासारखा झाला आहे, व तो आपल्या ज्ञानानेंच तुझ्या रूपापासून मुक्त होत असतो. यास्तव, तूं मूढ व मृत आहेस. परमार्थतः तूं नाहींस. यास्तव व्यर्थ अभ्यास करूं नकोस. चिज्जड–अध्यासामुळेंच तुला दुःख होतें. अरे मूढा, तूं आत्मतत्वबोधानें चिन्मय जर झालेंस, तर परम पदाहून मुळींच भिन्न रहाणार नाहींस. मग तुला शोकाचें कारणच काय आहे? कारण, तें पद सर्वग सर्वभावस्थ व सर्वरूप आहे. यास्तव तें प्राप्त झालें म्हणजे अप्राप्त असें कांहीं रहात नाहीं. वस्तुतः तूं नाहींस व देह नाहीं. तर एक महत् ब्रह्मच हें सर्व स्फुरत आहे. मित्रा, तूं कर्ता नव्हेस. उगीच शोक करूं नकोस. ईश्वर शोच्य मुळींच नाहीं. तूं माझें ऐक व त्याला अनन्य शरण जा. तो सर्वाधार तुला आपल्या स्वरूपांत नेईल.'

राघवा, याप्रमाणें इंद्रियें व मन यांना नानाप्रकारचा आत्मतत्त्वोपदेश करीत व त्यांना निश्चयानें आपल्या अधीन आणीत, त्या पर्णकुटींत तो माहात्मा वीतहव्य राहिला. ८२.

सर्ग ८३.

[चित्त व इंद्रियें असत तोंपर्यंत सर्व अनर्थ व त्यांच्या अभावी निरंतर सुख.]

श्रीवासिष्ठ—दशरथपुत्रा, तो मुनिवर्य शुद्ध बुद्धीनें आपल्या इंद्रियगणास पुनः असा बोध करूं लागलाः—

'इंद्रियांनो, तुमची ही मिथ्या सत्ता केवळ दुःखाला व नाशालाच कारण होणारी आहे. यास्तव तिला सोडा. माझ्या या उपदेशानें तुमची सत्ता गेलीच आहे, असें मी समजतों. तुह्मी अज्ञानापासून झालां अहां. चित्ता, तुझीही तसीच अवस्था आहे. अग्नींत खेळणें म्हणजे आपलें अंग भाजून घेणेंच आहे. तूं असलेंस तर या सर्व संसारभावना व भावनाच्या योगानें दुःखवृष्टी. चित्ता, तुझ्यामुळेंच ही रडविणारी व हसविणारी विपत्ति व संपत्ति. अनेक रोग व जरा–मरण हा तुझाच अनुग्रह आहे. अपवित्र व दुराचारी कामरूपी कोंबडा हृदयास उकरीत असतो. लोभादि इतर पक्षी

आपल्या तीक्ष्ण चोंचींनीं शरीररूपी वृक्षावरील गुणांस तोडीत असतात. मोठ्या मोहरात्रीमध्यें अज्ञानघुबड हृदयवृक्षावर घूं घूं करीत असतें. सारांश, हे चित्ता, तूं व हीं इंद्रियें असलीं म्हणजे या व अशाच दुसऱ्याही अशुभ शोभा अनुभवास येतात. पण तुम्ही आत्मरूप झालांत म्हणजे सर्वच शुभश्री मोहरहित हृदय फार शोभतें. तुमचा लय झाला कीं, सर्वांस अल्हाद देणारी, शांत व परम पावन मत्री उत्पन्न होते. चिंता नष्ट होते. ज्ञानप्रकाश प्रकट होतो. हृदय प्रसन्न, अति गंभीर, अक्षुब्ध व वायुरहित, शांत समुद्राप्रमाणें सम होतें. पुरुष आंतून अतिशय शीत व अमृतरसानें पूर्ण होऊन रहातो. आत्मकार वृत्ती विकास पावतात. त्यामुळें चराचर जग बाधित होऊन तें संवित्‌चाच एक अंश होऊन रहातें. जळलेल्या पानांत जसे रस येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्याच्या चित्तांत आशापाश उद्भवत नाहींत. तात्पर्य, हे चित्ता, परिवारासह तुझा क्षय झाला म्हणजे हे व असेच दुसरेही गुण पुरुषामध्यें येतात. हे अघाशी मना, तूं असत् झालेंस म्हणजे सर्व आशा तुटतात व तूं विद्यमान असलेंस म्हणजे त्या पुष्ट होतात; असा अबाधित नियम आहे. यास्तव, आतां तुला यांतील जो पक्ष कल्याणकर वाटत असेल त्याचाच स्वीकार कर. स्वात्मभाव हेंच तुला सुख देणारें आहे, असें मला वाटतें. यास्तव, आपल्या अभावाची भावना कर. सुखाचा त्याग करणें ही मूढता आहे. चित्ता, तुझें हें प्रसिद्ध रूप जर सत्य असतें, तर त्याचा अभाव व्हावा असें कोणीही इच्छिलें नसतें. पण तें सत्य नाहीं. मी हें श्रुति, शास्त्र व अनुभव यांच्या योगानें विचार करून सांगत आहे. आत्मरूप होऊन राहण्यांत खरें सुख आहे. मी आहें, असें जरी तुला वाटत असलें, तरी ती भ्रांति आहे. पण ती आतां विचारानें क्षीण झाली आहे. हे साधो, अविचार हेंच तुझें स्वरूप असल्या-मुळें विचार करतांच तूं सम (सन्मात्ररूप, विक्षेपशून्य) होतेंस. प्रकाशानें जसें तम, त्याप्रमाणें विचारानें तूं शांत होतेंस. मित्रा, आजपर्यंत अल्प-विवेकतेमुळें तूं पुष्ट होत होतेंस, व त्यामुळें तुला दुःख होत असे.–पण असत् असलेलें मी पुष्ट कसें होईन–म्हणून म्हणशील तर सांगतों. केवळ मोहसंकल्पानें, बाळानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें, तुझी पुष्टि संवनीय आहे. तुझ्या स्वरूपांत विलक्षण फरक पाडणाऱ्या विवेकास नमस्कार असो. हे चित्ता, आतां तूं स्वतःच बहुतप्रकारें प्रबुद्ध झालें आहेस, व तुजवर चांगले शास्त्रसंस्कारही घडले आहेत. त्यामुळें तुझी चिचता जाऊन तं

स्वतः परमेश्वर होऊन राहिलें आहेस. तुझ्या कल्याणाकरितांच तुझें प्राचीन स्वरूप तुला प्राप्त झालें आहे. आतां सर्ववासनांपासून सर्वथा मुक्त झालेलें तूं महेश्वरच आहेस. ज्याची उत्पत्ति अविवेकामुळेंच झालेली असते, त्याचा विवेकानें नाश होणें हा न्यायच आहे. हा तुझा सर्वतोमुख नाश सुखोदर्क आहे.

असो; तर हे चित्ता, सिद्धांतयुक्तींनीं तूं नाहींस, असा मी निर्णय केला आहे. आतां हे इंद्रियांच्या ईश्वरा, तुझें उदंड कल्याण होवो. स्वस्ति भवते. तुझ्या असत्तेनेंच मला परमपुरुषार्थाचा लाभ झाला आहे. मी अखंड शांतीचा अनुभव घेत आहें. मी आत्म्यामध्यें स्थित आहें. मी तुर्यपदीं आरूढ झालों आहें. मी आत्मा आहें व आत्म्यावाचून कांहीं नाहीं. स्फुरण पावणारी चित् हा बोधात्मा मी आहें. शुद्ध चित्-मध्यें ' हा आत्मा ' एवढीही कल्पना उद्भवत नाहीं; मग बाकीच्या तर दूरच राहिल्या. कारण अन्याच्या अपेक्षेनेंच होणारी कल्पना अद्वितीय वस्तूच्या ठायीं संभवणार कशी ? यास्तव ' हा मी ' असेंही न म्हणतां मी मौन धारण करून स्वस्थ बसतों. ८३.

सर्ग ८४.

[वीतहव्याची समाधि; पृथ्वीच्या विवरांतील निवास; हृदयांत त्याला भासलेले भास]

श्रीवसिष्ठ—कौसल्यासूनो, असा निर्णय करून तो वासनारहित वीतहव्य विंध्यपर्वताच्या एका निर्वात गुहेंत समाधि लावून बसला. वृत्ति सर्वथा शून्य झाल्याकारणानें तो आनंदसुंदर मुनि शांतसागराप्रमाणें दिसत होता. त्याचा प्राणवायु क्रमानें आंतल्या आंत क्षीण झाला, व त्यानंतर आसनादि योगमुद्रेनें आंतून व बाहेरून स्थिर झालेल्या त्याचीं तीनशें वर्षें त्या एकांत स्थळीं एका घटिकेप्रमाणें गेलीं. त्या आत्मज्ञाला एवढा काल लोटला तरी त्याचें भान झालें नाहीं. जीवन्मुक्ततेमुळें त्यानें शरीरत्याग केला नाहीं; तर तो ध्यानांत निमग्न होऊन राहिला. मर्त्यलोकचा एवढा मोठा काळ लोटला तरी तो योगवेत्ता चित्राप्रमाणें स्तब्ध राहिला. मोठे ध्वनी करणाऱ्या जलपातांच्या योगानें, मृगयेकरितां आलेल्या राजांच्या हत्तींच्या बृंहितांनीं; पक्षि, वानर, इत्यादिकांच्या गोंगाटांनीं, सिंह, व्याघ्र, इत्यादिकांच्या भयंकर ओरडण्यांनीं, त्यांच्या हातीं लागलेल्या दीन प्राण्यांच्या कविलवाण्या आरोळ्यांनीं, भयंकर मेघ-

गर्जनेसह झालेल्या विद्युत्पातांनीं, लोकांच्या कोलाहलांनीं, दावाग्नीच्या योगानें, मेघांच्या गडगडाटांनीं व जलौघांनींही तो देहभानावर आला नाहीं. याप्रमाणें कालाचा प्रवाह व्यर्थ चालला असतां वर्षासमयीं हळु हळु जमणाऱ्या चिखलांत तो कांहीं वर्षांनीं रुतून राहिला. त्यामुळें त्याला कोणी भूमींत पुरलेंच आहे, असें वाटत असे. पर्वताला चिटकून राहिलेल्या शिलेप्रमाणें त्याचे खांदे भूमींत लिंपल्यासारखे झाले. पण समाधिसुखांत निमग्न झालेल्या त्याला कांहीं पीडा झाली नाहीं. तीनशें वर्षांनीं तो आपोआप सावध झाला. लिंगदेहस्थ संवित्–नेंच त्याच्या देहाचें पालन केलें. प्राणवृत्तिरूप स्पंद सूक्ष्म असल्यामुळें तो त्याला धारण करूं शकला नाहीं.

असो; तिनशें वर्षांनंतर त्याची जीवसंवित् अवशिष्ट प्रारब्ध भोगांकरितां हृदयांत उत्पन्न होऊन हळु हळु वाढत मनोरूपिणी झाली, व तिनें स्वकल्पनेनेंच हृदयांतल्या हृदयांत विचित्र अनुभव घेतला.

त्यानें कैलास पर्वताजवळच्या अरण्यांत कदंब वृक्षाखालीं शंभर वर्षें जीवन्मुक्त-अवस्थेंत मुनित्वाचा अनुभव घेतला. शंभर वर्षें मानसिक पीडारहित विद्याधरत्व व पांच युगें इंद्रत्व भोगलें.

श्रीराम––'मुनिवर्य, त्या मुनीच्या या प्रतिभासांत दिशा व काल यांचा–कैलासकानन, पांच युगें–हा नियम व–अल्पकाल, हृदयप्रदेश–हा अनियम कसा उत्पन्न होतो ? दिशा व काल यांच्या नियतींत बदल पाडणें शक्य नाहीं ?'

श्रीवसिष्ठ—ही सर्वात्मिका चिच्छक्ति जेथें जशी जशी उदय पावते, तेथें तशीच तत्काल होते. (म्हणजे चित् सर्वात्मरूप नाहीं; तर ती मर्यादित आहे, असें जाणल्यास अल्प देश व काल यांत विस्तृत देश व काल यांचा असंभव होतो. पण ती सर्वात्मिका आहे, असें समजल्यावर सर्व देश व काल तिच्या उदरांत रहात असल्यामुळें त्यांत अशक्य असें कांहींच नाहीं. शिवाय ज्यांचा अनुभव घ्यावयाचा त्यांच्या देश–कालामध्यें जर असा विरोध आढळला तर तो दोषच होय यांत संशय नाहीं. पण अनुभव घेणारा व ज्याचा अनुभव घ्यावयाचा आहे अशा दोघांमध्यें हा विरोध येतच नाहीं. कारण स्वप्नमध्यें अति संकुचित

हृदयप्रदेशीं हिमालयासारखा अतिविस्तृत पदार्थांचा अनुभव येतो; हें सवांना माहीत आहे. असो;) त्या कारणनें वीतहव्यानें मनांतल्या मनांत नानाप्रकारची जगें पाहिलीं, पण त्याची ही वासना होती असें समजूं नकोस. कारण, यथार्थ ज्ञानवानांची असली वासना खरी वासनाच नव्हे. ज्ञानग्नीनें दग्ध झालेली ती भाजलेल्या बीजाप्रमाणें केवळ वासनाकार असते. एक कल्पभर तो शंकराचा गण होता. त्याचें तें गाणपत्य सर्व विद्यांनीं निपुण व त्रिकाल दर्शन-युक्त होतें. तो जरी जविन्मुक्त झाला होता तरी भोग देणाऱ्या प्रारब्धानें जाग्रत केलेल्या दृढ संस्कारामुळें त्याला देहभोगादि विचित्र प्रतिभास झाले.

श्रीराम— 'मुनिराज, मग जीवन्मुक्तांना सुद्धां बंध-मोक्षदृष्टि असतात, असें म्हणावें लागतें ?'

श्रीवसिष्ठ—छेः ; हें सर्व विश्व ब्रह्मच आहे, असें जाणणाऱ्या जीवन्मुक्तांना बंध-मोक्ष दृष्टी कशा असणार ? आकाश जसें औपाधिक नाना आकार धारण करतें, त्याप्रमाणें त्या ब्रह्मरूप महात्म्याला नाना प्रकार दिसतात. वितहव्याच्या हृदयांतील चैतन्य हाच आमचा सर्वांचा आत्मा असल्यामुळें सर्व जीवांचे अनुभव हे त्याचेच होत. त्याकारणानेंच जो वस्तुतः निःस्वरूप पण प्रातिभासिकदृष्ट्या अति विशाल भुवनांमध्यें इंद्र होता, तोच कांहीं वेळानें दीन देशाचा राजा होऊन अरण्यांत मृगया करावयास प्रवृत्त झाला. पाद्मकल्पांत वीतहव्य जेव्हां गाणपत्याचा अनुभव घेत होता, तेव्हां कैलासवनांत त्याचा जो क्रीडाहंस होता तोच आतां विषादराजा होऊन राहिला आहे.

श्रीराम—'महाराज, वीतहव्याची ही सर्व मानस सृष्टि होती. तेव्हां त्यांतील भ्रांतिमात्र इंद्र-हंस इत्यादि देहाकार कसे झाले ?'

श्रीवसिष्ठ—रामा, सर्व जगच जर मनाचें कार्य असल्यामुळें भ्रांति मात्र आहे, तर तुला दिसणारें हें जग तरी सचेतन प्राण्यांनीं युक्त असल्यासारखें कसें भासतें ? हें जसें चिन्मात्र व मनोमात्रभ्रमोपम, तसेंच तें वीतहव्याचेंही मनोमात्र भ्रमतुल्य होय. वस्तुतः कोणतेंच जग नाहीं. तुझें हें प्रसिद्ध जगसुद्धां ब्रह्ममात्र आहे. हें सर्व त्रैकालिक दृश्य मनोमात्र आहे. हें असें आहे हें समजे तों वज्रासारखें दृढ असतें; पण त्याचें खरें स्वरूप कळलें म्हणजे तें परम आकाशच होतें. अज्ञानामुळें मनच हें सर्व असें विकास पावलें आहे. ८४.

सर्ग ८५.

[मुनिशरीराचा पिंगलानें केलेला उद्धार.]

श्रीराम—'मुनिवर्य, तो महामुनि भूमींतून वर कसा आला, व ब्रह्मीभूत कसा झाला ?'

श्रीवसिष्ठ—नंतर त्याला समाधीमध्यें अनंत ब्रह्माकाराचें भान झालें. आत्मध्यानसमयीं त्याला एकदा आपले पूर्वजन्म पहावे अशी इच्छा झाली, व त्याप्रमाणें त्यानें आपले सर्व नष्ट आणि अनष्ट देह पाहिले. अनष्ट देहांतील मातींत रुतलेल्या त्या देहास पाहून त्याला वर काढावें, असें त्याच्या मनांत आलें. पण एकाद्या किड्याप्रमाणें मातींत रुतलेल्या त्याला वर काढण्याचें सामर्थ्य प्राणवायूचा लय झाल्यामुळें त्याच्यामध्यें नव्हतें. म्हणून तो शुद्धबुद्धीनें पुनः असा विचार करूं लागला.-'प्राणवायूंनीं सोडल्यामुळें माझा देह कांहीं करूं शकत नाहीं. यास्तव, त्याला उठवावयाचा उपाय जाणून, परकाया-प्रवेश-प्रकारानें मी सूर्याच्या देहांत प्रवेश करतों. म्हणजे त्याच्या आज्ञेनें त्याचा पिंगल गण या शरीराचा उद्धार करील. अथवा मला याला घेऊन काय करावयाचें आहे ? मी स्वपदीं लीन होतों. मला देहलीलेची कांहीं गरज नाहीं.

असा विचार करून वीतहव्य क्षणभर स्वस्थ बसला व पुनः चिंतन करूं लागला. देहाचा त्याग किंवा आश्रय यांतील मला कांहींच ग्राह्य वाटत नाहीं. कारण, जसा देहत्याग तसाच देहसंश्रय होय. यास्तव, तो जोंवर विद्यमान आहे, अणुत्वास प्राप्त झाला नाहीं, तोंवर यावर आरूढ होऊनच मी विहार करतों. पिंगलाकडून याचा उद्धार करविण्याकरितां मी सूर्याच्या शरीरांत प्रवेश करतों; असा बेत करून, तो वायुरूपी मुनि सूर्यामध्यें प्रविष्ट झाला. त्याबरोबर भगवान् भास्करानेंही आपल्या पिंगलगणाला विंध्यगुहेंतील चिखलांत रुतलेल्या व वरून गवतानें झांकलेल्या मुनिशरीरास वर काढण्याची आज्ञा केली. तेव्हां वीतहव्यही भगवान् नारायणास नमस्कार करून त्याच्या आज्ञेनें पिंगलाबरोबर विंध्याद्रीवर आला. इष्ट स्थळीं पोंचतांच पिंगलानें नखानें भूमि उकरून त्याच्या शरीरास वर काढलें. तेव्हां मुनीचें पुर्यष्टक आपल्या कलेवरांत शिरलें व त्याबरोबर तें जड शरीर, घोडे जोडलेल्या रथाप्रमाणें चेष्टा करूं लागलें. वीतहव्य व पिंगल यानीं परस्परांस नमस्कार केला आणि ते आपापल्या कार्यांत निमग्न झाले. पिंगल आकाशांत गेला व मुनि शुद्ध

सरोवरावर जाऊन पोंचला. प्रफुल्लित कमलांनीं युक्त असलेल्या स्वच्छ सरोवरांत त्या महात्म्यानें स्नान केलें. जप करून सूर्याची पूजा केली व मननादि व्यवहारानें युक्त असलेल्या शरीरानें तो पूर्वीप्रमाणें शोभूं लागला. राघवा, नंतर मरण, मैत्री, समता, शांति, प्रज्ञा, आनंदता, कृपा व श्री, यांनीं युक्त असलेला तो सकल-संगशून्य मुनि त्या विंध्यपर्वतावरील सरोवराच्या कांठीं एकच दिवस रममाण झाला. (म्हणजे समाधि सोडून राहिला.) ८५.

सर्ग ८६.

[पुनः सहा दिवस समाधि, दीर्घकाल जीवन्मुक्त-स्थिति व रागादिकांस नमस्कारपूर्वक निरोप.]

श्रीवसिष्ठ—सायंकाळीं पुनः समाधि लावण्याकरितां तो मुनि एका ओळखीच्या विंध्य गुहेंत शिरला व आसनावर बसून तो म्हणाला, " मी इंद्रियांचा उपसंहार तर पूर्वींच केला आहे. आतां त्याविषयीं अधिक विचार करण्याचें प्रयोजन राहिलें नाहीं. यास्तव, आहे व नाहीं, ही कल्पना सोडून व बाकी राहिलेल्या साक्षि चिन्मात्राचा आश्रय करून मी निश्चल रहातों. स्वच्छतेस प्राप्त होऊन मी सम व समरस होऊन बसतों. तुर्यावस्थेचा आश्रय करतों. " असा विचार करून तो पुनः सहा दिवस ध्यान करीत बसला. त्यानंतर क्षणभर झाडाखालीं निजलेल्या वाटसरूप्रमाणें तो जागा झाला, आणि तेव्हांपासून सिद्ध झालेला तो महातपस्वी वीतहव्य जीवन्मुक्ततेनें चिरकाल विहार करीत राहिला. त्यानें कोणत्याही वस्तूचें अभिनंदन किंवा निंदा केली नाहीं. त्याला उद्वेग किंवा हर्ष कधींही झाला नाहीं. जात येत असतांना, किंवा एकत्र स्थित असतांना, चित्त-विनोदार्थ त्याच्या आपल्याशींच अशा गोष्टी चालल्या.

' हे इंद्रियेश्वरा मना, शांत झाल्याकारणानें तुला आतां किती सुख होत आहे, याचा विचार कर बरें ! आतां याच विरक्तदशेंत सतत रहा. हे वेगवाना, तूं आपलें चांचल्य सर्वथा सोड. अहो दुष्ट इंद्रियचोरांनो, हा आत्मा तुमचा नव्हे व तुम्ही त्याचीं नव्हेत, तुम्ही आतां नष्ट व्हा. तुमच्या आशा विफल होऊं देत. ज्यांचा आश्रय भंगुर आहे, अशीं तुम्ही माझें आक्रमण करण्यास समर्थ नाहीं. ' आम्हीच आत्मा ' अशी जी तुमची वासना होती, ती खरी नव्हे. तत्त्वविस्मरणामुळें झालेली ती मिथ्या होय. अनात्म्यास आत्मा समजणें, हीच भ्रांति असून अविचारामुळें झालेली ती विचारानें क्षीण होते.

तुम्हीं इंद्रियें निराळीं, आम्ही मनन करणारे निराळे, अद्वय ब्रह्म निराळें, कर्तृता (प्राणप्रयुक्त क्रियानिमित्तता) निराळी व भोक्ता चिदाभास निराळा. मन तर ग्रहण करणारें आहे, तेव्हां या सर्वांच्या योगानें होणारा कोणता दोष कोणाला कसा लागणार ? लांकडें जंगलांत झालीं. दोऱ्या चर्म, ताग, काथ्या इत्यादिकांच्या केल्या; कुदळ, पहारय, तासणी, करवत, इत्यादि लोखंडापासून झालीं व त्यांच्या सहायानें घर बांधणारा सुतार पोटाकरितां काम करूं लागला. तेव्हां ज्यांचें प्रयोजन अगदीं भिन्न भिन्न आहे, अशा या सर्वांच्या योगानें होणारी गृहनिष्पत्ति काकतालीय–न्यायानेंच होत असते, असें म्हणावयास नको का ? त्याचप्रमाणें आपापल्या शक्तींनीं नियत झालेल्या या इंद्रियांच्या व्यापारासही काकतालीय न्याय–प्राप्तच म्हणणें उचित होय. तेव्हां असल्या यदृच्छाप्राप्त संसारापासून कोणाची काय हानि होणार ? अविद्या गेली, आत्मविद्या आली. त्यामुळें जें सत् होतें तें सत् झालें व असत् होतें तें असत् ठरलें. जें नाशवंत होतें तें नष्ट झालें व नित्य होतें तें राहिलें. '

राघवा, अशाप्रकारें विचार करून तो महातपस्वी भगवान् मुनिश्रेष्ठ अनेक वर्षें तेथें राहिला. त्याची सर्व चिंता नष्ट झाली व मूढता दूर राहिली. तो ध्यानाचा आश्रय करून सुखानें राहूं लागला. त्याचें मन इच्छा व अनिच्छा यांनीं रहित झालें. जन्म व कर्म यांच्या सीमेवर असणाऱ्या विदेह कैवल्याच्या इच्छेनें तो सह्याद्रिच्या एका गुहेमध्यें जाऊन बसला, व तेथेंही पद्मासन घालून तो आपल्याशींच म्हणाला, " हे रागा, तूं निराग हो. अरे द्वेषा, तूं निर्द्वेषतेस प्राप्त हो. मी तुमच्यासह या संसारांत फार दिवस क्रिडा केली. अहो भोगांनो, तुम्हांला नमस्कार असो. तुम्ही मला या संसारांत फार दिवस लोळविलेंत. या पर व पुण्य निर्वाणपदवीस ज्याच्या योगानें मी विसरलों, त्या विषयसुखाला नमस्कार असो. हे दुःखा, तुझे मजवर फार उपकार आहेत. तुझ्यामुळें उद्विग्न होऊनच मी आत्म्याचा शोध केला, तेव्हां तूंच मला या मार्गाचा उपदेश केलास. तुझ्या प्रसादानें मला ही पदवी मिळाली. हे दुःखतत्त्वभूत सुखद आत्मन्, दुःख हें नांव धारण करणाऱ्या तुला नमस्कार असो. हे मित्रा देहा, तुझें कल्याण असो. तुझी व माझी वियुक्त स्थिति अनादि सिद्ध आहे. वास्तव, आम्ही कधीं तरी वियुक्त होणार, हें ठरलेलेंच आहे. अत्यंत प्रिय वस्तूंनाही सोडून जाणें ही प्राण्यांची स्वार्थी प्रवृत्ति फार जुनी आहे; आणि तोच प्रसंग आतां आम्हांवर

आला आहे. शेंकडों जन्म सहवास करून आतां मी देहाला सोडून दूर होणार. हर ! हर ! असो; हे मित्रा, मी आतां तुज दीर्घकालच्या बांधवाला सोडतों. पण यांत माझा कांहीं अपराध नाहीं बरें. तूंच आपल्या नाशाकरितां मला आत्मज्ञानाच्या नादीं लावून हा प्रसंग आणलास. मला आत्मज्ञान संपादन करून देऊन तूंच आपला घात करून घेतलास आहेस. आई तृष्णे, मी आतां जातों. पण तूं एकटी राहिलीस म्हणून दीन व दुःखी होऊं नकोस. हे भगवन् काम, तुला जिंकण्याकरितां तुझ्या विरुद्ध असलेल्या वैराग्यदिकांचा मी आश्रय केला, व त्यामुळें तुझा मोठा अपराधी झालों आहें. पण मला क्षमा कर. मी आतां अत्यंत उपशमास प्राप्त होत आहें. मला शुभ आशीर्वाद दे. हे अंबे, तृष्णे, तुझा व माझा हा संयोगामुळेंच प्राप्त झालेला वियोग आज फार दिवसांनीं होत असून तो फार दिवस टिकणार आहे. यास्तव, मी तुला शेवटचा प्रणाम करतों. हे सुकृत देवा, तुला मी वंदन करतों. तूं मला पूर्वीं नरकांतून काढून स्वर्गास पोंचविलें आहेस. कुकर्मरूपीभूमींत वाढलेल्या, नरकरूपी मोठमोठ्या शाखांस वहाणाऱ्या व यातना याच पुष्पभारानें युक्त असलेल्या दुष्कृतवृक्षास नमस्कार असो. ज्याच्यासह मी असंख्य प्राकृतयोनीं भोगलेल्या त्या आजपासून अदृश्य झालेल्या मोहाला मी रामराम ठोकतों. वाळलेलीं पानें हींच जिचीं वस्त्रें आहेत, अशा समाधिसमयीं अत्यंत उपकार करणाऱ्या गुहेला मी प्रणाम करतों. हे गुहे, तूं माझी प्रेमळ मैत्रीण आहेस. संसारमार्गानें चालतां चालतां अतिशय खिन्न झालेल्या मला, तूं चांगली निवाऱ्याची जागा दिलीस व त्यामुळें मला मोठें सुख झालें. पूर्णात्मविश्रांति देऊन तूंच माझ्या सर्व लोभांचें हरण केलेंस. शोकनाशाकरितां बाकी सर्वांचा त्याग करून मी एकव्यानें तुज प्रियसखीचा आश्रय केला. कुत्रा, साप, इत्यादिकांचें भय उपस्थित झालें असतां व उंच-सखल जागीं, हातांत धरणारास आधार देणाऱ्या आणि वृद्धावस्थेंत अतिशय मित्र होणाऱ्या, दंडकाष्ठाला नमस्कार असो. हे क्षुद्र शरीर, हाडें, रक्त, आंतडीं व शिरा, एवढेंच ज्याचें सार आहे; असें तुं तें आपलें सर्व सामान घेऊन आपल्या प्रकृतीस प्राप्त हो. मलिन शरीरासही शुद्ध करणाऱ्या माझ्या स्नानादि उपायांचे मजवर अनंत उपकार आहेत. यास्तव, त्यांनाही मला मोठ्या कृतज्ञतेनें वंदन केलें पाहिजे. व्यवहारांस व संसारांसही माझा नमस्कार असो. अहो प्राणांनो, तुम्ही माझे सहज मित्र आहां. तुमच्या सहवर्तमान मी नाना-

प्रकारच्या योनींमध्यें व पर्वतांच्या दऱ्यांतून वास केला; लोकांतरीं श्रांत झालों; नगरांतून क्रिडा केली; पर्वतांवर राहिलों; नाना विलास केले व अनेक मार्गांनीं गेलों. या ब्रह्मांडांत मी तुमच्यासह केलें नाहीं; आणलें नाहीं; भोगलें नाहीं; आलों, गेलों, पाहिलें, दिलें घेतलें नाहीं, असें काहीं नाहीं. आतां मी जातों. तुम्हीही आपल्या कारणांत लीन व्हा. संसारांतील सर्व संयोग असेच वियोगापर्यंत टिकणारे असतात. तेव्हां त्याविषयीं उगीच शोक करणें उचित नव्हें. हें माझें नेत्रांतील तेज सूर्यांत जाऊन मिळो. घ्राणेंद्रिय पृथ्वीमध्यें लीन होवो. प्राणवायु महावायूशीं एकरूप होऊन जावो. शब्द ऐकण्याची शक्ति आकाशांत तादात्म्य पावो. रसनेंतील रसशक्ति जलतत्त्वांत जाऊन मिळो. आतां शांतीचा काल आला आहे. तैलरहित दीपाप्रमाणें अथवा इंधनरहित अग्नीप्रमाणें मी आतां ओंकारोच्चार करून, त्याच्या शेवटीं सर्व मनन सोडून, आत्म्यामध्यें शांत होतों. अहाहा ! किती हा आनंद ! ! कार्यपरंपरा सोडल्यामुळें, दृश्यदशाचें उल्लंघन केल्यामुळें, व ब्रह्माच्या शांतीस अनुसरून बुद्धिही शांत झाल्यामुळें; मी हा आतां मोहमलरहित होऊन राहिलों आहे, व त्याकारणानेंच मला हें परम सुख होत आहे. ८६.

सर्ग ८७.

[वीतहव्याच्या विदेहमुक्तीचा क्रम.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, प्रणवाचा लांब उच्चार करून; मननादि शांतिक्रमानें सहाव्या व सातव्या भूमिकेस प्राप्त होऊन; तो आपल्या हृदयस्थ ब्रह्मास प्राप्त झाला. अकार, उकार, मकार-मात्रा प्रथम, द्वितीय, तृतीय पाद, जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था, इत्यादि मांडूक्योपनिषदांत सांगितलेल्या प्रकारानें प्रणवाचें स्मरण करणारा तो यति, अध्यारोप व अपवाद, (म्हणजे शुद्ध ब्रह्म अशा अशा क्रमानें जगत् झालें, हा अध्यारोप; व हें सर्व मिथ्या असून याचें सार ब्रह्म आहे व तेंच सत्य आहे, हा अपवाद) यांच्या द्वारा आपल्या अव्यय व शुद्ध स्वरूपास प्राप्त झाला. त्रैलोक्यांतील बाह्य व आभ्यंतर स्थूल—सूक्ष्म कल्पित भाग सोडून, तो स्वरूपांतच क्षोभरहित होऊन राहिला. पूर्णचंद्राप्रमाणें तो शीतल झाला. इंद्रियादिकांचा लय करून क्रमानें त्यानें प्राणस्पंदही सोडला. संविद्ही शून्य असल्यासारखी झाली. ती सत्तामात्र पदास पहात राहिली. तो महात्मा निजल्यासारखा होऊन पर्वततुल्य अचल झाला. सुषुप्त—स्थैर्यानंतर तो तुर्यरूपास प्राप्त झाला. त्यावेळीं त्याच्या स्वरूपाचें

त्यालाच भान होईनासें झालें. मी निरानंद आहें कीं सानंद? सत् आहें कीं असत्? प्रकाश आहें कीं अंधकार? किंचित् आहें अकिंचित्? चिन्मय आहें कीं अचिन्मय, हेंही त्याला कळेना. तात्पर्य, वाणीला आगोचर असलेल्या स्थितींत तो गेला. सर्व भावरहित व अति विस्तीर्ण पावन पदास प्राप्त झाला. शून्यवादी बौद्ध ज्याला शून्य म्हणतात, ब्रह्मवेत्ते ज्याला ब्रह्म हें नांव देतात, विज्ञानवादी बौद्ध ज्याला अमल विज्ञानमात्र म्हणतात, सांख्य ज्याला पुरुष म्हणतात, यागवेत्ते ज्याला ईश्वर म्हणतात, शैव ज्याला शिव म्हणतात, कालवेत्ते ज्याला काल म्हणतात, आत्मवेत्ते ज्याला आत्मा म्हणतात, निरात्मवादी ज्याला नैरात्म्य म्हणतात, समचित्त माध्यमिक ज्याला चित् व अचित् यांच्या मध्यवर्ती म्हणतात, व जें जीवन्मुक्तांचें सर्वस्व, जो सर्व शास्त्रांचा सिद्धांत, जें सर्वांच्या हृदयानुगत व जें सर्व, तेंच तो महात्मा झाला. जें अत्यंत निष्क्रिय, सूर्यादि तेजांचेंही भासक व स्वानुभवमात्र तेंच तो होऊन राहिला. सारांश, तो वीतहव्य या क्रमानें मुक्तांच्या दृष्टीनें आकाशस्वरूपाहूनही निर्मलस्थिति व अज, अजर, अनादि, एक, अमल व निष्कल पद होऊन राहिला, आणि बद्ध लोकांच्या दृष्टीनें ईश्वर होऊन स्वकार्यभेदांनीं अनेक व सकल झाला. ८७.

सर्ग ८८

[वीतहव्य मुक्त झाला असतां त्याच्या प्राणांचा हृदयांत लय, देहशोष व कलांचा कारणांत लय.]

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें संसाराच्या पराकाष्ठेस प्राप्त झालेला व दुःखसागरांतून पार गेलेला तो मुनि, आत्यंतिक मनोनाश झाला असतां शांत झाला. सागरांत मिळून जाणाऱ्या जलबिंदूप्रमाणें आपल्या पावन पदीं लीन झाला. त्यानंतर त्याचा देह हेमंत ऋतूंतील कमलिनीप्रमाणें सुकून गेला. सर्व देहांत व्यापून रहाणारे त्याचे प्राण देहवृक्षावरील हृदयरूपी घरट्यांत आले. सर्व भूतें भूतांमध्यें प्रतिष्ठा पावलीं. आईबापांच्या धातूंपासून झालेला मांसमय देह तेथेंच भूमीवर पडला. लिंगशरीरांत प्रतिबिंबित झालेली चित् बिंबभूत चित्समुद्रांत जाऊन मिळाली. त्वचा, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र, या नांवाचे धातू आपल्या उपादानभूत धातूंमध्यें स्थित झाले. सारांश, तो मुनि शांत झाला असतां सर्व आपल्या स्वरूपांत जाऊन मिळालें. राघवा, ही मी तुला शेंकडों विचारांनीं शोभणारी वीतहव्याची विश्रांति सांगितली आहे. हिचा आपल्या प्रज्ञेनें विचार कर. अशा प्रकारच्या रमणीय

विचारसरणीनें तत्त्व जाणून त्याचें सार ग्रहण कर. हें जें मी तुला एवढा वेळ सांगितलें आहे, आतां सांगत आहें व पुढें सांगणार आहें, तें सर्व मी स्वतः पाहिलें आहे. कारण मला त्रिकालज्ञान असून शिवाय मी चिरकाल जिवंत आहे. मी त्याचा चांगला विचारही केला आहे. यास्तव, हे महामते, या अमल दृष्टीचा आश्रय करून तूं ज्ञान संपादन कर. ज्ञानानेंच मुक्ति मिळते. ज्ञानानेंच दुःखक्षय व अज्ञानाचा नाश होतो, व ज्ञानानेंच परा सिद्धि प्राप्त होते. दुसऱ्या कशानेंही नाहीं. ज्ञानानें सर्व आशा समंतत: तोडून वीतहव्य मुनीश्वरानें सर्व चित्तपर्वत फोडून सोडला. आमच्या चक्षुरादि इंद्रियांनीं दिसणारा वीतहव्य आमच्या मनोमात्र आहे. कारण आमचें मनच अहं–सारखें व त्वं –सारखें भासतें. मनच हें सर्व जग आहे. तात्पर्य, हे साधो, अविद्या–काम–कर्मादि सर्व मल, त्यामुळें प्राप्त होणारे इंद्रियविकार, तीन देहरूप उपाधि, व त्यामुळें प्राप्त होणारे प्रियसंगादि दोष यांतून सुटलेला वीतहव्य दीर्घकाल चित्तशुद्धीच्या उपायांचें अनुष्ठान, श्रवण, मनन, साक्षात्कार व समाधिभूमिकांचा अभ्यास यांच्या योगानें हृदयांत अनुभव घेतलेल्या स्वभावभूत अनंत पदास प्राप्त झाला. ८८.

सर्ग ८९.

[मोहरहित पुरुषांना आकाशगमनादि सिद्धीविषयीं इच्छा नसते. श्वापदादिक त्याच्या शरीरास कांहीं करूं शकत नाहींत.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, वीतहव्याप्रमाणें तूंही आपल्याला ज्ञानी करून, राग, भय, क्रोध व उद्वेग यांनीं रहित हो. तो जसा दीर्घ काल निःशोक होऊन विहार करीत राहिला, त्याप्रमाणें तूंही दुःखशून्य होऊन विहार करीत रहा. दुसरेही ज्ञानी मुनि जसे राहत होते, तसाच तूंही आपल्या राष्ट्रांत रहा. सर्वगामी आत्म्याला सुखदुःखांचा लेप होत नाहीं. पुष्कळ ज्ञानी या भूतळावर विहार करितात; पण तुझ्याप्रमाणें कोणी दुःखवश होत नाहींत. तूं स्वस्थ हो; उदार हो; सम व सुखी हो. तूं सर्वग आहेस; तूं आत्मा आहेस व तुला पुनर्जन्म नाहीं. तुझ्यासारखे जीवन्मुक्त हर्षामर्ष विकारांना वश होत नाहींत.

श्रीराम—गुरुवर्य, याच प्रसंगानें मला एक संशय आला आहे, तेवढा तो वालावा. जीवन्मुक्तांच्या शरीरांत आकाशगमनादि शक्ति कां दिसत नाहींत ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, आकाशगमनादि क्रिया ह्या पदार्थांच्या सहज शक्ति आहेत. अग्नीच्या ऊर्ध्वज्वलनाप्रमाणें त्या देवादिकांमध्यें स्वाभाविकपणेंच

सिद्ध असतात. आत्मज्ञ त्याची फारशी अपेक्षा करीत नाहींत. अनात्मज्ञ मानवांस, मणि, औषधी इत्यादि द्रव्यशक्ति, योगाभ्यासादि क्रियाशक्ति, व परिपाक-काल-शक्ति यांच्या योगानें त्या केव्हां केव्हां प्राप्त होतात. पण तो आत्मज्ञानरहितांचा विषय आहे; आत्मज्ञांचा नव्हे. कारण ते स्वयं आत्मा झालेले असतात. आत्म्याच्या योगानें आत्म्यामध्यें तृप्त होतात. जगद्भाव अविद्यामय आहेत, असा त्यांचा निश्चय असतो. तेव्हां ते अविद्याशून्य आत्मज्ञ त्यांत निमग्न कसे होणार ? जे अविद्येलाही युक्तीनें सुखरूप करितात, ते अविद्यामयच होत. आत्मज्ञ अविद्येला सुखस्वरूप समजत नाहींत. ते निष्काम असतात. ते आत्म्यामध्येंच संतुष्ट असतात. आकाशगतीचा त्यांना कांहीं उपयोग नसतो. सिद्धि, भोग, भाव, मान, मरण, जीवित, यांच्या योगानें त्यांचें कांहीं इष्ट होत नाहीं. ते नित्य तृप्त व शांत असतात. यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या सुखदु:ख-जीवित-मरण इत्यादिकांच्या योगानें ते सदा तृप्तच असतात. त्यांना कृत, अकृत इत्यादिकांच्या योगानें कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें नसतें. सिद्धि मंत्र, औषधी इत्यादि उपायांनीं साध्य होतात. अमुक उपायानें अमुक सिद्धि मिळावी हा नियतीचा क्रम आहे. त्यांत बदल करण्याचें सामर्थ्य शंकरादि नियति-कर्त्यांसही नाहीं. विष, मद्य, अग्नि, इत्यादि वस्तूंमध्यें, मारणें, मोह पाडणें, जाळणें हे स्वभाविक धर्म आहेत. ते नियतीमुळेंच त्यांच्या मध्यें नियत आहेत. त्याप्रमाणेंच सिद्धिही द्रव्य-देश-क्रिया यांचा स्वभाव आहे. वस्तु-स्वभावामध्यें अनात्मज्ञच रत असतात. आत्मज्ञ त्यांत रत होत नाहींत. परमात्मप्राप्ति झाली म्हणजे त्या सिद्धी फारशा उपकारक वाटत नाहींत. ज्याला इच्छा असते, तोच त्यांचीही इच्छा करणार, हें उघड आहे. आत्मज्ञ निरिच्छ असतो. तो पूर्णचित्त असल्यामुळें त्याच्याठायीं इच्छा संभवत नाहीं. इच्छेच्या अभावीं तो त्यांविषयीं प्रयत्न करीत नाहीं. प्रयत्नच जर नाहीं तर फळ कोठचें ? आत्मज्ञानेच्छु वीतहव्यलाही इच्छा व प्रयत्न यांच्या अभावीं सिद्धी प्राप्त झाल्या नाहींत.

श्रीराम— प्रभो, सिद्धी हीं इच्छामूलक प्रयत्नवृक्षांचीं फळें आहेत हें मला कळलें, व आत्मज्ञांच्या ठायीं त्यांचा असंभव कसा आहे, तेंही माझ्या ध्यानांत आलें. पण त्या मुनीच्या मृत शरीराला क्रव्याद पशूंनीं कसें खाल्लें नाहीं ? व भूप्रवेशसमयींच तो तत्काल विदेह मुक्त कसा झाला, तें मला सांगा ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, जी अज्ञसंवित् रागादि दोषांनीं दूषित झालेल्या देहाहंभाववासनातंतूनें वेष्टित झालेली असते, तीच देहाच्या छेद–भेदादिकांमुळें सुख–दुःखादिभाक् होते. पण जी संवित् अति शुद्ध व संविन्मात्रमयी असते, तिच्या संबंधी शरीरास तोडण्यास कोणीही कधीं समर्थ नाहीं. योगी कोणत्या युक्तीनें शेकडों वर्षे लोटलीं तरी अक्षय शरीरानें युक्त असतो, तें व त्याला छेदादि श्रम कसे परवश करूं शकत नाहींत, तें सांगतों. चित्त ज्या ज्या पदार्थांत जेव्हां जेव्हां पडतें, तेव्हां तेव्हां तें तत्काल तसें होतें. तें शत्रूला पाहतांच द्वेषादि विकारयुक्त होतें, व मित्राला पहातांच आनंदपूर्ण बनतें. रागद्वेषशून्य उदासीन पुरुष, पर्वत वृक्ष इत्यादिकांकडे पाहून कधीं कोणाला राग–द्वेष वाटत नाहीं, हेंही सर्वांच्या अनुभवानेंच सिद्ध आहे. मन स्वादिष्ट अन्नामध्यें आसक्त होतें; नीरस पदार्थांविषयीं निःस्पृह असतें; कडु पदार्थ त्याला अगदीं आवडत नाहींत, असा अनुभव येतो. रागद्वेष वैषम्य–शून्य संविद्विलासानें संपन्न असलेल्या योग्यांच्या देहांमध्यें जेव्हां हिंस्र प्राण्याचें चित्त पडतें, तेव्हां तत्काल योगिसंवित् प्रतिबिंबित झाल्याप्रमाणेंच तें समतेस प्राप्त होतें. त्यामुळें समदर्शी यतीच्या सांनिध्या द्वेषादिरहित झालेल्या हिंस्रप्राण्यांच्याही चित्तांत त्यांच्या शरीरास तोडावें व खावें, असें वाटत नाहीं. पण तेच हिंस्र प्राणी योगिशरीरापासून दूर गेले म्हणजे, त्यांना जो पदार्थ दिसेल त्याप्रमाणें त्यांची वृत्ति होते. या कारणानें सिंह, व्याघ्र, किडे, साप इत्यादिकांतील कोणीही वीतहव्याच्या शरीरास स्पर्श केला नाहीं. संवित् सत्तासामान्यरूपानें काष्ठ, लोष्ट, पाषाण, इत्यादि सर्व पदार्थांमध्यें असते. पण ती पुयष्टकामध्येंच व्यक्त होते. ज्यांचें चित्त समाहित नसतें त्यांना ती अनेक पदार्थांच्या योगानें विषम व मर्यादित आहेशी दिसते. वीतहव्याच्या पुर्यष्टकानें तत्त्वबोध व समाधि यांच्यायोगानें अविषमरूपास पोंचविलेल्या पृथ्वी-जल-तेज वाय्वादिरूप संवित्तीच्या द्वारा त्याच्या शरीरासही ब्रह्मरूप करून सोडलें होतें. त्यामुळें तिला कांहीं विकार झाला नाहीं. याविषयीं आणखीं एक युक्ति सांगतों तीही ऐक. स्पंद हें नाशाचें कारण आहे, व कोणताही विकार, चित्तजन्य अथवा वायुजन्य असतो, हेंही लोकव्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. स्पंद हेंच प्राण्याचें प्राणन आहे. तें शांत होतांच धारणेच्या योगानें योग्याचे प्राण देहामध्यें पाषाणासारखे दृढ होऊन

रहातात. त्यामुळें त्याची तनु नष्ट होत नाहीं. ज्याचा चित्तजन्य किंवा वातजन्य स्पंद सबाह्याभ्यंतर नसतो, त्याची वृद्धि व क्षय होत नाहीं. बा तत्त्वज्ञा, बाह्य व आंतर स्पंद शांत झाला म्हणजे त्वगादि धातु देहांतील पूर्वस्थिति सोडीत नाहींत. देहस्पंद अगदीं शांत झाला म्हणजे अडवून ठेवलेले प्राण मेरूसारखे स्थिर होतात. लोकांमध्यें या गोष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. स्पंदाच्या अभावीं शवांचीं अंगें काष्ठासारखीं ताठून जातात. असो; यास्तव, योग्यांचीं शरीरें जगांत कितीही वर्षें जरी राहिलीं, तरी भूमींतील शिळांप्रमाणें किंवा मेघांप्रमाणें फुटत किंवा कुजत नाहींत.

आतां, वीतहव्य त्याचवेळीं शांत कां झाला नाहीं, व देह सोडून कां गेला नाहीं, तें सांगतों. जे ज्ञानी, वीतराग, हृदयग्रंथिशून्य असतात, ते सर्व स्वतंत्रपणें शरीरांत रहातात. प्राक्तनकर्मफल देण्यास तयार झालेला ईश्वर किंवा कर्मच प्रधान आहे, असें म्हणणाऱ्या मीमांसकाच्या मतीं कर्में त्यांच्या प्रारब्धशेष भोगावयास प्रवृत्त झालेल्या चित्ताचें नियमन करूं शकत नाहींत. त्याला अन्यथा प्रवृत्त करण्यास तीं समर्थ नसतात. त्यामुळें बा राजपुत्रा, तत्त्ववेत्त्यांचें मन आकस्मिक प्रारब्धप्राप्त जीवन किंवा मरण यांतील ज्याची ज्याची भावना करतें, तें तें तत्काल होतें. या न्यायानें वीतहव्याच्या मनानें प्रारब्धप्राप्त जीविताची भावना केली व त्याप्रमाणें तें झालें. पण प्रारब्ध संपतांच जेव्हां त्याची संवित विदेहमुक्तीची भावना करूं लागली, तेव्हां तो विदेहमुक्त झाला. वासनापाशरहित झालेलें त्याचें मन वास्तव आत्मभावानें उदय पावलें व मन हीच ज्याची उपाधि आहे, असा जीव स्वयं सकल शक्तिमय शिव झाला. ८९.

सर्ग ९०.

[दोन प्रकारचा चित्तनाश.]

श्रीवसिष्ठ—ज्या वेळीं वीतहव्याचें चित्त प्रायः विचारानें अस्त पावल्यासारखें झालें तेव्हां त्याच्यामध्यें मैत्र्यादि गुण उत्पन्न झाले.

---

१ याविषयीं एका तत्वज्ञानें असें म्हटलें आहे. 'तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावे तु तण्डुलः । पाशबद्धः सदा जीवः पाशमुक्तः सदा शिवः ॥ याचा सारांश–तुषयुक्त भाताच्या गोट्यास व्रीहि म्हणतात. पण तुष गेलें की तोच तांदुळ होतो. त्याप्रमाणें पाशबद्ध जीवच पाशमुक्त सदाशिव होय.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, विचाराच्या उत्कर्षामुळें चित्तस्वरूप लीन झालें असतां मैत्र्यादि गुण उद्भवणार कसे ? चित्त ब्रह्मामध्यें तादात्म्य पावल्यावर तें कोठें स्फुरणार ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, चित्ताचा नाश, सरूप व अरूप असा दोन प्रकारचा आहे. जीवन्मुक्ताच्या चित्ताचा सरूप नाश होतो व विदेहमुक्तांचें चित्त अरूप नाश पावतें. चित्ताची सत्ता दुःखाला कारण होते व चित्तनाश सुख देतो. यास्तव, चित्तसत्तेचा क्षय करावा. तामस वासनाजालांनीं व्याप्त असलेलें जें जन्मकारण मन, तेंच विद्यमान मन असून तें केवळ दुःखालाच कारण होतें. प्राक्तन गुणसंभारास (देहादिकांस) हें माझें, असें जाणणें हेंच मनाचें सत्त्व व दुःखबीज आहे. मन विद्यमान असेपर्यंत दुःखक्षय कोठून होणार ? मनाचा अस्त झाला कीं प्राण्याचा संसारही अस्त पावतो. प्राण्यामध्यें वासनांकुरांनीं दृढ झालेलें विद्यमान मन, दुःख-वृक्षाचें मूळ असून त्यापासून दुःख-वृक्षाचें वन पसरतें.

श्रीराम—हे ब्रह्मन्, कोणाचें मन नष्ट असतें ? तें कसें नष्ट होतें व नाश पावलेल्या मनाची सत्ता कशी असते ?

श्रीवसिष्ठ—ज्या धीराला सुखदुःखदशा साम्यापासून च्युत करूं शकत नाहींत, त्याचें चित्त मृत आहे असें समजतात. हा मी व हा मी नव्हे, ही चिंता ज्या श्रेष्ठ नरास देहरूप करीत नाहीं, त्याचें मन नष्ट झालें आहे असें जाणावें. आपत्ति, कृपणता, उत्साह, मद, मांद्य, महोत्सव इत्यादि इष्टानिष्ट भाव ज्याच्या मुखचर्येंत बदल करीत नाहींत, त्याचें मन नष्ट होय. हे साधो, हा मनोनाश होय. यालाच नष्ट मन म्हणतात. ही चित्तनाश-दशा जीवन्मुक्तामध्यें आढळते. दृश्य सत्य आहे या भ्रांतीनें त्याच्याविषयीं मनन करण्याची योग्यता असणें हीच मूढता असून, जेव्हां ती नष्ट होते तेव्हां चित्तनाश-नांवाचें सत्त्व उदय पावतें. जीवन्मुक्ताच्या स्वभावभूत अशा त्या सत्त्वविलासाला कोणी चित्त म्हणतात. तें उत्तम वासनांनीं युक्त असलेलें मन मैत्र्यादि गुणांनीं परिपूर्ण होतें. हे निष्पापा, पुनर्जन्मरहित मन जीवन्मुक्तांचे ठायींच आढळतें. हाच सरूप मनोनाश होय. जीवन्मुक्ताच्या या मनोनाशांत मैत्र्यादि उत्कृष्ट गुण चंद्रातील किरणांप्रमाणें सदा स्थित असतात.

अरूप मनोनाश विदेहमुक्ताचे ठायींच असतो. त्यावेळीं सर्वश्रेष्ठ गुणांचें आधारभूत सत्त्वही विदेहमुक्ताच्या परम—पावन पदीं लीन होतें. त्यानंतर त्या चित्तांत गुण, अगुण, श्री, लोलता, स्थिरता, उदय, अस्त, हर्ष, क्रोध इत्यादि कांहीं रहात नाहीं. तेज, तम, संध्या, दिन, रात्र, दिशा, अवकाश, वासना, रचना, इत्यादिकांचा त्यांत गंधसुद्धां नसतो. जे बुद्धीच्या पार गेले आहेत, त्याचें तें विस्तीर्ण आस्पद आहे. विदेहमुक्त प्रातिभासिक चित्त—उत्रशून्य होऊन परमपदीं लीन होतात. ९०.

सर्ग ९१.

[संसारवल्लीचें बीज शरीर, शरीराचें मन आणि मनाचें वासना व प्राणस्पंद.]

श्रीराम—भगवन्, या अपार संसारसागराचें बीज काय आहे ? त्या बीजाचें बीज काय आहे, व त्याचें बीज काय आहे ? हें सर्व माझ्या बोधवृद्धी-करितां थोडक्यांत सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, शुभाशुभ महा—अंकुरांनीं युक्त असलेल्या या संसारलतेचें बीज शरीर आहे, ही वेल शरीरापासूनच वाढते. आशावश होणारें चित्त शरीराचें बीज आहे. तें दुःखरत्नांचें संपुट व भावाभावदशांचा कोश आहे. शरीरें त्याच्यापासून उद्भवतात. चित्ताच्या संकल्पामुळें भव्य आकार कसा निर्माण होतो, तें आम्ही उत्पत्ति—प्रकरणांत सविस्तर सांगितलेंच आहे. मृत्तिकेचा जसा घटादि विकार, त्याप्रमाणें जगांत जेवढें म्हणून हें दृश्य आहे, तो सर्व चित्ताचा विकार होय. चित्तवृक्षाचीं दोन बीजें आहेत. एक प्राणस्पंद व दुसरें दृढभावना. जेव्हां नाड्यांना स्पर्श करण्यास तयार झालेला प्राण प्रस्पंद करूं लागतो, तेव्हां चैतन्य—विकाररूप चित्त तत्काल उत्पन्न होतें, पण शिरामार्गांतून प्राण जेव्हां संचार करीत नाहीं, तेव्हां बाह्य संवेदनाचे संस्कार जागे होत नसल्यामुळें, आंत चित्तही उत्पन्न होत नाहीं. आपल्या या चित्तस्पंद—दृष्टांतावरून, हिरण्यगर्भाच्या चित्—पासून जगदाकार होणें, हाही समष्टि—प्राणांच्या स्पंदाचाच परिणाम आहे, असें कळतें. प्राण-स्पंदाचा उपराम हीच खरी शांति आहे. कारण, प्राणस्पंदानें जाग्रत् केलेली संवित्च देहांमध्यें स्फुरण पावते. अति सूक्ष्म संवित्-ला जागें करणारा प्राणस्पद आहे. रामा, संवित्—ला विक्षिप्त न होऊं देणें यांत परम कल्याण आहे. तिच्या क्षोभाचें कारण असा जो प्राणस्पंद, त्याचा प्राणायामाच्या

अभ्यासानें नाश केला म्हणजे संविक्षोभ होत नाहीं. संवित्चा चित्ताकारानें समुद्भव झाल्यास कोणता दोष आहे ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. चित्ताकार झालेली संवित् बाह्य विषयांकडे मोठ्या प्रेमानें जाते. नंतर त्यांच्या उपभोगाची इच्छा होऊन अनंत दुःखें उद्भवतात. पण ज्यावेळीं संवित् बाह्य विषयांविषयीं निजल्यासारखी होऊन आंतर आत्म्याच्या बोधास उद्युक्त होते, तेव्हां तिला तें अवश्य लब्धव्य पद प्राप्त होतें. यास्तव, राघवा, प्राणपरिस्पंद व प्रेमातिशयानें वासनांचा उद्भव, यांच्या योगानें संवित्ला मूढ जर न करशील, तर तूं अज (विकारशून्य, मुक्त)च होस. संवित्-चें मौढ्य हेंच चित्त असून त्यानें हें सर्व अनर्थजाल विस्तारलें आहे. प्राणायाम, ध्यान व मितभोजनादि दुसरे उपाय, यांच्या योगानें योगी चित्तशांत्यर्थ प्राणनिरोध करितात. प्राणांचा संरोध चित्तोपशांतिरूप फळ देतो; परम समतेस कारण होतो, व संवित्-ला सुंदर स्वास्थ्य देतो. रामा, ज्ञानी पुरुषांनीं अनुभव घेऊन सांगितलेली व वासनामुळें जिवंत झालेली चित्ताची दुसरी उत्पत्ति ऐक. अगोदर मी तुला वासनेचें स्वरूप सांगतों. पूर्वींच्या दृढ भावनेमुळें देहादि पदार्थांचें अहं, मम, इत्यादि संस्काररूपानें पूर्वापर विचारावाचूनच ग्रहण करणें, यालाच वासना म्हणतात. पूर्वापर विचार करणाऱ्या जीवन्मुक्ताचे ठायीं देहादि संस्कारच नसतो. शिवाय, वासनेच्या विरुद्ध असलेल्या विचाराच्या योगानें त्यांना ' मी देह आहें ' असें केव्हांही वाटत नाहीं. अज्ञाची स्थिति याहून भिन्न असते. त्याच्या ठायीं वासनाविरोधी विचार नसतो. त्यामुळें तीव्रसंगानें केलेल्या भावनादार्ढ्यामुळें तो देहादिरूप होऊन जातो. वासनापरवश झालेला अविचारी पुरुष, जें पाहतो तेंच सत्य आहे असें जाणून मोहित होतो. मत्त पुरुषांप्रमाणें दूरदृष्टि पुरुष वासनावशात् स्वरूपाचा त्याग करून सर्व भ्रांत जगत् पहातो. तो अंतस्थ वासनेमुळें मानासिक पीडायुक्त होतो. अनात्म्याला आत्मा समजणें हें अयथार्थ ज्ञान आहे. अवस्तुला वस्तु समजणें हेंच चित्तत्त्व होय. दृढ अभ्यासानें पदार्थचिंतन केल्यामुळें अति चंचल चित्त उत्पन्न होतें. तेंच जन्म, जरा व मरण, यांचें कारण आहे. आणि असा प्रकार असल्यामुळें वासनानाशानें चित्ला स्वास्थ्य-

रूप मुक्ति मिळते. वासनाभावीं मन सतत मननरहित झालें म्हणजे परम—उपशम देणारी अमनस्ता उदय पावते. संवित्तींत कांहीं स्फुरत नाहींसें झालें म्हणजे चित्त उत्पन्न होत नाहीं. जगांतील सर्व वस्तूंच्या भावाची भावना सोडली म्हणजे शून्य हृदयाकाशांत चित्त कसें उत्पन्न होणार ? कारण, कोणत्याही वस्तूची मनांत सत्यरूपानें व प्रियरूपानें भावना करणें हें एवढेंच चित्ताचें रूप आहे, असें मी जाणतों. तेव्हा दृश्य मुळींच कल्पनायोग्य नाहीं, असें समजणाऱ्या हृदयाकाशांत तें कसें उद्भवणार ?

आतां, अचित्तता म्हणजे काय, तेंही सांगतों. बाह्य विषयांचें स्मरण न करितां परमार्थ वस्तुस्वरूप पहाणें हेंच अचित्तत्व होय. जीवन्मुक्त आंतुन सर्व आस्था सोडून व स्वरूपाचें सतत अनुसंधान करून शांत मनानें प्रारब्धप्राप्त व्यवहार करीत असतात. यास्तव, त्यांचें चित्तही अचित्तच होय. कारण जळलेल्या वस्त्राच्या राखेप्रमाणें अवशिष्ट राहिलेलें तें शुद्ध सत्त्वरूप असतें. वासनाप्रयुक्त विषयरस नसणें हेंच चित्ताचें अचित्तत्व होय. जीवन्मुक्त वासनारहीत असतात, हें मी वर सांगितलेंच आहे. तात्पर्य, रामा, प्राणस्पंद व वासना या दोन चित्तबीजांतील एक क्षीण झालें म्हणजे दुसरें अवश्य नाश पावतें. तिळांतील तेलाप्रमाणें हीं दोन बीजें एकमेकांच्या आंत असतात व बीजांकुर-न्यायानें एकमेकांस कारण होतात. एकटी वासनाच पुनर्जन्माला कारण होत नाहीं; तर ती स्पंदासह अनर्थकारिणी होते. त्याचप्रमाणें चित्तही त्या उभयतांचें व विषयजन्य सुखदुःखांचें कारण आहे. संविद्रूप चित्त, प्रथम प्राण, मग इंद्रियें, मग इंद्रियजन्य आनंद, इत्यादि सर्व क्रमानें उत्पन्न करूं शकतें. त्याचप्रमाणें पूर्वीं उपभोग घेतलेल्या विषयांचा आनंद व तात्कालिक जीवनलक्षण वायुस्पंद, हेही वासनारूपानें चित्तोत्पादक होतात. (म्हणजे जेव्हां आनंद व वायु वासनात्मक होतात, तेव्हां ते दोघे मिळून चित्ताला उत्पन्न करूं शकतात). याप्रमाणें तीं तिन्ही परस्परांच्या आश्रयानें रहाणारीं व परस्परांस कारण होणारीं आहेत. विशेषतः प्राणस्पंद व वासना तरी, वास व पुष्प, तेल व तिळ, यांप्रमाणें परस्पराश्रय असतातच, व अशा नित्य संबंधानेंच तीं दोघें चित्तांकुरांचीं बीजें होतात. वासनेनें प्रेरिलेला प्राणस्पंद संवित्‌मध्यें क्षोभ उत्पन्न करून चित्ताला जागें करितो. प्राण स्वतः स्पंदधर्मी असल्यामुळें रागादि वासनांना प्रेरणा करून संवित्‌-ला जागें करूं लागला कीं, चित्त-बालक

निपजतें. याप्रमाणें वासना व प्राणस्पंद अशी चित्ताचीं दोन कारणें आहेत. त्यांतील एक क्षीण झालें कीं, तीं दोन्ही व स्वतः चित्तही नाश पावतें. सुख-दुःखादिकांनीं आकुल झालेलें मनन हेंच ज्याचें वाऱ्यानें हाल्णें आहे, विविध कार्यें हीच ज्याची पालवी आहे, तृष्णा हीच ज्याच्या वरील काळी नागीण आहे, आसक्ति व रोग हेंच ज्याच्यावर घरटीं करून राहिलेले बक आहेत, अज्ञान हेंच ज्याचें अति दृढ मूळ आहे व इंद्रियें हेच ज्याच्यावरील सामान्य पक्षी आहेत, अशा चित्तवृक्षाला वासनाक्षयरूपी सोसाट्याचा वारा एका क्षणांत पिकलेल्या फळाप्रमाणें पाडवून सोडतो. प्राणस्पंद बंद केला कीं, चित्त—धूळ उडेनाशी होते. प्राणस्पंद व वासना यांचे प्रियाप्रिय ज्ञान हें आणखी एक बीज आहे. शब्दादि प्रिय अथवा अप्रिय विषयांचे मनांत स्मरण करून प्राणस्पंद व वासना उद्भवतात. यास्तव, प्रियाप्रियविषयांचा त्याग केला असतां, प्राणस्पंद व वासना समूल नष्ट होतात. हा अमुक विषय, अमक्या विषयाहून निराळा आहे, तो इष्ट आहे, हा अनिष्ट आहे, इत्यादि प्रकारें भावना न करणें, हाच त्यांच्या त्यागाचा उत्तम उपाय आहे. विषयांचें वस्तुतः अस्तित्व संभवत नाहीं. ते बाहेर किंवा आंत संवित्-हून निराळे नसतात. संवित् आपली धीरता सोडून विषयाकार झाल्यासारखी होते, व अशी संवित्च चित्ताचें बीज आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत स्फुरण पावणारी संवित्च संकल्पामुळें आपलें मरण, देशांतरीं गमन, इत्यादि पहाते, त्याप्रमाणें जाग्रतींतील विषयही तीच तदाकार होऊन पहाते. म्हणूनच तत्त्वज्ञान झालें कीं, ज्ञानी विषयांचा असंभव आहे, असें म्हणूं लागतो. कारण त्याला आपल्याच संकल्पोद्भव भ्रमावाचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. समोरचा खांब जसा पुरुष असल्यासारखा दिसतो, त्याप्रमाणें संवित् विषयाकार भासते. पण तो मिथ्या भास आहे. यथार्थ ज्ञानानें तो लीन होतो. रज्जुसर्पन्यायानें अथवा द्विचंद्रन्यायानें शुद्धसंवित्च त्रिजगत् आहे, असें जाणणें हें यथार्थज्ञान आहे.

यास्तव, या संवित्-ला जे लौकिक सत् किंवा असत् भासत असेल त्याचें प्रथम मोठ्या प्रयत्नानें मार्जन करावें. कारण, त्याचें मार्जन न करणें हाच महा संसार, व प्रमार्जन करणें हाच मोक्ष आहे, असा अनुभव येतो. विषयदर्शन हें जन्मरूप अनंत दुःखांचें कारण आहे. एवढ्यासाठीं रघुवीरा, तूं दृश्यदर्शनाचा त्याग कर, व अजड आणि पूर्णानंद हो. तूं अविषय व

प्रबुद्धात्मा आहेस. आस्थारहित, पदार्थांस सत्य न समजणारा, केवळ आत्मपरायण, निर्विकल्पसमाधीच्या योगानें वासनात्याग करणारा, सर्वत्र सम व कल्पनारहित पुरुषच अजड व पूर्णानंद होऊं शकतो. आत्माच आपल्या अनादि मायेच्या योगानें सर्व जगत्–वेष घेतो. कोशकार किड्याप्रमाणें आपल्यालाच बांधून घेऊन व पुष्कळ दुःख भोगून, फार दिवसांनीं संवित्स्वभावामुळें हा आपोआप केवल्येस प्राप्त होतो. आकाश, पृथ्वी, वायु, अंतरिक्ष, पर्वत, नद्या, दिशा, इत्यादि या सर्व संवित्–जलाच्याच लहरी आहेत. सर्व जग संविन्मात्र आहे. दुसरी कल्पनाच नाहीं. स्पंद, कंप, संवेदन, इत्यादि सर्व बंद होऊन संवित् जेव्हां स्वरूपांत स्थिर होतें, तेव्हां यथार्थ आत्मज्ञान होतें. पण रामा, ही अंतःकरणांत प्रतिबिंबित झालेली संवित् असून तिची बीजभूत सन्मात्ररूप ब्रह्मसंवित् निराळीच आहे. कारण, ही प्रतिबिंब–संवित् बिंबभूत संविन्मात्र ब्रह्मसंवित्–पासून उदय पावते. सत्तेचीं दोन रूपें आहेत. एक नाना आकारांनीं व्यवस्थित व दुसरें एकरूप. घटता, पटता, त्वत्ता, मत्ता, इत्यादि विभाग नानारूप सत्तेमुळें होतात, व या विभागापासून जी सामान्य सत्ता ती एकरूप सत्ता आहे. सर्व विशेषशून्य, सन्मात्र व निर्लेप असें जें सत्तेचें एक महारूप तेंच ब्रह्मपद होय. नानारूप व्यावहारिक सत्ता खरी नव्हे. कारण तिचे घटादि विषय सत्य नाहींत. पण सत्तेचें जें विमल एकरूप तें कधींही नाश पावत नसल्यामुळें व त्याची विस्मृतिही होत नसल्यामुळें सत्य आहे. यास्तव कालसत्ता, कलासत्ता, वस्तुसत्ता, इत्यादि विभागकल्पना सोडून तूं केवल सन्मात्रपरायण हो. सत्तांचा विभाग करणें अगदीं उचित नव्हे. कारण, विभाग भेदभावाला उत्पन्न करणारा आहे. भेददृष्टि नेहमींच अपवित्र आहे. एवढ्यासाठीं, प्रिय रामा, तूं सत्तासामान्याची भावना कर, व परिपूर्ण परानन्दी हो. सत्तासाम्याचें कांहीं एक बीज नाहीं. तें अनादि-अनंत आहे. असल्या सामान्यसत्तेमध्यें लीन होऊन जो तेथें निर्विकार रहातो, तो पुनः दुःखांत पडत नाहीं. तें शुद्ध सत्त्व सर्व कारणांचें कारण आहे. त्या विस्तीर्ण चित्–आरशांत समस्त वस्तुदृष्टी प्रतिबिंबित होतात. जिह्वेमध्यें जसे षड्रस व्यक्त होतात, त्याप्रमाणें आत्मसंवित्–मध्यें हे सर्व भाव प्रकट होतात. जगत्संघ त्या परमात्म्यापासूनच होतात, त्याच्याच आधारानें रहातात; वाढतात; परिणाम पावतात; क्षयोन्मुख होतात व शेवटीं गळून जातात. तो परमात्मा सर्व गुरूंहून गुरु व लघूंहून लघु, सर्व स्थूलांहून

स्थूल, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, दूरांहून दूर, अगदीं जवळ, अगदींच अल्प, सर्वांहून वडील, सर्व तेजांचें तेज, तमांचें तम व वस्तूंतील साररूप वस्तु आहे. तें परम तत्त्व वर्णन करून सांगतां येण्यासारखें नाहीं. यास्तव रामा, सर्व प्रयत्नांनें या पावन पदीं प्रतिष्ठित होशील, असें कर. म्हणजे तुला परम शांति होईल. ९१.

सर्ग ९२.

[पूर्वोक्त स्थितीप्रमाणें यत्नगौरव व लाघव. वासनादि क्षय व ज्ञान यांचा एकाच काळीं अभ्यास.]

श्रीराम—गुरुवर्य, आपण हीं चित्तबीजें सांगितलींत. पण आतां कोणत्या उपायानें तें पद शीघ्र प्राप्त होतें तें सांगा ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, या दुःख बीजांच्या वर्णनाबरोबरच त्यांचे उपायही मीं सुचविले आहेत. त्यांचा उपयोग केला असतां तें पद शीघ्र प्राप्त होतें. तूं स्वप्रयत्नानें वासना टाकून सत्तासामान्याच्या पराकाष्ठारूप परानंदांत जर क्षणभरही स्थिर झालास, तर त्या क्षणांत तूं पदालाच पोंचला आहेस असें समज. परंतु असें करितां येणें शक्य नसल्यास, शोधित जगत्कारण–तत्त्वांत स्थिर स्थिति कर. म्हणजे थोड्या अधिक प्रयत्नानें तूं त्या पदास प्राप्त होशील. हे निष्पापा, शोधित त्वंपदार्थामध्यें जर तूं ध्यानानें स्थिर होशील तर बराच यत्न केल्यावाचून तुला तें पद मिळणार नाहीं. केवळ विषयाचेंच ध्यान करावें म्हणून म्हणशील तर तें संभवत नाहीं. कारण कोणतेंही स्फुरण संवित्–वाचून होतच नसल्यामुळें, नुसत्या विषयाचें दर्शनच अशक्य आहे. तूं कांहीं कर, कोठेंही जा, कशाचेंही चिंतन कर, किंवा आणखीं कोणतेंही कायिक, वाचिक व मानसिक कृत्य कर; त्यांतील प्रत्येक क्रियेमध्यें संवित् वाचून सर्व असत् आहे. घटाची संवित् नाहीं तर घटही नाहीं; सूर्याचें भान नाहीं तर तो दीप्त नारायणही नाहींच. असा प्रकार असल्यामुळें, शूरा, वासनात्याग कर. जिचा त्याग करितां येणें सर्वथा अशक्य आहे, त्या संवित्-मध्येंच स्थिर होऊन रहा, म्हणजे तुझीं सर्व शारीरिक व मानसिक दुःखें नाहींशीं होतील.

पण पूर्वींच्या सर्व प्रयत्नांहून हा वासनात्याग कठिण व दुःसाध्य आहे. कारण, मन लीन झाल्यावाचून वासनाक्षय होत नाहीं, व वासना क्षीण होईतों चित्त शांत होत नाहीं. त्याचप्रमाणें तत्त्वविज्ञानावांचून चित्तक्षय कसा होणार ? व चित्तोपशमावाचून तत्त्वज्ञान कोठचें ? वासनाक्षयावाचूनही

तत्त्वबोध सुलभ नाहीं. येणेंप्रमाणें तत्त्वज्ञान, मनोनाश व वासनाक्षय, परस्परांचें कारण होऊन दु:साध्य झालीं आहेत. यास्तव, राघवा, विवेकी पुरुषानें प्रयत्नानें भोगेच्छा दूर टाकून या तीन उपायांचा सतत अभ्यास करावा. या तीन उत्तम उपायांचा एकाच वेळीं वारंवार अभ्यास केल्यावाचून तत्त्वसंप्राप्ति होत नाहीं. एकाच वेळीं फार दिवस अभ्यास केल्यानेंच ते फलद होतात. यांतील एकेकाचें अनुष्ठान कितीही दिवस जरी करीत राहिलें, तरी त्यापासून कांहीं लाभ होत नाहीं. जसा एकेक शिपाई शत्रुसमूहाला जिंकूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांतील एकेक उपाय स्वभावाचा पराभव करूं शकत नाहीं. यास्तव यांचें सहानुष्ठान् करावें. दीर्घ अभ्यासानें दृढ हृदयग्रंथीही तुटून जातात. रामा, शेंकडों जन्मीं या संसारस्थितीचा अभ्यास केलेला असल्यामुळें, दीर्घकाल दृढ अभ्यास केल्यावाचून तिचा नाश होत नाहीं. यास्तव तूं जातां, येतां, बसतां, उठतां, ऐकतांना, वास घेतांना, हांतरुणावर पडतां पडतां परमकल्याणाकरितां, या तीन उपायांचा अभ्यास कर. वासनात्यागाला प्राणनिरोधाचीही गरज आहे. यास्तव प्राणायामही करावे. म्हणजे चित्त अचित्त होतें. प्राणायामांचा फार दिवस केलेला अभ्यास, गुरूंनीं कृपा करून सांगितलेली युक्ति, आसन व मित भोजन, यांच्या योगानें प्राणांचा निरोध होतो, आणि यथार्थज्ञानानें वासनाप्रवृत्त होत नाहीं. (हें वरही सांगितलेंच आहे.) प्रथम प्राणस्पंदाला जिंकण्याविषयीं प्रयत्न करावा.

अथवा या हठयोगाला सोडून राजयोगाचा अभ्यास करावा. (म्हणजे एकांतांत बसून चित्ताला वारंवर विषयविमुख करीत रहावें.) असें केल्यानें पुष्कळ दिवसांनीं तें पद प्राप्त होईल. अंकुशावाचून मत्त व दुष्ट गज जसा वश होत नाहीं, त्याप्रमाणें अध्यात्मविद्या, साधुसमागम, वासनात्याग व पाणस्पंदनिरोध, या उत्तम उपायांवाचून चित्त अधीन होत नाहीं. चित्त--जयाविषयीं याच पुष्ट युक्ती आहेत. पण या असल्या उत्तम व सुलभ युक्ती असतांना त्यांचा अव्हेर करून जे हठानें चित्ताचें नियमन करूं लागतात, ते दीपाचा त्याग करून काजळानेंच अंधकाराला घालवूं पहातात. हठानें चित्तजय करूं पहाणें म्हणजे कमलतंतूनें मत्त गजेंद्रास बांधूं लागण्यासारखेंच आहे. चित्त किंवा चित्ताशीं अगदीं संलग्न असलेलें शरीर, यांना वरील युक्तीवाचून नियमित करण्याचा प्रयत्न करणें हाच हठ होय. पण त्याच्यायोगानें योग्याला भय व क्लेश यावाचून फारसा लाभ होत नाहीं. पाष्यांप्रमाणें हठयोग्यांनाही धैर्ययुक्त विश्रांति मिळत

नाहीं. फळें व पानें खात जे पर्वतावरून भटकत असतात, ते मूढ हरिणांप्रमाणें विषयांना भितात, व इंद्रियांना आवळून आणि बांधून ठेतात. गांवांत आलेल्या हरिणीप्रमाणें त्यांच्या मतीला कोणाचाच विश्वास येत नाहीं. त्यांचें चित्त आंत क्षुब्ध जलाप्रमाणें व्याकुळ होतें. शेकडों आधींनीं युक्त झालेले ते व इतरही पुष्कळ अज्ञ लोक, यज्ञ, दान, तीर्थ, तप, देवार्चन, इत्यादि श्रमांनीं काल व्यर्थ घालवितात. त्यांतील अगदीं थोड्याशाच भाग्यवानांना कदाचित् तत्त्व कळतें. अथवा कळतही नाहीं. नरक, स्वर्ग, भूलोक, यांच्या वाऱ्या ते एकसारखे करीत रहातात. यास्तव हे राघवा, ही हठयोगाची दुर्दृष्टि सोडून शुद्धसंवित्‌चा आश्रय कर, आणि वीतराग व स्थिर हो. बाबारे, खरा ज्ञानवान्‌च सुखी असतो, ज्ञानवान्‌च जिवंत असतो व ज्ञानवान्‌च खरा बलवान् आहे. यास्तव तूंही ज्ञानवान् हो. प्राप्त कर्म करीत असतांनाही हृदयांत संकल्परहित रहा, व संवित्पदाला त्रिकाळीं सोडूं नको. ९२.

सर्ग ९३.

[विचार व वैराग्य यांच्या योगानें प्राप्त झालेल्या समस्थितीचें वर्णन.]

श्रीवसिष्ठ—रामा, थोड्याशा विचारानें थोडासा तरी चित्ताचा निग्रह ज्यानें केला आहे, त्यानेंच आपल्या जन्माचें साफल्य केलें, असें मी समजतों. कारण हृदयांत उद्भवलेला थोडासा विचार-लेशाही अभ्यासाच्या योगानें वटवृक्षासारखा शेंकडों शाखांनीं विस्तार पावतो. ज्याचा विचार बराच प्रौढ झालेला असतो, त्या नराचा वैराग्यादि सर्व शुद्ध गुण आश्रय करि-तात. यथार्थ आत्मतत्त्व पाहणाऱ्या विचारी प्राज्ञ पुरुषाला, हिरण्यगर्भा-सारख्या महा अधिकाऱ्याचें विस्तृत अविद्यावैभवही लोभयुक्त करूं शकत नाहीं. यथार्थज्ञानामुळें ज्याची मति सन्मात्र झाली आहे, त्याला विषय, मनोवृत्ती, आधी, व्याधी, इत्यादि कोण काय करणार ? कारण, बालकांमध्यें प्रळयकाळच्या मेघांना मुठींत धरण्याचें सामर्थ्य जसें नसतें, त्याप्रमाणें त्यांच्यामध्यें त्याला बाधा करण्याचें सामर्थ्य नसतें. चवथ्या व पांचव्या भूमिकेंत जाण्यास तयार झालेला विवेकी, विषय व इंद्रियें या चोरांकडून कसा लुटला जाणार ? विषयवेग ज्याची विचारबुद्धि चांगली प्रौढ झालेली नसते, त्या (पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या भूमिकेंत) साधकालाच हरण करूं शकतात. प्रौढ विवे-काला तोडण्यास रागादि कोणताही दुष्ट आशय समर्थ नसतो. चित्त

त्याला चंचल करूं शकत नाहीं. जेव्हा ज्याचें चित्त विचारमय नसतें, तेव्हां त्याला मृत म्हणतात. यास्तव राघवा, तूं स्वतः आपल्याशींच अथवा सज्जनांसह, हें जगत् म्हणजे काय आहे ? देह काय आहे ? याचा सतत विचार कर. मोहांधकाराचें हरण करणाऱ्या विचाराच्या योगानें तें अमलपद दिसतें. प्रकाशरूपी विलास करणाऱ्या सूर्याच्या प्रभावानें अंधःकार जसा जातो, त्याप्रमाणें ज्ञानाच्या योगानें सर्व दुःखांचा विनाश होतो, व ज्ञेय आपोआप प्रकट होतें. शास्त्राच्या विचारानें ब्रह्मतत्त्व अवगत होतें. विचारोत्पन्न आत्मसाक्षात्कार हेंच ज्ञान होय. दुधांतील माधुर्याप्रमाणें, ज्ञेय त्या ज्ञानांत असतें. यथार्थ ज्ञानाचा प्रकाश ज्याला प्राप्त झाला आहे तो पुरुष ब्रह्मानंदप्रचुर असतो. आनंदाच्या धुंदींत असतो. तो कोणत्याही संकटांत निमग्न होत नाहीं. तो जीवन्मुक्त आशाक्तिशून्य व राजाधिराजाप्रमाणें पूर्णमनोरथ होऊन रहातो, ज्ञानवान् वीना, मुरलि, इत्यादिकांच्या रम्य ध्वनीमध्यें, कामिनींच्या विषयप्रधान् गायनामध्यें, वसंतमदानें मत्त झालेल्या भ्रमरांच्या ध्वनीमध्यें, व अशाच दुसऱ्याही अनेक रम्य व मनोहर पदार्थांमध्यें आसक्त होत नाहीं. अति चित्ताकर्षक शब्दादि पांचही वस्तुंविषयीं तो सदा अगदीं निःस्पृह असतो. सुगंध, दुर्गंध, सुवास, दुर्वास, गोड, कडु, सुरूप, कुरूप, मृदु, कठोर, मंजुळ, कर्कश, इत्यादि भेदांकडे तो लक्षच देत नाहीं. उपवनासारख्या आनंददायी स्थानीं गेल्यास त्याला कधीं हर्ष होत नाहीं, व अमेध्य पदार्थांनीं दूषित झालेल्या स्थानीं गेल्यास खेद होत नाहीं. तापलेलें वाळूचें मैदान, व हिरवें गवत उगवलेली पुष्पमयी भूमि, वस्तऱ्याच्या धारेसारखी अति तीक्ष्ण शय्या व कमलांचें कोमल शयन, उन्नत पर्वतप्रदेश व कूपांचा तळ, सूर्यकिरणांनीं तापलेल्या शिळा व मृदु अंगांच्या ललना, संपत्ति व उग्र आपत्ति, इत्यादि सर्व स्थानीं व प्रसंगीं तो उद्विग्न किंवा आनंदी होत नाहीं. आंतुन विश्रांतिसुखाचा अनुभव घेणारा तो, कर्म करीत असतांनाही उदासीन असतो. तो नरकांतील भयंकर यातनांनाही भीत नाहीं. कधीं व्याकुळ होत नाहीं व दीन होत नाहीं.[1]

---

१ लिंगपुराणांत याविषयीं—सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सान्धता सा च मूकता । यत्क्षणं वा मुहूर्तं वा शिवमेकं न चिन्तयेत्—असें म्हटलें आहे याचा अर्थ—एक मुहूर्त किंवा निदान क्षणभरही एका शिवाचें चिंतन न करणें हीच मोठी हानि, तेंच मोठें छिद्र आणि तीच अंधता व मूकता आहे.

तर पर्वतासारख्या सम, स्वस्तचित्त, मौनी व धीर होऊन रहातो. अपवित्र, अपथ्य, विषसिक्त, गोमयादि, नासलेलें, नीरस झालेलें व मिष्ट अन्नही खाऊन तो पचवितो. कडु, गोड, आंबट, तिखट, तुरट, इत्यादि रसांनीं युक्त असलेलीं फळें तो एकसारख्याच चित्तवृत्तीनें खातो. मद्य, रक्त, रस, दुग्ध व घृत, यांना पाहून तो एक सारखाच हृष्ट होतो. जीविताचें हरण करणारा व ते देणारा, या दोघांकडेही तो एकसारख्याच प्रसन्न दृष्टीनें पाहतो. सर्व आस्था सोडल्यामुळें, जगतस्थिति अस्थिर असल्यामुळें, सर्व ज्ञातव्याचें ज्ञान झाल्यामुळें, व चित्त विरक्त बनल्यामुळें, साधुपुरुष कोणत्याही विषयाला केव्हांही अवकाश देत नाहीं, व कोणत्याही इंद्रियाला केव्हांही कोणत्याही विषयाकडे जाऊं देत नाहीं. इंद्रियें व विषय अज्ञान-अशांस व आशाप्रधान पुरुषालाच कुत्र्यासारखे तोडीत असतात. संसार-सागरांतून वासनातरंगाबरोबर वाहात जाणाराला इंद्रियरूपी सुसरी खातात. पण जलौघ जसे पर्वताला, त्याप्रमाणें विकल्पौघ विचारी व शांत पुरुषाला हरण करीत नाहींत. सर्व संकल्पांच्या सीमेचाही अंत अशा परमपदीं विश्रांति घेणाराला, मेरुही तृणासारखा तुच्छ वाटतो. ज्याचें चित्त पूर्ण व आत्माकार झालें आहे, अशा पुरुषाला जगत् व गवताच्या काडीचा तुकडा, विष व अमृत, आणि क्षण व कल्पसहस्र एकसारखेंच भासतात. हें सर्व जगत् संविन्मात्र आहे असें जाणून, ज्याच्या बुद्धि आनंदित झाल्या आहेत, असे पुरुष जगाचा आपल्या स्वरूपांतच अंतर्भाव करून विहार करितात. सर्वच जर संविन्मात्र आहे, तर त्यांतील हेय व उपादेय काय असणार ? यास्तव राघवा, अन्य सर्व भ्रांति सोडून संविन्मात्र हो. जें दिसतें तीं सर्व संवित्-च होय. कारण, उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर जें नाहीं, तें वर्तमानसमयींही नाहीं. तर, वर्तमानसमयीं भासणारी सत्ता, हा संवित्-चा विवर्त आहे असें जाणून, व भाव आणि अभाव यांच्या मागून जाणाऱ्या बुद्धीचा त्याग करून, निःसंग संवित्प्रकाशमय हो. केवळ शरीर, मन, बुद्धि व इंद्रियें, यांच्या योगानें, कर्म करतांना अथवा न करतांना जो पुरुष निःसंग असतो; तो पुण्य-पापांनीं लिप्त होत नाहीं. मनोराज्यांतील वैभव नष्ट झालें किंवा पुष्ट झालें तरी त्याला दुःख व सुख जसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें संगरहित केलेल्या कर्मांमुळें सुखदुःख होत नाहीं. यास्तव मतीला संगशून्य करून केवळ अंगयष्टीनें

प्राप्तकार्य करीत रहा. चित्त अन्यत्र व्यासक्त (दुसरीकडे गढून गेलेलें) असल्यास शरीरास झालेला स्पर्श कळत नाहीं; नेत्रापुढें आलेला पदार्थ दिसत नाहीं; जवळच्या कोणी कांहीं म्हटल्यास ऐकूं येत नाहीं; हें पामरांनाही स्वानुभवानेंच ठाऊक आहे. तेव्हां चित्त संगरहित झाल्यास शरीरानें घडणाऱ्या कार्यांचा परिणाम त्यावर होत नाहीं, हें आमचें म्हणणें किती युक्त आहे, हें कोणालाही कळण्यासारखें आहे. अर्थात् आसक्तिपूर्वक पदार्थांस पहाणें, हेंच बंधाचें कारण आहे. संगच सर्व अर्थ, अनर्थ, संसार, आशा व आपत्ती यांचें कारण आहे. संगत्याग हाच मोक्ष (वर्तमान-देह-संबंधनिवृत्ति) आहे, व संगत्यागानेंच भाविदेहादि-बंध निवृत्त होतो. यास्तव हे निष्पाप रामा, तूं संगत्याग करून जीवन्मुक्त हो.

श्रीराम—प्रभो, संग कशाला म्हणतात, तें थोडक्यांत सांगा.

श्रीवसिष्ठ—इष्ट पदार्थांचा संयोग व अनिष्ट पदार्थांचा वियोग झाला असतां हर्ष, व इष्ट पदार्थांचा वियोग व अनिष्ट पदार्थांचा संयोग झाला असतां शोक, हे दोन विकार देणारी जी मलिन वासना, तिला संग असें म्हणतात. जीवन्मुक्तांची पुनर्जन्मास कारण न होणारी व हर्ष-विषादरहित वासना शुद्ध असते. देह असेपर्यंत रहाणारी ती असंग-संज्ञक वासना होय. असल्या वासनेनें जें कर्म होतें तें बद्ध करीत नाहीं. पण अजीवन्मुक्त, मूढ व दीन पुरुषांची हर्ष-विषादयुक्त वासना बंध उत्पन्न करते. तिलाच संग म्हणतात, हें तुक्तेंच वर सांगितलें आहे. ती पुनर्जन्म देते. तिच्या योगानें केलेलें कर्म केवळ बंधालाच कारण होतें. यास्तव चित्ताला विकारयुक्त करणाऱ्या या संगाला सोडून तूं जर निर्व्यग्र (स्वस्थ) रहाशील, तर कोणत्याही कर्मानें लिप्त होणार नाहींस. हर्ष, क्रोध व विषाद, यांच्या योगानें जर तूं वैरूप्यास प्राप्त झाला नाहींस (म्हणजे तुझ्या मुखचर्येंत व अंतःकरणांत जर फरक पडला नाहीं) तर तूं वीतराग—भय—क्रोध व असंग आहेस,—असें तुला साधू समजतील. दुःखांच्या योगानें ग्लानि व सुखांच्या योगानें हर्ष, यांस प्राप्त न होतां तूं जर आशापारतंत्र्य सोडशील तर तत्काळ निःसंग होशील. व्यवहार व सुखदुःखदशा यामध्यें विहार करीत असतांना जर तूं सत्साम्य (ब्रह्मैकरस्य) सोडलें नाहींस, तर असंग होशील. चित्तस्वभाव सम व यथाप्राप्त अनुवर्तन करणारा झाला कीं तूं असंग झालास असें

समज. हे पवित्र रामा, स्थिर जीवन्मुक्त अवस्थेचा अवलंब करून, सम, स्वस्थ व विरक्त हो. कारण जीवन्मुक्तमति पुरुष मौनी, जितेंद्रिय, मान- मद--मात्सर्य-रहित, व संतापशून्य असतो. भोग व विक्षेप यांस कारण होणारा वस्तुसमूह सदा सज्ज असतांनाही तो समचित्त रहातो. त्याचें सत्व (चित्त) आशा-याचनादि दैन्यरहित असतें. तो स्ववर्णाश्रमोचित सहज क्रमप्राप्त व्यापारा-वाचून अन्य कांहीं करीत नाहीं; व तें प्राप्त कर्म करीत असतांनांही त्याची बुद्धि आंतून संसर्गादिहीन रहात असल्यामुळें त्याला खेद होत नाहीं. क्षीरसागर आपलें शुभ्रत्व जसें कधीं सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो महामति कोणत्याही अनुकूल अथवा प्रतिकूल दशेंत आपला पूर्वसिद्ध शांति--दांति--प्रसाद--समदर्शन--इत्यादि स्वभाव सोडीत नाहीं. साम्राज्य किंवा अठरा विस्वे दारिद्र्य, डुंडुभादि सर्पयोनी किंवा देवेंद्रत्व यांतील कांहीं जरी प्राप्त झालें तरी सदा अखिन्न असतो. यास्तव, तूंही क्रोध-शून्य, भेदरहित व कौतुकाभाववान् होऊन मोक्षनिष्ठ होशील असा विचार कर. वासनाक्षययुक्त शुद्ध विचारानें तें अवश्य द्रष्टव्य पद तुला दिसलें म्हणजे तूं पुनरपि जन्मबंधनांनीं बद्ध होणार नाहींस. ९३.

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुकृत श्रीबृहद्योगवासिष्ठसाराचें
पांचवें उपशम प्रकरण येथें समाप्त झालें ५.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.